

Shri Raghunatha Temple MSS. Library,
JAMMU

No. ३९९९

Title मार्कण्डेय पुराण काव्यानं
भाषा दीपकम्.

Author भट्ट रामचन्द्रः गौकाकारः

Extent ४३६ ~~३३६~~ Age ५

Subject पुराण माहात्म्यादि

माकाण्डेय पुराण व्याख्यानम्

भावदीपकम्

3919

Introduction = 9
75 MISSING
211/212 Common.
329 double.

रेप १५

F. = 444

संवत् १८३५ फाल्गुण-११
मार्कण्डेय पत्रे ४३६ सूक्त
नराण्डेय जे. रि. ये ह. जे. मा. हा. या
मार्कण्डेय पत्रे जगद्गुरु
शिवाराजगुरुकृत

ॐ श्रीगदाधरो नाथो जयति॥
ॐ श्रीरघुवंशराजाय श्री
रामाय नमः॥
ॐ श्रीमार्कण्डेयपुराणस्य सूची
यत्नः॥

No
3919

ॐ श्रीगणेशाय नमः ॥ ॐ श्रीशारदायै नमः ॥ श्रीरामाय नमो नमः ॥ श्रीशिवनाथोजयति नराम् ॥

अथ मार्कण्डेयपुराण सूची यन्त्रारंभः ॥

ॐ प्रपद्ये देवमीशानं शाश्वतं ध्रुवमव्ययम् महादेवं महात्मानं विश्वस्य जगत्पतिम् ॥ मार्क.
ण्डेयपुराणस्यादिमोऽयं मंगलश्लोकः ॥ येषु प्रसादाद्यद्भुतं प्राप्य विबुधोत्तमः यमेवैषां
प्रविशति ननु मोराचवं प्रभुम् ॥ विश्वकर्मैव विश्वशिवैव विश्वपादकरो विश्वप्रसन्नवदनो वै दे-
वार्चनीय रमेश्वरौ ॥ सदा जहन्निमांसाय स दुर्मप्याय न रतः नियता सर्वहृद्भिः पुत्रिषु विष्णु-
र्देदनु मंगलम् ॥ येनात्र हार्द निलयं सहस्रं प्रविष्टं संचोदि त्रैलोक्यं स पुजाय रमो भूतनेव,
सोऽयं समग्रगुणध्वनिः भव्यः निर्जेतजीयनेन रवरोरणदीरसिंहः ॥ मार्कण्डेयपुराणप्र-
दीपनेऽयं हृत्तु योगः श्रीमद्रणवीरसिंहादात्तं प्राप्य क्षितीश्वरादिमलाम् रामचंद्रोत्तुधः क-
श्चिन्नापूमीरेषु कुनस्थितिः प्राप्नोतु हृदयावासं श्रीराम इव सद्दिशाम् ॥ न त्रास्य मार्कण्डेयपुरा-
णस्य सहस्रपलदां मन्त्रपुराणपुराणदानप्रस्तावाध्यायेभिर्दिनम् यदुक्तं न त्रयत्राधिकृत्य सर्ववैधर्म्य-
धर्मविचारणा पुराणतत्त्वसाहस्रं मार्कण्डेयमिहोच्यते यश्चिलिख्य च यो दद्यात्सौ वर्णकरि संयुतम्

कार्त्तिकोपुण्डरीकस्य यत्तत्फलभागभवेत् अस्मार्कः यत्र यस्मिन्मार्के एते पुराणे सकान्वचनुरोव
र्णनाश्रमोश्च प्रथिक्त्वा धर्मस्य सामान्यविशेषात्मकस्य विहितस्य शास्त्राभिहितविधया प्रथमस्य
विहिताननुष्ठाननुष्ठानरूपस्य निधिद्वयस्य च काम्यस्य चाधिकारिभेदेन विचारणा क्रियते वेदव्यासेन
लोकाननुजिह्वद्वानिर्णीयते विशिष्टानुष्ठानविधाविचार्यते नत्पुण्यमिहाष्टादशपुराणेषु म
ध्यान्मार्के एते कस्य च न सपरिमाणमाह नवसाहस्रमिति तथा चोक्तमिह पर्यन्ते मुनिना पुराण
द्वारसंख्याचकश्चिन्ताननुष्ठानां श्लोकानां षट्सहस्राणि तथा चाष्टशतानि च श्लोकास्तथा नवश्री
त्रिरेकादशसमाहिताः कश्चिन्तानुनिना पूर्वमार्के एतेन धीमता प्रष्टुं श्लोकसहस्राणि नवश्लोक
शतानि च श्लोकाश्च नुरशीतिश्च चत्वारिंशत्तथा परे चतुष्टयं चाष्टादशिकाशतानि च नवीतिरेति
प्रत्रपुराणद्वारसंख्येन त्रिद्वारशब्देन पदं लक्ष्यते न त्रिद्विनेति परमार्थज्ञेन भगवता व्यासेन नवाशी
तिरिति नवाधिकाशीतिरेको ननवतिरित्यर्थः एकादशचेति तदेतन्नवशतानि चानि षट्सह
स्राणि मार्के एतेन धीमता मुनिना क्रौष्टिकये सम्पगाहिताः कश्चिन्तानुनिना क्रौष्टिकसंवादा
त्मके सर्वेष्वष्टादशभाग इत्यर्थः प्रायभागश्चात्राष्टादशसहस्रशतानि अधिकं भवतीति पुराणस्यास्य
नवसाहस्रपरिमाणेनैव संसर्गस्य प्रवृत्तकालकस्यास्य पुराणस्य संख्यामाह अष्टाविंशति प्रभा

स.
२

यानां गणनामाह वनुषं चाशदित्रि एवं विधे मार्कलेयं पुराणं परिलिख्य विलिख्य सुवर्णनिर्मितेन करिणा
 संयुजे कार्त्रिकां वृत्रिकया युक्तायां पौर्णमास्यां यात्रायाम्प्राणायामपुराणवेदिनेषु दद्यान् न सफलमाह
 पुण्डरीकनाम्ने यत्तस्य वन्यत्वं यथाविधि विहितं तस्योक्तस्य यत्तस्य फलं प्राप्नुयादित्यर्थः अत्र च पुराणं
 वृत्रिस्थानीये महाभारतस्य त्रिंशत्तमोऽध्यायः प्रह्लादनिमित्तस्यैवोक्तस्य प्रश्नचतुष्टयं
 स्पष्टिवरणमभिधीयते यदुक्तमिदं भगवन्भारतारख्यानं व्यासेनोक्तं महान्मनेन पादुपक्रम्य कस्मा
 न्मानुषाणां यातो निर्गुणो विजनादेन वासुदेवो जगन्मूर्तिः स्थितिं येन कारका इत्यादि अत्रैव महा
 भारतस्य पुराणं षष्ठं दृक्त्वं तत्रैवानुक्रमणं प्रतियादिने मुनिना ॥

प्रभा
याः

प्रभासानोक्रमेण त्रस्तुची यत्वे प्रनन्यते
 पुराणप्रतियाद्यार्थस्य वृत्रिप्रवृत्तये ॥

- १ ननु मंगलाचरणं सर्वकर्मार्कलेयजैभिर्निसमागमे प्रश्नचतुष्टयं प्रश्नः प्रापदुर्कससौ भूमिगमनम्
- २ विष्णुदूयस्तस्य कंकयद्विवधे कचरेण रक्षोवधस्तदायानयने तस्योक्तं नदीसंभवस्तद्भगवन्पुण्ड्रमौनस्यामर

- ३ धर्मपतिजन्मोत्तरवर्णनेष्टाक्रेणयद्विरुद्धेणमनुष्मसंप्रार्थनम् नद्वरदानं सुनिपुत्रशायः
- ४ जैमिनेर्द्रोणपुत्रसमीपयानं नेष्टुनस्पृष्टचतुष्टयेभगवतश्चतुर्वर्णनम्
- ५ इन्द्रविश्वामित्राभिरुपलेपंचेन्द्राणां पाण्डवानामेकपत्नीत्वं निरवद्यम्
- ६ शमनीययात्रायां ह्यजयौराणिकवयः
- ७ हरिश्चन्द्रोपाख्यानेविष्णुदेवानां विश्वामित्रशपाद्वैपदेवानां पंचानामुत्पत्तिः
- ८ हरिश्चन्द्रोपाख्याने हरिश्चन्द्रराज्यप्रवेशे चण्डालदत्तत्वादिवर्णनम्
- ९ हरिश्चन्द्रसमोदः हरिश्चन्द्रोपाख्याने समाप्रम्
- १० वसिष्ठविश्वामित्रयोरन्योन्यशपादातीतकपुद्राभिवर्णनम्
- ११ पित्रा पुत्रसंवादे स्वर्गनरकफलभोगः
- १२ जन्ममरणदिपुटुः स्वादैजवर्णनम्
- १३ नरकवर्णनम्

- १४ धिजासुत्रसेवादेपुण्यपुरुषयाम्पकिंकरसेकथनेप्रश्नोत्तरम्
- १५ पुण्ययोषभोगप्रतियादनम्
- १६ नरकायातनावर्णनम्
- १७ नारकिमोचनम्
- १८ दत्तात्रेयोपाख्याने ब्रह्मणी वनसूयावाक्यम्
- १९ देवानोदरेणानसूयायाप्रतियन्मासोमदत्तात्रेयदुर्वासोब्रह्मविष्णुहृद्रांशानोजन्मकथनम्
- २० दत्तात्रेयमहिमाभिवर्णनेदैन्यजयः
- २१ कार्त्तवीर्यप्रतिगर्भकाव्यम्
- २२ दत्तात्रेयात्कार्त्तवीर्यवृत्तलाभः दत्तात्रेयोपाख्यानसमाप्तम्
- २३ अलर्कजन्माख्यानप्रसंगेनकुवलययाष्टीयम्
- २४ कुवलययाष्टीयेमदालसापरिणयः

२५ मदालसाप्राणन्यागः

२६ मदालसायाः संजीवनार्थमश्वतरनागस्य सरस्वतीसुत्रिः

२७ गीतनुष्टुभमहादेववरेण मदालसापुनर्जीवने ऋतध्वजयानालगमनम्

२८ अश्वतरान्मदालसाप्राप्तिः

२९ मदालसापुनोद्घापनम्

३० अलकोद्घापनम्

३१ मदालसापदेशे राजनीतिः

३२ वनवर्णश्रमधर्मानुकीर्तनम्

३३ गृहस्थाश्रमकल्पः

३४ वैभित्तिकआश्रमकल्पः

३५ पार्वणआश्रमकल्पः

मा. ३.
ह. ५.
४

३६ आदेवर्ज्यवर्ज्यनिरूपणम्

३७ काम्यआदुकालकथनम्

३८ सदाचारनिरूपणम्

३९ वर्ज्यवर्ज्यविचारनिरूपणम्

४० ऋतुजशानिः मदालसोपाख्यानसमाप्तिम्

४१ मूलकैराज्यविभंशोदजाज्ञेयोपदेशमात्रादलकविवेकः

४२ मूलकैराख्यानेज्ञानयोगोपदेशः

४३ सपरिकरयोगोपदेशः

४४ योगसिद्धिनिरूपणम्

४५ योगिचर्यानिरूपणम्

४६ प्रणवमात्रार्थप्रतिपादनम्

४६ अरिष्टदर्शने संक्षेपयोगोपदेशः

४७ अलकीभिनन्दनम्

४८ अलकीविश्रान्तिः अलकीपाख्यानसमाप्तिम्

४९ पित्रापुत्रयोर्विश्रान्तिः पित्रापुत्रसेवादः समाप्तिः प्रथममर्थम्

५० मार्कण्डेयकौशुकिसेवादे आदिसर्गप्रस्ताव उज्यन्तिः

५१ सर्गनिर्दयले प्रस्तावपुष्पमालम्

५२ प्राकृतिकवेष्टानिकसर्गसंख्यानम्

५३ विशेषसर्गकथनम्

५४ स्थानविभागनिर्दयणम्

५५ सात्त्विकसृष्टिनिर्दयणम्

५६ तमः सप्तोऽऽहः सहानुशासनम्

मा.पु.
सं.प.
५

५८ दौःसहोम्यनिवर्णनम्

५९ रुद्रादिसर्गकथनम्

६० स्वायंभवमन्त्रं नरवर्णनम् आदिसर्गनिर्घण्टिसर्गसूचकं समाप्तम्

६१ भुवनकोशावर्णने जमुद्वीपवर्णनम्

६२ भारनवर्षमहिमाभिवर्णनम्

६३ गंगावजरणम्

६४ भारनवर्षवर्णनम्

६५ कूर्मनिवेशवर्णनम्

६६ भद्राष्टकेन मालवर्षद्वयवर्णनम्

६७ कुरुवर्षवर्णनम्

६८ किंपुरुषहरिवर्ष इलाहृज रम्यकहिरण्मयादिवर्षयंचकवर्णनम् भुवनकोशावर्णने समाप्तम्

६१ मन्त्रेतरवर्णने सारोविषमन्त्रेतरवर्णने ब्राह्मण साराः संवादः

६० कलिगन्धर्वा सारः समागमे सरोविर्जन्म

६१ सरोविर्विवादः

६२ सरोविर्द्वितीयविवादः

६३ सरोविहयालभुः

६४ सारोविषमनुजन्म

६५ सारोविषमन्त्रेतरवर्णनम् सारोविषद्वितीयं मन्त्रेतरं समाप्नम्

६६ ब्रह्मनां पद्मादीनां निधीनां लक्षणम्

६७ जौत्रममन्त्रेतरं उत्तमेन भार्या संन्यागः

६८ ब्राह्मणभार्यान्वेषणम्

६९ विप्रभार्या नयनं रक्षसेन

मा. १०.
स. ५.
६

८० राजभार्याप्रष्टुत्रिः

८१ राजभार्यानयनम्

८२ औन्नममनुजम्

८३ औन्नममन्त्रं नरवर्णिनम् औन्नमं नृत्नीयं मन्त्रं नरं समाप्नम्

८४ नामसमन्तोरुद्धवः

८५ नामसमन्त्रं नरवर्णिनम् नामसं चतुर्थं मन्त्रं नरं समाप्नम्

८६ रैवजे मन्त्रं नरं रैवजी विवाहः

८७ रैवज मन्त्रं नरवर्णिनम् रैवजं पंचमं मन्त्रं नरं समाप्नम्

८८ चाक्षुष मन्त्रं नरं प्रानंदवरत्नाभः

८९ चाक्षुष मन्त्रं नरवर्णिनम् चाक्षुषं षष्ठं मन्त्रं नरं समाप्नम्

९० वैवस्वजे मन्त्रं नरं वैवस्वतो ज्योतिः

११ सावर्णिमतोः सूर्यादेवचोऽन्यत्रिः

१२ वैवस्वतमन्त्रेनराख्यानम् वैवस्वतसंप्रमंमन्त्रेनसमाप्नम्

१३ सावर्णिमन्त्रेनरवर्णनम्

१४ सावर्णिकेमन्त्रेनदेवीमाहात्म्ये मधुकैटभवयः प्रथमंचरितम्

१५ देवीमाहात्म्येमहिषासुरसैन्यवयः

१६ महिषासुरवयः

१७ शाक्रादिसृजिः द्वितीयंचरितम्

१८ दूनसंवादः

१९ प्रभलोचनवयः

२० चण्डभुण्डवयः

२१ रत्नरीजवयः

मा. ३.
सं. ५.
७

१०२ निःसुम्भवयः

१०३ सुम्भवयः

१०४ नारायणीस्तुतिः

१०५ यन्नातुकीर्तनम्

१०६ सुरस्यवेष्ययोर्वरप्रदानम् तृतीयचरित्रम् देवीमाहात्म्यसमाप्तम् सावर्णिमन्त्रेन रं च समा

१०७ ब्रह्मसावर्णिमन्त्रेन रं नयम् धर्मसावर्णिमन्त्रेन रं वर्णनं दशमम् रुद्रसावर्णिमन्त्रेन । प्रमृष्टम्
रमेकादशम् दत्तासावर्णिमन्त्रेन रं द्वादशम्
शु॥

१०८ शैल्ये मन्त्रेन रं रुद्रिपतिनयो वर्णनम्

१०९ रुद्रिप्रजापतिपूजनः धिनुसवरजः

११० शैल्ये मन्त्रेन रं धिनुवरप्रदानम्

१११ शैल्यमनोरुद्रपतिः शैल्यमन्त्रेन रं त्रयोदशं समाप्तम्

प्रजा

११२ भौत्ये मन्त्रेऽभिस्तुतिः शोभिहजा

११३ ब्रह्मणा वरप्रदानम्

११४ वनुर्देष्टुं भौत्ये मन्त्रेऽसमाप्नो वनुर्देश मन्त्रेऽनिरूपणं समाप्नो

११५ प्रादिन्यमाहात्म्ये सूर्यस्य परस्वरूपानिरूपणम्

११६ प्रादिन्यस्वरूपवर्णनम्

११७ ब्रह्मस्तुतिः

११८ प्रादिनिस्तुतिः

११९ मार्तण्डोत्पत्तिः

१२० भावने जसेः शाननम्

१२१ विश्वकर्मस्तुतिः

१२२ सूर्यसंनतिवर्णनम्

मा.पु.
सि.प
८

१२३ राज्यवर्धनोपाख्याने प्राह्मणसुनिः

१२४ राज्यवर्धनवरलाभः सुदिन्यमाहाज्यं समाप्नु

१२५ वंशानुकीर्तने इलोपाख्यानम्

१२६ वंशानुकीर्तने पृथुचरितम्

१२७ नाभागवैश्वम्

१२८ नाभागचरितम्

१२९ नाभागपत्नीप्रायानुकीर्तनम्

१३० भनन्दनराज्यम्

१३१ कुजुंभदेव्यवधः

१३२ वत्सप्रीराज्यम्

१३३ त्वनिवचरिते पुरोधसंभरणम्

१३४ स्वनिवृत्तिर्गमनम्

१३५ सुयवीर विविंशादि विपुल्यकीर्तनम्

१३६ स्वनीनेत्रवरिनेष्टुगृह्यसेवादः

१३७ स्वनीनेत्रपुत्रस्य वलाभस्य करन्धमनाम प्राप्तिवर्णनम्

१३८ प्रवीक्षितवरिने राजकन्यानां लाभः

१३९ प्रवीक्षितयराजयः

१४० प्रवीक्षितवरिने राजकन्यालयः कीर्तनादिकम्

१४१ प्रवीक्षितवरिने प्रतिज्ञा कीर्तनम्

१४२ राजपुत्रीसमागमः

१४३ गन्धर्वलोके मरुज्जन्म

१४४ करन्धमसिद्धिः

१४५ महन्नक्षत्रिणापसवाकाशु

१४६ मरुत्रचरित्रे यात्राल्लदाहः

१४६ धिनापुत्रयोः रवीन्द्रिन्मरुत्रयोः रन्योन्यं कोपे प्रनिस्तानिर्कीदः मरुत्रवरिजं समाप्रभू

एवममहत्तुल्यस्यनरिष्येनस्ययतः

१८५ दमविवाहः

१५० नरिष्यंतवधः

१५१ नशिखंतपुत्रस्यदमस्यरिपुवधप्रतितावरणनम्

१५२ दमप्रज्ञितानिर्वाहः

१५२ दमप्राप्तिमात्रमात्रः
१५३ वंशानुकीर्तनेसमाप्तम् औष्ठुकिमार्कण्डेयसंवादसमाप्तिः धर्मयज्ञिजैमिनिसेवादसुसमाप्तः

१५४ इति मार्कण्डेयपुराणे नवसाहस्र्यां संहितायां पुराणकीर्तनमाहात्म्यसंख्यादिप्रतिपादनम्

कौण्डेयपुराणसूची पञ्चसमाप्ति १०० १

सडाजभूतिमास्यायसद्मर्मायनादनः नियन्त्रासर्ववृजिस्तुर्विस्तुर्ददनुमंगलभू विजमा

ॐ नमः शिवाय

ॐ श्रीः
मार्कण्डेयपुराणटीका
परिणाममहाराजवन्द्य
विरचिता ॥

मा.पु.

टी.

१

ॐ नमो विष्णवे नमः श्रीसङ्करचरणसरोजेभ्यो नमः ॐ यत्कतिदेभो लेदीक्यत्तदहत्माभनोपतिगुरवः नाशोप्रयोत्सा।
सौवोगाणयोभद्राणिदक्षिण श्रीसङ्करोः कटाक्षोणोजयमदुतहन्निमान् यच्छतोशेनमहतीनेष्टिमीह स्पजायते
सृष्टिस्थेमहतीः समस्यजगतः कुर्वाणमारोपितोपायेगस्यदमच्युतेरुदिदधेसत्रास्फुरन्नात्मकम् यस्यानुग्रहभाजने
नरवरः स्वस्मिन्समयेजगद्दृष्ट्वास्वसकलेपिभातिनिभतेयत्सामरस्यात्मना माधुर्यपूर्णरसपूरमनुस्रवंतीनैर्मसने
स्यगुणभावमनोरमश्रीः ॐ संसनेविदधतीपरिणीत्यमानावुडेः परंजयतिसिद्धसरसतीयम् श्रीमद्भारतवारिथेरुप।
गनेकलालमेगिप्रणोमार्कण्डेयपुराणसारममलेदियेसदृशीस्यदम् यश्चक्रेसकलैः पुराणनिवेदैः सत्तानकर्माथेषु
ग्यासनेकविवेधमंदुदिभजेस्वेषार्थसंपत्रये वालविस्रोः प्रसादानामाश्रयमदुतेमुनिम् मार्कण्डेयेनुमोभूयेपुराण
प्रतिपादकम् मार्कण्डेयपुराणोत्तिसुनुतेभावदीपकम् रामचंद्रपदोभोजमधुलिङ्गमवेदकः पुराणाधिः कृगोभीरः
क्वाहंमन्दगतिर्नरः गुह्योदृष्टिरेवात्रभवतादवलम्बनम् येनात्रहार्दनिलयेसदसाप्रविश्यसेवोदितोस्मिसुपुजापर
मेष्टितेव सोयेसमसगुणभूषितभव्यमूर्तिर्देदीप्यतेनरवरोरणावीरसिंहः सेतो जयेतिपरदोषमृजाससक्ताश्चाहकि
भंगिनिरेपेक्षसमुद्यमस्याः नोवास्तुजानितरणिपरितोषयेतिव्यावोथयत्यविकलसचनानिभूयः ॥ ३६॥ तल्लभगवा
कृत्स्नद्वेपायनः परमकारुणिको लोकात्मेदप्रज्ञायरमेश्वरनिःस्पितोद्भूतवेदविवागसमर्था ननुजिह्वलवैदोपहेहकच
तर्वर्गसाधनभूतनानाधर्मसदाचारनिरूपणपराणप्रादशपुराणानितरपहं हकमहाभारतसहितानिनिवबंध तत्रसर्वा
नाश्रमिणोवर्णाश्रयिकृतधर्मास्तुविदर्शयिषुर्भगवात्पाराशर्योवासा मार्कण्डेयेपुराणप्रणोष्यारिसितस्यग्रंथस्यतिरेत
रायपरिहरणायप्रवयगमनायवशिष्यशितार्थमेगलसोकेसर्वपुराणसाधारणोपदर्शयति नारायणो नमस्कृत्येति ॥

१

नारंजीवसमूहोऽयममाश्रयोयस्य ब्रह्मादिस्थावरोत्तमो जीवानां पशुपदपाणा मात्माना ज्ञायाणां स्तं यदोत्तमो मित्रा ज्ञारस्याय
 नेगमने प्रवृत्तिः शुभाशुभेषु कर्मसु यस्मात्ते अथ च नारमयने ज्ञानाति सर्वलोक सादिना तेन मस्कृत्य अनेन सर्वोत्तमादेतः प्र
 विष्णुणा स्तुता सर्वसातिना च निरूपयिते नारायणाख्ये शुद्धे ब्रह्म प्रतिपादितम् किं च नारायणराजा नाश्रयश्चिदाभासाश्रयः पु
 रुषवचसो भवेतीति श्रुते स्ता अयने यस्य ते गुणोपहिते स्ते रनुक्रमेणा उभेते नारायणं यदेति विशेषेण विशेषेण च नारायणा
 ख्यं ब्रह्म तेन मस्कृत्य मुनेषु जीकादिव तस्मै लाघुपाथि एष्य कृत्या साक्षात्करोत्यर्थः एकस्मिन् देहि निधे ब्रह्म यत्प्रतिपादिते ते देव
 विभागकल्पनया प्रतिदर्शयति नरे चैव नरोत्तममिति नरे कार्योपाथिके चैव तेन पदस्य वाच्ये नरोहितेन तया प्रकृत्या दिज्ज्वला
 उक्तं सतोपुक्तं हतः कारणोपाथिः शुद्धसत्तात्मा तस्यार्थवाच्यसतोपुक्तं हतमिति रूपदिते चैतयं सक्तं त्रया येन सर्वज्ञानु

ॐ नारायणे नमस्कृत्य नरे चैव नरोत्तमम् देवी सरस्वती व्यासे ततो जयमुदीरयेत् ॥

सूते सत्यज्ञानानेदादिस्वभावमात्रादुदायमाने पदयोर्ज्ञेतेन मस्कृत्य निरलोपाथिद्वयतया निष्पद्येव पारमार्थिकसभावत्वे
 न स्थिते मर्थः उक्तपरमार्थतत्तात्मके सरोत्ताने अविद्याकार्यकलानिर्देशेन प्रशंसनिर्वायस्याविद्यतशतितो सरस्वती देवी मु
 क्तनारायणानरनरोत्तमा पुपुक्कपरमार्थतत्तदीपिनी वा देवी च नमस्कृत्य शब्दनिष्पत्तिर्वा ज्ञानसंधिपरमार्थतत्तावबोधना।
 त्सके वैखरी मध्यमा पश्यत्यादिविविधवाक्साधनोपवर्षवैखरी दिविलायनेन निर्विशेषब्रह्म समवायिनी परोवाचमनुभूये
 त्यर्थः चत्वारि वाकारिमितापदानितानि ताविड्वांस्यणा ये मनीषिणाः गुहात्रीणि निहताने गयेति तुरीये वाचो मनुष्या वदे।
 तीति श्रुतेः स्तुतिश्च अयं हि जीवो विवरप्रसूतिः प्राणो न बोधेण गृहो प्रविष्टः मनो मये सत्समुपे सत्प्रेमा ज्ञासरो वार्ता रति स्य वि
 द् इति श्रीभागवते महाप्रमाणे अथ ज्ञापि वैखरी शब्दनिष्पत्तिर्मध्यमा स्तुतिगोचरा योति कार्यस्य पश्येती पशुब्रह्मैव केवलेति

मा.
७ टी.
२

ग्रहे मनुभवंसूर्येति वा मदेवादिवस्तीये वस्य भावमयमात्मा ब्रह्मो मादिभुक्तमनुसंधानेन्यामं लोकप्रसिद्धा सतिः सुमित
समुच्चरितवेदस्य विभजनक्रियया वालोका नुजिह्वतायेरहीतलीलाविग्रहे क्लृप्तदेवायने पाशयं च नमस्कृत्येति सर्वकालेना
नेतरभावीक्रियाविशेषः प्रतिपादितस्तमाह ततो जयमुदीरयेत् जयतिसमग्रान्तत्वाप्रधानतत्त्वसंशयादिप्रणामरिपेषित
तिजयस्वतर्णामपि प्रमर्शानामधिकारिभेदेन प्रतिपादननिमित्तकेशास्ते उदीरयेत् उत उचैः सर्वेषां श्रोतॄणां श्रवणद्वारा रूपा
गमने प्रापयेदित्यर्थः शुक्ललिङ्गाग्रंथपाठारेभे मंगलाचरणस्यावश्यकत्वं प्रदर्शितम् अत्र च श्लोके बहवः शुक्तिस्तुतिवादा अनुसं
ध्यातव्या विसृज्य भीमात्तनचिद्येते ॥ एवं लोका नुग्रहोपास्तये वा विभूते वैकुण्ठे वा दिप्रसन्नमहार्दनिलये वनिवासिने नाराय
णाख्ये हरिसेष्टे देवमभिमुखीभूय तद्विधये वा विभूते भास्करप्रकाशमये न हरिणानिमसमुदके लासस्वहादे प्रकृष्टदयनिलये

प्रपद्ये देवमीशानं शासते भुवमव्ययम् महादेवे महात्माने विद्यस्य जगतस्पतिम् २ ॥

वक्रविधलीलास्पदं श्रीहरं सेमुखी भवति प्रपद्ये देवमीशानमिति ग्रहे ईशाने ईष्टे तन्कीलः ताळ्कील्ये शानचर्चशानशीले सर्वेश्वरं सर्व
ज्ञे च ईशानः सर्वविद्यानामीश्वरः सर्वभूतानामित्यादिभुक्तेः तमीशानं प्रपद्ये प्रज्ञानतत्कार्यनिर्हरणार्थं शरणं प्रजामि देवमिति च।
द्यादिकारकजगत्प्रपंचमर्जनेन जीशपरं सर्वाकर्षावतिष्ठासयावविजिगीषं प्रनेत जगत्प्रपंचसहि संहारादिप्रपञ्चवहारविधाय
कं च स्वप्रकाशात्मतया सर्वत्र भासमानेन महदादितत्त्वसर्गाभासनात्मना द्योतमानेन च सर्वैरेव ब्रह्मादिभिस्तदिच्छानुविधेयैः स्तु।
यमानेन च यद्येहिते च देशकालाकारवच्छेदावच्छिन्नतया सर्वात्मना प्रामितया च देवं तत्तत्कथातपाशयोगादिप्रकीर्णविजिगीषा
व्यवहारशुक्तिस्तुतिगतिधितिते स्वरूपतटस्थो भयलक्षणपरतया वर्तमाने विशेषयन्नादौ स्वरूपलक्षणविशिनहि शासते भु।
वमव्ययमिति शासते देशकालादिपरिच्छेदेन शासद्वारतं भवेत्पराणालादित्यर्थः ॥

अत्र हेतुद्वयं भुवमिति प्रत्ययमिति भुवमचले निर्विकारे प्रत्यये संसारस्थाने मातृकारणी भूतत्वाद्ययस्य ते स्त्रीत्वं प्रमांसमुत।
वाकुमारीणादिभ्युमात्रिपुलिगे प्रदेहादिविशेषेपि स्वरूपययस्य ते स्त्रीत्वं दण्डेन वचसीति भुमा सर्वास्वस्यासचवासादिषु
जागरादिषु च ययविहीने सर्वेषु च क्रियानिर्वर्तकेषु कारकेषु स्वतंत्रकर्तृत्वाद्ययवायं एकतादिसंख्यासचप्रथमादिषु चेति
बोधम् एवं वाचलत्वादययत्वाच्चरास्यतेश्च द्वे निर्विशेषमित्यर्थः ३० स्वरूपलक्षणो न श्रीहरमीशाने निर्धार्यतादस्येनापि
ने विशेषयति महादेवमिति यदीयद्योतनत्वादिशतसहस्रोपमात्रेण सर्वव्याप्योद्योतनादिगुणशुक्लाः संपन्नाः सस्यं
तिरतिशयद्योतनत्वादिसंभावान्महाशौदेवश्चेति कर्मधारयेण निरतिशयमहत्तदेवत्वयोः सामानाधिकरण्यम् महतां
ब्रह्मादीनां देवः प्रत्यनयावस्थित इति वा अत्र महतश्चातस्य सामानाधिकरण्येनियमितत्वादीर्षत्वं बोध्यम् महादेवत्वे हेतुमा
ह महान्प्रपरिच्छिन्नः स्थूलसूक्ष्मभयात्मत्वेन वात्मा स्वरूपेयस्य तं प्रणारणीयात्महतो महीयानिति श्रुतेः यत्किं मुनिना
ब्रह्माण्डस्य यथामप्येदृशते सर्वपाकणाः ब्रह्माण्डवत्तथा यस्य तस्मै स्थूलात्मने नमः तथा बालाग्रभागः शतशः कल्पितो
यमहस्वशः यस्य मानमिदं प्रोक्तं तस्मै सूक्ष्मात्मने नमः इति एवमीश्वररूपतया श्रीहरमीशाने विशेषयित्वा संविदात्मकतया
लीलाप्रदायाविभावनेन वा जगत्पालकं विशेषयति विषयजगतस्य तिमिति पतिं प्रसराद्युपद्रवतिरसनेन पालकं अधिष्टाय
नियंतारं च जगतः प्रधानादेर्जगत्तया किंचित्कारित्वाः दृश्यं संविदात्मकस्य श्रीशंकरस्य प्रानंदजनस्य स्वसत्तादिप्रतिपादनेन ज
गत्पालकत्वं बोध्यम् यत्किं पद्मपुराणे यज्ञसायमुदायस्य सत्रयासंभजे जगत् तां जंजुः खमसत्तं च सभवानेयतस्मय इति ए
वं मेगलश्लोकद्वयं सर्वायं संग्रहं यथा मतिविहृतम् अथ च मार्कण्डेयपुराणस्य भस्मपुराणपुराणानां प्रस्तावे स्वरूपम्।
भिहितम् यज्ञधिकृत्य सर्वायं नैधर्मायं विचारणापुराणं नवसाहस्रं मार्कण्डेयमिहोक्तं परिलिख्य च यो दद्यात्सौ वार्ताक।
रिसंपुतम् कार्तिकोपगारो कस्य यत्तस्य फलभागभवेदिति तदिदं मार्कण्डेयपुराणं यथा मनीषं विव्रियते २॥

मा.
पु.टी.
३

पदेपरमार्थतत्त्वानुधान्नपेमेगलाचरणेप्रतिपाद्येदानीतत्रवाच्यपलब्धेननिर्णीतेप्रवर्तते किंतुसंशयितेत्यायोत्यायोगेते।
नसंशयश्चभियुक्तोक्ताजैमिनिमुनेःप्रमाणपदेदकमहाभारतोक्तकुत्रचित्समेयविषयेसमदिग्यत्वमेवेतत्प्रमाणवीजभूते।
तन्निर्णीयप्रमेजेनसर्गप्रतिसर्गश्रवणोमत्तेतराणिच भूमादेष्टेवसंख्यानेप्रमाणपेचलक्षणमितिपेचलक्षणप्रमाणप्रति।
पादयन्त्रपक्रमतेश्रीभगवान्वासः तयःस्वाध्यायसेपन्नमिमादिनातपसाज्ञानेतयस्यज्ञानमयेतपरतिश्रुतेः तत्साधनभूतेन
स्वाध्यायेनवेदाभासेनचसेपन्नसेसिद्धमितिब्रह्मनिष्ठत्वेष्टोत्रियत्वेचानेनप्रतिपादितम् श्रोत्रियेब्रह्मनिष्ठमितिश्रुतेः माक।
ऐर्येम्क एर्यमुनेरयत्प्रज्ञादितादेयएतपःस्वाध्यायसेसिद्धत्वादेवमहामुनिमहर्षिप्रयत्नात्मासमावादेकारात्मात
येवचभूतात्माचेदियात्माचेतेषानज्ञानमुच्यतेरतिमत्प्रमाणोक्तरीत्यापेचविधानामयत्तात्मादीनाज्ञानात्सर्वाधिष्ठानेपर

वासउवाच तपःस्वाध्यायसेपन्नेमार्कऐर्येमहामुनिम् व्यासशिष्योमहातेजाजैमिनिःपर्येष्ट

स्मिन्ब्रह्मणि कृतप्रतिष्ठत्वात्मासुनिमित्तिबोधम् तमीदृशमार्कऐर्येमहामुनिजैमिनिनामकोया॥ **वृत्ते ३॥**
सस्यशिष्योव्यासशिष्यत्वेपिमार्कऐर्यशिष्यस्यतावलम्बनंब्रह्मज्ञानस्यातिदुर्लभत्वादङ्गुरुसमाश्रयणोरुच्छेद्य
संशयनिवारणायसूचितं तउक्तेश्रीभगवते नयेकस्माद्भूतेज्ञानेसमिरेषकलेभवेत् ब्रह्मेतदितीयेदिगीयतेवद्
धर्षिभिरिति अत्रयद्यतिरेकाभासात्मयसंभाववादिमात्रनिवर्तकानां गुणवद्भूतेषुक्रमवत्तानप्रदस्तुगुरुर्भगवद
द्यतिरिक्तपकपव तउक्तेतत्रैवमदभित्तगुरुणातमुपासीतेत्यादि महातेजाश्रुति महदविचालनीयउत्तम्यब्रह्मनु
भूतिप्रयत्नपरतेजउपासनाद्यनुष्ठानजन्यमतःकरणस्यतीक्ष्णतयस्य दृश्येतत्प्रयावुद्यासुत्सयेतिश्रुतेः मा
र्कऐर्येमर्षिवद्व्यमाणप्रश्नचतष्टयंकर्मपर्येष्टद्विकर्मतयायोजनीयम् परिष्टुवान् ३॥

तमेवप्रश्नवद्व्यमाणमहाभारतचतुष्टयमेवमेशयनिर्हंतस्त्रयोसाहसर्वकंदर्पयतिभगवन्निगादिना पतत्सर्वेविसरतःसमाख्यातमि
 हाहंसीमेतम् हेभगवन् उच्यतेपलयेचैवभूतानामागतिगतिम् वेत्तिवियामविद्योचमवाचोभगवानितीत्युक्तलक्षणप्रज्ञोभवान्
 तस्यामेवगोभारताख्यानमहाभारतात्मकमिति संमहात्मनामहाभारतात्मकाद्भुतग्रंथप्रतिपादकतात्पर्यानात्माबुद्धिधर्मादिभ्यः
 तेनवासेनोक्तं तत्पुनरेवासिकत्वादियर्थमुक्तेर्नानाशास्त्राणां धर्मार्थकाममोक्षाभिधायकानां समुच्चयेः संग्रहेः पूर्णमस्ति स
 मुरवानंतरत्नजालैः पूर्णसर्वेषां शास्त्राणामुपनीयतादमलप्रसन्नगंभीरे कस्मिंश्चिदपि शास्त्रप्रतिष्ठायादाने कुण्ठितत्वादि
 मलमित्यर्थः ४ पतदेवप्रपंचयति मतिमुदिसमापुक्तमिति मतेरेतः करणस्य तत्प्रतिपादितधर्मसंग्रहानुष्ठानाया मुदिरच

**जेमिनिरुवाच भगवन्भारताख्यानव्यासेनोक्तमहात्मना पूर्णमस्तिमलेपुनैर्नानाशास्त्रस -
 मुच्चयेः ४ मतिमुदिसमापुक्तेसाधुसेवोपशोभितम् सर्वपक्षोक्तिसिद्धे तपरिनिष्ठा समन्वि**

तिर्हरणोत्तया समापुक्तम् तत्रहेतुभिः प्रायेण विशेषणो साधुसेवोपशोभितमिति साधुभिः पुनः प्रकृतिभिः सेव्यायेतत्र तत्र प्रतिपा
 दितापथावर्णाप्रमंयथासं धर्मानुष्ठानानितैरुपशोभितम् न केनापि दृष्ट्या वा विभावनेनाहूयितवान् परसिद्धे तपस्तनिय्यायक
 त्वोच्चरमेवगोभारताह सर्वपक्षोक्तिसिद्धे तपरिनिष्ठा समन्वितमिति पूर्वपक्षस्य प्रतिपादिना प्रवोदितस्य जनमेजयादिनेवोक्तेः
 पृच्छायावोदितस्यैवास्यायनादेयांसिद्धेनेवादर्शेण सिद्धे ग्रंथे निश्चये परिनिष्ठा परफलता भूता विप्रोक्तिस्तया सर्वेषु चतुष्टय
 मर्थप्रतिपादकेषु शास्त्रेषु सम्यक् संशयविपर्ययाविप्रमर्शप्रतिबंधक निरासपूर्वक मनुमतमित्यर्थः तथाच धर्मप्रधानेषु धर्म
 व्याधोपाख्यानादिषु ग्रंथेषु प्रधानेषु कर्माणां दिवाको प्रकामप्रयोपसमानिर्माणादिषु मोक्षप्रधानेषु सनत्स जात भगवद्गीतादिषु

१
२
३
४
५
६
७
८
९
१०

नारदः स्तिष्ठतु न विद्यते तस्यापि पर्यंत विरसत महावलोका नामिति च तत्र अकारणो विवक्षा विषयत्वेन सूचितः एतद्वोशेन विवक्षितमेवा
 येद्यात्वा विधापिभिः स्वयं बोद्धीर्लोतेनो दोर्लो महा मोह मयु मुक्तिर्दीर्घा लोका कमिति विमलता मालोका यिना लोका येन यथा यथा
 विपर्यंतिलोका नेत्र मसारवत् तथा तथा विगगोत्रजा येन तत्र संशय रसादिव रूपाः कथं यता ततश्च शो तो र सो र सो ते रे मो ह ल त्वाः
 पुरुषार्थः पुरुषार्थो तो रे स्त इ प स र्जन तेना नुगम्य मानो गितेन विवक्षा विषय इति तत्र तात्पर्यं स प्रकटमेवावभासते ननु महाभार
 ते यावान् विवक्षा विषयः सो नुक्रमण्यो सर्व यवानु क्रो तो न चो त्रे तदृश्यते प्रसृत सर्व पुरुषार्थ प्रबोध हेतुत्वं सर्व र स ग र्भं ते वा स्य तस्मि
 न्नुद्देशे स्व शास्त्र निवेदि तेन न प्रतीयते सत्यम् शो ते स्पे व र स स्या गित मस्मि मो त स्य च सर्व पुरुषार्थेभ्यः प्राप्य मित्ये तत्र स्व शास्त्रा
 भिधेयत्वेनानुक्रमण्यो दर्शिते दर्शिते त प्रतीयमान तेन भगवान्ना स देव्य की र्म तेन सना तन र्गनेन स गाय मर्यो विवक्षितो यद
 त्र पाण्डवा दि चरिते की र्म तेन सर्व मवसान विरसे अविद्या प्रपंच रू पे व तस्माच्छांति रे व श्रे य सीति य इ क्रम रत्नोदार चतः समु
 द्र शनां भुक्ता भुवं कौ रवो भगोरुः पतितः स निष्परिज नो जीव ह्म कै र्भ तितः गोपे विंश ज बी जितः स विजयः कर्तैः तता ह स
 यस्तस्मात्सर्व मिदं विचार्य स चिरे शो मे मनो दी यता मिति परमार्थ सत्य पस्त भगवान्ना स देवो उ की र्म तेन तस्मात्तस्मिन्नेव पर
 मेष्ठे र भगवति भवत भावित चे त सो मा भूत विभूति द्वा पातर मणी यनिः सारा सुरा गिणो गुणो पुवान य विनय परा क्र मादिषु
 मौषु के वले पुके पु चित्त्वा त्मना प्रति निविष्ट थियः अये व निरुद्ध र मणी योभि प्रायो महा भारता वसाने हरिवंश वर्णनेन समाप्ति
 विदध ना ते नैव क विवेध सा क्त संहै पा येन न सम्य क्पु टी कृतः अनेन चो र्थेन संसारा ती ते त ज्ञा ते रे भक्ता ति शयं प्रवर्त यता सकल
 पव सो सारि को व्य वहारः पूर्व पटी कृतो ध्ये एण प्रकाशते देवता ती र्थ तयः प्रभृती नो च प्रभा वा ति शय वर्णाने त स्पे व पर ब्रह्म णः
 प्राप्नु पा यते न त दि भूति ते नैव वां देवता विशेषा णा मयेषो पाण्डवा दि चरित वर्णन स्यापि वै राग्य जनन तात्पर्यो हे राग्य स्य च मोक्ष
 मूलत्वा मोक्ष स्य च भगवत्प्राप्नु पा यत मेव परं पर या वा स देवा दि संज्ञा भिधेयत्वेन चा परिमित शक्त्या स्य दे परं ब्रह्म गीता दि प्रदेशा
 नेरुत द भिधा तेनेति विशेषितम् तदेव मनेनानुक्रमणी निर्दिष्टेन वाक्येन भगवद्यतिरेकिणः सर्वे स्या य स्या नित्यतां प्रकाशय

तामोदलदणपदैकः पुरुषार्थः शास्त्रनयेनरस्यास्यसखपरिणेषणदक्षणः शंभोर
शोमहाभारतस्यांगिन्नेन विवदितरतिसुप्रतिपादितमिथिचनिकारः ५

मा.
पु. ही.

न के वलं सर्वं पुरुषार्थं शास्त्राणामेव प्रतिपादकत्वात्स्य श्रेष्ठं पातना वर्णाश्रमाचारगणमात्रश्रविकाणामपि प्रतिपादकत्वादिदं
श्रेष्ठमिमांसे चतुराश्रमवर्णानामिति आचारेवेदमूलस्य स्थितिश्चुष्टानेन स्यात्पातने प्रतिपादनमित्यर्थः प्रत्येकवर्णवेपरिह
प्रमानश्रीवालमुकुटप्रसादास्पदत्वात्तद्वाङ्मागोभाग्येयस्य तस्यामेव ताम वेदेयस्यतिविभजने इति वेदव्यासस्तेन अतपवर्धीम
ता प्रतिपादितवुदिना १० हेतातउदारमहदविवालीयेकर्मयस्यतेन व्यासेनैतन्महाभारते तथा कृतं यथेदेशा सं सर्वं शास्त्रा
णां व्यासे व्यापकं विशेषैः प्रतिवादि विवादाप्यासैर्नाभिभूयतेति शस्त्रियते अतपवोदारकर्मणोत्पुक्तमित्यर्थः ॥ इहानीमस्य उप
के जगत्पावनस्यातो दर्शयति व्यासवाक्यजलोवेनेति वेदपवशैलोद्देमादिसस्मादवतीर्णो न व्यासवाक्यमेव जलोचो गंगाप्रवाहः।

चतुष्टयमवर्णानामाचारस्थितिस्थापनम् प्रोक्तमेतन्महाभागवेदव्यासेनपीमता १० तथा
नातकृतेयेतद्व्यासेनोदारकर्मणा यथाव्यासमिदंशास्त्रंविशेषेर्नाभिभूयते ॥ व्यास
वाक्यजलौचेनकृतर्कतरुहारिणा वेदशैलावतीर्णेननीरजस्कामहीकृता ॥ कलश
हमहाहंसोमहाख्यानवरागुजः कथाविस्तीर्णसलिलःकार्त्तवेदमहाकृतः ॥ ११ ॥

स्तेन कुतर्काः पुरुषार्थविषयाविप्रतिपन्नयस्तपवतदतरवस्तान्तरनीतितादृशेन सर्वोमहीनीरजस्तात्तपितयापनिमित्रकाह
तेत्यर्थः ॥ महाक्रुदरूपकेण जगत्सेजीवनकारित्वमस्य प्रतिपादयनिकलशह्वमहाहंस इति कलामधुराः स्फुटाश्रयेण ह्यवा
वकास्तपवमधुरस्फुटवाणितामहाहंसायत्रेति दिवस्योजनीयम् महात्मानानि प्रतिपर्वोद्यमानानि पौष्पपौलोमादीनि ताये
ववर्गाणि महार्थसौगंधेन श्रेष्ठान्यस्तु ज्ञानियस्मिन् कथापाण्डवादिचरितेन देवविस्तीर्णं प्रवहरूपं महासतिलेयस्य सोयंकस्य
द्वैपायनस्य देवकास्य वेदः पंचमः सपवमहाक्रुदः स्वच्छतगभीरत्वाद्यनेन धर्मयोगान् जगत्सेजीवयतीति शेषः ॥ १३ ॥

4

इमं महाभारतप्रशंसनमुपसंहरन्नत्र प्रमेयवत्तद्वयं यत्तात्त्विकमिहैजैमिनिनातद्गुरुपसवनप्रकारेण सनिवेदयितुमाह तदिदमि
ति भारतप्रशंसाख्यानमितिहासो बहूनां क्रमतपवद्विस्तरं तत्रतः पारमार्थ्येन तात्त्विकामोहेन भगवन्तमुपस्थित उपसन्न इत्यर्थः १४
तत्र प्रमेयवत्तद्वयं तस्मात्तात्त्विकमिहैजैमिनिनातद्गुरुपसवनप्रकारेण सनिवेदयितुमाह कस्मादिति निर्गुणोपि विगुणमायागुणोभ्यो निष्क्रान्तोपि वसेति प्रसिद्धाणि भू
तानि वासयति वासवे जगदिति वसुदेवः प्रकाशसभा गोवत्समासो देवश्चेति कर्मधारयः सर्वाधारो जगत्कर्ता वात एव जने रयः।
ते भोगा पवर्गा विजित नार्दनः जगत्कृतिर्न जगतोऽस्मादतिरिक्ताया का विस्मृतिरूपलभ्यते संविदात्मकता तस्य अत एव स्थितादेः
कारणमेव मीदृशस्य भगवतो मानुष्यत्वावलम्बने उच्यते तत्कस्मादिति प्रथमः प्रश्नः १५ द्वितीयमाह कस्माच्चेति उपदस्य

तदिदं भारताख्याने बहूनां क्रमतपवद्विस्तरम् तत्र तो तात्त्विकामोहे भगवन्तमुपस्थितः १४ क
स्मात्मानुष्यतोऽस्मात् निर्गुणोपि जित नार्दनः वासुदेवो जगत्कृतिः स्थितिसेयमकारणम् १५
कस्माच्चे पाण्डुपुत्राणामेकासा उपहात्मजा पंचानामहिषीकस्मात्पुत्रः संशयो महान् १६
भेषजं ब्रह्महत्याया बलदेवो महाबलः तीर्थयात्राप्रसंगेन कस्माच्चेद्देहलाघवः १७ ॥

राजशात्मजा पुत्री कस्माभिधाना पंचानां पाण्डोर्महावंशप्रसूतस्य पुत्राणां धर्मोद्योगानोतेषां पाण्डवानामेकैव महिषीकस्मात्संपन्ना
न च महावंशप्रसूताया द्रौपद्यास्तेषां वा पाण्डवानो भरतवंशजानां धर्मनिर्यानां वासुदेवप्रवणानामेतत्पृथग्जनव्युत्क्रमित्यर्थः
अत एवाह पुत्रः संशय इति महानिति उरुक्केयः १६ द्वितीयप्रश्नमाह भेषजमिति तीर्थयात्रायाः प्रसंगेन ब्रह्महत्यायाः सूत
वधोऽस्याया भेषजं चिकित्सा बलेन धरणी धरशेषशेषेन दीप्यते दीप्यत इति बलदेवः बलेन विभूतिरूपे बलं बलवतो वाह
कामरागविवर्जितमिति गीतोक्ते वेदनेन पुण्यपापसंभित्तत्वात् अत एव महाबल इत्यनेन ब्रह्महत्या निवारणं सत्तत्र तस्य
चित्तम् प्रोक्तप्रकारेण सर्वाधारस्य सर्वात्मकस्य देहलाघवस्य चरस्यैव पुण्यपापलेपाभावेन व्रतनिष्ठा उच्यते तस्यार्थः १७ ॥

मा.
७ टी.
६

चतुर्थमार कथंवेति तेपेवद्वौपयाः पंचपत्राः प्रतिविध्यं नमेन नुतकीर्तिना नीक नुतकीर्तयो यथा सैत्ये प्रथिष्टिगदिभोजाना
स्तेमहारयाः पातु पुत्रा मदात्मानं रतिपदत्रेयणा कृतदा रत्नमना यवद्वयेवा यो गमिति दौगोः सकाशात्सौमिके कथं वथमा पुरिमा
न्ययः १८ पतत्सर्वमिति मयोक्तु प्रश्नवत्तद्वये समाख्याते कथयिते तमेवाहं मियतो भवेतो ज्ञानं हृदा वयो हृदा मृदु बुद्धी नो ज्ञाना
मवबोधक राज्ञानविधायि नो भवतीति गुणपसदन प्रकारः प्रदर्शितः १५ दशाष्टदोषरहितमिति दशाभिरष्टभिश्चाष्टदशाभिर्दोषै
र्वत्समागौरहितं वक्तुमुपवक्तुमेव गोरभे १० अष्टदशाष्टदोषानाह नानर्थकमिमादिना अनर्थकं निष्प्रयोजनमवश्यं दहितं ना

कथं वदौपदेयास्ते कृतदा रा महारयाः पातु नायामहात्मानो वथमा पुरनायवत् १८ पत
त्सर्वं विलसतः समाख्यातमिहार्हं भवेतो मृदु बुद्धी नामवबोधकराः मदा १५ इति।
तस्य वचः शुभामार्कगोयो मसामुनिः दशाष्टदोषरहितं वक्तुमुपवक्तुमे १० नानर्थकं
नभिन्नार्थना सहते नचाधिकम् नमनेकदृशा ह्येवायुक्तमाभिहितं न च १॥

नर्थकं भिन्नो निहतः प्रसिद्धादिना यो यत्र प्रसिद्धा प्रसिद्धो भयार्थमप्यप्रसिद्धे प्रयुक्तं नदिदं भिन्नार्थना मशाहदोषस्तदहितम् अस्म
विद्यमानं हत्रमनुष्ठवादियत्र हतं हत्रमिति यावत् तादृशमपि न तथा चोक्तं गुरुलगादित्यमादविश्रष्टोपिलत्तानात्पतिभेगादि
दोषान्नश्रोत्रासोस्ति विलसत इति अधिकं यदादियत्राप्येति तेन दधिकं यत्र तादृशमपि न नूनमपेक्षितमपि पदेन प्रयुक्तं ताद
गपि न कष्टः शब्दः प्रतीतिके शास्त्रहोयो यत्र तादृशहेतुन न जग्राह त्रितेया युक्तमेवा उक्तमप्येतालोकशास्त्रप्रसिद्धिविरुद्धः
क्रमस्तेनाभिहितं कथितं तादृशं नचेत्यर्थः १॥

मा.
पु.टी.

एवमुक्तं इति या सवाक्यम् भीमतेति हि जो त्रमा नो शा प संकट पतिता नो त उदर गो प्रशस्त बुद्धि ना जैमिनि र्क वि शार्ह ले मार्क ले ये मरु ।
विश्वेष्टेति रश्मि वेद श सार्थेन त्व वित्ताना व्या हत तत्र प्रवण हेतु ना विस्मये नो क्लृप्त कटित विस्मया नु भावे लोचने यस्य ११ तदेवाह आ ।
सद्गतमिति असंभवित्व संभावेन न देव्य त्रिदममाश्रये एतत्तु गवांति रश्मि व मानुषी वाक्य असंभावनीया ते पक्षिणोपि अमेते
प्रतादति को ते निरवधिकेः तेन ज्ञानांतर शत सदस्य पुन पश्चादिनापि लभ्यते रसमेत उलंभे अधिकारि त्वा य भियोगिनामपि यदु
प्रापततिर्यभिः पक्षिभिः प्राप्तमित्यसंभाव्यमिवैतदित्यर्थः १८ तदेव प्रपंचयति तिर्यग्यो ग्यामिति योनि शब्दः स्त्री प्रसयोः पशु

एवमुक्तं स्तमुनिना मार्क ले ये न भीमता प्रत्युवाच वि शार्ह ले विस्मयो क्लृप्त लोचनः ११ जैमि ।
निरुवाच अमद्गतमिदं ब्रह्म त्रयो वा गिव मानुषी यत्पक्षिणस्ते वित्तानमापु रमेत उलंभम् १८ ।
तिर्यग्यो ग्या यदि भवस्तेषां ज्ञाने कुतो भवत कथं वेदाणां न नयाः प्रोच्यते ते पतत्रिणाः १५ कश्च दो
गा इति व्यातो य स गणा चतुष्टयम् जाते गुणवते तेषां धर्मज्ञानो महात्मनाम् १० मार्क ले ये उवाच
शृणु स्वावहितो भूत्वा यद्वृत्तेन दने पुरा शक्रस्य सूरसा चेव नारदस्य च संगमे ११ नारदो नन्देन ।
पश्यत्सु सुली गणामध्यगम् शक्रं सुराधि राजानेन तन्मुखा सक्त लोचनम् १२ स तेन चि वरिष्ठे
नदृष्टमात्रः प्राची पतिः समुज्जस्यो स्वकं वासै रदा वासन मुत्तमम् १३ ॥

योनौ यद्यपि तेषां भवो जन्म तथापि तेषां पक्षिणो ज्ञाने वित्ताने वित्ताने कुतो निमित्तादभवत् प्रा उर्भूतम् किंच कथं वेति दोषा स्यात्ता ।
तस्य न नयाः पतत्रिणाः पक्षिणाः १५ अज्ञाते दोषो जित्ता सते कश्चुति गुणवते गुणवते अनुषंग लोप्यार्थः तान वित्तान वत्तान न
दाह धर्मज्ञानो महात्मनामिति १० अवहितः सावधानः भूत्वा स पश्यते पुरा संपन्नं यत् संगमे संभेदे ११ पुंस्सुली नो वेषा नो गणाः
समूहस्तमध्यगं मध्यगं सुराधि राजानमिति समासो त विधेरनित्यत्वात् तन्मुखेति ना सो अस्मरसां प्रतिशायि लावण्य मकरंद

तिर्भरे पशु लोचने उग्र संकृतं पतत्रेण सदृश लोचनं च गरीक्षाणि पश्यते १२ समुत्तमं
प्रसय्यते प्राप्तं तं सिंहासनम् १३

वलहन्तीहंतीनिवलहन्तुवसुमितं कृतोपानं विनयेन मुखकुचजवनादिसंबरेणोतप्रवतनाग्रधोमुखाः १४ ताभिरसरोभिः
 सनारदः उपविष्टे प्रासनस्ये शतक्रुतौ शतमलेशकैते सर्वे नारदादयो यथा हं यथा योगं कृताः संभाषाः स्वागतादिनिवेदनानियेः
 मनोरमा मनोज्ञाः १५ कथानां पुनरेप्रसंगे प्रासृत्यती प्रत्येती प्रमथ्यायातवाभिमता प्रमाणानां स्येता स्यायाज्ञां देहीमन्त्रः
 यत्र यस्या रुचिः प्रीतिः १० १८ इहास्मिन्माजे पुष्पाकं सर्वा सामस्यरसो मथ्यायात्मानं रणोदायो दिगुणोरधिकं प्रष्टुं मयते सासा

तेदृष्ट्वावलहन्तुवसुमितं विदुषांगनाः प्रणमुस्तं वदेवर्षिं विनयावनताः स्थिताः १५ ताभिर
 भर्षितः सोऽप्युपविष्टे शतक्रुतौ यथा हं कृतं संभाषाः कथाश्च कुर्मनोरमाः १५ ततः कथांते
 शाकलमुवाच मरुता मुनिम् देयाज्ञां ह्यतीक्षा सतवयाभिमतेति वे १६ संभावामिष्यके प्रीतिवा
 वेष्यति लोत्रमा हतावीमैनकावाययत्रा भवतोरुचिः १० एतच्छुना मुनिश्रेष्ठो वाको शक
 स्य नारदः विचिंसा प्रसः प्राप्त विनयावनताः स्थिताः १८ पुष्पाकमिह सर्वासां रणोदाये गुरा
 धिकम् प्राप्ता न मयते सधुः सादृत्यतममाग्रतः १५ रतेनाले सत्रयेण सिद्धिर्नाशस्य रपतः चार्व
 धिष्टानवरूपं रत्नममदिउम्वता ४० माकण्डेयः तदा को समकालं वयं कैकस्याश्रतास्ततः प्रहे।

गुणधिका न च तत्र वायादरीरम् ५९

धर्मप्रतोत्तमत् १५ इपात्वे षणो हेतुमाह हतेनेति रूपमदिनेन रत्नेनाले प्रलंकि यते प्रतमयये प्रलंकारार्थे प्रतोनात्स सर्वांगारसाव
 भावानुभावायात्मकस्य रपेणो वसिद्धिनिर्वहणा लास्याधिष्ठानं रूपं चारुमंजलमधिष्ठानमस्य गदिदेहं विद्यते यस्य प्रमहणाधिष्ठानही
 नं रत्ने विस्मयानुकरणमात्रमेवेत्यर्थः ४० तासां चरुपाधिकाममगर्वणा मोयं विवादो भूरिमाह तदा कोनि तस्य नारदस्य सम्पि नो वाक
 स्य समकालं तत्तणमेव एकैकस्याः ताग्रस्य रसो यो यं प्रहे गौस्तनोपिकास्मिन् तं भवसीमवती प्रयावेवमेवागमवतीदिम

वैविवाहो प्रतिष्ठानसामभिरस्यः ५९

सावपः प्रालेयादेहिमावलस्यतटे मुनेर्वांससस्तपसः प्रभावेणामहिस्याप्रशान्तैस्पर्कायोम्यैरैः सापदेर्वालेहिंस्रप्रणिभिपुंक्तश्र
श्रमोयउतम् ५६ पुंस्कोकिलवद्गीतिमाधुर्ययस्याः यत्रयस्मिदेशोकोशमात्रेकोशप्रमाणे प्रमाणेमात्रवत्सादेशाच्च युगायतज
गौवगमरात्रेष्टासराप्रसराशहपकतेपि ५० प्राकर्ण्यश्रुतातत्रदेशे ५१ संस्तम्यनिगदसतोभणायनपसञ्चलनाय ५२ ५३।

३ सुक्तासाजगामायप्रालेयादितटेतदा मुनेस्तपः प्रभावेणप्रशान्तसापदाश्रमम् ५४ सापुंस्को
किलमाधुर्ययशस्तेसमहा मुनिः कोशमात्रेस्थितातस्मादगायतवरासरा ५० तद्गीतधुनिमाक
र्ण्यमुनिर्विस्मितमानसः जगामतत्रयशस्तेसावालाकृचिरसना ५१ तौदृष्ट्वाश्रदवावेगीमुनिः सं
स्तम्यमानसम् तोभणायगताताताकोथामर्षसमन्वितः ५२ उवाचेदंततावाक्यंमहर्षिः समहा
तपाः यस्मादुःखार्जितस्यदत्तपसोविब्रकारणम् ५३ प्रागतासिमदोन्मत्तममउःखापदेवचरि त
स्मात्सपत्नोगोत्रेनेमत्कोपकलषीकृता ५४ जन्मप्राप्यसिद्धयेतयावदवर्षाणिषोडश निजत्रयेपरि
मज्जपद्विगांशपधारिणी ५५ वतस्त्वत्तनयानवाप्यस्यधमासराः प्रप्राप्यतेप्रवप्रीतिंशस्रम् ३
तापुनर्दिवि वासमाप्यसिचक्रयेनात्रनेकयेवने ५६ शनिवचनससंकोधसंरक्तदृष्टिश्चलक
लवलयांतोमानिनीश्रावयित्वा तस्मिन्तरतरेगांशपरिमज्जविप्रः प्रथितगुणगणोयः संप्रयानः स ३

हेमदेनोन्मत्ते खेचरिबोमचारिणि सपत्नीस्यगरुडस्यगोत्रेवंशेममकोधेनकलषीकृतामलिनीभूता ५४ उग्रतेउग्रमते यावदवर्षाणिषोडश
पमसरात्रे ५५ हेयपमासराः प्रसरः स्वधमे प्रप्राप्यतथाप्रीतिंलालनादिरुपांरतिंशस्रगाप्रुपेनप्रतापविशीभूतादिविस्मर्गवासनिवा
सेनेतयोत्रेप्रार्थनात्पुंसदत्तपस्यानयथाभावादित्यर्थः ५६ असंयंकठोरं वलानिकलानिमपुशंजितानिवलयानिगस्यास्तोश्राव

मा.
७ टी.
५

पितृयाकाकर्मपितृया अथविप्रोडर्वासाः गंधिमाचलतटभूमिपरिमज्जयद्वागोवाणीपरिमज्जमोनेसमाश्रितरत्नतराग्रुतिवेवलास
रेगावीचयोयस्यास्तोमोमोसंप्रयातः प्रथितो जगति प्रख्यातो गुणगणानोजितेदियत्वादीनामोचः समूहो यस्य सः ५ इतिपरितभट्ट
रामचंद्रविरचिते मार्कण्डेयपुराणव्याख्याने प्रथमोऽध्यायः १ एवंमुनिशापेन धस्तने जसेव पुमभिधायेदानीतस्याजन्मवर्कं गरुडेश

इति मार्कण्डेयपुराणे नैमिनिप्रश्नामराः शापडर्वा सो गमने नाम प्रथमोऽध्यायः १ मार्कण्डेय उवा
च अरिष्टनेमि पुत्रो भूदुरु नाम पतिराट् गरुडस्याभवत्पुत्रः संप्रतिरिति विभुतः १ तस्याप्या
सीत्सुतः शूरः सुपाशो वापु विक्रमः सपाशतनयः कुम्भिः कुम्भेः पुत्रः प्रलालपः २ तस्यापितन
यावास्तोकः कन्दरपवच कंकः कैलासशिखरे विपुद्वीपेति विभुतम् ददर्शां मुजपत्नाक्षरा
तसंयन्तदा पुजम् ३ आयातनरक्तममलस्रवरास्रधारिणम् भायां सहायमासीने शिलापा
देमलपुत्रे ४ तदृष्टमाचकं केनरतः क्रोधममलितम् शोवाच कस्मादायातो भवान्कच्छवगा
धम ५ स्त्रीसत्रिकपैतिष्टने कस्मात्मानुपगच्छसि नैषधर्मः सुबुद्धीनां मिथो निष्पाद्यवस्तु
षु ६ कंक उवाच साधारणो यैशैले द्योयथा तव तथा मम अमेधो वैवभूतानो ममता भव ॥

माह अरिष्टनेमि पुत्रादिना अरिष्टनेमिः कणपः १ २ तस्य प्रलालपस्य ३ आयातेन वारुणीयानेन रक्ते अमलस्रजो वरास्रधारि
वधारयंतं शिलापट्टेशिलातले प्रमले स्फाटिके शुभे स्वच्छे पारुष्यहीने ४ भवान्कस्मादिहायातः तं गच्छापसर ५ सत्रिकपैसत्रि
धाने मानुपमत्समीपं मिथो मोमं रदो वानिष्पाये पुमस्यादनीयेषु वस्तुपुत्रादिशेषेषु सुबुद्धीनां नैषधर्मः दयोक्तृतीयो न जात भवेदि
सत्तेरित्यर्थः ६ कंकस्तु शैलस्य साधारणान्नममकश्चिदोषरमाह साधारण इति अत्र शैलेन गरुडादिवत्समता उपायेत्यर्थः ॥

५

दरनाप्रसवनादननेनशोणितेनबीभत्सेविकृतेविस्फुरंतेरनस्तनःसेवतेतेप्रवेतनंमृतं ८ कंदरःकंकशाना ग्रामजेशरःपतिगो
 राजा १५ संजालनमप्रिरीहः तस्यकंकस्य १० कोणमर्षाभ्याविहृतेपरिवर्तिनेप्रतिणीनेत्रेयेन नागेंदःसर्पराजश्वनिःसमनविषरू
 कारंमुचन तस्यकंदरस्यभ्रादहासरातसोयशस्तेनवजगामकंदरः ॥ भृथगन्पर्वतान्धरोभुवं नागात्सर्पान्दिरावापाशाना

मार्कण्डेयउवाच ३५० बुवाणोखड्गेनकंकंविच्छेदगतसः दरत्ततजबीभत्सेविस्फुरंतमेवेतनम् ८
 कंकंविनिहतंमुत्ताकंदरःक्रोधमूर्कितः विपुहृपवपायाश्रमनश्रुकेणजेशरः १५ सगत्वाशैल
 शिखरंयत्रकंकोहतःस्थितः तस्यसंजालनेचक्रभ्रातर्महस्यखेवरः १० कोणकर्षविहृतातोनाग
 द्रश्वनिःसमन् जगामसवयशस्सभ्रादहातस्यगतसः ॥ मरुतापत्तवानेनचालयन्भृथगन्धरा
 म् नागात्पादपजालानिवित्तिपन्ततजैतानाः १५ दण्डात्पिनशत्रुस्सपताक्रान्तमहीधरः पाना
 सक्तमतिवकेतंदरशनिशावरम् १५ आनाप्रवक्रनयनेहेमपर्यंकमाश्रितम् सगदामभूरित
 शिखरिचंदनभूषितम् १५ केतकीगर्भपत्ताभेदेनैवोरतराननम् वामोरुमाश्रितोतस्यद
 दर्शयतलोचनाम् पत्नीमदंतिकानामपुंस्तो किलकलसनाम् १५ तनोरोषपरीतात्मादृष्टानेकन्द
 रःस्थितम् तमुवाचसडृष्टात्मन्नेदिपुत्रस्त्वेवमया ॥

दृष्टाणो ज्ञातानि समूहान् विदित्तिपन्तस्ततो विकिरन्ततजे ॥

दण्डाःरत्नेतानाः १५ तपिनानाशिताः शत्रुवोरतसप्रेषिताप्रनुचरायेनपत्ताभ्यामाक्रान्तेमहीधरोयेनचक्रेदेशेपानासक्तापानतमरा
 मतिर्यस्यतेगतसेददर्श १५ १५ केतकीगर्भपत्ताभेदेषामभेःसदृशैःपाटलैः १५ रोवेणक्रोधेनपरीतेभरितमात्मा मनोयस्य मया

मा
पु टी.

१०

विस्मयविस्मयवातिनोदतः मदसेपुक्तमहेकारिणोयमस्यसादनेमदनेनपिषेयमसादनम् १३ यास्यसेपाप्यसे १८ १५ नोस्माभिर्दतःनोस्मा
कंयोरुवेविदिजानीदि १० रेपतगानामथम प्रेजनस्यप्रमिवनस्याउपत्रेअतिकसत्तात्रदाभेविमलेपीतैलेखदमाददेजगह २१ २२

यदैत्येष्टोममभ्राताविस्मयवातिनस्तथा तस्माज्जोमदसेपुक्तनपिषेयमसादनम् ११ विस्मयवाति।
नलोकायेवसीवालवातिनाम् यास्यसेनिरयान्तयस्तोस्तमयमयादनः १८ १ मेतत्सखगंदेगाप्रो
क्तःसीसन्निधौतदा रतःकोथममाविष्टप्रमभावतपतिणम् १५ रतउवाच यदिनेनिदतोभ्राता
योरुवेनरिविदिनः तामप्ययद्विष्णामिखद्रेनानेनखेचर १० तिष्ठताणंनमेजीवयतगाथमयास्य
सि १ मत्ताज्जनपुत्राभेविमलेखदमाददे ११ ततःपतगगजस्यरलोपियभटस्यच वभूवपुडम।
तलेयथागरुडशक्रयोः १२ ततःसगतसःकोणतवदमाविध्यवेगवान् विलेपपतगंदायनिर्वाणो
गारवर्चसम् ११ पतगैदश्चनेखद्रेकिंन्विउत्तिष्ठभूतलात् वक्रेणजग्राहतदागरुडःपत्रगंयथा १४
नेचपादतलेभेक्तावक्रेकोथमयाणजः तस्मिन्भयेततःखद्रेवाहपुडमवर्तत १५ ततःपतगगजे
नवतस्याकम्पगतसम् तणपातकरेगुशिरसाववियोजितः १६ तस्मिन्निदतेसास्त्रीख
गेशरणमभगात् किंचित्सेजातसंशसाप्रादभायांभवामिते २३ ॥

प्राविध्यशक्त्य निर्वानोशोताप्रिसंघमंगारमिं गालेतदहवोयस्यनमनिकृत्समिमयः ११ उत्तिष्ठउत्कम्पपत्रगंसंघे १४ तेलुंभेक्ता।
विभंम प्रवर्तताजायत वापुडेनिपुडे १५ तदस्यचवोःपातःप्रहारसैःकरैश्चनखपातैः वियोजितःपृथक्कृतः १६ तस्मिन्नातमेसास्त्री

१०
११
१२
१३
१४
१५
१६
१७
१८
१९
२०
२१
२२
२३
२४
२५
२६
२७
२८
२९
३०
३१
३२
३३
३४
३५
३६
३७
३८
३९
४०
४१
४२
४३
४४
४५
४६
४७
४८
४९
५०
५१
५२
५३
५४
५५
५६
५७
५८
५९
६०
६१
६२
६३
६४
६५
६६
६७
६८
६९
७०
७१
७२
७३
७४
७५
७६
७७
७८
७९
८०
८१
८२
८३
८४
८५
८६
८७
८८
८९
९०
९१
९२
९३
९४
९५
९६
९७
९८
९९
१००

निष्कृतिं प्रायश्चित्तं वैरिणीयतनम् २८ इच्छया उपनिषद्धारिणी लेख्या मेतकातनयेतीच्छायाधारणे हेतः सपत्नीस्येदं सौपर्णम्
 मुनेर्देवीसमः शापापिनासं सद्यो सद्यो तस्याः प्रयाः विदेगमः कन्दरः १० मन्दपालस्य मुनेः सन्तोषोपायगरीतपतिरप्यु
 मितबुद्धयोर्वेदेवैरोगतनूननादतनमनयः जरितारिमारिस्तकस्य उदोणा सन्तारः मुनिप्रसन्नमाग्रनिष्ठेष्टाः ११ तेषां च तेषां

नामादायखगश्रेष्ठः सकंरदमगात्रतः गतः सनिष्कृतिं प्रातर्विषुद्वपनिषातनात् २८ कन्दरस्य
 वसावेशमप्राप्येच्छा उपधारिणी मेतकातनया सभूः सौपर्णोऽप्यमादरे १२ तस्यां संजनयामासना।
 दीनामसन्तोतदा मुनिशापापि संसृष्टावपुमसं सन्तदा तस्यानामनदावकेनास्तीमिति विदेगमाः १०
 मन्दपालसनाया संसृष्टारोमितबुद्धयः जरितारिभरतयोदोणाता मुनिसन्तमाः ११ तेषां जवयो
 धर्मात्मावेदेवैरोगपारगः उपयेमेसन्तोतास्ती कन्दराभिमतो शुभास १२ कस्यचित्तयकालस्य तास्ती
 गर्भमवापह सप्तपत्नारितेगर्भे कुरुते तं जगामसा १३ कुरुणा एव यो पुं देवते माने सदा रुणे भा
 विता वैवकार्यस्य रागमध्यविवेशमा १४ सावापप्यतदा पुं देवभगदत्तकिरीटिनोः निरंतरं प्रारोरासी
 दाकाशशालभेरिव १५ पाशकोटारनिर्मृक्तमासन्नमतिवेगवत् तस्याभलमतिशयमेतवैविकेद
 जाठरीम् १६ भित्तोकोटेशशाकाभभूमावणवतस्यम् आश्रयः सावशेषनाज्जलराशा विवावतत १७

जवयः कनिहोदोणास्यः उपयेमे विवाहयामासकंदरेण पिशुभिमतो शुभो शुभा १२ आहितेष्टने १३ शसप्रतते ममरास्यभावितात्
 कार्यस्य शापमोक्षस्य १४ किरीटी प्रज्वनः यत्र पुं देवाकाशे निरंतरं मंतराग्न्यदेशा त्रिकोते निरंतरं चने शलभैः पतंगैरिव १५ पाशे
 सार्जतस्य कोटारगुह्यः सकाशा त्रिमुक्तं भलं सर्वायसः शरः मुनिशयेन शयमेकमेतस्या सार्द्धाः जठरस्य कुलेरियं जाठरीतवै

२५
 चर्म १६ कोटिजठरेशशाकाभभूमावणवतस्यम् आश्रयः सावशेषनाज्जलराशा विवावतत १७

मा.
५ टी.
११

नस्यादवतस्यस्य पातस्तस्य समकालं समनेतरमेव भगदत्तात् प्रतीकाद्भोजमात्सकाशार्थनिरलेनवाणेनसेभिर्त्रंसे
क्लित्रेलखनेरज्यस्याः सामहतीवणपपान १८ समंतात्समेप्रविषमेधरणीतलेसंशान्ताकीटशी म्नानापिशितस्यमांसस्योप
रिस्थितानिखगाणानिक्काटयेतीतिरोदधानापणोतेतिपूर्वेणान्यः १९ ४० हन्नेसमाभेष्टाननवांतिकंभीषसमीयंथर्मपुत्रेप्रथिष्टि

नमानसमकालेवसुप्रतीकाद्भोजमात् पपानमहतीवणवाणसेभिर्त्रलम्बना १८ समंसमंतात्से
प्रामाविभिन्नाधरणीतलम् काटयेतीखगाणानिस्थितानिपिशितोपरि १९ हन्नेवनस्मिन्नपनोभग
हन्नेनरेषरे बह्ममहात्मभृशुडंकुरुपाण्डवसेनयोः ४० हन्नेप्रदेधर्मपुत्रेगतेशाननवांतिकम् भीष
स्यगदतोशेषाज्जोतंथर्मात्महात्मनः ४१ वारागनानितिष्टंतिप्रशाणानिदिजोतम आजगा।
मतमुदशंसमीकोनामसेयमी ४२ सनउशहमपणोवीवीकूचीनिवाशितम् वास्यादसुदवा
कानोविजनेपियतत्रिणाम् ४३ प्रथमिःशिष्यमरितोवारागुप्यापविस्मितः प्रमादपितपसा
णिशिष्युकानिददशंसः ४४ ॥

रेमहात्मनोभीषस्याशेषाधर्मादतः कथयतःश्रोतंगतेसनि ४१ समीकोनामसेयमीमु
निःयववणोतरगतानि प्राणानितिष्टंतिप्रदेशमाजगाम भीषोक्तधर्मतत्त्ववणापमुनिप्रयासादिप्रगतेषुसमेकोमुनिरपित
उगतसेनवदेवयोगादुदोदशोनेवर्त्तसंशान्तिमितिभावः ४२ प्रपणोतप्रप्राववाशितेयतिणोशहं ४३ शिष्यमरितरमनेनमहा
मावारायाउप्यापनेमहायसेयतिष्ठोतिता उप्याप्य उप्यापयित्वा प्रविद्यमानामातावपितावपसाप्रयेवांतादशानिशिष्युका

नियोजनदर्शनेपुंसमायम् ४४

गुरवे गुरुं प्रसूचः ३३॥ स्मिन्नेषु पुद्गलानि ते प्राणाः प्रसूतानि किं न मृतानि तं पुंस्तु मां च यस्मात् कोटिस्तयो दशतया लक्ष्मणा मेकसमा
 निःचतविंशत्सहस्राणि शतानि तन्नेवेव तिमिकस्या मुदोदितः प्रमाणं तत्राप्यष्टादशोदितः त्रयं प्रामादे मुनीश्वरपताम
 एमात्राणि किं न मृतानीति महात्मिन्मयः ४५ अनुगतान् शिष्यान् ४६ अत्र विस्मयात्पूर्ववृत्तेनैव मरणस्य देवाधीनता निदर्शो
 यति सम्प्रति सम्प्रकसमीचीने प्रकृतिं यावत् मुक्तेरहितेषु श्रेणोशनसाकांतिमतेति शेषो गोरस्य सम्प्रगतत्वं प्रद
 शितम् सुरैरदिते पीरिते देवानो मे मे पलायनपरं प्रययानतस्य दृष्टोक्तमिदमयः ४७ तानि वाक्यानि शोकापाह नगं

शिष्याः प्रसूचुर्गुरवे प्राणाः किं न मृतानि ३३ अष्टादश मुदोदितः त्रयं प्रामा मुनीश्वर ४५ तानि
 तत्र तया भूमौ समीको भगवान्मुनिः दृष्टा स विस्मया विष्टः प्रोवावा अनुगतान् शिष्यान् ४६ सम्प्र
 मुक्तेरहितेषु श्रेणोशनसाकांतिमतेति शेषो गोरस्य सम्प्रगतत्वं प्रद
 निवर्तधे कस्माद्भजनकातराः उत्सृज्य शौर्यं यशसीकृता तमरिष्यथ ४८ नश्यतो पुथ
 तो वापिता वदन्ति जीवितम् यावदात्मसृजत्सर्वे न यावत्समस्तसंस्कृति ४९ ॥

यमिसादिना नगंतव्यमप्यतये निवर्तधे पुद्गलपरिवर्तधे देकातरा अथीरास्ये कस्मादेतोः वजनपलायनशौर्यं यशसीस्थिरे देहे
 उत्सृज्य यशसीकृताः स्य न मरिष्यथेति मरणजीवनयोरनियतदेवाधीनत्वात् मरणजीवनवतदेव निर्मिते शोकानकर्तव्या ४८ न
 दाह नश्यत इति नश्यतो पुद्गलौ प्रियमाणस्य जीवतो पुथतो पुथमानस्य तावत्कालमेव जीवितं भवति यावत्कालं याता सर्वकर्मफल
 दानसमये जीवितमापूरयन्तु नियततया भालपदेति खन किं वावत्कालं मनसा संकल्पेनेच्छनिधाता तावत्सर्वं तमस्यापुर्म
 रणं वसंभवेत् अथ पारतणारक्षणायोः फलवैपरीतसंभवस्य दृष्टत्वादनियततं कथं भवेत् अतएवोक्तं प्रवर्तितेति हतिदेवर

चित्सुरदिते देवहं विनश्यति जीवस्य नायोपि चने विमर्शितः सुरदितो विप्रते वा तप
 रति ४५

मा.
७.टी.
१२

एतदेवप्रयेचयति एकेऽति एतायेतोपडादपक्रांताः संतः स्वगरेप्रियेते उपरेजनाभोगेविषयेभुज्जानागदादिविकारहीनाप्रका
रणमेवप्रियेते एवेपिवेतोनिधनेमरणगताः प्राप्ताः ५० तयेवामेविलासिनीः कामयानाभुज्जानाएवामयेगेविनेवशसैश्वर्यम
रादाववित्तनोगाप्रपाणराजादिवसेतगजस्ययमराजस्यवशंगतामृताश्मर्यः ५१ नचेवमभियातयेयुस्माजयादपक्रमतपो
योगादिप्रवणतयेवमरणभावाययत्नेविशस्यामश्नितपश्चादिप्रसिन्नानामपिनदभावस्यादृष्टवरत्नादिनाह प्रयेति येतद

एकेप्रियेतेस्वगरेह्येतायेतोपरेजनाः भुज्जानाभोगममेपिपिवेतोनिधनेगताः ५० तयेवामे
विलासिनीः कामयानाविनामयम् अविद्वत्तोगाः शास्त्रेप्रेतगजवशंगताः ५१ प्रयेतपस्य।
भिरतानीनाः प्रेतदयानुगैः योगाभ्यासरताश्चामेनेवप्रापुरमर्मताम् ५२ शास्त्रेयसुगतिमं
यत्नेकुलिशपाणिना रुद्रेभिहतस्तेनतथापिनमृतोसुरः ५३ तेनैवखलवत्तेनातेनैवदेणदा
नवाः प्रामेकालेहतादेमास्तत्तणान्निधनेगताः ५४ विदितैवेनसंज्ञासः कर्तव्योविनिवर्तनाम्
ततोनिवृत्तास्तेदेमास्तत्कामरणजंभयम् ५५ इतिशुक्रवचः समं कृतमेभिः स्वगात्मजैः येपुडेपि
नसंप्राप्ताः पंचत्वमतिमानुषे ५६ अणानोपतनेविश्राः कुवणरापतनेममम् कुवमांसवसारके

पस्यधर्मराजस्यानुगैः किंकरेयमहतेनीताभनलोकेशपिताः शुभर्मताममरणधर्मते ५१ वजादिप्रहरणप्रहरितानामपिशा
मेकालेविनाशप्रतिदृश्यतस्याह शास्त्ररति तिमंप्रदत्ते तेनवज्जगतयापिवज्जगतेनापि प्रामकालाभावात् ५२ हेदानवाः
तेनैवेतिरेवजगद्यर्थभिवाराभावेयोनितः ५३ संज्ञासोदरः विनिवर्तनारणायपरावर्मनो ५४ उक्तंमहतेविश्वमयति इतीति
पंचत्वमरणं अतिमानुषेसर्वसंसारतादितिचोरे ५५ एतदेवविस्मयोत्पाविषदयति अणानामिति समंप्रवक्तकाले आस्ताशा

भुज्जानाभोगममेपिपिवेतोनिधनेगताः ५०

किंवाशाशावरता ५०

यस्मादतिद्वारे विशसनेनेतेप्रणव्यास्ततो ज्ञायतेनेते सामान्याः पक्षिपाकाः किं त्रकेष्येते महापुण्यगर्शिसमर्जितमहाभाग्यमहाबा।
 ह्यणप्रकाशरमार केपेतरतिदेवस्यानुकूलनायने विद्यमं हरे हनेपि वीजात्मकानामप्यविततत्वादिरूपे महाभाग्ये प्रदर्शयितंशी
 लेयस्याः सामहाभाग्यप्रदर्शनीति ५८ तामोतान् निवर्तनपरावर्तनयानगच्छतेनेतः परमसोदशोगंतयश्चर्यः किं वशा
 प्रमेशाण्यापेतेषां मार्जारादिभ्यो रक्षावहिता भवतेमार मार्जारेति मार्जाराविशलाः प्राखवामृषकाः तेभ्यो भयंशेनः पत्नीन
 कुलोवधुः तत्र सरति ते स्याने ६० किं वपयि साधारणेन समेकां जीवानां स्वीयेकर्मरक्षादिप्रवां तयापि योरुषावलम्बनमे

केपेते सर्वेषां विशाः नेते सामान्यपक्षिणः देवानुकूलतालोके महाभाग्यप्रदर्शनी ५८ एवमुक्ता
 सताजीत्युपनववनमववीन निवर्तनाप्रमंयात गृहीता पक्षिवालकान् मार्जारावुभयं यत्रने
 षां मुनिवरात्मजाः श्रेणतो न कुलादापि स्थाप्यंता तत्र पक्षिणः ६० हिजाः किं वाति यत्नेन धार्यंते क
 र्मभिः स्वकैः रक्षंते वा तिला जीवा यथेने पक्षिवालकाः ६१ तथापि यत्रः कर्तव्येन रैः सर्वे प्रकर्म।
 सः कुर्वन्मुरुषकारं तवायता याति नो सताम् ६२ इति मुनिवचनेन प्रेरिता स्नेहिजननयाः परि।
 गृह्यपक्षिणस्तान् तरुविटपसमाश्रितानि संवेपपुरयता पसरम्यमाश्रमेते ६३ ॥

वज्रायेन देवतमरतयो रास्यमिमेता नेवयो तान्दृष्टंती कृत्य प्रदर्शयत्रेन दक्षणे दक्षयति हिजा इति हाभ्यां देहिजाः किं चेते तदपि
 श्रोतव्यमेव यद्यपि स्वकैः कर्मभिरति यत्नेन धार्यंते च रक्षंते रक्षंते च सर्वे जीवा यत्र दृष्टांतः यथेतरति पररक्षादिप्रतकस्यापि भिमाने
 वटितं प्रयते प्रसन्नानि पयंते नावके नेतेषां पक्षिपातानां रक्षाविहिते समेव देवतमरते वज्राय सी यययी मर्थः ६१ तथापि देवाधीन
 तो परित्यज्य सर्वे प्रदृष्टा दृष्टफलैः प्रकर्मस्वपियत्र उमाने कर्तव्यं तस्य स्वपंगे प्रकृत्यात्मक दृष्टफलत्वात् एते देवसदाचारप्रामाण्येन द
 क्षयति कुर्वन्ति पुरुषकारमुमाने कुर्वन् यद्यपि फलासिद्धिस्तत्र दृश्यते तथापि फलसिद्धिं यावत् कुर्वन् सतां योरुषाश्रयिणां वा

सत्तन्मिच्छे तो याति सदाचारकु मेणे वतत्र तस्या विप्रहृत्तास्तत्तमिद्धि रवश्यं भावि ये वति भावः ६५
 तरुणा दृष्टाणां विटपे प्रमं ज्ञेयं प्रसन्नानि पयंते नावके नेतेषां पक्षिपातानां रक्षाविहिते समेव देवतमरते वज्राय सी यययी मर्थः ६१
 तापसे मुनिभिः रक्षम् ६२

मा.
पु टी.
१३

श्रुतिप्रतिशयेनफलानिप्रमुकानिवत्कलानिवैवसतोपमराजः ज्ञानवेदोप्रशिः ६५ अणोपतिर्वरुणः गोपतिः सूर्यः विन्नरतीवैश्र
वणः समीरणोवायुः धातुः शिरणगर्भस्यविधानः प्रजापतेवैश्वदेवेननिर्वर्मावैश्वदेविकासक्तियाः श्रुतिप्रमुक्तावेदचोदिनाविवि
धाप्रनेकाः ६५ इतिमार्कण्डेयपुराणव्याख्यानैहितीयोध्यायः १ आसारेणभक्षादिनापयसांजलेनचगभिरत्तांमार्ज्जरादिभ्यः।

13

सचापिरम्यमनसातिकोदितेप्रगृह्यमूलैकसमेफलोमुकान् चकारचक्राप्रुधरुदेवधसोसरेन्द्र।
वैवसतज्ञानवेदसाम ६५ अणोपतेगोपतिविन्नरतिणोः समीरणस्यापिचसदिजोन्नमः धातुविधा
तुस्तथैवैश्वदेविकाः श्रुतिप्रमुक्ताविविधास्तसक्तियाः ६५ इतिमार्कण्डेयपुराणोपदिषोषणं।
नामहितीयोध्यायः १ मार्कण्डेयउवाच ग्रहमहनिविप्रैः सतेषांमुनिसत्तमः चकाराहारप
यसातथागुणवृषोषणम् । मासमात्रेणजग्मुस्तैर्भानोः सदनवर्त्मनि कौतूहलविलोलाक्षैर्ह
स्वामुनिकुमारकैः १ दृष्ट्वा महीसनगरं सोभोनिधिसरिद्धरम् रथवक्रप्रमाणान्तेपुनराश्रममा
गताः १ अमङ्गान्तगतानामहात्मानोविषोनिजाः तानेवप्रकटीभूतंतेषां तत्रमहात्मनाम् ४
ऋषेः शिष्यानुकं पांयं वुवतोपमनिश्रयम् कृत्वाप्रदत्तिणो सर्वेचरणवभवादयन् ५ ॥

अवृषोषणं वर्धनम् । भानोः सूर्यस्य रथस्य सदनस्याधनिवर्त्मनि १ रथवक्रप्रमाणं मणालाकारं ते पदिताः १ अमेणक्रान्तः सा।
नअनरात्मानोवैषोतेतथा महात्मानो महाभनयः कर्मपरिपाकवशाद्विषोनिजाः पदिगर्भो मङ्गाः तानेपरापरात्त्वित्तानेप्रक
टीभूतं नैर्मल्यमासादयन् ४ ऋषेः समीकस्य शिष्यानुकं पांयं धर्मस्य परापररूपस्य निश्चये निर्णीये वुवत इति तान् प्राउर्भावेतिमि

१३ नमः अथवायुन प्रणेयः तैलप्रवृत्त

होरात् प्रविर्वायान् प्रायसोनीरेनोस्मभे अतः पिनात्तातदाह्वाद्गुरुः ६ स्मः भवामः जीविते प्रायः येन कारणेन ७ दितो भूमौ
 अतततेजाः संपूर्णवतः ऋषीणामभे समुत्पत्त्यः खसरोपननिवारणमस्माकं भवात्कृतवान्मोदनमिति पाठान्ते उः खनरोदन
 मस्तु पातंकृतवानसि प्रसदत्ता परवशाद्दयनया कारुण्येन उः खस्तु पातंकृतवानसीमर्थः ८ तदेवाह एते अवलाकाताः कथं
 वयं पुनीतपदादयः कदा भवेयुः खस्यान् उद्गीततया गगनस्थितान् भूमेः सकाशात् उममाहृतांतरमनेह हं पतेषो गते उद्गीयने

ऊचुश्चमरणाहोरात्मोदिताः स्मस्त्यामुने प्रावासभक्ष्यपयसोत्तेनोदात्तापितागुरुः ९ गर्भस्थानो
 मृतामातापित्रास्मो नैव पालिताः त्वयानो जीविते दत्तेशिशवो येन रतिताः १० दितो वत्तततेजा।
 स्तमुनीनामपि सत्रम गजवाटो समुत्पत्त्यः खरोदनम् ८ कथं वयं परवलाः खस्यान्
 त्याम्यहे कदा कदा भूमेर्दुर्मेतस्माद्दत्ते हत्तांतरगतम् ११ कदा मे सहजा कोतिः पं सनाशममेष
 ति एषोपतानिलो मेनमत्समीपविहारिणाम् १२ इति चिंतयता तान् भवतापरिपालिताः ते
 सोपते प्रहृष्टाः स्मः शापिनः करवामकिम् १३ इतिर्वचने शुनाने पं संस्कारवत्सुटम् शिष्यैः प
 रिहतः सर्वैः सहपुत्रेण संगिणा १४ कौतूहलपरो भूत्वा रोमान् च पटसं हतः उवाच तन्नो वृत्तप्रवृ

कदा दत्ते दद्यामि १५ सहजा स्वाभाविकी शरीरसंकोतिः शोभायां सुनारजसा कोशवशात्पदाणामनिलेन वा पुनो मितेन नाश
 मदर्शनमेष्यति प्रागमिष्यति मम समीपे विहारिणो कीरताम् १६ हेतात भवता पुत्रवत्परिपालिताः ते वयं सोपते प्रहृष्टाः स्मः
 अतस्तवरत्वायानिष्कृतिं नोस्माकं शापिग्राह्यापय किं कार्यं करवाममार्थं नो लोह १७ संस्कारवदपशहादिरोषरहितत्वा मदसे
 स्कारपुत्रं संगिणा समीकपुत्रेण १८ रोमान् च पटः सर्वशरीरावरकत्वात्तेन सहनग्राह्यतः तत्त्वतः पारमार्थ्येन पदियोना

कारणं हेतुसंयुतम् १९
 वसंतउत्तं भाषा मनुष्यस्य गिरिवोषं प्रहृष्टैः कारणं हेतुसंयुतम् १९

मा.
७ टी.
१४

न चैतच्छापे विना दृष्टिंतीति विचार्य शमां रं ह्यनिकस्य शापादिति उपस्य शरीराश्रयस्य वचसो वा एषा परानुज्ञेन नीयता उक्त
 हेयं कस्य शापाद्भवतिः शमातमेव कुमिहास्मिदेशे वक्तुमर्ह्ययोग्याभवथ १४ १५ तस्य ऋषेः सकृशस्यानारतने योनिरतन्नादसं
 तक्रशः विनये वशमादिना वारेण वा सो न रशो वसमाश्रयतो न सेवया च भक्ताभजने न प्रेम्णा च न श्रानमनशीलाः १६ तपश्चरणा
 नयो विधाने तत्र सकृस्य तमरस्य अतएव शस्यमानानि विषयग्रहणा शक्तिहीनानि वास्यानि सेकस्य शोति प्रकामाभ्यं न रागिते
 द्विपाणि यस्य तस्य सकृशस्य यथाभिमतं मनोभिलषिते तथा ते नैव मकारेण तस्य सकृशस्योपपादिते संसाधितमिमर्थः १७

कस्य शापदियं शमाभवति विविक्क्रियापरा उपस्य वचसं श्रेवत न्मेव कुमिहा र्हेथ १४ पतिगा
 ऊचुः निरलस्तति विख्यातः प्रागासीन् मुनिमत्रमः तस्य पुत्रद्वयं जने सकृशस्तस्वुरस्तथा १५
 सकृशस्य वयं पुत्राश्चत्वारो हि मसात्मनः तस्यैर्विंशत्याचारभक्तिन प्राप्तदेवहि १६ तपश्चरणा
 कस्य शस्यमानेन्द्रियस्य च यथाभिमतं मस्माभिलषया तस्योपपादितम् १७ समितुषादिकं सर्वं
 यद्ववाभ्यवहारिकम् एवेतज्जायवसन्तानस्यास्माकं वक्ताने प्राजगाम मसावर्षाभ्यपक्षो जरा
 नितः १८ प्रातामुनेत्रः सस्तांगः पत्नीभत्वा सुरेश्वरः १९ समशौचतमाचारमतीवोदारमानसम् ।
 मित्तस्तस्मै विप्रैश्चैष्टमस्मक्कामभयाय च २०

तदेवाह समितुषादिकमिति समिदिभ्यं श्रम्यवहारिकं फलम् ॥ मित्तस्तस्मै विप्रैश्चैष्टमस्मक्कामभयाय च २०
 मूलादिप्रयोजनम् तत्समग्रं तस्योपपादितमिति पूर्वोक्तान्वयः २० महावर्षा महादेहः जरावशादाता मुनेत्रः सस्तांगः शिपिति
 तदेहः २१ समं यथा र्थाभाषणं शौचं वा सो न रं हि विप्रेतमासदने प्राचारो देशकालवशात्सहर्मपरिपालनं यत्नानि विधेते यस्य ते स्वशा
 णप्रदानादिना तीव्रानि शयेनोदारं दत्तिता मानसं यस्य तस्मै विप्रैश्चैष्टमस्मक्कामभयाय च सुरेश्वरो देवदाप्राज

१४
 तस्मैति पूर्वोक्तान्वयः २०

तथाप्युभयविषमाक्रान्तेभ्योऽप्यभोजनेन गतिः निर्वाहहेतुः ॥ पतिगोचरवतः पतन्विणः पशुभ्योऽप्यभ्यासीरितेन प्रेरिते
न प्रतिरेहसातिमचोरेन ससनेन वा पुनादेमहाभागयतः पीडितस्ततो मम गतिर्भवेत्तस्य ॥ मोहेन मूर्ख्यापराविशभूमौ
समाहेसमदिनानि प्रसूतिः वासो धानहीनः स्थितः ततो घाष्टमेनाक्रान्तेन वा ससति प्रामवानस्मि ॥ १४ चेतः चेतनो विगताने

यत्पुनराव हि जेदमोत्तपाविष्टे परिजातमिराहंसि भक्षोणाप्यमहाभागगतिर्भवममाधुना ॥
विध्यस्य शितेरति ह्यति पनेरितेन वै पीडितोऽस्मि महाभागसनेनातिरेहसा ॥ सोहेमोदपरावि
ष्टोभूमौ समाहमसूतिः स्थितस्ततो घाष्टमेनाक्रान्तेन वा प्रामवानहम् ॥ १४ प्राप्य चेतः तथा विष्टो भवते
शरणगतः भिक्षार्थो विगताने होदयमानेन चेतसा ॥ १५ सकुरुषामलमते मसि यायामला मतिम्
प्रयच्छ भिक्षो विप्रर्ष प्राणरत्नात्तमो मम ॥ १६ सपवमुक्तः प्रोवाच तमिंदे पतिरुपिणाम प्राणसंधार
णार्थं वहासे भक्षो तवे स्थितम् ॥ १७ उत्सुका पुनरप्येतमप्युक्तसिद्धिजो नमः प्राहारः कस्तवा यो य।
सपकस्यो भवेत्तया सवाहनरमो सेनरमिर्भवति मे परा ॥ १८ अचिरवाच कोमारं ते यतिक्रान्तं
सती ते यौवनं वते वयसः परिणामस्तवर्तते नूनमगाज ॥ १९ यस्मिन्नराणां सर्वेषामशेषे च निव

ते तस्मिन्नुत्तमभावे पितृदण्डेन सात्मको भवान् ॥

२ः तथा विष्टत्वात् उपमानेनोपतमेन ॥ १५ हेतुमलमते समदयादिपरिनिष्ठमसि यायममानेदायप्रमत्तोरजस्तमो हतिहीनो प्रयच्छपदे
दिप्राणानोरतायां तमो समर्थो ॥ १६ सभारणार्थं परिपोषणार्थं ॥ १७ सिद्धिजो नमः सकुरुषो मुनिः सचपुटी ॥ १८ नरमो साभिलाषितेन रमति
णो मुनिर्निदति कोमारमिमादिना ययोः कोमारयोवनयोस्तवर्षितानां गर्ध्वार्थं तेन ते यतिक्रान्ते वयसः परिणामो हृदये हेतुगणनप

तिरुत्तमं निषेधे ॥ १५ वृद्धलक्षणे चैव निवर्तनस्तत्कस्य तदभिप्रायेनाभवानतिरुद्धलक्षणे
स्मिन्निति वाच्ये कोमारो ह्येकदशसालकः कुरामा ॥ १॥

तदेवाह केति पिशिते मांसे चरमेवयः स्यातिरे उष्ट्रभावा नां उष्ट्ररुदयानां प्रशमः विकर्मणः शोतिः ११ प्रतिश्रुत्यां गीहसु नोत्सा
कं मनः भाविते भावनायुक्ते १२ तथ्यरुदयः कृगार्थिताभात्कुद्वितः सुनिष्ठमतिकरं १३ गुणतो प्रोपः प्रशंस्यस्तना १४ वोश्यं
कृतार्थः स्यतउद्देतः यस्मान्मया सह देवविपित्ता मृणा नृताः ग्रहं वप्रष्माकं गुणवतां प्रशानां नमनाति कृतार्थ १५ साह जा

नमिति श्रेष्ठं प्रशस्त्य तरे हे हि नोन्नमाः १५ भवद्भिः समर्मानुतासदैव परिपालितायापि पूर्ववत्पालनीयेताद गुरु रिति भवतामि
निकर्मरिषसीवर उक्तो हि तायापितात् गुरुत्वपितृत्वयोरेकत्र निष्पन्नादावरः निर्वृत्तीकेन निष्कपटेन १६ तस्याश्रुतेः वाक्कासम
काले उक्तिसमये ग्राह्यैः अदधानैः अवधार्यतां निश्चिनु १७ विद्मगः पत्नी तेन तत्र पालितत्वेन तमिः क्षत्रियैः न प्रकारेण भवे

५५
नमो भगवते वासुदेवाय
५५

प्रवृत्तिनाः प्रकर्षणाभीताः प्रकृष्टेन कंयेनोद्भूते साधसंभये येषां एतत्कर्मसाकं नास्तीति वयमब्रुवन् उक्तमर्थे प्रथमः प्रथम १५ मु
निपुत्रास्मात्मेव पुत्रनामास्तीति मुनेः सात्मभूतस्य पुत्रस्य चातनेन महानयमो यमिति मयमाना प्राज्ञः कथमिति स्वकंदेहेतनयस्य
विनाशयेत्स्येहमात्रं स्वार्थेणाव चातयेत्परं हेतं मेरयेत् वयोविवेकी वाशब्दोभिनये तत्र हेतः यथासात्मेति उक्तमुनेरित्यर्थः
किं पुत्रस्तपि ज्ञाहीना मरणपरकारकवत् कविदेहदाता अयनेदृशतेवेमाह पित्रिति पितृणां मरणं प्राज्ञादिक्रियैर्धंदैहिकदेहा
नायागादिना तर्पणं मनुष्याणां बंधमिजानिष्पादीनां यनात्र प्रजादिप्रदानेन साहचर्यादौ पीणां ब्रह्मवयोप्ययनादिकं यनेषां या म
णानि मुनिभिरुक्तानि ता मृणानि पुत्रोया कुरुते उच्चिन्नत्रिनतशरीरपदः पुत्रः कुत्रचिदानमे स्मर्यते अयतेवेत्यर्थः ५१ एवं पुत्रस्य

ततो वये प्रवृत्तिनाः प्रकपोद्भूतसाधसाः कथं कथमिति प्रोक्तानैतत्कर्मति वाचुवन् १५ कथं
परशरीरस्य हेतोर्देहस्य कं वयः विनाशयेद्वा तयेद्वा यथासात्मा तथा सतः ५० पितृदेवमनु।
ष्याणां यामुक्तानि मृणानि वे तामया कुरुते पुत्रो न शरीरपदः सतः ५१ तस्मान्नैतत्करिष्यामी।
न वीर्यं यत्पुरातनैः जीवन्महाणवाप्नोति जीवसाणं करोति च ५२ सतस्य देहनाशश्च धर्मस्युप।
रमस्तथा आत्मानं सर्वतो रत्यमाह धर्मं विधस्तथा ५३ ॥

पुत्रोऽर्हणपकरणवत् पुत्रतेन तदेहप्रदानादिषु।
अतिस्मृतिसे प्रदायानभिहितत्वादित्यधिकावायेनोपसेहति तस्मादिपतच्छरीरप्रदानेन वीर्यं नानुष्ठितं पुरातनैर्मुनिभिः पुराणै
वीमुनिप्रतिपादितैः शास्त्रैर्न प्रतिपादितै किं वयं यपि पुत्राणां मातापरिपालनं महाधर्मस्तथापि तदविधानोद्भूता पराधने शम्भा।
जीवनोपावदाप्रथमानुष्ठानेन स्वपरिहरोयामिति हेतवादमाश्रित्याह जीवन्निति भद्राणि सत्त्वानि पुण्येन हेतुम् ५२ नाशो महास
र्वापहारात्मकोऽनर्थमाह सतस्येति देहस्य महापुण्यसाधनस्य नाशः न केवलमेनावानवानर्थः किंतु तत्सत्तासाधनधर्मस्यापि यु
दपरमाविनाशरतिन किमपि मरणफलकस्य देहप्रदानस्य फलम् अत्र धर्मविदो संमतिमाह आत्मनमिति देहं सर्वतो मरणानि।

मित्रदेहस्य प्रवृत्तिना ततो वये धर्मस्य पुत्रादिति स्वप्रतिज्ञापरिपालनार्थं धर्मः प्रोक्तिपुत्रेन
वृत्तिनः ५३

मा.
पु.टी.
१६

१. क्लृप्ते विद्वत्पेरिवर्तिते श्रुतिणीयेन पि क्लृप्तेन भर्त्सननिन्दनवाच्येन परुषे निहरे ४४ यद्वत्पतिभवास्तदेकमेवावधार्यतामिमादि
नास्तयमेव प्रतिज्ञायति श्रुतं तत्प्रतिज्ञातेवचो नैव कुरुत नानुतिष्ठयति येषां निष्प्रयोजनं ४५ विद्वद्गमं पदितोऽनेन मरणो भवा
मेवामिष्टियागो रुधे देहोक्तो ते भवे मोर्धदैहिकं कर्म शास्त्रतः शास्त्रप्रतिपादितेन विधानेन ४६ सविस्वद्योतिविद्यासवान् आत्म
नः स्वस्य ४७ यत्पूर्वमुनिप्रदेहपरिपालनायावतीत्यर्थमांनुष्ठानेवाद्याणां तेषां कृतं दृष्टयति यत्तावदेवेति निष्कर्षोक्तिः यावद

१६
अविशदततः श्रुतातदास्माभिरुदाहृतम् कोपादक्लृप्ते विद्वत्पतिभवास्तदेकमेवावधार्यतामिमादि ४४ प्रतिज्ञा
यवचोऽयं यस्मात्कुरुते नैव ततः तस्मात्प्रकापनिर्देयास्तिस्र्यगो निष्प्रयोजनं ४५ एवमुक्तातदासो
मोस्तं विद्वद्गमं यावतीत्यर्थमात्मनः कृत्वा शास्त्रतः मोर्धदैहिकम् ४६ भक्तयस्तस्य सविस्वद्योमा
मत्रदिनसत्रम् आहारीकृतमेतत्तमया देहमिहात्मनः ४७ यत्तावदेव विप्रस्यवाद्याणां तेषां प्रवृत्तते
यावत्तन गतास्य ससमपरिपालनम् ४८ नयते देहिणा वदिस्यत्पुण्येऽप्यनेन मदन कर्मणा
मेनवाविप्रैर्यत्समपरिपालनम् ४९ इत्येवंचनं श्रुत्वा सोऽतर्विस्मयनिर्भरः प्रत्युवाच मुनिशक्रः ॥
पदिरूपधरस्तदा ५० योगमास्याय विप्रे दमजे मे स्वकलेवरम् जीवन्मांसेन विप्रे दभक्षयामिक ॥

वधारणे देयतगतावग्रश्रेष्ठ किंतु यत्स्वस्य प्रतिज्ञातस्य समस्य परिपालनम् ४८ समपालनमेवामेभ्यः कर्मभोवतिरेव
यति नयतेरिति श्रुतेन वा कर्मणा ध्ययनेनेति प्रवेरभिसेदितं शास्त्राकार्यानुष्ठानमेव महत्पुण्यं तद्विहितम् ४९ सपत्नीयं तं
हृदये विस्मयेन मुनिदेहमागदेत नानिर्भरः संसारीः ५० कलेवरं देहं ५१

योगसमाधौ प्रकृतवदितः स्वदेहभक्त नरुत पतिरूपे विहाय देवमूर्तिधारी ५२ पुनस्तु योगाद्युपायमाश्रयभुवे निश्चयेन विवृथा
 धिपदेवैर्देवितासपाकृतमपराधं समापयति यत्तु योपराधः नरे देहभक्तप्राप्तये प्रमत्तमते गगादिकालुष्यहीन किंचानया
 तव समपरिपालनया तद्वत्वात् वरेदहामीमाह काचेति इच्छाप्रार्थिते मया क्रियतां का ५३ श्रीतिः प्रसन्नतापेदेतानेदेस्य पर।
 मेष्टरस्येदमेदे इदेवैतन्मपुदध्यापवर्णोऽधिभ्यामुवाच तदेतदधिः पणत्रवोचत् इपेरयं प्रतिशपोऽभवत्तदस्य इपे प्रतिवत्तणाय
 इंदो मायाभिः पुरुषपर्ययते युक्तास्य हरयः शतादशे मये हरयो ये वै दशवसरसाणि बहूनि चानेता निते देत इत्या सर्वमनपर

तस्य तद्वचने युक्ता योगप्रकृतो भवन्मुनिः तत्र स निश्चयेतानाशकोपाह स्वदेहभक्त ५२ भो भो विप्रै
 द्रवुयस्व भुवे मा विवृथा धिपम् जितासाये मया यत्ने प्रपराधः कृतो मुने तत्तमस्मा मत्तमते काचे
 ल्ला क्रियतां तव ५३ पालनात्समवाकस्य श्रीतिर्मे परमात्तयि अयप्रभृतिनेतानमेदे प्राउभं वि।
 ष्यति तपस्य यतयाधमेतते विज्ञो भविष्यति ५४ इत्युक्ता यगने शके पिता कोप समन्वितः प्रण
 म्य शिरसा स्माभिरिदमुक्तो महा मुनिः ५५ विभृतां मरणान्नान्तमस्माकं महामते संतमर्हसि
 हीनानां जीविते प्रियमिच्छताम् ५६ त्वगस्थिमांसमेवाते स्य शोणितसरिते कर्तव्या न रतिर्यत्त

न कसि परतिः ५३॥

मनेतरमवायमयमात्मा त्वस्य सर्वा भूरिमनुषासनेति यस्त्वेवैवाद्यलो विद्यातस्य देवा प्रसन्नशरति मुत्तकंदेवपुत्रव्याहृता ईश्वराभे
 देन स्वात्मनो ववोधः किंचैतन्माधनभूतेतयः स्वधर्मानुष्ठानादोचनविज्ञो यावानो भविष्यति ५४ ५५ तत्र तावदज्ञानविलासेनेन
 दृवने प्रतिज्ञातमपि न परिपालितं प्रसन्नवीभक्तप्रायेदेहे विरति योग्ये रतिमतो स्माधिगस्त इति प्रतिपादयेति विभृतां भपपु।
 कानां दीनानां कातराणां मस्माकं स्वभावतएव प्रियं जीवितमिच्छतां संतमर्हसि जिनी विषाया उष्यरिहरत्वात् ५६ सचादिसेवा
 ने एपादिसरिते देहे यत्र विरति उक्ता तत्रास्माकं रतिरासक्तिर्धिगस्तानि मयः ५२ ॥

मा.
७ टी.
१०

नचेदेभवदात्तमेखयेप्रतिज्ञातेवसातेमेणास्माभिरतिक्रान्तकामादिभिः प्रबलपरिप्रेषिभिर्वशीकृतत्वादितिप्रतिपादयेतिश्रूयतां
चेति हेमहाभागप्रबलकामापरिभिरनोक्रान्तनामहाभागोभाग्यमैदप्रसादात्मकंयस्यतस्यसमुद्भिः यथा लोकोविमुसनिवि।
चित्रीभवतितथाश्रूयतांचकारेणास्माकमकस्मादेवायेवुद्विषमवशविभ्रंजोनचस्वाक्येनानुष्ठितरित्योतितम् कामादि।
भिः प्रबलेरनुक्तेयैरिप्रभिरवलोशक्तः ५८ एतदेवप्रतिपादयेदेहिनोनवहारपुरेममताइफनेनकामादिरिप्रवशतोनिश्रयं।
निप्रज्ञाकारेणादिना प्रज्ञाबुद्धिरेवशाकारेवरणस्तेनसम्यग्गुक्तंयोजिते प्रसीनिसूणास्तेभायस्मिन्वर्ममेतकमेवभितिः कुरु
मेवमहावरोपोयवरकादिविभाजकमावरणोयस्यमासेषोणितेरक्तंनदात्मकंतेपनेसथादिश्रूययत्र ५९ नवकरणरश्मात्मका।

श्रूयतांचमहाभागयथालोकोविमुसनि कामक्रोधादिभिर्दोषैरवलः प्रबलारिभिः ५८ प्रज्ञा
शाकारमेवुक्तमस्यसूणापुरेमहत चर्मभित्तिमहाशयंमांसशोणितलेपनम् ५९ नवहारंम
हीयोसंसर्वतः स्वापुवेष्टितम् नृपस्यपुरुषस्तत्रचेतनावानवस्थितः ६० मंत्रिणोतस्यबुद्धिश्च
मनश्चैवविबोधिनी यतेतैवेवनाशायतावुभावितरेतरम् ६१ नृपस्यतस्यवत्तारोनाशमिच्छं
निविदिषः कामःक्रोधस्तथालोभोमोहश्चात्मस्तथारिषु ६२॥ निरुधंयेवापोहेचवनाटशानिहाराणि यत्र।

महीयोसमतिमहोतेपुरंसर्वतः स्वापुभिर्नाहीभिर्वेष्टितं पतिवहे एवमीदृशोदेहइपंपुरंयदलितत्रपुरेचेतनावानुद्विप्रतोराजेवरासा
युक्तः परिशयनात्ममतयातत्रवितीनत्वात्पुरुषो जीवो नृपोवस्थितरितितस्यपुरस्यप्रभाप्रभाभिर्देववशादत्वागताभिरात्मयथा
रोपिताभिरवस्थाभिर्गुक्तमर्थः ६० तस्यनवहारकायपुरस्वामिणोमंत्रिणोहोविबोधिनीविषयेषुप्रबोधदापिनोसंकल्पविधा
यमनः निश्चयविधायिनीबुद्धिश्चतयोः कर्माह यतेतेरति तावुभोमंत्रिणोश्चरेतरमयोयेस्तस्यनाशायसंकलेबुदिनाशान्निम
येमनोनाशावपवंपरस्परंनाशाययतेतेप्रयत्नं कुरुतः एवमेवविदयस्यासोयेसंघंत्वात्रपस्यदोः स्यंसदेवसूचितम् ६१ विदि

१८ कोरियवः चरिषण्डुमुमयेलोभश्चासोपरोरिषुः ६२

तत्रावृत्तिवदनापटीयोमायातिरोभाविनसच्चिदात्मकस्यानित्यादिविशिष्टेनित्यादिरूपतयामयमानस्यविविचीभावने
 नमोहोनामाज्ञानेमहारिषः तादृशेनवस्वभावविसरणेनएयक्यनियमानविषयाभिन्नायात्मकः रागाभित्यकामः श
 ३ः तेननिविडसंगतयाविषयप्रतिकूलवस्तुसंगत्याभावेनदेवाभित्यः क्रोधोनाममहापरिपश्यीशमेष्टविषयेष्टमेत
 दस्याकूलतयातदतिगर्भात्मकोलोभोनामवैरीसर्वेतेस्वस्वभावस्वात्मानुपमोषणपरत्वेनसंसारवदपातयित्तेनवमहान्तः
 सपत्न्यायेतेषोजयोपायमाह यदातिथि सन्धयोद्धारणिवत्तरादीनिर्वादिगोचरग्रहणप्रवणानिग्राह्य विषयानाह
 णसमाहितत्वेनपरमात्मदर्शननिष्ठेनमसासंयम्यात्मवशानिविधायतिष्ठति राजेवामायादीन्सर्वात्माज्ञावशात्संपायाधि
 तिष्ठति यदातदास्मिन्त्रियागे स्थितेवलंकरणवर्गात्मकं सैवयस्यतादृशो निरातंकः प्रतिपदोमादितादानंकाउपसर्गात्रि

यदातसन्धपस्तानिद्धारणपाह्यमतिष्ठति तदास्वस्यवलम्बेवनिरातंकश्चजायते जनानुरागेभवं
 तिशात्रुभिर्नोभिभूयते ६३ यदातसर्वेद्धारणिविहृतानिप्रमुञ्चति रागोनामनराशत्रुर्नेत्रादिहा
 रमिच्छति ६४ सर्वेद्दारीमहापासः पञ्चद्वारनिवेशनः तस्यानुमार्गेविशतितदैवारेरिपुत्रयम् ६५

क्रोतोभिजायतश्चर्यः तस्यचरपते ज्ञानाज्ञायमानाज्ञाप्रयं सकाशदानाविकल्पात्मकानामनुरागोहितैषित्वेचभवतिजायते।
 राज्ञश्चजितवदुर्गस्यप्रकृतीनामनुरागित्वम् तस्यैवैदियसंयमस्यमुख्यफलंशात्रुभिः कामादिभिर्केशैः नाभिभूयतेतानभिभव
 तीत्यर्थः ६३ यत्रचयतिरेकेणमहान्तमनर्थमस्यदर्शयति यदातिथि विहृतानुद्धारितानिप्रमुञ्चतिस्वाङ्ग्येनतेषांविषयनि
 हायोवर्त्मरत्नेतदैवरागोनामनेत्रादीनिद्धारणिविषयनिविडनिमग्रमनस्कतयातदासक्तिमाभवतिश्चर्यः ६४ सर्वरा
 गाद्योरिपुः सर्वाणिद्धारणिकरणानिवियेतेयस्य अतएवमहानायासोऽऽत्ययस्मात् पंचसुज्ञानेदियदारेषुमुख्यतया निवेशने
 प्रतिष्ठास्यदेयस्य तस्यरागस्यप्रविष्टस्यानुपद्यान्मार्गेवर्त्मनिकोपादिकेरिषणोऽयेविशतिरागमनुकूलप्रतिहोभवतीत्यर्थः ६५

मा.
पु.टी.
१८

तत्र पुराणे प्रविश्य रेदिया लोः पुरे भवेः योरै रगः संश्लेषे अभेदवदनां मान संवत न हि सय संकल्पना न क्लेशतैः कोपादिभिः सदा
याति अनित्य कृत्रिम तदसुख तव साधन शब्दादि गोचर स्वरूपा लतया तदेक निष्ठा भवतीत्यर्थः ६६ एवमुक्त प्रकारेणातः क
गोदियाणि वशीकृत्वा अत एव उरस्यो महाशान महापापादि निमित्ततया उः सेना सादयित मति कोतेशकाः हेयोपादेय विवे
कविकलनया सम्यग्ज्ञानाभावेन उरति क्रम इत्यर्थः अथ सर्वविनाशानेन तरे प्राकारे पूर्वोक्त शब्दादि प्रहेयोपादेय वस्तु विवेक
नया प्रकृतानां लक्षणे प्रज्ञा प्राकारे नाशयति उत्सादयति निरुत सनेद सत्य सभावे स्वात्माने तद्विवेक मुख्य साधन इति पंक्तौ

प्रविश्य च ततस्तत्र पोरै रित्दिय संजकैः रगः संश्लेषमायाति मान संवसहेतरेः ६६ रेदियाणि म
न संवेव वशीकृत्वा उरसदः दाराणि च वशे कृत्वा प्राकारे नाशयत्यर्थः ६७ मनस्तस्य हतं दृष्टाव
द्विनेष्यति न त्वाणात् प्रमासरहितस्तत्र पोरै रवर्गोक्तिस्तदा रिप्रभिलेख विवरः सद्रपो नाश
मच्छति ६८ एवं रगस्तथा मोहो लोभः कोपस्तथैव च प्रवर्तते उरगत्मानो मनुष्यस्य ति नाशकाः ६९

च विनाशसेसा रावरे मुंपुरुषं याजयतीति ६७ तस्य रगादि मनो बुद्धिर्मनः संकल्पे विषय योरै रं तं दृष्टान्तानामेव च नश्य
ति विवेक प्रज्ञादिविरहतया जरा भवति तत्रैवं सति प्रमाया भ्यां मुभ संकल्प परनिश्चया ल्याभ्यां रहितो विहीनः पोरै रणो करण
स्यानीया नो वर्गे रूक्तिः सन् रिप्रभिस्य रगादिभिर्लेख विवरो लब्धरथः सद्रपो नाशमच्छति गच्छति ६८ साधिते रगादि रि
प्रवर्गो दोषे प्रकृते विश्रमयति एवमिति उक्त प्रकारेणा उरगत्मानो रदृष्टा मनुष्यस्य च त्वर्गसिद्धि कारयोग्य स्य न दनुक
लेक मणि यास्यतिः सत्य स्मरणीयात्मनः प्राधान्येन हेतुस्तस्या नाश रगादयो रिपवः प्रवर्तते इत्यर्थः ६९॥

१८

संसारिषु रूपाणां गगहेतुको कोधादिपरेपरो मदर्शयति रागादिति विषयस्य द्वावपात्ततत्पत्तिकुले प्रकोधाख्योदेषः प्रभव
 ति तस्माच्च रागकोधविषयेषु स्त्रीपुत्रादिषु लोभोधिकस्य रागाणां प्रतिजायते तस्माच्च संमोहश्चात्मानात्मादिवस्तुविवारमूया।
 त्वकमत्ताने प्रभवति तस्माच्च तेः स्वात्तराण्यस्य विभ्रमो विशेषेण स्वयलोपउत्पन्नति स्मृतेष्वंशादिनाशान् बुद्धिर्वस्तुतया यव
 सायात्मकानां नाशः बुद्धिनाशाच्च पुरुषः समत्तानस्य प्रतिष्ठानाभावस्य तावद्विनाशो निरोधानाख्यविनाशमुपगच्छ
 तीत्यर्थः ॥ एवमुक्तप्रकारेण प्रकर्षेण नष्टबुद्धीनां प्रज्ञानानां प्रतपदरागलोभानुवर्तिनां क्षणिके जीवितेऽपि सलोभानां तद।

रागात्कोधः प्रभवति कोधा लोभोभिजायते लोभाद्बुद्धिर्सेमोहः संमोहात्स्मृतिविभ्रमः स्मृतिभ्रंशा
 बुद्धिनाशो बुद्धिनाशात्प्रणश्यति ॥ एवं प्रणष्टबुद्धीनां रागलोभानुवर्तिनां जीवितवसलोभानां
 प्रसादे कुरु सत्तम ॥ यो यं शापो भगवता दत्तः स त भवे यथा तत्तामसी गतिकं शो वजामो मुनिसत्तम ॥
 रुषिरुवाच यत्स योक्तं न तन्मिच्छामि भविष्यति कदाचन न मे वागदत्तं शादयावदभ्येति प्रवृत्ताः ॥
 देवमत्र परं मयेधिकौ रूपा म नर्थकम् शुक्रार्थेकारितो येन बलादहमवित्तितम् ॥४॥ यस्माच्च।
 पुष्पाभिरहं मणिपद्मप्रसादितः तस्मात्तिये कृत्वा पद्माः परं तानमवाप्स्यम्य ॥५॥

विषयतो लोभानां सर्वैः प्रकारैरनुकम्यानामस्माकं हेतुसत्तमश्रयप्रसादे कुरु ॥ प्रसादस्य स्वरूपं निर्दिशति यो यमिति यथा न भवेत्
 भविष्यति तामसी तमः शापो गतिगता विकष्टः खदायिनी यथा न वजामो गमिष्यामः तथा प्रसादे कृत्वा विनिर्गच्छेण सत्तमः ॥
 मिथ्या प्रमथान भविष्यति अदत्तं प्रसन्नं यावत्कालं वागभ्येति मुखात्प्रसरति हेतुनुकम्याः पुत्राः ॥ तत्रापि भवतां शापदा
 ने देवमेव हेतुनैवोरुषमिमाह देवमिति परं उक्तं अर्थकं निष्पद्यमानं येन देवेन हेतुना अवित्रितमकस्मादकार्यं स्वपु
 त्रेषु रत्नेषु शापप्रदानात्मकं ॥४॥ मम च प्रसादतस्याप्यपलोक्तं वंशाप्ययेमाह यस्मादिति निर्णयपुत्रभावे शापदाः शापाः प

संसारवंधनिर्मुक्तिरुपमुक्तं ज्ञानम् ॥५॥

मा.
पृ. टी.
१५

कदाज्ञानमवाप्सामश्माह जैमिनेरिति दर्शितो रसो नुभूतो मार्गो यैः असेदिग्योनिः संप्रयागो ५६ योमेतरमयो योनिं ५७ दिष्टेन दे-
वेन ५८ समीपस्यापिनो निकटस्थितान् ५९ ६० अनुज्ञाता श्रुताः शिखरिणो पर्वतानां ६१ यावद्यथावधि समाधिस्थिता चेतना

जैमिनेः प्रश्नसन्देहात्पदावदपतपुत्रकाः ज्ञानादर्शितमार्गोऽनिर्योतकेशकल्मषाः मत्समादा-
हसदिग्योपगमिदिमवाप्स्यथ ५६ पर्वशताः सभगवन्मित्रादेव वशात्सुग ततः कालेन मदता
योमेतरमुपागताः ५७ ज्ञाताः सोराण्यमध्यवभवतापरिपालिताः वयमिमेदिजप्रहृत्वाग-
तंसमुपागताः नास्मसाविदसे सारे योनदिष्टेन वाप्यते ५८ मार्कण्डेय उवाच इति तेषां वचः
श्रुत्वा शमीको भगवान्मुनिः प्रत्यवाच महातेजाः समीपस्यापिनो हि ज्ञात ५९ सर्वमेव मया शोक्तं
भवतो मन्त्रिधाविद सामास्यपक्षिणो नैते केपे ते हि जसत्तमाः ये पुद्गे पित संप्रयागः पञ्चतम-
तिमानुषे ६० ततः प्रीतमनस्कैर्न ते नृत्ताता महात्मना नमः शिखरिणोऽष्टेष्टविधोऽमलतास्त-
म ६१ यावद्यथावस्थितास्तस्मिन्नुचले धर्मपक्षिणः तपःस्थाप्यायनिरताः समाधिस्थिता चेतनाः ६२
इति मुनिवरसकृतास्ततस्ते मुनिस्तनयाविदगन्तमभ्युपेताः गिरिवरगहनेति प्रणेतो ये यतम-
नसो निवसेति विश्वस्येष्टे ६३ इति श्रीमार्कण्डेयपुराणे धर्मपक्षिमदिमाभिवर्णने नाम तृतीयोऽध्यायः ५

बुद्धिर्येषाम् ६२ गिरिवरस्य विश्वस्य गहने कानने यतमनसो निरुदचिताः ६३ इति मार्कण्डेयपुराणव्याख्याने तृतीयोऽध्यायः ३ ॥

१२ तेषां नीयते स्मिन्निति लयो नीरं तस्मिन्नासन्नभूतो भवति १ स्थानानां कण्ठतात्वादीनां सौष्टवे नोच्चारणमभिव्यक्तमनाकारादि
वर्णधर्मव्यभिचारेण संपन्नं संयोजितं जितं स्वापत्नीकृतः सामः पाणो यत्र प्रविशमानो विरुद्धतादिसरप्रयोगो यत्र प्रतः शुचि
मुद्रस्यष्टप्रकरोदिते प्रदोषेष्टं प्रतिपादितैर्दोषैर्हीनम् ४ वियोनिरुद्धो यो निरुद्धो निरुद्धो दारकान् बालकान् चित्रमाश्रयेन
जहाति नमजति सरस्वती काली विद्या ५ लक्ष्मीयतिरेकेण सरस्वती मेव विरस्यापि नीजन्मोत्तरागता सरस्वती वंशवर्गाति

मार्कण्डेय उवाच एवं ते दोषा न नयाः पतिगोतानि नो भवन् वसेति वाचले विभ्ये तानुपास्व वष्टक
न १ इत्येवंचने शुक्लामार्कण्डेयस्य जैमिनिः जगाम विन्यशितं यत्र ते यमपतिगः २ तलया
सभूतश्च शुक्लावपठता धनिम् शुक्लावविस्मया विष्टितया मास जैमिनिः ३ स्थानसौष्टवसं
पत्रं जितसाममविस्तरम् शुचिस्मृष्टमदोषे च पठते दिजसत्रमेः ४ वियोनिमपि संप्रामास्य देता
मुनिद्वारकान् चित्रमेतदहं मये न जहाति सरस्वती ५ वंशवर्गास्तथा मित्रे यद्येष्टमपरं गृहे स
क्ता गच्छति तत्सर्वं न जहाति सरस्वती ६ इति सञ्चितयन्नेव विवेश गिरिगह्वरम् प्रविश्य च ददा २
शां मोक्षिलापदगन्धिजान् ७ पठतस्तस्मात्सुखदोषविवर्जितम् सुखं केशोतिद्वेषणा १६
सर्वानेवाभ्यभाषत ८ स्वस्मस्तुवादिजज्ञेष्टा जैमिनिर्मानि बोधत यास्य शिष्यमनुशास्य भवता दर्शना १६

इष्टेषि पञ्चराश्यादिकं पुरुषस्तत्सर्वं विहाय गच्छति परं लोके तत्र के सखयति तं रत्नं तं परिवयते शंगणो गने वप्रीः कु
लवालिके वने कृतिवाग्देवी नमजमापीति ९ गिरेर्गुहं गुहं शिलापट्टे शिलानले ७ सुखदोषेण विशेषेण वर्जितं यथा भवति
तथा भवति तथा पठतः सुखं केशो रोमान्वितः प्रभ्यभाषत जगाद ८ दर्शनाय उत्सुकमुन्नतकम् दिजज्ञेष्टा इति सखो धने

न दर्शयति यो यतो सखयति २

मा.
७.टी.
२.

सेनापः परितापः ननु नैव कर्तव्यः प्रतीवमसुनातिक्रुदेन सर्वैः प्रकारैर्दिष्टं देवमेव तत् नवतस्मिन्स्मिन्नादौषाविर्भावकदर्थना
भिः स्वात्मात्तिलीकायो देवस्य उरति कमलीयनात् यत्कचरे नास्माविहसंसारयो नदिष्टेन बाध्यत इति ॥ विपरीतविधानकृश
नदेवकार्येदृशेनेप्रदर्शयति स्तीतेहृदिमद्यद्वेनयुक्तेकुलेकेचिन्मनस्तिनोभिमानप्रकायेजाताः तपवदेवपरिपाकात्सरतेन।
ऋजनाथनमस्रयायभिमानशूयेनदिजेदेणकेनचित्तेषां द्यनाशेसंयत्नेसतिसहस्रोत्तिताः सोत्तेनसाम्नावोधिताः अवश्यं।

सेनापोनतकर्तव्योयमिज्ञातीवमसुना शमाः खगलमापन्नाः सर्वथादिष्टमेवतत् ॥ स्तीतद
यकुलेकेचिज्जाताः किलमनस्तिनः द्यनाशेदिजेदेणसरलेनससोत्तिताः ॥ दज्ञायाचेतिपुरु
षादत्तायथेतिवापरे यावपितानुयाचेतेनएवभवतत्ताणात् ॥ एतदृष्टंस्ववृक्षोविपरीतेन
यामया भावाभावसमुच्छेदैरजसंयाकुलेजगत ॥ इतिसेचिममनमानशोकैकर्तमदृष्ट
ज्ञानस्यफलमेतावच्छोकद्वैष्टष्टता ॥ नतस्तेजैमिनिर्मवैपायायोभ्यामसृजयन् अनाम
येतपप्रवृत्तः प्रणिपत्यमहामुनिम् ॥ ५ ॥ अथोवुः खगमाः सर्वथासशिष्येनपोनिधिम् सत्वाप।

भावीयननाशोनतदर्थेपरितापो विष्टंविष्टोतेपत्तानिलहनक्रमम् ॥ ५ ॥ विधानव्यति ॥ एतदेवदेववैपरी
संप्रपञ्चयति दत्तेतिदत्तापूर्वसंप्रदातारोभूतादेवदोष्टवेनरिक्ततां प्राणायामावेतेअपरेवायादत्तावातपित्तायथेतिपरेहं
येनरस्यः तपवपरेयायमानाग्रमायावेतेभवेसंसारतत्ताणादिकीभावान् ॥ भावाभावयोःसमुच्छेदैःसत्तासज्योरयो
येवैपरीयेरजसंनिम् ॥ ५ ॥ अष्टष्टताशालीनत् ॥ ५ ॥ अनामयेकुशलवार्ता ॥ ५ ॥ खगमाः खगाः सत्तेनअमनिष्कामनेनवि।
एरेउपविष्टमासीन विष्टोतेमहदधोलेवनेनक्रान्तेतेश्वदिभिःपत्ताणापत्ताणाअनिलेखतोनाशितःक्रमोत्तानियम् ॥

जीवितमाशुः वैद्येस्तमे ॥ ३३ तउदीमः वर्तते समस्ति शोर्तिनिर्वाणेषुष्माके एज्यतमानो दर्शनमेववारितेन भवदर्शनपयेतमे
 वास्माकं शापः प्रगल्भनेति भावः ॥ १८ गुल्माउल्लापः स्तम्भप्रधानाः तस्मादेवावः ॥ १५ अथवापस्तानरे अस्माभिरादितैः सप्रदे
 नैतत्सम्यक् समीचीनमुक्ते तत्रेतेनः भवता सदसंगमः संभेदः ॥ १० अजस्मात् भवतो देवानामिव संसर्गः संभेदो ममाकमुदयः
 श्रेयःशमिः अपिशह्युत्तार्ये एकवचनेन वद्वचनेन परिणामनीये येनास्माकं महत्सुखं निष्पन्नमित्यर्थः ॥ कारणानिमित्ते

पत्तिणरुचुः अयनः सफलं जन्म जीवितं च सुजीवितम् यत्प्रप्रेमसुरैर्वन्द्यं तव पादास्तु न दयम् ॥
 पितृकोणप्रिरुद्धो यो नो देहेषु वर्तते सो यशोतिगतो विप्रपुष्पादर्शनवारिणा ॥ १८ कश्चित्ते कुशले
 वसन्नाश्रमे मगपतिषु हृत्तेषु चलता गल्मन्वत्सारदण्डाजानिषु ॥ १५ अथवानैतत्तु हि सम्यगस्मा
 भिरादितैः भवता संगमो ये यो ते सामकुशलं कुनः ॥ १० प्रसादे च कुरुष्व उच्चस्यागमनकारणम् ।
 देवानामपि संसर्गो भवता मुदयो मम येनास्मद्गुणगुरुणा प्राप्ती नो दृष्टिगोचरम् ॥ ११ जैमिनिरु
 वाच अयतो हि जगद्गर्हाः कारणेन कन्दरम् विन्ध्यमेवागतो रम्यं रेवावारिकणोदितम् ॥ १२ स
 देवाभारते शास्त्रे तोषप्रहमिरागतः मार्कण्डेय महात्मानं सर्वभृगुकुलोद्दहम् ॥ १३ स च एषाम
 याशारसेति विन्ध्यमहाचले द्रोणपुत्रमहात्मानं जेवत्यमर्षवत्तव ॥ १४ तदा कवोरितमे ममा
 गतो हं महागिरिम् तच्छृणुधमशेषेण श्रुत्वा व्याख्यातमहं य ॥ १५ ॥

येन निमित्तेन कन्दरं गुरोरेवायानमरायावारिकणैर्जलविभुभिरुत्तिते सितम् ॥ ११ पूर्वप्रथमे मार्कण्डेयं प्रसंगतशिशोः ॥ १२ वसति
 कथयिष्येति अर्थवत्कार्यकं ॥ १४ तस्य मार्कण्डेयस्य वाको नोतिनः प्रेरितः अशेषेण समग्रं व्याख्याते उत्तरयिते अहं यो गणभव

२
४

अमेषामपि च तर्ह्यहमाह यज्ञो गायेति न ज्ञेदेवतादद्यादिह न पायतानामेगायप्रथियज्ञत्वात्कालोतरेफलप्रदानेनागृहकना
यत्तभोहृत्वाच्चेति प्रलिनस्यवरावरस्यजगतमिदामकत्वादेगायाभिज्ञानाय वेदाद्यैः सर्वैर्भिः सुमितोमत्रैर्वेदेरीरितनायनना
देवतास्तमापि सर्वात्मकत्वेन पारमार्थ्यतः स्तनायेतेन त्रितयेगोणाम वेदेरीरितेमुखेन ज्ञेदर्शयति यस्मादिति प्रणतरमति
सूक्ष्मेयोगिप्रमत्तासमाणोरणीयोसंहृत्तरेमहीयोसंयस्माच्चनास्ति अणोरणीयान्महोमहीयानिमादिश्रुतेः १५ ये
न जगदादिनाविषयपरमकारणेनेदं दृश्यमाने चराचरात्मकं जगद्व्यामंगवत् अस्मजगतास्माद्यतिरिक्त्वे प्रत्योपाख्या
विकलत्वमाह आविर्भावेत्यादिना आविर्भावेन यत्कृपावभौतिकस्य देहस्यापरे देहस्य ग्रहणेन दृष्टे दृश्यमाने विवर्तणे निप्र

यज्ञो गायारिविज्ञो गायवेदाद्यैरीरिताय च यस्मादणतरनास्ति यस्माच्चास्ति हृत्तरम १५ येन
विषमिदेव्याममनेन जगदादिना आविर्भावतिरोभावेदं दृष्टविवर्तणाम वदंति यत्तद्विषमिदेन ये ॥ ५ ॥
वापुषमेत्यतम् ४० ब्रह्मणेवादिदेवाय नमस्कृत्य समाधिना अस्मत्तमाशुद्विरत्नैर्यः प्रनातिजग ॥

लोतिरोभावेन गृहीतपोवभौतिकदेहयोगेन प्रेमादृष्टेवेदादृश्यमानेन च विवर्तणे कर्मफलतत्फलभोगे च जागृकमिमर्थः
न केवलं कर्मफलदाहने मेवास्मभगवतपेक्षये पावताजगतः सृष्टिस्थमादयश्चेमाह वदंतीति ४० एवं गुणातीताभ्यां वति।
नेमुदममूर्तिकं विविधमतो न राभिप्रेतवत्तर्ह्यहमाह गभेममनुकीर्णद्वितीयं रजोगुणप्रधानं दृष्टं समभिधत्ते ब्रह्मण इति आदि
देवाय प्रथममाविर्भूताय देवाय सर्वेशरीरी प्रथमः सर्वैरुपपद्यते आदिकर्ता स भूतानां ब्रह्माये समवर्ततेति श्रुतेः ब्रह्मणे वि
सृष्टिविधापिनेचनमस्कृत्य समाधिना सावधानत्वेन तस्यैष्यमाह यो वक्त्रे प्रतर्भिर्भक्त्या मासीवेदानुद्दिश्वचारयन् ।
जगतां त्रयं प्रनाति तदर्थं नृणां दृष्टविक्रीकरोतीत्यर्थः ४॥

मा.
५.टी.
२३

एवंदनीयेयुहमनुकीर्त्यतर्पणमः प्रधानकंयुहप्रतिकीर्तयन्नाह प्रणिपत्येति ईशाने मिये नारुरुहप्रणिपत्यनत्ता नस्यति।
येन त्वमेव यमाह यस्य रुद्रस्य विपुलराहे एकेन विसमयेन वा एतेन विनिर्भुतैः विशेषेण निर्भुतैः कल्पितैः तव गदती यपादे।
विनिर्भुतैरुपतमेरुसुरगणैर्यज्ञनायकानां यज्ञानविलुप्यते विज्ञेन विदयेत इत्यर्थः ४२ कृत्स्नं सारं मनमभिप्राये यास्य
वेदविभागविधातः यस्य विभागे यन्महत्त्वाद्भारवज्ञाचमहाभारतमुच्यते इति निरुच्यमानमहाभारतनिर्मादत्तेनाहुतक।
मंगाः प्रदुतकर्मते मेवाविष्करोति येनेति उदिश्य उच्चार्य धर्मायाश्चतुष्टयमर्थाः प्रकटीकृताः सर्वेषां च तेषु मर्थांशास्त्रा
णां महाभारतोपजीवनात् अतएवामोक्तं वासोच्छिष्टं जगत्सर्वमिति ४३ संग्रहेण प्रोक्ता गुणातीतगुणावतारकलावता

प्रणिपत्य ये शानमेकवाणविनिर्भुतैः यस्यासुरगणैर्यज्ञाविलुप्यते न यज्ञनाम् ४२ प्रव
त्सामोमते कृत्स्नं वासस्याहुतकर्मणाः येन भारतमुदिश्य धर्मायाः प्रकटीकृताः ४३ आपो
नाराशतिप्रोक्ता मुनिभिस्तत्र दर्शिभिः अयनेन स्यताः पूर्वतेन नारायणः स्मृतः ४४॥

रविभूतिवतारास्यदर्शयन्तु स्यमर्मजनिग्रहणे निमित्तं साधयति आपो नारायणादिना आपश्चमभिधानेन नारायणमभिधेयं तत्र
दर्शिभिः परमार्थैर्मुनिभिर्मननशीलैरापो नाराजीवाः प्रोक्ताः इति शब्दः स्वपनिर्देशार्थः आपः पुरुषवत्सो भवेतीति
श्रुतेः तस्य प्रसिद्धस्य नाप्रापो यने उपलब्धिस्थानेन यस्मात्तेन नारायण इति स्मृतः अत्रापि नाराशतिमयानामपूर्वकृते यदा ।
तेन नारायणोऽस्य कौमम तत्र यने सदेति श्रुतेरपामनुपलक्षितस्य पांचभौतिकसंज्ञानस्य नाराशति यौगिकनाम आपो
वेन रसूनवतिप्रदेशांतरे विवरणांतरेणाविद्यावच्छिन्नेन जीवेनानुपायो ब्रह्मणिप्युक्तो रजनसिक्कस्मिन्नमममनत्वा
यनेमिति तत्सहातदेवानुप्राविशदिति श्रुतेरहमेव संज्ञातस्य सहातदभिमानोचेति जीवे चरयो रभेदादर्शित इति श्रुत्यर्थः ॥

नरेण परमात्मना सह नारेण स्यात्तादृशं च सदेवाय नरेवास्यानेयस्येति निष्कर्षार्थः तथा च त्रस्य तयः पिण्डश्च द्या एते देवाः ।
नरो जीवे स रात्रौ नरो अन्नयनात्कुडुं दद्यात्पितर उच्यते नरजानां मणोकार्ये नारे ब्रह्माणामिच्छते तस्यैव सति स्थानेने
न नारायणो विभुः नारो नयः सुदनेनैव मुनि सिद्धे यदीदृशं प्रयत्नेन प्राप्तिहेतुत्वेनेन नारायणो विभुः यच्च किं विज्ञातं सर्वं
दृश्यते प्रयत्नेनैव वा प्रेतर्वदिसु नत्सर्वं व्याप्य नारायणः स्थित इति यत्तच्च मत्स्यपुराणे यद्यो देव उभावे प्रयत्नेन च ४४ ॥ ॥
तस्य परब्रह्मणो नारायणस्य प्रोक्तप्रकारेण परापरतया वस्थितस्य वा त्वविधेर्दर्शयति सदेव इति देवः स प्रकाशः भगवा
न्निरतिशयसमग्रसिद्धिर्ष्वर्थप्रदः सर्वस्वाधिकरणं जगद्व्याप्य नारायणः प्रोक्तस्वरूपो विभुर्यापकः देवस्तन च तथा सं
स्थामागतः तच्चाविधमाह सगुणसिगुणमायाशक्तिसन्निधिमन्त्राविमूर्तिः निर्गुणपक रतिवीजस्थानीयस्य नारायणा

सदेवो भगवान्सर्वं व्याप्य नारायणो विभुः चतुर्थो मे स्थितो ब्रह्मसगुणो निर्गुणस्तथा ४५

पकामूर्तिरिति देशाशुक्लापश्येति तौ बुधाः देवानां मय्यगम्यासाते जोरुपा निरमया ४६ ॥

स्य परापररूपत्वे सर्वोक्ते प्रतिपादितम् ४५ तच्चाविधेस्तत्पुनो दर्शयत्ययमनो निर्गुणं स्वरूपमाह पकामूर्तिरिति यैकाना
राण परब्रह्मायभिधेया सजातीयादिभेदकाल्पश्रूया सैथवत्तिसवन्निरंतरा सर्वेभ्यस्तन संवातेभ्योपलब्धत्वात्स प्रकृ
यिनी मूर्तिः सा चानिर्देशातिर्देशं यदेष्टमशकाद्यपदेशहेतुना गुणजातादीनामनास्यत्वात् शुक्लमायाकालुष्यवैधना
त् शुक्लबुधा योगिने ज्ञानकर्मसमुच्चयरीत्या तौ मूर्तिममूर्ता मपि व्यवहारहमामूर्तिव्यपदेशापश्येति सर्वसंविदधिकरणे
दृश्ये प्राप्ते च येति तौ दृश्यं प्रतिपन्नये प्रनविशेषयति देवानां मपीति ब्रह्मादीनां सर्वज्ञत्वादिसंभावानामपि आगम्यागतं
प्राप्तत्वात्तं वा शब्दात्ते जोरुपा संविद्यकाशेकसंभावा प्रमयास्यदेभ्यः देहादिभ्यो निष्क्रान्ता तत्रिरमया अजन्ता दमरता च
प्रमयो विनाशः प्रेतन जन्मादिभावविरुद्धे विरहः स्वभावः स्रुमीणां च वैधन्यमस्याः प्रतिपादितम् ४६ ॥

मा.
पु. टी.
२४

तोमेवेयोगिशब्दामेवप्रदर्शयतिशेषयति जालामालोपरुद्धोगेति जालानांभासामालाभिरुपरुद्धानिनिगूढितानिमणिक
वमायेननिचोत्तितायोगानियमायोगिनाज्ञानकर्माभयसमुच्चयप्रवणानोपगनिष्ठाउत्कृष्टाविश्रान्तिरुपनराहन्निविशिष्टता
न मायोधकारस्यगितविवेकानोवसाहस्यायोजनसदसुकोहोतरिता वियाशक्तिप्रकाशालोकप्रकाशितविवेकप्रका
शानोस्वात्मनयेवोपलभ्यात३त्तेहस्यातिकस्यावसागुणातिगागुणानीनामूर्तिर्विज्ञेयेमर्थः ४० तामेवभूयोदृष्टप्रति
पन्नयेपर्यायोत्तरेःप्रतिपादयतिवासुदेवाभिधानासेति योगिभिःसातिर्गुणामूर्तिःवासयतिमर्वेशपरपक्षमात्मकंजग
त्यतिष्ठापयतीति वासुःपराप्रकृतिजीवात्मातेनवासुनादीयतेनामरूपादिवाकरणेनक्रीडतइतिवासुदेवः तथाचपु

जालामालोपरुद्धोगानिष्ठासायोगिनोपरा हस्यावतिकस्यावविज्ञेयासागुणातिगा ४०
वासुदेवाभिधानासा निर्ममत्वेनदृश्यते इपवर्णादयस्तस्मानभावाःकल्याणमयाः ४८ ॥

तिः प्रनेतजीवोनात्मनानुप्रविशनामरूपेवाकरवाणीतिस्त्वितिश्च भूमिरापोनलोवायुःतेमनोबुद्धिरेवव ग्रहेकाररतीयेमे
भिन्नाप्रकृतिरस्या उपरेयमितस्तस्योप्रकृतिर्विदिमेपराम् जीवभूतामहाबाहोययेदेधार्यतेजगरितिप्रकृतिद्वयेनिर्दिष्टा
ह पतयोनीनिभूतानिसर्वाणीसुपधारय ग्रहेसर्वस्यजगतःप्रभवःपलयस्तथा मन्त्रःपरतरंतायक्तिचिदस्तिथनंजय म
पिसर्वमिदंश्रोतंसूत्रेमणिगणाश्चेत्यादि नवजीवात्मसाविधेयनतस्तभावेदेहायास्यदेरभिमानलेशकतंकैःस्पृश्यते
माह निर्ममत्वेनेति दृश्यतेसात्तात्क्रियते स्मलादिकमितभावानाश्रयतात्रतस्मामूर्तेःकल्याणसभावाःकल्याणमया
इपवर्णादयोभावावियंतेवर्णोगुणावावीजायादीनामपतत्तणम् ४८ ॥

२४

अस्मेवेति कृतस्मनिमत्तयावर्तमानरूपाभूतभविष्यतोर्वर्तमानविशेषत्वादेवकारेणामद्यावर्तितम् सदेनिकालवाचिनादे
शाकागद्युपलक्षणनतेनकालादिवच्छेदव्यासस्मिन्निरमयनिरुद्धस्वरूपेप्रतिष्ठासैककेवलंरूपेवियतेयस्याः ४५
यवेनिर्गुणमूर्तिमभिधायसगुणामूर्तीरभिधायैकमः प्रकृतिकामूर्तिमभिधत्ते द्वितीयेति प्रत्ययकालेसर्वस्यजगतः प्र
गष्टत्वाच्छिष्यमाणातयाशेषाद्यात्मानामपेयेयस्याः तस्याः कर्तव्यमाह अथोब्रह्माण्डमूलेस्थितामूर्ध्निशिरसापिबिधा
रयति यत्कर्तुंभूमात्तलेसर्वपायनियममूर्धीति नामसीतमः प्रधानातउदेतः तिर्यक्पशुतेनागमूर्तिमज्ञान ५० त

अस्मेवसासदाशुदास्वप्रतिष्ठाकश्चिणी ४५ द्वितीयापिबिधमूर्ध्निशिरसाप्यथः नामसीतास
मात्मानातिर्यक्समुपाश्रिता ५० तृतीयाकर्मकुरुतेप्रजापालनतमरा सतोदिक्रातसातेयाधर्म
संस्थानकारिणी ५१ चतुर्थीजलमथस्याशेतेपत्रगतसगा रजस्तस्यागुणःसर्गसाकरोतिम
देवदि ५२ यातृतीयाहरेर्मूर्तिः प्रजापालनतमरा सातधर्मवस्थानेकरोतिनियताभुवि ५३ ॥

तीयोसत्रप्रधानामाह तृतीयेति कर्मस्थितिरूपे अतएवाह प्रजानोपालनेदेवनिमित्तोयदेवेभ्योरक्षणांतमराप्राप्तकामा
वसत्तेमुदिकमदिकेयस्यासातादशी अतएवधर्मस्यस्यमातमस्यवेदविदितानुष्ठानरूपस्याविहितवर्जनस्यवसंस्थानेमयो
दयास्यायनेतेकर्तव्यीनेयस्याः ५१ चतुर्थीरजःप्रधानामूर्तिमाह चतुर्थीति जलस्यप्रत्ययकालीनस्यमथेतिहृतीति पत्र
गःशेषपरतस्य प्राप्यातस्मिन्नगच्छतीतिशेतेस्त्विति तस्याश्चरजोगुणःप्रधानेअतएवाह सर्गमिति ५२ एवंचतुर्थे
प्रदर्शप्रकृतानुयोगेउत्तरवर्गायति येति नियतानियमवती ५३ ॥

मा.
पु.सी.
२५

तस्य नियममाह श्रोतृज्ञानितिषर्कषणोद्भूतान्धर्मशोदिताः अतएवाह धर्मविच्छिन्निकारिण इति धर्मस्ववर्णाश्रमनिय
मविभक्तस्य विच्छिन्नविच्छेदेकं तं शीले येषोक्तान्तरान्देति देवान्सदाचारव्यवहापुक्कान्तथावाचानपि देवोपजीवात्मा
भूतततियतो धर्मस्वरतापरमयने प्राणः परमार्थो यस्याः ५४ अत्रेच्छरस्मिन्मदाहरति यदायदेति यत्रयत्रकाले धर्मस्य शो
क्तस्य सदाचारस्य आनिरूपदयो भवति ततश्च तदिपरीतस्या धर्मस्ववर्णाश्रमादिव्यवस्थानिकर्षणहेतोर्देहाचारस्याभ्यु

श्रोतृज्ञानसुराहंति धर्मविच्छिन्निकारिणः याति देवोस्तथावाचान्धर्मस्वरतापरमयणा ५४ यदा
यदा हि धर्मस्य आनिर्भवति भारत अभ्युत्थानमधर्मस्य तदात्मानं सज्जामहम् ५५ पुरादिशो
खं देवेन वेदाश्चत्वार आरुताः समुद्रजलमाविश्य स्थितो दानवपुंगवः ५६ मत्स्यरूपी तदाभूत्वा
हत्वा शोखं महासुरम् आनिनाय स तान् देवैर्लोकस्य हिताय वै ५७ कर्मरूपे समादाय तिलव
उद्भूतामही सप्तपातालतः स्थाना महाभारेण पीरिता ५८ भूत्वा पुरावराहेण योजेणा योनि
रस्य च एकपादेष्टु योतवा तानलिनीव वसुधरा ५९ कृत्वा तद्विंदस्व पृथिवीं हि हि राण्यकशिपुर्हतः

स्थानमुत्पत्तिर्भवति हे भारत तदा तदा तत्र तत्र काले हे सत्त्वमूर्तिरात्मानं स्वेच्छयेव योगमायया सज्जामि न जीव वत्कर्मभी
नसृष्टिर्भवामीमर्थः ५५ धर्मस्वरतायात्मानं सज्जामीमुक्ते तस्या एव मूर्तेर्गुणावतारमिकायाः कलावतारासकृत्वा
नाह पुराहीति आरुताः नीताः ५६ मत्स्यरूपी मत्स्यमूर्तिः समस्यः ५७ समाधाय समास्थाय तिलवदिति उद्भरणं ली
लेयेव योति तम् ५८ योजेण मुक्तायेण आपः प्रलयकालीनाः उतवाता उद्भूता ५९ ६० ॥

एवं प्रोक्तां कलावता रात्रुपसंहरन् विभ्रमवता रात्राह वामनादीनि निमित्तं सखाते गणपिते नेत्सहे शक्तो न भवामि अजस्य परस्य ना
रायणस्य तथा च प्रतिः विस्मर्तुं कवीर्याणि प्रावोचयः पापिं वानि विममे रजो सीमने तत्त्वमेवात्र हेतः स्मृतिश्च नो तोस्ति मम
दिव्या नो विभ्रती नो परे न य एष तद्देशतः प्रोक्तो विभ्रतेर्विस्मरो मयेति सास्यते वर्तमाने काले ये मयुराणो भवन्ताम्ना पुरः क
लाख्यः सत्त्वमूर्तिर्जगत्पालनाय मवतीर्ण इति शेषः ६१ उक्तमधिकावाये नोपसंहरन्नाह इतीति सावयनोरत्ताकर्मणि

वामनादीन् सखावायात्र सखातमिहोत्सहे अवतारा न जस्येह मा पुरः सो प्रते त्वयम् ६१ इति सा
सात्त्विकी मूर्तिर्भवतारं करोति वै प्रयुमेति समाख्यातारत्ताकर्मण्यवस्थिता ६१ देवतेषामनुष्ण
तेतिर्यग्योनौ च संस्थिता गृह्णाति तत्सभावे सा वासुदेवेच्छया सदा ६१ इमे वेते समाख्याते कृतक
सोपि सत्यभुः मानुषते गतो विलः शृणुषानो तरे पुनः ६४ इति मार्कण्डेय पुराणोक्तं त्वय्यह प्रतिपा
दनेनामवतर्थाध्यायः ४ ॥

हेमनिर्हरणे न यर्मतद्वृष्टाह परिपालनं रूपेव स्थितातः प्रकृष्टवत्तत्वाद्युमेति समाख्यातेति ६१ सा सत्त्वमूर्तिर्देवादिमूर्तौ
हेमवामनादिकायां मनुष्यतेरा मकृसादौ तिर्यग्योनौ मत्स्यवराहादौ च संस्थिता वासुदेवस्य परमात्मनश्छया सा मूर्तिः तस्या
गृह्णमाणा याः शक्तेः स्वभावे गृह्णाति ६१ अथ स हितीयस्य प्रश्नस्य कृसायाः पंचमर्हत्तत्त्वस्य ६४ इति चतुर्थोऽध्यायः ४ ॥

मा.
पृ. टी.
२६

प्रतिज्ञाते द्वितीयप्रश्नस्योत्तरमाह त्वष्टेति त्वष्टाप्रजापतिरासीत् तस्य त्वष्टसि शिराविद्युत्पोनामसुतग्रासीत् तपःस्रथमा
नुष्टानमथोमुत्तोदैमानां मातृपत्नीयाणां यज्ञभागानां प्रदानकालेन प्रमुखाः शोकयारिण्यो वर्यनस्य चिंतया प्राक्रेण हनन्ति
इदं स तेजसो बलादेः पराङ्मुख्यं हानिर्नाशो जायते २ शक्रस्य तेजोपचारयति विनाशयतीति तादृशोऽर्थः शक्रं संविवेश य

पक्षिणाऋचुः त्वष्टाप्रजापतिः पूर्वतस्यासीत्त्रिशिराः सतः अथोमुखस्तपः कर्वन्तः शक्रेणशो।
कया । त्वष्टः पुत्रे हते ब्रह्मसर्वमिन्द्रस्य तेजसः ब्रह्महत्याभिभूतस्य पराहानिरजायत २ अथर्मः
संविवेकाय शक्रे तेजोपचारकः निस्तेजाश्चाभवच्छक्रो धर्मतेजसि निर्गते ३ ततः पुत्रे हते शुक्ला।
त्वष्टा कुडः प्रजापतिः अवलम्ब्य जटामेकामिदं वचनमब्रवीत् ४ अथ पश्यंत मे वीर्यं त्रयो लोकाः
सदैवताः अथ पश्यंत उर्वेद्विद्वद्ब्रह्महापाकशासनः ५ स्वकर्माभिरतो येन मत्पुत्रो विनिपातितः
इत्तुक्ता कोपताश्रितो जटामग्रौ जहावताम् ६ ततो ह्यत्रः समुत्तम्यो ज्वालामाली महासरः महा
कायो महावीर्यो भिन्नाज्जनवयोपमः ७ इदं शत्रुमेवात्मा त्वष्टस्तेजोपहं दितः अहमहं नि सो वथं
दिषुयाते महावसः ८ वथार्थमात्मनो दृष्ट्वा ह्यत्रेशको महासरम् प्रेषयामास समर्षी न्नाभि मिच्छ

मरुपेतेनमिनिर्गतेप्रगाहे ३ अवलम्ब्यगृहीता ४ पाकपासनरेदःवीर्येमेपश्यन् ५ स्वस्मिन्कर्मणभिरतःस्वधर्मनिष्ठश्चर्यः ६ ।
तालानांमालाविद्येतेयस्यभिन्नाङ्गनचयोपमश्चनिरुद्धः ७ महापुत्र्यरेणाकृष्यमाणान्नुषःसकाशाद्यावन्मात्रोभूमिंशरःपत

२८ श्रीलालसिंघना ८ २

समयात्मेजीश्यात् ॥ अथस्योमित्रोहाकोतलाभैतौ ३ लंछनिरस्यब्रह्महत्याभिभूतस्यपराभूतस्य अशीर्यतननाश
बलेहिविधं धर्मेशागीरेचतत्राद्यस्य धर्मप्रवेशातिस्वरूपिष्यति हि तीयस्य वायोपवेशात्माह तदिति मारुतं वापुं वने वि।
शिनष्टि सर्वबाप्रोतीति सर्वबापिनं यदा गुरो न पर्वताः पत्ताणीव गगने परिभ्रमेति अथ कंतिरूपयित मशकोतचवल
स्याधिदेवतमिव स्वरूपतो वक्तुमपि श्वाह देवतमिव न स्यधिष्ठाता केनापि वक्तुं शक्नोते विगुणाधिष्ठाह निरूपणावत् ॥ ३

संख्येव कस्तनस्य ह्येण समयात्रदा अथयः प्रीतमनसः सर्वभूतहिते रताः ॥ सत्यवस्था
मुलं च यदाशकेण चातितः ब्रह्महत्याभिभूतस्य तदा बलमशीर्यत ॥ तच्छकदेहविभ्रष्टं व
ले मारुतमाविशत् सर्वबापिनमथ कंवलस्येवाधिदेवतम् ॥ अहत्यायायदाशको गोत
मंशुपमाश्रितः धर्मयामास देवैद्रुतदा रूपमशीर्यत ॥ अंगप्रत्यंगलावाप्येयदतीव मनोह
रम् विहाय उष्टे देवैर्देना सगावगमततत् ॥ ४ धर्मेण तेजसा यत्कंवलहीनमरूपिणाम् ता
त्तासुरेशो देवेषास्तजयेव कुरुयमम् ॥ तत्र प्रदेखवकेण वक्रिणा विनिपातिताः ॥ ५ राता
मुदित्वीर्याणां देवैर्देविजिगीषवः कुलेषु निवसा देव्या प्रजायेत महा मुने ॥ ॥

हत्यायाः द्वितीयायेष्वही अहत्यायाः शीलमिति शेषो वा धर्मयामास शीलं विनाशाय नदावशकस्य गौनशापेन भ
गाकोतलादिति द्वितीयोपराधोऽपविनाशो हेतुः ॥ बलस्य प्रशेषाप्रवेशवरूपश्रेष्ठोऽस्य प्रवेशमाह अंगेमादि उष्टे रोषाकोने
नासगावधिनौ ॥ ४ तस्य शकस्य जयेऽयममुयोगे ॥ ५ वक्रिणा विसृज्य ॥ उदित्वीर्याणामतिवला नो रातां कुलेषु देव्या देवै

२
देविजिगीषवो जेतुं सिद्धेः

मा.
५.टी.
२०

धरणीभूमिः सभासुधर्माणां १८ तेषां देवानां तत्र भूमौ देवैर्भ्य उभ्यमुत्पिने वेदस्य देवस्य कारणे हेतुमात्मनः स्वस्य ॥ एषु लो-
जसः वज्रवलाः भूमतां गतां गेहेषु गृहेषु १० वज्रलाभयः प्रतौहिणः सेनाः कोटिस्तयो दशतया लक्ष्मणा मेक समतिः
वत्तविंशत्सदस्याणि शतानि तनवैव चे सौहिणी प्रमाणं तां न तत्र भयः शतसहस्रशो वर्तते नासां च नियं ह्यमाणा नां ।
भारेणानोपीरिता अथः पातालं व्रजामि हे विदशा देवाः शान्तिर्ह्येतस्य प्रशमः १॥ तेजो भागैस्तेजसामंशैः अवतेरुः अ-

कस्य चिज्जय कालस्य धरणी भारपीरिता जगाम मेरुशिखरे सभाय उदिवोकसाम् ॥ तेषां सा ।
कथयामास भूमिर्भारपीरिता तत्र जन्म च देवोऽस्य वेदकारणमात्मनः ॥ ये ते भवद्विरसुराणि
हताः एषु लो जसः ते सर्वे मानुषे लोके जाता गेहेषु भूमताम् १० प्रतौहिणो दिवद्वलास्तद्गारातां ।
व्रजाम्यथः तथा कुरुधे विदशा यथा शान्तिर्भवेत्सम १॥ पत्तिगुरुः तेजो भागस्ततो देवा अवतेरु-
स्ततो महीम् प्रजानामुपकारार्थं भूभारहरणाय च १॥ यदि न देहजे तेजस्तन्मुमोच स ये ह्यथः
कुं मां जातो महातेजास्ततो राजा पुथिष्ठिरः १॥ बलं ममोच पवनस्तत्र भीमो बजायत उभ्यत्रौयम्
जो मां शोशकश्चो महायुती १५ शकस्य वीर्यं तमेव जज्ञे पाथो धनञ्जयः पंचथा भगवानिन्द्रमव-

वतारान् वज्रः तत्र निमिज्जमाह प्रजानामिमादि १॥ वत्तत्रयोऽंशे वायुदस्य प्रवेशवदिदस्य धर्मं भ्रंशे धर्मं प्रवेशे योत्तयित्वाह ।
यदि देवादि ह्येषो धर्मः कुं मां शोशकश्चो महायुती १॥ पवनो वायुः बलं तेजः यमजा वै कथं न मां शोहिती यसां पातु जाया यो जातौ न कु-
लसहदेवौ शक्रलावण्यमास धारिभ्यां नासमाभ्यां जातौ अतएव शक्रवश्यं लावण्यं यो सोमहायुती शं गारवेशाभरणान् १५

॥ इन्द्रमनेनमकोरालं पंचपाशस्वयनेन १५
२०

तस्यपेवधावतीर्णस्येन्द्रस्य कृष्णदौपदी प्रकृतमुपसंहरन्नाह शक्रस्येति श्रुतः शक्तिरित्येवोपाविष्टार्य इत्यर्थः २९ अत्रहेले
 तरमाह योगेश्वरा इति योगेन स्ववशचित्तनेनेश्वरः समर्थाः ब्रह्मलानिभूरीणि शरीराणि स्वैक्या कुर्वन्ति पंचानोपागवानो
 नैवेतदसंभवाशंकया कदर्थनीयं प्राचेतमानो दशानामेकपत्नीत्वस्य प्रवणात् बलदेवोदलधरः २० इति मार्कण्डेयपुराणम् ॥
 त्वानेपेवमो ध्यायः ५ प्रतिज्ञाते तृतीयं प्रमुत्तरपितमाह रामश्चादिना पार्थेष्ट्यायाः पुत्रेर्जने लो गली लो गलधारी रम

तस्योत्तममहाभागपत्नी कृष्णा हताशनान् शक्रस्यैकस्य सापत्नी कृष्णानामस्यैकस्य चित् २९ यो
 गेश्वरा शरीराणि कुर्वन्ति ब्रह्मलामपि पंचानामेकपत्नीत्वमिमेतत्कथितं तव श्रुतं बलदेवोपिय
 यायातः सरस्वतीम् २० इति मार्कण्डेयपुराणे इन्द्रविक्रिया प्रतिपादनं नाम पेचमो ध्यायः ५ प
 तिण ऊचुः रामः पार्थपुंशीतिज्ञाना कृष्णस्य लो गली चितयामास ब्रह्मा किं कृतं सकृत् भवेत् १
 कृष्णेन दिवि नानाहेयास्ये उर्यो धनं तिकम् पाण्डवानां समाश्रित कथं उर्यो धने नृपे २ नामातरे।
 तथा शिष्ये चातपिष्ये नरेश्वरम् तस्मात्त्र पार्थेयास्यामि न च उर्यो धने नृपम् ३ तीर्थे वा सावयि।
 ष्यामि तावदात्मानमात्मना कुरुणो पाण्डवानो वयावदंताय कस्य ते ४

णाहमः कृतं कर्म किं सुखं कृतं वा धनं पाण्डवानो कुरुणो व उभयेषां कृतं हितं कथं भवेदित्यर्थः १ एतदेव वितर्कयति कृष्णेने
 ति यास्ये गमिष्यामि कथं वा उर्यो धने नृपे चातपिष्ये रमुत्तरेणान्वयः २ तस्माच्चातने हेतुः नामातारं शिष्यं च तस्मा उभयपक्षा
 नाश्रयणमेव श्रेयस्करमिष्यार तस्मादिति ३ सिद्धं तमाह तीर्थे स्थिति प्राज्ञावपि ष्यामि स्त्रानादिनाप विउं करिष्यामि प्रेतायना

शक्रस्येति श्रुतः ५

मा.
७.टी.
२८

हृषीकेशं कलशैरिः शूरस्यायमहलपरः ५ हृषैः पुष्टैश्च जनैराकुलं संकुलं चः परेयविगतये पुगमिष्यमाणो प्रयानं सरो
पीतपा नयेन रेवतस्य पर्वतस्योद्यानमागमं ऋद्धिमत्पुत्रिपुक्तं समदोमदप्रक्तं पीतपा नत्वात् रेवतीभायां प्रसरोपमामम
रासदशाम् १ स्त्रीणां कदम्बकस्य गणस्य मध्ये तिष्ठतीति तथामन्त्रः मरुप्रक्तः पदे पदे सवलनं संचलनं वनसुधानं सर्वेर्दि
मन्त्रादमणीयमनुत्तमं च ८ तत्र चानेव गायति सर्वतन्तुरुपुष्पाद्यामिमादिना सर्वेषामस्तनो वसेतादीनां तत्राणोपपुष्पाः

३ मां मेघ हृषीकेशोपायोऽयं धनावपि जगाम हारकोशैरिः स्वसैयपरिवारितः ५ गन्ताहारव
नीगमो हृषप्रपुष्टजनाकुलाम् शो गंतये प्रतीये प्रपणोपानं हलायुधः ६ पीतपा नो जगामाथ रेव
तोद्यानं ऋद्धिमत् हस्ते गरीना समदो रेवती ममरोपमाम् १ स्त्री कदम्बक मध्यस्योपयो मन्त्रः पदे
सवलनं ददर्शं सवनं वीरो रमणीयमनुत्तमम् ८ सर्वतन्तुरुशाखां शाखामगगणाकुलम् पुष्पं
पश्य वनोपेतं सपल्लवमहावनम् ५ सोऽष्टां स्त्रीति जननात्पुष्पमदकलाङ्कुमान् श्रोत्ररम्पान्
मधुराज्याहारवगमुत्तरितान् १० सर्वतन्तुफलरत्नाद्यान् सर्वतन्तुसमोज्ज्वलान् प्रपश्य मादवास्तत्र
विदग्धैरनुनादितान् ११ आश्वावाश्वातकाभवात्रारिकेतान् सतिभुक्तान् शरगवधोस्तथादीरादादि।

कानीजपरकान् १२

शाखामंजरीस्ताभिगाद्यं समुद्रं शाखास्य गणो वानगरी नो गणैराकुलं संकुलं पुष्पं पुष्टं यमानो वनैः पद्मिनीभिरुपेतं पुक्तं सह पल्लवैर्वेशं
नेर्महावनेषु वर्तते तथानं ५ प्रीतिजनना नानंदो मारकान् वल्लभं मन्त्रनिमदेन कलाङ्कुमान् पुष्पान् मंगलान् श्रोत्रयो रम्पान् दृष्यं
तन् यतः सृष्टि शिष्येन मधुरान् खगानां पिकादीनां मुखैरीरितान् वाशितान् १० सर्वेषामस्तनो फलामेव रत्नानि पकनसौग।

१५
१६
१७
१८
१९
२०
२१
२२
२३
२४
२५
२६
२७
२८
२९
३०
३१
३२
३३
३४
३५
३६
३७
३८
३९
४०
४१
४२
४३
४४
४५
४६
४७
४८
४९
५०
५१
५२
५३
५४
५५
५६
५७
५८
५९
६०
६१
६२
६३
६४
६५
६६
६७
६८
६९
७०
७१
७२
७३
७४
७५
७६
७७
७८
७९
८०
८१
८२
८३
८४
८५
८६
८७
८८
८९
९०
९१
९२
९३
९४
९५
९६
९७
९८
९९
१००

अतिमनोरमानतिशयेनमनोज्ञान् ११४ यउनेदोनोरामः १५ १६ १७ १८ अथिहितमाश्रितम् १९ २० कीर्णानिमिकलानि

पतमोत्रकुचान्मोवात्रीपोआतिमनोरमान् पालीवतान्ककोलात्रलिनानयवेतमान् ११ भला
नकानामलकोस्तिनुकोअमहाफलान् रंगुहाकरमदोअदरीतकविभीतकान् १४ यतानमोअ
सुतदृष्टदृशीयउनदनः तथेवाशोकपत्रागकेतकीवकुलोसया १५ वणकान्मपणोअकर्णिका
गन्समलिकान् पारिजाताकोविदागन्मदारेलीवगसया १६ सालोसालोसमालोअनिचुलान्न
लाभवान् वकोरेःशतपत्तेश्चभंगराजैस्सयाशुकैः कोकिलैःकलविकैश्चदारीनैजीवजीवकैः प्रिय
पुत्रेआतकैश्चतथायैविविधैःतगैः १८ ओउरम्पसमधुरंरुजद्विआप्यथिहितम् सरोसिचमनो।
ज्ञानिसपयसलिलानिव १९ कुमुदैःपुणरीकैश्चतथाकोकनदोयलैः कल्लारेश्चक्रवाकैश्चतथेव
जलकुकुटैः २० कारागरेवैःप्रवेहैसैःकूर्मैर्महभिरेवच पतेश्चामैश्चकीर्णानितथायैर्जलचारिभिः
क्रमेनैश्चवनेषोरिःप्रेक्षमाणोमनोरमम् जगामानुगतस्त्रीभिर्लतागदमनुतमम् २२ सदृशं
दिनोस्त्ववेदवेदोगपरगान् कौशिकाभार्गवोश्चैवभारहानोअगोतमान् २३ विविधेषुचसंभू
तान्वेशेषुदिजमन्नम् कथाश्रवणवशोक्तानुपविष्टान्मदस्त्वच २४ ॥

२१२२ २३ कथाश्रवणवशोक्ताउक्तायैस्तान् उपविष्टानासीनान् मदस्तामनेषु २४ ॥

मा.
पु.टी.
२५

कृष्णाजिनेषु उज्जरीयेषु च कृतेषु च नटेषु च दीनोपाठांतरे तु लभ्येष्टासनेषु च मासनेषु च दर्भादिमयेषु सूते च दर्शेति एवं स्थात्कि
या योज्या पौराणिकाः प्राणेषु प्रतिपादिताः कथाः शुभाधर्माधर्मनिर्णयः प्राधान्यामीश्वरादीनां १५ १६ तं सूतवंशजम्
ते विना तस्य च स्थासनत्वेन समुत्पन्ना यनर्हन्ता हलीहलधरः क्रोधेन विहते प्रदिग्गीयस्य १० अन्वायति अयि तिष्ठति च

२९
कृष्णाजिनो जरीयेषु कृतेषु च हसीषु च सूते च तेषां मध्यस्थं कथयेत्तं शुभाः कथाः पौराणिकाः स
रक्षीणां मायानां च रिताश्रयाः १५ रामे रक्षादिजाः सर्वे मधुपानां रुणे तणाम् मन्त्रो यमिति मन्त्रा
नाः समुत्पन्ना स्तराणि नाः १६ एजयेत्तो हलधरस्य ते तं सूतवंशजम् ततः क्रोधसमाविष्टो हलीसू
ते महाबलः निजवानविहतातः तृभिर्ताशेषराजवः १० अन्वायति यदेवा संतस्मिन् सूते निपातिते ।
निष्क्रान्तास्ते हि जाः सर्वे वनात् कृष्णाजिनाः चराः १६ अवधूतं तथा त्मानं मयमानो हलायुधः चिंतया
मास समहन्त्या पापमिदं कृतम् १५ ब्रह्मासनगतोऽप्येष यत्कृतो विनिपातितः तथा हीमे हि जाः
सर्वे मामवेत्यविनिर्गताः १० शरीरस्य वेमे गंधो लोहस्ये वा सखावरः आत्मानं चावगच्छामि च
सन्नमिव कुत्सितम् ११

सणो वेदवासस्य निष्क्रान्ता विनिर्गताः वना उद्यानात् १६ तथा तेन ब्राह्मणानो निर्गमनम् ॥
कारेण अवधूतमना दत्तं समहदिमादिना हलधरस्य चिन्ता वाक्यम् १५ अपिशो हो सर्थे यस्मात् १० ब्रह्मन्न विज्ञानि सात्म्या ।
लोकाह शरीरस्य वेति गंधो हो गंधं लोहो गंधं द्यं प्रलोहो हो गन्धम् यस्य सखा वसो वी भक्त्यात् कुत्सितं निदिनं अवगच्छामि

२५
२५

अतएवात्मानं परितापेन निरुतिथिगिति अमर्षं क्रोधं अभिमानं दर्पं अभीरुतां निःशंकत्वं ये ईदृशविद्येनाक्रान्तेन समदमा
पुत्रसदस्ये १२ ब्रह्मचर्येन ब्रह्मसमावृते द्वादशसंवर्षेषु निर्वर्त्य द्वादशवार्षिकं स्वकर्मणा ब्रह्मसमावृत्त्या एकप्रकाश
कं १३ पंचवितर्कानि श्रुयमाह अथ वेयमिति प्रतिलोमां मम ग्राहिनीम् पंचदशधरेणानीर्षया जाकुरुणा एव योरसाहाये
मिषे कृत्वा सूनवपेन सैवोयोदलित्वा अत्र वनामर्षे प्रोक्तं च अथ चतुर्थप्रश्नात्तरं वक्तुं प्रतिजानीते अतः परमितादिनापि

थिगमर्षेन यामयमभिमानमभीरुताम् येन विद्येन समदमया पापमिदं कृतम् १२ ब्रह्मचर्यं
करिष्यामि वृत्ते द्वादशवार्षिकम् स्वकर्मणा एकं कुरुष्यामि चतुर्दशमम् १३ अथ वेयं समा
वृत्तातीर्षया जाकुरुणा यथा पत्न्यामेव प्रयास्यामि प्रतिलोमां सरस्वतीम् अतः परं एतां चैव पाण्डु
वेयं कृत्वा क्रमम् १४ इति मार्कण्डेयपुराणे सप्तपरिच्छेदो नाम षष्ठोऽध्यायः ६ एतान् पुरुषः ह
रिश्चन्द्रेति राजर्षिरासीत् तेषां पुत्रोऽयम् यमोन्माद्यधिपतिः पोलसकीर्तिरुत्तमः १ ननु भित्तेन च
आधिना कालमरणं तेषां नाथमरुचयः पौरासस्मिन्नासति पार्थिवे २ वभ्रवो वीतयोन्माजा
थनवीर्येन योमदैः नाजानाश्च श्रियंते स्म केचिदप्रामयौवनाः ३॥

एतौ योना एव पुत्रा अयम् १४ इति मार्कण्डेयपुराणव्याख्याने षष्ठोऽध्यायः ६ तदा ह हरिश्चन्द्रेतीत्यादिना यमोन्माद्यधर्मसम्भावः
हरिश्चन्द्रेणैवैष सपेलाको राजपुत्रासेति श्रुतिप्रसिद्धत्वात् पोलसकीर्तिर्यस्य सः अतएवोत्तमस्तमसोत्त
तः १ तस्य प्रभावमाह नेति शास्त्रेति रक्षितरि २ उन्माथादीनां समुद्रातिदं वती अजानागर्भस्थाः ३

मा.
पु.सी.
३.

अरण्ये वने अनुसरन् यथादावत् असकृत् मुहुर्मुहुः योषितो नारीणां ४ विहाय सत्कामाभैरिति शार्पः माभैर्वीरिसर्पः शासति
दादधारिणि उर्मैः ३ बुद्धिः अमायवृत्तिमान् स्त्रीणां ३ः खपदानेन यथर्मनिरतः ५ उक्तं दिते उच्चैरोदने तस्यानुसारी अनुगतः
सर्वेषामारंभाणां क्रियाणां विघ्नकर्तृत्वादिवातो विनाशस्तैः करोतीति तथा रोदोदोरो विघ्नराट् गणपतिः समचित्तयत् पतस्मिन्ने
तरेति स्त्रीरोदनराजाभयदानवचनकाले ६ तच्चित्तनमेवाद विद्यामित्रेति भवादीनां रुद्रादीनां प्राकृष्टं मसिद्धास्तपसासा
धिता विद्याः ७ ततः किमतश्चाह साध्यमाना इति तमायकारि प्रकोथाभावः मोनेवादि यमः चित्तमेयमामनोनियमः ८

सकदा चित्तहावाङ्मयं नुसरन् गान् मुञ्चावशहमसकृदा यस्मै यथोचितम् ४ सविहाय स
गान्नाजामाभैर्वीरिसभावन मयि शासति उर्मैः कोयममायवृत्तिमान् ५ उक्तं दितानुसारी च सा
वीरे भविता कृत पतस्मिन्नेतरे रोदो विघ्नराट् समचित्तयत् ६ विद्यामित्रो यम तलेत पश्याय वी
येवान् प्रागसिद्धा भवादीनां विद्याः साधयति वभी ७ साध्यमानाः तमा मोनचित्तमेयमिना मुना य
ताभयानोः क्रुदेति सर्वे कार्ये मिदं मया ८ तेजस्वी कोशिके श्रेष्ठो वयमसं सर्वलाः कोशयेत स्या
भूता उच्चारं प्रतिभाति मे ९ अथवा यदयः प्राप्तो माभैरिति वदन्मुहुः १० ममेव प्रविष्टा मुसाधयि

मुना विद्यामित्रेण साध्यमानाः स्वशीक्रियमाणा विद्या अनुपवभयेनार्ताः क्रुदेति कोशेति यथेमापतस्य नवशी भवेति तथा मया
विघ्नराजेन कर्तव्यम् ८ यद्यप्येतस्या विघ्नोपोदलनया कर्तव्यं तथापि नाहं समर्थो वेति सदेत कमाह तेजस्वीति प्रथमं वलीय ३
त्यर्थः कोशिके प्रकुशिक गोत्रे प्रेष्टः प्रधाने अथपतस्मिन्काले स एव सर्वलाः येः सहायेन साधयेयं ते भूता मत्किं करग्रस्य मु
ने स्तेजसा कोशयेतः सार्थेणिव कोशतः अतएव कार्ये ३ः खेन पारयितेश कोशतिभाति ९ एवं चित्तकी सिद्धमेतमवतम्या

३. ८ अथवेति अथैव यो वरिष्ठः प्रविष्टा विष्णु इति तमा सुमिष्टं ९

॥ वसोने प्रेवलेवलेनास्त्राणां तेजसावरीमेदीपमानेयमौपालके उपस्थिते सविहिते ॥ ममकार्मुकं धनुस्तस्मादाक्षेपो निर
सनेतेन विशेषेण दीपितानि दिशामंतसि गीयेस्तदृशोः शरैर्विभिन्नानि विविधेभिर्नामैर्गानियस्य सपुरुषो दीर्घनिशामरा
प्रतीक्षति परिपालयति प्रवेत्यतिपाठोत्तरम् ॥ क्रोधस्य सर्वविनाशहेतुत्वात् साधिता अपि विद्यानेश्वरदर्शनं यपुरिम

इति संक्षिप्तं रोदेण विचारात्तेन वैतदा तेनाविषो ह्ययः क्रोधादिदेवचनमब्रवीत् ॥ को येव भ्रातिवसोने
पावकं पापकृत्तरः बलास्य तेजसादीमे मयि पमात्रुयस्थिते ॥ क्रोधमन्तार्मुकाक्षेपविदीपितदि
गतेरैः शरैर्विभिन्नमर्वांगो दीर्घनिशो प्रतीक्षति ॥ विद्यामित्रः स्तनः क्रुद्धः शुक्लान्नत्रपतेर्वचः ।
क्रुद्धे च र्षिवरेतस्मिन्नेषु विद्याः क्षणो न ताः ॥ स चापिराजा तं दृष्ट्वा विद्यामित्रे तपोनिधिम भीतः श
वेपतासंघं सहसा सम्यपार्णवत् ॥ स उरात्मत्रितियदा मुनिस्तिष्ठेति चाब्रवीत् ततः स राजा विन
यात्प्रणियमाभभाषत ॥ भगवन्नेषमेधमो नापराधो मम यमो न क्रोडुमर्हसि मुने निजधर्म
तस्य च ॥ दानवैरहितव्येव धर्मजेन महीतिना चापमुद्यम्योद्वेधं धर्मशास्त्रानुसारतः ॥ वि
द्यामित्र उवाच दानवैकस्य केरुपाः कैर्योद्वेचनेन ह्यतिप्रमेतत्समाचक्ष्य यद्यधर्मभयेन व ॥ ॥

र्थः ॥ १४ शवेपताकंपतग्रसंघं कंपनेरक्षो तो सम्यपार्णवत् यः कंपने सोऽस्य प्रतिप्रसिद्धेः ॥ १५ क्रोडुममर्षयिते निज
धर्मे निजे स्वाभाविके क्षत्रियधर्मे ॥ १६ ननु को येन वनेनो धर्मरमाह दानवमिति उद्यम्य उल्लिख्य उल्लुख्येति यावत् ॥ १८
तिप्रेशीवै समाचक्ष्य कथय प्रथमाद्वयं ॥ ॥

मा.
पु.सी.
३१

प्रियेभ्योविप्रेभ्यश्चक्रशत्रयः क्षीणजी विकाः परियन्त्रिभिः शत्रुभिः १० युवेत्तते प्रतिजागर्ति निर्वैष्कामः गुराणोद।
तिणा प्रतिदानेन निष्कृतिमिच्छन् तयेष्टाममगुराणोवप्रियादतिणा दीयतां प्रतिपायताम् ११ विप्रान्नप्रवणात्प्रदष्ट

हरिश्चन्द्र उवाच दानयेप्रियनिप्रेभ्योयेवानेकशत्रयः रक्षाभीताः सदापुङ्केकर्तव्येपरियन्त्रिभिः १०
विष्णुमित्र उवाच यदि राजा भवान् सम्यग् राजधर्ममवेत्तते निर्वैष्कामो विप्रदेदीयतामिह दक्षिणा ११
पक्षिणा ऊचुः एतद्वाजावचः शुक्लाप्रदष्टेनोत रात्मना पुनर्जातमिवात्मानं मेने प्राद्वक्तौशिकम् १२
हरिश्चन्द्र उवाच उवाचो भगवन् तज्ज्ञे दानं यमविशंकितम् दत्तमिमेव तदिदं यद्यपि स्यात्सुखं लभम् १३
तरेणान्तामवर्णवापुत्रे लक्ष्मीकलेवरम् प्राणान्तां पुंरप्येत्तीयदाभिप्रेतमात्मनः १४ विष्णुमित्र उ
वाच राजस्य प्रतिगृहीतो ये यस्ते दत्तः प्रतिग्रहः प्रयच्छ प्रयमेतावदतिणां राजस्यकीम् १५ हरिश्च
न्द्र उवाच ब्रह्मेत्यामपि दास्यामो रतिणां भवते वयम् त्रियतां दिज्जगद्दलं यस्तवेष्टः प्रतिग्रहः १६ ।
विष्णुमित्र उवाच समागरव नोपेतं सभूभद्रामपन्नम् राज्ञे च सकले वीर रथासगजसेकुलम् १७

नोत रात्मना मनसा ११ राजान् दारता यथेष्टयावने वसरयति उच्यतामिति १२ कलेवरं देहे १४ प्रतिग्रहो दाने तेन यथा प्रयच्छ प्रदेदि ता
वच्छब्दः साकस्ये राजस्य यजे शिष्टो पूर्वमदत्तो वा रतिणां समग्रो निरवशेषो प्रदेदि १५ यो यतव प्रतिग्रहः प्रियः स तया प्रिय

३१
३२
३३
३४
३५
३६
३७
३८
३९
४०
४१
४२
४३
४४
४५
४६
४७
४८
४९
५०
५१
५२
५३
५४
५५
५६
५७
५८
५९
६०
६१
६२
६३
६४
६५
६६
६७
६८
६९
७०
७१
७२
७३
७४
७५
७६
७७
७८
७९
८०
८१
८२
८३
८४
८५
८६
८७
८८
८९
९०
९१
९२
९३
९४
९५
९६
९७
९८
९९
१००

कोष्ठागारोभाणधनवसनादिगणपरिच्छेदस्यानेकोषानिधयः १८ १५ सर्वसनाशेषविकारमृतः प्रसन्नवक्रः १० मेमसंहे।
राजर्षेत्तवकस्यप्रभुत्वेसामिते ११ कैमुत्तयायेनमुनेः प्रभुत्वेसमदासनमाह यस्मिन्सर्वस्मिन्कालेयावन्मयातेमहीनदतासीत्
तस्मिन्सर्वस्मिन्कालेपिभवानेवव्रज्यविशेषः प्रभुरासीत्किमुवक्तव्यंयोभवानयमर्वसामितेकालेनप्रभुरस्तीमर्थः १२ विष

कोष्ठागारश्चकोशाश्चयद्यात्मनवविद्यते विनाभार्योचप्रवेचशरीरेवतवानच १८ धर्मश्चसर्वधर्मज्ञ
योयेनामनुगच्छति वदनाउकिमुक्तेनसर्वमममहीयताम् १५ पतिणरुचः संदृष्टेनेवमनसासो
विकारमुत्तोदपः तस्यैवैवचनेश्रुतातथेमाहकृतान्जलिः १० विद्यामित्रउवाच सर्वसंयदिदत्तेमे
राज्यमुर्वीवलेधनम् प्रभुत्वेकस्यराजर्षेराज्येतापमेमयि ११ हरिश्चन्द्रउवाच यस्मिन्त्रपिनदत्ता
नेकालेराज्यवतीमही तस्मिन्त्रपिभवान्तामीकिमयोयमहीयतिः १२ विद्यामित्रउवाच यदिनात्ता
पतिहताममराजवरत्नया ऊचतेविषयेसाम्यंतस्मात्त्रिष्टोतमर्हसि १३ पतिणरुचः श्रुत्वा राजा
तदावाक्यवत्तयातोयमेमुनेः मुहूर्तेमपिनिश्चेष्टेनाहमस्मीत्यचित्तयत् १४ मुहूर्तोत्थाप्यसंज्ञोस
व्रज्यशापभयातरः सात्वावसिष्टंजलगंवसंसागेकरोन्मतिम् १५ श्रोणीसूत्रादिसकलेमुक्ताभूष

येदेशेसाम्यं प्रभुत्वेनिष्ठांतंनिर्गंतं ११ व्रज्यपातेनतसे १४ एतसंग्रहम् तरुवल्कलमाविश्यसहपत्न्यासतेनच १५
संज्ञोवेतनो व्रज्यशापयद्रयेतेनातरोः खितः जलगंसदृशवार्षिकजलकसनियमस्थितम् सागेसर्वेस्वदानेराज्यदेशादि
सागेव १५ श्रोणीसूत्रेकदिसूत्रं मुक्ताउन्मय भूषणानांसंग्रहंममुचयेकत्वेतिशेषः तत्राणवल्कलानितवः आविश्य

परिच्छेद १५

मा.
पु.टी.
३२

मुनेप्रणामदक्षिणादिकंकृत्वा प्रवक्रमेश्वरेभैशैयवानास्या आत्मजेनपुत्रेणरोहितासाख्येन १० अधानेयम्यानेप्रदत्ता
मुप्रदाय १८ निहतकण्ठकंदनशत्रुं देहत्रयमात्रमेवावशिष्टं १५ मुनिसुतगोपधर्मपरीक्षायेदक्षिणार्थमुपरुणादितया
पीतिदेवाकोक्तिः ब्राह्मणानोप्रतिश्रुतंप्रतिज्ञाते अदत्तंसतदेतिपेहिकामुत्रिकेभ्यः श्रेयेभ्योभ्रंशयतीत्यर्थः ४० तथापि

तथेतिवोक्त्वाकृत्वाचराजागतेप्रवक्रमे सपत्न्याशैययासार्थंवालकेनात्मजेनच १० वजेतेस
ततोधानेतंमुनिः प्रमभाषत कथास्यसीमदत्तामेदक्षिणाराजसूयिकीम् १८ हरिमुदवाच
भगवन्नाममेतमेदत्तेनिहतकण्ठकम् अवशिष्टमिदं वसत्रयं देहत्रयं मम १५ विद्यामित्र
वाच तथापिखलुदातया राजर्षेयत्तदक्षिणा विशेषतो ब्राह्मणानां हेमदत्तंप्रतिश्रुतम् ४०
यावत्तेषां राजसूये ब्राह्मणानां भवेत्किल तावदेवतदातया दक्षिणाराजसूत्रम् ४१ प्रतिश्रुतम्
चदातव्यं योऽव्येवाततायिभिः रक्षितयाः सदा संनस्तयेव प्राकृतिश्रुतम् ४२ हरिमुदवा
च भगवन्नाम्युतं नास्ति दास्ये कालक्रमेणाने प्रसादे कुरुविप्रर्षे मद्भावं नुचिंस्वच ४३ विद्या
मित्रवाच किंप्रमाणो मया कालः प्रतीत्यस्तेन राधिय शीघ्रमावत्तशापाधिरमया नां हनिष्यति ४४

कियतीदक्षिणामयादेयेतित्वाद यावत् परिमाणं यत्परिमाणं तेषां यजेनिमेवितानां ब्राह्मणानां किलेतिप्रसिद्धो भवेत्स्यात् ताव
त्परिमाणं वरातयेति ४१ तत्रसंप्रतिज्ञाभंगेनभीषयति प्रतिश्रुतेति श्रुततायिभिः शत्रुभिः प्राकृष्टं ४२ साम्प्रतेवर्तमानेकालेदास्ये
दास्यामितेतन्भेकालक्रमेणकिञ्चित्कालेपरिणतनश्येणममभावमनुचिंस्वपरीत्यप्रसादेकुरुष्येदीनत्वोक्तिः ४३ किंप्रमाणं।

किंप्रमाणः प्रतीत्यः परिणतः प्रत्यक्षाकालप्रमाणस्य भवेत्येतत् ४४

नारायणपरिक्रिष्टमाश्रितम् कीदृशिति विज्ञेयमिति ५३

मासेन त्रिंशद्वेरावप्रमाणेन कालेन अनुत्तोगेन माता ५५ शिवः कल्याणकारी परिप्रेयिनो धर्मपालनप्रतिबन्धका विज्ञाः मा
निसेधे ५६ गते गमने कर्तुमनुविना प्रयोग्या प्रियाभाया ५७ प्रवृत्तः प्रवृत्तः अनुयायिनो नृणां मित्रः अनुययान् ५८ ।
जहासि मजसि निमेषं भवद्विद्योगेन यतिः पीडातया परिपीडितान् ३ः विज्ञानं धर्मतत्त्वोपधर्मसक्तः दीनानां मशोकानामनु

हरिश्चन्द्र उवाच मासेन तव विप्रर्षे प्रदास्ये दत्तिणा धनम् सोऽपनेनास्ति मे विज्ञेयमनुत्तोगेन माता ५५
विद्यामित्र उवाच गच्छ गच्छ त्वप्रेक्ष्य स धर्ममनुपालय शिवश्च ते धाम भवत मासेन परिप्रेयिनः ५६
पतिणा कुरुः अनुत्तानः स गच्छेति जगाम वसुधाधिपः पञ्चामनुविता गते मन गच्छ च ते प्रिया ५७
ने स भायेत्यप्रेक्ष्य निर्याते स सुते पुरात दृष्टा प्रवृत्तः पौराणतश्चैवानुयायिनः ५८ पौराणतः हा
नय किं जहास्य सा विज्ञाति परिपीडितान् त्वं धर्मतत्त्वोपधर्मसक्तः दीनानां मुग्रदहकतया ५९ तया स्नानपि
राजसे परिधर्ममवेतसे मुहूर्तेति ह्यसंज्ञे दभवतो मुखे पंकजम् पिबामनेत्रभ्रमरेः करादस्या महे प्रनः
यस्य प्रयातस्य प्रयोगेति ह्येव पार्थिवः तस्यानुयाति भायेयं गृहीता बालकं सुतम् ५९ यस्य भ्रमाः
पयातस्य यां स प्रेगज संस्थिताः सपथपञ्चो राजेन्द्रो हरिश्चन्द्रोऽपि गच्छति ५९ ताराजन्तु कुमारं ते स

शरद्वेराकरः ५५ धर्ममवेतसे धर्मजागर्षिपितामपि वामः मुखे पंकजदर्शनस्य उलंभनेनाहः करेति ५६ केचिदेव स्य उरगता मातो व्या
हः यस्य स भायेत्यप्रेक्ष्य अनुत्तोगेन मातामिति भावः ५७ प्रेक्ष्य पुरतः गते प्रसंस्थिता शत्रुकाः ५८ केचिदाज्ञो दर्शनं उलंभनं मत्ताकोशं
नेराजन्तु विनिशेभनाभ्यां सम्यग् समीचीना उन्नतानां सिकायन्नत प्रज्ञासिकायाः संज्ञायोन संवासादिति नासिकाशब्दस्य

न स मादेशे संज्ञायोनियमिततापसर्गो चेत्संज्ञायोनविषयेन सादेशः पश्चिप्रश्ननिर्णय

मा.
७.टी.
३३

केचित्प्रयोगेन राजानं प्रेषतादनुविद्यामवशाद् नित्येति चेति आदशं संप्रतिवेपर उक्तं ५४ यथा हतादेक्षाया इष्यारिहारात्
यावयमपिनमतामरमर्थः ५५ तदेव सुखेयशास्त्राभिः सहभवान्नसतीत्यर्थः स्वर्गः शोभने स्थाने ५६ तेषां पौराणामेवानुकं
पयानुक्रोशेन अतिष्ठम् ५७ पौराणो वाक्यो राकुलं यथा भवेत्तथा हतेनिरुद्धम् रोषेण क्रोधेन अमर्षेण रंघेया विहते परिवर्ति

तिष्ठतिष्ठत्यप्रेष्टस्य धर्ममनुपालय आदशं संप्रतिवेपर धर्मः त्रिपाणो विशेषतः ५४ किं शोरेः किं
सुतेनाथ धनैर्यामेरयापि वा सर्वमेतत्परिमज्जका भूता वयंतव ५५ हाना यत्तामहाराजहासा
मि किं जहासिनः यत्र न तत्र तव येन सुखेयत्र वैभवान् नगरं यत्र तभवान् स्वर्गो यत्र वैभवान् ५६
इति पौरवचः सुत्ताराजा शोकपरिस्तुतः अतिष्ठत तदा मार्गे तेषामेवानुकं पया ५७ विद्यामिश्रो
पिते दृष्टो पौरवाक्यो कुलाहतम् रोषामर्षे विहृतातः समागम्याववीहवः ५८ धिक्तां दुष्टसमावा
रमहते नित्यभाषिणम् मये प्रदाय योग्यं पुनश्चाकुरुमिच्छसि ५९ इत्युक्तः परुषेतेन गच्छा
मीति सवेपथुः बुवन्नेव यथोशीव माकर्षन् दयितो करे ६० कर्षतस्तान्थाभायोः सुकुमारी अ
मातृगम् सदसादण्डकाण्डे मताः यामास कौशिकः ६१ ॥

ने प्रतिणीयेन ५८ अतस्तमसं पुनर्पवन्ति सभाषिणो कोटित्य कथनशीले आकर्षन्ते ते अपहर्ते रक्षमि किं स्वयं रत्नम् ।
पुनः स्वीकारान्नं तात ५९ परुषेति हरे सवेपथुः सकं पः गच्छामीति बुवन् कथयन् आकर्षन् हस्तावलम्बेन नयन् ६० सु
कुमारी मति कोमलां प्रमेणात्तगमाकुलां दण्डकाण्डेन महालग्नेन ६१ ॥

उदाहरत अकथयत ६१ विसेदेवाः पंचरूपा लवोदपाशीलाः सुपापोतिपापः ६२ यज्ञतो विधिनाः सवतो अवरोपितोऽंशितः
कस्य संधिने महाधरे महतियज्ञे हयमेधा दौ मे उपरस्तरं मे उपरस्तरं सतमभिपुते सोमे ६३ नानविसेदेवा मेव ६४ भवित्री

तोतया पीरितो दृष्टा हरिश्चन्द्रो नरेश्वरः गच्छामीमादुःखार्तो नाम किञ्चि उदाहरत ६५ अथ वि
सेतदा देवाः पंचशतः कृपालवः विद्यामित्रः सुपापो ये को लोका समवाप्स्यति ६६ येनायं यज्ञना
श्रेष्ठः स्वगमादवरोपितः कस्य वा अत्र यातं सतं सोमे महाधरे पीता वयं प्रयास्यामो मुदे मे उपर।
स्तरम् ६७ पतिणामुचुः इति ते वा वचः शुक्ला कोशिकोतिरुवाच नितः शशापताम्सु यत्नं सर्वेषु
यमवाप्स्यथ ६८ प्रसारितश्च तोषादमुनिरेवं महामतिः मानुषत्वेऽपि भवतो भवित्री नैव संततिः ६९
नदारसं ग्रहेऽव भविता न च मत्सरः कामक्रोधविहीनाश्च भविष्य यस्याः पुनः ७० पतिणामुचुः
ततो वतेरुरेपोः स्वेदे वास्ते कुरु वेष्मनि द्वौः पदे गभंसे भूताः पंच वै पाण्डु नरनाः ७१ एतस्मात्का
रणानेव पाण्डवेयामहारथाः नदारसं ग्रहेऽपः शापा न्नस्य महात्मनः ७२ एतत्ते सर्वमाख्याते
पाण्डवेयकथाक्रमम् मञ्जुत्रये समाख्याते किमयच्छोतमिच्छसि ७३ ॥

भविष्यंती संततिर्वेशः ७४ दारसं ग्रहो विचारः ७५ ७६ तस्य विद्यामित्रस्य ७७ भगवन्मार्तं जन्म ग्रहणानिमित्तानुयोगेऽप्यकृतस्य
अत्र ये कृष्णायाः पंचधवलादिकम् एवं हृष्टोत्तरं दत्त्वा यश्च वयोस्वनेन उपति किमयदिति पाठांतरेऽपि योगो भवसीत्यर्थः ७८

मा.
पु.टी.

३४

इति मार्कण्डेय पुराणे द्वापदेयोमतिप्रसंगेन हरिश्चंद्रविरचितेन रूपेण नीतकथाशेषं श्रोतेनातकृत
हलः एकैति भवद्विरिमादिना यथाप्रमितिप्रज्ञानतिक्रम १ कृच्छ्रेः तं महरीर्वैभ्रममतिशयेन तादृशिति महद्गुणं

३५
इति मार्कण्डेय पुराणे हरिश्चंद्रोपाख्याने द्वापदेयोमतिप्रसंगेन सप्तमोऽध्यायः ७ जैमिनिरु।
वाच भवद्विरिदमाख्याते यथाप्रमनुक्रमान् महत्कौतूहले मेति हरिश्चंद्रकथां प्रति १
अहो महात्मना तेन प्राप्तं कृच्छ्रे महद्गुणम् कश्चित् सख्यमनुश्रुत्वा तद्गोवर्दिजोत्तमाः २ पतिगण
वुः विश्वामित्रवचः श्रुत्वा स राजा प्रययौ शनैः देव्या तथैवानुगतो भार्यया चालपुत्रया ३ सगताव
सुधापातोदिर्यो वागलसीपरीम नैषामानुषभुक्तेति श्रुत्वा पाणेः परिग्रहः ४ जगाम पश्यादुःखार्तः
सहपत्या समाकूलः पुरीप्रवेशोदृष्टो विश्वामित्रमवस्थितम् ५ ते दृष्ट्वा समनुश्रुत्वा विनयावनतो
भवत् प्राद्वैवांजलिं कृत्वा हरिश्चंद्रो महा मुनिम् ६ रमेशाणाः सतश्चायमियं पत्नी मुने मम
येन ते कृत्यमस्मात्पुत्रहाणार्थं मनुजं मम यथा मत्कार्यं मस्माभिस्तत्तमाख्यातमहेति ७ ॥

व ११ दिव्योद्योतनादिगुणप्रकोमानुषैर्भुक्ता भोगाय स्त्रीकृतान् वहेतः श्रुत्वा पाणेर्विशेषं सरसपरिग्रहः स्त्रीकारः ४ ५ ६ क
मनुष्ययोगः अर्थं प्रजोकार्यं मनुष्ये यथाख्यातं कथयितं ७ ॥

३५

सूजस्यो निमित्ते यत्र तत्त्वस्य वचो यदि त्वया स्मर्यते विंशते ८ अस्मान्मनसं तव सो वसे यस्तस्य सम्बोधनम् दिनस्यार्थे
हि प्रहरात्कं प्रतीतस्वपरिणतय मा विरमुपरोधं मा कुर्वित्यर्थः ॥ १० ॥ अर्थः यत्र प्रतिग्रहो यदत्र धनस्य ग्रहणं मे म
मत्तत्रियस्य प्रकर्षेण उष्टोरो वा पादकः रत्नेति येषु वैदाना रो म मने वये कथमये भ्यावा वामदे इत्यर्थः ॥ अकिं वनो निः

विद्यामित्र उवाच पूर्णः समा सो भूदे ते दीयतां मम दत्तिणा राजसूय निमित्ते हि स्मर्यते सर्ववो
यदि ८ राजो वाच वक्ष्ये यय संपूर्णो मा सो स्नाननपोधन तिष्ठेत्पत रित्नाथं ततस्प्रतीतस्वमा विर
म् ॥ विद्यामित्र उवाच एवमस्तु महाभाग प्रागमिष्याम्यहं पुनः शापे तव प्रदास्यामि नचेरय प्रय
च्छसि ॥ पत्तिण ऊचुः इत्युक्ता प्रययौ विप्रो राजा वाचित यत्तदा कथमस्मै प्रदास्यामि दत्तिणा या
प्रतिश्रुता ॥ कुतः प्रज्ञा मित्राणि कुतो र्यः सा स्रजे च मे प्रतिग्रहः प्रज्ञे मे दत्ता या वामदे कथ
म् ॥ किं त प्राणानि मुञ्चामि को दिशं यास्य किञ्चनः यदि मां शो गमिष्यामि वा प्रदाय प्रतिग्रह
म् ॥ वक्ष्ये सदा क्रिमिः पापो भविष्याम्यथ माथमः अथ वा प्रेष्यतां यास्ये वरमेवात्म विक्रयात् ॥
इति तं व्याकुले हीने चिंतयान मथो मुखम् प्रसवाच तदा पत्नी वाच गच्छ दयागिरा ॥ १५ ॥

सः मरणयोग्यतां स्वस्माद् यदीति नाशं मरणं ॥ प्रतिग्रहाप्रदानं वक्ष्ये सवातजे चेति हयस्य प्रकृत निष्क्रियस्य मृत्वा।
फले किमिरिणादि एवं मरणोपयोग्यतां प्रतर्क्यामदितर्कयति अथवेति मेघतोरासत्वे तदेव च वरं प्राप्नोति।
क्रयात् इत्यविनिमयाम् ॥ १५ ॥

मा.
पु.टी.
३५

प्रमृशानवत् प्रसृजिह्व १८ परतरमसृज्ये १९ अग्रिहोत्रं यतः प्रधीते वेराध्ययने वैफल्ये निष्कलने अकारणमसमे
अमेतमेताज्जाणादधोगतिरुपादतिकोने समे उदिते कथिते पीमता जितमनसो ताराणा यभवो जारणा यप्रकृतात्मना अजि
नमनस्कानोपातनायायोगतये १५ समापरिणतने दोषमिति बुते नाह समाद्यमेधानिति कृतिर्नामराजा कश्चित सकदे
ककारे १० जातमपत्ये मेरुमथे प्रोच्यतः खेनराजो वियोगजातेन सरुदह दयवचनासारुरोद वाष्पामुलवेः सेसरिने प्रति

१८

मजचितो मरा राजस सममनुपालय प्रमृशानवदने नीयो नरः समवदिकृतः १९ नातः परतरं य
मेव देति प्ररुष्यत पादशं प्ररुष्या जस समपरिपालनम् १९ अग्रिहोत्रं मधीते चरा नायाः सक
लाः क्रियाः भजेते तस्य वैफल्ये यस्या वा कामकारणम् १८ सममप्येत उदिते यमेशा से प्रधीमताम्
ताराणा यरणा तदहत्या तनाया कृतात्मनाम् १५ समाद्यमेधानाह स राजस्ये च पार्थिव कृतिरा
जमुतः सर्गादस्य वचनात्मकम् १० राजज्ञातमपत्ये मेरुका सारुरोद वाष्पामुलवनेनो
तामुवाच समहीयतिः ११ राजोवाच विमुञ्च भदे सत्ता समयेति हतवालकः उच्यते वक्रकामासि
पदावेगजगामिनी १२ पत्मुवाच राजज्ञातमपत्ये मेसतो प्रउफलाः सियः सो संप्रदायविज्ञेन

देविप्रपयदितिलाम् ३१

लीयस्योत्ताम् ११ राजातनैः ख्याहालकनाशा च संजातभयोता माशोत्ताथोक्तिप्ररणार्थमासासयति विमुंचेति भदेकल्याणिनी
तिसमाद्या समसोयने सत्ता संभयं गजवज्जे तेषी लेयस्याः ११ सतो ताराणा मरात्मनो सियः पत्न्यः यउक्तेरतिप्रउफलादारा
ति निवेदने फलमाह संप्रदायकमेचिदिजीयवितेन यनविनिमयेन देहीति संप्रदानम् ११ ॥

३५

मोहेमूर्च्छासंज्ञावेतनो १४ वतरेदेस्मितप्रकः सेलापोयस्यास्मात्तादशीममपापस्य उर्जनस्य ३ः रितता ३ः तपित्री किंकसा ३
वसिणिच लोपयार्थः १५ तदेवाह हाहेति सोढंतिनितिते उर्वाचशक्यामहेशकुमः १६ आधिभिधितय्याभिः परिसृतो
व्यामः १७ सकरुणकरुणारसाविभावकं वाक्यम् १८ प्रयथानादनादगत रेकोरंगविशेषस्योदगेकं वं वमनदेवास्तुरणशया

पतिणरुचः पतहासमुपयुज्ययपोमोहेमहीपतिः प्रतिलभ्यवसेतोसविललापाति ३ः रितः १४
महदुःखमिदं भेदयत्नमेवं वीषिमाम् किं वृत्तस्मितसेलापाममपापस्य ३ः रितता १५ हाहाक।
येनयामोहेवक्तुमेवंमिते उर्वाचमेतद्वनकलेशक्यामहेकयम् १६ इत्युक्तामदपश्रेयोधि
रिपिगितसकहुवन निपपातमहीदृष्टमूर्च्छायाधिपरिसृतः १७ शयानेभुवितं दृष्टारिमेदमा
हीपतिम् उवाचेदेसकरुणारगतपत्न्याति ३ः रितता १८ पत्युवाच हा महागतकस्येदमपथाना
उपागतम् यत्नेनिपतिनोभूमौ शंकवास्तुरणोवितः १५ येनकोसग्रणोविते विशाणामपवर्जितम्
सपवर्जितीनायोभूमौ स्वयितिमेपतिः १० हाकहे किंतवानेनकलेशदेवमहीदिता येनेदोपेदृत
आयेतीतः पापामिमोदशाम् ११ इत्युक्तासापिसुशोणीमूर्च्छितानिपपातद भर्तुः खमहाभोर।

तस्मिन् उचितः शोते योग्यः १५ कोसग्रणः कोसधिकं कोसधिकं अधिककोदिशः प्रयवर्जिते विशाणितं भूमौ शय्याश्रमा
यां १० गतो देवकृतोर्गतिं प्रतिचिन्त्याह हाकहमिति हेदेवमहीदितागता पाण्डुः स्योदशोयवस्यो ११ ग्रमसेनसोढ
मशकोनभर्तुः खमहाभारेण प्रतिशयेनपीडिता १२ ॥

मा.
पु. टी.
३६

ग्रन्थोपविद्यमानस्वामिनोऽग्रमर्थमतीवत्तथावुत्तयाविद्योव्याप्तः ३३ ददसदेदि ३४ कालकल्पः कालसदृशः कुडुवन
वैरभावनपाराजः कोपेकृतवाभावनातस्योपकारार्थं धर्मपरीतायेपरमार्थतः प्रसन्नः समार्गितेपाचितेनयोरगोदम्योः
समभ्युत्पत्तिश्च ३५ अणुधारयतेऽत्रमर्णस्यप्रतिदिनेऽः खेवर्धनेपवग्रतः अणुत्केदेकतासवमासुहीतिभावः ३६ आ

३५

पक्षिणः कुतः तौतथापतितौभूमावनाथौपित्तौगोशिषुः दृष्टामर्थेत्तथाविष्टः प्रादवाकोसः रितः ३७
तातनातददस्वात्रमस्वामममभोजनम लसेवलवतीजाताजिकाग्रममभुषति ३८ पतस्मिन्नेत
रेग्रामोविद्यामिश्रमहातपाः कालकल्पश्चकुडोपनेसमार्गितेनयोः ३५ दृष्टेवतेदरिसदः पपात
भुविमूर्कितः सवारिणासमभ्युत्पत्तिराजानमिदमव्वीत् ३६ उतिष्ठोतिष्ठराजेन्दुताददसेष्टदक्षिणा
म अणुधारयतेऽः खेमदमदतिवर्धने ३७ आणायमानः सनदादिमशीतेनवारिणा अवाप्यचेत
नोरजाविद्यामिश्रमवेत्यव ३८ पुनर्मोदसमापेदेग्रयकोपेययोमुनिः समासास्यायराजानवाक्य
मादमुनिलदा ३९ दीयतांदक्षिणासामेयदिधर्ममवेत्तमे ४० सत्येनार्कः प्रतपतिसत्येतिष्टतिमेदिनी
समशोक्तः परोधर्मः स्वर्गः सत्येतिष्ठितः ४१ अथमेधसदसंवत्सत्येवतलयाधनम अथमेधसद

सादिप्रसमेवातिरिचते ४२

पायमानाश्चावमानः प्राप्तिचमानः हिमवतशीतेन ३८ ३९ सापूर्वेतिश्रुता धर्मसमे ४० अर्कोरविः परउल्कः ४१

तलयातलापुटहयेनतोलयितेधनेष्टैः हिनिष्ठयेन एवकारः समासमेधसदस्यो
सौमेतिरावहे अतिरिचते अतिरिक्तोधिकोभवेत् ४२

३६

साम्नासोत्तेनकारणप्रयोजनेप्रनार्येइरावरेपापःसंकस्योयस्य कुरेइःखरायिनिप्रदतमसमेतददितेशीलेंयस्यलपिप्रद
तेवदतिकथयतिमति धनस्यमज्ञावादमत्तकथनइपमदते ममसद्वःपशस्तोभावस्तत्रोवणकदतिणारादनइयःश्रुया
तो ४१ तदाह प्रयेतिदास्यतिप्रतिपादयिष्यति ४४ शापाइयेनातरोडःवितः कोदिग्भतोभयेनविदावायदिशमृचैराको
एपमगयेतेयतोधनोवियमानधनःनिःसःसात्वात्मीयाचिष्कोतः सर्वेभिर्बन्धादिभिर्वर्जितत्वात् दशंसंकरंपरपीश

प्रथवाकिंसमैतेनसाम्नासोत्तेनकारणम् प्रनार्येपापसंकस्येकुरेवात्तवादिनि लपिराजेंदव
दतिसदावःश्रयतोमम ४१ प्रयेमदतिणाराजत्रदास्यतिभवान्मदि प्रस्तावलमवातेकेशस्या
मितामुपागतः ४४ इत्युक्तमययोविशेराजाणापभयातरः कोदिग्भतोधनोनिःसोदशंसयनि।
नाहतः ४५ भाषीस्यभयःप्रादेइक्रियतोवचनमम माशापानलनिर्दग्धःपञ्चत्वमुपयास्यति ४६
सतयाकथ्यमानस्तगजापत्नापुनःपुनः शरभदेकरोमेवविक्रयेतवनिर्हृताः ४७ दशंसै।
रपियक्ततेनशाकोतक्तरोम्यदम यदिमेशकातेवाणीवक्तमीरक्तइवचः ४८ एवमुक्ताततोभा
योगत्वात्नगरमातरः वाष्पापिहितकण्ठात्तस्ततोवचनमवधीत् ४९ ॥

इतीतेधनेविद्यतेयस्यतेनविद्यामित्रेणाहतउपरुइरमर्थः ४५ क्रियतोसेपायतोशापानतेननिर्दग्धःपंचत्वेमरणोमाउपया
स्यसि माशहोनिषेधे ४६ निर्हृणोनिर्दग्धः ४७ दशंसैर्वातुकेरपि शकतेशक्रोतिभारोभोविकीणाभीतीरशंसप्रतिशयेनइ।
संबवः ४८ वाष्पाप प्रसृजलतेनपिहितःकण्ठोत्तिणीवयस्य भागुरिमनेप्रपेरकारलोपः ४९

मा.
पु.टी.
३७

किं किंचित् जगत्सिते वा मोहकृतज्ञानमिच्छया पवेष्टुनातेषां तदः कस्मै भोरिति पवेष्टेः एषे राजा हृदये सति प्रमानुषो मा
नुष्यतिरिक्तः ५० अतिकठिनोति करः नतस्मादात्तमादपि पापतरोति पापी कस्मादेतज्जया कथ्यते इत्यत्र देवमाह विक्रेत
मिति द्रव्यविनिमयेन परतंत्री कर्तव्येति प्रेयसी पत्नी प्रामोष्यते एतस्मिन् कार्ये प्राणात्मागे प्रावश्यके प्राप्ते पियेन कारणेन प्राणा
न्मज्जायेव न हृदयस्योदेन प्रियेन पवारं हृदये सति मादीत्यर्थः ५१ प्राणो ह्यथा धर्मपत्न्या दास्यादासभावेन प्रतिपादिता या यदि वा

37
भोर्भोर्नागरिकाः सर्वे शृणुध्वं वचने मम किं मोहकृत कस्मै भोर्दृशो मोहममानुषः ५० रात्तमो वाति।
कठिनस्तनः पापतरोपि वा विक्रेते दयितो प्रामोयेन प्राणात्मा मम हम् ५१ यदि वा कस्य वित्कार्ये दास्या
प्राणो ह्यथामम सत्त्ववीतनरायुक्तो यावन्तं धारयाम्यसन् ५२ अथ हृदोदिजः कश्चिदागमाह नराधि
पम् समर्पयस्व मे दासीमहं केना धनप्रदः ५३ अस्मि मे विन्नमस्तो कस्य कुमाराव मे प्रिया गृहक
र्मनशो क्रोतिकर्तमस्मात्प्रयच्छ मे ५४ कर्मण्यतावयो ह्यशीलानां तव योषितः अनुत्पमिदं विन्नमि ५५
गृहाणाप्ययमेव त्वाम् ५५ एवमुक्तस्तु विप्रेण हरिश्चन्द्रो महीपतिः अशीर्यत मनोः त्वात्र किंचिच्चैन

कस्य वित्कार्यस्य कार्यं भवेत् ततः स प्रमोहस्तस्यायुक्तो ब्रवीत्तममानया कार्यमिति पुरतो निवेदयत् त्वगतिवेदनं प्राणानो गमनो
न्मृत्वेति विशेषयति यावदिति यावत्परीनितं कालम् ५२ समर्पयस्व प्रतिपादय केना कथिकः अतपवारं धनप्रद इति ५३ अ
स्तो के वर स कुमारा इत्या प्रयच्छेद हि मे मम ५४ कर्मण्यता कर्मणि साधना कर्मण्यता दीनो तव योषितो गुणानो इति
ने समर्पयन्तमनुत्पमिदं यो गृहाणा प्रवृत्तां सियं मे पय प्रयच्छ ५५ मनसोः त्वात्पत्नी विक्रयहेतोर्वाशीर्यत शिविलीव

५५
न
३७

वक्त्रलस्य भर्जमयवसनस्योतेरुहमशियिले ५३ ग्रार्थसदावारवसन ५८ नास्मादीः मस्यश्रुधुनाग्रचप्रभृति प्रस्यश्रु
स्यप्रमयोग्यापरवस्तभृतत्वात् ५४ अस्तेणवाधेणाविलेकनवेप्रतिणीयस्य ६० काकपक्षौशित्वेणैसाधारयनीतितया
सवलनपतन प्रभादनत् वपेटयादनवान् शयोनुगार्धः ६१ नायस्वामिन् क्रीणीषद्वयेणगरहाणयनेबालेविना

६२

ततः सविषोत्पत्तेर्वक्त्रलोतेरुहं धनम् वहाकेशेषयासायत्पपत्नीमकर्षत ५२ पत्न्युवाच मु
ज्जार्थमुज्जतावन्मोयावत्तस्यास्यदेशिमुम् उर्लभेदर्शनेतानपुनरस्यभविष्यति ५८ पणैदिवत्सा
मामेवंमातरंदासतांगताम् मांमास्मादीराजपुत्रप्रस्यश्रुदेतवाधना ५५ ततः सवालः सरसादृष्टा
तमातरम् समेसाथावदस्तेनिबदन्स्वाविलेताणः ६० हस्तेनवस्तमाकर्षत्काकपक्षधरः सवलनत् त
तमागतेदिजः क्रोधाहालमभ्याहनत्तदा वदस्तपिसोस्तेतिनैवमुज्जतिमातरम् ६१ पत्न्युवाच प्रसा
देकुरुमेनायक्रीणीषेमेवबालकम् क्रीणापिनाहंभवतोविनैनेकार्यसाधिनी ६२ रम्यंममात्मभा
ग्यायाः प्रसादः क्रियतोविभो मांसंयोजयबालेनवत्सेनेवपयसिनीम् ६३ वीक्ष्याउवाच रस्यतोवि
त्तेमेतत्तरीयतांममबालकः स्त्रीपुंसोर्धर्मशास्त्रैः कृतमेवस्तिवेतनम् शान्तंसरसंलस्यंवकोटिर्मुं
तवाधनम् ६४ पतिणामुचुः तथैवतस्यतद्विज्ञेदमातरपदेततः प्ररस्यबालकंमाशंसदकस्यस

६५

पपक्षिनीगं ६१ समासोतविधेरनितत्वात्स्त्रीपुंसोरितिप्रयोगः वेतनेभृतिः प्रयंभावः शीलकर्मण्यतायानुरूपेणयथास्त्रीपुं
सयोरर्वाविहितस्तथातहालकस्यापिवेतनमनुरूपंप्रतिपादयामीति ६४ उत्तरपदेउत्तरीयवस्त्रानेदत्तावहासदमितित्वाभा

तापुत्राभ्यां प्रवयत् जगामविप्रतिशेषः ६५

मा.
पु. टी.
३८

६६ पृथग्जनः सामा योजनः ६७ ६८ तथा विधेस्तारकप्रकारे ईर्नयैः किं न सन्तोस्मि ६९ अंतरधीयततिरोदयो हस्ताणामारो
हा उच्च विटपास्तगौरसुत्रैः नो माता पुत्रो ७० ७१ ७२ तत्र वेधो नाम मात्रेणैव तत्रियो न तत्रनेन ७३ कस्य परं वलं प्रभावमिति तत्राद

नीयमानो नो दृष्टा भार्या पुत्रो मपार्थिवः विललापा यः ७४ तर्तो निःस्यो संपुनः पुनः ६९ योनवा पुन
वादिमो ने नुर्न च पृथग्जनः दृष्टवेतः पुणपत्नी सेयदो सीतमागता ६९ सूर्यवेशप्रसन्नो यं स कुमारक रां
गुलिः संप्रोमा विक्रयं वा लोधि ह्यामस्त स उमंतिम् ६८ हा प्रिये हा शिशो वत्सम मानार्थस्य उर्नयैः देवा
धीनो दशो प्रामो न स नो स्मिन् तथा विधेः ६९ एवे विपुल नो गतः स विप्रो त रधीयत हस्तारो हादिभिस्तु गौ
स्ता वारा यत्न गतिः ७० विद्या मित्रस्ततः प्रामो दपं वित्तमपाचत तस्मै समर्पयामास हरिश्चन्द्रा पित उत
म् ७१ तदिदं स्तोत्रं कालो कालात् विक्रय समभवम् शोकाभिभूतं गतानं कुपितः कोशिको ब्रवीत् ७२ त
त्र वेधो ममेमांते सदृशी यदतिणाम् मम सेयदित दानस्य सन्तं मे परं वलम् ७३ तपसोऽपुन मस्य वाय
णस्या समस्य च मत्प्रभावस्य बोधस्य शुद्धस्य ध्ययनस्य च ७४ राजो वाच प्रमदास्या मिमगवत्कश्चिन्नालः
प्रतीत्यताम् सास्यते नास्ति मे कीता पत्नी पुत्रश्च बालकः ७५ विद्या मित्र उवाच यो ये स्थितस्तथा
गोदिवसस्य नराधिप एष एव प्रतीत्यो मे वक्तव्यं नो तरेत्तया ७६ ॥

तपस इति प्रतप्तप्रकर्षेण कायवास्तनो निरोधेनानुष्ठितस्य ब्राह्मणस्य तत्तत्पुनस्य प्रसमसा सदस्तस्य अतपवता तस्य मत्प्र
भावस्य मत्प्रहितः ७५ प्रस्य प्रवत्तस्य शुद्धस्य तत्तत्विश्रान्तिपर्यवसानसाध्ययनस्य वेदपाठस्य च ७४ प्रमत्तशिष्टं धनं ७५ उत्तरे वा

मा. पु. टी. ३८
७२ ७३ ७४ ७५ ७६ ७७ ७८ ७९ ८० ८१ ८२ ८३ ८४ ८५ ८६ ८७ ८८ ८९ ९० ९१ ९२ ९३ ९४ ९५ ९६ ९७ ९८ ९९ १००

मुच्यन्ते निर्दये निष्परेषु ॥ आदिशब्देन विज्ञाप्यमाणं भयादीनां मध्ये तरे गतेरनिमग्नः सर्वाकारे निरुपाये धनलाभे प्राप्ते नोभा
 या पुत्रविक्रयवदिक्रयेण विनिश्चितः ॥ ८ ॥ प्रेषेणानियोजेन ॥ ९ ॥ उर्गभ्येन विकृतो वीभत्सः ॥ १० ॥ पोसनापे किल उभयः ॥ ११ ॥
 लोके शोः खविनमखः ॥ १२ ॥ रंनरउन्नरंनरः ॥ १३ ॥ ग्रहणीकुरः ॥ १४ ॥ लम्बोदरः दीर्घजठरः ॥ १५ ॥ किम्बानदीचे पुष्टं नो धर्मभागः ॥ १६ ॥ करालो चोरः

पतिगारुडः तथैव मुक्ता राजानमज्ञां निष्परेषु ॥ ददादायथनेतर्गो कुपितः कौशिको ययौ ॥ १७ ॥ वि
 श्वामित्रे गते राजा भयशोकादिमध्यगः ॥ सर्वाकारे विनिश्चितः शोवाचो वैरथो मुखः ॥ १८ ॥ वित्तक्रीतेन यो
 र्ध्वी मया प्रेषेण मानवः ॥ सवती तन्त्रा पुत्रो यावन्नपतिभास्करः ॥ १९ ॥ अथाजगाम तन्त्रितं धर्मं अण्डा
 लरूपधत्त उर्गभ्येन विकृतो रत्नः ॥ श्मश्रुलोदेन रोहणी ॥ २० ॥ कसो लम्बोदरः किम्बान् करालः परुषाक्षरः ॥ २१ ॥
 गृहीतपतिपुत्रमशवमालै रलंकृतः ॥ २२ ॥ कपालरत्नो दीर्घासो भैरवेति वदन् मुहुः ॥ सगणो न हतो चो
 रो यस्मिन् रत्नो निराकृतिः ॥ २३ ॥ वणाल उवाच ॥ अहमपीत्ययाशी चैक्यपसात्मवेतनम् ॥ लोके न च ह
 नावापियेन बालभूते भवान् ॥ २४ ॥ पतिगारुडः तन्त्रादशमया लक्ष्म्यं कुरदृष्टिं निष्परेषु वदन् मनिः
 शीलं कस्मिन्मादपार्थिवः ॥ २५ ॥ वणाल उवाच ॥ माणालो ह मतिस्थानः ॥ प्रवीरे स्मिन्सुरोत्तमे वित्तानो
 वध्यवधको मृतकस्व लक्षारकः ॥ २६ ॥ राजा वाच ॥ नाहं वणालस्य मन्त्रमिच्छेयं सुविगर्हितम् ॥ वरं शा

परुषाणिकर्णयोः ॥ अथाण्णत राणियस्य ॥ २७ ॥ गृहीताः पतिगारुडं पुंजागणाय न शवमालै रंनरे होमैर्मासैः शिरोधामभिः ॥ २८ ॥
 कपालं मन्त्रं भोजनपात्रं हस्ते यस्य ॥ श्मश्रुं मुखे भैरवेति वणालस्य तन्त्रे रूपासुः कश्चित् ॥ अनासा रं मयानां गणो न यस्मिन् वै ॥ २९ ॥
 राकृतिर्भूतः ॥ ३० ॥ येन परिमाणभूतेनार्चयन् ॥ ३१ ॥ अतिश्रुतिशयेन उः शीलं गाल्पादिकं वदन् ॥ ३२ ॥ प्रह्लादा वीराय तन्त्राद

पश्चिमदिशे नैवेद्यं दद्यात् ॥ ८५ ॥
 शोपुरे तन्त्रं प्राख्ये वाच्यं तन्त्रं दद्यात् ॥ ८६ ॥

मा.
७.टी.
३५

८५ ८८ सूर्यस्य वेणुः सूर्यस्य वेणुः गमिष्ये गमिष्यामि विज्ञेयः कामुको यथाभिलाषी ८५ ५० चिंतायामवस्थिते मानसे यस्य विकलो
विक्रवः ५५ चण्डालसंकरः कष्टो निर्याणदकलाः ३ः तदः ५५ अवेणुः सूर्यः प्रेष्यो निषोः चिन्ते प्रनुवर्तते इति तथा ५५

पतिगारुवः तस्यैवैवदतः प्राप्तो विद्यामित्रस्तपोनिधिः कोषामर्षविद्वत्तातः प्राहवेदेन राधियम् ८५
विद्यामित्रः चण्डालो यमनस्येते राते वित्तमुपस्थितः कस्मात्तदीयने मयमपेया यत्तदतिगा ८८ हरिश्च
३ः भगवन्सूर्यवेणुः सूर्यमात्मानं वेसिकौशिक कथंचण्डालसंकरः गमिष्ये विज्ञेयः कामुको ८५ विद्यामि
त्रः यदि चण्डालवित्तं तमात्मविक्रयं जेमम तपसा सप्तिकानेन शय्यामितामसंशयम् ५० पतिगारु
वुः हरिश्चन्द्रस्तनो राजा चिन्तावस्थितमानसः प्रसीदेति बुद्ध्या राहवेर्जग्राह विकलः ५५ दामोदरात्तो
स्मिभीतो स्मितदन्तश्च विशेषतः कुरुप्रसादे विप्रैर्षकष्टचण्डालसंकरः ५५ अवेणुः वित्तशेषेण सर्वकर्म
करोवशाः तवैवमुनिशाहेन मेघसिन्तावर्तकः ५५ विद्यामित्रः यदि प्रेष्याममभवा चण्डालायता
तो मया दामभावमनुप्राप्तो दतो विज्ञावर्धयेनैव ५५ पतिगारुवः एवमुक्तस्तदा तेन चण्डालो हृष्टमान
सः विद्यामित्राय तद्व्यस्तावदानं रेचरम् ५५ दण्डप्रहारसंभ्रातमतीव व्याकुलैरियम् ५५ एवं पुत्रियो

विज्ञेयः कामुको यथाभिलाषी ५५ ५० चिन्तायामवस्थिते मानसे यस्य विकलो
विक्रवः ५५ चण्डालसंकरः कष्टो निर्याणदकलाः ३ः तदः ५५ अवेणुः सूर्यः प्रेष्यो निषोः चिन्ते प्रनुवर्तते इति तथा ५५

वित्तस्यार्धयेन दण्डकोटा ५५ ५५ दण्डस्य लघुप्रहारेण व्यावातेन संभ्रातं मूर्च्छितं प्रनुवर्तते वयाकुलैरियम् ५५ शृणोः प्रिययोर्व
योर्भार्यापुत्रयोर्वियोगेनातं ३ः वित्तं निजं स्वीये पक्राणं चण्डालायतनम् ५५ इति मार्कण्डेयप्रणाल्याख्यानेष्टमोऽध्यायः ८

३५

१ नौ प्रावोत्तपो हरिश्चन्द्रः कदा मोक्षपिष्यतीत्येवं सा स्मरति २ अतो भार्या प्रविक्रयजाडनादधिकं पापतरे च गालनं करत्वात् ३
दयिते बलभे प्राप्तिनिश्चयमनसि समाविष्टः प्रविष्टः न कस्यापि स्वेदेन माख्यानवानिर्गम्यः हत सर्वस्वः न ह्यथ न सामग्रीकः ४
मृता नो वै नानि वस्त्राण्यपहरति गृह्णातीति तथा न स च गालनस्य वशो नृगश्च ५ अत्र शिष्टप्राप्तमः शवं मृतं प्रति शवं प्रमे

पत्तिगुरुवुः हरिश्चन्द्रस्तनो राजा वसेष्वाणालपकृणो प्रातर्मध्याह्नममये सापेवैतदगायत १ वा
लादीनमुखी दृष्ट्वा बाले दीनमुखं पुनः मोक्षरससुविष्टा मोक्षपिष्यति नोत्तपः २ उपात्रविनो विनाय
दत्वा विनमनोधिकम् नमो सा मृगशावाली वेति पापतरे गतम् ३ राज्ञा नाशः स ह्यमागो भार्या तन
यविक्रयः प्राप्ता वणालनावेयमहोऽः त्वपरमरा ४ एवं स निवसन्निमं स्मरेत्तदयितो सतम् भार्या
चात्मसमाविष्टो हत सर्वस्वप्रातरः ५ कस्य चित्तत्रयकालस्य मृतं चेत्तापहारकः हरिश्चन्द्रो भवद्वा
जाशमशानेन दृष्टानुगः ६ वणालेना नृशिष्टमृते चेत्तापहारिणा रदेगत्तो धनं देयं वृद्धा गेत्तु श
वेषति ३ यस्तु मम भागाः सुहृद्भागो तव चेत्तनम् इति प्रति समादिष्टो मगामशवमद्विरम् ८ दि
शेत्तदतिगां तत्र वाराणस्याः स्थिते तदा शमशाने चौरमन्त्रादेशि वा शतसमाकुलम् ९ शवमात्मसमा
कीर्णोऽग्रेधि वद्भूमकम् पिशाचभूतवेनालराकिनी यत्तसं कुलम् १० गृह्णो मा पु संकीर्णोऽयम् ११

केशवेभ्यः १ शवमद्विरं शमशाने ८ वाराणस्याः काष्ठादतिगां दिशमास्थिते ९ उष्ट्रगंधो यस्तु गंधसे ३ः स सरभिभ्यश्नीत् १०
गृह्णो मा पुभिर्जं सुकेः संकीर्णो संकुलं पुनो सारमेयाणां हृदैर्गणैः परिवारितं अस्यां के कसानां सेवानैराशिभिः संकीर्णो ११

मा.
पु.टी.
४.

नानाग्रनेकोतोस्तानोसदोनादोपवमहाकलोलासोःसेकुलंयासेमहागणानोभैरवाणोमहाभूतानोवेनालानोखस्यकोलादलो
स्तभलगायेकलिसेनाकुलम् ॥ जलतामासादीनायतकमळमितिप्रयत्नधनेरनुकरणतेनसेकुलम् ॥ अत्रकुत्रगतमिति
योजना ॥ रुदतांगोयनोतत्रमशाने ॥ तत्कालस्तस्मिन्कालस्तश्चेतिदयोःशवयोर्निःस्येदनेत्रयोरुजानतयापतितयो
रियमुत्प्रेतातत्रनेत्रैरिति ३ ज्ञानमथःएष्टतयास्यानेमपिगर्भःध्रुवमुत्प्रेतायांतत्रस्तत्रसार्वविभक्तिकःसमग्रयेतमित ॥ १६ ॥

नानास्तसदुत्रादमहाकलोलसेकुलम् महागणमहाभूतभवकोलादलाकुलम् ॥ हापुत्रमित्र
हावयोभ्रातवेत्सप्रियायेमे हाप्रियभागिनेयासहामातलपितामह ॥ मातामहपितःपोत्रक
गतोसीदवायव ३ मेवेरुदतांतत्रधनिःसंश्रूयतेमहान् ॥ तत्रनेत्रैरनिमिषैःशवोत्तानमिदमि
तःनिमीलितेभ्रनयनेभ्रुवेतिंतयतस्ततः ॥ ५ ॥ ग्रंथेदग्निशरीराणिविकसदेतपेक्तयः ॥ हसेतीवा
ग्रिमधस्याःकायस्ययेदशान्विति ॥ ६ ॥ ग्रंथेष्टदराशहोवायमेरमिषेतिषु बोधवाक्येदशहस
पुक्लसेप्रदह्यतः ॥ गायतोभूतवेतालपिशाचगणरतसाम् श्रूयतेसमहाचारःकल्याणशश
तः ॥ ७ ॥ महामहिषकारीषगावाकदससेकुलम् तत्रस्यभस्मकृदेष्टहनेसायिभिरुन्नतैः ॥ ८ ॥

ग्रिमधस्याचिमायोदयमानाःशवाःविकसेमोवक्रितादादतिस्रक्कादेनानोपेक्तयोयेषांते ग्रंथेदग्निशरीराणिहसेतीयेत् ॥
त्येतांकायस्यदेहस्यमीदृशीदशावस्था ॥ ९ ॥ वायसर्वोयसासानोशोसुतोदमानानोअस्यापेक्तिषुजातोपःशहःषष्ठ्येष्ट ॥
तीयापुक्लसेप्रकाणतिकेप्रताभहेतकासदृशीजातोपःशहः ॥ १० ॥ भूतादीनांगायतोयश्चशहःपवमनेकेषांशहानांसमुदापेन
शहतेःशहोश्रूयत ॥ ११ ॥ महामहिषाणांकारीषाणांशुक्लमलपिगरानांसमूहःकारीषेगवांशकृतःशुक्लगोमयस्ययद्गमतेन

नानाग्रनेकोतोस्तानोसदोनादोपवमहाकलोलासोःसेकुलंयासेमहागणानोभैरवाणोमहाभूतानोवेनालानोखस्यकोलादलो
स्तभलगायेकलिसेनाकुलम् ॥ जलतामासादीनायतकमळमितिप्रयत्नधनेरनुकरणतेनसेकुलम् ॥ अत्रकुत्रगतमिति
योजना ॥ रुदतांगोयनोतत्रमशाने ॥ तत्कालस्तस्मिन्कालस्तश्चेतिदयोःशवयोर्निःस्येदनेत्रयोरुजानतयापतितयो
रियमुत्प्रेतातत्रनेत्रैरिति ३ ज्ञानमथःएष्टतयास्यानेमपिगर्भःध्रुवमुत्प्रेतायांतत्रस्तत्रसार्वविभक्तिकःसमग्रयेतमित ॥ १६ ॥
हापुत्रमित्र
हावयोभ्रातवेत्सप्रियायेमे हाप्रियभागिनेयासहामातलपितामह ॥ मातामहपितःपोत्रक
गतोसीदवायव ३ मेवेरुदतांतत्रधनिःसंश्रूयतेमहान् ॥ तत्रनेत्रैरनिमिषैःशवोत्तानमिदमि
तःनिमीलितेभ्रनयनेभ्रुवेतिंतयतस्ततः ॥ ५ ॥ ग्रंथेदग्निशरीराणिविकसदेतपेक्तयः ॥ हसेतीवा
ग्रिमधस्याःकायस्ययेदशान्विति ॥ ६ ॥ ग्रंथेष्टदराशहोवायमेरमिषेतिषु बोधवाक्येदशहस
पुक्लसेप्रदह्यतः ॥ गायतोभूतवेतालपिशाचगणरतसाम् श्रूयतेसमहाचारःकल्याणशश
तः ॥ ७ ॥ महामहिषकारीषगावाकदससेकुलम् तत्रस्यभस्मकृदेष्टहनेसायिभिरुन्नतैः ॥ ८ ॥
ग्रिमधस्याचिमायोदयमानाःशवाःविकसेमोवक्रितादादतिस्रक्कादेनानोपेक्तयोयेषांते ग्रंथेदग्निशरीराणिहसेतीयेत् ॥
त्येतांकायस्यदेहस्यमीदृशीदशावस्था ॥ ९ ॥ वायसर्वोयसासानोशोसुतोदमानानोअस्यापेक्तिषुजातोपःशहःषष्ठ्येष्ट ॥
तीयापुक्लसेप्रकाणतिकेप्रताभहेतकासदृशीजातोपःशहः ॥ १० ॥ भूतादीनांगायतोयश्चशहःपवमनेकेषांशहानांसमुदापेन
शहतेःशहोश्रूयत ॥ ११ ॥ महामहिषाणांकारीषाणांशुक्लमलपिगरानांसमूहःकारीषेगवांशकृतःशुक्लगोमयस्ययद्गमतेन

नानाग्रनेके उपहासप्रमेष्टे प्रतिपादितासु नो मास्मानोदा मानः काकपदाः केशसमुच्चयास्तेरुपकालिके प्रतिमेवकं ग्रनेका।
नोशवानोराशीभूतानामेवकुशोभिः कुशैः वाङ्मलकलादेसादेशाभावः समशानेनगरायनेनगरमिवाचरति २० शौचेननोदि
नोहरीकृतः ३६ छिप्रमशानकापालिकादिसेगान् शुशोचेतिशोषः नदेवात् हाभ्याश्मादिनासायै नहेविधेदेवे २१ दोषेणादति
णायाग्रप्रतिपादनेननेभ्यादयः २२ वणशलेनसामिनोक्तेशवमस्याहरणादिकमिसर्पाकर्तृन् केशवान् कुलितकेशशुकः

नानोपहारस्रग्दामकाकपदोपकालिकम् ग्रनेकशवकुशोभिः समशानेनगरायने २० सगजातउमे
शमोउःखितःशौचनोदितः सभस्मामंत्रितोविशः कृतदाज्ञेविधेगतम् २१ हाशौचपुत्रमेवालमोम
क्तामदभाग्यकम् विद्यामित्रस्यदोषेणगताः रुद्रापितेमम २२ इमेवेचितयेस्तत्रवणात्तोक्तपुनः
पुनः मलिनोदितसर्वांगः केशवानोपवाच्यती २३ लगुशीकालकस्यथावेष्टापिस्ततः प्रस्मि
भ्यावइदंमूलंशामेष्टाप्यामिवापुन २४ इदंममइदंरजोमुखवणालकेतिदम् इतिधावन्नयोगाना
जीवयोमेतरंगतः २५ जीर्णकर्पटसग्रैथिकृतकस्यापरिग्रहः विनाभस्मरजोतिममुखवाहरा

गोपवानुर्गथिः धजीधजप्रकृदस्तः कापालिकलाभितानवान् २६ लगुशीदण्डस्तः कालकस्योतिरेयतादेनकशयःस्ततः
दशनीतशकार्यादानार्थंथावन ३० नभविष्यत्सामौसेभावनायां २४ शवेभ्यः संशमार्थानोविभागव्यवृत्तमस्याह इदंममेति मुख
वणालकेकापालिकप्रधानवणालार्थं निमित्तसप्तमी जीवयोमेतरमयोनिजन्तुतिदपत्तिविस्मृतियेतिना २५ जीर्णनज
जेरेणकर्पटेनसग्रैथिः कृतः कस्यायाः परिग्रहोयेन विनाभस्मरजसालिमाउपदिग्धमुखवादीनादंदः कशिरः २६ ॥

मा.
७.टी.
४१

नानानेकानां शवानां मेदयादिनातिमाः समेता उपलिमाः कण्ठे गुल्लयो यस्य समनः खवशा उक्तं सन् नानाशवानो वस्या घर्षे
पनीता नामोदनादीनामाहारेण कृता दृष्टि रूदरशरणो सायणायणो उन्नमोत्तमो यस्य ११ तदीयानां शवसंवेधिनां मात्यानां संवे
धः संस्थापने तेन कृतं मस्तकमगारं न भूषणं येन ३ः खवशा चरागौ दिवा वाशे मे भार्या प्रजादीनां प्रियाणां वियोगव
शासादित्वः ३ः खवशा देति प्रकर्वे वदन् १८ समावसाणि नीता उलेचिताः ३ः खवशा दधे शतेनोपमाया सो समानो अनाः वि
त्रः निद्रयाभिभूत आजातः रूताणि भूयादिना लवचिता मंगानियस्य निश्रेष्ठः निःश्रेष्ठः समः पवकारे मोगी कृतकार्ये वि

नानामेदो वसामतालिमकण्ठगुलिः समन नानाशवोदनाहारकृत दृष्टि पशयणाः ११ त
दीयमात्मसंसेषकृतमस्तकमगारः नरागौ न दिवा वाशे ते हाहेति प्रवदन्मूढः १८ पवेचदादशा
समानो नावर्षशतोपमाः सकला चित्रपः श्रेष्ठः अतो वभुवियोगवान् निद्राभिभूतो रूतागोनि।
श्रेष्ठः समपवसः १५ तत्रापि शयनीये सदृष्टवान् दुर्ते मरुत्तु श्मशानाभ्यासयोगेन देवस्य बलव
नया १० अम्यदेहेन दमान गुरवे गुरुदक्षिणा तदा दशवर्षाणि ३ः खवशा नस्य निष्कृतिः ३१॥

तानिरासार्थः १५ यद्यपि बहिर्जागरे यभुज्यमानः खवशा नोदनाये सखतलो यत्तद्ये सममस्तया पितृपि महः खमनुभूतया
निमहो देवदत्तानां न कुत्रापि कदापि कथं चिदपि सोख्य संभावना विदश्यते श्मशाने श्मशाने तस्य सप्रहममाह तत्रापि ति प्रदुर्ते म
रुदिति एकस्यां रात्रौ दशवर्षपरिभ्रमरूपे न दर्शनेति मित्रमाह श्मशानेति जागर्ण संस्कारप्रत्ययदा फोत्स प्रत्येयः प्र
त्येयानां विधानां कापालिकानां पितृवणाभ्यासयोगेन या विधयः प्रदर्शने प्रतिवदन्नाह देवस्येति सर्वाजितस्य कर्मणाः
तदेवाह अम्यदेहेनेति सर्वाजितदेहेन यदा गुरवे दक्षिणा न दत्ता तदा दशवर्षाणि यभोग्ये ३ः खवशा नस्य निष्कृतिः प्राप

१. ४१
४१

तत्र स्योगर्भो स्थितः १२ देवस्य माणो १३ गर्भस्य स हि मीव स्यात्तस्मात्तदर्थं जन्मोत्तरः १४ स्वस्मरणेन निर्वेदापत्त्यादानथर्मादिप्रति
पादने प्रतिज्ञास्यते १५ ततश्च वाद १६ तत्र तिष्ठतो स्याद्गर्भसंक्रान्तं निष्क्रान्तो निर्गतः यद्यनेदृशी मवस्थो पुनः प्रसूयते यायति
स्येति तर्कः १७ मृतसंस्कारकरणेषु दाहादिषु कृतो यमः कृतो ज्ञानः गर्भवासचित्तिनदानथर्मादिप्रतिपादनप्रतिज्ञानस्य

प्राप्तात्ते सदृशा यपुक्कसी गर्भसंभवम् तत्र स्य स्यात्तस्यो राजा सो विंनयदिदं तदा ११ इतो निष्क्रान्
तमात्रस्तदानेन धर्मकशेषम् १२ अनेतरं स ज्ञानस्ततदा पुक्कसवालकः प्रमशाने मृतसंस्कार
करणेषु कृतो यमः १३ प्राप्ते तसममेव धर्मप्रमशाने तन्मृतो दिजः प्राप्तीतो वं धुभिर्देहस्तेन तत्राय
नो गुणी १४ मृत्युसार्थिना ततेनापि परिभूता मृत्वाद्याणाः ऊचुस्ते ब्राह्मणास्तत्र विद्यामित्यस्य वे
दितम् १५ पापि हे मा भुभे कर्म कुरुते पापकारकः हरिश्चंद्रः पुगराजा विद्यामित्येता पुक्कसः
कृतः पुण्यविनाशेन ब्राह्मणस्यापनायनात् १६ यस्य तत्तमते ते पातेः स शमोरुपातदा गच्छते न
१७ कंठोरमधुनैव तत्रायम् १८ इत्युक्तमात्रेव तेन स्तमस्यः सदपस्तदा प्रपश्येय मरुतो मृपाशहस्ता

विस्मयेत्यर्थः १४ तेन वणात्तवालकेन प्रथमः स ह मृत्युसार्थिनीः गुणी विद्यादिगुणसंपन्नः १५ परिभूता मृत्वाद्याः विद्या
मित्यस्य ब्राह्मणस्य हरिश्चंद्रस्य राज्यादेरवसंसनरूपे वेदितम् १६ तदेवाह सार्थेन ब्राह्मणस्य सदतिणा यनस्यापनायनादयन
यनादपहारादित्यर्थः १७ तत्तमते ते पाते वचो न गच्छन्ति १८ १९ ॥

मा.
७.टी.
४२

नैर्यमहेतैः संगृहीतं सम्यक् रूढं वदे तैलदोषो तैलशुणो यो दोषो तमैलमिषाने ४० कृकचैः करयतैः पादात्मानोत्तमा
नः त्वरवदारायेषां स्त्रीते ग्रंथतमसि ४१ मृतमात्माने अमृतो मयवातेन आहतो मयतिमः ४२ उः खवशादेकं दिने वषा।
एषां शते परिमाणे यत्र तथा तथा हि भेदेस्तदधिकारिभिः ४३ विष्टामश्रुतीति विष्टाशी ग्राम्यसूकरादिः वरं देहमिति पूर्व।

५२
तैः संगृहीतमात्माने नीयमाने तदावलात् पश्यति स्म तदा विज्ञेयमातः पितरयमे पवेवादी स नर
कै तैलदोषो निपातितः ४० कृकचैः पादात्मानस्तत्तरथोरयो मृतः प्रयोस्त्रीते च तमसि प्रयशोणि
तद्वरिते ४१ मम वर्षे मृतमात्माने प्रकृतमते ददर्शमः दिने दिने वनरके पचते भियते मतः तद्यते दीप
ते मयतया वाताहतो मतः ४२ एके दिने वर्षशतप्रमाणे नरके भवतु तथा वर्षशते तस्य आविते नरके
भेदेः ४३ ततो निपापितो भूमो विष्टाशी वाप्यजायतु तथा पश्य हरे देहं हस्तिनं वानरे पशुम् ४४ का
गोविशले कंकवगाम विपतिगो क्रिमिम् मत्स्यं कृमेव मकरं सापदे ककुदं शुभम् शारिको स्यात् वरे
वसर्पममोश्च पतिगाः ४५ दिवसे दिवसे नृत्तमरणं शान्तिनस्तथा अथ पश्य उः खसे तमो दिने वर्षशतो
पमम् ४६ एकं वर्षं तथाप्यर्थगतं तस्य कृयोनिषु अथ पश्य कदाचित्सराजं ते स कुलोद्भवम् ४७

स्मादिदुग्गदेरुक्तं देहं तदा हस्तिनमिमादि ४४ ४५ शान्तिनः प्राणधारिणश्चात्मनः एके दिने वर्षशतोपमेतस्य सेपत्रे
कृयोनिषु कुत्सितासु योनिषु प्रोक्तासु ते पूर्वमनुभूतम् स्वकुलोद्भवं सकलक्रमागतं ४७ ॥

४६
४७

हारितमपहारितेन उगमेदतायतेनापहारिता ४८ यादितमुदिकासितेजिकालनभीषणेशसंमुखेयस्य भोक्तुमिच्छन्विभ
दपि पुंरितेन शरभेण प्रहृष्टो देन सिंहेन सह रिश्वेदः ४९ तौ भार्यो कोशोतीदृशेति शेषः ५० सा शौचानीयते यमभर्तृयम
हारं प्राप्यते विवसमाविगतवसा ५१ आक्रंदमुच्चैराकाने ५२ स्ववाक्यतः स्ववाक्यैः सर्पपाशैः सर्पमयेः पाशोरज्जभिर्बलवद् ।

तत्र स्थितस्य तस्यायराज्ये हनेन हारितम् भार्यो हतावपुत्रश्च स वैकाकीवने गतः ४८ तत्रापि पञ्च
सिंहे स्यादित्ना संभयावहम् विभक्तयिषु सायाते शरभेण संभक्षितः ४९ पुनश्च भक्षितः सोपि भा
र्यो तौ सह पुत्रकाम् शयसमो हरिश्चन्द्रकिं हृतेन न वायभोः ५० पुत्रस्ते शौचतो शमो भार्यया शौच
या सह सचापश्च सुतरपि धात्रपि पुनः पुनः ५१ अथापश्च सुतरपि सर्गस्यः सनराधियः नीयते
मुक्तकेशीमादीना विवसनावलान् ५२ हाहा वाक्यं प्रमुंचे ती शयसे स सह रूपम् अथापश्च सुतरस्त
उपमं गतस्य शासनात् आक्रंदमंतरितस्य प्रागव्येति नराधिय ५३ विद्यामित्रेण विजितो धर्मरा
जः स्ववाक्यतः रसक्ता सर्पपाशैस्तनीयते बलवदिभुः ५४ तत्रापि तस्य विकृतिर्माधर्मस्य यज्ञायत
पताः सर्वा दशास्तस्य पायाः स्वमे प्रतिष्ठिताः तातास्तेन च संजज्ञे यावदहर्षे तदा दशम् ५५ ॥

कंवहेति शेषः ५४ तत्रापि पतादृशीषु दशास्य विकृतिर्विचारा रूपो विकारः माशहो निषेधे श्रमानो नाः प्रतिषेधेन
यज्ञायत संजज्ञे प्रतीयाय यावदवधौ ५५ ॥

मा.
पु.टी.
४३

पक्षः ये च दशाहोरात्रात्मकः तस्य शेषे समयः ५९ प्रभावस्तेजः ५१ उः तस्य पापहेतोः शेषे श्रेयोभिदृष्टिः अस्मत्तः तस्यावधिरिति शेषः ५८ विवृद्धो जागरणमनुप्राप्तः तारस्य लवणस्यावसेचनेपरिवेकः श्रेतोवसानेनोपपद्यते न प्राप्यते समावर्षाणि ६१ अनास्य

हादशोपक्षशेषे तनीयमानो भेदेर्बलात् यमे सोपपदाकाशा उवाच सत राधियम् ५९ विद्यामित्रप्रभा
वोये उर्निवार्यो महात्मनः पुत्रस्य ते मत्सु मपि प्रदास्यति तथा पुनः ५१ गच्छन्ते मानुषे लोके उः तस्य शेषे त
भुङ्क्ते ये एव मुक्तो यमेनासीत् के यस्तव भविष्यति अतीते हादशो वषे उः तस्यास्य न राधिय ५८ श्रेतरिता
च पतिनो यमहतेः प्रवोदितः पतिनो यमलोकात् विवृद्धो भयसंभ्रमात् अहो उः तस्य मिति ध्यानात् तेन ता
रावसेचनम् स्वमे उः तस्य पादद्वये यस्यो नो नोपपद्यते ६० स्वमे दृष्टं मया यत्र किमेत हादशसमाः समे मा
एच्छदिगानिः ५८ कृसांस्तु स संभ्रमः ६१ अनास्य पाज उधियपने हास्य परायणाः नेतृचुस्तत्र केचित् प
वमे वापरे तथा ६२ अना उः तं ततो राजा देवा आराण मीयितान् स्वस्तिकुर्वन्त मे देवाः शौचापावाल
कस्य च ६३ न मोधर्मा यमहते नमः कस्याप्येधमे एव मुक्ता सराजा तपुक्तः ५८ सकर्मणि ॥ १॥
वानो मृत्पदरगो पुनर्न हस्सति र्यथा ६४ ॥

या एकस्मिन् रात्रेर्हादशवर्षा पश्यन् भावान् तत्र देतयतो ज उधियः स
त्पार्थविवेका कुशलाः स्वमे सर्वस्य संभावनीयत्वा देवमेवापरे कुशल प्राया ऊचुः ६२ ईयितान् जगाम ६३ महते श्रेष्ठः शान्तिदे
तन्नात् कलाय सत्ता नंरात्मने वेधसे सर्वकर्त्रे प्रोक्तो योजितः न हास्यति रिवयस्य वभव निर्वायमाण कार्यसंपादनस्य प्रत्नात् ६४

४३

स्मृतिगोचरे स्मृतिविषये ६५ ६६ ६७ ६८ भविता भविष्यति ६९ रोहपयती प्रमथं रुदती नाभजानत प्रमथिता तवान् अपगमत्या
मिव ॥ पुराणैव चारु केशांतं दृष्ट्वा प्रभुना जज्जल कंजटिलं मुकुटं हस्तोपमा तस्या त्वगस्य ॥ चिंतो स्मृति ॥ ऊर्ध्वे उन्नते भूके भुवो

मलिनो जटिलः कसोलगुडी विकलोदपः तैव पुञ्जोल भार्या वेतस्यासीत् स्मृतिगोचरे ६५ तस्योत्साहो राज्य।
नाशाच्छाशाने भवसन्नदा अथा जगाम ससुते मृतमाहाय भामिनी ६६ भार्या तस्य नरेन्द्रस्य सपदेष्ट
द्विवालकुम् हावत्सहा पुत्रशिरोरमेव वदती मुद्रः ६७ कृपाविवर्णं मलिनापं सुधस्मशिरा रुद्रा सारा
जत्रयवालने पश्य स मे महीतले २ ममागो पुरा दृष्ट्वा दृष्टं उद्यादिना मृतम् ६८ तस्या विना पशुं ते समाक
र्णनराधिपः जगाम त्वरिते तत्र भविता मृतकम्बलः ६९ ता संरोहयती भार्या नाभजानत पार्थिवः वि
२ प्रसमेत मो पुनर्जाता मिवा पशुम् ॥ सा पिते चारु केशांतं पुरा दृष्ट्वा जटालकुम् नाभजानत नृपवरं पु।
कृत्वा पश्यन् वम् ॥ सोपि कृष्णपदेवालं दृष्ट्वा शीविषपीडितम् नरेन्द्रलक्षणोपेते चिन्ता मायनरे चरः ॥
तस्य तचारु केशांतं सुधं भूके सुगणकम् नीलाः केशाः कुम्भिता मसमादीर्घा स्तरेणिताः ॥ राजी।
वपुः सट्ठोनेत्रे विमोहसहजः चतुर्दंष्ट्रश्च निक्षिप्तकृत्वा सोदीर्घवाहकः ॥ ६८ ॥

यस्य शोभनो गणकौ गणौ यस्य कुंचिता प्रगल्भा तरेणिताः अरातत्वात् ॥ राजीवपद्माभ्यां पद्मच्छुदाभ्यां सट्ठो विस्मयदत्ताभ्यां मोहा
भ्यां हतः संयुक्तः निक्षिप्तः सचेष्टो गेष्टकुम्भितकिष्कुः कुम्भितरतिविषः हतासेवर्तलमुखः ॥ ६९ ॥

मा.
७ टी.
४४

चत्वारोलेखाः करेयस्यतासो मध्येयवधारयति एकः पलवोयत्रपाठोतरे मस्ययवयोर्मध्ये एकः पलवोयत्रसिगलो नारीत्वचित्तोपादोय
सागेभीरः उन्नतः पादादिप्रगंभीरोतिमग्नोवानाभादिप्रसूत्तासुकुमागन्तव्यस्य मध्येविवलीधरः ५५ पवमीदृशोसासुदिकमसिडल
ताणमवयवजालेदृष्टाचित्तयति प्रहोति कृतोतेनदेवेन ५६ उत्तरोग्रेकेशेतेशीलेयस्यते ५७ वयसोवस्यामुपागतः प्राप्तः स्यात्

चतुर्लेखकरोमध्ययवभक्षैकपलवः सिगलपादोभीरः सुत्मातक्रिवलीधरः ५५ प्रहोकष्टेनरेन्द्रस्य
कस्याप्येककुलेशिषुः जातोनीतः कृतोतेनकामवस्योउगात्मना ५६ एतेदिदृष्टामेवालेमातरुत्सेगशापिन
म् स्मृतिमभ्यागतोवालोरदिताद्योन्नलोचनः ५७ सोप्येतामेववत्सोमेवयोवस्यामुपागतः नीतोयदिन।
वोरेणकृतोतेनात्मनोवशम् ५८ राजपत्न्युवाच रावत्सकस्यपापस्यप्रपथानादिदंमहत ३ः स्वमापतिते
वोरेयस्योतोनोपलभ्यते ५९ हानाथराजभवतामामनास्यास्य ३ः विनाम कापिसंतिष्ठतास्यानेविस्र।
व्यंसीयतेकथम् ६० राजनाशः सहसागोभार्यातनयविक्रयः हरिश्चन्द्रस्यराजर्षेः किंविधातः कृतं
तथा ६१ इतितस्यावतः श्रुतागजास्वस्थानतश्च्युताम् प्रमभित्तायदयितोपुत्रेचनिधनेगतम् ६२ किं
स्मसानागताः सधुर्ममयोपिदराभवेत् कालस्यसमस्तः कस्मादितिगजाद्यचारयत् ६३ ॥

यदिसपववोरेणकुरेणकृतोतेनकालेनात्मनोवशेननीतः सादिसर्गः ५८ प्रयकृष्टात्पथानात् ५९ प्रनासासविसंभविस्वयंमवि।
वासंयथाभवेत्कापीमज्ञातेस्याने ६० ६१ स्वस्मात्स्यानादायाडुंशितो श्रुतपवशपोतरापमाप्रमभित्ताय ६२ ६३ ॥

८५ चेनःचेननो ८६ शोभनाग्रत्यादयो यत्र न मुखे मे मम पश्यतः किं न दीर्घते कस्मात्प्रभियते ८७ उपगृह्यन्नामिषवत्सोवत्यामि ८८
जानुप्रणीतेन जानुभ्यो प्रणीतेन समानीतेन पिङ्गेन कपिशेन तित्तिरेणानाभरजसा उत्तंगे ग्रंथे ग्रंथभोः प्रममोत्तरीये वसनं मलं मानि
ममेष्मति प्राप्स्यति ८९ ग्रंथभः प्रममोभ्यश्च संभृत उमन्नः ग्रंथारं गात्तं भवति हृदया रथि जायसे रथादिभुतेः मनो हृदये वने दय।

कष्टं पत्नी ममेयं सा बालकस्यापि मे सतः ज्ञात्वा रुरोद संतप्तो मूर्च्छा मभिनगा ममः ८५ सा च ते प्रमभिना
यताम वस्यामुपागतम् मूर्च्छितानि पपाना तानि श्वेषां धरणी तले ८५ चेनः संशयगते दोरा न पत्नी च।
तौ मम म विलेपतः समन्तमौ शोकभागाभिपीडितौ ८६ राजो वाच सावत्स सकुमारं ते स्वतिष्ठनामिका
लकम् पश्यतो मे मुखे दीने हृदये किं न दीर्घते ८७ नानना तेति मधुरं बुवाणं स्वयमागतम् उपगृह्य च केवा
ह्येवत्स वत्सेति सौ हृदात् ८८ कस्य जानुप्रणीतेन पिङ्गेन तित्तिरेणाना ममोत्तरीये वसनं मलं मे
ष्मति ८९ ग्रंथप्रमंग संभृतो मनो हृदये नरनः थिक्तायः पितृमासु गोविक्रीतो येन वसुवत् ९० हृत्वा
राज्यमशेषमे सवाभ्यवधने मदन देवादिना दृशंसे न दृष्टो मे तनयस्ततः ९१ ग्रहे देवादि दृष्टस्य पुत्रेणा
ननयं कजम् तिरीक्षन्नपि चोरेण विषेणाभीकृतो मुना ९२ एवमुक्ता तमा राय बालकं वाष्पगद्गदः ।

परिष्वस्य च निमेषो मूर्च्छयानि पपात ह ९३

तीनितया वसुवत् वसुमिवा मलव्यानादरास्पदं ९० ततश्च तिराज्य दृष्टाने तयं ९१ देवादिना दृष्टस्योत्तरितस्य स्मरणमानीय पुत्रेणा
ननयं कजे पश्यन्नपि चोरेण विषेणावप्रभंभीकृतो ह मिसर्गः प्रथमप्रभति स्मृति पथमपि प्रतिगत इति भावः ९२ परिष्वस्यन्नामिष

मा.
७.टी.
४५

उपलभ्यते प्रसभिज्ञायते विद्वज्जनमनसामाह्लादकत्वाच्चंद्रश्च ॥४॥ तं गात्रं तत्राग्रतः प्रोते कुमुदैः प्रत्याः सदृशा विषदाश्चर्यः ॥४॥
पतितं मूर्ध्नि ॥५॥ भर्तृदशनात्पदं चणालं तत्राग्रा विस्मिता पुत्रमरणदीना गदाहर्तुः पुत्रस्याधिभिस्त्रिपीडाभिः पीडिता उः वि
तावीहैती पश्येतीजगुप्सिते वीभत्से ॥६॥ यतः स पाद्यस्य चणालस्याहं योग्यं ॥७॥ विकरुणं विगतदये निर्मयादे संमत्तु धर्मास्ये

५५
पत्सु वाच प्रयेस पुरुष व्यात्रः स्वरेणो वोपलभ्यते विद्वज्जनमनसं दोहरि संदो न संशयः ॥४॥ तथा सिनामि
कानं गाग्रतो पोमुते गता देताश्च कुमुदप्रत्याः ख्यातकीर्तेर्महात्मनः ॥५॥ प्रमशानमागतः कस्माद्येषा
सनरेखरः पुत्रशोकं विस्रायाय सा पश्य मतिं पतिम् ॥६॥ पदं चणालं तत्राग्रा विस्मिता दीना भर्तृपुत्राधिपीडिता वी
हैती सा तदा पश्य दर्दं देहे जगुप्सितम् ॥७॥ स पाकाहं मनो मोहे जगामापनलोचना प्राप्य चेतस्य शानकेः स
गद्गदमभाषत ॥८॥ धिक्कां देवं विकरुणं निर्मयादे जगुप्सितम् येनायममरप्रत्योतीतो राजा स पाकताम् ॥९॥
स ज्ञानां सुआगे भार्या तनयविक्रयम् प्रापयित्वा पि नो मुक्तमप्राप्तलोये कृतोदपः ॥१०॥ हा राजन् ज्ञानसंता
पामि संमो धरणीतले उभ्याप्य नाय पयं कमारुहे किमुच्यते । नाद्यप्यपामि ते कश्च भंगारमयवा पुनः वा
मरेद्य जनने वापि कोपे विधि विपर्ययः १

जगुप्सितं निघं प्रमरेदैवैः प्रत्यः सदृशः ॥४॥ नो मुक्तः न मोचितो उः ख्यातिशेषः ॥५॥
उभ्याप्य उभ्याप्यित्वा तं पयं कमारुहेति तया किं नोच्यते । भंगारं कनकनिर्मितं धारापातवदकं यजनं तालहेतं विधेः देवस्य विपर्ययो

५५

सेवजनोपायैरिष्यतः पूर्वराजकालेभयतोनिमित्तं सेरुनरीयेवसेः समार्जनीकृतैः १ सोयेराजाधिराजः प्रमशानेचरतीतिच
तयेनान्वयः प्रमशानेवर्णयति कपालैः करोदिभिः सहस्रैः समितिनाचतः पटाग्रमृतकमनखणासैर्निरंतरेसंप्रितेतिर
वकाशेऽर्थः मृत्तानां शिवानां निर्मायेनामस्वानजलेनसेषणं कीर्णाः समेततः पर्यस्ताः केषा यत्र सदारुणे प्रतिचोरे ४ व
सावपातस्थानिः षोडशानामग्रिराहवशात्प्रसावसेनसेषणं कीर्णाः समेततः पर्यस्ताः केषा यत्र सदारुणे शुक्रायामसाभ
म्याः पुढकः निम्नतयावसाप्रसावस्यसमुदितत्वात्पानीभावेनतयाषणं पात्रैः कविस्यदेशे मणिते भस्मभसिते प्रेगागरेगा

यस्यसेवजनः पूर्वराजानोभयतो गताः स्तोतरीयेः प्रकुर्वन्ति नीरजकं महीतलम् १ सोयेकपालसेलत्र
चटोपटनिरंतरे मृतनिर्माल्यसेषणं कीर्णं केषा सदारुणे ४ वसानिः षोडशैः शुक्रमहीपुढकमणिते ।
भस्मागाराग्रिदग्धास्थिमज्जासेचरभीषणे ५ गडगोमापुनारातनष्टदविहंगमे चिताभूमावतिरु
वानीलीकृतदिगंतरे ६ कृष्णपासादनमुदासंप्रदृष्टनिशाचरे चरममेधेराजैः प्रमशानेऽः खड्गः
रिवतः ७ एवमुक्तासमाप्तिर्यराजः कण्ठेऽप्यत्मा कष्टशोकमयाधाराविललापार्तयागिरा ८

लाग्रिदग्धानिप्रसीनिच मज्जामेदः तेषांसेचरपकत्रप्रदेशेसमुदायसेनभीषणोदारुणे ५ गडगोमापुनारातनष्टदविहंगमाप्रमशानवासिनः कलविकादयेः पत्तिलोपत्र चिताभूमावलीनोरुवाकृत्सिम
यानीलीकृतिदिशामेतराणि मध्यानि यत्र ६ कृष्णपासादनामासादनसंभतानस्यमुदाश्रयविषयदर्शनेनसंयुक्तमिषयं
सानंप्रदृष्टान्वेषानिशाचरात्सादयो यस्मिन् अमेधेयुषुचौ सामेतसंनार्जिताधनाराजैः प्रमशानेऽः खड्गमयागमिति।
भावः ७ कष्टमयः खड्गशोकस्यतडेनकस्यामयस्यरोगस्याधारास्यदे शार्तयादीनयाः ८ ॥

नरोचयेनाभितषामि उपमितं सेवितं सोऽहमिति पावत यद्यप्येतन्न चापि नेतस्ममफलित्वादिना नान्नायत।
 इति आत्माधीनः अतोमममन्त्रभाग्यतोपपत्तयधीनतेवमन्त्रभाग्यत्वम् ॥ तदेव दर्शयन् लोकैः पितृमते देवफलित्वादिना च
 एतन्नेति अत्र ननु ज्ञातो नास्तीति यदि ज्ञातं न वेदं प्रवेष्टे प्रविशामि स्वाभिना निर्वेशेन तच्छेषशरणाय प्रयस्मिन् जन्मनि वणा
 लस्येव दासतायां स्यामि ॥ न केवलं चणालदासतामेव स्वाभिनिर्वेशाभावेन नरकपातश्च महाननर्थमाह नरकं

प्रिये नरोचये काले दीर्घं क्लेशमुपासितम् नान्नायत्र अतन्ने गियणमे मन्त्रभाग्यताम् ॥ चणालेनात
 नुत्तानः प्रवेष्टे जलने यदि चणालदासतायां पुनरप्यजन्मनि ॥ नरके च पतिष्यामि कीटककि
 मिभोजनः वैतरणो महापृथग्मासवत्त्वापि प्लवः ॥ असिपत्रवने प्राप्य केदं प्राप्सामि दारु।
 एतम् तापं प्राप्सामि वा प्राप्य महागौरवगौरवम् ॥ मय्यस्युः खजलधो वरं प्राणवियोजनम् य।
 कोपि बालयो यो यमासीदंशकरः सतः सतः देवास्त्रुवेगेन सतः सोऽपि महीयसा ॥ कथं प्राणा।
 लिमुन्नामि पशुयज्ञोऽस्मि उमंतिः अथवा नार्ति संश्रिये नरः पापमवेक्षते ॥ तिर्यकेनास्ति तदुःखं
 नासिपत्रवने तथा वैतरणोक्तस्मादग्यादृशोऽत्र विसवे ॥ ॥

वेति पिच्छलः पुष्टः १८ केदं देहस्य तादने ॥ यदा किं भविष्यन्नरकपातचित्तयावर्तमानमेव दुःखं सोऽहं शक्नोनास्मि साह मय
 येति प्राणैर्वियोजने वियोगो मरणं मत्तुः सिको देवपवास्त्रुवेग उदीयसेन सतः प्रोक्तः ॥ प्राणमागोपिन मम श्रेयस्करः पशुय
 ज्ञादिनाह कथमिति प्राणायाममेव पदांतरेण सिद्धं तयति अथवेति ग्रामीः खन संश्रियः संयोजितः ॥ एतदेव द्रष्टव्यं ।

सिद्धं करि प्रसविसे मरते ॥

मा.
पु.टी.
४३

सुतस्य शरीरेण सह २३ आदत्ते अदुधाने मानसे यस्याः २४ मेमम २५ एतत्पुत्रेण त्वया च सह संगमने पुत्रस्य मार्गो गवेष्टो २६
हमिना उपहासितारहस्ये पकोते वाशब्देन प्रयत्नेन सखीनां प्रलीकं प्रियमदत्ते वा २७ गर्वेण अहेकारेण नावसेयः तपरिभा

५७
सो हे सुत शरीरेण दीप्यमाने हताशने निष्पत्तिष्वा मितले गितेन चेतकृते मम २१ अनुत्ताना च
गच्छन्ते विप्रवेशमशुचिस्मिते मम वाक्चनले गिनि बोधादतमानसा २५ एदिदं एदिदं गुरवो
यदि तोषिताः परलोके संगमो मे भूयात्पुत्रेण च त्वया २५ इदलोके कृतस्तेन इविष्पति ममे सितम
त्वया सह मम अयोगमनं पुत्रमार्गो २६ यन्मया हसिता किंचिद्दहस्ये वा शुचिस्मिते प्रलीकम्।
कृतस्तेन चेतये मम याचनः २७ राजपत्नीति गर्वेण नावसेयः सनेदिनः सर्वे यत्नेन ते तोषः स्वा
मी दैवतवच्छ्रमे २८ पत्न्युवाच अहमप्यत्राजर्षे दीप्यमाने हताशने ३ः त्वभाससहस्यैव सहयासा
मिवैतया मदस्वर्गे च नरके सहयासा वहे प्रभो २५ एतिगा रुचः सुत्ताराजा पुवावेदमेव मेस्त
पतिव्रते ३० ततः कृत्वा चित्तो राजा आरोप्य तनये स्वकम् भार्योपचात्रतो दध्यौ वक्षो जटिपुटस्तदा ३१
चित्तपत्न्यमात्माने धर्मनारायणो हरिम् हृत्कोटरगुहालीने वासदेवे सरेखरम् ३२ ॥

वः ते त्वया तोषस्तोषणीयः स्वामी परिहृष्टः २८ २५ ३० ३१ हृत्कोटरगुहापादहराकाशे लीने अथ यदेतस्मिन् दयशर
रीके दहरोस्मिन्नेतराकाशमादिशुतेः ३२ ॥

४३

पुनरिति धनमायं नरहिते च व्यापकं कसं सज्जाने दसभावे चित्तयमानस्य ध्यायतः प्रमुखतोये १३ १४ १५ १६ तितितासदनेद
मोवासेदियनिग्रहः समसमवचने समदर्शने वा आदिशेषेण समप्रज्ञाभक्तादयो गच्छते १७ सनातनाग्रतयाः १८ १९ अथ

पुनरिति धनं ब्रह्म कसं पीताम्बरसज्जम तस्य चित्तयमानस्य सर्वदेवाः सवासवाः धर्मप्रमुखतः क
त्वासमाजगुप्तगतिताः १३ आगत्य सर्वे प्रोक्तस्ते भो भोगजन्मणा प्रभो अये पितृमहः साता उर्मश्च
भगवान् हरिः १४ साध्याः सविधेमरुतोलोकपालाः सचारणाः नागाः सिद्धाश्च गन्धर्वारुद्राश्चैव न
शासिनो १५ एते चाये च वदवो विद्यामित्रश्च गाधिजः १६ धर्म उवाच माराजन्मादसे कापी धर्मो दे
त्वा मुपस्थितः तितितादमसमाये स्तुतौः परितोषितः १७ इन्द्र उवाच हरिश्चन्द्रमहाभाग आसः प्रा
क्रोमितेति कम् त्वया सपुत्रभायेण तितितालोकाः सनातनाः १८ गच्छन्ते विदिवं राजन् आर्यापुत्रसम
न्वितः सुप्रप्रापे नरैः सर्वैर्जितमालीयकर्मभिः १९ पतिगुरुः ततो मृतमये वर्षमपमसुविना
शकम् २० प्रासजदाकाशाक्षितामध्यगते विभुः ४० पुण्यवर्षे पपाताय इन्द्रमिह न मेव च यतस्त
तो वर्तमाने समाजे देवसंकुले सपुत्रस्योततः पुत्रो गतस्तस्य महात्मनः सुकुमारतनुः सस्यः प्रसन्नः ॥

सुरपुरुषः सर्पदेशजीवदप्रिदाहादिजो मृत्युस्ते प्रासजद्वर्षाकाशात्स्वर्गात् ४० इन्द्रभीनो देववायानो सनः प्रादुर्भवन् प्रेक्षमा
यम् समाजेन समवाये देवैः संकुले संकीर्णो सर्पविषविनाशात्सुखेन स्थितः प्रसन्न आदिहीनः अतएव प्रीतमानसः ४१ ॥

मा.
पु.टी.
४८

परिषत्प्रातिग्य ४३ इन्द्रमादिनाष्टयम्वाको ४४ निजानोकर्मणोफलमालम्ब्यल्लोपेपेचमी ४५ देवराज अननुज्ञाततोनात
मः निष्कृतिवेतनस्यावेदस्यविद्यामित्तेणपरिग्रहीतत्वात् ४६ भाविनेभविष्यते ४७ यमस्यअवेविद्यामित्तस्यच ४८ शमस्यैः

ततोराजाहरिश्चन्द्रःपरिषत्प्रातिग्यसुतेततः भार्ययावश्रियापुक्तोदियमालामगरचितः ४३ सस्यःप्रसन्न
रुदयोमुरापरमयापुतः बभूवतत्तणादिदोभूयस्यैतमभाषत ४४ सभार्यस्यैमपुत्रस्यसर्लोकेम
इतिपरां समाहृतमहाभागनिजानोकर्मणोफलात् ४५ हरिश्चन्द्रउवाच देवराजाननुज्ञातःस्वामि
नासुपचेनवै अगत्तानिष्कृतिनस्यनारुहेहेमगलयम् ४६ धर्मउवाच तवैवेभाविनेकेशोमयेवात्मी
यमायया प्राप्तासुपाकतोनीत्यादर्शितेचैवयकृणाम् ४७ माययाभूद्वश्यासुतकेतावकौशिकः।
अयाणानिष्कृतिजोतायमर्षिवचनाज्ञया ४८ इन्द्रउवाच प्रार्थयेयमरेस्यानेशमस्यैर्मनुजैर्भुवि तस्य
रुदहरिश्चन्द्रस्यानेपुण्यकृतोदणाम् ४९ हरिश्चन्द्रउवाच देवराजनमस्तुभेवाकोचेदेनिबोधमे प्रसा
दस्तुमुलोपदेववीमिप्रश्रयानतः ५० सल्लोकमग्रमनसःकोसलेनगरेजनाः तिष्ठन्तितातपासैवेक
येयास्यामहेदिवम् ५१ ब्रह्मदमागुरोर्वातोर्गोवधःस्त्रीवधस्तथा तस्यमेभिर्महापापेभक्त्यागाउदारम्

शान्तिनमरेः ४५ प्रश्रयेणविनयेनानतोन्नतः ५० मदर्थेणोक्तस्तस्मिन्मन्त्रेनोपेयतेतथा अयास्यत्ता ५१ भक्तस्यप्रेमपुक्तस्य
सागाद्वदमादीनामेकैवसमवायेनप्ययम् ५२॥

भक्तानामागेश्वरमुत्रश्रेयोनेवनवेदिमाह भजेतमिति भजेतेकायवास्त्रनोभिःसेवमाने अतएवात्मास्यक्तमयोगे चउष्टो।
 वहीने सजनः प्रहस्यस्त्रामुत्रसखेनपणामि ५३ तेप्रयोध्यावामिनोजनानामङ्गाः ५४ एयमिभत्रानि प्रप्रतसिद्धानि संचातेः
 समूहैःसदभोजेभोग्ये ५५ प्रभावेणमदिस्त्राकुटुम्बिनोर्दृष्ट्यानांनगरादिनिवासिनां एतेपवित्रेकमेवयथागतोराजने
 यत्तादिनिर्वाहकत्वेवकथंमिथेदिर्यः ५६ एतदेवदृश्यति तच्चेति राजपत्तादिनिर्वहणे अतएवेतैममोपकारिणोय

भजेतेभक्तमत्तान्मेमउष्टेसजनःसखम् नेहनामुत्रपणामितस्माच्छक्रदिवेवज ५१ यदितेसहिताः
 स्वर्गसमायान्तिसुरेश्वर ततोहमपियास्यामिनरकेचापितैःसह ५४ इन्द्रउवाच बहूनिपुण्यपापानिते
 वांभिन्नानिवैष्टक कथंसेवातभोग्येतेभपसर्गमभीसमि ५५ हरिश्चन्द्रउवाच शक्रभुंकेदपोरास्येप्र।
 भावेणकुटुम्बिनाम् यजेतेवमहायज्ञैःकर्मसूतेकरोतिच ५६ तच्चेतेषांप्रभावेणमयासर्वमनुष्टितम्
 उपकारिणोत्तमन्यदेतानदेसर्गलिप्तया ५७ तस्माद्यन्ममदेवेशकिञ्चिदस्मिन्नेष्टितम् दत्तमिष्टम्
 मयोजमेसामामेतेस्तदस्तनः ५८ ब्रह्मकालोपभोग्येवफलेयन्ममकर्मणः तदस्तदिनमप्येकैतैः
 समेनत्यसादतः ५९ एतिणरुचः एवंभविष्यतीत्यक्ताशक्रसिभुवनेश्वरः प्रसन्नचेताधर्ममविद्या ६०

तादेरुपपन्नतात् स्वर्गसलव्यमिच्छया ५७ सवेष्टितेशोभनेवेष्टितेसक्तर्मावृष्टाने तैरुपकारिभिःसामामेसाधारणो नोस्माकंप्र
 गरीनांसमवायेनवहन्तम् ५८ यद्यप्येषांष्टकष्टकपुण्यपुण्यादिभोगोवश्यंभवति तथाप्युपकारिणानिष्कृतिमिष्टेयास्मासीमा
 ह ब्रह्मकालोपभोग्यमिति वधीणानपुतापुतोपभोग्येसमेसाधारणोत्तमसादतस्त्वामेवैवावेष्टित्यर्थः ५९ ताधिजोगाधिपुत्रः ६०

मा.
पु. टी.
४५

चतुर्वर्णैः सम्यक्प्राप्तमेताद्युतं पुनरेतरे निकटे शुभतो जनामिति शेषः ६१ धर्मस्य राजानुहितस्य ६२ आसलोकान् स्वलोकम्
भिषाद्यसम्बाधे संकुले ६३ ६४ पदेपदे प्रतिपदे विमाना मासन् संभूते सम्यक्प्राप्तो हर्षो यैः चकारात् संभूत हर्षो राजा ६५ ६६ ६७ हे

गन्तायुतगरे सर्वे चतुर्वर्णसमायुतम् हरिश्चन्द्रस्य निकटे शोवाच विबुधाधिपः ६१ आगच्छतजनाः स
र्वे स्वर्गलोकं स उलेभम् धर्मप्रसादात् संप्राप्तः स्वर्गोपपन्नाभिरेव च ६२ विमानकोटि सन्बाधमा स्वलोका
न्महीतलम् गन्तायोप्याजने प्रादिवमारुह्यतामिति ६३ तदिन्द्रस्य वचः शुन्वाप्रीमातस्य च भूपतेः स भू
त्पुत्रदागस्तदिवमारुह्य रुहर्जनाः ६४ पदेपदे विमानानि विमानैरगमत्रगः तदा संभूत हर्षो स्ते हरिश्च
न्द्रस्य पार्थिवः ६५ राज्ञे भिविद्यत नये हरिश्चन्द्रो महातपाः समारुहो हविर्दिवेषोरैः सर्वैः समन्वितः ६६ ।
श्रयो ध्यात्वे पुनरेतरे हितासे सुते प्रियम् सहदेवैश्च मुनिभिश्च भविष्यत्तत्र गधिपः ६७ राज्ञे हसितदा वि
प्रहृष्टपुष्टसुहृजने संप्राप्य भूतिमतलो विमानैः समदीपतिः प्रासावके पुगकारैर्वप्रपाकारसे हनैः ६८
ततस्तस्य दिग्गालोकाः समो कर्मशानाजगो दैमाचार्यो महातेजाः सर्वशास्त्रार्थतत्त्ववित् ७० मुकुटवाच
प्रहोति तितामादात्स्यं महोदानफलं महत् पदागतो हरिश्चन्द्रः पुनश्चन्द्रत्वमाप्तवान् ७१ ॥

विप्रजैर्मिते ६८ भूतिमैषं विमानैः करणैः स्वर्गं प्रति शेषः प्रासावके प्रतिपन्न विमानानां पुगकारत्वमाह वप्रैश्च यैः प्राकारैः सालैस्तेः
सम्यक् हनैः समेततो यामैः ६९ रुद्रिभूति ७० तितिदात्रः स्वादिसहमेदानस्य भूम्यादेर्देहानस्य पदाहरिश्चन्द्रः स्वर्गगतः प्राप्तः तदा चो

७१ ॥ इन्द्रपुत्रा नामाज्ञादेकं त्वं मासदात्तं प्राप स्वर्गं च स्यात्पितामासं प्रभुमिति वात् ७१

नमोऽर्चयेत्सर्वमपि केशदण्डाश्रितः हरिश्चन्द्रो हि यमार्थी सहेवण्डालदासतामिसिभिः प्रकृतो कृतार्थमकमुपाख्याने फलि
नमुपसंहरति पतदिति सः स्वार्तो हरिश्चन्द्रवदुःखसागरमग्रत्वादार्तः ॥ २ ॥ इदानीं तिलप्रकरणमायेन स्थिते विद्यामित्र
वसिष्ठयोरमोमेषापादाश्वकतपास्याश्वकं नाम पुत्रमुत्तराध्यायेन वक्ष्यमाणं वक्तुमारभते अतः परमिति तस्य राजसूयस्य ।

पत्तिगुरुः पतने सर्वमाख्याते हरिश्चन्द्रस्य चेष्टितम् यः शृणोति सः स्वार्तो महत्सुखमवाप्नुयात् ॥ २ ॥

स्वर्गाधीशमयात्सुगं सुतापी सुतमाप्नुयात् भार्याधीशमयात्सुगं सुतापी सुतमाप्नुयात् ॥ अतः

परकथाशेषे श्रुयतां हि जसत्तम विपाको राजसूयस्य एषि वीक्ष्य कारकः तद्विपाकनिमित्तं च पुत्रमा

श्वकं महत् ॥ ४ ॥ इति श्री मार्कण्डेयपुराणे हरिश्चन्द्रोपाख्याने नाम नवमोऽध्यायः ॥ पत्तिगुरुः रा

ज्याभ्युत्ते हरिश्चन्द्रे गते च त्रिदिवालयम् निष्काममहातेजा जलवासासुरादितः ॥ वसिष्ठो दादशाहो

ते गंगावापुंषितो मुनिः सुश्रावच समस्तं तद्विद्यामित्रस्य चेष्टितम् ॥ हरिश्चन्द्रस्य नाशो राजसूयस्य

कर्मणः वण्डालसंयोगेन च भार्यातनयविक्रयम् ॥ सञ्जुता समस्तभागः प्रीतिमानवनीपतो वका

रकोपेते जस्वी विद्यामित्रं मुनिं प्रति ॥ वसिष्ठवाच मम पुत्रशने तेन विद्यामित्रेण चानितम् तत्रापि

नाभवत्क्रोधस्तदृशो यादृशो यमे ॥ अन्तानराधिपमिमं सगरादवरोपितम् महात्मानं महाभागं

विपाको निमित्तं देवस्य ॥ इति पण्डितभट्टरामचन्द्रविरचिते मार्कण्डेयपुराणोपाख्याने हरिश्चन्द्रोपाख्याने नवमोऽध्यायः ॥ ॥ २ ॥

राजसूयनाशो वण्डालेन संयोगेन च भार्यातनयविक्रयम् ॥ प्रीतिमानतिप्रसन्नः श्रवणीपतो हरिश्चन्द्रे गति ॥ अथ हरिश्चन्द्रविनाशने ॥ अवरो

वसिष्ठो दादशाहो

पर्यस्मदस्तेतिमणरलेयस्मिन् १॥ पलायनोदरेधावताम् २॥ संज्ञासेनभयेनविसृते ३॥ वापेवयोर्गुडेविरमत प्रवस्यतस्वा।
स्यंकस्याण ११ अयत्ताजन्मयस्य १२ अयानुदत्तप्रनाशयत् १४ द्युदस्तेप्रणष्टे १५ नामसंभावेचोरेमृद्वे १६ नवापेप्रवयोऽरया।
गयश्माद राजस्येति विग्रहोऽष्ट ११ तस्यराजोदरिश्चन्द्रस्यदेवज्ञान वसिष्ठउपकारस्यपदेस्थाने १८ केवलेप्रवोस्तात्मनस्त

इति सर्वपरिब्रुसंदाहाभूतमचेतनम् जगदासीत्संभ्रान्तेपर्यस्तितिमणरलम् १॥ दावत्तहाकोत
शिषोक्कयास्यकामिसंस्थितः द्वाप्रियेकोतशैलौयपतमापलायताम् २॥ इमाकलीकृतैलोकैस्तदा
सविमलैस्तमैः परिहृतः सर्वैराजगामपितामहः ३॥ प्रत्युवाचविशेषस्तानुभावपिकोपितौ ४
देवोविरमन्तेतलोकाः स्वास्यं व्रजेति ११ अन्वतावपितौवाकोव्रस्यणोयकृजन्मनः कोपामर्ष।
विहृतोत्तौपुपुधातेततस्यतः १३ ततःपितामहोदेवस्तदृष्टालोकसेतयम् तयोश्चदितमलिच्छेस्तिर्य
रभावमयानुदत्त १४ ततस्तौसंभ्रदेहस्योपाददेवः पितामहः द्युदस्तेतामसंभावेवसिष्टकुशिकर्षभो १५
ब्रह्मावाच ब्रह्मवत्सवसिष्टं त्वं वकोशिकसन्तम तामसंभावमाश्रित्यरुण्डेप्रवर्तितम् १६ राजस
यविणकोपेहरिश्चन्द्रस्यभूपतेः पुत्रयोर्विग्रहस्योपेष्टिबीजयकारकः ११ नवापिकोशिकप्रेष्टस्य
राजोपराध्यति स्वर्गावामिकरोवस्यनुपकारपदेस्थितः १८ तयोर्विब्रस्यकर्तारौकामक्रोधवशंगतौ
परिमज्जतभदेवोद्वाद्येद्विप्रचुरच्छलम् १५

पस्यविविक्तकर्तारौकामायाक्रान्तात् इत्याह तपश्चि तस्मात्का
मेक्रोधेचमज्जतमित्याह परिमज्जतेति वोप्रवयोः द्वियस्मात्तद्वाद्येद्विप्रचुरच्छलानियस्य १५ ॥

मा.
पु. टी.

५१ मनीवत्कथंसेपादयति निवर्तयति १२ परः प्रश्नः ४

परिष्वज्य समाश्रित्य १० निजे लोकं समाख्यं ११ १२ यते देउपाख्याने शोक्ते पापानामयनोदेनाशं १३ इति मार्कण्डेयपुराण आख्या
ने दशमः १० एवं प्रश्नतुष्टयस्य प्रतिवाक्यनिर्णयप्रसंगेन हरिश्चंद्रोपाख्याने वदन्माणा सकलधर्मार्थसूत्रस्यानीयं प्रतिपाद्य १२
नीजानां दर्शितमार्गं अतदा मोक्षमवाप्स्येति पक्षिणोपि दशापमुक्तिहेतुकं ज्ञानयोगवत्प्राप्त्यर्थं जैमिनिसेदेहनिगमपूर्वकं स
मभिधास्य सस्य प्रश्नांशयिता दर्शयति संशयमिमादिना भूतानां जीवानामाविर्भावतिरोभावोत्पत्तिविनाशो यत्र जीवेतैत

एवमुक्त्वा ततस्तत्तलजितौ तावुभावपि तमयामासतः प्रीत्या परिष्वज्य परस्परम् १० ततः सूरैर्वन्यमा।
नो ब्रह्मालोके निजेययौ वसिष्ठोपात्मनः स्थानं कौशिकोपि समाश्रमम् ११ एतदारीव कं पुंड्रं हरिश्चन्द्रक
थोनथा कथयिष्यति यो मर्मः सम्यक् ज्ञेय इति चैवये १२ तेषां पापापनोदेन मुने संते करिष्यतः न चैव वि
द्वकायोणि भविष्यति कदाचन १३ इति मार्कण्डेयपुराणे आरीवकपुंड्रं नाम दशमोऽध्यायः १० जैमिनिरु
वाच संशयं हि जगद्देहाः प्रवृत्तममृच्छतः आविर्भावतिरोभावो भूतानां यत्र संस्थितौ १ कथं संजा
यते जेतः कथं वा स विवर्धते कथं चोदरमध्यस्थस्तिष्ठे गतिपीरितः २ निष्क्रान्तिमुदरात् प्राप्य कथं वा।
हृदि मृच्छति उक्तां कालेव कथं चिदावेन विभज्यते ३ कस्यो मृतस्तथा आति उभे सकृन् उक्तां कथं

नृपे स्थितौ ते प्रश्ने मेकः प्रश्नः १ तत्राविर्भावे संवृत्तार्थमोक्षं दिग्गानां कथमिमादिना परिदेहदेहिनाः संसर्गं लोयति विनाशो तथापि
संजतकथं नायतश्चरिना शोकेन प्रश्नवित्तयम् अंगारस्य मे उगो निपीरितोऽऽतितः तारशस्य वज्रो वने उल्लभमित्यनपवप्रश्नः २ निष्क्रान्तिनि।
गमनं मृच्छति शोचति श्मशरः प्रश्नः तिरोभावे संसृतात्थमोक्षं दिग्गानां कथमिमादिना उक्तां काले मरणसमये चिदावेन जीवेन विभज्यते विभ।
को विप्रको भवति श्मशरः प्रश्नः ३ ककुत्स्थितो मृतः सनुभे सकृन् उक्तां कथं प्राप्य पापे आति भुंक्ते एवं जायते वर्धते अस्ति परिणामते वि

नृपसीति पंचभावाविकारादेरस्यः कमेण सार्धं भूयो लोकांशो रक्षितः देहस्य देहिनेनेनेति प्रश्नो
५२ नमः प्रश्नप्राप्य पंचसंज्ञो स वास्यस्वेति प्रश्नात्तमाह कथमिति ते प्राप्य पंचसंज्ञेतिः

मा.
७ टी.
५३

परिवारभित्तः निष्परिश्रमः सागी वृद्धाप्रमैवशोकनाशो भविष्यति नरतिशोकमात्मविदिति श्रुतेः ॥ जडवत् जडवत् ॥ १३ ॥
चोद्यमानः प्रेर्यमाणाः ॥ १४ ॥ साग्रमधिकं सपादमश्रुते परितोषाः स्वात्मानि निर्दोषाः स्वस्पर्शहीनाः दृष्टाः ये च मत्स्यदये मरणेन म
निचक्षिताः सुदृढादीनां वियोगादयश्च दृष्टारमन्त्रयः ॥ नानाजन्मसन्नेकानां मादृशां लाभानां विधाः स्तनाः पीताः ॥ १५ ॥

भवेद्यास्तेतनो वत्सपरिश्रान्तपरिश्रमः पदमाश्रयमितद्वययत्रगत्वा नशो वसि ॥ पतिगुरुवः श्रे
वमुक्तो वदुशो जडवत्तदकिञ्चन पितापिते सवदुशः प्रीमापादपुनः पुनः ॥ रतिपिशसतः स्नेहात्मा
रितो मधुरातरम् सवोद्यमानो वदुशः महमेदमया जवीत् ॥ तातेतद्वदुशो भस्तेयत्रयायोपरिश्यते
तथैवायानि शास्त्राणि शिखानि विविधानि च ॥ जन्मनामश्रुते साग्रममस्मति पश्ये मत्तम् निर्दोषाः परि
तोषाश्च ये च मत्स्यदये स्थिताः ॥ सुदृढमित्तकलत्राणां वियोगाः संगमास्तथा मातरा विविधा दृष्टाः पीता
नानाविधाः स्तनाः ॥ अनुभूतानि सौख्यानि दुःखानि च सदृशः वायवावद्वः प्रमाः पितरश्च दृष्टयमि
थाः ॥ १६ ॥ विष्णुश्च पिच्छले स्त्रीणां तथा कोष्टे मये पितम् गर्भतः स्वात्मनेकानि बालाने यो वने तथा वृद्धतायां
तथा मानितानि सर्वाणि संस्मरे ॥ ब्राह्मणक्षत्रियविशामूढाणां चापियोनिषु पुनश्च पशुकीटानां मृगा
णामप्यपत्तिणाम् ॥ तथैव राजभक्तानां राजा मादृशालिनाम् समुत्पन्नानि मोक्षे यथैव तव वेषम
नि ॥ भर्तृतांदासतां चैव गतास्मि वदुशो दृष्टांस्वामित्वमीश्वरत्वं च ददित्वेन तथागतः ॥

पिच्छले प्रतिबन्ने कोष्टे कृतौ उचितं निवासं कृतम् ॥ १७ ॥ रातो भक्तानां परिकारकाणां मादृशालिनोऽप्येव शोभमानानां मृगाणां
मित्यर्थः ॥ भर्तृतां द्याहृतं पदं तव ईश्वरत्वं नियतं ॥ १८ ॥

मेमयाप्रमेसादेहारितोमुचितः १३ पित्रादिकृतेनसुखेनरुषःधनादीनोपिजाययेग्यानामलाभाद्याखुणाधोताननोदेमेगतः
 प्राप्तः १४ यतस्तुमलोपलधिमाधने मोतःसंसारवक्रप्रमान्मुक्तिः १५ यत्रयस्मिन्नज्ञानेवित्तानेप्रथदीकृते विगुणोमोताभा
 वाहिगतगुणः क्रियाणाकलापः संवातः सम्यक्फलपयेवसायीनप्रतिभातिबुद्धिर्हि नप्राप्नोति तद्धनस्यफलत्वादिसर्गः
 उमत्रः प्राउभूतोवोधोनिविशेषेवद्यामेकाधलीकारः वेदेः त्रैगुण्यप्रतिपादकैः किंप्रयोजनेन किंचित् यतश्चामस्यवेदिकक
 र्मफलापेप्रमपितस्य देयनयात्तानस्य तत्रदेतः गुरुभिर्निविशेषवद्यात्मसादात्कृतिर्येर्वित्तानेविरीदस्यनिष्कामस्य यतः
 सदानिमकालेशालनोयापकस्य यदासदात्मनः सपब्रह्मसभावस्य १० ननुकिंतत्सदात्मनेनामयदित्तानेनत्रैगुण्यप्रतिपा

दनेमयादतश्चायेरुतेमेहारितस्तथा दनेममायेरमेभोमयादतमनेकशः १३ पितृमातरसहज्जादक।
 लत्रादिकृतनेच रुषासकृत्तथादेममस्तुधोताननोगतः १४ एवंसेसारवक्रैस्मिन्भुमतातातसेकदेज्ञा
 नमेतन्मयाप्राप्तमोतसेप्राप्तिकारकम् १५ वित्तानेयत्रसर्वोयस्ययजः सामसेतितः क्रियाकलापोवि
 गुणोतसम्यक्प्रतिभातिमे १६ तस्मात्त्रयोधस्यवेदेः किंमेप्रयोजनम आत्मस्य गुरुवित्ताने निरीदस्यम
 दात्मनः १० षड्विकारक्रियाः स्वसुखतर्षसंश्रयत गुणोऽवर्जितेवद्यस्तस्याप्यामिपरेपदम् १८

दकवेदोक्तकर्मकलापेप्रमपितस्तरसाशेकानसतगोप्रतिपादयति षड्विकारवतामिति षड्विकारेरस्यादिभिः षड्विः स्थानदेहस्व
 भावेः क्रियाभिः प्राणमयाप्रयाभिश्चेष्टाभिः ३ः त्वदिभिर्मनोमयनिबन्धनैः तर्षस्वसारसोरागसौम्यकारदमैः संकल्पविविक्ति
 त्वादभिर्मनसोधर्मैः तथावसुतिः कामः संकल्पोविचिकित्साप्रज्ञाप्रज्ञाधतिभीभीरितेनस्त्वैमनपवेति गुणोऽवर्जितेन
 विगुणात्मकोवित्तानमयः कोणोऽरहीतस्तत्कृतिर्येप्रानंदमयात्वंभुर्गतयास्थितमयाकृतमानेदप्रचुरेयतैः पंचकोणैरुपा
 धिभूतैर्वर्जितेतेभ्योविविक्तीकृतेनउतीर्णोतदाधारेवानेदात्वंब्रह्मपरं सर्वानंतरत्वात्कृष्टंकोशेभ्योयतिरिक्तवत नल्लहनिदेशं

हृदयप्रकाशमि देहपातादर्थेनसास्मादरातिदेशः तपावमुक्तिः तस्यतावदेवचिरं वदतिमा
 तप्रयमेपस्ततस्ति १८

मा.
पुटी.
५३

पुत्रवमुखेवसलोकादिभोगेष्वोताशनवहैरस्यत्रपरेसाधनैवेराग्यमिमाह रमेति रसोरागः तर्षः कामः भयेविषयनाशनि
बंधनेउहेगानानाविषयविषयानवस्थितचित्तं हवोवाञ्छितलाभः श्रानेदसद्भोगजनसोखं यतेभोजनायाविद्यारणवाग
राम्गवंधनीसावनरपवमगास्तान्हीतेवडुंशीलायेसंगादयः पाशानांजातृपाणोरज्ज्वोशतेराकुलाविताता वेदिता २५
उपसंहरति तस्मादिति रमेममप्रमदंउःखस्यैवयिवाकुलितोमगुमितः पाकः किंपाकः विस्मयाकेनफलेमत्रिभंसदशम् १०

रसतर्षभयोहेगहर्षानन्दजवागुरा विज्ञानाहमगग्राहिसंगपाशशानाकुला २५ तस्माद्यास्याम्यदेता
तस्यकेमंउःखसन्निधिम श्रयीधर्ममधमोखंकिंपाकफलमत्रिभम् १० तस्यतदचनेशुनादयंविस्मय
गद्गदः पितावाहमहाभागंससनेहप्रमानमः ११ पितोवाच किमेतद्वापसेवत्सकुतस्तेज्ञानसंभवः
केनतेजस्ताएवमिदानींचप्रबुडता १२ किंचुशापविपाकोयमुनिदेवकृतस्तव यत्नेज्ञानेतिरोभूत
माविर्भावमुपागतम् १३ श्रोतमिच्छाम्यदेसर्वेपरेकोतदलेदिमे तत्सर्वेवदिवत्सलेयथाहज्ञानमा
मवान् १४ पुत्रउवाच मृणालानपयाहजेममेदेसुखःखदम् यथाहमासमममिज्जन्ममस्मास
वयत् १५ ग्रहमासंप्रशविप्रोमस्तात्मापरमात्मनि आत्मविद्याविद्यारेषुपरिनिष्ठापरागतः १६ ॥

नरसाकसादेवालोकिनाः प्रतिभावाश्रविर्भावादिमयमानः प्रवृत्ति किमेतदिति कुतः कस्मादेतोः पूर्ववेदधारणशिक्षाकाले प्र
बुडताविकसितत्वे ११ ग्रहेवेदेतंगवेधयवाह किंचुरति एवंप्रबुडत्वे शापप्रभावेणजरत्नमप्रबुडत्वे यत्प्रस्मात्तेतवतिरोभूते श्रु
तर्हितेप्रयश्रविर्भावमध्यतलेउपागतेशासम् ११ यथायेनप्रकारेणहज्ञानेप्राप्तवान् १४ हतेसंपत्ते ग्रहमाहर्तमानादिप्रपुत्रजम्
नः परवप्रतीतेजन्मानि १५ परमात्मनितुरीयेप्रमदंकेतमेयस्तात्माध्यानेनैकाग्रीकृतचित्तः सायतापकभावेनात्मनः प्रतिपादि।

८ साविद्याप्रपञ्चसंज्ञासंविद्यारेषुपरिनिष्ठापरागतः १६ ॥
गतः प्राप्तः १६

तत्र साधनाया ह सततमिति योगे ज्ञाने कर्मणि च पुनस्तद्वदितस्य सततं योगाभासस्तत्परत्वेन स संगमात्प्राप्तेः सतो संयोगात्संगात्
 कामादिमागेन सत्त्वभावात्प्रशस्तानो यमनियमाद्यष्टांगानां सेवनात् विचारणे को हे कस्मादयं कस्य वा संसारमेवं उपः विशेषतश्च
 पापिभ्यः पृथक्कारेण प्रसक्तैतन्मत्पतयाः वस्थानेन स्मात्परातिष्ठाकाष्टा मुपागत इति एवेणान्वयः १० तस्मिन् सर्वेष्टो को कयोगाभासाव
 दितत्वे प्रत्ययकारेणोक्तश्रीतिः रतिः पुनतः समादयतः परंतत्प्रवणतया केवलं आचार्यतोपरोपदेशोपदेशत्वे शिष्याणां संदेहं
 हरति हतु अतिशयेनोपदेशानां संदेहहारकः १८ ततः ज्ञानस्य विचारणादानाभ्यां वस्यणाप्रतीचकत्वेनादात्म्यं प्रमत्तादात्म्यं

सततं योगपुक्तस्य सतताभ्याससंगमात् सत्संयोगात्सत्त्वभावादिचारणाविशोधनात् १० तस्मिन्नेव परा
 श्रीतिर्ममासी पुनतः परम् आचार्यतोचसंश्रमः शिष्यसंदेहहरतमः १८ ततः कालेन महता व्रत्ये कत्वा
 मुपागतः प्रज्ञानाकृष्टसद्भावो विपत्रमप्रमादतः १५ उक्तांतिकालादारभ्य स्मृतिलोभमेभवत् यथावा
 द्युते वैवज्जन्मनोस्मृतिमागतम् ४० पूर्वाभ्यासेन तेनैव सोहेता न जितेन्द्रियः पतिष्यामि तया कत्वे
 न भविष्ये यथा पुनः ४१ ज्ञानदानफलं सततं यज्जातिस्मरणं मम नयेन त्याज्यते तान्त्रयीधर्मप्रितैर्नैः ४२

मौसमो न प्रसज्जेन भावमति सुकुमारं उल्लभमेतज्ज्ञानमिमाह प्रज्ञानेति प्रज्ञानेन उरुच्छो नाकृष्टः तिरोभावितः सद्भावो यस्य प्रतपवप्र
 मादतो न वदितत्वेन विपत्रो एत रतिस्वयेतज्जमकारणमभिहितम् १५ किञ्चित्कालमनवदिततयापि महतो ज्ञानस्य सततमभ्यस्यमा
 नस्य फलमाह उक्तांतिकालादिति स्मृतेरनुभूतव्रत्यात्मैकविषयाया लोप उच्छेदः यथावत्करतलामलकवत् ४० पतिष्यामि यतिषो
 भविष्ये उच्यते ४१ प्रमेभ्यो ज्ञानदानस्य फलमेतदेव यज्जातीनां जन्मनोस्मरणं यतज्ज्ञानरस्मरणं त्रयीधर्मप्रितैः त्रयीधर्मपरायणो
 न शक्यते रागाद्याक्रोतवित्रत्वेन परंपरया स्मृतिना शस्तेन च बुद्धिना शास्त्रं तत्रैकं शास्त्रागाक्रोथः प्रभवति क्रोधात्तोभोभिजायते लोभा

इति संमोहः संमोहास्मृतिविभ्रमः स्मृतिभ्रंशादुद्दिनाशो बुद्धिनाशश्चास्तीति काशिका
 तत्रादुल्लभमेतज्ज्ञानमिति भावः ४२

मा.
पु.टी.
५४

पूर्वजन्माभ्यस्तानप्रभावेणानिष्टाधर्मधर्मस्यपरोनिष्ठात्रिंशजदेताविन्वासरनियतः ४३ त्वंचमउपदिष्टपरात्मज्ञानेनात्मानंमोचये
त्याह तदिति तस्मिन्निगताहत्वापुत्रस्यपितृर्गोशासुप्रसिद्धेऽहणापनयनेशामुयात् ४४ आविर्भावतिरोभावोभूतानोयत्रसंस्थिता
विस्मदिनाभवतायदयेष्टाः संसारपवगदनेप्ररणात्रीतदाश्रयोयत्रप्रश्ने ४५ तत्रकस्यचिदधर्मपवप्रवृत्तिः कस्यचिदधर्मपवप्रवृत्तिर्य
योसत्त्वस्यप्राधान्येपरत्रजसः कस्यचिदनुभयेयत्रतमसः प्राधान्येकस्यचिदीश्वरानुग्रहीतचित्तत्वात्काम्यनिषिद्धवर्जनप्रसरंनि
कामकर्मवृत्तौ तत्रशुद्धसत्त्वस्यैवप्राधान्यं तस्यचिन्मनैमित्तिकयत्नोपासादिसमाश्रयणोनशुद्धचित्तस्यसद्गुरुसमाश्रयणात् म
हावाक्यादिनिर्णयफलपूर्वकमखण्डायवोधेनवृत्त्यणोकोप्रदर्शयिष्यन्पितापुत्रसंबादमारभते तत्रानादिमायोद्भववुद्धिहनिनास

सोहंपूर्वप्रभावेणानिष्टाधर्ममुपागतः एकोतत्तनुपागम्यपतिष्याम्यात्ममोक्षणे ४३ तद्दृष्टिनेमहाभा
गयत्रेसंशयितेहृदि एतावतापितेहृदिमुमाद्यामरणमाश्रयान् ४४ पतिणारुयुः पिताश्राद्धततःपुत्रे
श्रुदधानश्चतदवः भवतायदयेष्टाः संसारगदनाश्रयम् ४५ पुत्रवाच श्रुतातानयथासेनदनुभूते।
मयासकृत् संसारचक्रं गदनेस्थितिर्यस्यनवियते ४६ ॥

नासंभेदेनजीवस्यपाकृतगणकर्मसंबंधात्करीरेदेवतिर्यगादित्र
पमुपजायते तस्मात्पाकृतगणवित्तयोपयोग्यधर्माधर्मात्सकंकर्मपवर्तनेनेनचपुनस्तेषांकर्मणासवप्रणोभोग्यत्वात्पुण्यपापकारणकंस
त्वः स्वात्मकफलोपभोगायनदनुभूतेदेवतिर्यगादिशरीरश्राद्धंभवतिततःकर्मततःपुनःशरीरमिति संसारस्यारवद्वदीवद्वेषुमा
णस्यवसद्वर्षेदशयत्नैराग्यायं तत्रिहतिमृतकारणात्तानपरिहृतिमूलकत्वादत्ताननिवृत्तेस्तत्तानैकसाध्यत्वात् शास्त्रोदितविदित
कर्मानुष्ठानादिकेतत्रसाधनं ततोवेदांतादिवाक्यविचारार्थेसद्गुरुसमाश्रयणमितिद्विज्ञोपाख्यानादिनाप्रदर्शयति तत्रसंसारस्य
धर्मिमवक्रसहपत्वेनावदाह श्रुतातेसादिना असकृत्मुहमुहः संसारपवचक्रंजीवस्यस्वभावविरातेदादिकर्तृत्वाचक्रंवेध

यमाणोमरतेमंसें पस्यवंचममाणस्यवक्रस्यस्थितिर्मनागणचतलतयावस्थानेनविद्यते ४६
५५

न शोकोतिकाले च कथं चिद्भवेन विभज्यत इत्यस्य प्रश्नस्योत्तरमाह सोऽहमिमादिना हे पितः तवैवानुत्तयानतवलेपादिना उक्तोतिकाला
 मरणकालात् एतस्य स्वयमप्यतनयोपलभ्यमानतात्मात्मनिवक्तृत्वे दर्शयति यथेति अयोनुमानादिना तात संसारस्य स्थितिः
 न यथाहो विवदमानो वेयातो अहमद्राहमिति अहमश्रौषमिति तस्यैव अद्रथ्यामयोहमद्राहमिति अतिरिपिप्रत्यक्षदृष्टेरेवामनम।
 मस्यानामते दर्शयति एतदभिप्रायेणैव यथा नामरतिवाक्यम् ४० ऊष्माजादराग्निः पितृधात इयः प्रकुपितः स एवातधातुगुणी
 कारेणाधिकी भूतः कायेतीव्रणाधिकी भूतेन वायुधातुना समीरितो ध्यायमानः दीप्यमानः प्रजलन् निरिध्यतः भुक्तस्य पीतस्य वा भक्ष

सोऽहं वदामि ते सर्वे न वैवानुत्तयापितः उक्तोतिकालादारभ्य यथानामो वदित्यति ४० ऊष्माप्रकुपितः
 कायेतीव्रवायुसमीरितः भिनत्ति मम स्थानानि दीप्यमानो निरिध्यतः ४६ उदानो नाम यवनस्ततश्चोर्ध्वं प्र
 वर्तते भुक्तानामसुभक्षणाणामयोगतिनिरोधकत ४५ ततो येनासुरानानि कृता मत्ररसास्तथा दन्ताः
 सतस्यामाक्लादमापदिप्रतिपद्यते ५० अत्रानियेन दन्तानि अत्रास्तेन चेतसा सापिदमिमवाप्नोति विना
 प्यत्रेन वैतदा ५१ येनादन्तानि नोक्तानि प्रीतिभेदः कृतो न च शास्त्रिकः अद्रथानश्च ससुखं मम मरच्छति ५२

जलादेवां पुवेगवशाज्ज्ञानवस्थानात् रेथनहीनः अतएव दायाभावादाधारभूतशरीरस्य मम स्थानानि भिनत्ति तदति ४६ वायो वैगितस्तत्र
 मेषधातुविकारकारिते दर्शयति उदानरति उदानो नाम वायुः कण्ठस्थानरुध्वं वहिः शरीरे वा पुवेगवशाज्ज्ञेते प्रवर्तते सर्वभुक्तानामसुभक्षणा
 भक्षणां च प्रयोगते नैव रासाशयस्थानस्य भुक्तपीतानो निरोधकरोति येन कर्दिहं धं अथ अविरेको रोगिणो मुसूषोः संजायते इत्यर्थः ४५
 एवेपापिनामरुणकाले चो रगदपीशमपरदारुणरुजोपलक्षणभूतामभिधायतत्रिगसायपुण्यकर्मश्रेणी प्रपद्यति ततश्मादिना ।
 अत्रानिवरसाश्च तस्यामापदिमरणकालिकोपद्रवे आक्लादे सुखं प्रतिपद्यते सुखेन मम माप्नोतीत्यर्थः ५० तदामरणकाले ५१ अदन्तानि

असमा विवदनाति इत्यस्योदेः प्रीतेरस्योमेप्रस्योभेदच्छेदः इच्छति प्रीति ५२

मा.
पु.टी.
५५

मृतस्य पुरीष्वात्सुः सत्त्वापरहृदयंगमयावाचा ५३ आगारेवेशम ५४ वेदनापीशंकशोः तदो उद्देगोभये ५५ मोहमज्ञानेशालोकोदी
पादि पवंमरणकालसौख्यहेतुकं धर्मदर्शयित्वा यत्कृतमनुसरति कृतमातीति अशस्याननित्यात् अनुशास्तिथमाचारादीन् शितय
ति मोहमयवोऽज्ञानमरणकालाः ५६ इति गंधार्थगन्धाः तदा मरणकाले ५७ वेपथुः कंठः कंदरति आह्वयति रोदिति च ५८ दृष्टिर्दर्शनं

देववाद्याणामज्ञायां येरनाश्चानसूयवः सूत्सावदेति क्रीमेन स्तेनराः सुखमयवः ५३ आगारेदायिनोदा
हेनत्तथामत्रदायिनः आमुवेति तराः कालेन स्मित्त्वा नुपस्थिते ५४ शीतं जयेति धनदास्तापे वादकदा
यिनः नृपांतिवेदनां कंठये वा मोदे गहारिणः ५५ मोहे ज्ञानप्रदातारस्तमश्चालोकदायिनः नृपांतिवे
दनां कंठये वा मोदे गहारिणः कृतमाती मया वादी अशस्याननुशास्तिथः ते मोहमयवः सर्वे तथाप्येव
दनिदकाः ५६ विभीषणाः इति गन्धाः कृतमुद्गरपाणयः आगच्छंति उरात्मनो यमस्य पुरुषास्तथा ५७
आमेषु दृक्कायेने प्रजायते तस्य वैपथुः कंदम विरते सोममातृभ्रातृसुतोस्तथा ५८ सास्यवागस्तुतानान
एकवर्णा विभायते दृष्टिर्विभज्यते त्रिसाब्दा साब्दयमपाननम् ५९ ततः सर्वे दना विष्टः स्वशरीरे विमु
च्यति वायुप्रसारित इषे देहमम्यवर्तते ६० तत्कर्म जेयातनायेन मातृपितृसंभवम् तस्य माणवयो
वस्था संस्थाने प्राग्भवे तथा ६१ ॥

शक्तिर्विभज्यते इत्यति दृष्टोतमः प्राग्भवति चासात् अतितीव्रोद्गतात्माणां चासात् ५१ ॥
वायो रये सत्तेशीलं यस्य तज्जादृशं तस्य जीवस्य रूपं प्राणायामा रुपाय देहं प्रवर्तते ते मक्तदेहसदृशे तेशरीरे कर्मभोगार्थमाश्रयते इत्यर्थः
तदाह तस्य मक्तस्य देहस्य कर्मणो जातं तदा सनायास्तदानीं प्रवृत्तत्वा तस्य देहस्य प्रमाणो पौरुषं मानं वयस्कारुण्यवस्था संस्थानमा।
काराय तत्प्राग्भवे यन्मातृपितृसंयोगा जातं तत्प्रतिच्छेदकं शरीरेन भवेन तदा तदानीं मातृसंभवं तद्वदति इत्यर्थः यातनायेन पापफलोपभो

६० गतरक्तभोगार्थम् ६१
५५

कर्षते वलात्रयति दण्डप्रहारेण दण्डसत्तातेन संभूते कर्मितम् ६२ यमलोकमार्गे पापिनो दारुणः खदेवणीयति कुशोसादिनात्रिभिः
 कुशादिभिः कर्कशेषरुषे दारुणो मार्गे दृष्टीयार्थं समीचीनद्वारेण त्रीनापापकर्मयमालये प्रयाति शोकः कीलकं सशोगर्तः उक्तेः।
 कठिते ६३ तदमुभिसंस्तव्यं किं रणस्यो मुभिः किं रणैः शिवास्मान् सदा देवभीषणैः ६४ ६५ उरुतरयमलोकवर्मससख

ततो दतो यमस्यामु कर्षते दक्षिणो दिशम् दण्डप्रहारसंभूते पापेर्वभाति दारुणैः ६१ कुशकाण्डकव
 ल्मी कशंकुपाषाणकर्कशे तथा प्रदीपजलने क्वचिच्छ्रुशानो कटे ६२ प्रदीपादिसदीमेव दसमानस्त
 दंशुभिः कृष्णनेयमहते शिवा सत्रादभीषणैः ६४ विकृष्टमाणास्ते चैवैर्भक्ष्यमाणाः शिवा शनैः प्रया
 तिसारुणो मार्गे पापकर्मयमालयम् ६५ कञ्जोपानस्य दानाग्रे ये वेश्म प्रसाधितः ते योतिमनुजामार्गे
 तस्मात्वेन तथा त्रदाः ६६ एवं केशाननुभवन्नवशः पापपीडितः नीयते द्वादशादेव धर्मगजपुंजरः ६७
 कलेवरे दसमाने मस्रो ते द्वादशच्छति भक्ष्यमाणे तथैवात्रिंक्षिप्तमाने स दारुणम् ६८ क्षिप्तमाने य
 विरते जेतुः खमवा मुयात् स्वेन कर्मविपाकेन देहोतरगतोपि सन् ६९ तत्र यदा न्यवास्ता ये प्रयच्छे
 तितिलैः सद यच्च पिण्डे प्रयच्छेति नीयमानस्तदमुने ७०॥

प्रयाणार्थे दानसंग्रहमाहच्छोपानस्य दाना रश्मिस्तुमान
 पत्रेऽपानदण्डकाशारिनिर्मितापादरतिणीपाहः ६६ श्रवणोसनेत्रः ६७ द्वादशादेव भूनां कर्मसंस्तवयानफलं प्रपेक्षयति कलेवरे श्यादि
 ना तत्रेदं कशरीरस्य दारुणो नायात नोतेन दासनरहीते शरीरे प्रेताख्ये दर्शयति द्वाभ्यां भक्ष्यमाणे स दारुणादिना भुज्यमाने प्रातिः ३ः तंश
 खे क्षिप्तमाने स दारुणः ३ः खे ६८ क्षिप्तमाने जलैः तत्र हेतुः स्वेन कर्मविपाकेन देहोतरममं देहे गतः ६९ यस्मिन् द्वादशादसुवे भुक्

मन्तसो लमाह तत्रेति प्रयच्छेति दत्ते नीपमाले यमसहतेः प्रमुने मुञ्चति ७०

मा.
पु.टी.
५६

तैलस्य भोगो विमर्दः श्रृंगानां करचरणदीनां सेवा हने मर्दने आयायते वर्धते ॥ ११ ॥ १२ ॥ आयासः खेवियते यत्र मन्त्रार्थो
राष्ट्राण्यः पापश्यादिवत् यमस्य देवाय ॥ १३ ॥ यमस्तु यदेतद्वर्धते गर्तमात्रे सप्रमाणे रक्ते प्रदिलीयस्य भिन्नः संपिशो ज्ञानस्य च
यः पुंजस्तस्य प्रभायस्य प्रकृतिरुसमिति यावत् मन्त्रादीनां परिचारकाणां मध्ये स्थिते यमं पश्यतीति पापिनो भीषणसंस्थानो यः

तैलाभोगो बोधवानामेव सेवा हने च यत् तेन चायायते जेत्यर्थाच्चेति स्ववाक्यवाः ॥ भूमौ सपदि
नीत्यर्थे क्लेशमाप्नोति वाक्ये वैः दाने ददति स तदा जेत्यर्थाच्चेति मृतः ॥ नीयमानः स्वकंदे देहादशांसे स
पश्यति उपभुंक्ते तथा दत्तं तोयपिण्डादिके भुवि ॥ द्वादशाक्षसुरचोरमायासं भीषणाकृतिः याम्ययः
पश्यत्योजेतः कृष्णमाणस्ततस्ततः ॥ १४ ॥ गर्तमात्रे परकांते भिज्जान्न च यप्रभम् मन्त्रकालांतकादी
नां मध्ये पश्यति वै यमम् ॥ १५ ॥ देहाकालवदने भुक्कुटीरारुणाकृतिम् विरूपे भीषणे र्वकैर्हते वापिशते
रपि ॥ १६ ॥ दण्डासक्तमहाबाह्वैराशहस्तं सभैरवम् तत्रिदिष्टो ततो याति गतिं जेतः शुभाशुभम् ॥

मोमेवोसकृतिनां तद्विपरीतदर्शनरतिबोध्यम् पितृलोके राज्यमनुशास्तिदेवः शिवः शिवानामशिवो शिवानामिति सनत्सज्जाने भिदि।
तत्त्वान् यत्र शिवः सौम्यः शिवानां पुण्यवनामित्यर्थः ॥ १५ ॥ भुक्कुटी भूभंगस्तथा शरुणा भीषणाकृतिर्यस्य ते विरूपे विगतशेषेः भीषणे।
शरुणो र्वकैः कृदिलैः सभावतो वापिशते जैरादिभिर्हते परिवारिते ॥ १६ ॥ दण्डासक्तो महाबाह्वयस्य तत्रिदिष्टो तेन यमेन देशिताम् ॥

कस्योमतस्तथाप्रतिभेसकृतकृतेरतिप्रसूयधनोत्तरयितुमाह रौरवेऽमादिनाध्यायान्तम् अदनीप्रसमवादी निशामयप्रालो
वयनिनिबोधेतिपावत् ७८ प्रमाणतःपरिमाणेन जानुप्रहीवात्प्रमाणयस्यस्रस्यप्रमाणं सुउत्तरःप्रतिशयेनउःखननतेशा।
वाः ७५ सुउत्तरनेतस्पदर्शयतितेनेति रौरवे अंगगणोस्फुल्लिगानोवयैःपुंजैरुपेतप्रकं प्रतितीव्रेणजतनेनाग्निनातापितेप्रचुर

गौरवैकटमादीवयानियमादनीनरः तस्यस्वरूपेवत्यामिरौरवस्यनिशामय ५८ योजनानांसदस्येदेगे
रवोदिप्रमाणतः जानुमात्रप्रमाणान्नतत्रयः सुस्तरः ५५ तत्रोत्तरचयोपेतैकतेनदरणीतलम् न
लनेनानितीव्रणानापिताम्बरभूमिना ६० तन्मथेषापकर्माणोविमुंचेतियमानुगाः सदस्यमानस्तीव
णवक्रिनातेनधावति ६१ पदेपदेवपादोस्यशीर्यतेजायतेपुनः ग्रहोरात्रेणोदरणोपादाभ्यासोवगच्छति
एवंसदसंविस्तीर्णोयोजनानांविमुच्यते ततोमत्पापमुद्यर्थेनादृशिरयमच्छति ६२ ततःसर्वेषुनिस्ती
र्णःपापीतिर्येकमश्रुते किमिकीटपतेगेष्यावरेषुचरेषुच ६३ गन्ताडुमगजायेषुगोष्वेषुतथैव
च अमासवैवपापासुःखरासवयोनिषु ६४ मानुष्येषाण्यकृत्त्रोवाकृत्तिनोवानरोपिवा चाणानप
कसायासुनरोयोनिषुजायते ६५ अथशिष्टेनपापेनपुण्येनचसमन्वितः ततोवरोहिणीयातिमृद

मंतरितं भूमिष्वयेन कृतं निर्मितं ८० तस्य ध्येयं प्रियमधे ८१ उदरं गोमयं पादाभ्यां पादयोः शीर्यते न स्पृष्टि ८२ विमुच्यते स मृते निरये
नरकं ८३ पर्वण्येनो नरकमुक्ताया मुभकर्मणोषेण तस्य कुजन्मायाह तत इति ८४ ८५ ८६ अथ रोहिणी अथ अथ रोहिणी अथ रोहिणी अथ रोहिणी अथ रोहिणी
या तीजा मुक्तये नारतस्य प्रामो जन्मोतरे पुत्रास्तान्नादिनोन्मोचिनीमित्यर्थः पादोतरे पद्याय पदपाः रोहिणी मृदादियो निमुक्तः।

मा.
पु. टी.

५३

शुभिरोहिणीवृक्षभयोपयोगिनीम् पाठांतरस्यवार्थः ८८ पुण्योगतिस्वर्गोत्थो ८९ ९० तस्मात्स्वर्गावतीतोपप्रेष्यताः महा
त्मनो महाबाहो नानागोहे रदे जायते नीरुजो रोगहीनाः सतो हवन् चरित्रे परिपालयेतीति तथा ९१ अग्रान् प्रेषान् ऊर्ध्वं स्वर्गं योति।

विप्रदेवैर्द्रुता चापिकदाचिद्वरोहिणीम् एवंते पापकर्मलोत्तरके पुपतेत्यर्थः यथा पुण्यक
नो योति तन्मे निगदतः शृणु ८८ ते यमेन विनिर्दिष्टो योति पुण्योगतिनराः प्रगीतगन्धर्वगणाः
प्रदत्तास्मरसाकुलाः ८९ सारनूपुरमाधुर्यशोभिता मत्तलानि च प्रयोमाशु विमानानि दिव्यवस्त्र
सगुन्धलाः ९० तस्माच्च प्रच्युता राजा मये पांच महात्मनाम् जायते नीरुजो रोगहे स हवन् परि।
पालकाः ९१ भोगास्तं प्राप्नुवंत्यग्रास्तनो यो मूर्धं मयथा शुभरोहिणी वासे प्राप्य पूर्ववद्योति
मानवाः ९२ एतत्ते सर्वमाख्याते यथा जेतुं विपद्यते प्रयातः शृणु विप्रदेव यथा जेतुं हि जायते ।
निषेके मानवे स्त्रीणां वीजे प्राप्ते रजस्यथ ९३ इति श्री मार्कण्डेय पुराणे पिता पुत्र सेवा देस्वर्ग
नरक फलोपभोगो नामैकादशोऽध्यायः ॥ १॥

पुण्यपरिचयान् प्रमथेति पापपरिचये नरके योति शुभरोहिणी विप्रदेवादि रूपो पूर्ववदिजन्मोत्तरीयवत् ९२ विपद्यते म्रि।
यते निषेके गर्भाधाने स्त्रीणां संवैधितिरजसिमानवे पौरुषे वीजे शुक्रेशा मे से योगे याते सति ९३ इति मार्कण्डेय पुराणे पकादशः ॥

५३

पूर्वाध्यायेन मन्त्रकामेन प्राणोन्मुक्तमिति प्राणोन्मुक्तमिति सर्वप्राणान्मुक्तमिति श्रुतिप्रसिद्धं जीवस्य प्राणाश्च स्योक्तोक्तिर
वैकौ गतिपुण्येन रोभयात्मिकामारोहेयतनवतरेकस्याणतरेऽप्येकुरुतेपि च वा गोपर्वे प्राजापयेवात्रासंवेति श्रुतिप्रतिपादितोपलक्षण
भोगिनीपवेपापामपि द्वितीयो गतिपापकृतो नारकीरुः खपरम्यगमभिप्रासुवेतीति द्विविधा गतिर्दर्शिता अत्रैव संक्षेपेणोपवर्णितो
नयेव द्विविधा कर्मशेषोपभोगप्रतिपादिका मागतिमवरोहेरमणीयचरणा अभ्यासोद्वायतोरमणीया योनिं प्रापयेते वा स्या यो
निं कदाचिद्योनिं वाश्मादिश्रुत्यभिहितो द्वितीयो तत्कस्यचरणाः कस्यो योनिमापयेते स योनिं वा स्रक् कस्योनिं वा चण्डालयोनिं
वेति श्रुतिप्रतिपादितो अथैतयोः यथोत्तरः कतरेण वतता नीमानि तदा एव सकृदावतीनि जायसमिद्यस्वेतेन हतीये स्थानमि
ति श्रुतिप्रतिपादितो हतीयामागतिं कीटादित्त्वं जेतं प्रायश्च गतिमभिधाय श्वाती कथं स जायते जेतः कथं वा स विवर्धते ।

पुत्रवच निषेकमानवः स्त्रीणां हणो वीजे रजस्तथा विमुक्तो नरकादापि स्वर्गादापि प्रपद्यते ।
नाभिभूते च तत्स्यैर्ये पाति वीर्ये हये पितः कलिलत्वे बुद्धयत्ने ततः पेशी त्वमेव च २॥

कथं चोदरमध्यस्थस्तिष्ठसंगनिपीडितश्चादेरनुयोगस्योत्तरे विहणोति निषेकामित्यादिना तत्र यावत्संघातमुचिताद्येत्वमेवाधानं
पुनर्निवर्तते यथैतमाकाशमाकाशादापेवापुंभन्ताप्रमोभवति प्रमोभन्ताप्रभवति प्रप्रभन्तामेवोभवति मेवोभन्ताप्रवर्षति तत्र
हवीदियवागेवधिवनस्य तयस्ति लामावाति जायेते रसादिभ्यस्तु क्वीयायोषधिसंपत्तिरूपेणात्तेन भुक्तेन रेतारक्तयोः संयोगे ।
निषेकं स्त्रीयोमोनिषिक्तं भुङ्क्तेन रस्य प्रतिपद्यते जेतः प्राप्नोति वा पुर्वे गोतमतस्तत्रैवापुरेव व्यष्टिर्वापुः समष्टिरिति श्रुतिप्रतिपा
दिते स्त्रत्वे लिङ्गं ऋतौ स्त्री रजसि सिक्तं रेतः कर्मफलसाधेन प्रापः पुरुषवत्त्वमो भवेतीति श्रुतेरापोरेतो रूपा गृहीत्वा लिङ्गोपा
धिर्जीवोगर्भाशये विधाति अन्यथा ऋतौ सिक्तमपि रेतः स्येन्न संभवेन्न स्थिरी भवेच्चातो वा पुर्गर्भाशये तन्मात्राण्युपादा ॥

मा.
१.टी.
५८

नकारणभूतानिग्रहीत्वाक्रमेणतेगर्भवर्धयति तथाचशुक्रातिरेकेप्रमात्नवति शोणितान्तिरेकेस्त्रीभवतिदाभ्योसाम्येनपुंस
कोभवतिशुक्रभेदेनयमोभवतीमादिक्रमेणगर्भहृदिमाह नाभिभूतमिति तमिजोर्जचमेवीर्यद्वयंशुक्रशोणितान्तेनाभोभूतंशान्ते
सत्त्वैर्येषांमिति यउक्ते गर्भस्यनाभिनाशान्तेनासीरसवहाःस्त्रियः संलग्नान्तेनगर्भस्यहृदिर्भवतिनिमग्नः गर्भस्यनाभिमध्येतस्यो
तिःस्थानंभुवंमतम् तदाधर्मतिवातश्चदेहसेनास्यवर्धतेरति कलिलत्वेउभयोःसंमिश्रीभावः तच्चैकराशोषितेकलिलेभवति प
चराशद्वयोभवतिसमराशमेषीहिसमराशद्वयःपंचविंशतिराशान्स्थितोचनोभवतिमासमाशक्तदिनोभवतिदिमासाभ्यो
तरेणिरःसंपद्यतेमासमात्रेणग्रीवाद्यादेशोभवतिमासचतुष्टयेनतृत्यादेशःपंचमेमासेनतुरोमयादेशःसम्भवतिषष्ठेमुखनासि।

पेषणास्तथायथावीजादेकुशारेःसमुद्भवः प्रेगानामप्यशोयतिःपेवानामनुभागशः १ उपागामेगुलीनेउ
नासास्यप्रवणानिच प्रोद्वेयोतिचोगोभस्तद्वेभ्योतत्वारिकम् ५ त्वचारोसागिजायेतेकेशाश्चैवततःप
रम् तस्योसंहृदिमायातितेनैवोद्भवकोशकः ५ नारिकेलफलंयद्वत्सकोशोहृदिस्त्विति तद्वत्सपाससोहृ
दिसकोशोथोमुखःस्थितः ६ शाननेजानुनोरेतरुभयोर्मस्यवर्धते प्रेगुद्योचोपरिमस्यजानोरेतयोगुलीः ७

कातिप्रोत्रेवसेभवतिसप्तमेचलःसमर्थोभवति अष्टमेउग्रायवस्यति नवमेसर्वांगसंपूर्णोभवतीत्यायापुर्वेदशास्त्रे १ पेषणाःसका।
शादेगानामुसतिंसापमानमाह पेषणाति पेवानामेगानांशिरोभुजद्वयवत्तःकुत्तिनेवाप्रगलकंच १ प्रोद्वेमंकुरितत्वे तेभ्योःगु।
स्यादिभ्यः ५ भागुरिमतेतवाशाहृद्यावेनःमांसहृदिर्जातस्यभवतीत्याह तदिति तेनैवोक्तेनैवोयोगादिनामासेनत्वायस्थिते
नउद्भवउग्रःकोशःत्वज्जादेरावरणमिव ५ कोपोवाहृदयेअस्यसापमानमुसतिमाह नारिकेलफलमिति ६ गर्भहृदावस्यदेहसेस्या
नप्रकारमाह शाननमिति मुखेयस्यसेस्याय अयेप्रयतःप्रसारितोः ७॥

८ अयेषां सज्जानोगवादीनामुदरे यथा रूपं यथा स्थितिं तत्सदृशमेव वर्धते नाम यथा ॥ अग्निना गर्भस्येन वक्रिना माया भुक्ता आदिना
तत्रापि तस्य वा यथा स्थितिं तस्य एतेन रभोगः सञ्चिद्यतीत्याह पुण्यापुण्येति अनेन कथं न जीर्यते तत्रापि एरीकृतश्वाशयेति ह्य
स्यादृष्टवशात् तत्र न जीर्यते रसुत्तरे प्रोक्तं भवति ॥ आध्यायिनी वर्धनं करीतस्य जेतोः स्वापुनानायासह निवृत्ता ॥ कामेति संक्रामे

ज्ञानुपाधेन तथानेजे जानुमधे च नासिकाम स्थितौ यामिह यस्यो ववाह जे चावदिः स्थितौ ८ एवं हृदि क।
मायाति जेतः स्त्री गर्भसंभवः अयमसुतोदरे जेतं यथा रूपं यथा स्थिति ॥ काठिन्यमग्निना याति भुक्तीनेन
जीवति पुण्यापुण्याश्च यमपी स्थितिर्जेतोस्तथादरे ॥ नादिगणायिनी नाम नाभांतस्य निवर्धते स्त्रीणां त
थांतरुदरे स्वापुवक्षोपजायते ॥ कामेति भुक्तीनां निस्त्रीणां गर्भोदरे ततः तैरगणायितदेहो मो जेतं हृदि सु
पेति वै ॥ स्मृतिं तत्र प्रयोमस्य वक्ष्यसे सारभूमयः तेनो निर्वेदमायाति पीडमानश्च ततः ॥ पुनर्नैव क
रिष्यामि मुक्तमारश्चोदरात् तथा तथा करिष्यामि गर्भे नाप्याम्यं यथा ॥ इति चिंतयते स्म त्वानमः ॥ स्व
शान्तिवै याति सर्वां भूतानि देवभूतात्मकानि वै ॥ ततः कालक्रमेण ततः परिवर्तते मधोमुखः नवमेदरा

ति तैः संक्रांते भुक्ती तैर्देवैः ततस्तस्मिन् गर्भोदरे गर्भवासे ॥ मृतश्चाहं पुनर्जीतो जानश्चाहं पुनर्भूतश्चाहं स्मृतिमवलम्बतश्चाहं स्म
तिमिति निर्वेदे वैराग्यं ततः यदुते पुनर्जन्म ॥ तस्य निर्वेदवचने पुनर्नैवेति श्रवणार्थं ॥ देवभूतात्मकानीति आधिदैविकाधिभौ
तिकाध्यात्मिकादिविधिः ॥ अथो मुखः प्रसविते परिवर्तते जननकालनियमाय नवमश्मादि ॥

मा.
पु.टी.
५५

59

निष्कृम्यमाणो गभीरहृदि निःसार्यमाणः प्राजापयेन योनिभवेन देवभवेन वा वातेन पीयते निष्कृम्यते नदागभोवक्रांति समये १०
युस्योतीवो चेतनो संज्ञो वायवानस्य स्पर्शसत्त्वात्तः १८ ततश्च वायुना स्पृष्टस्तज्जन्ममरणमतीव शुभाशुभात्मकं कर्म तस्मै
तीत्याह तत इति समाकामति प्रोधः पातनाय परिग्रहणानियतो मोहिनीस्तस्य सात्मनोः स्वस्य तदुपायस्य च विस्मरणयेतीति विष
या सकृच्चिन्तनात् संयोजानवालस्य तत्त्वोत्तमादिगोवेषणतमरने हि दृश्यते तानस्य गर्भोतरे स्फुरितस्य भ्रंशे विस्मरणम् मनु
ष्यो हस्मिन्भिमानेन स्तस्यादिषु प्रवृत्तेः ॥ तदेवाह बालभावे बालते एवं सर्वाश्च स्यायावन्मरणं अनेन यद्वाविकारवत्तदे

निष्कृम्यमाणो वातेन प्राजापयेन पीयते निष्कृम्यते च विलपेस्तदाः खेन पीयते १० निष्क्रान्त्योदगन्तु
क्रामस्यो प्रतिपद्यते प्राप्नोति चेतनो वासो वायुस्पर्शसत्त्वात्तः १८ ततस्त्वे सवीमाया समाकामति।
मोहिनी तया विमोहितात्मा सौतान भ्रंशमवाप्नुयान् ॥ भ्रष्टतानो बालभावेन तोजतः प्रपद्यते ततः को
मारकावस्था यो वने हृदनामपि १० पुनश्च मरणोत्तदज्जन्म प्राप्नोति मानवः अतः संसारचक्रे सिन्धुम्यते
चटयंत्रवत् ११ कदाचित्सर्गं मामोति कदाचिन्निरयेतः स्वर्गं च निरयेतैव कदाचिद्दयमश्नुते ११ क।
दाचिदत्रैव पुनर्जातः संकर्मवाश्नुते कदाचिद्दुरुकर्मवाश्नुतः स्वल्पेन गच्छति ११ ॥

हस्ये योगादस्य दर्शितं १० एवमस्य जन्मादिमरणान्ते गतिमागतिमुक्तांतिं च प्रदर्शयन्त रूपात्ते सागदरवटवटीये च वदस्योपरतिर्वा सना
नुविदपरतान्तात्मा स्तीत्याह पुनश्चेति ११ स्वर्गं पुण्याधिमाजात् तथैव नरकं च दहयन् पुण्येतरफलसत्त्वेः त्वं स्वर्गलोपि पतनः स्व
निरयमप्येव नारकिणाश्वत्थमाणमहात्मादि संपर्कात् स्वर्गसत्त्वे स्मर्यते १२ अत्रैवेति कर्मभूमौ स्वकर्मपुण्येतराभयात्मकं गुरुगि
हंशुत्कटकर्मतीव्रमेवेगेनानुहितं पुण्येपापे वापस्य सस्येनैव कालेन शतोत्साहरी रात्रि कृम्यगच्छति तत्कलोपभोगाय स्वर्गे निर।

२
ॐ
५५

कदाचिदस्यैः पुण्यैः पापैश्चानुष्ठितैः तत्सदृशं फलं स्वस्य कालोपभोग्यं स्वर्गं नरकं च गत्वा कर्मभूमौ जायस्य प्रियसेति श्रुतिदर्शितं पौनः
 पुमेन जन्ममरणप्रबंधोपरतिरस्य नास्तीत्याह कदाचिदिति श्रुत्यैः शुभाशुभहेतुभिः पुण्येतरैः पुत्रकर्मभूमौ भुक्तशायेति स्वस्य दि
 श्चानुष्ठितकर्मजातिसदृशफलस्यार्थः १४ नारकैर्नरकहेतुभिः कर्मभिः नरकाधिकृतैर्पापपुरुषैर्वापायमानस्य नरकभोगायन।
 स्मिन्समये नरकेषु महदुःखं मया भुज्यते रमेवैवः सेतापोऽः खं स्वर्गवासिनो दृश्यते रतिस्त्वयः श्रयेतापः स्वर्गीयतापवितये १५
 एष कर्मक्षये पुनः पतनभीतिजयातापो भिहितः स्वर्गलोकस्थितौ तत्कारणभूतपुण्यक्षयस्य स्मरिष्यमाणस्य तापः कृतप्रतिष्ठपव
 नतद्भागकाले सौख्यं शरतिबोधम् स्वर्गलोकगमनसमये स्थाधिकतरदेवताधिष्ठितलोकदर्शनं पोतिशायतापम् एव न वि।

कदाचिदस्यैः श्रुतनो जायते त्रुभाशुभैः स्वर्गोके नरके लोके भुक्तशाये हि ज्ञो ज्ञम १४ नरकेषु महदुःखमि
 मेतत्स्वर्गवासिनः दृश्यते तातसेतापः पायमानस्य नारकैः १५ स्वर्गचरः खमत्तले यद्वा रोहणकालतः
 भूयोऽप्यहं पतिष्यामीत्येतन्मनसि वर्तते १६ नरकाश्चैव संप्रेत्य महदुःखमवाप्नुते एतां गतिमहे गमैस्य
 हर्निशमनिर्हतः १७ गर्भवासे महदुःखं जायमानस्य वाधिकम् जातस्य बालभावे च महदुःखं पुण्यश्रुते १८

श्रुतिश्चात्र दृष्ट्या तितितेते हि पुण्यपुंजोपस्थापितसुखास्तसागरावगाहि नो नराः पापमात्रेण त्रैदेव्यापुपदवस्तुलितविमाना मत्तनः
 त्वम् फलेस्पर्धनाय श्रेतितापमालसिद्धिवेपिनतत्र निरतिशयं सुखम् १५ तत्र पतनः त्वमाह स्वर्गं रति श्रोतरोहणकाले समारभ्य मम
 सिंसकले १६ नारकान् नरकवासिनो जनान् एतामन्वादेशेन निर्दिष्टं पूर्वोक्तो गतिः त्वं शान्तिं हर्निशं पौनः पुमेनानिर्हतोऽः
 त्वितो गर्भे मातोस्मि नरकः ३ त्वादधिकं गर्भवासः त्वमित्यर्थः १७ एवं च त्वाधिको न सौख्यस्य नाममात्रमेव प्रसिद्धमिति भाष्ये
 एतादृशं गर्भवासं शमादिना उपाश्रुते आधिक्येन व्याप्नोति तत्सौख्यं शोष्यस्तीत्यर्थः १८ ॥

मा.
७.टी.
६.

उल्लामतिकवितने १५ यमस्यप्रहृषैयीम्येः पुनश्चाभीक्ष्ण्येनगर्भोदिकंप्रामोति १० प्राकृतैः प्रकृतेः ससुखिभिर्विद्यैः गुणसेवे
धेवेहाप्रमकम्पुर्वधेतिवेधे १॥ सिद्धः त्वयाचर्यमुपसेदरति नास्तीति तत्रसेसारः त्वानांशानेयीकुलेष्टौ एवंसतिभवउप
दिष्टावकीयीकयंसेयाः त्वयायनचरफलत्वात् ननास्तिकवन्मयाचयीहृष्यतेयावतामोक्षकामस्यतगतधिकागमयामोक्षा

कामेष्वाक्रोथसमेधेयौवनेचातिः सुरम् ३ः त्वयायाहृदतावमरणोः त्वमुल्लामम् १५ विकृष्यमाणो
याम्येसुनरकेषुचयासथः पुनश्चाभीक्ष्ण्येनगर्भोदिकंप्रामोति १० एवंसेसारचक्रस्मिन्नेतवाचदयंउ
वत् भ्राम्येतेप्रकृतैर्वेधेवडावधेतिचासकृतं १॥ नास्तितातसत्वेकिंविज्ञउः त्वयाताकुले एवंमो
क्षाययतताकयंसेयाचयीमया १॥ इतिमार्कण्डेयप्रमाणेपितापुत्रसेवादेजन्ममरणः त्वदैतव।
गानेनामहादशोधायः १॥ पितोवाच साधुवत्सतयाख्यातंसेसारगदनेपरम् ज्ञानप्रदानसेभूते।
समाश्रितमहफलम् । तत्रतेनरकाः सर्वेयथावेगैरवस्तथा वर्णितास्तस्माच्चत्विस्त्रेणमहासते १
पुत्रउवाच रौरवसेमयाख्यातः प्रथमोनरकः पुनः महारौरवसेतेतृणवृक्षतरकेपितः १ योजना
नाचतथेवसहस्राणिसमेततः तत्रताम्रमयीभूमिरथस्तस्याद्गताशनः ४॥

ययततायतमानेनकयंसेधेयर्थः १॥ इतिमार्कण्डेयप्रमाणेपितापुत्रसेवादेजन्ममरणः त्वदैतव।
नरमाह तत्रतावद्वक्त्रभिमुखीकरणायाह साधुवत्समादिनाज्ञानस्याज्ञानात्तद्विवेकस्यप्रदानेनसेभूतेमहकृतेजातिसरतेसमा।
प्रितोक्तं । यथागौरवोनरकः प्रोक्तस्तथाज्ञानपिनरकानिस्त्रेणप्रवृद्धि १॥ वतथेवसहस्राणिचत्वारिंशत्सहस्रंयोजनानामस्य

४
समेततः पितोविस्तरः
६.

सातासुमयीभूमिः ५१ ॥ शोतिः ३ ॥ तस्योपपत्तेः ८ पराक्रान्तेः ३ ॥ लेचितैः ५ ततोमहागौरवात् ग्रंथतमसाचनोपकारेण ॥ ११ ॥ दे
ताशतिप्रतिशीतवशादेनवीणायाभ्यन्तेनुहोतश्चर्यः ॥ प्रतिबलाप्रतिनीचाः संधिरावः ॥ ११ ॥ अवलम्बमानाप्रमोदमालिङ्गयिताः

तज्जापतमासासर्वोद्योयदियुत्समप्रभा विभासतिमहागौरवादर्शतस्पर्शनादिषु ५ तस्योवदः करभोच
पञ्चोचैवयमानुगेः सुचनेपापकमथेलठमानः सगच्छति ६ काकैर्हैकैरथोलकैर्हैमिकैर्मेषकैस्तथा
भस्माणासुरैरुदन्मार्गेविकृष्यते ७ दसमानः पितृमानभ्रातृस्नानेतिवाकुलः वदमसकुरुदियोन।
शोतिमथिगच्छति ८ एवंतस्मात्रैर्मोतः पराक्रान्तेरवाप्यते वर्षाशुताशुतेः पापैः कृतेऽस्तुदिभिः ५
ततोत्यस्ततमोनामसोतिशीतः स्वभावतः महागौरववरीर्षस्तथापतमसाहृतः ॥ शीतार्तास्तत्रधावेति
नगस्तमसिदारुणे परस्परसमासायपरिभ्रम्याश्रयेतिव ॥ देतास्तथावभस्यतेशीतार्ताः परिकल्पिताः
लज्जस्तानिबलास्तत्रनयामेवाप्यपदवाः ॥ हिमवतएवहोवापुर्भिनमस्यीनिरारुणः गजामरगलितेदेहं
पश्येतिनेत्यथालिताः ॥ अवलम्बमानाश्रम्येतेपरस्परसमागमैः एवंतज्जायसमसक्तैराचारस्तमानवैः
शायतेद्यायणप्रेषयावदुक्ततंसत्यः ॥ निकृन्तनरतिव्याप्तस्ततोमोतरकोतमः तस्मिन्कुलानवका
रिणश्रम्येतेषानशः स्वयम् ॥ तेषांरोपनिकृन्तेकालसूत्रणमानवाः यमानुगागुलिस्थनश्रापादतल

श्रम्येतेपरिभ्रमेति ॥ तेषुवक्त्रेषुनिकृन्तेदिधाक्षियेते यथाकुलालोनिर्मितेचक्रस्येवदेसूत्रेणदिधाकरोति तथातेषापादमा
सकंकालसूत्रेणनिकृन्तेत्यर्थः ॥ १६ ॥

मा.
पु. टी.
६१

जीवितश्रेणोमराणो पेकोमेलनो ॥ १॥ १५ ॥ २० स्थितिः स्थैर्यं श्रेतशमथे उद्भिरेतो मुखैरुदमंतः ॥ २१ श्रेतैः परीतद्विः नेत्रैर्नेत्रगोल
नारीभिः श्रुतविलम्बिभिः वहिर्निष्क्रान्तेः ॥ २२ जलनाग्निनाश्रुताश्रुकादिताश्रुवनिः भूमिः यतयशसिपत्रवने ॥ २३ यत्र भूमौ

ननेषो जीवितश्रेणो जायते हि जसत्तम किञ्चानितेषो शतशः खण्डा मे कंच जेति वै ॥ २४ एवं वर्षसहस्रा
णि भ्राम्येते पापकर्मिणः तावद्यावेदशेषे हि तमापे संतयं व्रजेत् ॥ २५ प्रपतिष्ठे च नरकं सुखाद्यगद।
नो मम यत्र स्थे नारकैर्ः स्वमसमनुभूयते ॥ २६ तामेव तत्र चक्राणि वरीयं शाणि चापुन ३ः तस्य हे।
तभूतानि पापकर्मकृतान्दणाम् ॥ २७ वक्रैश्चारेपिताः केचिद्भ्राम्येते तत्र मानवाः यावद्वर्षसहस्राणि।
नेतेषो स्थितिरेतरा ॥ २८ वरीयं तेषु वै वामे वदस्ते ये वदायथा भ्राम्येते मानवारकमुद्भिरेते पुनः पुनः
श्रेतैर्मुखविलम्बिभिः नेत्रैश्च विलम्बिभिः ३ः खानितेषां भुवति याम्यसस्यानि जेतभिः ॥ २९ श्रुतिपत्र
वने नाम नरकं सुखाद्यपरम योजनानो सदसं यजलदश्रास्ततावनिः ॥ ३० तमाः सूर्यकरश्चण्डैः का
ल्योताग्निस्वरुणैः प्रपतेति सदा यत्र शाणि नोनरकौकसः ॥ ३१ तन्मध्ये चैव नेशीते स्निग्धपत्रे।
विभाष्येते पञ्चाणितत्र खड्गानि पापेते हि जसत्तम ॥ ३२ शान्तश्च तत्र शवलाश्चरं सपुतशोदिताः स
सवक्रामहादेष्टाश्चाश्चरं सपुतशोदिताः ॥ ३३

नरकौकसः नरकवासिनः ॥ ३४ स्निग्धानि रम्भाणि पञ्चाणि यत्र विभाष्येते प्राञ्जयते खड्गामीति केवले पञ्चाणीति साद्वर्षीत् ॥ ३५ सा
नः सारमेयाः शवलाः कर्बुराः श्रुतिताः प्रतिकृताः आश्वादीपिनश्च ॥ ३६ ॥

३: खेन चण्डप्रतापदिनातद्विच्छिद्विषयायोति २० धरणिस्थेन भूस्थितेन २८ पञ्चाग्निशान्तयति अथ: पातयतीति तणासमीरणो
वायु: तेषां जन्तुनां २५ लेलि समाने जालाभिगसायमाने ३० सारमेया: शान्त: पातयन्ति तन्नुकुर्वन्ति ३१ अतोऽस्मात्प्रोक्तादसिपञ्चवना
परतरमतिचोरमेमन्न: ३२ तस्मा: कुंभा: जलताप्रिवयेनोत्तमैते ले प्रये ससृर्णचनेन हरिता: ३३ काष्णंते रभ्यंते विस्फुटन्ति गात्रा

तत्तस्मिन् नमालोकाशिशिरच्छायमग्रत: प्रयोति प्राणिनस्तत्र ३: खेन परिपीडिता: २० हातातहामातरि
ति कुं देतातीव ३: खिता: दयमानोऽपि पुगलाधरणिस्थेन वक्रिना २८ तेषां गतानां तत्रासिपञ्चशान्तीसमीरणः
प्रपातितेन पासं मे तेषां खडास्तयोपरि २५ तत: पतन्ति ते भूमौ जलमावकसेवये लेलि समाने वायव्यामा
शेषमहीतले ३० सारमेयास्तत: शीघ्रं शान्तयेति शरीरत: तेषां खण्डानि रुदतामने कायतिभीषणा: ३१
असिपञ्चवने तातमये तत्परिकीर्तितम् अत: परतरं भीमे तमकुंभे निबोधमे ३२ समेततस्तमकुंभावक्रि
जालासमाहृता: जलदप्रिवयेनोत्तमैते लायसृर्ण हरिता: ३३ तेषु उक्कृतकर्माणायाम्ये: क्षिप्ताग्रयोमुखा:
काष्णंते विस्फुटन्ति गात्रा गलन्मजा जलाविला: ३४ स्फुटत्कपालनेत्रास्त्रिच्छिद्यमाना विभीषणै: रद्वै सत्या
समुद्यन्ते पुनस्तेष्वेव वेगितै: ३५ पुन: सिमिसिमायेते तैलेनैकां व्रजेति ते दवीकृतै: शिरोगात्रै: स्वायमांसत
गस्थिभि: ३६ ॥

गिपेषां गलतादवतामजाहूपेण जलेनाविला: कलषा: ३४ स्फुटन्ति: कपालादयच्छिद्यमाना ये पुन उन्मास उन्मासतेष्वेव जेतदेहेषु पुन्ये
ते मज्जन्ते वेगितैस्तत्प्रसितै: ३५ सिमिसिमायेपाकशब्दानुकरणं दवीभूतैस्ते लरसेनैकां यातै: स्वायादिभि: ३६

मा.
७ टी.
६२

दद्याद्दारुहस्यवदनेनैलादिकस्य मिश्रणार्थं मेतः परिवर्तनेन च हिताः प्रविर्तमानाः कृतावर्ते विहितपरिवर्तने काप्येते निष्प
द्येते १० १८ इति मार्कण्डेयपुराणवाक्यानेत्रयोदशोऽध्यायः ॥ इदानीमभिहितानो निर्याणां हेतुनिकर्माणि विहितकरणाप्रतिवि
द्विधानात्मकानि प्रपञ्चयन्त्याध्यायदशितेनेति ह्यसमुत्पन्नसकर्मसु विहितविधानरूपेण अज्ञाननायनरकात्सकारणावृत्ति
निदिशताह अहैवैष्यकुलरमादिना अस्मादनेमानात्सकाशात् नियोनजलाशयेगवां दृष्टान्तानोरोपेयावरणोपायीयेपातं निरोधे
कृतवान् । प्रशिवे अकल्याणे अयोमुखैरयश्चेचुभिः खगैः पतिभिर्दृष्टादिभिराकुलसंकुलम् २ येनेषु ३ सपीउनकादिषुपी।

62

ततोपामैर्भटैरासुदृष्टोचदृष्टनचदिताः कृतावर्तेमस्यैलेकाप्येतेपापकर्मिणः १० यस्तेविस्मरेणो
कस्तमकुंभोमयापितः १८ इति मार्कण्डेयपुराणपितापुत्रसंवादेनरकवर्णनेनामत्रयोदशोऽध्यायः ॥
पुत्रउवाच अहैवैष्यकुलेजातो जन्मस्यस्मान्नमममे समतीतेगवांरोपेनिपातेकृतवामुरा १ विपाकात्क
र्मणस्तस्यनरकेभशदारुणम् शमोस्मिवाशिवेवोरमयोमुखखगाकुलम् २ येनेषु ३ रितवक्रास्त्ववा
होद्भुतकदेमम् विक्रयमाणोऽकर्मिस्तनितानिरेवाकुलम् ३ पापमानस्यैतत्रसाधेवर्षशतेगतम् महा
तापान्तिनमस्यत्सादाहार्दितस्य च ४ अयाक्लादकरः शीतः पवनः सुखशीतलः करंभवालकाप्रणमथ

१० १८ १९ २० २१ २२ २३ २४ २५ २६ २७ २८ २९ ३० ३१ ३२ ३३ ३४ ३५ ३६ ३७ ३८ ३९ ४० ४१ ४२ ४३ ४४ ४५ ४६ ४७ ४८ ४९ ५० ५१ ५२ ५३ ५४ ५५ ५६ ५७ ५८ ५९ ६० ६१ ६२ ६३ ६४ ६५ ६६ ६७ ६८ ६९ ७० ७१ ७२ ७३ ७४ ७५ ७६ ७७ ७८ ७९ ८० ८१ ८२ ८३ ८४ ८५ ८६ ८७ ८८ ८९ ९० ९१ ९२ ९३ ९४ ९५ ९६ ९७ ९८ ९९ १००

दिताजेतवसेषोवकेभ्यः ३ इति मार्कण्डेयपुराणवाक्यानेत्रयोदशोऽध्यायः ॥ इदानीमभिहितानो निर्याणां हेतुनिकर्माणि विहितकरणाप्रतिवि
द्विधानात्मकानि प्रपञ्चयन्त्याध्यायदशितेनेति ह्यसमुत्पन्नसकर्मसु विहितविधानरूपेण अज्ञाननायनरकात्सकारणावृत्ति
निदिशताह अहैवैष्यकुलरमादिना अस्मादनेमानात्सकाशात् नियोनजलाशयेगवां दृष्टान्तानोरोपेयावरणोपायीयेपातं निरोधे
कृतवान् । प्रशिवे अकल्याणे अयोमुखैरयश्चेचुभिः खगैः पतिभिर्दृष्टादिभिराकुलसंकुलम् २ येनेषु ३ सपीउनकादिषुपी।
रितानेतेमैवगर्जितैः सदृशोयप्रार्तिरवः सः सुमुक्तोशनैतेनाकुलम् १ तत्रनरकेपापमानस्यममपाठोतरेनिकृतस्यमर्थः तस्मादेतको
योदाहसेनार्दितस्यसंतमस्य ४ अयाक्लादकरः सौख्यदायीसुखप्रशीतलस्य करंभाः सकृदसैः सदृशावालकाप्रणीयसः सिकतासाभिः
प्रणीवेरकस्तस्यमध्यस्यैरस्मदादिभिर्नारकिभिः समुपागः संप्राप्ततिनरकेपिसौख्यसहेतकेदर्शितम् ५

६२

नस्यसखवायोः संपर्कसंयोगात् अशेषाणां समेषां तृणो जेतुं नो यातनातीव वेदनाग्रगमत् प्रणष्टा भवत् स्वर्गिणो स्वर्गवासीनो नि
 र्हेति गच्छादः परे कृष्णसंज्ञाता ५ आकादेन विस्तारिण विक् स्वराण्यनपवस्तिमिना निनिःसंदा निरं दणानियेषांतेः आसन्नमभ्यर्ण
 वर्तिने ० दर्शयन्निर्दिशन् मानसित्तवृत्तिनिरोधस्ते ददते रत्नतिथिमानुष्ठानाय तस्य सखुदिः ८ भूयो वा ज्ञेयनक्षत्रमात्रमित्यादिना

तत्सम्यक्कारशेषाणामग्रमया तनादणाम् समवापि यथा स्वर्गस्वर्गिणो निर्हेतिः परा ६ किमेतदिति वा
 क्कादविस्तारिस्तिमिते तृणोः दृष्टमस्याभिगमत्रे नरत्तमनुत्तमम् ० याम्यश्च पुरुषो चोरो दण्डस्तो ग्रगः प्रभो
 पुरतो दर्शयन्सर्गमितपहीति मानद ८ ततस्ते जेतवः सर्वे दृष्टान दर्शनात्सखम् ऊचुः प्रोजलयो भूयः क्षण
 मात्रं स्थिरो भव ५ तद्वात्र संगीपव नो सस्माकं सखकारकः ततो सो नरकाभाशे उपविष्टः कृपान्वितः १०
 पुरुषः सतदा दृष्ट्या तनाशत संकुलम् नरकं प्रादते याम्ये किं करं कृपयान्वितः ११ पुरुष उवाच भो या
 म्य किं करं वत्स किं मया पातकं कृतम् येनै मया तनाभीषं प्राप्नोमि नरकं परम् १२ विपश्चिदिति विख्या ।
 तो जनकानामहं कुले जानो विदेहविषये सम्यक्स्व नृजपालकः १३ यत्तैर्मयेष्टं वज्रभिर्धर्मतः पालिताम
 ही नोत्सृष्टं मेव संश्रामो नातिथिर्विमुखो गतः १४ देवर्षिपितृभ्याश्च नैव पर्याप्तितामया कृता स्महावन
 मया परस्त्रीविषयादिषु १५ ॥

तेषां त्रिपदे वाकम् ५ नवगात्रेण सजितशीले यस्य स नरकस्याभाशे निकटे उपविष्टः प्राप्नोति १० ॥ आचल्य कथय पातनाभिर्विभेस
 म्मादिति भीष्मसं परमुक्तं १२ सम्यक्यथा धर्मं १३ नोत्सृष्टेन नयक्तः न विमुखो भूतः संश्रामात् तत्रियधर्मात् विमुखो निराशः १४ पर्याप्ति

मा.
७.टी.
६३

देवादीनां तिष्ठादिपुस्तये समागतानां वर्जने दोषमाह पर्वकालेति अमादिप्रादुर्भावे तिष्ठियागयोग्येति निपाते जलाशये हविता
येन वोगावः १९ तेषां तरो देवाश्च विमुखातिरागाः निष्कृम्य निर्गम्य गृहमेधिना गृहस्य तस्मात्सकाशात् इष्टोयागादिः पूर्तो वापी
कृपागमादिनिर्माणजं पुण्यं नश्यतः प्रदर्शने यातः १० पितृविद्यासः पितृणां विद्यासस्य अज्ञायाणां यनाशाया विधेसाज्ञाशात शुभं ७

63

पर्वकाले तपितरस्ति पिका लेत देवताः पुरुषे स्वयमायां तिष्ठियागमिव येन वः १९ यतस्ते विमुखायां ति
निष्कृम्य गृहमेधिनः तस्मादिष्टम्य पूर्तं अथ मौर्यावपित नश्यतः १० पितृविद्यास विधेसात्समजन्मार्जितं शु
भम् विजन्म प्रभवैवैवा विद्यासो हेत्यमं प्रायम् १८ तस्मादेवैव पिमेव नित्यमेवो यतो भवम् सो हे कथमि।
मेषा मो नरकं भूषादा रुणाम् १५ इति मार्कण्डेयपुराणे पिता पुत्रं सेवादे पुण्यपुरुषप्रश्नो नाम चतुर्थोऽध्या
यः १४ पुत्र उवाच इति पृष्टुस्तदा तेन मृगावता नो महामतिः उवाच पुरुषो याम्येवो रोपि निभते वचः १
किं क उवाच महाराज यथार्थं ते तथैतन्नात्र संशयः किंतु सत्यं कृतं पापं भवता स्मारयामि तत् २ ।
विदर्भं तनयापत्नीपीवरीनामनामतः अतमसा अतवेधस्तया तस्याः कृतः पुरा ३ सुशोभनाया ।
कैकेया मासकेन ततो भवान् अतयति क्रमात्प्राप्तो नरकं वारमीदृशम् ४ ॥

एषे प्रविद्यासो अज्ञ १८ उच्यतेऽयुक्तः १९ मार्कण्डेयपुराणाया एव तदर्शोऽध्यायः १४ निभते सविनये १ स्मारयामि स्मरणवि
षयमानयामि २ विदर्भं सगरात्स्तनयापुत्री वय्यो निष्कलो वीजस्यादानात् ३ सुशोभनायामति संदर्भो कैकेय्यो कैकेयवि।
षयो देवायो अतोऽर्थनिक्रमात्संज्ञनात् ४ ॥

६३

आज्यस्य ह्यतादेः पातं पातने प्रजापतिर्वीजाधानाधिष्ठातादेवः बीजस्य शुक्रस्य स्त्री वा वगोतमापि पिनिपे चाग्रिविद्यायामग्रेरुपासने स्थितं संश्रू-
यते ५ तत्र ह्येवने दोषमाह यस्तमिति आसक्तिमान्तरः पतेत्तत्र जेत ६ ७ भवेति उद्वेति ८ जगृक्षिते पापे ९ करपत्रेण ककचेन पा-
दोने कियेते कायने लगाः कथिते ते लगाः ॥ कथ्येते कियेते विमिष्टमदिधाच्छिन्नस्य देहस्य वेधः पुनः संवयः संयोगस्तदेत कार्ति उः खेत

होमकाले यथावक्रि रागयातमवेक्षते ऋतौ प्रजापतिस्तद्वहीजपातमवेक्षते ५ यस्तमुल्लेख्य धर्मार्थका।
मेष्टासक्तिमान्भवेत् सतपिआटणात्पापमवाप्य नरकं पतेत् ६ पतावदेवते पापेनात्मकिं वनवियते ।
तदेदिगच्छप्रणानाशुभभोगाय पार्थिव ७ रातो वाव यास्यामि देवान् वरयत्र मां तेन पिष्यसि किं विसृ।
व्यामितमेतं यथावदक्रमं हंसि ८ वज्रतलास्तमीकाकाः पुंसानयनहारिणः पुनः पुनश्च नेत्राणि त-
द्वेन वा भवेति हि ९ किं कर्म कृतं वं तश्च कथयेत्तज्जगृक्षितम् हरेमेवां तया निहन्ता यमानो पुनः पु-
नः १० करपत्रेण पादोने कस्मादेते सुतः खिताः करं भवान् कासेनेतथैते कथयते लगाः ११ अयोमु-
खैः खगैश्चैव कथ्येते किं हि यावद विमिष्टदेहवंधातिमहाराव विराविजः १२ अयश्च बुनिपातेन सर्वो।
गेषु निरुः खिताः किमेते निषेवतो हितयंते हर्निशं नराः १३ पताग्रमाश्च दृश्यंते पातनाः पापकर्मिणाम्
येन कर्मविपाकेन तन्ममो देशतो वद १४ ॥

पायो महाराव आकंदसेन विराविणो विरवाणीलाः ११ अयश्च बुनयसो दिः खगमुखं तासां निपातेन सर्वो गेषु तयने पीसेते अतः किमनिष्ट-
वंतः पापप्रतापते भवेति अहर्निशं अजस्रं १३ कर्मणः पापकर्मणो विपाकेन फलदानसो मुखेन उदेशतो नाममात्रेण १४ ॥

मा.
पु.टी.
६४

प्राप्येतेरेकमनुष्ठानतत्पराणां तत्तत्कर्मफलोपभोगो वश्यं भावीति प्रपंचयन्नाह यस्मादिति ॥ पर्यायेण क्रमेण भुंजत एव प्राप्येतेरेकमनु
नाशं याति नाशयाचशब्दपदार्थे नाशकं दीयेत कर्मवत्सराणां शनैरपि अवश्यमेव भोक्तव्यं कृते कर्मशुभाशुभमिति श्रुतेः ॥ पतदेव
प्रपंचयति नन्निति भोगादन्ते भोगं विना भोगाच्च भोगादेव शुभाशुभं परिमज्जति इति मे मतौ निबोध भोवादि कस्य परस्मैपदिनोबुधे
इयम् ॥ तत्र दृष्टफलं शुभाशुभं कर्मैहिकं यथा तथा मुचिक कर्मफलभागे मिमाह उभिस्तादिमादिना उभिस्तादिकाणां दधिकं उभि

किंकर उवाच यस्मादृष्टमिभूपा लपापकर्मफलोदयम् तज्जेहे संप्रवक्ष्यामि सेते पेण यथा तथम् ॥ ५ ॥ पुण्णापु
ण्णेहि पुरुषः पर्यायेण समश्रुते भुंजतश्च तथेयाति पुण्णापुण्णमयापिवा ॥ नत्त भोगादन्ते पुण्णं पापं वाक् ।
ममानवः परिमज्जति भोगाच्च पुण्णापुण्णं निबोधमे ॥ उभिस्तादेव उभिसे केशात्केशं भया इयम् मत्सतो
मत्सुमायाति हरिश्वाः पापकर्मिणः ॥ ६ ॥ उत्सवा उत्सवे योति स्वगात्सगं सत्वात्सवम् सुदधानाश्च सोनाश्च यन
स्याः शुभकारिणः ॥ ७ ॥ याचकं जरा रोगाणि सर्पद्वोरभयानि च प्रस्तावा मेन गच्छंति पापिनः किमतः परम् ॥
सुगंधमात्मसहस्रमधुयाना मनाशनाः स्तुयमानाः सदा योति पुण्णाः श्रमादवीपुच ॥ १॥

दं प्रायोति शशुवेति हरिश्वाः स्वाः ॥ ६ ॥ एवं पुण्णकर्मिणामप्याह उत्सवादिति होता जितेन्द्रियाः धनस्याधनिनः शुभकारिणः पुण्णदनादि
कर्मिणः यत्कं प्रदत्तदानेन भवेदरिदोदरिदभावेन करोति पापम् पापं च कृत्वा नरकं प्रयाति पुनश्च पापी पुनरेवतिः स्वशति शमत्त
दानेन भवेदनाफोपनाफाभावेन करोति पुण्ण पुण्णं च कृत्वा विदिवं प्रयाति पुनश्च भोगी पुनरेव वा फलशति ॥ ७ ॥ प्रस्ताः क्षिमाश्च
मताः वामेन प्रतीयत यादोः स्थाने तथः ॥ श्रमादवीपुकांतरांतरगहनदिपु ॥ १॥

इदं च कर्मानेकजन्मसंचितमिमांशुः अनेके नि संवयः समूहः संचितमर्जितं अततफलदानाय प्रवृत्तस्य पापस्य कर्मणो भोगेनैवागमितः
 कर्मणो निष्पत्तिर्भवति शारब्धतफलदानाय प्रवृत्ते भोग्यमेवेति विविधस्य कर्मणः शान्तिरभिहितं भवति अतएव तदिति शुभाशुभकर्मसं
 चयेन संचयनीयकर्मप्रकृतमित्यर्थः तत्रैकैकं कर्म भोगाय कर्मकर्तृचभुजः स्यादिति खड्गः खड्गोरेकस्याभिनवोद्देशस्योद्देशे यस्मात्तस्मिन्
 र्थः ११ अत्र दृष्टान्तमाह यथाहीनिवीजं धान्यादिकर्मकुर्यात्प्रपञ्चमानं योसि समवेक्षते अपीक्षतकालेन निष्पत्तियानि तथा कर्मकारिणा
 पुरुषेणाहर्षकर्मसंकेतेनैव पुण्यापुण्यकाले शुभाशुभफलनिष्पत्तिरपेक्ष्यते अत्र कालेति देशस्याप्युपलक्षणम् ११ अत्र महत्तास्य नवव

अनेकशतमाह सजन्मसञ्चयसञ्चितम् पुण्यापुण्येदृशो तदन्तरवृत्तः खड्गोरेकवम् ११ यथाहीनिवीजं भूया
 लपयोसि समवेक्षते पुण्यापुण्ये तथा काले प्राप्यते कर्मकारिणा ११ ससं पापं कृतं पुंसादेशकालोपपादित
 म् पादस्यासात्कृतं ३ः खड्गको संप्रयच्छति १४ तस्मिन् भूततरस्य ले शंकुकीलकसंभवम् ३ः खड्गच्छति तद्व
 च शिरोरोगादि ३ः खड्गम् १५ अथ यथा शनशीतो स अमृतापादिकारकम् तथा सोऽयमपेक्षते पापानि फलसं
 गमे १५ एवं महोति पापानि हीर्षरोगादिकात्कृत्वा तद्वच्छाणि कृतं निवेधनानि फलाप्ये ११ ॥

स्वपादेशकालादिप्रकृतानां कर्मणां फलेनादृशमेवेत्याह सत्यमिति पापसादृश्येनैव फले प्रयच्छतीति शेषः काण्डकः सूताग्रो वेधकीलकः पादशः
 काण्डकः सूतसूतादृशमेव पादस्यासादृशः खड्गोरेकवम् १४ तस्मात्सूतात्काण्डकः खड्गोरेकवम् तस्मिन् भूततरमिति प्रवृत्तः खड्गोरेकवम् शंकुकीलकादिनास्य
 लेन संभवतीति तथा तथैव सस्यापादस्य फले शिरोरोगादि ३ः खड्गं भवतीत्यर्थः १५ तदाह अथ यथा शनशीतो स्यादिकं च
 हीर्षमार्गं पुरुषादिजयः अमृतापादिकादिना रक्तं साधने यत्र ३ः खड्गोरेकवम् तथा पापानि फलसंगमे संपर्के योऽयमपेक्षते निनिमि
 त्तस्य ३ः खड्गोरेकवम् त्रित्यर्थः १५ हीर्षरोगादिकात्कृत्वा तद्वच्छाणि कृतं निवेधनानि फलाप्ये महोति ३ः खड्गोरेकवम् त्रित्यर्थः १५

मा.
पृ. ६५

पंचतारतम्येनावस्थितस्यापि पुण्यसमहदल्पफलं निष्पत्तीमाह अल्पमितिसार्थेन हेतुयानायासेन पाठोत्तरे अनेनभूतसमुत्क्रिनेल
भतरस्यर्थः विराचिरकाले गुरुतरं समलोकादिप्रामिकरं महान्तं स्वर्गगजादिजम् २८ उक्तमुपसंहरति एवंचेति २२ संसारे २५ ननु कस्या
यं भोगो देहस्यायस्यवानतावेदस्य जज्ञाज्ञो गायतनताच्च नवात्मनस्तस्यालिमस्वभावताज्जनवत् इति चेत्समं अत्रिलोहमायेनामोमा
प्राप्तेन स्थितस्य जीवस्येवेमाह ज्ञातीमादिजातिविरुद्धानिवास्यादीनां दत्तादिधर्मस्य प्रज्ञादेरनुष्ठानानि ज्ञात्याविरुद्धानि कर्मणि तथा।
देशोतीर्थादोहिंसादिविरुद्धानि कर्माणि ज्ञानादज्ञानाच्च कृतानि कर्माणि तत्र तस्मिं लिङ्गमात्रेपेव प्राणमनो बुद्धिद्वयोदियसमन्वितम्
मुपेवीकृतभूतोम्येस्त्वंगं भोगसाधनमित्युक्तं इत्येव परिच्छिन्नस्त्वप्रमाणे अंतरात्मनि जीवात्मनि वासना रूपेण एकानि भवेन्नितस्ता

अल्पे पुण्ये मुभंगे यं हेतुयासं प्रयच्छति स्पर्शोदाप्यवाशहेतुपरं समयापि वा विराज्जुतरं तद्वत्सहोत
मपि कालजम् २८ एवं च सखरः खानि पुण्यापुण्योद्भवानि च भुजानोने कसंसारसंभवादीदतिष्ठति २५
जातिरेषाविरुद्धानि ज्ञानाज्ञानकृतानि च तिष्ठन्ति तत्र एकानि लिङ्गमात्रे अंतरात्मनि १० कर्मणा मनसा।
वाचानकदाचित्कविवरः अकुर्वन्मातृकं कर्म पुण्यं वाप्ययतिष्ठति ३॥

प्रमेते अनेन ताविर्भावतिरोभावौ भूतानां कुत्र संस्थिताविति पृष्टोत्तरमुक्तं भवति सर्वेषां भूतानां तत्र तत्र कर्मणि प्रवृत्तेरीश्वरेच्छाधीनता।
यानेषु ते पुण्यभाषु भेषु लोकेषु प्राविर्भावतिरोभावौ तत्रैव श्रेष्ठिना वित्यर्थः तथा च श्रुतिः पयपवसाधु कर्मकारयति ते यमेभ्यो लोकेभ्य उ
त्रितीयेन पयपवासाधु कर्मकारयति ते यमेभ्यो लोकेभ्यो धोत्रितीयेन तस्मादि स्मृतिश्च अतो जेतरनीशो यमात्मनः सखरः खयोः ईश्वर।
पेरितो गच्छेत्सर्गं निरयमववेति यावमयं तमस्य जीवस्य लिङ्गदेहेनामोमाप्राप्तोपलब्धिस्तावत्सखादिसर्गादिदृश्यः संसारादुपरिह
रः ततो वत्समाणा योगकृमेण विविक्तीकृतम्येदं मुक्तो भवतीति बोध्यम् १० नवात्मकर्मणा उपरतिः कदाचिदप्यस्तीमाह कर्मणेति
पुण्यपापकर्मननुतिष्ठति इतीत्यर्थः कर्मणा शरीरेण अतो तदुच्चाक्रियमाणं कर्म सखादिभोगकारकं भवतीति भावः ३॥

६५

कायिकवाचिकेप्रमानसिकस्यैवकर्मणः प्राधान्यमिमाह यद्यदिति यद्यदिक्रियाकारिसत्त्वः स्वहेतुकाभ्यां स्वविषयाभ्यां विकारविधायित्तस
र्वचेतसः सकाशात्प्रामोदीत्यर्थः यदाह मनएवमनुष्याणां कारणं सत्त्वः स्वयोरिति १२ यावद्विधायिकादिकं विहितं तावत्कालं तत्र रका।
दिप्रउपयोगा उपभोगात्तयेयाति तत्र दृष्टान्तः भुज्यमानमिवाशानं ग्रशानं भोजनं १३ एवमिदं लोके सखादिभोगेनावश्यं कर्मफलौपभोगः

यद्यदाप्रमोतिपुरुषः सत्त्वः स्वमयापि वा प्रभूतमयवास्त्वसंविक्क्रियाकारिचेतसः ११ यावत्तावत्तथा तस्य पा
पे वाप्यथचेतरम् उपयोगात्तयेयाति भुज्यमानमिवाशानम् १२ एवमेतन्महापापेयातनाभिरुहर्निशम् त
पयेति नराचोरेतरकोतरवर्तिनः १४ तथैव राजसुण्यानि स्वर्गलोके मरुः सह गन्धर्वसिद्धासरसांगीताद्यैरुप
युज्यते १५ देवत्वेयमनुष्यत्वेतिर्यक्तेव शुभाशुभम् पुण्यापापोऽवैभुके सत्त्वः स्वोपलक्षणम् १६ इति श्रीमा
र्कण्डेयपुराणे पितापुत्रसंवादे पुण्यापापोपभोगप्रतिपादने नाम पंचदशोऽध्यायः १५ किंकर्तव्य यत्त
च्छिमो राजन्मातनाः पापकर्मिणाम येन केनेति पापेन तत्तेव त्वाभ्यशेषतः १ उष्टेन वत्सवाहं परदारं नरा
यैमैः मानसेन च उष्टेन परद्वये वत्सस्य दैः २ वत्सतणाः स्वमासेषोदरं तेने विलोचने पुनः पुनश्च संभूतिर।
त्वासेषो भवत्यथ ३ ॥

तिप्रतिपादने सत्त्ववत्तायुमानेनैव यौर्विकं पुण्यायुमेयं शुश्रूषापितृयैवोत्तिदिशत्रुपसंहरति एवमिति एते प्रसक्ततया हृष्यमानानां
किणः १४ १५ १६ इति मार्कण्डेयपुराणव्याख्याने पंचदशोऽध्यायः १५ एवं प्राप्ते किं पुण्येन भोगमावश्यं कं प्रतिपाद्य प्रकृतं नारकिपा
पभोगप्रशमनसुरतिरिति २ परदारं परसिंघं एकवचनमायं उष्टेन कामाक्रान्तेन २ हरंति निष्कर्षेति संभूतिरुच्यतिः ३ ॥

मा.
पु.टी.
६६

ननु कियत्प्रमाणकालमेतेति ३ः खं प्राप्ते ती माशं कानि मेघमात्रे वर्षप्रमाणमिमाह यावत्तति अवारितो निर्गलः ४ असच्छा
स्वाणो नास्ति कशास्वाणो मंत्रिताः गुप्तभाषिताः सम्पद्विनाशाय रिशणामपि हितवादिनमेवमायशमाह
रिशणामनीति ५ अयमेति विरुद्धे असती वागसहाक ६ अयात् अयेसमाकसप्रथः पुनः पुनः पासेने विदेगमेरिति शेषः ८ मि
त्रभाभेदः अयोमेस्तेरविसवः पित्रोः माताजनकयोः सहपुत्रस्य भेदः स्वजनस्य वधुजनस्य याजो यजमानः उपाध्याय उपनेता।

६६
यावतोति निमेषांस्तपापमेभिर्देभिः कृतम् तावद्वर्षाणि नेजति मेते प्राप्ते तवारिताम् ४ असच्छासो
पदेशास्तयैरेताये अमंत्रिताः सम्पद्विनाशाय रिशणामपि मानवेः ५ यैः शास्त्रमस्य याप्रोक्तं यैः
सहागुदाहता देववेदहिजातीनां गुरोर्निराचयैः कृता हरति तेषां जिह्वायं जायमाने पुनः पुनः ६ तत्रमे
पर्वतस्याशान्तेयः पुनः पुनः तावतो वत्सराण्येव वज्रतण्डैः सुरारुणैः ७ मित्रभेदस्तथापि त्रैः पुत्रस्य
स्वजनस्य च यासोपाध्याययोर्माशस्य तस्य सहचारिणोः ८ भार्यापयो अये केचिद्देदे कुप्ये नराधमाः त
इमे पश्य पासेने करपत्नेण पाथिव ९ परेषां नापकाये च ये वाङ्मादनिषेधकाः तात्तुहेतानि लस्यानचन्द्र
नोशीरसरिणाः १० प्राणोत्तकं देहस्तापं मरुता नोचयेधमाः वारं भवत्कालासंस्थास्तत्रमेपापभातिर्नः ॥

माशसहस्रस्य भेदः सहचारिणी वसहवारी च तयोर्देपमोरित्यर्थः सख्योर्वा ८ पासेने कियंते करपत्नेण क्रकचेन ९ परेषामुप
नापकाः खरायिनः आङ्मादस्य आङ्मादसाधनस्य सगादेः तदाह तात्तुहेतानि लस्यानचन्द्र
उत्तादकाः १० प्राणोत्तकं मरणावसाने अउशानोसाधनो ॥ ॥

दिधाकृष्यतेदिभागकृष्यते ॥ तदन्यथानिर्कृतनिर्कृतनितदमानास्तदंतः ॥ ऐश्वर्यसूचकं तस्यसूत्रमाह अथशब्दोभया
र्थवागमया यत्कृतवत्समनस्यमकर्मण्यदुगत्सनामिति अथदितिविलक्षणं ॥ ७ उद्वेगादपिताः ॥ ८ पितृपक्षेप्रजादेनिर्मेवितेप्रप्रति
पक्षिषुदेवेनिर्मेवितेप्रजास्यणादिप्रजाज्ञानोभयंप्रपुपितत्वाद्भोगेधिनिर्यासेनिष्पदंगिरिवर्णाणाः सविष्टेहाः यादृशापमेनरास्ताह।

भुंक्तेआदेतयोमस्यनरोमेतनिर्मेवितः देवेवाप्यपवापिअसदिधाकृष्यतेत्वगैः ॥ मर्माणियस्तसाधु।
नोतदन्वाभिर्निर्कृतनिर्मेततदमानास्तत्वास्तिसृष्टंमवारिताः ॥ यःकरोतिचपेअममयवागमयाम
तिः पाह्यतेदिदिधानिकृतस्यस्यनिर्गितैः स्रैः ॥ ९ मातापित्रोर्गुणोवयेवतावकुलुदताः तस्मैप्रयवि
त्सुप्रगतेमतेमयोमुखाः ॥ १० देवतातिथिभूतेषुगर्ह्यभागतेषुच अमुकयत्सयेअनितदमित्प्रतिप्रतिप्र ॥
उद्यात्रप्रयनिर्यासेभुंजतेधोमुखस्तथा जायेतेगिरिवर्णाणापश्यैनेयादृशानराः ॥ एकपंक्तोतयेवि
प्रमयवेतरवर्णानम विषमंभोजयेतीदविद्वजस्तस्मैतथा ॥ ११ एकसार्धप्रयानेयेनिःसमत्रार्थिनेनरम
अथास्यसन्नमअतितस्मैअेषभोजितः ॥ १२ गोवासाणाग्रयःस्रष्टायेरुद्धिष्टेनरेस्र तेवामेतेप्रिकुंभेषु
प्रजलेमादिताःकराः ॥ १३ सूर्येदुतारकारष्टायेरुद्धिष्टेअकामतः तेषांयामेनरेनैत्रयस्त्वोवक्रिःसमिधते ॥

शानेतामशपेतिवाक्यकर्मतापरिणामनीया ॥ १४ एकपंक्तोसभायोविषमंमृतंअधिकंस्वस्मिन्नो ॥ १५ सार्धेनसंवेननिःसंअकिञ्चने अ
पासद्वरीकृत ॥ १६ उद्धिष्टैरकृतशौचैः आदिताःसंस्थापिताः ॥ १७ समिधते प्रदीप्यते ॥ १८

मा.
पु.टी.
६७

जामयः कुलसियः २२ लोहैर्लोहनिर्मितैः २३ असेसूतदेवादीनामनिवेद्य उडनानि निरूपणानि २४ संदेशैश्च नृकर्तृनैः २५ निशा।
मिताश्रुता २६ एरयेति श्रुतः प्रवेशयेति २७ प्रपावापी विधये उक्तादने २८ २९ अवेमेहेति वृत्ताश्रुतार्गकवेति वायसैः करटेः १० द

गोर्वकिर्जननीविशेषेष्टोधातापितासमा जामयो गुरवो वृद्धायेः सहाश्रुपराकिल २२ वडो वृयसेति ग
उलोहैरिप्रतापितैः अंगारशिमध्यस्थास्तिष्ठेताजानुवाहिनः २३ पायंसकसरेष्वागंदेवात्रानिवयानि
वै भुक्तानियैरसेसूतयेतवामे शीणिपापिनाम् निपातितामोभूद्वे उडनानि निरीक्ष्यताम् संदेशैरपहृष्य
तेनैर्यमैर्मुखात्ततः २५ गुरुदेवहिजातीनां वेदानां च न राधमैः तिस्रानि शासिताये स्तपायानामभितिर
ताम् २६ तेषामयो मया लीलानि वर्णान्मुनः पुनः कर्णोपश्रयेत्येतेषाम् आविलपतामपि २७ यैः प्रपादे
वविषेष्टदेवालयसभाः शुभाः भेक्ताविधेः समानीता लोभक्रोधानुवर्तिभिः २८ तेषां तैर्निशितैः शसैर्मुद्र
विलपतां च वम् एष कुर्वेति वैयाम्पाः शरीरादतिदारुणाः २९ गोत्रास्यणार्कमर्गोपयेवमेहेति मानवाः ते
वामेनानिरूप्येते गुरेवां शीणिवायसैः १० दत्ताकमायपकसेहितीयायप्रयच्छति सत्वेवैकधाच्छिन्नः ता
रनयो प्रवाचते ११ सपोषणपरोयस्तपरित्यजति मानवः पुत्रभृत्यकलत्रादिवशुवर्गमकिञ्चनम् १२

तावाग्रानेन प्रतिपाद्य ११ अकिञ्चनमुत्सन्नमवसन्ने ससपोषणोपरेश्वरेण १२॥

६७

संभ्रमेऽमिंतेऽपसवेवाऽड्डमऽन्त्यप्रभुतेऽप्रभंति ११ उक्तोचःकटसातित्वायदेयेथनेतेनजीवतीतितया यंत्राणोक्तत्वावकाहीनो १४
प्रयच्छंतिपरिकोणोतीत्यर्थः शिलासुपिष्टेतिशिलायेषंकषादिवासमुत् १५ यासस्योपनिषेऽपहारिणोनिरुवकारिणः १६ तथात्वा

इभिंतेसंभ्रमेवापिसोपेवंयमकिंकरेः उड्डमदेतानिपुत्रेस्वमांसामप्रुतेत्तथा ११ प्राणागतंयस्मजतिलो
भाउक्तोचजीवनः सोपेवंयेऽपीशभिःपीशतेयमकिंकरेः १४ सकृतेयेप्रयच्छंतियावतीवकृतेनराः
तेपिष्टेतेशिलायेषंतयेतेपापकारिणः १५ यासापहारिणोवज्राःसर्वगात्रेष्वेथनेः किमिहशिकवाले
भुंज्येतेदृतिशोनराः १६ तन्तामदृमजिह्वातालवोवेदनातराः दिवामैशुनिनःपापाःपरदारताम
ये ११ तथैवकण्ठकैस्तीक्ष्णोरायसैःप्राप्यशल्मलिम् शोरापिताविभिज्जंगाःप्रभतासकुवाविलाः १८
मृषायामपिपश्येताभ्यायमानात्मानुगैः पुरुषासुरुषयात्रपरदारवमर्षिणः १९ उपाधायमथःक
त्वारुधसोध्ययनेनरः गृह्णानिशिलमथवासोपेवेशिरसाशिलाम् ४० विमृक्षेशमवाप्नोतिव्रजन्मार्गे
द्विपीडितः तन्तामदृतिशोभापीशदृष्टितमस्तकः ४१ मृत्रेऽप्युपरीषाणिपैरुत्तरानिवारिणि नरमेसेष ४२
विण्मत्तउगंधिनरकंगताः ४२ परस्परंयमांसानिभक्षयंतिसथादिताः भुक्तमत्रमविधिनापूर्वमेभिःपरस्परं

मादृषातमाजिह्वातालयेषो ११ सवःप्रवादः १८ मृषातैजसदाविणीस्यातीतस्याप्यमानानुग्रहो १९ उपाधायमुपदेशरे ४० श्रेयोः
शिलाप्रेतलावड्वासीडितः भारस्पपीडयार्सादृष्टितमस्तकंशिरोयस्य ४१ उत्तरानितितानि ४२ अविधिनाग्रसेकारेण ४३ ॥

मा.
पु. टी.
६८

रुता उदासिताः ४४ हिर्गुफा पुनर्भस्मासापतयः ४५ पतिता त्रयदः प्रतिग्रहः ४६ भस्माभरणीयाः पश्यतश्मनादरेष्वही ४७ एष्टेदस्य
पञ्चाङ्गाः एष्टस्य मोसलोकस्य पञ्चादेः ४८ ४९ ५० ततस्तस्मिन् तमकुंभे शोषणं शुक्लं ५१ ५२ निष्कृतिं कृतं च तन्निर्वापणं पतन्नात्रि।

अपादितास्तैर्वैशवक्रयश्च रुता अपि तश्मैशो तस्मै गाग्रामास्तेतयः पुनः पुनः ४४ पुनर्भपतयो येव पावती
वेतिते नराः ते मीक्रिमितमायत्राभस्यते तपि पीलकैः ४५ पतितप्रग्रहादनायाजनास्मिन् सेवनात् पाषा
णामप्येकीदृतेनरः सततमश्नुते ४६ पश्यतो भस्मवर्गं स्मित्वाणामतिथेस्तथा एकोमिष्टात्रभुग्भुक्तेनलदेगा
रसंचयम् ४७ ह्रकैर्भयैकैरेष्टेनिसमस्योपभुज्यते एष्टमोसेनपेतेनयतो लोकस्य भतितम् ४८ अन्धोयव
धिरोमूको भ्रास्यते तत्तथातरः उक्तमदज्ञानिमुखेस्वमासास्यश्नुते तथा ४९ शुक्लततोपमः प्रेसामपकारे पुव
र्तते अयेकतश्चोमित्वाणामपकारोसुर्मतिः ५० तमकुंभे विलपतिततोयास्यति शोषणम् करंभ
वालकोतस्मात्तेताये जावपीडनम् ५१ अमिपत्वनेतस्मात्करपत्रेण पाटनम् कालसूत्रे तथा ल्हेदमने
काश्चैव पातनाः ५२ प्राणनिष्कृतिमेतस्मात्त्रोस्मिन्कथमेव्यति ५३ आदसे च हि नो विप्राः समुपेत्य
रस्यरम् इष्टास्त्रिजिहिते फेने सर्वो गेभ्यः पितृते ५४ ॥

रयात् अस्मिन्भलोके पण्यतिगमिष्यति कृतं त्रय उर्लभानरकान्मुक्तिरिति भावः ५३ आद्रे भोजनाय र्ये संचितः स्वये समवेताः तेनरके
परस्परं समुपेत्य मिलिता ५४ ॥

दीपानिजात्माभिः प्रजलितायेगानिशरीराणि येषां ५५ एवं संप्रहेण नरकायातनानि रूपा नरकमुक्तौ पापशेषावृणो यो निमाह जायेते श्मा
दिना ५६ इच्छेति श्मवेति ५७ गोत्राः येन हेतवः परंपरे अयमत्र कं योति श्मवेति अयमजन्मनि व्याधि श्मवेतीति पूर्व एतन्नयः यथा
गोहमादीनां महापातकानां नरकः फलं तत्सदृशं जन्म भविष्यति तथोपपातकानां तत्समानं यवनि रयोजनमचेति सर्वेषां निश्चयो नो ड्यश्

सुवर्णस्नेयी वस्त्रः सुरायोगुरुतत्पगः सुधस्योर्ध्वदीप्तो गोदसमानाः समंततः ५५ तिष्ठेत्तद्वत्सदृशाणि स
बहूनि ततस्ततः जायेते मानवाः कुष्ठद्वययोगादिविक्रिताः ५६ स्त्रियाः पुनश्च नरकं पुनर्जानाश्च तादृशाः व्या
धि रूच्छंति कल्पात् परिमाणेन राधि ५७ गोत्राः परंपरे योति नरकं तस्य जन्मनि तथोपपातकानां च सर्वेषां
मिति निश्चयः ५८ नरकप्रच्युता योति यैरिह हि पातकैः प्रयोनियो निजानातिनां मे निगदतः शृणु ५९ इति
मार्कण्डेयपुराणे पिता पुत्रसंवादे नरपातनावर्णने नाम धोषोऽध्यायः १६ किं करुवाच पतिना त्वतिगत्या।
आवरयो निवृत्ते हि नः नरकात्पुनरुत्सृज्य मिभिर्वतियाजकः १ उपाध्यायस्य लीकं कृतं कृत्वा भावनिदि।
नः तज्जायो मनसा वाचा तद्व्यं वापि संस्पृशेत् गर्दभो जायते मर्त्यः पित्रोश्चाप्यवमानकृत् २॥

मर्त्यः ५८ इह नो नरकायातनाभोगादनेतरं पापशेषाजन्मायभिधातं प्रतिजानीते नरकप्रच्युता इति श्मयोति श्मा गच्छेति जन्मने संधिरार्षः जा
तानि जाताः क्लीबतमार्थे ५९ मार्कण्डेयपुराणस्याख्येने श्मदिनः सोऽशोऽध्यायः १६ प्रतिज्ञातं प्रपेक्षयति पतिना दिमादिना याजकः पति
तस्येति शेषः १ उपाध्यायो गुरुस्तस्य लीकं कपटं चासारमेव तज्जायो गुरुभार्यो गर्दभो गसभः २॥

मा.
५.टी.
६५

आक्रमकारावेधादिनातिरस्य कळपलं कर्मले १ भर्तः सामिनः पिण्डं अत्र तस्य सामिनो दिष्टान् रिशत् सोपि मृतः सन् मोहेन समगा विष्ट
अ ४ असूयकर्षणीलः रोकवः रेकुरेवरोकवः मृगजातिः पाठोत्तरेलावकः पतिजातीयः ५ पानेपानीयं रुण्डिश्तिपानरोधकः चटकः

६९
आक्रममातापितरौ शारिकासंप्रजायते तावेव पीरयित्वा त कळपलं प्रपयते १ भर्तृपिण्डं समग्रमसूयसूदि
ष्टानि निषेवते सोपि मोहसमाविष्टो जायते वानरो मृतः ४ मासापहर्तानरकादिमुक्तो जायते वरः असूयक
अनरकान्मुक्तो भवति रोकवः ५ तशकादिविभेजाववातकः पानरोधकः विद्यासहेतावनरो मीनयो नौ प्रजा
यते ६ धामं यवांसिलान्मासाकुलम्यासर्षपाज्याणान् कलापाकलमान्मुक्तानोपमानतमीतया ७ स
म्याम्यानिवाह्यत्वा मोहाज्जेतरेवेतनः सजायते महावक्रो मूषको वधुसत्रिभः ८ परदारगभिर्मर्षी जहको वोरो
भिजायते सासृगालो वको रदोयालः कंकलयाक्रमान् ९ आतर्भायो वरुडुडिर्पो वमर्षति पापकृतं पुंस्को
किल त्वमाप्नोति सवापिनरकाद्युतः १० सखिभायो गुरोर्भायो राजभायो वपापकृतं प्रथर्षयित्वा कामात्यः सूक
रो जायते नरः ११ यत्तदानविवाहानां विचित्रकर्ता भवेत्किमिः पुनर्दाता वकमायाः किमिरेवोपजायते १२॥

कलविकः वातको वापाठोते विद्यासहेता विद्यासवाती ६ ७ मूषकशत्रुः वधुणानकुलेन सत्रिभः सदृशः ८ वक्रः मृगदेशः ९ अवम
र्षति स्मृति १० सख्युर्भायो प्रथर्षयित्वा अभिमृष्य सूकरः वराहः ११ अये प्रतिश्रुत्यामस्मै दाता पुनर्दाता १२॥

६५

अश्रुतेप्रशान्ति वायसोःरिष्टः ॥ पित्रासमेतत् ॥ कपिवानरःकाष्ठदारु ॥ १५ ॥ १६ ॥ अश्रुसमनाप्रथं ॥ १७ ॥ १८ ॥ अजस्रामिषंमोसंमेवभ

देवनातिथिविप्राणामदत्तायोनमश्रुते प्रमुक्तोतरकात्तोपिवायसःसंप्रजायते ॥ जेष्टेपितृसमेवापिभ्रा
तरंयोवममते नरकात्परिश्रष्टःक्रौन्वयोनोप्रजायते ॥ अश्रुश्रवाद्यंगीगत्वाकपियोनोप्रजायते तस्या
मपत्यमुमायकाष्टानःकीटकोभवेत् ॥ अकृततोपमःपुंसोविमुक्तोतरकात्ररः सुकरःकिमिकोमदुश्च
एगलश्चप्रजायते ॥ कृतत्रःकिमिकीटस्त्वपतेगोहृष्टिकस्तथा मस्यःत्वरोवकःकर्मःपुक्कसोजायतेनतः ॥
अश्रुसंपुरुषंदत्तानरःसंप्रजायतेत्वरः किमिःसीवथकर्ताववालेदत्तावजायते ॥ भोजनेचोरयित्वातमा
तिकाजायतेनरः तज्जाप्यस्तिविशेषोवैभोजनस्यश्लाघनत् ॥ दत्तादधितमार्जारोजायतेनरकाद्युतः
तिलपिण्णकसेमिप्रमत्रंदत्तातमृषकः ॥ हतेदत्तातनकुलःकाकोमदुरजामिषम् मस्यमोसापरु
त्ताकःश्रेयोमेषामिषापरुत् ॥ वीरीणाकेतपरुतेलवणेदधिवाकिमिः चोरयित्वापयथापिबलाका
संप्रजायते ॥ यस्तचोरयतेतैलेतैलपायीसजायते मधुदत्तानरोदेशोष्टपंदत्तापिपीलकः ॥ चो
रयित्वादविष्णात्रेजायतेमलगःकिमिः आसवेचोरयित्वाततित्रिरित्तमुपाश्रुते ॥ १५ ॥

अः ॥ वीरीभंगारी बलाकाविसकण्डिका ॥ तैलपायीपरोसीमधुमातिकं देशोवनमदिका अष्टपेपिष्टके ॥ दविष्णात्रेणयसेमलगोविश

गतःआसवेमपेतित्रिरिःपत्नी ॥ २५

मा.
७.टी.
७.

१५ पत्रोर्लोथोतकोशेयं १६ कोशकारः किमिः कोशेययोनिः शार्ङ्गः कः पत्तिजातीयकः ग्रंथकेसविज्ञेयसने १७ पट्टविकं ग्रंथेर्मयाज्ञातमावि
कंपट्टं राजदेतादित्वासरनियतः तौमेतमायाग्रतस्याभवेकपीसाद्वेकार्पासिकेवक्रिणौचे वक्रिणाग्रदेवसनेग्रजिनविशेषे यदस्य
ति ग्रिणौचेववाससीति ग्रयत्रापि ग्रिणौचेणकानामिति १८ वर्णकान् विचित्राणिवसनानि पत्ताणिशाकं वचोरयित्वा मष्ट

७०
अयोह्यत्वात्पापात्मावायसः संप्रजायते रुतेकोस्येतदारीतः कपोतोरोष्पभाजने १५ रुत्वातका।
ज्वनेभाण्डेकिमियोनोप्रजायते पत्तोर्लोथोरयित्वात्तवक्रवाकनमृच्छति १६ कोशकारस्तकोशेये
रुतेवसेहिजायते उग्रले शार्ङ्गः कः पापोरुतेवैवांशुकेशुकः १७ हेमः पट्टविकं रुत्वावसंतौमेचजायते
कार्यासिकेरुतेक्रौञ्चोवक्रिणौचेवकः खगः १८ मष्टोर्वर्णकान् रुत्वापत्तं शाकं वजायते जीवजीवक
तोपातिरक्तवस्त्रापरुत्ररः १९ कुरुधरीशुभानाभ्यान्वासादुत्पाशशोभवेत् शाण्डः पलालहर्ताव
काष्टरुद्राणकीटकः २० पुष्पापरुद्ररिदः स्यामेगुर्यानापरुत्ररः शाकहर्तावदारीतसोपहर्ताव
वातकः २१ भूमिरुत्ररकानात्वारौरवादीन्तरुणान् रुतागुल्ललतावलीत्वक्सारतनुतोक्रमात् २२
प्राप्यतीणास्पपापस्तनरोभवतिवैततः किमिः कीदः पतेगोयपत्तीतोयचरोमृगः २३ ॥

रयोनिः २४ कुरुंदरीगेथमुरीमृषकजातिः पाशासाहवर्षान् अत्रवासः शशोर्लोथोतकोशेयसम् पत्तात्तंयवसेवुणकीटोराहकिमिः २५
लक्तारोनडादिः तस्यतनुतोदेहतेजमेतियावत् २६ तोयचरः पत्तीवर्तकमीनादिः २७ ॥

७.

गोलेपमुते १४ यदिशहेउमृदलशमावसेभवयोनकः १५ भूमिहारिणिसमभिहितेउर्योनिभाकमयशयतिदिशति पषपवेतिकलेन
गुरोर्वियाशहीवियापहारी निक्षिपेनियामपीयदतिगादानेतस्मादुपपतीतिनिक्षिपयश्री १६ अयस्यनरस्यभायोपारकोपुरुषप्रति
पादयनशोवलनेकुर्वन् शाण्डतेनपेले १७ असमिडेअमरीमे अजीर्णवान्भुक्तात्रजीर्णिरहितः यतोमेदाप्रिःउर्वलजाठराप्रिर्जायते १८
पवनरकचुतानोउर्योनिदास्यमभिधायतेषामत्रजातानामभित्तानमाह परनिन्दामित्यादिना परेषाममर्षर्य्यातयोपगर्हणेनित्या

गोलेप्राणववणालःप्रकसादिर्जगृहितः पंगवभ्योवधिरःकृष्टीयत्सणावप्रपीडितः १४ सुखरोगादिरो।
गोअगुदरोमोअगधने अपसारीवभवतिमृदलेयदिगच्छति १५ पषपवक्रमोदयोगोसुवर्णादिहारिणः
विद्यापहारिणश्चेतिनिक्षिपेभ्रुशिर्नोगुरोः १६ जायामयस्यपारकोपुरुषप्रतिपादयन् प्राप्नोतिशाण्डनो।
मृदोपातनामःपरिच्युतः १७ यःकरोतिनरोरोममसमिडेहताशने सोजीर्णवान्भुःखानोमन्दाप्रिरभि
जायते १८ परनिन्दोक्ततच्चलपगमर्षोपमहेणम् नैष्ट्येनिर्हणतेवपरदारोपसेवनम् १९ परसदरा।
एाशोवेदेवतानोचकुत्सनेम् निकृमावेचनरणाकार्पणंपचरणावयः ४० यानिचप्रतिषज्जानि।
तस्यसिद्धिस्तसेतता उपलक्षणातिजानीयान्मुक्तानोनरकादनु ४१ ॥

नैष्ट्येपारुष्येनिर्हणतेनिर्दयते १४ परंसपरद्वयैवैर्यादिनातस्यहरणोप्रशोवेचकुत्सनेनिन्दनेनिकृमाशायेन कार्पण्येययभी
रुत्वेवयोदमा ४० प्रोक्तानिनारकेयाभित्तानामुपलक्षणीकृमायास्यपिसेगृह्णातियानिचेति तेषामप्रतिषिद्धानोप्रसिद्धितो।
केवेदेवसंतताविस्ततातानिसर्वाणिउपलक्षणाणि अभित्तानानिनरकान्मुक्तानामनुपचाजानीयादित्यनयः ४१ ॥

मा.
७.टी.
७१

यत्वेसर्गाद्युत्तानामभिज्ञानमाह दयाभूतेष्विति परलोकं प्रति परलोकनिमित्तं कर्माचरणं उक्तिर्वचनं वेदस्य ग्रामाण्यदर्शनं वेदार्थं
पुष्ट्या ४२ सानुरोधः पुष्ट्या मनुरोधसद्भावः तपसः श्रयः श्रयणं ४३ संप्रदेष्टा शोक्तस्य एवं वदिसरतो लोकादेदाद्यावगंतव्यं सर्गाद्यु।
नानामभिज्ञानमिमाह प्रयानीति ४४ उपसंहरति पतदिति अत्र पुण्ये तरे भोगे गतो वायं संप्रदः श्रामतः शोचवा दंत सपसी विजिते
दियः धर्मकृदेदवियाति सात्त्विको देवो निताम् रजसा तमसा चैव समाविष्टो भूमिद भावेरनिष्टैः संप्रकृतः सैसारं प्रतिपद्यते तत्र यस्मि
तिसंप्रकृतैः किंचिदात्मनिलक्षणेन प्रभातमिव शुद्धाभं सत्तैत उपधारयेत् वेदाभ्यासस्तपो ज्ञानं शौचमिन्द्रियनिग्रहः धर्मक्रियात्मचित्ताच
सात्त्विकं गुणलक्षणम् तमसोलक्षणं कामोरजसस्त्वर्थ उच्यते सत्सधर्मः परमः श्रेष्ठमेतद्यथोत्तरम् तापसायनयो विप्राये च वैमा

७१
दयाभूतेष्वुष्ट्या च परलोकं प्रतिक्रिया सत्ताभूतहिता चोक्तिर्वेदग्रामाण्यदर्शनम् ४२ गुरुदेवर्षि
सिद्धान्तो सजने साधुसंगमः सत्क्रियाभ्यसनं मैत्री सानुरोधस्तपः श्रयः ४३ प्रयानि चैव सद्भवे।
क्रियाभूतानियानि च सर्गाद्युत्तानां लिङ्गानि परुषाणां मयापि नाम् ४४ पतउद्देशो राजन्भव।
तः कथितो मया स्वकर्मफलभोक्तृणां पुण्यानां पापिनां तथा ४५ ॥

निकागणाः नतनाणि वदैमाश्च प्रथमा सात्त्विकी गतिः ब्रह्माविद्यसंज्ञो धर्मो महानव्यक्तमेव च उन्नमो सात्त्विको मेतो गतिमा इर्मनीषि।
णाः प्रसक्तार्थकरोधीर शारंभी विषयीचयः सराजसो मनुष्ये पुनर्जन्माधिगच्छति कलामस्तानदाश्चैव परुषाचोरवृत्तयः सृष्टपा
नप्रसक्ताश्च प्रथमाराजसी गतिः राजानः तद्वियाश्चैव राज्ञो चैव प्ररोहिताः दानपुष्टप्रधानाश्च द्वितीया राजसी गतिः गंधर्वा
पुंसकाश्चैव विविधा भूचराश्च तथैवा सरसः सर्वा राजसेष्टमा गतिः तिहालः कूरकलव्यो नास्तिको याचकस्तथा ।
प्रमादवाभिन्नहृत्तो भवेन्निर्यत्तनामसाः स्यावराः किमिकीदाश्च मत्स्याः सर्पाः सरीसृपाः पशव ॥

७१

अस्मात्ताम्रजवामातामसीगतिः हस्तिनप्रतरेगाश्चमृदास्त्रेष्वाविगर्हिताः सिंहाद्यावावराहाश्चमध्यमातामसीगतिः वारणाश्चसप
 र्णाश्चपुरुषाश्चवदंभिकाः रत्नोसिचपिणावाश्चतामसेष्टनमागतिः शरीरजैः कर्मदोषैर्यातिष्ठावरतांनरः वाचिकैः पक्षिभ्यस्तोमाना
 सैरेत्यजातिताम् परद्वेषेष्टभिधानेन मनसानिष्टचित्तनम् वितणाभिनिवेशश्चित्रिविधं कर्ममानसम् पुरुषोदत्तवादीवपिभुनः पुरुषस्त
 या अनिवडप्रलापीवमृगपक्षिपुजायते पारुष्यमदनेनैवैवैष्यमपि सर्वतः अनिवडप्रलापश्चवाक्त्रयस्याच्चतुर्विधम् अमेतादा
 ननिरतः परदारोपसेवकः हिंसकश्चाविधानेनस्यावरेष्टपजायते यस्यायस्यावस्यायोयत्करोति शुभाशुभम् तस्यांतस्यामवस्या।

तदेष्टमत्रगच्छावोदृष्टं सर्वेत्तयाधना तयावदृष्टो नरकस्तदेष्टमत्रगताम् ४८ ततस्तमग्रतः कृतासरात्तागं
 तमुच्यतः ततश्च सर्वैरुत्कुष्टं पातनास्यापिभिर्दभिः ४९ प्रसारं कुरुभ्येति तिष्ठतावन्मुहते कम् तदेष्ट
 संगीपवनो मनोक्लादयतीवनः ४८ परितापोश्चगात्रेभ्यः पीडावाधाश्चकृत्स्वशाः अदेति नरयात्रकृपां
 कुरुमहीयते ४५ पुत्रउवाच पतच्छ्रुत्वाववस्तेषां तेषाम्पुरुषंदपः पप्रच्छ कथमेतेषामाक्लादोमयितिष्ट
 ति ५० किंमया कर्मनमुण्ये मर्मलोके मदृक्कृतम् आक्लादस्यापि नीप्रक्षिप्ये मेयेत उदीरय ५१॥

योतनमलमवामुपात् शरीरेण हि शरीरं वाक्त्रयेन हि वाक्त्रयम् मानसं मनसा चैव स्वकर्मफलमश्रुतेऽस्माद्यपरार्के ४५ प्रेणप्रेजोपगू
 कस्यागतो नरके चिरमवस्थानायोग्यतायोजनाय योनिरुक्तम् ४९ उत उचैः कुष्टे शाहते ४० क्लादयति सत्वाकरोति श्वशाहोपतीति।
 योतको निरयवाथास्यापिवात् ४८ पीडानामावाधाः कृपाणिः तानि अपदेति आच्छिनति ४५ मयि विषये ५० यस्य कर्मणः संव।
 तिनीप्रक्षिप्योषणो उदीरय अभियेदि ५१॥

मा.
७ टी.
३२

तद्गतेपितृदेवादिपुगतेस्थिते ५२ ५३ ५४ मृतंमार्दवंशप्रदत्ता प्रपदताः ५५ भद्रं कर्णाणां विधायिमुखं यस्य तत्सम्बोधने इति यास्य
स्य स्वाभाविककृतापरिहरणाय योग्यं स्यात् स्यात्सामि ५६ निजैरसाधारणैः पुण्यैः सम्यगविनाशिनोर्जितान् प्रयत्नविशेषेण गृ
हीतान् अयास्यप्रयत्नम् ५७ श्रुतीनां जेतुं नोऽऽस्मिन्निर्वाणमुपशमस्तस्य दानाउपमुद्रतम् ५८ नरकैर्लोकः स्थानेयेषां ५९ श्रुतं

७२
यास्य उवाच पितृदेवानिधिषेष्पिष्टेनास्मेन तेन त ७३ मभागतो यस्मान्न तद्गतेव मनोयतः ५२ ततस्तद्गते
सर्गीयवनोक्ताददायकः पापकर्मकृतो राज्ञा तनानप्रवाधते ५३ अथ मेधादयो यत्तास्तयेष्टाविधिवयतः त
तस्तद्दर्शनायाम्पायेऽशस्त्राप्रिमाधनाः ५४ पीडनच्छेददाहदिमहदुःखस्य हेतवः मृत्युमागता राज्ञे जसा
पदतास्तव ५५ राजोवाच यदि मत्तत्रिधावेताम्यातनानप्रवाधते ततो भद्रमुवाचाहं स्यात्स्य स्यात्परिवाचलः ५६
यास्य उवाच परिगते दग्धायो निजपुण्यसमर्जितान् भोक्तुं भोगानयासे मायातनाः पापकर्मिणाम् ५७ ।
राजोवाच न स्वर्गो ब्रह्मलोकैवान्तस्त्वं प्राण्यते न रेः यदा ते जननिर्वाणदानोपमिति मेमतिः ५८ तस्मात्त्रता २
वयास्यामि यावदेते सुतः खिताः मत्तत्रिधानास्तु खितो भवेति नरकौकसः ५९ धिक्कस्य जीविते प्रमः शर ३
गार्थिनमातुरम् यो नार्तमनुग्रहणातिवैरिपक्षमपि भुवम् ६० यत्तदानतपोसीदपरवचनभूतये भवेति ३
तस्य यस्याते परित्राणेन मानसम् ६१ नरस्य यस्य कठिने मनोवाला तरादिषु हृदेषु वनते ममेमानुषंग ३

रोगिणो श्रुतेऽऽखिते ६० श्रुतीदिपरित्राणेनैव यत्तादीनां फलसमृद्धिः स्यादिसाह यत्तेत्यादि भूतये फलसमृद्धये ६१ प्रकृते दृष्टेन तया
मायपिरक्षाणाह नरस्येति ६२ ॥

७२

पतेजंतवोममसत्रिकर्षात्तत्रिधानादग्निपरितापनादिकेऽः खेयदिसृजंतीतिशेषः तदेतेषां प्राणस्यदानात्सुर्गसखागरं सौख्यं म
यश्चिह्नयोरन्यः ६४ पतेवहवोमयेकस्मिन्ः स्थिते सति मया किं न सौख्यं प्राप्तं स्यात् एकस्यऽः स्थित्यावह्नोसंस्थितनात्ममह
द्भाग्यमित्यर्थः ६५ यत्नाविद्यत्वादेशेन निर्देशः परोक्षत्वेऽप्यक्षदर्शनाय ६६ नयामि प्रापयामि प्रहेउयासितः सेविनः सम्पगवत्

पतेमत्सत्रिकर्षात्तयदग्निपरितापनम् तयोऽग्रगभ्यजेत्वापिऽः खेनरकसंभवम् ६१ क्षमिणामोऽवेयच्ययच्यम्
क्षीयदंमहत् पतेषां प्राणदानाच्च ममेस्वर्गसखागरम् ६४ प्राप्तेनेयदिसृजंतीतिशेषः स्थिते मयि किं वा।
प्राप्तं मया न स्यात् स्मात्तेजसा विरम् ६५ याम्यउवाच यद्यधर्मश्च शक्रश्च पश्येनौ समुपागतौ श्रवणम्।
स्माज्जंतव्यं तस्मात्पार्थिवगम्यताम् ६६ धर्मउवाच नयामि त्वामहं स्वर्गं त्वया सम्यगुपासितः विमानमेत।
ह्यकुरु मा विलम्बस्व गम्यताम् ६७ राजोवाच नरके मानवा धर्मपीडमानाः सदस्वराः शदिशहीति कुं
देति मामतो न व्रजाम्यहम् ६८ इन्द्रउवाच कर्मणा नरकं प्राप्तिरेतेषां पापकर्मिणाम् स्वर्गं त्वया पि गंतव्यं
ह्यपुण्येन कर्मणा ६९ राजोवाच यदि जानासि धर्मं त्वं त्वं वादेव शतक्रतो मम यावत्समाणेन शुभं तद
क्तमर्हथः ७० धर्मउवाच अश्विन बोधयो भो धौ यथा वादिवितारकाः अथ वा वर्षतो धारा गंगायां सि
कता यथा ७१॥

ह्यया विलम्बस्तत्रोमाकुरु ६७ हे धर्मकुं देति शक्रयं ते रताये ६८ पुण्यपापकर्मणोः फलप्राप्तौ महदंतरमिति भावः ६९ शुभं ७०।
एवं कर्म ६९ अर्हथः योगो भवयः ७० अश्विन बोधो जलविंदवः असेखेयाः दिवि येन रिद्वे वर्षतो मेव स्य धारा वर्षविंदवः ७१॥

मा.
पृ. १

२३

73

असंख्येयाः संख्याते गणयितुमशक्ताः योनिषु जन्तवो जीवा यथा भवेति दार्ष्टान्तिकमाह तथेति ॥ अनुकेणं अनुको
शो शानसाहस्री संख्या लक्षणे उपगते प्राप्ते ॥ तत्र सादृश्यात् यत्सर्गं दाययंत भोगेन नाशयंत ॥ मम संपर्काय संगमाय सहो रक्ता

असंख्येया यथा राजे स्तथा योनिषु जन्तवः तथा तवापि प्राणस्य संख्या नैवोपपद्यते ॥ अनुकेणामिमां मया
नास्केष्टि ह कुर्वतः तदेव शानसाहस्री संख्या उपगते तव ॥ तद्भक्तं तदप्येष्टं तत्तत्कर्म मम गतयम् ॥
तेन नरके पापं दाययंत स्वकर्मजम् ॥ राजा वाच कथं सहो करिष्यंति मत्संपर्काय मानवाः यदि मत्सन्नि
धावे वा मुक्तयो नोपजायते ॥ तस्माद्यत्सकृते किंचित्कृत्वा स्तिविदशाधिप मुच्यंते च नराः सर्वे पापिनो
यातना गताः ॥ इदं उवाच एवमृद्धतरं स्थानं तवायामं महीपते एतान् अनरकान् प्रविमुक्ता मायका
र्मिणः ॥ पुत्र उवाच ततो यतस्तु हृष्टिस्तस्योपरिमहीपतेः विमाने वाधिगच्छेने स्वलोकं मनयदरिः ॥
अद्वैता मे च येन तत्र यातनाभ्यः परिच्युताः स्वकर्मफलनिर्दिष्टा ततो यो संतरंगताः ॥ एवमेते समाख्या
तानरकादिजसत्तम येन येन च पापेन यां यां योनिषु पैति वै ८० पुरा नुभवजे ज्ञानमवाप्ताधिगतं तव ।
अतः परं महाभाग किमन्यत्कथयामि ते ८१ इति मार्कण्डेय पुराणे पिता पुत्रसंवादे नारकि मोचने नाम स
प्तदशोऽध्यायः ॥ १॥

अतर्कजो त्रयं तः तन्निहत्या ॥ ५५ ॥ इदं तत्र मतिः समृद्धे एवमिति नारका मोचयता पादोन्तरे प्रसृष्टे स्थाने ब्रह्मलोके ॥ हरिरिन्द्रः ॥ ५८ ॥ ३
पसंहरति एवमिति ८० पुरा नुभवजे शर्वजन्मज्ञानाज्ञातं ज्ञानमपरोक्षं तवाधिगतं अभिहितं ८१ आदितः सप्तदशोऽध्यायः ॥ १॥

२३

प्रोक्तानुमोदनपूर्वकममदनपुंके कथितेति श्रवणेमोक्षेयानत्राशदीने । श्रवणंज्ञानं श्रवणंसेसारस्यावस्थितौमयादायो २ मम
वचनेश्रवणंयथाभवति तथाययशक्तिनोगाहस्यमागनिमित्तपतितनायाशकाहीनः वानप्रस्थाश्रमेतत्परः प्रवणः ३ तेवानप्रस्था
श्रमेअनुष्ठायनिर्वर्त्य श्रुतीनोपरिश्रुतंश्रुतंसेवनेविशयसमग्रम् आत्मनिस्वरूपेआत्मानेचितंश्रवणंयथाश्रीकृत्यश्रुतपवनिर्द्वन्द्वः जितस
उर्मिपरिवर्तनः यतोनिष्परिश्रुतः सक्तसमग्रभोगसाधनः ४ एकांतंविचिंत्यचित्तचित्तेपरिश्रुतंश्रुतंयथाश्रीकृत्यश्रुतपवनिर्द्वन्द्वः जितस
यतीकृतवत्समाणायोगाभ्यासवशादात्मानमनोयेन श्रुतेदिनोविद्यमानायोगाभ्यासप्रवृत्तिविशेषेनानिमीलिकायस्य तारशोभितः प

पितोवाच कथितामेतयावत्संसारस्यवस्थितिः स्वप्नमपिदेहस्यचदीयेवदद्ययम् । तदेवमेतद्विद्व
लंमयावगतमीदृशम् किंमयापुत्रैकार्यमेवमस्यावस्थितौ २ पुत्रउवाच यदिमद्वचनेनातश्चदधानम
शक्तिः तस्मिन्मयागाहस्यवानप्रस्थापरोभव ३ तमनुष्ठायविधिवद्विद्यायापिश्रुतंश्रुतं आत्ममात्मानमा
दायनिर्द्वन्द्वोनिष्परिश्रुतः ४ एकांतशीलोवश्यात्माभवभित्तरतेदितः तत्रयोगपरोभूत्वावासस्यशिवविजि
तः ५ ततः प्राप्स्यसिनेयोगोऽखसंयोगभेषजम् मुक्तिहेतुमनोपमंमनाख्येयमसंगितम् यत्संयोगात्

रिवाद्भव तत्रभित्ताश्रमेयोगपरोभ्यासनपरोभूत्वावासैर्विषयैः सदेवशरीरदिगाणोसंयोगस्तेनविवर्जितः ५ तेयोगोवसैकाभावया
पणात्मिकोज्ञानकर्मसमुच्चयप्राप्त्युक्तिं तेविशिनष्टिउवेः संसारपरिवर्तनजैः संयोगस्तस्यभेषजंशेषंभवमहारोगहारकं तदेव
श्रुतेनिर्विशेषवत्सत्त्वेकात्मिकायाहेतुनिमित्तनकेवलकर्मज्ञानेवाश्रिततद्वयसमुचितंयवमद्भुतत्वादनोपममुपमयाहीनेभेदप्र
तीतभावत्वात् श्रुतानाख्येयंनिर्विशेषत्वादात्मात्मशक्त्यतोऽसंगितं सकलभूतैर्दियविशेषैः संगहीनेयस्ययोगस्यसंयोगात्संप्राप्ते
हेतोः भूतैः शरीरारंभकैः योगः सम्बन्धः नभविष्यतिमुक्त्यसेदेहवंधादित्यर्थः उपेयसतत्त्वपदोपायोत्राभिहितोवाच्यः ६ ॥

श्रुतेचणालवीणायां श्रोतमनसूतं प्रवसतपस्य ॥ १० ॥ विद्योत्यतिविमुक्तो भविष्यति मरिष्यति विनाशं मरणं ॥ अथिर्न
सभया भर्तृमरणेन वैधव्यशोभः नैवाद्यमुपेक्ष्यति नो देव्यतीत्यर्थः ॥ सततं निमग्नं श्यात् आजगाम ॥ भयदेन मारु निःस्वाध्या
यवषट्कारमिति नुखल्विति संशये संशयकालज्ञानाभावेन यत्तापुपुत्रककालज्ञानेन यत्तादिनाशानेन च देवानां हव्यभोजन

पयि श्रुतेन दापोतमवौरेतोरशोकया माण्यमतिः खार्तिमन्थकोरेव सहिजः ॥ पत्नीकृत्य
समाश्रुत्वा लया मासकोशिकः शशापेवायमं ऊहमाणा वसुवाचर ॥ येनाहमेव मन्थ
इति तस्मात्ति नो भूशे इमामवस्थां संशयः सयाणात्मानरायमः ॥ सूर्योदये वशः प्राणो विद्योत्य
ति न संशयः भास्करालोकमादेव संविनाशमवाप्स्यति ॥ न स्पभायां नतः प्रज्ञातशापमतिदाह
णं प्रोवाच छयिना सूर्यो नैवाद्यमुपेक्ष्यति ॥ ततः सूर्योदयाभावादभवत्सततं निशा बह्व्यदः
प्रमाणानिततो देवानि याद्वयं ॥ निःस्वाध्यायवषट्कारे सुधास्वादविवर्जिते कथं नुखल्विद
सर्वे न गच्छेत्संशयेन गतुं ग्रहोरात्रयवस्थाने विना मोसर्तसंक्षयः तत्संक्षयान्नयने तायेनेदं
एतत् ॥ १५ ॥ विना नयनं विज्ञानं कालसंवत्सरः क्रतुः पतिव्रतायावचसानोद्भूतिरिदं वाकरः ॥ १५

नादिनावर्षणं ततो नैततः पजारति सर्वं न शक्नोतीत्यर्थः ॥ तदेव दर्शयति ग्रहोरात्रयवस्थाने व्यवस्थितिर्मर्यादा मासानां रिश
दहोरात्राणां दिपर्वणां सततं नोष्यहोरात्राणां हि संक्रांतीनां तत्संक्षयान्नयने तायेनेदं ॥ १५ ॥ स
वत्सरोपुगादिपुण्यकालास्य देवहोरात्रयवस्थाने विना मोसर्तसंक्षयः पतिव्रतायावचसानोद्भूतिरिदं वाकरः ॥ १५ ॥

विहरणं सेवने कृतो र्यत्तस्याभावो नाशः ११ आद्यायनं न र्यत्तं अस्माकं देवानां १० निष्पादिना स उग्रना स नो स्थानं प्रयत्नामः
दयः १२ यत्तममो न्यस्य कार्यापकारकत्वे देवानां मर्त्यानां च संहर्तव्यतादृशं प्रयोहीति अथः श्रुतिं चोक्तं मयि मयि मयि मयि मयि मयि
प्रकर्षणं वर्धितं श्री लोकेषां तदेव दर्शयति तोयवर्धेणाहीति ११ यत्तदविधाने दोषमाह ये स्माकमिति नित्यनैमिकासक्ति

सूर्योदये विना नैव स्नानं शानादिकः क्रमः नाग्नेर्विहरणं चैव कृतं भावश्च न त्यजे ११ नैवाप्या
यनमस्माकं विना होमेन जायते वयमाप्यायिना मे त्रैयं स भागै र्यथोचितैः सृष्ट्यादिना उग्रही
मो मर्त्यान् सृष्ट्यादि सिद्धये १० निष्पादिना सौख्यं पुमर्त्याय तैर्यजतिनः येषां वयं प्रयत्नामः का
मायसादि श्रुतिनाः प्रयोदिवर्धामवयममर्त्याश्च प्रवर्धितः तोयवर्धेणादिवयं दविचर्धेणामान
वाः प्रयोमेतर्पणं च स्यात्सर्गं भू लोकयोः क्रमात् ११ ये स्माकं न प्रयच्छेति नित्यनैमिकाः क्रियाः
कृतं भागं उरात्मानः स यवाभितो लोत्तपाः ५० विनाशा यवयेतेषां तोये सूर्याग्निमारुतेः तितिते चो
हवयामः पापानां मपहारिणा ५१ हृष्टितायादि दोषेण तेषां उक्तकारिणा उपसर्गाः प्रवर्तते म
रणा य स दारुणाः येन स्मान्नीरायित्वा तभुं जने शेषमात्मना तेषां पुण्यान्वये लोका तितरामाम

या सकृतभागेन प्रयच्छेति अतएव उरात्मानः यतो लोत्तपालजाः ५० तोयेनानि सृष्ट्यादिना सूर्येणानादृष्ट्या अग्निनादा
रादिनामारुतेन वरावातादिना अपहारिणा चौराणां ५१ उपसर्गा उपद्रवाः स दारुणा अनिकृताः ५० विदेना उग्रान्
उग्रहीमासाह योतिरि श्रीणायितान र्यायित्वा शेषं विचसात्मकं चितरामः प्रयत्नामः ५१ ॥

पवमसो न्यतर्पणो न परस्परमुपकारकं प्रदर्शयतस्वचमृत्वं मूलं सूर्योदयः तदभावाद्यो भयलोकविनाशः प्रादुर्भूतस्त्याह न
 ज्ञास्तीति तन्न तस्मादेतेः पतत्सर्वजगत्युष्टेः प्रभातस्य संस्थितिं विना नास्ति नश्यतीत्यर्थः अतो दिनादयार्थं चित्तं कथं न कथं
 त्विति श्रुतीति शेषः ५५ समेतानां मिलितानां यत्तस्य सोपभोगाधिकरणस्य बुद्धिनिविष्टे देशे कतरति तथा ५५ तेनैव वक्ष्याहे
 कं तेनैव तेनैव यथा शस्यति तपसा यतिव्रताया धर्मश्चेत्ययः सूर्यानुदयाद्यपरिणतेन तपसैव तादृशेन प्रशाम्यति यश्चै

तस्मात्सि सर्वमेवैतद्दिने वयुष्टि संस्थितिं कथं नुदिनसर्गः स्यादस्योत्पत्तयुद्धदन्तराः तेषामेवैव समे
 तानां यत्त बुद्धिनिशंकितं देवानां च वने क्रत्वा शाह देवः प्रजापतिः ५५ तेनः परं तेनैव तपसा च
 तपसा यथा प्रशाम्य तपसा हस्मात्तु राधेव वने मम ५५ यतिव्रतायामाहास्यामोऽहं तिरिवा
 करः तस्यैवानुदयाहातिर्ममानां भवतां तथा ५५ तस्मात्पतिव्रतामन्वेन सूर्याजपस्विनीं प्रामा
 दयत वैपत्नीभानोरुदयकाम्यया ५५ पुत्रवाच नैः सा प्रसादिता गता प्रादुर्भूति यतामिति अर्थः
 वंतदिनं देवा भवति नित्यया पुरा ५५ अनसूर्यो वाच पतिव्रतायामाहात्प्यनदीयेत कथंचन सं
 मात्ततानतः साधीमहः सत्यामिवैसराः ५५ यथा पुनरहोरात्रं संस्थानमुपजायते यथा च तस्याः

यतिव्रतायामाहात्प्यनदीयेत कथंचन सं

यत्तपवांगतो होषलतपवनिवर्तते अग्निरग्न्यस्य विस्फोटशोतिः स्यादग्निना भुवमिति हे प्रमराः ५५ तस्यैव रिवाकुरस्य ५५
 यथा पुरा एवं दिने मासीनया पुनर्भवति मया वंत ५५ नदीयेत नमश्चेतं समाम्यमानयितातां पतिव्रतां ततो नंतरं हे सराः
 अहोरात्रस्य संस्थानव्यवस्था नाशमेव नित्यमिति तया हे विधास्यामीति शेषः ५५ ॥

मा ७
री
७८

78

धर्मस्य पानि त्रयस्य भर्तुः ॥ कश्चिदिदं प्रश्ने सस्य भर्तुः दर्शनादपि न रसि श्रानं दे प्रामोषि पादांतरे वस्य पृथग्वार्थः ॥ अथ अधिकं
प्रतिश्रेष्ठं ॥ भर्तुः शुश्रूषणान्ते सेवनान् ॥ ५५ मदना क्लेशेन पुंसां संसाधिनस्य धर्मस्यानायासेनैव शुश्रूषा मात्र देवा सियामह
फलं साधयेतीति तत्र पुंसां वश्यानुष्ठेये धर्ममाह पंचवर्ती नीत्यादिना पंचस्रगानि पशुदमनानि देव मुनि पितृभूत मनुष्याणां
दयानि प्रतिपाद्यानि सर्वदा नित्यं मनुष्येण तथा चिवर्ग साधनमर्थोपि सदेव रत्नाह नयेति आत्मनो साधारणस्पर्शस्य उन्न
तात्वादेर्यमैराध्यायनाध्यायनादिना धनस्य संवयः संग्रहो विधातव्यः प्रामो लवोर्थः ततो नंतरं यात्रे विधाविनया दिविशि
पुत्र ३० एवमुक्त्वा सरोस्तस्या गता मामातिरं शुभा उवाच कृशाले हृष्टा धर्म भर्तुस्तथात्मनः ॥ ५६ क
श्चिन्नदसि कल्याणि स भर्तुः दर्शनादपि कश्चिश्चाखिले देवभ्यो मम सभ्याधिकं पति ॥ ५७ भर्तुः शुश्रूष
णा देव मया ग्रामे मदफलं सर्वकाम फलावाप्तिः पतः शुश्रूषणान्तिपाः पतंगानि मनुष्याणां सा
धि देवानि सर्वदा तथात्मवर्णधर्मैरा कर्तव्यो धन संवयः ॥ ५८ प्राप्तं श्रायं स्तनः पात्रे विनियोगो वि
धानतः सत्यां न च तपोदानैरेषा पुक्तो भवेदतः ॥ ५९ क्रियाश्च शास्त्रनिर्दिष्टा रागद्वेषविवर्जिताः सत्ता
ति विदिताने वं लोकानां मातिमानवः क्लेशेन मदता वापि प्रजापत्यादिना रुमात् ॥ ६० सिया तस्य स
एवास्मिन् विधानतो यथा विधि विनियोगः प्रतिपाद्यार्थः पात्रप्रतिपादने र्यस्य फलमाह सत्येत्यादि सत्यं यथा र्थभाषणं पुं
नं वै सत्तत्वं तपो धर्म रत्नगोदानं पात्रप्रतिपादने दयाद्वः खिते ह्यकारित बुद्धिरेतैर्पुक्तो भवेत् पुक्तो न न पात्रपादितेनार्थेन
क्रियाश्च शास्त्रे विदितः कर्तव्यारागादिपक्षपातरहिताः सत्यां जातौ वर्गो आश्रमे वा विदिताने वं कृता लोकान् सर्गादीन् मर
ता क्लेशेन रीतेण तपसा प्राजापत्यादिना पृथग्वर्था यवष्टमेन ॥ ६१ नार्थात्तत्र अहोपरतयैव भाव्यमित्याह सियति नरेः पुंभिः क

मैराध्यायनाध्यायनादिना धनस्य संवयः संग्रहो विधातव्यः प्रामो लवोर्थः ततो नंतरं यात्रे विधाविनया दिविशि

पुत्रहेतुः पुण्यस्येति हि यस्मात् स्त्रियः पतिसेवयैवार्थं स्पृष्टव्या पदहारिणः स्त्रीकारिणः तस्मात् स्त्रिया प्रतिदिने प्रह्वकर्त
 येति पूर्वैर्यौवात्ययः यतपतेन तस्मात् स्त्रीति उपाधरा मयवासः ५५ उक्तमुपसंहरती पुत्रजननायो यदि शानि तस्मादिति ६०
 उक्तमर्थं संग्रहेण प्रतिपादयति यदेवेभ्य इति पंचमहायज्ञानुष्ठाने कुर्यादित्यर्थः नान्यविना अतन्यविना ६१ आदितोष्टादशो

६०

पुण्यस्यार्थं पदहारिणः पतिपुष्टयैव हि नास्ति स्त्रीणां यद्यप्येतो नवतेनाप्युपोषणं भर्तृपुष्ट
 यैवैतानि लोकानि शान्तिरिति ५५ तस्मात्साधिमहाभागे पतिपुष्टयौ प्रति त्रयामतिः सदा कार्यो
 यत्ते भर्ता पगगतिः ६१ यदेवेभ्यो यश्चापि शदिकेभ्यः कुर्याद्भर्ता भवने सक्रियो च तस्याप्यर्थं सकलेन
 न्यविना नारी भुंक्ते भर्तृपुष्टयैव ६१ इति मार्कण्डेयपुराणे पितापुत्रसंवादे दत्तात्रेयोपाख्यानं न स
 यावाक्यं नामाष्टमोऽध्यायः ६५ पुत्रउवाच तस्यास्तद्वचने कृता प्रतिपूज्यतदादरात् प्रसवावातिप
 त्नीतामनसूयामिदं वचः १ आस्तापुवाच यथा स्मनुश्रीतास्मिदेवैश्चाप्यवलोकितं यत्ने प्रक
 तिकलाणी अहं वर्धयसे पुनः २ जानाम्येतन्न नारीणां काचित्सति समागतिः तस्यीति श्रापकारण
 इह लोके परत्र च ३ पतिप्रसादादिह च प्रेत्यैव यथास्ति नारी सख्यमवाप्नोति नार्या भर्ता हि दे
 वते ४ सा त्वं ह्यहं महाभागे प्राप्ता यामममन्दिरे आर्यायाः किंचु कते यं मयार्थं एतापि वा शुभे
 ध्यायः ५ अवलोकितानुग्रहेन दृष्टा ६ जानाम्येतदित्यपदिष्टस्याभ्युपगमः तदाह नेत्यादिना तस्य भर्तः प्रीतिः प्रसन्नता इह य
 शसे परत्र सर्गतये ७ पतदेवाह पतिप्रसादादिति ४ आर्याया भवत्याः पतिव्रतायाः आर्येण मम श्रेष्ठेन भर्ता ५

मा ७
ही
५५

उपागम्यप्रयत्नववा केनचनेनापास्तसत्कर्मवत्तादिउपेयवतदिनं नक्रमितिरात्रिपिणं यत्संप्रतदिनं याचंते मा १ प्र
हर्निशयोः संस्थापय्यावदविवाहितो पूर्ववदविनाशिनो याचंते तदर्थं दिनप्रवृत्त्यर्थं • यागकर्मणा यत्तक्रियाणां तदभा
वायागकर्मणा मभावादिहेतुरान् पुष्टिमाप्ता यनेनोपयानि न प्राप्तुवेति ८ उच्छेदनाशे पश्यति गमिष्यति १० अतिमत्सुना

अनसूयोवाच यते देवाः सदेन्द्रेण मासुपागम्यः खिताः तदा व्यापास्तसत्कर्मदिने न केति ८
पिणं १ याचंते हर्निश संस्थापय्यावदविवाहितो अहेतुदर्थमायाताशृणवे देववामम् • दिना
भावात्समस्तानामभावायागकर्मणा तदभावात्तराः पुष्टिनोपयानि तपसिनि ८ अहमेव ससु
हेतुहेतुः सर्वकर्मणा तदुच्छेदादनाहस्याजगदुच्छेदमेवाति ८ तत्र मिच्छुसिचे देतजगदुद्धने
मापहः प्रसीदसाधिलोकानां पूर्ववदनेतोरविः १ आस्त्येषु वाच माणयेन महाभागिशमोभ
नाममेश्वरः सूर्योदये विनाशं तेषां सतीत्यतिमत्सुना ११ अनसूयोवाच यदि ते रोचते भदेतत्तस्म
द्वचनादहम् करोमि पूर्ववदेहे भर्तारं वनवंपुनः १२ मयापि सर्वथा स्त्रीणां माहात्म्यं वरवर्णिनि
पतिव्रतानां मा रोप्यमिति संमानयामि ते १३ पुत्र ३ तथेत्सुक्ता तया सूर्यमानुहा वतपासिनी अ

८
१०
११
१२
१३
१४

निकृद्देन ११ नेतुभ्यं रुच्यार्थानां प्रीयमाणानां संप्रदाने वतर्षी भर्तारं पूर्ववज्जीवेतं करोमि तद्देहेहे रोगिणो रोगाय नयना
मवकरोमि १२ पतिव्रतानां तादृशीनां माहात्म्यमुत्कृष्टतमा रोप्यति प्रतोदेतो नेतव संमानयामि मामेकरोमि १३ तथा
साध्यानि शिराशौ अर्च्यमुपयस्य सूर्यमानुहा वदशरां काले गते सति १४ ॥

५५

कृत्यमवदरुणारकाद्युतिर्यस्य ॥ यद्युत्तमविमुक्तः सानसूयाः ॥ विषादोऽखिरेणविलसेनकिंशीघ्रमेवत्तद्वर्तरेसंजीव
यामोमयः ॥ भरीसमसदृशः ॥ समेनयथार्थेनजीवितामायुःशरदोवर्षाणां ॥ अनामयोनीरोगः ॥ उद्यमउद्योगःजीवतान्

ततोविवस्वात्मगवाक्कृत्यपमारुणपुतिः शैलापिराजाउदयमारुरोहोहमगलः ॥ सम
नेतरमेवास्याभर्तापारौख्यपुन्यत पपातचमरीष्टेषततेनष्टदेवसा ॥ अनसूयोवाचनवि
षादस्त्रयाभदेकतयः पश्यमेवले पतिशुश्रूषयाचामेतयसः किंविरेणमे ॥ यथाभर्तसमंता
न्यमपश्यंपुरुषंक्तचित् रूपतः शीलतोबुद्ध्यावाग्माध्यादिभूषणैः ॥ तेनसमेनविप्रोयंयाधि
मुक्तः पुनर्पुत्रा ग्रामोतजीवितेभार्यासहायः शरदोशते ॥ यथाभर्तसमंतान्यमहंपश्यामि
दैवते तेनसमेनविप्रोयंपुनर्जीवतनामयः ॥ कर्मणामनसावावाभर्ताराधनेप्रति य
थामतोयमोनिमंतथायंजीवतादिजः ॥ पुत्रवाच ततोविप्रः समुत्तस्योयाधिसुक्तः पुनर्पु
त्रा सभाभिर्भासयन्नेशमहत्कारकजरः ॥ ततोयतसुखहृदिदेववायानिससन्नः लेभिरे
चमुंदेदेवाग्रनसूयामथाबुवन ॥ देवाऋतुः वरंज्ञाणीखकल्पारिदेवकार्यमहत्कृतम्
त्वयायस्मात्ततोदेवावरदास्तेतपस्विनि ॥ २५

जीवततसोस्तातद्देशः ॥ हृन्कारकोदेववाजरोवार्थकहीनः ॥ ससन्नः दधुः ॥ देवानोकार्यसूर्योदयनेमहदतिजीवनं

वराहविरयोग्या ॥ योगे ज्ञानेन साधने कर्मजमाहेन नाम विद्यादीनां पेचानां क्लेशानां मुक्तये मोक्षनाय ॥ यथाग्यायमनुमान्य
संमान्य ॥ ब्रह्मणः सत्तात्तिः हि नीयो मरीचेरनेन रं जानतात् अपश्यतापश्यन् ॥ कीदृशीमपश्यदित्याह लोभनीयतमाशु
गारवेशाभरणत्वात्स्त्रहणीयाकृतिर्यस्यास्माभेजे ॥ अभिधायनश्चिंतयनः चिन्तारः कामाखः प्रयोवाह समेततश्चिंतये

अनसूयोवाच यदि देवाः प्रसन्ना भवेयतामदपुण्यमाः वरदाश्च वरार्हा च ययदं भवन्तो मता २७
तया तममपुत्रं त्वं वस्त्रा विस्मये श्वराः योगं च प्राप्तये भर्तृ सहिता क्लेशमुक्तये २८ पुत्र उवाच
पवमस्मिन्ति देवास्तोत्रं स्तुतिं शिवा दयः प्रोच्यन्तं मुपशोभ्यमानं तन्मा तपसिनीं २९ ततः
काले वदन्ति ये हि नो यो वस्त्राः सतः स्वभार्यो भगवान्तिरनसूया मपश्यत स्तुतस्त्वानो सुवा
र्वं गीतो भनीयत मा कृतिं सकामो मनसा भजे समुनिस्तमनिदितां ३० तस्याभिधाय तस्मान्
विकारो यो भजायत तमसो वा दपवनस्तिर्यग्ध्वं वदेत् ३१ वस्त्र उवाच भूमा भयतमानं समं
ततः सोम उवाच तौ रूपे दिशस्तं जगृह्णदश ३२ सोमो मोमान् सो जेत तस्या मन्त्रः प्रजायतिः पुत्रः स
मस्तसत्त्वानामा पुगधार पवच ३३ तद्वेन विस्मना जेत दत्ता त्वयो महात्मना स्वशरीरान् समुपजः
वस्त्र उवाच कं वस्त्रो शास्त्रादा रूपं यस्य मुक्ता धवला भा प्रभा यस्य सोमो मन्त्रो यस्य स्यता दृशो समंततः पतमानं यतंतं शालेय
उवाच वस्त्रो रजः पाथिकत्वा देजा रूपं यस्य ३४ प्रजानां प्राप्ता येन कारिता मतिः पालकः समस्तानां सत्त्वानां जीवानां मा पुषा जी
वितस्याधारः सोम वाराधीनत्वात्कालस्य ३५ अथ दत्ता त्वयो मन्त्रिमाह तद्वेनेति विस्मं शतात्सत्त्वं गुण उवाच कौथिको यस्य ३६

अत्रेयसंश्रानेयः वरदानकाले विसृजनामया दं दत्रा सुकृता हत्रा सावात्रेयः तत्रैकागवते दत्रो मया ह मिति यद्गवान्
दत्र इति अनसूयायाः स्तनं न तृणया स्तनं ययौ पापाने प्रवतीर्णः कलया कृत्रावतारः द्वितीयः सामादनं न रजः १५ इवां ससा
जन्मावधि प्राकृतिकं कोपा मर्ष समन्वितं तं दर्शयन् जन्माह समाहादि निहाया गर्भवास महा ३ः स्वाहादि स्तनात्तरुदरात्
माहात्म्यं युतो यतो यस्मात्कृपितो गर्भवासान् तस्मिन्नेव काले ततस्तस्मिन्नाभे सद्यः पतिते हेतुयेनः कार्त्तवीर्यात् नः समारजः स
रजः नम्राते कोपनं इवां ससं उत्सृजन् नाशाय वायाली प्रदेशे जंगलादौ सत्यं नृते कार्त्तवीर्यं सस्मिन्नपराधेनं दृष्ट्वा सद्यः कृपि
तः स इवां साः हेतुयेन दग्धकामः न न दग्धवान् सद्यो जातता कोपस्य इव तत्तादिभ्यः यद्वा पादोतरे यतो यस्मादिनिकोपस्य हेतुः

दत्रात्रेय इति ख्यातः सोनसूयास्तनं ययौ विसृज्वावतीर्णो सौ द्वितीयो त्रेः सुतो भवत् समास
म्युतो मातरुदरात्कृपितो यतः हेतुयेन स्तनो गर्भे समारजः समुत्सृजन् १५ दृष्ट्वा नं कृपितः
सद्यो दग्धकामः स हेतुयेन गर्भवासमवाप्येव कोपामर्ष समन्वितः १६ इवां सास्तमसा युक्तो
रुद्रोऽशः सोभ्यजायत इति पुत्रत्रयेन तेन सात्रास्त्रैश्चैव सवम् १७

तमाह हेतुयेन उपाहृतं समीपे वर्तमानं प्रपराधेनं नाशाय पराधे हि सा संसागादि कुर्वते यत उहने योगवलेन समुपुक्ते प्रजान्
मपराधचित्तन काल एव प्राडभावेन दग्धकाले तमेता दृशमर्त्तने दृष्ट्वा युक्तो सपितरि संयः कृपितः बालस्य वप्यमानस्य
सस्यार्त्तनेन तेन तस्मिन् किंचित्कर्तव्यं तत्र पुन एव स इवां साः हेतुयेन सद्यमेव दग्धकाम इत्यर्थः शेषं समानं एवं गर्भवासमवा
प्यनमारभ्येत्यर्थः कोपामर्षाभ्यां समन्वितः यतस्तमसा युक्तो न कोपादि प्रकृतिभूतेनोदिक उक्तः सत्तरजसोस्तमसाभिभूत
तात्तरुदस्य प्रथमिषु रुद्रस्य धर्मिषु अनुग्राहकस्य मेहस्य रस्याशोचतारः तस्या अनसूयायाच्चास्त्रं च स्त्रोणा यमशः रंशाया यमशः

विस्मयं च सवत्सं २०

मा ७
ही
८९

उक्तमेव प्रयेचयति सोमशति १८ तेषां गुणानुशयं कृत्यमाह सोमशति आणाययन् सरसं ऊर्वन् प्रजानोपतिः पालकः
निवर्हणान् उत्सादनान् शिष्टानो सदाचारणाय उदहय प्रसादनं कादो नामनुग्रहयोगो पाद्योपदेशकारित्वा दयाकृन्
प्रवमन्तारं अनाज्ञां सपादकं रोदभावं कुरुं स्वभावं दृश्यो वाग्भिरिति दृगादिभिर्विद्विष्टैः सृष्ट्यात्परमाद्यतस्तु सस्मिन्
इये परिनिष्ठितानैः सदा संगतत्वं सूचितम् उद्यतः ३ पुक्तः सदाचारतपस्यादिष्टयोगीमर्थः ५१ योगस्यः सतिष

सोमो ब्रह्माभवद्विस्वर्दनात्ते योऽप्यजायत उवासाः शंकरो जज्ञे वरदानादिवौकसाम् १८ सोमः
स्वरश्मिभिः शीतैर्वीरुधौषधिमानवान् आणाययन् सदा संगं वर्तते स प्रजापतिः १९ दत्तात्रेयः प्र
जाः पाति इष्टं देयं निवर्हणान् शिष्टानुग्रहकृत्ते स यश्चाशः स वै सवः ५० निर्दह्यवमन्तारं उ
वासा भगवानतः रोदभावं समाश्रित्य दृश्यो वाग्भिरुद्यतः ५१ सोमे तं भगवानतः पुत्रश्चक्रे
जापतिः दत्तात्रेयोऽपि विषयाभ्यागस्योऽनुभुजे हरिः उवासाः पितरं यत्कामातरं चोत्तमं उते उत्तमं
एव समाश्रित्य परिब्रूमास मेदिनौ ५२ इति मां कं यं पुत्रोऽपि ता पुत्रं स वा देदनात्ते पादिषा उभा
ववर्णने नाम नवमोऽध्यायः ५ पुत्र उवाच मुनि पुत्र ह्येतो योगी दत्तात्रेयोऽप्यसंगितो अभोऽसमानः

यान्नुभुजे योगस्यानो विषयो पभोगो जी वन्तु कृता तज वत्कीरु नु ममाणः स्त्रीभिर्धानैवेत्यादिना तोषाभावाय पुत्र
ने ५३ उत्तमाख्य उत्तमवर्णाख्य प्रसन्तवभाषेन चरन्त्या रवे सवः १० यपरितभामजं योगवया माश्रित्य पायावो भूत
पकोनविशेषाध्यायः एव दत्तात्रेयोऽत्रिंशत्तमं भिधा यतस्या संगितो योगाविवर्धयति रायतस्य योगमाहात्म्यं प्रतिपादयति

सरसि निमग्नजिविभुः

३५
५०

५३

८९

प्रियदर्शनेन त्रिसुभगेनोत्तरे ॥ ३१ ॥ उत्तमोत्तममज ॥ ५ ॥ सियः सन्निकर्षात्स्थितानां योगे समाधौ पादोत्तरे असेलीसंगरीनः ॥ ५ ॥
 ये सुगमयपानमपि वनवाचमवोचदितिवत् ॥ भोगानां संसर्गासंपर्कं हारयिते वै कृत्यमिवापादितं नतवस्तु तलस्य योगिन
 स्तेषां लेपो विद्यते च एतलयेधिपयः सरवेः प्रति संकृतता दिवहेयाभावे जीवन्मुक्तानां शुभो जलस्कीर्तिरित्यादिका योऽकृततात्
 तथापि ते महात्मानमनीयपि यदर्शने तत्पुनर्न कुमारस्ते सरसस्तीरमाश्रिताः ॥ दिव्ये वर्ष
 शान्तेः पूर्णपदातेन न्यजेतिते तन्नीत्या सरसस्तीरं सर्वे मुनि कुमारकाः ॥ ततो दिवा सूर्यरोचक
 पीननिनसिनीं नारीमादाय कल्याणी मुनितारजलान्मुनिः ॥ ५ ॥ स्त्रीसंनिकर्षाय येनेपरित्यज्येति
 मामिति मुनिपुत्रस्ततो योगेऽस्यासामीति विविचयन् ॥ तथापि ते मुनिसत्तानमनेति यदा मुनि
 ततः सदृशयानार्यामयपानमथापिवत् ॥ सरापानरतेते ते सभायंतममस्ततः गीतवायारि
 वनिताभोगसंसर्गहृषिते ॥ मन्यमाना महात्माने तथा सदृशदिक्रिये नावापदोषयोगेशीवा
 रुणी सपिवन्नापि ॥ अन्तावसायिवेश्मानमातरिषावसन्निव सरोपिवन्सपत्नीकस्तपस्तेषु स
 योगवित् योगीश्वरश्चित्तमानो योगीभिर्भुक्तिकोत्तिभिः ॥ १ ॥ निमार्कणयपुराणोपिता पुत्रसंवा
 मुनिपुत्राणां बहिरपरमार्थदृष्टीनां संपर्कभावेन निलैयते दर्शयामास ॥ तदा ह प्रथमेन ममानावदिक्रिये शूद्रादिवत्कर्मभ्यो
 वदिसृजेन योगस्य महाविदेहाख्यमेशः प्रभुः अत्र सर्वशये हेतुः वारुणी मघं ॥ अत्र दृष्टानः अन्तावसायिनश्च एतलस्य वेश्मानः
 मातरिष्वावापुर्ध्यावसनपितदोषैर्न लिप्यते तथा सर्वोपिवन्नापिततया लिप्यः योगवित् योगतः योगिनामीश्वरः प्रभुः यतोऽमु

त्रिकोत्तिभिर्यो निमिस्त्रियमानः ॥ विंशोपायः ॥ १० ॥

मापु
टी
८२

इदानीं योगीश्वरश्चिंत्यमानो योगिभिर्मुक्तिं कांतिभिरिति पूर्वाध्यायान्ते शोकं वर्णयन् ज्ञात्वेयमदिमानं कान्तं वीर्यं उपदे-
दंशं यतिकस्य विदित्यादिना समाहृतो निमेषितः । नरकउन्नरं उन्नरकालीनं फलमूदं मेविणः यदर्थं चौरादिभ्यो रक्षणार्थं
राजाशुल्कं चरादिदेवेराज्ञेदये उक्तो वादिश्ये तदहं राज्ञानिष्ठादिने प्रसंयायमानं हृष्टानिष्फलमेव राजाचौरादिभ्यो
रक्षायुक्तं च गृह्णन्तत्र पुण्यभातीत्यादया येनायां पदहारिणो न इत्ययं राज्ञे महालोषोऽरुह्येयः २ यतदेव प्रपंचयति
श्रेणीनां व्यवहारप्रदर्शनेन पाणानामिति पाणानां विरुपाणां प्रथं रतिभिः शुक्रादिभिरधिकारिभिर्मार्गे रतिः ।

82

पुत्रउवाच कस्य विमलशकलस्य कृतवीर्यात्मजोर्जनः कृतवीर्ये दिवेयान्ते मेविभिः सपुरोदि-
नैः पौरैश्चात्माभिषेकार्थं समाहृतो ब्रवीदिदं । नाहं राजं करिष्यामि मेविणो नरकोन्नरं यदर्थं
शृणुते शुल्कं तदनिष्ठादिने हृष्टा २ पाणानां ह्यदशं भागं भूपा लायवर्णिगानः दत्तार्थं रतिभि-
र्मार्गे रतिनो यानि दस्युतः १ गोपाश्च हततज्ञादेः षड्भागं च कृषीवलाः दत्ता न्यद्रुमुने दस्युर्दधिभागं
ततोधिकं ५ पाणादीनामशेषाणां वर्णिजो गृह्णन्ततः ३ द्वाष्टं ते विनाशाय तदा तस्यै रथमि-
णः ५ ॥

नोदस्युतश्चोरेभ्यः ३ तं के मोरसे कृषीवलाः कार्षिकाः ततस्तस्मात्प्रातिवहादेयादधिकमर्थं यदि गोपा दस्युरग्रे देयादि-
नेतेषां चौरादिभ्यो रक्षितानां शुक्रादी राजाचौरथमीत्युन्नरस्यो के च स्यमाणं ५ प्रशेषाणां सर्वेषां पाणादीनां शुल्कं
वर्णिजः सकाशं गृह्णन्ततः ततस्तस्मात्प्रातिवहादेयं विनाशाय भवेत्तयतस्यै रथमिणः प्रविशेते तपः समवेदनां च
वसाधने प्रातिष्ठं च देवे चरुमिषाभिधायंते वापी कृपतगगादिदेवतायनानि च प्रन्नप्रदानमर्थिभ्यः पूर्तमिमं

स्मियते ५ ॥

नवांमैःपालितेस्तादृश्याहैराज्ञानेनामपिपुत्रोऽप्यस्यार ययमैरिति सप्तम्यर्थययमैराज्ञोद्यतिरिक्तैर्लोकः पात्यतेनेषोरत्त
 काणां हृत्यतेनेजीविकामप्येसंश्रितः तदेतेषां द्यममापिद्यतिरिक्तो भागो देयः सुदुततया सुव्रतया वाश्रितस्य गृह्णतो बलिष
 आगेन पतेर्निश्चयेन नरको भवेदित्यर्थः ६ ययपि पूर्वैरेव मुनिभिः रत्नरास्यवेतने राज्ञोऽग्रसंतयानि श्रुयितं तथापि चौरनश्चा
 यं प्ररत्नतस्तदेनोत्पतेर्भवेत्तस्मिन्नानाविधं पापं राज्ञ्यमसम्पत्तशशासतो राज्ञो तोनाहं राज्ञ्यं करिष्यामीति पुंस्त्वं एव मुक्तम् ७ त

ययमैः पात्यते लोकस्तद्वृत्त्येतरसंश्रितः गृह्णतो बलिष आगेन पतेर्नरको भवे ६ निश्रुयितमिदं
 राज्ञः पूर्वैरत्नरावेतने प्ररत्नं शौरनश्चौर्येन तदेनोत्पतेर्भवेत् ७ तस्माद्यदि तपस्तपसा प्राप्नो यो
 गित्वमीक्षितं भुवः पालनसामर्थ्यपुत्रोऽप्यको महीपतिः ८ पृथिव्यां शास्यधुना न्यस्तहमेव हि संश्रु
 तः ततो भविष्येनात्मानं करिष्ये पापभागिनं तस्य तन्निश्चये ताता मे त्रिमधे स्थितो ब्रवीत् राज्ञो
 नाम महाबुद्धिर्मुनिश्चेष्टो वयोनिगः ९ यथेवं कर्तव्यं कामसंराजे सम्यक्शासने ततः शृणुष्व मे
 वाक्यं कुरुष्व च त्वत्पात्मन दत्तात्नेयं महाभागं स संश्रणीकृताश्रमे तमाराधय भूपालयानियो

भुवनत्रयम् ११

देवाह तस्मादिति योगिते सर्वसन्निधिमर्त्यं सितं प्राप्नुमिष्टं तादृशो राज्ञैव भुवः पालने सामर्थ्यपुत्रो नात्यर्थः ८ शस्तभू
 तविरातः मायः पूजः श्रद्धः परासम्पत्तिः ततो राज्ञा भविष्ये भविष्यामि नात्मानं पापभागिनं करिष्यामि ९ वयोनिगो निवृद्धः ११
 समस्ताभ्युदयोऽप्येकतया प्रमोयेन तवायं सामान्यो बोद्धव्यः पातियति इष्टदेव्यपलाशनायातिपालयति ११

साध्यस्यैवमपराजयस्य साधनं निष्कारने ॥ उपजहः उपधीचक्रुः निष्टेनमितिसेवातमरत्नमभिहिते ॥ १५ ॥ अथनेर्वाञ्ज्यते ॥ १५ ॥
॥ उल्लिखः प्रमुहः वनितासंगितात्रचैवाहेनितेन्द्रियः ॥ हेतुगत्रायतमनचोदोषरहिः तदेवाहेनिति विद्ययात्तालनेभार्जनने

उद्गोयमानेगन्धर्वैः सुगयानरतेमुनिं तेतस्यगवाप्रणतिमवदन्साध्यसाधने ॥ चक्रुःस्त्ववे
चोयजह्रभंसभोग्यस्त्रगादिकं निष्टेतमनुतिष्ठेतिपान्तेयान्निदिवोकसः ॥ आराधयामासुर
यः स्थितासिष्टेतमासने सप्राहप्रणतान्देवान्नात्तेयः किमिष्टते मनोभवत्रियेनेयेषुसुखाकि
यतेमम ॥ देवाऊचुः दानवैर्मुनिशार्हलजन्मायैर्भूर्भुवार्दिकं दूतैर्लोकाभारकम्कृतभागाश्च
कृत्स्नशः ॥ तद्वयेऊरुचुर्द्वित्वपरिगणायनोनच तत्प्रसादादभीष्टामः पुनः प्राप्तेरिविष्टये ॥
दत्तात्तेयउवाच मयासर्तोदमुल्लिखेनवैवाहेनितेन्द्रियः कथमिष्टुयमनोपिदेवाः शत्रुप
राभवे ॥ देवाऊचुः अतवस्त्वेतजगत्रायनलेपस्त्वविद्यते विद्यात्तालनमुदोतर्निविष्टता
नदीधिते ॥ दत्तात्तेयउवाच सममेतत्सराविद्याममास्तिसमदर्शिनः प्रसास्तयोधितः संग
ददमुल्लिखेतागतः ॥ स्त्रीसंभोगोदिदोषायसातयेनोपमवितः पवमुक्तास्ततोदेवाः पुनर्वचन

नमुद्वेयदंतः सांतेतस्मिन्निविष्टेयोगप्रभावेण निवेशितेज्ञानेपरंस्वात्मसंवाधनंतस्यदीधितयोरास्मिन्नालापस्यनस्यसं
वाधनमितिसेमुहिहेतदर्शिनः ॥ विद्यात्तालेयतः समदर्शिनः ॥ सातयेनपोनः पुन्येनदोषायाउद्वे ॥

मनुवत् १॥

अनया निर्दोषा जगतो माता रणिरिवाग्नेः द्विजचंडालयो रनच सावयोः सं गिनी सूर्यस्य सुमालायथानिर्लेपातेन सह नित्यसमवायिनी
तथेयंतव ३२ ३३ माविलम्बतां चिरं माकुलत ३४ ममदृष्टिपातपवद्भुवः किं तेन प्रदीप्ता निबलानिबलानि तेजोसि चयेषां ते येना

देवा ऊचुः अनयेयं द्विजेषु जगन्माता न डुष्यते या सा विद्या तव विभो सर्वतस्तद्वदिति यथांशु
मालासूर्यस्य द्विजचंडालसंगिनी ३२ गर्ग उवाच एवमुक्तस्ततो देवैर्देवात्रेयो ब्रवीदिति प्रहस्य
विदशास्त्वाय येतद्भवतां मतम् ३३ तदा ह्यासरास्त्वाय सदा यसरसतमाः शृणुयन्तमहृष्टि
गोचरं माविलम्बताम् ३४ ममदृष्टिपातपवद्भुवः किं तेन प्रदीप्ता निबलानिबलानि तेजोसि चयेषां ते येना
ममदर्शनात् ३५ गर्ग उवाच तस्य तद्वचनं श्रुत्वा देवैर्देवा महोदधयः आहवाय समाहूता जमुर्दे
वगणा वृषा ३६ ते ह्यमाना देते ये देवाः शीघ्रं भयातुराः दत्तात्रेया अमंजस्युः समस्ताः शरणा
र्थिनः ३७ तमेव विविशुर्देवाः कालयंतो दिवौकसः ददृशुश्च महात्मानं दत्तात्रेयमदालसम् ३८
वामपार्श्वस्थिता मिथ्यास्मिन् जगतां सुभाम् भार्या वास्य स चार्चवर्गी लक्ष्मी मिंदुनिभाननाम् ३९
नीलोत्पलाभनयनो पीनश्रोणिपयोधराम् सुदंती मधुरालापो सर्वैर्योषिर्हृणोर्धताम् ४०

कारणत ३५ ३६ शरणार्थिनो रक्षित्वांति कांक्षिणः ३७ तमेव तेषां अममेव महर्षेः कालयंतो ब्रह्मणः दिवौकसो देवान् मदेन सगानिमित्ते
नालसम् ३८ आस्मिन्वालिङ्गजगतां सुभाम् सुभदायिनी ३९ योषितां वरस्त्रीणां यतोः सा मुदिकशास्त्रप्रसिद्धताम् ४०

प्रयतः प्रथमे साभिलाषाः सकामाः उद्धने उद्धने मनोभवं कामं धैर्यान्मनसा बोद्धुं धारयितुं न शक्नुवन् अत्रात्राप्रयत्नाः ५१ तेन पापे
न कामेन नोदिताः प्रेरिताः पाठोत्तरे मुञ्चन्ते वैविध्यं प्रामुख्यतः यतः संसृज्जाः न वैव कामे सक्रमनस्का इत्यर्थः ५२ सारमुत्कृष्टं नोस्मा

ते तां रक्षाप्रतोदैत्याः साभिलाषामनोभवं न शक्नुवन् उद्धने धैर्यान्मनसा बोद्धुं धारयितुं न शक्नुवन् अत्रात्राप्रयत्नाः यत्कादेवा
नित्यं यतो न हर्तुं कामा महीजसः नोदितास्तेन पापेन प्रसरास्ततो जुवन् ५२ स्वीरत्नमेतत्तैलो
को सारं नो यो दैवै भवेत् कृतकमास्ततः सर्वे शतिनो भाविते मनः तस्मात्सर्वे समुत्तिष्ठन्ति शिवि
कायां सरादेनाः शरीरेषु समधिष्ठानेन यामशतिनिश्चिताः गर्गाः सानुगगास्ततस्ततो यो यो च
परस्परं तस्य तापो धिते सार्धं समुत्तिष्ठन्ति सारतः शिविकायां समारोप्य सारिता दैमदानवाः
शिरः सशिविकां कृता सस्यानाभिमुखं ययुः ५३ दत्तात्रेयस्ततो देवानि हसेदमथाब्रवीत् दिव्यं
वर्धन दैत्यानामेवा लक्ष्मी शिरो गता समस्यानात्यतिकोतानवमस्य मुपैष्यति ५४ देवा ऊचुः क
थं यत्स न गमाय के प्रस्थाने सवस्थिता पुरुषस्य फले किं वा प्रयच्छत्यथ न श्यति दत्तात्रेय उ
त्तरां पादस्थिता लक्ष्मी निलये संप्रयच्छति सवयो अस्मिन्ता वसन्त यानाना विधे च स ५५ कल
त्रदा गुप्तं संस्था को उस्थाप मुदा पिनी मनो रयान् रयति पुरुषा सां हृदि स्थिता ५६
न भाविते भावयुक्तं नोस्माकं ५७ समुत्तिष्ठन्ति शिविकायां समधिष्ठानेन यामशतिनिश्चिताः ५८ सानुगगाः सस्त्रेहाः ५९ न वै
नवीनमस्य प्रस्थाप्रयोगं स्थाने पाठोत्तरे लयं न शस्थाने समस्थाने भ्याम्यतिरिक्तमुपैष्यति ५९ निलये शृङ्खलं ५९ को उस्थाप

हेलत्मीवतांशेषः आसेषं समागमं प्रवासिभिः परदेशगतैः ५१ वाक्यानां लावाणं अविनयां सफलं ५२ एवं शोभनानि स्थितिदेशा
निलत्पाः संकीर्त्यानिष्ठं स्थानमाह शिरोगतेति अममाश्रयं स्थानं याति ते पुरुषं सजतीत्यर्थः ५३ ५४ नोत्साभिः ५५ ५६ कृत्स्नसत्तानेद
लत्मीर्लत्मीवतांशेषः काटस्याकाटभूषणम् अभीष्टवंधुदौ श्रुतथासेषं प्रवासिभिः ५१ मिश्रा
मेवाकलावापमात्तामवितथां तथा मुखसंस्थाकवित्तं च यच्छस्यदयि संभवा ५२ शिरोगतं संसृज
तिततो मयातिचाश्रयं सेयं शिरोगतो देव्या मरित्यजति संप्रते ५३ प्रशुद्धास्त्राणि वधन्तां तस्मादेते सु
रायः नभेतये भूशं चैते मयानि स्तेजसः कृताः परदारवमर्षाश्च दग्धप्राणारतौ जसः ५४ गर्ग उवाच त
तस्ते विविधैरेव धर्मानाः सारायः शुभ्रिलत्पा समाक्रांता विनेशुरिति नः श्रुतं ५५ लत्मीशो मयसम्या
मादमात्रेयं महामुनिं स्तुयमानं सौरैः सैर्देवैः तनाशा सुदान्वितैः ५६ जयकृत्स्नजगन्नाथं देवोत्तमकहरे
प्रभो नारायणा युतानन्तवासदेवाक्षयाजर ५७ तत्प्रसादात्सखेलत्मीराजं लब्धं जनार्दन शार्ङ्गं ध
न्यं चक्रपाणे भक्तानां नित्यवत्सल ५८ प्राणिपत्यतो देवादमात्रेयं मनीषिणं नाकष्टमनुश्रामा
यथा पूर्वगतजराः ५९ तथा त्वमपि राजेंद्रयदीच्छसि पथे स्थितम् प्राप्तुं मे श्रयं मा विलंभतां मारा
थयसते ६० इति मार्कण्डेयपुराणे द्वात्रिंशोऽध्यायः २१

मूर्ते जगतां नाथ ईश हरत्यविद्याविलेपद्रुपादेत्यान् प्रभो प्रभवणशील नाराणो जीवानामयनस्थानभूत अच्युतस्वरूपानमयाभा
वदेशादिभिरपरिच्छेद्यानेन वासदेवसमप्रजगदाधार अक्षयाविता शिन्नु प्रजरभावविकारहीनं जय एवमेव स देवसोक्तं सर्वमाविष्कुरु ५३

सवेर्गर्गस्य ॥ मार्जनैरपोहनैः तस्य परीतायेतेन मुनिना वारिणो जला उभेनो गिना ॥ इत्येतस्मिन् प्रविकृतं च दृष्टानुष्टो
 मुनिस्तमुवाच कृत्स्नं ननु गुप्तं न ॥ उपरोक्तं साधोनी कर्तुं पुष्टं यितं वा पुष्टं वाच शक्तेभ्यः सफलो भवितुं मर्हति न तममोश
 क्रादिन्याह प्रशक्तमिति उपकाराय सेवाफलविधानाय अतः शक्तमित्यादि ॥ ११ ॥ पुराणाः पुराणि न वयं वानादिना तदेवः श्रीश
 पुत्र उवाच इत्युषेर्वचने क्रत्वा कर्तव्यो नरे श्वरः दत्ता त्रेयात्र मे गत्वा भक्त्या ते समं हजयन्
 पादसेवा रनायेन मयस्याह रणेन च स कृत्स्ना विगन्था मुफलाद्यानयेन न च ॥ तथा न साध
 नैस्तस्मादुच्छिष्टं च मार्जनैः वा पुष्टेनाग्निना तेन दग्धं रातो भुजद्वये ॥ परितो मुनिर्भूयैतमु
 वाच तथैव मेः यथैवोक्ताः पुरा देवा मय भोभादि कृत्स्नं ॥ स्त्री चैवं मम या संस्पृशेत्तद्भोगाच्च क
 र्त्तुं नः सदैवा हं न मा मेव मुपरोक्तं मर्हसि प्रशक्तं मुपकाराय शक्तं मा राधय स भोः ॥ १२ ॥
 वाच ते नैव मुक्ते मुनिना सखागर्गं वच्यते अतः प्रमुवाच पुराणैर्वै कर्तव्यं नरे न सदा ॥ राज्ञो
 वाच देवस्त्वेहि पुराणो वै सां मायो समुपाश्रितः अनियस्त्वेतथैवेयं देवी सर्वभवा राणिः ॥ इत्युक्त्वा
 श्रीनिमान् देवस्ततस्तं प्रमुवाच ह कर्तव्यं सर्वं सदा भागं वशीकृतमहीतले ॥ वरं ह्यगोचरं गुह्यं मे य
 दितः अतएव सां प्रसाधारणं आत्मशक्तिं मायां जगत्तो मोहनाय समुपाश्रितः सत्यः अतएवानिन्द्यो न चः सर्वस्य भवस्य स
 सारोत्पत्तेरराणीरुपानि स्थानमियं देवी समवापिनी तव सर्वस्यैव प्रभा ॥ पादोत्तरे दग्धं पूर्वं भुजद्वये यथेति परोक्षितस्य शि
 ष्यस्याविद्या साफल्येन गुरुतुल्या च महती फलप्राप्तिर्योतिता ॥ गुप्तरहस्यं ममेव स स्वाभियन्तयस्मान् पुरा तत्कृत्वा ॥

यममर्षिर्वच ॥ ११

त्रिषु
 पुराणाः पुराणि न वयं वानादिना तदेवः श्रीश
 पुत्र उवाच इत्युषेर्वचने क्रत्वा कर्तव्यो नरे श्वरः दत्ता त्रेयात्र मे गत्वा भक्त्या ते समं हजयन्
 पादसेवा रनायेन मयस्याह रणेन च स कृत्स्ना विगन्था मुफलाद्यानयेन न च ॥ तथा न साध
 नैस्तस्मादुच्छिष्टं च मार्जनैः वा पुष्टेनाग्निना तेन दग्धं रातो भुजद्वये ॥ परितो मुनिर्भूयैतमु
 वाच तथैव मेः यथैवोक्ताः पुरा देवा मय भोभादि कृत्स्नं ॥ स्त्री चैवं मम या संस्पृशेत्तद्भोगाच्च क
 र्त्तुं नः सदैवा हं न मा मेव मुपरोक्तं मर्हसि प्रशक्तं मुपकाराय शक्तं मा राधय स भोः ॥ १२ ॥
 वाच ते नैव मुक्ते मुनिना सखागर्गं वच्यते अतः प्रमुवाच पुराणैर्वै कर्तव्यं नरे न सदा ॥ राज्ञो
 वाच देवस्त्वेहि पुराणो वै सां मायो समुपाश्रितः अनियस्त्वेतथैवेयं देवी सर्वभवा राणिः ॥ इत्युक्त्वा
 श्रीनिमान् देवस्ततस्तं प्रमुवाच ह कर्तव्यं सर्वं सदा भागं वशीकृतमहीतले ॥ वरं ह्यगोचरं गुह्यं मे य
 दितः अतएव सां प्रसाधारणं आत्मशक्तिं मायां जगत्तो मोहनाय समुपाश्रितः सत्यः अतएवानिन्द्यो न चः सर्वस्य भवस्य स
 सारोत्पत्तेरराणीरुपानि स्थानमियं देवी समवापिनी तव सर्वस्यैव प्रभा ॥ पादोत्तरे दग्धं पूर्वं भुजद्वये यथेति परोक्षितस्य शि
 ष्यस्याविद्या साफल्येन गुरुतुल्या च महती फलप्राप्तिर्योतिता ॥ गुप्तरहस्यं ममेव स स्वाभियन्तयस्मान् पुरा तत्कृत्वा ॥

मा ७
टी
८६

सस्यपूजनेफलमाह येचमामिति ग्रान्तं सार्विः पाठोतरे आत्मनः संभवे विभवेः यथाशक्तीत्यर्थः ॥ ११ ॥ अथ मन्त्रोऽथ वमान
कर्तव्योऽथ वृत्तानिर्लिङ्गः पाठोतरे तेषामवधानमन्यैः कृते प्रवृत्तं च हरिष्यामि ॥ १२ ॥ १५ परमोक्तं ह्येव सारस्य स्मरणं चित्तने
ज्ञाने स्वावृत्तं प्रपतिदन्तं प्रतिपत्तौ न त्वेन विमागुणा लविमादीत्यष्टे अर्थाणि पाठोतरे लब्धुना लाचवं सोऽष्टवे गुरो

१५

८६

येचमोऽथ जपिष्येति गन्धमाद्यादिभिर्नराः सोऽसमयोऽपहारेऽमिष्टात्रैराज्यसेऽनैः ॥ लक्ष्म्या
समेतं गीतेऽथ ब्राह्मणानां तथा चैतैः वाद्यैर्मन्त्रैर्मैवीणावेणुशंखादिभिस्तथा ॥ तेषामहं परो
नाष्टिपुत्रदारयनादिके प्रदास्याम्य वधूतश्च हरिष्याम्य वमन्तो सत्त्वं चरयन्मदेते चरयन्मनसे
सुमि प्रसादसमुत्पल्लेहे गुणनामानुकीर्तनात् ॥ कीर्तव्यं यः यदि देव प्रसन्नस्त्वं तत्प्रयच्छे
मुन्नमो यथा प्रजाः पालयेयं न वायं मम वासुधात् ॥ परानुस्मरणं ज्ञानं मप्रतिदन्तं तारणे स
हस्रमासमिष्ट्यामि वाहूनां लघिमागुणाः प्रसंगागतयः सन्त शैलाकाशासुभूषु च पातालैषु
च सर्वेषु वयः समाधिका मरात् ॥ तथोत्तमार्गप्रवृत्तस्य सन्त सन्मार्गदेशिकाः सन्त मेति शयः स
त्वा विज्ञानमया लये ॥ प्रनष्टदयता राष्ट्रममानुस्मरणेन च त्रयिभाक्तेः सदेवास्तानि तमय
भिचारिणी ॥ दन्तात्त्रेयः यपते कीर्तिताः सर्वे तान्तरात्समवाश्यामि मन्त्रसादावभाविता वक्रव
प्रसंगाप्रसवलितः स्वस्यात्मनो वयः जातिशोर्थादिनोक्त्यात् ॥ उत्तमार्गोऽयं ये प्रथमं सन्मार्गस्य सदाचारस्य देशिका
उपदेशारः प्रतिशयः सावा प्रजाः पाठोतरे मतयः साचनोया भवेत् ॥ अथ भिचारिणी प्रकृतिता ॥ १६ ॥

॥ १६ ॥

८६

अष्टहूनप्रहून ११ १२ १३ संभाराः सामग्यः १४ १५ आचोषयामासउच्चैर्नचोष १६ १७ १८ मज्जतांविनश्यतो १९ अनस
 पुत्रउवाच प्रणिपत्यततस्तस्मैदत्तान्नेपायसोर्जनः आनायप्रकृतीः सर्वाप्रभिषेकमष्टहून २०
 आगताप्रापिगन्धर्वीलयाचाशरसोवराः सृष्टेयायवासिष्टायामेर्वायाः पर्वतास्तथा २१ गंगाया
 अन्नयानयः समुद्रारत्नसंप्रुताः सत्तायाअन्नयाहृतादेवावैवासवादयः वासुकेप्रमुखानागा
 अभिषेकार्यमागताः २२ इष्टाः समंविणश्चैवपौराजानपदास्तथा संभाराः संभृताः सर्वेदत्तान्नेयप्र
 सदजः प्रथमज्जालनेनाग्रीन्नेवैर्वस्त्रादिभिः सह २३ नारायणोनाभिषिक्तोदत्तान्नेयसश्रियिणा
 समुद्रेअनदीभिश्चसृषिभिः सोभिषेचितः २४ अचोषयामासतदास्थितोरासेसदैहयः दत्तान्नेया
 मरामृद्धिमवाप्नोतिवलान्तिनः २५ अथप्रभृतियः शस्त्रंमारुतेत्योप्रदीप्यति हस्तयः समपादसु
 पराहिसारतोपिवा २६ इत्यासमेतदज्ञानेकांश्चिदाश्रयधृतरः तस्मैपुरुषवाचैवभूवारुपराक्रमं
 सपवग्रामपालोभूत्सुपालः सपवव तेनपालः सपवाभूद्विजानीनांचरतिता तपसिनोपा
 लपितासार्यपालश्चसोभवत् दस्यवालाग्रिशस्त्रादिभयेष्टजौचमज्जता २७ अस्यासुचैवमग्राणा
 मापत्सुपरवीरहा सपवसंस्तुतः सयः समुदृताभवत्तृणा २८ अनष्टदयनावासीजामिज्जासति
 इत्यतावकासन्नस्यपुनर्लाभश्च तउक्तं कार्त्तवीर्यार्त्तनोनामराजावाहसदसवानतस्यसंस्मरणादवेहतेनष्टंचेलभ्यते

॥ ११ ॥ ॥ १२ ॥ ॥ १३ ॥ ॥ १४ ॥ ॥ १५ ॥ ॥ १६ ॥ ॥ १७ ॥ ॥ १८ ॥ ॥ १९ ॥ ॥ २० ॥ ॥ २१ ॥ ॥ २२ ॥ ॥ २३ ॥ ॥ २४ ॥ ॥ २५ ॥ ॥ २६ ॥ ॥ २७ ॥ ॥ २८ ॥

२२

मा ७
दी
८०

87

३३ गतिं प्रवृत्तिं ३४ ३५ समाधिना प्रवृत्तिरनया ३६ उक्तं दत्तात्रेयमहिमानमुपसंहरन्नाह ३७ इत्येतदिति ३८ ३९ परमं निर्गुणं
३९ ३४ ५० कथं नाशयेत्सर्वान्मनानमेवाश्रयेदित्यर्थः तस्य प्राश्रयनिमित्तमाह अथमस्मैति ५१ एवं गुरोर्महिमानं प्रतिपा
नेनैव च तपस्तपसे संप्राप्तमेषां विवेचितं तस्य हि महिमानं च दृष्ट्वा पादाद्विरामुनिः ३१ न नूनं का
नवीयस्य गतिं यास्येति पार्थिवः यत्तैर्दानैस्तपोभिश्च संप्राप्तमस्मात्तु विवेचितं दत्तात्रेयादिने यस्मै
नं प्रापद्दिनरेखरः तस्मिन् तस्मिन् दिने यागे दत्तात्रेयस्य सो करोत ३२ तथैव वप्रजाः सर्वान् स्तस्मिन्
हानिभूयतेः तस्य हि परमो हृष्टायागे वक्तुः समाधिना इत्येतत्तस्य माहात्म्यं दत्तात्रेयस्य धीमतः
विश्वोऽग्रावरगुरोरनंतस्य महात्मनः ३३ प्राश्रयार्थः पुराणेषु कथ्यते शार्ङ्गधनतः अनेन स्यात्
मेयस्य शाखचक्रगदाभूतः ३४ एतस्य परमं रूपं यश्चित्तयति मानवः स सत्त्वो मव संसारान् समुत्तरी
णीं विराड्भवेत् ३५ प्रागद्वैतं दुर्लभं लोकाभक्त्या देसलभोऽस्मिभोः यत्तु पुण्यफलेनापि प्रजितो मो
क्षोऽस्मिन् इत्येवंप्रवैवाचस्तं कथं नाशयेत्जनः अप्रमत्तविनाशार्थं धर्माचारार्थमेव च अना
दिनिधनो देवः करोति स्थितिपालनं ५१ तथैव जन्मवासान्मलकं स्पृश्यामि ते यथायागश्च
कथितो दत्तात्रेयेण तस्यैव पितृभक्त्यस्य राजर्षेः लंकस्य महात्मनः ५२ इति मार्कण्डेयपुराणे
पितापुत्रसंवादे कार्तवीर्यवत्सलाभो नाम दशोऽध्यायः ३३ दत्तात्रेयोपाख्यानं समाप्तम् ॥
यशिष्यपरीक्षार्थं मलकं स्पृश्यामि प्रयच्छति तथैवेति पितृभक्त्यस्य पुत्रो गतिमुत्प्रेक्षितं ५१ दत्तात्रेयानि तमो

॥
शं
प्र

८०

पूर्वाध्यायानेप्रतिज्ञानेप्रयंचयति प्राप्तिर्यादिना । बुद्ध्यागुरुणाविक्रमशक्येणलावण्येनाश्रिभ्योसमःसमानः ॥ शास्त्रेयःप्रतिप
 दिनःसप्रवोचस्तनस्यविवेकःप्रकृतेर्वैविक्त्येननक्तोनिश्चयोयैःकाव्यानांकविकर्मणोसंलायःतेनप्रीतेननारदकैरभिने।
 यकाव्यैस्तेषांसंभवैःचमत्कारैरिमर्यैः ५ अस्ताणांपाशकानांविनीदेनकीरणाशास्त्रार्थानांविनयेनाप्रीतणेनयोगैः

पुत्रउवाच प्राग्वभूवमहावीर्यःशत्रुजिन्नामपार्थिवः ननोषयस्ययज्ञेषुसोमाकाम्यापुरंदरः
 तस्यात्मजोमहावीर्योवभूवारिविदारणः बुद्धिविक्रमलावण्यैर्गुरुशुक्राश्रिभिःसमः ॥ ससमं
 नवयोबुद्धिसमविक्रमंवाष्टिनैः नृपप्रशेनृपसुतेनिसमास्तेसमावृतः ॥ कदाचिह्वाससश्रव
 विवेककृतनिश्चयैः कदाचित्काव्यसंलायगीतनाटकसंभवैः तथैवातविनोदेवशास्त्रार्थै
 नयेनयो गौनिपुहनागाश्चस्पंदनाभ्यासतत्परः ५ रेमेनरेदुप्रशेसौनरेदुतनयेःसदयथैवद्वि
 दिवानहृदाशवपिसुदावृतः ६ तेषांनकीरुतांतत्रदिजभूषविशोसुताः समानवयसःप्रीत्यारे
 तमायांननेकशः ७ कस्यचित्तयकालस्यनागलोकात्महीनले ऊमागवागतौनागौपुत्रावस
 तस्मव ८ ब्रह्मरूपप्रतिबुद्धौतरुणोपियदर्शनौ नौतैरेपसुतेसाधुनयैवातैरेपात्मजैः ९ त
 नौदर्विविधैस्तुतस्यतःप्रीतिंमुमुक्षौ सर्वेचतेनृपसुतास्तेवचब्रह्मविशोसुताः १० नागराज्ञात्म
 कर्मयोगादिभिःनिपुहंभुजाभ्यांपुहंनगादीनांपुहाभ्यासेपुतत्परःप्रवणाः ११ रंतकीरितं ७ अष्टतरस्यनागस्य ८ ब्रह्माज्ञा
 स्तणालस्यरूपेणप्रतिबुद्धौमुमुक्षौ ९ ९ भोगान्भुज्जतीतिभोगभुजःकिंयोकर्मपाठान्तेभोगानांभुजिक्रियांभोजनम् ॥

चक्रभोगभुजःकिंयाम् ॥

वसुगत्यादिसुप्रका
 संवाहनादिकं वसुगत्यादिसुप्रका
 संवाहनादिकं वसुगत्यादिसुप्रका

मा ७
ही
८८

४४

॥ परमुक्तं निर्वीर्यं सौख्यं संलापो मिथो भाषणं ॥ १३ ॥ रामस्मृतात्मनो विदुदये गुणसम्पन्नये ॥ १४ ॥ निःस्वापरमौ विरहा सहजान्
पितास्यतरः नागस्य दारको ब्रजको ॥ १५ ॥ दिवा दृष्टयोगे केचित्तपोः मे मया न दृष्टौ रजस्यो रात्रौ वै दृष्टौ पचकारिणा देवा दर्शनाभा
वः संचितः ॥ १६ ॥ प्राज्ञैर्वै वचस्यैकं मनस्यैकं कर्मण्येकमित्युक्तं तेनोपेनेरमुक्तः ॥ १७ ॥ न केनापि पृष्टा श्रोहिताः कथायस्य यतो
प्रहस्य हस्य नु प्रामे तो च नाग रुमारको प्राज्ञमुत्तमुदायुक्तौ प्रीत्या सुतोर्मदीयतिः सचताभ्यां
नृपसता परनिर्वाणमामवान् विनोदं विविधैर्हस्यैः संलापादिभिरेव च ॥ १८ ॥ विनाताभ्यां ननु भु
जेन सस्त्रौ नययौ मधु नरसामनजग्राहशस्त्राणां त्मा विदुदये ॥ १९ ॥ रसान्ते च तौ रात्रिं विना तेन म
हात्मना निःस्वापरमौ नीचा जस्युस्तं नदिनदिने ॥ २० ॥ मर्मलोके यरा प्रीतिर्भवतोः केन पुत्रको स
हेति यप्रहृषिता तावुभौ नाग दारको ॥ २१ ॥ दृष्ट्यो रात्र्या तां लेव ह निदिवसानि मे दिवा रजस्यामेव
भौ पश्यामि प्रियदर्शनौ ॥ २२ ॥ जम्बवाच इति पिशाचयेष्टौ प्राणिपत्यकृता ज्जली प्रसूचतर्मसभा
गात्ररगाधियतेः सनौ ॥ २३ ॥ प्रशस्यतः प्रशः शत्रुजितस्नातनाम्ना ख्यातस्तथजः शपवानां नैवो
पेतः शूरो मानी प्रियस्वरः ॥ २४ ॥ प्रनाष्ट कथो वाग्मी विद्वान्नैतो गुणाकरः मायमानयिताधीमा
हीमानितयभूषणः ॥ २५ ॥ तस्योपचारसंप्रीति संभोगापहनं मनः नागलोकैर्लोकैर्वा नरतिविह
वाग्मी वाग्मुक्तिपटः विद्वान्निपश्चित्तमैतः सर्वैर्मयीकृतगुणानामाकार उपनिष्यानं मायानां गुणानां मानपितामानकृत ॥ २६ ॥ उप
वारः एजा संप्रीतिः प्रेमसंभोगो वादिभोगस्तैरपहनमाकृष्टं नागलोकैर्लोकैर्वा सन्निगर्षः रतिसंस्तनं विदनेन लभते ॥ २७ ॥ नशीन

रामायणतत्त्वज्ञानादयमपि विद्वान्

तद्विद्यो न न स्नातेन पातले च शीतल प

॥ २८ ॥ लोकं न परीतापायन इति च द्रव्यं न राजपुत्रमानाभिमानेन ॥ २९ ॥

८८

हेपुत्रोसकृतधजः प्राणवतोभागवतोभुवदियेर्गुणिभिः यस्य गुणानां कीर्तनं क्रियते २३ अशीनाउष्टः परोक्षानिरुकाः शीलिनः सच
 रिशः समेशनयोम्याभिभावके २४ यस्य मित्राणि मित्रगुणान् उपधारप्रतीत्यादीन् अमित्राश्चपि पराक्रमं पौरुषं कथयंति सदा नित्यं स
 त्साधुपुत्राण्यर्थे २५ भुंक्ते भोजयते चैव गुणमाख्यातिरुद्धति असतेष्वपरित्यागः स्यादियोक्तं प्रीतिलक्षणमनुसृतमनस्यापि
 भवद्वाकाविटपचितिविधेयेत्याशयेनाह तस्योपकारिण इति कश्चिदिति प्रश्ने निष्पादितं सम्पादितं २६ एतदेवोपकारिणः

चितोवाच पुत्रोप्राणवतोऽप्रेष्टः सयस्यैवं भवदियेः परोक्षस्यापि गुणिभिः क्रियते गुणकीर्तनम् २३
 संतिशास्त्रविदोशीलाः संतिश्रुत्वाश्च शीलिनः शास्त्रशीले समेयस्य समेयमनरेततम् २४ यस्य मि
 त्रगुणान् मित्राण्यपि मित्राश्च पराक्रमम् कथयंति सदा सत्सु पुत्रवांस्तैर्न वैपिता २५ तस्योपकारिणः
 कश्चिद्भवद्वा मभिवाञ्छितम् किञ्चिन्निष्पादितं वत्सोपरितोषाय चेतसः २६ सयस्यो जीवितं तस्य तस्य
 जन्मसुजन्मनः यस्मार्थितो न विमुक्ता मित्रार्थो न च दुर्वलः २७ मद्भूदेयत्सवर्णादित्वं वाहनमास
 ने यश्चाप्यतीतयेतस्य तदेयमविशंकया २८ धिक्कस्य जीवितं पुंसो मित्राणां उपकारिणो प्रतिश्रुपमज्ज
 र्वयो जीवामीत्यवगच्छति २९ उपकारं च मित्रेषु योपकारं च शत्रुषु न मेवोवर्षति प्राक्तनस्येच्छंति सरो

प्रत्यपकारविधानं द्रष्टव्यं सयस्य इति मित्रार्थो मित्रस्य प्रयोजनं न दुर्वलः अतिबलवान् २७ अतस्तस्योपकारार्थं पुत्रोसक
 रयति मद्भूदे इति अविशंकया साच्छन्द्येन २८ एतदेव वाच्योपकारिणो मित्स्तेन द्रष्टव्यं धिक्कस्येति प्रतिश्रुपंतत्सदृशम्
 धिक्कं वा प्रत्यपकारं अवगच्छति जानीते २९ मित्रशत्रुषु उपकारतदप्यासकपवलोके श्रयोनाम इत्याह उपकारमिति उभ

मा ७
टी
८८

89

नचतस्य सर्वसमृद्धिसंशर्णास्यावाभ्यां किं विडुपकारं शक्यते विधातुमित्याह किंतसेति कृतकृत्यस्य श्रद्धादिसमृद्धस्यो हि श्रद्धा
न्यनिनः सम्पादयति तस्य किं क्रियत इत्यर्थः ३१ तदेवाह यानीति ३२ नच यथा हृदि नैव सशर्णायावन्नावितानमूलया प्रवृद्धतया
पीत्याह वित्तानमिति वित्तानं विशेषतानं अनुभवः तत्र श्रुतं भजे प्राक्तानां प्रवृद्धानां ३३ नो प्रावाभ्यां ३४ यद्यप्यसाध्यमय
वासाध्यं भवेन्नथापि श्रोतं तदिच्छामि विपश्चितां व्यवसायाद्योत्साहवतां किं वा असाध्यं भवेत् ३५ व्यवसायपरतैव श्रेयसीत्या

पुत्राश्चतः किंतस्य कृतकृत्यस्य कर्तृशकोन केनचित् यस्य सर्वार्थिनो गेहे सर्वकामैः सदा र्वितः ३१
यानिरत्नानि तद्देहात्तालेतानि नः कृतः वाहनासनयानानि भूषणान्यम्बराणि च ३२ वित्तानं य
चतत्रास्ति तदस्य त्रयविद्यते प्राक्तानां मयसौ तात सर्वसन्देहकृतमः ३३ एकंतस्यास्तिकर्तव्यम
साध्यं तच्च नो मतम् हिरण्यगर्भगोविन्दशर्वादीनां वराहते ३४ अस्तु तत्र उवाच तथापि श्रोतमि
च्छामि तस्य यत्कार्यमुत्तमं असाध्यमयवासाध्यं किं वासाध्यं विपश्चितः ३५ देवत्वममरेशांतं तस्य
न्यतच मानवाः प्रयाति वांछितं वा मृदं ये व्यवसायिनाः ३६ नाविशेयं न वागम्यं नाप्राप्यं दिवि च
हवा उद्युक्तानां मनुष्याणां यन्नचितेन्द्रियात्मनाम् ३७ योजनानां सदस्याणि याति गच्छामि पीलकः

अगच्छन् न ते योपि पदमेकं न गच्छति ३८

ह देवत्वमिति तत्सूत्रं तेषां देवानां प्रजनार्हत्वं प्रयाति प्रकर्षणं प्राप्नुवति इदं मंतरायं वच्छेदरहितं व्यवसायिन उद्योगिनः
३९ उद्युक्तानां फलमिदं शिवशर्पभाविनीत्याह नाविशेयमिति यत्तं नियमितं चित्तमिन्द्रियास्तीत्यात्मा देहं च येः ३७ नच हीनबल
ताधिकबलताभ्यां स्वस्यो योगसालसेन कदर्थनाकार्येति दर्शयते नार योजनं वा मिति पीलकी मरुगतिरपि वै न ते योग

रुजो जवगतिरप्यमुक्तः पदमेकं न गच्छति ३८

८५

अत्रचभुवपवतिदर्शनमित्याह कभूतलमितिभुवसेदंघ्रौवं ३५ वंयुवयोः ४० वृत्तंसम्पन्नं सद्गुणशालिनःसदाचारवृष्टिने
नशोभमानस्य ४१ ४२ समुत्पत्त्यप्रकस्मादागतविधंसयतिप्रवसंसयति ४३ अल्पकायानांदेशमवकादीनां प्रकाराणिप्रयोजनं

कभूतलेकचघ्रौवंस्थानंयत्प्राप्तवान्भुवः उत्तानपादनपतेःपुत्रःसन्भूमिगोचरः ३५ तत्कथंतां
महाभागकार्यवान्मेनपुत्रको सभूपासुतःसाधुर्येनान्तरापेभवेतवाम् ४० पुत्राऊचतुःतेनात्मा
तमिदंतातश्वंरुतेमहात्मना कौमारकेयथातस्मृतेसद्गुणशालिनः ४१ तंशशुजितंतातश्वं
कश्चिद्विजोत्तमः गालवोभ्यागमडीमान्गृहीतातरगोत्रमम् ४२ प्रसवाचचराज्ञानंसमुत्पत्त्याप्र
मेमम कोपिदेत्याथमोराजन्विधंसयतिपापकृत् ४३ ततद्रूपंसमास्यायसिंहेभवन्चारिणाम्
अनेषांवाल्पायानामहर्निशमकारणम् ४४ ममापिथ्यानयुक्तसमौनव्रतथरस्यच तथाकरो
तिविघ्नोअयथाचलतिमेमनः ४५ दग्धुकोपाग्निनासद्यःसमर्थास्तैवयेनत उःखार्जितस्यतपसो
व्ययमिच्छामयार्थिव ४६ एकदातमयाराजन्नतिनिर्विस्मचेतसा तत्केशितेननिःसासोनिरी
तासुरशुक्तिः ४७ ततोस्वतलासद्यःपतितोयंतरंगमः वाक्काशरीरिणीप्राह्ननायशृणुष
ताम् ४८

४४ थ्यानेयुक्तस्यावहितसमनश्चलतिथ्यानंविहायविलिपति ४५ यद्यपिकोपाग्निनादग्धुंभस्मीकर्तुंसमर्थाःसन्तथापिदुःखेना
र्जितस्यतपसोवयंनाशंनेच्छामश्छामः ४६ अतिशयेननिर्विस्मेननिर्वेदयुक्तेनतेनासुरेणकेशितेनवाधितेनतमसुरंनिरी सनिः

मा ७
दी
५०

अश्रोतः अमहीनः वलयं मारुतं अर्केण गगनोर्लघनेन समंक्रान्तमुलं चयितं समर्थः प्रतिपादितो विश्राणितः ४५ अस्माच्च समहिमान्
मारुपातालेत्यादि प्रतिहताप्रतिस्रलिता भंगः पतनेनामर्दनं ५० अतोन्वये निर्वचनमस्य प्रतिपादयति यत इति ५१ क्लिप्नाति
वायते ५२ कोसो यणनमारुह्य तं हनिष्यतीत्याकांक्षायामाह शत्रुजिदिति सञ्जतधजः पतेनासेन व्याति कुवलयस्य इति प्रतीतता

अश्रोतः सकलं भूमेर्वलयं तरंगोत्तमः समर्थः क्रान्तमर्केण तवायं प्रतिपादितः ४५ पातालास्य
तोयेषु नास्य प्रतिहता गतिः समस्तदित्यत्र जनो न भंगः पर्वतेष्वपि ५० यतो भूवलयं सर्वमश्रोतोयं
चरिष्यति अतः कुवलयो नास्मा व्याति लोकेषु यासति ५१ क्लिप्नामहर्निशं पापो यश्च तं दानवाय
मः तमप्येनं समारुह्य हि ज्ञेष्ट ह निष्यति ५२ शत्रुजिनामभूपालस्तस्य पुत्रञ्जतधजः प्राप्ये तद
स्वरत्नं स व्याति मेतेन यासति ५३ सोहं तं समनुप्राप्तस्तपसो विद्वकारणम् तं निवारय भूपाल
भागभाद्रपतिर्यतः ५४ तदेतदस्वरत्नं ते मया भूपतिवेदितं पुत्रमाज्ञापय तथा यथाथमोचत्तप
ते ५५ स तं सवचनादज्ञाते च पुत्रमृतधुजं तदस्वरत्नमारोप्य कृतकौतुकं मंगलं ५६ सोप्रेष्य यत
धर्मात्मा गालवेन समंतदा समाश्रमपदं सोपितमादाय ययो मुनिः ५७ इति मार्कण्डेयपुराणे कुव
लयाष्टीये त्रयोदशोऽध्यायः ३३

यासति ५३ एवमाकाशवाणी निरूप्य प्रकृतमाह सोहमिति यतो यस्यात्तपतिः तपसो रक्षायाः वद्भुगं भजतीति ५४ निवेदितं
ढो कितं न लप्यते न शपति ५५ कृतकौतुकेनोत्सवेन सहितं मंगलं यस्य ५६ स शत्रुजित् तमृतधुजं ५७ इति मार्कण्डेयपुराणे वा

व्यानेत्रे विंशतितमोऽध्यायः

विचित्राविशेषावित्राग्रार्थभूताः १२ मदस्वलेपेनोपरतः ३ प्रथर्वयितंविचित्रंकर्तुं सौकरंरूपवराहसेदं ४ क्रुष्टाकारि
तः शरासनीयन्वी ५ चारुभिस्त्रिरुपशोभितंचापंथः ६ सम्बाधोसंकटां अत्यक्रामतउल्लेखयत् ७ मनोजवोतिवेगवान् आदेश

अथतरुवाच गालवेनसमंगत्वात्पुत्रेणानेनयत् कर्तुंतत्कथ्यतांपुत्रौविचित्राप्रवयोःकथाः १
पुत्रावचतुः सगालवाग्रमेरमेतिष्टभूपालनन्दनः सर्वविघ्नोपशमनेचकारबलवादिनाम् २ वीरं
कुवल्याचतेवसन्तंगालवाग्रमे मदस्वलेपोपरतोनात्तासीद्वानवाधमः ३ ततस्तेगालवेविप्रस
न्धोपासनतत्परम् सौकरंरूपमास्यायप्रथर्वयितुमागमत् ४ मुनिशिष्येरयक्रुष्टःशीघ्रमारुह्य
तेहयम् अभ्यधावहराहेतंनपुत्रःशरासनी ५ आज्ञानचवाणेनचक्षार्थाकारवर्चसा आक्रुष्ट
बलवद्वापंचारुचित्रोपशोभितं ६ नाराचामिहतःशीघ्रमात्मजाणयरोमगः पुत्रपादपसम्बाधो
सोत्पक्रामन्महादवीम् ७ तमन्वधावहेगेनतरुगोसौमनोजवः चोदितोराजपुत्रेणपितरादेशका
रिणा ८ अतिक्रम्यथवेगेनयोजनानिसहस्रशः धराणोविहृतेगर्तेनिपपातलघुकुमः ९ तस्या
नेतरमेवाशुसोप्यधीनपतेःसतः निपपातमहागर्तेतिमिरौचसमाहृते १० ततोनाट्यपतमगः
सतस्त्रिजस्रनुना प्रकाशंचसपातालमपश्यमन्नापितम् ११ ततोपश्यत्सौवर्णाश्लादशत
संकुलम् परन्तरपरप्रखंपुरंप्राकारशोभितम् १२

आसा ८ अतिक्रम्यउल्लेखधराणोभूमौविहृतेउद्धादितेगर्तेशुभ्रेलघुकुमःचतुरगतिः ९ अर्धोअक्षरुहः १० मगोवराहः प्रकाशं

मा ७
५१

तरयाशीघ्रगत्यान्विता १३ केशस्थितासिकस्यवासीतिष्टा एवशब्दः केवलगमनार्थद्योतकः १४ एकतएकस्मिदेशे १५ कामेनमु
क्तांविपुक्तां १६ तांवर्णयतिविस्मयेमुमुक्षुमीत्यादिना विस्मयेमेवावरणमुक्तशर्णाचन्द्रश्वमुखंयस्याः सभ्रंशोभनेभ्रुवोअगालोय
स्याःपीनोपीवरोओणीपयोधरोचयस्याः विस्मयकारुणावोष्टोयस्याः न निष्कशामंगानियस्याः नीलोमलेश्वविलोयस्याः १७
रक्ताग्ररुणास्तंगानलायस्याः श्यामोवोडशवार्षिकीवर्णो नवाश्यामो स्निग्धाः सकुमारस्ताग्राग्ररुणाः करोवंग्रीपादौचयस्याः

११
तत्प्रविशसनापश्यतत्रकंचित्ररंपुरे भ्रमताचततोदृशतत्रयोविस्मयान्विता १८ सपृशतत्रतन्वं
गीप्रस्थिताकेतिकस्यवा नोवाचकिंचित्प्रासादमारुरोहैवभाविनी १९ सोप्यसुमेकतोवद्धा
तामेवाचससारह विस्मयोत्फुल्लनयनोनिःशंकोरूपतेः सतः १५ ततोपश्यत्सविस्तीर्णोपर्य
हेसर्वकांचने निषसांकन्यकामेकां काममुक्तांरतीमिव १६ विस्मयेमुमुक्षुमीसभ्रंपीनओणी
पयोधराम् विस्वारुणोष्टीतन्वंगीनीलोमलविलोचनो १७ रक्तंगनलांश्यामोस्निग्धताग्रकरो
श्रिकाम् कश्चोरुंसदृशनोनीलसस्मशिरोलको १८ तांदृष्ट्वाचारुसर्वांगीमनंगंगलतामिव
सोमन्यथाधिवसतस्तोरसातलदेवतां १९ साचदृष्ट्वैवतंवालीनीलकंचितमूर्धजं पीनोरुस्फंदवा
इतममंस्तमदनंशुभा २०

कश्चोदस्तवहिर्भागः सरवज्जसकिथनीयस्याः शोभनादशनादंतायस्याः सदतीमितर्षः नीलावर्वास्त्रिधाः सूक्ष्माः शिरसिप्र
लंकांमूर्णकंतलायस्यास्ताम् २० चाश्लिषन्त्याणि सर्वाण्यपह्नानियस्याः अतएवानंगस्याविभूतामंगस्यदेहसलतामिव रसा
तलस्यपातालस्यदेवतामपिशंजीदेवीमिव २१ नीलाः कंचिताग्रालामूर्धजाः केशायस्य पीनोवृक्षस्यन्दावंसौवाहवयस्य अमंस्त

अममंस्त सुभासुभगा २०

५१

चित्रस्य लोभं विकारं तमाह लज्जायानवीनपुरुषदर्शनात् विस्मयस्यादुतस्मररत्नस्य लोचनात् दैवस्य कामविकारेण तस्मिन्
रत्नस्य लोभेन वाचशंगता भावशावत्पंगता २१ तं निरूपयति कोयमिति कृतप्रणयचयोनरोवा २२ निःस्पृहस्य तदप्रामिनिमित्रेन
उः खेतोच्छ्वस उपविश्य समास मदिराखंजनीतद्वृत्तपले श्रद्धाणीयस्याः २३ कामशरस्य संमोहनाख्यस्याद्यातं प्रहारं २४ साधी

अनस्यौचमहाभागा चित्रलोभमवापसा लज्जाविस्मयदैव्यानां सद्यस्तन्वीवशंगता २१ कोयं देवो
नृपलोवागन्धर्वो वोरगेसुरः विद्याधरो वासं प्राप्तः कृतप्रणयचयोनरः २२ एवं विचिंत्य बद्धयानिः
स्पृहस्य च महीतले उपविश्य ततो भेजे सा मूर्च्छा मदिराणा २३ सोपि कामशराद्यातमवाप नृपतेः
सुता तं समासास यामासनभेतव्यमिति श्रुत्वा २४ याचसाधीतदादृष्टा शर्वते तमहात्मना ताल
द्वेतमुपादाय पर्यवीजयदाकुला २५ समासास्य तदादृष्टा तेन सामोहकारणं किंचित् लज्जान्विता वा
लातस्यै सख्यै च वेदयत् २६ सा चास्मै कथयामासनपुत्राय विस्तरात् मोहस्य कारणं सर्वतद्दर्शन
समुद्रवं यथा तथा समाख्यातं तद्भूतातंच भामिनी २७ स्मृत्वा च विद्यावसरित्तिख्यातो दिवि गन्ध
र्वराट् प्रभो तस्येयमात्मजा स भूर्नाम्ना ख्याता मदालसा २८ वज्रकेतसुतश्चो ग्रीवानवोरिविदारणः
पातालकेतुर्विख्यातः पातालोत्तरसंश्रयः २९

सती सा तालद्वेतं वजनमुपादाय दृष्टीना पर्यवीजयत् वाच्यं चालयामास तस्या मूर्च्छिततादाकुला स संभ्रमा २५ तेन अतथ
जेन मोहस्य मूर्च्छायाः कारणं २६ तस्य अतथ जस्य दर्शनात् समुद्रवो यस्य तत् तथा तस्या २७ २८ संश्रयः निवासः २९

मा ५
टी
१२

तमोमयीग्रन्थकारात्मिकां संधिरावः ३० उद्धृतिपरिलोपति किलेति कर्णाकर्णिकायां ३१ आत्मनः स्वस्य व्यापादने चाते उद्यता मुमुक्षा
अतीते द्यस्तने दिवसे ३२ एतदानवः ३३ अहमिति सखीवाकं हेवीर पुष्करमालिनः पद्ममालिनः ३४ संभेन देसेन दिवयागत्या खेचरी

तेनेयमुद्यानगता कृत्वा मायो तमोमयीम् अपट्य इहानीता मया हीना इरात्मना ३० आगामिन्यो
त्रयोदशामुद्धृति किलासरः सत्तनार्हति चार्वंगीं श्रोत्रो वेदश्रुतिं यथा ३१ अतीते दिने वालामा
त्मव्यापादने उद्यताम् सरभिः प्राहनायेतां प्राप्स्यते दानवाथमः ३२ मर्त्यलोकमनुप्राप्तं य एनं मे
त्स्यते शरैः सत्ते भर्ता महाभागेन विरेण भविष्यति ३३ अहं तस्याः सखीनाम्ना कुंडलेति मनसि
नी सता विन्यवतः पत्नी वीरपुष्करमालिनः ३४ हते भर्तारि संभेन तीर्थातीर्थमनुव्रता चरामि
दिवयागत्या परलोकार्थमुद्यता ३५ पातालकेतुर्दृष्टात्मा वाराहं वपुरास्थितः केनापि विज्ञेवा एत
मुनीनां प्राणकारिणो ३६ तच्चाहं तस्य तो निष्पन्नरिता पुनरागता सत्यमेव स केनापि ताडितो दृष्ट
माचरन् ३७ इयंच श्रद्धा मगमत्कारणं यच्छृणुषत त्वयि प्रीतिमती बालादर्शनादेव मानद ३८
देवपुत्रीयमेवाकृवाद्यादिगुणशालिनि भार्या चास्म्यविहिता येन विदुः सदानवः ३९ एत
स्मात्कारणो मोहं महान्तमियमागता यावज्जीवं च तत्त्वं गीदुः खमेवोपभोक्षति ४०

इपया अनुभर्तुः पञ्चाङ्गविब्रतं यस्याः सा ३५ विदुः प्रारतः ३६ अन्विष्य गवेषयित्वा दुष्टं दोषपुत्रमाचरन् कुर्वन् ३७ इत्यस्य
परस्पतमाहयेनेति ३९ भवतोलाभाभावाद्दुःखमेव यावदापुरुषभोक्षति तत्त्वं गीतिदुःखसहिष्णुताभावोनेन यो नितः ४०

१२

उः त्वभोगे निमित्तं दर्शयति त्वयीति रागि अत्र रागि अन्यथा असत्यं ४१ मदात्तसाया प्रीतवडः अतित्वयो रात्तना सामान्यं सहे तु क
माह अहमिति विशेषो भेदः ४२ अस्या कृते हे तथाः कृते हे तथाः पुण्यं सायया मिभर्त्ता भो यथा स्यादित्याह यथेति निर्वली केन शा
हरहितेन पादांतरे अस्या भर्त्ता भपर्यंत मनया सह च रा मिअनेतरं तपः परलोक सायना यच रिष्वा मीत्याह यदीति ततो भर्त्ता भा

तप्यस्य हृदयं रागि भर्त्ता चाभो भविष्यति यावज्जीवमतो उः त्वं स भयानाम् यथा वचः ४१ अहं त्वया ग
ते प्रीता उः अतित्वसमागता यतो विशेषो नैवास्ति सखी निजदेहयोः ४२ यथेवा मिमते वीरेपति
माप्नोति शोभना तथा त्वहं तपः कुर्यां निर्वली केन चेतसा ४३ त्वं को वा किमर्थं वा संप्राप्नोत्र मदा
मते देवो देवो यन्मर्त्यो यत्र गः किन्नरोपि वा ४४ नद्यत्र मानुष गतिर्न चेदृद्वा नृषं वपुः तस्मात्वा
हिकथितं यथैवं वितथं मया ४५ कुवत्या अवाच यन्मो एच्छसिधर्मज्ञे कस्मिं किं वा समागतः तच्छ
एवामलप्रज्ञे कथयाम्यादितस्तव ४६ राक्षः प्राजुजितः पुत्रः पित्रा संप्रेषितः शुभे मुनिरत्ना सुदिशपगा
लवाग्रममागतः ४७ कुर्वतो मम रत्नं च मुनीनां धर्मचारिणां विद्यार्थमागतः कोपि सौकरं रूपमास्थि
तः ४८ मया सविशेषात् न चंदार्थाकारवर्चसा अपक्रांतोति वेगेन तमस्म्यनुगतो ह्यी ४९ पपात सहसा
गते स समानश्चातरः सोहमसं समाहूतमस्यैकः परिश्रमन् प्रकाशमासादितवान् एव भवती मया ५०

दनेतरं ४३ ४४ तत्तं यथार्थं अतित्वं सत्यं ४५ आदित आरंभतः ४६ ४७ ४८ अपक्रांतः पलायितः अनुगतः पञ्चादावन् ४९
स समानः निःस्वसन् प्रातगाडः त्वीश्वरादृशप्रदारात्तां योतयति पादांतरे सजीरो नायासः मामकोच्च गते स पातेत्यर्थः

माघ
दी
१३

दृष्ट्याचेतिस्मोकार्येऽर्श्वप्रष्टान्नरस्मोयालम्भः दृष्ट्याचोदितया अतस्त्वामनुप्रविष्टः ५१ ५२ पूर्वोक्ताः समस्ताः एज्यपदेष्ववश्यं
 जनीयज्ञपेपदोदेवाद्याः विशंकाविरुद्धाशंकाभ्रोजिः नेहमयिविषयेकर्तव्या ५३ नजयाजडं यथा तथा वीक्षमाणेति क्रियाविशे
 षणं भाविनीकामविकारयुक्ताः ५४ तस्यामदालसायाः सखीकुंरस्तापनांमदालसां प्राह यथावदितिसरभ्युक्तं वचनं सममाविर्भूतं
 तत्क्षणमेवेति हर्षेण तद्वचनं स्मारयति ५५ एवमनुरागित्वं त्वये वाकस्मादास्थितं स्थैर्यं सर्वमन्यत्र कस्मिन्नप्यप्रतिष्ठत्वा

दृष्ट्याचनमेकिंचिद्वत्पादतनुत्तरम् तौचैवानुप्रविशेहंमिमं प्रासादमुत्तमम् ५१ इत्येतत्कथि
 तंसत्येनदेवोहंनदानवः नपन्नगोनगन्धर्वः किन्नरोननुचिस्मिते ५२ समस्ताः प्रपद्यन्ते देवा
 याममकुण्डले मनुष्यास्मिविशंकाते कर्तव्यानेह कर्हिचित् ५३ प्रजा ऊचतः ततः प्रदृष्ट्वा साक
 यासखीवदनमुत्तमं लज्जाजडं वीक्ष्यमाणं किंचिन्नोवाच भाविनी ५४ तत्सखी पुनरप्येतां प्रदृष्ट्वा
 प्रत्यवाच ह यथावत्कथितं तेनेसरभ्यावचनेन च ५५ कृणुतु वाच वीरसत्यमसदिग्धं भवता
 मिहितं वचः नाम्ब्रह्मदयं यस्यादृष्ट्वा स्मैर्यं प्रयास्यति ५६ चन्द्रमेवाधिकाकांतिः सप्तपैतिरवि
 प्रभा भूतिर्धीरंतिर्वीरंतांतिरभ्येति चोत्तमम् ५७

दिति महतां भाववतां सत्यसंकल्पानुसारिणीं हृन्निर्भवतीत्यर्थः ५८ अतएवाह अधिका उदिका कांतिः सप्तमापवकारेण
न्यसिन्कात्यादिसद्भावो व्यावर्त्यते नित्यसमवेतत्वं च योतिर्ज्ञानं प्रभाप्रभास्वरात् भूतिः समृद्धिः भूतिरिन्द्रियनिरोधशक्तिः तां
तिस्तितित्ता उममं महापुरुषम् अतस्त्वयि भावस्यैर्या नित्यसमवेतैवेर्यत्वेत्यर्थः ५९

असन्निध्यं संशयहीनं ५८ उदताप्रापदउदता विधिना देवेनायं प्रवयोः सम्बन्धः समाहितो यो जितः पातान्तरे त्वं विधिनैवात्र स
मागतः प्राप्तः ५९ विधिनावेवाहिकेन विधानेन यत्परम्परया समागतं संप्राप्तं कार्यं तत्कुरु ५९ परवान् पराधीनं यथा त्वं मन्यसे
तथा हे कुर्वेश्वर्यः तां कुं उलां हे पितः तत्कुले तस्मा मदालसायाः कुले गुरुं परोक्षं ६० गौरवेण मानेन ६१ प्रतिपाद्य योजयित्वा ६२

त्वयैव विज्ञो सन्निध्यं सूर्योदानयमः सूरभिः सागवां माता कथं मिथ्या वदिष्यति ५८ उदतेयं सभा गणा
चतस्रसम्बन्धमुपेतवे कुरुष्व वीर्यकार्यं विधिनैव समाहितः ५९ पुत्रा ऊचतः परवान् पराधीनं यथा त्वं मन्यसे
पुत्रः सतापितः साचते चिन्तयामास तत्सुखं तत्कुले गुरुं ६० सचापितत्त्वणात्प्राप्तः प्रगृहीतसमित्कु
शः मदालसायां संप्रीत्या कुण्डला गौरवेण च ६१ प्रज्वाल्य पावकं इत्तामन्त्रं वित्कृतमङ्गलां वेवाहिके
वियोक्यो प्रतिपाद्य यथागतम् ६२ जगाम तपसेयीमात्समाश्रमपदं तदा साचादतो सखी बालां क
तार्थास्मिव रानने ६३ संयुक्ता ममुना दृष्ट्वा तामहं रपशालिना तपस्तप्ते ह मतले निर्विशंकेन चेतसा
६४ तीर्थाम्बुधृतपापाच भवित्री नेदृशी यथा तं चारु राजपुत्रं सा प्रश्रया वनता तदा गन्तुकामानिज
सखी स्नेहविक्रवभाषिणी ६५ कुण्डलोवाच पुंभिरप्यमितप्रत्नोपदेशो भवद्विधे दातव्यः किमु
तस्मीभिरतो नोपदिशामि ते ६६

६३ निर्विशंकेन निश्चिंतेन भवद्विवाहसम्पत्त्या कृतार्थत्वात् ६४ ईदृशी वेधयलादिता निजायाः सख्या सम्बन्धी स्नेहस्तेन विक्र
वंगदिकायुक्तं भाषत इति तथा ६५ भवद्विधे शिदिते उपदेशः शिदाणं पुंभिरपि शिदितो भिपुर्नैरपियपिन दातव्यः किमु

वक्तव्यं स्त्रीभिर्भूताभिर्मत्सदृशीभिरुपदेशो दातव्यः अतः कारणदं तं नोपदिशामि न शिदिते ६६

मा ७
टी
१४

१५

यद्यप्येवं किंतु तथापि अस्मादलसायाः स्नेहाकृष्टेन स्नेहायत्नेन चेतसा त्वया च विसृजिता विसृजिता स्मारयामि ननु पदिशामी
मर्थः ६० तदुपदेशमाह भर्तयेति पतिनापत्या अत्र हेतुः धर्मार्थेति सहायिनी सहचारिणी ६८ दम्पत्योऽप्येवमयत्नेन श्रुत्या फ
लसंपत्तिर्भवतीत्याह यदेति संगतं हृदयंगमं फलं भवति ६९ न च भार्या विना कोऽपि पुरुषार्थः सिद्धीतीत्याह कथमिति
तस्या भार्यायां आहितं स्थितम् ७० न च भर्तारं विना तस्याः कुत्रापि कर्मण्यधिकार इत्याह तथैवेति अतस्त्रिवर्गोऽयं धर्म
किन्त्वस्यास्तु मयायाः स्नेहाकृष्टेन चेतसा त्वया विसृजिता चास्मि स्मारयामि ननु ६० भर्तव्या
लितव्या च भार्या हि पतिना सदा धर्मार्थकामसंसिद्धौ भार्या भर्तुः सहायिनी ६८ यदा भार्या च भर्ता च
परस्परवशावृत्तौ तदा धर्मार्थकामानां त्रयाणामपि संगतम् ६९ कथं भार्या मृते धर्ममर्थं वा पुरु
षः प्रभो प्राप्नोति काममथ वा तस्यां त्रितयमाहितम् ७० तथैव भर्तारमृते भार्या धर्मादिसाधने
न समर्था त्रिवर्गोऽयं दम्पत्यं समुपाश्रितः ७१ देवतापितृभृत्यानामतिथीनां पूजनम् न पुंभिः शक्वा
ने कर्तुं मृते भार्या न पात्मज ७२ प्राप्नोति चार्थो मनुजैरानीतोऽपि निजं श्रमं त्वयमेति विना भार्या
कुमार्या संश्रयेणा वा ७३ कामस्ततस्तस्यैवास्ति प्रत्यक्षेणोपलभ्यते देवयोः सह धर्मेण त्रयी धर्मम
वा मुयात् ७४ पितृभृत्यैस्तथैवात्र साधनैरतिथीनां पूजाभिरमरास्तद्वत्साधो भार्या नरोच्नुति ७५
धर्मात्मा दम्पत्योऽभ्याधीनत्वे समुपाश्रितः ७६ श्रद्धालोऽपि भार्या विना न किमपि सिद्धीतीत्याह देवतेति ७७ धर्ममेवं भा
र्याधीनं समर्थार्थमपि पालनेन तदधीनमेवेत्याह प्राप्नोतीति कुमार्या चण्डी ७८ एवं कामोऽपि तदधीनमेवेत्याह काम
इति एवं सह धर्मेणाप्येवमपेक्षितेन त्रयी धर्मादिका धर्मधारणत्वे महत्त्वमवा मुयात् ७८ श्रणत्रयाया करणमपि भार्याधीन

मेवेत्याह पितृमिति अत्रातिप्राप्नोति श्रजयेत्वा ७५

यथापुंसोभार्याधीनैवविर्गसम्पत्तिस्तथास्त्रियोपीत्याह स्त्रियाश्चापीति सिद्धमुपसंहरति तस्मादिति समंसर्वदम्पतीएवअ
धिगच्छतः प्राप्नुतः चपकार्ये ७८ पुत्रयोर्मयोक्तंभयोः साधारणं ७९ तंश्चतुर्धजं आत्मनः सस्य ७८ दनुसंभवेर्दानवेः ७९ उत्क्रु
ष्टमुच्चैरव्योममाकारितं अनेनकन्यारत्नंक्रियतेइति संप्रमार्थवीक्षा दिवःसर्गान् ८० ८१ ८२ ८३ संच्छन्नमाच्छादितं अत्यंतम
स्त्रियाश्चापिविनाभर्त्रीधर्मकामार्थसन्नातिः नैवतस्मात्समंलोके दम्पतीवाधिगच्छतः ७८ प
तन्मयोक्तं पुत्रयोर्गमिष्णामियथेक्षितम् त्वं वर्यसानयासार्थं धनपुत्रसुखापुषा ७९ इत्युक्तासा
परिषज्यसोसंवीतेनमस्यच जगामदिवयागतायथाभिप्रेतमात्मनः ७८ सोपिशाशुजितः पुत्र
स्तामरोपपन्नरंगमम् निर्गन्तुकामः पातालाद्विज्ञातो दनुसंभवेः ७९ ततस्तेः सहसोत्क्रुष्टंक्रिय
तेक्रियतेइति कन्यारत्नं यदानीते दिवः पातालकेतना ८० ततः परिचनसिंशगदाशूलवरायुधं
दानवानां बलं प्राप्तं सह पातालकेतना ८१ तिष्ठतिष्ठति जल्पंतस्ते तदा दानवानां तमाः शरवर्षैस्तयः
शूलेर्ववर्षुर्नृपनन्दनम् ८२ सचशाशुजितः पुत्रस्तदस्त्राण्यतिवीर्यवान् विच्छेदशरजालेन प्रह
सन्निवलीलया ८३ लोणेन पातालतलमसिंशकृष्टि सायकैः क्षिप्तैः संच्छन्नमप्येतदतुभजशरो
कैः ८४ ततोस्तवाष्ट्रमादायचित्तेपप्रतिदानवान् तेनतेदानवाः सर्वे सह पातालकेतना ८५ जा
लामालातितीव्रेण स्फुटं दक्षिचयास्तदा निर्दग्धाः कापिलंतेजः समासायेव सागराः ८६
निशयेन ८४ त्वाष्ट्रं तष्टुदेवस्य मत्स्येऽहीना दानवान् निचितेप ८५ जालानां मालाभिरतितीव्रेण तेनास्त्रेण स्फुटं तोवक्रि
तापवलाब्रुतं तोष्णीनां कैकसानां च यायेषां ते दानवानि निर्दग्धाः सागराः सगरपुत्राः षष्टि सहस्राणि ८६

मा ७
टी
५५

८७ ८८ संगरेयुडे ८५ ९० तारितः संसारात् सद्धर्मचारिणो मुनयस्तृतीयोत्तपादे सद्धर्मचारिणो भवता ९१ यशः त्वानिप्रथितं तं सूत्रपा
तवत् विस्तारितं वार्त्तिकं दिवत् सद्धलीकृतं भाष्यादिवत् ९२ हापयते विनाशयति किंतु पितृसदृशमेव चेष्टते समर्थमः पुत्रः
९३ अत्यसितव्यतिरिक्तमधिकं निष्पादयति तं नरमुत्तममाहुः ९४ नूनतो रिक्तं तं पुरुषाय ममाहुः ९५ सस्मादधिकं पुत्र

१५
ततः स राजपुत्रोऽपि निरुत्पास्य सत्तमान् स्त्रीरत्नेन समं तेन समागच्छतिः पुत्रम् ८७ प्राणिपत्यतः
सर्वसत्पित्रेभ्य वेदयत् पातालगमनं चैव कुण्डलायाश्च दर्शनम् ८८ तद्वन्मदालसाग्रामिंदानवैः
सह संगरे वधं च तेषां मस्त्रेण पुनरागमनं तथा ८९ इति श्रुत्वा पिता तस्य चरितं धीरचेतसः प्रीतिमा
न भवन्नेदं परिश्रज्जगद्वात्मजं ९० सत्सुत्रेण त्वया तात तारितो हं महात्मना भयेभ्यो मुनयस्तृताये
न सद्धर्मचारिणः ९१ मत्पूर्वैः त्वानि मानो ते मया विस्तारितं यशः पराक्रमवता वीरत्नया तद्वद्
लीकृतं ९२ यद्धपाते यशः पित्राय न वीर्यमथापि वा तन्न हापयते यस्तसनरो मध्यमः स्मृतः ९३
तद्दीर्घाभ्यधिको यस्तु पुनरत्यस्तशक्तिः निष्पादयति तं प्राप्तावदन्ति नरमुत्तमम् ९४ यः पित्रा
समुपात्तानि धनवीर्ययशोसिधे नूनतो नयति प्राप्तास्तमाहुः पुरुषाय मम् ९५ यन्मया ब्राह्मण
शरणं कृतमासीद्यथा तया पातालगमनं यच्च यश्चासुरविनाशनं पतदभ्यधिकं वत्स तेन तं पुरुषोत्तमः ९६

स्मर यन्मयेति यथा मया ब्राह्मणानां शरणं कृतं निष्पादितमासीत् तथापि निष्पादितमिति स्मृतत्वात् सहनोत्सुकं आधि
कामाह पातालगमनमिति पतन्मत्तोभ्यधिकं तेन हेतुना तं पुरुषे पुत्रिविधेष्टतम इत्यर्थः ९६

५५

पुत्रगुणधिकेन स्वात्मानं प्राप्नोते तद्वत् इति तत्र हेतुः त्वां पुत्रमिति ईदृशमधिकगुणयुक्तं १० नातिशयिनप्राधिकेनानुत्कर्षितः
 प्रजादिभिर्देतभिः न पुत्रेणात्मनो नधिकेन कृतां प्रीतिना प्रीतीति मन्मे वाक्यस्यात्र कर्मत्वं १८ पित्राकरणाभूतेन यः पुत्रः पितुः प्रजा
 दिभिर्लोके जनेन विज्ञायते तस्य जन्म अधिक द्योतकं लोकोत्तरं चरितं मर्पयति प्रतिष्ठापुंसोऽङ्गुलनदिनिमित्तमुदाहरतायाः वातापिता
 पनपुत्रेः कलशात्प्रसूते लीलापितं पुनरमुदसमुद्रपातं यः पिता पुत्रात्सकाशात्प्राप्तिं प्राप्नोति तस्योभयजन्मनः पुरुषस्य

तद्वत्पुण्यगुणवात्तत्त्वमहमेव गुणाधिकः त्वां पुत्रमीदृशं प्राप्य प्राप्ताः पुत्रवतामपि १० न स पुत्रक
 तां प्रीतिं मन्मे प्राप्नोति मानवः पुत्रेण नातिशयितो यः प्रजादानविक्रमैः १८ पित्रजन्मतस्य यः
 पित्रा लोके विज्ञायते नरः यः पुत्रात्प्राप्तिमभ्युति तस्य जन्मसुजन्मनः १९ आत्मना ज्ञायते यन्मो
 धन्यः पितृपितामहेः मातृपुत्रेण मातृवाचख्यातिमेति नरायणः १० तत्पुत्रयनवीर्यं स्त्वविव
 धिस्वसो विन च गन्धर्वतनया च ये माविपुत्रोत्तवैत्वया ११ इति पित्रा वक्रविधं प्रियमुक्तः पुनः
 पुनः परिष्वज्य स्वमावासे सभार्यः स विसर्जितः १२ पित्रे त्यक्त्वा वात्सल्यादस्त्ववेत्सत्पुत्रास्तः
 वत्सकृवलया साख्यं प्राप्तवान् स मृतधनः १३ सतयाभार्यया सार्धं रेमेतत्र पितुः पुत्रे अन्त्ये
 चतथोद्यानवनपर्वतसानुषु ४ सुश्रुष्य सुश्रुष्योः पादौ प्राणिपुत्रचसा शुभा प्रातः प्रातस्तन
 स्तोसद्वेरे मे सुमध्यमा ५ इति मार्कण्डेयपुराणे पिता पुत्रसंवादे कृवलया सीये मदालसापति

जन्मसफलमित्यर्थः १६ स्तोदार्थमेव च पुत्राख्यातिहेतुर्न च पित्राद्यौ दौर्घ्यापजीवो भवेदित्याह आत्मनेति पित्रादिहेतुना यो ज्ञा
 यते सो धन्यः मातृपुत्रेण मातृलादिना १० स्वमात्मीयमावासे सदनं १२ १३ १४ सामदालसा १५ चतुर्विंशतितमोऽध्या
 यः ॥

पुत्राधिकेनानुत्कर्षितः
 पुत्रेण नातिशयितो यः
 पित्रा लोके विज्ञायते नरः
 यः पुत्रात्प्राप्तिमभ्युति
 तस्य जन्मसुजन्मनः
 आत्मना ज्ञायते यन्मो
 धन्यः पितृपितामहेः
 मातृपुत्रेण मातृवाचख्याति
 मेति नरायणः
 तत्पुत्रयनवीर्यं स्त्वविव
 धिस्वसो विन च गन्धर्वतनया
 च ये माविपुत्रोत्तवैत्वया
 इति पित्रा वक्रविधं प्रियमुक्तः
 पुनः परिष्वज्य स्वमावासे
 सभार्यः स विसर्जितः
 पित्रे त्यक्त्वा वात्सल्यादस्त्ववेत्सत्पुत्रास्तः
 वत्सकृवलया साख्यं प्राप्तवान्
 स मृतधनः
 सतयाभार्यया सार्धं रेमेतत्र
 पितुः पुत्रे अन्त्ये चतथोद्यानवनपर्वतसानुषु
 सुश्रुष्य सुश्रुष्योः पादौ प्राणिपुत्रचसा
 शुभा प्रातः प्रातस्तन स्तोसद्वेरे मे सुमध्यमा
 इति मार्कण्डेयपुराणे पिता पुत्रसंवादे
 कृवलया सीये मदालसापति

मा.
पु.टी.
१६

चरपविभ्रम १ अन्वेष्टव्यामार्गितया २ उद्वृत्तादिंसादिनिरताः तेभ्यः सकाशात् ३ ५ ६ पूर्ववैरंभ्रातृवथरूपं ७ प्रार्थनायाम्
गोमयाविधानं देसत्यप्रतिश्रवणवितथप्रतिज्ञ ८ तत्रयज्ञादिविधानेकर्तव्यं संवितयन्नपिनकिंचित्करोमि यतोदत्तिरायत्तस्य

पुत्रावृत्तः ततः कालेवङ्गतिथौ गते राजा पुनः सते प्राह गच्छाशुविप्रारणां शरणा यवरमेदि
नी ११ अश्वमेनं समाहृत्य प्रातः प्रातरिनेदिने प्रावाथादिजमुत्पानामन्वेष्टव्यासदैवदि २
उद्वृत्ताः सति प्रातः शोदानवाः पापबुद्धयः तेभ्यो न स्याद्यथावायामुनीनां त्वं तया कुरु ३ सयथा
कस्तदापि प्रातः याचकैर्यात्मजः परिक्रम्य महीकृतं नाववदे चरणोपितः ४ अहं न्यहं न्य
उप्राप्ते पूर्वोक्तं न्यपुनर्ननः ततश्च शोषादि वसंतयोरमे ससथया ५ एकदा त्वं चरन्साय ददर्श
यमुनातटे पातालकेतो रनुजं तालकेतुं कृताश्रमे ६ मायावीदानवः सोऽयमुनिरूपं समा
स्थितः सप्राह राजपुत्रं तं पूर्ववैरमनुस्मरन् ७ राजपुत्रं वीमिनो न त्वा कुरु सयदीक्ष्य सि न
चते प्रार्थनाभंगः कार्यः सत्यप्रतिश्रव ८ यत्स यत्नेन यथायकतं वाश्रमयेष्टव्यः चितयेस्त
त्र कर्तव्यं नास्ति मे दत्तिरायतः ९ अतः प्रयच्छ मे धूपं हिरण्यार्घ्यं सभूषणं यदेतत्कारणं त
मेतरेतच्च मे मदाश्रमे १० यावदन्नर्जले देवं वरुणायादसोपति वैदिकैर्वारुणैर्मन्त्रैः प्रजानां पु
ष्टिदेतुकेः ११ अभिष्यत्वरगुक्तः समभ्येमीति वारिने तं प्रणम्य ततः प्राशने स्मक एव वि

मुख्यमंगमेमदनास्ति नजग्राहृतिः कार्यं ४ हिरण्यार्घ्ययत्ने स्पवपं हिरण्ये दत्तिणी क्रियते ५ वेदोक्तैर्वरुणादेवतैर्मन्त्रैः ११ अभिष्य

स्तुत्वा त्वं गुक्तः श्रीं चै समभ्ये मि प्रागच्छामि १२

१६

पनेदैर्निर्वर्तलीकेननिर्व्याजेन १३ आदेशादात्तायाः विसृज्योविद्यमान अत्रान सस्यममर्ज्वन मनोगतंयज्ञमनोरथं १४ १५
 निम्नत्राशयन ब्रह्मविषयः दैमान १८ अग्निसंयोगंअग्निदाहं प्रापितोलम्बिनः अहस्तापसैर्भुनिभिः १९ कृतप्रातोडः
 प्राहचैनेभवात्प्रातुनिर्वर्तलीकेनचेतसा स्थास्यामितावदत्रैवतवाप्रमसमीपतः १३ तवादेशान्महा
 भागयावदागमनेतव नतेवकश्चिदावाधाकरिष्यतिमयिस्थिते विसृज्यश्चात्रान्नन्मकुरुषु
 त्वेमनोगते १५ पुत्राहचतः यवमुक्तस्ततस्तेनसममजनदीजले १२ तसोपितत्रैवमायाविद्धि
 तमाश्रमे १५ गताजलोशयात्रस्मात्तालकेतुश्चतुर्हं मन्त्रालसायाःप्रत्यक्षमन्येषांचेतउक्तवा
 द १६ तालकेतुरुवाच वीरः कुवलययाचोसोममाश्रमसमीपतः केनापिउष्ट्रदैत्येनकुर्वन्नुत्तं
 तपस्विनां १७ पुष्टमानाययाशक्तिनिम्नन्त्रस्त्रिदिवोयुधि मायामाश्रित्यपापेनभिन्नःशूलेन
 वत्ससि १८ श्रियमाणेनतेनेदंवर्तमेकराष्ट्रभूषं प्रापितश्चाग्निसंयोगंसवतैः अहतापसैः १९
 कृतार्तहेषाशब्दोवैवस्तः सास्तुविलोचनः नीतः सोऽयमतेनैवदानवेनउदात्मना २० पतन्मयान्द
 शंसेनदृष्टंउक्तकारिणा यदज्ञानंतरेकृतंऊरुधौतरकालिकं २१ हृदयास्यासनंचतुर्हृदय
 कंउभूषणं नास्माकंहिसर्वेणनकृतमस्मितपस्विनां २२ पुत्राहचतः इत्युक्त्वात्तरन्यतथमौ
 सजगामयथागतं निपपातजनःसोऽयशोकार्तोमूर्च्छयातरः २३

वितोहेषाशब्दोयेन २० पतदिति श्लोकार्थंभुनिरूपप्रतिब्यनेनदानवेनस्वात्मनितादृशास्पथर्मरक्तकसमरणादिदर्शनाच्चकारपरं
 खलसदाभिकस्यसलभंवाक्यमुक्तं उत्तरकालेभवमौत्तरकालिकमौर्धदैहिकमित्यर्थः २१ पुष्टाकं हृदयस्यमनसप्राप्तासनंसत्यं

जपुत्रोस्तत्रत्यनेनाशिक्षापतेइतिहेतुस्तस्मिन् पातंतेरुदयस्यआशानंर
 धेर्भोग्यकाग्निसमिभने २२ उत्तरज्यविद्यय तद्वृत्ता २३ ॥

मा.
पु.टी.

७ कान्तं तं प्रादुर्भावं मनुष्यं श्रुति ३

चेतनं मोहाभावं १४ तस्य भर्तृविदं तदीयं श्रोतृवत्तत्तत्तामेव च पदार्थे निहतं मृतं १५ महा नम्रा कंदः सारा बोडः ख धृतिः भवने
पुण्ड्रेषु तथैवाभूयथा तस्य न पतेर्गेहे स मवर्तत आवर्तते तिसर्वेषां दुःख साम्योक्तिः १६ भरी विना भरी विपुक्तो विमृष्य वि
वेक विधाय स्वस्थं स्वस्मिन् स्वरूपे स्थिरं मानसं यस्य स्वप्नस्थितेव द्विषो काहेर्निस्तारः श्रूयते तत्रति शोकमात्मविदिति १७
शोकाभावे मविवेकेन प्रदर्शयति भवता मात्मनो वाश्रवे शंपरोदनीये रो वितव्यं न पश्यामि विवेकेन नालोचयामि तत्रेदतः

हरो न चेतनो प्राप्य सर्वस्तान् पयोधितः राजपत्न्यस्य राजा च विलेपु रति दुःखिताः १४ म
हाल सा ततं दृष्ट्वा तदीयं कण्ठभूषणं तस्या जसु प्रिया न्याणां श्रुत्वा च निहतं पतिं १५ ततः
पुरे महा कंदः पौराणो भवने सभृत यथैव तस्य न पतेः स्वगेहे स मवर्तत १६ राजा च ततो मृतो द
ष्ट्वा विना भरी महा लसो प्रत्युवाच नने सर्वं विमृष्य स्वस्थमानसः १७ नरो दितव्यं पश्यामि भ
वता मात्मनस्तथा सर्वेषामेव संचिंत्य ससंन्यानां मनित्यतां १८ किं नु शोचामि तनयं किं नु
शोचाम्यहं स्नुषां विमृष्य कृतकृत्यत्वात् ननु शोचा दुर्भावपि १९ मच्छुः श्रुपुर्मह च नाहि ज
तना तत्परः प्राप्तो मे यत्सुतो मृत्यु कथं शोच्यः सथी मताम् २०

सर्वेषां पिता पुत्रादीनां ससंन्यानां मायास्पदी भूतानां अनित्यतां न श्रुत्वं संचिन्तय विविच्य संसारे स्थितानां नासंन्यानां
संन्यानां न श्रुत्वा तामेव मय्येकं संन्यतं शोचामि अनेकत्वात् अदितीयव्रत्यात्मैका संन्यतं यदप्यापानेन संन्यतं निमि
तकः शोकाधिस्तीर्यत इति भावः १८ एवं वस्तुतः शोचामि अनेकाभावं विविच्य शोक्तमेवानित्यतं प्रदर्शयत् सर्वतः शोकाभा

वैद्वज्जयति किं निति अशोको शोको को नही १९ तत्र पुत्रस्य कृतकृत्यत्वं दर्शयति

वहेहमवपंपयातिनशपतीत्यर्थः तदेहं यदि हि जानां कृते तदर्थं मम पुत्रेण सन्त्यक्तं तदा ननु वितर्के अभ्युदयस्य सर्गादि प्राप्तेः का
रणं भवेत् अतः ३२ पुण्यकृत्वात्पराभ्युदयप्राप्तित्वात्कृतकृत्यतया न स शोच्य इत्यर्थः ३१ वधा अपि कृतकृत्यत्वाच्छोका योग्यतां
शयति इयं चेत्पादिना पवमिति भर्तृश्रवणमात्रादेव प्राणात्मागेन नारीणां भर्तृरन्यत्र देवतमिति हेतुः ३२ अस्याः शोका
नर्हत्वमन्यथापि भवेदित्याह अस्माकमिति वियोगिनी भर्तृनां शोयदि जीवेत् ३३ अस्यास्तु नैव शोकाहंत्वमित्याह यात्विति

अवपंपयाति यदेहं तद्दि जानां कृते यदि मम पुत्रेण सन्त्यक्तं नन्वभ्युदयकारणम् ३१ इयं च सत
कृतोत्पन्ना भर्तृर्देवमनुवता कथं न शोच्या नारीणां भर्तृरन्यत्र देवतं ३२ अस्माकं वा न्यवानां च
तथा न्येषां दयावतो शोच्याः शोचा भवेदेवं यदि भर्ता वियोगिनी ३३ यातु भर्तृवधं श्रुत्वा तत्तरणा
देवभामिनी भर्तारमनुयाते येन शोच्या सा विपश्चिता ३४ ताः शोच्या विद्या वियोगिन्यो न शो-
च्या यास्यताः सद कष्टं शोच्या ततिष्ठेति कष्टदाः स्युः कुलात्मनोः ३५ भर्ता वियोगरुक् न यानानु-
भूतः कृतज्ञया अतस्त्वियं कथं शोच्या परेपि सहचारिणी ३६ दातारं सर्वसौख्यानामिदवा
मुत्र यो भयोः लोकयोः का हि भर्तारं नारी मन्येत मानुषम् ३७ ॥

तुर्विस्मयद्योतकः विपश्चितां विवेकिनां ३४ अर्तवियोगे पुतापवशो कयोग्या इत्याह ना इति सदपुगपद्रुयास्तु नार्यो भर्तृस
हगमनक्षणे नीवित्पागेन कष्टस्य तत्तरणा दुःखस्य भ्रात्यामिष्ट्या मतिना जीवंत्यपवतिष्ठेति ताः कुलस्य भ्रातृन् अकष्टरापव
जीवंत्या भर्तारं विना कस्यापि सुखस्यानुत्पन्नत्वात् सर्वस्यापि कुलस्य स्तावितास्य दीभूतत्वाच्च दुःखदा ३५ अतो मेयं तादृशीत्या
भर्तृनिष्ठु तज्ञयाते वक्तुं सौख्यादेकं जानाति इति तथा परेपि परलोकेपि ३६ कृतज्ञत्वमाह दातारमिति मानुषं मनुष्यमात्रे ३७

मनः

मा.
पु.टी.
१८

नस्मात्प्रतिपादितप्रकारेणानोभावविशेषोच्चादिनिदर्शयद्वा. शोकाभावपर्ययातित्याह नसइति सर्ववयमात्माविश्रा
नतारितादुःखादित्यर्थः ३८ यतदेवप्रतिपादयति विप्रारणमिति आहृत्पमृणाभावे प्रथम्याशस्यवद्वागा
देभुक्तस्य ३९ नचैतादृशमशानासाभ्यामननस्यकलेदित्याह मातुरिति मातृसतीत्वादीनिसर्वदलेभे पाठातरे मा
तृसतीत्वादीनिदेह त्यागेपिनात्मजत्वं ४० चित्तानित्तेशोकाकांतत्वाच्चित्तयुक्तं ४१ मात्रादिभिः करणभूताभिममया

नसशेषोचोनचैवेयं नाहं तज्जननीचवा त्मजतावास्मरणार्थोयप्राणान्सर्वस्मत्तारिताः ३८ विप्रारणा
ममर्थमस्यगतः सद्विमलमतिः आनन्दरूपमर्थभुक्तस्यत्यागादेहस्यमेतत् ३९ मातृः सतीत्वं सदे
शवेमत्प्रेषोयमात्मनः संश्रामेसन्मजन्त्याणान्मोविन्दहिजरत्तणात् ४० पुत्रावृचतः ततः
कुचलयास्यस्यमाताभर्तृरनेतरं श्रुत्वापुत्रवधेतादृश्याहचित्तानित्तपति ४१ मातोवाच
नममात्रानेमस्यप्राप्ताप्रीतिर्नयेदृशी श्रुत्वा मुनिपरिवारोदत्तेपुत्रेयथामया ४२ शोचतां
वाच्यवानोयेनिःश्वसंतोतिडुःखिताः श्रियतेवाधिनाक्लिष्टास्तेषांमातादृश्याप्रजा ४३
संश्रामेयुथ्यमानायेभीतागोहिजरत्तरो हस्माः शोखेर्विपद्यतेतपवभुविमानवाः ४४ ॥

इदृशीप्रीतिः हर्षो नप्राप्ता यादृशीमुनीनां परिवारादेतोः यदा मेमुममात्रादिभिरीदृशीप्रीतिर्नप्राप्तायादृशीम
पाप्राप्तेति यो न्यमु ४२ प्रीतिमत्तमेवदृशीयति शोचतामिति वाधिनागोराक्लिष्टाः ३९ तेषांतादृश्यानांमाता
जननीदृश्याप्रजानिष्कलसंततिभवेत् ४३ पूर्वोक्तव्यतिरिक्तमदृश्यास्तुथन्याइत्याह संश्रामइति अभीतानिभया
हस्मावित्तताः विपद्यतेप्रियतेतपवमानवाथन्यास्तेषांमाताचतादृशेपवेत्यर्थः ४४

एतदेव प्रपंचयति प्रथिनां वा न्छा पुरोच मित्रवर्गस्यो यक्तौ विविधां युहे पुराङ्ग खो योनयाति ते नैव पुत्री सत्पुत्रवा मित्रा
 माता च वीरसूः वीरमाता प्रमस्तु निधय व भवेदित्यर्थः तदुक्तं दानेन पतिप्राप्त्यर्थं वा विज्ञाने विनयेन ये यस्मिन् प्रथिता कीर्तिर्मा
 तुरुच्चारयवस इति ४५ मातुर्न भक्तेशाश्रसा फलमिति प्रयातीत्याह गर्भकेशा इति गर्भकेशाः गर्भधारणा केशास्तदा विधयः
 प्रथिनां मित्रवर्गस्य विविधां च पुराङ्ग खः योनयाति पिता तेन पुत्री माता च वीरसूः ४५ गर्भकेशाः सि
 यो मन्त्रे साफल्यं भजते तदा यदा रिविजयी वा स्यात्संश्रामे वाहनः सुतः ४६ पुत्रावचतः ततः स
 राजा संस्कारं पुत्रपत्नी मलम्वयत् निर्गम्य बहिः स्नातो ददौ पुत्राय चोदकं ४७ तालके तु निर्गम्य त
 थैव यमुना जलात् राजपुत्रमुवाचे दं प्रणयान्मधुरं वचः ४८ गच्छ भूपाल पुत्रत्वं कृतार्थो दं कृतस्त्वया
 कार्यं चिराभिलषितं त्वय्यश्विचले स्थिते ४९ वारुणं यत्तु कार्यं च जले प्राप्य महात्मनः तन्मया साधि
 ते सर्वं यन्ममासीत्सं देप्सितं ५० प्राणिपत्यसत्तं प्रायादाजपुत्रः पुरं पितुः समारु सतमे वा संसुपत्ता
 निल विक्रमम् ५१ इति मार्कण्डेय पुराणे पिता पुत्रसंवादे कृवलया सीये मदालसा प्राणा परिन्त्या
 गोनाम पंचदशोऽध्यायः २५ पुत्रावचतः सराजपुत्रः संप्राप्य वेगो दात्मपुत्रं ततः पित्रोर्विवन्दि
 शुः पादौ दिदृक्षु मदालसाम् ॥

साफल्यं भजते यदा सुतो पुत्रजयी रोगो वा मृतः स्यादिति मन्त्रे वा कस्यात्र कर्मत्वं न मोथावति पश्येति यावत् ४९ संस्कारमन्त्रे हिंश्रुल
 म्वयत् प्रापयत् बहिः प्रमृशाने ४७ ४८ चिराभिलषितं कार्यं मया संपादितं अत्राश्रमे ४९ वारुणं सेदं वारुणं ५० ५१ प्रादितः पंचविंश

नित्योऽध्यायः वदितुं न भिदति तु सिद्धिर्विति ५१ ५२ मिच्छति दिदृक्षुः

मा. उद्दिश्यं निर्वेदयुक्तं प्रप्ररुष्टमुखं विषममुखं राजपुत्रदर्शनान् विस्मितादंभतस्य संजीवनेनाश्चर्येण विकसितनेत्रं पुरः
 पु. टी. पुरतः प्ररुष्टवदनं २ पूर्वश्लोकसैव प्रपंचः अस्ममिति ३ उद्गीर्णवह्निः कल्याणनियस्यतस्य सम्बोधनं परिपन्थिनः
 ५५ शत्रवः अशठकप्रविद्यमानशत्रुः ४ एष्टेष्टश्चात्र संवृतश्रावणः तत्तरणराजपुत्रप्रवेशकात्रप्रकर्षणभरुत्तमः.

११

सददर्शितउद्दिश्यमप्ररुष्टमुखं पुरं पुनश्च विस्मितालेसप्ररुष्टवदनं पुनः २ अन्त्यमुत्कल्लन
 यनंदिष्टादिषोतिवादिने परिष्वजंगमन्योन्यमतिकौतूहलान्वितं ३ चिरंजीवोरुकल्याण
 दत्तास्तेपरिपन्थिनः पित्रोः प्रह्लादयमनस्तथास्माकमकाशठकः ४ इत्येवंवादिभिः पौ
 वैः पुरः एष्टेचसंवृतः तत्तरणात्प्रभवानन्दं प्रविवेशापितृगृहे ५ पितावतं परिष्वज्यमाता
 चामेचवान्भवाः चिरंजीवेतिकल्याणीर्दंडस्तस्मैतदाशिष्टः ६ प्रणिपत्यततः सोऽप्यकिमे
 तदिति विस्मितः पप्रच्छपितरंरुष्टं सोऽस्मै सम्पत्कडक्तवान् ७ सभार्यातां श्रुत्वा रुदयेष्टां
 दालसां पितरौ च पुरो हृष्टालजाशोकाधिमथ्यगः ८ चित्तया माससावालासां श्रुत्वानि
 धनं गते तत्प्राजजीवितं साधीधिष्ठानिष्टुरमानसं ९ ॥

शुनो

आनंदोयस्यतद्गृहं ५ कल्याणीः शुभाः ६ सराजीतत्पूर्वं सम्पन्नं सम्पत्कडक्तवान् ७ रुदयेष्टां प्राणाप्रियापित्रोरभ्य
 र्त्तेभार्यामुद्दिश्यशोकानर्दं तया लजाधिमथ्यगः प्रियतमाया विनाशाच्छोकाधिमथ्यगः ८ निधनं मरणं गतं प्राप्तं सा
 धीपतिव्रता तन्नाशोऽकृतेपिममजीवतयवतद्वत् विनाशाभावात् निष्टुरं परुषमानसं यस्यतम् ९ ॥

१५५

तदेतद् नृशंस इति नृशंसः क्रूरः अनार्योऽर्जनः मत्कृते मदर्थं यद्यस्मात् अतिशयेन निर्जुलो निर्दयः १० परिसंस्तंभनिगदस्य
 मोहादेतो र्यद्रुमं भ्रांतिं प्रपास्य निरस्य आतुरोऽखी ११ यतः पतन्त्ये मरणां योषितां श्लाघ्यस्तुत्यं १२ एवं स्वस्मरणाभावं विचिं
 त्यरोदनस्यासंभवमाह यदीति अस्माच्च निन्द्यं नोस्माकं पुरुषाणां कातरवदोदनमसंभाव्यमेव किलेति संभावनायां १३
 एवं शोकाभावमाह अथेति विपत्तस्य शोः परिभवस्यानादरस्यास्पदमाश्रयः १४ शोकादेरसंभवं विचार्य मुखं विचार्यमा
 नृशंसो ह मनार्यो हं विना तो मृगलोचनो मत्कृते निधनं प्राप्तो यजीवा म्यतिविर्जुगः १० पुनः
 सचिंतयामास परिसंस्तंभमानसम् मोहाद्रुममपासेव निःस्वस्यावाचचातरः ११ मृतेति सा
 तन्निमित्तं त्यजामि यदि जीवितं किं मयोपकृतं तस्याः श्लाघ्यमेतत्तु योषिताम् १२ यदि रोदि
 मिवादीनां प्रियेति वदन्मुहुः तथाप्यस्माद्यमेतन्नो वयं हि पुरुषाः किल १३ अथ शोकजरोरी
 नोभृतिदोनो मलान्वितः विपत्तस्य भविष्यामिति तः परिभवास्पदं १४ मयारिशातनात्कार्यं
 राज्ञः शुश्रूषणोपितः जीवितं तस्य चायन्नं सन्त्याज्यं तत्कथं मया १५ किन्त्वत्र मन्ये कर्तव्यं तस्यागो
 भोगस्य योषितः सचापिनोपकाराय तन्वेग्याः किन्तु सर्वथा १६ मयानृशंसं कर्तव्यं नोपका

२ - येति अरीणां शातनाज्ञाशमात् तस्य राज्ञः आयन्नमयीनं तजीवितं १५ एवं विचार्य दयिता कृते कार्यं कर्तव्यमाह किं सि
 ति विशेष्योक्तकः अत्र कर्तव्ये सचापियोषिद्रोगत्यागः किन्तु विशेषे सर्वथा नोपकाराय परलोके तस्या अकिंचित्कर्तव्यात्
 शोर्धदैहिकादिवत् १६ विशेषतश्च सर्वैः प्रकारैर्मयानृशंसं कर्तव्यं तस्मिन्कृते तदुपकारि अपकारिवा भवेत्तदेव कार्यं तस्यापि कृत

२० इदं प्राज्ञं समानं २०
 पञ्चाशत्तमः

मा. १८ सहचारिणीजा १९ २० २१ एवं प्रासंगिकं कृत्वा यथा ॥ १८ ॥ तत्रैव विज्ञापयंतौ महात्मसा
 पु. १०. जीवने पुनरप्येतदुपपन्नमेवेति प्रकृतमनुसरति यवमिति २२ अत्यंतं दुःखेन प्राप्तुमशक्यं ईश्वरैरपि स्नातं यद्युक्तैर्ब्रह्मादि
 १०० भिरपि २३ विमर्षसिद्धिसिद्धौ विवेकं नागरादुत्पद्यतः ३ योगस्यावश्यं फलितत्वात्प्रहसनं इव शब्दोत्पत्तदुपपत्ता संभा
 इति कृत्यामर्तिसोपनिष्ठाद्योदकदानिकं क्रियाश्चानंतरं कृत्वा प्रत्युवाच सतध्वजः ॥ १८ ॥ यदिसामम
 तन्वेगीनस्याद्वायामहात्मसा अस्मिन्मनिनामामेभवित्री सहचारिणी ॥ १९ ॥ तामृते मृगशावांती
 गन्धर्वतनया शुभा नभोस्तेयोषितं कांचिदितिसत्यं मयोदितं २० सहर्मचारिणी पत्नीतां मुक्ता
 गजगामिनी कांचिन्नान्याकरिष्यामीत्येतत्सत्यं मयोदितम् २१ एवं संपरित्यज्य स्त्रीभोगेतात
 सर्वदा क्रीडन्नास्ते समंतल्यैर्वयस्यैः शीलसंपदा २२ यतस्तस्य परं कार्यताततत्केन प्राकपते क
 तं मत्पेतदुपपत्तमीश्वरैः किमुता परैः २३ जटुवाच इति वाक्यंतयोः कृत्वा विमर्षमगमयि
 ता विस्मयवाहतां पुत्रो नागरादुत्पद्यतः २४ यद्यशक्तमिति ज्ञात्वा न करिष्यंति मानवाः क
 र्मण्युद्यममुद्योगदान्यादानिस्ततः परा २५ शारभेतनरः कर्मस्वयोरुषमहापयं निष्पत्तिः क
 र्माण्युद्यममुद्योगदान्यादानिस्ततः परा २५ शारभेतनरः कर्मस्वयोरुषमहापयं निष्पत्तिः क
 र्माण्युद्यममुद्योगदान्यादानिस्ततः परा २५ शारभेतनरः कर्मस्वयोरुषमहापयं निष्पत्तिः क

वनाद्योतकः २४ यतत्कार्यकर्तृमशक्तमिति ज्ञात्वा तः कर्मण्युद्यमं न करिष्यंति तया कर्मा करणान्पयोद्योगदान्याप
 रादानिः सर्वस्योद्योगसाध्यस्यानुष्ठानेन तत्तमूलत्वात् २५ अतः कर्मवशेन श्रुमिन्नाह शारभेतनरः स्वमसाधार
 णं पौरुषं प्रहापयन्नप्यजन् देवदेवानां वरे कालेवा पौरुषे अस्थाने २६ ॥

तस्मादयोगस्यसफलत्वात् इतः परंतपश्चर्योतपःक्रिया २० अत्राण्डशक्तिः शर्णांतरशक्तिः शिवोद्दिगीतप्रियः २८ तदर्थं संगीतशितार्थं
सरस्वतीवागधिष्ठात्री प्राकप्रथमं विभुमहेश्वरं २५ नागेंद्रोच्चतरः सदावतरणं नाम तीर्थं ३० विषुसवनेषु कालेषु आसुतः कृतस्नानो
भूत्वा तन्मनापकाप्रीकृतचित्तः संयमवानित्यर्थः ३१ शब्दब्रह्मातसन्मूर्तिर्ब्रह्मणा समवापिनी वृत्तिवत्तृष्टयी प्राप्ता परानेव्यात्तर
स्वती तत्र प्रतिलाश्वकं स्तोत्रं समारभते जगद्धात्रीमित्यादिना जगद्धात्री परायाः पश्यंत्यादिक्रमेण जगद्धासकत्वात् जगन्मा

तस्मादहंतया यत्ने करिष्ये पुत्रकावितः तपश्चर्यो समास्थाय यथेते तत्पते चिरात् २० अत्राण्डशक्तिसिज
गत्येकपवमहेश्वरः संगीतकप्रयोगेण सप्रसीदेदिति श्रुतम् २८ सरस्वती तदर्थं च प्राकसाद्यततो विभुम्
आराधयिष्ये तां भक्ता जीवयिष्ये मदालसात् २५ जडउवाच एवमुक्ता स नागेंद्रः सदावतरणं गिरेः तीर्थं हि
मवतोगत्वा तपस्तेपे सडम्बरम् ३० तन्मनानियतादरो भूत्वा विषवणा स्तुतः तश्वगोर्भिश्च ततस्तत्र देवी सरस्वती
३१ अचतरउवाच जगद्धात्री महं देवीमारि राधयिषुः शुभां स्तोत्रे प्रणम्य शिरसा ब्रह्मयोनिं सरस्वतीम् ३२
सदसदेविय किं चिन्मोक्षवन्धार्यवत्पदम् तत्सर्वं त्वय्यसंयोगा योगवदेविसंस्थितम् ३३

तं देवीं यो तनक्रीडनादिशीलां शुभो सर्वाभीषितफलविरहत्वात् सदायिनी सरस्वती तानशक्तिं आरि राधयिषु मिच्छन् ब्रह्मणो
वेदस्य योनिं कारणतस्तस्माभिन्नब्रह्मनिःससितोत्पादकत्वात् यद्वा ब्रह्मणो ताने कारणभूतत्वा योनिं शास्त्रयोनिवादित्यायात् ३२ सद
सडभयदृष्ट्युत्तीर्णा परां सरस्वतीं स्तोतिसदसदिति सदसत्त्वोपाख्यासदिस्रय किं चित्ता मायं पदार्थजातजीवितं पदनीयत्वापदंतच्चमो
क्षार्थवत्सत्पदं उपायुत्तीर्णं शुद्धं ब्रह्मतद्विपरीतं वन्धार्यवत्पदमसद्व्यं अविद्यकं गगने मललेविकादिवद्ब्रह्मणो रोपितं यत्पददयमस्ति

मा ७
टी
१९

तत्सर्वं त्वयि परब्रह्माव्यतिरिक्तायां परमार्थसत्यभूतायां परात्मिकायां असंयोगात् असंवन्धात् सदसद्भ्यामव्यपदेशपतात् त्वयि योगवत्संयुक्तं
इव संस्थितं सम्पुञ्जचितोव्यतिरिक्तस्य कस्याप्यसत्त्वात् चिदात्मकतया सर्वस्य चिदात्मकत्वमेवेति न्यायाद्भवत्येव संविदात्मिकाया परया प्रा
णितां स्थितमन्यथा त्वनकिंचित्सदसदात्मकद्वितयमित्यर्थः तस्मिन् रूपत्वादेव भगवत्या असत्ता संयोगः अविद्यकस्या तानस्य निवर्तकं ता
नमपि तत्सम्बन्धं सादृश्यं दत्तानमेवातः सत्तस्याप्यसंयोगरतिबोधं देव्यास्तु भयस्याप्येवमसत्कस्य सपरसंविदपतयोर्गोर्गतात् जीवि
तत्वं अतएव परमार्थविचारणाय बंधमोक्षभावोभिरितः तथा चोक्तं तन्निरोधो न चोत्पत्तिर्न बंधो न च मायकः तन्मुत्तर्न वा मुक्त इत्येया

तमक्षरं परं देवियत्र सर्वं प्रतिष्ठितम् अक्षरं परमं ब्रह्म विद्यंतं देवतात्मकम् ३४ दारुणपवस्थितो वक्रिर्भूमौ
च परमाणवः तथा त्वयि स्थितं सर्वं जगच्चेदमशेषतः ३५ जंकाराक्षरं संस्थानं यत्तु देवि स्थिरा स्थिरम् तत्र मा
त्रात्रयं सर्वमस्ति तद्देवि नास्ति च ३६ स्वयो लोका स्वयो देवास्ते विद्यं पावकत्रयं त्रीणि ज्योतीषि वर्णाश्च त्रयो
धर्मा दयस्तथा ३७ त्रयो गुणा स्वयः शब्दा स्वयो वेदास्तथा त्रयः कालास्तथा वस्याः पितरो हर्निशादयः ३८

परमार्थतेति ३३ तदाक्षरात्मकं सदसत्तया पूर्वमादिष्टं यत्र देवप्रपञ्चयंस्तयो रसंयुक्तत्वमेव देव्यां प्रपञ्चयति तमक्षरमिति तदक्षरं व्या
पकं परमक्षराभिधादयस्या जीवात्परं व्यतिरिक्तं तमसि यत्र व्यापके परब्रह्मणि अभिव्यापकाधारभूते सर्वं क्षराक्षरादिप्रतिष्ठितं प्रतिष्ठं
पलभ्यमानं तन्मागतं सर्वं शब्देनाभिधिसितमाह अक्षरमिति ब्रह्म व्यापकं क्षरापेक्षया परममुत्कृष्टं अक्षरं न क्षराक्षराभावसंशयं यतो
यस्मात्क्षराणां भूतात् विद्यंतं तदात्मकं न संशयं ३३ तमिति शेषः ३४ शब्दात्मिकायां देव्यां विद्यस्य समवायावस्थाने दृष्टं तेनाह दारुणी
ति अशेषतः सकारणं पादांतरे ब्रह्मजीवः परिमितमक्षराख्यं इदं जगच्चक्षराख्यं ३५ यमद्वयोभिधानाभिधेयभावेन प्रपञ्चयत्सदसद्भावा

संबन्धं पूर्वोक्तं दृष्टयति जंकाराक्षरं संस्थानं मित्यादिना
१९

गोकारूपं यन्मात्रात्रयार्थमात्रात्मकसमस्तत्रयवाचकं यदतोपरापररूपं संस्थानमाकारो यस्य तत्स्थिरास्थिरं मात्रात्रितयवाच्यं स्थिरम
तरत्वादनुवृत्तत्वाच्च विद्यादिकं त्रस्थिरं तारात्मकतया व्यावृत्तत्वाज्जाग्रदादितत्र प्रणवेयमात्रात्रयं यस्तत्र समकारादिकमेव सर्वं विद्ये भव
ति तत्तद्देवि निर्विशेषविदात्मकप्रकाशरूपे तव विदामिकायात्रा नुगतत्वादस्ति सत्त्वमवलम्ब्य तेन त्वास्ति च तेभ्यस्तव व्यावृत्तत्वादस
त्वेऽल्लानि तत्रासिद्धौ सत्त्वात्मकादारोभयद्वयस्य पलस्वसमावायास्तद्वर्णानां परावृत्तिरूपाया देव्यास्तनोव्यतिरिक्तमानत्वं
मनेन स्मृतं ३८ गोकारस्य मात्रात्रितयस्याकारादेर्वाचकस्य वाच्यं प्रयज्यति त्रयो लोकाश्चादिना त्रयो लोकाभ्युर्ध्वः सात्रपाः त्रयो
देवा ब्रह्मविष्णुरुद्रात्मकाः त्रयो विद्यास्ये विद्यं ऋग्यजुः सामसमावां पावकानां वक्राणां गार्हपत्या हवनीयवैश्वदेवानां त्रयं श्रीणि श्री

एतन्मात्रात्रयं देवि रूपं तव सरसति विभिन्नदर्शनात्साद्या ब्रह्मणो रिसनातना ३९ सोम
संस्था हविः संस्थाः पाकसंस्थाश्च ये हि जाः तास्तु उच्चारणदेविक्रियेते ब्रह्मवादिभिः ४०
अनिर्देशं तथा चान्यदर्थमात्राश्रितं परम् अवि कार्यत्वं यदि च परिणामविवर्जितम् ४१

तीषिसूर्यचंद्राग्रयः वर्णा ब्राह्मणद्विष्यवेषास्तयः धर्मादयः धर्मार्थकामाख्याः ३७ गुणाः सत्वरजस्तमांसि शब्दाः उदात्तानुदात्तसरि
तास्तयः वेदावेदप्रतिपाद्याः कर्मोपासात्ताना निग्रीणि आग्रमा ब्रह्मचारि श्रुत्यवानप्रस्थात्यास्तयः कालाः भूतं भविष्यद्वर्तमानं च
त्रितयं प्रवस्थाजाग्रत्सप्तसप्तमायाः पितरः पितृपितामहप्रपितृमहास्तयः अहर्दिनं निशा रात्रिरादिनां संध्यात्रयं त्रितयम् पूर्वलो
कस्य मृकभो नृकसमुच्चयार्थो वोऽयः ३८ तव रूपं तारात्मकं स्वरूपमेतत् यात्वं ब्रह्मणो र्यमात्रावाच्यं सनातनानि स समवा
यिनी आद्या सर्वकारणं सेवतं सेच्छया त्रिमात्रावाच्यं विभिन्नं विवेकभेदयुक्तं दर्शनं यस्यास्तादृशो दारादरोभयो नीर्णापि सर्वज
गत्कारणं भवसीत्यर्थः ३९ सोमहविः पाकात्मकं त्रिविधं कर्मविता च मात्रात्रितयस्य वाच्यं तत्स्वरूपमेवेत्याह सोमसंस्था इति सो

मा ५
टी
१२

मेतिरेकर्मणि संस्थाः स्थितिर्येषां ते ह विदे को देशेना मोक्षयमाने तमि स्थितिर्येषां पाकेपाकप्रधाने यत्ते प्राज्ञादिषु च संस्था येषां ये हि
जासेवर्णाकाः ते ब्रह्मवादिभिर्वेदाग्रयनशीलेस्ता मात्रास्ति तः त्वः चारणा मात्रा यत्र पायास्तपो चारा क्रियाः क्रियंते यद्वा पादां
तरेयाः सोमादीनां संस्था व्यवस्था हि जैर्ब्रह्मवादिभिः क्रियंते माववस्था स्तेस्तव मात्रा वितयात्मिका या उच्चारणा क्रियंते सर्वेषां सो
मादित्रपाणां कर्मणां वेदाग्रयनादेदस्य च मात्रा वितयात्मकता तस्य च विमुदाहरणत्वादिति परम्परया तदुच्चारणादेव क्रियंते
कर्मब्रह्मोद्भवं विद्विज्जन्तादसमुद्भवमिति गीतासु ४ एवं मात्रा वितयस्य चराचरवाच्यतममिधाय तदुन्नीर्णं परमर्धमात्रा वाच्य
माह अनिर्देशमिति जातिगुणक्रियायष्टाभिः शब्दप्रवृत्तिनिमित्तकैर्निर्देशु मशकं तत्र हेतुः परं अक्षरादपि परमोन्नीर्णं

तदेव च परं रूपं यत्र शकं मयेरितम् न वा स्येन च वाजिकीर्ता लोकादिभिरुच्यते ४२
इदोपि वसवो ब्रह्मा चन्द्रा कौज्योतिरेव च विद्या वा संविद्य रूपं विज्ञेयं परमेश्वरम् ४३

अस्य ह्यतिरिक्तं प्रदर्शितेभ्यो लोकादिभ्यो भिन्नं ओंकारस्यार्धमात्राश्रितं अविकारिविकाराभाववत्कृतस्य तात् अतएवात्ययनाश
हीनं दिव्योत्तमसभावेतर्धमवन्दियं तच्च प्रकृतिसमाश्रित्य पराक्प्रवणलोकादिवत्परिणामेन तत्तदुत्तमौतिकभावत्वरूपं
रूपेण विशेषेण वर्जितं यत्र वरूपं परममसुत्कष्टमेतद्रूपं क्षराक्षराभ्यां विनिष्क्रांतं भवतीत्यतरेणान्वयः ४१ तदेतद्रूपं पुनोन्नीर्णं
यत्र वरूपं मयेरितं स्तोतं न शकं अवाङ्मनो गोचरत्वात् आस्थादिभिरकारादिवच्योच्यते अतस्तन्मया गदितं न शक्यते ४२ एवं
परं रूपं विज्ञोन्नीर्णं न यावाङ्मनो विषयाभावादशक्यं निरूपणं प्रतिपाद्यास्येव कथंचिद्विद्यात्मकतया सत्त्वं निरूपयति इन्द्रस्यादि

सं
व
र
१२

इहादयस्त्वयिप्रभिव्यापकाधिकरणरूपायामनीषिभिर्भाष्यतेप्रकटीक्रियंतेग्रन्थात्ततेनकिंचिदित्यर्थःतत्रेन्द्रोमायोपहितःसृष्टादि
कारोपरमेष्ठरोनानाभूतःवसवोऽभूतसूत्माणिर्इशराधिष्ठितमायाकार्याणिजगत्त्रयं चोपादानानि तेषामेवस्थूलवाय्यापादकोब्र
ह्माहिरण्यगर्भःसूत्रात्माजगदाप्यायतप्रकाशनपवनादिक्रियापुक्तंवन्दादि तदेतद्विद्यकारणंत्वयिनिर्विभोगसंविद्गुणायंप्रक
टीक्रियतेइतिचतुर्थेनसम्बन्धः यच्चंद्रमसियच्चाग्रोत्तरेजोविदिमामकं गामाविश्ववभूतानीत्यादिगीतासु विशेषनिर्देशेननिद
र्शनयासर्वात्मत्वंप्रोच्यसामान्येनाप्यहं विद्यावासमिति विद्यमावासयतिस्थापयतिविद्यस्मिन्वावासोयस्यतत् विद्यानिरूपाणि
शरीराणिपस्य विद्येचामीशंनियंतारं परमेष्ठरंइश्वराणामपीश्वरत्वात्परमत्वं ४३ तस्यचत्तानेमुत्पत्तिंशास्त्राख्यमेवकरणमित्याह
सांख्येतिसांख्येचतुर्विंशतितत्त्वप्रतिपादकेपंचविंशतिविद्गुणपुरुषपर्यवसानेउक्तंवेदांतवादेच सर्वंवात्विदंब्रह्मतजलान्गो

सांख्यवेदांतवादोक्तं बडशाखास्थिरीकृतम् अनादिमप्यनियनंसदसन्नसदेवयत् ४४ पकं

तत्रैकं नाप्येकं भवभेदसमाश्रितम् अनाख्येषदुणाख्यचवर्गाख्यत्रिगुणाश्रयम् ४५

मित्येतदक्षरमिदं सर्वं तत्त्वमसि अथमात्मा ब्रह्मेत्यादिके वेदांतवादे च प्रतिपादितं तदेव वा न्येषु शास्त्रेष्वपि फलतया निष्पादितं
इत्याह वज्रभिः शाखाभिः शास्त्रोपनिषत्तत्त्ववादिभिः स्थिरीकृतं एकस्य मुख्यस्य परब्रह्मात्मकस्य फलस्य लेशोपलेशादिभिः प्रतिपा
दितं तदुक्तं सारसते स्तोत्रे त्रयीसांख्ययोगः पशुपतिमतं वैभवमिति प्रभिन्ने प्रस्थाने परमिदमदः पश्यमिति च रुचीनां वेचि
त्वाद्दृज्जुहुतिलानां पशुज्जुषां नृणां मेको गम्यस्त्वमसि पयसामर्णवश्चेति शास्त्रेषु निरूपितं प्रतिपादयति अनादीत्यादि विश्व
स्यादमृतया सूक्ष्मादिरहितं गगनादिवज्रजनिमज्जादियोगियत्सज्जगतो यो निश्चतमक्षरात्मकं न वा स नानुविद्धतया शुद्धवाजी
वोऽपि यत्र भवति न वा सत्क्षरात्मकं प्रकृत्यादि यच्च स देवकालत्रयेऽप्यभिचारित्वात्स्वरूपानन्यथाभावयोगिसत्त्वत्वं परमा
र्थसद्वृत्तं क्षराक्षरो भयोन्नीर्णत्वात् ४४ एकं सजातीयं यादिभेदरहितत्वात् मुख्यमद्वितीयं च स्फटिकतटमिव सर्वोपाधिप्रति

मा ७
टी
१३

स्वायासद्विस्तृतादनेकं च श्रविद्यावद्विर्मलितद्वयैः श्रुतमप्यदेते ब्रह्मात्मतत्त्वं प्रसंभावनायाः श्रुतचित्तत्वात् तत्र प्रदीयते अत उक्तं ना
प्येकमिति श्रुतिरेकार्थं मोहनिद्रायाः उरुच्छेद्यत्वमेवार्थः तत्र हेतुः भवे संसारे भेदेः समाश्रितं तदा अयं विहाय भेदानामसत्त्वात् वा
द्यसंवेदनोक्तिरतया स्वभावानिरूपितपरब्रह्मात्मतया वस्थानादविद्यमानाया विशेषनिर्देशो यस्य तत् फलव्याप्ति
निषेधेनात्माननिवृत्तिप्रयोजनपरिहृद्यमानायां ह्यौषसां गुणानां सर्वज्ञत्वादीनामाख्या विशेषनिर्देशो यस्य तत् तदुक्तं सर्व
ज्ञतात्परिनादिवोयः सतंत्रतानित्यमत्युच्चशक्तिः अनंतशक्तिश्च विभोर्विधिताः षडङ्गानि परमेश्वरस्येति वर्गः समता ब्रह्मा
दिकीर्तनेषु एकत्र पतंत्यस्य यदुक्तं येव चिद्गुणभोगश्च लोभातिभास्करेयराविवरकोशस्यैव चित्कीटकोदरेति वर्गः सहायः

नानाशक्तिमत्त्वमेकं शक्तिवैभवभाविकम् सत्त्वात्सत्त्वं महासौख्यं रूपं तत्त्वयि भाव्यते ४६
एवं देवितया यासं सकलं निष्कलं च यत् अदेतावस्थितं ब्रह्म यच्च देते यवस्थितम् ४७

व्यावर्तमानेषु ब्रह्मोवा एवं रूपो विशिष्टनिर्देशो यस्य तत् त्रयाणां गुणानां सत्त्वरजस्तमसां प्रकृतिस्वरूपाणां सा प्रयमाधारः ४५
नानाशक्तिमत्तां सृष्ट्यादिनिर्माणैः खंडसातंत्र्ययुक्तानां ब्रह्मादीनामेकं प्रधानं शर्मा सर्वशक्तिमत् अत्र हेतुः शक्तीनां वैभवं अनंत
समृद्धिमत्तस्य भाविकं प्रकटयत् सतंत्रत्वात् तस्य सत्त्वं स्वभावमार सत्त्वात्सत्त्वं परमानंदः सार्वभौमायानंदानां शतगुणोत्कृष्ट
तां विश्रान्तिस्थानम् अतएवाह महासौख्यमिति निर्विशेषं महानंदमित्यर्थः अस्मानंदस्याप्येमांशुपजीवंतीत्यादिश्रुतेः एवं सगु
णनिर्गुणं च ब्रह्म परमार्थनिर्विभागं संविद्रूपया देव्या परासत्तात्पर्याश्रितं प्रतिपादितम् ४६ उक्तमुपसंहरति एवमिति सक
लं सत्ताजीवितं प्रदारे जीवः निष्कलं उपाधुमीर्णं ब्रह्म तदेवाह अदेतावस्थितमिति देते प्रपंचे ४७

१३

ॐ स्तोत्रार्थसंगृह्यशृङ्गामिकायाभगवत्याः सरसत्याः सर्वोपलम्भपरमकारणतंद्रव्यति येषां इति येषां योगिप्रमत्ताः पर
माणवादयो नित्याः पदार्थाः ये चामेनेभ्यो विलक्षणा अनित्याभूत्यादयः स्थूलाः पदार्थाः विलयादौ विनश्यंति कारणात्मना तिष्ठंति
ये च स्थूला विराडादयो जार्थादतिस्थूला महा विराडादयो पिवोधाः ये च सूक्ष्माः पुरुषप्रधानादयः अति सूक्ष्मं च निरुपहितं निर्वि
शेषं परं ब्रह्मतत्त्वं ये च भूमौ लोका लोकांतायां विप्रकृष्टाः पदार्थाः अंतरिक्षे भुवो लोके अत्यंतः सुरादिसत्याद्यंतेषु लोकेषु भूमि
रूपेण यात्रा लानामपि शरणं तेन च तद्दर्शयुवनानां तर्वाति यत्किंचित्पदार्थजातं समाल्लितेषां सर्वेषां हेदेवितन्यदार्थस्य सन्नि
कृष्टविप्रकृष्टदेशकालनानाकारीकारितशब्देन सर्वव्यापकेन वेदशास्त्रादिना परिहृत्तमूर्तिना काशवचनसंघर्षजनितेन

येषां नित्याये विनश्यंति चामेने येषां स्थूला ये च सूक्ष्मा निस्थूलाः ये वा भूमौ ये तरेत्येतो वा तेषां देवितन्यप
वोपलब्धिः ४८ यच्च भूतं यच्च भूतं समस्तं यदा भूतेष्वेकमेकं च किंचित् यदि व्यक्तित्वात् तले विनश्यतो वा
तत्सम्बद्धं तत्सौख्यं जनैश्च ४९

यवहरणशीलतेन एव पराङ्मपाया उन्नरोन्नरं पश्यंत्यादिषु वृत्ताया उपलब्धिः प्रतीतिर्भवतीत्यर्थः यदुक्तं न सोऽस्ति प्रत्ययो लो
केयः शृङ्गानुगमादृते अनुविद्धमिव तानं सर्वं शब्देन भासत इति वाक्यमदीये एव कारणात्मयोगव्यवच्छेदकेन देव्याः परमका
रणत्वं प्रदर्शितम् ४८ तत्र एवोपलब्धिरित्युक्तं तत्स्थपतियज्ञेति इदमेतत्तन्मात्रसत्ताकं सयं ज्योतींशं तत्परामर्शात्मना प
राङ्मये व्ययात्मानमविभक्तमपि विभागयुक्तमिव चिकीर्षुरकामयत सोऽकामयत वडस्यां प्रजायेयेति श्रुतेः ततश्च स्थूला
धारादिचक्रेषु विश्रम्य गगनसंघर्षितेन च सतेन तेषु तेषु अस्या तेषु काण्ठादिष्ठाष्टसंविषक्तमात्रेयं वर्णानामभिच्यंजकं
करणविहृतम् वर्णाश्च पदवाक्यादिकल्पनार्थं संकेतपरिहितं तत्रापतावंत एवं क्रमप्रयुक्ता इत्येवं तदपि व्यंग्यः शब्दः

मा ५
टी

१४

पदेवाकृवाकामित्याद्युच्यते तथाचक्रतिः चत्वारिवाकारिमितापदानितानि विदुर्ब्राह्मणायै मनीषिणः यद्वात्रीणि निहितानि ग
यंतितुरीयेवाचोमनुष्यावदंतीति अत्रवाचस्तुरीयेचतुर्थमंशं वै त्वर्या त्वमित्यर्थः अकारो वै सर्वा वाकृ सैषा स्पर्शोष्मभियंजमाना
वक्त्रीनाता रूपमभवति मितममितं स्वरः सत्यान्तेभूतभावभोतिको विकारो वाचः वदन्वा वाकृयो वाचमंतरो यमयति इत्यादि च
वाजसनेयके सा वाकृ यया स मेभाषितः सा हि वक्त्र्नित्या कृचैतम्यज्योतिः स्रष्टाते न नित्यसमवायिनी न द्विवक्त्र्वक्त्रे विपरि
लोपो विद्यते विनाशिना दिति क्रतेरिति वाकार्यः पदार्थस्तु प्रभूतं ब्रह्मा व्याकृता काशवाद्यादिकं भूतंततो विलक्षणं तेजो ब
लभूतभोतिकादिकं समस्तं समष्टि रपं यष्टि रपमाह यद्वांतर्गम्यादिभूतेषा काशादिषु एकमेकं प्रत्येकं यष्टि रभूतं परमार्थ
तपकमेव किंचिद्वक्त्रं शकं दिविसर्गं त्यातले संतरिते अन्तः पातालादिषु तत्सकलं त्वत्सरे सवसम्वान्धिभिः सौरकारादिभि
र्व्यजनेः ककारादिभिः सोष्मादिभिः स्पर्शैः सस्वदंशह्यार्थयोर्नित्यसमवेतत्वात्सम्यक्फलपर्यवसायिवद्भूमित्यर्थः अभियुक्त
वाकं चात्र यासा मित्रावरुणा सदना उच्चरंती विषष्टिं वर्णांततः प्रकटकरणैः प्राणसंगात्प्रसूते तां पश्यंतीं प्रथममुदितं मध्य
मां बुद्धि संस्थां वाचं वक्त्रे करणविषदो वै त्वरीचप्रपद्येति सगदा विंशतिश्चैव स्पर्शां पंचविंशतिः यादयश्च स्पर्शाश्चैव त्वा
रश्च यमाः स्पर्शाः अनुस्वारो विसर्गश्च कः पश्यति पराशर्यो तपते गदिता वर्णा विषष्टिरिति सूरिभिः पतेर्यामंजगत्सर्वं चरित्तस्या
स्तुतिचेत्यादिशिदाशास्त्रे अत्रयं विभागः अत्र अवरणाश्च त्वारो रुसदीर्घस्तुतभेदाद्वा दश लकारस्य दीर्घाभावात् दसस्तुत
भेदाद्विधा संध्यदराणां रुसा सत्वा दीर्घस्तुतभेदादष्टविधानि ता विषष्टिं विंशतिः स्वराः कादयो मां ताः
पंचविंशतिः स्पर्शाः अंतस्था रुष्माणाश्च चत्वारः यमाश्च त्वारः क त्वगवां डं सदृशो
वर्णः अनुस्वारविसर्गजिका मूलीयोपज्ञानी याश्च त्वार इत्यादि

समग्रभूतदृक्कंजवासिनीदन्धनीतियादेवीसद्गुणानंदशब्दसीमावतामरा जिह्वातदधिष्ठात्रीवागीशायस्यवदेनेतिवृत्तिः ५५ गीत
ससहायशर्वकतयाचमत्कारिताससहायंवरंप्रार्थयते सहायमितिमेमद्यंनोप्रावयोः ५२ समस्रगतिषादर्वभगान्धारषड्भूम्यमदेव
ताः पंचमश्चेत्यमीसमतंत्रीकएदोषिताःस्मरति तेषांचमूर्त्तनार्थग्रामाः सन्निधापनं ग्रामग्रामंत्रणेतिचुरादौ तेचसरसम्बन्धात्
मतयारागाःस्थानेषुचरणंगेयस्य यद्गर्भद्वयग्रंथेः कपोलफलकादयः प्राणसंचारणस्थानंस्थानमियमिधीयतेइतितेचसमस
रसंबंधात्समैवरागाभैरवोमेचमहुरोदीपकोमालकोसकः श्रीरामश्चापिहिण्डोरोगाः समप्रकीर्तिताः इतिगीतशास्त्रेतेषांच
नियतसरस्यंजनवद्वानिगीतकानिगाथाश्चसमैवसरणांसमानांशर्णातायांसमैवमूर्त्तनाः यडुक्तंयत्रैवस्यः सराः शर्णांमूर्त्तनासे
जडउवाच एवंस्ततमदादेवीविष्णोर्जिह्वासरसती प्रत्युवाचमहात्मानेनागमसुतरंततः ५० सरसत्युवाच
वरेतेकम्बलभ्रातःप्रयच्छाम्युरगाधिप तडुक्तंतांप्रदास्यामियतेमनसिवर्तते ५१ अथतरउवाच सहायंदे
हिदेवितेपूर्वकम्बलमेवमे समस्तसरसम्बन्धभूयोः संप्रयच्छन् ५२ सरसत्युवाच समस्यग्रामरागाः स
मपन्नगसन्नम गीतकानिचसमैवतावत्सम्भापिमूर्त्तनाः ५३ तालाश्चैकोनपंचाशन्नयाग्रामत्रयंचयत् पतत्
र्वभवाग्रानाकम्बलश्चैवतेसत्वा ५४ तास्यसेमत्प्रसादेनभुजगेंद्रापरंतथा चतुर्विधंपदेतालंविप्रकारंलयग्रं
त्यदाहतेति ५३ तेषांचसरणांप्रत्येकंसमसन्नतालापैकोनपंचाशत् तत्रलयः सहचारीतालमदंगवेणावेणहस्ताभिनयानां
समकालंविगमोलयः निषादर्वभगंधाराद्यंग्रामत्रयंषड्भूम्यमयेवतंवापंचमश्चसामात्यंविश्रान्तिस्थानंयामूर्त्तनेत्युच्यतेतडुक्तं
षड्भूम्युरोवदतिसचमन्नश्चपंचमं पुष्पसाधारणोकालोपिकः कृज्जतिपंचमं रेभेतिअथभंगावस्तेचमन्नाश्चपंचमम् अजाविकश्च
गाथारंसचमन्नश्चपंचमम् मध्यमंक्रान्तिर्कोवः सचमन्नश्चपंचमम् येवतंहेषतेवासीसचमन्नश्चपंचमं हस्तीगर्जतिनैषादंस
चमन्नश्चपंचममिति केचित्निषादर्वभगंधाराद्विविधंग्राममात्रः तडुक्तंनिषादर्वभगंधारांश्रौद्यंग्रामत्रयंस्तमिति ५४

मा ७
टी
१५

अपरमन्त्रपदस्यान्तरः कण्ठः शिवेदद्यादर्थकपोलादथञ्चेति चतुर्विधं स्थानं तालं कालक्रियामानंदतिलोत्तराभ्यां हस्ताभ्यां धनिसामं
नृमध्यं तारमिति विप्रकारं तेषां च पाणो मंदादीनां लयं च विविधम् ५५ पतिः तेषां मंदादीनां विच्छिन्निः तत्तादृचर्या तच्च विप्रकारं आतो
येवादित्रं तच्च चतुर्विधं तत्तं श्रानदे सविरे चने च तत्तं वीणादिकं वाद्यमानदं सुरजादिकं वंशादिकं तस्य विरेको सतालदिकं च नमित्यमरः अ
परमिति रागाणां षड्भादिसरविश्रान्तीनां गमकसमाधानां सुखरागपरिपोषकाणां रसात्मकां गहरगेयानुभावसावभावादीनां तानं
प्रबंधश्छायागुणाशक्तिरूपम् यउक्तं गतिस्तरागः संगीते स आलापः प्रकीर्तितः गमको सुखरागस्य परिभावोरसा

पतित्रयं तथा तोयं मया दत्तं चतुर्विधं पतद्भवात्मसादात्पन्नगे दापरं च यत् ५६ यस्यां तर्गीतमायने स्वर
यं जनयोश्च यत् तदशेषं मया दत्तं भवतः कमलस्य च ५७ यथानाम्यश्च भूलोके पाताले वापि पन्नगे प्रणे
तारौ भवंतौ च सर्वस्यास्य भविष्यतः पाताले देवलोके च भूलोके चैव पन्नग ५८ जउउवाच इत्युक्त्वा सा तदा
देवी सर्वजिह्वा सरसती जगामादर्शनं सद्यो नागस्य कमले दाना ५९ तयोश्च तयथा हतं श्रोत्रोः सर्वम
जायत वितानमुभयोरग्रं पदतालसरादिकं ६० इति मार्कंडेयपुराणे कुवलययात्रीये सरसतीस्ततिर्नाम

मकः गीतिः प्रबंधश्छायागुणाशक्तिरिष्यत इति अत्र च सराणां देशकालक्रियादिभेदेनानंतं विज्ञेयम् यउक्तं देशका
लादिभेदेन क्रियया सरमिश्रया भेदाश्च षट्पंचाशकोत्थो गीतस्य कीर्तित इत्यादि ५९ अपरमित्यस्य विषयमाह यस्यां तर्
ति यस्य गायदेः गीतमालापः श्रयतमधीतं स्वरं जनयोश्च यदधीतं ५७ प्रणीतारौ गायकौ शिलाकारकौ च अस्मोक्त
स सरादेः लोकसार्थिनश्च ५८ ५९ ६० मार्कंडेयभावप्रदीपे षड्विंशोऽध्यायः ॥

१ संरतयात्सयावाचाकलौमधुरस्फुटधनी २ ३ ४ ५ जातिंश्वर्जन्मस्वरतीतितथास्मादहर्षवत् योगिनीयोगयुक्तायोगमातायोगोपदे

जउउवाच ततःकैलासशालेंद्रशिवस्थितमीश्वरं गीतकैःसप्तभिर्नागैतंत्रीलयासमन्वितौ १ आरिराय
विष्टदेवमनंगंगारंहरम् प्रचक्रतःपरंयत्नमुभौसंदतवाक्कलौ २ प्रातर्निशायामध्याह्नेसन्धयोऽपि
तयसौ तयोःकालेनमहताक्तयमानोद्विभुजः ततोषगीतकैस्तौचप्रादेशोत्रियतांवरः ३ ततःप्रणम्याच
तरःकम्बलेनसमंतदा व्यत्तापयन्महादेवंशितिकादमुमापतिं ४ यदिनौभगवान्प्रीतोदेवदेवसिलोचनः
ततोयथाभिलषितंवरमेतंप्रयच्छन्तौ ५ मृताकुवलयस्यपत्नीदेवमदालसा तेनैववयसासघोडहि
तत्तंप्रयातमे ६ जातिस्मरायथाश्वंतदकांतिसमन्विता योगिनीयोगमाताचमद्देहेजायतांभव ७ म
हादेवउवाच यथोक्तंपन्नगप्रेष्टसर्वमेतद्विष्यति मत्प्रसादादसन्निग्यंशृणुवेदंभुजंगम ८ कामंवेदम
भिधायन्कुरुतंपितृश्रजनं आडावसानेशातत्तंमध्यमेपिण्डमात्मना ९ भक्षितेतत्तत्तत्सन्निभवतोम
धमात्फणात् समुत्पत्स्यतिकल्पाणीतयाहूपायथामृता १० जउउवाच एतच्छ्रुत्वाततस्तौतप्राणि
पत्यमहेष्टरम् रसातलंपुनःप्राप्तौपरितोषसमन्वितौ ११

श्री ७ चकारउपायविशेषद्योतकः ८ अज्ञानभक्षय अभिधायन् चिंतयन् आडस्यावसानेसमाप्तौपितृणांश्रजनंतर्पणो ९ फणा

मा ७
टी
१६

१२ १३ गुप्तो गोपितो रतिनां श्रुतं हेतुः स्थिते १४ नागपतेरस्य तस्य पुत्रो १५ १६ हेवत्सो मानदः मानकृते १७ १८ श्रुतां प्रकथयतां प्रणयोये

तथा च कृतवाग्म्याहं स नागः कम्बलानुगः पिण्डे च मध्यमेतद्वयथा वडपभुक्तवान् १९ तमभिधायतः
कामे ततः सातनुमथमा जेतो निःश्वसतः स यस्तद्वपामथमाफणात् १३ नचापिकथयामास कस्यचि
त्समुजंगमः श्रुतं हेतुं सदतीर्त्तुभिर्गुणामथारयत् १४ तौ चानुदिनमागत्य सतौ नागपतेः पुरम् अत
श्च जेन सहितौ चिकीर्षते मराविच १५ एकदा तस्य तौ प्राह नागराजो मुदान्वितः यन्मया पूर्वमुक्तं तत्क्रि
यते किं न तन्नया १६ सराजपुत्रोऽप्युच्यो रूपकारी ममांतिकं कथं नानीयते वत्सा मुपकाराय मानदः
१७ एवमुक्तो ततस्तेन पित्रा स्नेहवता सतौ गत्वा तस्य पुरं स एवरे माते तेन भीमता १८ ततः ऊवलयाम्येतौ
कृत्वा किंचित्कथांतरम् श्रुतां प्रणयोपेतं सगे हागमनं प्रति १९ तावाहन्यपुत्रो सौ नन्विदं भवतोर्गुरुम्
धनवाहनवस्त्रादियन्मदीयं तदेव वाम् २० यद्यस्य वांछितं दातुं धनं न तन्मयापि वा तद्दीयतां हि जसतौ य
दि वां प्रणयो मयि २१ एतावता हं दैवेन वंचितोऽस्मि डरात्मना यद्भवद्भ्यो मम त्वं नो मदीये क्रियते शूरे २२
यदि वाममियं कार्यमनुयास्योऽसि वा यदि मद्भने ममगे हे वामममत्तमुपकल्पताम् २३

ते सत्वेहं १९ नन्वनुत्तारं वां पुत्रयोः २० अस्मभवतोः पितुः वां पुत्राभ्यां वां पुत्रयोः २१ एतावता भवद्भ्यो मामकेऽहादावकृतममताभ्यां पतेन च ज

नेन तदाहयति २३ उपकल्पतां क्रियतां २३

१६

मत्सकंमसंयनेसकंशालीयेपुवोविजानीते अत्रोपपत्तिमाह सवेतिमित्रं २४ शापितोऽकृतशपथोऽसः २५ अथवाविभिन्नं २६ २७

पुवोर्यन्मदीयंतन्मत्सकंपुवयोः सकम् एतत्सत्संविजानीतंसत्वाशाणोवदिश्वरः २४ पुनर्नैवंविभिन्नोऽहं
वक्तव्योदिजसतमो मत्प्रसादपरोप्रीत्याशापितोऽदयेनमे २५ ततःस्नेहार्द्रवदनौतावभौनागनन्दनौ
रुचतर्नपतेःपुत्रंकिंचित्प्रणयकोपितो २६ अतश्चजनसन्देहोयथैवाहमवानिदम् तथेवचास्मन्मनसि
नात्रचिंत्यमतोऽयथा २७ किंवावयोःसंयंपित्राप्रोक्तमेतन्महात्मना इष्टंकुवलयसंतमिच्छामीतिपुनः
पुनः २८ ततःकुवलयासौसमुत्थायवरासनात् यथाहतातश्चक्राप्रणाममकरोदुवि २९ कुवल
याश्चउवाच यथोहमतिपुण्योऽहंकोसोस्तिदृशोमया यत्तातोमामभिदृष्टंकरोतिप्रवणंमनः ३० त
दुमिश्रितगच्छामस्मामातांदाणमप्यहम् नातिकान्तुमिहेच्छामिपद्मांतस्पर्शपाम्पहम् ३१ अतउवाच
एवमुक्ताययौसोयसहताभ्यांनृपात्मजः प्राप्तश्चगोमतीपुण्यानिर्गम्यनगरादहिः ३२ तन्मध्येनययु
स्तेवैनागेंद्रनृपनन्दाः मेनेचराजपुत्रोसौपोरेतस्यास्तयोर्दहम् ३३ ततश्चाकृष्यपातालंताभ्यांनीतो
नृपात्मजः पातालेदृष्टोचोभौसपन्नगकुमारको ३४

प्राणवैच्छातसरे ३५ अतिज्ञांतंवावर्तयितुंपद्मामितिचतुर्थो ३६ ३७ तस्यागोमत्यामध्येनपोरेतीरेयस्मिन्नृतस्यानद्याः ३८ आकृष्यहस्ताभ्यां

फणित्रयाभिरानमार्ह फणामणिभ्योऽकृतोद्योतः प्रकाशोयपोस्तो व्यक्तः सस्तिकोरेवाविशेषस्तस्य लक्षणं यपोस्तो सत्त्वांगो सुंदरंगो
नौ विलोका विस्मयेनोत्सृष्टलोचने यस्य तादृशो भवदिति शेषः ३५ ३६ माननीयं प्रसूतिद्वौकसां देवानां ३७ ३८ ३९ अथ त्रपरस्मिदेशो महे

फणामणिभ्योऽकृतोद्योतौ व्यक्तसस्तिकलक्षणौ विलोकांतौ सत्त्वांगौ विस्मयोत्सृष्टलोचनः ३५ विद्वत्पुत्रा
ब्रवीत्येमांसाधुभोर्द्विजसत्तमौ कथयामास तस्तौ च पितरं पन्नगेश्वरं ३६ शांतमश्वतरं नागं माननीयं
दिवौकसां रमणीयं ततो पश्यत्याताले सन्पात्मजः ३७ कुमारैस्तुरुणैर्हृदैरुपशोभितं तथैव नाग
कन्याभिः क्रोडतीभिरितस्ततः चारुक्राण्डलद्वाराभिस्ताराभिर्गगने यथा ३८ गीतशब्दैस्तथा न्यत्र वेण
वीणासनाजुगैः सुदंगपाणवातोद्यहारिवेशमशताकुलं ३९ वीक्ष्यमाणः स पाताले ययौ शत्रुजितः सतः
सदताभ्यामभीष्टाभ्यां पन्नगाभ्यामरिन्दमः ४० ततः प्रविशते सर्वे नागराजनिवेशने ददृशुस्ते महात्मा
नमुरगाधिपतिं स्थितम् ४१ दिव्यमाल्याम्बरधरं मणिकुंडलभूषणं सच्छुक्ताफललताहारिहारोपशो
भितम् ४२ केशरिणं महाभागमासने सर्वकांचने मणिविडुमवेद्वयजालांतरितरूपके ४३

गादिभिरतोर्ध्वदित्रेर्हारीणि मनोहराणि वेश्मनां शतानि तैराकुलं संकुलं ३५ ४० उरगाधिपतिमश्वतरं ४१ स्वच्छामिर्शुक्ताफ
ललताभिर्हारिणामनोहेन हारीणोपशोभितं मण्यदीनां जालैरंतरितं त्रचितं रूपकं यत्र तत्र सर्वकांचने प्रासने प्राप्ती नमिति शेषः ४३

तस्य ऋतध्वजस्य ४४ परिवसजे शालिलिंग ४५ उपाजाय शिंघितामित्रवर्गस्य निहंताभव ४६ तेषु सिद्धाभवतो गुणाः असामान्या विशि
ष्टा ४७ तत्तत्तस्मात् पतान् गुणान्वयैर्यावर्थयस तत्र हेतुः जीवितमिति अगुणो गुणादीनः ४८ निर्हतिः सोऽस्य विद्यासं महाजने सजने

सताभ्यां दर्शितस्तस्य जातोऽस्माकमसाविति वीरः कुवलययोः पित्रे चासौ निवेदितः ४४ ततो न नाम
चरणौ नागैरुत्तरतश्च जः तमुत्पाप्य बलाद्वाहं सनागः परिवसजे ४५ मूर्ध्नि चैनमुपाजाय चिरं जीवेति
पुत्रक निहंतामित्रवर्गस्य पित्रोः सुश्रूषणं कुरु ४६ वत्सथमस्य कथं ते परोक्षस्यापिते गुणाः भवतो म
म पुत्राभ्यामसामान्या निवेदिताः ४७ तदेतानेव वर्येभ्यामनोवाक्ताय वेष्टितैः जीवितं गुणिनः साद्यं जी
वन्नेव भवतो गुणः ४८ गुणवान् निर्हतिः पित्रोः शत्रूणां हृदयचरः करोत्यात्महितं कुर्वन् विद्यासं च महाजने
४९ देवताः पितरो विप्रामित्रार्थि विकलादयः बान्धवाश्च तथेच्छन्ति जीवितं गुणिनश्चिरम् ५० पश्चाद
निवृत्तानां उर्गतेषु दयावताम् गुणिनां सफलं जन्म संश्रितानां विपद्भूतैः ५१ जड उवाच एवमुक्त्वा सतं
वीरं पुत्राविदमथाब्रवीत् शृजो कुवलयस्य कर्तृकामो भुजंगमः ५२ स्त्रानादिकं क्रमात्कृत्वा सर्वमे
व यथाक्रमम् मधुपानादिसंभोगमाहारं च यथेष्टितम् ५३ ततः कुवलयाश्चेत्तद्दयोत्सवभूतया क
थया सत्यकं कालं स्थास्यामो दृष्ट्वे तसः ५४ ॥

४५ अर्थिनो वनपकाः विकलारोगिणः जीवितमायुः ५० परिवादामिदाया निवृत्तानां विमुक्तानां उर्गतेषु दरिद्रेषु विपद्भूतैः संप्रिता

मा ७
टी
१८

अपचितिंशो ५५ आत्मवान्जितवित्तः उपजोषमित्ययं सत्त्वार्थेयथोपजोषं सत्त्वमनतिक्रमेत्यर्थः ५६ मार्कण्डेयभावप्रदीपे सप्तविं
शोऽध्यायः पवननाशो भुजंगः उपासो च किरे सिवे विरे १ अनुश्रुपाभिर्योग्याभिः पुत्रयोः सत्युर्मित्तस्य तद्वजस्य २ तव भद्रस्य शर्मस्य समम

108
अनुमेने च तमो नीवचः शत्रुजितः सतः तथा च कारापचितिं पन्नगेशोत्पदारथीः ५५ समेतैरात्म
जभूपनन्दनैर्महोत्पाणामथिपः ससत्त्ववाक् मुदान्वितो ज्ञानिमभूनिचात्मवायथोपजोषं बुभुजे स
भोगभुक् ५६ इति मार्कण्डेयपुराणे मत्स्योपाख्यानोत्तरतमोऽध्यायः २
जड उवाच कृताहारं महात्मानमथिपं पवननाशिनं उपासो च किरे पुत्रौ भूपालतनयस्तदा १ कथा
मिश्रश्रुपाभिः समहात्मा भुजंगमः प्रीतिं संजनयामास पुत्रस्य रुवाच च २ तव भद्रस्य किं ब्रूहि मे
हमभ्यागतस्य यत् कर्तव्यमुत्सृज्याशं कापितरीव सतो मयि ३ हिरण्यं वा सवर्णं वा वस्त्रं वा हनमा
सनं यद्वा भिमत्तमस्यैर्दुर्लभं तद्वाप्यममं ४ ऊच तया उवाच भवत्प्रसादाद्भगवत्सवर्णादिशृते
मम पितु रस्ति ममाद्यापि न किंचित् कार्यमौदृशोः ५

गेहमभ्यागतस्य वक्तव्यमस्ति तत्तु शका मुत्सृज्य विहाय यथायं पुत्रो मयि पितरित्यक्ता वश्य कर्तव्यं ब्रवीति तथा च मयि मम सुतश्च त
द्गृहीतव्यः एवं सामान्य कर्तव्ये बोधितो नागेश्वरो राजपुत्रः ३ विशेषतश्चोदयति हिरण्यं वेति ४ ईदृशो हिरण्यदिभिः कार्यमौपयोग्यं

५
१८

वर्षसहस्रीयेसहस्रवर्षयुषि शासतिरक्षतिसतियाज्ञोन्मुखेयाज्ञासंयुते ६ जीवतिसजीवेसति येचरणोयवसंतसकोदिनासमंतस्येथ
नंतराणादिसद्भावविज्ञानांविद्यादिप्रतिपादयेतीतिशेषः तएवसभागाः ७ तारुण्येस
द्भावसंस्मृतिभावयज्ञाह मित्राणीतितल्पानिस्सदृशानिशिष्टानिचप्रेष्टानि अनामयंनोरोगं यच्चजनेनवितंथनमादियतेअद्दी
यतेतन्मित्रादिसद्भावसंयोजनमेममकिंतनास्तीत्यर्थः ८ सर्वस्यविद्यमानतेस्सस्याज्ञानपयोगमाह असतीति अविद्यमाने

तातेवर्षसहस्रीयेशासतोमांससुखं तथैवतयिपातालेनमेयाज्ञोन्मुखेमनः ९ तेसभागाः ८
प्राणाश्चयेषांपितरिजीवति तएणकोदिसमंविज्ञंतारुणादिसकोदिषु ७ मित्राणीतितल्पानि ८
तद्देहमनामयं जनेनादियतेवितंथनंकिंतनास्तिमे ८ असत्यर्थेनरणायाज्ञाप्रवणंजायतेम
नः सत्यशेषेकथंयाज्ञांममजिज्ञासकरिष्यति ९ यैश्चित्तंयत्तथनंकिंचित्समगेहेस्तिनास्तिवा पितृवा
ऊतरुच्छायांसंश्रिताःसाविनोहिते १० येतवाल्पात्प्रभृत्येवविनापित्राऊदुम्बिनः तेसत्वासादवि
भृष्टममेथात्रैववंचिताः ११ तेवयंतत्प्रसादेनयत्तरत्नादिसंचयान् पितृसत्ताःप्रयच्छामःकाम

याज्ञायांप्रवणं तत्परं अर्थेयनादौ अशेषेसतिविद्यमानेसमजिज्ञासायाज्ञांकथंकरिष्यतिनकथमपीत्यर्थः ९ एवंसमाधिताभावंप्रद
प्रपितदेवाच्चयेनद्रव्ययति यैरितिहिरेवार्थेतएवसत्विनइत्यर्थः १० एतदेवव्यतिरेकेणह येतिपि पित्राविनापितृहीनाःऊदुम्बिनः
ऊदुम्बधारिणःविश्रष्टाःपतिताःयाज्ञांदेवेन ११ संचयान्प्राणीन् पितासन्विद्यमानोयेषांप्रयच्छामःददामःकामतःसेच्छ्या
णंपित्रासुक्तान्पारितोषिकीकृतान् यत्तराणीन् १२

ससत्तामसर्वसंसंगुक्ताति तत्सर्वमितितत्सर्वलाभभावनयालोचितं नादिकं चूडामणिनाशिरोरत्नेन चूडं स्पृष्टं शृंगस्य पादादेः स्पर्शः १३ प्रसूतेतिः
अद्वयसूते उक्तो राजपुत्रेण १४ आसमिष्टं न भवेत् मनः संकल्पः प्रसूतनादेव्यतिरेकि १५ राजपुत्रस्तथेव प्रार्थयन्नागे चरोपरोधं सफलं य
त्राह भगवन्निति विशेषेणार्थिकेन १६ कृतकृत्यो निराकांतः तत्कृतकृत्यतमाह यदिति यद्यस्मात् शृंगेन शरीरेण संसेवमासेवं शतः प्राप्तः

तत्सर्वमिदं संप्राप्तं यदङ्गि युगलेतव मचूडामणिना चूडं यच्चाङ्ग स्पर्शमाभवान् १३ जडुवाच उमे
वंप्रसूते वाक्यमुक्तः पत्रगोसममः प्रादराजसूते प्रीत्या पुत्रयोरुपकारिणो १४ यदित्तत्सवर्णादिम
नोवाप्तं न ते मनः यदमन्मनसः प्रीत्यैतद्गृहितं ददास्यहे १५ कुवलयामुवाच भगवंस्तत्समादेन
प्रार्थितं यं गृहे मम सर्वमस्ति विशेषेण संप्राप्तं तव दर्शनात् १६ कृतकृत्योस्मि चेतेन सफलं जीवि
तं मम यदंगं संसेवमितस्तव देवस्य मानुषः १७ ममोत्तमो गेहत्वा दराजसायदिदास्यदे कृते तेनै
वन प्राप्तं किं मया पत्रगोचर १८ यदित्तव शृंगे तवो वरो मम यथेक्षितः तत्प्रापकर्म संस्कारो हृदया
मायपैतमे १९ सवर्णामणि रत्नादिवाहनं गृहमासने स्थितो नृपानं पुत्राश्च वारुमात्पात्रलेपनं २०
पते च विविधाः कामा गीतवाद्यादिकं च यत् सर्वमेतन्मम मते फलप्रापवनस्यतेः २१

अहं मानुषो मर्त्यमा राजसः देवस्य सान्तिकस्य १७ उत्तमो गेहो शिरसि रत्नास्मिन्मम शिरसि आस्यदं प्रतिष्ठा तेनैव किं न प्राप्तं काका सर्वमेव प्राप्तं
१८ यद्यपि महात्मनां वचनमनिवार्यं तथाप्येतदस्ति त्याह यदिति संस्कारो भावना रूपः मायपैतमापगच्छत १९ सर्वं च भोग्यसम्
आदिकं तत्कृतमेवेत्याह द्वाभ्यां २० प्रापसवनस्यतेः प्रापहृदास्य २१

तन्मूलः तस्य सवर्णादेर्मूलः यत्रः प्रणेषौ कुरुमुत्थानापरपयोयं सिद्धमुपसंहरति प्राणसक्तानामिति प्राणितत्पराणां २२ पतत्सवर्णा
दिकं २३ नागेश्वरस्त्वमदालसाप्राप्तये पुनश्चोदयति तथापीति यद्यपि धर्मस्यैवैतत्कलातो न प्रार्थनीयं किंचित् प्रादोसी कर्तव्यं देवादिस
मीपात्रैवेद्यादिवत् २४ राजपुत्रस्तु नागेश्वरेण धर्मप्रार्थनया शृद्धीतार्योपि पातः प्राणैवोदितस्तदभिप्रायमविदत्साशंकनागेश्वरनन्द

तस्मान्नरेणातन्मूलः कार्यो यत्रः कृतात्मना कर्तव्यः प्राणमुक्तानां न किंचिदुविडुर्लभं २२ अथ
तत्र उवाच एवं भविष्यति प्राज्ञतव धर्माश्रितामतिः सत्यं चैतत्कलं सर्वधर्मस्योक्तं यथा तथा २३ त
थाप्यवशं मङ्गेरमागते न तथा पुनः प्रादोयन्मातुषेलोकेऽप्रापं भवतो मते २४ ज उवाच तस्य
तद्वचनं श्रुत्वा स तदारुपने दनः सुखावलोकनं चक्रे पुनर्गोश्वरपुत्रयोः २५ ततस्तौ प्रणिपत्योभौ राज
पुत्रस्य यन्मते तत्पितुः सकलं वीरौ कथयामासतः स्फुटं २६ पुत्रा ऊचतः नातोऽस्य पत्नी दयिता अ
त्रैवं विनिपातितं अत्यजदयिता आणान्विप्रलया इरात्मना २७ केनापि कृतं वैरेण दानं वेन क्वचि
ना गन्धर्वराजस्य सताना आख्याता मदालसा २८ कृतस्योयं ततस्तातप्रति सांकृतवानि मां नामाभा
र्या भवित्री मे वर्जयित्वा मदालसा २९ द्रष्टुं तां चारुसर्वा गौमयं वीर्यरतधजः तातवांस्तु तियद्येतत्किं

नयोर्मुखावमवलोकयन्प्राथिताभिप्रायमिव चोदयति तस्यैतदिति २५ स्फुटं स्पष्टं राजपुत्रे निजदृष्टं गोपितमपि ऊचतः २६ विप्रल
यावंचिता इरात्मना देवेन २७ २८ अस्यापराद्धितीया २९ यद्येतत्तमदालसादर्शने क्रियते तत्सर्वकृतं उपकृतं भवेदित्यर्थः ३०

मा ७
टी
११

अथतरस्तराजपुत्रपरीक्षायेतदर्शनमसंभावामिवचदनाह भूतेरितिभूतेर्भूत्यादिभिलादशैरन्योमंष्टयमभवनस्वभावैर्वियोगिनःष्टयम
वनस्वभावस्यपुरुषस्ययोगःसम्बन्धस्तादृशएवष्टयमभवनस्वभावपवेतिमरणादिकालेवियुक्तस्यभूतात्मकशरीरस्यत्रयादियोगोपितादृ
शपवेतिनस्तान्नपेतादर्शयितंशकतेतमद्रुतत्रयादियोगोपिचित्रस्यश्वदृष्टवासनानुवेयेनसमादौष्टयतपवेतिभावःतदाहकथमे

अथतरउवाच भूतेर्वियोगिनोयोगस्तादृशैरेवतादृशः कथमेतद्दिनासमेमायांवाशस्वरोदि
तो ३१ जउउवाच प्रणिपत्यभुजंगेशंपुत्रःशत्रुजितस्ततः प्रत्यवाचमदात्मानंप्रेमलज्जासमन्वि
तः ३२ मायामयीमण्युनाममतातमदालसां यदिदर्शयसेममेपरंरुतमनुग्रहं ३३ अथतर
उवाच तस्मात्प्रपदवस्तुत्वेमायांचेदृष्टुमिच्छसि अनुग्राहोभवेद्देहेवालोप्यभागतोयुक्तः ३४
जउउवाच आनयामासनागेंद्रोदृहेगुप्तामदालसां तेषांसंमोहनार्थायजजल्पचततःस्फुटं ३५
दर्शयामासचतदारजपुत्रायतांशुभो सेयंनवेनितेभार्याराजपुत्रमदालसां यानदृष्टामयाश्च
वेमृताहंदर्शयामिताम् ३६

तदिति शस्वरेणमायाचार्यणोदितामुक्तामुपदिशम् ३१ मदालसाविषयेणप्रेमागुरोऽथतरस्वभार्यादर्शनप्रार्थनाविषयपालजया
चसमन्वितःसमनुगतः ३२ अपिशब्दादृशदेहपदज्ञावेसंभवंद्योतयति मायामयीमायाप्रकृतिकोपरशुक्लं ३३ अनुग्राहोद
यनीयःवालोपिदृष्टेभ्यागतःप्राप्तोयुक्तर्भवेत् ३४ स्फुटंजजल्पपश्यताहंमदालसांदर्शयामीत्येवंकथयामासेत्यर्थः ३५ स्फुटंवाक्य

माहसेयमिति ३६
११

ब्राह्मणोऽप्ययं २८

二

मा ७
टी
११

१ सजनेवेधुजनं २ ३ ४ सावजीवमुक्तत्वात्कामोपभोगतस्तैः प्राख्यकर्मवेगवशोपगतेः पुण्यानां कर्मसामान्यानां दयैर्बोद्धमाना बोद्धेतीति नै
वकोतेनरम्मासधूमिषरेमे ५ कालथर्ममरणोपेयिवास्यातः ६ ७ ८ सर्वगेयापके पुरुषक्रांत्यपरपर्यायगम्यायभावादिक्रान्तरतिनामये
यस्यनिरर्थकत्वात् यद्वदति वदेति पुरुषाः प्राप्तायापिनेपुरुषयतः क्रान्तिश्च गतिरुद्दिष्टा देशादेशात्तरेतया सर्वगोनप्रपातीति यापी

नउवाच आगत्य सपुरे सोयपित्रोः सर्वमशेषतः कथयामास तन्वेगीयथाप्राप्तापुरासृता
१ ननामसापिचरणौ च च च चुरयोः शुभा सजनेचयथापूर्ववदनास्मेघादिभिः २ श्रजयामास
तन्वेगीयथाप्राप्ययथावयः ततोमहोत्सवोज्ञेयौ गणोत्तरेवेपुरे ३ श्रतभजश्च सचिरेतयोरमेसम
अथा कन्देषु च शैलानां निम्नगापुलिनेषु च काननेषु च रम्येषु तथैवोपवनेषु च ४ पुण्यदयैर्बोद्ध
माना सापिका मोपभोगतः सहतेनातिक्रान्तेनरेमेरम्मासधूमिषु ५ ततः कालेन महताशुभित्त
नरापिपः सम्पत्कशास्यवसथोकालथर्ममुपेयिवात् ६ ततः पौरामहात्मानं पुत्रं तस्य श्रतभजं च
भषिचंतग जानमुदाराचारचेष्टितं ७ सम्पत्कालयतस्तस्य प्रजाः पुत्रानि वीरसान् मदालसायों सं
जज्ञे पुत्रः प्रथमजस्ततः ८ तस्य च केषिणामाविक्रान्तरतिथीमतः ततः पुत्रेन वैश्रमाजहासचम
दालसा ९ सावैमदालसा पुत्रं बालमुमानशायिने उद्भापनच्छलेनाहरुदमानमविसरम् ९

देदेष्टरोयतः ततोविक्रान्तसंक्षेयं मताममनिरर्थकेति अतउक्तं जहासचमदालसेति ५ उत्तानशायिने उद्गतमुखोदरपादंशेते
तिवालस्यशयनसुभावः अविसरमिति विरुद्धसदृशं नजोत्रसादृश्यमर्थः उच्चैर्बालस्यविश्रमार्थभाषणं गौतिकाकथनं लोरीत

पमाषितं इदं श्रुतिच ९

११

मा ५
दी
११२

ननु देहस्य हानिश्च द्यादिमन्त्रात्कथं तस्य जायमंगीक्रियते इत्याशंक्य तस्य तावतात्मत्वपारमर्थ्यं न च देहेति सदृष्टं तमाह भूतानीति
यथा इह लोके भूतानि दृष्ट्यादीनि परिदुर्बलानि कृशानि अत्यन्त रजःशून्यानीतिः दृष्ट्यादिभिः पलंगेनेव भ्रियमाणेर्दृष्टिं उपचयं योति
प्राप्नुवंति तथा इह देहे भूतानि देहस्थान्धारंभकानि रसादीनि उपवासानशनादिवशात्कृशानि सन्ति अत्रास्युपानादिभिर्दृष्टिं योति
न तावता तस्य पारमर्थ्यं च देहेत्यर्थः आत्मनस्तत्सर्वदा सर्वत्र सर्वथा गगनस्येवोपचयापचयाभावात्तस्य रजःमाह एककस्येति तत्र
देहे स नोपितेनैव एककस्य सजातीयोपादिभेदानास्पदस्य निर्विकारस्य न हृदिर्न च हानिरपचयो भवति अतस्त्वया विनाशिता कस्य
हेतोः इत्यत इत्यर्थः केचित् भूतैः स्थितैरत्रास्युपानादिभिः परितो दुर्बलानि भूतानि दृष्ट्यादय इह जन्मनियथा दृष्टिं समायांति अर्थाद्
भूतैरत्रादिभिस्तानि हानिं योति तथैककस्योदासीनस्यात्ममयस्य तेन हृदिर्न च हानिरिति रोदननिषेधे हेतु इत्यम् ॥३॥ न चायं देहः

भूतानि भूतैः परिदुर्बलानि दृष्टिं समायांति यथेह पुंसाम् अत्रास्युपानादिभिरेककस्य न तेऽस्ति
हृदिर्न च तेऽस्ति हानिः ॥३॥ त्वंकंचुकेशीर्यमाणो निजेऽस्मिन्नस्मिन् देहे मूढतां मा ब्रजेथाः शुभाशु
भेः कर्मभिर्देहमेतं मदादिमूढैः कंचुकस्ते निवडः २४

स्त्वस्वाभाविकोऽस्मीर्यमाणतया शरीराभिधानत्वात्कर्मपरवशतया च दित्वा तव तेन साद्वैपरीत्यसद्भावान्नैतेन संख्यन्त्य इत्या
ह त्वंकंचुक इति अस्मिन्निदं भावास्पदे निजेऽस्तेनाभिमतं कंचुकं स्मृताया वरणे शीर्यमाणो विनाशोऽनुत्वापचितिं याते देहे उप
चयमाने त्वं एतस्माद्वातिरिच्यमानो नावृता विनाशितादिधर्मो मूढतां अहंकारपदापरास्मितसंभावतां मा ब्रजेथाः अतः शुभाशुभैः
कर्मभिः पुण्यपापैरेतं शरीरं कदोषदुष्टसाध्यदोषपरिग्रहार्थमन्यादेशेन निर्देशः देह उपचयं प्राप्तं शरीरं मा ब्रजेथाः शुभाशु
भकर्मणां सत्त्वदुःखफलकानां देहाश्रयाणां तादात्म्याभावेनाहं सत्त्वीदुःखी वेति तदभिमानं मालम्ब्येत्यर्थः कंचुकवन्त्यने नि
मित्तमाह मदादीति मदोहंकारः आदिना ममता परिग्रहः मदादिभिर्मूढतद्देहाभिः तेनैव कंचुकः शरीराया वरणं निवडः प्रथितः

विज्ञेयं यिरेहंकारस्तत्त्ववत्तद्देहेति १४

११२

मातापित्रादिदेहानां भौतिकत्वे समानेन तत्र प्रतियोगिधिया नामांतरकल्पनेन तद्व्यर्थमेवेत्याह तातेतीति भोतं भूतविकारात्मकं संघं
 संघातत्रयं देहं सर्वत्राविशिष्टमेव तं बद्धया अनेकनामप्रकारकल्पनयामालयेथाः माकथय कथमविशिष्टे देहे नामांतरकल्पनमिति
 तददर्शयति तातेतीति पुत्रस्य प्रतियोगिधिया यं देहो मम पितेति किंचिद्भागकल्पना कथ्यते तस्मिन्नेव भार्यया भर्तृत्वा रोपात् भागकल्प
 ने तथा पितः प्रतियोगिमस्य पेक्षया यं देहो मम पुत्र इति किंचिदभिधीयते एवं पुत्रस्य प्रतियोगिबुद्धये तलो नैकस्या रोषिति अस्मा
 मातेत्युच्यते सेव भर्तृपेक्षया दयितेति किंचिदभिधीयते किंचिच्छब्दो भिधानसा कल्पकथनाभावेन तस्याप्याभिधानेन यमिचार
 योतकः न च स रूपतो मात्रादिदेहेष्वभिचारो लक्ष्यते तदुक्तं भार्यास्तृषाननंदा च याता मातेत्यनेकथा प्रतियोगिधिया योषिद्वि
 यतेन स्व रूपत इति ज्ञानवैलक्षण्यस्य तेय वैलक्षण्या विना भूतत्वात्तेया कारभेदो न कर्तव्य इत्याशयः देहादिष्वहं ममास्पदेषु नामांत
 तातेति किंचिन्नयेति किंचिदस्मेति किंचिदयितेति किंचित् ममेति किंचिन्नममेति किंचिद्वै
 तं संघं बद्धया मालयेथाः १५ डः खानिडः खोपशमाय भोगात्सखायजानातिविमूढचेताः ता
 रकल्पनावैयर्थ्यवन्नतो व्यतिरिच्यमानेषु वाद्यार्थेषु दंतवेदं ममेति कल्पनावैयर्थ्ये वेत्याह ममेवेतीति इदं वस्तु ममास्ति अर्थादिदंत
 तवेति किंचित् कथ्यते तस्मा कथय तस्य सात्मीयत्वेनाभिमतस्य वस्तुनः परेणासीकारात्ममतायमिचारः इदं वस्तु न मम सत्त्वात्
 भवति अर्थात्तवेदमिति किंचिद्वैतं संघातबद्धया मालयेथा इत्युक्तम् १५ न च प्रयाससाध्येषु विषयोपभोगेषु तया विवेकिना स
 कदृदयेन भावमित्यन्यनिर्वादेनाह डः खानोति विमूढचेता प्रज्ञानमोहितचित्तः अतस्मिन्नुद्विमान् डः खानिडः खसाप्यान्वि
 षयान् शब्दादीन् भोगादेतोः डः खोपशमाय डः खाना मुपशमफलकायसखाय रतये जानाति सर्वस्याप्यादिमप्रावसानेषु डः
 खप्रायत्वादायाससाध्यनसाध्यविषयेषु भोगेन सखमिति प्रीतिर्विभातीति विमूढचेतस्समेवात्र हेतुः तदुक्तं भागवते विमो
 हितो यं जनर्शमायया तदीयया त्वानं भजत्यनर्थकं सखायडः खप्रभवेषु सज्जतेऽहो योषिसुरुषश्च वंचित इति ।

तातेतीति
 भोतं भूतविकारात्मकं
 संघं
 संघातत्रयं
 देहं
 सर्वत्राविशिष्टं
 मेव तं
 बद्धया
 अनेकनामप्रकारकल्पनयामालयेथाः
 माकथय
 कथमविशिष्टे देहे
 नामांतरकल्पनमिति
 तददर्शयति
 तातेतीति
 पुत्रस्य प्रतियोगिधिया
 यं देहो मम पितेति
 किंचिद्भागकल्पना कथ्यते
 तस्मिन्नेव भार्यया
 भर्तृत्वा रोपात् भागकल्प
 ने तथा पितः प्रतियोगिमस्य पेक्षया
 यं देहो मम पुत्र इति
 किंचिदभिधीयते
 एवं पुत्रस्य प्रतियोगिबुद्धये
 तलो नैकस्या रोषिति
 अस्मा
 मातेत्युच्यते
 सेव भर्तृपेक्षया
 दयितेति किंचिदभिधीयते
 किंचिच्छब्दो भिधानसा कल्पकथनाभावेन
 तस्याप्याभिधानेन यमिचार
 योतकः न च स रूपतो मात्रादिदेहेष्वभिचारो लक्ष्यते
 तदुक्तं भार्यास्तृषाननंदा च याता मातेत्यनेकथा
 प्रतियोगिधिया योषिद्वि
 यतेन स्व रूपत इति ज्ञानवैलक्षण्यस्य तेय वैलक्षण्या विना भूतत्वात्तेया कारभेदो न कर्तव्य इत्याशयः
 देहादिष्वहं ममास्पदेषु नामांत
 तातेति किंचिन्नयेति किंचिदस्मेति किंचिदयितेति किंचित् ममेति किंचिन्नममेति किंचिद्वै
 तं संघं बद्धया मालयेथाः १५ डः खानिडः खोपशमाय भोगात्सखायजानातिविमूढचेताः ता

मा ७
टी
११३

पुनः शब्दः पूर्वसाध्यतिरेके अविमृष्टचेतास्तुविवेकदशाशारदचंद्रकिरणोत्करधवलीकृतदृढयोयतोविद्वान्वित्तानवामनीषी ताम्ये
वसुत्वानिउपभोगेनरतिकराणिउःत्वाम्येवज्ञानातिपरिणामपरितापादिनाउःत्वमयायेवमन्वते तउक्तं पातंजले परिणामपरिता
पसंस्कारउःत्वैर्गुणवृत्तिविरोधाच्चउःत्वमेवसर्वविवेकिनइति १५ पूर्वसोकार्थदयोक्तयोरत्तानितानिनोःक्रमेणयोषितिरागोवि
रागसंदेतरितितदेरागार्थसज्जगुसमाह हासइति योवनितायाहासःशारदसुधांशुकौमुद्याश्वोहासशक्तिकविभिर्वापितेसोस्यीनांदं
तादीनांकेकसानांसन्दर्शनमेवेतिवीभत्सत्वादवर्णनीयपव तथायदत्तोर्नेत्रयोर्गुणमंद्यं अत्यजलमतिशयेनोज्ज्वलंशृंगारिविकसि
तसरसिजेनोपसेयंतदसायाःतृतीयार्थेष्वशीवसयाशोणितमांसादिद्रव्येणकलषमाभिलमितिवीभत्सत्वापरिपादनीयमेव त
थाकचौ कांचनचयविवेतिवर्णितौ आदिनाऊर्कोःपरिश्रमःतौचरंभाप्रकाशेनोपमितौ तत्सर्वपीनंस्थूलंचनेप्रुं पिशितंमांसमे
हासोस्थिसन्दर्शनमलियुग्ममत्सुजलेतत्कलषंवसायाः कचादिपीनं पिशितं चनेतत्स्थानं
तेः किंनरकंनयोषित ७ यानेक्रियायानरतंचदेहंदेहेपिचायःपुरुषोविनष्टः ममत्वयुडि
नेतथायथासेदेहेतिमात्रंतवमृद्वैषा १६

व इत्यंयायापातरमणीयायोषिजारीरतेःस्वानमास्यदं प्रभिमतासावस्तुविचारवृत्त्याविचार्यमाणानरकंप्रतिविकृताप्रयाडःत्वा
सदाच किंनभवतीतिसर्वसज्जनसत्तानांतरायरूपातारीमुमुक्षोःसुतरांपरित्याजेवेति नार्थायुक्तसेवहिभोगेच्छानितरांभवति
यउक्तंमोतोपायेयस्यस्तीतस्पभोगेच्छानिःस्तीकस्यनभोगभूःस्त्रियंयत्काजगत्पतंजगत्पत्तासुखीभवेदिति १७ स्त्रीपुत्रदेहाद्यनात्मा
त्माभिमानोपततदंशमियातरूपपषपवशार्तःसंसारवारिधिस्त्रयाशोचनीयोतत्परिमितस्पर्शलाभाभावभावनयातवरोदरं
विधातयमित्याशयेनपरमात्माभिदेशनां सोपालम्बमुपदिशति यानमिति तवेतिवेदादिषु यउक्तममरेणवेदानुकंपासंतो
षविस्मयामंत्रोवमेतितवानाद्यविद्यावशोस्थापितक्रियाकारकादिहेयत्तानादिभेदस्य ।

११३

तद्यवहारपरिहृते कात्पनिककर्त्रादिनिर्देशस्य सम्बन्धिनी यथा यदा तथा निर्दिष्टमाना विवेकिनो दृष्टमात्रे वा पुनर्दर्शनपथमागता मू
ढता आत्मन्यतात्माप्यारोप्यथा अनात्मनि वात्माप्यात्मिकाप्येव च सात्मनोपि विस्तरा योजनशतसहस्रेषु तस्य गवेषणात्मिका च
मूर्खतावया शोचनीयेति शेषः किं न सात्मनो मूढतामात्माविवेकभ्रममात्रसिद्धामनुशोचसीत्युपालम्भः यदुक्तं श्रीभागवते त्वामात्मा
नंपरं मत्ता परमात्मानमेव च आत्मा पुनर्बहिर्गुणप्रदोत्तजनता सतेति तामेव मूर्खतां तन्निरासाय परमात्मनि शोभिताहेकारप
रिहारेण कृत्वा भिमानोपायेन पराभिमानदाह्याय साभिमानं प्रदर्शयति यानमिति उक्तं तन्निर्भावस्यात्मनो व्यवहाराय द्वयी गतिः
क्रियात्ताने च तत्र क्रियाया रवश्च प्राप्यायेन गोणत्तानाभासात्मिकैका जानातीत्यादावंतः करणवृत्तिविशेषरूपा क्रियात्ताया तवा
चा आभासविशिष्टवृत्तिद्वयं यथा अयः परस्परप्राप्तेनाभासवृत्तौ विवेकग्रहात् तदुक्तमाचार्यैः आत्मा भासस्तु निद्रावोधात्
र्थश्च यियः क्रिया उभयंचाविवेकेन जानातीत्युच्यते मूढा बुद्धेः कर्तृत्वमप्यस्य जानातीति उच्यते तथा चैतन्मयस्य सत्त्वं बुद्धे
रिहोच्यते इत्यादि द्वितीयात्तानस्य प्राप्यायेन गुणीभूता क्रियाया विवेकालोकनिर्मलीकृतविषयानुगमेनापवर्गपर्यवसायि
नी गीतादिषु शास्त्रेषु प्रतिपदं प्रतिपाद्यतेति तथा च प्राणचिन्तेहिताय त्वं कर्मज्ञाने च कर्मधीन्द्रियनिर्वासामिति व्यवहारद्वयम
प्यविद्योपहितपुरुषाश्रयं तत्र द्वयस्यापि उपायत्वापत्त्या अपराभिमाननिरासाय पराभिमानं प्रतिपादयति यानं गमनक्रिया
गत्यर्थोत्तानार्थ इति नियमेन यानं ज्ञानमपि तदुभयं क्रियैवेति ज्ञातव्यं तत्र याने उक्तद्वयात्मके उतं सभावत आसक्तं देहं स्थूल
सूक्ष्मात्मकं क्रमेण कर्मज्ञानसाधनं हेतुर्हो भवति तस्योभयस्यापि कर्तारमपिशानमार देहेति देहे प्रोक्तं रूपे प्रत्यक्षं चिद्रूपत्वात्
तोयतिरिक्तः उभयोरप्याश्रयः न हि स तत्र स कर्तृभावेन स्थूलादिसात्मिकार्ये प्रगल्भाते सुषुप्ति समाध्यादिषु तपोपलभ्यमान
त्वात् परिशरीरद्वयेशयनात् पुरुषः बुद्ध्यासेन कर्ता भोक्ता च तथा चोक्तं श्रीभागवते भूतेर्महद्विर्यश्माः पुरोविभु निर्मायशेतेय
दमृषु पुरुषः भुंक्ते गुणान्मोउशो उशाम कइत्यादि सपवसर्वात्मतया सर्वतोयतिरिच्यमानत्वेन पराहं तथा च पुरुषः शर्माश्च

मा ७
ली
११४

चेतेरतिउपरितानुपरितरूपोदिविथआत्मापुरुषइत्युच्यते तथाचात्रकृतिः यएवंवेदाहंब्रह्मास्मीतिसइदंसर्वभवतीति सोपाधिः सर्वात्मा
पुरुषः प्रतिपादितः यत्रत्वस्यसर्वमात्मेवाभूतत्वेनकंपश्येत् विज्ञातारमरेकेनविजानीयात् इतिनिरुपाधिः पुरुषः पूर्णइत्युक्तः स्थितिश्चलो
केवितनमात्मानंलोकंचात्मविपश्यतीति तमेवनिर्दिशति अविनश्यतिमरणादिषुदेहस्यनाशेपिसूक्ष्मदेहस्यचब्रह्माहमस्मीतिविमर्षे
एतानाशेपिअविनाशी आतिवाहिकात्मकसूक्ष्माभिमाननिर्हरणेनेवहिमोक्षोपलब्धिरितिबोध्यम् अविनाशित्वेकृतिः अविनाशीवाग्ये
अयमात्मेति अविनाशिततदितीतिचस्थितिः अस्मिन्विदानंदाकाशरूपेअथततयोपलभ्यमानेअंतरंगेअहंकारयोग्येतथातादृशीविधा
हममत्वबुद्धिर्भिति अहंब्रह्मास्मीतिपराभिमानस्तवनभवति यथायादृशीअतिमात्रंनिविष्टंइत्ययमित्यर्थः देवीत्येवागुणमयीमम

इतिमार्कंडेयपुराणेमहासोपाख्यानेपुत्रोत्थापनेनामैकोनविंशोऽध्यायः २९ जउउवाच वर्यमा
नेसतंतंसारजपुत्रंदिनेदिने तमुत्थापनादिनावोथमनयनिर्ममात्मकं १ यथायथंबलंलेभेयथा
लेभेमर्तिपितः तथातथात्मबोधंचसोवापमात्रभाषितैः २ इत्येतयासतनयोजनमप्रभृतिबोधि
तः नचकारमर्तिप्राप्तोगार्हस्थ्यंप्रतिनिर्ममः ३

मायाइत्येतिगीतासु ममत्वबुद्धिसेअंतरंगतयाभिमानितेदेहेउपचयापचयादिदोषसरस्वभाजने अयमहंनामगोत्रवर्णजात्यादि
निबंधनंभवतीतितवमुखंपरिद्धतगौणमनुभावतोमूढतैवसंसारराण्यभ्रमाणमोहभयास्पदातवपर्यस्यतीतिवेदादीनामत्राव्यपेक्षः
सयमेवसधीभिरवेक्षणीयइति अत्रमोकाष्टकेसदृद्यदृद्यपरिस्पंदिनोर्यानानोपायप्रयोजनाभवंतीत्यपदेशसर्वस्मेतत् सो
काष्टकमिति विस्तरभयान्नविरम्यते १८ मार्कंडेयभावदीपेपैकोनविंशोऽध्यायः निर्ममात्मकमिति ममतायानिष्क्रान्तआत्माविमंय
सतथातं बोधंनिर्विशेषात्मानुभवं १ बलंदैहिकंपितः सकाशात्मर्तिशास्त्रादिगोचराम् २ प्राप्तः प्रवृद्धः ३

पुरुषस्य गगनसेवाभूतत्वात् शोभनौवाहयस्येति नैरर्थाभिप्रायेणात्र मदालसायाहासः यद्वत्पुत्रपदमेव सवाङ्गिरित्या संज्ञाकृता
न्यस्य सतस्यते निरर्थासाप्यभूतत्वात् पुरुषस्य मदीयतेति ४ तथेति ज्येष्ठस्य भ्रातुः प्रकारेण ५ अतिचिरं सवद्वदेवतिर्यङ्गरादिषु पुरुष
स्यात्मन एकत्वान्मृतानां भूतेभ्य एव विनाशदर्शनात् अभूतस्य गगनसेवशस्त्रादिभिच्छेत्तमशक्यत्वात् शत्रुमर्दनेत्यभिधानस्य
वर्थाभिप्रायेणात्र तस्याहासः यद्वत्पुत्रपुत्रस्य यत्कृतं तामतृतीयस्यारिमर्दनः मयेतदप्यसम्बद्धं शृणुवाप्यत्र कारणम्

द्वितीयोऽस्याः सतो जज्ञेत स्य नामाकरोत्पिता सवाङ्गिरयमित्युक्ते साजहासमदालसा ४ तमप्येवं य
था पूर्ववालमुह्यापवादिनी प्राहवात्पात्स च प्रापतथा बोधं महामतिः ५ तृतीयं तनयं जाते सरा
जा शत्रुमर्दनम् यदा हतेन सा सभूर्जहासातिचिरं पुनः ६ तथेव सोपितत्वे ग्वाबालत्वादवबोधि
तः क्रियाश्चकार निष्कामो न किंचिदुपकारकं ७ चतुर्थस्य सतस्यायचिकीर्षुर्नामभूमिपः ददर्शतां
शुभाचारमीषडासामदालसां ८ तामाह राजा हसन्ती किंचित्कोत्तहलान्वितः क्रियमाणो सकृन्नामिक
यतोऽहासकारणं ९ विक्रोतश्च सवाङ्गिरसतथायः शत्रुमर्दनः शोभनानीति नामानि मयामयेकृता

एकपवशरीरेषु सर्वेषु पुरुषो यदा तदा स राजत्कः शत्रुः को वामित्रमिहेष्यते भूतैर्भूतानि मृद्यन्ते अभूतौ मृद्यन्ते कथम् क्रोधा
दीनां दृश्याभावान्कल्पनेयं निरर्थकेति ६ उपकारकं सर्गादिप्राप्तिकारणम् ७ ईषडासां मन्दसितां पूर्ववत्कल्पनायाहास
स्याविर्भूयमानत्वात् ८ राक्षसाभिप्रायं तातं किंचित्कोत्तहलेनान्वितः ९ शोभनानीति सजातिसदृशावाद्योग्यानि १०

मा ७
टी
१५

तदाहयोग्यानीति शौर्यस्याहोपोतिशयस्तेनयुतानि असंतिश्रयोग्यानि ॥ आत्यकथयसि १३ कनीयान्कनिष्ठः १३ अलर्कइतिनामोयोग
तोद्दितश्चार्थसम्बन्धाभावात् प्ररसउपरस १४ असम्बद्धंअनर्थकं १५ इयं नामरूपा व्यावहारिकीव्यवहारप्रयोजना नात्रोविक्रान्तादीनां

योग्यानिदत्रवंधूनांशौर्योहोपयुतानिच असंतेतानिचेद्दृष्टेयदितेमनसिस्थितं तदस्यक्रियतांना
मचतर्थास्यसतस्यमे ॥ मदासलोवाच मयाताभवतः कार्यामहाराजयदात्यमो तथानामकरि
व्यामिचतर्थास्यसतस्यते १३ अलर्कइतिथर्मतः व्यातिलोकेप्रयास्यति कनीयानेषतेप्रोमतिमां
अभविष्यति १३ तच्छ्रुत्वा नामपुत्रस्यकृतंमात्रामहीपतिः अलर्कइत्यसम्बद्धंप्रहसेदमथाब्रवीत्
१४ भवत्यदिचं नाममत्स्यस्यकृतंशुभे किमोदशमसम्बद्धंमर्थः कोस्यमदालसे १५ मदालसोवा
च कल्पनेयमहाराजकृतासाव्यावहारिकी तत्कृतानांतथानात्रोश्रुत्वाभूपनिरर्थतां १५ वदंतिपु
रुषाः प्राज्ञायापिनंपुरुषंयतः क्रान्तिश्चगतिरुद्दिशेदेशादेशांतरंतया १६ सर्वगोनप्रयातीतिव्या
पीदेहेसरोयतः ततोविक्रान्तसंतेयंमताममनिरर्थका १६ सुवाडरितियासंताकृतान्यस्यसत
स्यते निरर्थासाप्यमूर्ततासुरुषस्यमहीपते १५

त्रयाणां १५ तत्रविक्रान्तसंतायानिरर्थतामाह वदंतीति प्राज्ञाः प्रबुद्धाः १६ सर्वगः सर्वत्रवर्तमानः देहस्यादिविधस्येश्वरः प्रेरकः गतिसंक
ल्पसर्वसिद्धतात् १६ अमस्यद्वितीयस्यसुवाडवस्यमूर्ताप्रयत्नात् पुरुषस्यतगगनादिवदमूर्ततात् देहद्वयाद्यातिरिचमानतात् १५

कारणानिमित्तं २० शरीरेषु देवतिर्यगादिषु अतएव गौतासहृदमित्राद्युदासीनमथस्थदेष्टव्यं साधुषु पिचपापेषु समबुद्धिर्विशि
ष्यते इति समबुद्धिर्बुद्धेशिष्टेन निर्दिष्टम् २१ एवं तात्रोभागे निरर्थीकृत्य मर्दन इत्यस्य द्वितीयस्य समर्थाश्रयस्य यदस्यात्मनि नैरर्थमा
ह भूतेरिति मृद्यते ह मृते मूर्तानां भूतानां मूर्तेरेव भूतेर्मर्दनं प्रसिद्धं न तन्मूर्तस्य मूर्तेभ्यो मर्दनं भवति व्याचानात् अतएवाह अमूर्तो
मृद्यते कथंच कथमपि अत्यदप्यत्र हेतुमाह क्रोधादीनामिति पृथग्भावात् आत्मव्यतिरिक्तचित्तधर्मत्वात् कामः संकल्पो वि

पुत्रस्य यत्कृतेनाम तृतीयस्यारि मर्दनः मन्वेतदप्यसम्बद्धं शास्त्रावाप्यत्र कारणं २० एक एव शरीरेषु स
र्वेषु प्ररुषो यतः ततोऽस्य राजन्कः शत्रुः को वा मित्रमिदेष्यते २१ भूतेर्भूतानि मृद्यते अमूर्तो मृद्यते कथं
क्रोधादीनां पृथग्भावात् कल्पने ये निरर्थका २२ यदि संख्यवहारार्थमसन्नाम प्रकल्प्यते नास्ति तस्यादल २
कोऽप्येनैरर्थं भवतो मतं २३ जड उवाच एवमुक्तस्तथा साधुमहिष्या समहीयतिः तथेत्याह महाबुद्धिर्
र्दयितो तथ्यवादिनी २४ तं चापि सासतं सधूर्यथा शर्वसतांस्तथा प्रोवाच बोधजननं तां मुवाच स पार्थिव

चिकित्सा क्रीडीरित्येवं सर्वं मनपवेति श्रुतेः २२ असदसम्बद्धं वस्तु तत्तत्प्रलर्क इति पृच्छक इत्युच्यते यथा गवादीनां पशूनाच्छे
कृतमापन्नानां व्यवहारयकल्पनामाश्रित्याभिधानं क्रियते तथा सापि शर्वमस्माकमविद्यमानत्वात् कर्मपारवश्येनास्मद्भूतेत्य
जन्मत्वात् सत्रवटश्चानामडित्यादिवदनर्थकमपि सार्थकमिव व्यवहारेण सम्पद्यते इति भावः २३ साधुसम्पद्व्युक्तिप्रक्तं महिष्यार
स्यामहाबुद्धिः महती मदालसा प्रोक्तज्ञानपर्यवसायिनी बुद्धिर्यस्य तथ्यवादिनी सत्यवदनशीला २४ शर्वसतान् ज्येष्ठोऽसीन् शुद्धोऽसिरे

मा ७
टी
१६

अभावाय समुच्छेदाय संततेर्वंशस्य उष्टः पित्रादीनामृणा नयनेन निवृत्तिमार्गं तत्परस्य शृणोदराणां भावान् अवबोधो निवृत्तिमार्गेण सत्तमं ता
नंतस्य दानेन प्रादेशेनेन २६ तेन या प्रवृत्तेर्मार्गे पित्रादिसंतोषात् शृणो संनियोजय प्रवर्तयेत्यर्थः २७ एवं प्रवृत्ता वस्मिन् प्रवर्तते सति कर्ममार्गेः
पितृदेवादिसंतोषात् रूपः समुच्छेदं लोपेन गमिष्यति एतदेव विशदयति पितृपितृदेव्यादि एवं पुत्रस्यावोधने कृते पितृणां पितृस्य प्राडा
दिदानस्य निवृत्तिरुच्छेदो न भविष्यति साधित्या मंत्राणां दयात्वात् न संतां हि सर्वजगदाप्यायक कर्ममार्गं प्रवर्तनायैव प्रशस्ता प्रवृत्तिः प्रसिद्धा
तस्मात्वापि योगमात्रत्वादनादिसम्प्रदाय प्रवृत्तं लोकसंग्रहायापि कर्ममार्गसंग्रदाय प्रवर्तनमेव पुक्ततरमिति साभिप्रायम् २८ किंच

करोषि किमिदं मूढे ममाभावाय संततेः उष्टावबोधदानेन यथा शर्वे सतेषु मे २९ यदि ते मयि यं कार्यं
यदि प्रादं वचो मम तदेनं तनयं मार्गे प्रवृत्तेः सन्नियोजय २७ कर्ममार्गः समुच्छेदं नैव गमिष्यति पितृ
पितृनिवृत्तिश्च नैव साधि भविष्यति २८ पितरो देव लोकस्थास्तथातिर्यक् समागताः तदुन्मनुष्यातां याता
भूतवर्गे च संस्थिताः २९ सप्राणान सप्राणान् सदात्तामांस्तदुपरि स्तुतां पित्रो दकप्रदानेन नरः कर्माप
वस्थितः सदाप्याययते सभुतद्वेवातिथी नपि ३० देवैर्मनुष्यैः पितृभिः प्रेतैर्भूतैः सगृह्यकैः वयोभिः

किमिदं मूढे ममाभावाय संततेः

कर्मापजीविनः पित्रादयो पितृदनुष्ठानतत्परानेव मनुष्या उपजीवंतीत्याह सार्ये सिभिः पितर इत्यादिना भूतवर्गे किमिदं तं गादौ संस्थि
ता जाता ये पितरस्ते नरमेवोपजीवंतीति शेषः २९ एतदेव प्रपंचयति सप्राणानिति धार्मिकान् तदेतकान् देवान् अविव्यमानं शोभनं
सखहेतुप्राणं येषां तात्यापिनस्तदेतकडुःखनरकादिस्थान् तथा भूतयातामांस्तदुपरि स्तुतां पित्रो
दकप्रदानेन प्रादेन प्राप्याययते वर्धयति ३० वयोभिः पतिभिः नरपुत्रैः सगृह्यकैः वयोभिः
नापिति र्यञ्चः उपजीवते तन्नुत्प्रेक्षितो भवन्तीत्यर्थः ३१ ॥

देवि

१६

३ कमुपसंहरति तस्मादिति यत्कार्यं प्रावश्यकं कर्म तत्र योनिभिः त्रिविद्यजातिभिः ऐहिकफलं राज्यादियर्मपरिपालनेन दृष्टं फलं आशुभि
कंपारलौकिकं सर्गादिफलं दृष्टं च कर्तव्यं तत्कर्ममेव मम पुत्रं कर्मसम्पत्तिपादय पदेर्गत्य स्थाप्येतस्य यः कर्मसंगो कर्मवोदयमिति
द्विकर्मको गमयति रिश्वसर्गमित्यादिवत् ३२ ३३ उर्द्धदंशमनाय च ३४ यन्मोसिरेयो वसुधामशाशुरेक

तस्मात्तन्वंगिपुत्रं मे यत्कार्यं तत्र योनिभिः ऐहिकामुष्मिकफलं तत्सम्पत्तिपादय ३२ तेनैव
मुक्तासाभर्त्रावरनारीमदालसा अलर्केनामतनयमुवाचो ह्लापवादिनी ३३ पुत्रवर्थसमद्वर्त
र्मनो नंदय कर्मभिः मित्राणां मुपकाराय उर्द्धदंशमनाय च ३४ यन्मोसिरेयो वसुधामशाशुरेक
स्त्रिंपालयितासि पुत्र तस्मात्तनादस्स सुखोपभोगो यर्मात्फलं प्राप्स्यसि चामरत्नम् ३५ यममरा
न्यवसुतर्पयेथाः समीहितं वन्युपश्रयेथाः हितं परस्मै हृदि चिंतयेथा मनः परस्त्रीषु निवर्तयेथाः
३६ यत्तैरनेकैर्विबुधानजसमर्थैर्दिजात्योण्यसंश्रितांश्च सियश्च कामैरतलैश्चिराय पुं देष्टव्यं
स्तोषयितासि वीर ३७ बालो मनो नन्दय बान्धवानां पुरोस्तथा ता करणैः कुमारः स्त्रीणां प्रवास
त्कुलश्रृषणानां हृदो वने वसवने च राणाम् ३८

ऐहिको दृष्टफलः आशुष्मिकं चा दृष्टफलं यर्मा देवामातं देवतं प्राप्स्यसि ३५ नवकयं यर्मो नृणां तव श्वाशंक्यतदार यममरान्भूदेवा
न्यात्मानान् पर्वसप्रापकालेषु धनादिना तर्पयेथाः समीहितं कांतिं परस्मै परार्थं परस्त्रीषु परस्त्रीभ्यः विषयभूता पुत्रा मनो निवर्त
येथाः ३६ अर्थार्थतैः प्रीणय तर्पय संश्रिता मुपजीव्यान् ३७ किंच बाल इति कुमारः षड्वर्गः ३८

मा ५
टी
१७

किंचरात्रमिति प्रवृत्तिमार्गोपदेशसर्वसमेतस्त्रभूतमस्यैव व्याख्यानत्रपउमगोशंभभागेभविष्यति ३५ विंशोऽध्यायः १ २ अत्रलोके
भारतेकर्मभूमौप्रचयोविनयः ३ तत्रराजपुत्रत्वात्सभावभूतंराज्यपालनमेवमहान्यमस्तत्रनीतिरुपकारिणीत्यतस्तामेवोपदिशति वत्सेत्या
दिना प्रजानाममात्यादीनांरंजनंस्वात्मनुरागः आदित आदौमुत्थमित्यर्थःसम्यग्मर्मस्याविरोधेन ४ सम्यक्सनानि अक्षयानस्त्रीसंगास
क्तिमगपादएयारुष्यवाक्कारुषाणीति मूलंराज्यमूलंहरतीति तथा राक्षसात्मरक्षणंमंत्रगुमिश्रकार्येत्याह आत्मेत्यादि ५ मंत्रागोप

राज्यं कुर्वन्सदो नन्दयेथाः साधून् वदन्स्नातयज्ञैर्यजेथाः ३५ त्रिचनैरिणश्चाजिमयेगोविप्रार्थ
वत्समसुत्रजेथाः ३५ ३५ त्रिमाकं डेयपुराणि मदालसोपाखाने लकोत्तापनं नाम विंशोऽध्यायः ३
नउउवाच एवमुत्तापमानस्तसतमात्रादिनेदिने वक्ष्येवयसावालोवञ्चाचालकसंज्ञितः १ सको
मारकमासाद्यत्रतधजस्तस्ततः कृतोपनयनः प्राज्ञेः प्राणिपत्यादमातरं २ मयायदत्रकर्तव्यमे
दिकाशुभिकायवै सवायवदतत्सर्वप्रश्नयावनतस्यमे ३ मदालसोवाच वत्सराज्येभिषिक्तेनप्र
जांरंजनमादितः कर्तव्यमविरोधेनसम्यग्मर्ममहोभूता ४ वसनानिपरित्यज्यसममूलहराणिच आ
त्मारिपुभ्यः संरक्ष्योवहिर्मंत्रविनिर्गमात् ५ उष्ट्वाङ्गाशमाप्नोतिसपत्न्याचिरायथा तथाराज्यापिस
न्निम्बवहिर्मंत्रविनिर्गमात् ६ उष्ट्वाङ्गांश्चजानोयादमात्मानरिदोषतः वारैश्चारास्तथाशशोरन्वेष्ट्याः

प्रपत्तिः

नेतर्थसदृशं तमार उष्ट्वागिति यथाराजा उष्ट्वाङ्गवाकारुष्यवान्स्वसपत्न्यामात्यादिसहायसंपत्तेरचिरात्ताशमाप्नोतिपादांतरेस्वच
क्रस्यैव्यादेः तथासंदिग्धनिःसंशयंवहिर्मंत्रविनिर्गमादपिनाशमाप्नोतीत्यन्वयःअपिभिन्नक्रमः ६ अरिदोषतःरिपुप्रयुक्तेभ्योभेदादिभ्योदो
षेभ्योमात्यान्सहायान्दृष्टानुभयवेतनग्राहिणोऽष्टान्स्वामिभक्तान्चारैःअणिधिभिर्जानोयात् शत्रोश्चारास्तथाशशोरन्वेष्ट्याः ७

१७

विष्णोर्विष्णुः कार्ययोगेनाद्यमित्रेपिनविष्णुसेदित्यर्थः यदुक्तं मत्स्यपुराणे नविष्णुस्पादविष्णुस्तेविष्णुस्तेनातिविष्णुसेत् विष्णुस्तादृशमु
त्यत्रंमूलायपिनिकृततीति ८ स्थानेडर्गादिकंघट्टियंस्थानतः वृद्धितः कर्माष्टकेनयनादेर्वर्धनतः दयोयनादेर्विनाशः तजेनभावेष्टादुण्ये
नसंघिविग्रहयानदेयासनाश्रयात्वेनगुणितंगुणयुक्तः कृतश्रामायेनतादृशेनभवितव्यं नचकामवशवर्तिनेत्यपलदसमानोयसनानां ९
शङ्खणंजयेकममार प्रागालेति आत्मा मनः सर्वेश्रिषड्गजयेनजेतव्यः ततो जितेदियत्वेनगुणितान्मंत्रिजयः भृत्यजयश्चयनादिदानेनमा
नेन अनेतरं चपोराणंरंजनया ततेः सहायसंपत्तिताभादरिभिर्विरुध्येतयेनतजयः सेत्सतीत्यर्थः १० एवंजयक्रमाभावेशश्रुवशातया

विष्णोर्नतकर्तव्योरात्तामिश्रासर्वंयुषु कार्ययोगाद्यमित्रेपिविष्णुसेन्नराधिपः ८ स्थानवृद्धि
त्यजेनष्टादुण्यगुणितान्मना भवितव्यंनरेद्रेणानकामवशवर्तिना ९ प्रागात्तामंत्रिणश्चैवततो
भृत्यामहीभृता जेयाश्चानंतरंपोराविरुध्येतततोरिभिः १० यस्तेतानविजितैववैरिणोविजिगीष
ते सोजितात्माजितामासः शत्रुवर्गेणावाप्यते ११ तस्मात्कामादयः पूर्वजेयाः पुत्रमहीभृता तज
येदिजयोवशपराजावशपतितैर्जितः १२ कामः क्रोधश्चलोभश्चमदोमानस्तथैवच हर्षश्चाश्रवो
द्येतेविनाशायमहीभृतां १३ कामप्रसक्तमात्मानंस्मृत्वादेउंनिपातितं निवर्तयेत्तथाक्रोधाद
नुक्रादेरतात्मजे १४ इतमैलंतथालोभात्तदादेनंदिजैर्दतं मानादनायुषः पुत्रं दत्तं हर्षात्संजयं १५

नर्थमाह यस्त्वितिपतानात्मादीनेवैरिणोरिष्टनजेतमिच्छति अजितात्माअजितामासश्चैभृत्यादीनामुपलक्षां वाप्यतेजीयते ११ तज
येतेषां कामादीनांजये जयोरिपुपराभवः तैः कामादिभिर्जितोवशीकृतः १२ तानेवनिर्दिशतिकामश्चित् कामादिभिर्नशरपावदाह
ति कामप्रसक्तमिति दाउनामराजानंकामप्रसक्तंसंतंनिपातितंस्मृत्वा आत्मानंकामानिवर्तयेदितिसम्बन्धः पवमुत्तरत्रसम्बन्धः
अनुक्रादेनामनृपंदतात्मजंस्मृत्वाततोनिवर्तयेत् १३ येलंपुत्ररवसंलोभाडर्वशाः वेनमंगपुत्रं १४ ॥

मा ७
टी
११८

पभिः कामादिभिः जितैर्वशीकृतैः मरुतेन महात्मना ता सर्वजितं प्राप्तं स्मृत्वा विचिंत्य स्वीयात्मा मीयान् १८ काकाच्छंको सर्वेभ्यः शंको कुर्यात्
कोकिलात्मा भुग्भाविनं भुंगात्मा प्रादित्वेव कात्मार्यं विचिंतयन्त्या लादत्तात नियतवासितं शिखंडिनश्चित्रकृतं हंसादुदिमं तीक्ष्णं विवेक
वत् सर्वसारार्थप्रादित्वं कुक्कुटाकालतत्वं लोहादुद्वं सस्मिन्कार्ये १७ कीटकस्य क्रियां विपक्षे कुर्यात् यथा कीटकोथराविवरेति श्रुति
या विपक्षोदयोऽग्रे स्थाने प्रतिवसेत् पिपीलिकानां वल्मीकानां चेश विपक्षोदये ताते मेयोदये श्वयथा पिपीलिका अण्डाति संचारयन्ति
या राजा दुर्गं सर्वसामग्रीभिः श्रयेत् १८ यथा श्रिविष्णुलिंगाग्रं त्रिकणाग्रं निर्गता यत्र पतितास्तत्र दहंते एवं राजापि संप्रदात्रिगता

११८
पभिर्जितैर्जितं सर्वं मरुतेन महात्मना स्मृत्वा विवर्जयेदेता लोकास्वीयात्मा हीयतिः १८ काककोकि
लभुंगाणां वक्या लशिखंडिनां हंसकुक्कुटलोहानां शितेत चरितं रूपः १७ कीटकस्य क्रियां कुर्या
दिपक्षे मनुजे चरः चेशो पिपीलिकानां च काले भूयः प्रदर्शयेत् १८ सेया श्रिविष्णुलिंगानां बीजचेशच
शाल्मलेः चंद्रसूर्यसंज्ञं च नीत्यर्थं शिवोत्तमा १९ बन्धकीपद्यशरभं शीलिनीं गुर्विणीं स्तनात् प्र
स्तान् पेणचा देयात् तद्गोपालयोधितः २० प्राकार्कयमसोमानां तद्दशयोर्मदीपतिः २१ पाणिपं
चकर्वीत मदीपालनकर्मणि २१

यत्र प्रस्थाने पतितस्तत्सर्वं नाशयामीत्यश्रिविष्णुलिंगानां चेश यथा शाल्मले बीजं तच्छ्रुत्वा हृगने उडुनोदशो भवेत् तथा राजापि रिश्रद
ये सस्य निर्वलत्वे ताते नैव कुत्रचिद्विद्योः सात्मानं गोचरात् या प्रदर्शयेदिति शाल्मलिहृतबीजचेशचंद्रसूर्यसंज्ञं च नीत्यर्थं शिवोत्तमा १९ बन्धकामं च श्रुतिप्रता पद्यादिकसितता कार्येषु शरभात्सरा
क्रांतता शीलिनीं शीलवतीं तस्याः सुविचरित्रता गुर्विणीं गर्भवतीं तस्याः स्तनादुत्पन्नता सर्वसंपत्तिभरितता चेतोभ्यो नृपेण प्रज्ञादे
या शिदितया तद्गोपालयोधितः सकाशात् प्रतिदिवसं दधिविक्रयादिवत्प्रतिश्रुतं केनचिद्याजेन वार्तागवेषणरूपा २० २१

११८

पतानिपंचपाणियथासंख्येकमेदर्शयति यथेदंशति तोयोत्सर्गेणजलवर्षनेन आप्पाययेदर्थयेत् चतुरोमासाव्याहवेणानपरिचारे
 भृमैस्तमकार्येनियोजितैःसस्यथनादिनातथालोकावर्थयेत् इत्यर्थःपाहंतरेपरिहारेःपारितोषिकादिप्रदानैरित्यर्थः २२ यथासर्वेष्टौ
 मासान्भूमिकान्स्तेणोपायेनसस्तेराग्निभिर्भुवंतरप्रविश्यतोयेसर्वंरसजातंहरतिपिवति तथानृपःशुल्कादिकंचदादिदेयंभागधेयंच
 सस्तेणोवोपायेनबलिग्रहणनियमेननहरतीत्यर्थः २३ यमस्सस्रपंदादपितत्वंदर्शयति यथेति प्रियंवद्वृभं देवंप्रतिगतंकमेणार्थमिक

यथेदंश्चतुरोमासांस्तोयोत्सर्गेणमागतान् आप्पाययेत्तथालोकावर्थयेत्परिचारेर्महीपतिः २२ मासा
 नष्टौयथासूर्यस्तोयोदरतिराग्निभिः सस्तेणोवाभ्युपायेनतथाशुल्कादिकंचरुपः २३ यथायमःप्रि
 यदेष्टोप्राप्तेकालेनियच्छति तथाप्रियाप्रियोराजाडष्टाडष्टौविचारयेत् २४ शूर्गेडमालोकयथा
 प्रीतिमाज्ञायतेनरः एवंयत्रप्रजाःसर्वानिर्हतास्तच्छाशिव्रतम् २५ मारुतःसर्वभूतेषुनिर्गुह्य
 रतेयथा एवंचरेन्नृपश्चारेःपौरमात्पारिवन्धुषु २६ नलोभादानकामादानार्थादायस्मानसं
 पदार्थैःकृष्यतेथर्मात्सराजासर्गमृच्छति २७

मथार्थिकंचकालेकर्मपरिपाकेप्राप्तेनियच्छतिसर्गनरकाभ्यांदारयतितथाप्रियाप्रियोष्वरिष्टडष्टाडष्टौसकृतडष्टतकारिणोविचारये
 दिचार्यचदारयेत् पुत्रोडष्टेद्वेदार्हःशत्रुडष्टेन्यारितोषिकयोग्यइतिबोध्यम् २४ सोमस्रपत्तमाह शूर्गेडमिति यत्रयस्मिन्निति
 सर्वाःप्रजाःनिर्हताःसावितास्तदाजःशशिनःसोमस्रव्रतंसर्वास्तादकारितमित्यर्थः २५ वायोःस्रपमाह मारुतइति निर्गुह्योऽस्र प्राण
 रणेणचारेर्गुह्यपुरुषःचारेःपश्यंतिराजानश्सकृत्वात् २६ सर्वनीतिसंग्रहमाहनलोभादिति थर्मात्कृष्यतेअपकृष्यतेअच्छतिप्राप्तेति

मा ३
टी
११५

उत्पद्यथाहिणः अथर्ममार्गगामिनः श्रुत्वा न स स्मात् वर्णाश्रमनियमितान् यमिञ्चलिताम्रान् निजेग्रसाथरुकोतिस्वापयति २८ वर्णानां
ब्राह्मणादीनां यमनसीदंति न विधीयन्ते आश्रमा आश्रमथर्ममिञ्चलिचार्यादिषु नियमिताः शास्त्रं स्वीरम् २९ उक्ता ब्राह्मणधर्माश्च पसंहरति
एतदिति कृतं कार्यपरमुत्तमं हृदेः सिद्धेऽकारकं येन राः कुवदिभिः पावेऽपशदेः सधर्माश्चात्मते ३० भूतानां जीवानां मुपद्रवादिभ्यः
पालनेनैव रक्षयेव कृतकृत्यः कृतार्थः स्यात् यतो यस्मात् सम्प्रकालयिता धर्मस्य वृष्टं भागं प्राप्नोति ३१ शक्रस्य सलोकतां स्वर्गमेति प्रा

११९
उत्पद्यथाहिणो मृदात्सधर्माश्चलिताम्रान् यः करोति निजेयमेसरान्ता स्वर्गमृच्छति २८ वर्णधर्मा
नसीदंति यस्माद्वेतथाश्रमाः रातस्तस्य सखेतात परत्रेहवशास्त्रं २९ एतदातः परं कृत्येतथेतद्
दिकारकं सधर्मे स्यापनं नृणां चात्मते ये कुवदिभिः ३० पालनेनैव भूतानां कृतकृत्यो मदीपतिः
सम्प्रकालयिता भागं धर्मस्य प्राप्नोति वैयतः ३१ य एवं वर्तते राजा चातुर्वर्ण्यस्य रक्षणं स सखी विहर
येव शक्रस्यैव सलोकतां ३२ इति मार्कंडेयपुराणे मत्स्यसोपाख्यानं राजनीतिर्नामैकविंशोऽध्यायः
३१ जडु उवाच तस्मात्तुर्वचनं श्रुत्वा सोलर्को मातरं पुनः पप्रच्छ वार्ता धर्माश्च धर्माश्चैवाश्रमेषु च १
असर्क उवाच कथितोऽयं महाभागे राज्यतंत्राश्रितस्तथा समधर्मो हर्मिच्छामि श्रोतुं वर्णाश्रमात्म
कं २ मत्स्यसोवाच दानमथ यनं यतो ब्राह्मणस्य त्रियोदितः नाम अतर्था धर्मोस्ति यत्स तस्यापदे

प्रोति ३१ आदित एकत्रिंशः श्रुत्वा ध्यायंते वर्णधर्मानसीदंतीत्यादिना वर्णाश्रमधर्मरक्षणं नैव रातः परं सौख्यमिह च परत्र चेत्यतो वर्णा
श्रमधर्माश्चोत्तमुपक्रमते तस्मात्तरित्यादिना १ अथ वर्णाश्रमात्मकं धर्मं श्रोतुमिच्छामीत्यन्वयः २ उदितः कथितः तस्य ब्राह्मण
स आपद्यपि त्रियादेर्यमसीकरणं तस्य धर्म इत्यर्थः ३ ॥

११५

पुद्गेयाजनाध्यापनेयोग्यस्यैवब्राह्मणादेर्यजनमध्यापननतत्रैवार्णवहिष्कृतस्य तथाश्नात् सुज्ञात्सधर्मवर्तिनः सकाशात्प्रतिग्रहश्चजीवि
 काजीवनं ४ एकं तद्वियस्याप्यहदानमिति अयं धर्मः सितिरत्तांशस्य गृहणं चास्य जीविका ५ एवं विशोप्याह दानमिति वाणिज्यं पशुराया
 सुपालं कृषिर्भूमिकर्षणं इत्यस्य विशसि विधा जीविका ६ एवं शूद्रस्याप्याह दानमिति द्विजातीनां त्रैवर्णिकानां सुश्रूषा सेवा कारु कर्म शि
 ल्पकरणं जीविका ७ शूद्रस्य विशेष धर्मानाह द्विजातिसेवानिरता इति कुलपावनाः शूद्रकुलपावनाः ८ द्विजातीनां त्रैवर्णिकानां सुश्रू
 षायाः सेवायाः पालनं रत्तांशं तत्सवर्णानं पादांते रत्ताः षोडशं प्रतिदिनं वर्धनं क्रयविक्रयो वाणिज्यमिति तस्य जीविका उक्तान्वार्ण्यधर्मो

याजनाध्यापने पुद्गे तथा शतपरिग्रहः पशुसम्पद्व्याख्याता त्रितयं चापि जीविका ४ दानमध्यापनं
 यज्ञः तद्वियस्याप्ययं त्रिधा धर्मः प्रोक्तः सितेरत्तांशस्य जीवितमेव च ५ दानमध्यापनं यतो वैश्वस्यापि त्रि
 धैवसः वाणिज्यं पशुरत्ता च कृषिश्चैव स्य जीविका ६ दानं यतो यशुश्रूषा द्विजातीनां त्रिधामया व्याख्या
 तः शूद्रधर्मोऽपि जीविका कारु कर्म च ७ द्विजातिसेवानिरता मध्यमां स विवर्जिताः सधर्मनियतानि स्येते
 शूद्राः कुलपावनाः ८ तद्द्विजाति सुश्रूषा पालनं क्रयविक्रयो वार्ण्यधर्मास्त्रिमेवोक्ताः श्रूयन्तामाश्रमाश्र
 याः ९ सवर्णधर्मास्संसिद्धिं नरः प्राप्नोति न च्युतः प्रयाति नरकं प्रेत्य प्रतिषिद्धनिषेवणात् १० यावत्तनो
 पनयनं क्रियते वै द्विजन्मनः कामचेशोति भैत्यस्तता वद्भवति पुत्रक ११ कृतोपनयनः सम्पन्नश्च

उपसंहरति वार्ण्यधर्मा इति आश्रमा ब्रह्मचर्यादयस्ते आश्रया येषां धर्माणां ५ सवर्णधर्मपालने फलमाह सवर्णधर्मादिति संसिद्धिं मुक्तिं न
 च्युतो न सधर्मादेतराश्रयः तथा च गीतासु यतः प्रवृत्तिर्भूतानां येन सर्वमिदं ततः सकर्मणा तमभ्यर्च्य सिद्धिं विंदति मानव इति प्रतिषिद्धस्य सव
 र्णाश्रमा विहितस्य निषेवणात् १० तत्राश्रमधर्मसिद्धये साधनं गमुपनयनमित्याह याचति तिका मः सेच्छा चेशयस्य भैत्यमति क्रान्तश्च
 ता वद्भवति ११ तत्र ब्रह्मचारिणो धर्मानाह कृतोपनयन इति तत्र गुरोर्युद्दे १२ ॥

रीउरोर्युद्दे वसेवचधर्मो सकर्ष्यतेति

मा ३
टी
१२

स्वाध्यायोवेदाध्ययनं तद्वैलंगुणे निवेद्यते न गुरुणा नुत्ताते सति तद्वैलंगुणं मन्त्राणीयं न सर्वथा सर्वमिच्छा १३ तमन्त्रेन सर्वेस्वेनैव मन्त्राणीयं न सेच्छ
यावेत्यर्थः १३ गुरोः सम्पत्क्रीत्यपपादकः प्रसन्नतापादकः आहूतश्राकारितोऽप्यनाय तत्परः पादपरः नायमानसपकायचितः १४ अनुत्ता
तो गुरुणा तमः वराभक्त्युत्तुगुरुणा प्रार्थितो ततो नंतरं गृहस्थाश्रममयं वावसेत् १५ तदा गार्हस्थ्याश्रमकाम इति चतुर्थसंन्यासाश्रमं ब्र
ह्मचारीदिविधः उपकृत्वाणो नैश्चिकश्चयदिकामात्रविद्वचितः श्रान्तोपकृत्वाणो गृहस्थाश्रमावासेन तदुर्मतत्परतया सस्योपकारकत य
दि नैश्चिकः ब्रह्मानुभवतत्परतया स्वात्मन्येव निशानिष्पत्तिः प्रयोजनं यस्येतिका मायभावात्तनीयं चतुर्थं वाश्रममावसेदित्यभिप्रायेणाह

120
स्वाध्यायोयागिभ्यश्च स्वात्मानं भित्तादने तथा गुरोर्निवेद्य तच्चायमनुत्तातेन सर्वथा १३ गुरोः कर्मणि
सोऽयोगः सम्पत्क्रीत्यपपादकः तेनाहूतः पदेष्वापितत्परो नायमानसः १४ एकंद्वौ सकलान्वापिवेदा
न्याप्य गुरोर्भूत्वात् अनुत्तातो वरांदत्तागृहस्थे दक्षिणांततः १५ गार्हस्थ्याश्रमकामस्तु गृहस्थाश्रममाव
सेत् वानप्रस्थ्याश्रमं वा चतुर्थं वेच्छयात्मनः १६ तत्रैव वा गुरोर्गर्हदिजो नुशमवायुयात् गुरोरभावे
तत्पत्रे तच्छिष्ये तत्संततिना १७ शुश्रूषुर्निभीमानो ब्रह्मचर्याश्रमं वसेत् उपाहृतस्ततस्तस्माद्गृहस्था
श्रमकाम्यया १८ ततो समानर्षिकलांतस्योभार्यामरोगिणी उद्गरेभ्या यतोऽयं गां गृहस्थाश्रमकारणं
१९ सकर्मणा यनेन लब्धापि तदेवातिथीनपि सम्पत्क्रीत्यायेद्भस्मापोषयेच्च श्रितोस्तथा २०

सेच्छयात्मन इति १६ यदा ब्रह्मचर्याश्रममेवावसेदित्याह तत्रैव वेति निशानिष्पत्तिस्तत्रे गुरोः पत्रे तस्य गुरोः सतं वितात्रस्य गुरुपुत्रस्याभावे ७
निभीमानश्रमिमानात्रिष्ठांतः उपसर्गसज्जमनुष्ये बद्धमिति दीर्घः ततो नंतरं तस्मात्प्रथमाश्रमा उपाहृतः समाहृतः १८ असमानो नैक
ऋषेर्गोत्रकर्तृकुलं यस्यास्तोत्रस्योऽसदृशो वयश्चादितारोगहीनां प्रवंगं विकलांगतादितां तत्र हेतुर्गृहस्थाश्रमकारणं गृहस्थश्रितो
भूत्वात् १९ सकर्मणा याजनात्रयेण प्रीणयेत्तर्पयेत् श्राश्रिताभरणीयान् २०

आश्रितानिति प्रपंचयति भूत्मात्मजानिति जामीन् भगिन्मादीन् पशवः पशून् २१ अन्ताह्वयकाले अभिगमो भार्यागमनं २२ उद्देशत इति निर्दे
शमात्रेण अवधार्यतो निश्चितं २३ अस्मत्प्रहणकालमाह अपत्यसंततिमिति अस्तिमसोत्पेदता विष्कारात् आत्मनो मनसः शुद्धिकाराणात् २४
२४ तत्रवानप्रस्थाश्रमे अरण्ये वने भवं आरण्यं वनं फलादितस्योपभोगात् तपोभिः शीतातपसद्विस्तृतादिभिः आत्मकर्षणं देहशोषणं श्रमोऽस्येति

भूत्मात्मजोस्तथा जामीन्दीनान्यपतितानपि यथाशक्नोन्नदानेन वयोसिपशवस्तथा २१ पृथग्मे
रुदस्यस्य अन्तावभिगमस्तथा पितृदेवातिथिज्ञातिभक्तशेषं संयंनरः भुंजीत च समं भूतेर्यथा वि
भवमात्मनः २२ पृथग्देहतः प्रोक्तो रुदस्यस्याश्रमो मया वानप्रस्थस्य धर्मं ते कथयाम्यवधार्यतां २३
अपत्यसंततिं दृष्ट्वा प्रातो देहस्य चारतिं वानप्रस्थाश्रमं गच्छेदात्मनः शुद्धिकाराणात् २४ तत्र आरण्योप
भोगाच्च तपोभिश्चात्मकर्षणं श्रमोऽप्यावृत्तचर्यं पितृदेवातिथिक्रियां २५ होमसिषवणं स्नानं
जटावल्कलधारणं मोनादिकरणं चैव वन्यस्त्रेहनिषेवणं २६ इत्येष आत्मशुद्ध्यर्थं तपसश्चोपका
रकः वानप्रस्थाश्रमः प्रोक्तो भित्तोर्हि चरमोपरः २७ चतुर्थस्य स्वश्रुपंतश्च यतामाश्रमस्य मे यश्च य
मोऽयं धर्मज्ञैः प्रोक्तस्तान्मदर्थिभिः २८ सर्वसंगपरित्यागो ब्रह्मचर्यमकोपता यतेंदियत्नमावासेनैकास्मि
न्वसतिश्चिरं २९ अनारंभस्तथा हारो भेदोऽत्रेनैककालिना आत्मज्ञानावबोधेच्छा तथा चात्मावलोकनं

शय्याशयनं २५ मोतादीनां करणमभ्यासः योगाभ्यासो वा वन्यानां वनोद्भवानां स्त्रेहानामिगुदीतैलादीनां निषेवणं २६ आत्मशुद्ध्यर्थं मनसः शु
द्धिभित्तोऽस्यासितः चरमः पाञ्चाशः २७ अस्मत्संन्यासोऽश्रमस्य २८ तदाह सर्वेत्यादिना आवासशुद्देवसतिः स्थितिः चिरं हिदिने २९ अनारंभः पा
कस्यानासेवनं भेदोऽत्रेन प्रहसमकश्चमणालयेनात्रेनैककालिना एकवारं आहारः प्राणसन्धारणमात्रं आत्मनश्चिदानंदस्वरूपस्य तावते

मा ७
टी
१२१

नेनेति ताने तस्मादिमहावाक्ये तेनावोयेच्छाजितासातथाचसति उपायपूर्वकतयात्मनोवलोकनमसीति पदेन लक्ष्यस्यावगाडप्रत्यक्षे
तस्यस्यावलोकने प्रवर्णनाधिकमेण सादाकारः ३० निवेदित उक्तः सामान्यसाधारणं प्रत्यक्षेभ्यो धर्मभ्यो भिन्नम् ३१ तदाह सत्यमिति
यथार्थभाषणं शौचं द्विविधं आभ्यन्तरं वाह्यं च आभ्यन्तरं प्राणायामभावशुद्ध्यादिकं द्वितीयं मज्जलसूत्रादिकं अहिंसापरपीडावर्जनं प्रसू
यागोषदोषाविष्करणं तदभावो न स्यादमाहं हं स हि सता आनृशं स्पृशं कोटिं वंचनाभावः अकार्पण्यं जेदार्थं संतोषो देवलये
र्थं प्रसन्नता ३२ तेने शौचं वर्णानामाश्रमाणां साधारणेषु नाभिहिताः ३२ एतेषु प्रोक्तेषु साधारणेषु साधारणेषु समंततः सम्पन्नं ततो निम्न

चतुर्थे वाश्रमे धर्मो मया द्योते निवेदितः सामान्यमनृशं वर्णानामाश्रमाणां च मेष्टम् ३१ सत्यं शौचं
महिंसा च अनसूया तथा हमा आनृशं स्पृशं अकार्पण्यं संतोषश्चाष्टमो गुणः ३२ एते संतोषतः प्रोक्ता ध
र्मा वर्णाश्रमेषु ते एतेषु नित्यं धर्मेषु सेषु तिष्ठेत्समंततः ३३ यश्चो हं च परं धर्मं सर्वं वर्णाश्रमसंज्ञितं
नरो मया प्रवर्तत स देवो भूतो भवेत् ३४ ये च स्वधर्मं सन्त्यागात्पापं कुर्वन्ति मानवाः उपेततस्ता
रपते रिशं तं विनश्यति ३५ तस्मादात्ता प्रयत्नेन सर्वे वर्णाः स्वधर्मतः प्रवर्तन्ते मया देव्याः स्थाप्या
श्रैव सकर्मसु ३६ इति मार्कंडेयपुराणे महालसोपाख्यानो वर्णाश्रमधर्मावुकीर्तनं नाम द्वाविंशो

उपपद्यंति तिष्ठेदित्यर्थः ३३ प्रोक्तानां वर्णाश्रमधर्माणां मननुष्ठाने दोषमाह यश्चेति उलंघ्य परमसुखं मंत्रयथा परधर्मानुष्ठानं तत्परतया
प्रवर्तत ३४ अदण्डयित्वा तौ पि दोषमाह ये चेति स्वस्य साधारणस्य धर्मस्य संत्यागात्पापं परधर्मानुष्ठानं परधर्मो भयावह इत्यादिगी
तासु तां स्तादृशानुपेक्षतो दादयित्वा तत्र शशं वाह्यं कत्वा दीर्घः ३५ उपसंहरति तस्मादिति स्वधर्मतः स्वधर्मं सप्तम्यर्थे तसित्प्रव
र्तन्ते नुतिष्ठन्ते रक्षणीया इति शेषः अथवा स्वधर्मत्यागेन ते देव्याः सेषु कर्मसु स्थाप्याश्चेत्यर्थः ३६ आदितो द्वाविंशतमोऽध्यायः

शर्वाध्यायान्तरेऽहस्यस्य धर्माच्छ्रुतास्य तदधिकारितया तज्ज्ञासया तदुक्तं नृत्ति यत्कार्यमित्यादिना वंथः प्रसवायः वंथरतिपादे नि
 फलः यस्य शृहस्य सक्रियायाः वत्समाणा प्रकारेण सर्वलोकानां उपजीवनाडच्छ्रितिरौतसंभवतितस्य शृहस्य धर्मान्वदेत्यन्वयः (यच्च शृह
 स्यस्योपकाराय सस्यामेवांवा नृणां भवति शृहे सतां तिष्ठतां यच्च वर्जं निवेयनीयं यथा च तत्कर्म क्रियते यथा वत्सस्य गवद २ तत्र सर्वेभ्यः प्राग्भ्यो
 गार्हस्थ्यं सर्वोपजीवनात्सौतिवत्सेति आस्था यथादाय पुस्ताति श्रीणाति तस्य फलमाह तेन गार्हस्थ्यस्याप्रमोक्तधर्मपालनेन लोकान् सर्गा

अलर्क उवाच यत्कार्यं पुरुषेणेदं गार्हस्थ्यं मनुवर्त्यता वन्थश्च स्यादकरोणो क्रियाया यस्य वोच्छ्रितिः
 १ उपकाराय यज्ञाणां यच्च वर्जं शृहे सतां यथा च क्रियते तन्मे यथा वत्सस्य गवद २ मदात्तसो वाच व
 त्स गार्हस्थ्यमास्यायनरः सर्वमिदं जगत् पुस्ताति सर्वलोकान् असृजयत्यभिवाञ्छितान् ३ पितरो मु
 नयो देवा भूतानि मनुजास्तथा किमि कीदृपतंगाश्च वयोसि पशवो सराः ४ शृहस्य उपजीवंति
 ततस्तस्मिं प्रयांति च सुखं चास्य निरीक्षंते अपि नो दास्यतीति वै ५ सर्वस्याधारभूते यं वत्सयेन स्वयी
 मयी यस्यां प्रतिष्ठितं विश्वं विश्वं हेतुश्च यामता ६ अकरशसौ यजुर्मथा सामवक्र शिरोथरा ३ शशर्त
 विषाणा च साधुसकत नूरुहा ७ शान्तिपृष्टि शकृन्मूत्रावर्णपादप्रतिष्ठिता उपजीवमाना जगतां सा

तया तपचीयते ८

दीनमिवाञ्छिता मनोमिलयितान् जयति प्राप्नोतीत्यर्थः ३ लोकां पुस्तातीत्युक्तं तत्प्रपंचयति पितरश्च ४ उपजीवंति सुखं प्रेक्षितो भवं
 ति ततो शृहस्यात् उपजीवतमार सुखं चेति अपि कश्चिदयं शृहस्यो नो स्यात्मा गंदास्यतीति ५ तस्य सर्वोपकाराय हेतुश्च यी सेवनमेवे
 त्याह सर्वस्येति आधारभूता प्रतिष्ठा महिमानमाह यस्यामिति त्रयीयेतां विश्वस्य हेतुर्निमित्तं ६ तामेव ये वंशरीररूपकेण दर्शयति अ
 करश्चेति शृष्टे रस्य पञ्चाङ्गाः शिरोथरा कन्यरा विषाणोऽङ्गे साक्षतां वेदाभ्यासिनो यत्सूक्तं शोभनः पादस्तानि तनूरुहाणि लोमानि यस्याः

७ शकृद्दीमयं वर्णाश्च लोरो विशादयस्तपवच्चतारः

मा ७
टी
१२१

पादास्तस्यो प्रतिष्ठिता साचेयं येन उर्जगतां उपजीवमाना आजीवमाना अपेक्षणीयेत्यर्थः सा वाक्ष्यान् श्रानचलौकिकयेन वदपचीय
ते कामडग्धदोहनादिषु न कृशाभवतीत्यर्थः ८ स्तनचतुष्टयं डग्धदोहस्थानं ९ स्तनानां प्रत्येकं देवादीनामुपजीवनीयतमाह साहाका
रमिति सधामयं सधाकारं सरेतरो देवाः १० आयाययति वर्धयति ११ तदननुशाननिरतस्य दोषमाह तेषामिति देवाद्युपजीवमाना
नां साहाकारादीनां उच्छेदकर्ता अननुशापकः १२ अनुशानरतस्योदयमाह यस्मिन्निति शब्दः सर्वस्माद्यतिरेकेणाययति देवादीनि

122
साहाकारस्य धाकारो वषट्कारश्च पुत्रक हेतुकारस्तथा चान्यस्तस्याः स्तनचतुष्टयं ९ साहाकारेण
न देवाः पितरश्च सधामयं मुनयश्च वषट्कारं देवभूतसरेतराः १० हेतुकारं मनुष्याश्च पितृवति सततं स्तनं
पवमाणा ययमेधावत्स्येन सखीमयी ११ तेषामुच्छेदकर्ता यः परुषोऽयं तपायकृत् सतमसं धत्ता मि
सेतामिसेच निमज्जति १२ यस्तेतो मानवो येन सर्वे तैरमरादिभिः पाययत्युचिते काले ससर्गा यो
पपद्यते १३ तस्मात्सुत्रमनुष्मन् देवर्षिपितृमानवाः भूतानि चानुदिव संपोषाणि सततं नुर्यथा १४
तस्मात्प्रातः शुचिर्भूता देवर्षिपितृतर्पणं प्रजापतेस्तथैवाग्निः काले कुर्यात्समाहितः १५ समनो गं
यधूपैश्च देवानभ्यर्चमानवः ततो ग्रेस्तर्पणं कुर्यादेयाश्च बलयस्तथा १६ ब्रह्मणोऽहमथैतन्विचे
देवेभ्यो वच यन्वेतर्पिंसमुद्दिश्य प्राग्गदीच्यां बलिं हरेत् १७

वतः प्रेरयति उपपद्यते योग्यो भवति १३ अनुदिव संप्रतिदिनं पोषाणि वर्धनीयानि तेषां पोषणं पुनरुद्देशं तमाह सततं नुर्यथेति य
था संदेहं प्रयत्नपोषयति तथा वश्यकमेतत्कर्तव्यम् १४ तेषां पोषणं विधानमाह तस्मादित्यादिना प्रजापतेर्द्विरापगर्भस्यापित
र्पणं कुर्यात् १५ समनः पुष्पं अग्रेस्तर्पणं हवनं १६ प्राग्गदीच्यां पेशायां १७

अर्चां सर्वस्यां दिश्यामायां दक्षिणायां प्रतीचां पश्चिमायां उत्तरत उत्तरायां आहरेत्तु सियेत् १८ अयं मोषितपतये सूर्याय वा ग्रहेभ्यः सूर्यादि
भ्यो न वभ्यः १९ नक्तं चरेभ्यश्चनेन दिवा चरेभ्योऽपि आकाशत आकाशे निर्वपेद्दद्यात् २० २१ २२ २३ उत्तर्गं वलितोपं आदरात् अदया २४

आर्चां शक्राय याम्यायां यमाय बलिमाहरेत् प्रतीचां वरुणायाथ सोमायोत्तरतो वलिं १८ दद्या
द्वात्रे विधात्रे च बलिं द्यौर्गुरुस्यत अयं मोषय बहिर्दद्याद्गुरुभ्यश्च समंततः १९ नक्तं चरेभ्यो भूतेभ्यो च
लिमाकाशतो हरेत् पितृणां निर्वपेच्चैव दक्षिणाभिमुखं स्थितः २० गुरुस्य सप्तरो भूतास समाहितमा
नसः यस्मा यत समुद्दिश्य बलिं दद्यात्तरस्तथा २१ ततो न मादाय पुनर्भूमिभागे शुचौ वथः दद्यादशेष
भूतेभ्यः सेव्यास समाहितः २२ ततस्तोयमुपादाय तेऽथैवाचमनाय वै स्थानेऽनिलिपेत्प्राप्तो नाश्रा
वो दिश्येदेवताः २३ एवं गुरुबलिं दत्वा गुरुह्यपतिः शुचिः आप्यायनाय भूतानां कुर्यात् उत्तर्गमादरात् २४
सभ्यश्च पचेभ्यश्च वयोभ्यश्चावपेद्भुवि वैश्वदेवं हि नामैतत्सायं प्रातरुदाहृतं २५ आचम्य च ततः कुर्या
त्प्राप्तो हारावलोकनं मूर्तस्याष्टमे भागमुद्धीक्ष्य अतिथिर्भवेत् २६ अतिथिं तत्र संप्राप्तमन्नाद्येनो
दकेन च संपूजयेद्यथा शक्तिगंधपुष्पादिभिस्तथा २७ तमिन्नमतिथिं कुर्यान्नैकग्रामनिवासिने
अज्ञातकुलनामानं तत्काले समुपस्थितम् २८

वयोभ्यः पतिभ्यः आवयेत्तु सियेत् विष्टदेवानां मिदं वैश्वदेवं नाम यज्ञः अतिथिरावेशिकः २९ ३० अतिथिविधाने नियममाह नमिन्नमिति

मा ७
टी

१२३

बुभुक्षंभोक्तमिच्छंते श्रोतं प्रथना विभं २५ चरणं शाखायायं वंदे ३० अतिथिपदं निर्वक्ति अनित्यं हीति न्यतो त्यातमनुष्य यज्ञो
इवाटणात् २४ अमी २४ ह्यः ३१ तस्मै अतिथये किं लिख्य भूपापभोगी पुरीषं विंशं ३२ प्रतिनिवर्तते निर्गच्छति तस्मै अदये ३३

बुभुक्षमागते श्रोतं याचमानम किंचन ब्राह्मणं प्राश्नति थिंसं शृज्यः शक्तितो बुधेः २५ नष्टच्छेदो
अचरणो साध्यायं चापि पाठितः शोभनाशोभनाकारं तं समेत प्रजापतिं ३० अनित्यं हि स्थितो यस्मा
तस्मादतिथिरुच्यते तस्मिन् तस्मै न्यतो त्याटणात् २४ अमी ३१ तस्माददतो यो भूके स ये कि
लिख्य भूपापभोगी पुरीषं चात्मजम् ३२ अतिथिर्यस्य भग्नो यहात्प्रतिनिवर्तते
सदत्ता उद्धृतं तस्मै प्राणमादाय गच्छति ३३ अथ मृशा कदानेन यहात्प्रतिनिवर्तते सस्यं शृजयेत्तन
रः शक्ता तेनैवातिथिमादयात् ३४ कुर्यादहरहः प्राश्नमन्त्राद्येनोदकेन च पितृनुदिश्य विप्रं अ
भोजयेद्विप्रमेव वा ३५ अत्र स्याग्रं तडुह्य ब्राह्मणायोपपादयेत् भिक्षां च याचतां दद्यात्परिव्रा
ड्ब्रह्मचारिणं ३६ यासप्रमाणमिदं यासप्रमाणं यासप्रमाणं यासप्रमाणं यासप्रमाणं यासप्रमाणं
माः ३० भोजने हंतकारं वा अग्रं भिक्षामथापि वा अदत्तात्तनभोक्तव्यं यथा विभवमात्मनः ३८

सहपतिः ३४ विभवे सति वृद्धं विप्रान् दौर्लभ्ये एकमेव विप्रं भोजयेत् ३५ अग्रं यासप्रमाणं उपपादयेदद्यात् भिक्षायासप्रमाणं
परिव्राट्संन्यासी ३६ यासादिपरिमाणमाह यासेति अग्रं चतुर्गुणं षोडशायासाहंतकारं ३० ३८

१२३

११५ प्रिया नृजाती नृवां यवान् वंभून् गोत्रिणः अर्थिनो याचकान् विकलान् व्यंगान् आतरान् रोगिणः ३५ ऊद्विनाष्टहस्येन समर्थे शक्तौ
४० अवसीदति अकिंचनो भवेत् सीदनादीनेन तेन यत्कृतं पापं स समर्थो वंभूः समश्नुते शप्नोति ४१ तत्र सायंकाले सूर्योऽंशं प्रतिधिं रजयेत् सूर्ये च

११५ रजयित्वा तिथीनिशा ज्ञातो न्यभंस्तथार्थिनः विकलान्वालवृद्धांश्च भोजयेच्चातरांस्तथा ३५ वा
४० ज्ञतेक्ष्णरीतात्मा यच्चान्योन्यमार्किंचनः कुड्मिना भोजनीयाः सामर्थ्यं विभवे सति ४० श्रीमंतं ता
निमासाद्य यो ज्ञातिरवसीदति सीदता यत्कृतं तेन तत्पापं स समश्नुते ४१ सायं चैष विधिः कार्यः सूर्यो
ऽंतत्र चातिथिम् रजयेत् यथा शक्तिशयनासनभोजनैः ४२ पवशुद्धतस्मात्तगार्हस्थ्यं भारमाहितं
स्तुदेवि धाता देवाश्चापितरश्च महर्षयः श्रेयोभिर्मर्षणः सर्वतथैवातिथिबान्धवाः पशुपक्षिगणा
स्तृप्ता ये चान्ये सुलकीटकाः ४४ गाथाश्चात्र महाभाग सयमत्रिरगायत ताः शृणुश्च महाभाग शु
द्धस्याश्च मसंस्थिताः ४५ देवान् पितॄंश्चातिथींश्च तद्वत्सं रजयन् बान्धवान् जामींस्तथा गुरुंश्चैव गृहस्थान् वि
भवे सति ४६ सभ्यश्च सपत्न्यश्च वयोभ्यश्चावपेक्षुवि वैश्वदेवं हि नामैतत्कुर्यात्सायंतयादिने ४७
मांसमंत्रं फलं शाकं शुद्धेयञ्चोपसायितं न च तत्सयमश्नीयाद्विधिवच्च निर्वपेत् ४८ इति श्रीमार्क
ंडेयपुराणे महालसोपदेशे शुद्धस्याश्च मकल्पो नाम त्रयोविंशतितमोऽध्यायः ३३

संगते शप्तः सूर्योऽंशं प्रतिधिः स्मृतश्च ४१ उद्धृतो धारयितः आहितं स्वीकृतं स्तुदेवं ४२ अत्र गार्हस्थ्ये ४४ ४८ भावप्रदीपे त्रयस्त्रिंशो

पूर्वाध्याये कार्यदशहः श्राद्धमन्त्राद्येनोदकेन वा पितृभ्यश्च विंशं भोजयेद्विप्रमेव वेति श्राद्धस्य कर्तव्यतां सामान्येनोक्ता तदेव विशेषतो नि
देशेन वक्तुमाह नित्येनैमित्तिकमित्यादिना नित्येनैमित्तिकं नित्येनैमित्तिकमिति त्रिविधं गृहस्थस्य कृतं कर्मणि क्तः कार्यं कर्मतन्निशामये
त्यर्थः १ तत्र नित्यमाह पंचयज्ञाश्रितमिति पादो हो मन्त्रातिथीनां सपर्यान्तर्पणं बलिरिति पंचस्य यज्ञे आश्रितं यत्र नित्यं पूर्वाध्याये कथितं नै
मित्तिकं च पुनजन्मादिपुजातेष्टिनां दीपवादिश्राद्धं निमित्तात् पुनजन्मादिका देतो गतमित्यर्थः २ तृतीयमाह नित्येनैमित्तिकं सर्वश्राद्धा

महात्मनो वाच नित्येनैमित्तिकं चैव नित्येनैमित्तिकं तथा गृहस्थस्य कृतं कर्मतन्निशामय पुत्रक १
पंचयज्ञाश्रितं नित्यं यदेतत्कथितं तव नैमित्तिकं तथा चाप्यनुव्रजन्मक्रियादिकं २ नित्येनैमित्तिकं
ते ये सर्वश्राद्धादिपंडितैः तत्र नैमित्तिकं वक्ष्ये श्राद्धमभ्युदयंतव ३ पुत्रजन्मनियत्कार्यं जातकर्मस
मंनरैः विवाहादौ च कर्तव्यं सर्वं सम्पुक्रमोदितं ४ पितरश्चात्र संश्रयाः स्यातां नान्दीशुखाश्च ये पि
तारंश्च दयिसंमिश्रां दद्याच्च वसमन्वितान् ५ उदयुतः प्रासुखो वा यजमानः समाहितः वैश्वदेव
विहीनं तत्केचिद्विच्छंति मानवाः ६ पुत्राश्चात्र द्विजाः कार्यास्तु च श्रयाः प्रदत्तिणं एतन्नैमित्तिकं वृद्धौ
तथाप्यसौर्धदेहिकम् ७

दिकं दर्शयेदित्यत्र नित्यं महात्मनो वाचि निमित्तेनागतत्वात् नैमित्तिकमित्युभयात्मकं श्राद्धमित्यर्थः नित्यस्य पूर्वोक्तत्वात् नैमित्तिकं अभ्युदया
खं श्राद्धमभिधास्यामीति तच्छ्रुत्वा ३ समं सर्वं सम्पुक्रमोदितं कथितं ४ अत्र पुत्रजन्मादौ नां दीपवातामपितरः श्रयाः दधासंमिश्रा
न् यवैः समन्वितान्मिषाजान् दद्यात् ५ वैश्वदेवं नाम क्रियाविशेषं पूर्वाध्यायोक्तं तेन विहीनम् ६ अत्र नां दीपवादिश्राद्धे एतन्नैमित्तिकं नाम वृ
द्धिनिमित्तमाभ्युदयिकं श्राद्धम् अथ दपरं नैमित्तिकपक्षे स्थितं पितरुर्धदेहाद्वमोर्धदेहिकं नामैकोद्विष्टं श्राद्धं वक्ष्यामीति शेषः ७

नदाहमताहनीति एकमुदिश्याक्रियतेतदेकोदिष्टं देवहीनंविश्वेदेवादिविहीनं एकंपवित्रंविष्टराख्यत्र ८ अग्नौकरणमष्टकादितेनव
 र्जितं प्रेतस्यमृतस्यउच्छिष्टसन्नियो ब्राह्मणानां भोजनं स्थानं नामोच्छिष्टं तस्य सन्नियो समीपेन तच्छिष्टेन ९ अमुकस्यादायमिति स्थाने विप्राणां
 भोजनादौ विप्राणां विसर्जने अभिरम्यतामिति ब्रूयादिति द्वयोरन्वयः १० प्रतिमासं मासिके वत्सरे तत्रावत्सरे कार्यं ११ श्रावत्सरे सपिं
 डीकरणं समान सपिंडीकरणं द्वादशाहे च सपिंडनं कार्यमिति केवांचिन्मत्माश्रितोक्तं यदावेति १२ १४ प्रतिमाससाहस्रेन विधिना

सपिण्डीकरणं तासां पुत्राभावेन विद्यते मृतौ हंतितं कर्तव्यमिहोदिष्टं श्रावत्सरे देवहीनं तथा
 कार्यं तथैवैकपवित्रकं ८ आवाहनं न कर्तव्यमग्नौकरणवर्जितं अक्षयममुके स्येति स्थाने विप्र
 विसर्जने प्रेतस्यपिंडमेकं च दद्याच्छिष्टसन्नियो तिलोदकं चापसंयंतन्नामस्मरणान्वितं अभिर
 म्यतामिति ब्रूयाद्भुक्तेभिरताः स्मर प्रतिमासं भवेदेतत्कार्यमावत्सरे नरैः ११ अथ संवत्सरे श्राव
 यदावाक्रियते नरैः सपिंडीकरणं कार्यं तस्यापि विधिरुच्यते १२ तच्चापि देवरहितमेकार्चैकपवि
 त्रकं नैवाग्नौकरणं तत्र तच्चावाहनवर्जितं १३ अथ संयंचतत्रापि भोजयेदयुजोदिजान् विशेष
 सत्रचान्योस्ति प्रतिमासक्रियाधिकः १४ तं कथ्यमानमेकाग्रो वदं त्यामे निशामय तिलगन्धोदकै
 र्युक्तं तत्र पात्रचतष्टयं १५ कुर्यात्पितृणां वितयमेकं प्रेतस्य पुत्रक पात्रत्रये प्रेतपात्रमर्चांश्च प्रसेचये
 सपिंडनस्य मासिकत्वापत्तौ ततो विशेषाभिधित्तयाह विशेष इति प्रतिमासक्रियायाः सकाशादधिकः १४ तत्र सपिंडने पितृणां त्रि
 पुरुषाणां पात्रत्रितयं एकं प्रेतस्य पात्रं कुर्यात् तत्र पात्रत्रये प्रेतपात्रमर्चांश्च प्रसेचयेत् १६ तत्र मंत्रमाह ये समानाः समनसो जीवा जी
 वेषु मामकाः तेषां श्रीर्मयि कल्पतामस्मि लोके शतं समाः समाना वप्राकृता विसमाना दद्यानिवः समानमस्तु वो मनो यथा वः ससहा सती

नदाहमताहनीति एकमुदिश्याक्रियतेतदेकोदिष्टं देवहीनंविश्वेदेवादिविहीनं एकंपवित्रंविष्टराख्यत्र ८ अग्नौकरणमष्टकादितेनव
 र्जितं प्रेतस्यमृतस्यउच्छिष्टसन्नियो ब्राह्मणानां भोजनं स्थानं नामोच्छिष्टं तस्य सन्नियो समीपेन तच्छिष्टेन ९ अमुकस्यादायमिति स्थाने विप्राणां
 भोजनादौ विप्राणां विसर्जने अभिरम्यतामिति ब्रूयादिति द्वयोरन्वयः १० प्रतिमासं मासिके वत्सरे तत्रावत्सरे कार्यं ११ श्रावत्सरे सपिं
 डीकरणं समान सपिंडीकरणं द्वादशाहे च सपिंडनं कार्यमिति केवांचिन्मत्माश्रितोक्तं यदावेति १२ १४ प्रतिमाससाहस्रेन विधिना

नदाहमताहनीति एकमुदिश्याक्रियतेतदेकोदिष्टं देवहीनंविश्वेदेवादिविहीनं एकंपवित्रंविष्टराख्यत्र ८ अग्नौकरणमष्टकादितेनव
 र्जितं प्रेतस्यमृतस्यउच्छिष्टसन्नियो ब्राह्मणानां भोजनं स्थानं नामोच्छिष्टं तस्य सन्नियो समीपेन तच्छिष्टेन ९ अमुकस्यादायमिति स्थाने विप्राणां
 भोजनादौ विप्राणां विसर्जने अभिरम्यतामिति ब्रूयादिति द्वयोरन्वयः १० प्रतिमासं मासिके वत्सरे तत्रावत्सरे कार्यं ११ श्रावत्सरे सपिं
 डीकरणं समान सपिंडीकरणं द्वादशाहे च सपिंडनं कार्यमिति केवांचिन्मत्माश्रितोक्तं यदावेति १२ १४ प्रतिमाससाहस्रेन विधिना

सपिण्डीकरणं तासां पुत्राभावेन विद्यते मृतौ हंतितं कर्तव्यमिहोदिष्टं श्रावत्सरे देवहीनं तथा
 कार्यं तथैवैकपवित्रकं ८ आवाहनं न कर्तव्यमग्नौकरणवर्जितं अक्षयममुके स्येति स्थाने विप्र
 विसर्जने प्रेतस्यपिंडमेकं च दद्याच्छिष्टसन्नियो तिलोदकं चापसंयंतन्नामस्मरणान्वितं अभिर
 म्यतामिति ब्रूयाद्भुक्तेभिरताः स्मर प्रतिमासं भवेदेतत्कार्यमावत्सरे नरैः ११ अथ संवत्सरे श्राव
 यदावाक्रियते नरैः सपिंडीकरणं कार्यं तस्यापि विधिरुच्यते १२ तच्चापि देवरहितमेकार्चैकपवि
 त्रकं नैवाग्नौकरणं तत्र तच्चावाहनवर्जितं १३ अथ संयंचतत्रापि भोजयेदयुजोदिजान् विशेष
 सत्रचान्योस्ति प्रतिमासक्रियाधिकः १४ तं कथ्यमानमेकाग्रो वदं त्यामे निशामय तिलगन्धोदकै
 र्युक्तं तत्र पात्रचतष्टयं १५ कुर्यात्पितृणां वितयमेकं प्रेतस्य पुत्रक पात्रत्रये प्रेतपात्रमर्चांश्च प्रसेचये
 सपिंडनस्य मासिकत्वापत्तौ ततो विशेषाभिधित्तयाह विशेष इति प्रतिमासक्रियायाः सकाशादधिकः १४ तत्र सपिंडने पितृणां त्रि
 पुरुषाणां पात्रत्रितयं एकं प्रेतस्य पात्रं कुर्यात् तत्र पात्रत्रये प्रेतपात्रमर्चांश्च प्रसेचयेत् १६ तत्र मंत्रमाह ये समानाः समनसो जीवा जी
 वेषु मामकाः तेषां श्रीर्मयि कल्पतामस्मि लोके शतं समाः समाना वप्राकृता विसमाना दद्यानिवः समानमस्तु वो मनो यथा वः ससहा सती

नेमिनिर्गीप्रोक्तोक्तियामुपसंहरति एताश्चिन्नित्यनेमिनिर्गीप्रोक्त्यामिकाः २४ चंद्रद्वयात्मकः कालो यो दर्शो मासः सतत्रादिक्रियायां
 निमित्तं हेतु तस्य निमित्ताख्यस्य दर्शकालस्य नियतः कालः पंचदश्याः तिथेर्नित्यता सर्वदेवहिचंद्रद्वयात्मकः कालो मासः स्यात् प्राज्ञोप
 योगीत्यर्थः अस्मिन्दर्शाख्ये काले पंचदश्याः कलाया विनाशोऽप्रणाममाख्यायं कलायां सचन्द्र उदयत्युदेतीत्यर्थः अतोस्मिन्नित्यनेमि
 निकत्वं प्रसिद्धम् पातंतरे स्पष्टोर्थः एतच्च द्वा सप्तत्यादिप्रादिकालोपलक्षणो बोध्यमिति २५ इति मार्कंडेयपुराणव्याख्याने आदितश्च
 तस्मिंश्चतस्रोऽध्यायः अथेदानीं सव्यवस्यं सपिण्डनप्रेतमोचकत्वं दर्शयन्प्रादिकालं प्रपंचयित्वा सपिंडीकरणद्वित्यर्थः
 प्रेतत्रयस्य पितृयः प्रपितामहस्तृतीयः पुरुषः ससपिंडीकरणं हर्षं सापिण्डो निर्वर्त्य लेपं वसुरुक्षदित्यादित्रयमुपचयं मुनरोत्तरामभि
 हृदि भुनक्ति पालयतीति लेपभुजः मूलविभुजादित्याक्तः याति मुक्तिं इति शेषः सापिण्डो निर्वर्त्य पितुः स्थाने प्रेतस्य स्थितत्वात् पितामहस्य
 मदात्तसो वाच सपिण्डीकरणं हर्षं पितर्यः प्रपितामहः सतलेपभुजो याति प्रत्नः पितृपिण्डतः
 १ तेषामन्यश्चतुर्योयः पुत्रलेपभुजात्रभुक् सोपि सम्वन्धतो दीनमुपभोगं प्रपद्यते २ पितापि
 तामहश्चैव तथैव प्रपितामहः पिण्डसम्वन्धिनो ह्येते विज्ञेयाः पुरुषास्तयः ३ ॥

स्थाने पितुः स्थितत्वात् प्रपितामहस्य स्थाने पितामहस्य स्थितत्वात् यः पूर्वप्रपितामहो हृदसतदा प्रभृतिमुक्तो भवति तदाह पितृणां
 त्रयाणां पुरुषाणां पिण्डतः सकाशात् प्रत्नो यतो तो सो मुक्त इत्यर्थः १ एवं हृदप्रपितामहस्य मुक्तिं प्रदर्शय प्रेतस्यापि सपिण्डनेन त्रिपु
 रुषां तर्भूतत्वादभ्युदयमाह तेषामिति पितामहप्रपितामहहृदनामन्योक्तिरिह अत्रत्यर्थः प्रेतत्रयः पितायः पुत्रस्य लेपभुजानो पितामहा
 दीनां वसादित्रयाणामनं भुनक्तीति तथा पुत्रेणो वमोचयिन्नावसादित्रयतां प्रापितत्वात् पुत्रलेपभुजात्रभुगिति सोपि प्रेतत्रयः पितास
 म्वन्धतः पितामहादिषु विभागमेतत्वाद्दीनं शर्णमुपभोगं पितृलोकप्राप्तिरूपं प्रपद्यते प्राप्नोतीत्यर्थः २ एवं सापिंडस्य प्रेतभ्युदयप्रदत्वं
 निरूप्य सामपोरुषं सापिंडं प्रादुमित्यतिपादयति पितृतिहाभ्यां पित्रादयस्तयः पुरुषा एते त्रयाणां पिंडानां सम्वन्धिनो विशत

देववर्हिजेयः ३

मा ७
टी
१२६

126

एवं पित्रादीन् दृष्ट्वा लेपभुजानाह लेपसम्बन्धिनश्चितिलेपस्य वस्त्रादिमयस्याभिहृदः सम्बन्धिनो मेवतिरिक्तास्त्रयः पुरुषाः पितामहप्रपि
तामहद्विप्रपितामहात्प्रभृतिभवेति अत्र वसुधैव कुटुम्बकमिति प्रपितामहस्य आदित्यात्मकस्य हृदस्य मोक्षरूपो मरुतो जरा
भिहृदिः क्रमादर्शिता पुत्रेण लोकांजयति पौत्रेण नैव ममृते अथ पुत्रस्य पौत्रेण ब्रह्मस्य मोक्षविष्टयमिति कर्तारं विनाक्रमस्यानुप
पत्तिरिति स्यादेतन्तेषां च सां दर्शितानां पित्रादीनां यजमानो नाम सप्तमः पुरुषोत्तमः तदेवोक्तं मत्स्यपुराणे विभिः सपिंडीकरणमेको
व्रितये पिता यदा प्राप्स्यति कालेन तदा मुच्येत वंथनात् अत्र सापिंडं यदा प्राप्स्यतीति योज्यं तथा लेपभाजश्चतुर्थाद्याः मित्राद्याः पिंडभागि

लेपसम्बन्धिनश्चाप्ये पितामहप्रपितामहान् प्रभृत्पुत्रास्त्रयस्तेषां यजमानश्च सप्तमः ४ इमे वसु
निभिः प्रोक्तः सम्बन्धः सामपौरुषः यजमानात्प्रभृत्पुत्रस्य लेपभुजास्तथा ५ ततो मे पूर्वजाः स
र्गे ये चाग्ने नरकौकसः ये च तिर्यक् समापन्ना ये च भूतादि संस्थिताः ६ तां सर्वान् यजमानो वै प्राउं कुर्व
न्मथाविधिः समाप्याययते वत्सयेन येन नृणां शतम् ७ अन्नप्रकिरणं यत्नमनुष्यैः क्रियते भुवि तेन
रसिमुपायान्तिये पिशाचनमागताः ८ यदस्वस्नानवस्त्रोत्थं भूमौ पतति पुत्रक तेन येन रुतां प्राप्ता
स्तेषां रसिः प्रजायते ९ यास्तु मात्रांश्च गणिकाः पतंति धराणीतले ताभिराप्यायने तेषां ये देवत्वं क

१२६

नपिंडः सप्तमस्तेषां सापिंडं सामपौरुषमिति ४ सप्तभिः पुरुषैर्निर्हृतः सामपौरुषः सम्बन्धः तानेव गणयति यजमानादिति यजमानः अथ
मः पित्रादयस्त्रयः अमेलेपभुजाः पितामहादयस्त्रयश्चतुर्थः ५ यजमानस्यैव मोक्षकत्वं दर्शयति ततो मे शतिततस्तेभ्यः षड्यो मेवतिरिक्ताः श
र्वजाः प्राणाप्राणदिवशात्सर्गनरकादौ स्थिताः तां सर्वान् येन येन द्रव्येण सम्यक्तरसि पर्यन्तं प्राप्याययेत्तर्पयति तच्छ्रावणेति द्वयोरन्वयः
नरकौकसो नरकवासिनः तिर्यक् पशुसंभृतादीनां योनिषु संस्थिताः ६ प्रकिरणं प्रक्षेपः ८ स्नानवस्त्रस्य पीडनोत्थं रुतां दृढत्वं ९ कणिका

१२६

१२६

उद्भूतेषु अस्ति मे ११ अदंता अजातदंताः पादांतेषु दग्धावा बाला ये भूमौ जले वा तिष्ठाः यतः क्रियासु आडादिषु योग्याः तत्र हेतुर्यतो संस्कृताश्च
अकरणादिसंस्कारो नाविपन्ना मृताः ते अन्नविकिरसमार्जनजलं चाश्रंतीति तथा १२ भुक्ताश्च चमतांश्च चमनं कुर्वतांश्च ब्राह्मणानां यस्याश्च
हिरन्नविकिरसहितं जलं यच्च ग्रंथोः शोधने जलं भुवि पतितं तेन पूजादिसंस्कृता उपनयनादिहीना अयेत्यभिप्रेयान्ति १३ तेषां आडभोजिनां ब्राह्म

उद्भूतेषु येषु पिंडेषु यच्चान्नं पतितं भुवि तेन वाप्यायनं तेषां येतिर्यक्तं कुले गताः ११ ये चादंताः कुले वा हि
लाः क्रियायोग्याः संस्कृताः विपन्नास्तेन विकिरसमार्जनजलाशिनः १२ भुक्ताश्च चमतांश्च यच्च
जलं यच्च शिशो यने ब्राह्मणानां तथैवान्ये तेन तृप्तिं प्रयोजितवै एवं यो यजमानस्य अन्तेषां हि जन्म
नाम कश्चिज्जलान्नविदोपः सुचिरुच्छिष्टपववा १४ तेनायेतत्कुले तत्र तस्योभयंतरे गताः प्रयोज्या
प्यायनं वत्ससम्पृक्छाडक्रियावतां १५ अन्नायोपार्जितैरर्थैर्यच्छाडं क्रियते नरेः तृप्तिं तेन चंदा
लप्रकसायासयोनिषु १६ एवमाप्यायनं वत्सवद्वनामिव बांधवै आडं कुर्वन्ति रन्नासु विंडितेपेण जा
यते १७ तस्माच्छाडं नरो भक्ष्याणां कैरपि यथाविधि कुर्वीत कुर्वतः आडं कुले कश्चिन्न सीदति १८ तस्य
कालान्नं वत्सेनैव नैमित्तिकात्मकान् विधिना येन च नरेः क्रियते तन्निबोधमे १९ आडं कार्यममावस्थां

मसिमासु उपलभ्ये तयाष्टकासप्त
मिच्छा काले निबोधमे २

एतानां विदोपः विकिरः १४ १५ अन्नायोपार्जितैरर्थमोपात्तैरर्थैर्यनेः चादालायासयोनिषु जाताः १६ अन्नविदोपेण अन्नुविंडितेपेण च १७ न
सीदति न नश्यति १८ कालान्नित्यनैमित्तिकान् पूर्वोपदिष्टान् १९ उद्भूतानां पतिसंदर्भसमक्षये अष्टकासप्तदशतडकं तिथिद्वयं पौषकृत्से
अष्टमी नवमी तथा माघे च फाल्गुने कृत्से अष्टका नवशके क्रमात् अष्टमामष्टका आडं नवममनुपूर्वकं पौषे माघे फाल्गुने षड् आडानि कीर्ति

तानि वै शति १४ यो सेल्लयः कालसंनिबोध २

मा ७
टी
१२३

127

विशिष्टस्यैष्टस्यपंक्तिपावनादेर्ब्राह्मणस्यप्रामो सूर्येण्डुग्रहणोत्सर्गोपरागेचंद्रोपरागेच अयनेउदग्दक्षिणागतिदिनद्वयेविषुवेदिनरात्रिसाम्ये
दिनद्वितयेरेवेऽंक्रांतौगणेशपंतरेतरादिनेद्यादशविधेयतीपातेअवणास्थिनिशार्द्रागदेवतमस्तके ययपातविहारेणयतीपातःसउच्य
तेद्वियच्छायेगजच्छायापांयदंडःपितृदेवतोहंसश्चैवकरोस्थितः तिथिर्वैश्रवणीयाचगजच्छायेतिसास्तेति २१ आर्द्राहस्यप्रादेयोग्यस्य
तिलमधुफलादेर्द्वयस्यसंप्रामो जन्मर्तजन्मनतत्रेग्रहणीशसुच २२ पूर्वोदिष्टंविशिष्टंवाह्मणंदर्शयति विशिष्टस्यादिनाश्रोत्रियोब्राह्मणः
योगीत्तानकर्मोभयवान्ज्येष्ठनामसामगायतीतितथानाचिकेताग्रिनामकटशाखायांप्रसिद्धंनचिकेतसःप्रसन्नोभूतयमवस्थानेतवै
वनाश्राभवितायमग्रिरिति तेनत्रिनाचिकेतास्त्रिविधमग्रिसंसेयत्रिनाचिकेतसंनामवेदभागमधीतेयःसउच्यते एवंविमधुर्नामवेदभाग
विशिष्टब्राह्मणप्रामोसूर्येण्डुग्रहणोत्तथा विषुवद्विसेक्रांतौयतीपातेदिपच्छाये २१ आर्द्राहद्वयसं
प्रामोत्तथाऽःसमदर्शने जन्मर्तग्रहणीशस्यप्रादेकवीतचेच्छया २२ विशिष्टःश्रोत्रियोयोगीवेदवि
ज्येष्ठसामगः त्रिनाचिकेतास्त्रिमधुसिसपणाःषडंगवित २३ दौहित्रःश्रुतिग्न्यामाताससौयःसुसुर
स्तथा पंचाश्रिकर्मनिष्टव्रतपोनिश्चयमातलः २४ मातापितृपरस्मैवशिष्यसम्बन्धिव्याधवाः एतेदि
जानमाःप्रादेसमस्ताकेतनत्तमाः २५ अवकीर्णोत्तथारोगीमूनोयागैरथाधिकः पौनर्भवस्तथाका
स्त्रयोधीतेसःत्रिसपणात्यं व्रतं कृत्वायस्तदात्यमेववेदभागमधीतेयःसत्रिसपणाःशिलाकल्पायाकरणं निरुक्तंज्योतिष्यन्तिवेदस्यागानि
वेतीतिषडंगवित २३ दौहित्रःनमाश्रुतिश्रुतयाजकःजामातादहितःपतिःससुर्भगिन्याअपत्यंस्त्रीयोभागिनेयःसुसुरोभार्यायाःपिता
योःपर्जन्योयोचित्कर्माग्रावसथ्योग्रिरितिपंचाश्रीनांकर्मसनिष्टस्तमरतयानुशानकृत मातलोमातर्भाता २४ मातापितरौपरोसर्वभ्यो
स्तुतृशेषस्यसःमातापितृसेवातत्पुत्रार्थः दिव्यस्यसम्बन्धीविवाहादिनासम्बन्धवानुचवांधवःसगोत्रःकेतनेनिमंत्रणेदामायोग्याः २५
अवर्ज्यानाह अवकीर्णीनष्टव्रतः रोगीदीर्घरोगवान् शृंगैर्भूतोविकलःसंगश्चसर्पः शृंगैरधिकोवाअधिकोगः पुनर्भूअपत्यं पौनर्भवः
द्विरुदायाःपुत्रःकारुःशिल्पीभर्तृरिसतिजारजःक्राडःभर्तृयसतिजारजोगोलः २६

रुः कुल्लिगेलेषुप्रक २५

१२७

मित्रधुक मित्रदोरी कुनखीसभावाभृतनखः क्लीवः शाण्डः शपवदंतः निराकृतिरसाधायः आमेनप्रत्ययितेन अभिशप्तः दमशापः पादां
तरेतातेमभिशप्तः एथकृतः स्तेनोवाचारेः पिशुनः सूचकः सोमविक्रयी दीरमद्यादिविक्रयकृत् २० कन्याविवाहीनावाला तस्या हवयि
ताहवकः दत्तकृत् वेद्यः विकित्तकः गुरोः पित्रोश्च उज्ज्वलकः शृतकानां कर्मकराणामध्यापकः अपुत्रः संतानहीनः परितोडष्टायाः
पुंश्चत्वाः पतिः २८ वेदमुज्ज्वलित्यजतिवेदोक्तः अग्निसंतापी अग्न्यदासकृत् एषाणागणिकायाः पतिश्च हवितः पतितः विकर्मस्यो वि

मित्रधुकुनखीक्लीवः शपावदंतो निराकृतिः अभिशप्तस्तथा मेन पिशुनः सोमविक्रयी २० कन्या
हवयिता वैद्यो यरुपित्रोस्तथोक्तकः शृतकाध्यापको पुत्रः परिडष्टापतिस्तथा २८ वेदोजोयाग्निसं
तापी हवली पतिहवितः तथा न्येच विकर्मस्यावर्णाः पित्रेषु वैदिजाः २९ निमंत्रयेत पूर्वयुः श्वो
क्तादिजसत्तमान् देवेनियोगे पित्रे च तांस्तथैवोपकल्पयेत् ३० तैश्च संयमिभिर्भावं यश्च आदे
करिष्यति आदे दत्ता च भुक्ता च मैथुनं यो नु गच्छति पितरस्ततयोर्मासं तस्मिन्नेतसि शेरते ३१
गत्वा च यो धितं आदेयो भुंक्ते यश्च गच्छति रेतो मृत्रकृता हारास्तन्मासं पितरस्तयोः ३२ तस्मात्
प्रथमं कार्यं प्राप्तेनोपनिमन्त्रणम् अप्राप्तौ तदिने वापि वर्ज्या यो धित्यसंगिनः ३३

रुद्रकर्मस्य पित्रेषु आदेश २९ अथ ब्राह्मणानां निमंत्रणो नियममाह निमंत्रयेतेति पूर्वयुः आदेदितात्पूर्वस्मिन्दिने देवे देवानां सप्त
धिनितियोगे कर्मणि पित्रे आदेता नृदिजान् तथैव पुनरुपकल्पयेत् नियमं श्रुत्वा ३० तैः ब्राह्मणैः संयमिभिर्जितेन्द्रियैः स यश्च आ
देता तेन च जितेन्द्रियेण भावं भवितव्यमिति पूर्वदिविनिमंत्रणमि प्रायः आदे भुक्ता च मैथुनं स्त्रीसंगे रेतसि शुक्रेशेरते लीना भवति
३१ यो भुंक्ते दिवारं भोजयते यश्चाधानं गच्छति ३२ प्रथमं पूर्वयुः कार्यं कर्तव्यं यद्यपि ब्राह्मणानि मंत्रणार्थं पूर्वयुरप्राप्तौ सत्यां तदा तदि

नेष्टा इति नेयो विसं गिने चर्मा रति संवद्या स्त्री संगस्त्या ज्यते न प्रतिसमा
हितः २

मा ७
टी
१२८

128

यती संस्थासिनः यतमानसो निरुद्धचित्तः ३४ आद्योपयोगिने विशिष्टां कृपावना न्यासणात् दृष्टान्ती तदुपयोगं कालविशेषं प्रदर्शयति यथैवेति शसिनः कृष्णः यतो यथा प्रियः तत्र तेषां सोमकलाभिः पेयमानाभिरापायितत्वात् तथा तेषां पितृणां दिनस्य पंचदशभागकल्पनया नवमं मुहूर्तं तं पूर्वाह्नः तस्मात् पूर्वाह्नात् तथा च व्यासः मुहूर्तत्रितयं प्रातस्तस्मात्वाते च च संगवः मथ्याकृत्स्निमुहूर्तः स्यादपराह्णस्ततादृशः सायाकृत्स्निमुहूर्तश्च सर्वधर्मवर्द्धिस्त इति प्रपराह्णः द्विधा विभक्तस्मात् क्रोद्धितीयो भागो पराह्ण इति कुनवकालस्यांगत्वं बोद्धव्यं सममानुहूर्तद्वयो नवमादपियः पूर्वो मुहूर्तस्तस्य अथः कुतपस्तस्मिन् आदं विधातव्यमिति केचित् यदुक्तं सममात्परतो यस्तनवमात्सर्वतः स्थितः उभयोरपि मथ्यस्थः कुतपः सोमिधीयत इति अन्ये त कुतपसंस्तकाष्टममुहूर्तं तरे रौहिणाख्यं कालं प्रादुर्गत्वे न दर्शयंति तदुक्तं मत्स्यपुराणे ऊर्ध्वमुहूर्तात् कुतपायमुहूर्तचतुष्टयं मुहूर्तपंचकं वापि सथा भवनमिष्यते इति नवत्रयोदशमुहूर्त

भित्तार्थमागता न्यापिका ले संयमिनो यतीन् भोजयेत्प्रणिपाताद्यैः प्रसाद्य यतमानसः ३४ यथैव शुक्लपदादौ पितृणामसितः प्रियः तथा पराह्णः पूर्वाह्ना पितृणामतिरिच्यते ३५

तस्य सायाह्नातः पातित्वेनांगत्वं विधिरूपपत्र इति वाच्यं तस्या वैवस्वो केवापीति विकल्पेनायथावयवस्यादर्शनमभिप्रायः तथा चोक्तम् विधितः अदयोपेता सम्यक्त्रा नियोजकः रात्रेऽप्यत्र ऊर्वाणाः श्रेयः प्राप्नोत्यनुत्तममिति सायाकृत्स्निमुहूर्तो य सर्वधर्मवर्द्धिस्त इत्यत्र निषेधो रात्रिमातिपतीति अत्र पराह्णकालस्य द्विधा विभक्तस्मात् क्रोद्धितीयो भागात् सकस्यांगत्वं पर्यवस्यति तथा च अतिः आदित्यो वै सर्वत्र तवः सयदो देवयवसंतो यदा संगवो यत्रीष्मो यदा मथ्यन्ति तं वर्षयदा पराह्णो यदा शरयदा स्तमेत्यथ हेमंत इत्यादिका वर्षाशरीराण्याय न निमित्तकयोः सोमोष्मपायिनो पितृणां रस्मिहेतुत्वं पराह्णस्यैव दर्शयतीति क्रमं तरे वा पराह्णस्यैव मंगत्वं माह पूर्वाह्णो वै देवा नां मथ्याकृतो मनुष्याणां पराह्णः पितृणामित्यादि अत्र मानवी स्मृतिरपि यथा चैवापरः पदाः पूर्वपदादिशि ष्यते तथा प्रादुर्गत्वं पूर्वाह्णादपराह्णो विशिष्यते इति अतिरिच्यते अधिको भवति ३५

१२८

येकार्येक्योत्तं चोत्तरेण ४५

अभ्युपेतान्मातान् आचोतान्कृताचमनान् उपवेशयेत्संवेशयेत् ३८ एकैकं देवे एकं पित्रे चैकं ३९ वैश्वदेविकं वैश्वदेवादागतं कर्म तन्मा
तामहानां तत्संपितृवन्मातृकार्यं चेत्यमत्रोक्तं तयोः पितृमातामहस्य च पृथग्विधिभेदमित्रमिच्छन्ति ३८ प्राङ्मुखान्पूर्वाभिमुखान् ३ उद
ङ्मुखान्पश्चराभिमुखान् ३९ विष्टारार्थं प्रासनार्थं कुशान्दर्भान् प्रज्यसंप्रज्य ४० देवानां विश्वे देवानां मंत्रतो मंत्रेण विश्वे देवास आगतश्चाण

संप्रज्यसागतेनैतामभ्युपेतान्गृहे हि जान् पवित्रपाणि आचोतानासनेऽपवेशयेत् ३८ पितृणां म
युजः कामं युग्मान्देवे हि जोतमान् एकैकं वा पितृणां च देवानां च सशक्तः ३९ तथामातामहानां
च तत्संबा वैश्वदेविकं पृथक् योस्तथा चान्येके चिदिच्छन्ति मानवाः ३८ प्राङ्मुखान्देवसंकल्पामित्रान्कु
र्वाण्डदङ्मुखान् तथैव मातामहानां विधिरुक्तो मनीषिभिः ३९ विष्टारार्थं कुशान्दर्भान् प्रज्य चार्घ्यादिना
बुधः पवित्रकादिदेवतातेभ्यो नृत्तामवाप्य च ४० कुर्यादावाहनं प्रोक्तो देवानां मंत्रतो हिजः यवामोभि
स्तथा चार्घ्यं दत्वा वैश्वदेविकं ४१ गन्धमात्यां मुखं पंचदत्तासम्पत्तदीपकं अपसव्यं पितृणां च स
र्वमेवोपकल्पयेत् ४२ दर्भान् हि गणान् देवतातेभ्यो नृत्तामवाप्य च मंत्रं पूर्वपितृणां च कुर्यादावाह
नं बुधः ४३ अपसव्यं तथा चार्घ्यं यवार्घ्यं च तथा तिलाः निष्पादयेन्महाभागपितृणां प्रोक्तो नरतः ४४
अग्नौ कार्यमनुज्ञातः कुरुष्वेति ततो हिजैः जडयाद्यं जनतां रवर्जमंत्रं यथाविधि ४५

तामहं महवं इदं बर्हिर्निषीदतेति ४१ उपकल्पयेत्सम्पादयेत् ४२ उष्ट्रांतस्त्वाहवामहे उष्ट्रांतः समिधीमहि उष्ट्रांशुशतश्रावदपितृन्
विषग्रतेवे आयांतनः पितरो मनोजवसः पितरः शुन्यधम् अमेयांत पितरो भागधेयं विराजाद्भूतः सलिलात्समुद्रादिमंत्रेण पितृणां

मावाहनं ४३ निष्पादयेत्संशयेत श्रीलक्ष्मणतर्पणे ४४ अग्नौ अग्निविप

मा ३
टी

१२५

129

हवनेमंत्रवितयमाह अग्रयेऽमादिताग्रये कववाहायसथानमः स्वाहेतिमंत्रोवाचः एतमुत्तर ४८ भाजनेषुभोजनपात्रेषुभाजनातामा
लम्बनेहस्तेनस्पर्शः ४७ यथासखेसखमनतिक्रमभोः देवास्त्राणाः जुषधंभतयधमितिवाचमनिष्टुरमयरुषं तच्चिताभोजनेदत्तचित्तामौनि

अग्रयेकववाहायस्वाहेतिप्रथमाहतिः सोमायवैफिरमतेस्वाहेत्यन्यातथाभवेत् यमायप्रेतप
तयेस्वाहेतिरतीयाहतिः ४८ इतावशिष्टं दद्यात्तन्माजनेषुद्विजन्मनां भाजनालम्बनेकृत्वादद्या
च्चाग्रं यथाविधिः ४७ यथासखेसखधेभोरितिवाचमनिष्टुरं भुञ्जींस्वतनस्तेपितश्चितामौनिनः
सखम् ४८ यद्यदिष्टमंतेषांततदन्नमसत्वं अक्रुथंश्चनरोदद्यात्संस्तेनप्रलोभयन् ४९
स्तोत्रांश्चजपेन्मंत्रांस्तिलैश्चविकिरेन्महीम् सिद्धार्थकैश्चरत्तार्थेष्वादेदिप्रचुरच्छलं ५० पुष्टे
स्त्वैश्चरत्ताः स्यत्ताः स्मरतिवादिभिः अनुत्तातो नरस्तन्मंप्रकिरेदुविसर्वतः ५१ तद्वत्तचमना
र्यायदद्यादापः सकृत्सकृत् अनुत्तांचततः प्राणयतवाक्कायमानसः ५२ सतिलेनततोनेन
पिण्डसंस्तेनपुत्रक पितृनुदिष्टपदमेष्टदद्याद्विष्टसमिधौ ५३ पितृतीर्थेनतोयंचदद्यान्नेभ्यः
समाहितः पितृनुदिष्टपतद्भमायजमानो नृपात्मज ५४ तद्भमातामहानांचदद्यापिण्डसंस्थावि
धि गन्धमात्यादिसंयुक्तं दद्यादाचमनेततः ५५

नः यतवाचः ४८ अतिप्रियमिष्टमं अस्मत्वं शनैः संस्तेनस्तत्ताप्रलोभयन् ४९ सिद्धार्थाः सर्वपाः प्रचुरच्छलं प्रभूताब्धिदं हियस्मात् ५० ५१ स
कृत्पकवारं वीसावद्वास्त्राणातामर्येण ततस्तेभ्यो विप्रेभ्यः यतो निरुदः वाक्कायश्चमानसंचयेन ५२ उदिष्टप्रसिद्धनामोच्चार्य ५३ पितृ

तीर्थेनमप्युष्टोऽस्तोः विमसिस्तेन ५४ ५५

१२५

५८ ५७ ५८ ५९ ६० ६१ दौहित्रोऽद्वितीयपतेन सा ककुक्षितं पापं तत्रापयति नाशयति इति कुतः स चाष्ट्या तडकं मत्स्यपराणो मध्याह्नः खड्गपा
 जं वनयान् कालकम्बलः रुपंदर्भास्तिलागवो दौहित्रश्चाष्टमः स्तन इति तथा पापं कुक्षितमिव्याडस्तस्य संतापकारिणः अष्टावेव यत

दत्ताचददीणां शास्त्राससथास्तिति तान्वदेत् तैश्च तष्टैस्तथेत्सुक्तावाचयेद्वैश्वदेविकान् ५८
 प्रीयंतामिति भद्रं वो विषे देवा इतीयेत् तथेति चोक्तस्तैर्विप्रैः प्रार्थनीयास्तदा शिवः ५९ विसर्जये
 त्रियाण्युक्ताप्रणिपत्य च भक्तिः आहारमनुगच्छेच्च गच्छेच्च वप्रमोदितः ५८ ततो नित्यक्रियां
 कुर्याद्भोजयेच्च तथा तिथीन् नित्यक्रियां पितॄणां च केचिदिच्छंति सत्तमाः ५९ न पितॄणां तथेवात्येषो
 षं सर्ववदाचरेत् पृथक्पाकेन नेत्यस्य केचित्सर्वं च सर्ववत् ६० ततस्तदन्नं भुंजीत सह भृत्यादिभिर्न
 रः एवं कुर्यात्तथैव मत्तः प्रादं पित्रं समाहितः ६१ यथा वादिजमुखायां परितोषो भिजायते त्रीणि आ
 देप वित्राणि दौहित्रः कुतः पस्तिलाः ६२ वर्ज्यानि चाडविप्राश्च कोपो भगमनं तदा राजते च तथा पा
 त्रं शस्ते प्रादेषु प्रवृत्तः ६३ रजतस्य कथाकार्यादर्शनं दानमेव वा राजते हि सथाडग्यापितृभिः श्र
 यते मदी तस्मात्पितॄणां रजतमभीष्टं प्रीतिवर्धनं ६४ इति मार्कंडेयपुराणे मत्स्यसोपदेशोऽष्टाध्यायः ॥

तस्मात्कुतप इति विप्रत इति ६२ अत्र वर्ज्यमाह वर्ज्यानीति शस्ते प्रशस्ते ६३ रजतस्य अष्टे निमित्तमाह राजते हीति हि यस्मात्पितृभिः
 राजते पात्रे श्रुनियो वोनमहो सथाडग्यादिकर्मकः इति श्रयते इति वाक्यस्य कर्मतं बोध्यम् ६४ षड्विंशतमोऽध्यायः ॥

मा ७
टी
१३.

इदानीं प्रादुर्भाति कारकाणि विहितानि द्व्याण्यविहितानि च दर्शयितुमाह अतः परमिषादिना प्रादुर्भातमानां १ तत्र प्रीतिकारकाणि भक्ष्याणां ह
मासमिषादिना दधिदीर्घतशर्करान्वितं हविषान्नं २ हरिणस्य मृगविशेषस्येदं मांसं हारिणं शशमृगः तस्य पिशितं मांसं ३ शकुनस्य
पक्षिणश्च देशाकुनस्य करोरुवाहः तस्यामिषं मांसं च्छागलं सप्तमं मांसं च्छागलं एतस्य मृगस्येदं पेल्लेयं ४ कुरुर्नाम मृगः गवयोगो सह
शोमृगः ५ अश्वमेधस्येदं सौरभं गव्यं पयः गोर्दुग्धं तत्र पाकविकारः पायसं ६ विपिवं विदियत्तीणं हृदं येन मेजापतिम वाध्रीणं सज्जतं प्रा

मसालसोवाच अतः परं पृथग्वेदं पुत्रभक्ष्याय दातुं पितृणां प्रीतये यदा वर्ज्यं वा प्रीतिकार
कं १ मासेतृभिः पितृणां तहविषान्नं न जायेते मासद्वयं मत्स्यमांसं सूरसिंयांति पितामहाः २ श्रीत्या
सान्धारिणो मांसं विज्ञेयं पितृत्वे सये चतुर्मासं सप्तपुष्पातिशयस्य पिशितं पितृन् ३ शाकुनं पंचवेमा
सान्धारिणो मांसं सूरकरामिषं च्छागलं सप्तवेमासां नैल्लेयं चाष्टमासिकौ ४ करोति तृप्तिं नववेरुर्मा
सेन संशयः गवयस्यामिषं तृप्तिं करोति दशमासिकौ ५ तथैकादशमासां सूरशैरप्रे पितृत्वं सिद्धं
संवत्सरं तथा गव्यं पयः पायसमेव वा ६ वाध्रीणसामिषं लोहं कालशाकं तथा मधु दोहित्रो मिष्टम
मध्वयश्चायस्य कुलोद्भवैः ७ अनंतो वै प्रयच्छति तृप्तिं गौरीसतस्तथा पितृणां नात्र सन्देहो गया प्रा
देव पुत्रक ८

द्व्यांतिकाः प्रादुर्भाति कर्मणि यस्मिन् जलं पिवतः कर्णो जलं स्पृशतः स विपिवः विभिर्मुखनकर्णाभ्यां च पिवतीति युस्य्यादीणो द्वियं संभोगात्
ममजापतिमजमिष्यः अयेत्वाहः कस्यो वोरकृशिराः येन यदो विहंगमः सर्वे वाध्रीणसः प्रोक्तश्चेवाने गमीकृतिरिति लोहो लो
हितच्छागलस्येदं लोहं कालशाकं उतलशाकं मधुमादिकं यस्यास्य कुलोद्भवैः पुत्रादिभिर्वान्यवेदं तन्नामं तं तृप्तिं प्रयच्छति दत्तं स

७
१३.

वर्णानां वनोद्भवानां मध्ये ये ते राजप्रणामाकारदयः पितृहृदयेः १६ यवादयोऽग्रामोद्भवानां मध्ये प्रतिशोभनाः प्रशस्ताः १० वर्णाना
 दे वर्णा इति गर्हितानिदिताः ११ रसैर्वर्णैश्च हीनारहिताः १२ निर्यासाः दुमरसाः १३ शास्यते लोकप्रसिद्धावाचानस्तयते १४
 आदेवर्णयनमाह यच्चापीति उक्तोचनः कसीदात् पतिताप्रष्टात् अन्यायेनयः कस्याशुक्तः विक्रयः १५ एवं वर्जं

राजप्रणामाकप्रणामाकौतहस्यैवप्रशतिका नीवाराः पौष्कलाश्चैववर्णानां पितृहृदये
 यववीहीसगोधूमोतिला मुद्गाः ससर्षपाः प्रियंगवः कोविदारानिष्पावाश्चानिशोभनाः १० वर्णा
 मर्कटकाः आदेराजमाषास्तथारावः विप्रुषत्कामसूराश्च आहकर्मणिगर्हिताः ११ लघुनेर
 ज्ञनंचैवपलाण्डपिण्डसूलकं कदंभेयानिचान्यानिहीनानिरसवर्णातः १२ काथारिकामलाह
 निलवर्णान्मूषराणि च आरक्तायेचनिर्यासाः प्रत्यतलवर्णानि च वर्जयेतानि वै आदेयश्चवाचा
 नशास्यते १५ यच्चापुक्तोचनः प्राप्तपतिताघडपार्जितं अन्यायकस्याशुक्तोत्पदं वाचविगर्हि
 तं १५ दुर्गभिफेनिलं चापुतैथवाप्रवरोदकं नलभेघर्गोस्तस्मिन्नक्तं यच्चापुदरुतम् १६ यन्नसर्वा
 यतोत्सृष्टं यच्चाभोज्यनिषानजं तदहर्जं सलिलं तातसदेवपितृकर्मणि १७ मार्गमाविकमोष्टं च
 सर्वमैकशफं च यन्माहिषं वामरं चैवथेत्वा गोश्चाप्यनिर्देशं १८ पित्रर्थं मे प्रयच्छ सेत्सुक्ताय च
 दाहते वर्जनीये सदा सद्भिस्तपयः आहकर्मणि १९ वर्णाजंतमतीरुतावितिः सुष्टातयागि

लमप्याह दुर्गभीति १६ सर्वत आयेतेन प्रवाहेणानोत्सृष्टं निर्गतं अभो ना अनिष्टदृष्टशब्दोऽग्रदुर्गन्थावाचकर्म
 जात्रिषानाजलाजातं १७ स्माराणां पानां कृतं निपातं मार्गं यवमुत्तरनदर्शहेभ्यो निष्कान्तमनिर्देशं गोनिषानसदृशाहा
 छदित्यर्थः १८ १९ एवं वर्णाधुवमप्याह वमेति शूलमुपवती सुष्टादयाप्रतिष्ठानोक्तिप्रादीनां दुष्टः शब्दो यस्य अभिप्राहे १॥

मा.
पु. टी.
१३२

प्रजोभेयां पशून् हिंसातेऽं प्रहिमुत्तमामित्यादिना नंतरा व्यापेन्नपोदशी आह सस्तुतत्वात्तद्वाहं आचते तथेति एवं मनंतरा व्या
यपवमद्याससजनप्रेष्टामित्यत्रस्तुतेऽप्राह मवप्रकर्तव्यमाह मवास्वेति तथादत्तिरागयेनेसूर्यसदत्तिरागतोदिने ३४ प्रा
संगिकमुत्ताप्रस्तुतमाह तस्मादिति ३६ पितृतर्पणो सर्वदेवप्रीणानमाह वस्तुनिति प्रीणयेति प्रसादं गच्छति तर्पयेति
च तथाचोक्तं मत्स्यपुराणे पितृप्रीणा तियोभक्त्याते पुनः प्रीणयेति तम् यच्छति पितरः पुष्टिं स्वर्गं योग्यं प्रजाफलम् देवकार्या
दपि पुनः पितृकार्या विशिष्यते देवतानां च पितरः पूर्वमाप्यायने स्मृते इत्यादि ३७ सुख्यगोशाभ्यां फलाभ्यां मोक्षाभ्युदयत्र
पं फलमाह आयुरिति तत्र मोक्षो सुखं फलमिति वक्तुं गौणं ३८ उपसंहरति यतन्ने इति यथोदितमिति आदिसर्गात्प्रभृतिरेवं स

तस्मात्संप्रजयेद्भक्ष्यास्वपितृभ्युत्तमानवः कामानभीप्सु कलान्यायाद्यात्मविमोचनं १ वस्तु
नुशंसयादित्यानुत्तत्रयदत्तारकाः प्रीणयेति मनुष्याणां पितरः प्राह तर्पिताः ३० आयुः प्रजा
पशून् विधां स्वर्गं मोक्षं सुखानि च प्रयच्छति तथा राज्ञो पितरः प्राह तर्पिताः ३८ यतन्ने पुत्रकथिते
प्राह कर्म यथोदितं एवं कुर्वीत धर्मतः प्राहं सम्यक्समाहितः ३९ इति श्री मार्कंडेयपुराणे मरा

प्रदायः प्रवृत्त इति भावः यत्तुक्तं मत्स्यपुराणे तेभ्यः सर्वे च मनवः प्रजासर्गे विनिर्मिते जात्या प्राह निजं वृत्तिधर्मभावेऽपि सर्वदा तेभ्यः
वपुनः प्रापुः प्रसादाद्योगसंगतिं पितृणां मादिसर्गं तु प्राह मेव विनिर्मितमिति पवमिति इत्यमिदं प्राह मादित्याग्रेरुपपन्ने देश
कालद्रव्याप्यसा मर्ण्यादिनक्रियेतत्तदा दृष्टाष्टकाप्राहं नित्यत्वात्कर्तव्यं वास्तुनां साकारेण स्वाध्याययज्ञानामिह लोकेन पिका
वित्तं परश्च निरयगा मित्वं नन्मातरे चैव लालमिति प्रत्यवायः स्यात्तस्मात्तुक्तं कुर्वीत सम्यक्समाहित इति तथा च श्रुतिः यो
देव वास्तुनां शिवाभिहृत्य नत्वा दार्यं परिभवस्य यज्ञेन संभवत्यतर्हि तांश्च देवाश्च पितरो भवन्ति स्वर्भूलो कानां नुसरति अन्ते अंत्य
त्वमधिगच्छतीत्यादि ३९ यद्विशतमोऽध्यायः १८ ॥

लसो पश्येत्प्राह वृत्तिवर्जनिर्ग

अथ काष्प आह स्वकालान्तं प्रतिजानीते काम्यानामिति १ प्रतिपत्ततिः हि पदप्रदाभत्यादिसंप्रतिदायिनी वरोर्णोपनेदरा
तीति तथा २ गजाधिपत्यं हस्तिसेनारज्यं पादोतरे गणानां श्रेण्यादीनामाधिपत्यं अहिमुत्तमो संपत्तिः ३ स्त्रियः स्त्रीः क्रिया परः आ
दत्तमरः ४ यथा संभविता यथा लब्धेनात्रेनेज्यशक्त विषयमेतत् आह स्वयोग्याविदिताः परार्थाः पूर्वोक्तास्तेषां संपत्तिः सम
न्वितो वेति शक्त विषयमेतत् ६ अमावसी आह माह पुरुषः शुचि रित्यादिना ७ अमास अमावास्या सवर्गवचनेनित्यकर्म विषय

मदालसो वा काम्यानां श्रयतो वत्स आह नोतिथि कीर्तने नत्तज्जाणं परनेह स्वर्गभूति यशो र्थं १
प्रतिपद नलाभाय द्वितीया द्विपद प्रदा वरार्थं दाहतीया तृचतुर्थी शत्रुनाशिनी २ श्रियं प्राप्नोति
पंचम्या षष्ठा पुण्यो भवेन्नरः गजाधिपत्यं सप्तम्या षष्ठ्या अहिमुत्तमो ३ स्त्रियो न वम्या प्राप्नोति
दशम्या दशम्या कामता वेदास्तथा मुयात्सर्वाने कादशपा क्रिया परः ४ द्वादश्या न यलाभं तु प्रा
तिपित्पृजकः प्रजामेथां पशून् वृद्धिं स्वातंत्र्यं पुष्टिमुत्तमो ५ दीर्घमापुस्तये चर्यं त्रयोदशपा क्रि
या परः अर्वा प्रातिन सत्तेहः आह प्रदायरो नरः यथा सम्भविनात्रेन आह संपत्तमान्वितः ६
युवानः पितरो यस्य मृताः शशेण वाहताः तेन कार्यं चतुर्दशपा यत्नेन पुरुषः शुचिः सर्वोन्कामा
नवाप्नोति स्वर्गं चानंतमश्नुते अमास उर्वताः आह न किंचिदति डर्लभम् कृतिका सप्तपितृन
च स्वर्गं प्राप्नोति मानवः अपत्यकामो रोहिण्या सोम्ये तेन सितं लभेत् १॥

त्वमस्याः सूचयति किंचातिथीनां शुक्लेतरयोः सामान्येनैव ग्रहणमिति केचिदाहुस्तत्र आह स्वपितृप्रीणनेन पितृपुत्रः का
लस्तु अपराह्ण कालवत् कृष्णपक्षपव यदुक्तं प्राक्यथैव शुक्लपक्षादपि तृणामसितः प्रियः तथा पराह्णः पूर्वाह्णात्पि
तृणामतिरिच्यत इति ८ एवंतिथीरभिधाय नत्तज्जाणाह कृतिकासित्यादिना अर्च्यं अर्चयित्वा सौम्ये सोमदैवज्ये रगशिर

मा.
पु.टी.

१३३

133

१० ११ १२ १३ १४ १५ भिषकसिद्धिचिकित्साशास्त्रकोशाल्य वारुणोवरुणवेवत्पेशानभिषति १५ प्रौष्टपदेप्रौष्टपदेदेवतेषु
वभादपदायांविन्देहमेत उन्नेरे अन्तरभादपदाया कुप्यमुक्तातदीनंस्वर्णादि १६ ऋतौषु नतत्रेषु तत्रवित्त आदस्यतस्वविदन्

प्रौर्यमार्दीस्ववाप्रोतितेशारिचपुनर्वसौ पुष्टिपुष्टेसदाभ्यर्च्यप्रसेषासुवरात्सुतान् १० मवा
सुसजननप्रैष्टसौभाग्यं कालुनीपुच प्रदानशीलोभवतिसापत्यश्चोन्नरासुच ११ प्रयाति
प्रैष्टतोसत्सुदस्तेआदप्रदोनरः रूपपुक्ताश्चविज्ञासुतथापत्नीरवासुयात् १२ वाणिज्यला
भदास्वातिर्विशारवापुत्रकामदा कुर्वतश्चानुराधासुलभंतेचकवर्तितां १३ प्रापिपत्यंचन्ये
ष्टासुमनेवागपमुत्तमं प्राधाकासयशः प्राप्तिरुत्तरासुविशोकता १४ अवरोचमुभालोका
न्यनिष्ठासुयनंमदत वेदवित्तमभिजित्तिभिषकसिद्धिचवारुणो १५ अजाविकंप्रौष्टपदेविंदे
ज्ञार्यातेथान्नेरे रेतीपुतथाकुप्यमुष्टिनीपुतरंगमान् १६ आदं कुर्वस्तथाप्रितिभरणीष्टागुरुत्त
मं तस्मात्कात्याति कुर्वीतऋतेष्वेतेषुतत्रवित्त १७ इतिमार्कण्डेयपुराणमदालसानुशासनं
काम्यआदकालकथननामसप्तविंशतितमोऽध्यायः १८ मवालेसावा पवंपुत्रगृहगृहस्थे
नदेवताः पितरस्तथा संपुन्याहव्यकवाभ्यामन्नेनातिथिवंधवाः १ भूतानिभृत्याः सकलाः
पशुपतिसरीरयाः भित्तोयाचमानाश्चयेचामेवसतागृहे सदाचारवतोतातसाधुनागृह

१७ इतिसप्तविंशतमोऽध्यायः पतस्योक्तस्यआदकल्पस्यमुख्यफलसिद्धिप्रदः सदाचारोयतन्निदययितुं प्रोक्तमनुवदति पवमिति

मेधिनोपायंयुक्ते समुल्लेखनित्वेनैवसिद्धिः क्रियाः ३ ॥

१२ अथप्रातिपद्यनेप्रत्ययमाह पापमिति समुल्लेखनसंज्ञा ३ ॥

१३३

पूर्वश्लोके सदाचारवतेति श्रुत्वा तं ज्ञातं ह ज्ञानमोदन पूर्वकं मनुयुक्ते कथितमिति पुरुषस्येदं योरुषं ४५६ आचारं सौतिपुत्रेत्या
 दि० अलक्षणां हर्लक्षणां ८६ तदेव दर्शयितुमाह विवर्गसाधन इति धर्माद्यं कामाख्ये तस्य विवर्गस्य संसिद्धौ १० तत्रादावर्थस्य
 साधने तावदाचारमाह पादेनेति अर्थस्यार्जितस्य पादेन चतुरंशेन पारम्यं परस्परलोके हितं पारम्यं गेर्धदैहिकप्रयोजनं संव
 ब्रूलकं० कथितं मे त्वया मातर्नित्यं नैमिन्निकं च यत् नित्यं नैमिन्निकं चापि विविधं कर्म यौ
 रुषं ४ सदाचारमहं श्रोतुमिच्छामि कुलनन्दिनि यत्कृत्स्नं सुखमाप्नोति परमेष्ठिनः ५ म
 दात्तसो वाचगृहस्येन सदा कार्यमाचारपरिपालनं न स्यात्तु विहीनस्य सुखं मत्र परब्रवा ६
 यत्तदा न तपोसीह पुरुषस्य न भूतये भवंति यः सदाचारे स मुह्यन्त्यप्रवर्तते ७ दुराचारे हि पुरु
 षो नैवायुर्विन्दते महत्कार्यो यत्नः सदाचारे आचारे ह तत्फलं ८ तस्य स्वरूपवत्सामि स
 दाचारस्य पुत्रकं तन्मैकमनाः श्रुत्वा तथैव परिपालय ९ विवर्गसाधने यत्नः कर्तव्यो गृहमे
 षिना तत्संसिद्धौ गृहस्य स्यसिद्धिरत्र परब्रव १० पादेनार्थस्य पारम्यं कुर्यात्सं च यमात्मवान् अर्थे
 न चात्मभरणं नित्यं नैमिन्निकान्वितं ११ पादचार्यार्थमायस्य मूलभूतं विवर्धयेत् एवमाचरतः
 पुत्रार्थः साफल्यमर्हति १२ तद्वत्पापनिषेधार्थं धर्मः कार्यो विपश्चिता परार्थार्थतथैवान् कामः का
 म्योत्रैव फलप्रदः १३ प्रत्यवायभयात्कामस्तथाप्यश्चाविरोधवान् हि या कामापि गृहितसिद्धि
 यं संग्रहं प्राप्नुवान् यत्नवान् अर्थे न हि पादेन आत्मनो भरणं पोषणं नित्यादिकर्म व्ययसहितं १४ अर्थार्थं धनार्थं आयस्य निरुद्ध
 जन्माय धनसंग्रहाय मूलभूतं विवर्धयेत् १५ तथा धर्मसाधने आचारमाह तद्वदिति पापाच्छेदायैकः परलोकार्थमपरः पेरि
 कफललाभायः काम्यस्तृतीय इति विविधो धर्माचारः १६ कामाचारमाह प्रत्यवायभयादिति कामस्यासेवमानस्य करणा

न नवपाकः १४

मा.
पु. टी.
१३४

नाथर्मविरुद्धगोचरसेवनपरतयाप्रत्यवायोधर्मवसोविमलस्मायोभयंतेनेंदियप्रीतिनिमित्तकः प्रादादिः कामः सेव्यइत्येकः
 कामः सेव्यइत्येकः कामः अन्योद्वितीयोऽविरोधतात्पर्यमाध्यामविरुद्धतौभार्यामुपेयादित्यादिनूपइत्यर्थः तदेतद्विर्गमे
 दंसंकलयति विवर्गेनवथाकृतइति कृतोनिर्वाहितइत्यर्थः १४ पतेषामन्योन्याश्रयतांतदितरतांच परस्परानुबंधानि
 ति अन्योन्यसापेक्षानित्यर्थः नहिधर्मः केवलोद्यकामाभ्यांरहितः सेवितुंशक्यः अर्थेनसापेक्षत्वादिंद्रियाराण्डुष्यप्रवृ
 त्तेश्चानिष्ठापातात् नचकेवलावर्णकोमोधर्मविहायसेवितुंशक्योतयोः कारणेनधर्मेणसद्विरोधात् तदुक्तं धर्मोदय
 श्रुतामश्रुसकिमर्थेनसेव्यतइत्यादि शास्त्रात्तावदेतदन्यत्रास्माविरुद्धोवेत्तः विपरीतानुबंधान्तरस्परनिरपेक्षांशदेशकाला
 परस्परानुबंधांश्चसर्वानेतान्विचिंतयेत् विपरीतानुबंधांश्चधर्मादीस्ताभ्युत्पत्त्यमे १५ धर्मो
 धर्मानुबंधोर्धोधर्मोनात्मार्षवाथकः उभाभ्यांरहिधाकामस्तेनतोर्विधापुनः १६ वास्ये
 मुरुतेतुंयतधर्माध्यापिचिंतयेत् समुत्पायतथाचमप्राप्नुरेवानियतः शुचिः १७ पूर्वो
 संस्थासनतत्रापश्चिमासदिवाकरं उपासीतयथात्यायनेनानाजसादेनापदि १८ असत्प्रलापन
 रतेवाकारुष्यचवर्जयेत् असत्प्राप्तमसहादेससत्सत्त्वोचपुत्रक १९ सायेप्रातरुत्थाहोमेज्ज
 वीतनियतात्मवान् नोदयास्तमनेविमुमुक्षुदीप्तेनविवस्वतः २० केशप्रसाधनादधीर्दर्शनेदं
 दिवशादेतेसेवाइत्यर्थः २१ तदेवाह धर्मइति धर्मोधर्मानुबंधोधर्मप्रयोजनः नित्यकर्मादिवत् नहिनित्यस्यकर्मणोय
 र्मेविनाकिंचित्फलसमाप्तिरवश्यं धर्मस्वामिभिर्गीतास्तुवोपित्याप्रयचितेतेवदृष्टव्यं एवमर्थोधर्मोधर्मानुबंधोयवसचा
 त्मनार्थस्यवाथकोनभवति अर्थविनायागादिधर्मानुष्ठानस्यानुपपत्तेः उभाभ्यांधर्माध्यामिधाकामोद्विप्रकारः २
 वोक्तः कामोवाथनीयोनभवति गृहस्थादिधर्मवर्धमाध्यामिधाविनाकामस्यानुपपत्तेः पुनश्चतेनकामेनतोर्विधाधर्माध्यामि
 वाथनीयोनभवतः कामंविनाधर्मार्थयोरनुपपत्तेरित्यर्थः २६ एवंविर्गस्याचारेनिद्रूप्याथान्यदाचारनिद्रूपयति त्रासेइत्या

तत्रैववर्तते विग्रहोऽत्रोक्तः २२ ॥

तद्वद्वत्तु पवकापीतिवर्तते
 तद्वद्वत्तु ३१ धर्मावस्यतेऽपिनादे

दिना २७ अनापदिशापदंस्तोमोर्गोर्देवैर्नंजसात् १८ १९ २० २१ २२ २३

उदकापारजस्तलायाः ११ कपालकाः अस्थीनि १५ १५ १६ अंतर्जानुर्गुप्तजानुः १७ उपवातोवाथा १८ १९ २० भिन्नेच्छिने २१ २२ प्रतिरू
 नशापरस्त्रियनेसेवपपेपदात्मनः प्राकृत उदकादर्शनस्पर्शवर्ज्यसंभाषणतथा २३ नासुमूर्तपु
 रीषेवांमेषुनेवासमाचरेत् नाधितिष्ठेत्कृत्स्नवृक्षकशभस्सकपालकाः २४ तुवाङ्गास्थितृणातिर
 न्नवस्त्रादिकानिच नाधितिष्ठेत्तथाप्रातः पायपुत्राणिवाभुवि २५ पितृदेवमनुष्याणांभूतानांच
 तथार्चनं कृत्वाविभवतः पश्चाद्गृहस्थोभोक्तुमर्हति २६ उदङ्मुखः प्राञ्चुखोवासाचातोवाग्यतः
 शुचिः भुञ्जीतात्रेचतस्त्रितोसतंजानुः सदानरः २७ उपवातपुत्रेदोषानाम्यसोदीरेयुधुयः प्रत्यत
 लवणवेर्ज्यमन्नमत्सुप्नमेवच २८ नगच्छन्नचतिष्ठेन्नैविरम्भोत्सर्गमात्मवान् कृवीतनेववाचामन्न
 किंचिदपिभक्षयेत् २९ उच्छिष्टोनालयेत्किंचित्स्वाध्यायंचविवर्जयेत् गोत्रास्मरणतथावाग्निंस्वस्र
 र्थानंचनस्पृशेत् ३० नचेत्ततरविनेदुर्जननतत्राणिकामतः भिन्नासनंतथाशय्याभाजनंचविवर्ज
 येत् ३१ पुत्राणामासनंदयंप्रत्युत्थानादिसत्कृतं अनुकूलंतथात्वार्यमभिवादनमर्चकं ३२ त
 थानुगमनं कुर्यात्प्रतिकूलंनसेजयेत् नेकवस्त्रमभुञ्जीतनकुर्याद्देवतार्चनं ३३ नवाहयेद्दि
 जानाग्नौमेहं कृवीतबुद्धिमान् स्नायीतननरोनग्नौनशयीतकराचन ३४ नपाणिभ्यामुभाभ्यां
 चकरपूयेत्तशिरस्तथा नवाभीक्ष्णशिरः स्नानंकार्येनिकारणानरैः ३५

लसहितं ३३ वाहयन्मर्दनादिकंतभ्योहस्तेननकारयेत् मेहंजलेनसेचनम् ३४ ३५ ॥ ३५

मा.
७. टी.
१३५

अनथायेष्वपत्तमसीचतर्दश्यमावासादिषु ३६ आस्तरणादिसंश्रुतं नमेहेतमूतोत्सर्गनर्ज्वीत ३७ आवाथासुरोगादिषु ३८

पिरःस्नानश्चतैलेननाङ्गं किंचिदपिस्पर्शेत् अनथानयेषुसर्वेषुस्वाध्यायंचविवर्जयेत् ३९
 आस्तरणानिलगोसूर्यान्नमेहेतकदाचन उदङ्मुखोदिवा रात्रावुत्सर्गं दक्षिणामुखः ४० आ
 वाथासुरयाकामंक्रूर्यान्मूत्रपुरीषयोः उद्धृतंनयुरोर्ज्यात्कुहंचैनं प्रसादयेत् ३८ परिवा
 दंनशृणुयादमेषामपि कुर्वतां पन्थादयोऽत्रास्तरणानां शोभादुःखात्तरस्यच ३९ विद्याधि
 कस्यगुर्विण्णभावात्तस्यमहीयसः मूकान्धवधिराणांचमत्तस्यान्मत्तकस्यच ४० पुंश्चल्याः
 कृतवैरस्यवालस्यपतितस्यच देवालयैवेत्यतदंतथैवचचतुष्पथं ४१ विद्याधिकं गुरुदेवेषु
 धः क्रूर्यात्प्रदक्षिणां उपानदस्त्रमात्यादिभृतसमैर्नधारयेत् ४२ उपवीतमलंकारंकरकंचैवव
 र्जयेत् चतुर्दशपातथाष्टस्यापेवदशपाचपर्वस ४३ तैलाभ्यंगंतथाभोगंयोषितश्चविवर्जयेत्
 नक्षिप्रपादजङ्घाश्रुश्रात्तस्तिष्ठेत्कदाचन ४४ नचापिवित्तिपेत्पादौपादं पादेननाकमेत ममा
 भिचातमाकोशं पेसुनंचविवर्जयेत् ४५ देभाभिमानेतरूपा निनर्ज्वीतविवर्जयाः मूर्खान्मत्तय
 सनिनोविनृयात्मापिनस्तथा मूनांगंश्चाधिकंगंश्चनोपहासैर्विदूषयेत् परस्पदं नोघल्ले
 ल्लितार्थं पुत्राशिक्षयोः ४७

गुरोःपरिवादंनिदां ३९ ४० ४१ उपानतपात्रः ४२ करकंकमंकमण्डलं ४३ तिस्रोप्रसूतौपादौनंचेचयेनसः ४४ आकोशः अभिशापः पे

अमंसुचकते ४१ ४६ उपदोसंस्पर्शं गत्वाद्युद्भावमपरेः परितोसैः ४७ ॥

प्रासनमासत्यादि उपसाधयेत्साधयेत् ४८ ५१ वर्ज्यावीरुथोर्कतलादयः ५० अगस्त्यशिरसादायदक्षिणतश्चार्थः पुरन्दरेशकं
पूर्वतश्चार्थः ५१ उपरागेराहुशिरसोस्त्रानंर्जवीतेत्यर्थः ५२ धूनेयक्तययेत् उल्कालयेदित्यर्थः ५३ ५४ विदशादशाहीनेजीरामि

तद्वनोपविशेत्प्राज्ञः पादेनाक्रम्यचासने संयाचं कृत्वा संयाचं नार्थमुपसाधयेत् ४८ सायंप्रातः
अभाक्तव्यं कृत्वा चातिथिं पूजने प्राङ्मुखो दक्षुर्वा वापि वाग्यतो दंतधावनं ५१ कर्त्तव्यं सततं
वत्सवर्जयेद्द्वर्ज्यावीरुथः नोदविशाराः स्वपेजातु न च प्रत्यविशारास्तथा ५० शिरस्यगस्त्यमास्या
यशायीताथ पुरन्दरं नतु गन्धवतीष्वपुस्त्यायीत नतयामिशि ५१ उपरागे परस्त्रानमृतेदिन
मुदाहृतं अयमृत्प्रातश्चास्त्रातो गात्राण्यस्य रपाणिभिः ५२ नचापि धूनेयत्केशान्वास
सीत च धूनेयत् नानुलेपनमादद्यादस्त्रातः कर्हि विदुषः ५३ नचापि रक्तवासाः स्याच्चिश्वा
सितथरोपिवा नच कुर्याद्विपर्यासं वा ससोर्नापि भूषणं ५४ वर्ज्यं च विदशा वस्त्रमत्यतो यद्दत्तं
च यत्तु केशकीटावपन्नं च तुर्यं च अभिरवेत्तितं ५५ अवलीकावपन्नं च सारोद्वरणद्वयितम्
पिष्टमांसं च यामांसं वर्ज्यं मांसं च पुत्रक ५६ न भक्षयित सततं प्रत्यत्तलवणानि च वर्ज्यं च
रोषितं पुत्रभक्तं पर्युषितं च यत् ५७ पिष्टशाकेत्तु पयसा विकारात्पनं दनं तथा मांसं वि

मिति यावत् अत्यंतमुपहतं प्रतिजीर्णं केशोत्पादिना सार्थं न निषिद्धं मांसवर्जनम् अवपन्नं मि
लितं तल्लं संधिष्टं च मिः सारमेयैव रवेत्तितं ५५ अवलीकमास्त्रादिप्रमुवपन्नं मिश्रितं सारोद्वरणनडुष्टं निःसारं ५६ प्रस

रं केनापि रितं लवणं भक्तमं न पुरुषितं सः पर्व ५७ विरोषिताः चिरका
लपक्षाः १८

मा.
पु. टी.

१३६

नास्नातइत्यादिनाभोजनेनियमः संविष्टः सप्तः ५१ नोर्वायुपविष्टइति स्थंडिले प्रासनरहितइत्यर्थः शाववत्शावपुरुः वदन्
जन्मन ६० ६१ ६२ ६३ अत्रस्यभुजिक्रियाभोजने ६४ ६५ समभ्युत्पसंमार्जयित्वा ६६ हिहिंवारंप्रास्यांतललाटे खानिर्इन्द्रियहाराणि

उदयास्तमनेभानोः प्रायनेचविवर्जयेत् नास्नातो नैव संविष्टो न चैवान्यमनानरः ५१ नचैवशा
यनेनोर्वायुपविष्टो न शाववत् नचैकवस्त्रेन वदन्नेततामप्रदाय च ६० भुज्जीतपुरुषः स्नातः
सायंप्रातर्यथाविधि परदारान्तगतयाः पुरुषेण विपश्चिता ६१ इष्टापूर्वायुषादेरीपरदारग
तिर्हरेणा नदीदृशमनायुषं लोके किञ्चलविद्यते ६२ यादृशपुरुषस्येदपरदाराभिमर्शेण
देवार्चनायाः कार्याणि तथागुर्वभिवादनं ६३ कुर्वीतसम्यगाचम्यतद्वज्रभुजिक्रियां अफेना
भिरगन्धाभिरद्भिरेव्याभिरादरो ६४ आचामेत्सुत्रप्राणाभिः प्राशुरेवोदश्रुवोपिवा अंत
र्जलादावसथाद्वल्पीकान्मूषिकम्यलात् ६५ कृतशोचावशिष्टांश्चवर्जयेत्पंचवैमदः प्रत्ता
त्यदस्तेपादौ च समभ्युत्पसमाहितः ६६ अंतर्जालुस्नयावामे त्रिचतुर्वापिवेदयः परिस्न्य
दिशस्यांतं खानिर्मूर्यान्मेव च ६७ सम्यगाचम्यतोयेन क्रियां कुर्वीत वैशुचिः देवतानामृषीणां
चपितृणांचैव यत्नतः ६८ समाहितमताभूत्वा कुर्वीत सततं नरः क्षुत्खानिष्टीचवासश्चपरिधा

सप्तमः ६२ ॥

तथाचात्रस्मृतिः कृत्वा लंयादशोचं विमलमथ जले त्रिः पिवेत्तद्वज्रे हि स्तर्जनं गुह्यकाभ्यां सज्जन्मभिष्टोत्रासिकारं प्रयुग्मं अंगुष्ठाना
मिकाभ्यां नयनयुगलं कर्णयुग्मं कनिष्ठयुग्माभ्यां नाभिदेशं रुदयमथ तलेनो गुलीभिः शिरोसाविति ६९ ६८ ६९ ॥

१३६

अवलीढे भोजनविषये तदेवांते च मने १० आलस्यं न संशर्शनं पूर्वस्य गोष्ठ्यादिकस्याभावे ततस्तेषां परमुत्तरं दक्षिणं अवराणस्य शंक्रुयादित्य
शुः ११ तदेवाह अविद्यमान इति १२ १३ १४ प्रमथ्य कर्म शिरः केशकर्तनं १५ १६ १७ पित्रो र्याये च मी सप्तमी पंचम सप्तम गभीर्यत्रा

तदेवलीढे वांते च तपानिष्ठीवनादिषु कुर्यादा च मनं स्पर्शं गोष्ठ्यस्यार्कदर्शनं १० कुर्यात्तालस्य न
वापि दक्षिणं अवराणस्य वै यथा विभव नो र्येतत्पूर्वाभावे ततः परं ११ अविद्यमाने पूर्वोक्ते उत्तर
प्राप्तिरिष्यते न कुर्यादंत सङ्घर्षनात्मनो देहताडने १२ स्वप्नाध्ययनभोज्यानि सत्पथोऽश्वविवर्ज
येत् संध्यायामेभ्युने वापि तथा प्रस्थानमेव च १३ पूर्वाह्णे ताते देवानां मनुष्याणां च मध्यमे भुक्त्वा
तथा पराह्णे च कुर्यात्तपितृसृजने १४ शिरः स्नातश्च कुर्यात्तदैवंपित्रमथापि वा प्राप्नुवेत्वा दक्षु स्वा
वापि प्रमथ्य कर्म च कारयेत् १५ व्यंगिनी वंजयेत्कन्याकुलनामपि रोगिणी विह्वला पिड्वला चै
व वाचादा सर्वहृषिता १६ अच्यंगी सोमनासा च सर्वलक्षणलक्षिता तादृशी मुहुरेत्कन्या श्रेयस्का
मो नरः सदा १७ उद्वेगितमात्रोऽप्यपंचमी सप्तमी तथा रते दारोऽस्य जेदार्थो दिवा च स्वप्ने मेषुने
परोपतानं कर्म जेतपीडो च वर्जयेत् उदका सर्ववर्णानां वज्राशत्रि च तृष्टये १८ स्त्री जन्मपीर-
दारा र्थं पंचमी वापि वर्जयेत् ततः षष्ठा प्रजेदार्थो श्रेष्ठायुग्मासपुत्रक ९ युग्मासपुत्राचार्यते
स्त्रियो युग्मासरात्रिषु तस्माद्युग्मासपुत्राथी संविशेत्तनवः सदा ८१

१८ परेषां पुपतापकं हिंसने जेत नो सामान्या नो उदका पुष्यवती १९ युग्मासमध्याह्नी रात्रिः श्रेष्ठा ८० संविशेत्तमेभ्युनार्थं शयीन ८१

मा.
पु.टी.
१३७

तत्रापि वंर्णदिनमाह विधर्मिरा इति पर्वार्योक्तिदिने गर्भसंस्थाविधर्मिरातिरुद्धधर्माचरिणो जायन्ते षण्णकानपुंसकाः ८१
 कटभूमिमावृत्ताभूमि ८३ यन्निनायासिकानां तपस्विनां च परिवादे निन्दां परिहासमुपहासं ८४ उत्कृष्टस्यान्नमस्यप्रपक्वस्य
 विधर्मिरातिरुद्धधर्माचरिणो जायन्ते षण्णकानपुंसकाः ८१
 स्नायीतचैलवान्मृजः कटभूमिमुपेत्य च देववेदहिजातीनां साधुसभ्यमहात्मना ८३
 गुरोः पतिव्रतानां च तथा यंचितपत्तिनां परिवादेन कुर्वीत परिहासं च पुत्रक ८४ कुर्वन्ना
 मविनीतानां न श्रोतव्यं कथंचन नोत्कृष्टशय्यासनयोर्नापक्वस्य चारुहेत ८५ नचा
 मंगल्यवेषाः स्यान्मचामंगल्यवाग्भवेत् यवलास्यरसवीतः सितपुष्पविभूषितः ८६
 नोहुतो न्मत्तमूकश्च नाविनीतैश्च यंदितः गच्छेत्सैत्रीनशीलैर्न च चौर्यादिद्विपितैः ८७
 नवातिथयशीलैश्च न लब्धेनापि वैरिभिः न वन्धकीभिर्न नृनैर्वन्धकीपतिभिस्तथा
 सार्धं न वलिभिः कुर्यान्न च नृनैर्न निन्दितैः न सर्वशक्तिभिर्नित्येन च देवयैर्नरैः ८८
 कुर्वीत साधुभिर्मैत्री सदा चारावलम्बिभिः प्राज्ञैरपि मुनैः शक्तैः कर्मणुधोगभागि
 मिः ८९ सख्यदीक्षितभूपालस्नातकस्य सुखैः सह ऋतिगादीन्पुत्रादीन् दानं च ये च गृह
 ह्यमतात् ९० यथाविभवतः पुत्रदिजान्संवत्सरोषितान् अर्चयेन्मधुपर्कं गायथाका

लमत्रदिनः १२

यमस्य ८५ ८६ उहृताः स्वधर्मन्यागिनः ८७ ८८ ८९ ९० सख्यद्विः शोभनरुदयः दीक्षितैः कृतदीक्षैः भूपालैः स्नातकैः व्रतिभिः
 सुश्रुतैश्च सदमैत्री कुर्यात् ऋतिकगुरुस्नातकजामातृवल्लभराजादीन्पुत्रादीन् दानं च ये च गृह

समयान् १२

१३७

शासनेप्राज्ञायां विवेदिरुहेवादेक्युयात् १३ १४ गृह्येभ्यः गृह्यदेवेभ्यः १५ १६ १७ धरित्रीणां मित्यत्र पितृणां मिति पाठांतरं मणि

तिष्ठेच्च शासने तेषां श्रेयस्कामो हि जोत्तमः न चैव विवेद्री माना कुष्ट्रापितैः सदा ११ सम्यग्गु-
हार्चनं कृत्वा यथास्थानमनुकृमात् संपूजयेत्ततो वक्रिंद्याच्चैवाकृतीः कृमात् १४ प्रथमां च
स्नोदद्यात्पूजानां पतयेततः तृतीयां चैव गृह्येभ्यः कषपपायतथापरां १५ ततो नुमतयेदद्या
द्द्याहुहवलिंततः पूर्वाख्याते मया यत्ते नित्यकर्म क्रियाविधौ १६ वैश्वदेवे ततः ऊर्वाहलयस्तत्र
मेष्टुणः यथास्थानविभागे तदेवानुद्दिश्य वेष्टुयक १७ पर्जन्याय धरित्रीणां दद्याच्च मणिके-
यं वायवे च प्रतिदिशं दिग्भ्यः प्राच्यादितः कृमात् १८ ब्रह्मणे वा तद्विहाय सूर्याय च यथाक्रमं
विश्वेभ्यश्चैव देवेभ्यो विष्णुभूतेभ्य एव च १९ उपसेभूतपतयेदद्याच्चौत्तरतस्ततः स्वथानमदती
त्सुक्तापितृभ्यश्चापि दत्ति १०० कृत्वा पसव्यं वायव्यायै तैत्तिभोजनं अन्नावशेषमिश्रं चै-
तोयं दद्याद्यथाविधि १०१ ततो ज्ञात्वा समुद्रतटं तकारोपकल्पनं यथाविधियथा न्यायं ग्राह्य-
स्नोयोपपादयेत् १०२ ऊर्वाहकर्मणि तीर्थे न स्नानं यथाविधि देवादीनां तथा ऊर्वाहो स्नान-
चमनविधौ १०३ अंगुष्ठोत्तरतो रेखापाणे र्यादत्तिरास्यत एतद्वा स्नमिति ख्यातं तीर्थमाचम-
नाय वै १०४ तर्जन्युष्टयो रंतः पित्रं तीर्थं मुदा हृतं पितृणां तेनेतायादि दद्यान्मन्दीं मुखदृते

केभारण्डिशेषे १८ १९ १०० १०१ १०२ १०३ १०४ १०५ ॥

मा.
पु.टी.
१३८

कस्य प्रजापतेरिदं तीर्थं कायं १६ १७ ननु नोदीमुखानां पितृणां केन तीर्थेन क्रिया कार्येत्याशङ्क्याह नोदीमुखानामिति १८
१९ नाचक्षतेन पश्येत्तथ्यं तीर्थावयंती ११ १२ १३ प्रप्रष्टव्यः शत्रुभिर्नाक्रमणीयः सस्यवती धान्यादिसमृद्धिमती १४ ससंयताः

अंगुल्यग्रे तथा देवं तेन देवक्रियाविधिः तीर्थेन कृत्वा कृत्वा मूले कायं तेन प्रजापतेः ६ पवनेभिः स
रातीर्थे देवानां पितृभिः सह सदा कार्याणि कुर्वीत नान्यतीर्थेन कर्हिचित् ७ ब्राह्मणं च मनसा
स्तपि अंगुलिं ग्राह्यं सर्वदा देवतीर्थेन देवानां प्रजापत्यं निजेन च ८ नोदीमुखानां कुर्वीत प्रातः पि
त्रोदकक्रियां प्रजापत्येन तीर्थेन यच्च किंचित्प्रदीयते ९ युगपज्जलमायि च विभ्रया च विचर
णः गुरुदेवान्प्रति तथा न च पादौ प्रसारयेत् १० नाचक्षतेन यंती गंजं नान्जलिना पिबेत् शौ
चकालेषु सर्वेषु गुरुष्वेत्युवाच पुनः ११ न विलम्बेन शौचाद्यं न मुखेनानलं धेयम् तत्र पुत्रनवस्त
व्ययत्रनास्ति चतुष्टयं १२ अणप्रदाता वैद्यश्च श्रेष्ठः स जलानदी जिता मित्रो नृपो यत्र व
लवान्धर्मतत्परः १३ तत्र नित्यं वसेत्प्रातः कृतः कृत्येनैव सखं यत्र प्रष्टव्यान्त्यर्था त्र्यं सस्यवती
मही १४ पौगः ससंयता यत्र सततं न्यायवर्तिनः यत्रामत्सरिणो लोकास्तत्रवासः सखोदयः १५
यस्मिन् कृषीवलाशेषे प्रायशो नातिभोगिनः यत्रौषधान्यशेषाणि वसेत्तत्र विचरणाः १६ तत्र
पुत्रनवस्तव्यं यत्रैतन्नित्यं सदा जिगीषुः पूर्ववैरश्च जनश्च सततोत्सवः १७ ॥

सम्यक्त्वास्मिन्धर्मवदिताः न्यायवर्तिनो यथोचितं व्यवहारिणः अमत्सरिणो कोथाः १८ कृषीवलाः कार्षिकाः श्रेष्ठाणि समया

ति १६ राजा जेष्ठमिच्छन् सर्वं कृतं रिपुभिः सहैवेयं सत्ते सत्ते च नोपद्रवस्तस्मिन् १७

सुशीलेषु सञ्चारिषु सदवा सिषु य सनादिषु तन्निवृत्त्यर्थं सहवासशीलेषु उपसंहरति इत्येतदिति १८ आदितोष्टाविंशतमोऽध्यायः ३
 कृतसदाचारानुश्रुत्येन तेनैव विशेषाभिधित्तया तदेव पुनः प्रतिपादयति प्रतः परमित्यादिना वर्णावर्जयोः प्रतिक्रियाप्रतीकारः तदाह
 स्नेहे ननु तादिना क्तं सिक्तं चिरसंभृतं चिरसंभृतं यत्कृमिति यावत् तत्पर्युषितं प्रपिभोज्यमिति १ गोधूमादीनां विक्रियाः
 स्नेहाप्रपिभोज्या इति पूर्वैरणान्वयः पंचपंचनखाभक्ष्य इति श्रुतेः शशकादयः पंचभक्ष्या इति संबंधः १३ प्रोक्षितं यज्ञे निवेदितं रो

वसेन्नित्यं सुशीलेषु सहवासिषु पंडितः इत्येतत्कथितं पुत्रमया ते हितकाम्यया १८ इति श्रीमार्कंडे
 यपुराणे मरालसोपदेशो सदाचारनिर्णयणं नामाष्टाविंशतितमोऽध्यायः ३८ मरालसोवाच प्र
 तः परं शृणुष्व त्वं वर्णावर्जप्रतिक्रिया भोज्यमन्नं पर्युषितं स्नेहाक्तं चिरसंभृतं १ अस्नेहाश्चापि
 गोधूमयवगोरसविक्रियाः शशकः कच्छपोगोथाम्बावितवद्गोथपुत्रक २ भक्ष्योपतेतया वर्ज्यो
 ग्रामसंकरकुक्कुटौ पितृदेवादिको घंच श्रोत्रास्त्राण्यकाम्यया ३ प्रोक्षितं चोषथार्थं च स्वादन्नां सं
 नडुष्यति शंखाश्मस्वर्णरूप्यारण्यरत्ननामथवाससा ४ शाकमूलफलानां च तथा विदलचर्मणा
 माणि वज्रप्रवालानां तथा मुक्ताफलस्य च ५ गात्राणां च मनुष्याणां मनुनाशोऽत्र मिष्यते तथाय
 सानां तोयेन ग्राह्यः संवर्षेण न च सस्नेहानां च पात्राणां शुद्धिरुद्धेन वारिणा श्रूयथा त्याजिनानां च
 मुसुलात् खलस्य च ६ संहतानां च वस्त्राणां प्रोक्षणात् सज्वयस्य तव कलानां मशोषाणां मसुमह्या

गिरां गोषथार्थं खादनं प्रदत्तं श्रूयवस्त्राणां शुद्धिमाह शंखाश्मेत्यादिना ४ विदल्यंते इति विदलायात् मुद्गादयस्तेषां चर्मणां मुवादीना
 मितिकेचित् ५ त्रायसानामयोनिर्मितानां ग्राह्यः पाषाणस्य ६ सस्नेहानां तैलादिलेपयुक्तानां ७ सज्वयस्य शोः अमुना जलेन म

मा.
७. टी.
१३१

प्रोत्तराणां मार्जनात् अविर्भवः तस्माद्भूतानां केशानां लोम्नां मेघतास्य मेघवायुना शुद्धिः १ सिद्ध्यर्थकानां सर्षपाणां च वायुनैव शुद्धिः
उपचातवनामशुद्धिः पितृनां कल्केन तिलकल्केन मिरगाकेन जलयुक्तेन शुद्धिः १० कार्मासिकानां कर्मासोद्भवानां तत्तराणां तन्क
रान् ११ पार्थिवानां मृगमयानां कारुः शिल्पी तस्मिन् सः परंपरिकेयं योषितो मुखं यता निमित्तं शुचीनि १२ रघ्यायोगते कर्द
मादि अविज्ञातं यस्य जन्म स्थानं न ज्ञायते तच्छुद्धमिति विज्ञेयं एवं सर्वत्र दासवर्गेणादिना सुरूदिना यदा रूते ३ देवदेव शुद्धे
त्युयोगे वाचा शुद्धमित्युक्ते वेरणा प्रशस्तमिति प्रशंसितं तत् चिरेभ्यः मानतयातीतं यत् अनेकैर्जनैर्देतारितं तादर्थ्यं न नियमितं

१३९
तृणाकारेणैव यीनां च प्रोत्तराणां शुद्धिरिष्यते प्राविकानां समस्तानां केशानां चापि मेघता १ सिद्ध्य
र्थकानां कल्केन तिलकल्केन वा पुनः सासुता तभयति उपचातवतां सदा १० तथा कार्मासिकानां च
विशुद्धिर्नैव लभ्यते दारुदंतास्थिशृङ्गाणां तत्तराणां शुद्धिरिष्यते ११ पुनः पाकेन भाण्डानां पार्थि
वानां च मेघता शुचिभेदे कारुदंता परंपरिकेयं योषितो मुखं यता १२ रघ्यागतमर्तं दासवर्गादिना रूते म
वाक्यशस्त्रं चिरातीतमनेकांतरितं लघु १३ अतिप्रभूतं बालं च दृष्ट्वा तत्र विचेष्टितं कर्मांतराणां
वशात्ताश्च स्तन्ययसुताः स्त्रियः १४ शुचिन्मश्रुतं येषां पः सर्वे त्यागं यदुदाः भूमिर्विशुद्धा तेषां

लघुभोगस्य परिपाके पथ्यं १३ अतिशयेन प्रभूतं प्रचुरं सलभं बालं बालकं दृष्ट्वा विचेष्टितं यदशुद्धिपर्यवसानं तथा तत्र सरोजिणीति
चोष्टं कर्मतत्तच्छिल्पक्रियातदंतः पर्यवसानं यासां गंगारंगालस्तेनोपलब्धिताः नादित्यमादिशालाः स्तेनोक्तौ यथयति पिवती
ति स्तन्ययोवा ललाटशः सुताया सास्त्रीणां तः शुचिन्मश्रुतं येषां पः १४ शुचिन्मः शुद्धिमयः सर्वे त्यागः प्रवहेत्यानयः अविघ
मानं दोषहेतुं यो बुद्धराश्यासां अथ भूमिर्विशुद्धिमाह भूमिरित्यादिना फालात् हलेन विलेखनात् दाहोष्णिना मार्जनं न
लसेकस्वर्कं शोषिन्माथावनं गोक्षेमः गवां वृषभाणां क्षेमः परिवर्तनैरित्यर्थः २५ ॥

१३१

अस्यापि भूयः हि हेतुत्वात् लेपादिति मद्भो मयजलेरुपदेहनात् उलेखनात् खननात् सेकाज्जलेन परितरणत् अत्र सभावतः शुद्धिता
 रतस्याल्लुहि विमिश्रता रतस्य फालादितो ज्ञातव्यं गृहशुद्धिमाह वेप्रमृदं संमार्जनात् सेकादि पूर्वकं शोधनान् अर्चनात् सत्तैषु प्रपुष्प्य
 दिप्रसेपात् केशादिभिर्वपने सचिते गवाच्चाते मत्सिकान्विते मृदादिनामुद्दये प्रोक्षितव्यं इत्युत्तरेणान्वयः १५ तैजसानां शुद्धिमाह औड
 स्वराणां ताम्रमयणां अश्वेन तारेणान्वयेन च प्रपुष्प्य सदेसी सोनागस्तयोः १७ प्रतोद्भवस्य च रुपात्रस्य च शुद्धिभिसामुभिर्भवति अमेथ्येन
 मलेनाक्तस्य भरितस्य गंधस्य दुर्गंधे रपदरणेन निराकरणेन १८ अमेथ्यामिति दाखरीस्युत्थादीनां तद्वैर्भवैर्भस्मज्जलादिभिर्गन्धा

लेपादुलेखनात् सेकाद्देशमसंमार्जनार्चनात् केशाकीटावपने च गोच्चाते मत्सिकान्विते १६ मृदमुभ
 स्मना तात प्रोक्षितव्यं विमुद्दये औडस्वराणामश्वेन तारेणान्वयेन च प्रसीसयोः १७ भस्मासुभिश्च कांस्या
 नां शुद्धिः प्रतोद्भवस्य च अमेथ्याक्तस्य मृतोयैर्गन्धा रपदरणेन च १८ अमेथ्यां चैव तद्वैर्वर्गा रंथाय
 दारतः शुचिगोत्तमिक्तोयं प्रकृतिस्थं महीगतं १९ तथा मांसं च वण्डालकव्यादादिनिपाति
 तं रथ्यागतं च वैलादितातवाताल्लुचिस्मृतम् २० रजो ग्रिरस्यो गोच्छाया रश्मयः पवना मही
 विप्रयो मत्सिकायाश्च दुष्टसंगा देहो विराः २१ अजासौ मुखतो मेथ्यो न गोवत्सस्य चाननं मातुः प्रस

वृत्तमेथ्यः रजोः पातयानं २२

पदावैश्वशुद्धिः कार्येति जलाशयानां शुद्धिमाह शुचीति गोत्तमिक्तं तर्पणकारिण समर्थं तोयं जलाशयं प्रकृतिस्थं शोषणसंज्ञा
 तनीलिकाद्यभावास्थितं महीगतं तोयं १९ चंडालेधीवैः कुव्यादेः सिंहाद्यैर्विनिपातितं तन्मांसं मुद्गवातात् चैलादि च तथा २० रजो
 रेणुः विप्रघोचलविंदवः दुष्टस्य मलादेः संगतः २१ गोर्धेलावत्सस्य दुष्टमभस्य च नास्य मेथ्यं प्रसवणो मूत्रं प्राकुनेः पत्तिराः फल
 स्यात्तनं मेथ्यं प्राकुनिनाशुकादिना पातितं फलं तन्मेथ्यमित्यर्थः यद्वा प्राकुनिः फलस्य पातनविषये मेथ्यो भवतीत्यर्थः २२

मा.
७.टी.
१४.

पणपवतविकेयवस्तुवत ११ रथायां प्रवसर्परोपरिभ्रमरो अत्रकर्मभोजने १४ विरुहामलिना रथाकर्दमोजमालोभस
पनेषां असंस्पृशः स्पर्शानर्हः मूत्रपुरीषादिभिः स्पृष्टानां पक्वा इष्टकाश्च तत्र स्पृष्टमिदं विकारेषु चित्तानां भवितानां च १५ प्रभू
ते प्रचुरंष्टरीयात्रमुपस्तंभोक्तुमानीते यदन्नं तस्मादयं भागो पिण्डमात्रमुद्धृत्य शेषस्यान्नस्य तथा मृदावमोक्षरं कुर्यादिति भो
जनमुद्विगच्छन् १६ अमुदात्रभोजने स्वात्मनः मुदिमाह उपवासश्चिन्ति इष्टमुद्धृत्य यदन्नं तदग्रातीति तथा पतच्चमुद्यमु

140
आसनं शयनं यानं नावः पथितरणानि च सोमसूर्याश्च यवनैः मुद्यंते तानि पश्यवत ११ रथावसर्प
रास्त्रानत्तुनयानात्रकर्मसु आचमेत यथा न्यायं वा सो विपरिथाय च १४ स्पृष्टानामप्यसंस्पृशेर्वि
रथाकर्दमांभसां पक्वेष्टकाचित्तानां च मेध्यन्नावायुसंगमान् १५ प्रभूतोपरुतादन्नादयमुद्धृत्य
संत्यजेत् शेषस्यमोक्षरं कुर्यादावमोक्षरं मृदा १६ उपवासश्चिन्ति इष्टमुद्धृत्य यदन्नं तदग्रातीति तथा पतच्चमुद्यमु
वेत् अज्ञाते ज्ञात एव च तदोषा पगमेव च १७ उदकास्यसृगादीन् नृत्तिकोतावसायिनः स्पृष्टास्त्रा
यीन्नशौचायं तथैव मृतहारिणः १८ नारं स्पृष्टाश्चिन्ति स्नेहं स्नातः मुद्यन्ति मानवः आचम्यैव त
निःस्नेहं गामालम्ब्यार्कमीत्यवा १९ नलं च ये तथैवास्तकष्टीवनोद्धर्तनानि च नोद्यानादौ विका
लेषु प्रातस्त्रिष्टे कदाचन १.

शोचाने प्रज्ञाने च सममित्याह अज्ञात इति तस्यामुद्विगच्छन् पस्यापगमेन नाशेन १७ सृगालो गोमायु अंतोवसायी चंद्रालः वृत्तहारि
णः प्रावनिहीरिणः १८ नरस्य मनुष्यस्य सम्यग्भिन्नारमस्थिके कसंस्नेहमाईनिःस्नेहं मुक्तनारमस्थि स्पृष्टा गामालम्ब्य स्पृष्टार्कमी
त्यवा मुदि १९ अस्त्यक्तं पादांतरे अस्थिवाष्टीवनं निष्पृतिः उद्धर्तनमेवोभ्य उन्मार्जितमग्रागादिनलं च येत उद्यानादावामादा

वृत्तवने विका लेषु विरुद्धेषु कालेषु सस्यादिषु ३.

१४.

आलये संभाषे तजने नैर्द्विष्टं कृतं देष्टुं वीरहीनां निष्पत्तिं पुत्रं उच्छिष्टानि विडादीनि गृहादृष्टिः तिपे जनेत ३१ परे रास्वान्मोपयो
गार्थं कृते वारिणि जले पंचमृदिता न्यनुदृत्य न स्नायात् पंचपिडा नितत उदृत्य न स्नायात् देवखाते पुगृहादिस्थिते पुजले पुक्रु
दो महत्तरः तदन्त्यत्तरः सरिङ्गादिनदी ३२ देवतादिनिन्दकैः सह स्पर्शने माला यं संभाषणं ३३ अत्यजं सेह्यं पतितं स्वथर्मा
प्रहं विथर्मा पाषाण्डीषण्डी न पुमान् विवस्त्रानयः ३४ स्तनिर्यातका न्काया लिकान् पादांतरे स्नाया उच्छादिनिर्यातका

न चालयेत्तनहिष्टं वीरहीनां तथा स्त्रियं गृहाड उच्छिष्टं विरामूत्रपादां भोसिति पेहृष्टिः ३१ पंचपि
डा न्यनुदृत्य न स्नायात् परवारिणि स्नायीत देवखाते पुसरो क्रुदसरित्त्तुच ३२ देवतापित्तसच्छा
स्वयत्तमं त्रिदिनिन्दकैः कृत्वा च स्पर्शनालायं मुह्यत्तर्कावलोकनात् ३३ अवलोक्य तद्योदव्या मे
त्यजं पतितं शवं विथर्मिस्तिकाषण्डी विवस्त्रां तावसायिनः ३४ स्तनिर्यातकांश्चैव परदाररता
श्रये यतदेवदिकर्तव्यं प्रोक्तः शोधनमात्मनः ३५ अभोज्यस्तिकाषण्डी मानो राखुश्चक्रुक्ता
न पतिताश्चुचिचंडालस्तदाश्रयं धर्मवित ३६ संस्पृश्य मुह्यति स्नानाड दव्याग्रामस्तुकेरा त
चस्तिकाशे च दधितान् रुषानपि ३७ यस्य चानुदितं दानिर्गृहे नित्यस्य कर्मणः यश्च ब्राह्मणं
त्यक्तः किल्विषी सने राधमः ३८ नित्यस्य कर्मणो हानि न कुर्वीत कदाचन तस्यैव करणवन्तः केव
त्रिर्द्वारिणः परदाररता मारदारिकान् यतदिति सर्वश्लोकप्रोक्तं शोधनमर्कावलोकनात्मकं ३५ अभोज्यं कलन्नादिकं अभोज्यादी
नं स्पृश्य स्नानाच्छुद्धीति द्वितीयेनात्ययः पादांतरे आविहो रोगादिना भुजः ३६ ब्राह्मणेन स्तिकादिनां सत्यतः अननुमतः
किल्विषी पातको न कदापि तस्य शुद्धिरित्यर्थः नित्यकर्म पूर्वोक्तं ३८ अतएव नित्यस्यति व्यतिरेकेण तस्य नित्याकरणस्य फ
लमाह तस्येति नित्यकर्मणः अकरणे अननुष्ठाने न त्रियुक्ते पुजत्तस्य केवलं वन्तः फलिष्यतीत्यर्थः ३९

मा.
पु. टी.
१५१

षयति कृते रिति परे ऋषिः ४६ ॥

कराचित् नृणां नित्यकर्मणोपिवर्णनामाद दशादमिति मासार्थं पंचदशदिनानि च ततः परमिति स्मृतस्ततः काशोचद्विभो
हं च नात्परं ५१ तेषु दिनेषु तेषां कर्तव्यमाद प्रेतायेति तु निर्दिष्टं ५२ तस्य दग्धस्य प्रेतस्य अस्थिचयने अस्यां संप्रदेवतयो
दि पूर्वोक्तेषु संचयनादर्थं अस्थि संचयं कृत्वा तेषां मृता शोच संपुक्ता नामंगस्य स्पर्शाविधीयते कर्मकर्तृरित्यकारः देहस्य
स्पर्शाविधातव्यः ५३ तेषां ततः परं कर्तव्यमाद साधकैः पार्थैर्लौकिकशरीरसाधनतत्परैः एवं संचयने कृतं सति सपिंडा
नां सनाभीनां स्पर्शाप्यविधीयते अग्नौ मृतैः स्पर्शाविधातव्य इत्यर्थं संचयनात्सर्वतः सपिण्डैरपि स्पर्शानकाय इति एवं

२१ शाहं ब्राह्मणस्तिष्ठेद्दानं होमादिवर्जितः क्षत्रियो ह्यदशाहं च वैश्यामासार्थमेव च ५० शूद्रः
स्तुमासमासीत निजकर्मविवर्जितः ततः परं निजकर्मकुर्युः सर्वयथोदितं ५१ प्रेताय सलि.
लेदयं वदिदं ग्धातुगोत्रजैः प्रथमेऽक्रिवत्तुर्थं च सप्तमे नवमे तथा ५२ तस्यास्थिचयने कार्यं चत
र्थे गोत्रिकैर्दिने ऊर्ध्वं संचयनात् तेषां मंगस्य स्पर्शाविधीयते ५३ साधकैस्तु क्रियाः सर्वाः कार्याः संच
यनात्परं स्पर्शपवं सपिंडानामृणादानिस्तथाभयोः ५४ तथैव मिच्छया शस्त्रतो यो हन्यनव
क्रिषु विषप्रपातादिभ्यः प्रायानाशक्योऽपि ५५ बाले देशांतरस्ये च तथा प्रव्रजिते मृते स
व्यः शाचमयान्मैश्च दमुक्तमशोचकम् ५६ ॥

तोभयोः प्रेततत्क्रियाकारकयोर्ऋणस्याग्नौ प्रतिबृहस्प अशक्तस्य प्रेतस्य देहसाधनाक्रियाकर्तुः पितृर्ऋणमोचनं प्रेतेना
पिलव्यदेहेन कर्मणां भोगेन मृता मोचनमित्यर्थः पाठांतरे उभयोः सनाभिक्रियाकर्तृः मृताहनि प्रेतस्य मरणादिने स
मानमशोचमित्यर्थः ५४ तथेति पूर्वोक्ताशौचाच्छ्रयाशस्त्रादिना मृतं प्रेतं च कार्यमित्यन्वयः उद्वन्धने याशेन सात्म
नोमारणां प्रयातो भृशुपतने सैन्यासयुक्तमनशानं प्रायः अनशानं दुर्मित्तादिना नालाभेन भोजनाभावः ५५ बाले ह्ये

दि संस्कार इति एतेषु सचः एषौ च सर्वस्मै कौक मित्युच्येति मतांतरे म्मा विप्रो

सपिण्डानामिति सपिण्डानामभ्येत्यस्मिन्नेते अथः सपिण्डो यदि मृतः स्यात् पूर्वमृतस्य सपिण्डस्याशौचसमाख्यातेरशौचत्वेन परिग-
 णितैर्गतेर्दिनैः क्रियाः कार्या इत्यर्थः पतञ्जलिविस्तरेण परार्कप्रपञ्चिते विस्तरभयादिह न लिख्यते पतदर्थिभिस्तु तत्रैव वाच्यार्थम् ५३
 उक्तमन्त्रातिदिशति पञ्चपदेति जन्मान्नजन्मनिमित्तैस्तुतके सपिण्डेषु सूनूकेषु सूनूकाशौचयुक्तेषु ५८ सचैतंसर्वम् ५४ पूर्व
 जन्मवतः पूर्वजान्त्सगतेर्दिनैः अशौचदिनेषु वर्णनानि नित्यकर्मणः प्राधान्यमोजनाय त्मागंवदन्पूर्वोक्तं स्मारयति दशोत्पादिना ५०
 सपिण्डातां सपिण्डस्तु मृतेन स्मिन्नेतो यदि पूर्वाशौचसमाख्यातेः कार्यास्तस्य दिनैः क्रियाः ५३ पञ्च
 पञ्चविधिर्दृष्टो जन्ममपि हि स्तुतके सपिण्डानां सपिण्डेषु यथावत् स्तुतकेषु च ५८ जातेषु प्रपितुः
 स्नाने सचैतन्विधीयते तत्रापि यदि चास्मिन् जातेन चापरः ५४ तत्रापि शुद्धिरुद्दिष्टा पूर्वजन्मव-
 तोदिनैः दशाह दशमासार्थमासं सर्वैर्गतेर्दिनैः ५० स्वाः स्वाः कर्मक्रियाः ऊर्ध्वः सर्ववर्णाय यथा वि-
 धि श्रेतमुद्दिश्य कर्तव्यमेकोद्दिष्टमतः परम् ५१ सपिण्डीकरणं पुत्रकार्यं श्रेतसंगोत्रजैः पुत्रा-
 न्कलत्राणि यानि चान्यानि वैश्वराज ५२ सपिण्डकंरणं पुत्रराजावाधनं सारिण विप्रेणाश्रित्य
 जावापि भ्रात्रा पुत्रेणावेतथा ५३ गोत्रजेनापि तत्कार्यं पितृत्वं प्रतिपादयते तस्मादेतद्विहितैस्तैस्त-
 पुत्रादौः सहवायवैः ५४ सपिण्डीकरणं कार्यं सुतेस्तत्संगिभिस्तथा नासपिण्डीकृतैः श्रेते पितृ-
 यज्ञे प्रपद्यते पावेण मग्निहोत्रं च आह्वयञ्चंद्रसूर्ययोः ५५ दानातिचैव देयानि ब्राह्मणेभ्यः मनी-
 ततः परमिति नियमितं गमदिनेभ्यः परतः पकोद्दिष्टं पकमुद्दिश्य विभिः यद्यदिष्टं तमं लोके यथापि दपितं गृहे
 यात्क्रियते मासिकादिपूर्वोक्तं कर्मकार्यमिति ५१ ५२ ५३ तत्र देतुः पितृत्वमिति सापिण्डेन श्रेतत्वं विहाय यतः पितृत्वं प्रतिपद्यते प्रा-
 जोतीत्यर्थः श्रेतमनसिहितैः श्रेतमोचनप्रवणैः ५४ श्रेतस्य सपिण्डीकृतं पितृयज्ञे आह्वनप्रपद्यते पावेण वर्षे वर्षे निर्वर्त्य आह्व-
 चंद्रसूर्ययोर्गोदशैश्च यत् आह्वनं तस्मापि आभावेन यतो न प्राप्नोति तस्मादावश्यकं तदित्यर्थः ५५ दयितं वल्लभं श्रेतस्य स्वस्य वा ५६

मा.
पु.टी.
१४२

युरावतेषाञ्चायप्रत्ययं प्रत्ययफलं गतेभ्यो प्रोचदिनेभ्यो वर्णानां निम्नकर्मसमांभदिनेकर्तव्यमाह प्रोचिरिति सलिलस्पर्शनं सर्वेषां सा
मान्यवाहनादीनां क्रमेण वर्णानां विशिष्टः स्य प्रोः ५७ स्वनवर्णधर्मणानिर्दिष्टसूर्यदानं ग्रहणतः तथा कियच्चपि क्रयुः शुचिनोलेखिता
प्रोचदिवसाः ५८ यवेनिद्रूपितानध्यायद्वयेनाचारान्तरमुक्ताति अथेत्येति ननु केवलं वेदपाठमात्रेणानास्यप्रोषणभवितव्यं किंतु
तदर्थं ज्ञानमरेणपिभाव्यमित्याह विसृजितेति विशिष्टार्थदर्शनपरेणानिश्चयपर्यवसानबुद्धिना पठितेन भवितव्यमित्यर्थः धर्मनू
तिन्यायेन प्रवर्तितस्य धनस्य देवादिनपरेण तत्परेण भवितव्यमित्याह यष्टव्यमिति यत्नतः ५९ तत्रापि धर्मावरेण महतां संप्रदायप्रवृत्त्यै

तत्र ऋणावते देयं तथैवातयमिच्छता पूर्योस्तु दिवसेः स्पृष्टा मलिनं वाहनापुं ५० प्रतोददं डौ चतदा
सम्यग् वर्णाः कृतक्रियाः स्ववर्णा धर्मनिर्दिष्टमुपादानं तथा क्रियाः ऋणः समस्ताः शुचिस्तः परब्रह्मच
एतिदाः ५८ अथेत व्यावर्त्तनीत्यं भवितव्यं विपश्चिता धर्मतोयनमादायं यष्टव्यं वापियत्नतः ५९ य
चापि कुर्वतो नात्मा ज्ञुगुप्सामेति पुत्रक तत्कर्तव्यमशंकेन यन्न गोप्यं महाजने ६० यवमाचरतो वत्स
पुरुषस्य गृहे सतः धर्माद्यं कामसं प्राप्त्वा परब्रह्मच शोभनं ६१ इति मार्कण्डेयपुराणे मदारसोप
देशे वर्णा वर्णाचारो नामैकोनविंशतितमोऽध्यायः ३१ अत्र उवाच सद्यवमनुशिष्टः सन्मन्त्रासं प्रा
प्त्यौ वनः कृतधनसतश्चैकसम्पत्त्वा रपरिप्रदः १ पुत्राश्चात्यादयामास यत्तैरप्ययजद्विभुः पि
तृश्च सर्वकालेषु चकारात्मानुपालनं २ ततः कालेन मरुता संप्राप्य चरमं वयः चक्रे भिषकं पुत्रम्

ववर्तितव्यमित्याह यच्चायीति जुगुप्सोनिन्दंश्रंशकेनशंकारदितेनेतिलोकाचारप्रवृत्तिरुक्ता महाजनेगुर्वीदौ यद्गोप्यरहस्यंगो
यनीयंनभवेत् महाजनेयेनगतः सपस्याइत्युक्तेः ६ उक्तमुपसंहरति यवमिति इहभोगभूमौधर्मादीनांप्राप्यासमर्जनेभ्यः परत्रफ
लभूमौदशोभनंफलंफलिष्यतीत्यर्थः ६१ आदितयकोनचत्वारिंशोऽध्यायः अनुशिष्टः शिदितः हारपरिग्रहमुद्गाहं ११ चरमेवयः
वार्थकं ३ पियासुर्यातुमिच्छन् सवोक्तवरिवोमहाभोगामहतीब्राह्मणादीनारत्नायस्मादतयवविस्मरवायमृतधर्मासमावर्तिरतिः

तथाचैकं भगवत्पायद्यदि भूमिमासन्नं श्रीमदंर्जितमेव तद्देवावगच्छन्तं मम तेजोऽ
संभवमिति ॥

प्रायोपदिष्टादमीरनुपरिष्टं परंपर्यं मस्तत्रपातन्यायेनोत्तरत्रविक्रियमाणेनकारुणितयामदालसापुत्रसंकेयत्रीकालपरिणामेनप्रोक्त
 यमीनुष्ठानसाधनतया स्वयमेवास्वफलिष्यतीत्याशयेनोदिशति मदालसेजिकामानापुपभोगस्तस्ययुः संसर्गो मुदिहेतुर्लेय
 स्तस्यप्रत्तालनकरसत्तुं सनमितितानस्यवैराग्यहेतुत्वमनेन सूचितं ५ तस्यचनित्या नित्यवस्तुविवेकोमूलविविधः स्वाभिज्ञात
 श्रेतितवडः स्वाभिज्ञातस्यहेतुसंकेतयंत्वाह यदेति दुःखमभिज्ञातः असंसेषोऽमशकं तत्कारणमाह प्रियेत्यादिनावि
 त्तनाशेनात्मनोमनसः सकाशाद्भवोयस्य ६ राज्ञं कुर्वत इति अहंकारग्रस्तत्वं कैथितं गृहस्थधर्मान्ममकारादीनवलम्ब

मदालसाचतनयं प्राहेरेपश्चिमं वचः कामोपभोगसंसर्गप्रत्तालनकरहितं ५ मदालसोवा.
 यदादुःखमसंसेतेप्रियवन्धुवियोगजं शत्रुवायोद्भवंवापिवित्तनाशात्मसंभवं ६ भवेत्तत्कु
 र्वतोराज्यगृहस्थधर्मावलम्बिनः दुःखायतनभूतो हिममत्वालम्बनो गृही ७ तदास्मात्पुत्रनि
 शुष्यमदत्तादेगुलीयकात् वाच्यं तेषासनं पदेस्तस्मात्तरनिवेशितं ८ जडउवाच इत्युक्त्वा
 प्रदेदौतसेसौवर्णसंगुलीयकं आशिषश्चापियायोग्याः पुरुषस्य गृहे सतः ९ ततः कुवल्
 यासोसौसाचदेवीमदालसा पुत्रायदत्त्वा तद्राज्यं तपसेकाननंगतो १० इति मार्कंडेयपुराणे
 पितापुत्रसंवादेऽमृतध्वजशांतिर्नाम त्रिंशद्विंशतितमोऽध्यायः ४० ॥

यतिगृह्णातीति तच्छीलं यस्या गृहस्थस्य ममत्वाहंकारादीन्धनकान्तेतुहारेणाह दुःखानां विविधानामायतनं उर्जं निवा
 सस्थानं तत्रहेतुः हियस्माद्गृही गृहस्थो मनतमातस्वयतिगृह्णातीति तथा ७ निष्पृष्य उहिय अंगुलीयकाभूतिकातः
 सात्तगतं यदेतत्रशासनमाज्ञातत्वेयावाचाचंवाविषयमानेनं वस्तुत्वात्तेरेवमिकायां गृह्णित्वैतिवेशितं दत्तं ८ सौवर्ण
 सुवर्णेननिर्मितं ५ १० आदितश्चत्वारिंशद्विंशतितमोऽध्यायः ४०

मा.
पु.टी.
१६३
यत्ने आह तादिनुष्ठानाद्वैयस्य भूतत्वेन गता ॥

अथ योगिनामदालसयोपशितस्य लर्कस्य धर्माचारानुष्ठानेन तस्य चित्तकथा यपरिपाके राक्रमेण ज्ञानप्राप्तिवदन्तर्मानुष्ठाने
नाचारप्रवृत्तिजावदाह सोपीत्यादिनास्ते विहितवर्णाश्रमकर्मानुष्ठाने कर्माणि १ तमेव तस्याचारमाह उष्टेष्टिति शिष्टेषु
स्वधर्मनिरतेषु २ धर्मानुचरणेन तस्य पुत्रप्राप्त्यादिकमाह अजायतेति विमार्गे विरुद्धपाषाणदियमस्य परिपामितः प्राञ्चवः
३ तस्य त्रिवर्गाचरणसंपत्तिमाह चकारेति धर्मराधर्मपूर्वकमर्थचकारानर्ज अर्थनवाथर्मचकार तयोधर्मार्थयोरविये
पुत्रउवाच सोऽप्यलर्को यस्यान्याये पुत्रवत्सुदिताः प्रजाः पालयामास धर्मात्मास्ते स्वेकर्मण्यवस्थि
ताः १ उष्टेषु दण्डेषु शिष्टेषु सस्य कृपया पालने कुर्वन्परो मुदले भेदया जचमहामरैः २ अजायंत
सुतास्तस्य महाबलपराक्रमाः धर्मात्मानो महात्मानो विमार्गपरिपामितः ३ चकार सोऽर्थधर्म
राधर्ममर्थेन वा पुनः तयोश्चैवाविरोधेन बुभुजे विषयानपि ४ एवं बहूनि विधाणि तस्य पाल
यतो मही धर्माथका मासक्तस्य जगदुरेकमदृश्यं ५ वैराग्यं मास्य संजज्ञे भुज्जतो विषया नि
यान् न चाप्यलमभूत्तस्य धर्माथोपार्जनं प्रति ६ तं तथा भोगसंसर्गप्रमत्तमजितेन्द्रियम्
सुवाङ्मनीमशुश्रावभाता तस्य वने चरः ७ तं बुवो धियुः सोऽयं चिरं ध्यात्वा महामतिः तद्वैरिसं
येन परस्परमनुभिहनेन विषयात्कामान् ४ आसक्तस्य तत्परस्य त्रिवर्गाज्जनतत्परतया प्रमादाक्रांतत्वेनाविवेकितवावरूनि
वर्षाण्येकमदृश्यं ययुरित्यर्थः ५ तदेव प्रमादितं तस्य दर्शयति वैराग्यमिति तस्य लर्कस्य धर्मादीनां त्रिवर्गाणां संपार्ज
नं स्वीकारं प्रति अलं निवारणमिति नीभूजाजायत ६ भोगानां संसर्गं शास्यं केण प्रमत्तमनवहितं अतएवाजितेन्द्रियं प्रव
जितत्वा वने चरः सुवाङ्मनीमशुश्राव ७ बुवो धियुर्वो धियुर्मिच्छन् ध्यात्वा केनोपायेनामुं बोधयिष्ये इति ध्यात्वा तस्यात्

अथ तस्य प्रयोगो मन्वत्तस्यैः ८ ॥

कस्ते चेतिकाः संप्रप मा प्रयत्नं तस्य भूयते लर्कं प्रेयो मन्वत्तस्य ध्या प्रत्यक्षेण तदप्र

भावेन ताना नृज्यते अतस्ते राग्यस्योपवातादीनां हेतुनामभावात्तकथंचिदपि श्रेयः फले दित्यतस्तो हेरिसमाश्रयणं स
वापि सिद्धिकरत्वाच्च यो मन्त्रते तर्थाः ८ तदेवाह ततश्चि उदीर्णा उच्यते वलं सैन्यं वाहनं दंत्यादिसमृद्धादियस्य कृती नि
पुणः ९ सोपिकाशिराजः वलस्ये सैन्यस्योद्योगमभिषेकानं १० स्वयंमंतत्रियथर्मशत्रोरात्ताया अपरिचरता ११ अथ
तसंमुखे मन्त्रोदेन भ्रातृत्वे हेन अग्रजः सुवारुः आक्रांत्या परावस्तु येन हेतुना भयेन अन्यमात्रमपि चित्तिं तदा स्मामि

१२

ततः सकाशिभूपात्तमुदीर्णावलवादनं स्वराज्यं प्राप्तमागच्छद्वृक्षाः शत्रुणां कृती ९
सोपिवक्त्रे वलोद्योगमलकं प्रतिपार्थिवः दूतं च प्रेषयामास राज्यमस्मै प्रदीयतां १०
सोपितेच्छतदादातमाज्ञापूर्वस्वयंमन्त्रित् प्रत्युवाच चतंदूतमलकः काशिभूभृतः ११
मामेवाभ्येत्योदेन याचतां राज्यमग्रजः नाक्रांत्या संप्रदास्यामि भयेनात्प्यामपि चित्तिं १२
सुवारुः अपि नोयाच्चावकारमतिस्तदा नथर्मः तत्रियस्येति याच्चावीर्यथनो हिसः १३ ततः
समस्तसैन्येन कार्याणां परिवारितः आक्रांतुमभ्यगाद्राष्ट्रमलकं समदीयते १४ अनंतरे
असंशयमभ्येत्यतदनंतरं तेषामन्यतमभ्येत्यैः समाक्रम्य नयदृश १५ अपीडयन् सामंतां

स्तस्य राष्ट्राप्ये राधनेः ततोऽङ्गीनुपालाश्च वक्त्रे वाटविकाल्पशः १६
यस्य याच्चाधर्मानभवति तत्र हेतुः हियस्मात्स तत्रियोवीर्यं पोरुषं यनयस्य १३ आक्रांतुमवस्तुदितं राष्ट्रदेशं १४ अनंतरे
भूम्यनंतरे राजभिः संश्रेष्ठं सन्धिं तेषां भूम्यनंतराणां भ्येत्येत्यतमेः कनिययेस्तस्य राष्ट्रं समाक्रम्य वशमनयत् १५ राष्ट्रा
परोधने अतस्मात्तलकं समस्तानपीडयत् ततोऽङ्गीनुपालानाटविकाराववशो वक्त्रे इति १६

मा.
पु.टी.
१५५

तोषाणामग्रहादीनां प्रदानेनेतिदानेनवशीकरणंभेदेनोपजायेन साक्षात्तानेनसामविषयानाह तस्यकाशिरा
तस्यनिभताविनीतायेभवन्नितिभिन्नरूपायैस्तद्वलस्वीकरणमुक्तम् चतुर्थस्तुचरमउपायः १७ परस्परशत्रोश्चक्राणामेव
नावपीडितश्रांताः कोषस्यसंचितस्यथनस्यतयनाशंपुरस्सरोधंश्राक्रमणं पाठांतरेअरिणापुरंकर्मरुध्यत १८ विषा
दंशोकंपरममनंतंचेतसोव्याकुलत्वंविद्विमतं १९ आर्तिदीनतां यदंगुलीयकं २० निष्कृष्य उल्लिख्य २१ प्रकाशंप्र
कांविहोषप्रदानेनकांश्चिद्रेतेनपार्थिवान् साम्नेवान्मात्स्यशंनिम्नेनिभतास्तस्ययभवत् २२
ततःसोत्पन्नोराजापरचक्रावपीडितः कोषतयमवापोचैःपुररोधंतधारिणा २३ इत्यं
पीड्यमानस्तुतीरकोषोदिनेदिने विषादमागात्परमंव्याकुलत्वंचचेतसः २४ आर्तिसपर
मांप्राप्यतत्सस्मारांगुलीयकं यदुदिश्यपुग्राहमातातस्यमदालसा २५ ततःस्नात्वाशुचिर्भू
त्वावाचयित्वाहिजोत्रमां निष्कृष्यशासनंतस्मादृष्टोणउस्फुटात्तं २६ तत्रैवलिवितंमात्रा
वाचयामासपार्थिवः प्रकाशपुलकांगोसौप्रदेषीत्फुल्ललोचनः २७ संगःसर्वात्मनात्पा
ज्यःसचेत्यक्तंनशक्यते ससद्भिःसदकर्तव्यःसतःसंगस्यभेषजम् २८

करेपुलकपुलकमंगयस्यप्रकृष्टेनद्वेषणोत्कृष्टेविकसितोलोचनेयस्य २९ तच्छासनमाह संगश्चि सर्वात्मनासर्वैः प्रकारैस्सा
ज्यपवससंगस्ययदित्यक्तंनशक्यते अनादिकालात्प्रभूतितस्यचितेप्रवृत्तात् अथससद्भिः समचित्तत्वप्रशातत्वंनिर्मनु-
त्वसमग्रजीवसहस्रसाधुत्वादियुगायुक्तैः सकर्तव्यः तत्रदेतुः यतः सतःप्राकृतलक्षणाःसंगस्यानादिकालंप्राडभूतस्यभव
योगाख्यस्यभेषजमौषधंतत्रिहंरगोपायंवदंति यथाज्वरादेरोगस्यदाहप्रकृतेरुष्मेरेवकाशादिभिस्तच्छातिसुखासंसंगप

वसंगस्यभेषजं २९
१५५

एवं कामाख्ये रोगमपि मुमुक्षुसौख्येनैव चिकित्सनीय इत्याह काम इति विषयाभिलाषः देयः परिनिर्देशणीयः दातुं तत्तुं सकामश्चे
 त्प्रशस्यते नन्मात्रश्रुताभ्यस्तविषयेषु मतिर्निराग जरेदोरिव सप्रेमः साहिदः खेन वार्यत इति न्यायेन कामस्य तु चेन्न शास्त्रे
 सकामः मुमुक्षुं प्रति मोक्षो मे भूयादित्येवं नृणां प्रतिकर्तव्यः यद्यपि चिकमिषा मुमुक्षुयोः काम्यत्वाद्भेदो न भवेत्तथापि विषय
 चिकमिषायावैधदेतत्त्वानुमुक्षुताया मोक्षनिमित्तत्वा नुमुक्षुताया मेव कामः पर्यवस्थापनीयः यतो सैव मुमुक्षुत्वे वा नदिकाल प्रवेध
 प्रवृत्तसकामस्य तदाख्ये रोगसौख्ये जायुर्भवतीत्यर्थः ॥ वक्रशः पुनः पुनः साचमुमुक्षुतासता संगते स्म मागमात्सकाशाद्य

कामः सर्वात्मना देयो दातुं चेच्छ्रुते तसः मुमुक्षुतां प्रतिकार्यः सदा तं सातस्य भेषजम् १५ वा
 चयित्वा सवक्रशो ह्येयः कथं त्विति मुमुक्षुयेति निश्चित्य साचसत्संगतेर्यतः १५ ततः स
 सा संपर्कं चिंतयन् नृथिवीपतिः दत्तात्रेयं महात्मानं मगच्छत्यरमार्तिमान् १६ तं स मे त्प महा
 त्मानं मकल्पमसंगिनं प्राणिपत्याभिसंस्पृश्य यथा न्यायमभाषत १७ ब्रह्मन्कुरु प्रसादं मेश
 रणपशुरणार्थिनः दुःखाय दारं कुरु मे दुःखार्तस्याति कामिनः १८ ॥

तो भवेदन्नः सत्संगनिरेव कर्तव्येत्यर्थः मुमुक्षुतादृशं श्रेयो नान्यथेति निश्चित्येत्यर्थः सतां संगं हारमाहुर्विमुक्षेदिति श्रीभा-
 गवते १५ साधुसंपर्कं सत्संगं विज्ञानस्वात्मसद्भावत्वात् महात्मानं परमार्तिमानिति सांसारिकविविधदुःखाभिघातेन सन्न
 प्रतया दृष्टाव्यप्रतिकवेष्टुपिकवेष्टु रागप्रभो गुरुपसदनयोग्य इत्युक्तं १६ गुरुपसदनप्रकारमाह तमिति अकल्पममत्ता
 नमालिङ्गविविक्तं तत्र हतसंगिनमिति गुरुलक्षणमुक्तं यथा ल्यायमिति समित्याणिः प्रोत्रियं ब्रह्मनिष्ठसद्गुरुपस

मा.
पु.टी.
१४५
प्र

नीतिश्रुतसुक्तं न्यायमनतिक्रमे सुक्तम् १० अथ स्वात्मानं बुभुक्षुः सद्गुरुं स्वाभिमुखीकरणापूर्वप्रार्थयते ब्रह्मविदिति वि
ज्ञातेन स्वात्मब्रह्मस्वभाव ब्रह्मविदुस्मेव भवति इति श्रुतेः ब्रह्मज्ञानातिश्रान्ता इति स्मृतेः प्रसादमनुग्रहं देशव
रणशरीरो साधुस्तस्यामंत्रणमिति दयालुत्वेनोचितं शरणं दुःखादक्षितारमण्ययितं शीलं यस्य मे मम दुःखस्याभि
ज्ञातस्य परदारं विनाशं कुरु केनोपायविशेषेण मम दुःखापहारः सेत्स्यति तच्छापीति प्रार्थनं स्वात्मवस्थानिवेदयति दुः
खेनार्तस्य संतस्य तत्रेदं तुरनिशयेन कामात्कामयमानस्यातिका मि न इति कामार्जनं तत्परतयाति दुःखितत्वं कामिनपव
भवतीति द्योतिते १८ एवमलर्केण प्रार्थितो दत्तात्रेयो स दुःखाभिज्ञातजार्तिः स्वात्मनो विज्ञानेनैव नश्यति नाभ्यु
तश्रितिशोकमात्मविदिति श्रुतेः तदुःखमस्यागंतुकं मानं सीकत्वा तत्र तत्रिरासायात्मानात्मविवेक एवमदाभ्यु
स्य उपायः सचानाद्यविद्यया मोहितत्वात् न भवेत्तद्विवेकावकाशदानाय तद्वा यथैवाभ्युपगम्योपदिशति दुःखापहारमि

दत्तात्रेय उः स्वापहारमद्यैव करोमि त्ववपार्थित सत्त्वं इति किमन्यत्ने दुःखं च प्रार्थयिष्ये १९
कश्चिद्वैकस्ववादुःखं तत्त्वयैव विचार्यतां अंगात्पंगीनि रंगं च सर्वांगानि चिंतय २० ॥

ति अद्यैव वर्तमानपवनकालांतरे कर्मार्जितस्वर्गसुखादिवत् पतावतुत्वांष्टुह्यामि सत्त्वं इति पतत दुःखं तेनेव प्र
न्यह्यतिरिक्तं वाचकारादयतिरिक्तं वायद्याद्यस्तर्ह्यतिरिक्तस्यान्येन संयोगो नित्य एव कुंडवदरादि संयोगवत् यदि हि
तीयतर्हिसर्वतो विविक्तेनात्मनापकेन परमानंदद्युनेन प्रतियोगि दुःखस्य स्पर्शयवनास्तीत्युक्तिरिक्तं दुःखं कस्य संस्पर्श
मियादिति व्याचक्षतः अत एवात्रायः पक्षो व्यतिरिक्तनात्मना व्यतिरिक्तं दुःखमन्यदिति पदेनैव सकरोठेनैव निर्दिष्टः २१
एवं दुःखमनास्य दमभिधाय तदास्य दाज्ञाननिर्गसाय विवेकाभिज्ञानमुपदिशति कश्चेति दत्तादिर्वातद्विविक्ते वाक्य
स्यैव तदुःखं इति तत्त्वयमेव विचार्यतां अंगानि ते ज्ञास्यदा निमदाभूता न्येत्का रोवुद्विरव्यक्तं कमलो नेन्द्रियाणि दशमनु
पंचगोचराश्च द्वाद्द्वेषः सुखदुःखं चेतनाधृतिरित्येता न्यगानि प्रगीद्विविधः सद्यतः सूक्ष्मं च पतेभ्यः सर्वेभ्यो व्यतिरिच्यमा

नञ्जगेभ्यो निष्क्रान्तिरंगं निरवयवं च आत्माभिप्रेतं ब्रह्मस्मेत्वे सर्वंगा निविचारयेवं दुःखा
पहारो भविष्यतीति ३.
१४५

एवंश्रुणादत्तावेयेगोपदेश संकेतेनानुगृहीतोद्येको तदेष्टोस्मात्मानं स्वात्मनेतविचारयितुमाह इत्युक्तेति तेन दत्तावेयेणपी
मताप्रशस्नमतिना विविधस्याध्यात्मिकापिभौतिकादिभेदेनस्थितस्याहुः त्वस्यस्थानमात्मानंस्वमानं समेवचितंयामास ३१ विस्
प्रपुनः पुनराभीक्ष्णानविचार्ययत्तद्वाराविमर्शसहिष्णुधीर्मतिर्यस्य स्वस्यमौख्यनिमित्तकदेत्वप्रदर्शनेनविवेकविषदाला
कप्राम्याप्रहस्यग्रहावतमौख्यसवलयेनैतावंतंकालंभ्रामितोसीति ३२ अथसूलादिकमेषास्वात्मनोविमर्शमाह नाह
मुर्वीति देहेकाहिन्येयस्थितमस्यादितमभवाभिजडत्वात् एवंयदत्रसलिलंभवतयान्योतिरोषापादितयाप्रतिलोना
युः स्पन्दतया आकाशं सविरतयास्थितंनभवाभितनोव्यतिरिच्यमानचिद्रूपत्वात् शारीरंशारीरेभवंप्रसृतुः त्वंस्वखंवाग

पुनउवाच इत्युक्तंश्रितयामास सराजातेनधीमता विविधस्यापिहुः त्वस्यस्थानमात्मानमे
वच ३१ सविमृष्यविरंराजापुनः पुनरुदारधीः आत्मानमात्मनाधीरः प्रहस्येदमुवाचह ३२
नाहमुर्वीनसलिलंनन्योतिरनिलोनच नाकाशंकिनुशारीरेममेत्यसुखमुच्यते ३३ नूनानिनि
कृतायातिपंचकेस्मिन्सुखासुखं यदिस्यान्मायिकिनस्यादन्यस्येपिहितमये ३४ नित्यप्रभ
तसद्भावन्सनाधिक्यान्नेतात्रते तथाचममतात्पक्रोविशेषानोपलभ्यते ३५ ॥

मममयिकिंनृचतेकथ्यतेनैतत्कारित्यादियर्मभूमादिवदत्रदेहेकेनापिस्वरूपभूतेनाभितानेनदृश्यतइत्यर्थः ३३ एवंवि
तर्कासुखेतरयोः स्वरूपं पुनरन्यथात्रदेहेतयो रन्योन्यापमर्दकतयाप्राडुर्भावतिरोभावात्स्वात्मास्पर्शितमाह नूनानिनिर्कृतामि
तिअस्मिपंचकेपृष्ठादीनांतन्मात्रगुणरूपविषयतयास्थितानानिमित्तभूतानांसुखासुखमुभयेकालवशेनसूनातिरि
कृतामाधिक्यतरतायातिपद्येतस्यात् इत्युपलंभः तर्हिमयितन्मयेसुखेतरभोगकालेदृष्टविषादयोरुपलंभोत्तत्सभा
वतामापनेमयिकीरुत्तमन्यस्येततोधरादिभ्यः पंचतन्मात्रिभ्यः सुखासुखाभावाच्चतिरिक्तेपिकिनस्यादित्यर्थः ३४ य
तदेवोभयोः प्राडुर्भावेतराभ्यामनित्यत्वनिश्चयात्ममतानूपमतस्मिन्स्तदुद्यथापरोपेस्वरूपलभ्यममतापूनात्माभवेवि

मा.
५ टी.
१४६

तर्कयति नित्यप्रभृतसद्भावेति अनयोः सुखासुखयोः मूनाधिक्यात् सुखमात्राभावेतस्याधिक्येन तस्य गूनुत्वेः
खसाधिक्ये इतरस्य मूनुत्वे तस्मादेतोः नतोन्नतेन प्रत्येकप्रत्येकमूनाधिक्यमानमेयाश्रिततत्त्वाप्रत्ययेन नित्यप्रभृतप्रचुर
सद्भावप्रागेतत्कल्पतया समवस्थितिः एवं रूपेण ममत्वात्वेन स्थिते इत्यर्थः तथा च गीतासुमात्रास्य शोकात् नैयशी
तो मसुखदुःखदाः प्रागमापायिनो नित्या इति महाभारते च सुखस्यानंतरं दुःखदुःखस्यानंतरं सुखं पर्यायेणोपवर्तते
तैन्नरेनेमिमरा इवेति तथा च ममत्वालम्बेन सुखे तरोपलंभे सति यो ममतया तस्योत्प्रेषो विशेषः कोपिलोकोन्नतः
पदार्थः किन्नोपलभ्यते इति स्वात्मानुभवस्यालभ्यतया तद्विषयो वितर्कः ३५ विवेकसमकालमेवात्मानं सर्वतो व्यतिरिच्य
मानत्वात् ममता शून्यमनुभूय सुखेतरयोः प्रगरीरत्वमपि निराकरोति तन्मात्रावस्थित इति प्रत्रायमर्थः तन्मात्रत
या केवलानुभवमात्रतया वस्थिते अतएव सूक्ष्मे सुखाद्यवकाशहीने तदुपलब्धिस्थानभूते सुखाद्यास्पदव्यवस्था
तन्मात्रावस्थिते सुखे तत्तीयांशो च पश्यतः तथैव भूतसद्भावं शारीरं किं सुखासुखम् ३६ मनस्य
वस्थितं दुःखं सुखं वा मानं संघतत् यतस्ततो न मे दुःखं वा न स हं मनः ३७ संभ

त्मकजायत्स प्रहयाद्यति रिक्ते तृतीये स मेरंशो प्रकृष्टमात्रात् तत् रूपे स्थाने आत्मानं पश्यतः सात्तात्कुर्वतो ममस
त्वादिसमात्मनि परमानंदचने मयानानुभूयत इति शेषः तथा चोक्तं इत्यादि रागादिसुखादियुक्तः सदापि
यः संसृतिहेतवः परेषां तत्त्वसंभोतदभावतः परः सुखसंरूपेण विभाव्यते हि न इति रामगीतासु एवं यथैवात्मनः
सुखादिसंशोनास्ति तथैव भूतानां सद्भावो यत्र तद्देह नदत्तात् सुखेतरयोरनाश्रयपश्यतः सुखासुखतत्तशारीरं श
रीराश्रयं किं भवति न भवतीत्यर्थः ३६ पदमात्मानात्मेनोः सुखासुखयोरनाश्रयतं विचार्य पापिशेषान्मध्यस्थस्यातः
करणस्यैवैते विचार्याह मनसीति तदुःखं सुखं वा यत्रोयस्यात् मनस्येवावस्थितं तत्र स्मानं समेव तत् ततस्तस्मान्मे मम
तदुभयं न भवति तद्देहः हियस्यात् अहं चिदात्मा सर्वतो व्यतिरिच्यमानो मनो न भवामियेन सुखासुखयोरनाश्रयस्या

३७
संभ

१४६

मा

पतरेवसम्यविचार्यदृश्यति नाहंकारइति यतोहं अहंकारादिकोतः करणविशेषवातोसखादिविषयो न भवामीत्यतः
 तः करणाज्ञातः खेतकथं केनाथासप्रकारेण मम भवेत् यतः पारस्यं परकीयं न हि तादृशमन्यस्य समुत्थमा मोतीर्थः ३८ अ
 मुमेव विमर्शं पुनरपि विनर्कयति अहंशरीरं मनश्च न भवामि तत्र हेतुः यतो हंतस्मात्स्थक वातिरिक्तस्थानमनसश्च सका
 शात्स्थग्विभिन्नः सप्तिसमाध्यादिषु तथोपलब्धोः अतो हेतोः उन्मत्ते प्रविधया प्रमोहिते चेतस्य तः करणे देहे च तदनुगते
 अथपि अपारमार्थ्ये नैव माया कार्यत्वात् असत्यत्वे नैव सुखादीनां स्थितानि अनास्ति तत्र नाद्यविययानि यमिते यवदा
 रे मम गुराज्ञात्वादिभिर्देहधर्मैरस्य कर्मसु कामः संकल्पो विचिकित्सा अदा अदा एतिरुहति क्रीडी भीरित्वेव माद्यतः क
 रणधर्मानां सदस्यप्रत्यक्षैतन्मस्य किं सुखादीनां स्पर्शा भवति नैवेत्यर्थः केचित् उन्मत्तस्य चेतसि तदनुगते देहे च यथा सुखादी
 नाहंकारो न च मनो बुद्धिर्नाहं यतस्ततः अतः करणजदः खं पारस्यं ममतत्कथं ३८ नाहंशरीरं
 न मना यतो हं एष कारी रात्मनसस्तथा ह्य उन्मत्तचेतस्य यथापि देहसुखानिदुःखानि च किं
 ममान् ३९ राज्यस्य बाह्यां कुरुते यज्ञोऽस्य देहस्य चेत्यं वमयः सराशिः गुणप्रवृत्त्या मम किं नुत
 च तस्यः सचाहं च शरीरतोऽयः ४० नयस्य देहादिकमप्यशेषमासममासन्नतरादिहो गत कस्त
 नि अथ यथापि सपरेभ्य आगतानि प्रविद्यमानान्येवोपलभ्यते । स नागसुराद्यादिकोषः स्वल्पापि सन्वत् ३९
 तथाममापि प्रत्यक्षवगतया सुखादीन् त्रदेहे इत्यादिदृष्टांतार्थे वाच्यमिति तत्तत्तु चेतस्य यथापि देहे इति पाठोत्तरमत्र स्पष्टं
 ३९ पुनस्तस्य प्रत्यक्षात् सुखा सुखयो रनास्यदत्तं विविच्य वार्येनापि राज्यादिना तनसंवेधवार्यस्ततो वातिरिक्तत्वे प्रतिपादयति
 राज्यस्यति अस्य देहस्यो यज्ञातो यज्ञः स वा कुरुनामको भ्रातृत्वात् देहो राज्यस्य बाह्यां कुरुते चेतस्य तस्य देहो मम च पंचभूतप्रकृति
 को राशिर्निचयो गुणानां मायिकानां सत्त्वादीनां प्रवृत्त्या न्योन्योपमर्दनेन प्रवृत्त्या भवति मम देहादिधर्मानां स्थितस्य किं नु भवे
 त तत्रैव सति तस्मिन् शरीरे स्थितः स भ्राताहं चास्मिन् देहे स्थितो देहो न्योन्योतिरिक्तपक्षोपलभ्यते इत्यर्थः ४० देहादिकं कर्म द्वि

मा.
पु.टी.
१४७

पाण्णपरभ्यन्तानेन्द्रियांतः करणप्रकृत्यादिकं क्रमात्क्रममासन्नमासन्नतरादंगात्सम्बन्धं इह स्मिन्नेदेसम्बन्धनामिति यदि निक
रादंगात्कथंचित्सम्बन्धमंगीक्रियते तथा पितारतमेनारत्नितेनोगादिभीराज्यागेः स्वल्पापिलेशमात्रोपि सम्बन्धः संशेषः पु
रुषस्यकोस्तिनकोपीत्यर्थः ४१ एवं सर्वेषु शरीरेष्वेकचिदात्मपुरुषत्वप्रतिपत्त्या समावीक्ष्य भावनायार्थादिमतिं निरस्य त्रा
ह तस्मादिति पूर्वोक्ताहेतोः पुनर्नगरंतत्राशानिमित्तकः प्रोक्तस्तस्य भ्रातः काशीशस्य वा ४२ यतदेवनिदर्शनोक्ता
द्रव्ययति यथेति स्वल्पोक्तोचटी हि प्रसिद्धौ अविद्याकामकर्मपरिकल्पितेः शरीराणां भेदैर्देहेषु अन्ये विभिन्नाः
एकचिदात्मपुरुषस्वभावापवभवामोतः कस्य नामकृते हंशोचामीति भावः ४३ एकचत्वारिंशत्तमोऽध्यायः एवं किम
न्यतेऽः खमित्यादिगुरुक्रियमेणासम्पत्सर्वान्भावदर्शनपर्यवसानं विज्ञानं स्वयमेव विचार्य स्वनिश्चितमप्यर्थतावन्न
तस्मान्नैमरिर्नवेमस्तिऽः खनमेसखेनापि पुनर्न शोकः नवाधुनागादिवलानितस्य नात्यस्य वा
कस्यचिद्वाममास्ति ४४ यथाचटीकं भुक्तमं कमेऽस्तुस्य माकाशमेकं वज्रयाहिदृष्टम् तथासुवा
जः सच काशियोमने च देहेषु शरीरे भेदैः ४५ इति मार्कण्डेयपुराणे पितृपुत्रसंबादलकोपाख्या
ने लंकविवेको नामैकविंशतितमोऽध्यायः ४६ पुत्रउवाच ॥ दत्तात्रेय तन्मा विप्रप्रणिपत्य सयाधि
वः प्रत्युवाच महात्मान प्रश्रयाचनेतावचः १ सम्पत्प्रपन्नोऽन्नं लभ्यतेऽः खन किंचन असम्प
ददर्शितो मग्नाः सर्वदेवा सुखार्णवे २ यस्मिन् यस्मिन् समासत्पासं वित्तसः प्रजायते ततस्ततः
अदृशानि यावन् गुरुशिष्यसंबन्धव्यादिभिः संवाद्यत इति सुनिश्चितमप्यर्थं गुरुवे स्वविद्यासार्थं निवेदयन्नाह दत्तात्रेयमि
ति प्रश्रयेणा विनयेनावनुतो नमुः १ तदेवाह सम्पत्प्रपन्न इति हेतुस्तस्मात्सम्पत्प्रपन्नो विचारमाणस्य ममदः खमंतः
करणाय यं न किंचन यतोऽसम्पददर्शिनो विवर्किनः देवादागते असुखार्णवे मग्नाः पाठांतरे सर्वदेवा अपि सुखार्णवे
स्वर्गसुखरूपेण वेमग्ना यतोऽसम्पददर्शिनः २ तामेवासम्पददर्शिनो नानृतिमनुभूतामाह यस्मिन् यस्मिन् इति पुंसः यस्मि
न्यस्मिन् समासत्पासं मता संगेन यायासं विदुहिः प्रजायते ततस्ततस्ततश्चासक्तविषयं समोदायतदाकारतया सम्पदगृही

समादायऽः खानेव प्रयच्छति तद्वत्तं यावत्तः कुरुते जंतुः संवत्सा मनसः प्रिया
न तावन्तोऽस्य निखस्यन्ते हृदये प्रोक्तं कथं कथं ३॥

अतोममतयैवयासक्तिरपयाडुःखायासंगतिदृष्टोतपूर्वकमाह मार्जारभक्षितइति मार्जारेणविशलेनभक्षिते गत्येकेके
 देसति यादृशममतयासंकेतः खं तादृमुःखममतयाशून्येगदासक्तत्वेसमानेपिकलविकेचटकेसमूषिकेसाखौविशले
 नभक्षितेसतिनभवति अतोममतासंकेतवदुःखादीनि ४ अतश्चसाहमितिग्रहसखीडः खीवांतः करणधर्मवान्नभक्षामिय
 तः प्रकृतेः स्थूलसूक्ष्माभयत्पात्यथानात्परः पराकाष्ठाप्राप्तः सखडुःखयोः सखपमाह यइति भूतेः सहभूतानांवाभिभ
 वोत्तूनाधिकभावेनमक्कारः सडुखसुखेयोरग्यासभावश्चतयः अतोभूतेभ्योव्यतिरिक्तस्यममचिदात्मनः कः सखासख
 योः संश्लेषइतिभावः ५ राज्ञाप्रोक्तोसम्यग्दृष्टिमशुपगमसर्वमनुवदत्तात्रेयग्राह पवमेतदिति व्याहृतंकथितं भूलप्रति
 मार्जारभक्षितेडुःखंयादृशंरस्यक्रुते नतादृशमताशून्येकलविकेसमूषिके ४ सादेनडुः
 खीनसखीयतोहेप्रकृतेः परः योभूतोभिभवतोभूतैः सखडुःखात्मकोदिसः ५ दत्तात्रेयडुः
 पवमेतन्नरव्याचयथेतद्याहृतंतव्या ममेतिमूलडुःखस्यनममेतिचनिर्हृतेः ६ मत्प्रश्नादेवते
 ज्ञानमुत्पन्नमिदमुन्नमे ममेतिप्रत्ययोयेनक्षिप्तः शाल्मलितलवत ७ अहमित्यंजुरोत्पन्नोम
 मेतिस्वयवात्मदान् गृहतेजोवृषणखश्चपुत्रदारादिपल्लवः ८ धनधान्यमहापञ्चनैककाल
 ष्टा निर्हृतेरान्येनिकस्यानेदस्य ६ राज्ञोक्तानंश्चाचते मत्प्रश्ना प्रवर्धितः पुण्यापुण्याप्रपुष्पश्चसखडुःखमहा
 दिति मयिविषयेकृतात्प्रश्नाहेतोः ममवाप्रश्नात् सत्वेवदिकिमन्यतेडुःखेवेमेवंरूपात् उत्पन्नमाविर्भूतं उन्नमेसर्वेपुभू
 तेष्टेकभावात्तत्तारूपसर्वभूतेषुयेनैकभावमव्यायमीसते अविभक्तंविभक्तेषुतज्ञानेविद्विषासिकमितिगीतासु तस्यफ
 लंरजस्तमोहृतीनांकारणभूतममताज्ञानवितेत्तुपमाह ममेतीतिप्रत्ययोज्ञानेक्षिप्तः शाल्मलितलवतर्त्यस्तः ७ अमुम
 वममताज्ञानेहृतरूपकेणप्रदर्शयति अहमितिदेहेनात्मन्यात्मत्वप्रतिपत्तिरूपंजुरोत्पन्नममपुत्रदारादीमेवंरूपाः स्तथा
 विद्यंतेयस्यमहात्मापकः गृहतेजोवृषाउच्चा उन्नताः शाखायस्य पुत्रदारादयः पल्लवाः निकिसलयानियस्य ८ नैकस्मिन्

नालपवप्रवर्धितोयावतानेतजन्मवासनाभिः प्रकर्षेणवर्धितः ५

मा.
पु. टी.
१५८

148

अपवर्गोऽस्मात्मेकतात्तातं तावद्वापी व्यापकः तदेव त्वयं शुष्यतीत्यर्थः मूढैरविद्याविमोहितैः मूर्खैः सह संपर्कः संसंगः
समाप्तायनहेतुसेवनं सेको यस्य विधातुं कर्तुं मिच्छा विधित्सायसे दास्यामि मोदिष्ये इत्येवं नृपासैव भगवांरां भ्रमराणां माला
स्ताभिराब्धोभरितः पाठांतरेनानाशास्त्रीयलौकिकज्ञानानां वेदनेच्छावापवंपोममतातरुहृदिसर्वसंविदधिकारो जातस्त
च्छिन्नीति शेषः १० तच्छायाश्रितानामात्मनिकं विनाशमाह संसाराधेत्यादि ज्ञानं तावतेनेनेति पुमस्यातद्देहांतगुरुवा
कांतस्य विचारमनुपच्चादवशंप्रापणीयं यत्तत्त्वं परमानंदप्राप्त्यति कं अपरिच्छिन्नं तेषां भविनां कृतः स्यात् ॥ इदानीमस्या
पायपूर्वकं च्छेदेन प्राप्यं महानन्दमाह येस्त्विति सतांसंगवयाषाणास्तस्मिन्नाभीतोपनसंचर्षः सोदने तेन शितेन ती
त्वेन विद्योपासाज्ञानं च संवेज्ज्वालयः परश्रुयंस्त्रिंस्ते महात्मानस्तेनैव वर्त्मना अज्ञानतरुच्छेदमार्गेण गता इत्यर्थः १२
अपवर्गपथव्यापी मूढसंपर्कसेवनः विधित्साभगं मालाफोहृदि जातो महातरुः १० संसाराध
परिश्रान्ताय तेच्छायां समाश्रिताः अनुज्ञानं सुखं वीरते या मात्मनिकं कृतः ११ येस्तु सत्संगया
षाणाशितेन समदातरुः छिन्नो विद्याकुठारेण ते गतास्तेन वर्त्मना १२ प्राप्य ब्रह्मवने शीतं नी
रजस्कमकंठकं प्राप्नुवंति परां प्राप्ता निवृत्तिं वृत्तिवर्जिताः १३ भूतेन्द्रियमयं स्थूलं सूक्ष्मं सूक्ष्मं
कृतो गता इत्यपेक्षायामाह प्राप्येति ब्रह्मैव वनं प्रज्ञादकत्वाच्छीतं यतो नीरजस्कमं नृवाप्यहं न तन्मात्रमयावावा
कंठकं चोरमूढवृत्तिदीनत्वान्प्राप्तामनीषिणः परामुत्कृष्टानिरतिशयोनिवृत्तिं परमानंदं प्राप्नुवंति तेषां मुख्यमभिज्ञानमाह
वृत्तिभिर्गुणत्रयात्मिकाभिर्जाग्रददिभिः प्रमाणविकल्पविषयं युनिदासृतिरूपाभिः पंचभिर्वावृत्तिभिः बुद्ध्याश्रयाभिर्वर्जिताः
ब्रह्मणि ज्ञाते चरादिज्ञानवत्फलवृत्त्यभावेनाज्ञाननाशेन वृत्तिव्याप्यत्वेनापि पूर्णवस्तुप्रतिपत्त्या वर्जिता इत्यर्थः तदुक्तं सप्रकाशा
पिसाक्षे षभीहृत्वा व्याप्यते न्यवत् फलव्याप्यत्वमेवास्पृशासूक्ष्मिर्निकरितं ब्रह्मण्यज्ञाननाशाय वृत्तिव्याप्तिरपेक्षितेति
१३ एवं विविद्यापितस्य ज्ञानाभ्यासाय पुनरपि सर्वदृष्टास्वात्मनि युत्पाजगदेतद्दृष्ट्वात्मानं चैव मज्जं सर्वजनेषु इत्यादि न्यायेन द
यात्तु तया स्वात्मना सदस्वात्मानं प्रत्याययति भूतेन्द्रियमयमिति तन्मात्रमयो करणगोचरप्रकृतिको विषयेंद्रियावुच्चाहकमंतः

कारणं स आत्मा स्वरूपं यद्ये स्तादृशो नैव भवति इत्यर्थः ॥ १५ ॥

१५८

एवं स्यात्तत्त्वात्मानं विविच्य प्रकृतेऽपि परमात्मानं तथैव विवेचयति किं वेति हेतुर्जेंद्र आवयोर्विषये इदममीषु भू-
 तांतः करणदिषु प्रधानमवमुख्यमिति किं वस्तु यदप्यसि यदप्यसि विवेकतु योगः विशेषारण्यं प्राधाभावात्प्रकृतेरगमन इव
 प्राधान्येदृषयति यत इति यो मायाया गुरात्मकः सत्तातद्रूपो महाभूतान्पहंकार इत्यादिनादशितः हेतुतात्मकः सत्तातज्ञा-
 नातीति ते तजोविषुह संविदूयः यतो यस्मात्परो विभिन्नो विलक्षण इति यावन् अतः स पवत्ते ज्ञान आवयोर्विषये प्रथा-
 ने स पवत्ते कथावां भवायोनममेगुरोः तव प्रीत्य सेत्मनां पुरस्वाकं यं चिद्रे दो चरने व्योम्ना चटादिष्विवात्मनो देहेषु क-
 नूयतात यदुक्तं ब्रह्मदर्शने यैव विदुवना भोगभूषणो भाति भास्करे यथा विवरकोशस्थे सैव चित्कीटकोदरे इति स्तोत्र-
 वार्तिके च ईश्वरो गुरुतामेति मूर्तिभेदे विभागिने व्योमवद्व्याप्तदेहा यदचिरात् मूर्तयेन म इति १५ यतयोर्देहदेहिनाः

किं वा पश्यसि गतेन्द्र प्रधानमिदमावयोः यतः परो हिते ज्ञात्से चातो यो गुरात्मकः १५ मय-
 कोऽश्वरेषीका मुज्जमत्पाभसां यथा एकत्वेऽपि पृथग्भावस्तथा ते ज्ञात्मनोरपि १६ इति मार्क-
 ण्डेयपुराणे पिता पुत्रसंवादे लोकोपाख्याने ज्ञानयोगो नाम महाविंशतमोऽध्यायः ५१ अलंकार-
 भगवत्कृत्यसादेन ममाविर्भूतमुत्तमं स्थानं प्रधानं चिच्छक्तिविवेककरमीदृशं १ कित्त्वमवि-

ष्टयकमद्वा वासद्वा नो हृष्टं तेन दर्शयति मयकोऽमु-
 रत्मादि उद्भवराज्यफलात्तर्वेति नो मयकारणयथैकत्वेऽपि पृथग्भावः पवमिषीकाणां मुज्जाख्यत्वात्तर्वेति नो मत्स्यानामभ-
 स्तर्वेति नो तथा ते ज्ञात्मनोरप्येकत्वेऽपि पृथग्भावो मोक्षतावदनयोर्वियोगो न कदाचिद्विषयतीत्यर्थः तथा च प्रकृतिः तस्मात्तावदे-
 व चिरं यावन्न विमोक्षोऽयं स पश्यत इत्यादि १६ द्विवत्वारिंशतमोऽध्यायः पवेदेहदेहिनो निस्थानित्यविचारणया ज्ञानयोगसंप्रा-
 प्तापितस्य विषयां कते च तसि चिरकालमवस्थानं उच्यते इति तत्स्य यो पापं जिज्ञासुः प्रोक्तानुवादपूर्वकमनुपुंके भगव-
 निति प्रधानं प्रकृतिः चिच्छक्तिः पुरुषस्तयोर्विवेकः पृथग्भावस्तकरोति स पादयतीति तादृशज्ञानं १ यद्यप्येतन्नैव कृत-

प्रकृतिवत् नार १॥

पाठान्तरेणानं प्रकृतिपुरुषविवेकः तदुःखात्रैवियेनास्थितादभिज्ञातादुद्भवतीति तथातत् तावन्नपुरुषो विरगवात्मकतिपु
रुषविवेकायसंभवा भवेत्तावन्नपुरुषः स्वाभिज्ञातेनोपहृत्यतेतदुक्तं ज्ञानेनः स्वाद्भवमिति ६ संगस्यपरिहरणीयत्वेसफल
मुपसंहरति तस्मादिति ममेत्यस्याः ख्यातेः प्रयायादानिर्विनष्टिः ७ एवंनिर्ममत्वस्यान्नेरात्रेफलैवशिष्यमाह निर्मम
त्वमिति स्वरवाय आनेराय पवकोरेणात्यंतिकत्वस्वरवस्यप्रदर्शयति कथं समभित्तितेषु ममतास्येदेषु वस्तुनिर्म
मत्वं स्यादित्यत्र आह वैराग्यादेरस्यानेषु वस्तुदोषाणां नश्यत्वापातरमणीयत्वादीनां दर्शनेन भवेदित्यर्थः वैराग्यस्यात्यन्ति
हेतुमाह ज्ञानादिति पूर्वोक्तात्सम्यग्ज्ञानात् वैराग्यं दृष्टानुश्रविकविषयेषु वेत्तव्यं तस्य च ज्ञानस्य ते देवोत्पत्तौ हेतु इत्याह
ज्ञानमिति ज्ञानं च वैराग्यपूर्वकमेव तिनान्यथा तावन्नविषयेभ्यो विरज्यते पुरुषेणायावन्नविवेकात्मकं न ज्ञानेन प्रसन्नरू
दयः स्यात्तावतावज्ञानमाप्तेयावनवैराग्येण संस्कृतं रूदयः स्यादित्यत्र यो ज्ञानवैराग्ययोरन्यान्पदेतुहेतु मद्भावः समभिहितः

तस्मात्संगप्रयत्नेन पुमत्तुः सन्त्यजेन्नरः संगभावे ममेत्यस्याः ख्यातेर्हानिः प्रजायते ८ निर्मम
त्वस्वरवायेव वैराग्यादोषदर्शने ज्ञानादेव च वैराग्यज्ञानेन वैराग्यपूर्वकम् ८ तद्गृह्यत्र च सति स्त
द्रो ज्ञेयेन जीवति यन्मुक्तयेतदेवोक्तं ज्ञानमज्ञानमन्यथा ९ उपभोगेन पुण्यपानां मपुण्यं च पार्थिः

यदुक्तं भगवत्याहैः यावदज्ञानभावः स्यात्तावदेतास्मिभावनाभेदाभावे कर्तव्यानां च नित्यानां कामकरणं तथा
वनयोदेति सर्वस्मिन्नेकतालयः ज्ञानेभक्तिं च वैराग्यमेतदेव संशय इति ८ तत्रोभयोः स्वरूपं वदन्संतोषतत्परेणाधुना सा
ज्ञानादिषु भवदित्याह तदुद्भवमिति यत्र वसतिः रात्रिस्वरं स्यात्तदेव गृहं किमत्र मत्ताशास्त्रादिति मीरोनतदेव च भोज्येन
प्रस्यमात्रेण जीवति अतः किं नृणां आदिराशी करणो नृणां यच्च ज्ञानं शास्त्रादिजं मुक्तये स्यात्तदेव ज्ञानं यत्र तादृशं मुक्तिपु
र्यवसायिज्ञानं स्यात्तदज्ञानं शिल्प्येन पुण्यमेवेत्यर्थः अनेनानेकेषु शास्त्रेषु यावता स्याद्यनिष्पत्तिः स्यात्तावत्सात्रेपवशात्स
तुष्येदित्युक्तं तदुक्तं यावानर्थ उदयाने सर्वतः संस्तुतो देके तावास्तुर्वपुर्वेदेषु शास्त्राणां विमानत इति ९ एवं ज्ञानयोगमभि
थायनवापि वेमिमुचेयं कायं प्रकृतिवैधनामित्यस्योत्तरभूतमिदानीं कथं न भूयाभ्यश्चात्तस्यात्तरमाह उपभोगेनेति पुण्यपानां

मा.
पु.टी.
१५.

कर्मणोऽस्य हेतुना पवमप्रणानां कर्मणोऽस्य हेतुना उपभोगेन ज्ञायात् नाभुक्तं लीयते कर्मवत्सराणां शतैरपि अवश्य
मेव भोक्तव्यं कर्मणोऽस्य भाग्यमिति युक्तत्वात् न तेषां पूर्वाजितानां भोगो विना तयो भवति कर्तव्यानामवश्यकरणीयानां नित्या
नां सत्त्वावदनादीनां प्रकामकरणत्वात् मरुतिन विधानात् न शरीरे वंथमाप्नोति तरेण सम्बन्धः १० पवमसंख्यादपूर्वस्या
गामिनो न वस्यानर्जनात् पूर्वमर्जितस्य कर्मणाः वर्तमानस्य च ज्ञानेनैव दाहात् वीजान्मुपदद्यानि न रोहंति यथा पुनः ज्ञानेन
ये स्यात्तैः शैर्नात्मा संपद्यते पुनरिति श्रुतेः यथेयांसि समिद्धोग्निभस्मसात्कुरुतेर्जुन तानाग्निः सर्वकर्माणि भस्मसात्क
रुते तथेति श्रुतेः ११ यदि निष्कामतया बुद्धितस्यास्य कर्मणोः फलं किमपि न प्राप्तं तद्यर्थमेतदनुष्ठानमिति शंका पनोदना
यज्ञानसमुच्चितस्य कर्मणोऽनुष्ठानस्य श्रेयः प्राप्तिरेव फलमित्युपदिशन्ने हि देहयोर्नित्या नित्यविचारणाया ज्ञानविषययोगस्य
दिश्य कर्मविषययोगस्य उपदिशन्नुपक्रमते यतस्तत्त्वादिना योगविन्नवृत्तिनिरोधरूपा युक्तितस्य फलमाह यमिति यं यो
प्रसंचयादपूर्वस्य ज्ञायात् पूर्वाजितस्य च कर्मणो वन्धमाप्नोति शरीरेन पुनः पुनः ११ यतन्ने कथं
तं ज्ञानं योगं चे मं निबोध मे यं प्राप्य ब्रह्मणा योगी प्राप्नुते नात्मतां व्रजेत् १२ प्रागेवात्मात्मना जेयो
गं प्राप्य प्राप्नुते न नित्येन ब्रह्मणा योगी नात्मतां येकां व्रजेदित्यर्थः गिना सहिर्जयः कृवीत तजयेयन् तस्या पा
पनेन ज्ञानकर्मणोः समुच्चिते यारनुष्ठानान्मुक्तिर्नात्मयेत्युपदिष्टं भवति तथा चोक्तं ज्ञानं प्रधानं न च कर्महीनं कर्मप्रपीनं न त
त्तुद्धिहीनं तस्या बुद्ध्या भ्यां तभवेत्प्रसिद्धिर्न स्येकपक्षो गुरुः प्रयातीति १२ तमेवाद प्रागेवात्मेति आत्मानः स्वभावतः सौहा
मिनीवचपलः न ब्रुवति संकल्पितेषु भेषु भेषु वातिष्येयस्य १३ प्रागेव ज्ञानानुष्ठानात् सर्वमेव मे योजेत योग्यः यतः स आत्मा उ
र्जयोऽस्य न जेतुं शक्यः अतस्तजयेय आत्मना सत्त्ववृत्तिनिष्ठेनाभ्यासे वैराग्यनिष्ठेन वा यत्नकृवीत मनो निरुभ्यात् तस्या पापं
वत्समागं प्राणायामधारणादिकं शृणुष्व मम ततः तथा च गीतासु योगयोग इत्याद्यर्जुन प्रश्नभगवान् असंशयमहावाक्
मनो दुर्निग्रहं च तं अभ्यासेन च कोत्तेय वैराग्येण च गृह्यते असंयतात्मना योगो दुष्प्राप इति मे मतिः वश्यात्मना तयतता श
को वा मुमुक्षु पायत इति यतं जलिर्मुनिरपि अभ्यासेनैवाभ्यासेन निरोध इति १५ ॥

गप

१५.

चित्रसप्राधान्येन निरोधहेतुं वैराग्याख्यमुपायमभिधायाद्यप्राणसप्राधान्येनाभ्यासाख्यनिरोधमभिधास्यन्मनः प्राणा
 योः स्वापरेन्योन्यमेकयोगक्षेमतया जीयमानः प्राणः सर्वेन्द्रियवृत्तिनिरोधहारेण चित्तस्यैकाग्र्ये प्रभवतीति तात्पर्येण प्राणा
 प्राधान्येन कर्मयोगं चित्रवृत्तिनिरोधेन ज्ञानोपायभूतमभिधत्ते प्राणायामैरित्यादिना किंवाहिसासत्यास्तेयब्रह्मचर्यापरि
 श्रद्धाख्यायमाः शौचसंतोषतपः स्वाध्यायेश्वरप्रणिधानाख्यानिधमास्तत्राष्टसुकर्मयोगांगेषु चासुचित्तमुद्रिषु पूर्वम
 हलसोपदेशो सदाचारनिरूपणहारसागोपागाक्षानाधिकारनिष्पत्तये प्रयच्छिताः न हि तैर्हीनस्यानधिकारिणा ज्ञानाख्ययो
 गे प्राणायामादिकमाभ्यस्तं च निरोधाख्ययोगं रत्नात्रेयो लक्ष्मणपदिशेत् तस्यावसति अधिकारिणो वशिष्ठान्यासनादीन्
 गानिवदेत्तत्र प्राणायामस्य वत्समालत्तरास्य सधारणायानप्रज्याहारस्य प्रहाजननाय पूर्वमलक्ष्मणशोकिनचित्तवा
 यत्प्रापदारादिरूपकलाभिधानपूर्वकमुपक्रमते प्राणायामैरित्यादिना आसप्रश्वासयोगातिविच्छेदः प्राणायामइति

प्राणायामैर्देहे दोषाभ्यारणाभिश्च किल्विषं प्रत्याहारेण संसर्गाभ्यानेनानीश्वरान्गुणां १४

यत्तज्जुक्तलत्तराः प्राणायामस्तस्य देशकालसंख्योपाधिभिर्वासांतरविषयातेपिरागचतुर्विधत्वं ते सुतर्भिः प्राणायामैर्दोषा
 न्नातु वैषम्यजात्करणाच्चिदापत्यजोऽश्रदेत् देशबंधश्चित्तस्थधारणोत्तिलत्तराभिर्नासायादिदेशोचेतसः स्थिरीकरणरूपा
 मिधीरणाभिस्ताभिः किल्विषयापचिरतने सां देवाचित्तवित्तपदेतुं देहेनाशयेयोगी स्वविषयासंयोगे चित्तस्वरूपावकारे
 इवेन्द्रियारणप्रमात्तारश्च जुक्तलत्तरा न इन्द्रियाणि स्वविषयेभ्यः प्रतीयमाक्रियन्ते स्मिन्नित्यायत्तेन्द्रियानुरूपेण प्रत्याहारेण संस
 र्गात्मनसो विषयेषु संपर्कान्ममत्वासंगाददेत् तत्र प्रत्ययेकतानताभ्यानमिति महर्षियत्तज्जलिस्त्वितिलत्तरा नधारणया
 देशो बंधस्तचित्तस्थयेयप्रत्ययेकप्रवाहरूपेण आनेनानीश्वरान्स्वातंत्र्यसभावा प्राकृतजीवस्तुलभान्त्वंदुःखायत
 त्वादीन् १४ एवं चत्तरां माभ्यंतरीयारणयोगांगानां फलमभिधाय तत्र प्राधान्येन प्राणायामस्य साधकत्वं सदृष्टांत
 माह यथेति पर्वतस्थतात्तनां सवर्णदुर्वर्णादीनामाकरनिष्पृष्टानां भ्रातानामग्निना संयोजितानां मलमरादूरेदस-

मा.
पु.टी.
१५१

तेषां तथेन्द्रियैः कृतायेदेषाश्चापत्यादयो योगिना प्राणानिग्रहात् प्राणायामादसंते १५ अतएव साधवेयत्वं विद्ययादित्या
रु प्रथममिति साधनं करणं प्राणस्य प्रश्नासहस्रस्यापानस्यश्वासहस्रस्य च तयोर्योनिरोधः समानतापादनं स प्राणायाम उ
दाहृत उक्तो योगिभिरित्यनेनाससाधनमुक्तं १६ तस्यैव विध्यमाह लघुमथोत्तरीयाख्य इति १७ एतदेव विदुरासीति लघुवि
ति द्विगुणश्चतुर्विंशतिमात्रः षड्विंशद्विगुणाभिर्मुहुर्मुह्यपि मात्राभिः परिकीर्तित इत्यर्थः एते च सूरककुंभक
देवकाख्यलघुमथोत्तरीया उक्ताः यतोद्वादशमात्राभिः पूरणीयत्वात् पूरक इति कथ्यते आसपूर्वकत्वाभ्यन्तरो येषु द्विगुणति
भिर्मात्राभिः प्रश्नासपूर्वकगतिभावेन देवनीयत्वाद्दहिः सेषत्वाद्देवक इति प्रोच्यते प्रश्नासपूर्वकत्वाद्वाहोयं तयो रभावे

यथा पूर्वतथा तूनां ध्यातानां दस्यते मलं तथेन्द्रियकृता दोषादसंते प्राणानिग्रहात् १५ प्रथ
मं साधनं कुर्यात् प्राणायामस्य योगवित् प्राणपाननिरोधश्च प्राणायाम उदाहृतः १६ लघुम.
थोत्तरीयाख्यः प्राणायामसिधोदितः तस्य प्रमाणवत्त्वमितरलर्कं शृणुष्व मे १७ लघुहोदश
मात्रं तद्विगुणाः सतुमध्यमः त्रिगुणाभिस्तु मात्राभिरुत्तरीय उदाहृतः १८ निमेषोन्मेषेण
मात्रातो लो लघुत्तरं तथा प्राणायामस्य संख्या र्थं स्मृतं द्वादशमात्रकम् १९

तृतीयः चतुर्विंशतिमात्राभिः प्राणस्य स्तंभवृत्तिरूपः कुंभक इति कथ्यते त्रयोप्येते रूदयाद्वादशान्तं यावत् लब्धजयभूमिप्र
कारेण देशेनाभ्यस्तादृशाः तथा कालेनापि आंतरप्राणादित्यसंचारायेतमासर्तुगुणादिरूपतया परिहृताः एवमभ्यस्ता
त्प्राणायामात्प्रकाशावरणं दीयते इति तथा चात्र भवात्पतंजलिमुनिः सूत्रयावकार सतुवासांभ्यन्तरस्तंभवृत्तिर्देश
कालसंख्याभिः परिहृष्टो दीर्घसूक्ष्मः ततः दीयते प्रकाशावरणमित्यादि १८ एवमेव देशकालाभ्यां दर्शयति निमेषोन्म
षेण इति निमेषोन्मेषमात्रे कालेनाभ्यस्ताः संख्या र्थं द्वादश स्मृताः तथा ता लो लघुत्तरं मात्रा नूपत

चतुर्दशमात्रकं स्मृतमिति कालदेशपथभेदेन विध्यते

अस्यैकस्य प्राप्ते फलमाह प्रथमेनेति प्रकाशवरणादेतभूतान्तर्वाद्योषायाणां यामो जयतीत्यर्थः १० ननु कथमयमिति
 वतः स्वच्छन्दचारी प्राणो वशो भवतीत्यत्र सदृष्टान्तमाह मृदुत्वमिति ११ छन्देन वशातया साधितं प्रोक्तं कमेरा सवशीकृतं
 अस्य स्वच्छन्दमिति प्रतिबन्धकद्वयितत्परं सदृष्टान्तमाह यथाहीति साधितं सैकैरुपायैः सवशीकृतः सिंहो मृगो न वहे
 तिनमानवान् तथैव पूर्वस्वच्छन्दचारात् प्रोक्तं कमेरानि विदुः निरुद्धः पवनः प्राणः किलिषं विदेपदेतं हिनस्ति न नरण
 प्रथमेन जयेत्वेदं मध्यमेन च वेपथु विषादं हिनती ये मनयेदोषाननुक्रममात्र १० मृदुत्वं सेव
 मानास्तु सिंहो हारं लङ्गं जराः यथा यांति तथा प्राणो वशो भवति योगिनः ११ वश्यं मत्तं यथे
 छीतो नागं नयति होस्तिपः तथैव योगी छन्देन प्राणं नयति साधितं १२ यथा हि साधितः सिं
 हो मृगा न्दंति न मानवान् तद्वन्निषिद्धः पवनः किलिषं न नृणां तनुं १३ तस्माद्युक्तः सदा यो
 गी प्राणायामपरो भवेत् श्रूयतां मुक्तिफलदेतस्यावस्था चतुष्टयं १४ धृतिः प्राप्तिस्तथा
 संवित्प्रसादश्च मदीयते स्वच्छन्दं चैतेषां कथ्यमानं मनुकमात्र १५ कर्मणाभिष्टुष्टं
 नाजायते फलसंलयः चेतसापकषायत्वं यत्र साधुस्तिरुच्यते १६ पेदिकाशुषिकान्का २
 साधकानां तनुं देहम् १३ अस्य म मोहो भ मोहात्मकास्त्वयं निरुद्धास्ते सदा योगी प्राप्तिः सा सार्वकामि १६
 दाफलप्रदत्वादेव प्रवर्गो भवेत्सुखइत्याह तस्यादिति युक्तो वह्नितः १४ तदवस्था चतुर्थं निर्दिधृतिरिति १५ तत्र धृति
 साह कर्मणामिति यत्र यस्या प्राणायामस्यावस्था यांश्चतुष्टयानां शुभाशुभानां कर्मणां फलस्य सुखदुःखात्मकस्य संततो जा
 यते चेतसापकषायत्वं रागादिमलशून्यत्वं नायते साधुस्तिरुच्यते १६ प्राप्तिमाह पेदिकाशुषिकान्कामोहो भ मो
 हात्मकाश्च योगी निरुद्धा स्वयमास्ते सा सर्वकामदायिनी प्राप्तिमसिद्धिरुच्यते १७ ॥

मा.
पु.टी.
१५२

सं
अथ विदमाह अतीतानागतानित्यादिना भूतभवादीनर्यान्निप्रकृष्टान्दुरस्थान्तिरोहितानाब्धादितान् इहादीनांचस्थि
तिज्ञानसंपदाऋतेभरयाप्रज्ञयाविज्ञानातिसांसेविदितिख्यातेत्युत्तरेणान्वयः २८ अस्याः प्रज्ञायाअन्याभ्योविशेषसम
र्थयतितुः पूर्वार्थेयंयैवप्रज्ञयायोगीतुल्यप्रभावः सदृशमहिमानान्यथाकयापिसंविदोपमातंयोग्यइत्यर्थः संविदं
संवित्सभावपुरुषंयदाप्राप्नोतिनदासंविदितिख्याताकथिता सावप्राणायामस्याभिहितस्यफलभूतास्थितिः प्रतिष्ठे
ति चतुर्थस्यवासांतरविषयात्तेपिशाः प्राणायामस्यसूत्रमभिहितं यतोवाक्यंस्थूलंश्रोत्रंरसूक्ष्मप्रकृत्यवसानेयदिष
यभूतंतत्संविदात्मकपुरुषसमापत्त्याक्षिपतीतिबोध्यं २९ अस्यानिर्विचाररूपायाः संवित्समापत्त्याः फलंअथात्मरूपं

अतीतानागतानर्यान्निप्रकृष्टान्तिरोहितान् विज्ञानांतीडुसूर्यर्तप्रज्ञाणांज्ञानसंपदा २८ तुल्य
प्रभावस्तुययोगीप्राप्नोतिसंविदम् नदासंविदितिख्याताप्राणायामस्यसास्थितिः २९ यांति
प्रसादयेनास्यमनःपंचवायवः इन्द्रियाणीन्द्रियार्थास्यप्रसादइतिस्मृतः ३० शृणुष्वच
महीपालप्राणायामस्यलक्षणं पुञ्जतश्चयथायोगयादृग्विदितवानहम् ३१

प्रसादमाह यांतीति स्थूलविषयांसपितर्कामपेक्षानिर्वितर्कयाः प्राथान्येतनोपि सूक्ष्मविषयायाः सविचारायास्त-
तोपिनिर्विकल्परूपायानिर्विचारायास्तस्याप्यवप्रकृष्टाभ्यासवशाद्येनमनः पंचप्राणइन्द्रियाणीन्द्रियार्थागोचरा-
श्चप्रसादनेमत्संज्ञेशवासनाविरहितत्वेयांतिप्राप्नुवन्तिसप्रसादइतिस्मृतः ३० एवंसाधारण्येनमुख्यतयासफलप्र-
णानिरोधमभिधायायेदानीं प्रत्याहारया रणादिसिद्धयेमुख्यमस्यपरिकर्माभिधास्यनासनादिकरणाजालोपदे-
शमारभते शृणुष्वेति लक्षणदर्शनेज्ञानंलक्षदर्शनेइतिधातुः प्राणायामस्यकीदृत्तस्ययोगंधारणादिकंयु-
ज्जतःसमादयतः मुख्यसाधनत्वमस्यैवोक्तंवेदितव्यमिति नचात्रस्वकपोलकल्पनयाशुक्तोभवेद्यावतापुत्राणामु

पदेप्रामाण्येनोवेवमवगतमस्यमिमांसेनाह यादृग्विदितवानहम् इति
नुमिति ३१

मा.
पु.टी.
१५३

प्रत्याहारानुष्ठानप्रवणस्य फलमाह यस्त्विति यो योगी कामानिन्दियार्थादीन् प्रत्याहरेत् प्रतीयेपराभावेन्यङ्गप्रत्यक्
वणतया हरेत्संहरेत तत्र दृष्टांतः यथा कच्छपः कूर्मः सर्वो गानि स्वशरीरानिष्ठानि विधत्ते तथा सर्वेषां परस्परं भिन्नतया स्थि
तानां ब्रह्मादिस्थावरांतानां मानानि प्रहय चिन्मात्रैकतया स्थिते रति भक्ति विषयो यस्य न च शरीराणां भेदेन तस्मिन् विभिन्न
तयेवावस्थितेन वस्थिति रस्येत्याह एकस्य इति एकस्मिन्नामात्म्य चिन्मात्ररूपेति ह्यतीति तथा सत्तात्मानं प्रोक्तं रूपमात्म
नि विगलितान्मोक्षभेदेऽप्युह सत्तात्मानि पश्य तिसृतात्करोतीत्यर्थः तथा च गीतासु सर्वभूतस्य मामानं सर्वभूतानि चात्म
नि ईत्ते योग युक्तात्मा सर्वत्र समदर्शन इत्यादि ३० एवं योगिनः प्रत्याहृत सकल करणवृत्तस्य स्थित प्रसन्नत्व लक्षणं महाफ
लमभिधा यतद्वाङ्मय पुनरपि तत्कर्तव्यतामाह सवास्याभ्यंतरं शौचमिति यमनियमादीनां च द्विरंगानां अनुष्ठानेन वासां

यस्तु प्रत्याहरेत्कामात्सर्वो गानीव कच्छपः सर्वोत्तरतिरेकस्यः पश्यत्यानमात्मनि ३१ सवा
स्याभ्यंतरं शौचं निष्पाद्या कण्ठनाभितः पुरयित्वा बुधो देहं प्रत्याहारमुपक्रमेत् ३२ विषयानव
गुणाश्चात्र प्राणायामस्थितो दितः प्राणायामादप्राज्ञौ च धारणा साभिधीयते हेतुधारणस्य हेतु

शौचं प्रासन प्राणायामादीनां मंतरंगानां अनुष्ठानप्रकारेणाभ्यंतरं शौचं मनः प्राणयोर्निरोधश्च योगो योगिभिस्त
पं निष्पाद्य संपाद्य बुधो योग फलारगम युक्तः कंठदाभ्यन्तनाभितः नाभितं च प्राणायामैर्देहं पुरयित्वा प्रकादिक्रमेण प्राणायामं
निष्पाद्य प्रत्याहारमुपक्रमेदित्यर्थः ३२ प्रत्याहारे प्रवृत्ते प्राणायामस्य संख्यादशयति विषडिति पूर्वोक्तक्रमेण विषयाः
सप्तवयदमात्रा संख्या वैपरीत्येनोक्तियते तदश्वद्गताः ऊर्ध्वं प्रकादिक्रमेण सप्तवनवगुणा इति विषयानवगुणात्वे प्राणायाम
मस्यैव विध्यमुक्तं गुरुभिः तत्रैव प्रत्याहारमाह यदप्रा प्राणानां इन्द्रियाणामायामाः प्रत्याहाराः ते दशहोच मनः प्राणानि
रोधश्चोपासनाभ्यादौ देशो धारणा द्वारोत्पभिधीयते एवं दशहोच प्राणायामस्य मध्ये ये मनः प्राणयोर्निरोधप्राधान्येन
स्थिते हेतुधारणोत्पवतत्त्वदर्शिभिर्योगिभिर्योगीभिर्धीयते तदुक्तं यतन्नालि मुनिना योगश्चित्तवृत्तिनिरोध इति ३५

नमो

पवंयोगमभिधायतत्फलमाह तथावाइति योगे उक्तस्वरूपेयुक्तस्मावहितस्ययोगिनोनियतात्मनोनिरुद्धचित्तस्यसर्वदोषादेहोअ
याव्याध्यादयश्चिन्ताप्रयावितेपादयश्चप्रणशंपतिस्वस्थितेनूपेचिदानंदेपुरुषेतिषुतीतितथा ४० वीत्ततेसात्पुरुषतेपरंअस्म
हृत्पादिभ्यामुक्तं प्रकृतोअप्रकृतेगुणान्तादीन्स्वात्मान्वाच्युक्तुषात्तद्युतिरिच्यमानात्वीततेयोमादीनांयवभूतानाप
रमारण्यकारणतयावास्थितानतिसत्मान् आत्मानंपुरुषंप्रत्यक्षैतममकल्मषावासनाधिसविहीनं ४१ युजाहारोमारुतप्र
चारार्थनियमितहारः यदाहुः द्वाभागौपूरयेदन्नेतोयेनैकंपूरयेत् मारुतस्यप्रचारार्थंचतुर्थमवशेषेयदितिप्राणया

तथावैयोगयुक्तस्ययोगिनोनियतात्मनः सर्वदोषाःप्रणशंपतिस्वस्थश्चैवोपजायते ४० वी
ततेचपरंअस्मप्रकृतोअप्रकृतेगुणान्तादीन्स्वात्मान्वाच्युक्तुषात्तद्युतिरिच्यमानात्वीततेयोमादीनांयवभूतानाप
रमारण्यकारणतयावास्थितानतिसत्मान् आत्मानंपुरुषंप्रत्यक्षैतममकल्मषावासनाधिसविहीनं ४१ युजाहारोमारुतप्र
चारार्थनियमितहारः यदाहुः द्वाभागौपूरयेदन्नेतोयेनैकंपूरयेत् मारुतस्यप्रचारार्थंचतुर्थमवशेषेयदितिप्राणया

मपरायणः जितान्जितंभूमिवत्समाणाउपासनयासाभेदेनवशीकृतं उत्तराशुतंगंमत्काउपर्युपरिवर्तमानांसोपानारोहमायेनारु
हेत यथागृहमितिनिदर्शनंसोपानारोहपरिग्रहार्थं ४२ अवशीकृतभूम्यारोहेदोषमाह दोषानिति अनिर्जिताअवशीकृताभ
राकांताआरूपाव्याध्यादीन्दोषान्यतोविवर्धयति तस्मादनिर्जितंभूमिनोराहेत् ४३ निरुक्तिवृत्त्याप्राणायामादीन्दर्शयतिप्राण
नामायामउपसंगेयः अनयायद्यस्मात्मानः कुत्रचिदेशेयदार्थतेस्याप्यते यदुक्तं योगानुशासनेदेशव्यश्चित्तस्यधारणेति ४४
शब्दादिगोचरेषुप्रतापीन्द्रियाणिप्रवृत्तानि तेभ्यः शब्दादिभ्यः सकाशादक्षानियोगेनहेतुनायतात्मभिर्दोगिभिर्ब्रह्मत्वाक्रियं

मा.
पु.टी.
१५४
नं.

अजितभ्रमरोदेवाध्यादिषु पायमाह उपाय इति अज्ञावशीकृतभूमिकारोदरो येनोपायेन च तत्सदृष्टातमाह यथेति
यथाजलार्थिनो लोकाः कृपादिगंभीरजलाशयस्थिते जलं यंत्रैस्त्रिकारचहादिभिः नालः प्रणालः तदादिभिरुपायैः तोयं प्रा
संतापिवेषुः तथा योगीजितप्रमोवायुं प्राणं पिबेत् प्राणायामप्रत्याहारधारणाभिरतः प्रवेशयेद्येन व्याध्यायुपशमा
भवेदित्यर्थः ५७ एवं प्राणायामादीर्मंतरंगानियोगां गानि प्रदर्शयित्वा योगागोपकारकं व्यानमाह प्राज्ञाभ्यामिति मूला
धारस्वाधिष्ठानचक्रायेदक्रमेण प्राक्पृथगेनाभ्यामणिष्वरकैतोरुदयेनादत्ते च धारणां कुर्यात् तत्तत्सूत्रं तीया उरसि प्रना
दताहर्धीरोदेवर्त्तनि कण्ठे विशुद्धौ मुखे नासिकाये च विशुद्ध्या रोदवर्त्तं भूतापताधारणः नेत्रयोर्भूमये प्राज्ञाचक्रैर्मूर्ध

उपायश्चात्र कथितो योगिभिः परमर्षिभिः येन व्याध्यादयो लोषान्नायं ते हि योगिनः ५८ यथा
तोयार्थिनस्तोयं यंत्रनालादिभिः शनैः प्रापिवेषुस्तथा वायुं पिबेद्योगीजितमः ५९ प्राज्ञाभ्यां रु
दये चात्र तृतीयां चतुर्थारसि कंठे मुखे नासिकाये नेत्रभूमिभ्यः मूर्धं च ६० किंचित्प्रस्मात्परस्मिंश्च
धारणाः परमास्मृताः दशैताधारणाः प्राप्य प्राप्तास्तत्परसात्मता ६१ नाध्यातः क्षुधितः श्रोतो
न च व्याकुलचेतनः युज्जीत योगं राजेन्द्र योगी सिद्ध्यर्थमाहृतः ५.

निच ५८ तस्मान्मूः किंचित्परस्मिन्करं प्रेतहासे उन्मत्ताख्यायां स्वरूपस्थितौ च मनोधारयेदित्यर्थः यताश्च धारणाध्यान
समाधिकलितात्वात्परमा उत्कृष्टाः स्मृताः यतासां फलमाह दशैता इति प्राप्येति समाधिसिद्धेते वशीकृत्य अतरेणावि
नाशनायापकेन वा परब्रह्मणा सात्मता समानसंभावत्वेपेकां प्राप्नोति ६१ समाधिसिद्धये योगिना योगयोगे देहोतः क
रोत दर्शयति नाध्यात इति ध्यावनादिवशादतिवृत्तलयासप्रस्थासवान्योगीयोगं ध्यानेन युज्जीत क्षुधितो नुभुत्तितः श्रोतो
भ्रममयुक्तः व्याकुलचेतनश्चित्ताक्रांतः कीदृशो योगी सिद्ध्यर्थं ब्रह्मैक्यप्राप्तिरूपसमाधिसिद्धयेमाहृतः सप्रहः ५.

१५४

मा.
पु.टी.
१५५

अत्रापि देशकालविवर्जने विशेषमाह सत्त्वस्येति सत्त्वस्ययोगाभ्यासप्रवृत्तस्यैव स्यानुपपत्तावसिद्धौ पूर्वोक्तो देशकालौ वि-
वर्जयेत् अपरिपक्वयोगानां योगिनां देशकालनियमोपेक्षिते परिपक्वयोगानां तु कस्योक्तवाद्युपपत्तिरपरिचालितानां
को देशकालनियम इति भावः यद्वा सत्त्वस्य सद्भावस्यानुपपत्तौ असिद्धौ सत्त्वा पूर्वोक्तो देशकालौ विवर्जयेत् तत्र हेतुः
यस्मादसतः प्रत्योपाख्या विकलस्य दर्शनं योग्यं न भवेत् तस्मात्तदसदर्शनं परितर्जयेदित्यर्थः ५५ प्रनादस्योपेक्षयो योगी-
मूढत्वादज्ञभावाद्युनक्तियोगाय समाधत्ते तस्य योगिने विज्ञाय योगविज्ञाताय ५५ स्मृतेर्लोपः पूर्वोपरानुसन्धानराहित्यं

सत्त्वस्यानुपपत्तौ च देशकालौ विवर्जयेत् नासतो दर्शनं योग्यं तस्मात्तत्परिवर्जयेत् ५५ दोषानेतान
नाहृत्य मूढत्वाद्योद्युनक्तिवै विज्ञाय तस्य ये दोषा जायन्ते तान्निबोध मे ५५ वार्थिर्यज्जटा लोपः स्मृ-
तेर्मुक्तमन्यता ज्ञरश्च जायते सद्यस्तद्दत्तानयोगिनः ५६ प्रमादो योगिनो दोषाय घेते सुस्थि-
कित्सितं तेषां नाशाय कर्तव्यं योगिनां तन्निबोध मे ५७ स्निग्धाय वागूमत्सु स्माभुक्ता तत्रैवधारये-
त् वातगुल्मप्रशात्यर्थमुदावर्तेतथाहपि ५८ यवागूर्तापि पवने वायुग्रंथि प्रतिलिपेत् तद्वत्क-

स्मृमूलाशौलं स्थिरं मनसिधारयेत् ५९

अज्ञानं युक्तस्य योगिनः ५६ यदि योगिनो यते दोषाः प्रमादादनवधानात्सुः तेषां विज्ञाताय चिकित्सितं रुजः प्रतीकारं योगी-
नाय कर्तव्यं तन्निबोध मे मतः ५७ तदाह स्निग्धायुतादिना सिक्ताय वायुं तरलां प्रतृप्तां भुक्ता वातगुल्मस्य रोगविशेष-
स्य प्रशात्यर्थं भुक्ता तत्रैवधारयेदिति यवागूर्तापि पवने वायुग्रंथि प्रतिलिपेत् तत्रैवधारयेद्यवागूर्ता वातग्रंथिना वायु-
रुप्याहायेन वातगुल्मं नश्यतीत्यर्थः उदावर्तेतु स्य रोगे दपि विवेत् ५८ पवने वातरोगे यवागूर्ता वातग्रंथिना वायु-
निरोधं प्रतिलिपेनाशयेत् कम्पे देहवेद्योस्थिरं यथा भवति तथा मूलाशौलं मनसिधारयेद्येन कम्पेन प्रपतीत्यर्थः ५९

विवाते लोहलेवा चंधारयेन् वाधिर्ये कर्मायोगैरेवे तस्मार्तेः पियासितः प्रसू फलं प्राप्तादिकं ध्यायेत् ६ रुजारोगः तस्य रोग
 स्योपकारिणी प्रतिकारिणी धारणा धारयेत् दाहिनी पुष्पां ६ स्मृतिलोपस्यापकारिणी धारणा मार कील मिति ६२ मानुष्य
 तिरिक्ता सत्त्वा ज्ञाना वाधा यत्नाश्चिकित्सास्तदा भवन्ति यदा वा वायुधियो वा घृणी वा व्यापिनो धारयेत्तदा ६३ पतदेवस्य स्यति अ
 मानुषमिति अमानुषं सत्त्वं भूत पिशाचादिकं योगिन मेत मनुषिप्रविशेद्यदि तदा वायुधियो धारणेन पतदेह संस्थ विनिर्देह
 विवाते वचसो वाचं वाधिर्ये अवरोदियं तथे वास्त्र फलं ध्यायेत् तृष्णा ते रिसनेदिये ६४ यस्मि
 न्यस्मिन्नुजादेहेतस्मिन्तपकारिणीम् धारयेद्धारणा मुषोशीतोशीते च दाहिनी ६५ कीलेशि
 रसि संस्थाप्य काष्ठं काष्ठेन ताडयेत् तमे स्मृतः स्मृतिः सद्यो योगिन स्तेन नायते ६६ यावा
 एधि यो वा घृणी व्यापि नावपि धारयेत् अमानुषात्सत्त्वा ज्ञाना वाधा स्तेनाश्चिकित्साः ६७ अ
 मानुषं सत्त्वं मेत र्योगिनं प्रविशेद्यदि वायु धि धारणे नैने देह संस्थ विनिर्देह ६८ एवं सर्वा
 त्मना रत्ता कार्या योग विद्यात्प थर्मार्थ काम मोक्षाणां शरीरं साधने यतः ६९ प्रवृत्तिलक्षण
 र्व्याना योगिनो विस्मयात्तथा विज्ञानं विलयं याति तस्माद्गोप्याः प्रवृत्तयः ६९ अलौक्यमा
 गोरपम निष्ठुरत्वं गन्धः सुभो मूत्र प्ररीष मत्स्य कांतिः प्रसादः स्वरसो म्प ता च योग प्रवृत्तेः प्रथ
 तर्षः ६४ उक्त उपसंहरति पवमिति तत्र हेतुः थर्मार्थेत्यादि ६५ नच मूर्खेष्ट्यादिव योग प्रवृत्तिं स्वात्मनः कस्य पिख्या पयेदित्याह
 योगाभ्यासेन प्रवृत्ते प्रवर्तमानस्य सिद्धादेर्लक्षणं स्मारव्यानादनेभ्यः कथनात् विस्मयान्म मेतन्मादात्प सिद्ध कोन्या मत्तदृशा
 इत्येवं कां गन्धयोगिनः साधितमपि योगस्य विज्ञानं विलयं यस्माद्यो नि तस्मात्प्रवृत्तयोगोप्या इत्यर्थः प्रवृत्तयः सिद्धीनादर्शं च वा ६६

योग सिद्धेः स्वकानि सर्वसिं गमाह जले स्यमिति अत्राप सं प्रलो लुभं लं वा अत्रि
 पुरातनमपारुष्य अथात्रात्र प्रकृतिः लुभु

पंदि विज्ञानम् ६७

मा.
पु.टी.
१५६

तमांरोपमलोत्पत्तं वर्णाप्रसादं स्वसौष्टवं च गंधः शुभो मूत्रपुरीषमलं योगप्रवृत्तिं प्रथमां वदंतीति ६७ अथ मुख्ययोगलक्षणं
रामाह अनुसंगमिति स्नेहं याति प्रामोति सत्त्वा निजीवानविध्यति नोदिजंत पतङ्गमं योगसिद्धेर्लक्षणं यस्मान्नोदि
जते लोकोलाकान्नेदिजते च यइति गीतासु ६८ तितित्तापि योगस्य लक्षणमिति त्वाद शीतोष्णादिभिरिति अत्यग्रेरुक्तदैः
तस्य योगिनो योगस्य सिद्धिरुपस्थिताभ्यर्णवर्तिनी ६९ त्रिवर्त्तारिशात्तमोऽध्यायः एवं सर्वांगयोगं निरूप्य दामीतस्य तद्
सिद्धाभिलाषात्मकान्विज्ञेयतानुपसर्गनाह उपसर्ग इत्यादिना दृष्टे सात्ताकृते १ तानाह कात्याः क्रियाः सकामकर्म
अनुसंगं जनो याति परोक्षे गुणकीर्तनात् न विभ्यति च सत्त्वा नि सिद्धेर्लक्षणमुत्तमं ६८ शीतोष्णा
दिभिरत्यग्रेर्यस्य बाधानविद्यते न भीतिमेति चान्येभ्यस्तस्य सिद्धिरुपस्थिता ६९ इति श्री मार्कंडे
यपुराणे पितापुत्रसंवादे लकोपारख्याने योगनिरूपणं नाम त्रयस्त्रिंशत्तमोऽध्यायः ४३ दत्ता
त्रेयः उपसर्गः प्रवर्तते दृष्टे सात्तात्मनियोगिनः येतां स्नेहं प्रवृत्तामिसमासेन निबोध मे १ का
त्याः क्रियास्तथा कामात्मानुष्ठानभिवाञ्छति सियोदानफलं विद्यामायां कृष्यधनं दिवं २॥
देवत्वममरेषां त्वरसायनवयः क्रियाः भृगुप्रपतनं यज्ञो जलाग्नां वंशतंतथा ३ आह्वानां सर्व
दानानां फलानि नियमास्तथा तथा पवासात्पूर्तां च देवताभ्यर्चनादपि तेभ्यस्तभ्यस्तकर्मभ्य
ति मनुष्याणामिमे कामास्तान् कामानाह सियइति दानस्पदत्तस्य फलं मायां इन्द्रजालादिकं ग्रहं तं राटकादिद्रव्यं
रसायनसाधनेन वयसप्रापुषः क्रियाप्रापुर्वर्धनं भृगुभ्यः प्रपातेभ्यः पतंतं वंशतंतं भनं ३ नियमानियमानां फला
नि षष्ठ्यर्थे द्वितीया उपवासादनशानात् सूतानां चारामरूपादिभ्यः सकाशात् देवानां भ्यर्चनान् तेभ्यस्तभ्यः पुण्य
कर्मभ्यो नृक्षितेभ्य उपसृष्टे वाधितः फलानि वाञ्छति ४ ॥

अस्य निवर्तनोपायमाह चित्रमिति इत्यं पूर्वोक्तप्रकारेण वर्तमानं चित्रं यन्नाह दृढकरणबंधान् तदाह ब्रह्मरूपसंगीसं
 गयुक्तं यतो यतो निश्चरति मनश्चंचलमास्थिरं ततस्ततो नियम्येतदात्मन्येव वशं नयेदिति गीतासु ५ सत्यं ब्रह्मा सात्त्वाः
 तानाह प्राणिगश्चि चित्रमात्रनममविसंवादकं द्वागुत्तममानं ज्ञानं प्रतिभातस्याग्रागतं प्रातिभं अवरोहं द्रियातया विधादा
 गतं प्रावणं देवेभ्यः प्रागतं देवं भ्रमो नाम मिथ्यामतिः आवर्तस्तोयस्येव ज्ञानस्यावर्तः कटकोदयाः पुनः संसारावटपातना
 कटोरोदयाः १ तत्र प्रातिभमाह वेदार्था इति प्रातिभ उपसर्गः ८ प्रावणमाह प्रावर्ण्येति योजनानां सदसंभ्याह

चित्रमित्यं वर्तमानं यन्ना योगी निवर्तयेत् ब्रह्मसंगीमनः कुर्वन्नुपसर्गात्प्रमुच्यते ५ उपसर्ग
 र्जितैरेभिरुपसर्गस्ततः पुनः योगिनः संप्रवर्तन्ते सात्त्वराजसतामसाः ६ प्रातिभः प्रावणो दे
 वो भ्रमावर्ततया परो पंचैते योगिनां योगविज्ञायक उकोदयाः १ वेदार्थाः काव्यशास्त्रार्था वि
 द्याशिल्पाद्यप्रोषतः प्रतिभाति यदस्येति प्रातिभः सत्तु योगिनः ८ प्रावर्ण्येति योजनानां सदसंभ्याह
 गच्छाति चैव यत् योजनानां सदसंभ्याह प्रावणः सोभिधीयते ९ अष्टौ यदा च दृश्यंते समंताद्देव
 योनयः उपसर्गं तमप्याहुर्देवमुन्मत्तवदुयाः १० आस्यते यन्निरालम्बं मनो दाघेण योगिनः
 समस्ताचारविभ्रंशाद्भुमः सपरिकीर्तितः ११ आवर्तश्च ततो यमज्ञानावर्तयदाकूलः चित्रनाश

कृतवर्त उपसर्गः स उच्यते १२

सकाशात्तं शब्दगच्छाति शृणोतीत्यर्थः सप्रावणः ९ देवमाह अष्टौ देवयो न यो ब्राह्मणापतैश्चाद्याः समंताद्दृश्यंते प्रत्य
 हीक्रियंते तं देवमुपसर्गमाहुः उन्मत्तवदिति गंधर्वाद्यावशीतचित्तवत् १० भ्रममाह दोषेण कामादिना निरालम्बं योगिनो
 मनो भ्राम्यते समस्तानामाचारानां विभ्रंशाद्यधोचिताच्चलनात् ११ आवर्तमाह ज्ञानावर्तकं न विहादिरूपे परिमिते ज्ञानपवाव

मा.
पु.टी.
१५७

१५७
पतैः प्राप्तिमादिभिर्महाद्यैरुपसर्गेर्नाशितयोगाः सकलादेवयोनयः पुनः पुनरावर्तते अतपेतेषां निर्हरणो यत्नो योगिनावि
धेय इत्यर्थः १३ तन्निर्हरणोपायमाह प्राहृत्येति शुक्लं शुद्धं सत्त्वात्मकं मनोमयं कम्बलं प्राहृत्य परिधाय परमं ब्रह्म चिंतयेत् त
त्परां तत्परं मनोविधाय येनोपसर्गपिशाचा यतन्मनो नोपसृजंति १४ योगे यवपुक्तो वदितो न परिमितास्तु दसिद्धिपुरतः
लब्धाहारयातस्य निदातं द्वादि निर्हरणाय मिताहारः नितेंद्रियः ब्रह्मचर्यपरः भूराद्याः सप्तसत्त्वाधारणामृभिधारयेद्येनास्य
वेद्यात्म्यं सेत्पतीत्यर्थः १५ तत्र भूमिधारणमाह यद्वित्रीभुवनं धारयेद्योगी ततस्तस्याः सौख्यं भुवो विभूत्यै कं प्रतिपद्यते
यतैर्नाशितयोगास्तु सकलादेवयोनयः उपसर्गेर्महाद्यैरावर्तते पुनः पुनः १६ प्राहृत्य कम्बलं शु
क्लं योगी तस्मान्मनोमये चिंतयेत् परमं ब्रह्म कृत्वा तत्परं मनः १७ योगयुक्तः सदा योगी लब्धाहारो
नितेंद्रियः सत्त्वास्तुधारणः सप्तभूराद्यामृभिधारयेत् १८ यद्वित्रीधारयेद्योगी तत्सौख्यं प्रतिप
द्यते आत्मानं मन्यते चोर्वीतं हृन्पचं जहाति सः १९ तथैवास्मरं सत्संतद्वद्वपचते जसि स्पर्शावा
योतया तद्वद्विभूतस्तथाधारणं २० व्याघ्रः सत्त्वाप्रवृत्तिं च प्राहृतं दहजहाति सः २१ मनसा सर्व
भूतानां मनः प्राविशते यदि मानसीधारणा विभ्रत्मनः सौख्यं जहाति सः २२ तद्वद्वद्विमशेषा
प्राप्नोति ततस्तदैकं प्राप्यात्मानं उर्वीभुवं मन्यते एवं २३ एण सत्त्वानां वेति तत्त्ववित् परित्यजति संप्राप्य बुद्धिं सौख्यं
तो वशीकृत्य तस्माभुवो गंधं शिष्टं जहातीत्यर्थः २४ यवमन्येष्टवादिषु धारणाया वशीकृते पुनर्देको न तेषां विभूतिं सौख्यं अनुभू
यत्सादिसत्त्वतया स्थितान् जहातीत्यर्थः तद्वत्स्यो धारणा विभ्रयोगी तदैकं सौख्यं अनुभूय सत्त्वाप्रवृत्तिं तत्परां जहाती
त्यर्थः २५ मनसा करणभूतेन सर्वभूतानां मनो यथा विप्राते मानसीधारणा विभ्रतदैकं सौख्यं अनुभूय तन्मनश्च जहाति २६
सप्तमीधारणमाह सत्त्वानां जीवानां धारणाया तदैकं वेति ततस्तत्सौख्यं प्राप्य तां त्यजतीत्यर्थः २७

पतानिसप्तसत्त्वाणि ग्रहमेतान्यस्मीति कृत्वा त्वमेतदेतन्नतत्तौ ख्यमनुभूय परित्यजति पाठान्तरे पतानिसत्त्वाणि परि
 त्यज्य सतत्त्वे परमार्थे त्रसृणि स्वात्मानं योजयेदित्यर्थः पञ्चसम्यग्विज्ञाय यो ब्रह्मात्मैको नतिष्ठति तस्य परयोगिनः प्रावृत्तिर्न
 न्यप्रवेधो न विद्यते न स पुनरावर्तते इति श्रुतेः ११ सौख्यं सौख्यं दृष्ट्वा दृष्ट्वा ततस्तस्यासिद्धिं तदेव न तदात्मिका विभूतिर्यत्का
 परा मुत्तरा मुत्तरां जयेदशी कुर्यादित्यर्थः १२ न च तास्वेकत्रैवासक्तिं भजेदित्याह यस्मिन्निति रागमासक्तिं विनश्यति पुनः
 संसारपथमवतरति स्थानुपतिमंत्रणो संगस्य या करणं पुनरनिष्टप्रसंगादिति भगवान्यतं जलिः १३ सूक्ष्मानि भूतानि १४
 परित्यजति सत्त्वाणि सप्तत्वे तानि योगवित् सम्यग्विज्ञाय यो लकंतस्यावृत्तिर्न विद्यते १५ प
 तासाधारणानां तसमानां सौख्यमात्मवान् दृष्ट्वा दृष्ट्वा ततः सिद्धिं त्यक्त्वा त्यक्त्वा यं राजयेत् १६
 यस्मिन् यस्मिन् कुरुते भूते रागं महीयते तस्मिन् तस्मिन् समासक्तिं संप्राप्य स विनश्यति १७ तस्मा
 द्दित्वा सत्त्वाणि संसक्तानि परस्परं परित्यजति यो योगी स परंप्राप्नुयात्पदं १८ पतान्येव च
 वन्याय सप्तसत्त्वाणि पार्थिव भूतादीनां विरागो ब्रह्मदा वत्तस्य मुक्तये १९ दग्धादिषु समासक्ति
 रित्येतदविलंज गत पुनरावर्तयेद्द्रुप ब्राह्मण स रमानुषं २० समैताथारणा योगी समतीत्य
 यदीच्छति तस्मिन् तस्मिन् ह्यं सत्त्वे भूते याति न रेक्ष २१ देवानामसुराणां च गन्धर्वो रगराक्षसा
 गंधादीनि परस्परं समासक्तानि यो योगी त्यजति स परंपदं परब्रह्माख्यं प्राप्नुयात् २२ वधां य समासत्त्वा सदावः सतातस्तस्य
 प्रोक्तक्रमेण विरागो ब्रह्मभूतेषु मुक्तये प्रभवतीत्यर्थः २३ गन्धाद्यासक्तिरेव च वन्य इत्याह गन्धादिष्विति गंधाद्यासक्तिरेव
 ब्राह्मणदिकमाविलंज गत पुनरावर्तयेद्ब्रह्माधर्षं प्रावर्तयेत् २४ पतानिधारणाभिर्वशीकृत्वा पियदिस्वेच्छाया तां तां विभू

म देहेषु यमायाति संगमाप्रोति न कुरिह

निमिच्छति तदा स पञ्चम्रासक्ति विरादित्याह समैता इति समतीत्याहुच १७ न के
 लं भूतेषु यावता भोतिके ष पिनासक्ति न भन इत्याह देवानामिति १८

मा.
पु.टी.
१५८

158

एतंधारणासप्तकेनमुख्येनसंप्राप्तवभावस्ययोगिनोयत्नेनैवाष्टविधमणिमादिकमस्यैश्वर्यसिद्धतीत्याश्रयिमेति ११ परंनि
रतिशयंमुक्तानंसंचयतीति तथातान् १० क्रमेणोताः सिद्धीर्लक्षयति सूत्रादिति सूत्रादणोः सूत्रतरोराउतरोणीयान्प्र
णिमायतः शिलादिकं निरंतरमपिप्रविशति शीघ्रत्वाच्चाबालविमा इच्छासमनेतरमवमहासूत्रादीभिर्वेदति इतिता
दृष्टालाचबालविमाकेचित्तुलविमालचुर्भवतियतः सूर्यमरीचीनालक्ष्यसूर्यलोकंयातीत्याहुः महिमा माहात्म्यमस्यभ
वतिप्रशारणं ब्रह्मादीनामीश्वराणांमपिपूजत्वात् केचित्तुमदिमायतोमहान्भवतियेन समस्ते ब्रह्मादेःपिनसमवेतीत्या
अस्ययोगिनोप्राप्ययद्यस्मात्प्रभवतिप्राप्तप्यत्वात्प्राप्यसात्मावसकेचित्तुप्राप्तिर्नामास्यसिद्धिर्यथाभूस्थितोद्गुल्येणा

प्राणिमालविमाचैवमहिमाभिरेवच प्राकाम्पंचतयोशित्वेवशित्वेचतथापरम् ११ यत्रका
मावसायित्वेगुणानेतथैश्वरान् प्राप्नोत्यष्टौनरव्याद्यपरनिर्वाणसूचकान् १० सूत्रान्तरम्
तरोणीयाशीघ्रत्वालविमागुणः महिमोशेषपूज्यत्वात्प्राप्तिर्नाप्राप्यमस्ययन् ११ प्राका
म्यमस्यव्यापित्वादीशित्वेचसुरोयतः वशित्वाहशिमानामयोगिनः सप्तमोगुणः १२ यत्रेष्टा
स्थानमस्युक्तयत्रकामावसायिता येसूर्यकारणोरेभिर्योगिनः प्राक्तमसुधा मुक्तिससू
चकंभूयपरंनिर्वाणमात्मनः १३ ततो न जायते नैव वर्धते न विनश्यति नापित्यमवाप्नोति

चन्द्रमसंस्पृशतीत्याहुः ११ अस्ययोगिनः प्राकाम्पंचासत्त्वं व्यापित्वात् केचित्तुप्राकाम्यमिच्छानभिवातः यतोभूमौ निमज्जतिउ
दकोऽन्मज्जतीत्याहुः यतः कर्तुमकर्तुमन्यथाकर्तुंसमर्थोयमीश्वरोतईशित्वंभूतभौतिकानां प्रभवद्वहमयानोमीष्टइतिभू
तभौतिकानमस्यवशात्वादेतास्यवशिमावशित्वेनामसप्तमोगुणः १२ यत्रेष्टायाः स्थानंस्थापनंसत्यसंकल्पतायस्यास्यस
कल्प्यभवतिभूतेषुतथैवभूतानिभवंतीति कामावसायिता अमर्षानिश्चयानिश्चेतव्यमनुविधीयंतेयोगिनस्तु निश्चेतव्याः
पदार्थानिश्चयमनुविधीयंतेइति येसूर्यमीश्वरत्वंतत्प्रकारणोरेभिर्योगिनोः सुधामुक्तः संसूचकंपरमात्मेनिवारणं प्राक्तम् १३

परिनिर्वाणमस्यैश्वर्यं फलं च तत्तदिति सूत्रे देहप्रयोगो मुद्रावविकारप्रभेदो भिदि
तः ३५

५०

यथा ज्ञेयं तत्तेति हि मे केषां चित्तं यो निजज्ञात्मा परमात्मनि सामंसा मरुतं अभ्येति ५

किंच भूतोभ्यो व्यतिरिक्तत्वात् न स्पष्टे दारपो भवन्तीत्याह छेदमिति भूमेर्भिन्नत्वाच्छेदेन प्राप्नोति भूम्नात्मकं हि वृत्तादिकं
 कृत्यारदिना करणेन छेदेन प्राप्नोति अयं तु न तथा अत्रो व्यतिरिक्तत्वात् छेदेन प्राप्नोति तेन सो व्यतिरिक्तमाना वा ह्यहं च न
 प्राप्नोति वा यो व्यतिरिक्तत्वाच्छेदं च न लभते सर्वत्रातिरवयत्वं हेतुः न च शास्त्राद्यैर्गो समागो दिन्द्रियवर्गे रयं क्रियते ग
 एते इन्द्रियेभ्यो व्यतिरिक्तत्वात् अशास्त्रमस्पर्शमरूपमवयं तथा रसं नित्यगंधवच्चयत् अनाद्यनेतं मन्तः परं भ्रवंति वाय
 ते रससुखाद्यमुच्यते इत्यादि प्राप्तेः १५ न चासौ कृत्वा शब्दादयः संति यतस्तद्योक्ता ते वां प्राप्तादीनां यो भोक्ता स
 छेदं क्लेवं तथा दाहं शोषं भूरादितो न च भूतवर्गा दवाप्नोति शास्त्राद्यैर्क्रियते न च १५ न चास्य संति
 शास्त्राद्यास्तद्योक्ता ते न पुन्यते १६ यथादिकानकं खंडमपद्रव्यवदग्निना दग्धदोषद्वितीयेन खं
 डेनैकं ब्रजे दथ १० न विशेषमवाप्नोति तद्वद्योनाग्निना यतिः निर्दग्धदोषे तनैकं प्रयाति ब्रह्म
 णा सद यथाग्निरग्नौ संति सः समानत्वमनुब्रजेत् तदा ख्यस्तन्मयी भूतो न गृह्येत विशेषतः
 यरेण ब्रह्मणानहत्यायैव दग्धकिलिषः योगीयाति एषाभावेन कदाचिन्महीयते ५ यथा
 जलं जलेनैकं सिममनुगच्छति तथात्मा साम्यमभ्येतियोगिनः परमात्मनि ५
 तेः शास्त्रादिभिर्न पुन्यते भोक्तृव्यतिरिक्तत्वेनैव स्थितुपलब्धेति १६ ननु यथा शास्त्रादिभिर्विलक्षणैर्भावैरयं न पुन्यते तथैव
 केषां विलक्षणेन पुन्यते न ब्रह्मणा विद्यापुहो जीवैकात्म्यलभत इत्याशंक्य दृष्टं तेन तयो रैकं समर्थयति यथा हीति कनक
 स्पंदं खंडकानकं अपद्रव्यवत्तदवयुक्तं अग्निना दग्धो दोषो मलयस्य द्वितीयेन पुन्यते न खंडेनैकं समानत्वं ब्रजेत् न च विशेषमवा
 प्नोति १० तथा प्राक्तयोगाग्निना यतिः योगी निर्दग्धदोषः तेन ब्रह्मणो कं प्रयाति न च विशेषमाप्नोति १८ ब्रह्मण सामरस्ये भू
 यो दृष्टं तमाद यथेति चंदनाग्नौ सरलाग्निर्निस्तिमः समानत्वमेकं ब्रजेत् तदा ख्यातस्यैव चंदनादेराख्यायस्य ननु सारलाग्नेः

यतस्तन्मयी भूतस्तन्मय भावतामाययः विशेषतो न गृह्येत १६ तद्वदरेण ब्रह्मणो विलक्षणैः
 पदार्थैर्निस्तिमः विद्यामते योगी ब्रह्मणः एषाभावेन कदाचिद्यति ५

मा.
पु.टी.
१५५

159

मा.

दि.

चतुष्पत्वारिंशत्तमोऽध्यायः अथपरिपञ्चयोगस्ययोगिनोभित्तानेतातमनुपुंजे भगवन्निति चर्यामाचारं ब्रह्मवर्त्मनि
 ब्रह्ममार्गे अनुसरन्गच्छन् नसीदति नहीरो भवति । अत्रोक्तं समाह मानेत्यादि यावेन्नोपसिद्धोमानः प्रीतिकरो जाना
 नोअपमानश्चेद्देवकरः नृणां सामान्यानां तावेवमानापमानोविपरीतोऽर्थोमान उद्देगकृदवमानः प्रीतिक्लृप्तिहिकार
 को सिद्धेः साधनावित्यनेनालौकिकचर्यावाग्योगी विज्ञातव्यइत्युक्तं भवति । तदेव स्पष्टयति मानापमानाविति
 विषमचोरे ३ अस्यालौकिकीचर्यामाह चतुष्पातं पादं सप्तैत्रयं पातया संचरणाशीलो भवेदस्मि पितुर्विचार्य चर
 ३ इति श्रीमार्कंडेयपुराणोपिता पुत्रसंवादे लकोपाख्यानयोगसिद्धिनिर्णयणं नाम चतुर्दशोऽध्यायः
 मोऽध्यायः ४४ अलंकृतः भगवन्योगिनश्चर्यायां तन्मिच्छामि तत्ततः ब्रह्मवर्त्मन्यनुसन्ध्यायो
 गी नसीदति । दत्तात्रेय उवाच मानापनो यावेन्नोप्रीत्युद्देगकरो नृणां तावेवविपरीतोऽर्थो योगिनः
 सिद्धिकारको २ मानापमानो यावेन्नो तावेवाहुर्विषादं ते अपमानो मृतं तत्र मानस्तु विषमवि
 षं ३ चतुष्पातं सप्तैत्रयं पादं सप्तैत्रयं पातया संचरणाशीलो भवेदस्मि पितुर्विचार्य चर
 आह्वयेत्तु देवयात्रात्सर्वेषु च महानने च सिद्ध्यर्थं न गच्छेद्वागवित्कवित ५ व्यस्तं विभ्रमेव
 गारे सर्वसिन्धुवज्जने अततयोगविद्वेदं न तेनैव नित्यशः ६ ॥

रशीलो भवेदित्यर्थः ब्रह्मवर्तमिति पवित्राक्षरः स्यात् सत्यवतामिति मितं सत्यवादी स्यात् बुद्धिपूर्वमिति विष्टुष्टात्तातयं
 जानीयादित्युक्तं ४ भित्तादनेचास्पलौकी श्रीरामेवेत्याह आतिष्ठेत्यादि महानने धनादिना प्राप्तमहत्वेन नैसिद्ध्यर्थमि
 ति भित्ताया आधिक्यलाभाय ५ अथ अत्र योगी भूत्यनुतेत्यत आह व्यस्तइति भागवतौ व्यस्ते पर्यस्ते विभ्रमे भ्रमहीने वगा
 रेकलुकादिभिः शून्ये सर्वस्मिन् जने भुक्तवति विभक्तिलोप आर्थः नन्वसर्वलाभे कथं वर्तेतेत्यत आह नत्विति तेनैव नित्यशो

भेदसमेटतस्मत्तसससमानावमाननिमित्तयोर्द्वयोः परीक्षणार्थे चेदिति भावः ५

१५५

तदेवाह यथेति यतंयोगिनं पुक्तोवहितः मानादितिमित्तकोथरुर्षाभाववान् सतांसाधनोवर्त्मवस्त्रमार्गानुसरणानदृश्यन्
 मानेहर्षवान् अवमानेकोथरुदितिनर्ज्वन् ७ भित्तास्थानामस्यनियमयति भेदमिति यायावरावानप्रस्थाकोषागरेषु पतद्
 येषुभित्ताग्रप्रथमाद्याहृतिर्जीविकासयोगिनः ८ यदिपते ८ अत्रपत्तातरमप्याह अथेति शालीनेषु अधृष्टेषु अत्र
 कटीकृतस्वसृक्तेषु द्योतेषुनितेदियतेषु श्रोत्रियेषुवेराध्ययनरत्येष्टमहात्मसुब्रह्मानुभवपुक्तेषु तादृशेषुभित्तावर्षा
 मथ्यमाकथ्यते ९ चरमामाह अतश्च अतर्कधमिति एवोक्तानुल्लेख्यार्थः अत्रेषुसदाचारेषुअपतितेस्वधर्मनि
 यथैवमवमन्यतेजनाःपरिभवेतिच तथापुक्कश्चैर्योगीसतांवर्त्मनदृश्यन् ७ भेत्तंचरेद्भूदस्येषु
 यायावरगरेषुच श्रेष्ठाप्रथमावेतिहृत्तिरस्योपदिश्यते ८ अथनित्यंगदस्येषुशालीनेषुचरे
 यतिः अद्यथानेषुदोतेषुश्रोत्रियेषुमहात्मसु ९ अतर्कधंनश्चापिअत्रापतितेषुच भेत्तचर्षा
 चवर्षेषुजवन्याहृतिरिष्यते १० भेत्तंयवाग्रेतकंवापयोयावकमेववा फलंमूलंप्रियंगुंवाकराणि
 एपाकसक्तवः ११ इत्येतेचप्रभादारायोगिनःसिद्धिकारकाः तत्प्रयुज्यान्मुनिभक्त्यापरमेया
 समाधिना १२ अयःपूर्वसक्त्याशपत्तस्मीभूत्वासमाहितः प्राणायेतिततस्तस्यप्रथमाचारु
 तिःस्मृता १३ अपानायहितीयातुसमानोयतिचापरा उदानायचतुर्थीस्याद्यानोयतिचपंचमी
 तेषुवर्षेषुतत्रियवेषपशूदादिषुविषु इयंजवन्याचरमाहृतिरिष्यते १० भेत्तमन्नमस्यकेवलंप्राणासम्भारणमात्रंनतकर
 णाप्रीतिनिमित्तंमहादारादिकमित्याह भेत्तमिति तर्कंगोरसंपयोडगंयावकंयवानांविकारंप्रियंगुनाकराः धानाः
 पिण्पाकोनिःसारंवस्तु ११ प्रयुज्याडपयुज्याद्रुतेत १२ प्राशपत्राशम्य १३ १४ प्राणायामेऽथकप्राणानामाहुतीर्दत्वा १५

मनः अपः पुनः सक्त्यापत्राशम्यरयसि
 फेर १५

तत्प्रयुज्यान्मुनिभक्त्यापरमेया
 १५ प्राणायामेऽथकप्राणानामाहुतीर्दत्वा १५

मा.
पु.टी.
१६.

160

एवंयोगिनोऽस्मिन्निर्वर्णमभिधायव्रतान्याह अस्तेयमिति अस्तेयं चैवैर्याभावः व्रतचर्यस्त्रीसंगत्यागः त्यागोपरिग्रहः अलोभप्राथिका
 लिप्ताभावः अकल्कतानिष्कपटत्वं अहिंसाप्राणिजातपीडाभावः परमः प्रकृत्योयेषु पंचसंख्येयमहिंसा १६ असनियमानाह
 अत्रोपशति परैस्ताडितोपि कोथश्चित्रसज्जनंतदभावः शुभ्राणां शुभ्राणां सेवाशौचं वासांतरं हि विधुं आहारसत्ताचवंमितं तं नि
 तं साध्यायेवेदाभ्यसनं १७ साध्यायसनियमं योगिनश्चाह सारभूतमिति सारभूतं ज्ञानं तत्कार्यसंयोगससाधनमुपका
 रकं न च वज्रज्ञानं ते येषु तत्परो भवेदित्याह ज्ञानानामिति द्वियस्मात् याज्ञानानां मानाशास्त्रीयवैयकानां वज्रतायोग
 अस्तेयं व्रतचर्यं च त्यागो लोभोऽसकल्कता व्रतानि पंचभित्तरणमहिंसा परमाणि वै १६ अ
 कोथोयुरुशुश्रूषाशौचमाहारलाचवं नित्यं साध्याय इत्येतन्नियमाः परिकीर्तिताः १७ सा
 रभूतमुपासीत ज्ञानं तत्कार्यसाधने ज्ञानानां वज्रताचैययोगविघ्नकरी हि सा १८ इदं ते य
 मितं ते यमिति यस्तु धितश्चरेत् अपि कल्पसहस्रायुर्नैव ते यमवाप्नुयात् १९ त्यक्तसंगानित
 कोथोत्तमादारे नितेन्द्रियः पिथाय बुद्ध्या हाराणि मनो ध्याने निवेशयेत् २० शून्येष्ववावकाश
 पुनरदासु च वनेषु च नित्ययुक्तः सदा योगी ध्याने सम्यगुपक्रमेत् वादः कर्मदंडश्च मनोदं
 स्पविघ्नं विचानं करोतीति तथा तथा च गीतासु नियमितं यावानर्थ उदपाने सर्वतः संपुनो रके तावान् सर्वेषु वेदेषु ब्राह्मण
 स्पविज्ञानत इति १९ अनेकज्ञानेन यनिष्ठस्य योगिनो ज्ञेयाभावमाह इदमिति तद्विधितः पिपासित इव जलं ते ये ज्ञातुं योग्यं
 १९ अतः सर्वाणि ज्ञानानि परित्यज्य ध्यानाभ्यासनिष्ठपवभवेदित्याह त्यक्तसंग इति पिथाय निरुद्धा बुद्ध्या व्यवसायात्मि
 कयानिवेशयेत् तत्परेकारयेत् २० ध्यानाभ्यासयोगं पदेशमाह शून्येष्विति अवकाशेषु देशेषु उपक्रमेदभ्यसनं २१ सिद्धस्य

म. टी. पु. टी. १७

यस्यैते नियमो दंडः सचिद्वि

सो लीने सत्तरा माह अमरगदरति निरर्था तापादि वर्जनं नगरादः फलाभि सं
 धि मूलसंस्कृतमर्दः मनोनिरोधो मनोदंडः नियता निमित्ताः १२

समदर्शित्वं महायोगिनो मुखे लक्षणमिमाह सर्वमिति ईदृशं यत्सदसकार्यकारणात्सकं जगत्सर्वं यस्य योगिन आत्ममये ज्ञानस्वभावेन
 हि ज्ञानादुत्तेभावाः केनचिद्विषयीकृताः ज्ञानादुत्तेभावाः सत्ताज्ञानरूपं ततो जगदित्युक्तेः यच्च गुणा गुणमये स गुणो ईश्वरी वादिकं जगत्ती
 र्णं च गुणमवियमानं गुणानिर्गुणं ब्रह्म च यस्यात्ममयमेव तस्य योगिनः कः प्रियः को वा अप्रियः अप्रिया प्रिया योर्विषयपक्षपातित्वा
 त्स्य निर्विषयत्वेन सर्वतोतीतत्वात् ॥ तदेव पुनराह विशुद्धबुद्धिर्विषयग्रीवभावात् तत्र हेतुः समलोपकाचनः हेयोपादेयादिबुद्धि
 राहितः समस्तभूतेषु च त्रमाथमादिभ्यः जगत्स्थितेषु यः समत्वेनाहितः स्थितः विद्याविनयसंपन्नेन सत्त्वैकाग्रविदालिनि मुनिवैवशपाके

सर्वमात्ममये यस्य सदसजगदीदृशं गुणा गुणमये तस्य कः प्रियः को नृपा प्रियः विशुद्धबुद्धिः स
 मलोपकाचनः समस्तभूतेषु च यः समाहितः स्थाने परेशा स तमयं यं च यतिर्हि स तान पुनः प्र
 नायते ॥ वेदाः श्रेष्ठा सर्वयज्ञा कृपाश्च यज्ञा जपं तानमाह स जगत् ज्ञानादुत्तेभावाः सत्ताज्ञानसंगरागययेन
 तस्मिन्प्राप्ते शास्त्रस्योपलब्धिः ॥ समाहितो ब्रह्मपरो प्रमादीश्चिस्त्वैको न रतिर्यत्नेरेयः स प्रा
 मुपायोगमिमं महात्मा विमुक्तिमाप्नोति न तत्त्वयोगिनः ॥ इति श्रीमार्कंडेयपुराणे पितापुत्रसंवा
 दे लंकायास्थाने योगिवर्यानिर्णयसंवादे चित्रशतमोऽध्यायः ॥

चयणिताः समदर्शिता इति गीतासु सयोगीपरं स्थानं ब्रह्मैव धाम शास्त्रं तमाविनाशिग्रयं यं शरीरादिष्वेव येषु येषु मत्वा ज्ञातान पुनः प्र
 नायते पुन्यं ते इत्यर्थः ॥ वेदाध्ययनसत्कर्मानुष्ठानादिकमेव योगिनो ब्रह्मभूयमाह वेदा इति सर्वेभ्यः शास्त्रेभ्यो वेदाः श्रेष्ठास्तेषु च प्रतिपा
 दिता यज्ञकृपाश्च काम्यवर्जिताः श्रेष्ठा उन्मत्ताः यज्ञाश्च जपमानसकृपात्मकोपासनादि श्रेष्ठं तस्मात्प्राप्तिरुपाजगत्प्राप्त्या च तानं ज्ञायते नैव परे
 तत्त्वमिति युक्त्या तन्मादिवाक्यविचारः श्रेष्ठं तस्मात्तानां च ध्यानं संगेन फलमभिधानेन रागेण च तन्मत्सर्गादिप्रेयसाद्ययेनैव रहितं त
 द्भेदं ज्ञानाद्यानं विशिष्यते इति सूतेः तस्मिन्प्राप्ते प्राप्ते चित्रशतमोऽध्यायः समाप्तः ॥ उक्तस्य यो

न स संसृष्टे लोकाय सफलमाह समाहित इति ॥

मा ७
टी
१६१

एकाग्रचित्तवित्तः ब्रह्मैव परमुक्तं यस्मिन्सर्वं दीप्त्यनेन विराजो दर्शितः प्रप्रमादी प्रमादो योगाभ्यासविषयमनवधानेन तदभाववानप्रमादी
सुविचिंत्योत्तरं हि विधाय शोचवान् यकोत्तरं तिर्यक् विक्तं सेवी चित्तवित्तेषां स हि विचारितव्यः यत्ते दिव्यो निरुद्धकरणग्रामः प्रत्याहरप्रक्र
त्यर्थः पदमेभिर्भुविः साधनैस्समदात्मा मं प्रोक्तं योगं प्राप्नुयात् ततस्ततः पदयोगान्मुक्तिं तन्मरणप्रवेधविरतिमाप्नोतीत्यर्थः
आदितः पंचवक्त्रां शतमो ध्यायः पदं सफलं योगं निरूपेदाती लब्धुं दशमात्रः स्यादित्यादिषु प्रदेशेषु योगमात्राणां निर्देशो विहित
स्तानि रूपयितुं मोक्षांशं ब्रह्मसंश्रयतो भिदधउक्तानुवादपूर्वकमवतारयति एवं ये शति एवं प्रोक्तप्रकारेण योगी सम्पद्यथा
भवति तथा योगे व्यवस्थितो लब्धवान् प्रागल्भ्यः स जन्मान्तराणां शतैरपि तस्माद्योगात्त्वावयितुं यातयितुं शक्नोति न भवति यद्य
प्यपरिपक्वयोगयवदेहपातादभ्यस्ये योगैकदेशे प्राप्य पुण्यकर्मिषु पुण्यभारसमर्जितपुण्यलोकात्प्राप्य पुनश्चात्र योगिनो कृतेत्य

दन्नात्वेय उवाच पदं योगवर्तते योगी सम्पद्योग्यवस्थितः न स व्यावयितुं शक्नोति जन्मान्तरं
तैरपि । दृष्ट्वा च परमात्मानं प्रत्यक्षं विस्मर्यमाणं विस्मयादशिरो ग्रीवं विक्षिप्य विस्मयभावनम् २
तस्यास्यैव मरुत्तुणामोमित्येकाक्षरे जयेत् तदेवाध्ययनतस्तत्स्वरूपं स्पृशन्तः परम् ३ ॥

जन्मप्राप्तस्तेनैव पूर्वकर्मणां सेनतमेव योगसमभ्यसन्त्युत्तरं तिर्यक् भावः । तस्य चाभ्यस्य योगसफलं परमात्मदर्शनमाह दृष्ट्वेति परमा
त्मानं तो वात्मनः परप्रतिष्ठारूपं प्रत्यक्षं करतलफलवतिः सदिग्यं दृष्ट्वा साक्षात्कृत्य तं विशिनष्टि विस्मर्यमाणं जगन्मूर्तिं न वने विना जग
तः स्वरूपं किंचिद्गुणे तदेव प्रपद्यति विस्मृतः पादाः शिरसि ग्रीवाश्च यस्य जगन्मूर्तिस्तस्यानित्यत्वमाशंक्य परंतप्यामि स भावन
यानिमतं समर्थं ते विस्मयमिति विस्मये शान्तिं यत्तरे प्रत्यक्षमाणिनां शुभाशुभादिषु प्रेरकतया विस्मयं सर्वशुभाशुभादिकर्मफल
सर्गनरकादिकं भावयति प्रकटयतीति तत्रातदृष्टान् व्यावयितुं शक्नोतीति पूर्वगतं यः । तस्य प्राप्तये उपायदर्शयति तस्यास
पति तस्य योगस्य प्राप्तये तस्य परमात्मनो वासदत्तप्रत्यक्षं मे पुण्यकर्मैव धर्मोचनोपायभूतत्वात् । ओमित्येकमक्षरं मभिधानमभि
धेयं व्याख्यायितुं मविनाशिनं जपे हि स्थितं भूरित्येवमृते द्वादजायतभुवः रित्येव द्वादशत्वरि ॥ ॥

१६१

तिमा मवेदामानि शुक्लाणि शुभतपतेभ्योभितमेभ्यस्तयोवर्णाग्रजायेन प्रकार उकारो मकार इति तानेकथा समभरत्तदेन दोमिति वदुवचा
स्मरणे न स्पष्टप्रणवस्यामित्येतदक्षरमिदं सर्वमिति सार्वतन्त्र्यश्रुतेस्तन्मात्राणां वाकारोकारमकाराणां क्रमात्पुलस्त्यकारणप्रपंचवाचका
नां वाच्यवाचकधारभेदस्यायेन पूर्वस्य पूर्वस्यां नरोत्तरप्रविलापने श्रुतश्रुत्या क्रियमाणे स्पूलस्य जगतोकारवाच्यस्य सूलेलवणाद
कत्यायेन प्रविलयो भवति तथा सूक्ष्मस्पर्शकारणे कारणास्पत्तरीयेऽर्थमात्रावाच्येऽप्यारण्ये शिवमहैतंच नर्थमत्येते इति क्रतेर्गालिताखिल
हेतभावे वाद्यानसानीते प्रविलयो भवति अतः प्रणवाद्यशब्दमयत्वेन तद्वाद्यानसानीते वस्तुभातीति तदेत उक्तं तस्यामये मदस्य
मोमित्येकाक्षरं जपेदिति यः पूर्वाध्याये योगिनः पंचसुनियमे शुक्लाध्यापउक्तस्तदेव प्रणवजययवाध्यापनस्य योगीन उक्तं न
स्पष्टप्रणवस्य सूर्यपेष्टप्रणवप्रधारयेत्यर्थः १ तदेव मात्राणां विभागमाह प्रकारश्चेति प्रकारः सान्तः उकारो राजसः मकारस्तामसः ५ अर्थ

प्रकारश्च तथोक्तो मकारश्चाक्षरत्रये पतापवत्रयोमात्राः सात्तराजमनामसाः ५ निर्गुणायो
गिगम्यान्वाचार्यमात्रेयसंस्थिता गान्धारीतिविवेक्यागोधारस्वरसंश्रया ५ पिपीलिकागति
स्पर्शाप्रशुक्तामूर्ध्निलक्ष्यते यथाप्रशुक्तामूर्ध्निलक्ष्यते यथाप्रशुक्तामूर्ध्निलक्ष्यते यथाप्रशुक्तामूर्ध्निलक्ष्यते

मात्रं प्रसादोपरिस्थितामाह निर्गुणोति निर्गुणागुणातीताप्रत्यातिस्थभ्योमात्रभ्योवतिरिक्ताऋथं अमात्रवाचानसातीतेहादशोतेसं।
स्थिता अतएव योगिनो गणाद्यायार्थमात्राकारादेर्मात्राजालस्य तस्यां संस्कारशेषतया वर्तमानत्वात् तस्मात्तयोपाधि नैवार्थमात्रत्वेन।
वाच्यापरमार्थतः सामात्रैवेत्यर्थः तस्या उपलब्धौ करणमाह गांधारीनियस्माद्गोपायः स्वरोचयानिर्द्देशात्तरफानवत्परस्मिन्वाति
विश्रान्ततादाश्रय उपलब्धिस्थानं यस्य सत्तासागाधारीत्याख्योचितेपागांधारस्वरग्रहणमनेषां घट्टादीनां स्वरागतोत्पद्यपरथामवि
श्रान्तेरुपलब्धता उपलब्धमिति तेयं ५ अस्या अभ्यस्यमानाया शिरसि च स्वरान्धस्याने भित्तानमाह पिपीलिका यागतिस्पर्शोपयोपलम्प
ने तथा साप्रयुक्ता अभ्यस्यमानो सती मूर्ध्नि लस्यते उपलभ्यते इत्यर्थः प्रत्युच्चार्यमाणोकारसदुपायिनो योगिनो हादशोतविश्रान्तोत्सर्गो

सं दर्शयति येषेति अंकाः प्रमुक्तः शीतलस्य स्य कृति स्य स्य प्र

162

प्रणवो यनुः शरोसात्मा ब्रह्म तद्देह्यमुच्यते अप्रमत्तेन वेदव्यंशारवत्तन्मयो भवेत् ॥ ओमि
तेतत्त्रयो वेदास्त्रयो लोकास्त्रया प्रयः विसृजंस्माद्वरश्चैव सर्वतामानियन्तं विव माताः
सार्धाश्चतिस्रश्च विज्ञेयाः परमार्थतः तत्र शुक्रस्तयो योगी सततं हृद्यमवाप्तुयात् ॥

द्वियेणैकाग्रचित्तेन वेदं ब्रह्म लक्ष्यं तत्तद्देवतादन्तरेण रवतस्मयो भवेत् यथा शरसं लक्ष्म्यैकात्म्यं फलं भवति तथा देहाद्या
त्मना प्रत्यर्पतिरस्कारेण नाक्षरैकात्म्यं फलमाप्नोति यथा देवार्थः पवमेवायं मन्त्रो मृणको यनिषदि यत्नेन देतदक्षरे ब्रह्म संप्राप्य
ब्रह्मवाचनः तदेतन्मत्पतदस्तेन हृदयं सौम्यविहीति तत्र प्रकृत्यं प्राणाद्यधिष्ठानत्वात्प्राणादिलस्य आत्मा इष्टो विचारसमर्थ
स्य प्राणवमवलम्ब्य ब्रह्मात्मैकत्वे चित्तसमाधानेन मुक्तिफलं दर्शयत्यन्तरेण मन्त्रेण यत्तु शृङ्खलौ यनिषदं महासंशयमुपासानि
शितं सन्तर्धीतत्रायम्यतश्चावगतेन वेत्तमालक्ष्यं तदेवाक्षरं सौम्यविहीति अस्य मन्त्रस्यार्थाय मुच्यते कथं ब्रह्म मित्युच्यते यत्तु शृङ्खलौ
सने शृङ्खलादायौ यनिषदमुपनिषत्सु भवं प्रसिद्धं महासंमदं च तदस्त्वयं नुस्त्वस्मिन् शरं किं विशिष्टं मित्याह उपासानि शितं सतता

विष्णोर्नेत्रमदृक्कृतं संस्तुते नमो नित्यं ॥

मा ७
टी
१६३

163

तथासूक्तोपदिनचैतन्यमुकारार्थः सूक्तोपदिनचैतन्यमात्रमुकारेणलक्ष्यते तथासूक्तसूक्तप्रपंचकारिमायोपदिनचैत
न्यमकारार्थः तादृशमायोपदिनचैतन्यमात्रसंवाकारेणलक्ष्यते एवंतरीयसंवाचनपदिनतत्त्वोपदिनचैतन्यमर्थ
मात्रार्थः तदुपाधिपरित्यगेनार्थमात्रायाश्चैतन्यमात्रमवधारयंशिवमहैनेचतर्थात्म्येने एवंचचतर्णीसामानाधिकरणादभे
दसुदबोधपरिपूर्णतमदिनीयत्वेचिदानंदमात्रमेवसर्वदेतोयमर्देनसिद्धंभवति परित्यक्तानां चोपाधीनामायातत्कार्यरूपतेन
मिथ्यारूपाज्ञानात्मकमायावत्कार्यनिवृत्तेनेष्टयगवस्थानपसंगः तस्मादिष्टानसाक्षात्कारानंतरमपितदध्यस्तमुपलक्ष्यतेरूप्यादी
नांवाक्यार्थबोधानुपयोगेष्वापसनायामवोपयोगात्तद्व्यभिधानंदृष्टव्यंनस्मात्सर्वदिनीयशून्यप्रत्यगाभिनेत्रस्वप्रणवोपासना
वदिनेनयोगिनाप्राप्यतइतितात्पर्यम् ॥ व्याख्यात्मनोत्रस्वप्रणवोपासनापितदात्मकसंगेकारणोपासनमाह प्रकारइति सप्तसि

प्रकारस्तथभूलोकउकारश्रोचतेभुवः सद्यंजनोमकारस्तस्वर्लोकः परिकल्पते ॥ १ ॥
क्रावप्रथमामात्रादिनीयाव्यक्तसंज्ञिता मात्राद्वितीयाचिह्नकिर्यमात्रापरंपदम् ॥ अनेनै
वक्रमणैतावितेयायोगभूमयः जेमिभुच्चारणात्सर्वशरीनेसदसद्भवेत् ॥ इत्यातप्रथमा
मात्रादिनीयादैद्यसंज्ञिता द्वितीयावस्तुताख्यातावचसः सानुगोचरे ॥ १ ॥

होयंजनः अर्थमात्रायायंगयाः प्रकाशकः कतेरित्युदस्यशांसाक्षरंज्ञातनीववाचकामकारभयः परिकल्पतेप्रथमस्यने ॥ मूर्तामूर्ता
त्मकतयाप्यमेवोपास्यमाह व्यक्तातिप्रथमामात्राकारायाव्यक्तास्त्वनवात्सुक्यादिनीयान्काराख्यामात्राव्यक्तसंज्ञिताम
नोमात्रजन्यप्रपंचबोधवत्तादयेषामसाधारणेनाप्रकृताद्वितीयामात्रमकाराख्याकारागताभयोर्वाक्यव्यक्तयोः शानुमादि
सुकिर्तीयाख्या अर्थमात्रावचरेपदेसर्वज्ञानुत्तमपिसंवेतोयाहनेपरंत्रस्तथः वाद्यसंवेदनोक्तिताविमलाश्रयाचिदानंद
मिकाविच्छक्तिरेवपरंपदेवस्वात्मभवतीतिभावः ॥ पूर्वोक्तानांयोगभूमिकानां प्रणवमात्राक्रमणवालम्बनमित्याह अनेनै
वेति प्रोक्तानां प्रणवमात्राणांवाचकस्याणामनुक्तवाच्यसंग्रहाह जेमितीति सदसत्कार्यकारणात्मकंजगत् ॥ १ ॥

प्रणयोच्चार्यमात्राणां हस्तादिमात्राक्रमेणावायनोगोचरपरब्रह्मसमापत्तिमाह हस्तादिति अनुरणनस्यायेन स्मृतविश्रान्तात्मकपरब्रह्म
विश्रान्तिरूपतया तच्च सा वै स्वर्गादिवित्तयस्य गोचरे विषये वा स संवेदनरहितत्वाद्ब्रह्ममशक्यमावतीत्यर्थः ॥ एवं तावदहितीयब्रह्म
वाचकत्वेन प्रणवः सोपासन उपन्यस्तपनस्पृशानुसंधानेन जयः समाधिसाधनत्वेन भगवतापतेन जलिनः सृष्टितः समाधिसिद्धिरीश्वर
प्रणिधानादेनित्यवाचकः प्रणवः तजयस्तु दार्पिभावनामिति सूत्राभ्यां प्रणवजयस्य परिणयानशङ्का र्थत्वेन व्याख्यानात् क्रान्तौ गोमिति
ब्रह्मपतदालम्बने परं यो यदि ह्युतितस्य तदित्यादिना तस्य सर्वदेतत्वे यदुक्तं तत्सफलमाह यस्त्विति चेन्नियुत्तुभावयति एवौक्तप्रकारे
ण ध्यायति स्वात्मैकोनजानीयात् ॥ स योगी संसारचक्रमुत्सृज्य सात्त्विकं परिहायिते त्रिविधं प्राकृतिकवैकृतिकदादिरात्र्यं वेधने
येन ब्रह्मणि लये विश्रान्तिं परमं संप्रति विदानं दात्मके परमात्मनित्यकोपाधिनिवदे प्राप्नोतीति हयोरन्वयः ॥ एवं सफलं प्रणवोपा

एतदप्यक्षरेत्रस्मपरमोद्धारसंसितं यस्तुवेत्तिनरः सम्यक्प्रकाशायतिवायुनः ॥ संसारचक्र
मुत्सृज्यत्यक्रविधिपवन्यनः प्रामोतित्रस्मणिलयं परमपरमात्मानं ॥ अतीणकर्मबंध
अज्ञातामृतमरिष्टतः उत्क्रान्तिकाले संसृत्य पुनर्योगं तस्मिन् ॥ ॥

सनमभिधापयत्तानेन संचिन्तागामिनोः कर्मणोर्विलयात्पारञ्चकर्मणश्च यावदेहपतिस्थितत्वात्तस्यापि हयाभित्तानमनेकारिष्टस
न्निपातेनपिणविराममपचयलक्षणयंचभावस्योत्तरं प्राप्तंमलोत्क्रमणेवहितोभवेयेननपुनः संसारयथमवतरतीत्याशयेनाह
प्रतीणकमवन्थश्चेति प्रतीणः तीणप्रायःपारञ्चकर्मणोबंधोयस्यप्राप्तनदेहपातइत्यर्थः तदभित्तानरूपादरिष्टोरिष्टैरनेतरा
ध्यायेवत्यमाणांलक्षणैर्मृत्युदेहपातमभ्यर्णवर्तिनंज्ञात्वा ततश्चस्वात्मनोत्क्रांतिकालंदेहपरित्यज्योद्गमनेस्सत्तापुनरिति पूर्वम
भ्यस्तंविज्ञानेनतंयोगं कृतार्थत्वात्तस्यस्तमपिउत्क्रांतिसूचकारिष्टैर्दर्शनसमयेभूयस्तत्रावहितोभवेत्तच्छ्रुतियोगीतेयोगे
शृङ्गीयादित्यर्थः तथावाक्रमपिणंपरिणतंज्ञात्वाजराजर्जरीकृतम् प्रशक्तः सर्वकार्येषुस्वलित्वाकंपतेदियः सास्वादविभिन्न
करंद्रियार्थंनाविन्दति तदातेनप्रकृत्यामतिरुत्क्रमणेप्रति आदौतसकलभावंसमाप्तौचयैवमाश्रयेत् सोपानपदवीता।

164

तस्मादसिद्धयोगेनसिद्धयोगेनवायुनः ज्ञेयान्यरिष्टानिसदायेनोत्क्रांतौनसीदति ॥ ३॥
मार्कण्डेयपुराणोपिनाश्रुतं संवादे लर्कपाख्याने प्रणवमात्रार्थप्रतिपादनेनामष्टविंशन्नमो

संक्रमास्पविकल्पमालिन्यलेशेनैवतिरोभावात् तथाच पूर्ववर्षितापुत्रसंवादप्रारंभेषुत्रस्यजन्मोत्तरेसमाश्रद्धयोगस्यापि
त्क्रांतिसमयेतज्ज्ञानवदिततयापुनर्जन्मप्राप्तिरभिहितं अहमाहंपुराविशेषमस्मान्मापरात्मानिहान्माविद्याविचारमुपरिनिष्ठां
परांगतः सत्तत्तयोगप्रकृत्यसतताभ्याससंगमात् सत्तत्तयोगात्सत्त्वभावादिवाराविशोधनान्नतस्मिन्नेवपरापीतिममासीमुज्ज
नःपरां आवापतांवंसंशमःशिष्यकदेरुद्रजमःततःकालेनमृदनात्रसैकजमुपागतः अज्ञाताकृष्टसद्भावोविषयश्चप्रमादतश्मादि
प्राप्तयोगस्याप्यसतताभ्यासस्यावश्यकत्वंयतातात्पर्येणगीतासत्युक्तं अनन्यत्वेताःसतत्तत्तयोमांस्मरन्तिनित्यशःतस्याहंसलभः
पार्यनित्यप्रकृत्ययोगिनश्चेति येनारिष्टतानेनोत्क्रांतौयोगावदितचित्रतयानसीदतिनपुनर्जन्मबंधमवाप्त्यादित्यर्थः १०३तिमा

कलियुगलोत्तमस्य दीपे बहुलानि शोभायः ॥

१५

पूर्वाध्यायोतेप्रतिज्ञानात्यरिष्टज्ञानानिनिवेदयितुमाह अरिष्टानीति मत्स्यमरणकाले । देवमार्गेअंतरिते संवत्सरायरेवर्षाहर्थे २ वि
 म्ममणलेअरिष्टमरिष्टमहीने नोअमालिनमनेअमालिनेअविद्यमानप्रभामणले ३ वीतेउत्तरे प्रत्यहंजागरे ४ ५ अकस्मादेवहेने
 विनैवप्रकृतेअजन्मप्रभृतिसेसिद्धायाः अभायाअप्रभायावापोनिर्वर्तनपरिवलेनअप्रकृतिरअप्रकृतिमानअप्रकृतिःअ

दन्तान्येयवाच अरिष्टानिमहाराजपृणवक्ष्यामिज्ञानिने येषामालोकनात्संज्ञानेनेज्ञानानिर्घ
 गावित १ देवमार्गेधुवअकसोमस्त्राया मरुत्यनीं योनयपेपनजीविन्नरः संवत्सरायरे २ अरिष्ट
 विम्वसूर्यस्यवर्द्धिनेवाअमालिने दृष्टेकादशमासास्तनरोनोर्ध्वसजीवति ३ वीतेपुरीषेस्तनयः
 सवर्णो रजनेतथा प्रमत्तमयवासेमजीविनेदशमासिकं दृष्टाप्रेतपिशाचादीनान्यवनगराणि
 च सवर्णावर्णान्महताअनवमासास्तजीवति ४ स्थूलः कृशः कृशः स्थूलो यो कस्मादेवजायते अ
 कृतेअनिर्वर्तनतस्यायुश्चाष्टमासिकं त्वण्यस्यपदेपाष्णीपादस्याग्रेतथाभवेत् पांसुकर्मणे
 मध्येसप्तमासास्तजीवति ५ कपोतपृष्ठेकाकोलोवायसेवापिमूर्धनि कृयादेवाखगोलीनः ६
 लमासायुः प्रदर्शकः दन्तेकाकपंक्तयः पांसवर्षेणानरः स्वाह्वायोवायया दृष्टाचतुर्मासान्
 जीवति अनभेविद्युतेदृष्टादक्षिणोदिशमाश्रितो रात्रावित्पुनर्वापिजीवितेदिशिमासिकम् ॥

अप्रकृतिमानभवेत् १ पाष्णीगुल्फाधोभागेपदेयस्याखण्डिधाकृतमिवभवेत् पांसोरजसिकर्मजन्मालः २ काकोलः कृशः का
 कः वायसः सितकण्ठः काकः कृयादश्चिह्नादिः लीनः कृतप्रतिष्ठः स्यात् ३ अथयाशिरोहीनोस्वाह्वायो ४ अनभेअविद्यमानमेवेगग

नेदक्षिणोदिशमाश्रितोविद्युते २ इत्यनुर्दिशायः ॥

मा ७
ही
१६५

अशिरस्कोशिरोदीनां ॥ गात्रेदेदेवस्तिः प्रीवेजेनसमः सदृशोगेयः शवोमृतदेहस्तेनसमः ॥ शोचः प्रकृते ॥ मारुजः प्रणः संभिन्नः
सप्तानाडिहिनः कृतनिहिनमिरुष्यतेनसुखेप्रामोति ॥ मृतः बहूकः कालजीवनसमयेनेच्छतिगताप्रित्यर्थः ॥ दाक्षिणामाशो

हतेतैलेतथादर्शतोपेचैवात्मनस्तद्वम् यः पश्येदशिरस्कोवामासाहर्षेनजीवति ॥
यस्मिन्वस्ति समोगन्योगात्रेशवसमोपिवा तस्यार्थमासिकं ज्ञेयं योगिवोत्पत्तयजीवितम् ॥
यस्य वैस्त्रानमात्रस्य दृग्मादवप्रुष्यते पिवतश्च जलं शोचं दशाहं सोऽपि जीवति ॥ संभिन्नो
मारुते यस्य समं स्थानानि कृतनि न हृष्यत्सु सुसंस्पर्शात्स्य मृत्यु रूपा स्थितः ॥ मृतवा
नरयानस्यागायन्यो दाक्षिणादिशाम् समप्रेयाति तस्यापि न मृत्युः कालमिच्छति ॥ रक्त
कृष्णाश्चरथरागायतीहसतीचयम् दाक्षिणाशानयेनारी स्वमेसापिनजीवति ॥ नग्रह
पणकं स्वमेहसमानं प्रपश्यति एकं संवीक्ष्य वल्लोतं विद्यामृत्युमुपस्थितम् ॥ ग्रामस्त
कतन्ययस्तानिमग्रेपंकसागरे स्वमेपश्यत्स्यात्मानं ससयाम्नि यतेनरः ॥ केशागारी
स्तथाभस्मभुजगानजलानदीं दृष्ट्वा स्वमेदशाहानुमृत्युरेकादशोदिने ॥ कशालैर्विकृतैः क
षौः प्ररुषैरुचताप्रुथैः पाषाणैस्तान्निः स्वमेसयोमृत्युलभेनरः २० ॥

दिशं ॥ नग्रहपणकं नाम कापालिकं व्रतधारिविशेषं वहेजे नृमते ॥ ग्रामस्तकतलात्तमूर्धाविपादपर्यन्ते पंकसागरे करसमुद्रे ॥
अजलो निर्जलो दशाहात दशादशहस्त द्वास्तुरेकादशोदिवसे पाषाणैः प्रसरेः पाठोत्तरे सयोमृत्युर्धस्यसः श्रासनमरण इत्यर्थः २० ॥

विपरीतेशास्त्रादिनाहृतं परीते स्वयं वामरगत्रयं ॥ मुक्तमात्रसमघपवमुक्तानस्यदेनानां चर्षः संवर्षो नो न्ये प्रतीचातः ॥ पूपादीनां गेयं
नवेमिनानि ज्ञानि त्रय्यति उद्विजने यथा निशितया द्विविभीति परस्परनेत्रस्य प्रतिविम्बिते ॥ १५ ॥ नमनोत्रतीरुर्धायः परिवर्तनेन

सूर्योदये यस्य शिवाकोशं तीयानि संमुखे विपरीते परीते वा सस्योत्सृज्यते ॥ यस्य वै मुक्त
मात्रस्य दूरये पीयते तथा जायते दत्तचर्षश्च सगतायुरसंशय ॥ पूपादिगन्धो नो वेत्तु सस्य द्वि
यथानिशि नात्मानं परेन त्रय्यमीक्षते न स जीवति ॥ शक्राशुं चार्थं रात्रे दिवा प्रदृग्गणतया
दृष्ट्वा ममेतसंक्षीणमात्मजीवितमात्मवान् ॥ नासिकावरुतामेति कर्त्तव्यार्थं मनोज्ञं नेत्रे च
वामे सवति यस्तस्यापुरुषं ॥ आरुक्तामेति मुखं जिह्वा वा सितायदा तदा प्राज्ञो विजानी
यान्त्समासन्नमात्मनः उद्भवासंभयानेन यः स्वमेदांस्त्रिणादिशं प्रयानिते विजानीयान्त्सयोत्सृज्य
नेरक्षर ॥ पिपायकणौ निर्वोषेन शृणोत्यात्मसंभवे नश्येन चक्षुषोर्मेति यस्य सा पितृजीव
ति ॥ यतनो यस्य वै गते स्वमेदोऽपि पीयते तयोनिष्ठनियः स भानदेन तस्य जीविते ॥ ऊर्ध्वच
क्षुर्न च संप्रतिष्ठारक्ताशुनः संपरिवर्तमाना मुखस्य चोष्णस्य चिरं चनाभेः शंसति पुंसामपरेण
रीरे ॥ स्वमेदिप्रविशेषस्तु न च निष्क्रमते पुनः जलप्रवेशादपि वा तदेतत्तस्य जीवितम् ॥ १॥

वति वाष्पं मुचति उद्भूतं उक्तस्य गते प्राशुर्न यमित्यर्थः ॥ आसनेनिकटवर्तिनं ॥ तस्य भः खरः ॥ निर्वोषं आत्मसंभवं श्रोतरे धनिं वा
क्षुषोर्मेतिः त्रयदर्शनं ॥ गते अवटे पिपीयते प्राह्वायते सभाहर्तात् ॥ न च संप्रतिष्ठाप्य रासं परिवर्तमाना यरावर्तमाना सधिरं

रथं प्रपश्यंतीं मरणं ॥ न निष्क्रमते न निर्गच्छति ॥

मा ७
टी

(१६)

विश्वोक्तानि ज्ञानप्रमाणेभ्योऽपि नान्यथाः ३१

इष्टैर्भूतैः पिशाचादिभिः शुभिरन्यते प्राविश्यतः। एवाक्रियते रात्रौ च दिवादिने च १२ स्वसं प्रमले प्रविष्टमानमले शुक्लं घेते तत्र के प्रसिते क
षणवायुः प्रपन्नं विनिर्दिशेत् कथयेत् ॥ स्वभावो नामाहारादि रुच्यारंभको नमप्रभृतिगुणः तस्यैव परीत्य साविकाद्याहारा नुरक्तस्य
राजसायादौ प्रप्रीतिः प्रकृतेर्गुणात्मिकायाः विपर्ययः सात्विकप्रकृतेराजसादिप्रकृतिषु समासे गः एवं सर्वेषां गुणानां विप
र्ययो विनिमयः विनाशकाले विपरीत उद्दिष्टिस्तत्ता उद्दिष्टि विपर्ययो यो बोद्धव्यः १५ तमेव बुद्धि विपर्ययमाह येषामिति येषां गु
णसमीपे सन्ते ते चित्तो नोदयादिगुणावान्ये वा स्य नरस्य सततं प्रतिरूप्यतया मताः तानेव गुणान्मोचजानाति निरस्तरोति विनि

यश्चाभिदम्यते उष्टैर्भूतैराशवयो दिवा समस्तसमराशोते नरः प्रमोक्षसंशयम् १२ स्वस्त्वम्
मले शुक्लं रत्नं पश्यत्यप्यासितं यः पुमान्मत्स्यमासने तस्यापि हि विनिर्दिशेत् स्वभाववैपरीत्यं
प्रकृतेः विपर्ययः कथयंति मनुष्याणां समासमायमांतको १५ येषां विनीतः सततं ये व
ज्यतमा मताः तानेव चावजानाति तानेव च विनिर्दिशेत् देवतात्यतिशोति प्राप्ता इत्युक्तं प्रति
रति मातापिशोरसत्कारेनामात्मा कथयति यः योगिनां ज्ञानविश्रामस्येषां वमहात्मनां प्रमे
न काले प्ररुषण विज्ञेयं विचक्षणैः योगिनां सततं यत्नाद रिष्टा मवतीयते संवत्सरान्तं सत्तये
फलदानि दिवानि शम् १६ विलोक्यानि यदा चैषां फलपतिः सदा रुणा विज्ञाय कार्यमनसि स

रति च तस्य मोक्षको समासत्ता विनिर्दिशेत् पूर्वणान्वयः १५ प्रसत्कारमवमाने जामात्मा उद्दिश्यतीति १५ योगिनां कर्मनिष्ठानां ज्ञानवि
रुषां ज्ञानकृशालानां प्रमेयां वमहात्मनां विद्यातपो ब्रह्मादीनां कालमरणे प्राप्ते सति प्ररुषो निंदनीति पूर्वणान्वयः तत्त्वात्मनो उ
द्दिष्टे परीत्य विचक्षणैर रिष्टा लोका न कृशाला विज्ञेयं १० योगिनां रिष्टानि दिवानि शं सततं विलोक्यानी मुतरेणान्वयः तानि व
द्यानि संवत्सरान्तरे फलदानि भवन्ति तत्पूर्वोक्तं कालस्थानियतत्वेन १६ यदा चैषां रिष्टानां फलपतिः फलपाकः सदा रुणा

विलोके नरस्य १५

विश्वोक्तानि ज्ञानप्रमाणेभ्योऽपि नान्यथाः ३१

(१६)

प्रभयं निरावायं प्रसौ मरणकालोऽप्ययोगिनो यथाफलः प्रमादायाकोतविन्नतयानिष्कलो न भवेदित्यर्थः ५० तत्त्वभावः तस्या रिष्टस्य
 स्वभावश्चालोको यावन्तिकाले पूर्वोक्तपरिमाणे दिनमासादिवत्सरोतेऽप्यागने संप्राप्ते सति श्रिरिष्टस्य स्वभावे मरणार्थे विवेच्यमित्यर्थः
 तस्य रिष्टारिष्टदिनस्य भागे योगे पूर्वोक्तादिप्रदिने दिने प्रतिदिने वा ५१ अत्रैव पक्षान्तरमाह यत्र वेति तत्रैव तस्या भेदात्तत्रैव गुणी
 तया वत्तदिने नियमितं मरणदिनं प्राप्तं स्यात् ५२ भयं मरणं तत्सर्वं तत्कालात्मात्मानं निरुद्धं विन्नः तत्कालं निजान्तराभाय यत्रावसथे
 स्थाने आत्मनो मनसः स्थैर्यं स्यात् तत्रैव स्थिता योगे गुणी तेऽत्रैव तरेणावयः ५५ वीक्षणान्तरं लक्ष्मादिक्रमेण स्थितान्मायायाः गुणान्

सात्वाकाले च ते सस्य गभयं स्थानमाश्रितः गुणीतयोगी कालोऽसौ यथा नास्या फलो भवेत् ५० दृष्ट्वा
 रिक्तं तथा योगी सत्कामरणं भयं तत्त्वभावस्तदा लोकाः काले यावत्प्रागते ५१ तस्य भागे तथै
 वाद्वा योगे गुणीतयोगावित् पूर्वोक्तापराह च मध्याह्ने च दिने दिने यत्र वारजनी भागे तदरिष्टं नि
 शीतिने तत्रैव तावत्गुणीतया वत्तामं हितदिने ५२ तत्सत्का भयं सर्वं निजान्तरं कालमात्मवान् तत्रै
 वावसथे स्थिता यत्र वा स्थैर्यमात्मनः गुणीतयोगे निजित्यर्थं गुणात्परमात्मनि तन्मयस्यात्मना भू
 तान् हृत्तिमपि संयजेत् ततः परमं निवाणमतीन्द्रियमगावरं यदुद्देयं चास्यामशक्यं तेन तन्म
 युते ५२ यत्तत्सर्वं मया ख्यातेन बालकं यथा धवत् प्राप्स्यसे यत्तत्तद्वत्संक्षेपाच्चानिबोधये ५०
 रमात्मन्यर्थमाशवाद्येति निजित्यवित्पापतन्मयस्तदाकार आत्मना मनसा भूत्वा संययतां हतिमपि ब्रह्माकाराकारितो विन्नहृत्तिम
 पि संयजेत् ५१ ततो हृत्तिमागादनेतरं परमं निवाणं परमानंदं अतीन्द्रियं तद्विज्ञानातीतं यदुद्देयं तः करणस्यागोचरमविष
 यं यच्चैवाख्याते वक्तुं न शक्यते यतो वाचो निवर्तते अग्राह्यमनसा सहेति क्रतेः तन्मते परमं समक्रते प्रामोतीत्यर्थः ५२ उपसंहर
 ति यत्तदिति रदानीं स्थूलानि खनन्यायेन दाह्या योगे संक्षेपेण वक्तुं यत्तिज्ञानी ते प्राप्स्यस इति येन साधनेन तद्वत् प्राप्स्यसे न

५२
 तत्त्वभावः तस्या रिष्टस्य स्वभावे मरणार्थे विवेच्यमित्यर्थः
 तस्य रिष्टारिष्टदिनस्य भागे योगे पूर्वोक्तादिप्रदिने दिने प्रतिदिने वा
 अत्रैव पक्षान्तरमाह यत्र वेति तत्रैव तस्या भेदात्तत्रैव गुणी
 तया वत्तदिने नियमितं मरणदिनं प्राप्तं स्यात्
 भयं मरणं तत्सर्वं तत्कालात्मात्मानं निरुद्धं विन्नः तत्कालं निजान्तराभाय यत्रावसथे
 स्थाने आत्मनो मनसः स्थैर्यं स्यात् तत्रैव स्थिता योगे गुणी तेऽत्रैव तरेणावयः
 वीक्षणान्तरं लक्ष्मादिक्रमेण स्थितान्मायायाः गुणान्
 सात्वाकाले च ते सस्य गभयं स्थानमाश्रितः गुणीतयोगी कालोऽसौ यथा नास्या फलो भवेत्
 दृष्ट्वा रिक्तं तथा योगी सत्कामरणं भयं तत्त्वभावस्तदा लोकाः काले यावत्प्रागते
 तस्य भागे तथै वाद्वा योगे गुणीतयोगावित् पूर्वोक्तापराह च मध्याह्ने च दिने दिने यत्र वारजनी भागे तदरिष्टं नि
 शीतिने तत्रैव तावत्गुणीतया वत्तामं हितदिने
 तत्सत्का भयं सर्वं निजान्तरं कालमात्मवान् तत्रै वावसथे स्थिता यत्र वा स्थैर्यमात्मनः
 गुणीतयोगे निजित्यर्थं गुणात्परमात्मनि तन्मयस्यात्मना भू तान् हृत्तिमपि संयजेत्
 ततः परमं निवाणमतीन्द्रियमगावरं यदुद्देयं चास्यामशक्यं तेन तन्म युते
 यत्तत्सर्वं मया ख्यातेन बालकं यथा धवत् प्राप्स्यसे यत्तत्तद्वत्संक्षेपाच्चानिबोधये
 रमात्मन्यर्थमाशवाद्येति निजित्यवित्पापतन्मयस्तदाकार आत्मना मनसा भूत्वा संययतां हतिमपि ब्रह्माकाराकारितो विन्नहृत्तिम
 पि संयजेत् ततो हृत्तिमागादनेतरं परमं निवाणं परमानंदं अतीन्द्रियं तद्विज्ञानातीतं यदुद्देयं तः करणस्यागोचरमविष
 यं यच्चैवाख्याते वक्तुं न शक्यते यतो वाचो निवर्तते अग्राह्यमनसा सहेति क्रतेः तन्मते परमं समक्रते प्रामोतीत्यर्थः
 उपसंहर ति यत्तदिति रदानीं स्थूलानि खनन्यायेन दाह्या योगे संक्षेपेण वक्तुं यत्तिज्ञानी ते प्राप्स्यस इति येन साधनेन तद्वत् प्राप्स्यसे न

मा ७
ही
१६०

167

नचचेदिकासंभिन्नचन्द्रकांतास्यंदस्यायेनयोगिनोयोगसिद्धिसमृद्धिर्योगाभ्यासादेवेत्याह शशांकरश्चिसंयोगादितिनाशुक्ररति
चेदिकाभिरसंभिन्नो न स्रवति पंचयोगिन उपमासादृश्ययोगी आदरनेरेतयसत्कारैयोगेपुजीतयेनसरूपभूमिर्भविष्यतीतिभावः
इदमेवापरं दृष्टांतमाह नद्येति नैकरति एकः केवलः सूर्यकांतः सूर्यरश्मिसंश्रुतो वह्निप्रकटयति पंचयोगी केवलवाग्विवेक
दिनायोगसिद्धिसंपदं नामोतीतिभावः ५२ तथाममताभा नोपियोगिनासिद्धिराह पिपीलिकेत्यादिपिपीलिकादयोगेहेसप्र
तिष्ठेष्टदेहसामिवदसति तस्मिन्नेवगेहेयस्तेविशोर्णसतिततलस्मान्मकाशादमृतोत्पसिन्नेहेयोति ५१ तद्वैसेतेषांनकिंचिदःखं

शशांकरश्चिसंयोगाच्चन्द्रकांतमणिः पयः समुत्सृजतिनाशुक्रः सोपमायोगिनः सूर्या तथार्क
रश्मिसंयोगादृक्कांतोद्भूताशने प्राविशतीतिनैकः सनुपमासापियोगिनः पिपीलिकाभुवन
रुल्लग्नगोधाकपितृलाः वसेतिस्वामिवद्देहसंयातिततामनः ५३ एतत्स्वामिलोभंसेतस्य
तेषांनकिंचन वेश्मनोपग्रजैरेसापमायोगसिद्धये ५४ मरेदिकात्पदेहापिमुलाश्रेणात्पणीय
सा करोतिमरुत्तरवयमुपदेशः सयोगिनः पशुपतिमनुष्याद्यः पत्रपुष्पफलानि ते हतविलुप्य
मानेनदृष्टासिद्धिनियोगिनः रुरुशावविषाणाग्रमालस्यानिलकाकृतिं सहेननविबुधैर्नयोगी
प्रपितस्वामिनोष्टनिर्मातरवेतद्वंसुखं पंचसोपमायोगिनोयोगसिद्धयेममताभावउपायेभवतिनष्टाचारभजनस्यतयानेनभा
वउःस्वास्पदत्वानस्येतिभावः ५५ नचपुण्ययोगिनोयोगस्यसिद्धिः किंतुदोषकालनैरेतयसेवितश्रेदयतेनमहायोगिअनदेशभा
भवतिइतिसदृष्टांतमाह मरेदिकेति मरेदिकापिपीलिकाग्रत्यदेहात्पुत्रकायापितोदिष्टदेहसदृशेणात्पणीयसा मुलाश्रेण
मरुत्तराणावयंनिबुधंकरातिकालेनसंयादयति अयमेवयोगसिद्धयेयोगिन उपदेशोभवतीत्यर्थः ५६ किंचयोगिनातमावता
भावमिति सदृष्टांतमाह पश्चिन्नादिविलुप्यमानेविच्छेद्यमाने पंचभूतादिभिराकम्पमाणापितेषांदैवाकांततयातातानोनतः।

५२
संयोगादितिनाशुक्ररतिभावः ५३
संयोगादितिनाशुक्ररतिभावः ५४

१६०

सेवमानोयोगोदिनादिनेतारतमेनवर्यमानस्तनसहनस्यापिबुद्धिःसिद्धिरयायोगिनोभविष्यतीति सदृष्टोनेमाह रुद्रशावेति रुरु
शावोमृगयोतकस्तस्याविषाणयोः मृगयोरग्रेतिलकाकृतिवर्तनविशेषकाकारेनेनरुद्रपोतकेनसहनद्विषाणाग्रविवर्धनेत्राल
ह्यसदृश्यमिदं परमार्थवेदनरूपामवाभुयात् एवंयोगीकृमात्कमेयोगसाधनहृद्यासमेवर्थनेत्यर्थः ५५ योगसाधनासनायभ्या
सदेशानोभंग्याह इवपूर्णमिति इवेणसीरादिनापूर्णपात्रेउपादायगृहीत्वाभुवक्रुथंदेशमारोहतः पुरुषस्यनेगमेगंउतमोगादिकंस
मग्रीवादिनापात्रेवहितदृष्टादिनाचोपलक्षितेग्रालोकादृष्टोतीकृत्ययोगिनाकिनविज्ञाने क्रुथंभूम्यारोहतः पुरुषस्यपूर्णपात्रासीरादि
यतनभीत्यावहितस्यतस्यकापचित्रयोसत्रिवेशेदृष्टायोगीनेनैवसनिवेशेनयोगसमाधानतमेगभवेदित्यर्थः ५५ योगाभ्यासावधाने

इवपूर्णमुपादायपात्रमारोहतोभुवः तंगमेगंविलोकोच्चैर्विज्ञानेकिंनयोगिना ५५ सर्व
स्वजीवनायालेनिरुत्वातेपुरुषस्यया चेष्टामानसतोत्तानायोगिनः कृतकृत्यता ५६ नहृदेय
त्रवसतिनशेमेयेनजीवति येनसंपद्यतेचार्थस्तन्त्रैवममतात्रका ५७ प्रभार्थितोपितेःका
येकरोतिकरुणोपया नयाउद्यादिभिर्योगीपारकोः साधयेत्यरम् ५८ इतिमार्कण्डेयपुराणे
पितापुत्रसंवादः लक्षापात्यानरिष्टदशनसंसेययोगापदेशानामसमन्विशतमाध्यायः ५७

वयोगिनःकार्यमितिचेष्टायोगेनाह सर्वसेरति सर्वस्वथनसम्यक्प्रुषोथनीयपारतावहितोभवेत्तस्ययाचेष्टानागरकृत्स्नजीवनाय
प्राणसन्धारणाययापुरुषस्यजिजीविषयालेपर्यामेचेष्टासर्वविहायतत्रयथातथोयुक्तत्वायाचेष्टाप्रुषस्यनिरुत्वातेगतीदोयतितस्य
ततउद्गमनायोपायान्वेषणारूपातोचेष्टानत्वतोपारमार्थेनज्ञात्वावहितत्वजागरकृतोयुक्तभवोतिवीर्योपायनालान्वेषणारूपा
श्रेष्टाप्रुक्तस्ययोगिनः कृतकृत्यताकृताध्यामवेदित्यर्थः ५६ गृह्यतादौचास्यममताभावःसिद्धिरयाह नहृहमिति अर्थःसजीव
ननिर्वाहः ५७ मनुकयेपरनिष्ठैर्यर्थःसुभावानिष्टाप्रोक्तस्यास्यभवेदिताशंकाह प्रभार्थितशतियथायेयोगीवेत्ताविहरिष्टोवत्ता
निष्टापूर्णग्रामोवासंवेदनाभावान्वयेवाभ्यर्थितःस्नानाशनादिकंकार्ययथाकरोतिदिद्वियैःकरोतिनिर्वहति तथापरम्भः॥

१५८

मेदिन्या नानमिर्निकारुण्ये कृपा ॥

परंभ्यः शित्तिनैर्नुद्यादिभिः शोक्तेः श्रेयकोत्तरस्य कोनादिभ्यो गृहीतैर्योगसाधनैः पारकोः परकीयैः परश्रितैः स्वभावैः साधनभावेन परी
गृहीतैः परस्वभावे साधयेदित्यर्थः एवं परश्रितैरन्यैरपि स्वभावैः साधनतया शित्तिनैर्होपादेयतया नृषितैर्योगी परसाधये ।
इत एव भागवते चतविंशतिश्रुतम् । शित्तिनैर्नदत्तान्त्रियो य उमुपादिदेशस्तुक्तम् ५८ शतिमार्कण्डेयपुराणाभावदीये समचवा
रिशोधायाः एवमप्रपंचसफलं योगश्रुतः संघाणकृतकृत्यतया स्वात्मानं साधमानं प्राह तमश्वादिना प्रतिमुदान्वितः सं
प्राप्तस्वभावतया ति शयनो नंदश्रुतः । तदेवाह दिष्टेति कृतकृत्यतया नंदयोतकमवयवम् परंभ्यः शत्रुभ्यामिभवा नादरस्तैर्

पुत्र उवाच ततः प्रणम्य ते विप्रमलर्कः समहीयतिः प्रप्रयाव न तो वा वा सुवा वाति सुदा तितः ।
 मलर्क उवाच दिष्ट्या देवे रिदे ब्रह्म त्पराभिभवसे भवे उपयादित मत्प्रे प्राण सन्देह दे भये
 दिष्ट्या का शिपते भूरिवलसे त्पराक्रमः य इहे दादि दायानः स पुष्पान्त गमो मम । दिष्ट्या
 मन्दवल आदे दिष्ट्या मत्प्राप्ते मद्गताः दिष्ट्या कोषः लये यानो दिष्ट्या दे भोति मागतः ५
 दिष्ट्या तत्प्राद पुगुल मम लति यथा गते दिष्ट्या त्व इ क्रयः सखा ममेव तसि से स्थिताः ५ दि
 ष्ट्या ज्ञाने ममोत्पन्न भवतश्च समागमान् भवता चैव कारुण्ये दिष्ट्या ब्रह्म त्कृतं मम ६

संभवमुत्पत्तेऽप्यादिनेसाधितं देवैर्मदभीष्टसाधनानुग्रहवद्विरसुं प्रकुरंशाणानां सन्नेहदेमरणावशिष्टं भयमुपपन्नम्
विपुरीषिममोपकारीत्याह दिष्टेति यउच्छेदादितियस्मात्प्राप्ताउच्छेदात्पराभवात् हेतोः समुष्माकंशरणसंगमोममायातउ
पास्पतः ३ ममवलहात्यादिकश्चापकारायाद्यसंभूतरत्याह दिष्ट्यामंदवलश्चाहमिति ५ यतासहानिष्ठमवदिधानांक
रुणानांसंगमोममोत्तमानमपियद्दुटितंतत्तान्देवानामुपकारइत्याह दिष्टेति ३ क्रयः ३ परिष्टागिवचनानि संस्थिताः स

मृगवैषावगत्यकरीलाम्यकस्मिन्ः शानं प्राप्ते स्यात्

北

ग्रनर्थोऽऽर्थात्तौ सौख्यं शुभानो कर्मणा मुदये फलदाने रं दं सनं रिपोः परिभवादिकं तव संगमा यथोपकाराय श्रेयः प्राप्तये यथा
 यातम् ॥ यथोऽऽर्थात्तौ सौख्यं शुभानो कर्मणा मुदये फलदाने रं दं सनं रिपोः परिभवादिकं तव संगमा यथोपकाराय श्रेयः प्राप्तये यथा
 वादेति रस्कारं प्रकाशं मुक्ति योगे प्रनिमित्तं कृत्य मत्तात् ॥ चरयवदर ॥ ममता हे कृतित्यागा भित्तानं शत्रु समीपयाने महात्ता

ग्रनर्थोऽऽर्थात्तौ याति पुरुषस्य सुभोदये यथेदमुपकाराय यत् सनं संगमा तव ॥ सवाङ्मरुपक
 रीमे सच काशिपतिः प्रभो यथोऽऽर्थात्तौ सौख्यं शुभानो कर्मणा मुदये फलदाने रं दं सनं रिपोः परिभवादिकं तव संगमा यथोपकाराय श्रेयः प्राप्तये यथा
 म्यान किन्तिषः तद्यायति छेयेनेदं भूयोऽऽर्थात्तौ सौख्यं शुभानो कर्मणा मुदये फलदाने रं दं सनं रिपोः परिभवादिकं तव संगमा यथोपकाराय श्रेयः प्राप्तये यथा
 नने त्वनान्नो समासा यत्तान दत्तं मे हात्मनः ॥ दत्तात्तै यत्तवाच गच्छ राजेन्द्र भद्रे ते यथा ते कायि
 नेमया निर्ममोति रं दं कारस्तथा चर विमुक्तये ॥ पुत्र उवाच यवमुक्तः प्रणम्येनमान गामतरा
 नितः यत्र काशिपतिर्भाता सवाङ्मरुत्तस्य सोऽग्रजः ॥ समुपेत्य मरावाङ्मरुत्तस्य सोऽग्रजः ॥ काशिभूयति
 सवाहो रग्रतो वीरमुवाच प्रदसन्निव ॥ राज्यकामुक काशीश भुञ्जतां राज्यं मूर्जितं यथा
 चरो वते तद्वत्सवाहोः संप्रयच्छुवा ॥ काशिराज उवाच किमलं कं परिमं कं रागं ते संप्रगं
 विना क्षत्रियस्य न धर्मो यं भवांश्चक्षुस्तथ मवित ॥ निर्जिता मात्यवर्गस्तत्पत्न्या कामराजं भ
 यम् सन्धीत प्राणं राजा लक्ष्म्यमुदिप्रपदैरिणाम् ॥ ॥

नप्राप्तिहेतुकमाह यवमुक्त इति चरयात्याग निमित्त याति तो व्यातः ॥ समुपेत्य समीपं गता ॥ संप्रयच्छुदेहि सवाहोः सवाहवे ।
 ते तथा संप्रगं संगं विहाय ॥ क्षत्रियस्य तत्रिपुहरणमेव महाभयं मत्ताह निर्जिता मात्यवर्ग इति वशीकृतस्य विवादिवर्गः सन्धीत

संज्ञं ऊर्ध्वं तल्लं संप्रयच्छुदेहि सवाहोः सवाहवे ॥

मा ७
टी
१५५

169

नेरिपुंवगान् ३ कृष्णान्दिनात्वायर्षीनपरस्य स्वर्गादेः संसिद्धौ शमये महामखैर्महायज्ञैः पादादिभिः प्रसमेधादिभिर्वा ॥ पतमिति ।
प्रभुपगमार्थं तदाहर्दृशकमिति सांप्रतेवनेमाने ॥ विपरीतार्थतं विच्छेदकरं भवेन्नविप्रमित्वायभावेदर्शयति यथायमिति भौतिकः
भूतप्रकृतिः संचः संचातो देहादिर्यथा तथा करणानां भौतिकानां द्वागानिर्गतं भौतिकविषयग्रहणाग्रमेतत्करणमनोपि भौतिक
मेव यथा तथा सकला गुणः सत्तादयो शेषेषु जंतुषु देवादिस्थावरगतेषु सामान्या एव न च गुणव्यतिरिक्तं भौतिकान्ये किं विदुते
समस्ति तथा च गीतेन तदस्ति एषां वादिविदेवेषु बाधुतः सत्प्रकृतिर्नैर्मुक्तं यदेभिः स्थानिभिर्गुणैरिति गुणकार्यत्वाद्भूतानां

तेजितान् पतिर्भोगान् यथा भिलषितान्तरान् भुजीत परसंसिद्धौ यजेत च महामखैः ॥ अलर्क
इवाच एवमोहशकं वीरममाप्यासीन्मनः पुरा सांप्रते विपरीतार्थं शृणु चाप्यत्रकारणं यथायमो
तिकः संचस्तथातः करणं दृष्टां गुणाश्च सकलास्तद्दृशेषेष्वजंतुषु ॥ विच्छेदकरं कथं वायं स
दानामो सिकश्च न तत्र कान्ते पुंसां मित्वा स्थाप्य रिभ्यता ॥ तन्मया ३ः स्वमासायन इयो ३ च सु
ममे द्वाते यप्रसादेन ज्ञानं प्राप्तं नरे चर ॥ निर्जितेन्द्रियवर्गस्तत्तासगमशेषतः मनोव्रतारिण
सन्धायनजये परमोजयः ॥ संस्थाप्य यत्नतः सिद्धौ यतः किंचिन्न विद्यते इन्द्रियाणि तसंयम्यततः

जगदपितयेव भौतिकमित्युक्ते ॥ भूतानां गुणानां तानात्वाच्चिच्छेदकरं यदितत्सन्नानां प्रसक्तं चारयमित्वादिग्वादिबुद्धिर्निर्धेवेत्या
ह विच्छेदकमिति सजातीयविजातीयसंगतभेदहीन इत्यर्थः तथा च प्रकृतिः एकमेवाद्वितीयं ब्रह्मति तत्र यदेवमिति मिश्रदिबुद्धिः का
निरर्थवेत्यर्थः ॥ स्वयंच योगीश्वरप्रसादात्कृतकृत्यताम्या नराणां दीनामभिलाष इत्याशयेनाह तदिति उतममुक्तं ॥ ततः कि
मित्यनन्तरं निर्जितेन्द्रियवर्गस्त्विति मनःसंकल्पः सन्धाय युक्ताग्रनेन प्रकारेण तस्य मनसोजये निरोधे सति परमउक्तशे तो कि
कैभ्योजय उक्तर्वा भवति सर्वेश्वरत्वात् ॥ अतः यत्नतोभ्यासेन सिद्धौ ब्रह्मात्मनि संस्थाप्य पकाश्रीकृत्यतः यस्याः सिद्धेरन्यकिञ्चि

सिद्धिर्न यच्छेति ॥

न विषये सर्वज्ञानसंयम्यति ह्येतत्तः सिद्धिं ब्रह्मात्मनि यच्छेति ह्युक्ति ॥

१५५

अतः सिद्धमेतदिमाद सोहमिति यथेदं सपत्नादिकं सर्वं श्रुत्वा तन्मया मया दृष्टं अनुभूते अतो निष्पत्तौ गवेष्टा तानि योगो लोह २५
अभिहित उक्तः तेनालर्केण २५ इति मार्कण्डेय पुराण आख्यानैष्ट चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ निष्पन्नः सिद्धः श्रुत्यः प्रयोजने २५ स्वकलोचि

सोहं न ते रिर्नममा सिशतः सवाहरेषोपिममोपकारी दृष्टं मया सर्वमिदं यथात्मा प्रनिष्पत्तौ
भूपरिपुस्तया न्यः २५ इत्ये स तेनाभिहितो नरेन्द्रो हृष्टः समुत्थाय ततः सवाहः दिष्टेति तं भ्रा
तरमभ्यनन्दत्वा शौचं वाक्यमिदं च भाष २५ इति मार्कण्डेय पुराणे पिता पुत्रसंवादे लर्कोपा
ख्यानै लर्कोभिर्नन्दनं नामाष्टविंशतमोऽध्यायः ५० सवाहुरुवाच यदर्शं ह्यप्यशार्दलत्वा महेश
रणगतः तन्मया सकलं प्राप्तं यस्यामि ते सखी भव ॥ काशिराज उवाच किं निमित्तं भवान्यामो
निष्पन्नोऽर्थश्च कस्तव सवाहो नन्ममा च त्वपरं कौतूहलं हि मे २ समाकृतं मलर्केण पितृपौता
महं महत् शब्दं देहीति निर्निन्यतया ह्यमभिवादिनः १ ततो मया समाकृतं मया मया नन्म
ते पतेन वशमानो न तं ह्येव स्वकलोचितं ५ सवाहुरुवाच काशिराज निबोध तं यदर्शं मय सु
धमः कृतो मया भवांश्चैव कारितोऽत्यंतमुपमं भाता ममांशुसक्तो भोगेऽनन्तवित् वि
मूर्द्धावोपवेतौ च भ्रातरौ मे सहोदरौ तयोर्मम वयमात्रावात्सल्यं यथा मुखा तया च बोधो
तं सर्वं शक्यमागतं ५ कारितः ऊर्वत्येरितः ५ अतस्त्विति हेतुः विमूर्द्धरतिः बोधवेतौ निर्विशेषावबोधतौ १ मात्रा मरालस
यास्तन्यस्तनोऽवेपयो यथा मुखा वित्यस्तं तया ज्ञानमपि तया कर्णयोर्विषये वित्यस्तमुपदिष्टम् ७

विमलः करणीयः रत्नोपते ७ ॥

मा ५
हो
(३)

170

विज्ञेयानां योगाः पुरुषप्रकृत्यादयः पदार्थाद्येव भिरन्यैः सद्गुरुसमाश्रयतमैर्मताज्ञानास्तेमात्रात्मनो मननात्मकस्य आकाशं प्रवचो
धनीयते नीताः प्रापिता अस्मन्नेते प्राकाशपनीताः ८ पद्यस्य ज्ञानं न तया प्रकरीकृतं तव तत्र काहानि गिरिग्राह यथैकसार्धं रतियथैक
स्मिन्साधेयानां नो वदन्तां सत्तानां तत्र एकस्मिन् पुरुषे प्रवसीदति अमरोगादिवशाद्विशीर्णं सति तत्र सार्धं साधुनां सदावारदयाव
नाडः त्विभवति तया स्माकमपि एकसार्धं प्रयातानां प्रत्येकस्याज्ञानेनावसीदतो व्यवहारो दृष्टास्माकं पुः स्वभवतोत्यर्थः १ तत्रास्या
वसादमादगाहं स्पृष्टादि अस्मिन्कीदृते अस्पृष्टे दृष्टा संवाधेनि यतो भ्रातृकल्पना विभूतिधारयति सति १ कथमस्यावसादेन

तयोर्ममवविज्ञेयाः पदार्थाद्ये मनादभिः प्राकाशे मम सो नीतास्ते मात्राणां स्यादियं ८ य
थैकसार्धं यातानां मेकस्मिन् प्रवसीदति ३ः त्विभवति साधुनां तया स्माकं मदीपते ९ गार्हस्प
मोदमापमेसीदत्यस्मिन्नेष्वर समन्धित्यस्पृष्टे दृष्टा विभूतिभ्रातृकल्पनाम् १० ततो मया
विनिश्चित्य ३ः स्वादे राग्यभावना भविष्यत्यस्य दिभवानि सुयोगाय संश्रितः ॥ तदस्य ३ः
स्वादे राग्यं संवोधाय मदीपते समुद्रं न कृतं कार्यं भदेने स्तत्र नाम्नाम् ११ उष्ट्रा मदा लसा
गर्भे तस्याः पीत्वा ततः स्तनम् माम्यतारी सतैर्पाते वर्त्मया त्विति याचिव १२ विचार्य तन्म
या सर्वेषु क्षत्तं प्रयत्नं पूर्वकम् कृतं तच्चापि निष्ठां प्रयास्ये सिद्धये पुनः १५ ॥

निकथं वा तान् समुखं साधनं वैराग्यं जनिष्यतीति विनिश्चित्य अस्पृष्टः स्वादुपजायादे राग्यभावना भविष्यतीत्यस्मादेतोः भवान्
योगाय संश्रितो मया श्रित इत्यन्वयः ॥ ततस्मादस्पृष्टः स्वात्समो धाय वैराग्यं समुद्रं तं प्रकटितं मया च कार्यं संयादितं ॥ किंच पूर्व
ज्ञानां सहादराणां व्यापारं यद्यनया यात दाना स्माकमयं सोदयो तो स्य सोदयं त्वेति ह्ये मया यतितमित्याह ३ इति सिद्धाततो
नंतरं तस्याः स्तने स्तनं पीत्वा यमस्यां सामागानां नारीणां सतैर्पाते वर्त्ममाया त इति विचार्य तन्नेरणान्वयः ॥ तत्सर्वं मया कृतं तच्चा

पि सिद्धं मम सयत्नं विभवा निष्ठां प्रयास्ये सिद्धये पुनः ॥

७

नयसमासमातीयेनेमर्थः

किंचसीदतः पुरुषस्यानुपकारीभावादिर्न किंचिदिदमाह उपेत्यनेति येर्मित्वादिसंज्ञैः सीदमानः सीदन्तजनादिरुपेत्यनेप्रना।
दियतेतानदेसजनादीनमयेतेवसेदियाप्रिविकलादिधैहीनामर्थः तदुक्तं भागवते गुरुनसस्यात्सजनोनसस्यात्पितानसस्या
जननीनसीत्यान् देवेननस्यानयतिअसस्यानमोवयेयः समुयेतमस्यमिति ॥ यतदेवाद सहृदीति सहृदादौसमर्थेअपकारायश
केसर्नियोधर्मादिभ्यः पुमर्थेभ्योवसीदतिविनशयति तेशक्ताः सहृदादयोवाच्यानिन्याः नत्तसौवाच्यः केनाप्यशितितनयानिरपरा
यतादित्यर्थः यदुक्तं तत्रैव पुनश्चाशीष्ठांश्चतयो गुरुवा मल्लोककामोमदनप्रदार्थः इत्येविमसुराशिष्ठादतजानयोजयेत्कर्मसक
उपेत्यनेसीदमानः सजनोवाच्यवः सहृन् येनरेन्दनतात्मनेसेदियाविकलादिने ॥ सहृदि
सजनेनवन्धोसमर्थयोवसीदति धर्माथकाममोलात्प्योवाच्यास्ततजनतसौ ॥ यतत्तत्सगमा
इयमयाकार्यमदत्तकृतम् सस्तिनेस्तगमिष्यामिज्ञानभागभवसन्नम ॥ काशिराजउवाच
उपेकारस्त्वयासाधोप्रलकंस्पृक्तनोमहान् ममोपुकारायकथंनकरोषिसमानसम् ॥ फ
लदायीसतांसद्भिः संगमोनाफलोयतः तस्मान्नसप्रयाप्रुक्तामयाप्राप्तासमुन्नतिः ॥ सवा
हुरुवाच धर्माथकाममोलात्प्यपुरुषार्थचतुष्टयं तत्रधर्माथकामास्तसकलादीयेतेपरः ॥
ममहान् लोकसयंश्रेयसिनष्टदृष्टिर्योर्गान्समीहेतनिकामकामः अमोत्यवैरं सखलेशहेतोरनेतः खिचनवेदमूढकलंस्वयंतदभि
तोविषादविद्यायामन्तरेवर्तमानम् दृष्ट्वाप्रनस्तसहृणः कुबुद्धिप्रयोजयेत्तत्प्रयगंयथान्यमित्यादि ॥ गदतप्रविद्यायाइरुद्धेयमान
उपकारकारकमाशीष्ठाभिनेदतिज्ञानभागभवहेसन्नमेतिज्ञानभाक्तेयोग्यसमोयनं हेसाधोसमानसंसंकल्पम् ॥ यतः सद्भिः
सहसंगमः फलदायोवनाफलोनिष्फलः तस्मादेतोः तत्संप्रयात तवसंगमात्प्रुक्तायोग्यासमुन्नतिरौन्नयेपयाप्राप्तायातयाक
वितिशेषः ॥ पवमभ्यर्थितेः संगहेगोपदिशानार धर्माथकाममोलात्प्यमिति तत्रनेपुमथोधर्मादयस्त्वयस्तेनवसकलाः संश्रणा।

रिमोहयोग्यतासचित प्रपरमर्थः पुरुषार्थोमोहालोहीयेतेधर्मेशि

नतान् श्रुतिं सर्वज्ञानं न ज्ञानस्य सदा हि यज्ञैः तर्पणः ॥

ननेसेलेपनोवत्येनदिहैकमनाःशृणु कृतावसम्पगालोचयनेषाःश्रयसेत्य ॥ ममेति
प्रत्ययोभूषनकार्योहमितिनया सम्पगालोचयर्माहियर्मभावेनिराश्रयः ॥ कोवाद
मितिसंज्ञेयमित्यालोच्यन्त्यात्मना वासोतगतमालोच्यमालोच्यपरशशिषु ॥ प्रत्यक्ता
याविशेषांतसविकारमचेतनम् अक्तावकृत्ययातेयसाताकश्चादमित्यन ॥ एतस्मिन्नेव
विज्ञानोवेज्ञानमाखिलंतया शुनात्मन्यात्मविज्ञानमसंख्यमितिमुद्रता ॥

[illegible]

कोशेषतद्यतिरैकवाक्यज्ञानमेवैकं एव विज्ञानेन सर्वविज्ञानमिह

131

यच्च अनात्मनि देहादात्मनो यद्देहस्येन विज्ञाने अस्ते अनात्मीये समात्मीयमिति ज्ञानं सामूहिकं नैव वैचित्र्यमेव तत्रासक्तो भवेदित्यर्थः ॥ यत्तद्विज्ञानादेवाहमिदं स्यादहमिति यद्यप्यहं सर्वगतं ब्रह्मैवेति निश्चयपदवीं परिगृह्णति तस्यापि लोकसंबन्धवारतो गुरुशिष्यादिकल्पनामाश्रित्य मयोक्तं सर्वं यत्तत्तथा एष्टो निष्क्रान्तो मया सर्वकथितं ॥ सत्वाद्भुक् काशिश्रुमिषमेव मुक्ताय पवित्रतयः ॥ परं निर्वाणं विदेहकैवल्यं अतला मनुष्यां योगस्याभ्यस्तस्य पूर्वोक्तस्य ज्ञानकर्मसमुच्चयानुष्ठानस्य फलरूपं सद्भिर्गोतः सुखोत्तरासमस्तथा तर्जोतिरेव यः स योगी ब्रह्म निर्वाणं ब्रह्म भूतोऽपि गच्छतीत्युक्तं जीवन्मुक्तैः प्राणायामकर्मद्वयेणादेहपाते

सोहं सर्वगतो भूषणो लोकसेवकः सत्यवचनः सत्येदमुच्यते सर्वे तया पृष्टो ब्रह्मात्मकः ॥ पवसु
क्ता यथोपायान्तराः काशिशुभ्रियं काशिशुभ्रियं संप्रसक्तं कस्तुभ्रियं ॥ अलकोपि
सुते ज्येष्ठनभिषिचनराधियं वनं जगाम संयुक्तं सर्वसंगः ससिद्धये ॥ ततः कालेन महतानि
इन्दो निष्पारिग्रहः प्राण्यो गार्हिमन्तलोपरे निर्वीणामासवान् पश्य जगदिदं सर्वं सदेवा सरमात्र
षे पाशैर्गुणमयैर्वदेव ध्यमाने वनित्यशः १ पुत्रात्मभारमित्रासस्यारकादिभावितैः आकृष्य
माणं करणैः खानेभिर्जदशने पुत्रानयेकमथ स्पृशन्तु शरैर्महामतिः आत्मानं वसुमुपायै
विदेहं मुक्तिं प्रायेत्यर्थः ॥ योगार्हिमाह पश्यन्निति गुणमयैः सत्त्वादिगुणप्रकृतिभिः पाशैर्गुणैर्वदेव ध्यमाने प्रथिते नित्यशानिर्वि
रामे १ पुत्रादिभिर्भावितैर्वासितैः करणैरिन्द्रियैरितस्ततः सर्वैकादिपुत्राकृष्यमाणं यतोभिने सपारकादिभेदप्रकृतिदर्शनं ज्ञानं
यस्य प्रत्ययवत्तः तेषु विधेयं तं परिक्लिष्टं जगदिदं पश्यन्निति एवैषां त्वयः १ पवसुः कस्तुभ्रियं कस्तुभ्रियं ससिद्धये ॥ ततः कालेन महतानि
ज्ञानमेव यं कोऽत्र रुद्रो जगत्कालस्तस्य मथोतिष्ठतीति तादृशं प्रविश्यमानं उद्धारः पंकसागरतल्यात्मानं समुद्रउत्तरणं यस्य तस्याज
गदिदं पश्यन्नात्मानं वसुमुपायैः यतनशो कारीने उतीर्णमुद्भूते पश्यन् ज्ञानं दसंपन्निसमापन्नायता वक्ष्यमाणं गायो हर्षसत्ति

क. सु. क्रि. मा. शा. य. न. १२. ११.

मा ७
री
१२

ग्रहोक्तं यदस्माभिः पूर्वपथमं सखबुद्ध्या राजमनुष्ठितं मपि यच्च उत्तरं मया ज्ञातं मवगतं किंतु योगात्तास्ति परं सखमिति ॥ इतरे
चाशतमो ध्यायः एवं सप्रपंचमभिहितं योगमुपसंहरन्नाह तातेति समातिष्ठन्नाश्रयं न ह्युत्तरं वाच्यं ब्रह्मयेन योगेन प्राप्यति पर
गता प्राप्य न शोचसि तरति शोकमात्मविदिति कृतेः । ततस्तत्र स्नाह मपि पास्यामि योगाभ्यासेन प्राप्यामि तयो यदि दृष्टेः अनुष्ठाना
य कथितैर्यज्ञैः किं जपेन मे वार्थभावेन न वा किम् अत्र हेतुः कृतकमस्य कृतार्थस्य करणं वेदोक्तानुष्ठानं ब्रह्मन् भाराय त्वेद

यदोक्तं यदस्माभिः पूर्वपथमं सखबुद्ध्या राजमनुष्ठितं मपि यच्च उत्तरं मया ज्ञातं मवगतं किंतु योगात्तास्ति परं सखं इति मार्कण्डे
यपु रंगपिता पुत्रसंवादे लोको विप्रानि नामो न चत्वारिंशत्तमो ध्यायः ५१ पुत्र उवाच ताते ततः समा
तिष्ठ मुक्तये योगसुतमे प्राप्यसे येन न ह्यस्य यत्र गतान शोचसि । ततो ह्यमपि पास्यामि किं यज्ञैः
किं जपेन मे कृतकमस्य करणं ब्रह्मन् भाराय कल्पते । ततो नु ज्ञातमवाप्नाहे निहं ह्ये निष्प्रिय
हः प्रयतिष्ये तया मुक्तो यथा यास्यामि निहंति पत्तिगुरुः पवमुक्ता सपितरं प्राप्ता नु ज्ञातत
असः ब्रह्मजगाम मेधावी परित्यक्तपरिग्रहः ५ सोऽपि मस्यापि नान ह्युक्तमेतत्समसामानिः वान
प्रस्यं समास्या यच्च तर्थाश्रममभ्यगान् । तत्रात्मजयमासायदि तावन्धं गुणात्मकं प्रापसि हिं प
निमित्तं कायकल्पते संपद्यते इत्यर्थः । मुक्तो मुक्तं यथा प्रयतिष्ये यथा निहंति परमानंदं प्राप्यामि । एवं पिता पुत्रसंवादे नैमि
निप्रमानुत्तरपितोपसंहरति पत्तिगुरुः पवमिति मेधावी नाम जगत्त्रासणावालकः ५ चतुर्थाश्रमं समासाश्रमं मभ्यगाराश्रयन्
तत्र चतुर्थाश्रमे ग्रात्मनो मनसो जपं निरोधमासायमनो निरोधफलभूते गुणात्मके विगुणमयं बंधं हिताविहाय संप्राप्तः प्र
बुद्धः परासिद्धिं ब्रह्मात्मे कथं प्राप्य तस्मिन् योगाभ्यासकालपवोपात्ता गृहीता समतिः सम्पत्तानं येन नति परासिद्धिप्राप्ते हेतुरयं

१२२

उपसेदरतिपतत्रेतिग्रन्थप्रवणोवकाशयेति किमन्यदिति । इतिप्रणितभट्टरामचंद्रविरचितेमार्कण्डेयपुराणव्याख्यानपंचाश
त्रयोध्यायः जज्ञेपाख्यानपरपर्यायः पितापुत्रसंवादः समाप्तः प्रविक्रियसदृशेत्तु व्यापकासंगणनाद्वतमप्येवभिर्लक्षणैर्गम्यत
त्रौमित्रस्तुमायिनम् पूर्वपितापुत्रसंवादेसमारसप्रवृत्तनिवृत्तौभयस्यचकर्मणोज्ञानस्यचयोगसाध्यस्यस्वरूपसफलप्रतिपा
दितं श्रुतेदानीयोगेनप्रतिपन्नमापित्रस्तुतस्यैवोद्यत्तानप्रकारांतरणसर्गविसर्गमन्तरभूमिस्थानवंशानुचरितारैःपंचभिः
पुराणप्रतिपाद्यैर्लक्षणैर्लक्ष्यप्रपंचप्रतिपिपादयिषुर्जैमिनिप्रमान्धर्मपालिप्रदर्शयतितत्रोक्तानुवादावक्तुमोदनपूर्वकंवस्तु
पतत्रेकचित्त्रस्तुष्टायद्रवतावयं सविस्तरंयथावन्नेकिमन्यद्व्योतमिच्छसि । इतिमाक
ण्डेयपुराणेपितापुत्रयोर्विश्रान्तिर्नामचत्वारिंशोऽध्यायः ५० पितापुत्रसंवादः समाप्तः जैमिनि
रुवाच सम्प्रगतस्तस्मात्प्राप्तंभवाद्भिर्दिनसप्तमाः प्रवृत्तंननिवृत्तंनचद्विविधंकर्मवैदिकं । १ श्र
होपितृप्रसादेनभवतांज्ञानमोदशो येनतिर्यक्तमप्येतन्प्राप्यमोहस्तिरस्कृतः । २ यन्माभवेतः
संसिद्धौशरावस्थास्थितंयतः भवतांविषयोद्भूतेनमोहैश्चात्मतेमनः । ३ दिष्ट्याभगवताते
नमार्कण्डेयेनधीमता भवतांवेसमाख्याताः सर्वसन्देहहर्त्रमाः ४
णाः सर्वकर्तृत्वसर्वशक्तितादिशक्तिपुक्तस्यावबोधोपायभूतानिसर्गविसर्गादीनिपंचलक्षणानिज्ञानमनुपुंक्ते सम्प्रगतस्त
माख्यातमिमादिना हृदिजसतमाः पूर्वजन्माभिप्रायेणसमाधनंपत्तिसप्तमाः तिर्यक्तानिर्लभतानमद्वाहापत्तिप्रप्रेष्टाः
वैदिकंवेदेषुप्रतिपादितम् । सन्देहहर्तृनामिनंदति श्रुतेरतिहास्यां पितुःसुकृशस्यप्रसादेनदयया ईदृशोपरसंदेहहारिण
मयेनज्ञानेनतिर्यक्तंयदिजन्ममोहोज्ञानंतिरस्कृतःपत्तिमः । ५ संसिद्धौपुक्तये प्राक्पूर्वजन्मनियामवस्थाज्ञानस्यकाष्ठानःस्यास्थि
तंमनोविषयेभ्यः शब्दादिभ्यः पितृप्रापप्राप्तपादेनन्मडः त्वभ्योवाउद्भूतैः संजातैर्मोहैर्वैचित्र्यहरेष्वेनचात्मतेविदिष्यतेयतरति

पश्यत्प्रयमं हेतुतयापोचः । प्रहोषमेवं भागं पश्यमा र्कलेयसमागमेन

मा ७
टी
(२३)

भवदर्शनं च मम तपसो माहात्म्यादेव संजातमित्यभिप्रायेणाह संसारेस्मिन्निति अतपसिनां तपोहीनानां न जायते ५ भवतो संगमेनै
वममकृतार्थना जायते नास्मिन्माह यद्यदमिति न स्यान्न भवेद्येकतार्थो निरस्तसंशयः तन्नतः नूनमिति निश्चये अत्यन्तस्य उपादे
ष्टुर्न मेकतार्थता न निष्पत्तिरिति ६ प्रत्येभ्यो ज्ञानस्याधिकतये ज्ञानज्ञानिनोभिर्नदति प्रवृत्तेवेति अस्मत्कालं नष्टा ज्ञानकालं तस्याम
न्येयथा नात्यस्य कस्यचित्पदेष्टु रस्मत्काला उद्दिनीसीति मते ७ इदं दृष्ट्वा माने प्रवृत्तयो गणा भवत शर्था नायां लो ८ तदाह कथमि

संसारेस्मिन्मनुष्याणां भूमतामति संकटे भवद्विधैः समे संगो जायते नातपसिनां ५ यद्यदंसे
गमासाय भवद्विज्ञानदृष्टिभिः न स्यात्कृतार्थं सन्न न मेव्यक्तार्थता ६ प्रवृत्ते च निवृत्ते च भवतां
ज्ञानकर्मणि मीतमस्मत्कालं मनेयथा नात्यस्य कस्यचित् ७ यदित्यनुप्रवृत्तीमायि बुद्धिर्हि ज्ञान
माः भवतो तत्समाख्यातमर्हते दमशेषतः ८ कथमेतत्समुद्रं जगत्स्यात्वरं जगमं कथं वप
लयं काले पुनर्यास्यति सप्तमाः ९ कथं वचंशा देवर्षिपितृभूतादि संभवाः मन्तं तराणि वकथं
वेषणा वचरिते च यत् यावत् सृष्टयश्चैव यावत् प्रलयस्तथा यथा कस्य विभागश्च यावत् मन्तं
तराणि ॥ यथा च तित्ति संस्थाने यत्समाणां च वैयुचः यथा स्थिताः समुद्रा इति स्रगाः कानना
ति १ वंशाः सूर्यादीनां संततयः देवा इन्द्रादः स्वयं वक्ष्यमाणदृष्ट्या मन्तं तरेषु वेदद्वाराः पितृगोत्रिजातादयोगाणाः भूतारः सदादयः
मन्तं तराणि स्वायं भवादयः वेषणानां वंशोद्भवानां पुनर्वरिते च यत्कथमिति श्रोतमिच्छामीति वहेनात्ययः १ यावत्सः यत्परिमाणं
यत्संख्याकारिणां यावत् कस्यानां च स्रदिनानां मन्तं तरेषु च तदंशस्य स्थितिर्जनानां व्यवहृतिः ॥ क्षितेः पृथिव्याः संस्थाने सं
निवेशः प्रमाणं परिमाणं योजनानां समुद्राः तारोदादयः प्रदयो मेवीदयः निस्त्रगा रंगा यमुनादयः काननानि वनानि ॥ ॥

भूर्योकार्यो लोकाणां चतुर्दशानां गणाः समूहः पातालानामतलादीनां संश्रयः संस्थानं प्रकादीनां ग्रहाणां ग्रहिणादीनां मूलाणां
ज्योतिषां तारकादीनां ॥ ग्रामभूतसंख्ये प्रलययावत् प्रलये पापसंतिकारणात्मना स्यात् स्थिति शेषे प्रलयादवशिष्टे प्रलीनसंभवे
यद्गविष्मति व्रसततश्चोतमिच्छामीत्यन्वयः ॥ १५ ॥ इह इति सात्मदर्शनाभिनयः ॥ १५ ॥ गुणसदनप्रकारेणैतच्छ्रोतव्यमित्याशये
नारु मार्कण्डेयैनेति तस्मै सविदानुयसं नाय प्रादशमाहितायाय दमात्विताय प्रलीनदोषाय यथोक्तकारिणो गुणान्विताया नु

भूर्लोकदिश्वलोकानां गणः पातालसंश्रयः गतिस्तथार्कसोमादिग्रहर्हज्योतिषामपि ॥ कथं
च प्रलयकाले पुनर्यास्येति सत्रमाः ३५ संसृते वयस्तेष्वंजगत्समिन् विष्यति श्रोतमिच्छाम्यहं स
र्वमेतदाभूतसंसारं ॥ पक्षिण ऊचुः प्रप्रभारो यमंतलो यस्तथा मुनि सत्रम एष्टस्तथा प्रवत्सा
मस्तद्गुणेष्वहं जैमिने ॥ मार्कण्डेयेन कथितं प्रगाक्षौष्टकये यथा दिनप्रगायशांताय व्रजस्नाता
यधीर्मते ॥ मार्कण्डेये महात्मानस्य पासीनं हि ज्ञोत्रमं कौष्टिकिः परियप्रहृत्य देतत्पृष्टवान्भवां
तस्य चाकथयत्प्रीत्या यत्तन्निभृशुनन्दनः तत्रैकथयिष्यामः पृष्टान्ते दिनसत्रम ॥ प्राणिप
त्यंजगत्प्राण्यं यमपो निंयितामहं जगद्योनिं स्थितं रक्षौ स्थितौ विषाणं सूर्यपिणं प्रलये वोतकर्ता

गताय सर्वदा प्रदेय मेतत्सकलं मुमुक्षुवत्पुत्रादिभ्यः ॥ १० ॥ संप्रदायप्रह्नयैव वयं वक्ष्यामः शयिनाह तस्य वेति कोष्टके श्रीम
प्रेम्णा सगुनं दनो माकण्डेयः ॥ एवं जैमिनिप्रमाना मुनेरेषां कुरुतामंगलपूर्वकं कथयितुमारभन्ते प्राणिपतेति जग
तोनाथस्वामिने इति सामान्यरूपतया स्थितं सर्वानुसूतं च सप्रणामविषयं दर्शितं तदेव मायागुणोपादिततया स्थितं त्रिमु
र्तिभेदेन प्रणमन्ति पद्मपोनिमित्यादिना जगत्प्रकारं जगद्योनिं श्रुतकर्तारं संहर्तारं चैवं कूरः सशर्पो विद्यते यस्य तेनैकस्यैव

विभूर्निर्वाणप्रतिपादिनेपदाह एकस्मैसर्वस्यभागिति यथेहेनात्य

मा ७
ली १०५
३०५ पल जेतुं प्रसक्तं कलिकलाणां नानाम् ॥

नरकयमेतत्समुद्रनेजगत्सावरजंगममिति प्रसूयो नरेवदजात्मनः पुराणसंहिता कथने संप्रदायप्रवृत्तिप्रकार उत्तरमात्रस्येति
 उत्तरमात्रस्य प्रादुर्भूतस्य पुरासर्गादौ ब्रह्मणोदिरण्यगर्भस्य प्रयत्नादिन्द्रियाभिभोग्रासजन्यस्य पतत्पराणेशतकोटिशिविस्ती
 र्णमेकपवटकात्मकं वेदाङ्गादयो मुखेभ्यश्चतुर्भ्यो विनिर्गता निष्क्रान्ता प्रतर्पामि प्ररणा नियाताननस्येतेन कृताः यत्कंभा
 गवते प्रचोदिता येन पुरासरसतीवितन्वनाजस्य सतीं स्मृतेरुदित्वलक्षणप्रादुर्भूतिलास्यत इति ॥ ननु पुराणा न्यष्टादश
 कथमेकतयैवावनिर्दिष्टानीत्यत्र पुराणसंहिता इति पुराणानि संहिता यर्मशास्त्राणि वदन्त्या प्रनेताः परमर्षयो वेदवा
 मार्कण्डेय उवाच उत्तरमात्रस्य पुराब्रह्मणो यत्कृतं नमः पुराणमेतदेवास्ममुखेभ्यो नु विनिर्गताः ॥
 पुराणसंहिता अक्षुर्वद्भूताः परमर्षयः वेदानां प्रविभागस्तु कृतं तेन सहस्रशः ॥ यमो
 साने च वैराग्यमैश्वर्यचमदात्मनः न स्याददेशेन विनानिहिसिद्धे च तद्वयम् ॥ वेदान्समर्ष
 यस्तस्माज्जगद्भूतस्य मानसाः पुराणां जगद्भूता यामुनयः सममानसाः ॥ भृगोः सकाशात्
 च न स्मै नोक्तं चाहे जन्मनाम् शेषेभ्यश्चैव दत्ता यशोक्तमेतन्महात्माभिः ॥ दत्तं वापि कथि
 तमिदमासीत्तदामम नतभ्यं कथयाम्यय कलिकल्मषनाशनम् ॥ ॥
 सादयः प्रविभागाः शाखाश्च पतया विभजनातिनैस्तैरेव व्यासादिभिः कृताः सहस्रशो नताः ॥ पवम्भीणां मपि वेदविभाग
 पुराणनिर्मातेनापि गुणदेशविना यमोदयो न सिद्ध्यतीत्याशयेनार यर्मशतितस्य मदात्मनो ब्रह्मणः तत्र कृतिस्मृतिस्सर्व
 रविदिता नुष्टाना निषिद्धवर्जना च सात्त्विकः परिणामविशेषः पुरुषैरदृष्टो यर्मः तन्नावबोधः सतपुरुषात्मतात्वातिरपता
 ने विरागोदिविधः दृष्टा उच्चविकविषयवैरक्षण्योपरः उद्यादिविगुणवैगुण्यत्परः पश्यमर्षिमादि प्रादुर्भावः ॥ समर्षयो
 मरीत्यायाः तस्य ब्रह्मणो मानसासनसत्तयाः ॥ पुराणग्रहणे ब्रह्मणो ग्राह्यसंप्रदायः प्रवृत्त इत्याद भृगोरिति हि जन्मनाम्

वीणां दत्ताय च स्तोत्रं पुरासमुत्तमम् ॥ तदागपदेशसमये पश्ययद्वा

मेमन्तः समाधिनापेकाग्रेण हेमुनेकौष्टके ॥ जगतोयोनिंकारणं प्रजं सर्वं तं प्रवयमनसं प्रलये सर्वस्याग्रमाधारं धातारं चेत्तपि
 नारमुक्तानोपरममुक्तं प्राप्यं पदं ॥ ब्रह्माण्डाद्यप्येकं वर्धकं वा आदिंकारणं पुरुषं पूर्णं जगतउत्पत्त्यादिप्रवक्तारं प्रनौपमं पदं
 त्वाडुपमयाहीनं यत्र सर्वं सामान्येन याकिंचित्स्थितमस्ति तद्यस्मिन्प्रातिष्ठितं ॥ तस्मै सामान्येन निर्दिष्टाय हि रण्यगर्भाय प्रकाशसु
 भावाय लोकतंत्राय सर्वलोकविस्तारकारिणे प्रतपवथीमते नित्यातिशयबुद्धिप्रकाशप्रणम्य कायवाग्रनोभिः प्रह्वीभूय भूतानां
 चराचराणां सर्गं प्रादुर्भावं प्रनुन्नमं ज्ञानेन कायणरूपतया वस्यानाहो रणां मोहदायित्वेनोक्तं प्रतमं ॥ एवं गुरुं परमेश्वराभिन्नम
 भिन्नुत्पत्तिप्रतिज्ञाते कथयिते प्रलोति महदायमिति महत्तद्वत्तन्माद्यं यत्र विशेषः शीघ्रवीप्रते यत्र यत्तयो विंशति तत्त्वाद्यंतद्वा

सर्वमेतन्महाभागप्रयत्नो मे समाधिना यथाकृतं मृया पूर्वदत्तस्य गदतो मुने प्रणिपत्य जगद्यो
 निमन्ममययमाश्रये चराचरस्य जगतो धातारं परमं पदं ॥ ब्रह्माण्डमादिपुरुषमुत्पत्तिस्थितिं ॥
 संप्रमे यत्कारणमनौयम्यं यत्र सर्वं प्रतिष्ठितं ॥ तस्मै हि रण्यगर्भाय लोकतंत्राय धीमते प्रणम्य
 सस्य स्वस्वामिभूतसर्गमनुन्नमे ॥ महदाद्यविशेषांते सर्वेषु सलक्षणं प्रमाणैः चैवभिर्ग
 म्येहोतोभिः सभिरास्तितं ॥ पुरुषाधिष्ठितं नित्यमनित्यमिव च स्थितं तद्भूयतां महाभाग परमे
 श्वोरं सर्वेषु चैतलक्षणं पुक्तं सलक्षणं पुक्तं च प्रकृतिविकृतिरूपत्वात् तथाहि महत्तत्त्वं प्रकृतेर्विकृतिरहंकारस्य प्रकृतिरेवम
 हंकारो महत्तत्त्वं सकार्यं विकृतिः प्रकृतिस्तन्मात्रेन्द्रियादीनां पवंतन्मात्राणां अहंकारस्य कार्यतादिकृतयः सूक्ष्मभूतानां
 कारणतेन प्रकृतयश्च घोरप्राको गणः पूर्वस्माद्देहलक्षणेन विकृतिरेवेति सर्वेण प्रकृतिभावात्सालक्षणं पुनरस्य चैत
 लक्षणं वेति तथा च सोऽयं महदादितत्त्वं कार्यं प्रकृतिविहयं स ह्येवेत्युपक्रम्य हतमद नित्यमव्यापिसक्रियमनेकमाश्रितं लि
 गं सावयवपरतंत्रं व्यक्तं विपरीतमव्यक्तं विगुणमविवेकिविषयः सामान्यमवेतने प्रसवधर्मि व्यक्तं तथा प्रधानं तद्विपरीतस्त

आवप्रमिति ॥

मा. पु
दी
१०५

पंचभिः प्रमाणैः प्रमाकरणाभूताभिरभिबुद्धिभिर्गम्यते यतया हि बुद्धेर्वोद्भव्यं प्रत्याभिमुखं अभिमानस्य स्वात्मपरामर्श
ने मनसः संकल्पने तानेन्द्रियाणां शब्दादीनामालोचने कर्मेन्द्रियाणां विकीर्षादृषा क्रियेति यदा पंचभिः प्रमाणैः प्रत्यक्षादिभि
र्योग्यं तैर्गम्यं चिवेक्योग्यं तत्र ह्ययि व्यादिभूतानि प्रत्यक्षप्रमाणेनोपलभ्यानि शरीरप्रयत्नादिश्रुतया स्थितानि तत्कार्य
लिङ्गानुमानेनाजीव्याणां पुरुषप्रकृतादीनामुपलब्धिः प्रकृतेर्जडत्वात् पुरुषस्य चेतनस्यापि निश्चित्यत्वात् सत्तादिषु प्रकृते
रित्यत्र पञ्चव्यवहारयोः प्रवृत्तिरित्युपमानेनोभयोः संगतयोः पञ्चव्यवहारादिमिहिरित्यत्रोपमानप्रमाणोपयोगः प्रतिसू
क्ष्मकर्मफलमिदवीथी नदीयोनिगतानागतादिज्ञानेषां गमस्योपयोगः साध्यसाधनभावोऽप्यपत्तिः त्रयोविंशति तत्तज्ज्ञाने
न साधनेन साध्यानुभावमूर्तो प्रकृतिः पुरुषश्चेत्यर्थपत्त्युपपत्तिरिति तथा चोक्ते तत्र प्रत्यक्षमज्ञानं संप्रयोगे सतामर्ति अन्त
नो बुद्धिजन्येनानुमानेनैगिके पुनः शास्त्रेण सतवेदोक्तमुपमानेन तथा पुनः प्रसिद्धार्थससाधर्म्यादप्रसिद्धससाधने इत्ययो
स्योपपत्त्या च कस्याप्यर्थस्य कल्पना क्रियते यद्वेत्तेनासावर्थपत्तिरुदाहृतेति अत्राभावप्रमाणमपि ग्राह्यम् प्रमाणपंचके
यत्र वस्तु रूपेण जायते वस्तुसमावबोधार्थं तत्राभावप्रमाणेति साद्रेः प्रशस्तैरभ्यहितैराक्षिकैः त्रितोभिः शास्त्रैः
अन्विते अनुगते सर्वाणि हि शास्त्राणि प्रतादिसम्प्रधानितपुरुषप्रकृतिविवेकार्थकान्येव यत्र केगीतासु ऋषिभि
र्वेदार्थगीते च्छुनोभिर्विविधैः पृथक् ब्रह्मसूत्रपदैश्चैव हेतुमद्विनिश्चितमिति १. पुरुषेणोद्भूतेनाधिहितमपि ह्य
याश्चितं चेन्न दानित्यं अन्वयानित्यमिवास्ति तम् यन्महदायं विशेषो न तत्तज्ज्ञानात्मके जगत् परमेण प्रचालितेन समा
धिने काशेण देमहाभागे संसारसागरोन्मोचकप्रकृतिपुरुषविवेके संज्ञानजितासात्तात्महाभात्यम् श्रूयतामिति
अन्तामननानिदिध्यासनकर्मणसात्तात्तवित्यर्थः इव शब्दो जगतो जगतो नित्यताया असे भवयोनकः यदाहः सो
ऽद्याः असदकरणा उपादानग्रहणान्तर्वसंभवाभावात् शक्तस्य शक्यकरणाकारणभावाच्च सत्कार्यमिति १॥

संप्रदेणोक्तं तेन तेन तत्राडर्भावे प्रपंचयति प्रधानमिति प्रलेपप्रधीयते निक्षिप्यते स्मितं सर्वकार्यजातमिति प्रधानं सद्यो सर्वस्य जगतो
 सिन्धो ज्ञायतया स्थितस्य प्राडर्भावात्कारणं यन्नदिनिशब्दो प्रत्यक्षा प्रत्यक्षप्रसिद्धि यो तको ग्रन्थका प्रप्रकटा प्राख्या प्राख्यानेयस्य।
 इन्द्रियागोचरत्वात् प्रकृत्यानेन प्रपंचात्मना परिणतत्वात्कृतिः कियं यस्यास्तां प्रकृतिं महर्षय प्राडः नित्यां कालत्रयेऽपि परिणामि।
 निमित्तयोऽस्थितो सत्त्वा गुणयतिरिक्ततया नुपलभ्यता तसदसदात्मिका कार्यकारणात्मकत्वेन तया स्थिता मित्यर्थः महाभूता
 त्वदेकारो बुद्धिरव्यक्तमेव चेति गीतासु तेनातः पानितया गणपमानत्वात्तेत्यात्मिकेयमिति १२ एवं प्रकृतिं लक्षयित्वा तेन तस्य ल
 क्षणपूर्वकं प्राडर्भावमाह भुवमिति भुवं शास्त्रेन कृतस्य नित्यं प्रत्यक्षं तेन मशकानि रवयतात अजरं जरायवस्यारहितं स्थलपंचय

प्रधानं कारणं यन्नदव्यक्ताद्ये महर्षयः यदाहुः प्रकृतिं नित्यां सत्त्वां सदसदात्मिकाम् १२ भुव
 मक्षय्यमजरममेयं शास्त्रनिश्चयैः गंधरूपरसैर्हीनं शास्त्रस्यैव विवर्णितम् १३ अनाद्यनंतमयो
 निर्विगुणप्रभवाप्ययम् असंप्रतमवित्तेयं ब्रह्मापे समवर्तत १४ प्रलयस्यानुतेनेदेव्या समा
 सीदशेषतः गुणसाया तत्तत्समात्तेन ताधिष्ठितान्नुने १५ ॥

मरहितत्वात्तस्मिन् भुवत्वेन ह्ययम् शास्त्रनिश्चयैः नानाशास्त्रदर्शनैरवागोचरत्वात्मा तं ज्ञातमशकानिर्विशेषं तावु तत्र विशेषा
 भावे दर्शयति गंधेत्यादि गंधादयो दिविशेषप्रतीतिहेतवः तेनावयवाः तेन जलतेन साधारणं विरूपतादनुत्तनाया हतस्य
 अशास्त्रमस्य शमरूपमव्ययं तज्ज्ञारसंति त्वमगम्यवच्च यत्त अनाद्यनंतमदतः परं भुवमित्यादिश्रुतेः ११ गंधादिविशेषासद्भावे
 तमाह अनाद्यनंतमिति उक्त्या नानाशाहीनं गंधादयो दिउत्पत्तिनाशवतः जगतो यो निसनातनं वीजे वीजे मां सर्वभूतानां विदिषां
 सनातनमिति गीतासु अशास्त्रं जगहेतुनां प्रायाया गुणानां सत्त्वादीनां प्रभवउत्पत्तिकारणं प्रपंचयः संसारश्च यतिनगयो नितरेत
 रये असंप्रतं संप्रतिवर्तमाने काले भवेसांप्रतंतस्मानि रिकृत्य सांप्रतं प्रागभावादिप्रतियोगिरहितं मायागुणानामसांप्रतं त्वनित्यता

रत्नलेभ्यो सचतिरेकमाह अविशेषं गुणादिहेतुविशेषाद्धीनत्वादिदंतमिति

मा. ७
टी
१०५

पवंलोकहयोक्तविशेषणविशिष्टं ब्रह्म व्यापकेन तन्मये सर्गादौ समवर्तत विशेषांशस्य वासोसिद्धत्वात् प्रत्यक्षसिद्धयमेव परिशु-
हीनत्वात् प्रादुर्भवेत्यर्थः सोका मयतवद्ब्रह्मोपजायेतेति क्रतेः १५ प्रत्यनिर्विशेषस्य ब्रह्मसमाख्याप्रवृत्तिनिमित्तं प्रदर्शयमाह प्रत्य-
स्येति तेनेदं ब्रह्म मानं न गदशेषतः सर्वप्रलयस्यानुपवात्सर्गस्योद्योगसमासीतसिद्धत्वायां सर्वप्रलयगन्धितकृत्स्ननिर्माण-
मायेन स्फुरन्त्या स्थितत्वाद्गुणतः विरह्यताया विशेषेण नाशितत्वात्पापान्येन व्याप्तम पवंलोकत्वेन तयोः प्रादुर्भावप्रदर्शनाय-
संगताभ्यां महदादिप्रादुर्भावमाह गुणसाम्यादित्यादिना तत्र महत् प्रादुर्भावमाह सार्थेन ततः तेनैव प्रक्रमोः प्रादुर्भावाने-
तत्र तस्मात्पूर्वोक्ताद्गुणसाम्यात्क्रतेः तेन तेनाधिष्ठितादधिष्ठायवोदितान् १५ गुणानां विशेषहेतुना तत्र प्रक्रमोभावादि-
या

गुणमावाद्येन माने सर्गकालेन तः पुनः प्रधानेन तन्मसमुद्भूते महोत्तेन तन्मसाश्रितोत् १६ यथा
वीजेन चान्नददव्यक्तेनासतो महान् सात्विको राजसश्चेतामसश्च त्रिधा दिनः १० ततस्तस्मादहं क-
रस्त्रिविधो वैद्यजायत वैकारिकस्तेजसश्च भूनादिश्च सतामसः १० महोत्तावात्ततः सोपि यथाव्यक्ते-
न वै महान् भूनादिश्च विक्रियाणः शब्दतन्मात्रकतनः ससर्जशब्दतन्मात्राकाशशब्दतन्मात्रा ११

मानताद्येन माने प्रकाशमाने विशेषसहपाप्रकटीभूते सर्गकाले प्रधानं तत्तत्प्रक्रमत्वाय तन्मसमुद्भूते पूर्वनिर्विशेषस्याव्याकृतस्य
ब्रह्मणो जगदीजत्वापत्तिरूपमव्याकृतत्वाय माकाशनिर्दिष्टं इदं त्रयोविंशतितत्तद्देतुगुणान्तिकायाः प्रक्रमेः प्रादुर्भावो दर्शित-
इति सर्वमनवयम् तन्मकार्यमाह तन्मयानं तन्महोत्तेन तन्मसाश्रितोत् तन्मसि स्तद्भूतेन प्राह १६ तत्र दृष्टान्तमाह यथा वीजमि-
ति तत्रावर्मणा तन्मात्रिकयोः कारणगुणाः कार्यगुणामारभन्ते इति न्यायेन महाकारणगुणान्तिकावभूवेत्याह सात्विक इति
तस्मान्महतः प्रहंकारस्य गुणितत्वे विध्यमाह वैकारिकः सात्विकः तेजसो राजसः भूनादिर्नामतामसः १० सोपि प्रहंकारेपि
प्रत्यक्तेन प्रधानेन विविधादहंकाराद्भूतादेस्तामस्य सर्गमाह भूनादिरिति विक्रियाणः कालतोभेदापरिणामनशब्दतन्मात्रेण स

न शब्दः दृष्टस्तथाहीनतादकांशेऽप्येवंस्तेभूतेस्तस्मै ॥
५५

शब्देन कार्यमाकाशं चोभयं भूतादिगुणोत् ५० ततस्तस्माद्भूततन्मात्रात्स्पर्शतन्मात्रं ससर्जततः स्पर्शतन्मात्रादुत्पन्नान्वायुः सूक्ष्मलो जायते
स्पर्शतन्मात्राद्वायोरुत्पन्नान्निरेतमाह तस्येति यतस्तस्मात्वायोः स्पर्शगुणोत्पन्नस्ततस्तस्मान्भवभूवेत्यर्थः ५१ ज्योतिस्तेजः ५१ ततो
रसतन्मात्रात्तदुत्पन्नतन्मात्रं कर्तृरसमन्मात्रं त्रायश्च समाह्वणोत् त्वार्थे ५५ तस्माद्भूततन्मात्रात्संवातः सर्वभूतानामेकत्र स
मुद्ययो भूमिरजायते तस्य भूतपस्य संवातस्य भूतगुणसंचयस्य गंधो साधारणो मतः ५५ तन्मात्रं तदुत्पादयति तस्मिन् सस्मिन्

प्राकाशं शब्दमात्रं तन्मात्रादिगुणोत्पन्नतः ५० प्राकाशस्तु विकृतीणां स्पर्शमात्रं ससर्जद वलवा
जायते वायुस्तस्य स्पर्शगुणोत्पन्नतः ५१ वायुश्चापि विकृतीणोत्पन्नमात्रं ससर्जद ज्योतिरुत्पद्यते वायो
स्तस्य गुणमुद्यते ५२ स्पर्शमात्रस्तु वौश्रयमात्रं समाह्वणोत् ज्योतिश्चापि विकृतीणोत्पन्नमात्रं स
सर्जद ५१ संभवेति ततो सापञ्चा संलो वैरसात्मिकाः रसमात्रं तन्मात्रापोत्पन्नमात्रं समाह्वणोत् ५५
प्रापञ्चापि विकृतेन्योगन्धमात्रं ससर्जिरे संवातो जायते तस्मान्मगन्धो गुणोत्पन्नतः तस्मिन् सस्मिन्
स्ततन्मात्रं तेन तन्मात्रं तोस्तता अविशेषवाचकत्वादविशेषास्ततस्तुते नशांतानापि वा रास्तनमू
द्राश्चाविशेषतः भूततन्मात्रसर्गो यमदंकारान्नतामसान् ५० वैकारिकाददंकारान्मलो

दिक्तातसात्मिकात् वैकारिकः ससर्गस्तु प्रगपत्संप्रवर्तते ५०
तितस्मिन् सस्मिन् भूते गगनादोत्पन्नत्वादिकं मात्रमवधारणं कार्त्तव्यं वा मात्रं कार्त्तव्यवधारणं इति कोषः तेन हेतुना ते वा तन्मात्रात्
नेत्यर्थः यत्तदेव शेषमात्रं सर्गादोत्पन्नं सर्वभूतकारणं तन्मात्रमित्युते किंच अविशेषः सामान्याकारस्तस्य वाचतामुते विशेषोभे
दस्तद्वदितत्वादविशेषात् इत्येत्यर्थः ५१ अविशेषत्वे हेतुमाह नशांतानाः सात्मिकाः चारागान् सामूद्राणां मसाः अविशे
षाभावात् गुणादिविशेषप्रतीतिहेतवः उक्तमुपसहरति भूतेत्यादि ५० इदानीं वैकारिकादंकारस्य सृष्टिमाह ॥

मा ७
ही
१०८

विशेषोतास्योविंशतिनवात्यणमुत्पादयंतीत्युत्तरेणावयः ६१ अणस्यपरिमाणमाहजलबुद्धदमात्रमिति तत्तन्मात्मानले
भाहृदिमागतेप्राप्तयेदाहः कालोयुगलोभकप्राप्तशक्तिरिति ६२ हेमहाबुद्धेनदण्डभूतेभ्योपादानकारणेभ्योयत्रेवदन्तस्य
रिमाणोउदकेनलेशेनेतउदकेशये अथपवससर्जोदोतास्यवीर्यमवास्तुजततदणभमवहेमसरसासुसमप्रभमितिस्म
नेः प्रकृत्याः कार्येअणोसत्तेत्रतः अस्मासंज्ञासमाख्यायस्यसविहदः अणस्योपाधिभूतस्यवर्धनात्सोपितेनसरविहदशत्यर्थः
सब्रह्माप्यमश्रायः शरीरीशरधारीनीचः सपवपुरिप्रणेशयनासुरुषस्तुच्यते सपवचभूतानाप्रधानादीनामादिकर्तात्र

महदायाविशेषोताग्राममुत्पादयंतिते जलबुद्धदमात्रं तत्तन्माहृदिमागतम् ६३ भूतेभ्यो
णमहाबुद्धेहृदमउदकेशयम् प्राकृतेणोविहदः सत्तत्तलोअस्मासंज्ञितः ६४ सवे शरीरीप्रथमः
सवेपुरुषउच्यते प्रादिकर्तासभूतानाअस्माग्रेसमवर्तत ६५ तेनसर्वमिदं व्याप्तं त्रैलोक्यं सवरा
चरे मेरुस्तपोल्यसंभूतो जरायुश्चापिपवेताः समुद्रागभंसलिलेतस्याणस्यमहात्मनः तस्मि
नरोजगत्सर्वसदेवासुरमानुषं हीयाप्रदिसमुद्राश्चसत्यादिलोकसंग्रहः जलानिलानलाका
शेस्तत्रोभूतादिनावहिः ६६ इतमलंदशगुणैरेकैकत्वेननैः पुनः महतातत्तमाणेनसदेवानेन
स्वाग्रैरुद्येविशेषात्मिकायाः प्राक्समवर्तताजायतेत्यर्थः हिरण्यगर्भः समवर्तताग्रेभूतस्यजातः यतिरेकप्राप्तीत सदाधारस्य
वीच्यामुतेमामित्यादिफ्रुतेः पवमेवसवेशरीरीतिफ्रुतिरापि ६५ तेनब्रह्मणेदेसर्वप्रयत्नादिविशेषोतेनजगत्सवराचरेव्याप्तं
स्मात्सब्रह्मेतिशेषः उल्लेकतलोमेरुस्तस्यजरायुर्गर्भाशयः ६६ गर्भेयत्सलिलेतत्समुद्रः सतमहात्मनः महादेहस्य ६६ यम
यः पवेताः समुद्राश्चजारादादयः सत्यादिलोकानां समानांमंग्रहश्चभूम्यावरणस्थितः अणस्यवदिर्भूण्यावरणेततो जलादी
नांचतुणांमावरणानिततस्तेभ्योभूतादिनाहंकारेणवदिहते ६७ एकैकत्वेनप्रत्येकंदशगुणैरयोमत्तः महतामहत्तत्वेनतत्तम

लानरशगुणेननेनभूतादिनासंवेवेष्टितमात्रंयत् ६८ सप्तवराणां ६८
१०८

माप
टी
१०५

पूर्वाध्यायेन हि पूर्वः प्रथमः सर्गः प्रादुर्भूत इत्यनेनाहुर्द्विपूर्वकसर्गप्रवणेन कस्यापि किंचिन्मात्रमप्यसत्तात्स्थिरापि कस्मान्न
चाकस्मादेव यूयादिकत्तात्स्थिः संगच्छतेति प्रोक्तानुवादपूर्वकं संशयितानुष्ठं भवाविति १ यदाभूतानामाकाशादीनां
स्थितिर्नासीत् प्रलयस्यानुपह्वान्तवस्मिन् प्रसङ्गे यत्किंचिन्नदास्ति प्रवशिष्यते काले तत्कथयेति शेषः २ अत्र प्राकृतप्रतिसंच
रणे वावशिष्टं यत्किंचिन्नदनाद्यमनभिव्यक्ततादिभ्यः शोधनात् यदातिप्रतिप्रतिसंचरः स्वस्वकारणे कर्षणां विलयः ३
एवंप्रतिसंचरे सम्यगेततः किंस्यादिस्यत आह स्वात्मनीति अव्यक्ते प्रधाने स्वात्मनि सस्मिन्नेव स्वस्यात्मनि सद्भावदायिनि प्ररुषे।

क्रौञ्चकिरुवाच भगवंस्तत्त्वसंभूतिर्यथावत्कथ्यतां मम ब्रह्माणो ब्रह्माणो जन्मतया वोक्तं मया त्म
 नः । एतदिह्वाग्यं हे श्रोतव्यं नो भर्गुः कलौ ह ह यदा न सृष्टिर्भूतानां मस्ति किंचित्प्रदस्ति वा काले वै
 प्रलयस्यानुसर्वास्मिन्नुपसंहृते २ मार्कण्डेय उ० यदा तत्प्रकृतौ यानि लयं सर्वमिदं जगत् तदोच्यते
 प्राकृतौ यं विदद्भिः प्रतिसचरः ३ सात्ममवास्थिते व्यक्ते विकारे प्रतिसंहृते प्रकृतिः पुरुषश्चैव सा
 यम्येणावतिष्ठतः ४ तदा तमश्च सत्त्वं च समत्वेन गुरोः स्थितौ अनुदिक्तावनंतौ चो न प्रोक्तौ परस्पर
 २म् ५ तिलेऽत्र वा यथा तैलं हृतं वा पयसि स्थितम् तथा तमसि सत्त्वं चरन्तौ सत्त्वं सत्त्वं स्थितम् ६ ॥

वाचिकारेकार्यज्ञानेप्रतिसेदनेसति प्रकृतिः पुरुषश्चोभोसाधर्म्येणसमानधर्मतयानभित्यक्तविभिन्नप्रकृतिपुरुषभावोसाम
रस्येनातिष्ठतरत्यर्थः ५ प्रकृतिगुणानोचतदासायावस्थानपादनेदेति समत्वेनसमतयाकृताधिकभावेनस्थितौ अनुदिता
बुद्धेकरदिता अनंतौप्रकृतेर्गुणसभावाद्यविनाशायास्तद्वृणानामपिनष्टात्तादविनाशिनो पादांतरे अननौपरिहानि
रीनौनब्रहेतुः तत्तुपदवत्परस्परमोतप्रोततया परस्परस्वरूपानुप्रवेशेनसामरस्यतयास्थितावित्यर्थः प्रावरणाप्रकाशन
धर्मोतमः सत्तुगुणो रजोपितक्तालेतयोः सामरस्येनावतिष्ठनोत्पादितिलेखितिरजः प्रकृतिधर्मो गुणः अनुसृतमनुगतं तत्र

श्रुतः तिद्वेषितौ प्रसभिया षष्ठितरुच्यः २ ॥

۱۳۱

तीति पञ्चमेन प्रकारेण प्रपन्नैव कश्चित्प्रेतः ॥१॥

पवमया कृतस्य गुणसाम्यं प्रदर्शयन् प्रलयावशिष्टं गुणातीतं तत्तदेव ते तत्तत्तयोः सगोन्मुखदेवता ह्युत्प्रेति ॥ अनेः
 प्रादुर्भावादनंतरं यावद्भूतगोदिरणस्य हि परार्थोक्तमाशुजीवितकालः तावत्परे शस्य परमेस्वरस्य गुणातीतस्य दिने मकतेन
 दिनेन समः समयः काले निशारिगिर्यर्थः ननु के विषयार्थं भ्रष्टं वर्णयति सर्वत्र स्थाजीवति पादवत् स्थापुषा परिधिः पौरु
 षोदिवसः सूनः रात्रौ तस्माद्यतीता योऽनरेव जगत्पतिः सर्वविधं सर्वज्ञः स्यादि पतदेव प्रपंचयति अहर्मुखः स्यादिति स्यादिति स
 प्रभाते प्रबुद्धः जगन्निर्माणा यजगत्पतिः जगत्प्रादिः कारणं सत्स्वनादिमाकारणहीनः सर्वेषां कारणानां हेतुः मनोगो वगतिगत

उत्प्रेतं ब्रह्मणो यावदाशुर्वै हि परार्थं के तावदिने परेशस्य तत्समः समयो निशा ॥ अहर्मुखे
 प्रबुद्धस्तजगदादिरनादिमान् सर्वहेतु रचित्वात्मा परः कोऽप्यपरक्रियः ८ प्रकृतिं पुरुषं चै
 व प्रविश्याशु जगत्पतिः लोभयामास योगेन परेशः परमेस्वरः ९ यथा मदनवस्त्रीणां य
 था वा माधवानिलः अनुप्रविष्टः लोभाय तथा सौ योगमूर्तिमान् १० प्रधाना लोभमाणात्
 सदेवो ब्रह्म सज्जितः समुत्पन्नोऽयं कोऽप्यो यथा ते कथितं मया ॥

सादविंशो मनसः संकल्पा विषयः परः सर्वभ्यः प्रकृतादिभ्यः अहृष्टः कार्पीत्यलौकिकः प्रपराश्रवाचीना जगन्निर्माणादिश्या क्रियायस्य
 सः तथा च गीतास परस्तस्मात्भावो मोक्षोऽवकात्सनातनः यः स सर्वं भूतेषु नश्यत्स विनश्यतीति ८ स एव जगत्कर्ता प्रकृते
 र्जगताः लोभकः स्यात् प्रकृतिमिति प्रविश्याशु भूतया जगतः पतिः पालकः योगेन ज्ञानात्मकेन स्वसभावेन लोभयामास जगत्सर्जना
 याचोदयत् परेशः पराणं ब्रह्मादीनामीशोऽर्थामी अतएव परमेस्वरः ९ प्रकृति लोभोऽहंता माह पद्येति नवस्त्रीणां तरुणीनां
 मदः कामः माधवस्य वसंतस्यानिलो वायुः सर्वेषु वगवरेषु लोभाय गर्भाधानायानुप्रविष्टः तथा सौ योगमूर्तिमात्प्रकृतिं बुद्धो मत

न परवचस्वराः सृष्टिकारणस्योत्पत्तिरस्मादप्रपन्नारितीति अहंस्वकोऽप्येतिष्ट

तस्यैव गुणातीतस्य लोभकजमिह सपवेति पूर्वप्रथमं लोभ्यायाः प्रकृतेः प्रतिः स्वसत्तागर्भदातृत्वात्मात्मकः सपववेयमुक्ति
हेतुरित्याह सति सपवसंकोचनपुरुषस्यावरकायाभोगदायाः विकासप्रावरणभेदो मुक्तिसाधनहेतोः अप्रकृतेः प्रधाने
पिप्रधीयेतेनिति प्येतेस्य संकोचविकासोभोगापवर्गाविति प्रधानेन तेषामप्यवस्थितः ननु शुक्लसांख्यवत्सत्तायाः प्रकृतेर्तज
याजगत्कारणत्वमिति स्थितम् ॥ सपववप्रकृतेर्गुणोपश्रजः स्वीकृत्यवस्मात्तनासंभूत इत्याह उत्पन्न इति प्रादुर्भूतः शुश्रूषो
गुणातीतोपिरजो गुणप्रसूत्यात्मकं भुजन् स्वीकृत्य न यदासर्गो प्रवर्तते तदा ब्रह्मत्वं रजोमूर्तिकं हिरण्यगर्भाख्यं समुपाश्रितः ॥

सपवलोभकः पूर्वसत्ताभ्यप्रकृतेः प्रतिः स संकोचविकासोभोगाभ्यां प्रधानेन तेषामप्यवस्थितः ॥
उत्पन्नः सजगद्योनिरगुणोपिरजो गुणं भुजन् प्रवर्तते तदा स रजो ब्रह्मत्वं समुपाश्रितः ॥ ब्रह्मत्वे स
प्रजाः सृष्टा ततः सत्तातिरेकवान् विस्तृतमस्य भूतस्य कुरुते परिपालने ॥ ततस्तमो गुणोदि
क्रोद इत्येव नाविलंजगत् उपसंहृत्य वैशेषिकेन त्रिकाले त्रिगुणो गुणः ॥ यथा प्राक्कायकः तैत्तिरीया
नलोकावकस्तथा तथा स संज्ञामामोति ब्रह्मविष्णोश्चकारिणी ॥ ब्रह्मत्वे सृजते लोकानुद
त्वे संहरत्यपि विष्णोर्वाप्युदासीनस्तिस्रो वस्याः स्वयेभुवः ॥ ॥

यथा रजो गुणं स्वीकृत्य ब्रह्ममूर्तिः संभूतस्तथा स ततमसी गृहीत्वा विस्तरदात्मना प्रादुर्भूत इत्याह द्वाभ्यां सत्तातिरेकवान् ततोधिक
त्रिकाले सृष्टिस्थितिर्निरूपेकालश्चेति त्रिगुणो गुणत्रयप्रको गुणो गुणातीतः शोतेति एतौ तर्कः ॥ एकस्यैव त्रिगुणस्य संज्ञाभे
देदृशान्तमार प्येति तैत्तिरीकाख्यः वायको बीजवित्तियः सपववजलादिसेकादिदानेन पालकः सपववफलनिष्पत्तिकाले
लोवकः दोत्रेण ह्येदकः पवंसगुणातीतो ब्रह्मादिक्रियाकारिणी संज्ञामामोतीत्यर्थः ॥ क्रियाकारिणी संज्ञामाह ब्रह्मत्व इति उदासी

स्थितिः
नेन सृष्टा नापि संज्ञा मप्यस्यैव संप्रत्यक्षेणैव तत्तेन गुणरूपेण
भवतीति तत्र ॥

त्रयो गुणपवत्रयो देवास्तु पाधिकाः साह रजो ब्रह्मेति न गुणानां प्रकृतिवक्तापि मूर्तिर्निगुणदेवानां विधाने विनेत्यर्थः ॥ पतेत्यं
 गुणोपाधिकानां त्रयानां देवानां मयोम्योपकारिवमाह अयोम्योम्यादि मिथुनाः सदचारिणः अयोम्यमाश्रयिणश्चाधारभूताः वे
 योगः भिन्नत्रयावस्थानं प्रतपवनम्यजंतीति तथा च कालिदासः एकैव मूर्तिविभिदेविधा सामान्यनेषां प्रथमा वरत्नम् विज्ञोदे
 रस्तस्य हरिः कदाचिदीमस्तयोस्त्यावपि धातुरीमाचिन्ति ॥ उक्तमुपसंहरन् प्रकृतमनुसरति एवमिति एवं सति त्रयाणामेक
 ते सिद्धे सति जगत्पूर्वजगतश्चादिः देवानां योतनादिशीलानां देवः प्रकाशकः सृष्टेः सर्गकारिते ॥ हिरण्यगर्भः प्रकाशव
 रजो ब्रह्मा तमोरुहो विस्मः स तेज गम्यतिः पतपवत्रयो देवा पतपवत्रयो गुणाः ॥ अयोम्यमि
 थुना येने प्रयोम्याश्रयिणस्तथा ह्यणं वियोगो नैषां नम्यजंति परस्परं ॥ एवं ब्रह्मा जगत्पूर्वो दे
 वदेव अतर्मुखः रजो गुणं समाश्रित्य सृष्टेः सद्यवस्थितः ॥ हिरण्यगर्भो देवादि रनादिरूप २४
 चारतः भूपयकर्णिका संस्थो ब्रह्माग्रे समजायत तस्य वर्षशते ते कं परमायुर्महात्मनः आस्ते
 लौवहिमाने न तस्य संख्यो निबोध मे निमेषे दशभिः काष्ठा तथा चाष्टाभिरुच्यते कला सिंशत
 वै काष्ठा मुहूर्तेनास्तु वै क्षणः अहोरात्रं मुहूर्तानां तृणां त्रिंशत्सु वै स्मृते अहोरात्रे स्तु त्रिंशद्भिः पत्तौ हौ
 जलः देवादिर्देवानां कारणं प्रनादि रविद्यमान कारणकः उपचारत प्रायेण वै सर्वगतमात् भूपयं लोकपमे तस्य कर्णिका व
 रादकस्तमिन्संतिष्ठतीति तथा अग्रे सर्गो हौ ॥ तस्या प्रथः प्रमाणमाह तस्येत्यादिना मानेन वर्षाणां परिमाणेन ॥ ब्रह्मा पुर्णस
 नार्धसाधारणा कालकलनां तावदाह निमेषे रित्यादिना भूमाभिर्दशभिश्चादशभिर्निमेषैः काष्ठा त्रिंशत्काष्ठा कला कला त्रिं
 शत्क्षणः क्षणहादशकं मुहूर्तं तद्वत्कं कोशे अष्टादश निमेषास्तु काष्ठा सिंशत ता कलाः तास्तु त्रिंशत्क्षणस्तेन मुहूर्तो हादशे

ति २४ मुहूर्तानां त्रिंशत्क्षणमहोरात्रः पंचदशभिः सुक्तैः तत्तुभिः ॥ प

मा पु
ही
१८१

१८१
संज्ञासूत्रम् ३२

नैर्मसैः षड्विंशतीन् शतानि होरांश्चैके मयने हे अयने षष्ठ्यन्तरं शतानि होरांश्चैवर्षं संवत्सरः ते च हे दक्षिणायनमुदगयने च सूर्यस्य
गती तच्चायनदयवेवानामहोरात्रं तत्र तपो मध्ये उत्तरायणं देवानां दिनमर्थादक्षिणायनं रात्रिः ॥ एवं मानवर्षमाना देवानाम
होरात्रकल्पनया वर्षस्योदणदियैर्वर्षसहस्रैर्द्वादशभिः कृतादि चतुर्गुणं संसितं भवति ॥ तेषां कृतादिषु गेषु विभागमाह
चत्वारिंशे संस्थापुर्गया गता गामिनौ मेलकः पुर्गया यो संस्थां शो वसानकालः स च तथा विधाय तः शती हयः चत्वारि सह

नैः षड्विंशत्यने वर्ष हे यने दक्षिणोत्तरे तदेवानामहोरात्रं दिने तत्रोत्तरायणम् ॥ दियैर्वर्षस
हस्रैस्तु कृतत्रेतादिसंसितं चतुर्गुणं द्वादशभिर्नदिभागेषु गणयमे ॥ चत्वारिंशत्सहस्राणि च
षाणां कृतमुच्यते शतानि संस्था चत्वारि संस्थां शतं तथा विधाय त्रैतायीणि सहस्राणि दिव्याहानां
शतत्रयं तत्संस्थान्तस्माच्चैव संस्थां शतं तथा विधाय ॥ ह्यपरं हे सहस्रं च वर्षाणां देशाने तथा ॥
तस्य संस्था समाख्याता देशानां हेतुदेशकः ॥ कलिः सहस्रं दिव्यानां महानां दिनसत्रम संस्था ॥
संस्थां शक्यैव शतकौ समुदाहृतौ ॥ एषा द्वादशसाहस्री पुगा ख्या कविभिः कृता एतत्सहस्रं
गितमहोत्तरासुदाहृतं ब्रह्मणो दिव्ये सच सन्मनवः सञ्चतुर्दश भवन्ति भागशो सप्तसहस्रं नदि

साणि प्रष्टुं शतानि कृतपुर्गमेव पुनरापि सयमभूयम् ॥ तदंशकः संस्थां शतः देशानां ॥ अज्ञानं वर्षाणि संस्थायाप
केशने एव तदंशकः शते ॥ पुगमाख्याभिधानं पण्याः कविभिः कृतं राशिभिः नवलस्य चतुर्विंशति सहस्राणि मन्त्रं तस्मान्न तदे
व चतुर्दशधा शतानि ब्रह्मणो महोदिने ॥ तदेवाह ब्रह्मणो दिव्यमानेनैकसमतिवारे चतुर्गुणानां परिवर्तने मन्त्रं तरे तेषां मन्त्रं तरे

संस्थायाः सहस्रं संस्थां च वर्षाणि पंच चतुर्दश पुर्गया कालो हि को न विंशतिस्तदा

मन्त्रेतरस्यः ५

मन्त्रेतराणोपरिवर्तनाभिज्ञानमाह देवा इति पूर्ववत् पूर्वमन्त्रेतरवद्वेदस्य स्यात् सन्ते ॥ मन्त्रेतरस्य दिव्यमानमाह चतुर्गुणाना
मितिसाधिकेति संध्याशरणानादौनेन १५ अस्याप्यधिकानि सप्तषष्ट्याधिकानि निपुतानि दशतस्याणि १० अधिकं विना संध्यांशेय
वर्षाणि विहाय तत्सहस्राण्येन विषयसंख्या एकविंशत्कोटयो दशतस्याणि प्रष्ट्याधिकानि द्वाविंशत्सहस्राणि १८ अत्रैव दिव्यमानमा
ह अष्टाविति नववर्षशतसहस्राणि नवतस्याणि चतुर्विंशतिसहस्राणि १० चतुर्दशगुणः चतुर्दशानां मन्त्रेतरकालानां पर्या
देवाः समर्षयः सैन्धुमनुस्तन्मनवो ह्ययाः मनुना सहस्रस्येते सैद्ध्येने च पूर्ववत् ११ चतुर्गुणानां
संख्यातासाधिका एकसमतिः मन्त्रेतरस्य संख्यामानवाहैर्निबोधये १५ विंशत्कोटसहस्रं सैद्ध्ये
संख्याताः संख्यादिज्ञ समर्षयस्तथा न्यानि निपुतानि च संख्या विंशतिश्च सहस्राणि कालोप
साधिकं विना पतन्मन्त्रेतरं शोके दिव्यैर्वर्षैर्निबोधये १८ नववर्षसहस्राणि शतानि संख्या सन्ते
चतुर्विंशत्तथा न्यानि सहस्राण्यधिकानि १० चतुर्दशगुणोऽयं कालो चास्मदः सन्ते तस्यांते
प्रलयः प्रोक्तो ब्रह्मैमिति कोचुधैः भूर्लोकोऽथ भुवर्लोकः स्वर्लोकश्च विनाशिनः तथा विनाश
मायानि महर्लोकश्च तिष्ठति १८ तदा सिनोऽग्निनापेन जननलोकं प्रयाति वै एकार्णवे च त्रैलोक्ये
वर्तने प्रवृत्तार्थजानि एकोनविंशत्कोटयश्चतुर्विंशत्तस्याणि अशीतिसहस्राणि मानुषमानेन ब्रह्मणो दिनमेकं भूतानां स्यति
कालः शतमेव शतैः प्रलयकालः सवायेनैमित्रिकैः प्रलयश्चतुर्विधः नैमित्रिकः प्राकृतिके चात्यंतिको नित्यश्च तत्र ब्रह्मणो दि
नावसानेति शानि मित्रोक्तप्रवर्तमानो लोकप्रलयः समानो प्रकृतीनामष्टम्यो प्रलयः प्राकृतिकः आत्यंतिको मातात्मनि
त्यस्तसौ प्रमत्यायेन १८ नैमित्रिकप्रलये भूरादयस्तपोलोकान् प्रेषति १९ सकर्षणजालाग्निनापेन संतप्तमहर्लोकं निवासि

१८ १९

नेन नलोके प्रयाति तैतोवे प्रलयार्णवे मन्त्रेतरस्य सति ब्रह्मस्य पितृशयं

मा ७
टी
१८२

न त्वमाणादिनप्रमाणं तस्यापरेनेवसाने पचमिति अनुयाकल्पनपामासकल्पनयेकैवर्षे प्रनेनेव प्रकारेणैकैवर्षं शतं त्रस्रणः
कल्पनीयमित्यर्थः ५१ तस्य त्रस्रणोवर्षाणां शतं यत्र त्वरमिति समाख्यायते परस्य त्रस्राष्टः शतवर्षस्यार्थं पंचाशद्वर्षात्मकं परार्थ
मित्यभिधीयते ५२ अत्र त्रस्राणपके परस्यार्थं पूर्वगतं पस्य प्रामाण्यं स्यात्तेवसाने पाघोनामहाकल्यो विकृतः प्राकृतः ५३ वर्त

तस्य माणोवसारास्ति दत्ते सृज्यते पुनः पचत त्रस्रणोवर्षमेकैवर्षं शतं तत ५४ शतं दिनस्य व
र्षाणां परमित्यभिधीयते पंचाशद्वर्षाणां वर्षैः परार्थमिति कीर्त्यते ५५ एकमस्य परार्थं त्वयतीते
दिनसत्रम यस्याते भूनाहाकल्पः पायस्यमिव विकृतः द्वितीयस्य परार्थं सर्वतमानस्य वैद्विज वा
रादृशितकलोपे प्रथमः परिकल्पितः ५५ इति मार्कण्डेयपुराणे संगतिरूपेण त्रस्राष्टः प्रमाणाना
महिनीयोध्यायः ५६ कौस्तुभिकसुवाच यथा स सजं वै त्रस्राभगवानादिकल्पनाः प्रजापतिपतिदेव
सुमेधिविस्तरतो वद १ मार्कण्डेय ३ कथयाम्येष ते त्रस्रस्य सजं भगवान्मया लोककल्पायनः कृ
त्स्वजगत्स्यावरजं गमे १ पचावसाने प्रत्येयनिशासमोत्पितः प्रभुः सत्तोदिकलदा त्रस्राष्ट्रमेतोक
मवैत्तन १ इमं वोदाहरं मयि शो कं नाशयणं प्रति त्रस्रस्य त्रिपिणं देवे जगनः प्रभवाप्ययम् ५

मानस्यायमित्येवाराहोनामकल्पः प्रथमः परिकल्पितः ५५ इति मार्कण्डेयपुराणव्याख्याने हि पंचाशतमोऽध्यायः पचत्रस्राणः
सोत्पत्तिकमाष्टप्रमाणमभिधीयते दानीं सर्गकथयिते शारभते यथेति ५६ निशायास्तमः प्राधान्यं प्रवाधे सत्तमुदिके प्रथामे यस्यने
शायां समस्तदवसाने प्रोत्पितः प्रबुद्धः १ अत्रास्मिन् त्रस्राष्ट्रपिणं नाशयणं प्रति प्रभवत्पत्तिकारणं प्रप्ययं संहारकारणम् ५ ॥

नरस्यादितीवस्यतनयानारायणप्रतिनारायण्योनामशुक्रम क्रतवंतोवये नारेषुशेतेयस्मान्स्मान्नारायणः प्रापोना
राशतिप्रोक्ताप्रापोवैनरसनवः तान्यस्यसयनंयस्मानेननारायणः स्मृतः इति स्मृतः ॥ तस्मिन्मलयकालीने श्रुतर्गतांमश्रो स
मुहारेरुधोनयने ६ प्रत्याप्रपराः यथाप्रगक्त्यादिषु पूर्वेषु दिनेषु वागदपववागदः नद्वाराद्वपुः कौउदेहं ॥ कीदृतेतद्वा
राहंवपुरित्यतग्राह वेदयत्तमयमिति वेदेप्रोक्तायेयत्तास्तेप्रकृतिर्यस्यतन्मयंयतोयेवेदयत्तमयः सर्वस्यसंभवउत्पत्तिर्य

प्रापोनरस्यतनयानारायण्योनामशुक्रम तानसशेतेसयस्मान्स्मानेननारायणः स्मृतः ॥ विबुधः सल्लि
लेनास्मिन्निज्ञायातर्गतांमहीम् अनुमानात्समुहारेकर्तृकामस्तदास्तिनेः ६ प्रकरोत्सतनूरन्याः कर्तृ
दिषुयथापरा मत्स्यकर्मदिक्कास्तद्वाराद्वपुः स्थितः ॥ वेदयत्तमयं दिव्यं वेदयत्तमयो विभुः
इत्येकताविवेशास्तसर्वगः सर्वसंभवः ८ समुद्रमवपातालात्समोवसलिलेभुवे जनलोकोस्थ
नैः सिद्धैर्भ्रममानो जगत्पतिः ९ तस्योपरिजलौचस्यमहतीनौरिवस्थिता चित्ततत्तामुदेहस्यनम
होयानिसंसर्व १० ततः क्षितिसमीकृतमृथियासोस्तद्विरीन प्राक्तरगेदशमानेततदासर्वतक
ग्रिमा तेनाग्रिनाविशीर्णास्तेपर्वताभुविसर्वशः शैलापकारावेमग्रावापुनावास्तसदृताः ११
निषक्तायत्रयशसंस्तत्रतत्राचलाभवन् भूविभागंततः कृतासमहोपोपशाभिने भूरायोस्त

स्मान् ८ समुद्रमउरीयमुमोव प्रगष्टापयत जनलोकेस्थितैः सिद्धैर्भ्रमदिभिर्भ्रममानो ध्यायमानः ९ जलौचस्यजलप्रवा
हस्य नौलरीरेव प्रस्थाजलेविशीर्णात्ताभावमाह चित्ततत्तादिति विस्तीर्णत्वात् संस्तवंजलभरितत्वं १० प्राक्तरगेदशमानेततदासर्वतक
वर्तकः कर्त्तातः ११ वापुनाप्रलयकालीनेनसंहताः प्रादीताः १२ निषक्तालग्राप्रचलाः स्थिराप्रभवन्संयिगर्धः एवंवसर्व

मा ७
दी
१८३

पुनरुर्वेषु कल्यादिषु सूर्याचन्द्रमसौ धाताय चापूर्वमकल्पयदिति क्रतेः प्रबुद्धिपूर्वकः प्रविद्यमाना बुद्धिरथ वसायः पूर्वकः प्र-
धानेयत्र यत्तस्मै मयस्त्वमो गुरा प्रधानः सर्गः प्रादुर्भूतः ॥५॥ अथ संस्तौयेनामिस्वः तमो मोहादयः पंचपर्वाया प्रविद्याया
लक्षणानि प्रविद्यास्मिता रागद्वेषाभिनिवेशाद्यानि पंचपर्वाणां विद्यायाः ॥५॥ अथ प्रतिबोधवानज्ञानवान्तरगः पंचधा वस्थितः त-
र्थाधिधायनः नगात्मको जडस्वभावः सर्गः प्रादुर्भूतः बाष्पाभ्यन्तरे प्रकाशः प्रकाशहीनः यतः संहृत्वात्मा प्राहृतप्रात्मा स्वश्रेय-
स्य जडत्वान् ॥ यतो न गजगः परार्थाहतादयो मुखमिव प्रथमं कृता मुख्या भित्तिसमाख्यो क्तास्ततोपे मुखसर्गो नगात्मा च नस्य

सृष्टिर्विन्तयतस्तस्य कल्यादिषु यथापुनः प्रवृत्तिर्द्वैतकलसात्मा उभूतस्तमोमयः तमोमोहो
 महामोहस्तामिसास्यन्यसंज्ञितः अविद्यापंचपर्यवसाया उभूता महात्मनः ॥ पंचथावस्थितः स
 गोप्यायनोऽतिवोपवां वाहरं न स्वापकाशः स हतात्मानपात्मकः ॥ अख्यानगायतस्योक्तासु
 त्वसंगस्तनस्तयं तदृष्टासाधकं सर्गममन्यदपरं पुनः तस्याभिप्रायतः सर्गं निर्यक्त्वोतोभ्यवर्त
 न यस्मान्निर्यक्त्वहन्ति सतिर्यक्त्वोत्तस्तनः स्मृतः ॥ पश्चादयस्त्वेवित्तेषास्तमः प्राणायवेदिनः उच्य
 यथादिष्टाश्चैव तेजानेज्ञानमानिनः ॥ अदृक्कृताग्रहमाणाग्रहाविधात्मकाः प्रंतः प्रकाशास्ते
 मोघधिलतामक्तारवीरुडमादिभेदात्सद्विधः तेषु खसर्गप्रसाधकमकिंचित्करं पुनरपरं सर्गममन्यतदर्थो ॥ अभ्यवर्तन
 अजायत तस्यनिर्यक्तेप्रहन्तिनिमित्तमाह यस्मादिति निर्यक्कृदिलाप्रहन्तिर्येषांतमः प्राणाग्रयक्तचैतन्याः प्रवेदिनोदीर्घाउसम्या
 नमूनाः प्रयेतरेषापमूनामशनापपासेपवाभिविज्ञानेवदेतिनविज्ञानेपरंपतिनविदुः सस्तनंनलोकालोकावितिक्रतेः उच्य
 यंरूपयंशृङ्गानितल्लीलाः अज्ञानेज्ञानाभिमानरताः पाठांतरेत्राणेनैवेष्टमर्थज्ञानेतीत्यर्थः ॥ अदृक्कृताग्रहकारिणः अदमेवकेवल

मसीनिमानेमनंमेषोतेनाभेदाशुविरोहिषाः ।

शुभेतेनोपपत्तायेत्युक्तमन्यः पुरुषानयनाशुभेत्सकनंतेनेपुरुषोत्तम
 सक्तमिति क्रमः पुरुषसक्तमन्यः कनसर्वकर्महेतुनात्सर्वसाधकमन्यः ॥ १ ॥

तथा सोमे भागवतेतिरश्मामष्टमः सर्गः सोष्टाविंशदिधात्मकः प्रविदोभूरितमसो ज्ञाणसाहच्यवेदिनः गोरजोमहिषः क्रमः स
 कसो गवयो रुरुः विशाखाः पशवश्चैव प्रविष्टस्य सप्तमः पतेदितुगानवः सर्गश्चोचनरो गौरः शशभश्च मरीतया मने एकश
 फाः षट् साहगालोहकोद्यात्रोमानारः शशशूलको सिंदः कथिर्गमः क्रमो गोपाचमकरादयः सादयो गोपांताः पंचनखादा
 दश मकरादयो नलचराः केकश्वद्ववटसेनभासभक्तवर्हिणः हंससारसवकादाः काकोलकादयः खगाः ककादयः स्वगा
 प्रभुचरतेनेकीकृत्यपृहीताः एवमष्टाविंशतिभेदाः तेषु चक्रमरुगौरासगविशेषाः प्रत्येवामपि निर्णयतो न सामेतेष्वयथा
 यथा यथमनर्भावः सोतस्त्वसंचारः प्रंतरैव प्रकाशोपेयोनचदिश्राहनात्मसाह्यादिताः परस्परमन्योन्मत्तविदेतीत्यर्थः ॥ १ ॥
 ते सरवप्रीतिवद्भूलावदिरंतस्तनाह्वयाः प्रकाशावदिरंतश्च रुध्रसोतः समुद्रवाः ॥ तेषां त्मानस
 तीयस्तदेव सर्गो हि स सक्तः तस्मिन् सर्गो भवत्यीति निर्णयमेव सक्तस्य सक्तः ॥ ततो न्ये सक्तदादयो
 साधकं सर्गं मुक्तं तथाभिधाय तत्समसमाभिधायिनस्ततः प्रादुर्भवोत्तदावकादवाक्तोत
 स्तसाधकः ॥ यस्मादवाग्यवर्ततततो वाक्तोतसस्तते ते च प्रकाशावद्भूलास्त्वमोदेकारजो
 यिकाः ॥ तस्मान्नेडः खवद्भूलाभूयोभूयश्चकारिणः प्रकाशावदिरंतश्च मनुष्याः साधकाश्च ते ॥
 साधकं कार्यनिर्वाहकं रुध्रं भूयसीत्येतानः संचारोपेयं सात्त्विकः सत्त्वप्रधानः ते च देवाः ॥ तेषां लक्षणं सात्त्विकमाह तेऽति सख
 मानंदः प्रीतिश्च वद्भूलापेयं प्रनाहता प्रावरणाहीनाः प्रकाशावदिरंतश्च सनाहृतत्वेहेतुः ॥ तेषां त्माना प्रसन्नहृदयाः प्रीतिः प्रस
 न्तानिष्पत्तेः ॥ साधकं कार्यनिर्वाहकं सत्यं माभिधायतीति सत्याभिधायी सत्यसंकल्पः प्रादुर्भवोत्तदावकादवाक्तोतः प्रय
 क्तादवेयान् प्रवीक्योतः प्रयश्च सक्तः ॥ तेषु त्रैगुण्यप्रधानेन तद्गुणदिकत्वमाह तवेति प्रकाशावद्भूलाः सत्त्वोदिकाः ततो
 दिक्ताः ततो यिकाः संधिर्गमः ॥ यस्मादेते तादृशास्तेडः खवद्भूला रजः प्रधानतानभूयोभूयः कारिणः प्रवृत्तिधर्माः प्रकाशाः वादि

तस्मान्नेडः साधकाः प्रकाशाः संचारोपेयं सत्त्वप्रधानं तेषां लक्षणं सात्त्विकमाह तेऽति सख

184

मा ७
ही
(२७)
हंति साधनारंकारं सर्गं नोक्तं तत्तु २० ॥

अनुग्रहो हंकारः सर्गः भूताद्यभिद्योनेन नोक्तं च नः सर्गापेक्षया पंचमोऽयं स च तृतीयं तां अतः प्रकारानाह विपर्ययेणेति विपर्ययोना
मातासिंलुहः साचा विषयाफिता रागदेषाभिनिवेशात्मकतया तमोपोहमहोमोहतामिसान्धतामिसादि तेन यथा संख्यपरिभाषा
ने सुविपर्यादिविपर्ययेणावधारितं च स्तुतिप्रस्मितादयो नुविधीयन्ते यदाह भगवान्मतेन लिः सुविद्यातेन सुत्रेणाप्रसूततनुविहिर्ने
रागणामिति प्रष्टुसनात्मसुप्रधानादिप्रकृतिहात्ममानितेनाविद्यातमः प्रष्टुविधेः प्रार्थनादेवेषु संस्पितानामात्मोपनाभिमा
नात्सामोहः शब्दादिप्रगावरेषासक्तिमहामोहः तपवशाद्वाद्यशब्दाविषयापरेणाभिहृत्यमानासामिसः नेषेव शब्दादिप्रपञ्चा
शक्याशसोपनामिसोनामेति सौयमनिमेषुपचाननिमित्तं प्रशब्दादिप्रतिपत्त्याभिमानेन विपर्ययः शब्दादीनां भूताहंकारा
इत्यत्र सामानिहोविपर्यय उक्तंति प्रकृतिव्यक्तिरिक्तमात्मानमाश्रितोप्यात्मिकसंभावप्रकृत्युपादानकालभाषाविषयोपरममा

पंचमोऽनुग्रहः सर्गः सूचनार्थव्यवस्थितः विपर्ययेणानुष्ठाप्य शक्त्या सिद्धान्तधैवच २०

निहन्नेवर्तमाने च तेषां ज्ञानातिवैमनः भूतादिकानां भूतानां घटः सर्गः स उच्यते २१

येपरिश्रान्तिराः सर्वे संविभागरनास्तथा चोदकाश्चाप्यशीलाश्च ज्ञेया भूतादिकाश्च ते २२

शब्देवापकोपदेहगिताग्रहणेयासमाश्रयवर्तमानतद्विः स ह प्रकृत्या यभिमानाभिनिवेशेनाहं कृतेः सर्गतयोक्ता प्रशक्तिर्नामोदि
प्रवृत्त्युदधेन सस्मितात्मानिस्वरूपे निरुपयोगेभिमानशक्तिर्याह संयत्त्यादिवदशक्तिः पंचशब्दादिविषयतया तत्सर्गात्तः या
नित्योक्त सिद्धिस्तिष्ठामुद्यामुद्यामिभ्रभरान् तत्र प्रशक्तिसिद्धिस्तिविधाः एव यथाभिधानप्रकारेण तदुपायभूताहंकारशब्दाद्य
मानिभूतपः सिद्धयः अहं विवेकः शब्दाद्यज्ञानप्रपञ्चनेनामशास्त्राभ्यासः मिश्रे सिद्धीद्वयाने सद्व्यामिभ्रदानेन धनादिनात्तानि
नामृत्तिन्यायादिनापरोक्षेन मर्त्यसंयनेन प्रतीयते यावनसहसादिनापरोक्ष्यते यदाहः साक्षाः ऊहः शब्दाद्यपनेनः एव विद्यात
संयः सद्व्यामिः दानेव सिद्धयोद्याविनिविपर्ययतद्व्यशक्तयः सिद्धीनां प्रतिवधाप्रतत्ताहोपाः यदाह सिद्धेः प्रवोक्त्यातिविधौ

पुनरिह संवत्सरावस्थानि विविधविधानेन तत्तु मुद्यामनुसन्धेयः पत्ताः परा १८५

मा. पु.
दी
१८५

सर्वाध्याये सामाम्येनोक्ताः सृष्टिरिदानीं तां विशेषतो भिधानुमुपक्रमते समासादिमादिना भवमुत्पत्तिं । तत्र भूतग्रामः सपवायेभू
ताभूताप्रलीयते रागागमेवशः पाद्येपभवत्परागमे रसकट्ट्याभूतानां प्रलीनानां शुभाशुभकर्मभिर्ब्रह्मणो हरागमे पुनरु
त्पत्तौ मारु कुशलाकुशलैरिति पुण्यापुण्यैः भाविता वासिता ख्याताः प्रथिता अनिर्मुक्तात्तानां प्राप्त्यानमोत्तभागिनः तप
वप्रत्यये उपसंस्थिता उपसंहृताः । चतुर्विधानां गुणगुणानां सैदजोदिजायाः प्रजाः तदा सृष्टिकाले मानसानसः सैकस्यान्

कौष्टिकिरुवाच समासाकथिताः सृष्टिस्तस्य भगवता मम देवादीनां भवेच्च सन्निस्त रासु च वी
तमे । मार्कण्डेय उवाच कुशलाकुशलैश्च सन्नाविताः पूर्वकर्मभिः ख्यातास्तथा अनिर्मुक्ताः प्रत्यये स
पसंहृताः । देवाद्याः स्यावराणां प्रजावत्संश्रुतविधाः ब्रह्मणाः क्वेनः सृष्टिर्जनिते मानसास्त
दा । ततो देवाः सुराः पितृन् मानुषाश्च तद्वयं सिसृक्षुरभ्यस्येतां निस्समात्मानमपूजन् ५ पुक्ता
त्मानस्तमो माशुडिक्ताः प्रजापतेः सिसृक्षोर्जन्तानां सर्वमसुराज्जतिरेततः ५ उत्ससं जेततस्तो
नतमो माशुडिक्ताः सापविहान्तनुस्तेन सद्यो रात्रिं जायत । अन्योतनुमुपादाय सिसृक्षः प्री
तिमापसः ससौडिक्तास्ततो देवाः सत्त्वतस्तस्य जतिरे ७

जतिरेजाताः । देवादीश्च तद्वयान्पतानि प्रत्यक्षतपोपलब्धानां भोसिचरुष्टमिह न समात्मानमपूजन् योगेन संमनो योजय
दित्यर्थः ५ पुक्तात्मनो योगे बहिनमनसः ततो माशुडिक्ताः दधिकान् जन्तानां देवाद्यौ च यवान्पतस्तमो माशुडि
का विविक्ततमः स्वभावात्तत्त्वानुसृतसर्ज सर्ववतनुयागो नाम तन्मना भावत्यागो विवक्षितः प्रदणो वतन्तदा वापतेरिति
दृष्टव्यं अपविहानाहता प्रवचयास्पमाननूरासीजामपो हत्वा तमिस्रा भवदित्यादि क्रतिरनुसंधेया ६ उपादाय पृहीता प्रीतेर्हे

सर्वोडिक्ताः

१८५

सत्त्वप्रायेष्काशवद्वले ८ एवकारेण रजोनुविहृतं दर्शयति पितरो हि सामिकराजसाः सत्यमानस्य रजयितः प्रजापतेः तैर्वायेषि
तद्वत्सत्यमानः प्रजमानः ९ उत्सृष्टात्पिता दिनस्य नक्तं रात्रे रतरे मध्ये स्थिता १० रजोमात्रा केवलं रजसा समुद्रवाः ज्योत्स्ना कौमुदी
नक्तानः रात्रि मध्ये प्रहर्षु विप्रतूये ११ उक्तास्तनवः संयुता विशेषाभिधानायाह इत्येता इति १२ आसौ गुणमातात्मकतामाह ज्यो

उत्स सर्वच भूतेशस्तनुतामप्यसौ विभुः सा चाप्यविहृादिव सं सत्त्वप्रायमजायत ८ सत्यमात्रा नि
कामचेतनो न्याजगृहे तनुम् पितरवत्सत्यमानस्य पितरस्तस्य जनिरे ९ सृष्ट्वा पितरनुत्ससर्जनं
तामपि सप्रभुः सा चोत्सृष्टा भवत्सत्त्वादिन नक्तानरस्थिता १० रजोमात्रा तिका ममोतनुं भेजे यस्य
प्रभुः ततो मनुष्याः संभूता रजोमात्रा समुद्रवाः ११ सृष्ट्वा मनुष्यान् सविभु रनुत्ससर्जनं तनुतः ज्योत्स्ना
समभवत्सा च नक्ताने दृष्टुं विवया १२ इत्येतास्तनवस्तस्य देवदेवस्य धीमतः स्वाता राग्रहनी चैव स
न्या ज्योत्स्ना च वैदिज १३ ज्योत्स्ना सन्धातये वाहः सत्त्वमात्रा त्तं कंश्ये ततो मात्रा त्तिका रात्रिः सा चै
तस्मात्त्रिषामिका १४ तस्मादिवा दिवा राशवसुराश्च वलान्विताः ज्योत्स्ना गमे च मनुजाः सन्ध्यायां
पितरस्तथा १५ भवन्ति वलिनो धृष्ट्या विपक्षानां संशयः तद्विपर्ययमासाय प्रयानि च विपर्ययं १६
ज्योत्स्ना राग्रहनी सन्धा च तार्यं तानि वै प्रभोः चक्षुरास्तु शरीराणि त्रिगुणाया प्रयाणि च १७

त्वेति यस्माज्ज्योत्सया रात्रिभागः सत्त्वात्मक एव तस्मात्त्रिषामिकेति परिभाषिता १४ गुणानामीयकानां निमावत्तवर्धिस्य रसा
ह तस्मादिनिदेवाः सत्त्वमात्रा दिवादिने राशवसुराः १५ धृष्ट्या मर्षयितुं मशकाः विपक्षानां रिपूणां दिनादीनां विपर्ययं प
रिवर्जने विपर्ययं निर्वलनं १६ आसौ गुणमातामममनुवेधमाह ज्योत्स्नाति ज्योत्स्ना सत्त्वाधिकाराग्रहनी रजोका संध्या त्तमाधिक

मा ७
टी
१८६

पतानि वनारि देवा सरपि न मनुष्या इपाणि ॥ तदा सुर्गादौ तत्तामाननुभूतया कृशानविश्यान्भीषणानप्रभं भक्षयिते ॥
नेभ्यो मे व्यतिरिक्तया स्थिता गणाः स्वादामः भक्षयामः जलणामं ताना यताः ॥ ग्रथियेणः स्वदायित्वेन शीर्यन्त प्रशीर्यन्ते
विशीर्णा प्रतभाव आर्षः समारोहणो रुधिरा रोहणे तेन हीनाः ॥ सर्पणा कटिलगमनात् हीनत्वादिदियविकलत्वात् एवमेव च

चत्वार्येताम्यथोत्पाद्यतनुमन्यो प्रजापतिः रजस्तमो मयी रात्रौ जगृहे तन्मृद्वितः ॥ तदा यका
रेत्तत्तामानसज्जगवानजः विदूषा समप्रत्तातनुमारवा सैव तातनुम् ॥ रतामरतिनेभ्यो मे यक
बुले च रात्तमाः स्वादामरतिनेवो बुले यत्तातनुमा हि ज ॥ तान्दृष्ट्वा सप्रियेणास्य केशाः शीर्यन्ते वे
धसः समारोहणहीनास्तु शिरसो ब्रह्मरास्ते ॥ सर्पणा मे भवन्सर्पा हीनत्वाददयः सूताः स
र्पान्दृष्ट्वा ततः कोपात्कोपात्मानो विनिर्ममे ॥ वर्णेन कपिलेनो ग्रस्ते भूताः पिशिता शिनः ध्याय
नो गान्तस्तस्मिन् गन्धवा जतिरेसताः जतिरे ध्यायतो वाचं गंधर्वास्ते न ते सूताः अहस्तिता ससृष्टा स
देवयोनिषु सप्रभुः ॥ ततः स्वदेहतो न्यानि वयोसि पशवो सृजन् मुखतो जान्ससर्जा यवत्तसम्रा
वयो सृजन् गावश्चैवोदराद्ब्रह्माया सीभ्यां च विनिर्ममे पयोवाद्यान्समानगात्रा सभान्तवयान्तरागान्
इतत्तत्समावमाद कोपात्मानः कोपसभावाः निर्ममे निर्मितवान् ॥ ते कोपा जाताः कपिलेन कोपानुभावेन वर्णे भूताः कोप
वशानामपिशिता शिनः कयादाः गावर्णी ध्यायतो बुसदयतः ॥ यस्माद्वाचं ध्यायतो ब्रह्मणो जतिरेते न ते गंधर्वाः सूताः एवं च
तुर्भिः सह रतो यसना गन्धवाश्चत्वारः पचमशा सं देवयोनिषु ॥ पशवः पशून् प्रजान् कृत्वा मान् प्रवयो वीन् ॥ उदराज्जटरा न्मांते

मातृजातं सप्तधा नृपान् १६

२६

(१८६)

जातयः पशूनां फलित्यगोषधः मूलित्यगोषधः कासां चित्कलपवाग्रहः कासां चित्कले ॥ अथरेयने तस्या दोषधिषु मृगा
 न त्रेतासु खपव कर्मत्सनां यत्नामोषां रंभश्रुनियोतितम् ॥ ग्राम्या नश्रुमेष्ठ भवान् अरण्ये वने भवान् राणात् ॥ द्विस्तुरो दिशफः
 उदके जले भवा गैर काम कर मत्स्यादयः सरीसृपाः सर्पाः १० एवं यत्तो यत्तु क्राम्य मृगमिथा यत्ता दृशवेद सृष्टिमाह गायत्रीवेति
 उष्ट्या नश्रुत रंशैव नाना रूपाश्च जातयः गोषधः फल मूलित्यगो मभ्यस्तस्य जतिरे ॥ एवं यत्तो
 षधोः सृष्ट्या यत्तु जज्ञाधरो विधुः तस्या दोहो न कल्पस्येता युगमुवेतदा ॥ गौरजः पुरुषो मेघो य
 सायतर गर्दभाः पत्न्या म्याम्य मृनाद्गराणां श्रुनिवाथमे ॥ आपदो द्विस्तुरो हस्ती चानरः पतिप
 वमः गैरकाः पशवः षष्टाः सप्तमास्तु सरीसृपाः १० गायत्री च सृष्ट्या वरिहस्ता मरयतरे अग्निष्टो
 मेव यत्तानां निर्ममेष्यमान्मुखात् १॥ यत्तु विविष्टुभेदुत्तः स्तोमं पंचदशो तथा बृहन्नाम तयोक्तं
 च दक्षिणादसृजन्मुखात् १॥ सामानि जगतीदुत्तः स्तोमं पंचदशो तथा वैश्यमतिरावेच निर्ममे
 पश्चिमान्मुखात् एकविंशमथर्वाणामुत्तमो माणमेव व प्रनुष्टुभे स वैराजमुत्तरादसृजन्मुखा
 त् १५ विष्टुतो शनिमेघो श्रोहिर्नैरयन्तेषु च वयोसिचसमं नो दो कल्पस्य भगवान्मभुः १५
 उच्चावचानि भूतानि गारेभ्यस्तस्य जतिरे सृष्ट्या च तस्य यत्तु च देवा सुरा पित्र न्यजाः ततो सृजन्मभु
 नानि स्यावराणि चराणि च पक्ष्या मिशा चान्मभुः चोत्तमं च सृष्ट्या गणान् १॥
 सृष्टो मेगाः विष्टुश्च यत्तु च सामभेदः प्रथमात्सृजन्मुखात् १॥ पंचदशसंख्यो परिष्टुत्तमं १॥ वैश्यमतिरावेच तमेदौ १॥ प्रमु
 र्वामाणं यत्तु मेदः १५ विष्टुतः त्रितः अश्वानवजं रोहितं सृजन् विष्टुवापः १५ उच्चावचानि प्रवचानि तदानीं देवादीनां त्रयाणां

मनुष्यश्च तर्प्यः चतुष्टयमिह कृतम् ॥ १॥

187

मा ७
ही
१८०

तैत्तिरीयब्रह्मसंहिता १००
प्रास्ताविकी शेषः ५५ ॥

प्रत्ययेचिरस्यापि यथेन संप्रसासु स्यावरे १८ यानिकर्माणि पूर्वकल्पजन्मसर्जितानि वा सनाया प्रपुगता तत्प्रतिपेदिरे प्राप्ताः तान्येव क
 ल्पस्यमानाः प्रतिपद्येते प्राप्नुवन्ति १९ तान्येव कर्मणो फलानि तजानी यकान्येव तानि दर्शयंत्यमोहेतुमाह हिंसेति हिंसा श्रीलक्ष्म
 सेतादृशे कर्मणि संप्रते सहस्रं निपद्ये सर्वत्र तत्र देतः तदा विनास्ति न हिंसादिना कर्मणा वासिताः तस्या देनाः तस्या हिंसा देसदेव
 तादृशमेव तस्य तस्योचते कर्मणि विहितनिषिद्धाकारेण सर्वे कृपात्वेन संस्कारेन नयन्ति तदा एवां फलं भुंक्ते संस्कारभाविता
 तान् न सज्जानी यकानि करोति तत्संस्कारवशादेव प्रपुण्येतरयो रभिरुचिः तद्दिगादेव च प्रपुण्येतर संस्कारेन मे पतिभावः ५० तस्य
 प्रभुत्वात् सर्वविधानं स्यान्नमामि त्याह इति धार्येति विषयेषु भूतेषु सत्त्वा सत्त्वतया दिविषेऽप्येव संप्रभुः प्रभवत शीलः नाना
 नरकिनरसंमिव यः पशुसंगोरगान् प्रत्यये च व्यये च वयदि दस्यात्सु ते गमम् ५१ तेषां ये पानिक
 मारिणा कर्तृष्टः प्रतिपेदिरे तान्येव प्रतिपद्येते स्यमानाः पुनः पुनः ५२ हिंसा हिंसे मरुत्करथमा
 धर्मात्तनात्तने तदा विनाः प्रपद्येते तस्मान्न स्यरोचते ५३ इति धार्येऽप्येव भूतेषु शरीरेषु च संप्रभुः नाना
 त्वं विनियोगं च धाते वद्यदधात्सय नाम प्रपद्ये भूतानां कल्पानां च प्रपद्ये वेदशास्त्रेभ्यो वा दैवा
 दीनां च कारसः स्यमानां नाम ये पानिया अवेदेषु दृष्टयः शार्वर्येते प्रसूतानां तान्येव भ्यो ददात्यजः ५४
 तमेनेकं विनियोगं उपयोगं च दधातु विहितवान् ५५ कृमानां कृपाणां प्रपद्ये न विस्मयः वेदशास्त्रेभ्यश्च पतति वै प्रजापतिर्देवा
 न सज्जना स्यमिति मनुष्यानि देवशक्तिपितृलोकः पवित्रमिति ग्रहनाशवशितिलो वै विस्वामीति शस्त्रमभि सौ भोगे सत्याः प्रजाः स्यादि
 भ्यः कृतिभ्यस्तत्र तत्र शास्त्रं प्रविकास्यतिः प्राच्यते प्रजादिनिधनानि मावा प्रसूत्या स्यं भुवा प्रादौ वेदमयो दिव्यास्ततः सर्वाः प्र
 नयति संपद्ये ५६ शार्वर्येते प्रलापांते सर्गादौ तान्येवा नो बलाददाति तदा वसतिः यथाभिमानिनीता सत्त्वासेषां च ते रिह
 देवा देवैरतीतैर्हि त्रैपैर्नामभिरेव च पुमानैर्तद्दिता न्नेदान्निहासात्तद्वर्षयः लेभिरेतपसा प्रवमनुज्ञाताः स्यं भुवेति वसुस
 नुमपि समाननाम प्रपदादाद्यमावप्याविरोधो दर्शनात्सूतेत्येति सूर्याचंद्रमसो धाता यथा पूर्वमकल्पयदिति स्येति ५७ प्रश

नरपेदशतं कथं यत्तमाननाम प्रपदं स्येति यद्यर्थमिति सत्त्वोचं संतर्हीना

सतिः ८ शार्तेवेरुत्तकालः २ १ ॥

उपसंहरति एवंविधाः सप्ताननामरूपमायेन प्रादुर्भवेत्तत्पर्यः ५५ चतुष्टयं चान्नमोऽप्यायः इदानीं मनुष्यादिसर्गमभिधातमा
रभते प्रवाच्योत्तराणि । मनुष्येषु स्थिता तर्णादीनां प्रवृत्तिर्यथा चेति वर्णाश्रमादीनां तेषां च येषु शास्त्रान्कर्षय्य यनादि
सर्गं शृण्वन्ति शेषः मिथुनानां हं हानां । उपरं स्पेते विरक्ता भवेति तत्र हेतुः सतोदिकाः सतेजसस्तीक्ष्णमतयः सताधिकेन सस
एवंविधाः सृष्टयस्तत्र स्मरणाः व्यक्तजन्तवः शर्वर्येने प्रवृद्धस्य कल्पे कल्पे भवेति वै ५५ इति मा
र्कण्डेयपुराणो मार्कण्डेय कौस्तुभिकसंवादे विशेषसर्गनिर्णयणं नाम चतुर्थोऽध्यायः ५५ कौस्तुभिक
वाच प्रवाच्योत्तरास्तु कायितो भवता यस्तमानुषः त्रस्तानि स्मरतो ब्रूहि त्रस्तानि सप्तमसृजयथा । यथा च
वर्णानसृजयद्गुणान्मम हामते यश्च तेषां सृजेत्कर्मविधादीनां वदस्व तत् । मार्कण्डेय उवाच शुभ्रमा
सृजतः सर्वसमाभिधायिनस्तथा मिथुनानां सहस्रं तन्मृगान्तासां सृजन्तु न । ज्ञानास्ते सुपरं स्पेते
सतोदिकाः सतेजसः सहस्रमन्यदहस्तो मिथुनानां सप्तसर्ज ५ ते सर्वे रजसादिकाः शुक्रिणाश्च
पृथग्भिर्गणैः समर्ज्यन्तु सहस्रतः । स्थानां मरुतः पुनः ५ रजसोभ्यामुदिका इहाशीलास्तनसृ
जाः पद्मां सहस्रमन्यन्तु मिथुनानां सप्तसर्ज ६ उदिकृतमसः सर्वे निह्नीका प्रत्यनेजसः ततः सहस्रं
मानास्तदहन्ता यमास्तु प्राणिनः । प्रत्यात्येदं ह्युपाविष्टा मेषु नापोपचक्रुः ततः प्रभृति कल्पे
रूपालोचननिरताः तर्प्यः ५ राजसत्वे लिङ्गं सभावाकारमाह शुक्रिणो वलवन्तः प्रमर्षिणो र्ध्वलवः ३ स्थानां सदैव उः खेन स्थिता
नां मरुतः प्राणरूपो ब्रह्मा । इहासृष्टाशीला कामिनः पद्मापादाभ्यां निह्नीकानि सपाः पादोत्तरेतिः श्रीकानिः साग्रन्यतेन सौ
निःसत्ताः सहस्रमाणाः विषयाम्पाहर्षयुक्ताः पादोत्तरे प्रमोत्ये सहस्रमाणाः सार्धपराः हं हेन मेषु नेनोत्पन्नाः प्राणिनो जीवाः प्रा

कौस्तुभिकेन नस्मान्नानसृजतः सर्वे न रपि स

स्मिन्मिथुनानां हेतुः प्रभवः ८ मासिमास्यार्ते च तत्र तदा

एवमथानां ८ हृष्टयेन कोमना विषयासाधनोत्पन्ने मेषु नोपचक्रुः संधवः ३

मा ७
टी
१८८

पंचतन्त्रविधानामर्वाक्तोत्तमो मनुष्याणां गुणाधिकेन राभ्यां स्थितानां सर्गमभिधायते षोडशदिविषयोपलब्धिमाधनमाह ध्यानेन
स्मरणेन तदेतन्मतेन मनसा संकल्पेन तासां प्रज्ञानां मनुष्याणां सकृदेकवादे शब्दादिविषयः शुद्धो वासस्पृशहीनैः श्रान्तरतो
क्तैः प्रमेकेष्टयकष्टकपंचलक्षणैः शब्दादींस्तैः संकल्पमात्रेणैवानुभवेति प्रत्ययवशुद्धं तेषाम् सामान्येन दिव्योपलब्धिः
न विधाया मनुष्यस्येति पूर्वोक्तचतुर्विधगुणप्रकृत्यनुविदुः शब्दादीनां तासां मुपलभ्यते केतदेव च प्रपंचपिष्यन्तरत्र
पूर्वप्रथमे सर्गादौ तस्यापवात्तवायेन वंशेन संभूतास्ते केतैर्यैरिदमिति ॥ तेषां सर्गादौ शुद्धे निवासस्थानमाह सरिदिन्या

ध्यानेन मनसा तासां प्रज्ञानां जायते सकृत् शब्दादिविषयः शुद्धः प्रमेकेष्टयकष्टकपंचलक्षणैः शब्दादीनां तासां मुपलभ्यते केतदेव च प्रपंचपिष्यन्तरत्र
षोडशविधा पूर्ववै प्रजायते तस्यापवात्तवायेन संभूता येरिदं पूरितं जगत् ॥ सरित्सरः समुद्राश्च से
वेनेयवजानपि तास्तदासत्यशीतोत्तापगोमामिश्चरति च ॥ तस्मिन् साभाविकी प्राप्ता विषयेषु
महामते न जासां प्रतिवातोऽस्ति न देवो नापि मत्सरः पर्वतोदधिसेविनोऽनिकेनास्तसंवेशः
नावेनिका मचारिणो निम्नमुदितमानसाः पशवः पक्षिणश्चैव न कामस्याः सरीसृपाः पिशाचैः
रगरतांसि नद्या मत्सरिणो जनाः ॥ प्रावारका प्रणजावाने सधमे प्रसूतयः न मूलफलप्रदाः

दि प्रगे कृतप्रगे ॥ तेषां मनुष्यां विषयोपभोगस्तस्मिन्माह तस्मिन्मिति साभाविकी सतः सिद्धो प्रतिवातो वाधादेवोऽः त्वानुशायी
मत्सरोर्मर्षः ॥ अनिकेनानियमितनिवासस्थानाः कामात्रिक्रान्तवशान्तये च निम्नमुदितं सरवद्वलं मानसयासां ॥ धर्मेति
रत्नत्वादधर्मफलभोगशेषभूतास्ति येषां न योऽपि तदनासन्नित्याह हाभ्यां पशवश्च न कौडशालप्रणिनः सरीसृपाः गोना
सादयः उरगाः सर्पाः ॥ प्राह त्वेति प्राह्यादयं तोत्ताचारकाधमनीरागदयः स्तनवावसंतादयः प्रसूतयः सर्वाभावे हेतुमाह तेरीति ॥

॥

न तत्रोच्यते ॥ १॥

कालपरिवर्तनेननेषांवादिभुखंप्रहमेशमार कालेनेति चित्ताप्रभिलषमाणानाविषयतादनेकरुषा १८ विरमताउभुताविग
तरमिरुषा प्रतापासेन ३८ मावेगोवसिद्धाहारतात् ॥ भोगाभिलाषेसतेषांतदपितिशेदितमित्याह ३८ तामितिश्रायासंश्रितार्क
नुसारिनातततस्तासांप्रतानाप्रपांसंचयिसौख्यप्रजायततलेनैवद्वानिमयोभूवनसासिद्धिस्तुताम्भारसोत्तुसारसम्पत्तुसत्तु
सनेयसाः १० सिद्धिर्विशेषणंसर्वकामप्रदायिनी प्रसंस्कारैरभ्यंगादिपरिमलनहीनैर्देहैरुपलक्षितः ११ तासांसंततिरुममार ता
कालेनगच्छतातासांचित्तासिद्धिरजायत सर्वकालसखः कालोनामयं चर्मशीतना १२ ततश्चता
सांप्रदाहेमध्याहेधविरमता पुनस्तथेच्छतातरमिरनापासेनसाभवत् ॥ ३८ तांचतयायासोम
नसःसमजायत प्रयोसौख्यततस्तासांसिद्धिर्नाम्भारसोत्तुसा १० समजायतवेवासासर्वकामप्रदा
यिनी प्रसंस्कारैः शरीरैस्तप्रजासाः स्थिरयौवनाः तासांचित्तात्संकल्पजायेतेमिशुनाः प्रजाः स
मेजन्मवरूपचमियेतेवेवताः समे अनिच्छादिपसंप्रजावतेतेतपरस्परं तत्पश्याप्रयः सर्वाप्रय
मोन्नमतांचिता ११ चत्वारितसहस्राणिद्वर्षाणामानुषाणि त आशुः प्रमाणंजीवेतिनचकेशा
दिपमयः १५ कवित्कचित्सुतः साभूतिर्निमानेनसर्वशः कालेनगच्छतानाशमुपयानियथा
प्रजाः ११ तथातत्कमशोनाशजग्मुः सर्वशसिद्धयः तासुसर्वासुमद्यासुनभसः प्रच्युतानराः १२ ॥
सामीति प्रसंकल्पेनैवमिशुनाः प्रजाः स्त्रीपुंसाः समंतत्पुगपच ११ अनिच्छयाप्रकामेदेवेणचसंप्रजाः विनारदिताः ११ तार्स
माप्रयः प्रमाणमाह चत्वारोत्तिकेशाः त्वाहोतोर्विपन्नयोमरणानि १५ कालपरिवर्तनेनादिनेरपिविकारमाह कविदिने
नानाप्रनेकरुषानसर्वतोनानाभूतुतपुगसर्किचित्समामतात् दतिगततात् गच्छतापरिवर्ततायथाप्रजाः कार्तपुगाना
शयानितयासिद्धयापितीचनेहेतवोनष्टास्मृतेरणान्वयः १५ नभसांतरितानप्रच्युताः पतिमानराः १२ ॥

मा ७
ही
(११)

189

तत्परेऽस्मिन्निर्देशेऽप्युक्तं तस्मात्प्रसंगेति २०

नेचननरस्वरूपानभसः यत्नेनोत्पाद प्रायशस्ति गृहेषु संस्थिताः संजाताः तेभ्यः कल्पहृत्तेभ्यः ॥ प्रत्युपभोगानाह वस्त्राणीति
गंधेन सरभिणा वर्णनयुक्तेन रसेन चानिते समातिकं शोभने सत्तिकाभिर्निर्हितं प्रतिपुटकं मधुप्रमादिकमिति पाठे म
त्तिकाभिर्मधुकरीभिर्निर्हितं मादिकं सट्टं किमपि वस्तु ज्ञाने वर्तयति सप्रवर्तयन् ॥ ११ ॥ आकस्मिको देव प्रभुः ॥ पर्यय

प्रायशः कल्पहृत्तेभ्यः संभूता गृहसंस्थिताः सर्वः प्रत्युपभोगश्च तां सो तेभ्यः प्रजायते ॥ वस्त्राणि
वप्रसूयते काले साभरणानि च तेवैव जायते तां सागन्धर्वणारसान्तिने प्रमादिकं महावीर्यं
टके पुटके मधु तेन तावर्तयति स्मरेता युगमुखेन दा १ ततः कालेन वैरागस्त्यासा मा कस्मिको
भवन् मासिमास्यान्तवोत्पन्ना गन्धर्वः पुनः पुनः ततः कालोत्तरेणैव पुनर्नो भाषितास्तताः ह
त्तास्तामर्थे गृहे न ममत्वा विष्टेन सः ॥ रागोत्पन्ना तन्तासां हृत्तास्ते गृहसंस्थिताः नेषुरन्यपरेषु
तयेतः शास्त्रा महीरुहो नयुस्तेनापचारेणोपितासां महीरुहः ततो हृत्तास्त्यायते तशीतो संतत
वेनया ॥ १५ ॥ तास्तद्वेदोपवाता र्थं चक्रः पूर्वपुराणि न मरुथनसुडर्गोपवर्तते पुदरीपुच ॥ १५ ॥ संप्र
यति च उर्गीणि वा लेपावेतमौदकं ह्योत्तमं च तया उर्गीमिमापितात्मनो गुलैः ॥ १६ ॥ मानाभ्यानि प्र
माणानि तास्तु पूर्वप्रवर्ति ॥ परमाणुः परस्मत्त्वे च संज्ञा महीरुजः ॥

ह्येतपरितः आत्मीयत्वेन न गृहः यतो ममत्वेना विष्टेनोपासा ॥ प्रत्युपवात प्रपरेषां शिष्टां ॥ तेनापचारेणोत्पन्ना गन्धर्वः
राजकर्मणि ॥ १५ ॥ हृत्तासां शीतोपवाता र्थं नशा य पूर्वप्रथमे ॥ हृत्तासां मिद्वार्त्तं उर्गीपवर्तते उर्गीउदकं स्पृष्टमौदकं
विममिष्टकादिवितं मितापरिमाय ॥ १६ ॥ मानाभ्यानि माणा उभ्यानि ज्ञाता मिप्रमाणानि मानराणादीनि तांमेव दर्शयति परमाहारी

त्यादिना ज्ञातो न र्गसत्त्वं यं शिष्टं प्रत्युपभोगानाह वस्त्राणीति ॥ परमाणुः तस्मिन्

१८५

नदीवर्गमिति श्रुतं तन्मात्रमिति प्रकृतं ॥

प्रमेव कृमात्कमेवोत्तमाह बालाग्रमिति तिलात्तदन्तर्जीवविशेषः यवोदरमिति तिलो यवः पकादशगुणं यवमध्यमेगुले १० पदेनाम
परिमाणं चतुर्गुले तत्पदे हि गुणं वितस्ति हारं शो गुलः १५ हलः किं कुः तत्र विशेषमाह ब्रह्मनीधं मंगुष्टमसंते विहाय दिवेष्टने हे मुष्टी प्र
धिके प्रंगुष्ट हीन मुष्टिद्वयपुत्रे हे वितस्ती हलार्थः तथा चोक्ते मुष्टिद्वयाधिकं गुलैर्वितस्तिद्वयं हलार्थं पतन्मानेन प्रथमतः पवति
नारिकाहयेमानदणहये चतुर्दंस्ते पतुर्दंस्ते सहे सहे कोशः गच्छतिः कोशप्रगंतु चतुर्गुणं सकोशश्चतुर्गुणो योजने संख्यानाथं गणा
बालाग्रं वै वलितो चक्रको वा यवोदरे पकादशगुणं नेषा यवमध्यमेन या गुले १० चतुर्गुले य
देन च वितस्ति हि गुणं सने हे वितस्ती तथा हलो च स्तनी धि दिवेष्टने १५ चतुर्दंस्ते पतुर्दंस्ते नारिक
गुगमेव च कोशो यतुः सहे सहे गच्छति स्त चतुर्गुणं ५० प्रोक्तं बुधो जने प्राज्ञैः संख्यानाथं मिदं परं
तेन तावत्तयं तस्मिन् मुष्टि चैता गुगम्य वै ५५ चतुर्गुणं मध्यगुणाणां स्वसंमुत्पानि चोपि तत् चतुर्थं क
ति मंगुर्गंतु चक्ररतं परं पुरं च तदेकं चैव तच्च दोली मुष्टि हि ज शाखानगरं कंचापित या ख
वटके दृशी ५५ ग्रामं च योष्ववसती तेष्टवा च सथान् यक सोत्सेय सप्रकारं च सवेतः परिखा
हृतम् ५५ योजनार्थं धि वि कुं भ मष्ट भागा यतं पुरम् प्रागुदक्लवने शस्तं पुरं दवंशावदिर्गमे ५५
तदर्थे न तथा खटं तत्पादेन च खटं न नूनं द्वाली मुष्टि न स्मादष्ट भागेन चोच्यते ५५
नार्थं परिकेवले चर्तयेति व्यवहरेति स्म ५५ चतुर्गुणं र्गुणां हृतं पर्वतं जलकृति माणां रीणि सये समुत्पानि सभावेनैव ते पो न या तात्
चतुर्थं र्गुणं प्राकारादि कुरतं तत्तत् रिपूणां रुद्धे यत्नात् ५५ र्गुणैः परिहृये या मरादीन् शयित माह पुरमिति ५५ तेष्टाव सथान् च कुरिति
शेषः तत्र पुरं तत्तत्तमाह सोत्सेयमिति सहे सहे येनैष्टे यत्नं चर्तयेतः सशोभनः प्रकारः प्राकारे वराणो यवतत्तत् पुरं ते यमि सुत्रे रणान्
यः सर्वतः प्राकारमभिनः परिसया खानेन जल र्गुणां हृतं यत्नात् ५५ तस्य परिमाणमाह योजने चतुर्कोशो तस्या ग्रंथे गच्छति तस्या ग्रंथं

कोशः सवि कुं भः परीला दोषः प्रसरे च माह ब्रह्म भागा यवोदरे शान्तनाथ

अथ तन्मावासातामाकर्षयत्सर्वसंप्रदायेन कियते इत्याह गृहाकारा इति पूर्वप्रथमं ५३ तासां तत्संशयप्रकारमाह ह्यस्यैवमिति
 शाखाः वेष्टमनोवकीला इति ५४ यत्तदेव प्रपंचयति या इति शाः शाखाः तांति गृहे नीति शाखाः तासु शाखान्त्यासिद्धे शाखान्तम्
 हं हानो शीतोष्णो दीनामुपचानमुपायमित्यर्थः वार्ताया जीविकाया उपाये निर्वहं कदेत्यपेक्षायान्नेष्विति ५५ प्रादुर्भवो प्रादुर्भ
 भूतुतेनायाप्रगममुत्प्रेषां मे ५६ अन्त्यापरास्यं सयत्नेन साधिता निरामतो यथेष्टं नित्रेगभीरेष्याने गतानि प्राप्ता निवृत्त्या उदकं
 गृहाकारा यथा पूर्वतो सामासन्नदी रुहाः तथा संसरत्यनन्त सर्वं च कुर्वन्मानिताः प्रजाः ५७ ह
 सस्य वेगताः शाखास्तथैवेवापरागताः नताश्चैव नताश्चैव न हृद्याः प्रचकिरे याः शाखाः क
 स्य हृत्तासां पूर्वमासन्दिता नम नापवशाखागेहानां शाखासंतेन तासु तत् कृत्वा हृन्नेपचाने
 नेवानोपायमचित्तयन नष्टे प्रमथुता सार्थं कल्प्यसेषशेषतः ५८ विवादया कृत्वा स्तविप्रजास्त
 सात्तथादिताः नतः प्रादुर्भवो तासां सिद्धिसेता सुखेन दा ५९ वार्तासमाधिता यन्माहाष्टिस्तासां नि
 कामतः तासां हृदका नीदयानि निमग्नानि वै ६० हृद्यावरुहे रभवन्त्वोतः स्वातानि निम
 गाः येषु रस्तादपो लोका प्रापन्ताः पृथिवी नले प्रपो मुमेऽस्य संयोगादोषधस्तास्तदा भवन् प्रफ
 लकृष्टाश्चानुमाग्राप्यारणाश्च तद्देशा ६१ सतप्रुष्यफलाश्चैव वृत्ताशुल्माश्च नतिरे प्रादुर्भावस्त
 नितान्येव तासां जीवनापाया प्रभवमिति शयः ६२ ये हृद्यापो लोकाः सूत्ता जलविंदव हृद्यामापन्ताः प्राप्ताः तैरवरुहे निमग्नदेशे प्र
 निवहे हं हृद्याधिबोवदि निमग्नानां तसो नमामसु सरणा नोवातानि निमग्नानां भवन् ६३ जोषधो वस्यमाणश्च तद्देशा जीवनापा
 यभूताः नफालेन हलेन कृष्टाश्च वार्ताया प्रनुता जीवनाय प्रत्याः ग्रामेषु भवाग्रामाः ग्रामेषु वनेषु भवाग्रामाश्च ६४ हृत्ताः फलि

५५

५६ ५७ ५८ ५९ ६० ६१ ६२ ६३ ६४

ताः गृह्णाः सुसंस्कारावृत्ताः ५५

मा ७
टी
१५१

वर्तते जीवन्ति प्राकृष्टिः कोऽस्य मृत्योः ॥ यमं गृह्णन्तममनया स्त्री चक्रुः प्रात्मनो न्यायेन विवादास्पदेन सयमेव तस्याये पर्या
लोचयन् यथा वल्लभितमाम् न्यायेन ॥ तेन दोषेण सयं ग्रहणेन रागद्वेषमूलं केन मिषता पश्यतामेव प्रप्रसक्तलेन ददौ ॥

५५

तेनौषधेन वर्तते नृजा सेना युगे युगे रागलेभौ समासाद्य प्रजा आर्कसि कौनदा नतस्ताः पर्य
गृह्णन्तमदोः सेना मृत्योः पश्यताम् हतगुल्मोषधीश्चैव मात्सत्याया यथा वलं तेन दोषेण तानेन उरोष
यामिषता हिमं ॥ १५ ॥ मृगपत्रास्तदोषधो महामते ॥ पुनस्तासु प्रणष्टासु विभांतास्ताः पुनः
प्रजाः चक्षुःश्रवणं स्पर्शं तन्मयः सधाताः परमेष्ठिनं ॥ सचापितत्वेनो जातानदाग्रस्तावसन्धरो वलं
कृत्वा समेतु इहो देव भगवान्निभुः इयं यमोस्तदा तेन सस्यानिष्टा विचीनते नतिरेतानि विनीत
निश्राम्या राणास्तजाः पुनः ॥ १६ ॥ गोषध्याः फलपाकांता गणाः समदशस्मृताः श्रीहयश्च यवाश्चैव
गोधूमाश्च वल्लिलाः प्रियंगवो मृदाश्च कोरुपाः सवीनकाः माषा मुद्गा मसूराश्च निष्ठावः
सक्रतुम्यकाः आफकश्च नकाश्चैव वषाणाः समदशस्मृताः श्रेयसा गोषधीनां तन्प्राप्ताणां ज्ञानयः पु
न ॥ १७ ॥ गोषध्यायति योश्चैव प्राप्ता राणाश्च न देश श्रीहयश्च यवाश्चैव गोधूमाश्च वल्लिलाः ॥ १८ ॥
येन समना येन मृगमास्तु क्रतुम्यकाः यामाकास्तु यनीवारा रागताः सगवेषुकाः ॥
तास्तोषधीषु ॥ १९ ॥ प्रस्ताशसिनी वसन्धराभुवे ॥ २० ॥ फलपाके प्रतोनाशोपायाता गोषध्याः ताश्च समदशगणा तानादृशी
दयशति ॥ २१ ॥ ॥ यतिपायतकमार्हाः तागलायति श्रीहयशति ॥ २२ ॥ ॥

१५१

॥३॥ नासोप्रज्ञानं ॥५॥ हसैरर्त्तिनांसिद्धिं कृष्टे पद्येतेति कृष्टयथा ॥५॥ मर्यादास्थितिं मायमननिकम्पगुणान्नादीननिकम्प ॥६॥
वर्णानां ब्राह्मणादीनां ब्रह्मचार्यादीनां चतुर्णामाश्रमाणां कर्मप्राणालोकाश्च ॥७॥ ज्ञानेन विभज्याह प्रजापतेरिदं प्राजापत्यं क्रिया
वर्तकर्मतत्प्राणो पदे स्थाने स्वर्गे ॥८॥ मरुतो मरुद्गणानो सथर्मवर्गिण्यदि गन्धर्वाणामिदं गन्धर्वपरिवर्णसेवानामनुवर्ति

ऊरुविन्तामर्कतकास्तथावेरायवाश्च ये ग्राम्यारणाः सतापतागेष्वथस्तचतर्दश ॥३॥ यदाप्रर
ष्टागेष्वथोनप्ररोहेति ताः पुनः ततः सतासातस्यार्थकार्त्तयायाश्चकारह ॥५॥ ब्रह्मास्येभूर्भगवा
न्तूनांसिद्धिं सकर्मजाम् ततः प्रभृत्यथोषधः कृष्टयथास्तज्जिरे संसिद्धायातवार्त्तायाततस्ता
सां सथेप्रभुः मर्यादास्थाययामासयथात्वाययथागुणो ॥६॥ वर्णानामाश्रमाणांचथर्मान्यमभ
तावर लोकाश्च सर्ववर्णानां सम्पत्थर्मानुपालिनां ॥७॥ प्राजापत्यं ब्राह्मणानो स्मरने स्थाने क्रियाव
तो स्थानमेतत्तन्निघाणं संग्रामेष्वपलापिनां ॥८॥ वैश्वानां मरुतो स्थाने सथर्ममनुवर्तनां गा
न्धर्वशूद्रजातीनां परिवर्त्तानुवर्तिनां ॥९॥ ब्रह्मशीतिसहस्राणि मूर्धरेतसो स्मरनेतेषां
नयत्स्थानं तदेव गुरुवासिनां ॥१०॥ सप्तर्षीणां युयत्स्थानं स्मरनं देवतौकसां प्राजापत्यं गृहस्था
नां प्यासिनां ब्रह्मणाः तथे ॥११॥ योगिनामस्मरने स्थानमिति वै स्थानकस्य ना ॥१२॥ इति मार्कण्डेय

शलोसर्गाभिधाने स्थानविभागो नाम पंचमोऽध्यायः ॥५॥

नाम् ॥५॥ चतुर्णामाश्रमाणां विभज्यस्थानान्याह ब्रह्मशीतीत्यादिगुरुवासिनां ब्रह्मचारिणां ॥८॥ वनौकसां वानप्रस्थानां प्राजापत्ये
प्रजापतीनामिदं प्यासिनां परिवर्त्तकानां तथे स्थानम् ॥९॥ प्रभृतं ब्रह्म ॥१०॥ आदितः पंचयंताशत्रमोऽध्यायः ॥

मा पु
टी
१५२

पुंराजसीमनुष्यसृष्टिमाभिधायसात्त्विकींरुष्टिकययन्पूर्वोक्तमनुवदति नतरति तस्यत्रस्मरणःशरीरात्समुत्पन्नैःकार्यैरहेकारा,
दिभिःकारणैःप्रधानादिभिःसहजतिरेजाताः। तेनृत्तात्तीताःगात्रेभ्योरोभ्यःप्रकर्वाध्याये • केनेष्ट्वसुक्रासपेसायातात्स
रयति देवायाति पवेत्रेगुणोविषयमेव । अथयंतनवद्वलाग्रभवत् ५ • कोधात्मनःसकाशात्संभवेयस्य ६ • नासर्जनसं

मार्कण्डेयः । ततोभिधायतस्मजतिरेमानसीःप्रजाः तत्तरीरसमुत्पन्नैःकार्यैस्तेकारणैः

सह । तेनृत्ताःसमवर्तन्तगात्रेभ्यस्तस्यथीमतः तेसर्वेसमवर्तन्तेयेमयाप्रागुदाहृताः । देवा

याःस्यावराताश्चैत्रेगुणोविषयस्यिताः पवेभूतानिस्त्वानिस्त्वावराणिचराणिच । यदास्य

ताःप्रजाःसर्वानव्यवर्तन्तथीमतः प्रणान्मानान्सात्त्विकान्तरुशानात्मनोसृजन् भृगुंशुलसंशु

लहेप्रानमंगिरसंतथा मरीविंदत्तमतिचवसिहं चैवमानसं • नचत्रस्माराग्नेनेपुराणानि

अयगताः ततोसृजत्सुनत्रेस्मारुदेकोधात्मसंभवे • संकल्पेवैवथ्यमेवपूर्वेषामपिपूर्वजन्

सनन्दनादयोयेवपूर्वसृष्टाःसंयभुवा • नतेलोकेषसर्जननिरपेताःसमादिताः सर्वेतेना

गतत्तानावीतरागाविमत्सराः • तेखेवेनिरपेतेषुलोकसृष्टौमहात्मनः चस्मरणोभूत्सदाको

थस्तत्रोत्पन्नोर्कसन्निभः • प्रथनारीतरवपुःपुरुषोतिशरीरवान् विभजात्मानमित्युक्तःस

गतावभूवःपतःसमादिताःपकाप्रविताःनिरपेताप्रजासर्जननिमित्तधर्मापेत्तारीनाःप्रतपवमेसर्वेप्रनामतस्यभविष्य
तोवर्तमानादेरुपलक्षणीभूतस्यज्ञानेषोवीतरागाविरुताःविमत्सराःकोथरुहिताः • तत्रकोथेप्रकसोत्रभेदेदीप्यमानः
प्रतिशरीरविद्यतेयस्य विभज पुरुषरूपनारीरूपवविभागेनात्मानस्यपय अंतर्दधेतिगोभूत् ॥ ॥

॥ ॥

॥ ॥

पकथास्थितं पुरुषं तस्मिन् च दशधा विवभाज ॥ सौम्यैः संदरैः शुभैः कुरैः शान्तैः सान्निभैः असिभैः क्रूरैः सितैः चैतैरेव वदथा
 संदेहं वदथा विभेद ॥ स्वयं भुवो यमे स्वायं भुवं मनु प्रजापते पातने ॥ नो देवार्थं त्वय कृतं ॥ तस्मात् पुरुषादिराजः स्वायं भुवा
 त्मनाः प्रजालोके कर्मभिर्भूविभागधो वसान निर्मातृत्वादिभिः ॥ रुचेः रुचये प्रजापतये कर्म्ये ह्ये जायते तिस्रस्तस्मादुच्यते ॥

सचोक्तो वै पृथक् पत्नी तं पुरुषं तं तथा करोत विभेद पुरुषं तं च दशधा वै कथा वसः ॥ सौम्य सौम्ये
 स्तथा शान्तैः पुंस्तस्मिन् च प्रभुः विभेद वदथा देवः पुरुषैरसिभैः सितैः ॥ ततो ब्रह्मात्मसंभूतं
 वै स्वायं भुवं प्रभुः आत्मनः सदृशं कृत्वा प्रजापाले मनुदिन ॥ शत रूपं च तो नारीं तपो निर्धृतक
 ल्मणो स्वायं भुवो मनुदेवः पत्नी तं नृदेविभुः तस्माच्च पुरुषात्पुत्री शत रूपा यजायत प्रियत्र
 नोमानपादौ प्रख्याता वात्मकर्मभिः ॥ कर्म्ये ह्ये च तथा कृतिप्रसूतिं च नतः पिता ददौ प्रसूतिं द
 तापतया कृतिरुचेः पुत्र ॥ प्रजापतिः सजग्राह नयोर्जते सदसिणः पुत्रो यतो महाभाग दस्य
 तीमिषुनेततः ॥ यजस्य दक्षिणायां न पुत्रा द्वादश जतिरे यामाशति समाख्याता देवाः स्वायं भु
 वान्तरे ॥ तस्य पुत्रास्तयजस्य दक्षिणायां सभासराः प्रसूत्या च तथा दत्तं अतस्ते विशानि स्तथा ॥
 ससर्ज कर्मास्नासं तस्य स्रग्मानि मेष्टुणा अद्भुतत्वात्पुंतिस्तुष्टिः पुष्टिर्मथा तथा क्रिया उदिते
 जावपुः शान्तिः सिद्धिः कोर्ति सुयोदश पत्न्यर्थं प्रतिजग्रादथर्मादात्तायणीः प्रभुः ॥

सरुविः प्रजापतिस्तस्मात्कृतिपत्नी तं सजग्राह नयोः शतरूपा स्वायं भुवयोः सदसिणया चर्तते सदसिणो यतः पुत्रः दंपती ततः पूर्व
 प्रसवादनंतरं मिषुने यजं दक्षिणां नत्ताते ॥ स्वायं भुवस्य मनोरेतरे काले ॥ सभासराः प्रतिशयेन भासनशीलाः ॥ ११ ॥ दत्तस्याप

सौम्यैः संदरैः शुभैः कुरैः शान्तैः सान्निभैः असिभैः क्रूरैः सितैः चैतैरेव वदथा

मा ३
दी
१५३

193

नामः पूर्वोक्तः शिष्टाय वीपस्य कनिष्ठिकाश्च ॥ ११ ॥ पतासो भद्रकर्मणा ह भृगुरित्यादिना ॥ १२ ॥ अथ धर्मस्य ख्यात्यादिषु
संनतिमाह अहेति कर्मसदाचारं पादोनेर कामे दर्पं हर्षं ॥ १३ ॥ कियथा सवः ॥ १४ ॥ अथ साये निश्चयं अथ वपुः ॥ १५ ॥
नामः शिष्टाय वीपस्य पकादशसुलोचनाः ख्यातिः सती च संभूतिः स्मृतिः प्रीतिस्तथा तमा समति
आनसूया च ऊर्जा स्वाहा सथा तथा भृगुर्भवं मरी विप्रतथा वैवांगिरा मुनिः ॥ १६ ॥ पुनस्तः पुनरुच्ये
वक्तुं अस्वयं सथा प्रतिर्वसिष्टो वद्विप्रपितरश्च यथा रुमे ॥ १७ ॥ ख्यात्या या जगद्गुरुः कन्या मुनयो
मति समम अहा कर्मव प्रीर्दपे नियमं धृतिरात्मजं सलोचनं तथा तद्विलोभं प्रष्टिरनायन मेयं
कृतं कियादां नयं विनयमेव च वायं बुद्धिस्तथा लजा विनयं च प्रतात्मजं व्यवसाये प्रजने
वैले मं शांतिरसूयत ॥ १८ ॥ सखे सिद्धिर्दयः कीर्तिरित्येता धर्मयो नयः कामादति मुदा हर्षं धर्म
पौत्रमसूयत ॥ १९ ॥ इति मार्कण्डेय पुराणे सर्गाभिधाने सात्विकसृष्टिप्रतिपादने नाम षष्ठोऽध्यायः ॥ २० ॥
मार्कण्डेयः ॥ हिंसा भार्यात्व धर्मस्य तस्यां जने तथा हते कन्या धनिर्भूतिस्तस्यां सती हौनरकं भ
यं ॥ माया ववेदना वैवमिष्टुं न हय मेतयोः तयोर्जने वैवमाया सत्संभूता पदारीणं वेदनास्त
सने वापि रः खनने यौ रवान् मयोर्धाधिजरा शोकस्तु सको था अजतिरे ॥ २१ ॥ खोद्वाः स्मृता
अतिमुदानाम कामस्य भार्या ॥ २२ ॥ वसं वा शतमोऽध्यायः पंचसात्त्विकीं सृष्टिं मभिधा यता मसीं वदन्त स पुरसा धर्मस्य संनतिमाह
हिंसेति ॥ पतयो नरक भय योरेतदुयं मिष्टुं न पत्नी ते माया ववेदना च नरक भय योरास्तामित्यर्थः ॥ २३ ॥ खोद्वाः

मवेपि बां यतो धर्मस्य तदल निविहति पषां यथादीनां इत्येतत्सो वस
चारिणः ॥

॥

निकृतिः क्रूरतिः प्रलसीवोभेस्योर्भाये ५ पतेवस्यमाणास्योदशोदियेप्रविषयाग्रहयाग्रहसेस्युद्विष्टादिनाहवकोः सरोनाम
चतुर्दशः प्रलसीवोभेस्योर्भाये ५ पतेवस्यमाणास्योदशोदियेप्रविषयाग्रहयाग्रहसेस्युद्विष्टादिनाहवकोः सरोनाम
सुधानराग्योनयेति यथाधर्मादिभिर्हीनानाशयान्ति ८ पवमेकादशानोक्त्यंमदर्शयाम्योराह प्रहकारगतशक्तिरहेकार

निकृतिश्चतुर्दशः प्रलसीवोभेस्योर्भायेभवत्सुने प्रलसीर्नामनस्योवस्योः प्रलसीचतुर्दश ५ प्रलसी
हृतकासेनेस्योर्भायेदेशकारिणः विनाशकालेचनरात्मजमेतेषुगणयनान् ९ शिदियेप्रदशसे
नेनयामनसिचस्मिताः सेसेनरेस्त्रियेवापिचिषयेयोजयेतिदि ५ नयेदिपाणिवाक्यम्पराह
षारिभिर्नरे योजयेति यथाहानिगान्पथमार्दिभिर्दिन प्रहकारगतश्चात्मसुधानामोद्विष्टसंस्थितः
विनाशायनरस्त्रीणांयतेनेमोहसंश्रिताः ९ नयेवोमोहरेषोः सरोनामसंस्थितः चत्तामोः
मुत्तोनप्रश्नीरीकाकसमन्वितः १० ससर्वान्वादिनेस्युद्विष्टात्रस्यणतयसोतिथिः देष्टाकराल
मयर्थविद्वतासंभैरव ॥ नमनकाममोहदेवस्नालोकीपतामहः सर्वत्रसमयाप्रहःक
रणंनगतोद्ययः चलोवाच नानयेनेनगरिदेनदि कोपशमेचन नयेनेनामसोहानिमया
स्वरजसःकला ॥ ३ः सहउवाच सुधानोस्मिन्नगत्रायमवेपलवाक्कये कयेरमिमियोनाय

पिपासश्चास्मिर्बलः कश्चाप्रयोममास्माद्विषमययनिहेनः ॥ ५ ॥
उद्विष्टानेननरस्त्रीणांयतेनेयत्नज्वेतिमोहवेविमंमश्रितश्रितः ५ चतुर्दशमोह नयेवेति ३। सरोनायत्तापरपर्याये
शुद्धिणांयर्माधर्मसात्त्विकधर्मदर्शनेशुद्धिणांविनाशाययत्रोपलः वीरोजिहिका ॥ ११ सर्वप्रसमयोवेदमयः ॥ ११ शयोप्रासु

५
५
५

मा ७
ही
१५

पुंसानिषिद्धकर्मकारिणोऽदृष्टं तवाश्रयः स्थाने ॥ दृष्टानिर्णयकाः स्फोटोदात्तीर्णायेऽदृष्टे भाषादयस्तेन वचसे तनेन सवयेन।
कीदृश्यावयवमहावितं यत् ॥ सुखस्य वातेनोपशामितमनुसीकृतं प्रपक्तं मन्दयाकं असिने वाष्पहीने प्रमेनावलीकमासादि
ने प्रसेक्तने संस्कारहीने संस्कारोचैश्च देवादिवलिक्रिया ॥ आसेदीउच्चैः पीठं तस्मिन् विरुद्धभोजनाभिमुखानहीदिदृष्टि
लापविमादिहृत्पामुतरं यत् ॥ उदकारजसला उपगतोदवयव ॥ पुष्पार्थं वक्ष्ये ॥ यत्नजनसर्वकंदं क्रिष्टं सायासे
वस्त्रोवाच तवाश्रयोऽदृष्टं पुंसो जनेन आधर्मिको बले ॥ पुष्टिनिर्णयक्रियासाम्याभवात्तत्तगमिष्यसि ॥
दृष्ट्या स्फोटाश्चेते वसमाहारे वदहामि ते त्वनकीदावयवमेव तथा अभिरवेति ते ॥ भग्नभागा
गतेन हन्मखवानोपशामितं उच्छिष्टापक्वमसि ममवलीकमसेक्तने भग्नमनस्थिते भुक्त
मासन्दीगतमेव च विदिमुत्तमसन्धयोऽन्तमवायसरोत्तरे ॥ उदकोपदने भुक्तमुदकादृष्टमे
व च यद्योपचातवार्तिकं विद्वत्संयेयमथापि वा ॥ एतानि तव पुष्पार्थमन्यथापि दहामि ते प्रप्र
हया हृतं दत्तं मस्त्रातेर्यदवज्ञया ॥ यन्मासु पूर्वकं क्रिष्टं मनर्थाकृतमेव च त्यक्तमाविष्कृतं य
न दत्तं वेवाति विस्मयान् ॥ दृष्टुकृद्दत्तं दत्तवयस्मयाऽप्यति न कृते यद्यपो न भवार्तिकं चित्तरोमं
मुष्मिकं कर्म ॥ यद्यपो न भवार्थो धितयस्मन वत्तमेय कन्याभुक्तापथानायाः सप्रपातपथकि
प्रनर्थाकृतं उः खोपैव कृत्यमानीते त्यक्तं विहात आविष्कृतमहमेतदसौ दहामीति प्रतिविस्मयादसंदेहात् ॥ यो न भवः
पुनर्होपमं प्रामुष्मिकं पारलौकिकं कर्म कर्म तत्तव ह्यमयेऽस्तु न रतायोऽप्य ॥ कन्यायाः भुक्तापथेन न विक्रयस्तस्यापथानं
तत्प्रहाणात् सप्रपातेनेन वयनेन याः क्रियाः कर्माणि सप्रपातेन निष्पतितानि तव त्माथमित्यर्थः ॥ २१ ॥

॥ २१ ॥

新

नानाम् ३

लेनिःमायागःविषयागणकालात्रयेवनेतिस्तुतवानप्रस्थानंशमभुजंअ

मा ३
टी
१५५

पवेवर्णाभासानाहवासाणात्यादिसकर्मनतिशमदमशोपीतेनोवाणिमवैवर्णिकपुष्पानादिकानपौद्युतानांभुशानांपर
लोकस्मार्थसर्गादिकमीसतामासमिच्छतां १० तस्याविरुहायाश्चेष्टायाः ११ वैश्वदेवस्यातपश्चात् भगवन्त्यक्षपतत्रेनमममे
वैरुपेणमंत्रेण १५ संस्कृतं वैश्वदेवदेवतादिप्रायणपूर्वकमस्मति अतः प्राणायामादिनावाहर्मज्जनादिना प्रलोलपोलोभ

वास्तुणासत्रियविशेषाश्चदाणोस्वकर्मनः परित्युक्तानांयाश्चेष्टाः परलोकार्थमीसताम् ११
तस्याश्चयत्फलं सर्वतमेयत्समविष्यति प्रमत्तनेप्रयत्नामिपुष्ट्यर्थं समिवोयतत् ११ भगव
नैश्वदेवांतेनामोचारणपूर्वकं पतत्रेतिदास्यनियमगवानिमृजिते तेषांवलचवृद्धिश्चत
न्यसादाहविष्यति १५ यः संस्कृताशीविधिवहुविरतस्तथावहिः प्रलोलपोजितकोयस्तद्व
देयत्सवर्जय १५ पूज्येतेद्वयकव्याभ्यां देवताः पितरस्तथा जामयोतिथयश्चापितद्देयत्स
वर्जय १५ यत्रमैत्रीगृहेवालहृदयोधिमेरुपुत्र तथास्वजनवर्गेषुगृहेनद्यापिवर्जय १०
योषितोभिरतायत्रनवादिर्गमनोत्सकाः मरुपापकथागंदेयत्सतत्परेवर्जय १५ वयःसस
न्ययोग्यानिशयनामासनानिच यत्रगेहेतयायत्सतद्देयवचनात्मम १५ यत्रकारुणिकानि

न्येसाधुकर्मण्यवस्थिताः सामान्योपसृष्टेः पुत्रास्तथायत्सतद्दे ५

हीनः १५ जामयः कुलसियः १५ स्वजनवर्गेषुवन्मुतास १० यत्रगृहेयोषितः स्त्रियाभिरताप्रविस्थिताः मरुपापकथायाभिः
पादोत्तरेनतयात्किताः १५ वयसोवात्सादेः संबंधेनयोपानिप्रवृत्तपाणि १५ कारुणिकादवालवः साधुकर्मणिप्राणवर्ध
सामान्याः सर्वसाधारणउपकाराभागादयसैः पुत्राः शालीयशालीयः शयनासनपात्रकादिसैः पुत्राः ५

मा ७
 टी
 १५६
 पुस्तकानिरेतः सरः तेन सो दुःश मा ६

मृद्वे मयादिना नलिमे प्रमुना समुत्तिने सिक्ते ५१ भास्करेण प्रासमेता रक्षाश्या यत्र सूर्यकिरणैः श्यायाः शुद्धोक्तेः निसेस
 र्वकाले दीपमानो वह्निर्विहा दस्यते सलिले च यत्र सूर्यावलोकः सूर्यस्पर्शने दीपाश्च यत्र नानि गेहानि लक्ष्याभाजनमात्रयाः
 उताहवमः विषाणि जलानि ५५ अथप्या पुष्पैर्हीना वह्नी लताया र्वा तरे निष्पाववह्नी लताभेदः ५५ अथकोरन्यनायिः संधिग
 यशानलिमे सन्यासगृहमसु समुत्तिने कृतप्रप्यवलिं यत्नने शकोषिवीतिने ५१ भास्कर
 राहृष्टश्यानि निन्याये सलिलानि च संध्यावलोकदीपानि लक्ष्यागेहानि भाजने यशोदाच
 नने वीणा प्रादर्शो मधुसंधिषो विषाणि तान्नपात्राणि तद्देननवाप्रयः ५५ यत्र कण्टकिनो
 हलायत्रा पुष्पाववह्नी भार्या पुनर्ध्वत्सी कस्तूरुदेव सति स्तव ५५ यस्मिन्नुदेनराः पंचस्त्री
 योगात्रये तथा अथकोरन्यनायि प्रतद्देव सति स्तव ५१ एकद्वारे द्विवाले ये विगवंपवमा
 द्विषं यत्र अं सममाने गगुदे यहा प्रशोषय ५१ ऊहालरात्रिपि रकेतहस्यात्मादिभाजने यत्र
 तत्रैव तिमानितवदयुः प्रतिप्रयं ५६ सुसलो लखले सीणामात्मेतद्दुःसुरे अवस्करमंत्राणां २
 चयत्तेतद्दुःपकृत्तव ५६ मासापदूर्ता मनुजो योषिदावारवजिना यत्र बालोशासनकृत्तद्दे ३६
 वसति स्तव ६ लुहति यत्र धामानि यकापका निवेशमनि तद्दुःसाणाणितत्रयये च्छुवसः
 र्षः व्यागो वस्तुः बालयः स्वरः शासयनाशयेत्यर्थः ५० तिसानि कोर्णानि यत्र नगानियते देशे प्रतिप्रयं स्थानं ५६ मंत्राणां सुसुतादीनां
 कम्पाजादीनां निवेदने सीणामासे सुते यत्र निवेदनं मंत्राणां उच्चरेतामपात्रे स्थितानां मन्त्रादीनां मंत्राणां प्रवस्करे उच्चिष्टे उपकृ
 त् उपकारकः ५६ मास उपानिधिस्तस्यापदूर्ता प्रसर्पणानि द्वीप्रशासनकृतापिशेयानो हंचनकृत ६ लुहति प्रतिदंते रताभावात्

उत्तं चोत्ते पक्तानि सिरानि तद्विपरीतानि शास्त्राणि पुस्तकानि शास्त्रा १५५

स्यात्साः पिधाने उदने दवीः स्वजाकायाः फलेनाग्रभागेन उरि स्थानां शुभुभानां ॥ मानुषस्यास्थिकेकसंहरतस्य शवस्य शुभेयोः ३ः स
 हपरिच्छदानो रत्तसो ॥ वंथोः पित्तभागमनादेरत्येनादने सयेनाहेन भुंजेने सपिण्णानि सपिण्णान्यप्याविशतानप्याविशेत्
 र्थः ॥ ५५ पयमहापयौ निधीतवभेरावतौ सरभिर्देवयेनः सोदकानदीवयश्च कल्पते चित्तुगित्तिने ॥ ५६ अशस्त्राग्रायुधहीनाः सश
 स्त्रावाचवार्थे ग्राहवे विनाशदस्य चित्तुगृहेन कार्यमित्यर्थः ॥ ५७ अर्वाः पतिमाः पूजाककल्पनेति एवं वत् ॥ ५८ प्राकपूर्वमहोत्सवावे
 स्यात्सोपिधाने यशसि दवा दवी फलेन च गृहेन उरि स्थानां मशेषाणां समाश्रयः ॥ ५९ मानुषाश्च
 गृहे यशदिवा रात्रे मृत्युमितिः तत्र यस्मिन् वाचा सस्यया मेघां वरत्तसो ॥ ६० अदमभुजतये वै वंथाः पि
 णं नयोदकं सपिण्णान् सोदकं श्रेयवतकालेनामरात्मज ॥ ६१ यत्र यत्र महापयौ सरतिः सोदकान
 दी हवभेरावतौ न ह कल्पते न ह ह्यज ॥ ६२ अशस्त्रादेवनायत्र सशस्त्राग्राहवे विना कल्पते मच
 ने रवास्तन्यारिपूजमदिरे ॥ ६३ पौरजानपदैर्यत्र प्रावप्रासिहामहोत्सवाः कियते एवं वद्रे देन न नत्र
 स्थिरास्थानिः शूयवानचरो भोभिः स्नानं वस्त्राश्च विपुषः नत्वा प्रसलिते श्रेयनायादि रत्न ललणा ॥ ६४
 देशाचारान् समयाजानि धर्माजं यद्देशे ममंगलदेवताहिम सस्यकसौ च विविधा लोकवादास्य सस्य
 पाकवेनोमास्तसंगः ॥ ६५ मार्कण्डेय उवाच ॥ ६६ सद्गुरुस्नातत्रैवांतरधीयत चकारशासनसोपि

तत्तमः पृष्ठः सत्तमः सत्तमः सत्तमः
 प्रत्यः ॥ १॥

इति मार्कण्डेय उवाच ॥ ६६

बाह्वर्षदिनार्वादि यः प्रसिद्धः पूर्वैरनुष्ठिता इत्यर्थः ॥ ६७ यदि प्राग्निदिद्वललललानुर्भुगत ॥ ६८ संशुयोपरिशुपसंहरति रेखावा
 रानिति समयात्समयधर्मान् ज्ञानीनां वापवानां रोत्याष्टयकिस्मिन् न देवतानामिष्टिपागं विविधामानाप्रकारं लोकवाहं लोक
 वारान् कुर्वतो नुतिष्ठतः पुंसवयासहसंगो मालिन्यर्थः ॥ ६९ सोपीत्यनेन उः सहादौ नोतमः प्रायत्तात्पर्योः तदपि नानवस्तीने

अदेवाभीनायवेने परे वाः लाङ्गवर्तीत्यर्थः ॥ समयेवाशत्रमोप्यायः ॥

मा ७
टी
१५

प्रवेदानीः सदस्यानुपेवंशेषु गणान्तरेषु प्रतिपादिते प्रवेदयत्वा ३ः सदस्याभवदिति कलेः पाप्मापोभार्यायोनिर्माष्टिः मार्ष्टि
मंजातस्यानिष्क्रान्ते मन्त्रार्थनाम स्तौगर्भप्रदणकाले । तयोनिर्माष्टिः सदयोः ११५५ स्मृतिदरावीजदरा ९ कर्मकर्तव्यं पतदेन
कदोषाणां प्रशमने कर्मव तशदोऽङ्गमागणामष्टानामाह ग्रथानामिति । संचर्षप्रमोमेस्यर्थेन प्रतिप्रतिशयेन ३ः सदस्यः ३ः स्व

मार्कण्डेय उवाच ३ः सदस्याभवदार्घ्यानिर्माष्टिनामनामतः जाताकाले स्तयापापास्तौवासा
लदशनात् । तयोपपत्त्याभवजगद्व्यापीनिषोऽश ग्रथोऽङ्गमागः कस्याश्चतयाष्टावनिभोषणाः २
दंताकृष्टिसुयोक्तिस्यपरिवर्तस्येवच ग्रंथपृष्ठकृतिश्चैवगणपानरतिस्तथा १ गर्भदासस्यदा
वायः कुमारस्तनपालयोः कस्याश्चाप्यस्तयेवाष्टानासां नामानि मेष्टुण ५ नियानिक्त्वा प्रथमा
तयेवाप्याचिरोपिनी स्वयंदाकरौचैवभामिणीरत्नहारिका ५ स्मृतिवीजदरेवामेदैकन्येवा
निदारुणे विदेविण्णष्टमीशोक्ताभुङ्गरीकृदिलानना ५ पतासाकर्मवद्व्यामिदोषप्रशमनेतया
ग्रथानात्तुङ्गमागणाप्युपनादिजसत्तम ५ दंताकृष्टिः प्रसमानावालानादशनास्थितः करोति स
सर्वमनिर्विकीर्षुः ३ः सदगमं तस्यापशमनेकायं सत्तमसितसर्वपैः शयनस्योपरिस्तुमेमात्रे
दशनापरि ५ सचर्वलोषपिस्तानाद्यास्तनंशुकीर्तनात् उष्ट्रकालकालव्याप्तौमवसविधा
राणात् ५ तिष्ठत्यस्यः कुमारस्तनयास्तिसप्तकदुवन सुभाशुभेनृगामुक्तेतयाक्तिस्तवनामथा ॥
स्यत्रागमंशानि ५ तस्यापशानात्रुपायमाह तस्यासितसर्वपैः सिद्धार्थः कृतेः सिमेः दशनादनाः ५ उष्ट्रकालकालानि उष्ट्रस्यो
माणाखदस्यगस्यकस्यासाहौमवसंकोशये ५ द्वितीयस्यतयोक्तेराह तयाशुभाशुभः त्रीण्यसत्तयोक्तिः तदेवाह तयास्तिस

स्तुहोरांशुचलकथन ॥

१५

प्रउष्टंशस्ते ॥ अथतृतीयमाहअन्यगर्भेति ॥ अन्यद्विलक्षणमेववाक्यवित्तोर्वक्तुमिच्छन्तीतिमामोतिविलक्षणोक्तावे
वर्तिमामोतिसपरिवर्तनामाहुःसहस्रप्रःतस्योपायमाहतस्यापीति ॥ चतुर्थमाहअन्यरति ॥ पंचममाहकाकादीतिवाद्ये
नवाशितेनखेगगनेगनःसन् ॥ तस्योपायमाहतस्यापीति व्यक्तेषःनिष्कासनं शरंभस्यकार्यस्यमागोवाकार्यः ॥ शुभेशकुनेकुन

तस्मादुद्धृष्टं मंगलं वक्तव्यं योऽङ्गितैः सदा उद्धृष्टं कृतेन यैर्वोक्ते कीर्तनीयोजनार्हिनः ॥ चराचरं
रुद्धं स्थायायस्य ऊलदेवता शुभ्यगर्भपरंगर्भसदैवपरिवर्तयन् ॥ रतिमामोनिवाकां च वि
वहोऽन्यदेवयः परिवर्तकं संज्ञायंतस्यापि सितसर्षपैः ॥ रत्नाक्षमं च जपेच्च रत्नां ऊर्वातत
म्वित् शुभ्यश्चानितवन्मृणामंगेषु स्फुरणोदितं शुभाशुभं समावष्टे कृशैस्तस्यांगताङ्गं काका
दिपालिसेषोयोवाधेन सदतोपि वा शुभाशुभं शङ्कनिःकृमारेणोच्चवीनियः तत्रापि उद्धृष्टादे
यः शारभत्यागपवच ॥ शुभेऽतन्तरे कार्यमिति प्राह प्रज्ञापतिः गणगते शुश्रितश्चान्पोमुह
नार्थं हि ज्ञोन्नम ॥ सर्वारंभात्कमारोत्रिशस्ततोवानसूयतां विशेषात्सादेवतास्तस्यामूलोत्वा
तेन वहिज ॥ गोभूतसर्षपस्रानैस्तादृशप्रदृष्टनैः पुनश्च यमोपनिषत्करणैः शस्तदर्शनैः ॥

नरेजीवतरे प्रथमसमाह गणोत्तिसिद्धि सुहृत्तायेंतदिकामात्रं गणोत्तिसिद्धि विविधेषु रेवमात्रंतेप्रथिमायादौप्रमेयायात्रंतेमवा
याःप्रथमेभागेनेष्टायात्रंतेमूलायायादौभागे यत्किं रेवमात्रंतेचतुर्भागेप्रथिमाःप्रथमांशके प्रमेयातेमवापूर्वेनेष्टातेमूलमा
दितःगणोत्तिसिद्धिः प्रोक्तोदिवारात्रौचसंध्योःदिवान्पितरंहन्तिरात्रौहन्तिनमातरम् संध्योरुभयंहन्तिनाजिगणसमो

पिष्ठरीत्यादि १८ इत्यारोजातः अतिनाशयति तस्मिन्प्रशमो गायनादह वि

मा ७
ही
१५८

१९८

मूलोत्पत्तेन मूलस्य गणयोगेन ज्ञानस्य शिष्टोक्तत्वात्तेन कर्षणेन त्यागेनेत्यर्थः यदा ज्ञातं तं शिष्टं तत्र परिमृजेद्वा पुनरिच्छितं
स्यात्समाप्तं न पश्येदिति ॥ तादृशगणशान्तिमर्षाये प्रहासैवाप्युज्ज्वलैः पुनर्भूयान्मर्षं धर्मोपनिषदां धर्मरहस्यानां विधाने
शास्त्राणां खडादीनां वा लोपरिदर्शनैः परिवर्तनैः ॥ प्रवक्तव्यानां दरेणानासाकर्णवेधादिना जन्मिना ज्ञानस्य समममादग
र्भेति स्त्रीणां गर्भे संपूर्णफलनाशयितं शीले यस्य स गर्भहाताम् ॥ तस्य प्रशमोपायमाह तस्येति ॥ विष्णुदंष्ट्रामयादि
नानिर्गोक्तैर्गोहेतव्यसंशयिवासानात् प्रनायासाद्गर्भेण पाद्यापामादिवर्जनान् प्रष्टुममाह तथैवेति ॥ तस्योपायमाह
प्रवक्तव्या जन्मिना प्रशमं यानि गणवान् गर्भे स्त्रीणां तस्यां स्तनफलनाशी सद्वारुणः ॥ तस्य रक्षा
सदा कार्या नित्यं शौचनिषेवणान् प्रोक्तं मंत्रलितनास्तुल्यमात्म्यादिधारणान् ॥ विष्णुदंष्ट्रावस
थादनायासाववैदिन तथैव सस्यदावायः सस्यदिमयदंति यः ॥ तस्या विरलोकवीतनीर्णोपा
नदिधारणान् नशापसद्यगमनाद्यणालस्यप्रवेशनान् ॥ वहिर्वलिप्रदानाद्यसोमासुयोरिक्ती
र्तनात् परदारपरद्वयदरणादिप्रमानवान् ॥ नियोजयति चैवात्म्याकृत्यासावनियोजिका त
स्याः पवित्रपठनात्क्रोधलोभादिवर्जनान् ॥ नियोजयति मां मयुर्विरोधाच्च विवर्तने प्राकृत्यामे
नमस्येतनारितोवानियोजिका नियोजयत्येवमितिनगच्छेत्तदुग्रबुधः ॥
जीर्णतिजीर्णोपायान्माह स्तनविधारणान् प्रपसद्यनोगमनाद्यानात् चणालस्यप्रवेशनादतरोमनात् ॥ वहिश्चतुष्य
थादौ सोमासुनां पयोमधादिमिश्राणां जलानां परितः कीर्तनात्तत्पेदिमर्थः यवमहानां उः सहपुशानां कृममभिधा
यकृत्यानामपि वदंस्तत्रायायामाह परदारत्यादिना ॥ कस्याः सहस्य तस्याः शान्ता बुधायमाह तस्याति ॥ किंच तस्याः
शान्तौ स विचारोपुपायमाह नियोजयतीति यद्युपरदारदिप्रविरोधान् विरोधानो वष्ट्यर्थं यवमी प्राकृत्यः शमः तदुशत

माचशममुपेवेवेकी

१५८

संसर्गसंपर्कः २० द्वितीयामाह विरोधमिति प्रीयमाणयोः प्रेमयुक्तयोः सावर्णिकैः सगोशदिभिः २१ तस्याः शास्त्रपायमाह तद्वत्तमि
 ति प्रतिवादस्यापारुष्यस्य सहनात्सर्वेणानुशालस्याचारस्य निषेवणान् १० तृतीयामाह खलाह्मन्तराशिस्यानात्तद्वद्विमोहोद्दि
 शुक्लाडयाम् धनादेः समृद्धिसंपत्तिं ११ अंतर्धानेति भूयवरणेन तस्मिन्लभ्यराशयवणा महानसात्मा कस्यानात्प्रथमसिद्धेयकं प्रमा
 दिप्रजागारे अत्रकोष्ठेन सिद्धिं १२ प्रविश्यमानेन तस्याप्यमानेन भुंजतासां च भुंजके उच्छेपणे उच्छिष्टे उच्छिष्टसिद्धिं हर्तुं शीलेय
 परदारगमिसंसर्गविरतमात्मानमेव च निषेजयत्यत्र सामामिति प्राप्तो विचिंतयेत् २२ विरो
 धं कुरुते चात्यादयः प्रीयमाणयोः वयूनां सहस्रांशः पुत्रैः सावर्णिकैश्च या विरोधिनी सा
 तद्वत्तं कुरुते वलिकर्मणा तथा प्रतिवादसहनाह्मन्तराशिस्यानात्तद्वद्विमोहोद्दि
 पयः संपिस्तथापरा समृद्धिरुद्धिमदद्यादप्यद्वैतवक्तव्यका १३ सास्येदारिके सत्तासदो नथान
 नुयरा महानसादर्थसिद्धमत्रागारस्येन तथा १४ प्रविश्यमानेन वसदासां च भुंजके उच्छेपणे उच्छिष्टे उच्छिष्टसिद्धिं हर्तुं शीलेय
 एवमनुष्णाणो हरत्यनेन उच्छेपणे १५ कर्मणा गाराशालाभ्यः सिद्धिर्हरति हि ज गोप्ती स्तनेभ्यश्च य
 यः तीरहारासदेवसा १६ दध्ना हतेन तिलानैलं सरागारा तथासुं रागं कुरुते भकादीनां कर्पासा
 त्सत्त्वमेव च १७ सास्येदारिकानामहरत्यविरतं हि ज कुर्याद्विखारिणो ददेरतां र्थं कृत्वा मां सि
 स्याः पादोत्तरे ३३ खेनापंतं पृथीतं शका १८ कर्मणां नो निश्चयो यो सुखागारेषु उच्छेपणालाभ्यो न्याभ्यः स्थितिप्राप्ताभ्यः पादोत्तरे
 कर्मणां शरकारादीनां गाराशालाधारत्यर्थः सिद्धां संपन्नार्द्धितीरं हरतीति १९ सुगं मघं रागं रं कुरुते भोरगद्वयं नदादी
 नारंगद्वयाणां २० अविरतमविच्छिन्नेन स्यात्तपशमनोपायमाह ऊर्पादिने शिखरिणेन मधुरस्य दन्ते मधुने कृत्वा मां लेपादिनां

तिस्रोस्तस २२

मा ७
टी
१५५

रताये शांति सोमनासकोपतापरिक्रियापरिकरणं लेपनभूषणं १० चतुर्थीमाह उद्देगमिति पक्षसिनेवस्थाने निवसेशीलेय
सपुरुषस्योद्देगेन स्यादेशाचलनोद्योगे १८ तस्याऽप्यायमाह तस्याऽतिविहितैर्विकीर्णैः १९ भुवःसूक्तं वेदां भूमिसूक्तं समाधिनाप
कचिन्नतयाज्यं ५० पंचमीकन्यामाह सीतामिति ३ः सहस्रापयंतीदोः सदा ५१ तस्यामपायमाह ऊर्वीनेति देवानामोको गृहेन।

रताश्चेव गृहे लेख्यावर्माचसोऽसौ जानथा होमाग्निदेवताभूषभस्मनाचपरिक्रिया कार्यासी
गादिभातानामेव न इक्ष्वांस्तन १० उद्देगजनयस्यमापकस्थाननिवासिनः पुरुषस्य तसाप्रो
क्ताभामणोसातकन्यका १८ तस्याश्चरता ऊर्वीन विहितैः सितसर्षपैः आसने शयने चोर्वीय
शस्ते सतमानवः १९ चितयेच्च नरः पायासामेवाऽष्टचेतना भूमयस्य सूक्तज्यं भुवःसूक्तं समा
धिना ५० स्त्रीणां पुष्टं हरत्याप्रहमेसातकन्यका अथाप्रहमेसासयादोः सदा स्तनहारिका ५१
ऊर्वीनतीर्थदेवोकेऽप्येव तमानुष नदीसंगमखोरपुस्तपनतत्प्रशानये ५२ भगवित्कृत्य
तत्प्रजः पंचसुषासिवाहित विकिन्तात्तश्चैवेयः संप्रयुक्तैर्वीर्यैः ५३ स्तुतिं चापहरत्यात्
णासास्तुतिहारिका विविक्ते देशे विन्यातस्याश्चोपमोभवेत् वीजापहारिणी चान्यासीपुसा
रतिभीषणा मेधामभोजनैः स्नानैस्तस्याश्चोपशमोभवेत् अष्टमीदोषिणी नाम कन्या लोकभ
यावद्वा याकरातिनचक्षेत्रं नारायणमथापि वा ५४

स्यास्तनहारिणाः प्रशानयेनाशनाय ५५ कृत्यस्य कार्यस्य ततः उपसिपभातविकित्साकारयेदिति शेषः ५६ षष्ठीमाह स्तुतिमि
तइयशममाह विविक्तेत्यादि ५५ सप्तमीसोपशमोपायामाह वीजापहारिणीति स्त्रीपुसाः स्त्रीपुंसयोः समासोतविधिरनित्यः मेधं

पवित्रं ज्ञेयं तस्य भोजनैः ५५ न च वेदेष्वप्युक्तं ५६

तत्र पशमनोपापमार मधिसादिमधादिनाकान्मिश्रितान् हेमयेन सोमे रुपात्तुद्रयादित्यर्थः मितविदोनामेष्टियागं ५० प
 वेपुत्रसदस्पृशकृमायीप्रदर्शेदानीनेषां वेशकथयितुं प्रारभते पनेषां तिति ५१ देताकृष्टेः सहावपुत्रस्य विकल्पादयोना
 मानिकलहायापव तस्याः प्रशातयेतामेव चिंतयेदित्यत्रेतात्त्वयः ५२ प्रयतः शोचवान् ५३ वित्तिपेदिकेने प्रनलेप्रतिमि
 त्तेदेवे सर्वेषां भूतानां च शांतये कलह रूपविघ्नशमनाय ५४ विद्यानां ज्ञानवित्तानां तपसां सधर्मांनुष्ठानानां संयमस्य रक्ष्य

मधुक्षीरक्षुनाकांस्तशोत्पयेद्दोमयेनिलान् ऊर्वीतमित्तविन्दोचनयेष्टितन्यशोतये ५० पनेषोत्तु
 माराणां कमानां च हिजोतम प्रष्टाविशदपमानितेषां नामानि मष्ट्या ५१ देताकृष्टेरभूकन्याविक
 स्वाकलहातया प्रवृत्तान् तत्र शोक्तिविजलान् तन्यशोतये ५२ तामेव चिंतयेत्याजः प्रयतश्चष्टीम
 वेत कलहाकलहं गेहेकरोमविरतेनृणां ५३ ऊरुसनाशहेतुः सातन्यशोतिनिशामय हवीं ऊरा
 न्मधुक्षीरक्षुनाकां च लिकं सति ५४ वित्तिपेनद्रयावैवानलेमिने च कीर्तयेत् भूतानां मान्दभिः सा
 र्धं चालकानां तशोतये ५५ विद्यानां तपसां चैव संयमस्य यमस्य च कृपाचारणमलाभे च शोतिं क
 र्वेत्तमे सदा ५६ प्रतिताम्रयथासायं नष्टिगच्छेत् सर्वशः कृपां गयानुधानां चैव चामिगणसंति
 ताः महोदयप्रसादेन महेश्वरमनेन च सर्वपुतेनृणां निमित्तं हि माशुचनेतने ५७ तथाः सर्वेने

रस्येत्तु इच्छरुद्रनुष्टितं महापातकजसं वयं चामादिचकारणम् ५८ ॥
 निरोधस्य यानुधारणा समाध्यादीनां यद्रुद्रयमेकरसंयमः यमस्याहिसासत्यालयप्रसवर्थापीयहादेः शांतयेनलेमिते
 च कीर्तयेदिति पूर्वैरोचसत्त्वयः प्रशान्तिमंशानां कृपामिमादिना ५९ कृपां गभूताः यानुधानां रतांसि ५४ महेश्वरस्य म
 तेनानुमतेन ५५ निरस्येत्तु हरेमोक्षिपेत्तु कृत्यापं डरनाष्टिते इष्टमनुष्ठानं महापातकेभ्यो ब्रह्मणादिभ्यः विघ्नकारणानि

॥ ५८ ॥
 सि

मा ७
री
२००

तेषां भूतानां प्रसादेन विज्ञेयं कलंकपरिहाणन उद्वाहेषु विवाहेषु हृदिकर्मसु प्रसादिषु ५० पुण्यानुष्ठानसंयोगेषु पुण्यकलसंयोगेषु ५१ पवचार्ये ५२ अमृतः पुनः अमृतो बहूनां वासविता सूर्यः लोके चरा लोकपालाः ग्रहाः सूर्यादयः ६० तथोक्तेर्दोः सहस्रसंततिमाह तथोक्तेरिति तालो हलो निकेतने यस्य सनाजिह्वा परिवादयेत्यस्य निदांकारेणैदमर्थः ६१ तृतीयसुः सहस्रसुः परिवर्तसताविति हतेत्यादिपदानां हन्विग्रहे हन्वात्परः श्रूयमाणः शत्रुः प्रत्येकमभिसमर्थते तदा अथ

200
तेषां मेव प्रसादेन विज्ञानं पत सर्वशः उद्वाहेषु च सर्वेषु हृदिकर्मसु चैव हि ५० पुण्यानुष्ठानयोगेषु गुरुदेवाचनेषु च जपयज्ञविधानेषु पाशासचवतर्दिशं ५१ शरीरागोपभोगेषु सखदानयेन पुच तद्वत्तात्तरेखवशातिरुर्वतमेसदा ५२ सोमामुदौ तथाभाधिः सविता चानला निलो अस्ताविस्मदः शोकः सर्वलोके चरा ग्रहाः ६० तथोक्तेः कालुजिह्वभूतस्य स्नातनिकेतनः सर्वेषां रसनासंस्थान्नाभ्यां परिवादयेत् ६१ परिवर्तसतो ह्येत विरपविक्कतो ह्येत तालवत्तादिपरिवाशाकाराभाधिः सप्रयो ६२ अविष्णोः परिवर्ततो ऊरुतः पादपादिषु कोष्ठकपरिवर्तः स्रग्भस्यान्यादश्रुतः ६३ नृहत्ते चैव मद्रिवनप्राकारं महादधि परिखाटो समाकोमे हवत्तागर्भधारिणी ६४ अगधुनयलेभापि पुननामनामतः सोऽस्मि मजागतः पुसां वत्तममजितनात्मना ६५ आदियोज्यम् ६६ अविष्णोः परिवर्तने गर्भस्य चिनिमये पादपादिषु स्थिताविति शेषः ततस्तत्ताभ्यामाविष्टाभ्यां हेतुभूताभ्यां अमृताः स्त्रिय उद्वाहर्भस्य परिवर्तः स्यात् ६७ अजोगर्भेणी नारी कलादिषु भूमणवर्जयेदित्याह नृहत्तामिति समाकमेद्भजेत् ६४ चतुर्थस्य दोः सहस्रवशमाह अगः श्रुतिप्रतिज्ञात्तनामजितोदयाणाम् ६५ ॥

पंचमस्य शङ्केनेर्वशमाहशेनेत्यादि ११ निर्मितिः राक्षसः १० तदीशः व्याधोनामीशः पतेषामृत्युकालादीनां पापस्योपपादनेक
 न्त्यो पतेषो नादयो हतावार्तावहाः १२ तदेवाद तस्मादिति निर्लीयेषु लीनाभवेष्टः तेन मृत्यादिशयणेन १३ किंच गृहादिष्वे
 नेषां वसतां तद्देहत्यागः कार्यस्याद गोहति प्रसूतिरुद्भवः नीरस्यालयस्य निवेशने विनिर्माणं यस्मात्कपोतेनाकांतं सस्तकनी
 श्पेनकाक कपोतांश्च गृह्णात्तु कौचवैसुतान् शुवापशङ्कनिः पंचजगृह्णात्तु गसुराः १४ श्पेनं
 नग्राह्मृत्युश्च काके कालो गृहीत् उत्कं निर्मितिश्चैव जग्राहति भयावहे गृह्णात्तु पितृदीशो य
 कपोतं च सयं यमः पतेषामेव वैवोक्ता हताः पापोपपादने १५ तस्माद्धोनादयो यस्य निर्लीयेष्टः
 शिरस्यथ तेन भस्मरक्षणाया तं शोर्तिक्रियादिजोत्तम १६ गोहेश्च प्रसूतिरेतेषां तद्ग्रीहनिवेशने नर
 सेवर्जयेद्देहं कपोताकांतमस्तके ॥ श्पेनः कपोतो गृह्णात्तु काको गृह्णात्तु प्रविष्टः कथ
 येदं तं वसतां तत्रैव शमनि ॥ इह कारित्यजेद्देहं शोर्तिक्रियादिजोत्तम समेपि हि कपोतस्य दर्श
 नेन प्रशस्यते षडपत्यानि कपोते गणप्रान्तरे लया सीतां रजस्य वस्थाने तेषां कालाश्च मेष्ट
 ए ॥ चत्वार्यहानि पूर्वाणि तथैवात्यत्र योदश पकादश तथैवात्यदपत्यं दंतिवैदिने प्रमृदि
 प्रादिकं यस्मिन् ॥ यतः श्पेनश्रुतिप्रतं मरणं ॥ इह कपोताकांतं दियस्मात् समेपीति किमु वक्तव्यं जागरे ॥ षडप्यहोः सरस्या
 पत्यात्याद षडिति तेषां षण्णां सीतां रजस्य वस्थाने स्थितिः ॥ प्रमृदेकमपत्यं पूर्वोक्तप्रचमानि चत्वारि ग्रहानि दिनानि ग्रह
 दपंरप्रपत्यं प्रपत्यं गणप्रान्तरे पुनः ॥ दिने प्रभिगमने सीसवने आह्वाने आह्वाने मेष्टुन सेवने पर्वसप्रमावस्यादिषु ॥

स्मान्नवर्जयेतानि पतिनैः ॥ ११ ॥

आह्वाने जग्राह परं पर्वसप्रमावस्यादिषु

५५
 ५
 ५१३

मा ७
टी
२०१

समस्यादगर्भहेतुरिति निज्ञानाममोहिनामकन्यका तयोः कार्यमाह्यविशेषेति पको निज्ञः प्रपराकन्यातोस्त्रिये मो
ह्यते ॥ तस्योमोहिनामोहना सरीसृपाः सर्पाः पुरीषवर्वकं ॥ घण्टासानितिकालाधनोरत्यंतसंयोगेहिनीयाप्रभुवा
नाभतयंतीप्रनाहतामसंयता ॥ प्रमशानेकदेभूमौचनिष्टतीतिनयातो ॥ मोमोहिनीतिज्ञौ ॥ प्रहमस्याहसस्यहेत
रिति रभ्यंस्त्रिरे ॥ प्रमंगल्यउष्टवाचवत्तत्तादिपुक्तंदिनेतशंरभेवापाधारंभयः पुरुषः सन्तोनिशयेनतमः सन्

गर्भहेतः सतो निज्ञोमोहिनीवापिकन्यका प्रविश्यगर्भमनेकोभुक्तामोह्यतेपरा ॥ जायेतेमो
हनामस्याः सर्पमण्डककक्षपाः सरीसृपाणिवात्यानि पुरीषमथवा पुनः ॥ घण्टासान्त्वविशो
मासमभुवानामसंयतां हतस्यायाप्रयोगशवधशत्रेचतुष्यथे ॥ प्रमशानकटभूमिष्टासुत्ररी
यविवर्जितो रुदमानोनिशीथेयप्रविशेयामिमौस्त्रियं सस्यहेतस्तवैकः तदेकानामनाम
नः सस्यादिंचसदाहेनिलज्वारभंष्टणसतत् ॥ प्रमंगल्यदिनारंभेसन्तोवयनेचयुः सेनेष
उपवेशवैकरोत्पतोपसंगिषु ॥ तस्यात्कालेसप्रशस्तदिनेभ्यश्चनिशाकरं ऊर्ध्वद्वारंभसुमिंच
हृष्टस्तुष्टः सहायवान् नियोजिकेतियाकन्याः सहस्यमयोदिता जानेप्रचोदिकासंज्ञतस्याः क
पतेवीजानितियति अंतेतंभागेउपसंगिषुस्थितेषु अनुपचान्यवेशं करोति ॥ शारंभेदलकर्वणादिकेउमिंवीजवाये प
वत्तः सहस्रमागणा मष्टानांदेनाहृष्टादीनामेकोनविंशतिपुन्यामभिदितावि ॥ इदानींउः सहस्रऊमारीणां संतति
मार नियोजिकेति प्रचोदिकानामकंपाठांतरं प्रचोदिकानामकंकन्यानांवत्तष्टयम् ॥ २१ ॥

स्पचतष्टयम् २१ ॥

नानरात्रीसमाविशेति दारुणोक्तं चोदयेति प्रेरयेति २५ तालपुरुषार्थचतुष्टयवैपरीत्यचोदनाकारिताच्चतुर्थावस्थितं
 इत्याह प्रथममिति चोदयतीति शेषः २५ इति नीते प्रसीतविनाशो चेशो वहीनं धर्मं यतिप्रगल्भा भवेति भाष्येनेवात्यंते ते इति
 नीतानातिरिक्ताभिः श्यादमीदिका चतः पुरुषार्थाभिः ३३ स्वरेतामे संप्राकाले च धाता विधा शेरिति ग्रानहृ. तो
 हे हे इति सर्वपदस्थान ३. यत्र यस्मिन् गृहे नद्योः रतिर्नदीयते तत्र तासां प्रवेशाति योजनना २० न तस्य विप्रुषे विनुभिरन्यतः समा

मनोत्पन्नान्यमनोस्तनरात्री अताः सदा समाविशेति नाशाय चोदयेतीद दारुणो २५ प्रथमे
 धर्मरूपेण कामं चा कामरूपिणं अनर्थं वा श्रेयसमो ले चामो लरूपिणं २५ इति नीते विनाशो
 चे धर्मं यतिप्रगल्भा भवेति भाष्येनेवात्यंते ते इति निरिक्ताभिः पुरुषार्थाभ्यां यद्गू. राः २५ तासां प्रवेशाच्च गृहे सन्धाका
 ले स्युः स्वरे धाता विधा शेरिति ग्रानहृ. तो नदीयते भुज्जनापि वतां वापि संगिभिर्जलविप्रुषे
 नरनारी प्रसंकांतिस्तस्मात्समास्वभिजायते विरोधिना स्रयः प्रशब्दादकोशादकस्तथा नमः प्र
 ह्लादनश्चात्यस्तत्संश्रयं हृणामहे २५ प्रदीपनैल संसर्गं हृषिते ले चिते नथा सुसलो लखते य
 च पादके वा सने सियः २० प्रदीपनादिकं यत्र पादादकं हंतथा सने यशोपलिते नाप्यर्वा विहारः

गतेः भुज्जनामनफलैः संगिभिः आसनरनारी प्रतासां संकांतिः संकमणमावेशः २५ द्वितीयायाः सद्रुप्याः सेतनिमाह विरोधि
 न्या इति २५ तदाह प्रदीपयोरुभयोस्तैलस्य संपर्कं हृषिते मत्तादिना ललिते उपरिचरिते त्रिपुत्रा सने ललिते तत्रुते वा चया रोग प्रवे
 शः २ पादेनाकृष्टं आतिमं आसने च हृष्टादिकं यत्र गृहे उपलिते मद्रो मयादिना नेयिते यि प्रवृत्ता देव प्रतिमाना विहारः श्रुता गृहे न

क्रियते तत्र गेहे संश्रयं प्रवेशाति योजनना २१

मा ७
ही
२२

दर्वीमुखेन त्वजाकायोऽप्यपि ताविज्जंभंनेचलवंतोभवति ॥ तेषामाविष्टानोऽसंभावमाह पकशति अनीकमसं
संयमिष्टं विद्यते यस्यैषं सुमं सूचकं ॥ अवधानं मेकाग्रता अनेषां येषु अत्र लोकाग्रत्यर्थः ॥ तमसा कोयादिर्न
जनयते उन्मादयते ॥ तृतीयायाः सदृश्या अपत्यायाह स्वयं हार्याति चौर्येण भर्ता संगम्येति शेषः ॥ एतेषां गृहेषां

दर्वीमुखेन यथागिराहजोऽप्यत्र नीयते विरोधिनीसुतास्तु विज्जंभंनेष्वोदिताः ॥ पकोजि
ह्वागतः प्रसासीणो चालोकसमवान् चोदको नाम स ते यः पेषु मं ऊरुते गृहे ॥ अवधानगतस्य
न्यः अवगम्योति उर्मतिः करोति गृहं नेषावचसो ग्राहकस्तसः ॥ आरुम्याम्यमनोऽन्तर्गत
मसास्त्राय उर्मतिः क्रोधं जनयते यस्ततमः प्रह्लादकस्तसः स्वयं हार्या अचौर्येण जनितं तनय
ये सर्वहार्यमहारी च वीर्यहारी तथैव च ॥ अनावांत गृहेष्वेते मन्दाचार गृहेष्वपि अप्रह्लाति
पादेषु प्रविशन्त महानसं ॥ एतेषु गोष्ठेषु च वैयेषु प्राक्षे गृहेषु च तेषु सर्वे यथाभ्याये विह
रन्ति रमन्ति च ॥ भ्रामण्यास्तनयस्त्वकः काकजं च इति स्मृतः तेनाविष्टो रतिमर्त्यो नैव प्राप्नोति
वेमुने ॥

चारहीनेषु प्रवेशमाह अनावांत गृहेष्विति अनावांता प्रकृता च मनाया चारास्तेषां गृहेषु मंदाचाराग्रत्याचारः महानसेषा
कस्याने यनेष्वपि शांत्याविशन्ति च ॥ एतेषु धान्यस्थानेषु गोष्ठेषु गवोऽस्थानेषु शोहो निवासो सर्वसर्वहारी प्रहारी वीर्य
हारी च ॥ तृतीयाया भ्रामण्यावेशमाह भ्रामण्या इति रतिं सति पादांतरे तेनाविष्टो न विस्वभमेकगमोति चे प्रवेशति वि

संभविष्य संसरे नरे भोलापि २

तस्यावेशविषयं पुरुषमाह भुज्जमिति मैत्रेमुहर्त मैत्रं सोमे प्रवर्तमिति मुहर्त शस्त्रे स्त्रानदा नादिषु शस्त्रे नगीतिहासादिषु ।
कवितमिनाणो समूहो मैत्रं तस्मिन् नगीतिहासादिषु निषेधपरमेतदित्याहुः सन्ध्यायामैशुनिने संभोगिने १०० पंचम्याहुः सदृज
मार्गः संततिमाह कन्यात्रयमिति प्रसूता उन्पादि ११ तासां कार्यमाह यस्याः सति सर्वः समग्रः विवाहादागतो वैवाहिकः प्रय
वास वैवाहिको विधिः कालोऽश्वर्षादिप्रतिक्रम्यतो गतः तस्यापका ऊच हयं हरति १०२ अनयं अनयं विद्यापानं रं माहः ना
भुज्जयोगायते मैत्रे गायते हसते वयः सन्ध्यामैशुनिने चैवनरमाविशानिदिन १०० कन्यात्रयं
प्रसूता साया कन्यास्तु हारिणी एका ऊच हरा कन्या प्रमायं जनहारिका रतीया तसमाख्यात
कन्यका ज्ञात हारिणी १ यस्यान कियते सर्वः सम्पत् वैवाहिको विधिः काला नीता यवा तस्या हरसे
का ऊच हयं १ सम्पत् कश्चाह मवना चतुर्था नयं च मातरं विवाहनायाः कन्याया हरति योजनेन तथा
अग्रं सुश्रूय चतुर्था विधेय सति काष्टे प्रदीपशस्त्रमुसले भूति सर्वपवर्जिते ५ अनुप्रविश्य स
ज्ञातमपह्न्यात्संभवे अन्यप्रसविनीवाले तत्रैवोत्सृजते हिज ५ सा ज्ञात हारिणी नाम सुवो
रापि शिताशना तस्मात्सरत्तणं कार्यं यत्नतः सति काष्टे १ स्मृतिं वा प्रयत्नानां याश्रुत्या गारनि
षेवतात प्रपहति स्तनस्यः प्रवेगो नापना मतः ० पौत्रेभ्यस्तस्य संभूता लोकाः शत सदृशः
तावेकवचनम् यातकाः यत्नं सो विहृपं योजनमिव सीयं जनमपि ११ रतीयायाः प्रवेशविषयमाह अग्रीत्यादि विधेयं
गतं येष सति काष्टे प्रसूता प्रविद्यमाना दीपादयो यत्र भूतिः शुद्धं भस्म १०४ आत्मसंभवे पुत्रे अन्यस्याः प्रसविन्याः प्रसवप्रकार्य
वालेन तत्र तस्या नीता यस्याया मुत्सृजते इत्यर्थः १०५ तस्मादेतोः १०६ षष्ठ्याहुः सदृज मार्गो वशमाह स्मृतिमिति प्रप्रयत्नानामप

विशेषः प्रमुत्सृजनेन संवायसहितसमावेष्टे प्रसतस्य निषेधवशात् स्मृतिरारिण्याः

चैव नरमाविशानिदिन १०० कन्यात्रयं
प्रसूता साया कन्यास्तु हारिणी एका ऊच हरा कन्या प्रमायं जनहारिका रतीया तसमाख्यात
कन्यका ज्ञात हारिणी १ यस्यान कियते सर्वः सम्पत् वैवाहिको विधिः काला नीता यवा तस्या हरसे
का ऊच हयं १ सम्पत् कश्चाह मवना चतुर्था नयं च मातरं विवाहनायाः कन्याया हरति योजनेन तथा
अग्रं सुश्रूय चतुर्था विधेय सति काष्टे प्रदीपशस्त्रमुसले भूति सर्वपवर्जिते ५ अनुप्रविश्य स
ज्ञातमपह्न्यात्संभवे अन्यप्रसविनीवाले तत्रैवोत्सृजते हिज ५ सा ज्ञात हारिणी नाम सुवो
रापि शिताशना तस्मात्सरत्तणं कार्यं यत्नतः सति काष्टे १ स्मृतिं वा प्रयत्नानां याश्रुत्या गारनि
षेवतात प्रपहति स्तनस्यः प्रवेगो नापना मतः ० पौत्रेभ्यस्तस्य संभूता लोकाः शत सदृशः
तावेकवचनम् यातकाः यत्नं सो विहृपं योजनमिव सीयं जनमपि ११ रतीयायाः प्रवेशविषयमाह अग्रीत्यादि विधेयं
गतं येष सति काष्टे प्रसूता प्रविद्यमाना दीपादयो यत्र भूतिः शुद्धं भस्म १०४ आत्मसंभवे पुत्रे अन्यस्याः प्रसविन्याः प्रसवप्रकार्य
वालेन तत्र तस्या नीता यस्याया मुत्सृजते इत्यर्थः १०५ तस्मादेतोः १०६ षष्ठ्याहुः सदृज मार्गो वशमाह स्मृतिमिति प्रप्रयत्नानामप

मा ३
टी
२३

203

६५ : विष्णुसहस्रनामः ६५

नस्यप्रवेष्टारस्यलीकानामाद्यैवराजानां योनयो जाताः ॥ १८ ॥ अतोमरेतमभ्यधावेतयतः परस्परमतकामाः भक्त्या
नेप्रवृत्ताः ॥ १९ ॥ समयेसंकेते ॥ आवासवसति ॥ चणालयोमाश्रावसथेवसतो पूर्वाप्रथमा ॥ समप्ताः संततिमाह प्र
सूतेरति स्त्रीपुंसोर्वीजहरिणीदेकन्यकेउत्मादिने तस्यावीजहरिण्यनेकन्यकेप्रहरणावीजहरणासाधने ॥ तत्रप्रथ
तथाविष्णुस्ततोनीकास्तास्ताश्चणालयो नयः प्रभ्यधावेतचातोमममतकामाः परस्परं ॥ प्रव
लोवाशयित्वात्ततास्ताश्चणालयो नयः समयेस्यापयामासयादृशेतादृशंमृण ॥ अथप्रभृति
लोकानामावासयोदिहास्यति दणंनस्याहमवलेपातयिष्यनसंशयः ॥ चणालयोमाश्रावसथे
लोकायाप्रसविष्यति तस्याश्चसंततिः पूर्वासावसथोनशिष्यति प्रसूतेकन्यकेहेतुस्त्रीपुंसोर्वी
जहरिणी वातरूपामश्रपाचतस्याः प्रहरणंनते ॥ वातरूपानिषेकानेसायसेतिपतेसते स
प्रमात्वातश्रुतंप्रयातिवनितापिवा ॥ तथैवगच्छतः संयानिर्वीजतमश्रपया अस्त्रानशीलि
नोयेवेतथाचापिवियोगिनः निर्वीजतेनरोपातिनारीवाशौचवर्जिता विदेहिणीतयाकन्यामु
रुदीरुदिलानना तस्याहोतनयोपुंसामपकारप्रकाशको ॥ पेशुन्याभिरतेलोलमसजनमिष
विणो पुरुषदेहिणोचैतौनरमाकल्पतिष्ठतः ॥ साशभाशतयामित्तरभाष्टैः सजनैः परैः नाशम
मायाः कर्तव्यमाह वातरूपेतिनिषेकोगर्भाथानंतस्यांतेतिपतेपेरयतिसुतमत्रगर्भं ॥ द्वितीयायाह तथैवेति प्रश्रपयाविष
यास्त्रीपुंसोनिर्वीजतेगच्छतः तथा नस्त्रानेशीलंयेषांतथावियोगिनः प्रियैर्विभिवाश्चतेनिर्वीजतेयाति ॥ अष्टम्याउः सदृशंवा

पातिविहिताप्रसूतयोर्मतेयतः ॥ १८ ॥

शामाह विदेहिणीति ५ आकृष्यविश ९ परैरयः १८ ॥

२३

एकः प्रकाशकः प्रगुणाद्योपात्तपादोतरेत्यस्य गुणान्तरमेव प्रकाशयति द्वितीयोपकारः प्रपकर्षति विनाशयति ॥ उपसेह
 ति इमे तदिति यत्प्रणोदः सदस्य प्रपशहः कार्त्तय कार्त्तय नपायचाः उष्टाचाः सम्पगाख्याता मया कथिताः ॥ आदितोष्टयवाश
 त्रमाध्यायः पवेतामसीं सृष्टिमभिधाय तमउपादानं सतप्रधानं करुडसर्गं वक्रमुक्तानुवादसर्वकं प्रतिजानीते इत्येवमिति १ तस्य

एकस्तस्यागुणो लोके प्रकाशयति पापकृत् द्वितीयस्तगुणान्तेर्लीलोकस्यामपकर्षति ॥
 इमे ते दौः सहाः सर्वयत्पणाः सततावय पापाचाराः समाख्याता ये र्याममाखिले जगत् ॥ इति
 मार्कण्डेयपुराणे तमः सृष्टौ दौः सहोपत्रिकथने नामाष्टमोऽध्यायः ५८ मार्कण्डेय उवाच इमे स
 तामसः सर्गो ब्रह्मणो व्यक्रजन्मनः रुद्रसर्गं प्रवक्ष्यामि तन्मतिगदतः शृणु ॥ तनवश्च तयाचा
 द्यौपत्यः पुत्राश्च ये तथा ॥ कस्यादावात्मनस्तत्सत्सते प्रधायतः प्रभोः प्रादुरासीदृषां कस्य क्रमा
 रो नीललोहितः १ रुद्रोदसस्वरसो यजुर्वेदश्चिद्विजसत्तम किं रोदिषीति तं ब्रह्मा रुद्रं तं प्रमुवाच
 ह ५ नाम देहीति तं सोय प्रमुवाच न गत्यति रुद्रस्त्वेव नाम्ना सिमो रोदीर्यै र्यमावह ५ पव
 मुक्रस्ततः सोय समकृतो रुद्रोदह ततोऽन्यानि ददौ तस्मै स तनामानि वै प्रभुः स्थानानि वैषा

महाना पत्नीः पुत्राश्च वै दिज ६

रुद्रस्याष्टौ मुनीणां दधिष्टारी मन्त्री रष्टौ पत्न्यौष्टौ पुत्राश्च वक्ष्यामि ॥ प्रधायतः प्रकृष्टतया चिंतयतः प्रादुरासीदा विवर्धुव नीलश्च लोदि
 तोरकश्चेति वर्णद्वयवान् १ सस्वरमुच्चैः ५ सोरोदीनदस्य रुद्रस्य रुद्रत्वमिति क्रते रुद्रो नाम्ना सि ५ समकृतः समवां कृतसद्वि

वाभ्याह्वयिगले २

मा ७
दी
२५

मन्त्रनामाग्राह भवमिति प्रष्टुमेनामरुद्रति पूर्वमेवोक्तं ॥ यथा मवादीनां ॥ ब्राह्मणो दीक्षितः कृतरीत्यनमानः एतेषां क
मेणपत्नीराह सर्ववलेति ॥ रुद्रायैर्नामभिः सह रुद्रस्य सर्ववलाभवस्योमेत्यादि ॥ पुत्रानाह शनैश्चरति ॥ सतीदाताय

भवे शर्वतये शाने तथाप्युपतिप्रभुः भीममुग्रं महादेवमुवाच सपितामहः ॥ चक्रेनामान्य
येनानिस्थानामेवांचकारह सूर्यो जले मही वह्निर्वायुः काशमेव च ॥ दीक्षितो ब्राह्मणः सोम
इमेतास्तनवः क्रमात् सर्ववलातयेवोमाविकेशीवापरासथा स्वाहादिशस्तथा दीक्षा रोहिणी
च यथाक्रमं सूर्यादीनां हि जपेष्ट रुद्रायैर्नामभिः सह ॥ शनैश्चरस्तथा शुक्रो लोहितो गोमनेतवः
स्कन्दः सर्गो यमं तानो बुधश्चानुक्रमात्सताः ॥ पंचप्रकारे रुद्रासौ सती भार्यामविन्दत दक्षको
पाञ्चतन्याजमासती संकलेचरे ॥ हिमवदुदितासाभून्मेनायां हि जसन्नम तस्याभ्रातातमेनाकः
सर्वाभोपेननुत्तमः ॥ उपयेमे पुनश्चैनामनन्या भगवान्भवः देवो धाता विधाता रोभ्रगोऽस्याति
रस्यते ॥ अथैव देवदेवस्य पत्नीनां गणस्य सा प्रायतिर्नियतिश्चैव मेरोः कमे महात्मनः ॥
धाता विधाता स्तभार्येतयोर्जातो सता बुधो प्राणश्चैव रुद्रकणश्चापितामममहायशः ॥

णीं प्रविन्दत लभत ॥ हिमवदुदिता हिमालयपुत्री द्वितीय जन्मनि मेनायां पितृकन्यायां सात्वामिने प्रनुत्तमो न कदापि विच्छेदी
उपयेमे रुद्रवान् अतस्मांतं विना कम्पि भर्तारं न प्रार्थितवती रुद्रसर्गमभिधाया दाता यणीनां वेशमाह देवाविति ॥ अथैव पुत्री

अस्यत ॥ धातुः पुत्रः प्राणः विधातुर्देवः सवममपिता ॥

तस्मान्नकरात्मनसिन्धोभार्यायामहंमार्कण्डेयोक्तानः ममवधस्मावस्योभार्यायांवेदशिरानामपुत्रः पातः पुत्रस्यप्राणस्य
पितृवंशनिबोध ॥ तयोर्मुक्तिमजरसोः पितापुत्रयोः पुत्राः पौत्राश्चवद्वोभवन् ॥ तस्यपौर्णमासस्य ॥ तयोर्विरजःपर्वतयोः

मनुसिन्धामहंतस्मान्पुत्रोवेदशिरामम ध्रुवस्योसमभवत्प्राणसापिनिबोधमे ॥ प्राण
स्यपुतिमात्पुत्रउत्पन्नस्यचात्मजः पुनराश्चतयोः पुत्राः पौत्राश्चवद्वोभवन् ॥ पत्नीमरीचेः
संभूतिः पौर्णमासस्ययत विरजाः पर्वतश्चैवतस्यपुत्रोमहात्मनः ॥ तयोपुत्रोश्चवद्वोदेव
शंसकीर्तनेदिज स्मृतिश्चागिरयः पत्नीप्रसूताः कनकाक्षया ॥ सिनीवालीचुहूश्चैवराका
साचुमतिस्तथा पुनस्यपुत्रश्चैवात्वेनैतेपुत्रानकल्पान् सोमैर्वाससंचैवदत्तात्वेयंवयो
गिने प्रीत्यापुलस्यभार्यायांदत्तो लिस्तत्सोभवत् ॥ पूर्वजन्मानिसोगस्यः स्मृतः स्वायंभु
वोतरे तस्मात्सप्तवैभार्यापुलहस्यप्रजापतेः कर्दमैर्वाववीरंस्वसिंहं च सतत्रयं कृतोस्त
सत्रनिर्भार्यावालिवित्मानसूयत ॥ षष्टिर्यानि स हस्ताणि रूषीणामर्धरेतसो ऊर्जायां त
वसिष्ठस्यसमानायेतवैसताः ॥ रत्नोगाशर्धवाद्भ्यसमतश्चतयानवः सितपाः सुकरान्येते
सप्तधयः स्मृताः ॥ योमावशिर्भीमानोऽस्तगान्ननयोऽग्रजः तस्मान्साहासतोलेभेचोचुदारे
अकल्पानिपुद्गान् ॥ दत्तो लिर्नामपुलस्यपुत्रः ॥ सदत्तो लिः स्वायंभुवोतरे पूर्वजन्मानिप्रगस्योभवत् ॥ ५ ऊर्ध्वरेतसोच

२०

स्वचरिणो २१

वेस

205

मा ३
सी
२५
मोह मा ज्ञेयोति २

मलाशिनैव वाग्रिश्यं ते योत्रयाणो संततो वेशो ॥ पंचवत्तारिंशदिः सदृशितावपुत्रयवैवंचनष्टयंमिति तैकोनपंचाश
दहयः कीर्तिताः ॥ अग्निखाताः साग्रयः वहिषदोनग्रय इति संग्रहेण हो गणा विहनिदिष्टाविति १० तेभ्यः पितृभ्यः स्व
थानामभार्यादेस्ततेनयन मेनाधारिणोच ब्रह्मतत्त्वदिने शौलयेयास्तेन केवलमेतदेव यावता योगिन्यौ तत्साथ
न कर्मतत्फलज्ञानप्रकृते ॥ नवपंचाशत्रयः पतदादिसर्ग ३ पंचार्थायिष्टकं सम्यगिति देवगणादिचतष्टयज्ञानस

पावकं पवमानं वपुर्विवापिनलाशिनं तेषां तसंततावमेव चत्वारिंशच्च पंचवत् ॥ कथ्यते च ॥
इशमेनेपितापुत्रयवंचयन पवमेकोनपंचाशदहयः पारिकीर्तिताः ॥ पितरो ब्रह्मणा सृष्टा
येषां स्वातामयादिन अग्निखाता वहिषदः साग्रयोनग्रयश्च ते १० तेभ्यः सथासते जने मेनावैषा
रिणो नथा ते उभे ब्रह्मवादिमौ योगिन्यौ वापुभेदिन ॥ इति मार्कण्डेयपुराणे सर्गनिर्णयणोरु
दादिसर्गो नाम नवमोऽध्यायः ॥ औष्टकिरुवाच स्वर्गं भुवं तया खानमेतन्नन्वेतरे च यत न
दहं भगवन्सम्यक् प्रोक्तमिदं मिदं कथ्यते मन्वेतरप्रमाणं च देवा समर्षयस्तथा ये च तिस्रो शा
भगवन्देवेन्द्रश्चैव यस्तदा ॥ मार्कण्डेय उवाच मन्वेतराणां संख्याता साधिकायैकसमतिः मा

नृषणपमाणेनष्टुणमन्वेतरचमे ३॥

दिते ॥ तदाह मन्वेतरस्य देवमानुषाद्यप्रमाणं देवायामादय देवेन्द्रः सर्गाधिपतिस्ते लोकेशः तदेति स्वर्गं भवे मन्वेतरे ॥
दिव्यमानेनैकसमतिवारं चतुर्गुणपरिवर्तनं मन्वेतराणां चतुर्दशानां चास्ते दिने साधिकेति संध्यां शकालगणानया सहिते
त्यर्थः अतएवात्र चतुर्गुणसहस्रं मेभिर्वा मन्वेतराणि ये तुक्तं प्रवक्ष्यन्मिति षड्विंशतिरुदिनसंख्यां शमागेन चतुर्नवसुत

रं नवसाहसं पञ्चतीसु लभते तत्र नैकसमन्तरस्य नरमान
१५

विंशतिसहस्राधिकाः षड्विंशकोटयः सप्तषष्टिरुपधिका निनिपुतानि दशलक्षानि ५ दिव्यासंख्यानद्वयं वा शतहस्रा
धिकात्म्यैलक्षानि ५९ शैव्यारुचिप्रजापतेर्जातामनवः पंचप्रागामिनो भविष्याः सावर्णिदयः सप्त ७ मन्वंतराणां परिग्र
हे प्रकरणे वक्ष्ये वक्ष्यामि ८ तत्रास्य विवक्षितं स्यात् सायं भुवमन्वंतरस्योत्पत्तिः संवत्सरेऽप्युपतां संवत्तिर्वंशमूलभूतमप्यस्य

विंशकोटयस्तसंख्याताः सहस्राणि च विंशतिः सप्तषष्टिरुपध्यानि निपुतानि च संख्या म
न्वंतरप्रमाणेन तस्मै तत्साधिकं विना ५ प्रष्टुं शतसहस्राणि दिव्यासंख्यासूत्रे द्वापंचाश
त्रयान्यानि सहस्राण्यधिकानि त सायं भवो मनुः एवं मनुः सारो विषुस्तथा औन्नमस्तमसश्चै
वैवतश्चाक्षयस्तथा ९ षड्ते मनुवोतीतास्तथा वैवसतो पुना सावर्णिः पंचशैव्याश्च भौतश्चा
गामिनस्तमी ७ पते सा विस्मरो भूया मन्वंतरपरिग्रहे वक्ष्ये देवान् ऋषींश्चैव यश्चैवः पितरश्च
ये ८ उत्पत्तिः संवत्सरो वृत्तः स्युपतामस्य संवत्तिः पचनेषामभूत्ते तत्संज्ञाणां महात्मना ९ मनोः
सायं भवस्यासन्दृशप्रज्ञाश्च तत्समाः पेरिवृष्टिर्वीसर्वा समदीपा सपर्वता सममुद्राकर
वती प्रतिवर्षं निषेविता १० सायं भुवन्तरे एव माद्यन्तेनापुगतथा प्रियव्रतस्य पुत्रैः सैः पौत्रैः
सायं भवस्यत ॥ प्रियव्रतात्प्रजावत्सावोरात्कन्याया ज्ञायत कन्यासात महाभागा कंदमस्य प्र
प्रेतेषामनुप्राणां हेतुमुत्पत्तिस्थानं ९ तत्समाः तेन मनुना सदृशः प्राकारत्तोत्पत्तिदेशः वर्षे वर्षे प्रतिवर्षं वर्षे न न
वासस्यानम् ॥ आद्ये प्रथमे ॥ प्रजावत्सातदभिधानाया भाषायां सावकन्या कंदमस्य भाषा भूदिशो वः ॥ ॥

मा ७
टी
२५

सम्प्रादृतिप्रतामहकेमे तयोः कनयोः ॥ तेभ्योदशभ्यः सप्तराजानोभूवनिष्पादः प्रग्रीधरति समैवराजानोभूवनि
तिशेषः कविर्महावीरः सवनरतित्रयप्रासचर्यरेतसः तिभागवते ॥ यमैरापितृदीपापरिहरणेन ॥ ऊशाह्वयेऊशा

कन्येदेदशपुत्रोअसमादृतीवतेउमे तयोर्वैभानरः पूराः प्रजायतिसमादश ॥ प्रग्रीधोमे
धातिथिश्चवपुष्पांअतथापरः ज्योतिष्मान्युनिमाह्वयः सवनः समपवने प्रियव्रतोभ्यपितृ
नान्समसमसपाधिवान् दीपेषुतेषुयमैराहोपांश्चैवनिबोधमे ॥ जमुदीयेतथाग्रीधरार्ज
नं कृतवान्पिता सत्तदीयेचरश्चापितेनमेधातिथिः कृतः शालालेनवपुष्मेतज्योतिष्मेतंऊ
शाह्वये कौजदीपेषुतिमंतं हव्यंशाकाह्वयेचरे ॥ पुष्कराधियतिचापिसवनेकृतवान्सते महा
वीतोपातकिश्चपुष्कराधियतेः सतौ ॥ द्विधाकृतानयोर्वैर्ष्यपुष्करेसम्यवेशयन् हव्यस्यपुत्राः
समासमामतस्तामिवोधमे जलदश्चक्रमारश्चसक्रुमारोमणीवकः ऊशोत्रोशमेधावीसमम
सुमहादुमः ॥ तन्नामकानिबर्षाणिशाकदीयेचकारसः तथायुतिमताः समपुत्रास्तान्निबो
धमे ॥ ऊशालोमनुगश्चासः प्रधानश्चात्यकारकः सुनिश्चरन्नुभिश्चैवसममः पोरकीर्तिनः ॥
तेषांसनामपेयानि कौवदीयेतथाभवन् ज्योतिष्मतः ऊशदीपेषुत्रनामोक्तानि वै ॥

दीये ॥ तयोर्नामैवपुष्करेदोवर्षौविहितवान्महावीतवर्षधातकिवर्षवपवेतश्चजनाम्नातर्षनामोत्तरशपितेयम् ॥

॥ २२ ॥ २२ ॥ २२ ॥

॥ २२ ॥

नगदीतिऊशहीये २५ २५ २५ सनामानिसमाननामानि २५ २५ उक्तेषुसुहीयेषुधर्मादीनां व्यवस्थानमाह सत्तदीपारिषिति
 प्रकरहीपस्यवस्तुस्थानसात्रिथानिरतिशयानंदसभावज्ञाननवर्णाश्रमादिविभागोऽहीपार्जितवर्णाश्रमागतधर्मफल।

नशापिसमवर्षाणि ते षोडशानामानि मेषुण उर्मिदेवैण वै चैव सुरशैलस्वने तथा ॥५॥ प्रतिमत्प्र।
भाकरचक्रापिलेवापि सममेव पुष्पतः सुताः समशाल्यलेणस्य चाभवन् ॥५॥ अतश्च हरितश्चैव
जौमूतो रोहितस्तथा वैशुतो मानसश्चैव केतमान्सममस्तथा ॥५॥ तथैव शाल्यलेनेषां सनामा
नितसमवै सममथातिथेः पुत्राः सत्तद्दीपे च रस्य वै ॥५॥ तेषां नामां किं तैर्वर्षैः सत्तद्दीपस्वसमथा
पूर्वज्ञाने भयं वर्षे शिशिरेन सखादये शाने देवशिखे चैव देमकं भुवके तथा ॥५॥ सत्तद्दीपा
दिषु ते पुत्रा कद्दीपाति मेषु वै ज्ञेयः पंचसु धर्मो वैवर्णाश्रमविभागतः ॥५॥ सात्वमाशुः सूर्य
श्रवले धर्मश्च नित्यशः पंचस्तेनेषु वर्षेषु सर्वसाधारणाः स्मृतः ॥५॥ प्रग्री प्रायपिता पूर्वजमुद्दी
पे दद्दीपे न तस्य पुत्रावभूवुर्दिप्रजापति समानव ॥५॥ ज्येष्ठेनाभि रिति स्यात्तस्य किं पुरुषो नु
जः द्वौ वर्षे स्तुतीयस्तु तृतीया भूदिलाहृतः ॥५॥ रम्यश्च पंचमः प्रोक्तेऽदिगणः षष्ठ्युच्यते ऊरुश्च
सममश्चैव भद्राष्टमः स्मृतः नवमः केतमालश्च तन्नाम्ना वर्षे संस्थितिः ॥५॥

भोगस्थानत्वाच्च जमुहीपस्य चोभयात्मकत्वेन व्युत्पत्तेः ॥ सूरयः शोभनोऽयः सौंदर्यं सर्वेषां तत्रत्यानां सामान्येन मृनाधिक्येन ३३ ३३

नैषांनाभ्यादीनां नामावर्षाणां नामसिद्धिः ॥ १३ ॥

मा ७
ही
२०७

पद्यानवानोमथादष्टमस्यदिमातयोपलक्षितस्यभारतस्यविशेषमाह यानीति प्रयत्नोनायासेन ३५ विपर्ययोविद्या
दियेचक्षेःशक्तः जरादयोविपर्ययहेतवोवोधाः चतुर्गुणानां कृतादीनामवस्थावस्थाने आर्तवास्तवभ्यामवाःशी

यातिकिंपुरुषाया निवर्जयितादिमादृशं तेषां सभावतः सिद्धिः सखप्रायासयत्नतः ३५ वि
पर्ययो न ते स्यात्तिजरास्त्यभयेन च धर्माधर्मो न ते स्यात्तानेन माधममध्यमाः न चैव चतुर्गुण
वस्थानातेवास्तवो न च ३५ अग्नीधसुतो नो भस्तरुषभस्तत्सुतो हि जरास्त्यभाद्रना जेतवी
३१ पुत्रशानादरः ३२ सोभिषिच्यर्षभः पुत्रमहाप्राज्ञाज्यमास्थितः तपस्तेषमहाभागः पुनराश्र
मसंश्रयः ३३ हिमाद्वंदलितो वर्षभरताय पिता ददौ तस्मात् भारते वर्षतस्य नाम्ना महात्मनः ३४
भरतस्याप्यभूत्पुत्रः समतिर्नाम धार्मिकः तस्मिन्नाज्यं समावेश्य भरतोपिवने ययौ ३५ एतेषां
पुत्रयोश्चैतत्समं हीपावसन्त्या पिप्रातस्य पुत्रेणां भुक्ता सायं भवेन्तरे ५० यत्तु सायं भुवः स
र्गः कथितस्तैर्दिजोत्तम पूर्वमन्तरे सम्पत्किं मन्यक्तुं ययामिते ५१ इति मार्कण्डेयपुराणस
र्गनिर्णयणो सायं भवमन्तरे वर्णने नाम दशमोऽध्यायः ६० आदिसर्गानि त्रयणं समाप्तम् ॥

नोसादयः स्तवस्तु हेतवो वसेतादयः अनेनार्थाद्भारतस्यगुणाः सार्थसो कदयोक्तगुणचैपरीत्येनावस्थितावोदयाः
३६ महाप्राज्ञाज्यपुनरावृत्तिरहितोत्तमयोगवर्णनम् ३७ ३८ समावेश्यसंस्थाप्य ३९ ४० पूर्वमित्ययमेवमन्तरे ४१ आदि

तस्यसिद्धिः ॥

३५

२०७

पवेसर्गातेर्भूतसर्गसंज्ञेपेणनिर्दिष्टेदानीं भुवनकोशमभिधानमुपक्रमते कतिहीपादिना । पर्याप्तौ हेतुपरिमाणोपयोगा
 ह ॥ शतार्थकोटिः पंचाशत्कोटयः समेरोरथाहारथ पचमर्थद्वयमेकीकृत्यशतकोटिविस्ताराभूमिः प्रतलद्वयसंस्थानमाका
 रः ॥ एतदेव प्रपंचयत्राह येन शक्ति पुनरिति संज्ञेपेणोक्तमपि विस्तरणशृणु ॥ तत्र तलपरिमाणोत्तमूहीपः तेनादिगुण
 सत्तहीः पचमुत्तरत्रहीपानां हेतुगुणवोध्यम् ॥ एतेषां समानां हीपानां सप्तसमुद्राणां प्रत्येकमावरणामाह लवणोद्विति

कौस्तुभिरुवाच कतिहीपाः समुद्रावापर्वताः कतिवादिन किंयेति चैव वर्षाणि तेषां नयश्च
 काशुने । महाभूतप्रमाणं च लोकालोकस्तथैव च पर्याप्तः परिमाणवर्गानि अंशकयोरापि एत
 त्प्रसूहि मे सर्वं विस्तरणमहामुने । मार्कण्डेय उवाच शतार्थकोटिविस्ताराप्रथिवीकृत्यशो
 दिन तस्याः संस्थानमनलं कथयामिशृणु सततः ॥ येन हीपमया ख्यातान्मुहीपादयोहि न
 पुष्करांतामहाभागशृणु तेषां विस्तरं पुनः ॥ हीपात्तद्दिगुणो हीपो जम्बुः प्रतोयशत्तलः ऊशः ॥
 कौजस्तथाशाकः पुष्करहीपयवव ॥ लवणोत्तसरासर्पिर्दधितोरजलात्रिभिः दिगुणो दिगुणो
 द्वेष्टासवेतः परिवोहिताः ॥ जम्बुहीपस्य संस्थाने प्रचक्षते तत्रैवायमे लक्षमेकं योजनानां सत्त
 विस्तारदेह्ययोः ॥ इमवान्देमकूटश्च निषथो मरुदेव च नीलः सतस्तथाशृगी सतास्ति त्रयं
 लवणात्रिलस्योत्तनस्तनो हिगुणः सत्तहीपमात्रमेतसमुद्रपचमुत्तरत्रहीपवदजीनां हेतुगुणवोध्यम् सत्तशकयोर्व्या
 सेन पचनं कल्याभिप्रायेण बोद्धव्यम् ॥ तत्र पुराणांतरोक्तं संस्थानं सत्तहीनां हीपानां वर्णनं परिहायोपयोगि जम्बुहीपस्य
 संस्थानमभिधत्तं न सिति विस्तारः परिणामः ॥ अस्मिन् जम्बुहीपे वर्षा पर्वता वर्षाणां भारतादीनां विभागकराः पर्वताः ८

२७॥
सर्वसुखसंगो

द्वौलस्यो जनायामौ मध्येन त्रमहाचलो नयोर्दक्षिणतो योनयो चैवोत्तरतो गिरी ॥ २
शभिर्देशाभिन्तू नौ सहस्रसौ परस्परं द्विसाहस्राख्याः सर्वे तावद्विस्तारिणश्च ते ॥ समुद्रो
नः पविष्टाश्च षडस्मिन् वर्षपर्वताः दक्षिणोत्तरतो निम्ना मध्येन गायतास्ति ॥ वैद्येयं दक्षि
णोत्तरीणौ त्रीणौ वर्षाणि चोत्तरे इलाहनेन योर्मध्ये च नद्या कारसंस्थितिः ॥ नत्पूर्वेण तमश
संकेतमालचयस्मिमे इलाहनेन मध्येन मेरुः कनकपर्वतः ॥ चतुरशीते साहस्रसंस्थोऽर्थ
महागिरः पविष्टः षोडशाभ्यां त्रिभिर्षोडशैः ॥

नेत्रलाकारताहोदयेः यत्कृत्पराणां तरे हीयस्यमगलीभावाद्दीप्तहोप्रकीर्तितेवर्षाणां पर्वतानोचयणामेदं यथोत्तरमे
नितेषामुत्सेधमाह दिसाहस्वाङ्गपाशतिविस्तारिण इति भूमिमात्रयस्थितारण्यः ॥ अस्मिन् नमुदीपे ये पोक्ताः वर्षाणां
विभागकराष्टपर्वतादतिणोत्तरतः स्थितास्ते समुद्रातः प्रविष्टास्ते निम्नानामध्ये तंगोमतायनादीर्वाभूमिर्वर्ततारण्य
र्थाः प्रलेकृतं भूतले वेदितुमशक्यं दक्षिणोत्तरतः सीमा शीतवर्णाणां तयोर्वैयर्थ्योर्मध्ये ॥ तत्पूर्वेण तस्येतादृशस्य मेरो

वीरवेण ॥ मेतुरुत्वायपीणाहानाह वतरणीनीति प्रथसानुषिचंतरे भूम्या

शरावसे स्थितता उद्वेगनाकारतात् अथ स्नातोऽशसाहस्यो जने दैर्घ्ये लोभे हेतुत्वेन विस्तारो बोध्यः शरावस्य तदाकारतात् तस्य च
 नृविशेषाणां लक्षणो नवर्णविभागमाह शुक्र उति ॥ सर्वगत इति शुक्राविषः पीतो वैश्वः कृष्णः शूरो रक्तः तन्निघरादि तस्मि
 न्दिकालानां प्रतीतिरुतस्योपरीति ॥ ब्रह्मसभायाः परिमाणमाह चतुर्दशेति ॥ तस्य मेरोः प्रपुनं दशसहस्राणि विक्रमपर्वता

शरावसे स्थितता च द्वाविंशन्मूर्धिविस्तृतः शुक्रः पीतो सितो रक्तः प्राच्यादिषु यथाक्रमे ॥ विशेषे
 ष्यस्तथा शूरोः तन्निघरासर्वगतः तस्योपरितथैवाद्यैर्वादिषु यथाक्रमे ॥ इत्यादिलोकपा
 लानां तु नमो ब्रह्मणः सभा चतुर्दशसहस्राणि योजनानां समुद्दिता ॥ प्रपुनो ह्यायस्तस्यायस्त
 या विक्रमपर्वतः प्राच्यादिषु क्रमेणैव नन्दरोगन्यमादनः ॥ विपुलश्च सपाशैश्च केतुपादपशो
 भिताः कदम्बो मन्दरे केतुर्जम्बूवैगन्यमादने विपुले च तथा स्यात् सपाशैश्चैव दोमहान् एकाद
 शशतायामा योजनानां मिमेनगाः ॥ जटुरो देवकूटश्च पूर्वस्यादिविपर्वतो आसीत् तन्निघरा
 नौ परस्परं निरन्तरौ ॥ निघराः पारियात्रश्च मेरोः पार्श्वे तपाश्च मे यथा पूर्वो तपश्चैव तावती लनि
 घरायतौ ॥ कैलासो हि मवांश्चैव दक्षिणेन महावतो पूर्वपक्षा यता चैव तावती चैव तावती ॥ १३

नारुपिः मृगवांश्चैव सन्तरेण यवास्थितौ पूर्वपक्षा यतौ नन्दरोगावतौ यवास्थितौ ॥ १४
 अवसंभशे लाशतारः तानाहमररति ॥ केतवरो ह्युद्दिताः पादपातैः शोभिता मन्दरादयः पर्वताः तान्क्रमणाह कदम्बरति ॥
 नगाः तताः ॥ तथैव तस्यापि विक्रमपर्वता प्रहोस्मानो हजदररति नीलमारभ्य निघयेषां तः कोटिपयोस्तौ च परस्परं निरन्तरौ
 अन्तरं मेदस्त इदितौ स सदशाचित्यर्थः ॥ पूर्वो नादरदेवकूटो नयैवैतावपि ॥ भारतपरिच्छेदकारि मवो न्यपवापे हिमवा

नृप्रसात्पत्रकरवीरसायणचवमस्यशपि २२ २५

मा. पु.
ही
२५

209

हिमवदादीनां पर्वतानां मन्मथं मर्यादायाः संस्थितैः पर्वतापनेष्टौ यथैते मन्मथं भेदेन स्थाप्येते तथैते स्थिता इत्यर्थः ॥ इलाहृतस्य
यामयारिमाणमाह नवयोजनमाह समिति प्रागादिदित्तनवसहस्रयोजनानि मरुतर्दिशोक्यते इत्यर्थः ॥ गन्धमादनपर्वते
यानि जम्बाः फलानि गजदेहप्रमाणानि पतन्ति यानि ॥ तेषां फलानां रसपतनेन सुदेनानां स्वावादस्य निष्पदाजसूनी मनदी
प्रवहति यत्र यस्यानया जामूनदेनामकनकं प्रजायते ॥ तस्याः प्रवहणमर्यादायाः सति परिकल्प्य प्रदत्तं परिहृत्य ते मरुतः पर्व

मर्यादा पर्वतामेते कथ्यन्ते षोडशो ज्ञानम हिमवदे मकरादि पर्वतानां परस्परं ॥ नवयोजनमाह
संप्रागुदग्दक्षिणोत्तरे मेरुगिरि लाहृतं तददन्तरे वै चतुर्दिशं ॥ फलानि वै जम्बा गन्धमादनपर्वते
गजदेहप्रमाणानि पतन्ति गिरि मूर्धनि ॥ तेषां स्वावास्य भवति स्वात्मानं मूनदीति वै यत्र जानूनदे
नामकनकं प्रजायते ॥ सा परिकल्प्य वै मेरुजम्बूलेषु नर्नदी विशतिदिजशाहृतपीयमाना ज
नैश्चतैः ॥ फलानि वै तयोक्तानि देवानामपि ते सपि दधारयानि वै जम्बुगन्धमादनपर्वते १० भृशसे
धारा विसृभीरते कर्मसंस्थितिः वराहः केतमानेव मत्सरूपस्तथात्र ॥ तेषु न तत्र विद्यासादिष
याः समवस्थिताः चतुर्धापि दिग्मेषु प्रह्लाभिभवपादकाः ॥ इति मार्कण्डेयपुराणे भुवनकोश

नेषु समंततः स्थितैः ॥ न केवलं नानि फलानि जनानामित्याहृतवा मिनो मेवोपभोग्यानि यावता देवानामपीत्याह फलानीति
नेषु गन्धमादनादिस्थितेषु जम्बादिषु तेषु स्थितानि यानि फलानि तानि देवानामप्युपभोग्यानीति शेषः तानि कानीत्याह वधारे
निपत्तिमवापे श्लोकः १० इहानीव स्यमाणालवर्णनासुतभूतविशोरुपास्यंत इमिंसंस्थानंत वाचतुर्वर्षे वाहभृशसे
इति प्रस्थापितं यत्प्रवीणः कर्मसंस्थितिः कर्माकारः उत्तरे उत्तरकोरवे ॥ एतदभिधाने प्रयोजनमा ॥

वर्णने जम्बुदीपवर्णने नाम प्रथमोऽध्यायः ॥

हनेष्विति न तन्नाणोक्तिकादीनां मुखपादपुच्छादिषु विद्यासरुमेण तेषु भद्रादिषु वर्षेषु विषयानराणामवोष
 ताः तेषां प्रयोजनं तथा च स्थानेनाह ग्रहाभिभवपादकार्तिग्रहाणां कुराणां सौरादीनां चारेण योभिभवउपसवस्तपाद
 यंति प्रापयंतीत्यर्थः पाठांतरे पाठयंति प्रधापयंति तत्र दंगेषु स्थितानां न तन्नाणोक्तग्रहाणां चारेणोपद्रवतापयंतीत्यर्थः १२

मार्कण्डेय उवाच शैलेषु मन्दराद्येषु चतुर्ष्वपि दिक्षु नम वनानि यानि च त्वानि सारं सितं निबोध मे
 पूर्वैश्चैत्ररथं नाम दक्षिणे नन्दनेवने विभाज्य पश्चिमे शैले सावित्रे चोत्तरे चले ५ अरुणोदसरः
 पूर्वमानसं दक्षिणे तथा सितोदं पश्चिमे मेरोर्मराभदं न्योनरे ६ शीतानि अरुमुज्ज्वलं रुलीरोय
 सकंकवान् माणेशैलो यत्तमवान्महानीलो भवाचलः ७ सवित्रं मन्दरो वेषु स्तामसो निषधस्तथा
 देवशैलश्च पूर्वणामन्दरस्य महाचलाः ८ विह्वलः शिखरादिश्च कलिगोशयने गकः रुचकः साउ हि
 माश्चादिस्ताम्रकोशविशाखवान् ९ सनोदरः सतलश्च वसुधाराश्च रत्नवान् पकृष्टं गोमदाशैलो
 राजशैलः पिपादकः १० पंचशैलो यकैलासो हिमवाश्चाचलो नमः ११ येनैव दक्षिणे पाश्चिमे रोः प्रोक्ता

आदित्यकषितमो ध्यायः मंदराद्येषु मेरोश्चतुर्दिशं स्थितेषु वनानि उद्यानानि १ पूर्वमन्दरो शैले दक्षिणे गन्धमादने शै
 ले पश्चिमे विपुले शैले उत्तरे चले सुपाशे पवमुत्तरश्च २ मृगुसंराप्ताह अरुणोदीमिति ३ मेरोश्चतुर्दिशं वनानां मन्दरा
 दीनां वासेन वरदेवकुरादयश्चतुर्दिक्षु दौर्धौ स्थितौ तेषां वहि आत्मानं विविक्कम्पयन्तानाह शीतानि इत्यादिना ४५

मा ७
सी
२१०

१॥ यहिमादिकं भाववष्टं भावचतुर्वर्तिनः ॥ १२ ॥ १३ शोणोपनीषीतयः ॥ १४ शुभलपानीये निर्मलजलेः तासु शोणी ७ ॥
भूमौ भवाभौमाः सर्गादिद्यादुराभ्याधिकाः प्रपूर्वाणां नवानां १५ न केवलं मनुष्याणां च ते अपमोषाभौमाः स्वर्गाद्यावता

सुरतः शिशिराक्षवैदूर्यः कपिलस्तथा पिञ्जरोयमहाभद्रः सरसः कपिलो मधुः १ मेजनः
ऊकटः कृमः पाण्डुरश्चाचलोन्नमः सदृशशिखरश्चादिः पारियात्रः सशृंगवान् ॥ पश्चिमेन तथा
मेरोर्वैकं भावविमादृष्टिः पतेचलाः समाख्याताः शृण्वन्त्योस्तथोन्नतान् ॥ शंखकूटोयद्वयभो
देसनामस्तथाचलः कर्णलैः स्तथाशैलः साजुमामीलपवव ॥ सर्गाशृंगीशान्तशृंगीपुष्पकोमे
चपर्वतः विरजाक्षोवराहादिर्मशूरोज्जारूपिस्तथा श्येतेकथिताव्रक्षन्ते शेरुतरतो नगाः ॥ पते
षोपर्वतानां तदोपनीषीतयः १५ वनैरमलपानीयैः सरोभिश्चापशोभिताः तासु पुण्यक
नोजन्ममनुष्याणां हि ज्ञानम ॥ पतेभौमादिजश्रेष्ठसर्गाः सर्गगुणाधिकाः न तासु पुण्यपापा
नामपूर्वाणां मुपाजने १५ पुण्योपभोगापवोक्ता देवानामपिता स्वपि शीतार्तादिषु वैते पुशैलेषु दि
जसन्नम १० विद्याधराणां यक्षाणां किन्नरीरगरत्नसं देवानां च महावासां गंधर्वाणां च शोभनाः १५
महापुण्यामनोज्ञाश्च सदैवोपवनेषु ताः सर्गासिचमनोत्तानि सर्वतस्तखदो निसः १५

देवानामपीत्याह पुण्योपभोगाजितासु शोणी ७ ॥ महावासा महापुण्या १५ ॥ ॥

क्रमोक्तानिः प्रावाधाः खैवै मनस्येदेन्ये पार्थिवेष्टिद्यादं ॥ इतिरोनसमेरोः प्रत्यभशसादिप्रसंगमिः समर्जनं ॥
 अतपैवेषुचतुर्भारतमेवसेयामित्याह पतदिति भारतेप्रमाणं सर्वेषुलोकेषुवर्षेषुचप्रतिमदनयाप्रायेयंप्रासेनदे
 तमाह सर्वमितिअत्रप्रतिष्ठितंप्रतिष्ठाभागतं सर्वस्यविषयमाह तस्मादितिभारतसेवनान् प्रत्यदितिस्पांवरत्नादिकं
 योनिमन्येप्रपद्येतेशरीरत्वायदेहिनः स्थाणमन्युसयंतियथाकर्मयथाकृतमिति क्रतेः ॥ द्विषष्टितमोप्यायः अथ

नचैतेषुक्रममाग्राधैमनस्यानिऊचवित् नदेतपार्थिवेपयेचतप्यन्नंमयोदिने ॥ वर्षाणीभा
 रतादीनिपत्ताण्यस्यचतुर्दिशं भारतेकेतमालेचऊरुंभद्रासमेवच ॥ भारतेनामयद्वर्षेइतिरो
 नमयोदिने तत्कर्मभूमिर्नोत्यसंशानिःप्राणपाययोः ॥ पतत्यमागामायेयेसंवमत्रप्रतिष्ठितं
 तस्मान्त्सर्गायवर्गावामाचछानरकावपि तिर्यन्मयवाप्यन्यत्रःप्राप्नोतिवैदेज ॥ इतिमार्क
 ण्डेयपुराणेभुवनकोशवर्णनेभारतवर्षमदिमावर्णनेनामहिनीयोप्यायः ॥ मार्कण्डेयः ३० भुवां
 धारंजगद्योनेःपदेनारायणस्ययत् नतःप्रवृत्तासायंगदेवीत्रियम्बयामिनी । साप्रविश्वसुधायांनि
 सोममाधारमंभसां नतःसंवध्यमानार्करश्मिसंगतिप्रायनी । पपातमेरुदृष्टेचसावतर्थापयौत
 गंगाचतरणमाह भुवाधारमिभुवंमवलं चतराधारं सर्वापिष्टाने यत्नगद्योनेर्जगदीजस्यनारायणस्यपदेवैरुणाखेपयते
 प्राप्यतेतिपदेस्वरूपंवा तउक्तंभारते योमौसर्वगतोविसृष्टित्स्वरूपानिरजनः सपवद्रवःपेगागंगाभोनात्रसंशयतिवि
 पद्यगामिनीतिदिवितारयेतेदेवात्रागालारयतेष्यः मध्येतारयतेमन्यास्तस्मान्निधयगास्तति । तस्मास्ततःप्रवृत्तायात्रयोग

तः मेरुदृष्टेतिपयः ३॥ त्रुष्टेभ्याविवर्तिता ॥

मन्त्रममाह सेति स्यापपुष्ट ॥

३५

मा ७
दी
२११
२१२

स्पदेवपिशादिहमिदेनोर्ध्वमिमुत्पत्तिस्थाने प्रेमसोजलानोचमनुष्ठादीनामाप्यायनहेतुनामाधारे प्रविष्टाने सोमेवेदमसे
प्रविश्यततस्तस्मिंश्चन्द्रमसिसेव्यमानाः संपुज्यमाना प्रकृष्टरश्मयस्ताभिः संगतिः संयोगस्तथापावनीपवित्रयित्री प्रेतनसो
मसूर्यसंगत्यास्मात्प्रत्येतपावनतेयोत्यते २ ततश्च मेरोः पृष्ठे जगतां पावनाय चतर्दिशे प्रवहेती चतुर्थी यद्यो मेरोः कृताः शि
खराणि ते पातयानामेतेभ्यो निपतन्ती विवर्तिता प्रवर्तितेत्यर्थः १ विकीर्यमाणं प्रतिदिशे विदिष्यमाणं सलिलं यस्या प्राका

विकीर्यमाणसलिलानि गलत्वापपातसा नन्दरायेषु पादेषु प्रविभक्तोदकासमे ५ चतुर्थी पिय
पाताम्बुविभिर्मांशिरीलोचया पूर्वसीतेति विख्याता ययो वैतरथे वने ५ तन्मावपिना वययावरु
णोदेसरोवरं शीतार्ते च गिरितस्मात्तस्मान्निरीकृमात् ६ गता भुवं समासाय भद्राश्चाजसपिङ्ग
ता तथैवानकनेदाद्यादक्षिणो गन्धमादने ७ मेरोः पादे च नंगत्वा नन्दने देवनन्दने मानसे च महा
वेगात्मावपिना सरोवरं ८ आसाय शैलराजाने रम्पे विशिखरं तथा तस्माच्च पर्वतात्सर्वान्दक्षिणो
पक्रमोदितान् ९ तान्मावपिना संप्राप्ता हि मर्वते महागिरिं दधारतत्रतो शंभुर्नमुमो वसुधधनः १०

शोनिगलमाप्रयहीना मेरुपृष्ठे पपातमंदरायेषु षष्ठीर्थे समसीमेदगदीनो पर्वतानो चतुर्थी पादेषु प्रत्येते प्रविभक्तं
विभागेनावस्थितमुदकं जले यस्याः समीपित्मनाधिकभावशून्यपि नार्थः ५ विभिन्नावेगवशादिशीर्णां प्रविशिलोचयं
यया ५ २ भद्राश्चात्तभद्राश्चैव वर्षमाता चन्द्रो येषं चमो ७ देवानेदयतीति देवनन्दने ८ शैलराजाने समासात्तविधेरनि
त्यत्वात् मेरोर्दक्षिणोपक्रमे प्रारंभे पूर्वमुदितान् सर्वगत ९ तोगोगो गवितो शंभुर्नदांतरे दधारववत्य १० ॥

पितरमुत्तराभागीरथेनगता ॥ त्रिधायात्रिधाप्रतोयांचननधिप्रविवेशभगीरथस्यगतोरथस्यानुपचादेकेनसोतसं
 दक्षिणादिशंप्रविवेश पुष्पाणामुपयोगात्प्रयोजनान् ॥ पादेमेरोःप्रत्यमेविप्रुलेनगे ॥ विशिखिपर्वतेगताग्रामा ॥ ११ ॥
 भगीरथेनोपवासैःसुत्याचारयितोविभुः नप्रमत्तावशर्वेणसमधादक्षिणोदधिं ॥ प्रविवेशत्रिधा
 प्रायोप्रतोयांचमहानदी भगीरथरथस्यानुसोतसंकेनदक्षिणं ॥ ब्रह्मलोकात्सुरांगंगायात
 गिरिमूर्धसु पुष्पाण्ययोगात्केलासातोमुमोचहवधजः ॥ तथैवपश्चिमेपादेविप्रुलेसामहानदी
 सवन्तारितिविख्यातावैभानंसावनेययो ॥ शीतोदं वसरस्तस्मात्सावयंतीमहानदी सवन्तः
 पर्वतनृगताततश्चत्रिशिखंगता ॥ तस्मात्कमेरावादीर्घांभरीखरेषुनिपत्यसा केतमालंसम
 सायप्रविष्टापश्चिमोदधिं तद्योत्ररादिशंगत्वादिव्यासावमहानदी सपाद्यंततथैवाद्रिमेरुपारं
 दिसागता ॥ तत्रसोमेतिविख्यातास्मययौसवितर्वने तत्सावयंतीसंप्रानामहामंडसरोवरं ॥
 ततश्चष्टंगकूटंसाप्रयानावमहानदी तस्माच्चक्षुषभादींश्चक्रमाडमरगात्रगं ॥ महारावमनु
 प्राप्तासावयितोत्रगच्छन् पवमेषामयागंगाकथितातेदितर्षभ ॥ जमुदीपनिवेशोअवर्षा
 रिचययानथं वसेतितेषुसर्वेषुप्रजाःकिंपुरुषादिषु ॥ सखप्रापानिरातंकामनोक्तर्षविवर्ति
 तरोत्तरस्यांदिशिसवितर्वनेसावित्रं ॥ नगात्पर्वतान् ॥ जमुदीपस्यनिवेशानस्यानभूतात्पर्वतादीनवर्षाणिचमयाकथितेति
 वैष्णवः ॥ तत्रत्यास्ताःप्रजाविशिनष्टिसखप्रापानिसखचङ्गलाःनिरातंकानिरावाधाःसूनतयाथमभावेनोक्तर्षतयाप्रथा

तः नवसप्तविंशतिः ॥ ११ ॥

नभावेनविर्वर्तिताविहीनाःसखरथःकुलाचलाःइत्यर्थः ॥

मा ७
ही
२१३

एकैकस्मिन्मेकं प्रदिभ्योविनिःसृजानिर्गताः २१ इतिज्ञानिभूमिमुद्दिश्यजलानिनोयानिजलानिमेवेभ्योभवेमेव २५ तेषुवार्तोपाया
नाह वार्तोति २५ एतदेवहाभ्योविहोणानिकामप्रदीयति २६ तपःसाधनानि साधनेयस्याः सातयः साधनिका २७ पभ्योभारतव
तिरेचनाभिषायेणाह नचैतेष्विति एतेषुकिंपुरुषादिपुष्टसर्वेषुपुणानां कृतादीनां चतुर्णामवस्थाधर्मादीनां हिरासना

एकैकस्मिन्लयादेशेनयथादिविनिःसृजानिर्गताः यानि किंपुरुषायानि वर्षाण्यष्टौ हि ज्ञानम तेषु इति ज्ञा
नितोयानिमेवैवार्पणं भारते वार्तोभावाविकी देशपातोपायामानसीतथा कर्मजावन्तर्णांसिदि
वर्षेतेतेषुवाष्टस २८ कामप्रेदभ्योहृतेभ्योवार्तोसिदिः स्वभावजा स्वाभाविकीसमातारमिदेशाच
देशिकी अथासौत्मावतोपायानोपेताचमानसी तपःसाधनिकायाचकर्मजासापुराहता २९
नचैतेषुपुगावस्थानाथोपाययोनच पुण्यपुण्यसमारेभानेवतेषुहिज्ञानम २८ इति श्रीमा
कं गोपपुण्ये भुवनकोशवर्णने गंगावतरणं नाम तृतीयोऽध्यायः २९ कौर्णिकिरुवाच भगवन्कथि
तेतेतनपुद्गीपंसमासतः यदेतद्भवतामोक्तं कर्मनाम्यपुण्यदम् (पापपदामहाभागवर्जयि
त्वात्भारत इतः स्वर्गाश्चमोक्षमप्येवांतश्चगम्यते २ नखलम्यमर्मानां भूमौ कर्मविधीयते न

साहिलरतोत्रस्तममेतद्भारतं वद ३
रतम्यं समांभाः कर्माणि भारते ते तद्देपरीश्रुकलिते बोद्धव्यं २२ आदितसि संहितमोऽध्यायः इदानीं भारतवर्षस्यैव वैशिष्ट्येव ।
साधितपुत्रप्रम्यश्रारभ्यते तत्राप्यप्रम्यः प्रम्यकेतमालाविष । एतौ भारतादयोत सर्वस्यभूतभौतिकस्यमप्यं प्रतोविनाशस्तत्ता

२१
स्वर्गाश्चमोक्षमप्येवांतश्चगम्यते

११३

प्रस्यभारतवर्षस्य यावेतयेतः ५ समुद्रेणालवणेनोतरितास्तिरोहिताः आगम्यप्रपाण्याः ५९ अयंकुमारीदीपः ६ अंतःमध्ये

येवास्यभेदायावेतोयथावत्स्थितिरेव च वर्षायां हि न शार्दूलयेवासिन्देशयवृत्ताः ५ मार्क
लेयः ३ भारतस्यास्यवर्षस्य नवभेदा निबोधये समुद्रोतरितास्तेयास्तेनगम्यः परस्परं ५ इन्द्र
दीपः कशेरुक्षताम्रवर्णागभस्तिमान् नागदीपस्तथासोम्योगान्धर्वौ चारुणस्तथा ९ अये
नूनवमस्तेषां दीपः सागरसंस्तनः योजनानां सदसं वै दीपो येदल्लिणो मरान् १ पूर्वकिराताय
स्यानेपश्चिमेयवनास्तथा ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्याः शूद्राश्चान्तःस्थिता हि न ८ इत्या शुद्धवर्णिभ्यः
येः कर्मभिः कृतपावनाः तेषां संख्यवहारश्चपभिः कर्मभिरिष्यते ९ सर्गापवर्गप्राप्तिश्चप्रणप
पंचवैतथा महेन्द्रो मलयः मसः सुक्लिमान्नक्षत्रपर्वतः १० विन्ध्यश्चपारियात्रश्चसप्तचैत्रकुला
चलाः तेषां सदस्यशश्चान्येभूथरायेसमीपगाः विस्तारेष्वापिणोरप्याविपुलाश्चित्तमानवः
कोलाहलः सर्वेभानोमन्दरोरुर्गिराचलः ११ पुष्पगिर्गुजयतौहोरेवेतोर्दणवच वातन्यसोवैशु
नश्चमेनाकः सरसस्तथा १२ नंगप्रस्थोनागगिरीरोचनः पाण्डराचलः मध्यमूकः संगोमंतः क

प्रायपदेन शूद्राणां कर्मप्रेवर्णिकपुत्रान्ग्रहणं कृतं पावनं प्रणप्यैस्तेपभिरित्यादिभिः ९ विहितैः सर्गादिप्राप्तिरेभिः कर्म

भित्तोरवस्य १००००० १५

अस्याः चतस्रः पर्वताः नैः पर्वतैः आर्याः चतुर्वर्णिकाः ॥ नैर्जनपदैः १९ ॥ हिमवतो हिमानयस्य पारस्यस्य तानिः सन्तानिर्गताः ॥

१८

श्रीपर्वतश्च कोरश्च शतशो न्येव पर्वताः नैर्विमिश्रानपदास्तेष्वप्यार्याश्च भाग्याः नैः पीयेते स
रिद्धेष्टायाः सप्तद्विचोपमे गंगा सरस्वती सिन्धुश्च न्द्रभागा तथा परा यमुना च शततुश्च वित्त
रावती ऊहः गोमती मधुतपा पाचवाङ्गदा सट्शहती विषासा देविका वल्लविष्ठी रागोऽकीतया
कौशिकी चापगा विप्रहिमवत्यादनिः सन्ताः ॥ वेदस्यतिर्वेदवती हृत्तुञ्जी सिन्धुश्च वेणा सानि
दिनी चैव सदा नीरामदी तथा ॥ पारावर्मणावती नृपी विदिशा वेत्तवत्यापि सिन्धुश्च दैती च त
था पारियात्राश्च यः सन्ताः ॥ शोणो महानदश्चैव नर्मदा सरय्या हिजा मेदा किनी दशार्णा च
चित्तकृता तथा परा ॥ चित्तोत्पला चैतसा च करतो पापिशा विक्र नद्या न्यापिष्यलश्रीणि वि
पाशा वेत्तलानदी समेरुता सुक्तिमती शङ्खली विदिवास्तुः सन्तपाद्रप्रसता चैतया न्यावेगवा
दिनी सपयोसी च निर्विन्धातापी सनिषथावती त्रेणा चैतदानी चैव सिनी वाली ऊमुहती २५

॥ पारियात्रस्य पर्वतस्याश्च यः स्थितिमतः २० २१ २२ २३ ॥

२१४

मावरावाङ्मभराश्चकैकेयादशमालिकाशतिपादोत्तरम् १० ॥

करनोयामहागौरीर्गोवातःशिरास्तथा चित्पयादप्रसूतास्तानयःपुण्यजलाःशिवाः ११ गो
दावरीभीमश्याकसुवेणानथापगा त्रैगभरासप्रयोगावासाकावेयथापरा सप्तपादविनि
क्रान्ताश्चेताःसरिद्रमाः कृतमालातामपणीप्रथमासूयतावती १२ मलयादिसमुद्रजानयः
शीतजलास्त्रिमाः पितृसोमर्षिकृत्पावस्तलात्रिदिवाशया १३ नागूलिनीवैशाकरामहेन्द्रप्रभ
वाःसुताः ऋषिकृत्पाकृमावीचमन्दगामन्दवाहिनी कृपावलाशिनीवैवश्रुतिमन्त्रभवाःसुतः
सर्वाःपुण्याःसरसत्यःसर्वांगगाःसमुद्रगाः १४ विद्यममानतःसर्वाःसर्वाःपापहराःसुताः प्र
त्याःसहस्रश्रेयाकाःतदनयोदिनोत्रम १५ प्रातृद्वलवहाःसंतिसदाकालवहाश्चयाः मन्त्रा
श्चक्रताःकृत्पाश्चकृतलाःकाशिकोसलाः प्रथवाश्चार्कलिंगाश्चनलकाश्चकैःसर मध्यदेशे
जनपदाःप्रायशोमीप्रकीर्तिताः सप्तस्यचोत्तरीयास्तयत्रगोदावरीनदी द्यौश्चयामपिकृत्ता
योसप्रदेशोमनोरमः १६ गोवर्धनप्ररंभभागवत्प्रमदात्मनः वाङ्मोकावाटयानाश्चग्राभी
राःकोत्तनोयकाः १७ प्रपरीताश्चशूराश्चपूवाश्चमखारिकाः गात्रागववनाश्चैवसिन्धुसौ
वीरमदकाःशतजुताःकलिंगाश्चपारदाहारभूषिकाः मादराहकनकाःकैकेयामानदाःशर्व १८

मा ७.
टी
२१५

२१५
तन्त्रियोपनिवेशाश्चैव श्याः शूद्रकुलानि च कामोजादरदाश्चैव वर्वराहर्षवर्धनाः १८ वीनाश्चै
व भुवाराश्च वज्रलावा सतोदनाः शालेयाश्च भरहाजाः प्रसलाश्च कशेरुकाः १९ लेपाकाः शूल
काश्च तुलिका जगुडैः सह जैवथाश्चानिमदाश्च किरातानां च जानयः ५० नामसाहंसमार्गा
श्च काशीरास्ते गतास्तथा शूलिका ऊरुकाश्चैव ऊर्णादार्वास्तथैव च ५१ पतदेशा उदीच्यास्तथा
छान्देशा त्रिवोधमे अधारका मुदकराश्च नर्गिरिव हिर्गिराः ५२ तथा प्रवेगारंगेयामानदामान
वर्तिकाः वल्लोत्तराः प्रविजया भार्गवा जयमस्तुकाः ५३ प्राग्योतिषाश्च मद्राश्च विदेशास्तानि
काः महामगपगोनताः प्राच्या जने पदाः स्मृतः ५४ प्रथा परं जने पदा दक्षिणा पथवासिनः प्राणाश्च
केरलाश्चैव रोलाः ऊरुलास्तथैव च ५५ शैलूषा मूषिकाश्चैव ऊरुमानामवासकाः महाराष्ट्रमा
दिषकाः कलिगाश्चैव शर्वशः ५६ आभीराः सद्वेशिका आट्याः शवराश्च ये पुलिदा विन्ध्यमौले
या वेदेर्भादगाकेः सह ५७ पौरिका मौलिकाश्चैव प्रश्मका भोगवर्धनाः तैलिकाः ऊतलाश्च न्याउडै
दावनदारकाः ५८ दक्षिणा ताम्रमी देशा प्रपराता त्रिवोधमे शूर्पांरकाः कालिवला उमास्वालीके
देः सह पुलिन्दकाः समीलाश्च रूपयाः चापदैः सह तथा ऊरुमिनश्चैव सर्वे चैव ऊरुकराः ५९

एवंभारतेवर्षेजमपरायभिधायकालाबुरोयेनकृतादीनांचतर्णीपरिवर्तनाज्ञातविध्यमाह कृतेत्यादि प्ररभारते
 नासिकाश्चैवयेवानेयेवैवोन्नरनर्मदाः भीरुकच्छाःसमाशेयाःसहसारसुनैरपि ५१ काभी
 याश्चसराश्चश्चावेत्याश्चाबुदैःसह ३३तेनेअपरान्ताश्चश्चराविन्यनिवासिनः सरजाश्चक
 रूपाश्चकेरलाश्चाकलैःसह ३३मर्णादशार्णाश्चभोनाः किंकिंदकैःसह ३३नूकास्तारिणके
 राश्चवीनिहोत्रासवतयः तोशलाःकोसलाश्चैवत्रैपुरावैदिशस्तथा नमुरास्तमुराश्चैवपट
 वोनैषथैःसह ३३तेजनपदाःसर्वविन्यपृष्ठनिवासिनः ५५ अतोदेशान्यवस्थामिपर्वताश्रयि
 णाश्चये नीहाराहंसमार्गाश्चक्रवोगर्गणाःखशाः ऊतप्रावरणाश्चैवऊर्णादावीःसहस्रकाः
 त्रिगर्तामालवाश्चैवकिरातास्तामसैःसह ५५ कृतेनेतादिकावाचवत्तुर्गकृतेविधिः पत
 नभारतेवर्षेचतःसंस्थानसंस्थितं ५६ दक्षिणापरतोसस्यपूर्वेषाचमहोदधिः हिमवाउन्नरे
 णास्यकाशुकस्यपथागुणः तदेतद्भारतेवर्षेसर्ववीजंदिनोत्तमं चसुत्तनमरेशातेदेवसंम
 रुतस्तथा ६० मृगपक्षसरोयोनीस्तद्वत्सर्वसरीरूपाः स्थावराणांचसर्वेषामितोत्रसज्जभाशुभैः ६१
 अतपवचतःसंस्थानेनचतुराकारेणसंस्थितेसंज्ञाताकारे ५६ दक्षिणामोपरतःपश्चिमतश्च ५५ सर्वस्यवीजमुत्पत्तिस्थानं सर्व

रादृश्यविषयमाह ब्रह्मवर्मिणादि ६० इतोसाक्षरजात एणरीनोयोगीः प्रा

प्रयापरा ६२ सगसुरैः शक्यं कर्ममिति शेषः ६३ अथ लोके प्रकर्मणो भोगेनैव तपणो नापूर्वस्योपार्जनमित्याह तत्कर्मैति कर्म
वर्तिगतः पुराणात्तेन प्रसिद्धैः स्वस्योपार्जनस्य कर्मणः तपणो भोगेन तपसि नृस्येनो पूर्वकर्मदेहादिभिः कियते सम
र्पते तत्र हेतुः सावस्थाने शोनाशोनापहोदितैः लिखितैः रिमर्थः ६४ चतुर्थाष्टमोऽध्यायः तत्र भारते वर्धे १ किंतिनिविशे

प्रयातिकर्मभूर्वसनामालोके प्रविश्यते देवानामपि विप्रर्षे संदेवै समनोरथः ६० अथिमात्र
यमास्यामो देवतामनुताः तितौ मनुष्यः कुरुते तत्र यमशकं सरासुरैः ६१ तत्कर्मनिगतप्रसैः
स्वकर्मतपणोन्मुखैः न किंति कियते कर्मसखलेशोपहोदितैः शतिमार्कगोयपुराणे भुवनके
शवर्णने मारुतवर्षवर्णने नाम चतुर्थोऽध्यायः ६५ कौस्तुभिरुवाच भगवन् कथितं सम्प्रभवता
भारते मम सरितः पर्वता देशा येव तत्र वसन्ति वै १ किं तत्कर्मस्य यापूर्वभारते भगवाद्भारिः
कथितस्तस्य संस्थाने प्रातमिच्छाम्यशेषतः २ कथं स संस्थितो देवः कर्मरूपो जनार्दनः शुभा
शुभे मनुष्याणां च यत्ने च ततः कथं ३ यथा मूलं यथा पादं तस्य तदुच्यते शेषतः ४ मार्कगोयः
प्राशुरो भगवान् देवः कर्मरूपो यवस्थितः आरुम्य भारते वर्धे न वं भदमि मेदिन ५ ॥

वे पूर्वमिति भद्रसेयगिरा विसर्भा रते कर्म संस्थिति रित्यादिना हरि कर्मरूपतया संस्थितः प्राकृतस्य संस्थानमाकर्षयत
वमुक्तं तेन तत्र विद्या सा हिषयाः समवास्थिता ग्रहाभिभवपादकार्तिनरायं प्रमः शुभाशुभमिति १५ ५

नतत्वाणि कृत्रिकादीनि शीणि शीणि शृष्टादिषु नवसंगेषु स्थितानि ते संगेषु ये विषयादेशाश्च स्थितास्तान् सम्पकनिबोधप्रवधा
रयेत्यर्थः ६० मध्ये कर्मस्य पृष्ठे ८ पारियात्रे पर्वते निवासिनः स्थानिनः ९ मध्ये निवासिनः पृष्ठे स्थितिगुक्ताः १० सौम्यासौमदै

नवधा संस्थिता यस्या नतत्वाणि समेततः विषयाश्च हि जप्रेष्टये सम्पक्ता निबोधये ६ वेदमेश
विमाराद्याः शालनीयास्तथाशकाः ३ जिह्वा नास्तथावत्सावो वसंखास्तथावत्तथाः ७ मध्ये सारस
तामत्याः शूरसेनाः समाशुराः धमारणाग्नौतिवकागौरग्रीवाशुशकाः ८ वेदैरुकाः संपावर्तः
संकेताः कंकमारुताः कालकोटिसपाषाणाः पारियात्रनिवासिनः कपित्थलाः ऊरुवायसस्तथै
वोडसराजनः गजाद्वयाश्च कर्मस्य जना मध्ये निवासिनः ९ कृत्रिकारोदिणी सौम्या एतेषां मध्य
वासिनो नतत्वा रितं यविप्रभुभाशुभविवाकदे हृषधनाज्जनश्चैव पद्याख्यो मानवाचलः शूर्प
कणोद्यात्रमुखः स्वमदः कपटः शनः १० तथा चंदपुरश्चैव त्वशाः समथास्तथा गिरयो मैथिलः
सौम्यास्तथा वदनदेनराः प्राग्न्योतिषाः सलौहिताः सामुद्राः पुरुषादकाः एतां कुरुभद्रगौरस्त ७
योदयगिरिदिज १५ काशपोमेकला मष्टास्तामलिमैकपादकाः वर्धमानाः कोसलाश्च मुले ६
कर्मस्य संस्थिताः १५ रादैः पुनर्वसः प्रष्ट्या नतत्वा रितं यमुखे पादेन दत्तिरोदेशाः कौष्टिके वदनः सु

वत्पारगशिराः कूरग्रहवेधेनाशुभं प्रत्यक्षमुभेति शुभाशुभविवाकदम् ॥ ११ ॥ १५ ॥ रोदोरुदवैवत्पाई ॥ १५ ॥

पिञ्चपितृदेवसामन्त्राफाल्गुणः प्रथमाः निपूर्वाफाल्गुणः अर्धः २॥

मा ९
टी
२७

कलिगवंगजदराः कोसलामलिकालया वेदयार्ध्यायकर्णाश्चमन्यायाविन्धवासिनः विदर्भा
नारिकेलश्च धर्महीयास्तथोलिकाः व्याघ्रीवामराश्रीवास्तेपुराः समप्रधारिणः ॥ कैकिंदाहे
मक्रशश्च निषधाः करदस्यलाः दशार्णाहारिकानग्रानिषादाः काकलालकाः ॥ तथैव पर्णाश
वराः पादैवैव दक्षिणे प्रसेधर्जतथापिञ्चफाल्गुणः प्रथमास्तथा ॥ नक्षत्रवितयेपादमाश्च
ने पूर्वदक्षिणे संकाः कालमजिनाश्चैव शैलिकालकरास्तथा महेन्द्रमलयाश्च दईरेववसेति
ये ककोटकेवलैयेव भृगुकक्षाः सकोंकलाः ॥ आभीराः शवराश्चैव वेणानीरनिवासिनः श्रवे
तपोदाशपुरास्तथैवाकणिनोत्तनाः ॥ महाराष्ट्राः सकार्णाहगेनेदाश्चित्तकूटकाः चोलाः
कोलगिराश्चैव कौचदोपजराधराः ॥ कावेरीरुध्यमकस्थानासिकाश्चैव येत्तनाः शोखु
म्मादिचैवैर्यशैलशान्तरनाश्चये ॥ तथावारिवराः कोलाचर्मपटनिवासिनः गणराज्यधराः क
सदोपवासनिवासिनः ॥ सूर्याशौकमुदाशैवयेवसेतितथाजनाः गौखावनाः सपिशिकाल
शयिकर्मनायकाः ॥ दक्षिणाः कौरुषायेव रथिकास्तापसाश्चमाः रुषभाः सिंदलाश्चैव तथाका
चीनिवासिनः २८ ॥

दक्षिणः कुतिलरुदरे पार्श्वः ११ उन्नराः फाल्गुणः अपरं पादं दक्षिणे चरत् १० मैत्रं मित्रं देवता अनुग्राहा १५ पेंद्रे देवता ज्येष्ठा

तिलिगाः ऊत्तरदरी कच्छवासाश्च ये जनाः नाम पार्श्वं तथा कुतिलरिति कर्म स्पदक्षिणः १५ फाल्गु
णश्चोन्नरादस्ता चित्रा चर्दत्रयं हि ज कर्म स्पदक्षिणे ऊत्तौ वत्से पाद मघा परं १० का भोजाः पद्मवा
श्चैव तथैव वत्सवा मुखाः तथैव सिन्धु सौवीराः सानर्ता वनिता मुखाः ११ यावना मार्गगाः शूराः क
र्णप्रयेय चर्वराः किराताः पारदाः पारणास्तथा पारशवाः कलाः १२ धूर्तका द्वैमगिरिकाः सिन्धु
कालक वैरताः सौराष्ट्रादरदाश्चैव रमिता समहार्तावाः १३ पते जनपदाः पादेष्वितां वै दक्षि
णे परे स्वातो विशाखा मैत्रं वनतत्रयमेव च १४ मणिमेवः खरादिश्च खेज नोस्तगिरिस्त
था अपरांता द्वैहयाश्च शोतिका विप्रशस्तकाः कोंकणाः पेंवनदकारा मभावामनास्तथा
नारत्तरा संगतका शर्कराः शाल्मवेशमकाः गुरुसराः फल्गुणाका वेणमतां च ये जनाः तथा फ
ल्गुका वेण गुरुदाश्च कलालया १५ पकेतणा वानिकेशा दीर्घग्रीवाः सचुलिकाः प्रचकेशास्तथा
पुष्पजनाः कर्मस्य सौस्पताः पेंदेनूलंतथा पाद्मानतत्रयमेव च माण्ड्याश्चण्डावाश्च प्रश्मका
श्रावाफाश्च पाद्मा १६ ॥ लनतास्तथा १६

मा ७
टी
२१८

वामेश्वरोद्दितीयेपादे ५॥ आषाढाग्रगण्यविष्टायति ५॥ अग्रवामकृतौवरुणवरुणदेव्याशतभिषक् षोडशद्वयेश्वरी

रुलनालः राश्वेवसीरागंलौकिकालया नसिंहावेसमत्याश्वनावस्यालयापरे ५॥ धर्मवद्वा
लयालकाः रुक्मस्यिनाजनाः वामो रेस्यिताः पादेजनाः रुक्मस्यभारते ५॥ आषाढाग्रवरांचैव
अविष्टाचारसंस्थिता कैलासोद्दिमवोश्चैवधनुष्मावसमायया ५॥ कौंवाः रुक्मकाश्चैवलद्वीणा
अयेजनाः रसालयाः सकैकेयाभोगप्रस्थाः सयाधुनाः प्रेतर्होपास्त्रिगर्ताश्चप्रग्रीम्वाः सार्दनाजनः
तथैवाश्चमुखाः प्रोक्ताश्चिपियः केशधारिणः दाशोरकावाटथानाः शवथानास्तथैवच पुष्कला
वर्तकैरातास्तथातत्तशिलाश्रयाः माणवाभूतिप्रस्काः शतकाहेमनारकाः यशोममाः सगा
न्याराः स्वरसागरराशयः ५॥ अम्बुष्टामालवामशवेणकाः सवदेतिकाः पिंगलामानकलदाहनाः
कोरलकालया ५॥ योथेयादासमेयाश्चराज्याः श्यामकालया तैमपूताश्चरुक्मस्यवामकृते
मुपाश्रिताः ५॥ वारुणोवात्रनतन्तथाषोडशद्वयम् नैमकिन्नरराग्येचपशुपालवकीचकै ५॥
काष्मीरिकंतथाराष्ट्रमभिसारजनस्तथा दारदास्त्रंगनाश्चैवऊरराश्चाधुनीजकाः ५॥ सैरिष्टा
वस्तुपुरकालयैववनवासकाः किगताः कौशिकानंदराजनाः पद्मवलोलनाः ५॥

भाद्रपदाग्रगण्यभाद्रपदाद्वयम् ५॥ ५॥ ५॥ ॥

अधिदैवस्येश्वरी याम्ययमदैवताभरणीरुत्तमे ५५ तत्र पूर्वोत्तरेणादेयाकायमुभाभयलाय पतानिक्रानिकादीनिदेशेष्वेते
 पुत्रेपुष्ट्यादिस्थिते ५५ पतेषान्तत्वाणापीशसकृग्रहवेपेषु तेषान्तत्वाविन्यासेनशोक्तानांरुमेणादिताउक्ताःसम्पगव
 स्थितैरुत्तरदिष्टेधादिनानाकांतैः प्रभुदयंभयंतिशामुवेति ५६ यस्यैतस्यमेवादेयोग्रहोभोमादिकःपतिःतेनग्रहेणभावि

दावीदामरकाश्चैवक्रूरदास्त्रान्तारकाः एकपादाःखशावीषाःसर्पाधर्मानुविधकाः ५७ तत्रावस
 यनादिगाश्चौरावरणाश्चये विनेत्राःपौरवाश्चैवगन्धर्वाश्चदिजोत्रम ५८ पूर्वोत्तरेतत्कर्मस्यपादनं
 तेसमाश्रिताः रेवतीचाधिदैवस्ययाम्यचक्षुमितित्रये ५५ तत्रपादेसमाख्यातेपाकायमुनिसत्तमदे
 शेष्वेतेषुवेताविनतत्वारूपपिबैदिन ५५ पतसीशसमीदेशाःपीसतेतत्कर्मोदिताःपतिवाभुदयं
 विप्रग्रहैःसम्पगवस्थितैः ५६ यस्यैतस्यपुतिर्योवैग्रहस्तद्भावितोभये तदेशस्यमुनिश्रेष्ठतत्कर्षेषु
 भागमः प्रत्येकदेशसामान्येनतत्प्रदसंभवे भयंलोकस्यभवतिशोभनेवादिजोत्रम ५६ सर्वै
 रशोभनेर्जनोःसामान्यमितिभीतिदे ग्रहैर्भवतिपीशेत्यस्यपासमशोभने तथैवशोभनःपा
 काःस्थितैश्चततोग्रहैः प्रत्येककारायत्तत्वादेशैरात्मनोनुयैः ६० इत्येगोष्ट्यभयेषुसहस्रत

नयेषुच भार्याण्येवग्रहैःस्येभयेषुप्रत्येकवत्तद्वत्ताम् ५६

नोमिलितस्यतदेशस्यभयेभवतिवक्रितातिचारहीनवारादिनानाशोप्रामोतीत्यर्थः तस्यग्रहस्योत्कर्षेवक्रितत्वादिरादिसेषुभा
 गमोभवतितस्यदेशस्यत्यर्थः ५७ प्रत्येकदेशनासामान्यसाधारणतत्प्रदस्यवेधादिनाकांतत्वाभावाभावाभयशो
 भनेभवतीत्यवयः ५८ तत्रहृत्वाभिप्रायणाद स्वर्गैरिति यथास्वर्गजन्तजन्ताराश्यादिनुस्थितैर्ग्रहैरादिभिः सामान्यमिति

भोति ॥

219

आत्मन्यथात्पुण्यानां सर्वत्रैवानिर्घापिनाम् नैकत्रापिसपापानां भयमस्ति कदाचन ११
 दिग्देशजनसामान्येन ह्यसामान्यमात्मजम् न दत्तत्वं ग्रहसामान्येन रोमुं क्रैशुभाशुभम् १२

यंप्रयत्नितव्यं नेपासु भासु भाषां पितृणां इति भावः ६३

पंचफलसामान्ये प्रतिपाद्यप्रहाणो नक्षत्राणां सौम्यदौ स्थित्याभिरुताशराशकस्य वित्तदा वित्तधे वित्तलनीमाह परस्य
 राभिरुताचेति प्रहाणामदौ स्थित्तस्यनयापतेभ्यपववित्रेभ्यउपसवेभ्यः परस्यरेजनानामन्योन्यमभिरुताजायते शुभमेकैः
 स्यैग्रैः शुभस्यहानिः दौः स्थित्तजायतश्चर्यः ९५ उक्तमुपसंहरत्रयोपदवापताउपायमवतारयति तदेतदिति तदेतत्क
 मस्यसंस्थानमाकारेन तत्तुष्ट्राधेयेषुमयोदिनमुक्तयत्तपतदेवदेशेषुसामान्यमशुभं चप्रहाणोदौः स्थित्तसौम्याभ्यांफलिने
 भवतीतिशेषः ९५ पतकयनेफलमाह तस्मादितिदेशार्त्तपूर्वोक्तप्रकारेणदेशाधिष्ठानां चित्तायप्रदपीडंमान्ननश्चत्ताशां

परस्यराभिरुतावप्रहादौ स्थित्तजायते पतेभ्यपववित्रेभाः शुभहानिस्तथाशुभैः ९५ तदेतत्क
 मसंस्थानेन तत्तुष्ट्राधेयेषुमयोदिने पतन्देशसामान्यमशुभं शुभमेव च ९५ तस्माद्विज्ञायदेशत्ता
 ग्रहपीडं तथात्मनः ऊर्वीतशान्तिमेधावीलोकवादांश्च सतम आकाशदेवतानां च वैसादीनां च
 सौहृदे सृष्ट्यापतेति ये लोके लोकवादांश्च निष्क्रताः ९० नां सौधैव उभः ऊर्वा लोकवादांश्च सतमप्येन
 तेषां तकरणादृणां पुको उष्ट्रागमत्तयः शुभोदयः प्रहाणि अयापानां दिनसतम प्रहाणि निष्क्र

९५ तदेतत्क
 ९५ तस्माद्विज्ञायदेशत्ता
 ९० नां सौधैव उभः
 ९० तद्येव यथा मत्तानु

निप्रहादृतादिशृणो लोकवादांश्च वस्यमाणलक्षणान् शास्त्रानपेक्षयेवेगता नृगस्यायागयाशेत्सवादिशृणान् मेधावी उष्टिमा
 कवीत ९५ लोकवादांश्च सतयति आकाशदेवतानां मिनिमाह काभरेवस्थाने शादीनां सौहृदमुत्तवः चैसादीनां देवायतनानां
 सृष्ट्यागतानृगस्याये लोकेश्च मतेति येति प्रणामाणेन प्रवर्तते ते लोकवादांश्च निष्क्रताः सृष्ट्याश्रयः ९० तद्येव यथा मत्तानु
 गस्यामहानान् नक्षत्रपथमजेन करणादिधानान् पुको यो यो उष्ट्रापसुवादेयं आगमस्तस्य सतयः स्यादतस्मात्तस्य जेत ९५
 तेषां मयत्तप्रहणौ फलमाह शुभोदयति शुभस्य सत्तस्योदयः पापानामुपदवाणां च प्रहाणिनां शः ते उपसवागमाः प्रहा

पावुहेदीनिद्रयादींश्च पूर्वोक्तानि ऊर्वते सविक्ता रातिदयति ९५

मा ७
ही
२२०

॥ प्रदोशन जीवानां निचोसाभावः उपवासान् प्रनशानि शस्ते प्रशस्ते चैतन्मयवेदने प्रदक्षिणादिकं ॥ असनीं रुषतीं प्रकल्प्यासीं
वाचं प्रतिवादान् पारुष्याणि ॥ चोराणि कुराणि अपलवादीनि ॥ प्रयानानां प्रतानां ॥ आस्थानः कथितः ॥ तत्र कर्म संस्था

तस्माच्छ्रुतिपरः प्राज्ञो लोकवादनस्तथा लोकवादांश्च शोतींश्च प्रदक्षीणसुकारयेत् ॥ प्रदो
रात्रयवासांश्च शस्ते चैतन्मयवेदने जपे होमं तथा दानं स्नानं क्रोधादिव्रजने ॥ प्रदोहः सर्वभूते
पुमैर्लोकियाचपरितः व्रजे येदसनीं वाचमतिवादास्तथैव च ॥ प्रदक्षीणं च कर्त्तव्यं तस्यैव पीशसः
मानवः पदं शास्त्रं तेषां चोराणि हि जसन्नम ॥ प्रयतानां मनुष्याणां प्रदक्षीणं तेषां शेषतः
नशं प्रतिचामनोत्तानि पापानि मुनि सन्नम ॥ यवकर्म मया ख्यातो भारते भगवान्निभुः नारा
यणो यत्किंवात्मा परमं सर्वं प्रतिष्ठितं ॥ तत्र देवाः स्थिताः सर्वे प्रतिनक्षत्रं संप्रयाः तथा मध्ये
तवहः पृथ्वी सोमश्च वैदिन ॥ मेघादयस्त्रयो मध्ये मुखे होमिषुनादिको प्रादक्षिण्यं तथा पादे
कर्किं सिंहो व्यवस्थितो ॥ सिंहकन्या तलाश्चैव रुद्रौ राशिश्च यो स्थिते तलाश्च हस्तिश्च कश्चाभौ पादे
दक्षिणाय चिमे ॥ पुच्छं च हस्ति केनैव सह यती व्यवस्थितः वायवे चास्य वैपादे धनुर्ग्राहादिके च ये ॥

ने देवा लोकपालाः प्रतिनक्षत्रं संप्रयोयेषां प्राच्यादिकुमेषां मध्ये कर्म स्पष्टं देववरादयस्त्रयः ॥ नक्षत्राणां मेघादिहार
शरीशश्च पतयापरिणतत्वात् सर्वोक्तदेशेषु प्रहृष्टेण सुभासुभे वाच्यमित्याह मेघादय इति ॥ २८ ॥ ॥

८. कर्मदेशः स्थितादेशेषु नक्षत्राणि च ज्ञेयं पुराणयोगादिषु ग्रहातिराशः कूरग्रहाकोनौ दृष्टत्वेनायते प्रचनक्षत्राणां संश्लेषार्थं
 र्थपादविपादविपादिकल्पनायां राशिर्जायते यथा स्थितिभरणीकृत्रिकापादौ न मेघराशिर्जायते एवं कृत्रिकाविपादौ हिणीमृग
 शीर्षार्थे ग्रहाणां शिरिति समविशति नक्षत्रकल्पनायां राशिकल्पनाय वा स्थिता एवं चानपवात्र प्रथमे मेघादीनां ग्रहाणां मध्ये
 स्थितानामभिधाने पुनर्मुखे मिथुनराशिदिष्टेति सर्वत्र राशीनामुक्तानां पुनरभिधानं बोद्धव्यम् ५३ उपसंहरति तस्मादिति ८२

कुंभमीनौ नये वास्यत्र रां कृत्स्निमाश्रितौ मीनमेघौ हि ज्ञेयपादे पूर्वोत्तरे स्थितौ ८. कर्मदेशः
 सत्यक्षान्तिदेशेष्वेतेषु वैदिन राशयश्च तयैतेषु ग्रहाणां स्थिताः ५१ तस्माद्बुद्धत्वापीशम
 देशपीशो विनिर्दिशेत् तत्र स्त्राता प्रकृती तद्दानहोमादिकं विधिं ५२ वयस्यैव सकः पादो ब्रह्माम
 प्येग्रस्पसः नारायणाख्यो विंशत्यात्मा कारणजगतः प्रभुः ५३ इति मार्कण्डेयपुराणे भुवनकोश
 वर्णने भारते कर्मनिवेशवर्णने नाम पंचमोऽध्यायः ५४ मार्कण्डेय उवाच एतन्नेभारतं वर्षं
 यथा वा कथितं मुने कृतं चेताहापरं च तथा निष्पद्यते ५५ अथैवैतदुक्तं ननु चान्वर्णं च
 वैदिन चत्वारिंशीतिहैवेत्येकचक्राख्ये जीवंत्यननरात्रसंस्कृतचेतादिके क्रमान् २
 ननु कथं दानहोमादिना कुर्यात्तं प्रहारापीशविनाशादिः स्यादित्याशंक्य नारायणस्य राज्ञः सतीवृत्तान्तस्यातः प्रवेशात्तत्र
 नृत्तिनस्य तस्यैवार्चनेन नष्टांतिः स्यादिति मभिप्रायेणाह यपयति यपयः प्रसिद्धः प्रत्यक्षदृष्टश्च वेणोर्वापकस्य ब्रह्मणः पा
 दः चतुर्थोऽशः पादोऽस्य विद्याभूतानीति श्रुतेः अनेन जीवेनात्मनानामश्वेयाकरवाणीत्यादिकायाश्च प्रतिपादितः समग्रभूत

॥ त्रिपुराण ॥

का ७
टी
२५१

सुराणदस्तद्वयः शिवमहेतुं चतुर्थं मन्त्रेति प्रतिपादितं नरीयं चैतन्यं सपवचयस्माद्भूदस्य मध्येति हृमी मन्त्रस्तत्
जपात्तस्य ग्रहस्य रूपेण तत्सृजा कलविधायकत्वात् तत्सर्वानुपद्वोत्पत्त्या दीनिनाशयेतीत्यर्थः तस्यैव नानाभवन
नामस्यात्मकत्वाद्दृश्यति नागयण इति नागो देवेन रतिर्यगादि रूपो जीवसमूहो यने स्थाने यस्य सेवा स्थाने नाम यस्य
सववाग्रतो हृन्निदृश्यातिगतत्वादविन्मात्मा प्रविशः सभावो यस्य तज्ज्ञानसाधनभूतं यतो वा मा निभूतानि जायेते
येन ज्ञानानि जीवन्तीत्यादि कृतिप्रतिपादितं मनुभानाभिप्रायेणाहकाराजगत्तरति प्रतपवः प्रभुः प्रभवणाशीलः
प्रतर्कामितेन सकलकार्यकारणादि संयोजनविद्यो जगदिष्टुस्तेति २१ आदिनः पंचषष्टितमोऽध्यायः पंचभा

२२१
देवकृतस्य पूर्वस्य शैलेन्द्रस्य महात्मनः पूर्वस्याय स्थिते वर्षे भद्राश्च तन्निबोधमे १ येन प
र्णाशनीलश्रृंगवालश्चाचलोत्तमः कौरजः पर्णाशालाग्रः पंचैते तत्कुलाचलाः ५ तेषां
प्रसूतिरस्येव देवः क्षद्रपर्वताः तैर्विशिष्टा जन्मदा नाना रूपाः सहस्रशः ५ ॥

रत्नवर्षवर्णनेनोपयोगित्वात् समग्रं भूगोलवर्णनमभिसेत्ति पतदनु रूपखगोलवर्णने वसं ग्रहेण भारतवर्षस्य
नानुगुणं निरूप्यते च कालानुरोधाद्भूतभौतिकादीनामस्याभावस्य पुगादीनां विशेषे दर्शयत्वाद् पतनेति नि
ष्कलिप्तं वातवर्णं वलत्तनविह्वलाय अत्रैवेमेव कारेण विशेषाभिधायकं न नामत्र केन मालादिसेतुगव
राचतुष्टयं पर्येतीति १ तेषां प्रभुः प्रमाणाद्भूदस्य रूपविषयं स्याद् तवारीति १ मेरोरुदितेण तः स्थितं भारतं निरूप्य
वतः स्थितं भद्राश्च वर्षमाह देवकृतस्य पूर्वस्य पूर्वतः स्थितस्य शैलस्यापि पूर्वस्यास्थिते १५ प्रसूतिर्विशः तेषां अतः पर्णा

शैलकुलाचलानाम्

२५१

६ शीतोयसोपौचो जलप्रवाहः तेनारुंयतिप्रवहंतीति नया • अहं अग्रावापातं देमतेन समाप्रभायघाते दिव्ये दिवि भवेदेवैः स
हसंगमिति मिलिताः देवैः सहचारिण इत्यर्थः पुण्याः पुण्यवतः • अथ मोनमोनी चोक्त्यै समदर्शिनः एकत्वदर्शिनः तिति
लात्तसानदादिभिः समादयो वसन्तं चरन्तमानवमेव वमेयाभ्यनुभूनी वसहो गंमौ तसाधनमित्याशुक्रैः प्रकृत्यासमा

महासूतः शुक्रश्चैव शुद्धसानुः समंगलः इत्येवमादयो न्येपिशतशो यमदस्रशः ६ शी
तोशोखचती भद्रावकावर्तादिकास्तथा नयो यवहो विस्तीर्णाः शीततोपौचवादिनीः •
अत्र वर्षेनराः शोखशुद्धदेमसमप्रभाः दिव्यसंगमितः पुण्यादशवर्षशताशुषः ८ अ
थमोनमोनतेषस्तः सर्वे ते समदर्शिनः तितितादिभिरद्याभिः प्रकृत्या तैर्गुरोर्गुताः ९
तत्राप्यशिरादेव अतर्वाङ्गनार्दनः शिरोरुदयमेकां चिदस्तेषु तत्रयावितः १० तस्या
प्यथैवे विषया विज्ञेया जगतः प्रभोः केनमालमनोवर्षे निबोधममपश्चिमम् ॥

वेनैव जेत्यतिकैर्गुरोर्गुता इत्यर्थः ६ अग्रापि भारते कर्मसंस्थानवद्भगवतो अग्रीवसंस्थानमाह तत्रापि भद्राचे वर्षे अग्रापि
पूर्ववदेतेषु भानां त्रयाणां त्रयाणां विभागायाह शिर इति अत्राणां त्रयेणात्रिकैणावितः १० तत्रत्याविषयादेशाः पूर्ववद
अग्रीवस्योक्ते सङ्गेषु कल्पनीया इति वदमनुपयोगिमाहिरमत्राह तस्येति इदानीमेतः पश्चिमनः स्थितं केनमालेवर्षमाह

केनमालमिति ॥

मा ७
ही-
२२२

॥ ते केतुमालवर्षवर्षतप्यदेशाजनाः ॥ १५ पूर्वैर्भद्रावर्षीयैर्जनैः सदसंसेवत्सरात्मकमाशुः ॥ ततः तिष्ठेत्तिगेवे
तिथेयम् ॥ विभिसिभिर्नक्षत्रैर्भुजेन त्रमेदेशे समविशति नक्षत्राणि ॥ वष्टाष्टिनमो ध्यायः ॥ इदानीं सुमेरो रुतः सि

विशालः कमलः कलानयनो हरिपर्वतः विशोको वर्धमानश्च समैर्नैः कलपर्वताः ॥ अग्रे स
दस्रशः शैला ये पुगणाः स्थिताः मौल्यस्ते महाकायाः शकुपोतकरंभकाः शुक्लप्रभुत्वा
आपि वसन्ति शतगोजनाः ये पिवन्ति नदीः अष्टाश्रिताः श्यामा सुकमला ॥ १५ प्रमोदो कामिनीक
मानयेवान्माः सदस्रशः अष्टाश्रिताः समं पूर्वैरशपिभगवाद्हरिः ॥ वरादशी पादास्य हृन्मृष्टे पा
र्यतस्ततः ॥ त्रिनक्षत्रपुगे देशे नक्षत्राणि पुतानि च ॥ ते तत्केतुमाले ते कथितं मुनिसत्तम ॥
इति मार्कण्डेयपुत्रो भुवनकोशे भद्राश्च केतुमालवर्षद्वयवर्णनं नाम षष्ठोऽध्यायः ॥
मार्कण्डेय उवाच ॥ अतः परं कुरु नक्षत्रे निगेये ह म मो न रा न् तत्र ह त्ता म भु फ ला नि त्प पु ष्य
फ लो य गाः ॥ व ह्ता णि व प्र सू यं ते फ ले ष्टा भ रा णा नि च सर्व का म प्र दा स्ते वै सर्वा भी ष्ट फ ल प्र साः ॥
भूमिर्मणिमयी वाशुः संग्रहः सर्वदा शुभः जायते मानवास्तदेव लोकपरिचुताः ॥ १ ॥

नेवर्षत्रये वदंस्तत्र पर्येते स्थिते कुरुवर्षमाह अतः परमिति नित्यं सर्वत्र पुष्ट्येण फलेन चोपगताः ॥ २ ॥

२२२

समकालस्थितानि समानाशुक्लाणि ५ स्थितिराशुः ५ तन्मध्येतयोः शैलयोर्मध्ये वर्षमध्ये वा ६०८ वर्षेषु प्रप्रेष्येष्टे ६० तत्र

मिश्रुतानि प्रसूयेते समकालस्थितानि च प्रयोक्तव्यमनुरक्तानि च कृत्वा कोपमामि च ५ वतर्देश
सहस्राणि तेषां सार्धानि वै स्थितिः चंद्रकोतश्च शैलैः सूर्यकोतस्तथापरः ५ तस्मिन्कुलाचलौ च
षेत्तन्मध्ये च महानदी भद्रसोमा प्रयात्तर्वा पुण्यातलजलोचिनी ६ सहस्रशस्तये वा नान्यो च
वैपि चोत्तरे तथा न्याः तीरवादिनो हतवादिन्यप्यवच ७ दभोद्गदास्तथा तत्र तथा न्येवात्र पर्वताः
प्रमृता सादकल्पानि फलानि विविधानि च ८ वनेषु तेषु वर्षाग्रेषु तशो य सहस्रशः तत्रापि
भगवाति स्वरगमत्स्य रूपतां ९ विभक्तो न वधा विप्रनक्षत्राणां यंत्रयम् देशास्तथा
पिन वधा विभक्तादि जसत्तम १० चंद्रदीपः समुद्रे च भद्रदीपस्तथापरः तत्रापि पुण्यो विख्यातः
समुद्रोत्तर्महामुने रमेतत्कथितं त्रस्रकुरुवर्षं मयोत्तरं शुण्णकिं पुरुषादीनि वर्षाणि गदतो
मम ११ इति मार्कण्डेयपुराणे भुवनकोशवर्णने कुरुवर्षवर्णने नाम सममोऽध्यायः ६०

पिकुरुवर्षे ॥ उपसंहरन्त्यदवतारयति रमेतदिति ॥ समवहितमोऽध्यायः ॥

मा ७
टी
२२३

रदानीं भारनाउत्तरे किं पुरुषवर्षमाह वनिति वपुष्मनो तस्य शरीराणां १ अनामयानी गणाः २ किं पुरुषाउत्तरे हरिवर्षमाह
अतः परमिति ५५ जीर्णतेव यो हानिं तप्राप्नुवेति तावन्मिति पूर्वोक्तं दशमाहसं ६ अथेलाहते मध्यमे वर्षमाह मेरुवर्षमि

मार्कण्डेयः यत्किं पुरुषे वर्षे तस्य वत्साम्यहं हि ज नरापुर्देशमाहसं पुरुषाणां वपुष्मनो १ अ
नामयाप्रशोकाश्च नराय वतयास्त्रियः सत्तयसाश्च तरोक्तः समस्तमन्दनोपमः २ तस्य ते वै फ
लरसं पिवन्तः पुरुषाः सदा स्थिरयो वननिष्ठाः स्त्रियश्चो मलगायिकाः अतः परे किं पुरुषाह
रिवर्षे प्रवक्ष्यते महारजतसेकाशा जायेते तत्र मानवाः ५ देवलोकयुताः सर्वे देवशृणाश्च सर्व
शः हरिवर्षे नराः सर्वे पिवन्ती सरसं शुभं ५ न नरा वायते तत्र न जीर्यते च कर्हिचित् तावन्मेव
ते कालं जीवेत्यत्र निरामयाः ६ मेरुवर्षे मया प्रोक्तं मध्यमे यदि लाहते न तत्र सूर्यस्तपति न ते
जीर्यन्ति मानवाः ७ लभन्ते नात्मलाभं च रश्मयश्चंद्रसूर्ययोः न तत्राणां प्रहाराणां वमरोस्तत्र
राशुतिः ८ पद्मप्रभाः पद्मगन्धानं ह फलरसाशिनः पद्मपत्न्या यतास्ताश्च जायेते तत्र मानवाः ९
वर्षाणां तस्य दक्षिणत राण्यां सुखोदश शरावाकारं संस्थानो मेरु मध्ये रलाहते १०

ति ० तत्रैलाहते चंद्रसूर्ययो रश्मयश्चात्मनः सस्यलाभं न लभन्ते तपो रश्मिपो न तत्र पतेति मेरुणा हृततात् ॥ शराउवर्षे

१०
२२३

इलाहताइनेरारम्भकंवर्षमार रम्भकमिति ॥ हरितच्छुदोनीलपत्रः वर्तयंति जीवेति ॥ १३ रम्भकाइनेरारारम्भयं व
र्षमार नस्मादिति ॥ १४ इति मार्कण्डेयपुराणव्याख्यानोष्ठाष्टितमोऽध्यायः पवेप्रगणोत्तरेप्रपंचितेसर्गोविमर्गभूम्यादिसंख्य
नादिवितथसंग्रहेणानिश्चयेदानीं पूर्वोपक्षिप्तानिमतेतराणि प्रपंचनेप्रतिपादयितुमारभते तत्रप्रथमं सायं भवेमन्तेतरे

मेरुस्तत्रमहाशैलस्तदाख्यानमिलाहने रम्भकंवर्षमस्मान्कथयिष्येति बोधते ॥ हस्तस्तत्रापि चो
त्तमोऽध्यायो हरितच्छुदः तस्यापिनेफलरंसापि चेतोवर्तयंति वै ॥ वर्षाप्रताप्रसन्नवनरास्तत्क
लभोजिनः रतिप्रधाना विमलाजरादौ रंथवर्जिताः तस्मादद्योतरेवर्षनाम्नाख्यानोत्तरेरारम्भयं हि
राखतीतरीयत्रप्रभृतकनकोमला ॥ महावलाः सनेजकाजायतेतत्रमानवाः महाकायामहा
सनाथनिनः प्रियदर्शनाः ॥ इति मार्कण्डेयपुराणो भुवनकोशवर्णने किंपुरुषहरि इलाहतरम्भ
कदिरारम्भयादिवर्षपंचकवर्णनेनामाष्टमोऽध्यायः ॥ भुवनकोशवर्णनेसमाप्तं कौशिकिरुवाच
कथितं भवतामस्य गपतुष्टोसिमहायुने भूममुदादिसंस्थानप्रमाणानितयाग्रहाः ॥ तेषांचैव प्रमा
णवचनतत्त्वाणांच संस्थितः भूरादयस्तथा लोकाः पातालान्यावितान्यापि ॥ सायं भवेतथा खान्तं
नेमन्तेतरेमम तदेतराण्यहं श्रोतमिच्छे मन्तेतराणि वै मन्तेतराणि पान्देवान्दृष्टींस्तत्रनयान्नयान् ॥
निर्णीपतेहितीयं सारोचिषं मन्तेतरेहितीयं वर्णयितुमुक्तान्वादपूर्वकमुपरुमते कथिनमित्यादिना ॥ तदेतराणि तस्य
सायं भवस्यांतराणि भेदाः मन्तेतराणि सारोचिषादीनि श्रोतमिच्छे इच्छामिनस्यमतोस्तनयान् ॥ १॥

मा ७
टी
२२४

नदिति पूर्वोक्तं सारयति शुभदयरे पुनरेतरे यथा ५ तदेवाह कश्चिदिमादिना अरुणा सवाख्ये पुनरेतरे अश्विनौ देवावति कोनो
त्यश्विनौ अश्विनौ रेकवारि ता कथं विदन् पदार्थं प्राथम्यादेकवचनेन हि च वनेन तस्याथै रतलोपमाभ्यामिमादिव द्विनवच
नमपि वासमन्थनीयेमिति ५ मरुतः सभावाय मरुतः सत्प्रधानो वा सद्गुणः अविशीलः सदावा रोवा अगती नामश
रणानां समाश्रयः शरणार्थः ६ अदेयं परिभ्रमेयं प्रतिरम्भाणि वनासु यानां नित्ये पुनगरे पुनैः शोभितां ७ नानानैर्कु

मार्कण्डेयः ३. सत्वेनरेमयाख्याने मुने सायं भुवेततत् सारोचिषाख्यमममृशृणानस्मादनेतरे
कश्चिद्विज्ञातिपवरः पुनरेतदरुणास्पदे अरुणायास्तदेविप्रोत्पेणात्यश्विनावपि ५ मरुसभा
वः सद्गुणो वेदवेदो गगारगः सदातिथिप्रियो नित्यमगतीनां समाश्रयः ६ तस्य जज्ञे मतिः पृथी
मदेयमिति सर्वदा प्रतिरम्भवनो याननानानगरशोभितां ७ अथागतीतिथिविप्रः कदाचिन्नस्य
वेषमनि नानौषधिप्रभावतो मेरुविद्याविशारदः ८ शुभचित्तस्तेनासौ अहाष्टनेन चेतसा तस्या
चर्यो सदृशो अरम्भाणि नगराणि च ९ नदीर्विनानि शैलांश्च पुण्याया यतनानि च ९ सततो विस
र्वाविष्टः प्रादुर्ते हितसतमे पुनैकदेशदर्शनेनातिशुद्धसमन्वितः १० तेनातिहृदो वयसानातिहृद

मरुसभा
वः सद्गुणो
वेदवेदो
गगारगः
सदातिथि
प्रियो नित्य
मगतीनां
समाश्रयः
६ तस्य जज्ञे
मतिः पृथी
मदेयमिति
सर्वदा
प्रतिरम्भ
वनो यान
नानानगर
शोभितां
७ अथागती
तिथिविप्रः
कदाचिन्न
स्य
वेषमनि
नानौषधि
प्रभावतो
मेरुविद्या
विशारदः
८ शुभचित्त
स्तेनासौ
अहाष्टने
न चेतसा
तस्या
चर्यो सदृशो
अरम्भाणि
नगराणि
च ९ नदीर्वि
नानि शैलां
श्च पुण्याया
यतनानि
च ९ सततो
विस
र्वाविष्टः
प्रादुर्ते
हितसतमे
पुनैकदेश
दर्शनेनाति
शुद्धसमन्वितः
१० तेनातिहृदो
वयसानातिहृद

नामोषधीनां प्रभावः गगनगामित्वादिकलं जानातीति तथा तदनुरासमेरुविद्यासचविशारदो निपुणः ८ प्राचखावकथयन्
पुनैकानां देशानां दर्शो दृष्टान्तेनातिशयितया अदया समन्वितो न गतः स कीययेव अदयातादृशो निधिर्दशितः अहम
योयं पुरुषो योयं ह्रुदः सपवसरति स्तेः १० प्रतिविलीया परिमादर्शने महंदा उर्निमित्तं तस्य मध्यमवयवादि दर्शनात्

निमित्तं सुगयनाह तमिति अदसिपिभुमसि ॥

अप्रतिहताऊजायसजिता मंत्रौषधिप्रभावेसस्तिफलितेदर्शयानि योजनानामिति ॥ विपश्चितोनिश्चितस्य आदयान्प्रवृ
 षा ॥ १५ पादलेपेहरदेशयथेस्तिगतिसाधकमौषधिविशेषमर्दने तस्यमंत्रप्रभावमीक्षितदिगमनात्मकमाहप्रभि
 मंत्रयामासेतितेनजिगमिषुणावास्त्रेणानाख्यातांकथितो यत्त्रतःमंत्राभ्यासजेनकरणाविशेषेण ॥ प्रसवणैर्मन्त्रैरन्तिते

वास्त्रेण ३. मंत्रौषधिप्रभावेणविपश्चितिहतागतिः योजनानांसहस्रंदिदिनार्थेनचुनाम्यहे ॥ सा
 कंणेरय ३. ततःसविप्रसंभूयःप्रसवावेदमादयान् अहधानोवचस्त्रस्यवास्त्रेणविपश्चितः ॥
 ममप्रसादंभगवत्करुमंत्रप्रभावजे इष्टमन्त्रांमममहोमतीवेष्टाप्रवर्तते ॥ प्रादात्सत्रास्त्रेणार्थ
 सौपादलेपमुदाहरीः अभिमंत्रयामासंदिशतेनाख्यातांचयत्त्रतः ॥ तेनात्रुलितपोदायसहि
 जोहिजसतमः दिमंचनमगारुष्टनानाप्रसवणान्तिते सहस्रंयोजनानांचदिनार्थेनचुनामियन्
 प्रायास्यामीतिसंचित्यतर्धेनापरणादि ॥ संप्राप्तोदिमवत्पुष्टंनानिज्ञाततनुर्दिनः विचचारतत
 सत्रतर्दिनास्त्रतभूतले ॥ पादाकांतेनतस्याश्वतर्दिनेनविलीयता प्रक्षालितःपादलेपःपरमौषधि
 संभृतः ॥ ततो जउगतिःसौषधतश्चेतश्चपर्यटन् दहर्षातिमनोत्तानिस्सन्ननिर्दिमभूभृतः ॥
 उपगोणदिनीयेनतस्यदिनस्यार्थेनापरगह्वरेण प्रागमिष्यामीतिसंचित्यागादिनिर्घृणान्वयःवाकास्याउकर्मनम् ॥ नप्रति
 प्रायेनज्ञाताकांतातनुयस्यविचचारपरिवभाम जदिनेनतकारेणास्त्रेणप्राक्ष्यदिनेभुवस्तलेष्टमूर्द्धदेश ॥ पादाभ्यामाकांते
 नरुमितंशूरीनेनविलीयताविगलताप्रक्षालितोपावितः परमाभिरुक्लृष्टाभिरौषधिभिःसंभृतःसशृणः ॥ पर्यटन्परिभ्रम

नहिमभूरुहेहिमावतससार्निपस्यान् जउगतिर्मर्दगमनः ५५

मा ७
ही
२२५

सानुनिवर्णयति सिद्धेत्यादिसिद्धैर्गन्धर्वैर्जुष्टानि प्रीत्यासेवितानि किञ्चैरभितोरुतानि सगीतिकानि तद्यादेवादीनां कीडावि
हारे रम्याणि रत्नस्तनः समंततः ॥ तद्यादिद्यानामस्य रोगराशौ शनैराकीर्णति आहतानि सानुमवलोकयन् नारदप्यतत
मिनययो शीतवशादद्भुतसजातवस्त्वलोकनादाप्रकर्षणे भूता उद्भूताः पुलकाशमात्रायस्य ॥ दिमालये वर्णयति
कविदिन्यादिनाचिभिः प्रसवरोभ्यो भृशप्रवसस्तानलपातास्तैर्मनोरमे हिमवते ददर्शेत्यनयः ॥ यथा प्रहस्यतो शिखिना

सिद्धगन्धर्वजुष्टानि किञ्चैराभिरुतानि च कीडाविहाररम्याणि देवादीनामितस्ततः ॥ दिव्यास
रोगराशौ शनैराकीर्णमवलोकयन् नारदप्यतदिजश्रुः प्रोद्भूतपुलकाशुने ॥ कचित्सप्तवराभृष्ट
जलपातमनोरमे प्रतप्तस्त्रिखेकेकाभिरम्यतश्च निनादिते ॥ दास्यद्वेकायष्टिकायैः कविजाति
मनोहरैः पुष्कोकिलकलातायैः प्रतिहारिभिरनिते प्रकुलतरुगन्धेनवासितानिलवीजिते सु
दाप्रक्तः सदृशो हिमवते महागिरि ॥ दृष्ट्वा वनदिनसतो हिमवते महावले शोभत्यामोति सं
चिन्मगतिं चक्रे गृहे प्रति ॥ विभृष्टपादलेयोश्च विरेणान्नितकमः चिन्मगतामासु किमिदं मया ता
नादमुष्टिते ॥ यदि प्रलेपो नष्टो मे विलीनो हिमवारिणा शैलानि उर्गमश्चायं हरवारमिहागतः २८

मयूराणां केकाभिरम्यतपकतो निनादिते ॥ दास्यद्वेकायष्टिकायैश्च मनोहरैर्निनादिते कचित् पुष्कोकिला
नां कलैर्मधुरैः सुदृष्ट्या लायैः प्रतिहारिभिः कर्णप्रीतिदायिभिः ॥ प्रकुलानां तरुणागन्धेनवासितः सुगन्धि रनिलस्तेन वीजित
मातिने ॥ सः परस्मिन्दिने गतिं गमने मतिं वाचके ॥ नदित्यमं दीभूताः क्रमाः पादविसेपायस्य ॥ विलीनो विगलितः प्रनिशये

नः खिन्नगंतुमुहं चितं शसः ॥

२२५

नतश्च किमनग्राह प्रयास्यामीति क्रियायानिमकमानुष्ठानात्मिकायाहानिलोपं तत्रापि सुखं कर्म ग्रीनां गार्हपत्यादीनां सुख
 एणादिकं च प्रवर्तते कथं केन प्रकारेण कारिष्यामितीत्यमदत्तं कटेः स्वमागतं समापतिने ॥ न चातिरमणीयपर्वतदर्शना
 दहेनमग्राह इदं रम्यमिति सकालाग्राहस्य नयास्येनयास्यामिग्रहानां संवत्सराणां शतैरपि १० अतिरमणीयानिवत्

प्रयास्यामि क्रियाहानिमग्रि सुख एणादिकं कथमत्र करिष्यामि संकटे मदहागते ॥ इदं रम्य
 मिदं रम्यमित्यासित्वरपर्वते समाग्राह इदं रम्यमित्यासित्वरपर्वते १० किञ्च गणां कलालापाः स
 मेताहोत्रहारिणाः प्रफुल्लतरुगंधश्च आणामन्यतमद्वुति ॥ सावस्पर्शस्तथावायुः फलानि
 रसवन्ति च इति प्रसभं चेत्तामनात्तानि संगांसि च ॥ एवं गते तपश्चेत्येव दिकं चित्रयोधने सम
 मोपादिशेत्तार्गे गमनाय गृहान्ति मार्कण्डेयः ॥ एवं सचितं यन्निघोषभा मचदिमाचले भ
 द्यादौषधिवलो वैक्रयं परमं गतः १५ तं ददर्श भमं तं च मुनिश्चेष्टं वशुधिनी वराप्रसममहा
 मागामौलेया रूपशालिनी १५ तस्मिन् नृष्टे ततः सा भूदिजवर्षे वशुधिनी मदनाकृष्टरूपा सा
 नुरागादितत्तत्तात् १६ चिंतयामास को नैष रमणीयतमा कृतिः सफले मे भवेन्नमपादिमं

॥ इति मयव

मासेचनकात्याह किञ्च गणामिति मत्त्वतिप्रामोति १० प्रसभं प्रसभ १० गते प्रामोति उपदिशेत्त शिलयेत् ११ वैक्रयं देयं परमं इह
 छेयं भष्टं पादयोरोषधिलेयनं वलं यस्य १५ मूलस्यापयं मैलेयामौनेयेति पादांतरं स्वात्मादित्वादयेण १६ नावमन्यते मानय

॥ इति ॥ १२

मा ७
ही
२२६

अस्यातिरमणीयतेवसीयेतीत्यात्मनः सानुरागतं न किञ्चिद्दोषोति संधिगर्भः ललितासवित्तासागंभीरताजेन संदृष्टेर्दर्श
नक्रियायाः प्रत्योस्यानेन सदृशः ऊतोभुविस्मान् १२ अस्यासादृश्यमेव व्यतिरेचयति दृष्टारतिकथमिति सादृश्याभावे विंतापो

अहोस्पृष्टमाधुर्यमहोस्पललितागतिः अहो गंभीरतादृष्टेः ऊतोस्पसदृशोभुवि १२ दृष्टादे
वास्त्यादेत्याः सिद्धगन्धर्वकिन्नराः कथमेकोपि नास्पस्यतस्मिन्महात्मनः १३ यथाहमास्मि
नमयेवसानुरागस्तथा यदि भवेद्भवेदत्रमयातक्ततः पुण्यमेव यः ४० यथेषमयिसास्त्रिग्या
दृष्टिमयविषातयेन कृतपुण्यानमनोमोयैलोकोवनितानतः ४१ मार्कण्डेय उवाच पंचमे
विंतायेतीसादिव्यपोविस्मयत रा आत्मानेदर्शयामासकमनीयतराकृतिं ४२ ततोदृष्ट्वा
दिजसुतश्चारुशपोवश्रिणीं सोपचारं समागम्यवाक्यमेत उवाच ४३ कान्ते कमलगर्भाभे
कस्यकिंचानिष्टमि वास्त्यगोहमिहायातो नगरादरुणास्पदात् ४४ पादलेपोऽमेधस्तोवि
लीनो हिमवारिणा यस्यानुभावादशंदेमागतो मदिरेतणे वश्रिण्युवाच मौलेयादं महाभा
गनात्प्राख्याता वश्रिणी विचरामि सदैवात्र मणीये महावले ४५ ॥

न कमवयं १४ अयं यदि मयि सानुरागो भवेत् अनेनास्माभास्यपानां साफल्यं सात्तनायोनितं ४० पतदेव दृष्टयनियदीति
सास्त्रिणां अतिहार्दं ४१ दिव्यो विदमराः ४२ सोपचारं अभिवादानादिपर्वकं ४३ ४४ धस्ताभृष्टः अनुभावात्प्रभावात् रमणी

मेसदोमसवलेदिमावले ४१

२२६

प्रशाधिप्राज्ञापय ५० तनुपायेसात्मयितिकेतशांमृपं कृत्स्नानां समप्राणां कर्मणां ५१ हात्मातोपेन हानिर्वासात्पमेशः स
 प्रमापतौ रतप्रापदः ५२ कर्महात्मा सात्मानावृष्टितं देशादनकोतकं सात्मानं च विन्दति प्रशस्यते इति न सूयते प्रवासः देशादन
 हेभीरुमेममदेशदर्शनकोतकमपराधमपराधयोग्यं भवति अपराधोननुपानुष्ठानं ५३ अतः प्रादसत इति तिष्ठतः तिष्ठतः

सादेव दर्शनादिप्रकाशवैकृत्यनोगता प्रशाधियन्त्राकार्यतदधीनासि संप्रतं ५४ ब्राह्मण-
 ये मोपायेन गच्छेयं निजंगेदं अविस्मिन्ने तं समावल्लमे संनिर्भवेत्कृत्स्नकर्मणां नित्यनैमित्ति
 कानां तस्यासा निहिजन्मनः भवत्यतस्त्वेकत्वाणिमप्रमुदरमानितः ५५ प्रशस्यते न प्रवासो ब्रा
 ह्मणानां कदाचन अपराधं तमेभीरुदेशदर्शनकोतकं ५६ सतोष्टदेहिनाग्रस्य निष्पत्तिः सर्वक
 र्मणां नित्यनैमित्तिकानां तस्यानिरेव प्रवासिनः ५७ सात्वे किं वदुनोक्तेन तथा ऊरुसमर्थमे यथा
 न संगते सूर्ये पश्यामि नित्यमालयं ५८ वशधिसुवाच मैवैवृद्धिमदाभागमाभूत्सदिवसो मम
 मां परित्यज्य अतं निजंगेदे सूर्ये पश्यामि ५९ इतरेष्वतरः स्वर्गाय तो न हि जसतम ततो वयं परित्यज्य
 तिष्ठामो न सरालयम् ५९ सतं सदमया कोतकांते अतदिनाचले रममाणो न मर्यानां वा न्यवा
 संपादने ५९ वदुनोक्तेन किं प्रलंसात्तं तथा ऊरु अतसंगते न प्रसूयाने ५९ परयस्मिन्निवसे मां परित्यज्य निजंगेदे गतासि ५९
 यतो यस्मान् इतो स्मादिमानयात्सर्गो रम्यतरो न भवति ततस्तस्मादेतोर्वपममरसा सरालयं स्वर्गं परित्यज्य अतदिनाचलेति
 श्रामो नो मयोक्तं नैव तवापि स्थितिर्योग्येति ५९ कोतैरप्ये मर्यानां मरणार्थमिहा वां धवानां कर्मणां न स्मरिष्यसि प्रधीगर्थे

नास्ति स्थितिः ५५ ॥

निकर्मलिखणी ५१

मा ७
टी
२२७

तेतभ्यं ५५ वृष्टं पुदं मिष्टं वात्रे ५० शय्यात संश्रमिन्नश्रीसीनस्यतिष्ठत इति यावत् ५५ यौवनस्योपपन्नयो हृदिः ५५ कलेमपुं
उन्मना उक्तं गिठता ५० मां मासुः तीः मास्यशः प्रत्यया सृष्टं गमना यथा चित्ता संलभ्येव कामा कोमा मामभ्युपेयि सु
नयव उष्टे इति योग्यमामं प्रणाम ५१ इत्यममादिकं सायं प्रातरग्नौ जने शय्यात तत्तयो हो कस्य छति ददाति किंच वै लोका मे

सुनोवसाएनेका रात्र्यभ्युत्थानुलेपने दाय्याम्यन्नया हेने सारुणो वशगा कृता ५१ वैरा
वीणासने गीते किन्नराणां मनोहरं अंगारुदकरो वा पुमं दृष्ट्वा मसुदकं प्रवि ५० मनोभिलषिता
शय्यासंगं मनुलेपने इह सनो मराभा गृहे किंने धिकं निजे ५१ इह सनो नैव न राकदा विने
भां विष्ठाति विदशाना मियं भूमि र्यौवनो पचय प्रदा ५१ इह सनो नैव न राकदा विने
रा आलिङ्गि गमसीरेति पुनं ती कल मुत्तना ५० कास्तगा उवाच मां सा स्यादोर्ध्वनाम्य उष्टेयः
सदृशस्तव मया मया या चित्ता तनमये वाभ्युपेयि मां ५१ सायं प्रातर्जने इहं लोका न्यच्छति
शय्यातान् वै लोका मेतदा विले मूके प्रतिष्ठिते ५१ वशं यत्नवाच किं तेना हे प्रिया विप्रमणीयो
न किं गिरिः गन्धर्व विषा यगदी स्यात्काभीष्टादिकस्तव ५१ आस्तगा उवाच प्रभीष्टा गा हे पत्न्यायाः सत
ते मे प्रया प्रयः रम्य ममाग्निशरणा वैदी विष्टुरिणी प्रिया ५५

तदा विले प्रगो प्रास्ता इतिः सम्यगादित्यमुपतिष्ठति आदिमाजायते वृष्टिर्हृष्टे रमेततः प्रता इति कर्मिण ह्ये प्रतिष्ठितं प्रतिष्ठा मा
गतम् मूके पतते न जानीषे मामि प्रायं संवोधने ५१ अग्निशरणा मग्निपुं हे विष्टुरिणी ह्यमादिविष्टर उक्ता वैदीयत भूमं मग्नि येनिते

निरर्थमेव मर भित्तवती ५५

प्रष्टावात्मगुणादयादयः पूर्वोक्तः तेष्वासादौमुख्यगुणोदयात्तमाने गणशोदयोमहर्मपालकेनिसाकृतेमेवोयनं ११ सात्त्वनिद
यासद्वेदशयेसाद्वद्विपुकेति प्रीतिमतीमेममुक्ता मिथाप्रसत्ते १३ पचारादरोमात् १५ प्रसाम्यदेशात् १६ शस्यतेयोग्या
भूयते भोगप्रयोजनायेवेष्टाक्रियानस्यते तादृशीचेष्टाचेरलोकेकेशायः ३ लायप्रत्यपरलोके प्रफलाप्रदा नरकादिविपरीत

वश्चिमुवाव प्रष्टावात्मगुणापेदिनेषामादौदयादिज तां करोषिकयेनतेमपिसहर्मपाल
के ११ तद्विपुक्ता नजीवामितथाप्रीतिमतीतापि नैतद्वद्वाम्यहंमिथाप्रसोदत्तेममानव १० वा
स्मृता ३ यदिप्रीतिमतीसत्येनोपचाराद्वीषिमो तदुपायसमावहयेनयामिसमानये १५ वश्
चिमुवाव निजमालयमप्यस्माद्वान्मास्यमसंशये स्वल्पकालेमयासायंभुलभोगान्तरुर्लभं ११
जास्मृता ३ वाव नभोगायाविप्राणांशस्यतेद्विवश्चिनि रद्वेष्टायाविप्राणांवेष्टाप्रेत्याफलप
दा ॥ वश्चिमुवाव संशयोमियमाणायाममकृमापरवते पुण्यमेवफलंभाविभोगास्माप्यत्र
जन्मनि ॥ एवंवहयमप्येतन्नवोपवयकारके प्रत्याप्यानादहंरत्नेचपापमवाप्सि ॥ वा
स्मृता ३ परस्त्रियेनाभिलषेदिमृचुर्गुरवोमम तेनतांनाभियांछामिकांमेविलपशुष्यव ॥

फलप्रदा ॥ संशयोपालने ॥ एवंवसतिहयमप्येतन्मूर्खलोकोक्तमिहभोगः परवमन्ताणजेपुण्यतवोपवयकारकंवहिका
के प्रमथाउष्टानेयममराणतववपायाविर्भावस्तेनचवनरकादिपातेनमहानर्थ उपचिनोतीतिममराणमेवतवप्रकृतरम् ॥ का

मेपर्यंतविलपयितुंरुपुष्पशोषशक्तिः ॥

मायु.
दी
२२८

सहजानो स्वधर्मदाह्यविशेषपुक्तानां संकटयति तानामपि सेशादेव तारतेतीति तान्मर्थेणादरमुक्तेति महान्भागोभार्य
अभ्युदयनिः श्रेयसहेतुस्वधर्मस्वरुवावाचलनयेयस्य उपांशुनामथमयावाचा ॥५॥ योनिःकारणं नामतोमस्मात् ॥५॥
साकमग्रीनामाप्यायनात्प्राद्वतिप्रसेपात्प्राप्यायितोदेवाहृष्टासस्यादीनां हेतवो भवेति सस्यादाहृष्टादेर्जीवनीपापादस्ति
लेजगद्भवतिसंज्ञं लभते नामतः नामस्मात्कृतमिन्नलिताहेतोः तथा वसरतिः प्रयोशास्त्राद्वतिः सम्पत्तादिममुपतिष्ठति

मार्कण्डेय उवाच इत्युक्ता समदाभागाः सृष्टायाः प्रयतः शुचिः प्रादेदं प्रतिपत्ताग्निगार्हपत्यमु
पांशुना ॥५॥ भगवन्नादं पत्माग्नेयोनिस्त्वं सर्वकर्मणाम् त्वन्नश्चादवनीयोऽग्निदेदिणाग्निश्च
नाम्यतः ॥ युष्मदाप्यायनादेवाहृष्टासस्यादिहेतवः भवेति सस्यादाहृष्टादेर्जीवनीपापादस्ति
नः ॥ पवेत्तन्नो भवत्येन येन समेन चैजगत् तथाहमपि संगेहं पश्येयं सति भास्करे ॥
यथा वै वैदिकं कर्म स्वकालेनोक्तं मया तेन समेन पश्येयं गृहस्यो घटिवाकरं ॥८॥ यथा
च न परद्वये परदारो च मे मतिः कदाचित्सा भिलाषा भूतयेतत्सिद्धिमतमे ॥

प्रादिप्राजायते हृष्टिर्हृष्टेरनेततः प्रजायति ॥ पवमग्निं तत्तं विरुष्यत देवस्य संकटविमुक्तये प्रमाणभूतमुपस्थापयति
पवमिति येन समेन तन्नो जगदेतद्भवति यथा तया तेनैव समेन प्रमाणतया तद्विज्ञेनाहमपि संगेहं पश्येयं सति भा
स्करे सति प्रतसमिति ॥ स्वकाले प्रनुष्ठानसमयेनो गुत्तं नयत्ते गृहस्यः सप्तिनाहे स्थितः ॥ पततस्मात्तो यगृहप्राप्तात्मकं वा

स्थितं मेतु प्राप्तेन २

ऊनसमतिनमोऽप्यः सन्निधानेनैकत्वे । तेनाग्निनाप्रधिष्ठितप्राश्चितः सत्रास्त्राणाः प्रभामंडलस्य मध्यंगद्वतीतिनयावदीपयज
प्रराजयन् हव्यवाहप्रधिः । तस्यावहयिन्माः सतशमन्येतेताटग्रूपेवाहिनाविष्टरूपेदेवयोषितोसरसः । यथापूर्वभागमने

इतिमार्कण्येयपुराणेस्वरोचिषेमन्त्रेरेव्राह्मणाश्रयाः संवाहोनामप्रथमोऽप्यायः ५१ मार्क
ण्येयउवाच यंचतवदनस्तस्यहिजप्रस्यपावकः गार्हपत्यः प्रागैतुसन्निधानमथाकरोत् ।
नेनवाधिष्ठितः सोमप्रभामणलमध्यगः व्यदीपयनंतदेशमूर्तिमानिवहव्यवाह । तस्यास्तस
तरोतत्रताटग्रूपेहिजन्मनि अनुगगोभवहिप्रपश्यत्यादेवयोषितः । ततः सोधिष्ठितस्तेनहव्य
वाहेनतत्ताराणां यथापूर्वतथागंतैप्रहृतोहिजनंदनः ५ जगामचत्वरपुक्रस्तयादेव्यानि
रीक्षितः आदृष्टिपातामन्त्रेणानिःश्वसोक्तं पिताथरे ततः स्रगोनैवतदानिजगेहमवाप्यसः
यथाश्रोक्तं हिजश्रेष्ठश्चकारसकलाः क्रियाः अथसाचारुसर्वागीतत्रैवासक्तमानसा निःश्वासपर
मानिन्येदिनशेषेनयानिशं निःश्वसंत्यनवयोगीश्वरैतिरुदतीमुद्रः मन्त्रभागेतिवात्मानेति
निन्मदिरेत्तणा ८ नविहारेनचाहारेमणीयेनवाचने नकन्दरपुरस्यपुसाववन्धनदारति ९
प्रसवलितं ५ आदृष्टिपातातदृष्टिपातमभिवाप्यः निःश्वासेनोक्तं पितोपरोयथाभवतिनया ५ यथाश्रोक्तंवेदेप्रोक्तमनतिक
म्य सावहयिनीतत्रैवब्राह्मणपवासक्तं सानुगगंमानसंयस्याः दिनसब्राह्मणदर्शनपात्रस्यशेषं ८ परतिस्त्वासिकं ९

मा ७
दी
२२५

रममाणोकीउमानेस्सहो ईश्वरदेकदाभवेयमितिदोहदं तेनवासणेन ॥ उष्टेनदोषपुक्तेनदेवेनवलाहृततससानीना
तदबोदकचेति सनादृशोमहात्माजनेमिममदृष्टेर्गोचरेकवप्राप्तमतिदेवस्यार्थिलसितमेतत् ॥ अथअस्मिन्नहनिंसंगे
सुरते तियपिष्यतिनाशयिष्यतिपतोऽः खेनसोऽकुंशकः ॥ पुंस्कोकिनस्यनिनादेनेकजिते पुलंपर्याप्तम् ॥ १५ नया

वकाररममाणोवचकवाकपुगेस्सहाम सुकानेनवरागोहानिनिन्दनिजयौवनम् ॥ का
गताहमिनेशेलेइष्टदेववलाहृता कवप्राप्तः समेदृष्टेर्गोचरेतादृशोजनः यद्ययसमदाभा
गोनमयासंगमेष्यति तत्तामागिरचपश्यंमोक्षेपिष्यतिऽः सहः ॥ रमणीयमभूयन्न
पुंस्कोकिननिनादिते तेनहीनेतदेवेतदहनीवायमामलम् ॥ मार्कंडेय इत्येसामदना
विष्णुजगाममुनिसत्तम वसुधेचनदारागुल्लस्याल्लस्मिन्पतितारो ॥ कलिर्नाम्नागन्धर्वःसाजु
शमोनिराकृतः तथापूर्वमभूत्सोयतदवस्यददर्शिता ॥ सचित्तयामासतदाकिंनेसागजगामे
नी निःसासपवनाम्नानागिरावचवशीयनी ॥ मुनिशायतताकिंतकेनचिक्रिविमानिता
वाष्पवारिपीरस्मिन्नमियंयमेयतोमुखे ततःसदधौसचिरेतमर्थकोतकाकलिः तातवाअप्र

भावेणसमाधेःसयथाजयम् ॥ १६

निराकृतःप्रमात्यातःप्रभुसर्वप्रथमेतदवस्थाविरहेगालानां ॥ किंनितिवितर्के निःसासपवनेराम्नानाग्लानाततादना
किंविमानिताप्रवमताकिंशहोवितर्के यतोयस्मादाष्पचारिणापरितःस्मिन्नमार्दीभूतंमुखंधारयति ॥ दधौध्यानेनालोवि

तद्वत्समाधेरेकाग्रस्यपभावेणपरिणामहेत्ता यथातथ्ययथासम्यग्नेस
॥ १७

हे मुने न हि साय विशेषेण सात्वाभावेर्भाग्यदेन धि पुण्यकर्मभिः पुण्यकृतैः पूर्वजन्मवृष्टिः समेत उपपादितं साधितं साधुसम
क ॥ पञ्चावृष्टिनीतिराकृतवती प्रमाणावती प्राणालभा ॥ तत्रैवेति माययात उपपादितमपि प्रमादित्यभिः संशये
इयं स्थिते कालेन कालातिवादेन न किं न तत्रास्ति राशयधारणं करोमि ॥ आत्मप्रभावेण गंधर्वा मायया च वारविजहार

पुनः सचिंतयामास न हि साय मुने कलिः समोपपादितं साधुभागेरेतत्पुण्यकृतैः ॥ मयै
षासानुरागेण वदशः प्रायितासती निराकृतवती सेयमयप्राणाभविष्यति ॥ मानुषे सानु
रागे येन वत उपपादितं स्थिते मय सान्दिग्यं किं कालेन करोमि तत् ॥ मार्कण्डेय ३. आत्मप्र
भावेण तत्तत्सम्यहं हि जन्मनः कृत्वा च वारयशस्ते मिषणा सावृष्टिनी साते दृष्टावरागे सा किं
वित्तुल्लोचना समेत प्रादुतत्वे गोपसी देति पुनः पुनः तया तज्ज्ञानसंदेहः परित्यक्ता मिनी वि
ने तत्रार्थमैः कष्टतरः कियलापो भविष्यति मया समेत्यरेणोस्मिन्महाकन्दरनिर्गते मया रिशण
ने धर्ममवश्यं प्रतिपत्स्यसे ॥ प्रापुषः सावशेषं मे वृत्तमस्ति मया मते निहतस्तेन नूने ते दृष्ट्या
हादकारकः ॥ कलिरुवाच किं करोमि कियदाहनिर्भवत्यसतो मम त्वमप्येवंविधं वाक्यं ब्रवी

निषणा ग्रासीना ॥ तं कलिनं दर्शनवशात्किं विना देहं सर्वे तेन शालो न निरस्ता तात्तं देहं कले विवर्तिते लोचने यस्या समे
य उपसंगम्य ॥ तत्कृतं घेतितं तत्रोदेकपुनरोति इः स्वदः ॥ यद्यप्येवंतया धि धर्मपाशस्येवेमाद मयेति प्रवश्यं निः
संशये ॥ निहतः प्रमादतः ॥ मुनास्मिन्मोसतस्मिन्मृतः पंचविधं मया रिशणने धर्ममिमादिवाक्यम् ॥ ॥

पितृभूमि २३ ॥

मा ७
टी
२३.

230

तत्रस्मात् यदहं वीमिनं तं पदिकरोषे कुरुषे स्मादस्तु ॥ अनाशंकमसादिगुं ॥ शनिस्त्रापादिकाले मायाया विरमितत्वा इति
समये स्वात्मनो र्दर्शनं तथा सह प्रातिवधकालिगद नात्मसंभोगसमयेति संसर्गः संयोगः हेतुमूः १ स्वयंस्यानव्यं ३ आ
नदहं संकटं प्राप्नोयद्वीमिकरोषितत्त यदितत्संगमो मे स्याद्भवत्या सह नात्यथा १८ वशधि
मुवाच प्रसीदयद्वीमिकरोषितं तं मया अवीमिनदनाशं के यमेकार्यं मया पुना ॥ क
लिरुवाच नात्मसंभोगसमये इष्टं यो हं नयावले निमीलितान्ताः संसर्गस्तव सुभूम्या सह १
वशधिसुवाच एवमवतमभं नेयथेच्छसितथास्तनत् मया सर्वप्रकारेण वशे स्वेयं नवापुना १९
शनिमार्कण्डेयपुराणे सारोचिषे मन्त्रे नरेकस्य सरः संयोगो नाम हितीयो ध्यायः ॥ मार्कण्डेय
ततः सरतया सोऽथ रामगिरिसानुषु फलत्काननहृद्येषु मनो ज्ञेयु सरः स्रव कन्दरेषु वर
मेषु निम्नगा पुलिनेषु च मनो ज्ञेयु तथान्येषु देशेषु मुदितो दिज १ वह्निनाथि धितस्यासी
च हयततस्यासा अचिंतयद्भोगकाले निमीलितविलोचना ततः कालेन सागर्भमवाप पुनिस
तम गन्धर्ववीर्यनोरूपे चिंतनात्तु दिज नमनः ५ तां गर्भधारिणीं सोऽपि चिंतयता वशधिनो विप्र
पथरायानस्तया प्रीत्या विसर्जितः ५ ततो जज्ञे यपुनिमाञ्जलमिवाविभावसः सरोचिभिर्धया
दिजः समतितमो ध्यायः ॥ १३ ५ दिव्यानां गर्भग्रहणं तावदेव संयोग इत्याह तामिति सोपीतिकलिः तथा वशधिया
प्रीत्या मेधा ५ सैरात्सीयैरोचिभिर्दीप्तिभिः ६ ॥

सुमेधासयसकलादिशः ६

शशलांकनश्रेष्ठः ८ महामनाः उदारचित्तः ९ मीरिप्रस्ये पर्वतमानुनि १० पनेसरोविषं ११ वीरगोवाकोउक्तेसतिविभक्तिलो
पग्राविः काभयवशातश्चासनेयग्राह्येयस्तेनसुतानित्वरितोच्चरिताम्यहराणीयवतत् १२ चारुधनः सतापोजातेतिशेषः १३

सरोविर्भिर्घतोभातिभासानिवसवालकः ततः सरोविरिमेवनाम्नास्यातिवभूवसः १४ वद
थसमहाभागोवपसानदिनेनया गुणोवैश्रयथावालकलाभिः शशलाञ्छनः १५ सजग्राह्य
नुर्वेदेवैदानियामहामगाः शान्तवाश्चमहाभागस्तदायौवनगोचरे १६ मन्दरादौकदाचित्सावेचरे
आरुचेष्टितः दृष्टौकोतदाकन्योगिरिप्रस्येभयातरो १७ शयसेतिमिरीदौनेसातदावाकमववी
न माभैवीरितिसग्राहभयाविक्रवलोचना १८ किमेतदितितेनोक्तेवीरवाकोमहात्मना ततः सा
कथयामासश्चासादेयसुतासरे कन्योवाच अहमिन्दोवराख्यस्यसताविद्याधरस्यै नाम्नामनोर
मास्यातासतापोचारुधनः १९ मन्दराविद्याधरजासखीममविभावरी कलावतीवाप्यपरासता
पारस्यैमुनेः २० ताभ्यामसहमापाताकैलासतटमुन्नमे तत्रदृष्टेमुनिः कश्चित्तपसातिक्रशक
निः सत्तानकगदेनिलेजाहरयातातितारकः मयावहसितः क्रुद्धः सतदामाशशापह २१ तामहा
मसरः किंचित्कपिताधरपल्लवः तयावहसितोयसावनायेउद्यतापसि २२ तस्मातामविरेगो
वरात्तसोयहरिष्यति दनेशापमत्सखीभ्यामसनुनिर्भासितोमुनिः २३
पारनाम्नोमुनेः २४ २५ हरयातातितारकशक्तिकोटगतः २६ तामहामानितामसरशतिमुनिविशेषणं तयेमर्थशापवाकं २७ २८

मा ७
टी
२३१

जास्मिन्नेतपसिद्धितेनधिकशतयोगेहिनीयाश्रुतांमार्ग्यादन्तेति ॥ तानेः समायात्रास्पदं प्रति ॥ अंगेप्ररीरेतयोयत्मा ॥
यदानुगेपद्यादावमाने नन्दतोगर्जनः ॥ ततोयदिवसेकालासंतसयोगेहिनीया अस्मादत्तगाम्यताप्रतिकरोमीत्याह अत्रा
मस्यतिदृश्यतारहस्यता ११ अस्मात्सकाशात् नत्रसंप्रदायप्रवृत्तिदर्शयति प्रासादिमादिना ॥ मन्मातः पित्रेभामामहा ॥

धिकेजास्मरणमत्तोमारुतेनेनितिलेनयः अमर्षेणैवशुकोसितयमानानिकर्षितः ॥
सोमास्पदेवजास्मरणकोपसंयमनेतयः यत्तुस्माददोशापेनपौरण्यमित्युतिः ॥ यकस्यः
ऊष्टमप्यंगभावायमस्यास्तथातयः नयोस्तेयवसजातेयथाकृतेनतत्तत्तात् ॥ ममाप्ये
वेमहदत्तः समुपैतियदानुगं नष्टुणाधिमहानंदनस्याहरेतिगर्जनः ॥ ततोयमय
दिवसेयन्तेष्टुष्टनमुजति अत्रगामस्यसर्वस्यदृश्यताहमयते ॥ तत्रयच्छामिमंगरत
रत्तसोस्मान्महापुते शरात्सायेभवस्यादौस्येरुदः पिनाकधृत ॥ ५ सायंभवोवसिष्ठा
यामिहवर्षायदत्तवान् तेनापिदत्तमन्मातः पित्रेचित्ताप्रथायैव ॥ प्रादौहोहादिकंसेपिम
त्पित्रेष्टुष्टः स्वये मयापिशितितेनवीरसकाशाहालयापितः दृश्यं सकलास्त्राणांमशेषां
नाशने तदिदृष्टान्तोशीघ्रमशेषासपरायणा ततोतदिदृष्टात्मानेमनरात्तसमागतम् ॥

यचित्ताप्रथायाय ॥ सोपिमयितः षष्ठुरश्रित्ताप्रथोमत्पित्रेहोहादिकंउहादेहयैतकंमत्पित्रेदौ पितः सकाशात्तशिति
तेष्टुष्टीते ॥ अशेषाणांसर्वेषामस्त्राणांपरायणंसाकल्पम् नहिवातदेनेर्थातोर्जकारादेशः ततः तनास्त्रदृश्येन ॥ ॥

२३१

१८२० भस्मायभोजनाया तद्वक्तः १० यद्यरातसपनां शुद्धनतस्य मुनेर्वचस्तथ्यं सत्यमस्त ११ १२ दृष्ट्यादर्शने निवेश्य संस्थाप्य

मार्कण्डेय उवाच तथेत्सु केन तस्तेन वार्धुप्यं स्पृशत स्य तत् प्रसाणां रूदयं प्रादात्सरदस्य निव
नैवम् १० यत्तस्मिन्नेतरे रत्नसूत्राधीषणा कृतिः मर्दमानं मर्दानादमाजगाम तत्राति ११
मयाभिभूता केन राणमुपैषिदुत मेदिमे भस्माय किं चिरं गतिं कुवाणो तददर्शसः १० स्वरोचिं
नयामास दृष्टान्तं समुपागतं शुद्धात्वेष्ववस्तस्य तथ्यमस्तमहा मुनेः ११ जग्राह समुपेत्येनां
त्वरया सोपि राक्षसः आदिवादीति करुणं विलयं तौ समथमां ततः स्वरोचिः संकुरुद्वयं स्रजं
तिभैरव दृष्ट्या निवेश्य तद्वत्ताददर्शानि मिषेक्षणाः ११ दाहाभिभूतः सतदात्तायुत्स्य निशावरः
प्रसोदशाम्यतामसं प्रयतो चेत्तभाषत १५ मोक्षितो हं तया शायादति चोरात्तदा मुने प्रदत्ताद
तितीत्रेण वस्त्रमिति राणी मता उपकारी न मे तन्नो मदाभागाधिकी परः येनाहं समदकृष्टात्तदा
शायादि मोक्षितः स्वरोचिरुवाच वस्त्रमिति राणमुनिना किं निमित्तं मदात्मना प्राप्तं स्त्री कीदृशं मे
वशापोदतो भवत्सरा १० राक्षसः ३ वस्त्रमिति राणी भवमायुर्वेदमधीनवान् त्रयोदशाधिकारैश्च ११
अनिमिषेक्षणाः निमेषरादिनेक्षणाः ११ दृष्टिदोहेनाभिभूतः १५ अतितीत्रेण अतितीत्रेण १५ १६ १७ प्रष्टुसायवणा

अष्टधाकायवाल्गुहादिभिरष्टभिः प्रकारैर्मितं यदाह कायवाल्गुहोर्ध्वगंशल्यदंष्ट्राजराहृषान् प्रष्टावेगानितस्याद्भिरिक्तित्वा
नेषु संस्थितेति शान्तिकपोष्टिकामारणमोहनादिभिरस्योदशभिरप्येकैः प्रकारैरुपलक्षितं त्रार्थवेगं वेदप्रत्यया प्रवेद
मपीतवानथिजगे १८ प्रष्टाः कत्यायाः जनकः पिता खड्गिनः खड्गसिद्धस्य १९ ५० ५१ अंतर्धानेनानिरोहितदेहेन ५० अंतरे

मधोमृष्टमासतावत् ५३ प्रत्यभिज्ञायप्रवृत्त्यायहासाहेतोः कोपवशाद्विकंपिनीकन्धराग्रीवायस्यपरुषाक्षरेदारुणावर्णे
प्रवृत्तायप्रनाहत्य ५५ निराकृतान्निरक्ततःदारुणाःक्षुरः ५६ तेनमृनिनाहस्यकैसनि मृडमानसःसह्यक्षुरचितः ५७ ॥

५५
१३२

५० समपमं त्वारितमिदं न चित्वादिषुः स्वाह भक्तो हे निशाचर त्वे गतासि तस्मै मया वृद्धौ सन्निधायितस्य सरोषिषो स्नानेन तपि
 तस्य ५१ संज्ञां चेतनोऽपि धीने स्थाने ५२ प्रतीत्यष्टासा ततस्तस्मान्मुनेः ५३ दिवि भवेद्विद्यै रसै र्वै सै रुजलः पुराणं वपुर्गो धैर्व
 यत्नयोः क्रमवशं न द्वाविशं यवनामया किं त्वत्तेरात्तसो भूता पुनः स्वप्राप्यसे वपुः ५४ न ह्यस्य
 निर्घटाकृद्ः समपमं चित्वादिषुः निशाचर त्वे गतासि तदस्नानलतापितः ५५ पुनः संज्ञा मवाप्ये
 नां मवाप्यसि निजं वपुः तथैव स्वमपि धीने लोके गन्धर्वसंज्ञिते ५६ सोऽहं त्वया मया भागमोक्षितो
 स्नात्स्वदारुणात् निशाचरत्वाय हीरते न मे प्रार्थनां कुरु ५७ इमाने तनया भार्या प्रयच्छामि प्रतीत्यर्त्तं ५८
 प्रापुर्वेदश्च सकलस्त्वष्टां गोपीमया ततः मुनेः सकाशात्संज्ञा मस्तैश्च ह्रीषमहासते ५९ मार्कण्डेय-
 इत्युक्त्वा प्रददौ विद्यां सतदिद्या सरोजलः स्वभूषणाय रेदिव्ये पुराणं वपुर्गो धितः ६० दत्त्वा विद्यां त-
 तः कन्यां सदा तमुपचक्रमे तमाह सा तदा कन्या जनितां स्वश्रुतिं प्रनुरागो ममाप्यवताताती
 वमहात्मानि दर्शनादेव संज्ञातो विशेषणोपकारिणं किं त्वेषामे सखी सा तमत्कृतेऽः खपीरि-
 ने प्रतीता भिलषे भोगाभोक्तुमेतेन वै समं ६१ पुरुषैरपि नो शक्वा कर्तुमिदं नृशंसता स्वभा-
 वकविनैर्माह कृपया वित्करिष्यति ६२ सारे यथा तेऽः खाने मत्कृते कर्मकेयितः तथा स्यात्स-
 र्वं ६३ जनितां तनवं स्वश्रुतिं गंधर्वमपारिणं ६४ पश्चात्तवेति हे सखी मत्कृते मदर्शनाभिलषेनाभिलषामि समं सह ६५
 सभावतः कविनैरपि पुरुषैरपि नृशंसता पाह्यं कपटं वा ६६ ततः खेनाटशः खपुके प्रदमपितथैव तयोः सखीः शोकानलेन

५८ ॥
 सितः खेतच्छोकानलतापितः ५८ ॥

नापि संज्ञापिता ५८

मा. पु.
ही
२३३

आयुर्वेदप्रभावेणोषधिशिखारूपेणमदिस्त्वा नवेउल्लावे सम्पकउत्सृज्यते ५५ विधानेनप्रमादिसाक्षितेन उपयेमेरुफवा
न ६० पितृशृङ्गागशोकं परिहाण्यसोत्तयित्वा ६१ तद्ध्यायात्रगदातरमितिशायेनाज्ञोशृङ्गीनोयोगदोशेनानतरमउत्तिते

६१

सरोचिरुवाच आयुर्वेदप्रभावेणानेकरिषेपुनर्नवे सख्यौतचमहाशोकंसमुत्सृज्यसमर्थमे ५५
मार्कण्डेयउवाच ततःपिशसयेदज्ञानांकन्यासविधानतः उपयेमगिरौतस्मिन्सरोविश्यारुलो
वनो ६० दत्तोत्ततांतदाकन्योसोत्तयित्वाचभामिनीं जगामदिवापागत्यागेथर्वः स्वपुरंततः ६१
सचापिसादितस्तन्यातउद्यानंतदाययौ कन्यकापुगतेयत्रतद्ध्यायात्रगदातरं ६० ततस्तयोः
सतस्तनोरोगघ्नैरोषधीरसैः चकारनीरुनेदेहेस्वरोविशयराजितः ६१ ततोतिशोभनेकन्ये
विमुक्तेव्याधितः शुभे स्वकांमोयोतिदिग्भागेचक्रानेतत्तत्तदीधरे ६५ इतिमार्कण्डेयपुराणे
स्वरोविषेमसंतरेस्वरोचिर्विवाहीनामन्तृतीयोऽध्यायः ॥ मार्कण्डेयउवाच पर्वविमुक्तरो
गानकन्यकानेमुदात्तिना स्वरोविषमुवाचदस्मृण्यवचनेप्रभो ॥ मन्तारविद्याथरज्ञानास्त्रा
ख्याताविभावरी उपकारिन्समात्मानप्रयच्छामिप्रतीह्वमाम् २

जेषधीनारसैः कायेनेहादिभिः रोगघ्नैरोगनाशनैः नीरुने निर्गदे ६१ व्याधिनोवाधेः संकाशान् विमुक्तो निर्गते विशोभागे स
कांमाउद्योतीतिप्रकाशयुक्ते ६५ आदित एकसमतिनमोऽध्यायः तासेका कन्यकाशोक्तवती ॥ हेउपकारिन् उपकारविधायि

मोमार्कण्डेयपुराणेसर्गः २

२३३

सर्वेषां भूतानां रुतानि भाषाः शुभिव्यक्तिमर्थपदवीं प्रसादे प्रसाः तस्य १५ कौमारदावासाद्वसवारी ५ मथौ वसंते पुंजिक
रुतानां मासराशुभाशमभ्यर्त्तुप्रसराशुभाकारोनेपि ६ कामस्य वक्रव्यतां वाच्यते पाठांतरे कामेन वैक्रव्यतां वैधर्म्यं ७ चा
नैर्दृष्टैः स्वापदैः संज्ञते प्राहते संज्ञते वा ८ अरुः तयैराशिनैः नेपाठांतरे अरुः तयैराश्याप्यापमानापोषमाणा ९ सोमस्य क

विद्योचतभंदास्यामि सर्वभूतरुतानिते यथाभिव्यक्तिमर्थेति प्रसादप्रवणो भव १ मार्कण्डेय
पञ्चमस्तनिते नोक्तैः धर्मैः तेन स्वरो विद्या द्वितीया ततः कन्या देवचनमवधीत् ५ कौमारवस
चायासीत्यारोनामममपिता वसुधिः समदाभागे वेदवेवांगपारगः ५ तस्य पुंस्को किलात्ताप
रमणीये मथौ पुत्रा अजगामाश्वराभाशे प्रख्याता पुंजिकस्तना ६ कामवैक्रव्यतां नीतः सतया सु
निपुणवः तत्संयोगे हसुत्यजातस्याममहावले ७ विहाय संगता सावमाता सिमितिर्नेनेन वे वा
तामे कामही एष्टेयात्तश्चापदसंज्ञते ८ ततः कलाभिः सोमस्य वर्धते भिररुः तयैः प्राप्यापमान
दरहो ह्यद्विंयातासि सतम ९ ततः कलावतीत्येतन्ममनाममहात्मनां यदीतायाः कृते पिशां
धर्वैराशुभानना १० नदत्तादंतदातेन याचितेन महात्मना देवारिणातिना समस्ततो मेवातिनः

लाः प्रशला प्रसां विद्येतराति कलावतीति नाम पिशाकने ११ देवारिणा अशरेण प्रलिनाम्ना ग्रंथकतनूतेन १२ प्रतिनिर्वेदात् प्रति
वैराग्यान् प्रात्मनो व्यापादने मारो उद्यता उद्युक्ता समादात्ता यणा देसत्यप्रतिश्रवाः सत्यप्रतिज्ञ १३

मापु
दी
२३४

234

सतीवाक्मादमापुचरति ॥ निधयः सर्वे महापयादयो नव ॥ हेवत्सेयस्याविषायाप्रभावेण निधयः प्राज्ञोपालपिष्यति नो महा
पयादिभिर्निधिभिर्नवभिः श्रुतिना पयिनी नाम विषा ॥ अन्यथा न तं सा सती प्रसादे स सुखः शुभ सुखः ॥ स्निग्धया मत्ते हयाह

मापुचः सुभुभर्त्ता ते महाभागो भविष्यति सरोविर्नाम पुत्रमनुत्तमं भविष्यति ॥ प्राज्ञोच नि
धयः सर्वे करिष्यति तवाहताः यथाभिलषिते विने प्रदास्येति चेत् शुभे ॥ यस्यावत्सेयभावेण नि
धायास्तो गृहाण मे पयिनी नाम विषेयं महापयाभिः श्रुतिना ॥ इत्याह मां दत्तसुता सती सत्यपरा
यणा सरोचिस्तेषु देवीनामया सावदिष्यति साहं प्राणप्रदाय तो वियो संतथावपुः प्रयह्यामि
प्रतीक्षते प्रसादसुखो भव ॥ मार्कण्डेय उवाच ॥ पवमस्ति तितामार सतकन्यो कलावती विभावरीः
कलावत्यास्ति गृहस्थानुमोदिनः ॥ जग्राह वतयोः पाणी सततो समितश्रुतिः नदत्तदेव
तयेषु न संतीक्ष्य प्रभः सव ॥ इति मार्कण्डेयपुराणे सारोविषे मन्वन्तरे सरोचिषो हिनीयति
वाहो नाम चतुर्थोऽध्यायः ॥ मार्कण्डेय उवाच ॥ ततः सताभिः सहितः पत्नीभिरमरश्रुतिः ररा
मतस्मिन् शैलेन्द्रे रम्यकानननिर्जरे ॥ सर्वोपभोगारत्नानि मभूनि मभूराणि च निधयः सशुपा

जङ्गमावशावर्तिनः २

स्या ॥ ॥ आदितो हि सततितमोऽध्यायः ॥ अमरश्रुतिर्देवप्रभः ॥ पयिनी निधिवशीकरणाविषायाः २

नामेवरत्नानादसज्जतिरत्नत्वेनातोनातानुष्कृष्टं ॥ करकानुकमंडलं ५ अथिवासितेसरभीकृतेसरुचिःसरोचिः ५ शिलो
चयेपर्वते ६ तस्यसर्वभूतरुतज्ञताखापनापहंसीवरुवाकोमिथःसंकथनमाद कलहंसीति ललितेसचिलास ५ दयिताभिःपि

सज्जोवस्त्राण्यलंकारानायाह्यमनुलेपने आसनात्यतिशुभाशिकोचनानिययेह्यया ॥ सौ
वर्णानिमहाभागकरकान्माजनानिच तथाशय्यश्चविविधादिद्येरास्तरगौष्ठिताः ५ एवंसताभिः
सहिजोदिसगन्धाधिवासिते रसमस्वरुचिर्भाभिर्भासितेवरपर्वते ५ ताश्चापिसहतेनेत्येलेभि
रेमुदयुज्जमा रममाणायथासर्गेतथातत्रशिलोचये ६ कलहंसीजगादेकाचरुवाकीजले
सती तस्यतासांचललितेसंबंधेवस्त्रहावती ५ यमेयमतिशुणपोयंयोयंयौवनगोचरः ६
यिताभिःसहैताभिर्भुंक्तेभोगान्येषेसितो ६ संतियोवनिनःसाद्यास्तन्योनातिशोभनाःजग
नामसकाःपत्न्यःपतयश्चातिशोभनाः ६ शुभीष्टाकस्यचित्ताताकांतःकस्याश्चिदीशितःपरस्परा
नुरागाहोदास्यतेवातिरुलंभं ६ यमेयंदयिताभीष्टोपेताश्चास्यातिवहृभाःपरस्पराचुरागोदि
यमानोमेवजायते ॥ पतनिशम्यवचनेकलहंस्यासमीरिते उवाचताचरुवाकीनातिविस्मित
याभिःयथेसितानभीसितान् ६ नातिशोभनानातिरमणीयाःपतयोसकानातिशोभनाःपत्न्यःशोभना ६ ॥ दयितानामभीष्टो
निवहृभः ॥ नप्रतिशयेनविस्मितंकलहंसीचत्ताश्चयंमानसेयस्याःतासांसापत्न्यस्यउचरिहरतात् ॥ ॥

मा ७
ही
२१५

235

तो ५

कलहेस्यावचने पूर्वपत्नीकृत्यच कवाकी सवचन मुनरपततयास्यापयेतीतस्यथमने ह्ययेमाह नायेयम्यरति प्रयेसरोत्तिर्ये
नोनभवति यनोप्यामस्याः स्त्रियः सन्निकर्षतः सन्निधानावति कालेन जान भवति प्रयेति न जोतो स्युतस्यथमनेमिमर्थः
प्रमयापिथम्यतहवयति प्रमामिति पदायं प्रमामेका स्त्रियं भुक्तेनाम्योर्हयो विषये स्यमान संवति इति प्रनः ऊतोयम
वमस्येयर्थः ११ उतरार्थे हेतुमाह विज्ञानुरागशक्तिहेतुस्त्रियतश्चिन्नस्यानुरागपकास्मिन्नेवापिष्टानेतिष्टुतिनानेकास्यदेश
ननपवपीतिमान्ये मयुक्तोभार्यासमभविताकथं भविष्यति ॥ यउकं यतोयेदयिताभीष्टरत्नं दितं ह्ययति पताइतिदयितो
वल्लभः पतासस्याविनोदमात्रेकेवलं लीतामात्रमेव यथापरः परिक्रमः पृथग्जनोरातोलीताशोभापारमेवमूह्यनसीक
नायेयनोपतो लज्जानाम्यस्त्री सन्निकर्षतः प्रमोस्त्रियमयं भुक्तेनाम्यो रस्यमान सं विज्ञानुरागय ॥
कस्मिन्नापिष्टानेयतः सति ततोतिपीतिमानेधभार्यासमभविताकथं ॥ पतानदयिताः पतुर्नेता
सां दयितः पतिः विनोदमात्रमेवैतायथापरिक्रमोपरः ॥ पतासां पयभीष्टोयेतकिं प्राणानमुंचति
प्राणिगम्यपरां कोतोप्यातो वैकोतयाम्या ॥ विद्याप्रदानमूलेन विकीनोयेषभस्यवन प्रवर्ततो
नहिप्रमसमेवदोषुतिइति ॥ कलहेस्यतिर्यसोममथम्यारहेमेवच यस्यैकसांस्त्रियेविनेयस्याश्च
नोभ्यतव ॥ सरोविस्त्रभार्याणां प्रेम्णा जैयचारिकमेवाथम्यतं ह्ययति यतासामिति निरुणां दयितानां यययेभर्ताभीष्टोव
ल्लभः स्यान्मुसंभवनायालिउ. तनूनः यदायमपरां मेकां कोतामां लिगति तदेवायमम्याकांतयाप्यातः सनूनदापेमाः
परस्परं विरुहावस्थायास्त्रियतान् प्रोणानत्यजति पकत्वे प्रेम्णाश्चेदयस्य प्रयेपाणां किं नम्यजतितावाप्राणां किं नम्यजते
प्रतोयमारेपमाप्रकथेनेषां प्रेमाविभावः ॥ आशेपमात्रमेव प्रामिदिप्रतयादर्शयति विद्याप्रदानमूलेनेतिप्रमयाभार्य
याविद्यायाः सवभूतसन्नतात्मिकायाः प्रदानेनमूलेन विद्याविहीनोदयविनिपेसमनृहीतः प्रमयावपयिनोविद्यायाः

२५

२५

२१५

मा ७
टी
२३६

भोगपरस्परमभिलाषितस्येवदृष्ट्यानिरीक्षितो नतप्रेमणा ॥५॥ किंचयमहा निरपिमहा नतर्थाः समापततीत्यादयस्येतिथर्म
क्रियाहानिः स्मृतं तदाह सकृन्ति अन्यभार्यया सदसक्तः सन्सदैवतकालेपिप्रमत्ताः कामेऽसक्तः पतयस्मान्प्रमत्ता
सक्तकालेऽप्यसक्तचित्तविरुद्धमितिचलतादर्मक्रियाहानिरेति ॥५॥ एवंस्वविषयसमुपालभ्यफलितमाह यतिताह

अस्यधर्मक्रियाहानिरद्वयद्वानिजायते सक्तोऽन्यभार्ययाचात्तकामासक्तः सदैवयत् यत्तादृशं
न्यस्तद्धीनः परलोकपराश्रुतः तं कामयत भद्रं नो नादंतन्यः स्वरोविषा ॥५॥ इति मार्कण्डेयपुराणे
स्वरोविषयमनेनोऽसरोविरुपालमोनामपेक्षमोऽप्यायः ॥१॥ मार्कण्डेयः एवंनिरस्पमानास्ताह
रितो नम्रगंगाः प्रतास्वरोविशक्ताने समेने पतिते यथा ॥ मार्गवकारचमति सता सोमनि
सन्नम चक्रवाकी मृगप्रोक्तो मृगवर्षा नृगुप्तिनः ॥ समेतताभिर्भूयस्त्ववर्धमानमनोभवः प्रा
क्षिप्तनिर्वेदकपोरे मेवर्षशतानिषट् किंतयर्माविरोधेन कर्त्तव्यमाश्रिताः क्रियाः भुंक्ते स्वरोवि
विषयान्सदतामिरुदारधीः नतश्चनेतिरेतस्यत्रयः पुराः स्वरोविषः विनयो मेरुनन्दश्चप्रभावश्च
महाबलः ॥५॥

शः स्वरोविषयवृत्तेन्यः परलोकान्तरांशुतः कामासक्ततात् तं कामयत को तन ॥५॥ विसमतिमोऽप्यायः पतिते धर्मभृष्टे ॥
चक्रवाका प्रेमाभावनया प्रोक्तोऽप्यलज्जः मृगेण च भूरिमृगी पूष्यानुगतमृतवक्रोक्तः प्राक्षिप्तः प्रतपवमृगवर्षा च नृगुप्तिनः
निर्दिष्टः ॥ प्राक्षिप्तः अक्रिसमये पतताभिर्निरस्तानिर्वेदस्य वैराग्यसकथायस्य ॥ किंतितिवैराग्याभावेपि धर्मप्रवण इति विशेषे

५५
२३६

प्रासूतोदयादयत् ६ पद्मिनीविद्याज्ञतायैतस्यपुरनिर्माणमाह पद्मिनीति सर्वाभोगानुपपादयति साधयतीति तस्या तेषां पुत्राणां
तस्याः पद्मिनीविद्यायाः प्रभावेण ७ प्रकर्षणोत्तमार्गं प्रोक्तं शाका रागां मालाविद्यते यस्यास्तौ ८ निवेदितां प्रतिष्ठापितं ९ प्रतिष्ठा

मनोरमाच विजयं प्रासूते दीवरात्मजा विभावरी मेरुनेदं प्रभावं च कलावती ६ पद्मिनी नाम
प्राविद्या सर्वभोगोपपादिका सतेषां तस्य भावेण पिता चक्रे पुरं यं ७ प्राप्तां विजयं नामका
मयेन गोपवि विजयाय सताया दौ सदौ पुरमुत्तमम् ८ उदीच्यां मेरुनेदं च पुरीं नेदवती मि
नि र्यातां चकार प्रोत्तमं गवप्रकाशमालिनीं ९ कलावती सतस्यापि प्रभावस्य निवेशितं पुरं
तालमिति र्यातं दक्षिणापथमाश्रितं १० एवं निवेश्य पुत्रात्सपुरेषु पुरुषर्षभः रेमेताभिः स
मेविप्रमनोत्तासतिभूमिषु ॥ एकदा तत्र गतो रणे विहरन्त्यथ नृधरः चक्रे यत्पुरं लोकावरा
हमतिहरं ११ प्रधातुका विदधे तत्तदा हरिणांगना मयेव यास्यतां वाणाः प्रसीदेति पुनः पु
नः १२ किमनेन हतेनायमा माशु विनिपातय त्वपानिपातिनां वाणाः १३ खान्तां मोक्षयिष्यति १४
सरोचिरुत्तमं नतशरीरं सरुजमस्माभिरुपलस्यते किं नुतत्कारणं येन त्वे प्राणा न्द्रान्तामिच्छुमि १५
पितासभूमिषु १॥ ११ हरिणांगना मृगी मयेवल्लस्यभूतायां १२ पुनेन लक्ष्मीकृतेन वरादेण मयि विमुक्तं नार्थपवफलिष्यतीत्य
भिप्रायेणाह नयेति १५ सरोचिस्तत्तस्मात् १३ खान्तां दंष्ट्रायत्राह नतशरीरं सरुजं रोगसहितं किं निति वितर्कं हानेत्युक्तं १५

मा ७
ही
२१७

प्रियविरहपवनिवैरहेनोति स्मृणाद अस्मासिति कृतास्पदे कृतप्रतिष्ठं इहास्मिन्नोगे ॥ अथ स्यासिनिश्रुनोषि ॥ इत्येवमिष्टार्थयामि
॥ पशुभिर्नराणां संयोगोतिर्चट्टस्याद तं मृगीति ॥ सापेक्षिते साभिन्नाप परिषज आलिंगय प्रतिमानिता प्रतिशयेन मानिता मृने

मृगवाच प्रत्यासासकृद्दयेयस्मिंश्चेतः कृतास्पदे ममतेन विना मृगसौषधं किमतः परं स्वरोवि
रुवाच कस्तोनाभिलषेद्गुरुसानुरागासि कृत्रवा यदुष्मासौ निजान्याणां मरितकृत्यवस्यसि ॥
मृगवाच तामेवेच्छामि भद्रं ते त्वयामे पदं ते मनः इत्येवमप्युवाच मृगं नयिवाणो निपात्यतां ॥ स
रोविरु तं मृगी च जलापागी नररूपधरा वयं कथं त्वया समयोगो महिष्यस्य भविष्यति ॥ मृग
वाच यदि सापेक्षितं त्विने मयिते मां परिषज यदि वा साधु विने ते करिष्यामि यथेक्षिते एतावत्
हं भवता भविष्यामि मानिता ॥ मार्कण्डेय उवाच आलिंगित तस्मात् स स्वरोचिरे रितो गतो
नेन चालिंगिता स घासाभूदिद्यवपुर्धरा ॥ ततः स विस्मया विह्वलः कालमिदं भाषत साचासौ
कथयामास प्रेमलज्जानशतरे ॥ अहमभ्यर्चिता देवैः काननस्यधिदेवता उत्पादनीया हि मनुस्त्वया
मोयमहामते ॥ प्रीतिमयो मीपसतं भूला कपरिपालके तस्मादयं देवानां त्वामहं वचनाददे ॥

ता ॥ दिव्यवपुर्धरा वनिता ॥ प्रेम्णालज्जया च जगत्पराणि पश्यतम् ॥ अर्पिदेवता अर्पिष्ठा देवी ॥ प्रीतिमयो प्रेम
प्रकाशो वदेवहामि चौरादिकोत्रवदिः ॥ २५ ॥

956.

नः संपत्तौ लताम् ३३

二五

मा ७
ही
२३८

विषयावरुहवुहीनोविरुहेपरमात्मात्रभवपचणसमित्यतोभागेगर्होचितैवेत्याद भोगेचितिप्रासक्तदेकनिष्ठचित्तयेषो
नेषोपरमात्मानिताविशुद्धनिरुपाधिप्रत्यक्षैतन्यानुसारिणीमतिः कदाभविष्यतिनकदापीत्यर्थः भववन्नेषुवेपुष्वसंग
मुपेतानामुपगतानांचनयेवेत्यभयथावरुहवुहेः पुरुषस्यभववेपोऽप्यरिहरत्यर्थः ३५ तादृशाणांवाचनार्थपवउरुह्वेदः
फलतीत्याद पुत्रेमादि सीदंतिविशारवोभवेति तत्रदृष्टान्तः सरशति सरसोयः यंकार्णवसस्मिन्मग्राजीर्णाजर्जरावनगजा

हंसउवाच भोगेसासक्तचित्तानोपरमात्मानितामतिः भविष्यतिकदासंगमुपेतानोचवन्मुष ३६
पुत्रमित्तकलत्वेपुसक्ताःसीदंतिजंतवः सरःपंकार्णवेमग्राजीर्णावनगजाइव ३७ किंनपश्य
सिवाभेदेजातसंगेसरोविषे शुवात्मात्मासंसक्तंमग्रेस्त्रेहाम्बुकरंमे ३८ यौवनेतीवभायी
ससंप्रतेपुत्रनष्टेषु सरोविषोमनोमग्रेमुद्गरेप्राप्यतेकृतः ३९ नाहंसरोविस्तृतस्यःस्त्रीवशो
वानलेचरि विवेकवाग्भोगानोविनिहतास्मिसंप्रते ४० मार्कण्डेय ३० सरोविरेतदाकर्ण
जातोदेगःखगेरितम् प्राणयभायीस्त्वपसेयथावेवतपोवनम् ४१

यथासीदंतीत्यवयः १० विषययंकार्णवेसरोविरेवदृष्टान्तस्याद किंनेति स्वरूपवाम्बुसहितः कर्दमोज्ज्वलः ३८ तस्यचेया
क्वालोनिर्णयकतामेवपूयान्तस्याद यौवनेइति पुत्रेषुनष्टेषुच उद्गरेततउत्कर्षणं ३९ नवाहंसरोविरेतिसंप्रतेनिषेधःने
नतस्योवेतिकिययास्त्रीणांचरणोपीनोवादेजलेचरिहंसितसुरुषेकृतिचहलमिति सप्रप्राग्रसुक भोगानामितिरूपवर्त
मानेइतिषष्टी ४० एतत्खगसदेससारितवाक्यमाकर्णकताजातउद्गोनिर्वंदोपस्यपवकारेणनष्टवदाकर्णाप्यवोपेति

॥
४१

उदागविवेकवतीधीर्बुद्धिर्यस्य ५१ आदिनश्चतस्रमतिनमोऽप्यायः सरोविषोपत्यं सारोविषः १ तस्य मनोः सताः भूपा लाराजा

नश्चतस्रात्तपोधोरेसहनातिरुदारधीः जगामलोकानमला मिद्वन्नाविलकल्मषः ५२ इति
मार्कण्डेयपुराणसारोविषमन्त्रेरेसारोविषजन्मनामसष्टोऽप्यायः ५५ मार्कण्डेय ३ ततः स
रोविषं नामाश्रुतिमन्त्रं प्रजापतिः मन्त्रं चकार भगवोस्तस्य मन्त्रं तरेष्टुता १ तदेतरेतये देवा
मुनयस्तत्सताश्च ये भूपा लाः कौष्टकेयनात्तादतस्त्वनिशामय २ देवाः पारावतास्तत्र तथैव
तपिता हि ज सारोविषं तरेवेन्द्रो विषाश्रिदिति विक्रतः १ ऊर्जस्तमस्तथाश्रणोदजो लिख्यम
स्तथा निश्चरश्चावरीवाश्चतस्रसप्तर्षयो भवन् ५ चैत्रकिंपुरुषायाश्च सतास्तस्य महात्मनः
समासन्तमहावीर्याः पृथिवीपरिपालकाः ५ तस्य मन्त्रं तरेयावन्नावतन्सति विसरैः भुक्ते
यमवतिः सर्वाहिनीयं चेतदन्तरं ६ सरोविषस्तु चरितं जन्मसारोविषस्य च निशम्य सुच्यते य
यैः अदधानोद्दिमानवः ७ इति मार्कण्डेयपुराणसारोविषमन्त्रेतरवर्णने नाम सप्तमोऽप्या
यः ५५ सारोविषं हिनीयं मन्त्रेतरं समाप्तम् ॥ ॥

नः २३५ तस्य सारोविषस्य मनोः ५ तस्य मनोः सृतिर्विशालस्य विसरैः पादोतरेतदंशसंभवैः ६ फलाभिधानपूर्वकमुपसंहरति सरो

विषाति ७ आदिनः पंचममतिनमोऽप्यायः ॥

मा ७
टी
२३५

पूर्वोप्यायेपयिनीनामविद्यानिधिसेविताभोगोपपादिकेतुर्ज्ञेयनिधीनोत्तरांज्ञानमज्ञानवादपूर्वकमनुष्ठे भगवन्निष्ठादिना
किंनयातिनि तत्संश्रयाः सापयिनीआधारभूतायेषांने ॥ इत्यस्य संस्थितिः संस्थाने अभिहितं कथितं ॥ देवताप्रतिष्ठापनी ५ निधी

कौष्टिकिरुवाच भगवत्कथितं सर्वविस्तरात्तु यामम सरोविषस्तु चरितं जन्मसारे विषम्यत ।
यात्सापयिनीनामविद्याभोगोपपादिका तत्संश्रयायेनिधयस्तानि विस्तरतो वद ॥ श्रौष्टे
निधयस्तेषां स्वरूपं इत्यसंस्थितिः भवताभिहितं सम्यक्प्रोक्तमिदं ह्यहं गुरो ॥ मार्कण्डेयः ॥
पयिनीनामपाविद्या लक्ष्मीस्तस्याश्च देवता तदाधारश्च निधयस्तानि निगदतः शृणु ५ तत्रापि
मम हापयौ नयाम करकक्षुपौ मुकुन्दकुन्दौ नीलश्च शंखश्चैवाष्टमो निधिः सप्तमस्तु भवेत्ते
ने सिद्धिस्तेषां हितायने पते सप्तौ समाख्यातानि धयस्तव कौष्टिके ॥ देवतानां प्रसादेन साधुसं
सेवनेन च निधीनो सिद्धिरष्टानां मानवस्य प्रजायते ॥ पयिनीलोकितं विमं मानवस्य सदायुने
यादृक्स्वरूपं भवति तन्मानिगदतः शृणु ८ पयौ नाम निधिः पूर्वसर्वस्य भवति हि तत् सतस्य न
स्ततामो वत तौ शरणं वनात्पगः ९ दाक्षिण्यसारः पुरुषस्तेन वापि सिद्धिर्भवेत् सत्ताधारो म

त्रष्टौ निर्दिशति तत्रेति ५ अष्टौ संपन्नौ तेषां निधीनो सिद्धिश्च जायते अथिष्टात्प्रसादेन ८ पयौ सिद्धिहेतुमाद देवतानामिति ९ नान्य
शास्त्रंति शनिनामगः तदंशे सौ निमशः स्थिरो भवतीत्यर्थः ॥ दाक्षिण्यमौदार्यं सारो यस्य स तत्सगुणस्यैर्यस्य वाधारः तत्र हेतुः यतो सा

विनिर्वाचिकं सत्तु गुणस्यपानः ॥

२३५

तस्य इत्यसंस्थितिमाह सवर्णोत्पादि परिग्रहे स्वीकारे अतिनरो अतिशयेन कथयिकुं वाणिज्यं ॥ देवनि केतादेवानां तन्मि र्मा
रोमनः संकल्यो यस्य ॥ महापद्मलक्षणमाह सत्ताधारति अधिष्ठितः अधिष्ठाय स्वीकृतः ॥ तस्य इत्यसंस्थानमाह करोतीति ॥
योगशीलेभ्यो योगाभ्यासरतेभ्यः आचमयान्ति वासस्थानानि स्वयमपि योगशीलपवनायतेत्यर्थः ॥ तत्प्रसूताः तस्यान्तराप

सवर्णरूपतामादिधातुनोचपरिग्रहे करोत्यतिनरो सोऽथेतेषां च कथयिकुं ॥ करोति च तर्था
यत्तान्दक्षिणाश्च यच्छति सदा देवनि केताश्च सकारयति तन्मनाः इति यमनिधि लक्षणं ॥ स
त्ताधारो निधिश्चात्मे महापद्म इति श्रुतः सत्प्रधानो भवति तेन चाधिष्ठितो नरः ॥ करोति यम
रागादि रत्नानां च परिग्रहे मौक्तिकानां प्रवालानां तेषां च कथयिकुं ॥ ददाति योगशीलेभ्य
स्तेषामावसथां स्तथा सकारयति तद्धीलः स्वयमेव वनायते ॥ तत्प्रसूतास्तथाशीलाः पुत्रपौ
त्रकमेवात पूर्वदिमात्रान्समासोऽपुरुषाश्च न मुञ्चति ॥ महापद्मस्तु विष्णोः यत्ते समुपपुम
ते ददाति दक्षिणाभूयो दीनान्थपरिपालकः ॥ इति महापद्मनिधि लक्षणं ॥ तामसामक
रोतामनिधिस्तेनाचलौकिकः पुरुषोऽथ तमः प्रायः सुशीलोऽपि हि जायते ॥ वाणास्वहृदिथ
वृषाश्चर्मणां च परिग्रहे देसनां वा वक्ररुते याति मेतुं च राजभिः ॥

माधिष्ठितामरुषास्तस्य तावशताः तेषां तस्यान्तरकारकः शीलोऽपि चैव शान्तगता रुहः संपत्तिः सामाश्रयमाणोऽपि चोतास्तर्वास्त
त्सर्दिप्रकाकर्वन्समापि पुरुषानमुच्यतेत्यर्थः ॥ १० तमः प्रायः तमो गुणवद्भूतः सुशीलः सवर्णः ॥ तस्य इत्यसंस्थानमाह वाणेना

॥ इदं समाप्तं चर्मणि ॥

मा ७
ही
२५.

शौर्यसूत्रीतोपूराणो नान्निषाः तेषां भूभुजोपेयियास्तेभ्यश्च ददाति शस्रकयादिकादम्यनिर्माणादौ न प्रीतिं याति ॥ शुभया
नगः कलानुसारी दस्युतश्चौरिभ्यः ॥ नामसस्तमः प्रधानः ॥ प्रणयनातेः प्रणयान्तिनातेः क्लीनैरिमर्थः कर्मस्यात्कर्मसन्निर्ण
नितानन्तविद्यमिति विद्यासेविसंभं भजने कर्हि विवक्षयापि ॥ कच्छपः कर्मस्तत्सादृश्यमाह समस्तानीति निगृह्यसंहरम् ।

२५०
ददाति शौर्यसूत्रीतोपूराणो नान्निषाः कृयविक्रये च शस्त्राणो नाम प्रीतिमेति च एकस्यै
व भवत्येव न च तस्यानयानुगः दयार्थो दस्युतो माशं संग्रामे वापि गच्छति ॥ इति मकरनिधिल
क्षणं कच्छपश्च निधिर्यो सौ नरस्तेनाभिर्वीक्षितः तमः प्रधानो भवति यतो सौतामसो निधिः व्यव
हरानशेषाश्च प्रणयनातेः करोति हि कर्मस्यानखितोश्चैव न विद्यमिति कर्हि विवक्षितं समस्तानि यथै
गानि निगृह्यास्ते च कच्छपः तथा विष्टभ्य रत्नानि तिष्ठता कलमानसः न ददाति न ताभुं क्रेतहिना
शभया कलः निधानमुर्यो कुरुते निधिः सोप्ये कश्चरुसः ॥ इति कच्छपनिधिलक्षणं रजोपुण
मयश्चातो मुकुटो नाम यो निधिः नरो वलोकितस्तनतद्गुणो भवति हि न ॥ वीणावेणुप्रदेगा
दिगीतातो यपरिग्रहे करोति गायतो विमं ह्यन्यतो च प्रयच्छति ॥

विष्टभ्यनिरुस्य कलमानसः चितोस्तविजः नप्यवितस्य विनाशप्रदमेना कलः निधानेशे च पित्र्यो कुरुते निखमनेभ्यः पृक्
प्ररुषो नान्ययानुगः ॥ तद्गुणोरजः प्रधानगुणः ॥ तस्य दयपरिग्रहमाह वीहोत्यादि श्रातोद्यं वादिं गायतां गायकानां ह्यन्य

२
म
लि
हि
हि

२५.

वेदिनां स्तुतिपाठकानां सूतानां योगिकानां विद्वानां शिष्यानां लास्यपादिनां तत्त्वशास्त्रपाठकानां ॥ तद्विधेः कृत्यपतिभिः पक्वभ
 जनेयं निधिः सुकृतः न कृत्यान्वयायी ॥ रत्नस्तमोमयो दिगुणः पादोत्तरे रजः सत्तमयः स्नेहं अभिमानोत्सुकं ॥ इयं परिग्रहमनुश्रु
 ह समस्तैर्नादि पण्यविक्रेयं यद्वात्मादिकं ॥ आचारः श्रमः प्रागतस्यातिथेः श्रम्यागतस्य भित्तादेः न सहते न मर्षयति श्रम्यमर्ष

वेदिनामश्रमसूतानां विद्वानां लास्यपादिनां ददात्यहर्निशं भोगान्मेनेनैश्च समं हि ज ॥ क
 लहासरतिश्चास्य भवत्यस्यैव तद्विधेः प्रयातिसंगमोक्तं च सति धिर्मज्जेत नरे ॥ इति सुकृतं नि
 धिलक्षणं ॥ रत्नस्तमोमयश्चात्मा कृत्यो नाम महा निधिः उपेतिसंभमधिकं नरलोकावलोक
 नः ॥ समस्तयात्ररत्नानां पण्यपात्मादिकस्य च परिग्रहं करोत्येव तथैव कुर्याद्विक्रयं आचारः
 सननानां च प्रागताभ्यागतस्य च सहते नापमानोक्तिं स्वत्यामापिमहासुते ॥ स्तुयमानश्च म
 हतीं प्रीतिं वधाति यच्छ्रुतिं येषां मिच्छति वै कामं मुञ्चतु सुपगच्छति वदोभार्या भवेत्तस्य सति म
 न्योति शोभनाः रत्नये सत्तमचनरात्रिधिः कंदो न वर्तते प्रवर्धमानो च नरसमष्टभागेन सत्तम दीर्घा
 शुष्ठं च सर्वेषां पुरुषाणां प्रयच्छति ॥ वेधनामेव भरणा ये च हराः उपागताः तेषां करोति कृत्यो

॥ परलोकेन च सह ॥

णामर्थः ॥ प्रीतिवंधात्पुरुषोर्वीयं वं काममभिलषति ते तं वानं प्रददाति मुञ्चतं मार्दवं ॥ सुविनमयः प्रसववयः रत्नये सत्ता
 यना भवेत्तस्य नरात्पुरुषान् शेषान् ॥ गतपुरुषमनुपरादत्यस्य पुत्रादेः पुरुषस्य पुष्टो शेनाधिकं प्रवर्धमानो यं निधिः कंदो नाम
 नरापरपर्यायः दीर्घा शुष्ठं दीर्घा पुष्टो भावः ॥ भरणा येषां आहतः प्रदधानः परलोकेन च भवेत्तस्यैव नास्तिक इत्यर्थः ॥ १६

मा ७
टी
२५१

भवेदिति क्रियापूर्वेण योऽस्य सदवा सिद्धमहत्तारिषु भव्यादिषु शेषित्वेऽप्रीतिविहेदे प्रत्येनैव नैमित्तमस्यादिभिः १० नीलो नि
धिर्नीलायगभिधानः १० तस्य दयाजनमाह वसेत्यादिविदुमः प्रवालः १० पतेषामुक्तादीनां रमते रतिप्रामो ५० ५१ कृतीति
विरलतयेवमसदेवतस्य वणरम्यः ५२ निधीसरो निधिपतिः पुरुषः तद्गुणिते तस्य निदिष्टस्य गुणस्य सद्भाव ५३ स्वयं

भवेदस्य न तस्त्रेहः सदवा सिद्धजायेत पूर्वमित्येव शेषित्वेऽप्रीतिमन्यैः करोति च १० ११ तिक्त
निधिलक्षणं ६ तथैव सत्वरजसीयो विभक्तिमहानिधिः स नीलसंज्ञकस्तत्संगीनरस्तच्छीलवा
नवेत १० वसुकर्पासधाम्नादिफलपुष्पपरिश्रद्धं मुक्ताविदुमशोखानां मुक्तादीनां तथा मुने १०
काष्ठानां च करोत्येष यथा मज्जलसंभवे रुयविरुयमन्येषां नाम्यवरमते मनः ५० तद्गान्धुक
रिणाद्यतथा रामा कर्मातिदि वेद्यं वसरितो हस्तस्तथा रापयते नरः प्रनुलेपनपुष्पादिभोग
भुक्ता विजायेत निधीरुषश्चापि निधिर्नीलो नामैव जायेत ५२ ३१ तिनील निधिलक्षणं रजस्त
मोमयश्चाप्यः शंखसंज्ञोऽपि निधिः तेनापि नीयते विप्रतद्गुणिते निधीसरः ५३ एकस्यैव भवे
त्येष नरानां नमुपैति वै यस्य शंखो निधिलस्य स्वयं कौटुकेऽप्युक्त एव एकपदान्मना मृष्टमने भुक्ते
तथा सरं कदम्बभुव्यरिजनो न वशा भनवस्तु ५४

इत्यादिसंस्थानं ५५ मृष्टं मिष्टं एकपकाकोच प्रस्वरं वसंकदम्बं रुत्सितममं पृथिवितृप्ततैलादिसंस्कारमृष्टं भुक्तेपरिज
नोभ्यभाषादिकः सदेवैकाकोचनवान् शोभनानि वस्त्राणि धारयतीति तथा ५५ ॥

नवशोभनवस्वानुदादिपुनत्रिमिनेनकिंचित्तात्रमपिदहानिसस्यसात्मानःप्रोषणेपरस्तस्यरश्मयःशोखीशोखनिधिमान् ५९
उक्तनिधिलक्षणमुपसंहरति इत्येतेति त्वाताःप्रस्थिताः प्रथमपुनस्यदेवताः मिश्राणांमिलितानामवलोकनानुमिष्टसभा
वस्यगुणप्रकृतेर्देवसंस्थानादेःफलदातृशीलेयेषांनेनया ५० तदेवपुनराह यथाख्यानेत्यादि यथाख्यानेयथापूर्वमुक्तःसभा
वोगुणप्रकृतिविलोकनादनग्रहान् यथामशानामभिष्टानमाह सर्वेषामितिआधिपत्येप्रधीश्वरत्वेपथिनीमंत्रापिदेवीभवती।

नददातिस्वरूपाभारपुत्रस्त्वदादिषु स्वयोषणापरःशोखीनरोभवतिसर्वदा ५९ इतिशेख
निधिलक्षणं ६ इत्येतेनिधयःख्यातानराणामर्थदेवताः मिश्रावलोकनानुमिष्टसभावफल
दायिनः ५० यथाख्यातसभावस्तुभवन्पुत्रविलोकनान् सर्वेषामाधिपत्येचश्रीरघोदिजयमि
नी ५० इतिमार्कण्डेयपुराणेनिधिलक्षणानामाष्टमोऽध्यायः ५९ कौटुकिरुवाच विसृज्यतु
नेत्रस्तनमस्यारोचिष्यन्त्या मनेतरंतेयेवाद्यैयेष्टानिधयोमया । स्वार्थंभवेष्टंमवेष्टंमवे
तरमुदाहृतं मनेतरंतेनीयंमेकथयोतमसंसितं ५० मार्कण्डेय ३ उमानयादपुत्रोभूउन्नमो
नामनामतः सरुच्यास्तनयःख्यातोमहावलपराक्रमः ३ ॥

ति ५० इतिपंडितभट्टरामचंद्रविरचितेमार्कण्डेयपुराणख्यानेनिधिलक्षणानामष्टमोऽध्यायः पूर्वप्रासंगिकेनि
धिलक्षणमभिधायप्रकृतंमनेतरंस्वर्णनेश्वरभमारुह्यनीयंमेतरंनिरुद्धंनृवादेष्टंमवेष्टंमवेष्टंमवेष्टं
सर्गवर्हीनसानिधयपवप्रथमेवोक्तं ५० उमानयादपुत्रोभूउन्नमोनामनामतः सरुच्यास्तनयःख्यातोमहावलपराक्रमः ३ ॥

मा.सु.
टी.
१५२

प्रतीत्यप्रतिक्रम्य ५ योऽप्रत्यस्मिन् यमश्चक्रः साधो सदाचारे सोमश्चक्रः ५ वाभ्यां सभोरयत्ते उपवेमे वोढवान् ६
हे हि जवर्ये स्वेदवत्स्वेदप्रक्तं तस्यो वज्रलायां निहिते स्थापितमास्यं दंष्ट्रतिहायेति मनसो विशेषणं ॥ अथ स्यान्नायं प्रयो
जनस्यासक्तिं न तन्मन उयेति प्रामोति स्वेदा निशयमाह समश्नति नामालम्बने गृह्णाति शनितदालम्बने शनितदालम्बि ८
तस्यादर्शनमाशदेव शरीरलेभे रत्याह संचेति स्पर्शने स्पर्शं दधाति धारयति गात्रेणांगेन स्पर्शं तस्य तपा कृते सति तन्मय

242
सधर्मात्मा महात्मा च पराक्रमधनोत्तमः प्रतीत्य सर्वभूतानि वभौ भानुगिरापरः ५ समः शरी
चमित्ते च परे पुत्रे च धर्मवित् इष्टे च यमवत्साधो सोमवत्समश्नते ५ वाभ्यां वज्रलायां नाम उपये
मे सवीर्यवान् उज्ञानपादतनयः शवीरमिन्द्रो वीरमः ९ तस्यामतीव तस्यासी हि जवर्यमनः स
दा स्वेदवत्स्वेदशिरो यदृशो हि एषा निहितमास्यं ॥ अथ प्रयोजनासक्तिमुपैति तदितन्मनः स्वमेवे
व तदालम्बितदाभूत्तस्य भूभूतः ८ स ततस्यास्तवावर्गपादशनादेव पाथिवः दधाति स्पर्शने
गात्रे गात्रस्पर्शं च तन्मयः ९ आतो देहं करे वाक्यं यमस्यावनीपतेः तस्यापि भूरि समानं मेने
परिभवंतदा ॥ अवमेने स्वजं दत्तां शुभात्मा भरणानि च उन्नस्यावर्धपीता च पितृतोऽस्य वरासवे ॥
पवाभूदिति स्वेदा निशयोक्तिः ॥ तस्या रागा वाक्यं आत्मा यो रुहे गकरे हेष्टमपि अस्मरात्तः प्रियमेवाभूत् तस्य हेष्टस्यापि वाक्य
स्य स्वात्मना कृतं भूरि प्रयत्नं समानं सरात्ता परिभवनवा दं रमेनेति स्त्रीनिते तन्मस्योक्तम् ॥ तदेवाह सत्ता दत्तां स्वजं अवमेने परी
वभूवे अस्मरात्तो वरासं वधि वर्तय मर्धपीतैवोत्तस्यो वदि निर्धया चित्तस्याः पमवत्ता कारित्वं दर्शितम् ॥ ॥

धृताशुहीता मराशत्रुवाचेनः ॥ अनुकूलस्यदिनस्यनानुकूलप्रतिकूलप्रभूततरमत्यर्थमित्यर्थयोनरुक्तेप्रतिकूलवाङ्मं
यानयति नथापिप्रमर्शरागंयुयञ्चके ॥ प्रापानेपानभूमौगतः स्थितः सुरयाभूतेपूरी ॥ वारमुखावारस्त्री ॥ आदानेपूरीत
नस्मात्परागुर्वी समक्षेप्रत्यक्षे ॥ हाःस्यप्रतीहारं आह्वयप्राकारयिता निराकृतोनाहनः प्रियःप्रीतिरहितोभूदितिशेषः ॥

भुजनावनरेन्द्रेणतणामात्रंकरेधृता वभुजेसत्यकंभक्ष्यंदिननातिमुदावती ॥ एवंतस्या
नुकूलस्यनानुकूलामहात्मनः प्रभूततरमत्यर्थचक्रेरागेमदीयतिः प्रयापानगतोभूयःक
दाचित्रोमनस्विनी नृपःसुराभूतेपात्रेप्राहयामाससादरः पश्यतोभूमिपालानांवारमुखा
समानितः प्रगीयमाणोमधुरंगावनेगीततत्परैः ॥ सातनेत्यतितयात्रमादातेतत्परागुर्वी
समस्तनवनीशानोततः ऊहःसपायिवः उवाचहाःस्यमाह्वयनिःसमसुरगोयथा निराकृत
स्त्रियादेव्याप्रिययापतिरप्रियः हाःस्येनाउष्ट्रदयामाहायविजनेवने परित्यज्जायतेतत्तेविवा
यंवचनंमम ॥ मार्कण्डेयः ततोत्पस्यवचनंमविचार्यमवेक्ष्यसः हाःस्यस्तमाज्ञतांसभूमा
शेषस्यनवने ॥ साचतेविपिनेत्यागंकृततेनमदीभूता अपश्यमानातमेनेपरंकृतमनुग्र
ह ॥ सापितदनुरागातिंदसमानात्ममानसः जेतानपादिभूपालोनामोभार्यामविन्दत ॥
हेहाःस्यतिह्यपवाकं ॥ सभुंसभुवे ॥ अवश्यमानाचितागोवरंनानीतपरमुक्तं ॥ रातामतापिमनसातोतत्यानेमाहसो
पीति प्रात्यादेहाःउतानपादस्यपत्यंजितानपादिःप्रविन्दनप्रलभतेतिसेहस्यएवाकारत्वेमेवसूचितम् ॥

मा ७
टी
२४३

सस्मारयुविनयन् अनिर्हन्तोः पितः ॥ २१ ॥ आर्तेः सकाशात्परिगण्येरात्तो न्यत्राजानं विहायान्यस्मात्प्रभवतीत्यर्थः ॥ २५ ॥ अनुद्वासा
प्रतावत्य समानेन प्रमानयितुं ॥ न वेत्ति न जानीषे यतिष्ये प्रयत्ने करिष्यामि निग्रहे दरो न स्यात्प्रार्थयापहतः ॥ २६ ॥ तथैव

सस्मारतो सचावर्गी मर्दनि शमनिर्हन्तः चकार च निजराजं प्रजायर्मेणयालयन् प्रजापाल
यतस्तस्यापितः पुत्रानि धारसान् प्रागमन्नास्त्राणाः कश्चिदित्यर्वाचातिमानसः ॥ २१ ॥ आस्त्राणां
महाराजभृशानां सिञ्चयतो गदतो मम दृष्ट्वा मार्तिपरिशया मम तो न न राधिपात ॥ २५ ॥ मम भ
या प्रसमस्य केनाप्यपहृतानि शि गृहहारमनुद्वासतो समानेन मर्दसि ॥ राजो वाच न वे
त्ति केनापहृता क्वानीता वसादिज पतिष्ये निग्रहे तस्य कृतो वाप्या नयामितो ॥ २६ ॥ आस्त्राणां
तथैव स्याति तहारि प्रसमस्य गृहे मम हृतादिभाषा किं केनेत्येतद्विज्ञाप्यते भवान् ॥ त्वेति
तानो न्यपतेषु आगादानवेततः यर्मस्य ते न निश्चिन्ताः स्वयेति मनुजानि शि ॥ २८ ॥ राजो वाच न ते
दृष्ट्वा मया भाषाया दृष्ट्वा च वेदनः वयमेव समाख्यादिकिं शीला आस्त्राणीव ते आस्त्राणां क
टोरनेरासात्प्रवाहसवाहः कृशानमा विहयत्तया भूपालननिन्दामितथैव ताम् ॥

वचदेव स्याति तिरुहे मया भवानिज्ञाप्यते गृह्यतेत्यर्थः ॥ नास्माकं यर्मस्य वदंशस्यादानं ग्रहणे न हेतनेरता मूलं यस्य तेने
हेतना ॥ २८ ॥ देहतो देहेन ॥ कटोरेप रुषे पाठात्तरे कोटोरेनेयस्याः अनुच्चातिप्रोचः विश्वे विरुद्धं पयस्यानयैव तस्यापि ॥ ॥

प्रतिपरुषावचिप्रतिनिष्टरवाक शीलनः शीलेन न सौम्याः शीलेन नः कराले विकृतं निरीक्षणं दृष्टिपातोपस्थाः ११ प्रथमं वयोवा
 स्ये मनागतीनमीषद्भूते १२ तादृशी ऊरुपा १३ अशयि विशेषमाह अलमिति निवारणे सश्रुता सौन्दर्यं ऊरुपा शीलवती चेत्
 सभगेवयसा उभयमपिन स्यात्तया किं अत आह मातैः श्रुतैः सदिः १४ नोस्माकं कृतिरुत्तमा उत्तमो गुणपदेशः न तदेतः भार्या
 यामिति प्रजाप्रपत्यं १५ यतस्तस्यामात्मा जायते तस्यां जायायां पतिर्जायां पतिश्चातिगर्भा भूते ह जायते जायायास्तदिजायातेय

वाचिभूयातिपरुषानसौम्यासावशीलनः रसाख्यातामया भार्या सा करालनिरीक्षणा १६ म
 नागतीने भूयालनस्याप्रथमं वयः ईदृश्यादिमे भार्या सममेतन्मयोदितं १७ राजोवाच अलं
 नेवास्मिन्नतया भार्या ममाददामि ते सखाय भार्या कस्याणीः खदेतदितादृशी १८ अलं सश्रुपा
 नाविप्रकारणं शीलमुत्तमं १९ पशीलविहीनाया तामात्मा मातैरुता हता वास्मिन् रसा भार्या म
 हीयालभति नः कृतिरुत्तमा भार्या योरसमाणायां प्रजा भवति रक्षिता आत्मादिजायते तस्यां स
 रसा नो गरेष्ठर प्रजा योरसमाणाया मात्मा भवति रक्षितः तस्यामरसमाणायां भविता वर्णसंक
 रः सपातयेत्तहीयाल इत्यान्तर्गदयः पितृन् धर्मदानिश्चानुदिनमभार्यस्य भवेत्तन्मम नियमि

प्रजाविभक्त्या सत्त्वविपत्तनायमे २०

रस्यां जायते पुनरिति अतः सा सम्यग्रथा अप्रमत्ता रक्षतं तं मे ते मावः होते परवीजा मवसः जनयितः पुत्रो भवति सोपराधे मो
 घं वेत्ता रुरुते न तं मे तमिति अतः लोकानन्तरिवः प्राप्तिं पुत्रपौत्रपौत्रकैः यस्मात्तस्यास्त्रियाः सखाः कर्तव्याश्च स रक्षिता रक्षिते
 प्रथमं देवपुत्रादि देवः सियोनः सखा मृतकाले भिगत्याः च पुनर्यभिचारपरिहाराय स रक्षिताः कर्तव्याः प्रजायामिति

प्रजा नंद प्रामात्या रक्षितो भवेति ॥

मा ७
टी
२५५

प्रजारत्नो फलसंपत्तिरुक्ता १८ भार्यायाग्रस्तो ममानर्थरत्नाद् नस्यामिति भविता भविष्यति वर्णा नो ब्राह्मणादीनां संक
रोधमैर्मित्रीभावः सवर्णसंकरः प्रथो नरके पातयेत् १० प्रतोयादृश्यास्तादृश्या भार्याया प्रभावे धर्मस्थानि त्यातष्टेयादेः प्रणा
शात्पतनाय नरकपाताय भवेदित्यर्थः १८ साचममनवचापुभयो रूपकारिणीत्याह नस्यांचेति यतो मम धर्महेतुकी धर्मस्य

२५५
तस्योचस्य विवीयालभविशी ममुसेततिः तव वज्रागथा श्रीसमविशी धर्महेतुकी १९ तदेतमेम
याख्यातापत्नीयामेहजाप्रभो तासमानपरत्तार्थं भवानधिकृतो यतः ५ इति मार्कण्डेयपुराणे
जैनममनेतरे भार्यात्यागो नाम प्रथमोऽध्यायः ॥ मार्कण्डेय उवाच स तस्यैतद्वचः श्रुत्वा विस्मयच
नरेष्ठरः सर्वोपकरणैर्षुक्तमारुहो ह मदारथे ॥ इतश्चेतश्चेतनासौ परिवभाममेदिनीं दद
शीषमदारणेतापसाश्च मसुतमे २ प्रवर्तीर्य वनशसौ प्रविश्य दृष्टे मुनि कौशण्डेयस्य समामी
ने जले तमिव तेजसा १ सदृशान् पतिं शर्मसमुत्पाय न रात्रिः संमात्यसागते नैव शिष्यमाहा
त्यमानय ५ तमादाशिष्यः शनकैर्दानयोर्द्यौर्नवास्प्ये तदाज्ञापयसे चित्तवत्तादिकरोम्यहम् ५

निमित्तभूता तवरत्नार्थमस्य वहाशदायिनी भविष्यति अतस्त्वा मनेष्वमसंदेहीत्यर्थः १९ तदेतदाह तदेतदिति यतोऽस्मदि
धानां प्रजानां रत्नो भवानधिकृतो धिकारवानित्यर्थः ५ समसमनितमोऽध्यायः उपकरणैः सामग्रीभिः १ तेन रथेन २ ऊशैः
कृतायां कौशण्डेयस्य ऊशविष्टे १ संमात्यसंज्ञं पवकारेणान्यपूजाभावात् ५ प्रथोऽर्थेऽसुप्तमार्षम् संविमविचार्य ५

२५५

अवगतं तातं ह्यज्ञातं भार्याया गच्छयेन संभाषया सागतेन १०८१ वक्तुं च वचनाहं ॥ विनिवर्तिनो निषिद्धः ॥ रभसात्तरयाञ्च

ततो वगतं वृत्तो तो भूयते स्तस्य सहजः संभाषासनदानेन च के संमानमात्मवान् ६ ऋषिरु
वाच किं निर्मितमिहा यातो भवान् किं वविकीर्षति उज्जानपादननयं वेधित्वा मुत्र मेरये ७ रा
जो वाच ब्राह्मणस्य गृहा भार्या केनाप्यपहृता मुने अविज्ञातसंशयेण तामन्वेष्टुमिहा गतः ८
एच्छामि यत्नतमेन प्रणतस्यानुकंपया शुभ्यागतस्यात्मगृहे भगवन् कर्महंसि ९ ऋषिरु
वाच एच्छामास वनीपालप्रपृथग्मविशंकितः वक्तुं च वेत्तवमया कथयिष्यामि तन्नतः १० राजो
वाच गृहा गता ययो मसं प्रयमे दर्शने मुने तया समुयतः कस्मादर्थ्ये विनिवर्तितः ११
ऋषिरुवाच स्वदर्शनेन रभसादात्तमोयं मया त्वय यदा तदा हमे तेन शिष्येण प्रतिबोधि
तः पक्षवेत्तिजगत्यत्र मत्स्यसादादनागतम् यथा हं समतीते च वर्तमाने च सर्वशः आलो
च्यात्तापयेत्सुक्ते ततो तातं मया पितत ततो नदन्नवानर्थं महेन भ्यं विधानतः १२ सत्यं रा
जं कर्मार्थः कुले साये भवस्य वै तथोपि नार्थयोगे त्वो मत्पामो वयमुन्नमम् १३

यं शिष्यः १४ अनागतं भविष्यत् यथा हं जानामि तया ये मत्स्यसादाहेति १५ अलोच्य विचार्य तत्तत्पचारः १६ साये भवस्य कुले जात

सादिति शेषः मत्स्यस्य मत्स्यस्य १७

मा ७
दी
२५५

नार्हमिषो गणितं भवामि अभ्यागतो निशिः तत्रापि चिरान् ॥ तत्रापि चिरान् ॥ पदोऽप्येव दशदिनात्मकेन हासासागेन प्रसृष्टं
नामपि विप्रसृतां वर्षान्तरं वत्सरादागता वार्षिकी हानिः ॥ प्रशीले शीला दिनेषु प्रकुलपादिनया यथा भावं भावितव्यं तया ३ः
शीलापि भार्यापत्यः घोषणीयावर्धनीया ॥ प्रवृत्तभार्यात्रास्तत्राप्येव दृष्टान्तरात् प्रतिहृतापि समुयोजितवानुघो ॥

२५५
राजोवाच किं कृतं हि मया त्रस्तज्ञानादज्ञानतोऽपि वा येन तत्रोद्यममर्हमिनाहमभ्यागतश्चिरान् ॥
रुषिरुवाच किं विस्मृतं तेन यत्पत्नी तया मत्कावकानेन परित्यक्तस्तथा सार्धं तया धर्मो नृपाखिलः ॥
पक्षेण कर्मणो हान्या प्रयासः प्रसृष्टतां नरः किं पुत्रवार्षिकी यस्यानिस्तेनिसकर्मणः पत्न्या तु
कुलया भावं यथा शीलेऽपि धर्तारि ३ः शीलापि तया भार्या घोषणीया नरेऽपि ॥ प्रतिहृतापि साप
त्नी तस्या विप्रसृता हता नयापि धर्मकामस्त्वं समुयोजितवान् ॥ चलतः स्यापयस्यमानस्य धर्म
प्रमदीयते त्वोऽस्य धर्मादिवलितं कोपरः स्यापयिष्यति मार्कण्डेय- विलसः समस्तवाङ्मयसकले
नधीमता नयेत्सकायपप्रवृत्तापत्नी हि जन्मनः ॥ भगवन् केन नीता सापत्नी विप्रसृता च वा

प्रतीतानागतं चेति जगत्प्रवित्तं भवान् ॥

गंकारितवान् ॥ भवांश्च पराधर्मं शिष्यत्वं यमधर्मं रत्नरतिनवदण्डितः कोऽप्यपि तातवभवेदिति भवनिर्दर्शनया धर्मा
स्याविशीर्णा भवेदित्याह चलतरति स्वधर्माच्चलतः प्रभृष्टान् ॥ विलसः लजितः ॥ प्रवित्तं सत्यं यतो नीतानागतं चेति ज्ञानानि

२३

२५५

अदेस्तदायस्यसत्तस्य २५ पायास्यदमोअधर्मसिद्धिमेते २५ आदिनोष्टसमतिनमोप्यायः श्रीफलानिविन्वा २ विद्यालस्य
पत्त्यैशालिस्य अणिकिंभवसि ३५ भवनस्यगृहस्य इरात्मनेत्यादीनिनस्यादोःशीलघोनकानिवाक्यानि ५ विद्योनिता

अधिरुवाव तोजस्यरादितनयोवलाकोनामरातसः इत्यसेवायतोभूपउत्पलावतकेवने २५
गळसंयोजयाअवभायपादिदिजोन्नमे मायापास्यदतायाततमिवासौदिनेदिने २५ शतिमार्क
लेयपुगणेजोन्नमेसत्तरेविप्रभायानेपणोनामहितीयोप्यायः २८ मार्कण्येयउ. अष्टारुगोह
सरघपणियत्तमहामुनि तेनारयातेवनेतचप्रययाउत्पलावते १ यथाख्यातसरूपांचभर्जाभा
वादिनस्यतो भक्तयतोददर्शयश्रीफलानिनरेचरः १ पप्रवचकयंभदेत्तमेतदनमागता
सुदेववीदिवैशालेरपिभायीसशर्मराः ब्राह्मणवाव सताहमतिरात्रस्यदिजस्यवनवासे
नः पत्नीविशालपुत्रस्यस्यनामतयोदित ५ सादेहतावलाकेनरातसेनइरात्मना प्रसताभ
वनस्योतभारविद्योनिता ५ भस्मीभवततदतोयेनास्येवेविद्योनिता माशभातभिरमेअतिह
स्यसुडःविता ९ अस्मिन्नेतिगदनेतेनानीनाहमुक्तिता नवेधिकारणकिंतमोपधुं
विरदप्रकाहता ९ तनरतसोनोपधुंकेनरमतेनचतन्मांत्वादतिभक्तयति ७ केनत्वादति ७

मा ७
टी
२५६

नदत्तस्त्वामुत्तरात्ककगतमितिप्रपिकित्वात्तायते ८ ततो रत्तसः सकाशाद्यदिभवावविभेति ९ समवेतं परिवारितं १० पाद
योरिति कंनिकटे ११ प्रशाधिआत्तायय १२ प्रतीक्ष्यगृहाण स्वीयतामासतोदंरुस्थिरे १३ अतिक्रियां प्रातिष्ठे वधुर्भाषा १४ त्वयाभाषा

रातोवाच प्रपितत्तायते रत्तस्त्वानुत्तरकवैगते अदंभरीतवैवात्रप्रेषितो हि जनेदिनि ८ आ
स्त्राणः ३ प्रमेवकाननस्योते सतिष्टति निशाचरः प्रविश्य पश्यतु भवानविभेति ततो यदि ९ मा
करोय ३ प्रविचेशततः सोयतपावर्तनिर्देशिते दृष्टे परिचारेण समवेतं चरात्तसं १० दृष्टमा
त्रेततस्त्वामिस्वरमाणाः सरात्तसः दृष्टादेवमसौ मूर्धा स्पृशत्यादाति कंययौ रात्तसः ३ ममाशग
दुतागोदेषमादत्ते महाकृतः प्रशाधिकिकरोमिषवसामिविषयेतव १० अर्थवेमंप्रतीक्षुते
स्वीयतां चेदमासने चयं धृत्वा भवान्त्वामीदृक्मात्ताययसमो रातोवाच कृतमेव तपासर्वं सर्वा
मेवातिथिक्रियां किमर्थं ब्राह्मणवधुस्त्वया नीतानि शाचर नयं सृष्टा संत्यक्त्वा भाषार्थं चेत्तया
हृता भक्षार्थं चेत्कथं नात्रातपेतकथ्यतां मम रात्तसः ३ न वयं मानुषा दारा अयेते नृपरात्तसाः
सकृतस्य फले यत्तदग्नीमो वयं नृप ११

ये चे नीतानेयं सृष्टा सन्दरी अपि च तव भाषी प्रपि संति नात्रानभतिता १२ सकृतस्य पुण्यस्य कृतमिदिकलस्य फले यत्तदग्नीमो ३

२५
२५
२५

२५

किंच यद्दमस्य स्मादृशानामाहारश्चाह स्वभावमिति स्वभावोदिविधः शुभस्तदितरश्चतयदावयं विमानिता प्रवमता स्तरान्
 रणोयोचितं च सुभं स्वभावमश्रीमः यदा मानिताः पूजिता वयं तदा ते वा मय सुभं स्वभावमश्रीमः न वयं न तूनां स्वादकाः भक्तकाः
 एतदेव विज्ञातं निपदेति यदा माभिः स्वभावभूता तांतिर्दणं भुक्ता तदा ते कृप्यंति कोय स्वभावा भवंति यदा च उष्टे स्वभावे

१०

स्वभावं वमनुष्याणो योचितं च मानिताः मानिताश्च समश्रीमो न वयं न तूनां स्वादकाः ॥ यदा स्म
 भिर्दणं तांतिर्भुक्ता कृप्यंति ते तदा भुक्ते उष्टे स्वभावे तदगुणवतो भवंति ते ॥ संति नः प्रमदाभूय
 रूपेणाशरसां समाः राक्षस्यस्तासतिस्तमानुषी पुरातिः कथं ॥ राजोवाच यद्येषानोपभोगा
 यनाहारयनिशाचर गृहे प्रविश्या विप्रस्यत किमेवाह तासया ॥ राक्षसः मे वित्साहिजप्रेष्टो
 यजे यजे गतस्य मे रतो ज्ञेयं पठनात्करोत्युच्यते तस्य ॥ वयं बुभुक्षितास्तस्य मे शोचादनकर्मणा
 कयामः सर्वे यजे सुसस्त्रनिभ वति हि जः नतोस्माभिरिदं तस्य वै कल्पमुपयादिने पत्न्या विना
 मानिमा कर्मयोगो न जायते ॥ मार्कण्डेयः वैकल्यो चारणान् स्पृशन् स्पर्शमदा मुने ततः सराज्जा

विष्णुः समजायत २४

ईर्ष्यादिके भुक्ति सन्ति ते गुणवतः प्रशस्तगुण भुक्ता भवंतीत्यर्थः ॥ राक्षसं चेयं मयानी ते माह संतीति नोस्माकं रतिमैश्वर्ये ॥
 उच्चाटनं हरोत्सारणं ॥ ११ ॥ वैकल्यं यत्तोगवे गुणोपपादिने साधितं तदेतः पत्न्येति श्वा कर्मयोगः यत्तु कर्महो यतियोन जा
 यते इत्यर्थः ॥ १२ ॥ राक्षसाभ्यां विना यत्तु कर्मणो वैकल्यो चारणान् विष्णुः सविष्ठादः भार्याया स्पर्शान् २५

तमेवविषादमाह वैकल्पमेवेति अनर्हमयोग्ये ॥ २५ ॥ प्रकाशविषयेदेशवासिनः कृतनिवासस्य ॥ तदर्थिनः स्वभावम
नगरार्थिनः ॥ २६ ॥ शीत्यं प्रसभावः शान्तं भवति तदौः शीत्यं न सिन्धुसरोविनीता विनयवती ॥ किंच नीयतामिति प्राप्यतां प्र

वैकल्पमेवविप्रसवदत्तामेवनिन्दति प्रमर्हमर्थस्य च मां सोप्याह मुनिसत्तमः ॥ वैकल्पेन
स्यविप्रसगतसोप्याहमेवया प्रपत्नीकतया सोहं संकटेमहदास्थितः मार्कण्डेय ॥ पर्ववि
नयतस्तस्य पुनरप्याह गतसः प्रणामनमो गतानेव हं जनिपुत्रे मुने ॥ नरेन्द्रात्ताप्रदानेन प्रसा
दः कियतां मम भक्त्यस्य प्रणतस्य त्वं पुष्पादिष्वयवासिनः ॥ राज्ञो वाच स्वभावेव यमममो मस्तयो
तं यमिशाचर तदर्थिना वयं येन कार्येण शृणुत तन्मम ॥ प्रसास्तया यज्ञास्तुपादौः शीत्यमुप
भुज्यतां येन स्वयात्तदौः शीत्यात्तद्विनीता भवेदियं ॥ नीयतां यमभायेयं तस्य चेशमनिशाचर प्र
सिद्धते कृतं सर्वं गृहमभ्यागतस्य मे ॥ मार्कण्डेय ॥ ततः स गतसस्तस्याः प्रविश्य तः समायया
भक्त्या मासदौः शीत्यं निजशस्त्रावपासया ॥ दौः शीत्येनातिरौद्रेण पत्नी तस्यादिजन्तनः तेन सा
संपरित्यक्ता तमाह न गतीयति म् ॥ ११ ॥

भ्यागतस्यातिथेः ॥ निजपाः साधारणया समवेतया ॥ अतिरौद्रेण अतिवृत्त्या ॥ ११ ॥

तस्याः सौशील्यं न काञ्चो कानाह सस्य कर्मणः फलपाकेन तस्य भर्तुर्वियोजिता एव कुतान्तस्य वियोगस्य हेतुर्निमित्तं १५ अतएव
वनकस्याप्यंशोषो ममैव न ऊकर्मनिरताया प्रथमित्याह नास्येति अस्परत्तसः तत्र हेतुः सकृतमिति स्वेन कृतमनुष्ठापितं १५
ऊकर्मननुष्ठानस्यैव परिपाको यमित्याह अयजन्मनीति विप्रयोगः एवभावः उपगतः संग्रामः १६ तेन यावत् कार्यस्य काले

सकर्मफलपाकेन भर्तुस्तस्य महात्मनः वियोजिता हेतुहेतुरयमासीन्निशाचरः १५ नास्यंशोषो
नवान्तस्य मम भर्तुर्महात्मनः ममैव दोषो नास्य स्वकृते सुपभुज्यते १५ अयजन्मनिकस्यापि वि
प्रयोगः कृतो मया सोयं मयाप्युपगतः को दोषो मम महात्मनः १६ रात्तसः प्राययामितवादेशादिमा
भर्तृगृहे प्रभो यदस्य करणीये तेन दाज्ञापययार्थिव राजोवाच श्रीसकृते कृते सर्वे त्वया मिरजनी
च १ आगतये च ते वीरकार्यकालस्य तेन मे मार्कण्डेय १ तथेसुक्ताचं तरत्तस्त्वा मादाय दिज्ञा गतो
निसे भर्तृगृहे शुद्धोऽशौः शीत्यापगमात्तरा १६ इति मार्कण्डेय पुराणे गौतमे मन्त्रे तत्रैव आस्ता भाषा नय
नेना मरुतो यो ध्यायः १६ मार्कण्डेय १ ताप्रेषु पिता राजापि स्वभर्तृगृहे मंगनो चित्तया मासानिः ३
स्वाकर्मसंस्कृतं भवेत् १ अतएव योग्यता कष्टसमा माहमहात्मनाः वैकुण्ठविप्रमुदिशतया हायेने

शाचरः १ सोहं कथं करिष्यामि तत्पत्नीमया हि सा अथवा तान् दृष्टिने एह्यामि मुनिसत्रमम् ३
स्येन १० १६ आदिन एकोनाशीति तमो ध्यायः १० सोहं कथं कर्म करिष्यामि यतः तत्रेति कर्मणो मुखमंगं पत्नीसामयात्तक
तस्या अग्रानयने कथं ऊरुवादेशो स्यादिति सर्वस्य कायं शब्दोद्योतकः ३ ॥

मा ७
टी
२५८

५ समेत्यसंगम्य यथा तत्र यथा संपन्नं ५९ तेन या ७ उद्दिश्येति विस्मयमानं संपन्नं ८ प्रवरेष्टेष्टं कारणा निमित्तं प्रवले प्रकृष्टवत् पुनर्वा
विशेषतो र्थकामाभ्यां प्रायिकेन धर्मस्य निमित्तं भार्या न याता भार्या यजता स धर्मस्तत्कृतं तत्र मदान्नं न र्थं रति १० शोभनं प्रश

संचिते त्वे सभूयात् सभारु सचने रथं यथो यत्र सधर्मात्मा वि कालसोमदा मुनिः ५ प्रवुरु स
स्थान्तो यत्ने समेत्य प्रणम्य च यथा तत्र सभा चरित्यो यत्ने सन समागमे ५ आस्ता ददर्शने च वदोः
श्रीस्त्राय गमेन या पेषणो भर्तृगो देव कार्यमागमने च यत् ६ स्तुतिरुवाच ज्ञातमेतन्मया सर्वं य
कृतं तेन राधिय कार्यमागमने चैव मत्समीपेन वा खिलं ७ पृच्छामि ह किं कार्यं मये तद्दिशमा
नमः तस्या गते महीपालं पृष्ट्वा कार्यं वपत्तया ८ पत्नी धर्मार्थकामानां कारणं प्रवरेष्टां विशेष
घनं धर्मस्य सत्यं कृत्य जनादिनां ९ अपत्नी को न राभूय न योगो निजकर्मणां आस्ताः तन्निषो
वायि वैश्वः शूद्रोऽपि वा नृप सज्जता भवता पत्नी न शोभन मनुष्ठिते प्रत्यागो हियथा भर्ता स्त्रीणां भा
यातया नृणां राजो वाच भगवत्किं करोम्येव विपाको नाम मम कर्मणां मानुक्कुला नुक्कुलस्य यस्मात्
ज्ञाततो मया ११ यद्यत्करोति तत्ताने दसमानेन वेतसा भगवत्स्वद्विषा गतिं भोतेनाति निरीक्षिता १२
सांपतेन त्वेन यत्कानवेयिकं नुसागता भतिता वापि विपिने सिंदूया च निशाचरेः १५ ॥

संतृणां प्रहसाणां ११ नानुक्कुला प्रतिकुला १२ तांते सोऽंशं निरीक्षिता ३ः खदर्शिता १२ सांपतेन वर्तमाने १५ ॥

अविसृतचारित्राश्रमभूषणीनारसातले ॥ अहविताचारित्रभुंशवैकृत्यहीना ॥ १० विदितार्थेनज्ञानकार्येण ॥ ११ पिशा
यावितामिताकपोतः ॥ साभवत्पत्नीतत्राताले स्वयंदौर्भाग्यप्रतिफलस्यकारणोनिमित्तदयितोप्रतिभार्यामभिलक्ष्य ॥ १३

सधिरुवाच नतसितासाभूपालमिदंवाचनिशाचरैः सात्विसृतचारित्रासंप्रतंतनरसातले ॥
राजोवाच सानीताकेनपातालमास्तेसाहविताकथं अत्यदुतमिदंवल्लभमथावदक्तमर्हसि ॥
सधिरुवाच पातालेनागराजोस्तिप्रख्यातश्चकपोतकः तेनदृष्टान्तयात्मकाभूममाणा महाव
ने साक्ष्यशालिनीतेनसात्ररागेणार्थिव विदितार्थेनपातालंतीतासाधुवतीतदा ॥ तनस्त
स्यसतासभूर्नन्यानाममहीपते भार्यामनोरमाख्यस्यनागराजस्यथीमतः ॥ तयामातःस
पत्नीयंसाभविशीतिशोभना तात्मात्मगुरुमानीताशुभावांतःपुत्रेभूता ॥ यदातयावितानंद
नदहातिन्योतरं मुक्ताभविष्यसीत्यादत्तदानांतनयापिता ॥ एवंशमासुतातेनसावास्तेतत्र
भूपते नीतातेनोरगेरेणधृतातत्सतयासती मार्कण्डेय ॥ ततोराजापरंदुर्धमवाप्यतमप
ह्वन दित्तवर्यस्वदौर्भाग्यकारणदयितोप्रति ॥ राजोवाच भगवत्सर्वलोकस्यमपिप्रीतिरु
त्तमा किन्तुतकारणयेनस्वपत्नीमातिवत्सला ॥ १५ समवातीवसांचक्षुषाणाभ्योपिमहाभुने
मपिविषयेप्रीतिः प्रेम सीयापत्नीनोतिशयेनवात्सल्यप्रकाभवतीत्यर्थः ॥ १५ दृष्टावहभाडःशीलाप्रतिहृता ॥ १॥

साचमंप्रतिः ३ः शीलाकारोद्भूतद्विज २५

मा ७
टी
२५१

तेन नृत्तिभावः सर्पादिभिर्वलोकितानवभार्येति तस्यास्तुभावः शुक्रजीवाभ्यामवलोकितस्तुभयोर्वैरहेतः २१ प्रमदयिनिमि
नेदृश्याचैरेवमपि तन्मृहने विवादकाले सोमवृथो प्रमोत्या विपत्तोरिष्टमूर्ते लोभे भूतो न तत्रोभयोर्वैरिति २२ २८ २९

२५९
असिरुवाच पाणिग्रहणकाले न सूर्यभौमशने श्वरेः शुक्रवाचस्यतिभ्यां च नवभार्यावलोकिताना
कृताहृष्टिर्महा राजकुलैः कुरत गन्तव्य २५ तन्मूर्तेव भवचंद्रस्तस्याः सोमसुतस्तथा परस्परविपत्तौ
नो न तस्मै पार्थिवे दृशे २० तद्भुजं स्वधर्मं पाणिपालय मेदिनी पत्नी सहायः सर्वाश्च कुरुय मवतीः
क्रियाः २८ मार्कण्डेय ३ इत्युक्तः प्रणिपत्यै न मारुतस्य नृनं नतः ३ त्रमः पृथिवीपालाजगाम निजे
पुरे २१ इति मार्कण्डेय पुराणे ३ त्रमे गते तरे राजभार्या प्रहृष्टिर्नाम चतुर्थी ध्यायः २८ मार्कण्डेय ३
ततः सनगरं प्राप्य तं दर्शयिजे ह्ययः समेते भार्यया गेहेशीलवत्या सुदान्विते चास्तरा ३ राजवर्ष
कृतार्थो मिपत्तौ धर्मश्चरति नः धर्मस्तेनेदं भवता भार्या मानयता सम २ राजोवाच कृतार्थस्तं हि
जज्ञेऽनिजधर्मानुपालनात् वयं संकरिता विप्रयेषां पत्नी न वेश्मनि १ चास्तरा ३ नरेन्द्रसाहिबे
पिने भस्तिता चापदैर्घदि प्रलेन पाकि मयस्यान पाणि शृयते तया ५

अदितो गीतितमो ध्यायः समेते मिलितं १ भार्या धर्महेतुं २ संकरिताः संजात संकराः ३ प्रममिति निवारणे च ये ५ ॥

२५१

५८ पतदितितस्याः प्रमाणयने ६ अपत्नीकतात्ततीयार्थे प्रथमा अपत्नीकतया जन्मपापे पापमुक्ते ७ संप्रीतये प्रविद्धि न हार्य वरोर

कोपस्यवशमागम्यधर्मो न रक्षितस्तथा राजोवाच न भक्तितामेदयिता आपदेः सा हि जीवति ५
प्रविहसितवारिशक्यमेतत्करोम्यहे ब्राह्मण उवाच यदि जीवति ते भार्या न चैव यमिचारिणी ६
तदा पत्नीकता जन्मपापे किं कियते तया राजोवाच प्राणीतापि हि सा विप्रप्रतिहृता संदेवमे
उः स्वायनसुखाया लेतस्यामैत्ती न वै मयि तथा ते कुरुयन्त्रमेयशासावशागामिनी ८ ब्राह्म
ण उः तव संप्रीतये तस्या वरे हि सुपकारिणः कियते मित्तकामैर्यामित्तविन्दो करोमि तो ९
प्रप्रीतयोः प्रीतिकरी सा हि संवनने वरं भार्यापत्न्यार्मवुष्मन्तो तवे हिं करोम्यहे १० यत्र ति
ष्ठति सा सुभुक्तवभार्या महीयते तस्मादानीयते शीघ्रं परो प्रीतिमुपैष्यति ११ मार्कण्डेय उः
इत्युक्तः सत्तसंभारानशेषानवनीयतिः प्राणिनायवकारे हि संवतो हि जसत्तमः समकृतः
सत्तनदावकारे हि पुनः पुनः तस्य गतो हि जप्रेष्टा भार्या संवननाय वै १२ यदा रोपितमैत्तीता
मम गतमहामुनिः स्वभर्तारितदा विप्रस्तमुवाच न राथिपम् १५

हिं मित्तविंदो नाम ९ संवनने वशी करणी १० संभारान् सामग्रीः ११ समकृतः समवारान् १२ महामुनिः पूर्वोक्तसि कालतः १५

अतिकमभ्यर्णो ग्राह्यः सप्रहः ॥ सत्यसंयं सत्यप्रतिज्ञं ॥ सत्यतोने निवेदिने ज्ञापिते सति ॥ प्रतिहार्देनातिश्रेयसा ॥ ५

अनीयतां न रश्मिस्तत्प्राप्तिकमात्मनः भुक्तभोगोस्तथा सार्थं यजयन्तोस्तथा हतः ॥ मार्कण्डेयः
इत्युक्तस्तेन विप्रेण भूषालो विस्मितस्तदा सस्मारते महावीर्यं सत्यसंयं निशाचरे ॥ सत्यस्तेन त
दासयः समुपेत्य नराधिपं किंकरोमीति सोऽप्यादृशं विपश्यन् महासुने ॥ ततस्तेन नरैरेणा विस्तरे
ण निवेदिने गता पातालमादाय राजपत्नीमुपाययौ ॥ अनीतावातिहार्देन सादृशं तदापते
उवाच च प्रसीदेति भूयो भूयो मुदानिता ॥ इति मार्कण्डेय पुराणे शैत्रमे मन्वेतरे राजभार्या नयने
नामये च मोधायः ॥ मार्कण्डेय उवाच ततः स राजारभसा तद्विषया दभामिनीं प्रिये प्रसन्नपवादे
भूयोऽप्येवं ब्रवीषि किं ॥ पत्न्या वाच यदि प्रसादपवणं नरेन्द्रमपिते मनः तदेतदभिधावेत्तां त
त्करुष्वममारिहं ॥ राजो वाच निःशंकं ब्रूहि मतो यद्वत्पाः किं विदीक्षितं तदलभ्यं न ते भीरुत
वापनोऽस्मिन्नायथा ॥ पत्न्या वाच मदर्थे तेन नागेन सताशमासखी मम मुक्ताभविष्यसीमा हसा

काशीतितमः रभसात्संभवेण ॥ प्रवर्णनत्परे ॥ इति मातृमिष्टे प्रायज्ञोऽथो नः ॥ २५ ॥ चमूकत्वमागता ५

प्रतिक्रियां वासुदेवो विविक्तो प्रत्युपकारं वाचो विवातो मूकते तस्य प्रशान्त्यर्थं ५ अस्मिन् वाग्विवातनाशे उपनोदो नाशः ६
सारस्वती सारस्वताः संवर्धिनी आनन्दरूपरणाभावत्वे तस्यानन्दाया वाचः प्रवर्तनात् तद्विसर्गान् ७ सारस्वतानि सूक्तानि देवी वाचम

तस्याः प्रतिक्रियां प्रीत्या मम शक्नोति चेद्भवा वाग्विवातप्रशान्त्यर्थं ततः किञ्च कर्तव्यम् ५ मार्क
डेय उवाच ततः स राजा तं विप्रमाहासिं कीदृशीं क्रियां तन्मूकतापनोदाय स च तं प्रार्थयि
वे ६ आरुणा उ ॥ भूप सारस्वती मिष्टिकरो मित्रवचनाम्ब पत्नी तवेयमान्दण्डपातनहाव्यवर्त
नात् ७ मार्कण्डेय ॥ शिष्टं सारस्वतीं च केतदर्शसहिजो ज्ञमः सारस्वतानि सूक्तानि जतापससमा
हितः ८ ततः प्रह्वजवाक्योक्तो गर्गः प्रार्थसा तले उपकारः सखी भर्त्री कृतो यमति उक्तरः ९
इत्येतां ते समागम्य नन्दाशी च गतिः पुरं ततो राक्षीं परिष्वज्य सखी मुरगात्मजा ॥ तं च संसृज्य
भूपालकस्मात्पुनः पुनः उवाच मधुरनागो कृतासनपरिग्रहा ॥ उपकारः कृतो वीरभव
नाय समाधुना तेनास्माकं हृदया यद्वीमिश्रणस्य तत् तव पुत्रो महावीरो भविष्यति नराधि

प तस्या प्रतिदत्तं च कमस्यां भविष्यति ॥ १३ ॥

जनयन्त देवा इत्यादीनि ८ तया कस्मादाकृतौ कारणेष्टो गर्भः प्रार्थ साखी भर्त्री उ जमेन राजा ९ ॥ आकृत्यं वशीकृतं हृदयं यर्थः :
सा १२ प्रप्रतिदत्तं प्रतीवान् हीनं चक्रे आजा राष्ट्रं गम्य च सार्वभौमो भविष्यतीति महावीरताभिज्ञानम् १३

मा ७
टी
२५१

न केवलमहावीरपवयाचनाशासुतत्तविदपिभविष्यतीत्यादसर्वासेमादि ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ कांतेसुन्दरीशीलं सच्च

सर्वास्तथासुतत्तसोयर्मानुषानतत्परः मन्वेतरेखेरोपीमान्भविष्यतिसर्वैमनुः ॥ मार्कण्डे
यउवाच इतिदत्तावरंतेसेनागराजसत्ताततः सर्वातोसेपरिषजपातालमगमन्मने ॥ त
स्यतत्रतयासाधंरमतःपृथिवीपतेः जगामकालःसमहान्नजाःपालयनस्तदा ॥ नतःसतस्य
तनयोजसेराज्ञोमहात्मनः पौराणमास्योयथाकांतश्चन्द्रः संपूर्णमेतलः तस्मिन्नातेनुदेशाः
प्रजाःसर्वाःमहात्मनि देवदहन्मभयेनेउःपुष्पहृष्टिःपपातव ॥ तस्यदृष्टावशुःकांतंभविष्ये
शीलमेवच जैत्रमश्रेतिमुनयोनामचक्रुःसमागताः ॥ जातोयमुन्नमेवशेवालःकालेतथे
त्रमे उन्नमावयवस्तेनउन्नमोयेभविष्यति ॥ मार्कण्डेयउः उन्नमस्यसुतःसोयनाम्नाख्यातस्त
योन्नमः मनुरासीनत्प्रभावःकौण्डकेष्टूयतोमम ॥ उन्नमाख्यानमार्विलेजन्मचैवोन्नमस्यच नि
मेषुणोतिविहेषसकदाचित्रगच्छति ॥ इष्टैर्दारैस्तथापुत्रैर्वशुभिर्वाकदाचन वियोगोनास्यभ
वितामृगवतःपटतापिवा ॥ २३ ॥

रितेदेहसौभाग्यवशोपुणशीलजन्मादीनामुन्नमतादस्योनमशतिनामचक्रुरित्यर्थः ॥ तदाह जातइति ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥

२५ आदिमोदशीतिनमोऽध्यायः १ यथानोमनाम्नोर्यमनतिक्रम्य यथार्थेनामानुवर्तितस्त्रीलाः सशोभनेनामयेवंनेसार्थकं
मानरन्त्यः १ शिवाः कल्याणकारिणः नदादृक्प्रतापति ३ प्रतर्दनाः प्रकर्षणतर्दति शत्रुनाशयेतीति ५ यथाखानं यथोक्तं नामाख्या

तस्यमन्त्रं तरेत्रस्य दत्तो मो निशामय सुयतां तत्र यश्चेन्द्रो ये च देवास्तथर्षयः ॥ इति मार्क
ण्डेयपुराणे गौतमे मन्त्रं तरेत्रे गौतमजन्मनाम षष्ठोऽध्यायः ८२ मार्कण्डेय उवाच ॥ मन्त्रं तरेत्रे त्रीये स्मि
न्नात्र मस्य प्रजापतेः ॥ इन्द्रदेवाद्यसीत्भूषा निबोध गदतो मम ॥ सधामानस्तथा देवा यथा नामा
नुकारिणः समाख्यश्च हि तीयोऽन्यस्त्रिदशानां तथा गणाः ॥ तृतीये त्रगणे देवाः शिवाख्या वैमहा
मुनि शिवाः स्वरूपतस्ते न प्रजाः पापप्रणाशनः ॥ प्रतर्दनाख्यश्च गणो देवानां मुनि सत्रम चत
र्थस्तत्र कथितं त्रमस्यां तरे मनोः ॥ वशवर्ती पंचमोऽपि त्रिदशानां गणो हि ज यथाख्यातस्त्र
पाश्च सर्व एते मस्य मते ॥ एते देवगणाः पंचतत्र यज्ञभुजः स्मृताः मन्त्रं तरे मुनिश्चेष्ट सर्वे द्वादशका
गणाः ८ तेषां मिन्द्रो महावीर्यसेनोऽकस्मिन् राभवेत् शतं कृतनामा दत्तोऽसृशान्तिर्नामनामतः ॥
यस्योपसर्गनाशाय नामास्तरविभूषिता प्रयापिमानवैर्गाथा गीयते वसुधातले ८ सृशान्तिर्देव
राक्षसः सृशान्तिनः प्रयच्छति संहृतः शिवस्य योस्तथैव वशवर्तिभिः ॥

नैनैवोक्तस्वरूपा इत्यर्थः ५ तत्र मन्त्रे तरे सर्वेष्वङ्गणाः प्रत्येकङ्गणाद्वादशकमुक्ता इत्यर्थः ६ उपसर्गनाशायोपसवशा
मनाम अयापि अस्मिन्वर्तमाने मन्त्रे तरेपि ८ प्रयच्छति प्रयच्छति ९ ॥

मा ७
टी
२५२

॥ तेषां सतिर्वशस्मात्संभवैः ॥ कियंतं कालैर्नैर्भूमिः पालिते मांशे कर्तुं काले मनेन रात्मक मयस्मा रयति चतुर्गुणाना
मिति प्रोतिमन्तरकाल संख्येन तावत्पर्यन्तं नैर्भूमिः पालितेति शेषः ॥ ते च समर्षयः पुगणांतरेभिर्दिनाः कौकुरिर्दिग्दुर्गा
अदाल्पः शंखः प्रवादिनाः मितश्च संमितश्चैव समैते योगवर्थनाशति ॥ उक्तमुपसंहरन्नन्यदवतारयति तृतीयमिति

१५

प्रजः परः शुचिर्दिव्यो महाबलपराक्रमाः पुगस्तस्य मनोरासनिखाता सिदशो यमाः ॥ तत्सति
संभवे भूमिः पालिता भूत्रे रेखरैः पावन्मन्त्रे तरेतस्य मनोरुत्तमतेजसः ॥ चतुर्गुणानां संख्याता
साधिका येकसमतिः कृतत्रेतादिसंज्ञानां यावत्क्रान्तिपुगमया ॥ सतेजसो वित्तमसो वसिष्ठस्य
महात्मनः तनयाश्चान्तरेतस्मिन्सप्तमर्षयो भवन् ॥ तृतीयमेतत्कथितं तव मन्त्रे तरे मया ता
मसस्य चतुर्थं तमनो रंतरमुच्यते विद्यो निजन्मनो यस्य यशसा घोतिते जगत् जन्मतस्य मनोर्च
स्तज्ज्यतां गदतो मम ॥ प्रेतीदियमशेषाणां मनूनां चरिते यथा तथा जन्मापि विसेयं प्रभाव
श्च महात्मनां ॥ इति मार्कण्डेयपुगणोऽंममे मन्त्रे तरे जन्ममन्त्रे तरे वर्णने नाम सप्तमोऽध्यायः ॥
जन्ममन्त्रे तरे तृतीयसु मातम् ८३ ॥

विद्यो न जन्मन इति मृग्या जन्मलाभात् विरुहयानि जन्मत न तता दृशस्य महात्मनो मनोः कथं विरुहयोनि संभूतिः कथं चाता
दृत्तस्य यशसा जगत् घोतिता मिता शंकाद प्रेतीदियमिति यथा शेषाणां मुक्तानां वक्ष्यमाणानां च मनूनां चरिते मनोर्दियमिदि
पगोचरणीते तथा तेषां जन्मप्रभावो महिमा चानीदियं वितेयमित्यर्थः नात्र चोपकल्पनावकाशा नीदियता देवेति २५ आदितश्च

॥ श्रीतित्तमोऽध्यायः ॥

२५२

(आराधितः कृतसेवः चम्पानोशाखानो २ नियनेमरणं ३ सहजन्ताभिः एककालजन्मपुत्रैः ३ हिमनिविष्टाः ३ विनचेनोयस्य
अनपवडः खवशाहीयस्य देशचित्रयोर्हानिकार्ष ५ निभृतेविनीतमकिंचित्करमित्यर्थः नृनीयांतपादे निभृतेविनीतैर्ममैः अनंतरो

[illegible]

विषयसमीपवर्तीगताशयः ५ निर्विण्णमानसो विरक्तचेताः भविष्यन्मन्त्रे शान्तमहाभागः प्रलिनेतरे ६ अमेष्टमेवेष्टवकाशः स
त्रिवेशोपस्य ७ महानलवत् दीपः अनुसन्ततमचिच्छेदं ८ अजलिमन्त्रेपेनोपरितम् ९ ॥

अतिशयितेन प्रेरेण प्रवाहेण द्वियमाणोऽयमानः ॥ रोहीरगीं ॥ तेन सगीरपेण सवेन तरणसाधनेनोत्थयेन ॥ विसारिविर्त
रिपेकं कर्दमे ॥ यमनीसिगताभिः सेतते व्यासे ॥ तस्यामृणाः स्पर्शेन संभूता मुन्यता मदनेनाकृष्टमानसं यस्य ॥ एष्टदेहस्य
पञ्चादागस्तस्य स्पर्शनेन तस्य यतः सविकारोगे निधुवने ह्युपासविकारमंगे यस्य ॥ वेपथुमताकृशतादिकारादाकं प

ततोतिहरेण न्यपो द्वियमाणो निवेगिना प्रार्थयन् पिनावापसनयाः प्ररितस्तटे ॥ अथ हरे
जलोचैः स द्वियमाणो मदीयतिः प्राससादतले रोहीसप्रहेन युदेवतो ॥ तेन सवेन सयपात्र
समानोपदीजले इतस्तनश्चात्यकारे प्राससादतटंततः ॥ विसारिपेकमन्यर्थे उत्तरे सहपस्तर
न तयैव कृष्णमाणेन न्यद्रम्येवनमवापसः ॥ तस्य त्वकारेण रोहीचकर्षवसुधाधिपे प्रहेलये
महाभागे कृशं यमनिसेतते ॥ तस्याश्च स्पर्शसंभूता मवापमुदमुन्यता सोन्यकोरभमभूपा
मदनाकृष्टमानसः ॥ विसायसानुरागे ते सष्टस्पर्शनेन तस्य नरेन्द्रे सविकारोगे सारगीरमु
वावह ॥ किं एष्टवेपथुमताकरेण स्पर्शसेमम प्रन्यथैवाप्यकार्यस्य संज्ञातारूपने गतिः ॥
नास्यानेवामनाज्ञातेनागम्याहं नरे चर किल मत्संगमे विघ्नमेव लोलः करोति ते ॥

शुक्लेन तेन वगतिरस्य कार्यस्यान्यथेव संज्ञाता मैशुनस्य सविघ्नत्वात् ॥ ते विघ्नमारुतेति बोधुमाकेनास्यानेमनः संकलो
जातः न चाहंत वागम्यां परस्त्री पवलो लो गभस्यो मुनिप्रो मत्संगमेतव विघ्नं करोति ॥

११ मणीमानुषवक्तव्येवाक्येदेत् ॥ भार्याशतस्याग्रमहिषीपटुगतीदृक्पत्न्यनोरातः ॥ १२ ददर्शेति लिङ्गमः ॥ १३ प्राधानकालो

मार्कण्डेयः इति क्रमावचस्तस्यामृग्याः सतगतीयतिः जातकौतूहलोगोरीमिदं वचनमब्रवी
त् कातं ब्रूहि मणीवाक्यं कथं मानुषवद्वदेत् कश्चैष लोलेयो विज्ञेत् तं गेहं कुरुते मम ॥ मृगपुत्रा
व ब्रूते दयिताभूय प्रागासमुत्पन्नावती भार्याशताग्रमहिषीरदितादृक्पत्न्यनः ॥ राज्ञोवाच
किं त्वया तत्कृतं कर्म येन मं पो निमागता पतिव्रता धर्मपरा सा च त्वं कथमीदृशी ॥ मृगपुत्राच
ब्रूहि पितृपुत्रदेवालासखीभिः सहितावनम रंतं गता ददर्शे कं मृगं मृग्याः समागते ॥ ततः स
मीपवर्तिन्या लतया ताडिता मृगी मया रस्ता गता यत्र क्रुद्धः प्राहत तो मृगः मृदे किमेवं मना
सि धिक्ते दोः शील्य मीदृशं प्राधानकालोपेनायेत यामे विफलौकतः ॥ वाच क्रता ततस्तस्य
मानुषस्यैव भाषतः भीता तमब्रुवन् कोसीत्यतो यो निमुपागतः ॥ ततः स प्राह प्रशंस मृगे निहं
ति चक्षुषः सुतपाना मम मृगां तस्माभिलाषो मृगो भवत् इमां चानुगतः यस्मा वां छितश्चानयाचने
त्वा वि योजितोऽष्टे तस्माच्छ्रापं ददामि ते मया चोक्तं तवात्तानादपराधः कृतो मुने प्रसादं कुरुष्व

गर्भग्रहणकालः २४ २५ २६ २७ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ ७८ ॥ ७९ ॥ ८० ॥ ८१ ॥ ८२ ॥ ८३ ॥ ८४ ॥ ८५ ॥ ८६ ॥ ८७ ॥ ८८ ॥ ८९ ॥ ९० ॥ ९१ ॥ ९२ ॥ ९३ ॥ ९४ ॥ ९५ ॥ ९६ ॥ ९७ ॥ ९८ ॥ ९९ ॥ १०० ॥

मा ७
टी
२५४

मेम सं १५ यदीतिमोभजसेमर्थः १० भावेमानसिकोविकारः निवर्तितोवर्तितोतया ११ १२ १३ १४ ईशप्रभो १५ लालप्यमानायाः पुनः

२५४
इत्युक्तः प्रादुर्भासोपि मुनिरित्येव महीयते न प्रयच्छामि ते शापं ते यथात्माने ददासि मे १० मया चोक्तं
मृगीनाहं मृगश्च यथा वने लप्स्यसे मया मृगीते च मयि भावो निवर्तितो ११ इत्युक्तः कोपरकालो मां
प्रादुस्करिता यः नाहं मृगीत्येव मुक्तं मृगीमूढं भविष्यसि १२ ततो मृशं प्रयायिता प्रणाम्य मुनि
मनुवं स्वयं मयि मतिरुद्धं प्रसीदति पुनः पुनः १३ बालानभिस्तावाकानोततः प्रोक्तमिदं मया यि
तयं सति नारीभिर्विपते हि पतिः स्वयं सति नानेकं यथाहं ह्येणामि मुनिसत्तम सा पराधा यवार्थ
दौ प्रसीदेशेन मात्महे १४ प्रसीदति प्रसीदति प्रणतायामहामुने इत्ये लालप्यमानायाः स प्रा
दुस्मृनि पुंगवः १५ न भवत्यन्यथा प्रोक्तं मम वाक्यं कदाचन मृगी भविष्यसि मृता वने सिन्धुवर्धस्य भामिनि १६
नातिस्मराम भविषीति तस्मिन् नाभं मुपागतं स्मृतिं प्राप्य तया वाचं मानवी मो र्गयिष्यसि १७

पुनर्विलयं ताः १८ अस्मिन्नेव वने तत्र नत्मानि १९ सिद्धवर्धस्य मुनेः पुत्रः यादोतरे सिद्धे स्पर्शमात्रेणैव संस्तंते वीर्यं प्रकृत्य तस्य मुनेः २०

इति पद्यसिद्धयर्थिष्यति ॥

२५५

५५। तिर्यक्तेषु जटरेरुत्तौ ५५ भविता भविष्यति ५५ सप्तवेत्तमादितवती ५५ प्रसौ राजा विशेषतः प्रापिकेन सुदं प्रापेत्

तस्मिन्नातेरुगीतात्वेविमुक्तापतिनार्विना लोकानवाप्स्यसि प्राप्येन उक्तकर्मभिः ५० सोऽपि
लोकोमहावीर्यः पितृशत्रुभिषास्यतान् निन्नावसुत्यगंकृत्वा भविष्यति ततो मनुः ५१ पवशापम
हं लज्जामनानि धनमागता त्वत्सेस्यशां च गर्भोऽसौ संभूतो जटवे मम ५२ अतो प्रवीमि नास्यानेन वर्ज
तं मनो मयि न वाप्यगम्यागर्भस्यो लोको विघ्नं करोमसौ ५३ मार्कण्डेयः पवमुक्तस्ततः सोऽपि श
जाप्राप्य परं नुदं पुत्रो ममासीजितेति श्रियं भविता मनुः ततस्त्वं सुपुत्रे पुत्रे सा मगी लक्षणा नि
तं तस्मिन्नाते च भूतामि सर्वाणि प्रयपुंसदम् ५४ विशेषतश्च राजासौ पुत्रे जाते महावले सार्व
मुक्ता मगी शापात्पापलोकाननुत्तमान् ततस्तस्य धनः सर्वसमेत्य मुनिसत्तम प्रवेक्ष्य भा
विनीहृदि नानचक्रुर्महात्मानः ५५ तामसीं भजमाना यो यो निर्मातव्यं जायत तमसा हृते
लोके तामसो यं भविष्यति ५६ ततः सतामसस्तेन पिता सेवर्धितो वने जात बुद्धिरुवाचे दंष्ट्रे
तरे मुनिसत्तम ५७ कस्त्वन्तातकं यं वादे पुत्रो माता वकामम किमर्थमागतश्च तमेतत्स

नयः ५९ भाविनीं भविष्यतीं च ५८ पर ५० ॥

मागु
री
२५५

आचष्टे आचष्टौ ५८५ ५९ विरुष्टदेहः तत्कशरीरः सखे सखदे ५५ चतुरशीतिनमोऽध्यायः । तत्पतिः तेषां देवानां पतिः पालको रा

मार्कण्डेय उ- नतः पिता यथा हते स्वराज्यावनादिकं तस्याचष्टे महाबाहूः पुत्रस्य न गनीयतिः ५१
अन्तान् तत्सकलं सोऽपि समागधवभासुरे अवापदिद्यान् स्त्राणि संसाराण्य शेषतः ५२ कृतास्त
स्नानरीतिना पितरानीय चोक्तिकं अनुत्तानान् मोचाय तेन संधर्ममाश्रितः ५३ पिता पितस्य सखो
होको सखो यतः समानितान् विरुष्टदेहः संप्राप्तो दृष्ट्वा पुत्रसुखं सखे ५४ इति मार्कण्डेयपुराणे
तामसे मन्वेतरेतामसोऽप्यतिर्नाम प्रथमोऽध्यायः ८५ मार्कण्डेय उ- जिता समस्तोऽपि धिर्वीताम
साखः सपाथिवः तामसाखो मनुजभूतस्य मन्वेतरेऽष्टुणः । ये देवास्तत्पतिर्यश्च देवेन्द्रो येतथर्ष
यः ये पुत्राश्च मनोस्तस्य पृथिवीर्षा पालकाः । सत्पत्न्या न्ये सार्थियः सखा हरयस्तथा प
ते देवगणास्तत्र समविंशति कृतमुने । महाबलामहावीर्यः शतयुक्तोऽपलाहितः शिखिः ।
नृस्तया तेषां देवानामभवादिभुः ५ ज्योतिर्धामाष्टुः कायश्चेत्तोऽग्निर्यत्नकस्तथा पीव
रश्च तथा ब्रह्मन्समसमर्षयो भवन् ५ ॥

जा । प्रत्येकं समविंशतिभिर्गणैरुपलक्षिताः समविंशतिकः ५ ज्योतिर्धामानामप्यष्टुः ५ ॥

६ इति पलितभरुगमचन्द्रविरचिते मार्कण्डेयपुराणव्याख्यानं नाम समन्तरं समाप्तमिति पंचाशीति तमोऽध्यायः ॥ रेवत्याश्रये
ने गणित इत्यर्थः ॥ अशीलासन्धारितः ॥ दीर्घस्य रोगस्य परामर्शं प्राकृतं ५ आर्तिः ३ः खं ५ मंदधीर्मन्दबुद्धिः ६ विषणोति

नरः सोतिः शोतरोतजात्रुजह्वादयस्तथा पुत्राश्च नामसंख्यासंज्ञानः समुद्रावलाः ६ इति मा
र्कण्डेयपुराणे नामसंज्ञानं नाम द्वितीयोऽध्यायः ॥ नामसंज्ञानं तं च तथैव समाप्तं मार्कण्डेय
३. पञ्चमोऽपि मनश्चैवैतो नामविक्रतः तस्योत्पत्तिर्विस्तरशः शृणुष्व कथयामि ते ॥ अथिरा
सीन्महाभागः कृतवागिति विक्रतः तस्यापुत्रस्य पुत्रो भूदेवमेते महात्मनः ॥ सतस्य विधिवच्चक्रे
जातकर्मादिकः क्रियाः तथोपनयनो दीक्षसंवाशीलो भवेन्मने ॥ यतः प्रभृतिज्ञातो सोततः प्र
भृति सोऽप्युषिः दीर्घरोगपरामर्शमवाप्यमनिपुंगवः ५ माता तस्य परामर्तिः कृष्णरोगादिपीडिता
जगाम संपिता वास्य चिंतयामासुः स्तितः ५ किमेतदिति सोऽप्यपुत्रोऽप्येतदिति मतिः तत्राह भा
र्यामन्यस्य निपुत्रस्य मन्धीः ६ ततो विषणो मनसा कृतवागिदमुक्त्वा न पुत्रनाममुच्चार्य
श्रेयसेन ऊपुत्रता ॥ ऊपुत्रो ह दयायां सर्वदा कुरुते पितुः मातश्च संगसंस्थाश्च सपितृमातृपत्य
यः ६ सदृशो नोपकारोऽपि नृणां च नृमये पित्रोर्देः स्वायपि जन्मतस्य हृत्कृतकर्मणाः ६
बादवान् श्रेयसे कल्याणाय ॥ आयासेः खं अथो नरके ६ ॥

मा. ७.
टी.
२५६

सर्वैर्लोकेभिसंमतामानिताः अनुव्रता अनुष्ठिताः ॥ अनिर्हतेऽऽदिते कृपुत्रमालम्बने प्राप्नुयति मोक्षार्क ॥ ११ ॥ हर्षसंयमे ॥ १२ ॥
कायाः प्रवश्यकर्तव्याः श्रोताः श्रुतापत्ताः स्मार्ताः स्मृतज्ञाः कृतवः वषट्कियायताः श्रुतांगविकलाः प्रययावद्वर्तमानक

धर्मास्तेन नृपायेषां सर्वलोकाभिसंमताः परोपकारिणः श्रोताः साधुकर्मण्यनुव्रताः ॥ अनिर्ह
तेन नृपामन्त्रपरलोकपराश्रुते नरकायनसङ्गैरुपशालमिजन्मनः ॥ करोति स रूपादेवमदि
तानानथा मुदे प्रकाले च नरोपि योः कृपुत्रः कुरुते पुत्रे ॥ मार्कण्डेयः पवे सोम्येन उष्टस्य पुत्रस्य च
रिते मुनिः दद्यमानमनो हनिर्हते गरीमपृच्छत ॥ स्मृतवाग् सव्रतेन पुरावेदाष्टरीता विधिवत्
या समाप्य वेदानि विवृता दारपरिग्रहः सदारैराकिपाः कार्याः श्रोताः स्मार्ता वषट्कियाः न मे
श्रुताः कृताः काश्रियावदयमहा मुने ॥ गर्भाधानविधानेन न काममनुरुद्धतो पुत्रार्थे जनित
प्राये पुत्रास्त्रो विभ्यता मुने ॥ सोयं किमात्मदोषेण मम दोषेण वा मुने अस्मिन्ऽस्मावदो जातो दोः शी
त्यादभ्युक्तः ॥ गरी उवाच रेवत्येते मुनिश्चेष्टजानो येन न यस्तव तेन उऽस्मावते उष्टकाले यस्मा
दजायत ॥ नेते पचारे नैवास्मात्तर्नीयं कलस्यते तस्य दोः शीत्येदं ते रेवत्येतेन मुपागतम् ॥

लेयावत् ॥ अनुव्रता अनुवर्तता पुत्राग्नीनरकान् विभ्यता सभयेन ॥ ११ ॥ १२ ॥ उपचारोऽभिचारः ॥ १३ ॥

१५

२५६

॥ व्याहृते कथिते ॥ भासयामास प्रशोभयन् समेततः परितः वनानि वकन्दराश्च निर्फेराश्च ॥ ११ ॥ पंकजिनीजाता सरश्च
 स्रतवागुवाच यस्मान्नामैकपुत्रस्यैव तेन समुद्रवं दौःशील्यमेतन्मातस्मात्पुत्रतामाशु रेवती ॥ मा
 कं रेय उवाच तेनैव व्याहृते शापेरेव स्मृतं पणानह यशतः सर्वलोकस्य विस्मया विष्टवैतसः रेव
 त्स्वतः च पतितं रुमुदाशै समेततः भासयामास महसावन कन्दर निर्फेरा ॥ रुमुदादिश्रुतया
 तातया तोरेव तको भवत् प्रतीवरस्यः सर्वस्यां सधि व्यापृथिवीधरः तस्य हस्तया कातिजातापे
 कजिनी सरः ततो जज्ञे तदा कन्या रूपेणातीव शोभना ॥ रेवतीं कोति संभूतां तोदृष्ट्वा प्रमुचो
 मुनिः तस्या नाम चकारेत्ये रेवतीं नाम शोभके ॥ योषयामास वैवेतो सा प्रमाभ्याश संभवा
 प्रमुचः समराभागां तस्मिन्निव महीतले ॥ ततो योवनिर्नीदृष्ट्वा कन्यकां रूपशालिनीं समु
 निश्चितयामास कोऽस्या भर्ता भवेत्तिति ॥ एवेति ततस्तस्य योवालो महात्मने नवास
 साद सदृशं वरं तस्या महा मुनिः ॥ ततस्तस्या वरं प्रष्टुमग्रि स प्रमुचो मुनिः विवेश वह्निशा
 लां वै प्रशरं प्रादद्वयभुक् ॥ महाबलो महावीर्यः प्रियं वाग्मं वत्सलः दुर्गमो नाम भविता भर्ता
 सस्यामहीयतिः ॥ १० ॥
 ज्ञातेन तः कोनेः ॥ १५ ॥ योषयामास प्रवर्धयन् सस्या प्रमाभ्याशे निकटे संभवा मुत्तमां ॥ योवनिर्नी योवनपुत्रो ॥ आससाद प्रशि

॥ १५ ॥
 विग्रह

मा ७
टी
२५०

अनेतरैतत्कालमेवमृगयायाग्रावेदकस्यप्रसंगेनप्राप्ता ॥ कालिंघामाजर्जठराउद्रवउत्पत्तिर्यस्य ॥ प्रियेशतेसंधिराघः ॥
प्रणेतप्रणामंकरं ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ पकोसहायः चिरकालान्मार्थमानोयसंमहाप्रागतः नामाताइदिनः पतिः ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ यत्रसा

मार्कण्येयः ॥ अनेतरैवमृगयाप्रसंगेनागतोमुने तस्याश्रमपदंभीमानुर्गमः सनराधियः ॥

प्रियव्रतान्वयभवोमहावलेपराक्रमः ॥ प्रोविरुमशीलस्यकालिन्दीनठरोद्रवः ॥ सप्रविश्या

श्रमपदेनोतर्जिगतोपतिः ॥ अयश्चमानस्तस्मिन्प्रियेत्यामिषसृष्टवान् ॥ राजोवाच कगतो

भगवानस्मादाश्रमान्निपुंगवः ॥ तं प्रणन्तमिदंस्त्रामितं प्रवृद्धिशोभने ॥ २५ ॥ मार्कण्येयः ॥ अग्नि

शालागतोविप्रस्तुतान्प्रभाषिते ॥ प्रियेयमंत्रणोवैवनिश्चयामनराधितः ॥ सददर्शमहात्मानं

राजानंउगंममुनिः ॥ नरेन्द्रविहसदिनंप्रयाचननेपुरः ॥ तस्मिन्नुद्येततः शिष्यमुवाचसतंगो

तमे गौतमानोपतोशीवमर्चोस्यजगतोपतेः ॥ एकस्तावदयंभूयश्चिरकालाउपागतः नामाता

वविशेषेणयोगोर्ध्वसमतोमम मार्कण्येयः ॥ ततः सवितपामासराजाजामातृकारणं विवेक्ष

नतनौनोजगृहेयं चतेन्यः ॥ तमासनगतंविशेषृहीतार्थंमहामुनिः ॥ सागतं प्राहराजैरमपि

नेऊशलंशृहे कोषेवलेयमित्युभयामायेषुवैद्यरनया ॥ तानिसर्वकोषाविप्रतिष्ठितं प्रतिष्ठा मागतंनदिता

त्मेनोत्पत्तिंविदपिप्रियेभवति तथैवचक्रततात् नवाश्रे सर्वसकामायसर्वः प्रियोभवत्मानस्तकामायसर्वः प्रियोभवतीति

स्तमितमहावाहोयत्रसर्वप्रतिष्ठितम् ॥

५१
२५०

इतोस्मिन्नेवाश्रमेसमम्पयेतसित् ५२ ५५ राजाननामजानानाः स्वाभार्यानिर्दिशति सभदामिति शान्तनाम्नोत्पस्य विभोस्तजा
ग्रः सराष्ट्राज्ञातां वदथाज्ञोज्ञातां ५५ कान्तितिवितर्के ५६ साद्यारूपसौभाग्यादियोगात्कल्पितमर्हं ५७ सत्यमिति प्रिये श्रम्यमंत्रणां

पत्नीचेनेकशालिनीरुतपवानुतिष्ठति पृथ्वाप्यस्यास्तनोनाहंकुशलिमोपरास्तव ५० राजोवा
च तत्प्रसादादकुशलं न कचिन्समसुवत ज्ञातकौतुहलश्चास्मिममभार्यात्रकायुने रुषिरुवाच
रेवतीसमहाभागवैलोकास्यापिसुन्दरी तवभाषावरागोरातांतेराजनुवेत्ति किं राजोवाच सभ
इंशान्ततनयाकावेरीतनयाविभोः सराष्ट्रज्ञासजातांचकदसांचवत्तयतां विपाठानन्दिनीवैव
वेधिभार्यागृहेद्विज तिष्ठन्तिमेनभगवन्नेवतीवैधिकातिथे ५१ रुषिरुवाच प्रियेति सौप्रतेयेयं
सयोक्तावरवर्णिनी किंविस्मृतेनेभूपालसाधयेगृहिणीतव ५० राजोवाच सत्यमुक्तंमयाकिं
तभावोऽष्टोनमेमुने नात्रकोपंभवान्कर्तुमर्हस्यस्मात्सयाचितः ५१ रुषिरुवाच तत्तत्प्रवीषि
भूपालनभावस्तवहृषितः व्याजहारभवानितद्विनात्पयोदितः मयाष्टोक्तवदःकोस्या
भर्तेतिपार्थिव भावतातेनचापुक्तोभवानेवायवैवरः ५० तद्वसतामयादज्ञातभ्यंकमानराधि
पप्रियेत्यामंत्रिताचयेविचारैरुक्तुषेकयं मार्कण्डेयः ततोसावभवमौनीतेनोक्तः पृथिवीपतिः

गीकारे भावोमनःपाचितः प्रार्थितः ५२ तत्तत्तथो चोदितांतराविशंप्रेरितः ५३ वरःभर्ता ५० ५१ ५२

५२
रुषिरुवाचः कर्तुं तस्यावेवाहं किं प्रियम् ५२

मा ७
ही
२५८

यत्किंविदिमस्यष्टं प्रश्ने यत्नविनयेनावनतेन समानने यस्याः सा ५१ ५५ चेदेण योगी योग्युक्ते वैवाहिकानि विवाहयोग्यानि ५५ ते
नरेवमाश्रययोगविना ५६ ५० प्रतिश्रुतांगी कृता प्रतिज्ञातेति यावत्ततोऽस्माकं ५८ पवमेतादृशमेवार्कितयस्तुमवानममसम
न्विना ज्ञातेन नयापि ज्ञानतयस्तुमं किं ब्रह्मवैधो रपि विदिमस्य भृष्टस्य चालरास्य किं महं सतास्मि यन्नतदृते स्वस्थानमशा।

तस्य घने सापितरे विवाहाय महामुने उवाच कस्यायति विदुष्ययावनतानना ५१ यदि मे
प्रीतिमोस्तातः प्रसादे कर्तुमिच्छति रेवत्सले विवाहे मेतत्करोत प्रसादितः ५५ रुषिरुवाच
रेवत्सलेन वेभदे च नृयोगिष्यवस्थिते प्रमानिसेति रुद्राणि सुभुवैवाहिकानि ते ५५ क।
मोवाच नाततेन विना कालो विफलः प्रतिभाति मे विवाहो विफले काले महिषायाः कथं
भवेत् ५५ रुषिरुवाच रुतवागिति विद्यातस्तपसी रेवत्सो प्रति वकारकोपे ऊहेन तेन तं वि
निपातिते ५० मया प्रतिश्रुता चास्मै भार्येति मदिरेत्तरो न चेच्छसि विवाहे ते मे कटेनः समाग
ने ५८ कस्योवाच रुतवाक्त्तमुनिस्नातकिमेवं तमवांसपः न तपाममतातेन ब्रह्मवयोः सता
स्मि किं ५५ रुषिरुवाच ब्रह्मवयोः सताननेवालेनैव तपसिनः सतामेममयो देवान् कर्तुमम
त्समुत्सरे ६० कस्योवाच तपसी यदि मता तस्मात्किं सतामिदं दिवि समारोप विवाहो मेतदृते किं
पप्यतदृते विवाहं कुरुष्व ५५ तपसिनः वराकस्य दीनस्य तं तमसुतायो देवानपि प्रस्थानपरा नवीना कर्तुममत्स
रे उत्साहभजे ६० तपसी प्रशस्नाति शायित तपोवान् इदं वती न ह्यतदिविकालवके समारोप सस्यानशपप्यतया
विवाहो न कियते किं मृतिरेवर्गः स्वस्थान समर्पणोत्साह परवाकमेतत् ६१ ॥

३५

२५८

नवकृतेन दर्श ६१ ६१ निष्ठाघसंघाघभूयोधिकं प्रीतिमान् ६५ गौहादिकं उद्गारे देयं यौनकं तेन भ्यं अशतिदत्तं प्रतीचातरीने ६५ सं
सृष्टिरुवाच पदेभवत्तु भद्रे ते भद्रे प्रीतिमतीभव आशेषया मीनुमार्गे रिवत्सं कृतेन व ६१
मार्कण्डेय ३. ततस्तपः प्रभावेण रेवत्सं महासुनिः यथा सर्वतया चक्रे सोमयोगिदिनो ज्ञम ६२
विवादे वैवर्हि न विधि वन्मंत्रयोगिने निष्ठाघ प्रीतिमान् भूयो जामातारमश्वात्रवीत् ६५ गौहा
दिकं ते भूपा लकथ तो किं ददास्य हे इलं भमपि दाम्यामिममाशतिदत्तं तयः राजा वाच मनोः
स्वाये भवसाद सुतमः संततो मुने मन्त्रं त राधिपे पुत्रं तत्सा राहणो म्यहे सृष्टिरुवाच भविष्य मे
व ते कामो मनुस्व ज्ञनयो मही सकला भोक्ष्यते भूय धर्म विजुर्भाव विष्यति ६० इति मार्कण्डेयपुरा
णो रैवते मन्त्रे न रेवती विवाहे नाम प्रथमोऽध्यायः ६६ मार्कण्डेय ३. तामादाय ततो भूयः स
मेवन गंरं ययौ तस्मादजायत सुतो रेवतो रैवतो मनुः १ समेतः सकलैर्धर्मैर्मानवैरपराजितः
विज्ञाता खिलशास्त्रार्थो वेदविद्यार्थशास्त्रविन् २ तस्य मन्त्रे न रेवतेवा न्मनि देवेन्द्र पार्थिवान् कथ्य
माना त्मया ब्रह्मनिबोधस समाहितः समेध सस्तत्र देवास्तथा भूत रया हि ज वैजृण्ठा आमि
ताभाश्च तर्दशवतर्दश ते सो रेव गणानां तूर्णामपि वेद्यः २ नामा विभु रभूदिन्द्रः शतयज्ञोप
ततो वंशे ६१ ६० षडशीति तमोऽध्यायः १ समेतो नुगतः २ तस्य रैवतस्य ३ प्रत्येकं चतुर्णामपि समेध आदीनां चतर्दश गणा इत्यर्थः

मा ७
ही
१५५

६०८ सायंभवत्तुअणोपेकोतेतदंशोत्पन्नाः सूर्यः सारीविषमृतेविनातस्यगोर्ध्ववंशोत्पन्नतात् ६ इतिमार्कण्डेयपुराणव्याख्यानसमा
शीतितमोऽध्यायः ३८ मुपसंहरन्मदवतारयति इत्येतदिति ग्रन्थमन्त्रे १ वत्तघोनेशसकाशात् ज्ञातश्चात्तघस्तस्यभावस्त

२५९
दिशपत्नोमावेदश्रीदर्थवाङ्मलयापरः वेदवाङ्मः सधामावपर्जनमश्चमहामुनिः १ वसिष्ठश्चम
हामागोवेदवेदोपायाः पतेसमर्षयश्चासन्नेवतस्यान्तरेमनाः २ वलवेधुर्महावीर्यः सयष्टय
स्तथापरः सत्यकायास्तथवौसधैवतस्यमनोः सताः ३ रैवतोतास्तमनवः कथितोयमयातव
स्वार्थभवाश्रयायेतेस्तोविषमृतेमन्त्रे ४ इतिमार्कण्डेयपुराणोरैवतमन्त्रेतामहिनीयो
ध्यायः ८० रैवतमन्त्रेयेवमंसमासम् मार्कण्डेय ३ इत्येतत्कथितेनभ्येमयापंचममेत
रे चात्तघस्तमनोः षष्ट्युपतामिदमेतरे १ मुत्पन्नानिज्ञातोसौवत्तघः परमेष्ठिनः चात्तघ
त्वमतस्तस्यजन्मस्यस्मिन्निपिदिज २ ज्ञातेमातानिज्ञातोसौगोस्थितमुत्पाप्यतेपुनः परिषज
निहादेनपुनरुत्पापयत्यथ ३ ज्ञातिस्मरः सज्ञातोसौमातरुत्सगमास्थितः नदासतातदामा
तासंतज्जावाकमन्त्रवीत् ४ भीमास्मिन्किमिदं वत्सहामोयंबदनेतव प्रकालवोथः सज्ञातः कश्चि
न्मश्यामिशामनम् ५

सम् २ निवेसीयेऽन्तोग्रेकेपरिषजतिशालिङ्गानिहोर्वनप्रेम्मा ३ ज्ञातिस्मरः पूर्वजन्मस्मृतिमान् नान्मातांनदासतदाहसका
नेसंतज्जाभीतिमती ४ प्रकालेप्रकारोवोथोत्तानेकिंतवसेज्ञातः ग्रहशोभनेभाविमंगलंकश्चिन्मश्यामि ५

अने भलपिते मार्जरी विगली जाते हरतीति जानहारिणी पिशाची २. स्नेहोदोयवशात् ३ इनाः पुलकारो माजायसाः स्नेहसंभ
वैरस्नेगविलेकतर्षेत्तरो यस्याः ततो देतोः ८ नामनिश्चये प्रसक्ता तत्परा नयेति स्वार्थतत्परा ९ एते मार्जरी जातहारिणी वो
भे स्निग्धं स्नेहभरितं हृदयं योस्ते नयात्तमपि ममोपरि स्वार्थमास्थाप्य स्निग्धहृदया प्रतिभासि मे मम १० किं नित्येतासुरिषु

पुत्र उवाच मामनुमिच्छति पुरो मार्जरी किं न पश्यसि अंतर्धानगता चेयं हि नीया जातहारिणी

पुत्र प्रीत्या च भवती सहा दामवेत्तती उवाचोवाच वदशः परिस्रजसि मोयतः ३ इन पुलका

स्नेहसंभवा स्नाविलेतरणा ततो ममागतो हासः शृणुवाच्यप्रकारणान् ८ स्वार्थप्रसक्ता मार्जरी म

मते नाम वीक्षते तया तर्धानगा चेयं हि नीया जातहारिणी ९ स्वार्थाय स्निग्धहृदये यथैव ते मनो

परि प्रवृत्ते स्वार्थमास्थापयत्येव प्रतिभासि मे १० किं न मद्रूपभोगाय मार्जरी जातहारिणी तेन रु

मेणोपभोगं ममः फलमभीप्ससि नमो ज्ञानासि कोपे न वैवोपकृते मया संगते नानि काली

नेपजसतदिनात्मकं तथापि स्त्रियसे सान्नापरिखनसि वाप्यति तातो नित्यं न भवेति निर्वली

कंचवीषिमां ११ मातो वाच नत्वा ह मृपकारार्थं वत्सप्रीत्या परिखने न चेदेत इव त्सीत्येपरिमरु

विशेषावयोतकः मम देहस्योपभोगाय भलणाय मुभे मार्जरी जातहारिणी वप्रतीक्षेते तावन्मात्रेणैव कृतार्थं भवतः नर्थातिरे
के तेन रुमेण वास्ययैवनादिषु मत्सेवयापभोगं फलं विरकालनेषाय मभीप्ससि ग्राममिच्छसि यथः ११ तत्र वमयाशा
स्थापनं यथैव माह नमामि तिकोपेपोस्ति श्रुतिमान् ज्ञानासि न वमयोपकृते सद्यो जाततान् यद्ययमपानोपकृते तथापि भा

मा ७
टी
१६१

विकालसेवाशायामपरिखण्णादिनास्त्रेहंविथत्तेनदपिममाशवस्यानाभावाद्यर्थमेवेत्याहसंगतमितिसमागमोनानि
कालीनेनभूरिकालेस्थिते यत्तत्त्वयासहमससमागमःपंचमसदिनात्मकमेवेत्यर्थः ५५ त्विसंसेस्त्रेहंकरोषिपरिष।
सिचअतिअतिशयेन निर्यलीकीनिष्पद्येयत्तातेयादिमोअवीधितद्वयमेवेत्यर्थः पादोत्तरेअलीकमससंकिंअवीधो
निमयासहविरकालीनसंगमस्याभावात् ५६ यद्येतद्भवतः प्रीत्येपरिखण्णादिनास्त्रिततोस्त्रेहंपरित्यक्ताहमपिपरित्य।
जामीत्यर्थः ५७ यस्ततोमेस्त्रार्योभविष्यतिभवत्संभावितः सोपिमयापरित्यक्तो नस्तोपरित्यजामि निष्क्रान्ता ५८ जगानि

परिमक्तोमयास्त्रार्थेयस्ततोमेभविष्यति इत्युक्तासापरित्यक्तानिष्क्रान्तास्तुतिकाशृष्टान् ममंगवै
सकरसोअहंतःकरणात्मके जहारतेपरित्यक्तेसातदाजानदारिणी साहजानेतदावालेविको
तस्यमहीभूतः प्रसूतेपत्माशयेनेमस्यतस्यादेसते ५९ तमप्यन्यशृहेनीवाशृहीमातस्यवात्मने
तृतीयंभूतयामाससाकमानातदारिणी दृष्टाहृष्टातृतीयंभूतयस्यतिनिर्हृणा करोत्यनुरि
नेसातपरिवर्ततथात्ययोः ६० विक्रोतोपिततस्तस्यसुतस्यैवमहीयतिः कारयामाससंस्काराना

सद्योजातत्वादकिंचित्कराणिशृंगानिवासानिग्रेतः करणानिचयस्यकेवलंशृवीनित्ततयोयोगादिमुहिषाअहमंतःक
रणमात्माचयस्य ६१ विक्रोतस्यराजःपत्माप्रसूतमुत्पादितेसते आदेदेनग्राह तंवालेशय्यायांन्यस्यसंस्थाप्य ६२ मरान
पुत्रंअन्यस्यशृहेनीवातस्यात्मनेशृहीमाभूतयामास ६३ जात्रहारिणाअहोपरिवर्ततृतीयस्यभूतसंस्कारान्नातकमादीनतेच
ताहृत्वेतिनिर्हृणानिर्हृया परिवर्तविनिमये ६४ सुतस्यैवतस्तस्यतस्यामदीयत्वात्संस्कारान्नातकमादीनतेच
राजस्यसत्त्वियस्यैवभवति शास्त्रेषुप्रतिपादिताः तन्नियजात्यनुगुणाः संस्काराः ६५

॥ गुरुराशितामिति शेषः प्राक् पूर्व उपस्थानमंजलिबंधपूर्वकं सती ययानं अभिवादनं वदनं ॥ वंघानभिधाया कनया
 हयोरेकतराहेते आह जननी उत्पादयित्री पालनी उपमा ता उपपादेना पालयित्री ॥ नतिनिप्रतिवचने जनकस्य राज्ञात्मजा
 श्रीप्रमदिषी पटराज्ञी ॥ ५ विषे प्रग्रामप्रधाने यो बोधनामा विप्रस्तवीय प्रग्रस्य वैतनात्रः विप्रामेति संवृद्धिर्वायोस्यो हेम
 ग्रानन्देति वनामास्यपिता च के विधानतः मुदा परमया प्रको विकांतः सनरापिपः ॥ कृतोपन
 यनं तेन गुरुराह रुमारके जनन्याः प्रागुपस्थानं कियतां वाभिवादनम् ॥ सगुरोस्तद्वचः क्रत्वा च
 हस्येदमया व्रवीत् वन्यामेकतमा माता जनिनी पालनी तु किं गुरुवाच नत्वियं ते महाभाग
 जनिनी जनकात्मका विकांतस्याग्रमदिषी हेमिनी नामना मुतः ॥ ५ ग्रानन्दः ३ इयं जनिनी चेत्
 स्य विशालग्रामवासिनः विप्राम्रबोधप्रग्रस्योपाजोतायतावये गुरुवाच कृतस्ते कथया
 नंदचेत्तः को वा तपोच्यते संकटं महदाभातितातो मय व्रवीषि किं ग्रानन्दः ३ तातो ह मनमित्र
 स्य तानि यस्य गृहे हि ज तमत्मा गिरिभद्रायां मादेद जातहारिणी ॥ तथा प्रमुक्तो हेमिना गृहीता य
 सते च सा बोधस्य हि जमुखस्य गृहे नीतवती पुनः ॥ ५ भक्त्या मास च सते तस्य बोधहि जन्मनः सत
 रदिन संस्कारैः संस्कृतो हेमिनी सुतः वयमत्र महाभाग संस्कृता गुरुणा त्वया मया तव वचः कार्य
 यो प्रत्यतो यस्यामानुर्वयं जाताः ॥ कृतः कस्मा जानः प्रत्यत्र प्रत्यस्मिन्नेहे ॥ आददेन ग्राहमां ॥ तथा जानतारिणा अत्राजगृ
 हे मुक्तस्वकः सते राजः ॥ ५ हि जानो योग्ये वैदप्रतिपादिनैः संस्कारैर्जातकर्मादिभिः ॥ ५ येमि उपयामि ३

माघ
दी
२६१

मोहेनात्तानेन बुद्धयो भ्रमेतीव मोहस्य रजभुजंगसदृशात्तादपरमार्थतया वशाहो संभावनापरः ११ मोहस्यावसरो वकाशः
कः शुभास्मिन् जगति पवं मोहात्मकतमेव स्थिते न मोहः कार्यो विवेकिनैव भवितव्यं तस्या नवकाशत्वे प्रतियादयति कश्चि
पुत्रवंधुतादीनां व्यभिचारदर्शनात्कः कस्य पुत्रो वंधुर्वा १२ व्यभिचारप्रदर्शयति प्रारभ्येति जन्मन प्रारभ्य यः संवधित्वमुपैति
ये प्राक्ते पुनस्तस्मै सस्यमि न स्ते मृत्सुना संवर्तिता हरे कृताः तेष्वयतने वंधुबुद्धिर्नास्तीत्यर्थः १३ यतश्च न केवलमानुमानि
कं यावता प्रत्यक्षेणापि दृश्यतस्माद् शुभापीति अस्मिन् जन्मानि जातस्य सतो यापते नैवांश्वैरस्य संवधः सोऽपि प्रत्यवर्तमान

गुरुत्वाच्च अतीव गहनं वत्स संकटं मूढा गते न वेमि किं विन्मोहेन भ्रमेतीव दिबुद्धयः आनन्दः
मोहस्यावसरो कोऽनगमेव व्यस्थिते कः कस्य पुत्रो विप्रर्षको वा कस्य वंधुर्धवः १४ प्रारभ्य जन्म
नोदृणां संवधित्वमुपैतियः अन्ते स संवधिनो विप्रमृत्सुना संनिवर्तिताः शुभापि जातस्य सतः संवधो
योऽप्यवांश्वैः सोऽप्यस्तमं ते देहं प्रयातो घोषो विलः क्रमः १५ अतो ब्रवीमि संसारवसतः कोऽनुवांश्व
वः को वापि सततं वन्धुः किं वा विभ्राम्यते मतिः १६ पितृद्वयं मया प्राप्तमस्मिन्नेव दिजन्मानि माह
यंच किंचित्त्वे यदस्य देहसंभवे मोहेन पः करिष्यामि तया योऽस्य भूपतेः विशालग्रामतः पुत्रश्चै

स्य देहस्योत्पत्त्यो विलः सर्वे वन्धुसंवन्धश्च क्रमोऽस्तं प्रयात्यतः पुत्रवंधुतादीनां व्यवहारमायानां व्यभिचारदर्शनात्तु शदिममता
समेव मोहमयता न स्यात्पेत्स्यः १५ यत एष वंधुतादि क्रमो व्यभिचारतोऽस्मादेतोरदेव ब्रवीमि संसारवसतः कोऽनुवांश्वेन
कोऽपि को वापि सततं जन्मान्तेष्वनुगतो वंधुः यद्येतत्संस्थानं राजन्मानं गतं स्यात्तत्तदस्तीत्यतोऽस्य सत्यमेवेति भावः योऽ
स्माकं विवेकिनां मतिर्मननात्मिका मोहेन किंचिभ्राम्यतेति १५ न चैतदसंभाव्यमित्यत्राप्यततया व्यभिचारं द्रव्यमिति पितृद्वयं

मि रदस्य सिद्धे हे पिता रितत्र किंचित्त्वेन किंचित् १२

तस्मादानेदानममतां प्रउतमतिं निवर्त्योद्विग्नं प्रउमेनेप्रउतापितवान् ३० संमायसंष्टम् ३१ कर्मणां संचितानां विमुक्तैर्मोक्ष
स्वपरिपयिनां प्रतिवत्कानोत्पणाश्रयसमूलकारणोद्धेदाय ५० ५१ आत्मनो नः करणस्य ५२ क्षीणोधिकारः कार्यापिशने

मार्कण्डेय उवाच ततः सुविस्मितो राजा सभार्यः सहवन्तुभिः तस्मान्निवर्त्यममतामउमेनेवनायते ३२
चैतन्मादीयतनयं राग्योग्यं चकार सः संमायवास्त्राण्येन प्रउबुद्धासया लितः ३३ सोपानन्दस्त
पस्तेपेवालपवमहावले कर्मणां तपणाश्रयविमुक्तैः परिपमितो ५० तपस्येतेततस्तेवप्रादद
वः प्रजायतिः किमर्थं तपसेवत्सतपस्तीव्रं वदस्व तत् आनन्द उवाच आत्मनः शुद्धिकामो हं करो
मिभगवन्स्तपः वन्यायममकर्माणि यानि तन्त्यगोन्मुखः ५२ वस्तोवाच क्षीणोधिकारो भवति
शुक्रियोग्यो न कर्मवान् न त्वधिकारवान् शुक्तिमवाप्स्यति कथं भवान् ५३ भवतामूननाभावं वष्टे
न व्रजत करु श्रुतेतेतपसा तस्मिन्कृते सिद्धिमवाप्स्यसि ५४ इति मार्कण्डेयपुराणे वात्स्ये मन्वेन
रे आनन्दवरसाभो नाम प्रथमोऽध्यायः २२ मार्कण्डेय उवाच ३३ तस्माच्चक्षणां संचितयेत्सुक्तामसम
तिः तत्कर्माभिमुखो यातस्तपसा विरराम ह १ वात्स्ये त्वादत्ते वस्तानपसा विनिवर्तयन् एवं ना

कोयमधिकारो ममेत्यद मन्त्रधिकारवानिति ५३ तस्मिन्कृते सिद्धिं शुक्तिं ५४ अष्टाशीति तमोऽध्यायः तत्कर्माभिमुखो मन्वेन
१ कार्यसंमुखः विरराम निवृत्तवान् १ वात्स्येति प्रियेते संवोधने पूर्वप्रथमं २

॥ अंतरे समये अस्य मनोः ५ प्रष्टुकोटसंख्यापरिगणितः ॥ प्रभामणलेः सेनदृष्टं शब्दा उद्देशाः तेषां उद्देशोक्तिम् ॥ अमरलीयः ॥ तत्त्वैर्ष्य

अष्टसंख्याः अमृताशिनोमृतभोजिनः ८ तेषां पंचानंददेवगणानां आहृत्य सव्याय ॥ अत्र सवेतरे १॥ उपसंहरति पतदिति १२ ॥

सममेतन्तरेवक्तुं प्रतिजानीते सोऽप्रतिमिति विवस्वतो भानोरपत्यं वैवस्वतः ॥ इति मार्कण्डेयपुराण व्याख्यानैकनवतितमो
ध्यायः अत्र वैवस्वतस्य मनोजन्मवक्तुमारं मानसं सति स्म तस्यास्य सप्रकाशादुरणेन जीवतातामानसस्यैवः सूर्यः

सोऽप्रतिवर्तते यो यं नाम्ना वैवस्वतो मनुः सममेतन्तरेतस्य देवाद्यास्ताज्जुणसमे ॥ इति मा
र्कण्डेयपुराणे चाक्षसमन्तरेवर्णनेन नाम द्वितीयो ध्यायः २५ षष्ठे चाक्षसमन्तरे समाप्तम्
मार्कण्डेय उ० मानसस्यैवर्भाषातनया विषयकर्मणः संज्ञानाममहाभागा तस्योभाचुरजीजनत् १
मनुं प्राच्यातयशसमने कक्षानपारगं विवस्वतः सतो यस्मात्तस्माद्देवस्वतस्तसः २ संज्ञाचरवि
णादृष्टानिमीलयति लोचने यतस्ततः सरोषोर्कः संज्ञो निष्ठुरमब्रवीत् ३ मयि दृष्टे स रायस्मात्क
रुषेनेत्रसंयमे तस्माज्जनिष्यसे मूर्ध्नि प्रजा संयमनेयमे ४ मार्कण्डेय उ० ततः सा च यत्नो दृष्टिं दे
वी चक्रे भयाकुला विलोलितदृशो दृष्ट्वा पुनरादवतोरविः ५ यस्माद्दिलोलिता दृष्टिर्मयि दृष्टे
त्वया पुनः तस्माद्दिलोलितनयोनो दीर्घं प्रसविष्यामि ६ मार्कण्डेय उ० ततस्तस्यात्तसंजज्ञे भर्तृश

पेन तेन वै यमश्च यमुना चैवं प्राच्याता सुमहानदी ७

स १ अनेकानां ज्ञानानां शास्त्राणां पारंगतिश्च यत्नं २ निमीलयति संकोचयति निष्ठुरं परुषं ३ नेत्रयोः संयमं निमीलने प्रज्ञानोसे
यमने दण्डयितारं यमनामपुत्रम् ४ च यत्नामुत्तमनिमेषपुत्रो विलोलितदृशो च यत्ननेत्रो ५ प्रसविष्यामि जनोपिष्यामि ६ ७

मा ७
टी
२६३

८ निर्हतिः सौख्यममभर्तासूर्यः कथं सौम्यतेजोभवेदित्यर्थः कथं चार्कः कोपमयनेष्यति निराकरिष्यति १ प्रज्ञापनेर्विषयकर्म
णः सतासंता पितुः संश्रयं गृहे ॥ ११ सम्पत्तिमिमापन्नपरिहारेण ॥ १२ ॥ केशग्रहणात्केशोपपरिशृम्पकषणान्प्राप्ता

सापि संज्ञारवेस्तेजः सेदेः खेन भाविनी प्रसंदनी च सा तेजः श्रितयामास वै तदा २ किं करो
मिक्तगच्छामिक्तगतायाश्च निर्हतिः भवेन्मम कथं भर्ता कोपमकोपनेष्यति ३ इति संचिन्त
वद्भाषनापत्तिस्तान्ता वद्भमेनेमहाभागापितृसंश्रयमेव सा ॥ ततः पितृगृहे गच्छत
बुद्धिंशसिनी ह्यायामयीमात्मतनुनिर्ममेदयितोरवेः ॥ तां चोवाच त्रयावेषममभानोर्यथा
मया तथा सम्पत्तिपतेषु वर्तितव्यं यथारवौ ॥ पृष्ट्वा पितृवाचं ततश्चैतद्भमेनेमम सेवास्मि
नाम संज्ञेति वाच्यमेतत्सदा वचः ॥ ह्यायामंज्ञोवाच आकेशग्रहणादेविश्राशायाच वचस्तव
कारिष्ये कथयिष्यामि ह्यनेके शापकर्षणो मार्कण्डेय ३ ॥ तन्नासातदा द्वा जगाम भवने पितुः
ददर्शतत्र तत्पारितपसाधूतकल्मषं ॥ वद्भमाना च तेनापिश्रुतिता विश्वकर्मणा तस्योपितृगृहे
सातके चित्कालमनिदिता ॥

वत् प्रापतावच्च यदा केशग्रहणाद्युपुक्रोभविष्यति भर्तान्ता ह्यनेह तांते कथयिष्यामीत्यर्थः ॥ तत्पारेविष
कर्माणो न गृहे ॥ अनिदितापतिव्रतात्वाद्दोषहीना १६ ॥

नातिचिरमुषितो निवासितो प्रेम्णा वदन्नामानेन पुरस्सरं श्रवकं ॥ यद्यप्यतिवात्सल्यान्नेममत्तां पश्यतेः सवह्निदिनानि सु
हृत्तार्थं न समानितन्यानि सुः किं न तथापि तव धर्मो विलुप्यते गच्छियते ॥ धर्मलोपमाह वंथवेसिति वंथवानां मनोरथः ना
र्थाभर्तृदृष्टे स्थितः उभृक्कावावंतोपवतार्यः न तदर्शनयोग्या इत्यर्थः ॥ संगता संमिलिता वल्लनिवासं कर्तुं ॥ मेमया ॥ ११ ॥ सु

ततस्तोषाद्वार्धमीषितानातिचिरौषितो स्तत्राचतनयो प्रेम्णा वदन्नामानेन पुरःसरं ॥ ततो मे
पश्यतो वत्सेदिनानि सवह्न्यापि सुहृत्तार्थं न समानितन्यानि सुः किं न तथापि तव धर्मो विलुप्यते वान्धवेऽपि चिरं
मो नारीणां न पशस्करः मनोरथो वान्धवानो नार्थाभर्तृदृष्टे स्थितः ॥ सा तत्रैलो कनायेन भर्तृस
येण संगता पितृगोद्रे चिरं कालं वल्लनां हंसि शोभने ॥ सा तत्र भर्तृदृष्टं गच्छन्त्योद्रे ए नितासि मे पु
नरागमने कार्यं दर्शनाय पुभेमम ॥ मार्कण्डेयः ॥ इत्युक्त्वा सा तदा पिशतये तस्य क्त्वा वसा मुने संप्र
जयित्वा पितरं जगामा यो तत्राकुरुन् सूर्यतापमनिहन्ती तेन सलस्य विभ्यती तपश्चचार तत्रा
पि वतुवा प्रपथारिणी संतेयमिति मन्त्राद्वितीयायामहस्यतिः जनयामास तनयो कस्यो वैष्णवं
मनोरमो ॥ १५ ॥ व्यापासेत्ता त्वपत्ये पुपथासे सति वत्सला तथानसेत्ता कन्यायां पुत्रयोश्चात्तवर्तते ॥

लालनाद्युपभोगेषु विशेषमनुवासरे मनुस्तत्तोतवानस्यायमस्तस्यानवत्तमे ॥
र्यस्य तापे तेनः तेजसः सकाशात् विभ्यती ३ संती तत्रापि ३ नरे पुकुरु ३ वतुवा त्रनी ॥ द्वितीयायां भार्यायां व्यापासेत्तायां प्रदस्य
तिः दिनकरः ॥ १५ ॥ नात्तवर्तते नानुवकार ॥ विशेषमाधिकं अनुवासरे प्रतिदिनं तां तवान्नवत्तमेन सदे ॥ ११ ॥

मा ७
टी
२६५

तेनयमेनसमुद्यतःसमुत्पातितःसोतिमताहमावतायमेन ॥ किंविन्मदंकीयवशान्प्रसूतमाणोसोक्तपावोष्टौयस्य
विवलनुमन्याणपल्लुवोयस्याः ॥ अमर्षादयमहानिविधापिन् पितःपत्नीमातरंरुजायोम्यो ॥ अभ्येत्यसंगम्य १-

ताउनायचवैकोपात्पादस्तनसमुद्यतः तस्याःपुनःसोतिमताननन्देहेनिपातितः ॥ ततःश
शापतेकोपात्पासंतायमेदिन किंविन्मसूतमाणोष्टौविवलनुमन्याणपल्लुवा ॥ पितपत्नीम
मर्षादयन्मोततयसेपदा भविस्त्वादायपादस्तवाधेयपतिष्यति ॥ मार्कण्डेय ३- १॥ मार्कण्डेय
यःशापमाशदनेभयातरः अभ्येत्यपितरंशादप्रणिपातपुरःसरं १- यम ३- नातैतन्महदाश्रयेन
दृष्टमिहकेनचित् मातावान्मत्स्यमुत्सृज्यशापेपुत्रेप्रयच्छति ॥ ययामनुर्ममाचष्टेनेयमांतात
यामम विगुणेष्वपिपुत्रेषुनमाताविगुणाभवेत् ॥ मार्कण्डेय ३- यमस्येतद्वचःश्रुत्वाभगवो
स्तिमिरापदः व्यापासंतासमाहयप्रच्छकगतेतिसा ॥ सावाहननयानपुरंदसंताविभाव
सो पत्नीतवत्वयासत्यामेतानिजनितानिमे ॥ इत्येविवसतःसात्ववद्भुशःपृच्छतोयदा नाववसे
तदाक्रुद्धोभासांस्तंशसमुद्यतः १५ ॥

इहलोकेवात्सल्येदंउत्सृज्यमका ॥ विगतगुणेष्वपिपुत्रेषुनकदाविन्माताविगुणाकीशापिपराभवेदित्यनेनाप्यनुमाने
ननेयममनिजामाता १- तिमिरापदोधांतनाशीसूर्यःसामंताकगतेतिष्टवान् १॥ देविभावसोसूर्यनेमपि १५ मास्तानरविः

शस्त्रमाक्रुष्टम

२६५

यथावृत्तेनान्तमनतिरुप्य विदितार्थोत्तार्थः तद्विषयकर्मणाश्रयं गृहं ११३ तेनरविणासंतोष्टोविषयकजविषक
मायावदेवहममवेशमागतानावदेवमयाभवतोवेषमेषितेतिउवाच १८३२ सौम्यमूर्तिःसुभगदेहःअनपवशुभश्राकारःसं
स्थानेयस्यतादृशोभवेदितिप्रार्थनेलिउ. इत्यभिसंधिसंकल्प ५० शाननेतद्वर्णोत्तार्जनमितिवाचत् ५१ संवत्सरपवभ्र

ततःसाकथयामासयथावृत्तेविवस्वतः विदितार्थश्चभगवाजगामतद्वर्णलयम् १९ ततःस
प्रजयामासतदात्रैलोक्यजिते भासतेपरयाभक्तानिजगेहमुपागते १० संतोष्टोस्तदातस्मै
कथयामासविषयकं तद्वागतेवेदमेवेशमभवतःप्रेषितेतिवै १८ दिवाकरःसमाधिस्योवश्वाश्रय
धारिणीं तपश्चरन्तींदृशेउत्तरेषुऊरुष्य १९ सौम्यमूर्तिःसुभाकारेणममभर्ताभवेदिति प्रभि
संधिचतयसोबुबुधेस्यादिवाकरः ५० शाननेतेजसोमेषकियतामितिभासुः तंवाहविषयकर्म
णंसंज्ञायाःपितरंदिन ५१ संवत्सरभमेस्तस्यविषयकर्मरवेस्ततः तेजसःशाननेचकेस्तयमान
स्यदैवतैः ५२ इतिमार्कण्डेयप्रणोवेवसनेमत्तरेवैवसतोत्पत्तिनामप्रथमोऽध्यायः १० मार्क
ण्डेयउ. ततस्तत्तद्वर्णदेवास्तथादेवर्षयोराविम् चारिभरीममशेषस्यत्रैलोक्यस्यसमागतः १
मिरुत्तार्जनभाणेतामारोपेतिल्लोपेपंचमी ५१ आदितोनवतितमोऽध्यायः ११ संवत्सरं प्रशेषस्यत्रैलोक्यस्यसमाधिनादे
वादेवर्षयश्चसमागतमितिनास्तुष्टुः १॥

मा ७
टी
२६५

अस्य स्तोत्रस्य गुरुपसर्तिप्रकारेण यद्गोसाफल्यमाह हाभां इदमिति समाधिस्थैः स्तोत्रार्थभावनायामेकाग्रचित्तैः श्रवेदस्ते
शोऽन्वागुरोः सकाशादादेयं ग्राह्यं १ ननु शून्यभूतेरिह सौमिर्यः यद्वा स्तोत्रार्थभावना न वहितैः अजन्मायापकर्मण्य
नुष्ठानेन कृत्स्नितनन्माजन्मनः प्रशस्तफलवान्भवेत्तन् रकीवापुण्यपहत्यासर्गवान्भवेत् १ नन्वस्तोत्रमाह नमस्तैरिति भ
गवतस्तेजोशभूते ये वेदचतुष्टयीति तात्पर्यम् ५ तायतेनेन परंततमिति ज्ञानं प्रणवस्तस्मिंस्तरीयार्थमाश्रयामेकश्रेय
यामतास्मिन्भूताय नित्यासिद्धाय अतएव निर्धूतं निरस्तमोक्षानं अहंततज्ञानशक्तिवैधक्येन पारोतरे अनेकदेहतां भू

इदं स्तोत्रं वरं रम्यं श्रोतव्यं अहं यानरैः शिष्यभूतैः समाधिस्थैर्देवादेयं गुरोरपि १ ननु शून्यभू
तैः श्रोतव्यमेतत्तस्य फलं भवेत् अजन्मान्मफलवान् रकीसर्गमाश्रयान् १ देवाऋतुः नमस्तै
स्त्वं त्रयाय सामं त्रयाय ते नमः यजः सूर्यपाय प्रशर्वागिरसे नमः तानेकधामभूताय निर्धू
ततमसे नमः शुद्धज्योतिः सूर्यपाय नित्यतायामलात्मने चक्रिणो शोखिने धाम्ने शाङ्गिणे शुनिने

तः प्रामोय प्रात्मा सूर्यपतेन भक्तानां निर्धूतं तमोयेन तस्मै तमसो निहत्या शुद्धज्योतिः प्रकाशस्तत्सूर्यपयस्य अतएव नित्य
ताय तत्तत्प्रतिविंशतिसंख्याकैर्भ्यो निष्क्रान्ताय अतएव वामलात्मने आवरणाभावा निर्मितस्वभावाय ५ तेन तेन श्रे
ण स्वभक्तविनाशविधायिना भक्तानुग्राहकतमाह चक्रिणो शक्ति चक्राद्युपलक्षितसूर्यपाय धाम्ने तेनोर्मते ये विस्वपव
श्रुता उपलक्षिता य धाम्ने रुद्रमूर्तये ते नमः प्रतिशयेनो रवे विलीर्णा य वरिष्ठाय वरेणाय वरणीयाय सर्वस्य सात्मनाम्
हणीयाय परस्मै उक्तुष्टाय पालकाय सप्रकाशमदिभ्या सर्वजगद्भाक्तेनैव च पूरकाय परमात्मने निरुपदिनैवेत

परमात्मने
२॥
नमः चक्रिणो वरेणाय पर

रसभावाय १॥

२५

तदेवप्रपंचयति अखिलजगत्ततो व्यापि व्यापकं आदानादिसृष्ट्यभोक्तृत्वात्तन्ततभावाच्चसृष्टयेत्यतस्मै आत्ममूर्तये यदाहुः यच्चात्रो
नियदाद्रेयज्ञातिविषयानिह यच्चास्यसेततोभावस्तस्यादात्मोति कथ्यत इति प्रनपवसर्वेषां विवादाध्यासितानां जगतः कारणा
नाभूतायामित्यसिद्धकारणापत्तानवेतसंज्ञायत इति ज्ञानेन तस्मिन् जन्मिन्ने चे तोयेषां योगिनां नेषां निष्ठाये निष्पन्नये ० एवमेतदुपा
धिकं विदादिनं स्तुत्यात्मेव सकलवृत्तांशवभासकपरवृत्तप्रतिनिधिं सूर्यात्मानं स्तोति सूर्यः प्रेरणोत्पत्तिक्रियावान्प्रकाशो
योनेनालसंलक्षयितमशकं सृष्टयेत्यभासः करोतीति तज्यातस्मै दिनकृतेन नमः ८ शर्वरीरात्रिस्तुत्यादेतवैकारणभूताय

नमो खिलजगद्व्यापि सृष्ट्यायात्ममूर्तये सर्वकारणभूताय निष्ठाये ज्ञानवेतसो ० नमः सूर्य
स्वश्रयाय प्रकाशालक्ष्यरूपिणे भास्कराय नमस्तथा तज्यादिनकृतेन नमः ८ शर्वरीदेतवैवैव
संस्थाप्नोत्वाकृतेन नमः सर्वा मरसृष्ट्याय आत्मने जगतो नमः ९ तं सर्वमेतद्गवज्जगच्च भू
मना त्वया भूमत्या विहमखिलं प्रस्तासं सवराचरं ९ तदंशुभि रिरिदं स्पृष्टं सर्वं संजायते शु
चि कियते तत्करैः स्पर्शाजलादीनां पवित्रता ॥

संस्थादिनरात्रिसंभेदः योत्स्ना चंद्रप्रकाशः सूर्यप्रकाशपवदिराशौ जलमंडले प्रविष्टं श्रद्धात्मनया तत्प्रकाशश्चः स्मरतीत्युक्तं योत्स्ना
कृते इति सर्वा मरसृष्ट्याय जगतः स्थावरचरात्मकस्य नया च कृतिः चित्तदेवानां मुदमादनीकंचलमित्तुस्य वरुणाणां प्रेः प्राणाया
वायुपिती प्रंतरेत्तं सूर्य आत्मानं जगतस्तु स्पृष्टं स्तोति ९ एतदेव प्रपंचयति तस्मिन् तत्पाभमता परिवर्तमानेन तदंशुभि रिरिदं सवराचरं वृत्तग
मखिलं आविष्टं प्रेरितं भूमतिपरिवर्तने ९ तवांशुभिः किरणै रिरिदं जगदमेधमपि सर्वं आविष्टं जायते एतदेवाह तत्करैस्तव किरणैः

मा ७
टी
२६६

उपकाराय पुण्योत्कर्षाय संयोगी संयोगशुक्लं ॥ प्रशस्तः प्रकर्षणशस्तः कल्याणं तद्यसंगते सति सायं होमः प्रवर्तते अने नार्क सोदया
स्नयोरपि कर्मशुभानस्य प्राशस्त्यप्रतिपादितम् ॥ तदंगतः नवशरीरात्मकाशात् अनेन तव तेजः शान्तनमप्युपकाराय संभूतमि
ति सूचिते ॥ तत्तत्सुखादेतोः शयीमयः वेदशयीसभावः देनाथ ॥ एवं यशस्य भाग्यं भगवंते स्तुता मूर्ता मूर्ता भ्यां श्याभ्यां
स्मयतमाह तमेवेति परमुपाधुतीर्णं अपरं स्तुते ब्रह्माणं तर्गते सकलया पाशवभासके मूर्तेषामूर्तेश्च परस्परपदयमु

होमदानादिको धर्मो नोपकाराय जायते तावयावमसंयोगी जगदेतन्मदेषुभिः ॥ शान्तर्होमः
प्रशस्तो हि उदिते त्वयि जायते असंगते तथा सायं त्वयि होमः प्रवर्तते ॥ अथ स्तुतं सकलायता
यजंषो नानि चान्यतः सकलानि वसामानि नियतेति तदंगतः ॥ अथ यस्ते जगमाशतमेव व
यजंमयः यतस्साममयश्चैव ततो नाथ शयीमयः ॥ तमेव ब्रह्मणो श्येयं परं वा परमेव च मूर्ता
मूर्तेन या सत्संस्तुतं रूपं तथा स्थितं निमेषकाशादिमयः कालरूपः तयात्मकः प्रसीदसे ह्ययं
स्वतेजः शमने कुरु ॥

कृतदाहं मूर्तेस्तुलरूपो विशेषाकारे तेजोवनात्मकं चित्तं अमूर्तसामान्याकारं सत्संवायाकाशात्मकं भूतदयमुक्ते ॥ कालरूप
तया स्थितं भगवंते स्तुतं त्वयि यजे निमेषेणादि सयात्मको न स्य सभावः निमेषादि वत्संगतो पुगमत्वंतरकस्यावसानो
दिकानो विनाशसभावः परिवर्तते तथा च नैकरूपो भवतीति बोध्यम् स्तुत्यासं रूपं प्रसीदप्रसादयेति एतेनोपबोध्यः स
स्पतेजसोचोऽस्य शमने कुरु नवानवपरमेष्ठिनस्य तं रसकश्चिन्नियोक्ता भवेदिति भावः ॥

नेन सोमो वनेष्वययो विनाशी ॥ भविता भविष्यति मेदिनी भूलोकः दिवं भुवोलोकः स्वर्गः स्वर्लोकः ॥ शातिताः नसिताः भागाः
अंशाः शर्वस्य रुद्रस्य ॥ शंकयः प्रहरणानि सदा रुणा प्रतिक्रियेनाः पावकस्याग्नेः शिविका विमाने ॥ असरासीं देवानां विश्व

मार्कण्डेय उवाच ॥ इत्येवं स्तूयमानो सोमो देवैर्वर्षाभिस्तदा सुमो वसंतदा तेन स्तेन सोमो शिरस्य यः ॥
यत्नस्य रघुयं तेनो भविता तेन मेदिनी यन्मर्मयो नापि दिवं स्वर्गः साममयोरवेः ॥ शातिता
स्तेन सोमो भागा येन द्वादशपेव च त्वष्ट्रे वनेन शर्वस्य कृतं मूलं महात्मना ॥ चक्रं विस्मोर्वसूनां च
शंकवो यमसदा रुणाः पावकस्याग्नेः शिविका यत्नदस्य च ॥ अग्नेषां वा असरासीं शास्त्रा
ण्यस्त्राणि तेन वै यत्नविद्याथराणां वतानि चक्रे स विश्वकृतं तत्तस्य पोरं भागं विभर्ति भगवा
नुविः तन्नेनः पेव दशधा शातिते विश्वकर्मणा ॥ ततोऽथ रूपधृम्यानु रुरुत्तरानगमत्कुरुन्
दृष्टशेन उरुसंतो च वड्वा रूपधारिणीं सा वदृष्टा तमापोने परं पुंसो विशंकया जगाम संभु
खितस्य पृष्ठं रक्षणात्तया ॥ ततश्च मासिका योगात्तयोऽस्त्रसमेतयोः नासमदसौ तनयो व
शिवकादिनिर्गतौ रेतसो ते वरेवतः खड्गौ वर्मा तनु उभयतः प्रसारकः समुद्रो वाणा तूणो सममि
तः ॥
कुरु विश्वकर्मा ॥ ततश्चेति ततः प्रारभ्य ॥ २३ ॥ २४ ॥ समेतयोः संगतयोः तयोः संतासूर्ययोः नासमदसौ प्रश्चिनौ प्रश्चिमास्त्ररणा
वकादिनिर्गतौ निष्क्रान्तौ ॥ रेतसो ते तपयो तयैव उरुदे सने प्रसारकः प्रथवारः ॥

मासु
टी
२६७

अतल्लेकेनाप्यनुमेयं २८ निजाअयेसंशुहेवारितस्करभूम्याअयसमग्रसग्राही २९ अस्याः संज्ञायाः पूर्वसतः प्रथमजः पुत्रः ५
मस्यस्यायस्यदृष्टिर्ज्ञानेयस्य १० तस्ययमस्यपिताभानुः ११ यमस्यधर्मदृष्टितमार यतःतियस्याहेनोरसौयमः अदिनेरियोतनोदे
तोः यमस्यायेपास्योनियोगाधिकारस्तस्मिन्तिमिशपदोभास्करः १२ कलिंदोनामयवतस्तस्यांतरेवदिवादिनीप्रवादिणीदेवा

नतः संश्रयमतल्लेवर्शयामासभाभानुमान् तस्यसंश्रयमात्मासंश्रयेसासमाददे २८ सश्रयथा
रिणीचेमामानिनायनिजाअये संज्ञाभार्याप्रोतिमतीभास्करोवारितस्करः २९ ततः पूर्वसतोयो
स्याः सोभूदेवसतोमनुः द्वितीयअयमः शापाद्वर्मदृष्टिरभूत्सतः १० किमयोमोसमादायया
दनस्तेमहीतले पतिष्येतीतिशापोनेतस्यवरेपितास्यये धर्मदृष्टिर्यतस्यासौसमोमितेतथादि
ने ततो नियोगेनयायेचकारतिमिशपदः ११ यमुनावनदीर्जतकलिन्दोतरवादिनी अचि
नौदेवभिषजौकृतौपिशमदात्मनो यस्यकाथियतितेचरेवेतोविनियोजितः ह्यायासंज्ञा
सतानाचनियोगः श्रुयतोमम पूर्वजस्यमनोस्तस्यह्यायासंज्ञासतोप्रजः नतः सावर्णिकीसं
ज्ञामवापतनयोरवे ११ भविष्यतिमनुः सोपिवलिरिन्द्रायदातदा शानैश्चशेग्रहाणां वमथोपिश
नियोजितः ११

नोभिषजौवैयो ११ शुक्राकानांयतजातीयकोनामथियतितेस्वामिते १५ पूर्वजस्याग्रजस्यमनोस्तस्यसमानोवर्णः सवर्णः सव
यसावर्णः यदासंज्ञायासमानवर्णसवर्णह्यायातस्याग्रयमसावर्णः अजितोप्रत्ययावभिधानात् ११ नियोजितोधिकृतः ११ ॥

नयोः सावर्ण्यैः शनैश्चरस्य चोभयोः सातपतीनामकन्यासेवराणां नृपा कुरुनाममनुजेष्वरेन्द्रेण प्रसूते भेषस्य तत्सेतुं कुरुते तर्न
मशमिह १. १८ आदिनपकनचतितमोप्यायः पूर्वप्रतिज्ञातं प्रपंचयति आदिमार्गति यत्रैव वसते मन्तरे ॥ अंगिरा अंगिर
सावद्वयः संप्रति वर्तमानो भवाः सांप्रतः १५ इदं गणो सामान्यं लक्षणमाह प्रतीतेत्यादि तत्पल्लवणाः समानविहः ५ तानि चै

नयोः स्तृतीयाया कन्यातपतीनामसाकुरु त्पान्तेवरणात्पापतनये मनुजेष्वरे १. तस्यैव वसत
स्याह मनोः समसमन्तरे कथयामि सुताभ्यां नृपा न्देवान्तराधिपे १८ इति मार्कण्डेयपुराणे वैवस्व
ते मन्तरे सावर्ण्ये देवानामादितीयाध्यायः १॥ मार्कण्डेय ३. आदिमार्गवसवोरुदाः साध्या विषे मरु
द्गणाः भृगवो गिरसश्चाष्टौ यत्र देवगणाः स्मृताः आदिमार्गवसवोरुदा विज्ञेयाः कश्यपात्मजाः सा
ध्याश्च वसवो विषे धर्मस्यैते गणास्तयः भृगोस्तु भृगवो देवा अंगिरोगिरसस्तथा पृथसंगस्तमारी
चो विज्ञेयः सांप्रतोऽपि यः १ कुरुंस्वीनामवैवैशे मसात्मायत्तभागभुक् प्रतीतानां गतापे च वर्तन्ते सो
प्रतंचये सर्वे ते रिदशेन्द्रास्तु विज्ञेयास्तत्पल्लवणाः सदस्ताताः कलिशिनः सर्वे एव पुरे दशः म
चवैतो हृषाः सर्वे शुंगिणो गजमामिनः १ तेषां तक्रतवः सर्वे भूताभिभवते जसः धर्माधैः कार

हामाह सदस्ताताः सदसनेगः कलिशिनो वज्रधारिणः पुरमरीणो दृणोते प्रभुं कुरुति पुरन्दरः मत्तवंतः एजावंतः हर्षाजग
तो वार्षकाः शुंगिणः प्राधाम्यपुक्ताः गजगामिन्यैरावणावाहाः १ शनक्रतवः शनमयवः भूतानां प्रभिभवति रस्तरकंतेजो
येषां भृद्वैरुपवासेपादिहीनैर्यमाधैः धर्मतानादि प्रकारैश्चणोः आधिपत्यं साम्येन स्पृशोना निता अनुगताः ५

मा ७
ही
२६८

भूतभयभयभविष्यतोभवतोवर्तमानस्यनाशः एतदृश्यमानंरितयंयंतिरहोति धर्मद्विषोधर्मवैरिणोदैत्यानञ्जतिप्रणशयं
ति ० गद्यतेकथ्यते ८ ९ १० ११ १२ फलाभिधानसर्वमुपसंहरति वैवस्वतमिति ॥ इतिमार्कण्डेयपुराणव्याख्यानोद्दिनचतितमो
ध्यायः प्रतिमन्त्रेतरमन्त्रादीनांपंचानांपयोजनपुराणोत्तरेभिस्त्रिनम् मनवोमनपुत्रश्चमुनयश्चमहीयते ईशःसरगणाश्चै

268
भूतभयभयभयः पोतेतानितयंदिन दैत्यान्धर्मद्विषोधंतिपुणवैततयंदिन ० भूर्लोको
येस्सनाभूमिरेतरित्तदिवःस्सते सगायचतथास्वर्गसैलोकामितिकथ्यते ० अतिश्चैववसि
ष्टश्चकेशपश्चमहात्सविः गौतमश्चभरद्वाजोविद्यामित्तश्चकौशिकः ॥ तथैवपुत्रोभगवान्
चीकस्यमहात्मनः जमदग्निश्चसमैतेमुनयोवतयांतरे ॥ इत्याकुर्याभगश्चैवधृष्टःशर्पाति
रेवच नौरघोतश्चविद्यातिनाभागोरिष्टयवच ॥ ऊरुश्चधृष्टश्चवसमोहोक्विश्रुतः
मनोवैवस्वतस्येतेनवपुत्राःप्रकीर्तिताः ॥ वैवस्वतमिंदवस्वत्कथितेतेमयांतरम् ग्रामिज्जु
तेनरःसयःपाठितेवैवस्वतम् सुव्यतेपातकैःसर्वैःपुरांपवमददमृते ॥ इतिमार्कण्डेयपुरा
णोवैवस्वतमन्त्रेतराख्याननामत्तरीयोध्यायः ॥ वैवस्वतमन्त्रेतरसप्तमं समाप्तम् ॥

ववित्तेयाः पंचकाउपेः तत्रधर्मचतुष्पादंमनवोवस्वत्तद्वोदिताःपुत्राः संचारयंत्यहासेसैकालेमहोत्सवाःपालयतिप्रजापा
लायावदंतंविभागशः चतुर्गुणान्तकालेनप्रस्ताः सुतिगणान्यथा नयमाकुर्योपपश्यन्ताधर्मःसनातनः ईशोभगवतादमात्रे
लोकाप्रियमूर्तिनां भुजानःपानिलोकोस्त्रीकामलोकेप्रवर्षति यस्यभागभुजोदेवायेचतगानुकीर्तिताइत्यादि ॥

मा ७
ही
२६५

मौनमः श्रीपरायै भगवतै गेयस्यास्तरेषु परिरोहति सा ससेविस्मानंदयोधविचरन्नातिभूतिहेतुः संदत्तपारसविद्योपांतवीविष्ट
रामोद्येतिभिः प्रवहतीं प्रभजे परोताम् ॥ शतैकपापिकलयापरपाविबोधाज्ञाद्वयप्रतिजहारनस्तमोजम् प्रत्यक्रितिसक
लभाववधैकवीजैस्ततः प्रभीतिदलनीं प्रणामाभिचरणीम् ॥ एवमुभयोर्वैवस्वतस्य सावर्ण्यं असममाष्टममन्त्रेन राधोशयोर्हि
वाकराजमाभिहितं तत्रवाच्यैर्मन्त्रेन तपस्यतः समव्रतस्य राजर्षे भगवन्मत्स्यप्रसादसंश्राममन्त्रेन राधोशान्त्यचरिते
योर्विकंप्रगणोतरे विल्लरेण प्रतिपादितमितीदृशदहनभिधायेवादितीयस्य सावर्ण्यः सूर्यपुत्रस्य पूर्वजन्मनि पराया भगव
माश्रितिकायाः प्रसादादासे मन्त्रेन राधियत्ये विल्लरेण प्रपंचयिष्यन् प्रावर्णिता सतरनागराजविरचितस्तोत्रसवितप्र

मार्कण्डेय उवाच सावर्णिः सूर्यतनयो यो मनः कथ्यतेष्टमः निशामयत उभयनिर्विल्लराद्भट
तौ मम । महामायावभावेन यथा मन्त्रेन राधियः सवभूवमहाभागः सावर्णिस्तनयोरवेः २
स्वोविषे तरे एवं चैव वेशसमुद्भवः सरथो नाम राजा भूत्समस्तोत्तितिर्मंडले ॥

भावायाः पराया भगवत्यासिषापि पश्यंसाधवस्यास्तनुगतत्वात्तंगपापादिदोषसहस्ररुषिताज्ञानहृत्मात्मक उष्ट्रैस्त्वनिवर्ह
णैरेतौ कृत्वा स्थितसंभक्तताप्रावण्यसभाचपवर्तिनोपि श्रौत्रेदेशयनुपक्रमते सावर्णिः तस्मादिना सवर्णासंतया समानवर्णा
ह्यायतन्याः समपत्ये सावर्णिः । न निशामयति श्रयेनालोचय । मायानामावेत्स्य परब्रह्मणो विद्यादिभेदोत्पापिकानसाप्रप
थिष्टाने संविद्या महामाया प्रवृत्तवृत्तापदीयसीकालस्याप्रभुभावेन महिम्ना महाभागः चरिकायाः प्रसादात्पदनात्महाभागव
मस्य सिद्धमेव । एवं प्राकस्ता गोविधस्य मनोरेतरेदितीयमन्त्रेन वैताना मस्वोविषसामनोः पुत्रस्य वेशात्समुद्भव उवाच तेर्यस्य

मस्वोत्तितिर्मंडले राजा भूत्समस्तोत्तितिर्मंडले ॥

२६५

नस्य सरयस्य सरसि भवानोरसान्तरान्निसमदर्शितपुत्रं कोलांततधानां विधेः सयं नीति कोलाविधेः सिन्नान्तिके वितप्रमेतको
लावराहलनविधेः सयं निभत्तयं नीति कोलाविधेः सिन्नोवराहभक्तकायचनोरस्यः ५ अयिशलोभिन्नरुमउभयथायोमः अति
शयेन प्रवलं दं सैव सामग्री विद्यते यस्यापि मूनेः सैव द्वाप्यसामग्री पुत्रैरपि तेजितः पराभूतः ५ आकांत आक
दितः ५ तत्र तस्मिन् तस्मिन् रे सतस्मिन् वि कोलादिकमपहृतं अपहृत्य नीतं इरायभिः सामिसत्कारपरिमाणित्वा इष्टैरथै
रिमर्थः ५ दूतसायः समाकृष्टरायः सराजामगयाया आखेटस्यो जेन ह्य घनापकाकी प्रसहायः हयन संग दूतने ग्रने नरि ह्मो इरु

नस्य पालयनः सम्यक् ज्ञाः पुत्रानि वोरसान् वभूवुः शत्रवो भूपाः कोलाविधेः सिन्नस्तदा ५ न
स्यैरभव पुद्गमति प्रवलं देदिनः मूनेरपि सतै पुद्गे कोलाविधेः सिमिजितः ५ ततः सप्रमाया
नो निज देशाधिपो भवत आकांतः समहा भागस्ते स्मदा प्रवत्तारिभिः ५ प्रमातेर्वलिभिर्इष्टे इवे
लस्य इरात्मभिः कोषो वलं वापहृतं तत्रापि सप्रमेतः ५ ततो मगयाया जेन दूतसायः सभूपातः
पकाकी हयमारुह्य जगाम गहनं वने ५ सतश प्रममहाहो हनवयसं मयसः प्रशातश्चापदाकी
रौ मुनिशिष्योपशोभिने तस्यो कंचित्सकालं च मुनिना तेन सत्कृतः इतश्चेतश्चाविचरेत् तस्मिन्
निवराप्रमे ५ सोचितयज्ञदातत्रममत्राकृष्टमानसः मन्त्रैः पालिते पूर्वमयाहीने पुरे दितत ॥

सप्तमस्य सवितम् ५ हेदिजवयं समेयसस्तजामो पुनेः दितवयसमेयसरातिपावे मेपाशति विसिष्टस्य नामांतरं नउक्तं तेने प्रमुष्याः
सावता राघामहात्मनामानवजन्मानिवरितैः सार्धं लोत्रं वैवेदनादिना कथितानि पुराशकवसिष्टेन महात्मना सारोचिषेन
वं सरायाय महात्मने समापयेव वैष्णवप्रशाताया वसोदने शति मुनितपः प्रभावात्प्रशातैरमो ग्यं यज्ञवैः चापरादिभिर्इष्टाणि
भिराकीर्णं ५ विवरन विहरन ५ चिंतापाहेनः ममतेनाकृष्टवलात्कृतं मानसचेतोयस्य चिंतामाह मन्त्रैः पित्रादिभिः पूर्वप्रय

मा ७
टी
१७०

पालितं तदेव पुरं मया हीनं नैर्मधुनैरसदृतेरुष्टवर्गितैः सामिश्रोदिभिर्धर्मतो नैव पात्यतर सुतरेण संवत्सः सप्रधानो यो मे मम
पूरः सेनापत्यादिः यश्च हस्तीदत्तो वलः सदा नित्यकालं मे दायस्य समग्राणां प्रधानरागाणां चिंता विषयाणां सुपलक्षणमेतत्
सर्वैरिणां वशं यातः सत्कान्मोगानुपलभ्यते इति न जाने ॥ ये चामात्मादयो मम नित्यं प्रसाददानैः पारितोषिकसमर्पणैर्भोजनैश्च

270

मद्भूतैस्त्रैरसदृतेरुष्टवर्गितैः सामिश्रोदिभिर्धर्मतो नैव पात्यतर सुतरेण संवत्सः सप्रधानो यो मे मम
तः कान्मोगानुपलभ्यते ॥ ये ममात्रुगतानि नित्यं प्रसाददानभोजनैः अनुवृत्तिं भुवंते य ऊर्वं तस्य
महीभूतो ॥ असम्यग्ययशीलैः ऊर्वद्विः सततं व्ययं संवितः सोतिः स्वेन तयैकोषोगमिष्यते ॥
पतन्नात्यवसततं चिंतयामास पार्थिवः तत्र विप्राश्च माभ्याशे वैश्वमेकं ददर्श सः सष्टस्रस्तेन क
स्तेभ्यो हत आगमने रंकः सशोकश्च कस्मान्ने उमनाश्च लक्ष्यसे इत्याकर्ण्य च वल्लभ्य भूयतेः प्रण
योदितं प्रसवावसततं वैश्वः प्रश्नयावनतो ह्ये वैश्वः समाधिर्नाम वैश्वोदमुसमो यनिनो ऊले
पुत्रैर्दारीरैर्निरस्तश्च यनलोभादसाधुभिः ॥

नृगतास्ते प्रयभुवं प्रत्यमहीभूतो अनुवृत्तिं ऊर्वं तीत्यसेतेषां दोषं ॥ तैर्ममामातैः प्रसम्यकनिरर्थकं व्ययशीलैः सततं निमेष्यं
ऊर्वद्विः हेतुभूतैः मया तिष्ठः स्वेनासायासेन संवितः संश्रुतः केषः तयैनां शोगमिष्यतीति किमनुवृत्तिं ॥ विप्राश्च माभ्याशे
करे ॥ सर्वैश्च तेन रात्ता प्रशस्तिनैरेतन्निमित्तं ॥ प्रणयेन प्रमोदिते उक्तं ववः प्रश्नयेना विनयेनावनतो नमः ॥ निरस्तो न

॥ तैर्ममामातैः प्रसम्यकनिरर्थकं व्ययशीलैः सततं निमेष्यं

५०

विहीनोरिक्तः धनैरहितः धनस्य रिक्तते हेतुः वयतोदरैः पुत्रैश्च कर्तृभिर्धनं प्रादायि पृहीते पतन्नामेः प्रत्ययितैर्वन्धुभिर्निरस्तः नि
 राकृतप्रतो धनवन्धुनाशः खीसनवनमभिसंश्रुत्वमागतोस्मीत्यर्थः ॥ पवसस्य धनवन्धुनिरसनहेतुकं दः खनिर्वरे हेतुकम
 मिधा यद्वृत्तं पुत्रो वरस्वहातिशयमज्ञेतापकमाह सोहमिति ऊशलाऊशलात्मिका कल्याणोत्तरस्य प्रवृत्तिवार्ता प्रवृत्ति
 संवधिनीं प्रवृत्तिस्त्वेनोत्पत्तिनवेद्यितानामीत्यर्थः ॥ वंधादिवार्ता विषयविकल्पमाह किंनिति तेषां पुत्रादीनां पृथोत्पत्तानां
 सांप्रतं वर्तमाने तेमेवाश्रितेमेवाकिंनमवेदितिनजाने पुत्रादिपुत्रेहात्मादृष्टेतेषां शुभाशुभतया वितर्कयति तेमेममसताः

विहीनश्च धनैर्दरैः पुत्रैरादायि मेधने वनमभ्यागतोऽखीनिरस्तश्चामवन्धुभिः ॥ सीहंनवे
 धिपुत्राणां ऊशलाऊशलात्मिका प्रवृत्तिस्त्वनानां वदाराणां वाचसंस्थितः ॥ किंनुतेषां पृथेके
 समतेमममनसाश्रितं कथंते किंनुसहृन्नाडहृन्नाः किंनुमेसताः ॥ राजोवाच येनिरस्तोभवांत
 वैः पुत्ररागादिभिर्धनैः तेषु किंभवतः स्वेदमनुवधातिमानसं ॥ वैश्वपुत्राच पचमेतयथाशा
 हभवानस्मरुतं वचः किं करोमिनवधातिममनिष्ठरतामनः येः संप्रज्यापितस्त्रेहं धनस्य
 वैनिगच्छतः यतिसृजनहृदं च दारिते खेवमेमनः ॥ २५

किंनुसहृन्नाः सदाचागडहृन्नाडहृन्नावागः किंनुभवति इति कथंजाने प्रनेनविपरीतेतदितरउदिरविद्यासत्रपौदशितं ॥ धने
 निमित्तैर्होयैः सत्तणैः पुत्रादिभिर्धनैर्वा निरस्तोनिष्ठासितः तेषु नादृशेषु विरक्तिविषयेषु पिभवतोमानसं किंस्त्रेहंपुत्रवर्ध
 नियतंस्तेषांतेमाहेमवार्तचितं पाभवानाकांतः ॥ पतदभ्युपगम्य वैश्वपुत्राह यथाभवान्माह पचमेवैतत् प्रस्मरुतंप्रसा
 कं हृदये प्रतगतमेतद्वचः ममापि हृदयांतरे परिवर्तते पतद्वचः किं करोमीति पुत्रादिस्त्रेहस्य उस्मजते दशितं मम मनसि पुनिष्ट

स्तेषां हृदये सदाचागडहृन्नाडहृन्नावागः किंनुभवति इति कथंजाने प्रनेनविपरीतेतदितरउदिरविद्यासत्रपौदशितं ॥ २५

योः

मा ७
टी
२०१

271

येः पुत्रमवस्थादिभिः पितृस्त्रेहं प्रसः स्वामिनो हार्दं स्त्रेहं स्वजनस्य वेधो अहार्दं परित्यज्य तत्र हेतुगर्भं विशेषणं यत्नलये रि
ति निराकृतो निष्कासितः यत्तादृशी प्रविशुणोषपिवन्धुषु मेमममनो हार्दिषे मप्रक्रमेव ॥ हेमहामने रतिसंवायेन स्वात्
नश्चिन्नस्य सेशयं देवयोगे तेषां दोषं विदन्नपि नाभिजानामि रतिकिमेतत् भवान्महामतिर्ममेतद् दययस्मात् विगुणो प्रगुण
हीनेषां पिवन्धुषु मम विने प्रेमिण प्रवणान्तरा मिति किमेतत् ॥ यत्र वैराग्यावसरयवोचित आसीत् तेषां कृतेन दर्शनेषां प्र
भाषु भवार्तलाभाभावनिमित्तं वितावशातिः चासौ दौर्मनस्य च जायते शत्रुर्भवति यत्र यस्मात् तेषु प्रीतिषु प्रेमहीनेषु म
किमेतज्जाभिजानामि जानन्नपि महामते यत्ने मप्रवणं विने विगुणोषपिवन्धुषु ॥ तेषां कृते मे
निःश्वासो दौर्मनस्य च जायते कथमि किं यत्र मनस्य प्रीतिषु निष्ठुरं ॥ मार्कंडेय न तस्यो सदृ
नौ विप्रते मने समुपस्थितौ समाधिर्नाम वैशेषो सौ सवपायिव सत्तमः कृतात्तनो यथा न्याये यथा
हं तेन सेविदे उपविष्टौ कथाः काश्चिच्चरुत वैशेषार्थिबौ राजावाच भगवंस्वामिं प्रष्टुमिच्छामि
केवदस्वतत् ३ः स्वाययन्ममनसः सचिन्नाय न नो विना मम त्वगत राग्यस्य राग्यो गे सौ त्वलेषां पि
नो निष्ठुरं न भवति तत्र किं करोमीति सात्त्विको वन्धुविषये मवैव श्रेष्ठं दर्शिते ॥ तौ राजवैशेषो सदितौ मिति तौ तस्य सनत्ता
तत्तं मुने समुपस्थितौ गुरुपसदनप्रकारेण समीपगतौ ॥ यथा न्याये यथा शास्यं यथा देयं यथा योग्यं तेन मुनिना सदसेविदे सं
कथनं कृत्वा उपविष्टौ आसीत् तौ काश्चित्कथायां वहारिकाश्चरुतः ॥ उभतिप्रलयं वैवभूतानां मागतिं गतिं मुवेनैविषा
मविद्यो वसवाद्यो भगवानिति हे भगवन् एकवस्तु प्रष्टुमिच्छामि तद्दस्य त्वेन कथय सचित्तं स्या यत्तत्ता निरोधस्तं वि
ना चित्तनिरोधे सर्वतः स्वपरित्यज्य शक्तिजानतोपि मेमममनसो हृदादिव मम तारि प्रकेनापि निष्ठुरं यत्किम ॥

२०१

मपि नि योजकैः स्वायनिष्ठैः केशैः तितल्लययेत्यर्थः अनेन विद्याविद्योभयावातमप्यावस्थावत्ते चेदिकारायनयोग्यते चरातः सु
 चिते २५ ३ः खदेते वदनुत्तरार्थस्य स्रयति ममत्वमिति यन्ममगत रागस्यापि नष्टरागस्यापि प्राप्तिलेप रागांगेषु साम्यम
 म्पारिपुयत्तमत्वेतः ३ः खदेतु रतिजानतोपि यथातत्तस्य प्राकृतस्य ३ः खदेतु तथा ममज्ञानवतोपि ३ः खनिमित्तैः किमेतन्ना किं नि
 वन्धनमित्यर्थः १० न च ममैवायं व्यामोहो यावता स्यापीत्याह प्रयवेति निष्कृतो निष्कासितः अजितस्पर्कः यद्यपीदृशास्त
 यापि तेन प्रयतिप्रतिशयेन हादयान्नित्यर्थः ११ दृष्ट्वा दौषेयत्वे ततोपलब्धदोषो विषये रागपुत्रादौ ममत्वेनाकृष्टं वशीकृतं ।

प्रयेव निष्कृतः प्रयैदीरैर्मनैस्तथोक्तिः स्वजनेन वसेत्यक्तस्तेषु हार्दितथाप्यति ३।
 ताकिमेतत्तदा भागयन्मोहो तानि नो रपि पवमेष तथा दृष्ट्वा दौषवप्यमेतः ३ः खितो ३॥
 दृष्ट्वा ममास्य वभवत्येषा विवेकांथस्य मूफता दोषेपि विषये ममत्वाकृष्टमानसो ११ ॥
 ३३ ॥ विरुः १। ज्ञानमस्ति समस्तस्य ज्ञेनो विषयगोचरे विषयाश्च महाराज योतिवैव दृष्ट्यकरथक ३५
 दृष्टः २

मानसं योस्तौ १ः तानि नोर्ममत्वे दोषो यत्ते ववतो रपि तानि निमोदस्या उक्ततमाह ममास्यवेति पयैतादृशी मूफता अविवे
 कांथस्या विचारोपपन्नस्यैव योग्याननुदोषज्ञानविचारप्रकाशप्रकृतस्य ममास्यवप्रकृतोत्यर्थः ११ तत्र ज्ञानसामान्यस्य मोहाना
 स्पदत्वं रातोभिर्मनो निराकरोति ज्ञानमिति विषयगोति विषयिणं रूपातीति विषयो वन्धकस्तदात्मके गोचरे विषये शास्त्रस्य
 शादौ सर्वस्य ज्ञेनो ज्ञानमस्ति तथा च सति नूतेषां सर्वेषां मोहाभावाद्दृश्यते तत्र च ज्ञानसामान्येन नानापरस्परं विचारः स्याद् वि
 षयाश्चेति विषयाः शाहादयः दृष्ट्यकरथाभिन्नभिन्नप्रकारेण ज्ञानगोचरत्वे यानि प्रामुख्येतीत्यर्थः यथा यत्र मनुष्यादीनो ज्ञानेन

तत्र ज्ञानमप्युक्तमपि तादृशं ज्ञानमस्ति ननु सपञ्चज्ञानस्य यथैवास्ति तान् ३५

मा ७
टी
२०२

एतदेव प्रपंचयति दिवाभ्याः तिकेचित्प्राणिनो नृकादयो दिवादिने प्रत्यात्तानाभावशुक्लः तथापरेकाकादयो राशवंधाः प्रमेके
चित्प्राणिनो गवासादयो दिवा रात्रौ चतुस्तदृष्टयः प्रनेथाः गंडूपादयो न्याश्च एवं सति ज्ञानसामान्यस्य मोहवैयधिकरणे दि
नां धानासु त्रकादीनां मोहो न स्यादिनादौ दिने रात्रौ च तत्प्राणानां वलीवंदाद्यादीनां मोहो न स्यादेव गंडूपादीनां सर्वदेवच
मोहप्रसंगस्य च सविषयज्ञानदर्शनात् एवं ज्ञानसामान्यस्य मोहानास्य दत्तेपि ज्ञानाभवे स्य मोहेन तत्साध्यदत्तमुक्तमिति
ननु नमप्यप्युक्तं ज्ञानमधिकृत्योक्तं किं न विशेषज्ञानास्य दत्तमुक्तमिति तत्रैवोक्तमिच्छाशक्तमनुष्ठापितं न स्यापवेसाशयेन नरे
ज्ञानेन न शति मनुजात्तानि न शतिसंकीर्तितिविशेषचित्तकैते मनुजापवत्तानिनः केवलं न भवेति तत्रेदं यतो यस्मान्

३४

272

दिवाभ्याः प्राणिनः केचिदशवन्त्यास्तथापरे अन्ये केचिदिवा रात्रौ प्राणिनस्तत्पट्टयः ३४
ज्ञानिनो मनुजाः सत्ये किं तत्ते न हि केवलं यतो हि ज्ञानिनः सर्वेषु पदतिष्ठतादयः ३५ ज्ञानं
तत्तन्मनुष्याणां यज्ञेषां मृगापक्षिणां मनुष्याणां च यज्ञेषां तत्सममन्यत्र यो भयोः ३६

हिर्भिर्मृकमपवशहार्थं सर्वेषां दयो ज्ञानिनपवमवेति स्वसविषयज्ञानवत्तात् मृगापक्षादीनां पशुजाविशेषे स्वसभिर्भवे
ज्ञानविशेषग्रहणाय पृथग्ग्रहणं ३५ तदेव ज्ञानं पशूनां मनुजानां च विशेषाविशेषदर्शनेन प्रवर्षयति ज्ञानमिति यज्ञानेनैव
मृगादीनां निमित्तशक्त्यादिषु भवति तत्ज्ञानेनैव मनुष्याणां न भवति एवं यत्तेषां मनुष्याणां ज्ञाने सात्मावबोधोपयोगिविवेक
ज्ञानात्मकं तत्तेषां पक्षादीनां न भवति अमृदाहारनिदादिभयोपशुमनुजयोः समानमित्यर्थः यज्ञं प्राहारनिशमयमेषु ज्ञानिनां
मानमेतत्प्रभिर्नराणाम्पक्षो विवेकस्वधिको मनुष्ये तेनैव हीनाः पशुभिः समाना इति पक्षादिभिश्चाविशेषादिति सापेक्षेति ३६

२०२

उभयोः पियसु मनुजयोः र्थक्रिया साम्यं वदेत्तरपशूनामर्थक्रियामाह तानेपीति पोतानोभोजनेनमासाकंसौदिममिमेव
 इपेजानेसत्यापिपतान्यनेगायाहेणः तथाचुभुतयापीसमानानपिशानानोतानोवेचुपुमुवेपुमोहानस्त्रेहोमनाहेचिमाहेतो
 कणानायायादिफलानामोहोनिहोयस्मास्मिन्नाहतास्मत्तान्यशेषमनयः एवंपशूनांतानमोहयोस्तस्याधिकरणात्तन्मुक्तम् ३८
 मनुष्याणामपितन्त्यतेभ्योधिकंवेमाह मनुष्येतिहेमनुजयाचमनुष्येष्टमनुष्याः सुतात्यन्तिलोभात्ताभापेतातः सामि
 स्ताषाः प्रत्युपकारयप्रयेनंवर्यमामोभविष्येवार्थकेपरलोकेवायमस्माकंवर्णमिष्यतीतिप्रत्युपकारयसाकोत्ताभवेतीतिके
 नैताम्यशसिनवितिवितर्केपितापुरेसाभिलाषः सवस्वप्रयेपितरिनिरयेत्तमेवंपश्येतोपितयापिमोहात्पुरेसाभिलाषा

तानेपिसतिपश्येतात्यनेगांशावचंचुपु कणामोहतात्मानोदासीत्यमानानपितथा ३८
 मनुष्यामनुजयाचसाभिलाषाः सुतात्यन्तिलोभात्तस्यकारयनत्वेतात्किंनपश्यसि ३९
 तथापिममतावर्तमोहगर्तेनिपातितः महामायाप्रभावेणसंसारस्थितिकारिणा ४०
 तत्रात्रविस्मयाकार्योयोगनिदाजगत्यतेः महामायादरेष्टैषानथासंमोसतेजगत ४१

तित्तानमोहयोस्तस्याधारत्वेनेषापिप्रसक्तंनतेजानिनः पद्यादिषदितिभावः ३९ यथेवंविवेकाधिकारिणोमनुष्याजानेनोपि
 तक्ततोस्माहोभात्रविरत्यनेउमाशंकार तथापीति यथयेवंजानत्रापिप्रवृत्तनवृत्तनार्थदीयस्यामहामायायाः प्रभावेणामह
 म्मासंसारस्थितिसंस्थापनंकर्तृशीलंयस्येतेनायमनुष्यः ममतावर्तमुक्तेमोहपवर्तनेष्वभेतिपातितः येनजानत्रापिनास्ति
 हिरकोभवतीत्यर्थः ४० नचेयमाश्चर्ययोगास्यायंवसभावतादित्याह तदिनि यस्मादीदृशसभावेयंतनस्मात्प्रशस्यांसर्वमा
 दित्यामहामायायानविस्मयः कार्यः केवलंतमोहसागराउद्धरणंप्रार्थमितिभावः तत्रास्याः सामात्यतः प्रथमविरतिप्रतिपाया

ममहो
 पाः सरूपमाह योगनिद्रायेति ॥

मा ७
दी
२३३

योगनिर्देशेति जगत्तेजगत्पालकस्य हरेर्नारायणस्यैवायोगः स्वस्वभावः स पञ्चवायौ दासौ मानि शब्दो निर्जगतो नवभासश्चा
महाविद्यात्मिकाः त्रींश्वरस्येयं विद्यात्मिका शक्तिः परस्परतमहा माया स रूपाप्यभिविस्मृतिकारिणी योजनलस्य कोरिष्यति
हृदावभासश्चेतीयं विद्याविद्योभयात्मिका स्वस्वशक्तिस्वातन्त्र्यस्वभावाभिहितायैतन्मः प्रधानापि शुणात्रेण भेदवती महा
कालीति प्रथमचरित्रपाठेन श्रीरिनाः जगत्सु कर्षत शक्तिं करोति निर्बहति तथा च सैव सप्तशती लो वराजस्य विलग्नस्येभिहि
तम् विगुणानामसौ देवी सा तिको यामयोदिता सा सर्वावर्णिका इमां भद्रा भगवती र्धने रस्य कृप्य योगनिर्देशे रक्तामहाक
लीतमोगुणा मधुकैटभनाशार्थं यां नष्टा वा मुजासनः दशवक्त्रा दशभुजा कालां जनसमप्रभा विशालपाशजमाता ।

ज्ञानिनामपि चेतोसि देवी भगवती हि सा
वलादाकृष्य मोक्षय महामाया प्रयच्छति ५२

विंशहोत्रमालया सुखदशनदंष्ट्रा सा भीमश्यापि पार्थिव उपसो भाग्यकंतीनां सा प्रतिष्ठा महाप्रिया स्वस्वाणागदाशूल
चरुपाशं भुसङ्गिभूत परिचंकार्मुकशीर्वनिष्क्रान्तदुषिरेदौ यथासावैष्णवी माया कालराविर् रस्य आराधिता वशीक
र्णामुजाकर्तृश्रराचरमिति ५१ प्रस्यामहामायां प्रतिपादय माह ज्ञानिनामिति ज्ञानिनामपरिपक्वयोगानामपि याविवेक
वतामपि ततो विवेकाद्वलात्मनः प्राकृष्य मोक्षय वराजकरोति कावली तादृशानां विषयनिष्ठानां मोक्षकारिणी न भवेदिति भावः
भगवती समग्रैश्चर्यानिशयमुक्ता वलादिति उरुह्वयावष्टभशक्त्या त मोक्षय विवेकाभावाय प्रयच्छति तत्त्ववराजकरोतीत्यर्थः

स्तं

५२
५३

न केवलं जगन्मोहकारिणमेवास्याः कृत्यावता सर्वकर्तृज्ञा जगत्सर्जनादिकमप्यस्याः कृत्यामिमाह तथेति मूलप्रकृतिरयतामाश्रि
 तैतच्चराचरसंज्ञे पतस्यात्तनसंहरादीनामप्युपलक्षणं स्वकृत्यसंख्याप्यनायमाह सभावेत्यर्थः प्रत्याः सदेवसंख्याविकारि
 तेन संसारबंधान्मज्जनभिसंधाने मुक्तिनाशप्रसक्तावाहसैवेति मोहनिमित्तमपि साकर्मापास्यादिनाशजितासतीप्रसन्नामोह
 माकात्त्वयापदस्तनविधायिनीवरदाभोगदायिनीमुक्तयेभवतीत्यनेन भोगमोहप्रदत्तं भगवत्याः प्रदर्शितं तदेव चेह समश
 तीतोत्रे प्रतिपिपादयिष्येति ५३ एकस्याप्यवभगवत्यावधमोहोभयदेन त्वमनुपपन्नमित्याशंकाविद्याविद्योभयश्च तादृ

तथा विसृज्यते विश्वं जगदेतच्चराचरम् सैषा प्रसन्ना वरदां नृणां भवति मुक्तये ५३ सा
 विद्या परमा मुक्तेर्हेतुभूता सनातनी संसारबंधहेतुश्च सैव सर्वेश्वरेश्वरी ५४ राजोवाच
 भगवन्कारि सा देवी महामायेति यो भवान् ब्रवीति कथमुत्तमा सा कर्माणां किं हि ज ५५
 यत्प्रभावावसादेवी यत्संशयापहृद्वा तत्सर्वं श्रोतमिच्छामि तन्नो ब्रूहि विदो वर ५६ ॥

गवत्याः भयकार्यकारिणं नासंगतमिमाह सा विद्येति परमा मुक्तिपुरुषार्थसाधनत्वात् कृष्टा विद्या ब्रह्मैकैकवेदनात्मिका स
 ती मुक्तेर्हेतुभूता न चान्यविद्यादिव न स्रष्टुं सनातनी तिस्रोऽदिना सैव च सर्वेषामोखराणां सर्वज्ञा सर्वकर्तृणां मोक्षरी
 नियंत्री संसारे जननमरणान्मकेवैयस्यरागद्वेषादिशय्यहेतुरविद्यानादिरनंता चोभयपारवश्ययोरियमिति दर्शितं सनात
 नी सुभयप्रायोऽयम् ५५ एवं मुनिना सामान्यतो भगवत्याः स्वरूपेभिर्हिते विशेषजितासया राजोवाच भगवन्नि ॥

मा ७
टी
२०४

भूतानामुत्पत्त्यादिपुनित्ययोगादिना ज्ञाने विद्यते यस्य नित्ययोगादिपुण्यमनप्रसावेवीयात्तया सामान्यतः उक्ताकारिणसिद्धौ क
सांज्ञानौ स्थिता उत्पत्तेर्यादिना उत्पत्तेर्यमः प्रमदयम् उत्पादने च देशो कालादि प्रकारस्य समवेततादाविर्भावप्रकारप्रमः
प्रभावो मर्हि मासभावेति पाठे सप्ततानुयायिनी स्वरूपः शरीरपरिग्रहः तस्योत्पत्तिः सह्यायिनी कारणश्रुयेति प्रमदये
यः प्रभावो मः यस्माद्भवो स्यात्ते कारणापुं सर्वज्ञो तन्नि सा माये प्रकारप्रमः प्रमदति न योन रुक्ते ५८ उत्तरं रुमेणे सामा
ह निमैवेति परसामान्यात्मिका जगन्मूर्तिरपरसामान्य स्वभावाच्च पर्वजातिप्रमस्योत्तरमुक्तम् तस्याः प्रभावमारुतये
नि तनेत्यासंविस्तने च यद्यपि मसप्तता सामान्य स्वभावाया सर्वव्यापिमा भगवत्या उत्पत्त्याभिधानममुक्तं तथापि इष्टदेव

२७५
ऋषिरुवाच निमैव सा जगन्मूर्ति स या सर्वमिदं तने तथापि तत्सम्यग्यतिर्वद्वा श्रूयतां स
म ५० देवानां कार्यसिद्ध्यर्थमाविर्भवति सा यदा उत्पत्तेति तदा लोके सानिमाप्यभिधीयते ५८
योगनिर्देशं यदा विस्तुर्जगत्संकारावेकते आस्तो यशेषमभजत्कल्पान्ते भगवान्प्रभुः ५९ ॥

निवर्हणविधानेन स्वभक्त्युत्पाद्यैतस्या उत्पत्तिर्विशेषाकारपरिग्रहणा विर्भावो वद्वा मममनः श्रूयतामिति नेन प्रत्यो म
भावात्परिचितैवास्या मुत्पत्तिरिति सूचितं पर्वजातिप्रभावयोरुत्तरमभिहितं स्वरूपोत्तरं च निमैवेत्यनेनोक्तं इदानीं पुन
मुत्तरमाह देवानामिति पुनरेतदेवोपद्वितदेवार्थनयैवास्या आविर्भावोक्तोयः सलोके उत्पत्तेर्यविचारितरमणीयपदे
त्यर्थः ५८ प्रवेति हासं मोहात्मिकाया भगवत्याः स्वरूपप्रतिपादनार्थमाह योगनिर्देशमिति एवोक्तं स्वरूपं विस्तृत्य पकः स
ष्टस्य कार्यस्यानुविशं प्रप्राप्तीयं शयनीकृत्य प्रभुरिति स्वल्पयोगानि शशदणवाचकः तत्तज्जीववदस्य मोहनिरोदितं भ

५१
गवानिति निर्दिशययसिद्धिर्देवार्थपरिग्रहः

चोरोभीमौविमोःकर्णयोर्मलाश्जस्तमोश्चानुत्तुनोरजस्तमोश्चकीर्यमर्थःतयोर्देवयोरजस्तमसोरुदेकाभिप्रायेणाहंतेवस्मृण
मिति तउक्तेभागवते तस्मैभवाहयशिरस्तनवंवविभुहयेडुहावतिवलोमधुकैटभाखो हवानयदुतिगणोश्चरजस्तमश्चति ५०
स्नातहाकृशासीदित्याकाहायामाह सनाभिकमलेशति प्रजानांरुष्टाडुष्टानांयतिर्नियंताडुष्टानांदण्डधरःपतिरुष्टानांरक्तकश्चपरि
गणायसाधुनाविनाशायचइकृतामितिस्मृतेःविष्णुसमन्मूर्तेर्भगवतःसत्प्रधानंदेवोवस्मासत्वंतवप्रियतमोतनुमामनंतीति
पूर्वोक्तस्मृतिशेषान् सत्तदेवाहगदयश्चमयप्रसप्तंयोगानेदाश्रयणेनमृकपालनकृत्संजनार्दनंकृतदेवपीडयित्वानेनजगत्पालक

तदाहावसरोवोरोविख्यातौमधुकैटभौ विष्णुकर्णमलोदृतौहेतवस्माणमुद्यतौ ५०
सनाभिकमलोविमोःस्थितोवस्मापजापतिः दृष्टावसरोवोरोप्रसप्तंवजनार्दनम् ५१
तथावयोगनिर्दोतामेकाग्रहृदयःस्थितः विबोधनार्थायहरैर्हरिनेरकृतालयाम् ५२
विषेचरीजगद्दारीस्थितिसेदारकारिणीं स्तोमिनिर्दोभगवतींविमोरत्नलतेजसः ५३

नासकृतिरस्यसाभाविकीतिसूचितं ५४ तस्यावोपद्वनिवारणार्थमुत्कर्षतयालोचि तत्साधेतमाह पकाग्रहृदयश्चि समाधानत
त्यरोभूदित्यर्थःविबोधनार्थायजाग्रदवहारप्रवृत्तिनिमित्तंचतस्रसकृत्यविधानार्थंच हरेर्नैतयोःकृतश्रान्तयःस्थानियानुत्तु
महाभारतेहविंशोऽसुखीसंवहरस्यैवामायाविमोःशरीरतामेवानागयणमुविस्थिताकमललोचनवृत्तिवेत्रनिमीलनेनैव
निद्रावबोधात्सर्वशरीरस्थितायाअपिनिद्रायानेचयोःप्राधान्यमुक्तम् ५५ तांविद्वानंदश्रयायोगनिर्दोविशिनष्टि विषेचरीमिति ॥

मा ७
टी
२०५

विशेषराणां सर्वज्ञानो सर्वकर्तृणां च ब्रह्मादीनां जगत्सर्जनादिप्रमाणानि समवायिनी शक्तिः तदा दत्तगच्छादीनां जगत्मातरे अनन्तने
जसः विद्वानेव प्रकाशचक्षुष्यपादेनो निदां भगवतीं विमो रतुलां तेजसः प्रभुरिति प्रज्ञासामिति विमो रपमोदकनया सदृशी उ
त्तौघां र्गोपरमार्थतन्मसवितः प्रभयेवन कदाचिदिहो र्योगनिद्रयो भेदो ग्रहणते विसृपानि शोयोगस्य निशया आभिन्नतात्
तेजसः प्रभुरिति ब्रह्मणो विशेषणं तेजसमिदानेदप्रकाशस्य प्रभुरपि भगवतीं स्तोपद्वयविनाशायालौदिति भगवत्याः प्रभावो
स्तुतिर्हितः ५३ तत्र सर्वात्मताशंसिभिर्नामभिः स्तुवन्तो ब्रह्माह तमिति साहादेवदविर्दानमेवः वेद्यवेदकसवाचकोद्यये
वहिर्भाष्यं च सथापितरुमिहेतुर्मत्रः पितृभाष्यं च वषट्कारादेवतावाहनमेवः यत्किंवा स्रगः प्रवः योऽश्वीजः स्रपास

ब्रह्मोवाच तं साहाते सथाते दिवषट्कारास्रगामिका सथात्तमन्तरे निमेषि धामाशक्तिका स्थिता ५५
प्रथमाशक्तिकानि न्यायावृत्तार्था विशेषतः तमेव सन्ध्यासाविरीते वेदजननी परा ५५ ॥

पाश्र्वस्ते देवाग्ने अक्षरे देवर्गाग्ने प्रादितोतामतरमूर्त्या विलसंती मिति हि स्तोत्रे यदाक्षरेऽपचयाय च यदीने ह्कटस्य निमेषा
पकेचिदपे निमेषनातने विधाया माशक्तिसदीर्घसुतरूपा यदाक्षः एकमात्रो भवेद्ब्रह्मो हि मात्रो दीर्घ उच्यते विमात्रस्तुतो ते य
इति यदाक्षोक्ता अन्तरसरसती स्तोत्रोक्तरीत्या प्रगावे विधाया माशक्तिकारादिप्रमाणजगदिति त्रिकपदार्थवाच्यातदात्मिका स्थिता
इति नावस्था चेशिष्टमस्याः सर्वात्मविदेकचनत्वात् ५५ प्रथमाशक्त्यां व्यंजने प्रचंचिनाहलः संश्रुणोच्चारभावादर्थमात्रात्
यदाक्षः व्यंजनं च प्रथमाशक्त्यमिति तेन यो न्यात्मना वाचा स्थिते तस्यार्थः ॥

२०५

यद्दार्थमात्रायानुरीयसंविश्रुत्यां स्थिता रवी सांस्तत्तत्सादित्या स्थितानां माशानो विप्रोति स्थानमुत्पति स्थाने च सा च या विशेषतः
 स्थानक शलादिना विशेषेणानुव्याप्य अत्रारयितुमशक्या यदुक्तं प्राक् अनिर्देशं तया चा मर्दधं माशानि ते परं अवि कार्यं तथेदि च प
 रिणामा विवर्जिते तच्चैव च परं रूपं यत्र शक्यं मयैरिमे न चाप्यन च वा निहना हो ह्यादिभि रूच्यते इति प्रमत्त च अक्ता त प्रथमा माश
 द्वितीया च क्रम सत्तिता माश हतीया चिह्न क्रि र्थ माश परं पदमिति संध्या शिव शक्नोर भेदावभास विमर्श रूपा य प्रपती सा विशी
 सवित्त विषय प्रसूने हेतोश्चिरादित्यसनि मे समवायिनी शक्ति मध्यमा वीज स्मृति रूपा वेद जननी वेद माता प्राण शक्ति र्गो यत्री वैखरी
 रूपा पता सामयि हारी परा परा स्नात्मिका परा च तमेव प्रउक्तं वैखरी शब्द निष्पत्ति मध्यमा स्मृति गो वरा घो नै कार्यं स्पष्ट प्रपती परा

नयेत दार्पते विद्ये त्वयै तत्तत्तत्ते जगत् त्वयै तत्ता सते देवित्व मत्स्ये ते च सर्वदा ५६
 विसृष्टौ सृष्टि रूपा तं स्थिति रूपा च पालने तथा संहति रूपा ते जगतो स्य जगन्माये ५७
 महाविद्या महा माया महा मेधा महा स्मृतिः महामोहाव भवती महा देवी महा खरी ५८

ब्रह्मेव केवलेति यद्वा सा विशीत त्सा विन रिति मंत्र स्मरणि ह्यारीत हो ध्या चे मर्थः ५५ जगद्धारणादि रूपा च तमेवेत्याह नयेत दार्पते इति
 पृथिव्या धाराणा शक्त्या सात्व मेव विद्ये ब्रह्मादि स्यावरांतं प्रते संहारे त्व मेवैत दा त्सि भूत पसीत्यर्थः ५६ सृष्टि दि क्रिया रूपा पित्त मेव
 त्माह विसृष्टौ विविध तया सृष्टि काले पवं समयी कालो पलत्त का सर्व जगत्सा ये जगतः सभाव भूते न हि चित्त्व किं विना कि मपि
 ज्ञानं कार्य वा क्रिया तत्र पदर्शने समर्था भवेदिति भावः ५७ एको हं ब्रह्ममिति स रूप विमर्शन रूपा मही विद्या ब्रह्मो त्मे वा रूपा च
 महामाया स विद्वान्ने भगवति प्रसन्नता मरः तत्ता पिका त द प हलने न सभाव तया स्मृ र्नी च य उक्तं यद्वा माय न्मुदा य स्य सत्रा मं

समेजगत्तज्जामंशः स्वमसंवेचभर्मीनेव न न पति ५८

मापु
ही
२०६

महामेधाग्रनेतानोत्रस्नात्तानोचिदादिप्रकाशेऽसरेणावदवभासमानानामवभासनेमहाधारणाश्रयायोगिनः स्वात्मनो
ब्रह्मतावगमनेनमहामहिमाध्यानरूपा महामूर्तिः समग्रकार्यसंपादनसाधनेसांगवेदस्मृतिरूपावब्रह्मादेः सर्वोद्दिष्टनो
यथास्वात्मानमपि विस्मृत्य देवांतेरेव गताभिन्ना येन गवेष्टमाणां निर्धारवेदशासनभेरीनादसमूहेनापि मैस्मृतिसेयेम
हामोहानिरोदितस्वरूपा सर्वेषां विस्मृतीनां शरीरेभ्यस्तेजोशयस्य निष्क्रान्ता दस्यमाणा सर्वशक्तिसमष्टिरूपा महादेवी
मधुकैटभेदिशणा सा दीनामसराणां लोकोत्तरवलनेनोत्तिता नोशक्तिरूपा महासरी एतेन पदत्रयेणात्मैः सत्वरजो

276

प्रकृतिस्त्वेदिसर्वस्य गुणत्रयविभाविनी कालरात्रिर्महारात्रिर्मोहरात्रिश्च दारुणा ५२
नेत्री लमीयरी त्वेदी स्तुतिर्द्विर्कोपलक्षणा लजाश्लिष्टया तद्विस्मयांतिः तांतिरेव च ६०
खड्गिनी शूलिनी योगगदिनी चक्रिणी तथा शोविनी चापिनी वाणाभुसगरी यमिकाश्रया ६१

इयामूलप्रकृतिर्भवतो दर्शिता ५८ तदाह प्रकृतिरिति दिवस्यान्तसर्वस्य त्रिलोकवर्तिनो यस्य कस्यचिद्भावस्य कालरात्रि
तिसकलनेत्रचक्रसंहरात्मिका महामहत्वात्तत्रात्रिः महारात्रिर्वेद्यस्यासंतिकप्रलयोपलक्षिता ब्रह्मनिशामोहरात्रिरहंम
मत्तावर्तमोहरात्रिपातिनी महाविद्याख्या निशा संसारचक्रभ्रमसाहायिनी ब्रह्मात्मैकातिरेकेणाउरुत्वे यत्तादुहणा ३
कंच दंष्ट्राकरालकासाग्रिरुद्रकत्याग्रिदारुणा मोहरात्रिर्मोहननर्जगत्सनेजगत्करी प्रस्यास्तुतुस्तमोहारनिशादिव
सनाशीनीति ५९ श्रीलक्ष्मीः शरीरं चरमे शरीरं कृतिश्रुत्यापि शिष्टाहुदिः सविशेषज्ञानेनोद्योनिविशेषेज्ञानेन ह

मनि

ज

ललांसंयस्यसादृशीवृद्धिरेतद्विषयम् ॥

२०६

मा ५
ही
० २७
सु

स्तन्यभावमेवद्वयितमारु यथेति ब्रह्मादिमूर्तिपरिग्रहणो न पोजगतः सृष्ट्यादिविधातापि स्वनेत्र ईश्वरो विस्वने
हायावशेषाचारंते च नीतः प्रायितः पाता रक्तकः प्रतिमंहरति तमः प्रथानाया महाकात्याः संवेधादेव भगवतो विश्वे
विलयेन स्वस्वरूपे वस्यानमित्युक्तं ईश्वरः स्वनेत्रः नकोपीत्यर्थः ६५ अमूर्तानामपि कानामपि मूर्तिमायायारि
ग्रहणो न देयापवस्वाते च निर्वहन्त्यशक्तमेवद्वयति विस्वरिति ग्रहवस्वा ईशानोरुदः कारिताः कर्ते प्रेरिताः
नेप्रसिद्धाः सर्वे स्रगः ६५ सा एवोक्तस्वरूपा इत्युक्तैः प्रकारैः प्रभावैः स्वैरसाधारणोरुदारैर्महद्भिः प्रार्थनीयमारु सो

277
विस्वः शरीरग्रहणामदमीशानपवच कारितास्तेयतो तस्मांकः स्तोतं शक्तिमान्भवेत् ६५
सात्वमित्येप्रभावैः स्वैरुदारैर्देवि संस्तुता मोहयेतौ उगधर्षावसुरौ मधुकैटभौ ६६ प्रवो
येव जगत्सामीनीयतामचुतो लघु बोधश्चक्रियतामस्य हंत मेतौ महासुरौ ६७ सवि रुवाच
एव स्तुता तदा देवीतामसीत उवेधसा विस्वोः प्रवो यनाशाय निहंत मधुकैटभौ ६८ नेत्रास्य
नासिकावाद्गदयेभ्यस्तथोरसः निर्गम्य दर्शने तस्यो ब्रह्मणो व्यक्तजन्मनः ६९

हयेति उगधर्षोर्जयो मोहने वात्रतपोः तस्य भगवत आधिकेन तानेन भगवत मपि वरदानेन स्रद्धयतः ६९ अथ
दपि प्रार्थनीयमारु प्रवो यंताग्रहणवत्सने लघु शीघ्रं जगत्सामी जगत्पालकः बोध उयमः ६९ तामसीतमः प्रथानाया
वरकतात् तत्र प्रलयार्णवे वेधसा ब्रह्मणो निहंत वचकारो ब्रह्मणः ६९ उरसो वत्ससः पतायेव निशानानि प्राहं ग
तेष्वेकवद्वाभावप्रार्थः निर्गम्य निष्क्रम्य अथक्ता ब्रह्मणः परस्माज्जन्म यस्य दर्शनेन वगोचरे ६९ ॥

मा ७
ही
२७८

यदिप्रवृत्तयोः तदाप्रयमेममोभावपि वधो भवेतामिति संबंधः प्रत्येनसन्मार्गपरिपामिनोर्मवर्तव्यथा इतिरिक्तवरेणा
अत्रास्मिन्काले किंनकिमुपि कृतं वृत्तसीकृतं यत्तावत्पतत्यरिमाणं ॥ तदेतिपवंचेचिताभ्यावरणार्थं नयाचिरमिताभ्यां
भगवतामोदितानां सर्वजगदायामयमं भोमयं विलोकाताभ्यामसगभ्यां भगवान्कथितरत्यन्तयः प्रापसंप्रकृतमय
२ प्रापोसयमिदं सर्वमित्यादिवत् ॥ प्रावाप्रीतौ प्रसन्नोऽसः भवावः साध्यः स्तोत्रयः एतच्छोकार्थं पुगत्तनपुल्लकेप्रदृश्य

श्रीभगवानुवाच भवेतामयमेतच्छौममवध्यानुभावपि किमत्येनवरेणारपतावद्विह
तंसया ॥ ५ ॥ ऋषिरुवाच वामिताभ्यामिति तदा सर्वमायोमयेन गत् विलोकाताभ्यां गदितो
भगवान्कमलेक्षणाः श्रीतौ स्वस्तवपुद्गेन साध्यस्ते मत्सरावयोः प्रावोजदिनयरोर्वीमलितेन
परिस्रुता ॥ ५ ॥ ऋषिरुवाच तथेत्यक्ता भगवता शैलवक्रगदाभृता कृत्वा चक्रेण वेष्टिने जय
ने शिरसीतयोः ॥ तयोस्तमेदसा गजनिस्त्रना कल्पिता मही मेदिनीति ततः संज्ञा मवापेत्ये

वसुन्धरा ७८

मानतादत्र विधानपुल्लैकनियमितसप्तशतीमंत्रसमुच्चयेयत्तममप्यस्माभिर्लिखितं पवमुन्नराशपि नृदिहिंसरं तेजः यत्र
देशोऽस्मिन्लिखितं नपरिस्रुता तत्र देशोऽस्मिन्त्ययः ॥ जयनेनाभेरथोभागे शिरसीकृता संस्थाप्य चक्रेण वेष्टिने पृथक्कृतं
प्रत्येन भगवते सुहृमायोपाधिनिमित्तं यंच भौतिकं शरीरं सूचितम् येनासुरयोरावाजदीत्यादिवाक्यवदने ॥ तयोस्तमे
धमेति सोकोमंत्रसमुच्चयेयथापि न नियमितस्तथापि चिरंतनारंशांशु रोधादशचिन्तितमस्माभिः ७८

२७८

उक्तमप्यपत्तिज्ञापूर्वकमुपसंहरति पर्वमेषेति समुत्पन्नाया उर्मूना अस्यापवतामस्यामहाकात्यामूलभूताया देव्यामहा
लक्ष्म्याः प्रभावं शृणुभूयति नयोरभेदः सूचितः तदुक्तं तेने योगनिशदरे रुक्ताया सा देवी उरत्यपा महाकात्यास्तनं विदितं
सा देवी सनातनी मधुकैटभनाशार्थमोदितौ तौ तपानदा जज्ञाते वरलाभेन देवदेवेन विसृता एषा सा वै सवीमायामहाका
ली उरत्यपा स्तुत्यावशीकृता कृपादशे लोतश्चराचरमिति ॥ इति मार्कण्डेयपुराणे सावर्णिके महात्म्ये महाकात्यायनोक्तं
तमो ध्यायः त्रैगुण्यमूर्तिरपि तद्दिना पाराया देवांगस्तुतिरपि देवगणातिहरी लक्ष्म्या लक्ष्म्यतनुरामसमस्तविद्या देवी हरे
स्तुरतमे परमेश्वरीये अष्टेश्वरीनां महालक्ष्मी देवमोदितौ यवतिशविश्रियते तत्र महालक्ष्मी गुणातीता सर्वसामर्थी नो मूल

पवमेषा समुत्पन्ना च स्तुता स्वयं प्रभावमस्या देव्यास्तभूयः शृणुवदामि ते ॥ इति
मार्कण्डेयपुराणे सावर्णिके महात्म्ये महाकात्यायनोक्तं तमो ध्यायः २५
ऋषिरुः देवा सरमभूयुर्देवर्षी महशतेषु मदिषे सराणां मपि देवानां च पुरेदरे ।

कारणे तस्याश्च सूर्यो विलग्नये दर्शितं नयथा भगवन्वतारा मेवेरिकायास्तयोदिताः तासां च प्रकृतिं ब्रह्मन् यथानेवक्तुम
ईसीति गतः प्रमृष्टैकमुपक्रम्य सर्वस्यायामहालक्ष्मी ति गुणा परमेश्वरी लक्ष्म्या लक्ष्म्यसूत्रा सा व्याप्य कृत्स्नं व्यवस्थिता
मानसं गंगदोरे तं पानपात्रं विभूती तारां लिंगं च योनिं च विभूती नृपमूर्धनि तमकाञ्चनवर्णाभातमकोचनभूषिणा
अष्टांतदखिलं स्वेन परया मासते न मेति लिंगो योनिं च विभूती तने तास्याः प्रसीदयते सेव्या पृहीते सूचितं शिवपुराणे च म
हाशिवांकमात्रा शक्तिरिच्छा शिवा कृपा महालक्ष्मी रिति ख्याता देवी सर्वगुणान्वितातिशयं प्रकृतिरपा अस्याः विकृतिस्तत्रे

विष्णुसर्वदेवशरीरेणोपाविर्भूतामिति प्रभा सिगुणा ॥

मा ७
टी
२३५

सामराजलक्ष्मीः साक्षात्मादिषमर्दिनी सेताननानीलभुजाससेतसनमंडला रक्तमध्यारक्तपादानीलनेचोरुमूर्धनासचित्रज
चना चित्रमात्म्यासरविभूषणा चित्रानुलेपनाकांतिरयसौभाग्यवर्धिनी प्रष्टादशभुजाप्रत्यासासहस्रभुजासती प्राग्रथा
न्यत्रवत्तेदक्षिणाथः करकृमात् अतमात्माचकमलेवाणासिऊनिशोवादास चक्रत्रिभुजपरशुशंखचक्रपाशकम्
शक्तिंदण्डं वर्मचापं पानपात्रं कमण्डलुं अलंकृतभुजामेधिराग्रयैः कमलासनो सर्वदेवमयीमोक्षोमहालक्ष्मीमिमोक्ष
पूजयत्सर्वलोकानोसदेवानोप्रभुर्भवेदिति शंभुमहालक्ष्मीः शुद्धवैतन्यं कुरुस्याचरितत्रयाधिदेवीसमाष्टिरुपायगतत्रय

279

तत्रासुरैर्महावीर्यैर्देवसैन्यपराजिते जिताचमकलान्देवानिन्द्रोभून्मादिषासरः २ ततः परा
जितादेवाः पद्मयोनिपजापतिं पुरस्कृत्य गतास्तत्र यत्रेशगरुडभुजो ३ यथाह्वयंतयोस्तदन्त
दिषासुरचेष्टितं विदशाः कथयामास देवाभिभववित्तरे सूर्येन्द्राग्रनिलेनूनायमस्यवरुणा
स्य च अग्निर्वाधिका रात्सस्यमेवावतिष्ठति ५ ॥

यमेचरितेयशंतीप्रधानासोक्तादितीयेतमथमाहूयतयापर्यवसतीति बोध्यम् तत्र प्रतिज्ञानेपूर्वाध्यायान्तेभूयः
गिचतिप्रपंचयेष्यन्नाह देवासरमिति देवा आसरा अग्रहर्तारो यत्रेत्यंश आदित्यादच तत्रादृशं प्रहं पूर्णमहशतमभूत
मादिषेदैतानामपियेसतिदेवानांच पुरन्दरेन्द्रेयिषेसति १ तत्र प्रहं दः स्वर्गराजः २ ब्रह्मणा सर्वस्य देवासरद्वयस्य जग
तः सज्जनादेवदैतानां पालनसंहारयोर्विश्वोः शिवस्य वाधिका रातेषां तदभ्यर्णयानम् ३ हव्रे सम्पन्नतयोः शिवविश्वोः
देवानामभिभवस्य पराभवस्य वित्तरे प्रपंचमिति बोधितस्य विशेषणम् ५ ५ ॥

२३५

निराकृतानिष्कासिताः मर्त्या यथा मनुष्या इव मनुष्याकारत्वादेवा भुवि चरन्तीत्यर्थः ६ चरति वद्वचने हयोर्विद्वमानात् प्र
पन्ना प्रागताः स्मो भवासः विविच्यतो विशिष्टेनोपायेनालोच्यतामिति ७ ३ भो मुकुन्दा भूभगे न ऊदिते ज्ञाननो यथाः ३ पाणो
देवानां विगुणात्मकानां कोपस्यापितदात्मकत्वे संचिते तन्निमित्तोद्भवस्यापितेजसस्रुगुणैतत्पन्नाया देव्या प्रपितदात्म
कत्वे बोध्यम् तदुक्तं वैकुण्ठिके रहस्ये सर्वदेवशरीरेभ्यो या विभृता महाप्रभा विगुणासामहात्म्यः सात्तात्महिम

स्वर्गानिराकृताः सर्वे तेन देवगणा भुवि विचरन्ति यथा मर्त्या महिषेणादरात्मना ६ एतदः क
थितं सर्वममरारिविद्वेष्टितं शरणं वः प्रपन्नाः स्मो वयस्तस्य विविच्यतो ७ इत्येति शम्पदेवानां
वचोसिमधुसूदनः चकार कोपं शंभुश्च भूद्रीकृदिताननौ ८ ततोति कोपपूर्णस्य चक्रिणो
वदनात्ततः निश्चक्राममहन्नेजो ब्रह्मणः शंकरस्य च ९ प्रमेयो वैवदेवानां शक्रादीनां शरीरतः
निर्गते समरद्वेजेन सद्यैक्यं समगच्छत १० प्रतीवतेजसः कृदंजलेन मिव पर्वतं ददृशुस्ते सरास
इजालाद्यामदिगतरम् ॥

हितीति ८ ततस्तस्माच्चक्रिणो वदनात् ९ ब्रह्मादीनां त्रयाणां कोपात्तेजो निर्गमने शक्रादीनामपि कृपितानां तेजो निर्गमने
गच्छते समगच्छत समगच्छत १० कृदंजलीं शुंगं वा तत्रेति तेजः संभेदस्थाने कात्यायनाप्रमे कात्यायनो मुनिर्हि शिष्यो भू
तस्तीत्येतामोहयन्महर्षिं शाश्वतीं दमिष्यतीति पुराणां तत्रेति सिद्धे ११ वलभूतायामवतारस्तु कृत्वा प्रमोहि
षवधो न वयो एतादृशमोदेवैर्विसर्जनं कृतमिति च प्रसिद्धम् ॥ ॥

मा ७
टी
२८०

तत्रैतद्वैकस्य सग्रीयभूमिषादीत्या ॥ देवानां तेजोविभागस्यावयवविभागमाह यदभूदिति ॥ सौम्येन सीमसंवेधिनानि
मैवौकदिष्टभागौ ॥ १५ ॥ प्राजापयेन दत्ताजतेन काश्यपेन वा पावकौचहिः ॥ सैथ्योरुभयोः सायंप्राजापयोर्याम्यानेन
साश्वत्थोरुभयोः प्रवराणां शतः प्रतीचयोः अनिलस्य चायोः शिवाचारी नानावर्णदेवतेजः संभवन्नादेयानानावर्णानेवेकानि

अतलेतत्रतेजः सर्वदेवशरीरजे एकस्यैतदभूत्तरीयामलोकत्रयेतिषा ॥ यदभूत्तु
भवेतेजस्तेनाजायततन्मखं याम्येनवाभवत्तेशावाहवोविसृतेजसा ॥ सौम्येनस्तेनयोः
मेमथ्येवैन्द्रेणवाभवत् वारुणेनवजं वीरुनितसौतेजसाभुवः ब्रह्मणेस्तेजसापादौतदं
गुल्फोर्कतेजसा वसुनांचकरंगुल्यः कौवेरेणचनारिका तस्यास्तदेताः संभूताः प्राज्याप
येनतेजसा नयनवितयेजस्तेतथापावकतेजसा ॥ भुवौचसंभ्योर्याम्याश्वत्थावनि
लस्यच अनेषांचैवदेवानांसाभवेतेजसाशिवा ॥ ततः समस्तदेवानां तेजोराशिसमूहो
मौविलोकासुदृष्यापुरमरामहिषादिताः ततोदेवादस्त्वैस्त्वानिस्त्वान्याप्रधानिच ऊचुर्नय
जयेत्सचैर्जयेतौतेजयेषिणः ॥ अतएवलादिनिष्क्रम्यददौतस्यैपिनाकभूत चक्रेचदतवात्क

सिः समुत्पत्तिरिति चक्रतः ॥

करहस्याधिहितं वीथं ॥ तेजोराशेः सकाशात्समुद्रकोयस्याः मरिषेणादिताः पीडिताः ॥ ततोदेवाः शनिपथेऽपराणदर्शानु
रोधान्ति ॥ शरीरतेजोदानवदाप्रथतेजोदानमाह अलमिति विनिष्कृष्यपृथक्कुस्य तथासमुत्पादोति चकाराद्भाम् ॥

शोखंचकाराग्याशोवाणपूणीविमलयवाणाविमर्यः १५ भीमलीगौरपुधिर्दयोः ॥ कलिशाहजान् ॥ अमुपतिर्वरुणः
प्रजापतिर्ब्रह्मा तद्वक्त्रमनपुराणे ब्रह्माक्षमालोचकमंडलवेत्यादि ॥ कालोत्पत्त्यः निमेषाद्यभिमानिदेवोवा चर्मखेटं
लीरोदेनदेयमारु लीरोदशतिसार्थाभ्यां अजरेकदाविनीर्णतमृमेप्रमलेनीरनलेवा ॥ केशुरातगोदान् १५ गौमंजीरो

२५

शोखंचवरुणः शक्तिंददौ तस्यै इनाशनः मारुतोदतवांश्चापेवाणपूणीतयेऽथो ॥ वज्र
मिन्द्रः समुत्पासकलिशादमराधिपः ददौ तस्यै सदसाक्षोचं तमैरावनाइजात ॥ कालदेशायमो
दण्डेणाशोवापुपतिर्ददौ प्रजापतिश्चाक्षमालोददौ ब्रह्माकमंडलं समस्तरोमरूपेण निजरश्मी
न्दिवाकरः कालप्रदमवान्स्वर्गे तस्यै चर्मचनिर्मले ॥ लीरोदश्चामलेहारमजरेचतथासरे
चर्ममणिंतथादियं कृणुते कटकानि च अर्थवेदतथासमं केपूरात्सर्ववाइषु तृपुरोविम
लोतद्वैवेयकमनुत्तमे ॥ अंगुलीयकरत्नानि समस्तासंगुलीषु च विषकर्मददौ तस्यै
परशुंचातिनिर्मले प्रसाणनेकशृणाणितथाभेद्येवदंसने प्रम्लानपंकजांमालां शिरस्वरसि
चापशम् १८
त्रैवेयकं कणभूषा ॥ अंगुलीयकानामूर्मिकाणोरत्नानि विचित्राणि चित्तानि विषकर्मतृष्टानस्पदेयमारुसार्थेन
विषकर्मतिपरशुः कृदारः ॥ दंसनचर्म प्रम्लानात्मकस्वाभाविकशोभाभिपंकजानियस्यालामालाम् २८

२५ अथूयसदाशुर्गपानपात्रेवचकंनगहारेनामोद्वंसुक्ताहारे सुक्तामोदिराजादिभ्योहृभ्यउत्पत्तिःप्रसिद्धाकरीन्दजीह्वनव
राहशालमत्स्यादिशुक्तामवगणेजानि सुक्ताफलानिप्रयितानिलोकेतेषांदिशुक्तामवमेवभूरीति यन्नेधारयते ३० एवंवै
कृतिकरहस्योक्तमष्टादशभुजानेदेव्याः प्रदर्शयसदसभुजानाभिप्रायेणाह अन्वैरपीति संमानिनासंश्रिता सादृशसं सात्

श्रीहंस ॥ नादस्य विशेषताममायतेति क्वचिदप्यवर्तना प्रतिशतः प्रतिधनिः १२ सुतभुः संवेतः महीपगः पर्वताः १३ भक्त
तिहारं न नमास्य क्राहं कागवहं भग्राता मनोमूर्तिः शरीरं च येषाम् १४ संतुष्टमाकृतं ब्रमरायोसराः सनहानिसजा
न्यासिलानि च नरगानि सैम्यानि येषाम् उदाग्रथाः सजप्रहरणाः १५ ॥

आः शक्तिश्रुतिकोयवाचकमव्ययं अनेनरुतप्रेषणादिकानीतिमुहंयाविचारेणैवसाहसकारित्वादसुरस्यतमसआपिकं
 सचितंअतपवरजःसत्तापिकतादेयास्तद्वेत्तवोथं १९ पादाज्ञायापादाक्रमणोनकिरीटंशेखरंउत्तुर्धंलिखितमसरंग
 गनेयया १० धनुषोनिःसनेनराकारेणमायामौर्वानिःसनेनकैकारेण १० शस्त्रैरमुक्तैर्मुक्तैर्मुक्तामुक्तैश्चप्रसैर्मंत्रप्रभुतैः

आः किमेतदितिकोयादाभाष्यमदिषासुरः अभ्यधावततेशास्त्रमशेषैरसरैर्हृतः सददर्श
 ततोदेवीत्यामलोकत्रयेतिषा पादाज्ञायाततमुक्किरीटोलिखितांचरो १० तामिनाशेषपाता
 लांयचूर्जानिःसनेनतो दिशोभुजसहस्रेणसमेताद्याप्यसंस्थितो १० ततःप्रवहतेप्रदंतपादे
 व्यासुरदिषो शस्त्रास्त्रैर्वहथासुक्तैरादीपितदिगंतरं १० मदिषासुरसेनानीश्चित्तराखोमहा
 सुरः पुपुथेवामरश्चाप्यैश्चतुरंगवत्तावितः ५० रथानामभुतेःषड्भिरुदशाखोमहासुरः पुपु
 थ्यतापुतानांचसहस्रेणामहाहनः ५० पंचाशद्भिश्चनिभुतैरसिलोमामहासुरः पुपुतानांशतैःष
 ढ्भिर्वाकलोपुपुथेरणो ५१

आसमेतादीपितानिजलितानिदिगंतराणिदिशोमप्यानिपेशेतिमुहविशेषणं १० सेनानीःसेनापतिः अथैरसुरसेनानी
 भिःसरिनश्चामराखोदैतः ५० षड्भिरभुतैःषष्टिसहस्रैः पुपुतानांसहस्रेणप्रभुतेनदशलत्तात्मकेन ५० निभुतैःप्रभुजैः
 पंचाशद्भिःपंचकोटिभिःषड्भिरपुतानांदशसहस्राणांशतैःषष्टिलक्षैरित्यर्थः ५१ ॥

५३ विमलालोविमलनयनः ५४ प्रत्येयिनादिनासेनानेनानां सर्वत्रग्रहणं सेनात्वं संख्येति बोध्यं संपुगेरणेषु पुपुर्षु पुथिरे ५५
कोटिगुणनाकोटिसयागुणानानि सदस्याणि तैरिति प्रत्येकं रथादिभिर्घोषम् ५६ ५७ वित्तिः प्रजङ्गः प्रचक्रशरैरिति ५८ निर्ज

॥ गोपशर्पः ॥

नांस्वकीयानोशस्त्रादीनां वर्षिणी ५१ ग्रन्थायसमायासरहितमाननेयस्याः ५० भुजाःकोपिताःसदाःकेसरायेन वाहनंविधक्ति

यानुयावतः ५१ देव्याः शस्त्रवलेनोपहृदिताः प्रवर्धिताः ५२ गृहमेववीरहर्षदत्तात्महोत्सवस्तस्मिन् ५५ ५५ ५६ विषोधि
 नाविनिष्पिष्टाः निपातेनेनिपातनेनप्रहारेणोत्थः प्रशोरजप्रसपन् ५७ वेमुर्ववसुरुजप्रः ५८ निरंतराप्रतिवहवः कृ
 नाहिमाः सेनानुकारिणः सेनाग्रसशः सेनामनुपचात्प्रहारादिकेर्ज्वतीतितथापादांतरेशरीरेवेवनिरंतरायासाः

निःश्यामात्ममवेयोश्चप्रहमानारणोमिका तपवसयः संभूतागणाः शतसहस्रशः ५९ प्र
 पुषेपरसुभिभिणिपातासिपहिणैः नाशयतोसुरगणान्देवीशस्त्रपहंदिताः ५९ प्रवादयंत
 पटहानाणाः शोखोत्तथापरे मृदंगोश्चतथैवायेतस्मिन्प्रहमहोत्सवे ५५ ततोदेवीविष्णुलेनग
 दयाशरज्जाहिभिः खड्गादिभिश्चशतशोनिनवानमदासुरान् पातयामासवैवाग्योच्चरासुम
 विमोदिताः प्रसगन्मविपाशेनबहुवाग्यानकर्षयन् ५९ केचिदिधाकृतास्तीक्ष्णैः खड्गपातैस्त
 थापरे विषोधिनानिपातेनगदयाभुव्यशेरन् ५७ येमुष्मकेविशुधिरंमुसलेनभृशंरुताः के
 चिनिपतिताभूमौभिन्नाः शूलेनवत्तासि निरंतराः शरीरेनकृमाः केचिद्वृणातिरे सेनानुका
 रिणः प्राणान्ममुञ्चसिदशारयः केषांचिदाहवह्निमाहिन्नग्रीवास्तथापरे शीरासियेतरमेवा

सविताप्रतपवशात्प्रशशकमुनुर्ज्वतीतिविश्रयंतीतितयेत्यर्थः पादांतरेवेगवत्तारणेनः पत्नीतमनुर्ज्वतीतितथोति
 प्राणानामुक्तातानांविशेषणंपादांतरेशलान्प्रहस्यप्रहृष्टतामवताननुहरेतीतितथा ५९ ६०

मा ७
टी
२८३

पकेमस्यमूर्धादिगुणान्तेपाटितारत्यर्थः नदाहृदिधाकृताशति ९१ कवेधोस्त्रोक्रियापुनर्मपमर्थकलेवरमिति कवेधस्यलक्षणे य
रमायुथाः उन्नमप्रहरणः ९२ हन्ममानानोत्पाणोभोशणोशहः सपवलयः सरसाम्पानुदर्शने तमाश्रयेतीतिकवेधानननरित्यर्थः ९३

विच्छिन्ननेचास्तपोरेपेतरुर्व्यामहासराः एकवाहतिचरणाः केविदेव्यादिधाकृताः ९४ वि
नेपिचान्येशिरसिपतिताः पुनरुत्पिताः कवेधायुधुर्देव्यागृहीतपरमायुथाः नन्तश्चा
परेनत्रपुहेतुर्यलयाश्रिताः कवन्थास्त्रिशिरसः खड्गशस्त्रादिपाणयः ९५ तिष्ठतिष्ठेत्यर्थ
षेनदेवीमन्येमहासराः पातिनैरथनागाद्यैरस्यैवसेथरा अगम्यासाभवन्नयशामृत
महानराः ९६ शोणितौचामहावर्तानयस्तत्रविससुतुः मध्येवासरसैमस्यवारणासरवा
जिनो ९७ दणोनतन्महासैमस्यमसराणोनथासिका निमेषयेयथावहिस्रणादरुमहाचये ९८
सचासिंहोमहानादानुत्पन्नजन्तुकेसरः शरीरेभ्योमरागीणामसूनिविविवित्ति ९९ देव्या
गणैश्चनैस्तत्रकृतं पुद्गमहासरेः अथैनांतष्टुर्देवाः पुष्पहासिमुवादिवि १००

रथनागाद्यैरिति दंहेसेनां गतेकेनेवववनमाषे अगम्यागेतमशक्ता ९४ वारणादीनां शोणितस्यरुधिरस्यप्रवाहोपासोनामहाव
र्तानयस्तत्रासरसैमस्यमध्येविससुतुः प्रववद्गः ९५ ९६ विवित्तिसेमप्याहारः समुभारेवेत्यर्थः ९७ ९८ ॥

२८४

तत्तुलं जात्रत्यमानं प्रमर्षं जलं तं विविस्मं सूर्यमंडलं ८ तत्तुलं मापनदागच्छतदृष्टा ॥ त्रिदशार्दनो देवारीः १० ॥ ११ सप्त
त्यस्य आस्य ॥ नागात्तगजात् इह देहि पवनं प्रगृह्यमिति पुष्पात्तेन तस्य प्रगृह्य संतापो संधिगर्भः ॥ निपत्य प्रवर्तीयेष्ट ॥

चित्ते पचत तस्तु भद्रकात्पां महासरः जात्रत्यमानं तेजोभोरविविस्ममिवास्वगत ८ दृष्टान
दापनं तुलं देवी तुलममुज्ज्वत तेन न च्छुतधानी तं तुलं सच महासरः ॥ दत्तेतास्मिन्महावी
र्यं महिषस्य वनपत्नी आजगाम गजांशुं श्यामरीति दशार्दनः ॥ सोपि शक्तिं मुमोवाय दे
व्यात्ताममिकाडुते ऊंकाराभिदत्तां भूमौ पातयामास निष्प्रभां ॥ भगो शक्तिं निपातितो दृष्टा
कोपसमन्वितः चित्ते पचामरा तुलं वा सोलदपि साहि नत ॥ ततः सिद्धः समुत्पत्य गजकंभा
तरे स्थितः बाह्वुदेन पुष्पयेते नो चैस्त्रिदशारिणा ॥ पुष्पमानो ततस्तौ ततस्मात्तागात्तमहौग
नौ पुष्पात्तेति संरक्षौ प्रहारे रतिदारुणौः ॥ ततो वेगात्तव समुत्पत्य नियत्य च मृगारिणा कर
प्रहारेण शिरश्चा मरस्य पृथक्कृते उदग्रश्चरणो देवा शिलावृक्षादिभिर्हतः दंतमुष्टितले श्वैव
करालश्च निपातितः ॥ १६ ॥

यकृते दिधा कृतम् ॥ दंतैर्दंतक्षतैः पादांतरे दन्तैः प्रहृतैर्मुष्टिभिः तलैश्च पेटाभिः ॥ १६ ॥

गुदाया प्राचीनैः प्रहारेः १३ विनेत्रं नामदेत्यं १८ विहालस्य विहालाच्चस्य नामैकदेशेन नामग्रहणं भीमादिवत् यमस्य तयंगद
 ह १९ अत्र सार्धः श्लोकः प्रगजनादशानुवर्तनचित्रितः २० सैनगर्भोत्पन्नं नृपेण देहेन गरेभासुरस्य हि सैरिभ्यामहिष उत्पन्न
 इति प्रगणोत्तरेणष्टम् २१ त्वणं मुखं खुराः पादाः तेषां तैपैः प्रहारेः लांगूलं पुच्छं २२ वेगधावनं भ्रमणं मण्डलाका

देवीकुसुमागदाद्यातैश्चर्णयामासचोदत्तं वाक्कुलं भिरिपिपालेन वारौ क्लाप्रंतथात्यकं १३ उग्रा
 समुग्रवीर्यं चतयेव च महादत्तं विनेत्रं च विमूलेन जघान परमेश्वरी १८ विहालस्यासिनाकायात्पा
 तयामासवैशीरः दुर्धरं दुर्धुखं चोभौ शरैर्निमेषमत्तयं १९ कालं च कालदं देन खड्गयानैरताड
 यत् अस्मिन् वासिलोमानमल्लिनसारतोत्सवे गणैः सिंहेन देव्या च नयत् प्रहृतोच्चकैः २०
 पवं संलीयमाणो तस्यैव महिषासुरः माहिषेण स्वपेण ग्रासयामास तानाणान् २१ कांश्चि
 त्पुण्ड्रप्रहारेण खुरत्तैपैस्तथापरां लांगूलताडितोऽभ्यान्याभ्यां च विदारितान् २२ वेगे
 न कांश्चिदपराज्जादेन भ्रमणेन च निःस्त्रासपवनेनाभ्यान्यातयामास भूतले २३ निपात्य प्रमथ्यानी
 कमभ्यधावते सोत्तरः सिंहे दंतं महादेव्याः कोपं च केततोऽस्त्रिका २४ सोऽपि कोपात् महावीर्यः ख
 रत्तुस्य महीतलः शृंगाभ्यां पर्वतां चैश्चित्ते पचननादच २५ वेगभ्रमणवित्तुस्य महीतस्य यशो
 रगत्यानिःस्त्रासपवनेन प्रहृत्कारेण २६ प्रमथ्यानां गणानामनीकं सैन्यं २७ येन लांगूलेनाहतश्चाधिः प्रावया
 खुरैः त्वस्यासंवृणितले येन २८ वेगयुक्तं भ्रमणं मंडलाकारगमनं तेन वित्तुस्य क्रुद्धिताय शीर्यत विशीर्णं भवत् प्राहतो वक्ता

स्त्रातः सर्वतो वेला मति कस्य मंदी जलेन ज्ञावया मास २९

श्री. पुताभ्यां कं पिताभ्यां शृंगाभ्यां विभिन्ना हिता कृता वना मेवाः स्वासानिलैरस्ताः पर्यस्ता प्रचलाः पर्वताभूयो नभसः पेतुमि
मा.पु. त्वर्थः २७ समाध्याते उद्दीपिते इति अनेन प्रकारेण २८ मादिषे नृपंतत्याजमायामशिप्रियदित्यर्थः २९ तस्य सिद्धि
टी.

२८५

२८५
पुतशृंगविभिन्नाश्च खंडे खंडेययुर्वनाः स्वासानिलास्ताः शतशो निपेतुर्नभसो
चलाः २७ इति कोय समाध्यातमापतेतं महासुरं दृष्ट्वा सा चंडिका कोपेन हृथाय
तराकरोत् २८ सा तिस्रा तस्य वैपाशोते ववन्ममहासुरं तत्पानसाहियं नृपंतसो
पिवहो महासुरे २९ ततः सिंहो भवत्सद्यो यावत्तस्यासिकाशिरः छिनत्ति ताव
वत्पुरुषः खड्गपाणि रटपत ३० ततः पवाशु पुरुषं देवी विच्छेदसायकैः ते खड्गे
चर्मणा सांयेत ततः सोभून्महागजः ३१ करेण च महासिंहं ते च कर्षजगर्जच
कर्षतस्तु करं देवी खड्गेन निरहंतत ३२ ॥

स्य ३० खड्गश्चर्मचेति समाहारे हन्तुः ३१ तस्य सिंहं कर्षतः निरहंतत विच्छेदेत्यर्थः ३२

तथैव पूर्ववेदेव ३३ उत्तमं यानं वीरयानं अनिपानादरुणलोचना ३४ ननर्दजवार्दनर्दगर्दशवेजगर्जेत्यर्थः वलंदैहिकं वीर्यमसु
त्पाद स्वाभ्यां योमदोदकारस्तेनाद्भुतः विषाणाभ्यां पुंगुभ्यां ३५ तात्पर्यवान् प्रहितान्प्रतिमान् तमसरेमदेनगर्वे
गोदूतमुत्केपितं मुखेपानवशाद्गोरक्तिमायसाः मघपानसभाववशादकृत्स्नार्थोद्धारितामत्तराणियत्रेतिक्रियावि

ततो महासुरोभयो माहिषं वपुरास्थितः तथैव सोभयामासत्रैलोक्यं सचराचरं ३६ ततः कृ
द्वाजगन्माता चंडिका पानमुत्तमं पपौ पुनः पुनश्चैव जहा सारुणलोचना ३७ ननर्दचासुरः सो
पिवलवीर्यमदोद्भुतः विषाणाभ्यां च चित्ते पचंडिकां प्रतिभूय राव ३८ सा च तान्प्रहितान्स्तेन
चूर्णयेतीशरोत्करैः उवाच तं मदोद्भूतं मुखरागाकृत्स्नतरम् ३९ देव्युवाच गर्जगर्जतरंग
मूढमधुयावतिवाम्पदे मया त्वपि दत्तं तत्रैव गर्जिष्वात्पाशुदेवताः ४० ऋषिरुवाच एवमु-
क्ता खमुत्पत्पसादृष्टातं महासुरं पादेनाकम्पकरां च मूलेनैनमता उयत् ४१ ततः सोपि
पदाक्रांतयानिजमुखात्ततः अर्थनिष्क्रांतपवासी देवा वीर्यरासंहतः ४२ ॥

शेषां ३९ मधुमघं आमुशीव्रमेव भवद्वयार्धोत्पत्तेस्तेषां गर्जनं ४०
आकम्पदं गृहीत्वा ४१ तया देवा पदपासाक्रांतोपि निजमुखादित्यनेन पूर्वकायो लक्ष्यते तस्मादर्थनिष्क्रांतपवासी तत्कलं
पारीरं निष्क्रामितं नाशकयतो देवा वीर्यरासंहत आक्रांत इत्यर्थः ४२ ॥

मा.
पु.टी.
२८६

५. ततो द्वाहा इति कृतं यस्य तत्र नाशपलापितं ५१ ५२ अत्रैवं समहिष इत्यादि श्लोकवित्तयमन्यादर्शोऽष्टं विवितम् ५३
५४ ५५ आदितः परमवतितमो ध्यायः देवैः शिखाभिरभिरंजितपादपीठां सद्गुणमानससराजं समुल्लसंती भक्तप्रियां

अर्थनिष्क्रान्तपवासौ पुथमानो महासुरः ततो महासिना देव्या शिरस्त्रित्वा निपातितः ५. ततो द्वाहा
कृतं सर्वदेवसैन्यं ननाशतत् प्रदर्ष्य च परं जगुः सकला देवतागणाः ५१ तत्पुत्रुस्तोसरा देवी स
हृदिवो महर्षिभिः जगुर्गन्धर्वपतयोनवृत्तश्चापरो गणाः ५२ एवं समहिषो नाम स सैन्यः समुल्ल
ङ्गणाः त्रैलोक्यं मोहयित्वा ततया देव्या निपातितः ५३ त्रैलोक्ये स्मदाभूतैर्महिषे विनिपाति
ते जयेत्सकलदा सर्वैः स देवा सुरमानवैः ५४ ततः सुरगणाः सर्वदेव्याः शक्रपुरोगमाः स्तुति
मायेभिरेकतर्तनिहते महिषासुरे ५५ इति मार्कण्डेयपुराणे सावर्णि के मन्वेतरे देवी मादात्म्ये
महिषासुरवधो नाम तृतीयो ध्यायः ५६ स पिरुवाच शक्रादयः सुरगणानिहतेति वीर्ये तस्मि
न्नुत्तमनि सुरारिवले च देव्या तान् तत्पुत्रुः प्रणतिन प्रशिरो यरो सावाभिः प्रदर्ष्य पुलकोद्गमचा
रुदेहाः ।

भगवन्ती परमार्थसागं देवीं न मामिविकसद्वरनारविन्दं प्रणत्या प्रणमेन नम्राः शिरोधराः
कथं वा प्रसाः कन्दायषो प्रदर्ष्य पुलकाशे मोहमास्ते श्वारवो देहायषो ॥

तामेव स्तुतिमाह देवोति यथा देवात्मशक्त्यात्मनः परब्रह्मणः शक्त्या विभिन्नया यदाहुः पराव्रतैव केवलेति आत्मशक्त्या वा सा
 धनभूतयाभिन्ननिमित्तोपादानरूपया इदं जगत्तत्सृष्टं ततमनुप्रवेशेन व्याप्तं च कीत्यतया निःशेषायेदेव गणानां शक्तिसमू
 हास्ते मूर्तिर्यस्या देवशरीरेभ्यः समुत्पद्येति श्रुतं यद्यपि देवानां देहेभ्यो निर्गतं तेनो देवी देह रूपतया भिन्नं तथापि देवास्वीयोः
 शक्तेशास्तत्तल्लोकपालनायनिवेशितास्तपवमदिषासुरवधाय सकललोक रक्षणाय च पुनरेकीभावेन देवी समष्टिरूपतां
 प्राप्ता इति बोध्यं यद्वसति अदेविभूत्या वज्रभिरिह नृपैर्यथा स्थितेति अम्बिकां शङ्खालिकां अम्बिलानां देवादीनां पूजायोग्यां

देव्या यथा ततमिदं जगदात्मशक्त्या निःशेषदेवगणा शक्तिसमूहमूर्त्या तामम्बिकामम्बिलदेव
 मदपि पूज्या भक्त्या नताः स विदधातु शुभानि सानः १ यस्याः प्रभावमतलं भगवाननेतो ब्र
 ह्मादरश्मिर्न दिवक्तुमलं वलं च सा चण्डिका विलज्जगत्परिपालनाय नाशाय वा शुभभयस्य म
 तिकरोत ६ याः श्रीः स्वयं सकृत्तिनां भवने क्षतलीः पापात्मनां कृतपिपासां हृदे यषु उदिः
 अहासंतां कुलजनप्रभवस्य लज्जातां तानताः स परिपालय देवि विष्णु म ॥

नताः सस्यः भवामो वयं विदधातु करोत १ अतुलमनुपमं प्रभावं महिमानं अनंतः शेषः सहस्रवागपि श्रुत एव स भगवान्
 वागैश्वर्ययुक्तोपि ब्रह्मावेदवक्ता वाक्यतिरिचिद्वरोगौरीसुरोपि श्रुतं पर्याप्तं वलं वक्तुं नालं न समर्थः कान्येवां वार्ता सा चण्डि
 कादानवविषयाति कोपती यदुक्तं मत्स्यपुराणे सितसयपटलोद्भूतकथं रात्रतमहासगराज रथास्थिता विमलशक्तिपुष्पा
 नलपिंगलायतभुजौ च विपिष्टमहासुराणि गरिता भुवनेरिति चण्डिका जननि संभूता सुरसुदिति प्रगातचिन्तिता नवरा
 नवप्रमथने करति स्तवसा तनुरिति सा चण्डिका विलसन्ननतः परिपालनाय मतिकरोत अशुभभयो भयस्य नाशाय मतिकरो

ॐ
 नमो
 भगवते
 नमः

मा.
पु. टी.
१८७

287

भगवत्पाः सर्वदेशेषु सर्वात्मभावमाह येति अयतीति श्रीः सकृत्तिनोपपन्नवतां भवनेषु त्वेषु या श्रीः पापात्मनो पापित्तं
भवनेषु लक्ष्मीः दुःसदकलमूलं कृतधिया बुद्धिमतां रुदयेषु संविदधिकरणेषु बुद्धिः प्रतिभात्मिका सतो ब्रह्मात्मनो रु
दयेषु अद्वा आत्मिकता कुलं जनयति सदा चाराद्यनुष्ठानेन प्रादुर्भूते इति कुलजनः कुलदीपकस्तस्मात्प्रभवस्य शुद्ध
प्रवर्तेशोत्पन्नस्य रुदयेषु लज्जाया कार्या ननु जनिहृत्तिर्यो मेनाथर्मः तां प्रसिद्धानां नारपेः त्वां प्रत्युत्तरपां नताः स
प्रार्थनीयमाह परिपालयेति ५ भगवत्पाः प्राक्किपा रावारमहोभ्यं विचिन्त्याह किमिति वर्णयामवर्णयामः वर्णन
या प्रकटीकृतः अचिंत्यं चिंतयितुं मशकं भूरिभूयो सराणां तयकारि अतिवीर्यं किं वा वर्णयामः चोवार्थ आह वेषु संग

किं वर्णयामतव रूपमचिंत्यमेतत्किंचानि वीर्यमसुरस्य कारिभूरि किंचाह वेषु चरितानि तवाद्
तानि सर्वेषु देवसुरदेवगणादिकेषु ५ हेतुः समस्तजगतां विगुणापि देवैर्न ज्ञायसे हरिहरदि
भिरप्यपारा सर्वाश्रयास्तिस्रिं देजगदेशाभूतमव्याकृतादि परमाप्रकृतिस्त्वमाद्या ५॥

रेषु चरितानि देवनिर्वहणादीनि अद्भुता न्याश्रयकारीणि हेरे विसेर्वेषु सरादिषु मये अचिंत्यं सकलोत्कृष्टत्वाच्चिंत
यितुं निरूपयितुं मशकमिति वाक्यं चिंतयेद्यो ज्ञे ५ सकलजगत्कारणभूता मूलप्रकृतिश्च तमेवेत्याह हेतुरिति सम
स्तानां जगतां हेतुमूलकारणं विगुणा सत्त्वादिगुणात्रयस्वरूपवती हस्तिरोदिभिर्देवैरपि न ज्ञायसे यतोपारापरिच्छेद
हीना सर्वस्याश्रयरूपा कल्याणतदात्मना जगतो वस्थितत्वात् तस्याप्रपारत्वमाह इदमविलेन जगत्तवाश्रभूतं अत्र सर्वेषु दे
तु रव्याकृतायाकांतं सदसत्ताभ्यामवाच्या परमासेवात्कृष्टत्वात् प्रकृतिश्च परमावस्था प्राया सर्वकारणं ६

किंच जगद्वर्तिनां चरिषा नो देवारीनां च तत्रा नैव तन्मिरित्याह यस्या इति सुराणां समूहः सुरता समूहो र्यता प्रत्ययः यस्याः
समुदीरणेन सकलेषु मखेषु यज्ञेषु समस्ता सुरता तन्मिप्रयाति सा त्वं स्वाहासि यतः पितृगणस्य च तन्मिदेतु रनयवर्जनैः आ
देस्वधा उच्चार्यसे ॥ किंच ब्रह्मविद्यायां पापिसंसारोच्छेदकारिणी त्वमेवेत्याह येति अविचिंत्यं चिंतितं यित्तमशक्तं महाव्र
तं भवोच्छेदतत्परं स्थूलसूक्ष्मादिभ्यः स्वात्मनः प्रयत्नक्रिया रूपां येषां अतपवसुनियतं सम्पद्भिः रुद्रं दिव्यं आंतरवास्वत्तपसु
नियतः सम्पद्यतेतः तत्त्वसारो यस्मै मोक्षार्थिभिर्मुमुक्षुभिर्मुनिभिर्मनशीलैरनपवासाः नष्टाः समस्तारागद्वेषादयो

यस्याः समस्तसुरता समुदीरणेन तन्मिप्रयाति सकलेषु मखेषु देवि स्वाहासि वै पितृगणस्य
च तन्मिदेतु रुच्चार्यसे त्वमतपवर्जनैः स्वधा च ॥ यामुक्तिदेतु रविचिंत्यमहाव्रतैस्त्वमभ्यस्यसे
सुनियतं दियतस्तसारेः मोक्षार्थिभिर्मुनिभिरस्त समस्तदोषैर्विद्यासि सा भगवती परमासि
देवि ८ ॥

दोषा येषां तैरभ्यस्यसे सकले विषये परवैराग्याग्रयणेन तत्प्रवणतया स्वीक्रियसे देदेवि सा त्वं परमाश्रायि कवा सना
नालोपमर्दकत्वात्परचेतन्यलत्सीर्भगवती विष्णुस्वात्मनया स्फुरणात्प्रशस्तसार्वत्यादिषु देवेषु यगुरावती यदुक्तं श्रोत्र
तंरे तस्मात्सा हि पराविद्यापस्यादस्यानविद्येत विन्दते स्वप्नपुण्यसावर्त्यादियुगान्तरान्ते दानादिधर्मस्य परमाद्यत्वं बोध
ना वर्जना परमार्थत्वे तस्मादिद्यादिसोचते तत्रैषां वर्जयेत्तेजः परं परमकारणं परमिंस्तेतसि यत्केतव्यस्यः शिवतां वर्जेदि

मा.
पु. टी.
१८८

हेविद्येवेदितमेवमाचारव तत्रपराययातदतरमपिगम्यते इतिश्रुत्वापराविद्यानूपतयापूर्वश्लोकेदेव्युक्ता इदानीं प्रथापरा
ऋग्वेदोयजुर्वेदः सामवेदोथर्ववेदः शिक्षाकल्पोव्याकरणंनिरुक्तंलुत्ताज्योतिषमितिश्रुत्वापराविद्यानूपतयादेवीस्तोतिश
द्वात्मिकेति शब्दव्यञ्जपासि विमलानामयोरुषेयत्वादुष्टानोक्तचोयजुषोच उद्गीथेन ओंकारेणसोमोभक्तिविशेषेणरस्य
पदपाठोयेषांसांज्ञातेषांचनिधानंस्थानमेवंदेवीत्वंत्रयीभगवत्प्राप्तिं ब्राह्मणादीनांवेवर्णिकानांशास्त्रोक्तषड्गुणैर्मादिधर्मवतांभव
स्यसंसारस्यभावनायशब्दकुरणायवार्ताश्रीजीवोसि ब्राह्मणस्यषड्गुणैर्मनुजीगणिकर्माणिजननाथयनरानाख्यानिपारेलोकिकानि

शब्दात्मिकासिविमलर्यजुषांनिधानमुद्गीथरस्यपदपाठवतांचसांज्ञां देवीत्रयीभगवतीभ
वभावनायवार्तासिसर्वजगतांपरमार्तिद्वी ९ मेधासिदेविविदिताविलशास्त्रसाराङ्गसि
दुर्गभवसागरनौरसंगा श्रीःकैटभारिरुदयेककृताधिवासागौरीत्वमेवशशिभोलिकृतप्रति
ष्ठा १॥

याजनाथ्यायनप्रतिग्रहरीनिजीगणिकर्माण्यजीवूपाणि एवंसर्वेषांवर्णानांकर्मविभागोहेविद्येनद्वयः साचेष्टश्रीवार्तास
र्वजगतांपरमायामहत्प्राप्तिविकाभावव्यापार्तेषांहेत्रीनांप्रियीभवसीत्यर्थः अनेनसर्वविद्यावतषष्टिकलात्रपत्वेभगवत्प्रा
दर्शितम् १ सकलशास्त्रार्णवार्थसारग्रहणमिकाचत्वमेवासीत्साह मेधासीति हेदेविद्योजनारिगुणग्रामयुक्तेमेधाया
रणवतीबुद्धिरसि तस्यालक्षणमाह विदितोज्ञातोविलानांशास्त्राणांसारोययासा दुर्गादुःखेनप्राप्यत्वात् मेधानाम्नी
सरसतीदिवज्जन्मपरम्परायासमाधेनतपोविशेषेणलभ्यते दुर्गस्यदुर्लभस्यभवसागरस्यनौरनायासेमेवतारिणी लो

किंकर्तव्यमात्रेणैवविदितसंगयुक्तेस्यसत्यतिरेकः।

एवं वासी तं भगवत्सादर्शितमिदानीं वैष्णवी तं शैवी तं चाह श्रीरिति लक्ष्मीः कौटभारे हृदये वत्सिकृतोपि वा स प्रापिको न स्यानेय
 या गौरी पार्वती प्राप्तिमौलौ चंद्रशेखरे कृता प्रतिष्ठा स दयया अर्थनारी सारमूर्ति तादिसर्गः १० सद्यः समिति वक्तव्य पदव्यत्य
 यत्रार्थः मंदस्मितपुक्तं प्रमलत्वमाह परिपूर्णत्वादिना तदेतन्नववक्त्रं विजगन्मोदविधापि विलोकापि महिषासुरेणातरु
 चाग्रहीतकोपेन सदसा तत्तत्तत्तमेव यत्प्रकृतं तदेतत्प्रकृतं जगन्मोदकमपि मुखं दृष्ट्वा तस्मै मोहो नाभवदिति स भट्टो यं देवस्माह
 तस्यापि दननेन देव्या उत्कर्षो नेनोक्त इति दृष्टं ॥ अन्यथापि देव्या उत्कर्षे साधयन्नाह दृष्ट्वा पीति देदे विजृपितं कोपपुक्तं
 अतो भुक्तसाधु भंगेन करालं भीषणं उघाता कृतो हृदयेन शशांकेन सदृशाच्छ विदीप्तिर्यस्य तमुखं दृष्ट्वापि महिषः सद्यः तन्का

ईषत्सहा सममलं परिपूर्णं च तद्विस्वाजकारिकवकोत्तमकोत्तिकांतम् अत्यद्भुतं प्रकृतमात्र
 रुषातथापि वक्त्रं विलोक्य सदसामहिषासुरेणा ॥ दृष्ट्वापि देविजृपितं भुक्ती करालमुघच्छृणु
 कसदृशाच्छ वियन्नसद्यः प्राणान्मुमोच तदतीव चित्रं कैर्जीयते हि जृपितांतकदशीनेन
 १२ देवि प्रसादपरमाभवती भवाय सद्यो विनाशायति कोपवती कृत्स्नानि विज्ञातमेतदधुनैव य
 दस्तमेतन्नीतं वलं सुविपुलं महिषासुरस्य १३ ॥

तमेव यत्र प्राणान्मुमोच तदतीव चित्रं मद्भुतं भाति तददेतः द्वियस्मात् जृपितस्यांतकस्य मस्पर्शनेन कैर्जीयते न केनापीत्
 नेन देवस्यातिधीरत्वं संभ्रमहीनस्यापि तस्य बाहेव्या उत्कर्षः साधिनः १२ देदे वियराभवती प्रसादे परमाप्रवणतया त्वं भवा
 यद्दये यथाकं यदा कोपवती तदा कृत्स्नानि समूहान् भवती विनाशायति एतच्च प्रसादप्रतिष्ठातृयं प्रसाभिः पुनैव त्वांतं
 यत यस्मा एतत्सुविपुलं प्रतिमदतवलं सैनं प्रासीरेच महिषस्य अस्मविनाशनीतं प्रापितमित्यर्थः १३

मा.
पु. टी.
१८१

देव्याः प्रसादस्य माहात्म्यमुन्नरोन्नराभिवृद्धिरूपमाह ते इति संमताः महाजनैः स्वीकृताः न सीदति न विशरति वन्युवर्गो वन्युसम्
दः धन्याधनार्हाः भाग्यवन्तः निभृताः अश्विता आत्मजा भृत्या दाराश्च येषां अभ्युदयदा उन्नरोन्नराभिवृद्धिदा ॥ भगवत्याः कर्म
फलदा हत्वमाह धर्माणीति सकृतीपुण्यवान् प्रत्याहृतोति प्रदानः प्रतिदिनं कर्माणि नित्येनैमित्तिकानि धर्माणि धर्मादनु
पेतानि सकलानि संपूर्णानि करोति अनुतिष्ठति ततस्तैः कर्मभिर्भवत्याः कर्मफलदायाः प्रसादात् स्वर्गं प्रयाति च शाह्नात्मोत्तमपि

२४९
ते संमतान्न न पदेषु धनानि ते षोडशो यशोसि न च सीदति वन्युवर्गः धन्यास्तपवनिभृतात्मजभृत्य
दारा ये षोडश अभ्युदयदा भवती प्रसन्ना ॥ धर्माणि देवि सकलानि सदैव कर्माण्यप्याहृतः प्रतिदि
नं सकृती करोति स्वर्गं प्रयाति च ततो भवती प्रसादात् लोकत्रयेऽपि फलदानं नु देवितेन ॥ दुर्गे स्म
तारसि भीतिमेषोषजंतोः सुखैः स्मृता मतिमती वन्युभा ददासि दारिद्र्यदुःखभयदारिणिका
त्वदत्पा सर्वोपकारकरणा यदयाद्रचिता ॥ १६ ॥

ननु निश्चये हे देविते न कारो न लोकद्वये इहा पुत्रापि फलदा भवती भवतीत्यर्थः ॥ देव्या करुणा करत्वमाह दुर्गे इति हे दुर्गे भगव
ति दुर्गे कांता रादौ स्मृता सती अषोषजंतो भीतिहरसि दुर्गे इति तत्राह तया योजं सुखैः शोभने स्थितेः सुखैरिति पाठे स्वस्मिन्
गृहादौ स्थितेः स्मृता सती अती वन्युभा मतिभोगा पवर्गा मिसाधनानुष्ठानपुण्यतत्परां योगाभासप्रवर्णा च ददासि हे दारिद्र्यादिहा
रिणिकान्तो न्यादयार्द्रचिता सर्वेषामुपकारविधाना यद्वितीयास्ति न कारीति देव्याः सर्वकर्तृत्वं सर्वेष्वं तत्त्वकथितं ॥ १६

देव्याः सर्वोपकारित्वं प्रदर्शयन्नाह एभिरिति एभिरसर्वैर्देवैर्जगत्सुखमुपपन्नवरादिनाह्येति प्राप्नोति उपैत्वित्यर्थः अनेन जगदुपकार-
ताभिः संस्थानेन देव्यदनन्देन विहितं तथैते देव्या नरकाय पापेनामनिश्चये चिरायया वजीवं कुर्वन्त पतिसंश्रामेन तु मयि गम्यन् प्राप्य दिवं
प्रयातु इति मत्ता वित्ताय नूनं निश्चये हे देवि इति अनेन हे तु हयेनाहितान् शत्रून् निहंसि सर्वशक्तेर्भगवत्पः संश्रामव्यतिरेकेण लब्ध्वा
त्रैण देव्यानां नाशो किं न भवेदिति भावः १७ तदेवाह दृष्ट्वेति हे देवि भवतीं सर्वां स्रगान् दृष्ट्वा वदति पातमात्रेणैव भस्म किं न प्र करोति अ

एभिर्देवैर्जगदुपैति सखं तथैते कुर्वन्त नाम नरकाय चिराय पापं संश्रामेन तु मयि गम्यन् प्राप्य दिवं प्रया-
तु मत्वेति नूनं मदिता निहंसि देवि १७ दृष्ट्वेव किं न भवतीं प्र करोति भस्म सर्वां स्रगान् रिपुयत्सु हि
रणादिशस्त्रं लोकान् प्रयातु रिपवोऽपि हिंसास्रपूता इत्यंमतिर्भवति तेषु हितेषु साध्वी १८ खड्ग
प्रभाप्रकरविस्फुरणैस्तथोयैः शूलायकांति निवहेन दृष्ट्वा स्रगान् यन्नागता विलयमेषु मदिन्दु
विम्वयोग्याननेन तव विलोकयतां तदेतत् १९ ॥

रिपुयत्सु शस्त्रं प्रहिरणोषि प्रहरसि तेन कायते भवत्याः तेषु हितेषु साध्वी उपकारप्रवणामतिर्भवति कथं इत्यं रिपवोऽपि हिंसा-
सैः पूता लोकान् सर्गलोकान् प्रयाति देव्या उपकारकारित्वं दर्शितं १८ प्रकारः समूहः विविधैः स्फुरणैर्हृष्टैर्भीषणैः प्रस-
राणामृष्टोनेनाणि विलयमाभ्युपजागतां प्रमुमता इहो विम्वेन योग्यं स दृष्ट्वा तवाननेन विनो कयतामस्रगान् तदेतदनाभ्यु-
लितमित्यनेनापि भगवत्पारिपुष्ट्युपकारित्वं द्योतितं चन्द्रदर्शनेन हिट्कसारः प्रसिद्ध एवेति १९

मा.
पु. टी.
११.

इहृत्तानां इर्जनां नो हृत्तस्य व्यवहारस्य शमनं नाशनं यद्वा उद्येन हृत्तेन पापात्मकेन हृत्तेन रकलत्वं फलं यत्ते पत्रं तस्य शमनं हे देवि
तव प्रीतिं स्वभावः सच रिचंवा तथैतन्न वनूपमत्वे क्यमानैरतुल्यमसदृशं अतएवाचिंत्यं सर्वोत्तरत्वात् त्रिरूपयितुमशक्यं तथात
वर्गीयं पराक्रमः हतो नाशितो देवानां मित्रादीनां पराक्रमो यैस्तेषां मय्यसुराणां हंत तदप्यचिंत्यमिति पूर्ववत् तथावाचिंत्येन
नृपेणावीर्येण च तेषां वयो यस्त्वया विहितस्तं नेत्यं वैरिषु पिदयैव प्रकटितेत्यर्थः १० एतदेवाह केनेति अस्य पराक्रमस्य केन
सहोपमा भवत न केनापि अन्यस्य दृशस्याभावात् तत्सार्थं रतलोपमाभ्यामिति तृतीयानिषेधेन तृतीयाग्रदणमाघमं तथात

इहृत्तहृत्तशमनं तव देवि प्रीतिं नृपंतथैतदविचिंत्यमतुल्यमन्यैः वीर्यं वहेत् हतदेव पराक्रमा
णां वैरिषु पिप्रकटितैव दयात्वेत्यं १० केनोपमा भवत तेस्य पराक्रमस्य नृपंचशत्रुभयकार्य
निराकारिज्ञं चित्ते कृपा समरनिष्ठुरता च दृष्टा त्वये वदे विवरदे भुवनत्रये पि ११ त्रैलोक्यमेतद
खिलं रिपुनाशनेन ज्ञातं त्वया समरभूर्यं नितेपि हत्वा नीता दिवैरिपुगणाभयमप्यपास्त
मस्माकमुन्मदसुरारिभवेन मस्ते १२ ॥

वनृपंचशत्रुणां भयकारि अतिशये हारिमनोहरं इति कुंजदृष्टं चित्ते कृपारिपुषु प्रयुक्तारित्वात् समरे निष्ठुरता पारुष्यं भुवन
त्रये पित्वये वदृष्टा कृपा सदजा पारुष्यमागतं कर्मिति विरोधः परिरुतो बोध्यः ११ त्वया रिनाशनेन तत्रैलोक्यमखिलं ज्ञातरति
तं तेपि रिपुणां गणाः समरभूर्यं नित्वा दिवै नीताः प्रापिताः अस्माकमपि भयं त्वया पास्तं उन्मदेभ्योतिदृष्टेभ्यः सुरारिभ्यो
भवे ज्ञातं भयं न मस्ते इति नमस्कारातिरिक्तं त्वत्तु तिसामर्थ्यं नास्माकमित्यर्थः १२

११.

नोस्मान् २१ भ्रामणेनेति कृत्वाभावश्चार्थः आत्मनः स्वकीयस्य मूलस्य २४ सौम्यान्वयोराणि अनुग्रहप्रवणानि अत्यंतं चोराणि संसारा
वदपातयितृत्वात् तथा भुवस्त २५ करपल्लवसंगीनितैरस्मात्तत्सर्वतः २६ ऋषिरुवाच एवं स्नुतासु
॥

मूलेन पाहि नो देवि पाहि खड्गेन चामिके चण्डास्त्रेन नः पाहि चापग्न्यानिःस्वनेन च २१ प्राच्यां
रत्नप्रतीच्यां च चंद्रिके रत्नरसि रो भ्रामणेनात्ममूलस्य उत्तरस्यांतये सारि २४ सौम्यानि यानि नृ
पाणित्रैलोक्ये विचरन्ति ते यानि चात्यंतं चोराणि तैरस्तासाम् स्नुया भुवं २५ खड्गमूलगदादीनि
यानि चास्त्राणि ते मिके करपल्लवसंगीनितैरस्मात्तत्सर्वतः २६ ऋषिरुवाच एवं स्नुतासु
रेर्दिव्यैः कृत्स्नमेर्नन्दनोद्भवैः अर्चिता जगतां धात्री तथा गन्धानुलेपनैः २७ भक्त्या समस्तैः सिद्धैः
दिव्यैर्भूषैश्च भूषिता प्रादप्रसादसुमुखी समस्ता अराता नृगण २८ देव्युवाच त्रियतां वि
दशाः सर्वे यदस्मत्तोभि वाञ्छितं ददाम्यहमति प्रीत स्तवैरेभिः संपूजिता २९ महिषोयं
महावीर्यानिहतशरणो मया कर्तव्यमपरेयच्च उक्त्वा तन्निवेद्यतां इत्याकर्ण्य वचो देव्याः प्रसू
चुस्ते दिवौकसः १०

प्रत्ययस्याः २८ हे सर्वे विदशा देवाः त्रियतां स्वीक्रियतां अस्मत्तो मतः पृथिवीः स्तवैः अतिशयेन प्रीता प्रसन्ना युष्माभिः संपूजिता २९
कात्यायनी तं त्रोक्तं नियमरीत्या दर्शयामि ति श्लोकं ह्यं पुरातना दर्शानुरोधादत्र चित्रितम् ३० ॥

मा.
पु.टी.
२११

यद्यस्मात् ३१ त्वयासेच्छयायदिवापिवरोस्माकमसम्भेहिंसीया इत्यार्षः ३२ वितर्हि विभवेः सदयनादीनां वृद्धये उपवयाय अ
स्माकमिव प्रसन्नास्मत्प्रसन्नातस्यापि भवेयाः ३३ भद्रं कलयति प्रददातीति तथा अतर्हिता अटपणा प्रथेकते ३४ उक्तं हि ती

देवा ऊचुः भगवन्पाकृतं सर्वं न किंचिदवशिष्यते यद्यं निहतः शत्रुरस्माकं न हि वासुरः ३१ य
दिवापिवरो देयस्त्वयास्माकं मदेष्टारि संस्मृता संस्मृता त्वेनो हिंसीयाः परमायदः ३२ यश्च म
र्त्यः स्तवेरेभिस्त्वास्तोषात्प्रमलानने तस्य वितर्हि विभवे र्यनदारादिसंपदां वृद्धये स्मत्प्रसन्ना
त्वं भवेयाः सर्वदा म्विके ३३ ऋषिरुवाच इति प्रसादिता देवैर्जगतो र्यतथात्मनः तथेत्सुक्ता
भद्रकाली वभूवांतर्हितान्त्प ३४ इत्येतत्कथितं भूपसंभूता सायथापरा देवी देवशरीरेभ्यो जग
त्रयहिते धिणी ३५ पुनश्च गौरी देहात्सा समुद्रतायथा भवेत् तथा यदुष्टैर्योनांतथा संभनि सं
भयोः ३६ स्तस्यायच लोकानो देवानामुपकारिणी तच्छ्रुत्वा उच्यते यथावत्कथया
मिते ३७ इति मार्कण्डेयपुराणे सावर्णि के मन्वंतरे देवी माहात्म्ये शाक्तादिस्तुतिर्नाम चतुर्थो

११ ध्यायः १७ ॥

ये चरितमुपसंहरन्नाह इत्येतदिति ३५ गौरीः पार्वत्या देहात् समुद्रता प्रादु
र्भूता ३६ ३७ घंटित भट्टरामचंद्र विरचिते देवी माहात्म्याख्याने आदितेः सप्तमवतितमोऽध्यायः द्वितीयं चरितं समाप्तम् ॥

ब्राह्मणादिशक्तिनिवहैः परिसंहृतोक्तं दैत्यांतकारिभिरनुसमवाप्तभूतिं सम्पूर्णवत्तदातसन्निभमूर्तिमायांगौरीनमामिकृतभक्त
जनप्रमोदां एवंमहिषमर्दिनीचरितं विस्तरेण प्रपंचितं यामधिकृत्य लक्ष्मीतंत्रेभिहितं अभिष्टतामरेः साहंमहिषं जघ्नीतृणा
त महिषांतकरीसक्तं दृष्टुं देवैर्महर्षिभिः उत्पन्नियुद्धविक्रान्तिस्तोत्रं चैव सूर्येश्वरकथयंतिसुविस्तीर्णैर्ब्राह्मणवेदपारंगैः ले
लभंते च फलं प्राप्य दापि पत्यमनश्चरमित्यादि अथेदानीमेतस्यामहालक्ष्म्या निर्गुणात्वात्कूटस्थायी अपिरजसप्रापिकेन विक्र
तिरूपादेवेदं समुद्रतामहालक्ष्मीमूर्तिरिव सत्त्वमूर्तिगौरीप्रकृतिरूपा प्राकृतिके रत्ने स्पेभिहिता यदुक्तं तत्र तामित्युक्तामहाल
क्ष्मीः स्वयं प्रपंचय सत्त्वाख्येनास्मिन्नेन गुणेनेदु प्रभेदयो चतुर्भुजा तु सानारी चेतपर्वतसन्निभा अक्षमाला मुजथरा वीणा
पुस्तकधारिणी सावभूववरानारी नामान्यस्यैव साददौ महाविद्यामहावाणी भारती वाक्सरस्वती आर्याब्राह्मी कामधेनु
वैदग्ध्यावधीश्वरीति अस्याविकृतिसुहृद्भागायाः पार्वत्यादेहात्मा उभूता तदुक्तं वैकुण्ठिके रत्ने गौरीदेहात्समुद्रतायास
त्वेकगुणाग्रया साक्षात्सरस्वती प्रोक्ता संभासुरनिवर्हिणी दधौ चतुर्भुजा वारंगमुत्तलं मूलचक्रभूत शोखचरणं
लोगलंचकारुं केवसुधापि प पद्मासेषजिता भक्त्या सर्वज्ञत्वं प्रयच्छतीति इयंच एवोक्तं प्रकारेणाष्टवर्गी धिष्टा तत्रास्या
दिशक्तिप्रेरणी शोभिता वैश्वरीरूपाभिधीयते विविधानिखानिरातिगृह्णातीति विरेवरं देहं तस्माज्जाता वैश्वरीति यत्तासां
वाचांतिस्त्रां यशंपत्यादीनां साष्टिं क्रमेण प्रपंच्या ब्रह्माधिष्ठाता मध्यमाया विसृज्यैवैव्या रुद्रइति बोध्यम् संहारे तु प्रपंच्या
रुद्रो मध्यमाया विसृज्यैवैव्या ब्रह्मा परात्तभयथा सर्वाधिष्ठात्री परब्रह्मात्मिके वेति ज्ञेयमित्यलवज्जना पूर्वाध्यायान्ते पुनश्च गौरी
देहात्सेत्यादिमांशो कोपहितं प्रपंचयं स्त्रतीयं चरित्रं वत्सुपक्रमते पुनस्यादिना सदवलयोगाग्रयां तसेवनादेतोः १ सूर्यतां
रसादानत्यागपूर्णं पेंदवंद्रं दारिद्रं जगदाद्यायनविधायित्वं क्रवेरस्पंदं कौवेरं नियधियति त्वं याम्ययमस्पंदं न्याययरीत्तिकत्वं
वरुणास्याधिकारं जले प्रातं २ ॥

मा.
पु.टी.
२१२

पवनस्य वायोऽर्हिसर्वप्राणिप्राणकतो वक्रैरग्नेः कर्मपाचकतादित्वं विनिर्भूतानिष्कास्मिताः ३ चयश्चनेदशविदशाः त्रयस्त्रिंशत्
अर्कीद्वादशरुद्रापकादश वसवोष्टौ अश्विनौ द्वौ निराकृतावापिताः अपरैरजितो ४ स्मरणमाह तथेति ५ तत्र हिमालये देव

२९२
ऋषिरुवाच पुरा संभनि संभाभ्यामसुराभ्यां शचीपतेः त्रैलोक्यं यत्तभागाश्चरुतामदवत्ता
अयात् १ तावेव सूर्यतो तदधिकारं तथैतद्वं कौतेरमथयास्पंचकृतातेवरुणास्पच २ तावेव
पवनर्हि चचक्रतर्वक्रिकर्मच ततो देवा विनिर्भूता भ्रष्टराज्याः पराजिताः ३ रुताधिकारा
स्त्रिदशास्ताभ्यां सर्वे निराकृताः महासुराभ्यां तां देवीं स्मरेति स्मा पराजितो ४ तथा स्माकं वरोद
त्रो यथा पतुस्तृता विलाः भवतां नाशयिष्यामि तत्तृणात्परमापदः ५ इति कृत्वा मतिं देवादि
मवतं न गेयं न जप्सुस्तत्र ततो देवीं विष्णुमायां प्रतुष्टुवुः ६ ॥

भिव्यक्तिस्थाने विष्णुमायां सर्वाधिष्ठानां सर्वात्मिकां विष्णुमोहिनीं च प्रकर्षेण सर्वात्मताभिगमनेन तृष्टुवुः ६ या देवी सर्वभावेषु
सर्वभावेन संस्थिता नमो विष्णवे नमः कृते नमः श्रित्यै नमो मुदे तोस्तुतिमाह नमो देवा इति देवै प्रकाशादिस्वभावाये महादेवै जगत्सर्गा

इति
२१३

पिनां ब्रह्मादीनामपि सृष्ट्यादिविधात्रीतस्यै शिवात्तरीयाशिवमद्वैतं चतुर्थं मन्त्रेति श्रुतेः प्रकृत्यै गुणात्मकत्वात्प्रकृष्टा यैकृत्यै
क्रियायै गुणावतिरिक्तस्य कस्यापि भावस्यासत्तात्प्रकृष्टा क्रिया प्रकृतिः तदुक्तं गीतासु नतदस्ति एषि वा वादिविदेव पुनः
सत्त्वं प्रकृतिजैर्मुक्तं यदेभिः स्याद्विभिर्गुरोरिति भद्रायै भेदरावणात् द्वावराणात् द्वावरांच विनिवर्तने कारणान्मनावस्था
पताद्वा लनेच नियताः समाहितमानसाः ० शैले रुद्रस्य संहारशक्तिरूपायै नित्यायै सनातनायै नित्या शक्तिरूपायै च गो-
६ र्यै पावैत्यै तत्त्वैर्गीर्ण्यै च धामै थारणशक्त्यै मानै च ज्योत्स्ना चंद्रप्रभातस्यै इन्द्रपिण्यै चंद्रात्मिकायै सुखायै महानंदायै ८

देवा ऊचुः नमो देव्यै महादेव्यै शिवायै सततं नमः नमः प्रकृत्यै भद्रायै नियताः प्रणताः सन्ताम्
शैलायै नमो नित्यायै गौर्यै धामै नमो नमः ज्योत्स्नायै चंद्रपिण्यै सुखायै सततं नमः ८ कल्या
णै प्रणता बृहदौ सिद्धौ कूर्म्यै नमो नमः नैर्ऋत्यै भूभृतां लक्ष्म्यै शर्वाण्यै तेनमो नमः ९ दुर्गायै दुर्ग
पारायै सारायै सर्वकारिणि ख्यातै तथै वक्रस्यायै भूधरायै सततं नमः १० ॥

कण्यै तद्रूपिण्यै प्रणतानामासमेता बृहदौ उपचित्यै सिद्धिराणि नाम हि मातै वलचिमागरिमातथ प्राप्तिः प्राकाम्यमीशिते
वशित्वं चाष्टसिद्धयश्च ताष्टसिद्धिरूपायै सिद्धिर्निष्पत्तिः सर्वाथारमणो यस्याप्याथारभूता कर्मशक्तिः कूर्मी नमो नम इति
षदाभासैः प्रसादनादिषु नडष्टः तदुक्तं विषादविस्मये हर्षखेदे देवै वधारण प्रसादने संभ्रमे वहिस्तिरुक्ते नडष्टतीति श्रु
तिः सद्गतिस्तस्यानिष्क्रांतानि ईरतिः पापदेव कालली सद्रूपायै पापिना निर्वृति लीकपात्ता राक्षसा वातस्य शक्तिः भूभृता
सत्ता भूपालनोत्पन्नान् लक्ष्मी च शर्वस्य शक्तिः शर्वाणीतस्यै ११ ॥

मा.
पु.टी.
११३

दुर्गाङ्गेत्यातस्यै दुर्गाङ्गेत्यातं सारसागरात्पारायै पारकर्त्रे सारोवलंतद्वये भासस्य दयं च सर्वकारिण्ये सर्वजननस्य तं मा
येयतयदं ह्युदो नुरोधादामेव गायंकोचित्यठंति श्वातिः प्रया प्रकृतिप्रयया विवेकख्यातिप्रतस्यै ह्युमाकृत्स्य प्रयाः
तद्वर्गाचतस्यै प्रयायेतद्वर्गाये ११ अतिसौम्याये अनुग्रदीतमूर्तये अतिवोस्यै आवरकरपाये जगतः प्रतिष्ठा उपादा

अतिसौम्यातिरोद्राये नमस्तस्यै नमोनमः नमोजगत्प्रतिष्ठायै देवैकतये नमोनमः ११ या देवी स
र्वभूतेषु विस्मयायेति प्राहिता नमस्तस्यै नमस्तस्यै नमस्तस्यै नमोनमः १२ या देवी सर्वभूते
षु चेतनेषु मिथीयते नमस्तस्यै नमस्तस्यै नमस्तस्यै नमोनमः १३ या देवी सर्वभूतेषु बुद्धिः
पेण संस्थिता नमस्तस्यै नमस्तस्यै नमस्तस्यै नमोनमः १४ या देवी सर्वभूतेषु निद्रा रूपेण सं
स्थिता नमस्तस्यै नमस्तस्यै नमस्तस्यै नमोनमः १५ या देवी सर्वभूतेषु स्रष्टा रूपेण संस्थि
ता नमस्तस्यै नमस्तस्यै नमस्तस्यै नमोनमः १६ या देवी सर्वभूतेषु व्याघात रूपेण संस्थिता

नमस्तस्यै नमस्तस्यै नमस्तस्यै नमोनमः १७

नमस्तस्यै देवैक्रीडादिविभायिन्यै कृत्यै क्रियायै ११ विस्मयायामूलाविद्याविमोहिकाप्राहिताकथिता कापिकवाचिकमा
नसिकरूपं नमस्तस्मात्त्रये स्वात्मनि वेदनार्थकम् इति प्राहुः स्वरूपनिर्देशार्थः १२ चेतनानिर्विकल्पकं ज्ञानं १३ बुद्धिः सविक
ल्पकं ज्ञानं १४ निद्रास्वापः स्रष्टाभिः स्वरूपैवेवमुत्वासांमुख्यं च १५ स्रष्टावुभुक्ता १६ व्याघातापाभावः कोतिश्च १७

११३

शक्तिः कार्योत्पादसामर्थ्यं १८ तृष्णाग्रनात्मीयात्मीयविधित्वा १९ क्षांतिसिद्धिदापरामरायसहनं च २० जातिः ब्राह्मणात्वादिः नम
च २१ लज्जास्वस्याकार्यत्वराज्ञीतिः २२ शान्तिर्मनसोयमनं विषयोपरतिः २३ प्रुदायुरुशास्त्राभिहिते आस्तिकत्वं २४ कान्तिः शो

यादेवीसर्वभूतेषुशक्तिरूपेणसंस्थिता नमस्तस्यैनमस्तस्यैनमस्तस्यैनमोनमः १८ यादेवीस
र्वभूतेषुतृष्णारूपेणसंस्थिता नमस्तस्यैनमस्तस्यैनमस्तस्यैनमोनमः १९ यादेवीसर्वभूते
षुक्षांतिरूपेणसंस्थिता नमस्तस्यैनमस्तस्यैनमस्तस्यैनमोनमः २० यादेवीसर्वभूतेषुजा
तिरूपेणसंस्थिता नमस्तस्यैनमस्तस्यैनमस्तस्यैनमोनमः २१ यादेवीसर्वभूतेषुलज्जारूपे
णसंस्थिता नमस्तस्यैनमस्तस्यैनमस्तस्यैनमोनमः २२ यादेवीसर्वभूतेषुशान्तिरूपेणसं
स्थिता नमस्तस्यैनमस्तस्यैनमस्तस्यैनमोनमः २३ यादेवीसर्वभूतेषुप्रुदायरूपेणसंस्थि
ता नमस्तस्यैनमस्तस्यैनमस्तस्यैनमोनमः २४ यादेवीसर्वभूतेषुकांतिरूपेणसंस्थिता
नमस्तस्यैनमस्तस्यैनमस्तस्यैनमोनमः २५ यादेवीसर्वभूतेषुतत्मीयरूपेणसंस्थिता नम
स्तस्यैनमस्तस्यैनमस्तस्यैनमोनमः २६ यादेवीसर्वभूतेषुहृत्तिरूपेणसंस्थिता नमस्तस्ये
नमस्तस्यैनमस्तस्यैनमोनमः २७

भा २५ लक्ष्मीः लौकिकीधनादिसंपत्त विदानंदत्वा लौकिकी च २६ हृत्तिर्नीविकामहृत्तिश्च श्रंतः करणयाधारश्च २७ ॥

मा.
पु.टी.
२१४

स्मृतिरनुभूतविषयासंप्रमोषः २८ दयापरदुःखप्रजिदीर्घा २९ तद्विदेवादधिगते संतोषः ३० मातृरूपेण अकारादिमातृ
कारूपेण तदधिष्ठातृदेवतारूपेण च ३१ भ्रातिरन्यस्मिन्नन्यात्थासः ३२ याविलेपुभूतेष्वेतर्यमितया स्थिता सती इन्द्रिया
णात्तानक्रियात्मकानां भूतानां तद्विषयाणां प्राद्यादीनां च पंचानां वा सृष्टानां भूतानां व्योमादीनां अधिष्ठात्री प्रवृत्तौ निवृत्तौ
च स्वतंत्रा व्याप्ते व्यापनप्राक्तये देवैर्जीडादिस्वभावाये ३३ याचितिः संवित्तद्रूपेण तत्कृतं समग्रजगद्व्याप्य कोडीकृतम्

या देवी सर्वभूतेषु स्मृतिरूपेण संस्थिता नमस्तस्यै नमस्तस्यै नमस्तस्यै नमो नमः २८ या दे
वी सर्वभूतेषु दयारूपेण संस्थिता नमस्तस्यै नमस्तस्यै नमस्तस्यै नमो नमः २९ या देवी सर्व
भूतेषु तद्विद्विरूपेण संस्थिता नमस्तस्यै नमस्तस्यै नमस्तस्यै नमो नमः ३० या देवी सर्वभूतेषु
भ्रातिरूपेण संस्थिता नमस्तस्यै नमस्तस्यै नमस्तस्यै नमो नमः ३१ इन्द्रियाणामधिष्ठात्री
भूतानामविलेपुया भूतेषु सततं तस्यै व्याप्ते देव्यै नमो नमः ३२ या देवी सर्वभूतेषु भ्रातिरू
पेण संस्थिता नमस्तस्यै नमस्तस्यै नमस्तस्यै नमो नमः ३३ चित्तिरूपेण या कृतं मेत
द्व्याप्यस्थिता जगत नमस्तस्यै नमस्तस्यै नमस्तस्यै नमो नमः ३४

स्थिता नीतिपुष्टीचाधिकेग्रन्थादर्शे अत्र त्रयोविंशतिश्लोकेषु विस्मयाद्यादिव्यतिरिक्तानामन्येषां पदानामनार्षत्वेयं
संग्रहः विस्मयाद्याचेतनावबुद्धिर्निदात्तुयातथा ह्यायापान्तिश्चत्तातिर्जातिस्ततः परं लज्जाशान्तिस्तथा अहं
कान्तिर्लसीस्ततः परं वृत्तिः स्मृतिर्दया चैव तद्विर्माता ततः परम् भ्रातिर्व्याप्तिश्चैव त्रयोविंशतिसंख्यकाः इति अधिक

मनार्थस्याज्ञेकात्मायने स्मरं ३५

२१४

व्यासैर्वैष्णवैः पूर्वप्रापूर्वप्रकल्पेषु श्रीमद्भक्तिसंश्रयात्मा भादेतोः स्तुतासुरेन्द्रेणादिनेशेन सूर्येण च सेविता साई
श्रीस्तुतं प्रभुभक्त्येव नोस्माकं शुभानि करोतु अभद्राण्यपदश्चाभिदंति त्वन्वयः ३५ तथा यासां प्रतेवर्तमानेषु उदुता
उदर्ययेदेत्यास्तैस्सपितैर्वाधितैरस्माभिः सुरैर्यतनकल्पीयेन मस्यते याचनोस्माभिः स्मृतासतीतत्तरांमेव स्मृतिकाल
पवसर्वापदेनोस्माकंदंतिमाशयति भक्त्या विनम्रमूर्तेयः शरीराणि ये धातैः ईशा ईश्वरा अत्र श्लोकद्वये पूर्वसांप्रतशब्दाभ्या

स्तुतासुरैः पूर्वमभीष्टसंश्रयात्तथासुरेन्द्रेणादिनेशसेविता करोतु सानः शुभहेतुरीश्वरीशु
भात्यभद्राण्यभिदंतु चापदः ३५ यासां प्रतेवोदुतंदेत्यतापितैरस्माभिरीशाचसुरैर्न मस्यते
याचस्मृतातत्तरांमेव दंतिनः सर्वापदोभक्तिविनम्रमूर्तिभिः ३६ पवेस्तवाभियुक्तानां देवा
नांतत्र पार्वती स्नातुमभ्याययौतोयेजाक्रव्यान्पुनन्दने ३७ साव्रवीत्तान्तरान्तरभूर्भवद्भिः
स्तुयते च का शरीरकोशतश्चास्याः समुद्रताव्रवीच्छिवा ३८ स्तोत्रं ममेतत्क्रियते संभेदैत्यनि
राकृतैः देवैः समस्तैः समरे नि संभेन पराजितैः ३९

देव्याः सदा तनत्वे योऽप्यते देवानां वावर्तमानत्वं पुनः पुनर्नवीनतयेति बोध्यम् ३६ स्तुतेभिः युक्तानां समादिनां तत्र देवोपस्थिते दे
वो जाक्रव्या गंगायास्तोये जले स्नातुमिव देवानामभिसंमुखमाययौ ३७ सुभूरिति सर्वसौंदर्योपलक्षणं देवानां स्वात्मन्यप्रमभि
स्तानमभिलस्य भवद्भिः कावस्तुयत इत्यब्रवीत् तद्वचनसमकालमेवास्याः पार्वत्याः शरीरकोशतः शरीरमभ्यात्तमुद्रतासत्त्वप्राया
येन प्राडुर्भूता तत्पवशिवासरवकङ्गी अत्रवीत् ३८ किमब्रवीदिति तद्वचनमाह स्तोत्रमिति ३९

सा.
पु.टी
३१५

शरीरस्य कोषात्मन्था निर्गता कौशिकीति गीयते पार्वत्याः कृष्णावर्णाया देहा मूलशक्तिरेव गौरीत्वेन निष्क्रान्तेत्यर्थः तथा चोक्तं तत्रैतामसेत्वंतरेषां कृष्णमहाविद्यायाभिधा गौरीदेहात्समुद्भूता कौशिकीति तदाग्रदं तथा यदुष्टदेत्याना तथा संभुनिसंभयोः नदीयाः प्राक्तयोयास्मादेव श्रेष्ठशरीरगाः गावस्तद्वपथारिणः सामर्थ्यविदधुर्मम ताभिर्निहत्य देत्येन्द्रादंतव्यामेयथा तथा संरुत्मात्मनिताः सर्वा मदीयवपुषो खिलाः अहं निजमुषीयचा देत्यो संभुनिसंभकाविति ४० विनिर्गतायां विविः स

295

शरीरकोषाद्यत्र स्याः पार्वत्यानिःसृता मिका कौशिकीति समस्तेषु ततो लोकेषु गीयते ४० तस्यां विनिर्गतायां तद्वत्कृष्णाभूत्सापि पार्वती कालिकेति समाख्याता हि माचलकृता प्रया ४१ ततोऽम्बिकां परंरूपं विभ्राणां समनोदरम् ददर्श चंदो मुंडश्च भूतो संभुनिसंभेयाः ४२ ताभ्यां संभाय चाख्याता साती वसुमनोदरा काष्ठास्ते स्त्री महाराजभासयंती हि माचले ४३ नैव तादृक् चिद्रूपं दृष्टुं केन चिद्वत्तमं ज्ञायतां काष्ठासौ देवी गृह्यतां चासुरेभ्यः ४४ स्त्रीरत्नमतिचावर्गं योतयंती दिशस्त्रिधा सातृतिष्ठति देत्येन्द्रतां भवान्दृष्टुमर्हति ४५ यानि रत्नानि मणयो गगनाद्यादीनि वै प्रभो त्रैलोकोत्तमस्तानि सां प्रतेभो तिते गृहे ४६

तायां सा पार्वती कृष्णा नाम प्रया माख्याभूयासीत् अस्यां गौरीत्वं नाम मात्रेणा कौशिकी हेतोर्कोतिवोध्यं आग्रयः स्याने ४१ परमुक्तं ४२ सेतितयोर्दृष्टस्मृतिरूपा कापीत्यज्ञाता ४३ ज्ञायतां विचार्यतां गृह्यतां स्वीक्रियतां ४४ तदेतत्त्वर्थेयस्मात्सा स्त्रीरत्नमिति तिष्ठति अज्ञस्तां भवानित्यादि ४५ ज्ञातो ज्ञातो यदुक्तं तद्वत्तममभिधीयते इत्युक्तानि ज्ञातिश्रेष्ठानि रत्नानि

ममता यो मरुता दयः ४६
३१५

एवंच समस्तानि शतानि तव गृहे तद्वयमपि त्वयोग्यैवेत्यभिप्रायेण लब्धानां वृष्ट्युत्पत्तानां विधत्ते पुरावत इति ४० वेद्यसो भवद्गुरु
प्रदस्याप्यानीते प्राच्छिद्यमदीते अद्भुतं वेद्यसामनसानिर्मितत्वात् ततश्च ब्रह्मा रंदातर्वर्तिसमग्ररत्नपात्रत्वं तव सस्यमेव ४८ किं
जल्लिनीं सदा ज्ञानत्वात् प्रशस्तकेसरयुक्तां तदभिधानां ४९ कांचनसाविस्तरां स्ववराशीलं प्रजापतेर्दत्तस्य कश्यपस्य वास्य

पुरावतः समानीतो गजवत् पुरन्दरात् पारिजाततरुश्चायं तथैवोच्चैः श्रवादयः ४० विमानं
हंससंयुक्तमेतत्तिष्ठति ते गृहे रत्नभूतमिहानीतं यदा सीदथ सोऽद्भुतम् ४८ निधिरेवमहा
पद्मः समानीतो धनेश्वरान् किंजल्किनीं ददौ चाधिर्मांलामस्त्रानपंकजानां ४९ छत्रं ते वारु
णंगेहे कांचनसाविस्तरां तस्यायं स्पन्दनवरोयः पुरासीत् प्रजापतेः ५० मृत्योरुत्क्रान्तिरा
नामशक्तिरीशान्वयारूता पाशाः सलिलराजस्य भ्रातृस्त्ववपरिश्रमे ५१ निःसंभस्याधिजा
ताश्च समस्तारत्नजातयः वक्रिर्षिददौ त्वभ्यमग्निशोचेष्ववाससी ५२ एवं दैत्येन्द्ररत्ना
निःसमस्तारत्नानि ते स्वीरत्नमेवाकल्पाणीत्यया कस्मान्न गृह्यते ५३ इति शिखरं निशस्य
तिवचः संभः सतदा चंद्रमुडयोः प्रथया माससु ग्रीवं हतं देव्या महासुरैः ५४

इत्यर्थः तस्य वरत्वं प्राप्नुयामजेयत्वात् ५० उक्तातिरामरागादिनीनामशक्तिः ईशदेराजवत् सलिलराजस्य वरुणास्पतवभ्रा
तृर्निःसंभस्य परिश्रमे गोचरे ५१ अर्धेर्जातारत्नजातयश्च निःसंभस्य परिश्रमे वर्तते इत्यर्थः अग्निरेव शोचं विष्णुदिकारणयोः ५३

मा.
पु.टी.
३१६

इति चेति चेति वक्तव्यस्य संदेशस्य निर्देशादावेदितं लघुशीघ्रमेव ५५ अत्र निशामेति श्लोकः शास्त्रोक्तरीत्या ज्ञान्यप्येव ५६
ततः संभासरसकाशात् तत्र तस्मिन् शैलस्योद्देशो अत्र तस्यानेत्युक्तं कोमलं ५७ न केवलं दैत्यानामेव सरोयावतां वैलोक्य
स्वापीश्वरः परमत्वं प्रतिपत्त्यभावात् तत्सकाशात् तव समीपे ५८ परमेश्वरत्वमुपपादयंस्तत्सन्देशमाह अथाहता अप्रति

इति चेति चेति वक्तव्यासागत्यावचनान्नम यथा चाभ्येति मो प्रीत्या तथा कार्यं तया लघु ५५ निश
म्यदैत्यराजस्य सृष्टीवोनयकोविदः तथेति चोक्ता प्रययौ स्वल्पसैन्यसमावृतः ५६ सतत्र गत्वा
यत्रास्ते शैलोद्देशातिशोभने तां च देवीं ततः प्राह अस्मां मधुरयागिरा ५७ हृत उवाच देवि दैत्ये
श्वरः संभस्ते लोके परमेश्वरः हृतो हं प्रेषितस्तेन त्वत्सकाशमिहागतः ५८ अथाहता ज्ञः सर्वा
सुयः सदा देवयोनिषु निर्निता खिलदैत्यारिः स यदा हृष्टराज्यततः ५९ मम वैलोक्य मखिलं म
म देवा वशानुगाः यज्ञभागानहं सर्वांनुपाश्यामि पृथक् पृथक् ६० वैलोक्ये वररत्नानि मम व
शान्पशेषतः तथैव गजरत्नं चरुतं देवेन्द्रवाहनम् ६१ क्षीरोदमथ नोद्गतमश्वरत्नं ममाश्वैः
उच्चैः श्रवसं संज्ञेत् प्रणिपत्य समर्पितम् ६२ ॥

हतास्तस्य देवानां योनिषु जातिरूपेषु गणेषु ५९ वशाग्रथीना अतपवानुगाभ्यः पृथक् पृथक् गीतां द्वाघधिकारभेदेन
स्थितान् ६० वश्यानि भोग्यानीत्यर्थः अशेषतः सर्वाणि रत्नमस्माभिः स्वीकृतं ६१ समर्पितं उभयस्यापि तं उच्चैः श्रवसेति अका

३१
३१६

रत्नत्वेनास्थितानि रत्नभूतानि भूतानि संपन्नानि देशोभने सभगे मयेव ज्ञानि प्राप्तानीत्यर्थः ६३ स्त्रीरत्नत्वे भूतो प्राप्ता रत्नभूजोर
 त्वभोजिनः ६४ इरुविक्रमं महापौरुषं चंचले प्रयागे नेत्रांतो यस्याः ६५ मत्परिग्रहात् मदाश्रयात् समालोच्य सम्प्रयित्वा यं मत्परि
 ग्रहतां मम भार्यात्वं ६६ गंभीरमेतः स्मितं मे दहा सो यस्याः ६७ अंतः स्मितत्वेन सा वहेत् पुत्ररमाह सत्यमुक्तमिति अत्र संभविषये

यानि चान्यानि देवेषु गन्धर्वेषु रत्नभूतानि भूतानि तानि मयेव शोभने ६३ स्त्रीरत्न
 भूतां त्वां देविलोके मन्मामहेवयं सात्वमस्मानुपागच्छयतो रत्नभूजो वयस्य ६४ मां वाममा
 नुजं वापि नि संभमुरुविक्रमम् भजत्वं च ज्वलापांगिरत्नभूता सि वैयतः ६५ परमैश्वर्यमतु
 लं प्राप्स्यसे मत्परिग्रहात् एतदुद्धासमा लोच्य मत्परिग्रहतां व्रज ६६ ऋषिरुवाच इत्युक्ता
 सा तदा देवी गंभीरांतः स्मिता जगौ दुर्गा भगवती भद्राय ये दं धार्यते जगत् ६७ देव्युवाच सत्य
 मुक्तं त्वयानात्र मिथ्या तां क्रियते कथं श्रूयतामल्पबुद्धित्वात्प्रतिज्ञाया कृता पुरा ६८

किं विज्ञयोरितं त्रैलोक्याधिपतिः संभोजि संभवा पिता दृष्टाः ६८ किं तत्र यत्प्रतिज्ञा तं मिथ्या

त्रैलोक्ये परमेश्वर इत्यादित्तया सत्पंचोक्तं किं विज्ञुतयामिथ्या असत्पंचोदितं न कथितं एतदेवोत्तरार्थेनाह त्रैलोक्याधिप
 तिरिति ६८ अत्र तत्परिग्रहे अल्पबुद्धित्वादिति दैत्यविषये तथाच प्रतिज्ञायाः सस्मादा नौ मदादौषः पापंच परपुरुषपरिग्रहे इ

मा.
पु.टी.
२५७

मांजयति अभिभवति युद्धव्यतिरिक्तेनैवकेनापि प्रकारेण यो मम दर्पं सवलत्वाभिमानं व्यपोहति निराकरोति प्रतिबलोधिक
वलः १० अत्रासिन्देशोपाणिग्रहणव्यतिरेकेण मम गमनमनर्हमित्यर्थः ११ अवलिप्ताग्रहं कृता मानिषेथे अग्रे संमुखे १२
यत्र तद्दृष्टानामग्रे वस्थाने मशकांतत्रतयोरेणुचिततरंतवेत्याह अन्वेषामपीति किंपुनर्वक्तव्यं त्वं स्त्री तत्राप्येकिका सदा यही

297
यो मांजयति संश्रामे यो मे दर्पं व्यपोहति यो मे प्रतिबलो लोके समे भर्ता भविष्यति १० तदा
गच्छतु संभो नि संभो वामदासुरः मांजित्वा किं विरेणात्र पाणिं गृह्णातु मेलयु ११ हन
उवाच अवलिप्तासि मे वं त्वं देवि ब्रूहि ममाग्रतः त्रैलोक्यकः पुमांस्तिष्ठेदग्रे संभ नि संभयोः १२
अन्वेषामपि दैत्यानां सर्वे देवानवैपुषि तिष्ठंति संमुखं देवि किंपुनः स्त्री त्वमेकिका १३ इन्द्राद्याः
सकला देवास्तस्यैषानं संयुगे संभादीनां कथं तेष्वास्त्री प्रयास्यसि संमुखं १४ सा त्वं गच्छ
मयैवोक्ता पाशं संभ नि संभयोः केषां कर्षणं निर्भूतं गौरवमागमिष्यसि १५ देव उवाच एव
मेतदहं ली संभो नि संभ आतिवीर्यवान् किं करोमि प्रतिसानेयदनालोचिता पुरा १६ ॥

ना १६ एतदेव पुनराह इन्द्राद्या इति संयुगे रणे १४ मयैव हितवादिना न्येषां उष्ट्रदैत्यानां मागमने केषां कर्षणे न निर्भूतं नि
रस्तं गौरवं मानो यया सा तादृशी मागमिष्यसीति हितवादि त्वं हतस्य १५ एवमेतदिति तदुक्तं भुपगमे मे मया अनालोचिता अ

पु.टी.
२५७

आहतो महुक्तो सप्रदः आचलकथय युक्तं योगं ११ इति मार्कण्डेयपुराणे समशीर्षाख्याने अष्टमवतितमब्राह्मणोऽध्यायः हे सो
दयस्थितिमनंतमनादिमथं पञ्चलसद्विगलकेसरतोरभाष्यं यस्यामिवासमनचेमदतोसमीक्ष्यसत्मात्तुनेधितिरसेः किरतात्स

सत्तंगह्यमयोक्तं ते यदेतत्सर्वमाहतः तदा चत्वासुरेन्द्राय सच युक्तं करोतु तत् ११ इति श्रीमार्कण्डे
यपुराणे सावर्णिके मन्त्रंतरे देवीमाहात्म्ये हतसंवादो नाम पंचमोऽध्यायः ६८ ऋषिरुवाच इत्या
कर्णवचो देव्याः सह तोमर्षप्रितः समाचष्ट समागत्य देवराजाय विस्तरात् १ तस्य हतस्य तद्वाक्य
माकर्ण्य स वराहः सक्रोधः आरुदेत्यानामपि पञ्चमलोचनं २ हे प्रभो त्वाचनामुत्तं च सैन्यपरि
वारितः तामानय वलाद्दुष्टं केशाकर्षणविफलान् ३ तत्परिजारादः कश्चिद्यदिवो निष्ठते
परः सह तद्योगो वापि यत्तोगन्धर्वपववा ४ ऋषिरुवाच तेनाज्ञप्तस्ततः शीघ्रं सदैवो प्रभो
चनः द्रुतः घृष्टा सहस्राणामसुराणां दुते ययौ ५ सहस्रातो ततो देवी तद्दिना चलसे स्थितो म
जगादोच्चैः प्रयाहीति पार्श्वं संभनि संभयाः ६ न चेत्प्रीत्या घभवती मद्गतीरमुपैष्यति ततो वलान्न
याम्येष केशाकर्षणविफलामिभर्तु समीपं प्रापयिष्यामि ॥ १॥

मार्क्य अमर्षः कोपः समाचष्ट अकथयत् १ २ तस्याः परिजारादो रत्नाकरः ४ द्रुतं त्वरितं ५ तद्दिना चले हिमाचले संस्थितो सम्य
क्स्थितेन या स्थितो ६ अघवर्तमाने मद्गतीरं मम स्वामिने यथाह वलात् तेन नयामि भर्तु समीपं प्रापयिष्यामि ॥ १॥

मा.
पु.टी.
३६८

सावष्टंभेदेसीतं प्रत्याह दैत्येष्टरेणोति प्रहितः प्रेषितः बलवान्नामर्ष्ययुक्तः बलेन सैन्येन संवृतः ८ तमसं ११ भुताः केपि
ताः सराः केसरायेन सभैरवमतिभीषणं पपात विवेश स्त्रीयं वाहनं ११ करयोः प्रहारेण चातेन आस्येन मुखेन अथरेण

देव्युच्य दैत्येष्टरेण प्रहितो बलवान्बलसंवृतः बलान्नयसिमा मेवंततस्ते किंकरो म्पदम् ८
अर्ष्यरुवाच इत्युक्तः सोभ्यथा वज्रामसरोधुमलोचनः ऊकारेणो वतं भस्मसा चकाराश्विका
ततः ११ अथ कुहं महासैन्यमसराणां तथा श्विका ववर्ष सायकैस्त्रीलेणैस्त्रयाशक्ति परस्येयैः
ततो युतसटः कोपात्कृतवानादं सभैरवं पपाता सरसेनायां सिंदो देव्याः स्ववाहनं ११ काश्चित्क
वप्रहारेण दैत्यानां स्येन चापरान् आक्रम्य चाथरेणान्यान् सज्जान महासरान् १२ केषां चित्पाद
यामासनैः कोष्ठानिकेसरी तथा तलप्रहारेण शिरांसि कृतवा मृग्यक १३ विच्छिन्नवा ऊशि
रसः कृतास्तेन तथापि पपौ चरुपिरेक एवादन्येषां युतकेसरः १४ तरेण नतदलं सर्वतयेनी
तं महात्मना तेन केसरिणा देव्या वाहनेनाति कोपिना १५ ॥

अथः कायेन चरणादिना अथरेणोष्टेन च १२ पादयामास चित्छेदकोष्ठानि अर्ष्यरुवाच तलस्य विकृतं शुश्रिणा च येवभिः प्रहारे
ण चातेन १३ रुपिरेकं १४ दये विनाशं नीतं प्रापितं महात्मना महापौर्येण मदाय तेन च केसरिणा सिंदेना अति कोपिना अतिकोथ

३
३६८

रूपितं कृतं तयं रूपितमिति पाठान्तरे नापि तमित्यर्थः कृतं सर्वं १६ चुकोपचुकोथ कोथवशात्प्रस्फुरितावथरोजोष्टोयस्य तौ पूर्व
मुक्तौ १७ वलैः सैन्यैः गच्छन्तं पुत्रं यातं लोहं लघुशीघ्रं १८ यदिवा यदा प्रथियुदेतया सह प्रसक्तैः केशाकर्षणानयनादौ संशो
यः तदा शोषाद्युधैः सर्वैरसुरैः साविशेषेण हन्यतां सार्यतामित्यर्थः १९ २० इति नवनवतितमोऽध्यायः वागीश्वरीकविवरास्यसरोरु

प्राप्ता तमसरं देवानि हतं पूषलोचनं वलंचरुयितं कृतं देवीकेसरिणा ततः १६ चुकोपदेत्यापि
पतिः संभः प्रस्फुरिताथरः प्राप्तापयामास च तौ चंद्रमुण्डो महासुरौ १७ देवं देहमुण्डं वलैर्वज्र
भिः परिवारितौ गच्छन्तं तत्र गत्वा तसा समानीयतां लघु १८ केशोष्ठाकृष्णवद्वावायदिवास
शायोयुधि तदा शोषाद्युधैः सर्वैरसुरैर्विनिहन्तां १९ तस्यां हत्तायां दृष्ट्यां सिंहचक्षुर्निपाति
ते शीघ्रमागम्यतां वद्वाग्दीत्वा तामया म्बिकं २० इति मार्कंडेयपुराणे सावर्गिके मन्त्रे
तरे देवीनां हस्त्ये पूषलोचनवधो नाम षष्ठोऽध्यायः १६ अथिहवाचु प्राप्तास्ते ततो देव्याश्चंद्र
मुण्डपुरोगमाः चतुरंगवलोपेता ययुरभ्युसताश्च १ दृष्टुं ते ततो देवीमीषद्वासां व्यवस्थितां
सिंहस्योपरिशोलेन्द्रमुंगेमहत्तिकां च २ ॥

हस्यादादीन्कारपरिहारमहाविमर्शां संसारसागरसमुद्ररौकसारचण्डीपरिस्फुरतमहद्दिभद्रदात्री पुरोगमः पुरःसरः शुभ
यतामिसजान्यागुधानियेषां १ ते देव्याः ईषद्वासां मंदहासां यौलेन्द्रस्य मुंगेदिमाचलसानुनि सिंहस्योपरिस्थितां सिंहारूढाम् का

३३
॥ ३ ॥

मा.
पु.टी.
२११

तेचंद्रादयः समादातुं गृहीतमुद्योगं उद्यता उत्साहवतः प्राकृष्टान्वाभ्यनंषि अकृष्टाः कोप्रोभो निष्कृष्टानसींश्चथारयंतीति
तथा तेषां तद्गुह्यो घतानोरत्तराण्यर्थं समीपगाः ३ काल्याः प्रतिविम्बान्मघीवरं मे लिकावत्कृष्णं ४ ललाटे पवकलकं प
ट्टं करालं भीषणं वदनं यस्याः अस्ति पाशो विद्येते यस्याः ५ विविचं नानावरं खड्गं कं पयं कावयं वेदानराणां तच्छरीराणां
लक्षणाया तन्मुद्रा नो वामाला विभूषणानि यस्याः हीमिनो व्याघ्रस्य चर्म परीधानमथो वासो यस्याः शुक्लमांसं यस्याः अतएवामि

ते हृष्टानां समादातुं मुयमंचक्रुद्यताः प्राकृष्टवापासिथरास्तथा न्येतत्समीपगाः ३ ततः
कोपंचकारोच्चैरभिकातानरीन्प्रति कोपेन चास्या वदनं मघीवरं मभूत्तदा ४ भुजुटीकृदि
लान्तस्याललाटफलकादुत्तं कालीकरालवदनाविनिष्क्रांतासिपाशिनी ५ विविचखड्गं
गथरानरमाला विभूषणां हीपिचर्म परीधानां शुक्लमांसातिभैरवा ६ प्रतिविस्नारवदना
जिह्वाललनभीषणा निमग्नारक्तनयनानाराष्ट्रितदिद्युखा ७ सावेगेनाभिपतिताद्यातये
तीमहासुरान् सैन्ये तत्र सुरासीणामभक्षयततद्वलम् ८ पार्श्विशाहोक्रशयादियोधसंतास
मन्त्रिताम् समादायैकदस्तेन मुखे चित्ते पवारणान् ९ ॥

भैरवाग्रतिभयानकाः ६ प्रतिविस्नारमतिशयेन विकासितं वदनं यस्याः सुखोत्तरे जिह्वायाललनेन लोउनेन भीषणा निमग्न
निकोटरवृद्धितानिनयनानियस्याः नादेनासंतात्परितानिदिशामुखानियया ७ सैन्यभक्षणा प्रकारं तस्याग्राह पार्श्विशाहः
पृष्ठरक्तकः वामदक्षिणभागरक्तकोवा अंकुशग्राहो महापात्रः योथोगजवारः वारणान् गजान् ९ ॥

योधमितिजातावेकवचनंतरगैः सहयोथान् अस्यवारान् दशनैर्दतैश्चर्वयंतीचर्वयंती अतिभैरवेयथास्यात्तथाभक्त्यदितिशेषः १०
अपोययत्निधिपेष ११ मथितानि उज्जोदितानि १२ १३ १४ चंडसहचरोमुंजोप्यत्रदृष्टयः १५ तिमैः प्ररुतेः १६ निविशमानानि

तथैवयोधंतरगैरथंसारथिनासह नितिपवक्त्रेदशनैश्चर्वयंत्यतिभैरवम् १० एकंजयादके
शेषुग्रीवायामथचापरं पादेनाकम्प्यैवान्मातुरसान्मानयोययत् ११ तैर्मुक्तानिचपास्त्राणि
महास्त्राणिमहासुरैः सुरेवतजग्रादरुषादशनैर्मथितानि १२ बलिनांतद्वलेसर्वमसुरा
णांडरात्मनां समर्दाभक्त्यच्चात्मानंन्यास्याताडयत्तदा १३ असिनानिदताः केचित्केचित्ब
द्वागतादिताः जग्मुर्विनाशमसुरादंताग्राभिहतास्तथा १४ हारोनतद्वलेसर्वमसुराणांनि
पातितं दृष्ट्वाचंडोभिर्दृष्ट्वातं कालीमतिभीषणां १५ शरवर्षैर्महाभीमैर्भीमात्तीतोमहा
सुरः ह्यदयामासचकैश्चमुंडः तिमैः सदसशः १६ तानिचक्रापनेकोनिनिविशमानानि
तत्सखम् वभुर्यथाकविष्णानिसवहूनिचनोदरं १७ ततो जहासातिरुषाभीमाभैरवनादि
नी कालीकरालवक्त्राता उदंशदशानोड्वला १८

प्रविशंति अतरापिकंतलोपोवर्षः ह्यनोदरंमेवमथंशविशंतर्कविम्बानीववभुः १७ भीमाभीर्मवाक्रियाविशेषसंवक्रांतमुखां
तरेविकरत्वाहुः खेनदृष्ट्वाकपादशानास्तेरुज्ज्वलातेजोमयीत्सर्पः १८

मा.
पु.टी.

३००

उत्पाप्य उद्यम्य उत्पायेतिकेचित्पठेति महासिंमहातेरवद्वेदमिति कोथवाचकमवयये १९ अत्रश्लोकः छिन्नेशिरसीति मंत्रनियम
रीत्योपेतः २० तां कालीं मुरस्मशिरोनद्धिन्नं किं त्वद्वंगप्रहारमात्रेण मृतः २१ मुंडं सदेहं यस्याचलिकानिष्क्रान्तातांच

उत्पाप्यचमहासिंहदेवीचंडमथावत गृहीत्वाचास्यकेशेषुशिरस्तेनासिनाद्धिन्नत् १९ छि
न्नेशिरसिदेत्येदं श्रुत्वा नादं सुभेरवं तेन नादेन महातात्रासितं भुवनत्रये २० अथ मुंडेभ्यथावतो ह
ष्टाचंडे निपातिते तमप्यपातयद्मौखद्वंगाभिहतं रुषा २१ हतशेषंततः सैन्यं हृष्टाचण्ड
निपातिते मुंडे च समहावीर्यदिशोभेनेभयात्तरे २२ शिरश्चंडस्य काली च गृहीत्वा मुरस्मे
वच प्रादप्रचंडाहं स मिश्रमभ्येत्य चंडिकां २३ मया तवात्रोपरुतौ चंडमुंडौ महापशू पुद्ग
ने स्वयं सुभे नि सुभे च दनिष्पसि २४ अथिरुवाच तावानीतौ ततो हृष्टाचंडमुंडौ महासरो उ
वाच काली कल्पाणी ललितं चंडिकावचः २५ यस्माच्चंडं मुंडं च गृहीत्वा त्वमुपागता चामुंड
नित्तौ लोके ख्याता देवि भविष्यसि २६ इति मार्कंडेयपुराणसावर्णिके मन्त्रतरे देवीमाहा
त्म्ये चंडमुंडवथो नाम सप्तमोऽध्यायः १००

चंडिकां प्राद २३ उपरुतौ प्रोत्तिनौ २४ ललितं सविलासं पारितोषिकपुक्तमित्यर्थः २५ पृष्ठोदरादित्वाच्चा मुंडा परस्वर्णविकारः

२६ आदितः पञ्चतमोऽध्यायः १००

३००

वागीश्वरीसकलवर्णवपुः परेशीब्राह्म्यादिशक्तिनिवदैः परिषेवितांघ्रिः अष्टव्यदेसरसिजेविहितासदासाभ्यादनुत्तसखदाप
रमार्तिदेवी वरुलेषु अनन्तेषु तपितेषुकृतस्येषु तपितेष्वितिपाठोत्तरं १ चंडादीनांवधोमन्त्रेनकोपेनास्थापीनचेताः दैत्या
नाउद्योगंसर्वसैन्यानामादिदेश २ अथवर्तमाने उदायुथानामदैत्याः तस्याकंदूनांतत्संज्ञानां ३ कोटिवीर्याणिनामकानिऊलानि

अधिरुवाच चंडेचनिदनेदैत्येमुंडेचविनिपातिते वरुलेषुचसैन्येषुतपितेष्वसुरेसुरः १ ततः
कोपपराधीनचेताःसुभः प्रतापवान् उद्योगंसर्वसैन्यानांदैत्यानामादिदेशाद् २ अथसर्ववर्तदै
त्याः षडशीतिरुदायुथाः कम्पनांचतुरशीतिर्निर्यातंसर्वलैर्हृताः ३ कोटिवीर्याणिपंचाशद
सगराणंकूलानिवै॥ शतंकूलानिथोम्राणांनिर्गच्छंतुममाज्ञया ४ कालकादौरुंदामौर्याःका
लकेयास्तथापरे युद्धायसज्जानियौतश्चाज्ञयात्वरितामम ५ इत्याज्ञाप्यासुरपतिःसंभो
भैरवश्चासनः निर्जगाममहासैन्यसदस्त्रैर्वज्रभिर्हृतः ६ आयातंचंडिकादृष्टातसैन्यमतिभी
षणम् ज्यास्वनैःपूरयामासथरणौगगनांतरं ७ ततःसिंदोमहानादमतीवकृतवानृप च
एतास्वनेनतंनादमसिकाचोपहृदयत् ८

समूहानि कोटवीर्यानीतिपाठेतन्नामकानि थोम्राणांभूषणेषुनां ४ कालकादयश्चत्वारस्तत्संज्ञकाः सज्ञाःसन्नहाः ५ भैर
वश्चासनउप्राज्ञः ६ ७ उपहृदयत् उपाहृदयत् अज्ञागमाभावश्रीर्षः ८ ॥

मा.
पु.टी.
३१

धनुरादीनां भीषणैर्निनादैः कालीजिगेसर्वोत्कर्षणावर्तत धनुरादिशब्दैः कालीशब्द उपहंसित इत्यर्थः यतो नादाप्रतिदिष्टु
खा विस्तारिताननाच कर्मणिलिङ् तदर्थः १ उपश्रुत्य समाकर्ण १० भवायसंपदे यतस्मिन्निदेव्यादानवैः सहसंयुगे काले
ब्रह्मादीनां शक्तयः स्वाभिन्नानि सामर्थ्यानि प्राप्तिशक्तिमतो वै कात्यात विष्णुप्राप्तेन वराहन्तसिंहावपि गच्छते तद्वै वैष्णवादि
नृपैः १२ यतदेवस्पष्टयति यत्येति तस्य देवस्य शक्तिः तद्वत्तद्वै १३ यतदेवविभजते हेसयुक्तेति हेसयुक्तस्य विमानस्या

११

धनुर्ज्यासिंहचण्डानां नादाप्रतिदिष्टुखा निनादैर्भीषणैः कालीजिगेविस्तारितानना १
ते निनादमुपश्रुत्य दैत्यैः सैन्यैश्च तदिंश देवीसिंहस्य कालीसरोषैः परिवारिता १० यतस्मि
न्नेतरेभ्यो विनाशाय सरदिषा भवायमसरसंवा नामतिवीर्यवलान्विताः ११ ब्रह्मेशाग्रहवि
ष्णोर्नातयेन्द्रस्य च शक्तयः शरीरेभ्यो विनिष्क्रम्य तद्वै वैष्णविकां ययुः १२ यस्य देवस्य यद्वै वैष्णवा
हनभूषणं तद्वै देवदित्युक्तिरसगान्योऽहुमाययौ १३ हेसयुक्तविमानाये साक्षस्तत्रकमेतलः
प्रायाता ब्रह्मणः शक्तिर्ब्रह्माणी साभिधीयते मादेवरीहृषात्रूपात्रिशूलवरधारिणी महाहै
वलयाप्राप्ता चंद्रलेखा विभूषणा १५ कौमारीशक्तिदस्ताचमयूरवरवाहना योऽहुमभ्याययौ

ये उच्चैः स्थाने स्थिता इयमवर्गापिष्ठात्री महासृष्टिस्वभावा ब्रह्मा ११ दैत्यानसिकाग्रद्वन्द्वपिणी १६ ॥
रूपा आनुगागमोत्रमग्नः १५ महाहैवासकिरनेतश्चतोऽवतये करके यस्याः इयं वर्गापिष्ठात्री मातृका १५ गुरुस्य कुमारयद्व
मेषद्वन्द्वनृकुटुम्बेराहस्तादिसन्निवेशो विधेयतयस्याः इयं वर्गापिष्ठात्री मातृका १६ ॥

६१

प्राज्ञैः साक्षात्पुलकते तेन यद्भुजात्ममस्याः पुराणोक्तं पर्यवस्यति इयं त्वर्गाधिष्ठात्री १० यत्तोगमूर्तिर्वराहो यत्तवाराहं अतुलमनु
पमं नृपं हरेर्विष्णोः संवन्धि वाराहीतुं विभ्रती इयं त्वर्गाधिष्ठात्री १८ नरसिंहेयं नारसिंही सरानो के सराणां मातृपैरां समंतात्
यै स तेन लिप्ता पर्यस्तान्तज्जाणां संहतिः समूहो ययेत्यस्य उच्यते त्वोक्तिः इयं त्वर्गाधिष्ठात्री १९ इन्द्रस्यैव मेन्द्री इयं त्वर्गाधिष्ठात्री २०
देवशक्तीः प्रतिचंद्रिकाया ईशानायाः सर्वाधिष्ठानायाः परायाः संविदो वचनं हन्येतामिति २१ अस्तु प्राणोदस्वभावा चंद्रिकाया मुख्या

तथैव वैष्णवी शक्तिर्गुरुदोपरि संस्थिता शोखचक्रगदाशार्ङ्गखड्गहस्ताभ्युपाययौ १० यत्तवारा
हमतुलं नृपं या विभ्रती हरेः शक्तिः सा प्याययौ वाराही विभ्रती तवम् १८ नारसिंही वृसिंदस्य विभ्र
ती सट्टशोवपुः प्राप्ता तत्र सराहो पतिमनस्तत्र संहतिः १९ वज्रहस्ता तथैवैदी गजराजो परिस्थिता
प्राप्ता सदस्यनयनायया शक्रस्तथैव सा २० ततः परिवृता ताभिरीशाना देवशक्तिभिः हन्येताम-
सुखाः शीघ्रं मम प्रीत्या ह चंद्रिका २१ ततो देवी शरीरात् विनिष्क्रान्ता तिभीषणा चंद्रिका च शक्ति
रतुशशिवाशतनिनादिनी २२ सा हृष्टप्रजदिलमीशानमपराजिता हृतत्वं गच्छ भगवत्या सं
संभनिसंभयोः २३ ॥

शक्तिश्चर्चिकाभिधा इयं त्वर्गाधिष्ठात्री केचित्तु पेंड्या त्वर्गाधिष्ठात्र्याः स्थाने चामुण्डां तदधिष्ठात्रीमाहुः शिवास्तु गतः तयोः श-
तवन्निनदि सं प्रीतो यस्याः २२ सा च सर्वाधिष्ठात्री चंद्रिका भूषणी लला हितजदिलं जरायुक्तं ईशानं अपरैरजिता प्राप्तेति पदं स-
स्कारयत्ता अयणादतमाना परोत्तायां चित्या हेतुत्वं गच्छ पार्श्वं संभनिसंभयोः २३

मा.
पु.टी.
३.२

येचान्पदानवाः युहायतत्रसंभासुरनिकटे समागतास्तंशुद्धीत्यन्वयः २५ तत्तन्देशमाह त्रैलोक्यमिति प्रयातव्रजत २५ चला
स्मावलेपाद्वात मल्लिवा मम संवधिः सगात्पः अनेन शिवा रूपायाः शिवहत्याः स्वसहयोगेण भिरितो बोद्धव्यः वोयुष्मा
कंपिशितेन संसेनत्प्यंतप्रीणंत २६ एवं महादेवं शिवहतेन प्रेषयेत्पाञ्चदिकाया अस्तुत्कर्षं योतयन्निगमलोक प्रसिद्धं नामनि
र्वक्ति यत इति हतस्य भावो हत्येह तत्पदावकर्मणोरित्यमरः स्वयं स्वतंत्रो शिवः परमानंदश्च नोपि निगुक्तः प्रणसितः ततो

३०२
ब्रह्मसंभेनिसंभेचदानवावतिगर्वितौ येचान्पदानवास्तत्रयुहायसमुपस्थिताः २५ त्रैलोक्यमि
हो लभतो देवाः संतुह विभुजः युयं प्रयात पातालं नीवित्तमिच्छथ २५ चलावलेपादथ चेद्
वंतो मुहकांतिराः तदा गच्छतत्प्यंत मल्लिवाः पिशितेनवः २६ यतो नियुक्तो हत्येन तथा
देव्या शिवः स्वयं शिवहतीति लोके स्मिस्ततः साख्यातिमागता २७ तेषि श्रुत्वा वचो देव्याः श
वाख्यातं महासुराः अमर्षा प्ररिता जगु र्यत्र कात्यायनी स्थिता २८ ततः प्रथममेवाग्रेश्वर
प्राज्ञ एष्टि वृष्टिभिः वचं रुद्रतामर्षास्तो देवीममरारयः २९ सा च तत्प्रदितान्वाणां अलशक्ति
परस्य धानं चिच्छेदलीलया ध्यातयनुर्मुक्तैर्मदेष्टुभिः ३० ॥

देतोः ख्यातिं प्रसिद्धिं प्रयागता संप्राप्ताः २७ तेषि संभप्रधानां देव्याः अमर्षणां सूरया प्ररिता कात्यायनी मूलशक्तिर्महालक्ष्मीः
चंडिका २८ अग्रे सेनामुखे उद्धत उक्तो मर्षायेषां अस्तमसो रुद्रत्वं मनेन सूचितं २९ तैर्देवैः प्रदितान्वाणां अलशक्ति
या सेनहेलया वा ध्यातं समाकृष्टं यनुक्तेन मुक्तैर्मदेष्टुभिर्महावारोः ३० ॥

सर्वप्रधानाभिष्टायापुद्गप्रवृत्तिमालोकातदेशविभूतीनां भूत्यानांमिवमात्रकारणं पुद्गप्रवृत्तिमाह तस्याइति तस्यामहासरसत्याः
तथेतिभगवतीवत् शूलपातः शूलेनाघातः विदारितान् उञ्जोरितान् पोथितान् निधिष्टान् तदातत्समये ३१ आक्षेपः प्राप्तेकः
तेनवीर्यान्नष्टवलान् हतौजसोनष्टसामर्थ्यान् येनयेनरणोद्देशेनधावतिस्म अथावत् तेनतेनवर्त्मना ३२ अतिकोपनेतिसर्व

तस्यास्नयाग्रतः कालीशूलपातविदारितान् खट्वांगपोथितांश्चारीकुर्वतीत्यचरत्तदा ३१
कमंडलुजलाक्षेपहतवीर्याहृतौजसः ब्रह्मणीचाकरोच्छ्रुत्येनयेनस्थधावति ३२ माही
सुरीत्रिशूलेनतथाचक्रेणवैष्णवी दैत्यान्नुचानकोमारीतथाशक्त्यातिकोपना ३३ पेन्दी
कुलिङ्गपातेनप्रातशोदैत्यदानवाः पेतुर्विदारिताः एष्ट्यांरुपिरौचप्रवर्षिणः ३४ तुरण्ड
प्रहारविधस्तादंष्ट्रायुक्ततवत्तसः वराहमूर्त्यान्पतंश्चक्रेणचविदारिताः ३५ नखैर्विदा
रिताश्चान्मान्मलयंतीमहासुरान् नारसिंहीचचाजौनादाष्टरितदिष्टुखा ३६

त्रयोज्यं ३३ कुलिशंवज्रंतस्यपातेनप्रहारेण रुधिरौचंरक्तप्रवाहं प्रकर्षेणचर्षतिइति ३३ तुरण्डंशोणातस्यप्रहारेणविधस्ता
अवसस्ताः दंष्ट्रायाअग्रेण दारणेनप्रातनेहतेवत्तोयेष्टानेसुरान्यपतन् वराहस्यमूर्त्याग्रनेनसर्वोसांमात्रकाशक्तीनांतत्रदे
वसाहचर्ष्योतितं शक्तिशान्तिममोभेदात्सर्वतुः प्रभयेवेतिबोध्यम् चक्रेणविदारितामेतदित्यन्वयः ३५ आनौपुदे ३६

मा.
पु.टी.
३-३

चंद्रैरसत्कटकुहासुचसैरदृशसैः शिवहत्यार्विकायाभिदृषितास्तद्दृष्टेनवलवीर्यतेजसापवर्जिताः चरवास्वभक्त तदापतनस
मकालमेव ३७ मातृगणंअधिष्ठातृयुक्तं विविधेनीनाप्रकोरेभ्युपायैर्युद्धविधानैः देवारीणांदैत्यानांसैनिकाः सेनायांसम
वेताः ३८ पलायने अयक्रमेपरान्तकान् ३९ तस्यरक्तवीजाभिधानंनिर्वेक्ति रक्तविंडरिति समुत्पतति उद्भूति तेसपर्वरक्त

303
चंद्रैरदृशसैरसराः शिवहत्याभिदृषिताः पेतः पृथिव्यापतितास्तास्वरवादस्थसातदा ३७
इतिमातृगणंकुहंसर्दहैत्यान्मातृगणार्दितान् योदुमभ्याययोक्ताहोयंतंमहासरान् दृष्ट्वा
भुपायैर्विविधैः नेष्टुर्देवाविसैनिकाः ३८ पलायनपरान्तृष्टांदैत्यान्मातृगणार्दितान् योदु
मभ्याययोक्ताहोरक्तवीजो महासरः ३९ रक्तविन्दुर्यदाभूमौपतत्तस्यशरीरतः समुत्पतति
मेदित्यांतत्यमारोमहासरः ४० युयुथेसगदापाणिदिंद्रशक्त्यामहासरः ततश्चेन्दीस्ववजे
णारक्तवीजमताडयत् ४१ कलिशोनाहतस्याशुवज्रसस्त्रावशेषाणि ते समुत्पत्सुस्ततोयोथा
स्तद्रूपास्तत्पराक्रमाः ४२ यावंतः पतितास्तस्यशरीराद्रक्तविन्दवः तावंतः पुरुषाजाता

॥ स्तद्रूपवलविक्रमाः ४३ ॥

वीजस्यप्रमाणंदेहवलोत्सादीनांसादृश्यं
यस्यसः ४० अताउद्यत्प्रजहार ४१ योथायोद्धारः ४२ योवंतोयत्तंखाकाः ४३ ॥

समेस ५५ ववाह प्रोवाह प्रसुसाव संप्रसारणाभावग्राह्यः वहिरगमावितिधातोत्पद्येत्पुन्येगतोरक्तात् ५५ ६६ रुधिरस्य स्वावे
राप्रसावेरासंभवोविद्यतेयेषामित्युक्तः ५७ अताउयदितिशेषः ५८ सर्वामातकाः अहनत लुग्विकरणलोपाभावग्राह्यः स्वादे

तेचापिपुपुस्तत्रपुरुषारक्तसंभवाः समंमातृभिरत्पुग्रंशासुपातातिभीषणं ५५ पुनश्चवज्रपाते
नतनमस्यशिरोयदा ववाहयत्तंपुरुषास्ततोजाताः सहस्रशः ५५ वैष्णवीसमरेचैवचक्रेणाभिज
द्यानद गदयाताउयामासचैन्दीनमसुरेश्वरं ५६ वैष्णवीचक्रभिन्नसरुधिरस्वावसंभवैः सहस्रशो
जगद्धासंतत्रमाणोर्महासुरैः ५७ शाक्यजद्यानकौमारीवाराहीचतथासिना मादेसरीत्रिष्
लेनरक्तबीजंमहासुरं ५८ सचापिगदयादैत्यः सर्वापवाहनस्यथक मातृः कोपसमाविष्टो
रक्तबीजोमहासुरः ५९ तस्याहनतस्यवज्रपाशान्निष्कृतादिभिर्भुवि ययातयोवैरक्तौघस्तौ
नासंशतशोसुराः तैश्चासुरास्त्वंभूतैरसुरैः सकलेजगत् व्यासमासीत्ततोदेवाभय
माजसुररुत्तमम् ५१ तान्विषस्मान्सुरान्दृष्ट्वाचंडिकाप्राहसत्वर उवाचकालीचामुणे
विस्तीर्णं वदनेजुरु ५२

वीरुतिगणनादन ५९ ५० असुरस्यरक्तबीजस्यासुरजो रक्तात्संभूतैरुत्पन्नैः उत्तमंभयंविजयनैरापश्यम् ५१ विषस्मान्सभया

मा.
पु.टी.
३४

वसादान् चेडिकात्वरयासंभ्रमेणपुक्तान्सुरायाह तत्कालोचितंमाविषीदतेत्यादिवचनं पाठांतरेप्राह सत् अट्टासंचकार का
लीसर्वदैवसंहारविधायिनीचवर्गाधिष्ठात्री उवाच विस्तीर्णं प्रतिदीर्घविकसितं ५२ रक्तविह्वलभृत्संसर्गेणमहासुराव मच्छस्वपाते
नसंभूतानुत्पन्नान् अतोबीजावस्थितानुरक्तविह्वलप्रतिवृत्त्याणवेगेनेति सावसमयपेवप्रेषणात् ५३ एवमनुत्तपुरुषभावा

304
मच्छस्वपातसंभूतानुरक्तविह्वलमहासुरां रक्तविह्वलप्रतीकृतत्वेवक्रेणानेनवे
गिना ५३ भक्तयेतीचररणोतडेत्यन्नात्महासुरान् एवमेवतयंदैत्यःसीरार
क्तोभविष्यति ५४ भक्त्यमाणास्त्वयाचोयानचोत्पत्स्यन्तिचापरे इत्युक्तातोततो
देवीशूलेनाभिजघानतं ५५ सुरेनकालीजगदहेरक्तबीजस्यशोणितं ततोसा
वाजगानाथगदयातत्रचेडिकां ५६ नचास्यावेदनोचक्रेगदापातोत्पिकामपि
तस्याहतस्यदेहात्तुवज्रसस्तावशोणितम् ५७ ॥

नांसहरणोपुक्तिमुक्ताउत्पन्नसंहारेप्याह भक्तयेतीसमुत्पन्नानसुरात्रोचर ५४ भविष्यतामनुत्पत्तिमाह भक्त्यमाणाइति श्याः
कृताः उत्पत्स्यन्ति तद्गुर्यः तोकाली ५५ असौरक्तबीजः तत्रतासामध्यात् ५६ गदायाग्रापात आघातः अत्पिकामपिवेदनो
आवाधानचसंविद्ग्रांथाः सर्वशक्तेर्भगवत्याः किं वास्तुदैत्यप्ररुतगदाघातेनडःखंस्यात् ५७

३४

मा.
पु.टी.
३.५

किंवात्रसांप्रदायिकोमंत्रः प्रदर्शयते त्वेदज्जननीयेति प्रथमचरित्रस्तोत्रेवाग्भववीजोद्धारः त्वं श्रीस्त्वं श्रीदित्यनेनमायावीजोद्धारः
२ः महासोहेतिमोहोत्पादकत्वात्कामराजवीजोद्धारः चापुंदेति ततो लोकेख्यातेतिचापुंदायदं शिवायै सततं नम इत्यत्रयेति ३
हचविचित्रमिति विप्रहृष्ट द्वितीयेऽंशोकेभूयश्चेतिश्रुति तेनयैकींकींचापुंदायैविद्येतिमंत्रोद्धारोभिहितोभवति अन्येषु

३०५
अधिरुवाच चकारकोपमतलंरक्तवीजेनिपातिते संभासुरोनि संभसहतेष्वनेषुचादवे ३
हन्त्यमानं महासैन्यं विलोका मर्षमुदहनं अभ्यभाषतिसंभोयमुख्यासरसेनया ४ तस्या
प्रतस्तथाष्टेपार्श्वयोश्च महासराः सन्हेष्टाष्टपुवाः क्रुद्धाहंतं देवीमुपाययुः ५ आजगामम
हावीर्यः संभोपिस्ववलैर्हृतः निहंतं चंडिकां कोपात्कृत्वा युद्धं तमात्मभिः ६ ततो युद्धमतीवा
सीदेव्याः संभनिसंभयोः प्रारवर्षमतीवोयं मेघयोरिववर्षतोः ७ चिक्षेदास्मान्मारास्माभ्यां
चंडिकास्वप्रायोत्करैः ताडयामासचोगेपुशस्तौ चैव सरेसुरोनि संभो निशितं खड्गं चर्मचादाय
सप्रभं अताडयन्मूर्ध्नि सिंहं देवावाहनमुत्तमं ८ ताडितेवाहनदेवीक्षरप्रेरणामिसुत्तमं निसंभ
स्यामुचिक्षेदचर्मचाप्यष्टचन्द्रकम् ९ ॥

मंत्रोद्धारग्रन्थसंसेतीत्यनुपयोगाद्विस्तरभयाच्चनोद्विद्येतेति १२ अन्येषुपिदेवेषुहतेषुआदवेरणो ३ उदहनपारयन् मुख्या
याप्रथानया ४ ५ ६ ७ अस्मान् प्रतिमान् ८ ९ क्षरप्रेरणसर्वायसेनपारेणा १० ॥

प्रष्टसंख्याकैरन्वयितैश्चन्द्राकारैश्चन्द्रकैर्युक्तं केचित्तु प्रष्टव्यात्तंचंद्रकं कर्षयन्नेत्याहुः १० देवीतामपि हिधाचके विच्छेदेत्यर्थः ११
कोपेनाध्यातग्राह्यः मुष्टिवत्पातग्राह्यतोमुष्टिपातेः तेनमुष्टिपातेनायांतंतेच्छते १२ आविध्याह्वयभ्रामयित्वाभिनाच्छिन्ना १३ य

स्त्रिनेचर्मणिखड्गेचशक्तिंचित्तेपसोस्वरः तामप्यस्य हिधाचकेचकेणाभिमुखागतं ११ कोपा-
ध्यातोनि संभोग्यमूलं न ग्राहदानवः आयांतंमुष्टिपातेन देवीतच्चाह्वयत १२ आविध्याह्वय-
दांसोपिचित्तेपचेदिकां प्रति सापिदेव्याविमूलनभिन्नाभस्मत्वमागता १३ ततः परमुदस्तं
मायांतं दैत्यपुद्गवं ग्राह्यदेवीवारोचैरपातयतभूतले १४ तस्मिन्निपतेभूमौ नि संभेभीमवि-
क्रमे भ्रातर्येतीव संक्रुहः प्रथयोदंतमम्बिकां १५ सरयस्यस्ततोत्पुचैर्गर्हीतपरमायुधैः भुजैर-
ष्टाभिरतुलैर्वाप्याशेषं न भोवभौ १६ तमायांतं समालोक्य देवी प्रोखमवाद्यन् न्याप्राह्वया
पिथनुषश्चकारातीव दुःसहं १७ पूरयामास ककुभो निजचरणद्वयेन न च समस्तं दैत्यं सत्या-
नां तेनोवयविधायिनाम् १८ ॥

१मुः परमथः ग्राह्यप्ररूपप्रपातयतमूर्च्छा मापादयत् १४ नि संभे
भ्रातरि निपतिते मूर्छिते सति संभ्राययौ १५ स संभः संध्याः सन् अप्रोषं न भोव्याप्यवभौ १६ आयांतमागच्छंतं दुःसहं दुःखेन सौ-
दंशकं १७ ककुभो दिशः तेजसोवयस्तिरोभावः विधायिना कुर्वीशेन १८

मा.
पु.टी.
३०६

गोभुवं ११ स्मोभमिते प्राक्स्वनाः पूर्वोक्ताः सिंहादीनां शब्दाः तिरोहिताः अंतर्गताः १० अशिवं रिपुञ्चासनं च सः उदिविभुः परमु
त्कृष्टं ११ व्याजहारसमुवाच देवीदानवसंयुगं दर्शनायाकाशे संगतैः १२ वक्रिकुटोमिशिरवरेतेनाभातसदृशी निरस्ताविना.

ततः सिंदोमदानादैस्त्याजितेभेमहामदैः पूरयामास गगनं गंतव्येव दिशो दश ११ ततः काली
समुत्पत्य गगनं सामताडयत् करभ्यां तन्निनादेन प्राक्स्वनास्ते तिरोहिताः १० चंद्रादृष्टा सम
शिवेशिवहृतीचकार तैः शब्दैरसुरास्ते सः संभः कोपं परं ययौ ११ उवाच स्निष्टतिष्ठेति व्याज
राचिकायदा तदा जयेत्यभिहितं देवैराकाशस्थितैः १२ संभेनागत्य याशक्तिर्मुक्ता ज्वाला
तिभीषणा प्रायाती वक्रिकुटाभासानिरस्ता महोत्कया १३ सिंदनादेन संभस्य व्याप्तं लोकत्र
यांतरं च निर्घातनिः स्वनोद्योरोजितवानवनीपते १४ संभयुक्ताभ्यारण्देवी संभस्तत्प्रहिता
भ्यारणं विच्छेदसशरैरुग्रैः शतशोऽथ सदस्रशः १५ ततः सा चंडिका क्रुद्धा मूलेनाभिजघाम
तं सततानिहतो भूमौ मूर्च्छितो निपपात ह १६ ॥

शितामहोत्कया करणभूतया देवानिराकृता १६ निर्घातगोत्या निकोनभोधनिः सिंदनादेन जितवान् कर्मणि कृतवतः १५
तया देव्या प्रहिता रूपकान् १५ १६ ॥

३०६

तत इति संभस्य मोहानंतरे आन्तरहीतं कार्मुकं धनुः २३ २८ दुर्गे संकोटे आर्तेः पीडाया नाशिनीति गिनिः प्रत्ययः दुर्गतेर्दीरिस्सना
शिनी कल्याणीति पाठोतरे २९ ३० शितातीक्ष्णाधाराय सतेन ३१ वेगा विहेन वेगात्तिमेन ३२ निःस्ते निष्क्रान्तः पाठोतरे परुषेति

ततो निस्सम्भः संप्राप्य चेतनामान्न कार्मुकः प्राजवान् शरैर्देवी काली केसरिणो तथा २३ पुन
श्रुत्वा वाहूनामपुतं दनुजे सरः चक्रायुतेन दिति न स्त्रा देयामास चंडिका २८ ततो भगवती कु
हादुर्गा दुर्गातिनाशिनी चिच्छेदतानि चक्राणि स्वशरैः सायकांश्चतान् २९ ततो निस्संभो वेगे
न गदा मादाय चंडिकां अभ्यधावततां हंतं दैत्यसैन्यैः समाहतः ३० तस्यापतत पवाश्रगदां चिच्छे
द चंडिका खेदुन शितथोरण सचमूलं समाददे ३१ मूलदहं समायाते निस्संभममरादनम्
हृदिविषाथमूलेन वेगा विहेन चंडिका ३२ भिन्नस्य तस्य मूलन हृदयाग्निः स्तेतोपरः महाव
लो महावीर्यस्तिष्ठेति पुरुषो वदन् ३३ तस्य निष्क्रामतो देवी प्रहस्य सनवतदा शिरश्चिच्छेदत्
द्भेन ततो सावपतद्भुवि ३४ ततः सिंहश्च खादो गृहं दृष्ट्वा तस्मिन् शिरोधरान् असुरांस्तस्मिन् प्राका
ली शिवहती तथा परान् ३५

पुंरं यथा भवेत्तथा वदन् ३३ सनवदत्पुच्छात्पासयुक्तं ३४ रुग्णाभिरतितीक्ष्णाभिर्दंष्ट्राभिः क्षुत्माः क्षिन्नाः शिरोधरा ग्रीवायेषां ता

मा.
पु.टी.
३७

कौमार्याः संवेधिन्याश्रयाः ब्रह्मणाः संवेधिमंत्रैः पूतंतोयंतेन निराकृताः नाशितवीर्याद्याः कृताः ३६ ३७ ३८ अत्र श्लोकोधिकः ३८
४. आदितोद्युत्तरः प्रातस्तमोऽध्यायः संभादिदेवामिकवान्परिमर्दयेतीदेवीकुलाश्रिततनुः परितोषयेतीशकादिदेवानिवत्तान्परि
मार्जयेतीशोक्त्यकारममलास्त्ररतान्ममेशी आरौः संमते सट्टशतया संजाते सेमितमिति पाठोत्तरं १ वलस्यावलेपान्मिथ्याहेका

कौमारीशक्तिनिर्भिन्नाः केचिन्नेश्वरमहासराः ब्रह्मणीने- पूतेन तोयेनान्ये निराकृताः ३६ मा
हेचरीत्रिभूलेनभिन्नाः पेतस्तथापरेः वाराहीतण्डवातेन केचिच्चूर्णीकृता भुवि ३७ खंडेखंडे
चचक्रेण वैष्णवादानवाः कृताः वज्रेण चेंदीहणाग्रविभुक्तेन तथापरे ३८ नारसिंहातथादेवा
नरैरुग्रैर्विदारिताः कालरात्राहताः केचिच्छूलपातेन त्वर्दिताः ३९ केचिदिनेश्वरसराः केचि
नष्टमहादवात् भतिताश्चावरेकालीशिवतीमृगापियैः ४० इति मार्कंडेयपुराणे सावर्णि
के मन्वेतरे देवीमाहात्म्ये नि संभवधोनाम नवमोऽध्यायः १०२ इति रुवाच नि संभे निदत्ते
दृष्ट्वा प्रातरं प्राण संमते हन्यमानं वलं चैव संभः क्रुद्धो ब्रवीद्भवः १ वलावलेपाद्दृष्ट्वेत्वं माङ्गिरा
वमावह अन्यासां वलमाश्रित्य पुद्गलसंयोगिभिमानी २ ॥

रात्र इहेमिथ्यावादिनि योमोजयति संग्रामे योयेदं र्यव्यपोहतीत्यादिवचनस्मान्मथाकृतत्वात् मामित्येकवचनादेकस्याप्य
जयस्य प्रतिज्ञातत्वात् अतएवाह अन्यासामिति अभिमानीनी ग्रहमेकैव वलादिमतीत्यदंकृता २ ॥

देवीस्वचनसत्तांद्रप्येत्याह एकैवेति एकाप्रधानाकेवलासत्तातीयभेदवत्त्वा पवकारेणा विजातीयभेदशून्या अज्ञगतिभेदप्रती
तिरूपे अपराकाममपरसंविदात्मिकाहितीयानकापिस्वगतभेदहीनेत्यर्थः उपलब्धश्रुभेदोनमतोव्यतिरिक्तइत्याह पश्येति सं
गपाप्राप्त्यादिदृष्टितयादैतस्वभावत्वात्तममपरमात्मरूपायामयादक्षितापिविभूतिवत्त्वपश्यसीत्यमिप्रायेणाह डष्टेति महि
भूतयोमयैवस्वतंत्रेयाप्राड्भूतामयेवविशंत्योमदैकमथेनतिष्ठंत्योभवेतीतिपश्यवाक्यस्यात्रकर्मत्वं ३ तस्यादेव्यास्तनोविदानं

देवुवाच एकैवाहंजगत्प्रहितीयाकाममापरा पश्येताडष्टमयेवविशंत्योमहिभूतयः
समस्तास्तादेव्योब्रह्माणीप्रभुरवालये तस्यादेव्यास्तनोत्तमुरेकैवासीन्नदात्मिका ४
देवुवाच अहंविभूत्यावद्भुमिदंरूपेयदास्थिता तत्संस्तुतंमयैकैवतिष्ठाम्पाजोस्थिरोभव
ऋषिरुवाच ततःप्रवृत्तेषुहंदेव्याःसंभस्मवोभयोः पश्यतो सर्वदेवानामसराणांचदारु
णो ६ शारवर्षेःशितैःशास्त्रेस्तथास्त्रैश्चदारुणोः तयोषुहमभूद्भूयःसर्वलोकभयंकरम् ७

दत्तनात्मकेविस्तीर्णेदेहेलयमेकथं अनेनविविधाभ्यःस्वशक्तिभ्योब्रह्मादिप्राड्भाववत्तद्धृत्तीनामपिस्तस्मिंस्तुयदर्शनेनाभि
न्ननिमित्तोपादनत्वंदेव्याःसंविदोदर्शितं ४ विभूत्यापेक्ष्येयं इहजगतिस्वभावत्वात्तमेव्याजोस्थिरोअनेनान्यासांवलमाप्ति
त्येति यदैतेन परिभाषितंस्वचनमपिसत्तंदेव्याकृतमितिदर्शितं ५६ शितैः तीक्ष्णैः दारुणैः क्रूरैः भूयोधिकं १॥

मा.
५.टी.
३.८

वभेनश्राममर्दं तेषां देव्या प्रमुक्तानामाग्नेयाद्यस्त्राणां प्रतीकारो वा रुग्णस्त्रादिना निवारणं तत्कर्तृभिः सैः ८ उपेयतुं कारो
चारणं तदादिभिः करणैः ९ तेन शरशाताच्छादनेन कृपिता १० ११ शतचन्द्रफलकं भानुमत रश्मिमत खड्गचर्मणोरुभयोर्विशो

308
दिव्यान्पश्चाणि शतशो मुमुचेयान्पश्चात्तिका वभेनतानिदैत्येन्द्रस्तत्प्रतीकारकर्तृभिः मुक्ता
नितेनवास्त्राणि दिव्यानि परमेश्वरी वभेनलीलयैवोग्रकुंकारोच्चारणादिभिः ९ ततः शरशा
तैर्देवीमाच्छादयत सोमरः सापितत्वा पिता देवीयनुच्छिद्येदसायकैः १० छिन्नेयनुषिदैत्ये
न्द्रस्तदाशक्तिसमादरे चिच्छेददेवीचक्रेणातामप्यस्य करे स्थिताम् ११ ततः खड्गमुपादाय श
तचन्द्रं च भानुमत अभ्यधावततो देवीदैत्यानामपि पेश्वरः १२ यनुर्मुक्तैः शितैर्वीरैश्चर्मचार्क
कयामले तस्यापतत पवाशुखड्गं चिच्छेदचंडिका १३ स्तासुः सतदादैत्यस्त्रिभयत्वा विसार
यिः जग्राह मुद्गरं चोरमस्त्रिकानि यनोद्यतः १४ चिच्छेदापततस्तस्य मुद्गरे निशितैः शभैः
तथापि सोभ्यधावन्नोमुष्टिमुद्यम्य वेगवान् १५

षण्णं दैत्याधियानामीश्वर इति वक्तव्ये गमकत्वात् समासः १२ अर्कस्य कौरे रश्मिभिर्मले निर्मले च कारादस्य रथादीनां समुच्चयः
क्वचिद्वश्यांश्च पातयामासरथं सारथिना सदेति श्लोकार्थः पठितः १३ अस्त्रिकाया निधने उद्यत उद्युक्तः १४ तथा पीत्वा युथाभा

३
५

३.८

देव्यारूढये तलेन प्रसतांगुलिकरेण च पेदया १६ १७ उत्प्लुत्य ३-१ य तत्रापि गगनेषु सादेवी निराधारा आधारे हेतुशून्या १८
निपुहं भुजपुहं सिद्धानां देवानां मुनीनां च विस्मयकारकं तितथा १९ उत्प्लास्य चरणा योर्गृहीत्वा धराणां भवस्तले २० २१ जग

समुष्टिं पातयामास रूढये दैत्यपुंगवः देव्यास्तमपि सादेवी तलेनोरस्य ताडयत् १६ तलप्रहा
राभिदतो निपपातमहीतले सदैत्यराजः सदसा पुनरेव तपोत्थितः १७ उत्प्लुत्य च प्रष्टुं सो
मैर्देवी गगनमास्थितः तत्रापि सानिराधारायुयुधे तेन चंडिका १८ निपुहं रवितदा दैत्यश्रुं डि
काचपरस्परं चकतः प्रपमं सिद्धमुनिविस्मयकारकं १९ ततो निपुहं सचिरं कृत्वा तेनामिका
सद उत्प्लास्य धामयामास विलेपधराणीतले २० सति सो धराणी प्राप्य मुष्टिमुद्यम्य वेगवान्
प्रभयावत इष्टात्मा चंडिकानियनेच्छया २१ तमायां ते ततो देवी सर्वदैत्यजने सुरम् जगत्या
पातयामास भित्तामूलेन वत्सि २२ सगतासः पपातो र्वादेवी शूलान् प्रवित्तितः चालन्स
कलां पृथ्वीसाविहीपांसपर्वताम् २३

सांभवि २२ गतासः गतप्राणाः देव्याः शूनस्याग्रेण प्रांतेन वित्तितो विहितवराः चालयन्ति तिक्त्वा भावप्रार्थः २३ ॥

मा.
पु. टी.
३.१

प्रसन्नं तमोमेवाद्यावरणाविलं स्वास्थं स्वभावानुसारितं २५ उत्पातसूचकायेमेवाः सोल्काऽल्कादिमेतः प्राकदेत्यवि
नाशात्सर्वमार्गवाहित्यनुत्पद्यमानसंयेषां ललितं रमणीयं २६ अन्येमेथर्वावीराणादीनवादन
पुण्याप्रवृत्ताः अग्रयन्नादवनीयादयस्त्रयः शोभाः प्रदत्तिरादर्विष्णोस्सोम्यानिर्धुमाः दिग्भिर्जनितायेशवाः पूर्वमुत्पातसूचका

ततः प्रसन्नमविलं दत्तेतस्मिन्दुरात्मनि जगत्स्वास्थ्यमतीवापनिर्मलं चाभवन्नभः २५ ३.
त्पातमेवाः सोल्काये प्रागासंस्ते शमंययुः सरितो मार्गवाहित्यस्तदा संभे निपातिते २५
तस्मै देवगणाः सर्वे दर्पनिर्भरमानसाः वभ्रुर्निदत्तेतस्मिन् नान्यर्वा ललितं जगुः २६ अवा
दये स्तथेवाभ्येन वृत्तश्चाप्सरोगणाः ववुः पुण्यास्तथावाताः सप्रभो भूदिवाकरः जन्तु
श्चाग्रयः शोभाः शोभादिगुनिताः स्वनाः २७ इति मार्कण्डेयपुराणे सावर्णिके मन्वंतरे देवी
मातात्म्ये संभवयो नाम दशमोऽध्यायः १०४ ऋषिरुवाच देव्या दत्तेतत्र महत्सरेन्द्रे मेन्द्राः स
सवर्णिपुरोगमास्तान् कात्यायनीतष्टुवुरिष्टलाभादिका शिवज्ञानविकासितायाः १

स्ते च शोभाः नष्टा इत्यर्थः २७ आदितस्त्रयिकः शततमोऽध्यायः अथेता सोत्तिरुणां देवीनां निर्गुणात्कृतगुणावताराणां
मभिन्नानामपि भेदः प्रदर्शयते तत्र यदैस्त्रिभिर्वर्लिर्वहोवागादिविपदायवा उत्पत्तिस्थितिनाशेषु सत्त्वादिविगुणाययेति विगुणा

शानिरुक्तिदेवीपुराणे दर्शिता।

३.१

अत्रचत्रिगुणग्यानिर्गुणग्याइव अहंसर्वमिदंभूतंत्वंचदेविनसंशयः त्वयामयाचदेवेषिश्रोतश्रोतमिदंजगदितितत्रैवदेवीप्रति
शिववचनाडभयोरभेदउक्तः अतएवमुख्यमहालक्ष्मीजन्यानांस्वादीनांस्वप्नादिकर्तृणांसंशक्तीनांतद्देवकत्वतत्पालकत्व
तत्संसारकत्वादीनिप्राथानिकरहस्येसमभिहितानीतिबोध्यम् तथाच तत्रसंख्यासहसंभूयविचिंशोरुमजीजनत विभेदभ
गवानुद्भूतद्वौर्ग्यासहवीर्यवान् अणुमथेप्रधानादिकार्यजातमभूततः तत्सर्वंपालयामासलक्ष्मासहजनार्दनः संजहा
रजगत्सर्वसंहर्गोर्ग्यामहेश्वरइति एवंचचराचरंसर्वमहालक्ष्माभूत्सुर अहंतंचसमुत्पन्नोत्रस्मादेवअसर्वतइति द्वयोर
भेदउक्तसंज्ञे तथाचसतिभूतत्वाधिष्ठातृहरेर्योगनिद्रासंयादिकायांअपिमहाकाल्यामूलशक्तेर्महालक्ष्माभेदादेवत
याविसृज्यतेविषंसेवविषंप्रसूयते साविद्यापरमाशुक्तेर्हेतुभूतासनातनीत्यादिना सर्वात्म्येनक्रियमाणास्तुतिर्नवि
रोधिनी एवंजडस्वभावायाःप्रकृतेश्चेतनरूपायाश्चितेरधिष्ठात्र्यधिष्ठेययोरभेदत्वात् योगनिद्राजगत्पतेः सैषाप्रसन्ना
वरदेत्यादिनाजडचित्तोःसामानाधिकरण्यं तथाचमूलभूतजडशक्तेर्महामायाऊंडलिनीत्यादिषादैर्वावक्रियमाणा
याअधिष्ठात्रीचिच्छक्तिरेवमुभयो रभेदाडभयसंज्ञाभिरभिधीयते तथाचोक्तं कर्मपुराणेमायायावाक्यं नमेनारायणा
द्भेदोविद्यदिविचारतः तन्मयाहंपरंब्रह्मसविष्णुः परमेश्वरइति एवंतमोमयीकोलीसंज्ञाशक्तिरपिनिद्रामोहादिभिः
पुरुषस्यज्ञानावरत्नात्महामायात्सृज्यते साचेयंशक्तिःशक्तिमदधिष्ठितैवोपास्याशक्तिमतः शास्त्राप्रयत्नेपिकार्यो
त्पन्नौशक्तेरेवप्राधान्यमेवंमुक्तिदातृत्वंसर्वाश्रयत्वादिकंचेति सर्वसमंजसं निनागोजिभटः यत्तासांप्राडुर्भावोपासन
कालश्चतंत्रोक्तः इत्येवंसंस्तुताकालीतववोधार्थमेवच शास्त्रोर्वथनिमित्तंचतुर्पदप्रेपरंरिसा मयुक्तेरभनाशास्यहेतुर्देव
हितैषिणी शोषिरेनवरात्रेत्तुप्राडुर्भूताममाश्विकेइति अत्रशिशिरेतीतेइतिचैत्रनवरात्रेइतिबोध्यम् ॥

मा.
पु.टी.
३१.

तथा महालक्ष्मीरहंशकपुनः स्वायंभवेतरे हिताय सर्वदेवानां जाता महिषमर्दिनी मदीयाः शक्तिलेशायेतत्तद्देवशरीरिणः
श्रुतं मया तेः संभूतैरूपं परमशोभनं प्राप्नुयानि च देवानां यानि यानि सुरेश्वर मच्छक्तयस्तदाकाराणां पुथानि ममाभुवन्
वर्षातेन वरात्रे तत्पन्ना महिषमर्दिनीति दैत्यैः संभूतैः संभारैः भ्रातृभ्योऽसम्भूतः याचितस्तपसा ताभ्यां ब्रह्माविषेष्ट
रोविभुः प्रवथ त्वं जगत्पत्न्यसि नुरुषैरविलेख्ये अयोनिजातया कन्या देहकोशसमुद्भवा अजातपुंस्पर्शरतिरविलेख्यप
राक्रमा तथा स्तनौ वयः संख्येतस्यां कामाभिभूतयोः इति चाभ्यर्थितो ब्रह्मा ताभ्यां प्रादत्तया स्त्विति ताभ्यामुपद्रुते लो
के जो देवैः संप्रयाचितः तयोर्लयाय देवेशां ब्रह्मा प्रार्थितवां शिवं विविन्यापि रहस्येतां कोथयित्वा यथा तथं तदार्ण
कोशजो शक्तिमकामो कन्यकामिका नि संभ संभयोर्देवी देवेभ्यो दातुमर्हसि यवमभ्यर्थितो यात्रा भगवानील
लोहितः कालीत्पादरहस्येतां लीलया सावुकोपच भूयसी च तवा श्रीतिरगोरमिति मेव पुः क्रीडोक्तिरपि काली
ति च देत कथमन्यथा देवस्यावत्तया देवी तपश्चरितमाययौ गौतमस्याश्मंतत्र ब्रह्माणं तपसाययौ ततस्तौ वरदो ब्र
ह्मणो रवंद्रपंददौ स्वयं कोशात्काला मुदप्रख्यात्कन्यका समजायत सा तमायात्मिका शक्तियोगनिराहरेः स्मृता
ततः प्रत्यागता देवी कौशिक्या महिमाकृतः किंतु देवेन मां दृष्ट्वा यासृष्टा कौशिकी मया तादृशी कन्यकालोके न भूता
न भविष्यति अजातपुंस्पर्शरतिरब्रह्मावाति सुन्दरीति शिवपुराणे अस्या रूपं तस्य स्वयं दृष्ट्वा तावद्वाराणं वञ्चस्ते तथा
पूले च कंतथा शोखं चंदां चला गलंतथा धनुरेता निदिद्या निहन्ते देवी विभर्ति सा स्येत पर्वतसकाशा स्येत वस्त्रविभूषिता
नाना रत्नसमाकीर्णा वेदविद्याविनोदिनी प्रासादेन वरात्रे तु पूज्या संभूति
वर्दिणीति यामले ॥

नष्टिः समस्ततयसो महसो परैक्यमिच्छादिशक्तिनिव योत्पसमुच्चयेस्या बाधापिनोक्तपदास्तदयाज्ञकोशोविषं प्रकाशाय
 तिनौमिसरस्वतीती देवाइति तत्र पुद्गे इन्द्रसहिताः सुरावक्रिप्रयोगमः पुरःसरोयेषां अग्निप्रयोगमंतचलत्सीतंचेतत्त्राथाने
 नेवनायणीस्ततिरभिहितं यदुक्तं तत्र नारायणीस्ततिर्नामस्तुक्तं परमशोभनं पुरतस्तदाहृष्टं देवैरग्निप्रयोगमिति क
 तिकियतीनां शक्तीनां भावः कर्मवाक्यं तदयने निवासस्थानं यस्याः सा कात्यायनीति सर्वासां शक्तीनां परस्परमनेनैकं
 सूचितमिति इष्टसंभादिवथ सराज्याधिकारस्य चलाभात्प्राप्तेर्हेतोर्विकासी निविकस्वराणिवज्राज्ञानितैर्विकासिता उ

अधिकृवाच देवाहतेतत्र महासरेदेसैदाः सुरावक्रिप्रयोगमास्तो कात्यायनीतृष्टवुरिष्टव
 माभादिकासिवज्राज्ञविकासितायाः १ देविप्रपन्नार्तिदरेप्रसीदप्रसीदमातर्जगतोखिल
 स्य प्रसीदविशेषरिपादिविषंतमीश्वरी देविचराचरस्य २ आधारभूता जगतस्तमेकामही
 स्वरूपेण यतः स्थितासि अपांस्वरूपस्थितया त्वयैतदाप्याप्यते कृत्स्नमलंघ्यवीर्यं ३ त्वं वै
 सर्वशक्तिरनेतवीर्याविष्यस्वीजे परमासिमाया संमोहितं देविसमस्तमेतत्त्वं वै प्रसन्ना

शोतिताश्रापदिशोयैः १ प्रपन्नाः प्रारणागतास्तेषामार्तिदरेडः खनाशिनि प्रसीदेति पुनरुक्तिर्भक्त्यतिशयेन ईश्वरी
 स्वतंत्रासर्जनादौनियंती च २ जगतआधारकत्वे हेतुः मदीति यतोयस्माद्हेतोः अलंघ्यवीर्येनित्योदितेहेदेविकृत्स्नचराच
 रात्मकजगदाप्याप्यते वर्धते यतोपांस्वरूपेण स्थितया ३ अलंघ्यवीर्यत्वं स्पष्टयति त्वमिति अनेतवीर्यत्वमाह विष्य
 सेति परमासाया महामाया मोहिनी तदाह संमोहितमिति किंच मुक्तिसरणिप्रादुष्कारिणी च त्वमेवेत्याह त्वंवै इति
 तमेव प्रसन्नाविहितप्रसादाभुविजगति अनेन श्लाकद्वयेनोपलक्षणातया सार्वतन्त्र्यभूतम् ५

भुविमुक्तिहेतुः

मा.
पु.टी.
३११

विद्याग्रहदश ग्रंगानिवेदाश्चत्वारोमीमोसान्यायविसतरः पुराणो धर्मशास्त्रं च विद्यास्येताश्चतुर्दश आधुर्वेदोऽथनुर्वेदो गान्धर्वम
र्षशास्त्रकमिति समस्ताश्चतुष्पष्टिकलाश्चतुर्वेदाग्रशाः पातित्रयप्रत्ययसौन्दर्यलावण्यपतारुण्यपुपेनाः समस्ताश्च
यस्तवोशाः सकलं जगच्च त्वदेशं हेतुमन्त्यैकया मुखाया संविदात्मिकया पतज्जगदंतर्वद्विश्चयात्ममित्याह त्वयेति पंचव
त्तः पृथग्भूतस्य कस्याप्यभावाद्वाशुपत्नातेतव कास्तुतिः स्तव्यः स्तुता तु मर्दस्तस्य परतया ब्रह्मभावेनोक्त्या अपरतया ज
गद्भावेनाभरोक्तिभिर्गवत्यास्तु परा परपरोऽसुत्री रीतया कास्तुतिर्नकार्योत्तर्यः ५ तदेवाह सर्वभूतेति सर्वत्वभूताप्राप्तायदा

311
विद्याः समस्तास्तव देवि भेदाः स्तियः समस्ताः सकलं जगच्च त्वैकया पूरितमस्व सर्वकामे
स्तुतिः स्तव्य परा परोक्तिः ५ सर्वभूतायदा देवी भुक्ति मुक्ति प्रदायिनी त्वं स्तुतास्तुतये का वा
भवंतु परमोक्तयः ६ सर्वस्य बुद्धि रूपेण जननस्पृष्टदिसंस्थिते स्वर्गोपवर्गदेदे विनारायणि
नमोस्तुते ७ कलाकाष्टादि रूपेण परिणामप्रदायिनि विष्णोः परतौ शक्ते नारायणि नमो ८

देवी भवति भुक्ति मुक्त्योः प्रकर्षेण दायिनी दात्री च यदा त्वमस्माभिः स्तुता तदा भवत्याः स्तुतये परमाश्च ता उक्तयो वचनानिका
वा भवंतु न काश्च पुक्तयो भवंति त्वर्थः ६ भुक्ति मुक्ति प्रदायि त्वं देव्या विवुरोति सर्वस्येति बुद्धिर्निश्चयात्मकं ज्ञानं तद्रूपेण
रुदिसंविदधिकरेण भोगसाधन कर्मस्थिततया स्वर्गदेमोत्साधनज्ञानस्थितता मुक्तिदे अतएव नारोजीवसमूहेस्तु
दयमयनं यस्याश्रितिनारायणी तेतुभ्यं ७ अष्टादशानि मेघास्तु काष्टास्त्रिंशानुताः कलाः तास्तु त्रिंशत्तरास्तेतु मुरुतोद्वाह
शोत्पादिकालकालानां रूपेणाश्रितेन विष्णुसंजगतः परिणामोऽन्यथा वस्थितिः तं प्रदातुं शीलं यस्याः अतो विष्णोः परतौ ना

शेषोक्तकालस्यैव हि जगत्संलयकलात् ८

३११

सत्तादीनामाश्रयभूते अगुणमये अविद्यमानगुणहृतविकारे इति निर्दिष्टे
 श्रीगणेशाय नमः १०

सर्वमंगलानां सर्वेषामानंदानामीप्सितानां मंगलानां मंगलं मंगलानां च मंगलमित्यर्थः यद्वा सर्वमंगलानां मंगलावेति नामह
 यं तदुक्तं देवीपुराणे सर्वाणि रूदयस्यानि मंगलानि शुभानि च ददाति चेप्सितं लोके तेन सा सर्वमंगला भक्तानामार्तिहरणी
 मंगलातेन सा स्मृतेति शिवाचतुर्थी कलासावशिवप्रदत्ताच्छिवे त्वय्यते शिवमहोत्तमं त्वय्यं मन्यते इति श्रुतेः तदुक्तं शि
 वाशुक्तिः समाख्याता तत्प्रदत्ताच्छिवा स्मृतेति सर्वानर्थान् भर्मादीन् सुमार्थान् भक्तानां सायकानिष्पादयित्री तदुक्तं धर्मादी
 श्रितितान् स्यात्सर्वलोकस्य यच्छति अतो देवी समाख्याता लोके सर्वार्थसायिका शरणे पारणे रत्तरो साधुः शरणपा
 तस्याः सेवुषिः तदुक्तं विद्याप्रियं यद्येव शरणपाशरणगतान् शरणपातेन सा देवी मुनिभिः परिकीर्तितेति अम्बके
 त्रिनेत्रे तदुक्तं सोमसूर्यान् लातित्वा यस्वका सा स्मृता बुधैर्मिति वस्तुतस्तु विभिर्मात्रादिभिरम्यते शब्दाते इति अम्बका

सर्वमंगलमंगलेशिवे सर्वार्थसायके शरणे अम्बके गौरिनारायणी नमोस्तुते १ सहस्रिस्थि
 ति विनाशांशक्तिभूते सनातने गुणप्रयोगगुणमये नारायणि नमोस्तुते १० शरणगत
 नार्तपवित्राण परायणे सर्वस्मार्तिहरे देवि नारायणि नमोस्तुते ॥

गौरी अवदातदेहे तदुक्तं योगाग्निदग्धदेहाया पुनर्जाता हिमालयान् शंखेण्डुं दधवला ततो गौरी नु सा स्मृतेति
 कौशिकी संस्थादियं गौरी पार्वती हि कृष्णा नारायणी नारायणः सर्वजगद्वापकः तथा च श्रुतिः यच्च किंचित्कचि
 दस्तुदृश्यते श्रूयते पिवा अंतर्बहिः श्रुतं सर्वं व्याप्य नारायणः स्थित इति स्मृतिश्च जलायनानराधारा समुद्रशायनापि
 वा नारायणी समाख्याता नरनारी प्रवर्तिका वसन्मृष्टा सर्वेषु भूतेषु तद्दिता यतः देव्या व्याप्तमिदं सर्वजगत्स्यावर
 जंगममिति अस्मभं त्रैलोक्याहनामात्मकस्य समावर्तनं महाफलमितिकालिकापुराणे स्पष्टं १ लक्षणपादस्या-

दिकहं गंगवत्सादीनां पाकि नृपे सनातने नित्यसंसेदनाद्यर्थः पुणानं

मा.
पु.टी.
३१२

पारणागतानां मभीष्टदाने नदीनाः सर्वडः खभानस्तेषां डः खदानेन आर्तारोगादि पीडितास्तेषां तन्नाशेन न पदितस्त्राणं.
पालनं तस्मिन् रायणे आसक्ते तदेवाह सर्वस्येति पाठांतरेन गतः कारणे निर्मात्रिडर्गे डर्जे ११ ऊर्णदभः तेन कृतं कौ
शं पवित्रकं तेनां भसोजलस्य हरिकेशे चिके के चित्तु ऊर्णं जलं तस्यां यं कौशाः करकस्तदं भसः हरिकेशाङ्गः १२ अहिः स

३१२
हंसयुक्तविमानस्येव स्त्रीरणीरूपधारिणि कौशांभः हरिकेशे देवि नारायणि नमोस्तुते ११
विष्णुलचंद्रादियरे महावृषभवादिनि माहेश्वरी स्वरूपेण नारायणि नमोस्तुते १३ मयूरकु
कुरवृते महाशक्तिधरेने च कौमारीरूपसंस्थाने नारायणि नमोस्तुते १४ शंखचक्रगदाशा
ङ्गः गृहीतपरमाणुं प्रसीद वैश्ववीर्येण नारायणि नमोस्तुते १५ गृहीतो ग्रमदा चक्रदंष्ट्रो ह
तव सन्धरे वराह रूपिणि शिवे नारायणि नमोस्तुते १६ वृसिंह रूपेणो ग्रेण दंतं दैत्यान्कृतो
यमे त्रैलोक्यत्राण सहिते नारायणि नमोस्तुते १७ किरीटिनि महावज्रे सहस्रनयनोच्च-
ले वृत्रघातादरे चंद्रि नारायणि नमोस्तुते १८

पं: ११ मयूरस्य ऊर्णं वर्हते नवृते ककुटः ऊर्णं भेषि न्हे पुत्रे च चरणयुध इति कौशाः तडकं भारते धजेन शिविर्वहा-
रणमुच्छिन्नं न समाहृतेति कौमारीरूपं शक्तिस्तस्या रूपेण संस्थानं प्रतीक सन्निवेशो यस्याः १४ शंखादीनि गृही-
तानि परमाणुयुधानि कुरेण सहिते सम्यक्कहिते समोवाहिततयोरिति समोमकारस्य लोपः १७ किरीटि निमुकुर

सहिते वृत्रस्यैव तस्य प्राणद्वयतीति तत्तथा मरुदंजयस्याः १८

महादेवस्य हृद्गाढनोरावो महाहृद्गा सोयस्याः १९ शिरसो मुरारानां माला विभूषणानियस्याः २० महाविद्या उपनिषद्दहस्ये
 अहाशानिकती पुष्टिः समृद्धिः सथा अमृतं प्रवाहतिः महातीरा विविमोदिनी प्रविद्यात्मिका इरुच्छेयविमोहोच्छदकत्वा
 दिश्यास्फुरणान्महतीरा विविद्यात्मिका च उभयत्रापि महदवात्सर्वीर्ययस्याः २१ मेधाधारणावती मतिः सरोजानं प्राशस्त्येन
 विद्येतयस्याः सासरस्वती पश्यत्यादिवागपिष्टात्री परावरा अष्टाभूतिविभूतिरीश्वरतावभुविष्णुः विपुलेन कले विषोवावभुनो क

शिवहतीसुरपेरा हत्वदैत्यमहाबले चौरूपे महारावे नारायणिनमोस्तुते १९ दंष्ट्राकरा
 लवदने शिरोमाला विभूषणे चामुंडे मुंडमथने नारायणिनमोस्तुते २० ललितलज्जमहा
 विषे अष्टे पुष्टे सथे भवे महारा विमहावीर्ये नारायणिनमोस्तुते २१ मेधे सरस्वतिवरेभूते
 वाप्रवितामसि नियते त्वं प्रसीद शिना नारायणिनमोस्तुते २२ सर्वसुरपे सर्वेश सर्वशक्तिस
 मन्त्रिते भयेभ्यस्त्रादिनो देवि दुर्गे देवि नमोस्तुते २३ एतत्ते वदने सोम्य लोचनत्रयभूषितम्
 पातुनः सर्वभीतिभ्यः कात्यायनिनमोस्तुते २४ ज्वालाकरालमत्स्यप्रमथाषा सरस्वदनं त्रि

पिले विप्रितमः तस्येयं शक्तिर्वाधवी तामसि उपलहरामन्ययोरेतत् तमग्रादि विगुणयुक्ते नियतिर्देवमदृष्टं ईशिसत्वेने
 यं वि २५ किंवृत्तायं सर्वस्तोत्रसंग्रह इत्याह सर्वसुरपेशति आहिरत्तपश्ये परमार्थ २६ भीतिभ्यो भयेभ्यः पाठांतरेभूतोभ्योभू
 तनिकारेभ्यः प्राणिभ्यश्च २७ ज्वालाभिः करालं विकटं अतपवात्सुग्रं अतिकूरं सर्वदैत्यनिवर्हणो नो स्मान् भीतेर्भयात् २८

२५
 २६
 २७
 २८

मा.
पु. टी.
३१३

अज्ञानेपि शोकाः पश्यन्ते ते चोक्तेष्वन्तर्भूतत्वात्पयनीतं शोक्तिरीत्यननुकूलत्वाच्चोपेक्षिताः दिनस्तीति प्रणष्टान्निधत्ते आपूर्य
पकायायनीकृत्यनः पातितिरुक्तिः प्रसादनादिष्वविरुद्धा यदुक्तं विषादेविस्मयेहर्षे दैत्येकोपेवधारणे प्रसादनेसंभ्र
मेचद्विस्मिकृतं नदृष्यतीति प्रसादनेदेव्याः विस्मयेचदेवीचरित्रस्मृतेरतिशोकोत्तरावाः हर्षेचज्ञेतावाद्यमात्रेणैवदेव्यानां
विनाशान्न स्रुतामुत्रानिव २६ असुराणांमरुकरुक्तेवसाचातयोः एकं कर्दमस्तेनचचित्तोविलिप्तः तेतवदरे उज्जलोदे.

दिनस्तिदैत्यतेजांसिस्वनैराशूर्ययाजगतः साक्षरापातनोदेविषापेभ्योनःस्रुतानिव २६
असुरास्तवसापंकचचित्तस्तेकरोज्वलः शुभायवद्भोभवत्तुचंदिकेत्यांनतावयं २७ रोमा
नशेषानपदंसितषा पुष्पासिकामासकलानभीष्टान् त्वामाश्रितानांनविषत्रराणांत्वासा
श्रितापाश्रयतोप्रयान्ति २८ एतत्कृतंयत्कदनेतयायथर्मद्विषांदेविमहासुराणां नृपैर
नेकैर्वरुधात्ममूर्तिंकृत्वास्विकेतत्पुकरातिकान्या २९

दीपमानः २९ पुनरपिभक्तिरोदेकेराप्रार्थयते
शोभानिति श्रेष्ठान्ममग्रान् पुष्पासिपोषयसि वर्धयसि अभीष्टान्त्रियान् विपत्तुश्चवियोगलुत्तराणां आश्रयताम
त्येषामाधोरोदेवीवद्भवतीत्यर्थः २९ अलंवाभवावत्याश्च चित्राणामियत्रयावर्तमानचरित्रस्यापिमहेमानेपरिचेतंनई
प्रमहेइत्याह एतदिति कदनेवयः तेषांवयेनिमित्तविशेषणद्वारेणाह धर्मद्विषामिति अनेकैर्वरुधैर्वादिमहासुरा
रणादिमूर्तिभिः आत्मनोमूर्तिंशरीरंतत्तन्मूर्तिकंवद्वाप्रकारेकृत्वा हेअकेशाद्यात्मिकेमहागौरिकांन्यापराकरोतिनका

स्वमि रमिषयानंतपक्ति निर्भरतादिमर्थः २९॥

विद्यास मष्टादशसुविवेकदीपेषु प्रथमात्मावभासकेषु शास्त्रेषु व्यात्मविद्यासमन्वायुक्तेषु आद्येषु वेदेषु उपनिषद्ग्रन्थेषु
कातदन्त्यापराविद्यते कृतस्य चिद्वदनव्रजजीवेश्वरकर्मपात्तिज्ञानादिनिद्रूपणेषु संविद्रुगवत्या नित्यसत्तायास्तेषां प्रतिपा
दनात्मागेव विद्यमानसेद्वावात् इति ज्ञानस्य विद्यात्मकस्य देवी स्वयत्वेन संदर्शितं इदानीमविद्यात्मिकाया अपि भगवत्याः
स्वरूपविस्मयकत्वं महच्चित्रमित्याह ममत्वेत्यादिभवत्यविद्यात्मिका विमोहिनी ममत्वमेव गर्तान्तरूपस्तस्मिन् ह्यन्तका

विद्यास शास्त्रेषु विवेकदीपेषु आद्येषु वाक्येषु च कातदन्त्या ममत्वगर्तेति महान्त्यकारे विभ्रा
यत्येतवतीवचित्रं ३० रत्नांसि यत्रोग्रविद्याश्च नागा यत्रारयोदस्युवत्तानि यत्र दावानलो य
त्र तथाधि मध्ये तत्रास्थिता त्वं परिपासि विस्मं ३१ विस्मेश्चरित्वं परिपासि विस्मं विस्मात्मिका
धारयसीति विस्मं विस्मेश्च वन्द्या भवती भवेति विद्याश्च यायेत्यभिभक्तिनम्राः ३२ देवि प्र
सीद परिपालय नो रिभीतेर्नित्यं यथा सरवथादधुने वसयः पापानि सर्वजगतो प्रशमन
याश्चुचोत्पातपाकजनितोश्च महोपसर्गान् ३३ ॥

रं यत्तमसे विस्मं विस्मेश्च वन्द्या भवतीति स्वस्वभावस्य विस्मयकत्वादित्यर्थः अनेन विद्याविद्योभयात्मिकैकैव भगवत्प्रभिरि
तेति दर्शितं ३० तत्र तत्र सर्वात्मिका सर्वशक्तिः स्थिता त्वं परितः पासि रत्नसीतदस्युवत्तानि चौरसैन्यानि ३१ यतो वि
स्मेश्चरितो विस्मं पालयसि यतो विद्यात्मिका ततो धारयति यतो भवतीति विस्मेश्चानां वन्द्यास्तस्या अतो
येत्यभिप्रायिकायां भक्त्या हर्देन नम्रास्ते विद्याश्च या भवेति संश्राम भगवती सा नृप्यात् ३२

मा ७
टी
३४

देवीति यथाधुनेव सद्यप्यवासरानां वथाहयेपरिपालिताः नद्यानि संसदेवारिभीतेः परिपालय अतः प्रसीद प्रशमै प्रकर्ष
गानां प्राशुशीघ्रमेव पापानि प्रायतौहः खसूचकानि अतएवोत्पन्नानां उन्नातसूचकानां कर्मणां पाकेन फलानि व्यप्राज
नितानुपसर्गानुपसवान्भूकं यनिर्वातादीन् प्राशुत्यति समकालमेव प्रशमै नय प्रापय सर्वजगतां सर्वेषां भुवनानां
प्रणतानां नम्राणां विषयः खनाशिनि त्रैलोक्यवासिनां सर्वेषां वस्त्रादीनां शौचोत्तमयोगे १५ जगतामुपकारकं वरप्र

३३

प्रणतानां प्रसीद त्वेदे विविधांति हारिणि त्रैलोक्यवासिनी मीसेलोकानां वरदा भव देयुवा
च वरदा हे सरगणा वरं यन्मनसेच्छत ते ह्यग्रां प्रयच्छामि जगतामुपकारकं १५ देवा ऊचुः स
र्वे वा पा प्रशमने त्रैलोक्यस्थानि त्वेष्टे पश्येव त्वया कार्यमस्महे रविनाशनं देयुः वैवसने तेने
प्राप्तेष्टा विंशति तमेष्टुगे संभो नि संभवे वा म्मा जुयस्ते महे सरो नन्द गोपघृदे ज्ञाता यशोरा
गर्भ संभवा तत्तत्सौ नाशयिष्यामि विन्धावलनिवासिनी ३८ ॥

यच्छामि प्रतिपादयामि १५ सर्वासां बाधानां प्रकर्षणं प्रशमने प्रसीद देवानां ये वैरिणो देवदानवास्तेषां नाशनं १५ एतदेव
सदेव तत्तरतया करिष्ये रत्नमिष्टां पणह वैवसने रति कलिहा मरयोः संयोनयो रुयतिः १० अस्मान् नन्दजायाः स्वपेम्
तिरहस्येष्वायेभिहितं यथा तत्र नन्दा भगवती नाम या भविष्यति नन्दजा सालता प्रणिता भक्तावशी कुर्यात् जगत्त्रयम् कन
कोत्तमकोतिः सा सकोत्तकनवा सरा देवी कनकमाला छाकनकोत्तमभूषणा इन्द्रिका मलालम्बीः सा श्रीहृन्नां जुजा सनेति

नन्दयाः प्राशुभीवः शौचोत्तमयोगे ३८ ॥

३७४

वैप्रविशानिप्रविशितानववेशोत्तमान् ३१५ व्याहरिष्येति अभिधानेकल्पयिष्येति अस्याश्चस्वरूपंरहस्ये यथातत्र या
रक्तदंतिकानामदेवी प्रोक्ता मयानवे तस्याः स्वरूपं वक्ष्यामि शृणु पापभयापहम् रक्ताम्बुवारक्तवर्णा रक्तसर्वांगभूषणा
रक्तायुथारक्तनेत्रारक्तकुंचितमूर्धजा रक्तदंती रक्तनखा रक्तदंष्ट्रातिभीषणा वसथेव विशाला सासुमेरुयुगलस्तनी दी
र्घीलम्बावतिस्पृलौतावतीव मनोहरो कर्कशावतिकंतौतौ सर्वानन्दयोनियी सुभक्तान्मायये देवी सर्वकामयुधौ

पुनरप्यतिरोहेण रूपेण प्रुथिवीतले प्रवतीर्य दानिष्णामिवैप्रचित्तोत्तदानवान् ३१६ भक्तये
त्वाश्चतानुग्रान्वेषचित्तान्महासुरान् रक्तादंताभविष्येति दाडिमीकृतसमोपमाः ४० ततो मा
देवताः स्वर्गे मर्त्यलोके च मानवाः स्तुवंतो व्याहरिष्येति सततं रक्तदन्तिकाम् ४१ भूयश्च
शतवार्षिक्यामनावृष्ट्यामनेभसि मुनिभिः संस्तुता भूमौ संभविष्याम्ययोनिया ४२ ततः
शतेननेचारंगानिरीक्षिष्यामियन्मुनी कीर्तयिष्येति मनुजाः शताक्षीमिति माततः ४३

एवंपात्रं च मुसलं लो गलं च विभर्ति सा आख्यातारक्तचामुंशदेवी योगीश्वरीति च अनया व्याप्तमखिलं जगत्प्राच
रजंगमं ३ मांघः पूजयेद्भक्त्या स व्याप्नोति चराचरं अर्थात्ते य इदं नित्यं रक्तदंत्यावयुः स्तुवं ते सा परिचरेद्देवी पतिप्रि
यमिवांगनेति इयमेपि ह्यपरेतत्रैव चतुर्युगेव तीर्णीत्याहुः केचित् ४१ अनेभसि जलाभावे अयोनिया पार्वत्याः को
शि कीवत् ४१ यत्पश्चात् यन्मुनी निरीक्षिष्यामि तडपल्लवशातये जागरिष्यामि ततः शताक्षीमिति ४२

मा.
पु.टी.
३१५

तत्रस्तस्मिन् अवतारेभरिष्यामि योषयिष्यामि मुनान् सुरा इति सम्बोधनं आहृष्टेष्टिंयावत् प्राणधारकैः
प्राणानां जीवनैः ४३ प्राकैर्विभर्ति योषयति लोकान् यत्र मूलं करीराय फलकोडाधिदृक्काः त्वत्पुष्पकवचं
चेति प्राकं दशविधं स्मृतं तत्रैव प्राता सवतारपव उर्गमोहरपुत्रः पुरुषा जने मतिरिति त्रिस्मासवरः अस्वपये काल
रात्रिर्हृतीति काशी खंडे तद्वये नंताः प्राक्तयस्तेत्रैव निर्दिष्टाः प्रातादीस्त्रयं पंतमूर्तिरहस्यं यथा तत्र प्राकं भरी नील
वर्णानीलोत्पलविलोचना गंभीरनाभिसिवलीतनुमध्या मनोहरा सकर्कशासमुत्तंगवृत्तपीलचनस्तनी भक्ता
न्यालयते देवीनि संदिवा सनस्थिता शिला मुष्टिमुखं पूर्णकमलं कमलालया पुष्पमल्लवमूलादिफलप्राक

ततो ह मखिलं लोकमात्मदेहसमुद्भवैः भरिष्यामि मुनी प्राकै राहृष्टेः प्राणधारकैः ४३
प्राकं भरीति विख्यातं तदा यास्याम्यहं भुवि तत्रैव च ह निष्यामि उर्गमाख्यं महासुरम् ४४
उर्गा देवीति विख्यातं तन्मे नाम भविष्यति पुनश्चाहं यदा भीमं रूपं कृत्वा हिमाचले रतां
सिभक्तयिष्यामि मुनीनां त्राणकारणात् ४५ ॥

समुच्चयान् प्राणिनां जीवनायाय विभर्ति प्राकं मूलकान् कास्यानंतरं सैर्युक्तान् तद्वत्सु जरापरात् प्राकं भरी
प्रातादीसा सैव उर्गा प्रकीर्तिता उमागौरी सती चंडी कालिका सैव पार्वती प्राकं भरी स्तुवन्प्रायजपन्तं प्रजयन्
मन् अहं प्राणायाम्युते शीघ्रमत्र पाना मृतानि चेति चत्वारिंशत्तमे युगे वैवस्वतं तरे स्याः प्राहुर्भावः यउक्तं लेखी
तेत्रे तस्मिन्नेवांतरे प्राकवत्वारिंशत्तमे युग इति ४४ उर्गमाख्यं रंतीति उर्गा भीमं भयंकरं त्राणस्कारणात् तदे

३
॥

३१५

प्राणमार्तयोदेहायेषां अमुष्माः स्वपंतमूर्तिरहस्ये भीमापिनीलवर्णासादंष्ट्रादशनभास्वरा चंद्रहासंचंद्रमुंडशिखः पा
नेचविध्वती एकवीराकालरात्रिर्दिशतस्त्राडयत्येति पंचाशत्तमेचतुर्युगेवैवस्वतमन्तंरपवभीमावतारइतिलक्ष्मीतंत्रे
इयंकात्पंशः पुत्रार्थिनाचेत्रेष्ट्या ५६ अरुणाख्यारुणानामादेत्यः अमर्याइदेभ्रामरे असंख्ययाअगरानीयाः सत्सदा
अमरायत्र अमरवासिनीचसेवविनम्रोस्थिता अस्याः स्वपंचतत्रैव तेजोमंडलउर्ध्वीभ्रामरीचित्रकांतिभूतचित्रानुलेपः

तदामोमुनयः सर्वेस्त्रोष्णंत्पानमुमूर्तयः भीमादेवीतिविख्यातंतन्मेनामभविष्यति ५६
यदारुणाख्यस्रलोकेमहाबाधाकरिष्यति तदादेभ्रामररूपं कृत्वा संख्येयसत्सदं ५७ त्रैलो
कास्पदितायायवधिष्यामिमहासुरं भ्रामरीतिचमालोकास्तदास्त्रोष्णंति सर्वतः ५८ इत्यं
यदायदाबाधादानवोत्पाभविष्यति तदातदावतीर्यादेकरिष्यामपरिसंहयं ५९ इतिमा
र्कण्डेयपुराणेसावर्णि केमन्वन्तरेदेवीमाहात्म्येनारायणीस्तुतिर्नामैकादशोऽध्यायः १५

नानारीसर्वाभरणाभूषिता चित्रभ्रमरयाणिः सामदामारीतिगीयते महामायामहाकालीमहालक्ष्मीः कृथात्पेसा
दि वैवस्वतंतरेषष्टितमेचतुर्युगेभ्रामर्यवतारइतिलक्ष्मीतंत्रे इयमपिकात्पंशायवेति ५७ वधिष्यामिहनिष्यामिवय
हिंसायामित्यसुरूपे लोकादेवमनुष्यादयः सर्वतः सर्वत्रलोकेषु ५८ श्रीराणां दैतेयानांसम्पकनिःशेषेणातयेविना
शं ५९ इतिमार्कण्डेयपुराणाव्याख्यानं दितभट्टरामचंद्रविरचितेचतुरुत्तरः प्रोक्ततमोऽध्यायः १५ ॥

मा ७
टी
३१६

वर्षोत्तरार्धहिमरश्मिसमानकांतिर्लादेकमूर्तिरनुभातसमस्तविद्यासत्कर्मसत्फलविधानमहच्चरित्रासामिचिताचित्रिरेतदयंममेशा
एवंत्रिचरित्रास्पदत्रिमूर्त्यनुगणानन्यानप्यवतारान्विष्टानुग्रहायप्रादुक्कृतानभिधायेदानींचरितत्रितयपादकश्रोत्रादीनामभ्युदयापव
र्गफलप्राप्तयेफलमभिधानंप्रदर्शयति एभिरितिमधुकैटभवथादिलक्षणैः सकलामेहिकीमाशुत्रिकीसमाहितपकाग्रचित्रः एतामुक्तानि

316
देव्युवाच एभिः स्तुतेष्वमांतिस्तुष्टोष्यतेयः समाहितः तस्याहंसकलोवाधांनशयिष्याम्यसंशयं ।
मधुकैटभनाशंचमहिषासुरनाशनं कीर्तयिष्यंतियेतद्वदयंसंभतिसंभयोः २ अष्टम्यांवाचतर्द
श्यांनवम्यांचैकचेतसः श्रोष्टंतिचैवयेभक्त्यामममाहात्म्यमुत्तमं ३ नतेषांडुक्कृतंकिंचिदुक्कृतोत्था
नचापदः भविष्यतिनदारिद्र्यंनचैवेष्टवियोजनं ४ शत्रुतो नभयंतस्पदस्तुतोवानराजतः नशस्वा
नलतोयौचाकदाचित्संभविष्यति ५ तस्मात्तमेतन्माहात्म्यंपठितव्यंसमाहितैः श्रोतव्यंचसदा
भक्त्यापरंस्मर्यनमदत् ६

चरितानिनिर्दिशति मधुकैटभनाशमिति १ अत्रमुखायागादिकालमाह अष्टम्यामितिउभयोः पक्षयोरेतास्तिथयः कृष्णयांवाचतर्दश्यामि
तिकीलकोक्तेः श्रोष्टंतिचातप्रावयंति तमसेउत्तमुत्तमम् ३ श्रोत्रादीनांफलमाह नेतिउक्कृतंपापंडुक्कृतोत्थास्तुदेतकाः श्रेष्टवियोजनंवि
रहः ४ दस्ततःचौरेभ्यःतोयौचउदीपः ५ सदानित्यंस्त्वलिकल्पणंतस्यायनंआश्रयःमार्गश्चपरमुत्कृष्टममदत् अचात्मम् ६

३१६

महामारीमहाजनतयकरीदेवतातस्याः समुद्रवोयेषां तानुत्पाताज्ञानाविधावुपद्रवान् अशेषान्तरमन्त्रान् त्रिविधमाध्या-
त्मिकं रोगरागदेषात्मकं आधिभौतिकं भूतप्रेतयक्षाद्यावेशानिवन्धनं आधिदैविकं वज्रपातदारिद्र्यानिष्पत्त्यादिदिव्यभौममा-
तरितं चेत्पादिविधमुत्पातमनिष्ठापातं मम माहात्म्यं शमयेन्मम ७ सम्पत्तिं समाधानेन आयतने मम गृहे न वि-
मोक्षामिनत्यजेयं तदायतनं तत्र मम सान्निध्यं सन्निहितत्वं स्थिरं अचलं ८ बलिप्रदानं पश्चाद्युपहारः पूजायाश्च

उपसर्गानशेषांस्तु महामारीसमुद्रवान् तथा त्रिविधमुत्पातं माहात्म्यं शमयेन्मम ७ य-
त्रैतत्पठ्यते सम्पत्तिं त्वमायतने मम सदानतदिमोक्षामिसान्निध्यं तत्र मे स्थिरं ८ बलिप्र-
दाने पूजायामग्निकार्यं महोत्सवे सर्वसमैतन्माहात्म्यमुच्चार्यैश्राव्यमेव वा ९ ज्ञानताज्ञा-
नतावापि बलिपूजा तथा कृता प्रतीतिष्वात्म्यं ह्रीं प्रीत्या वक्रिहो मे तथा कृतं १० शरत्काले
महापूजा क्रियते याचवार्षिकी तस्यां समैतन्माहात्म्यं प्रकृत्वा भक्तिं समन्वितः ११ सर्ववाथा
विनिर्मुक्तो भवत्यन्तः समन्वितः मनुष्यो मत्प्रसादेन भविष्यति न संशयः १२

तत्पुष्पादिनार्चने अग्निकार्यं हवने महोत्सवे पुत्रजन्मविवाहादिषु सर्वसकले उच्चार्य मध्येयं श्राव्यं श्रोतव्यम् ९ ज्ञा-
नताविधिज्ञेन अज्ञानता तदिपरीतेन तथा हिविधेन मन्माहात्म्योच्चारणप्रवणोऽसति प्रीत्या भक्त्या वक्रिहो मे च कृतं प्रती-
तिष्वा मिस्ती करोमीत्यर्थः पाठांतरे प्रतीच्छुधातर्पणार्थ इति केचित् १० शरत्काले इयं मुक्तपतति मारुभक्तिप्रसा-
दाद्गोत्सवात्मिका नवरात्रौ महापूजा पार्षिकी वर्षादद्वारं भाद्रपदा चैत्रशुक्ल प्रतिपद मारुभक्तनवरात्रौ विधीयमाना

महामारीमहाजनतयकरीदेवतातस्याः समुद्रवोयेषां तानुत्पाताज्ञानाविधावुपद्रवान् ॥ १२

मा ७
टी
३१७

उत्पत्तीरुत्तमयः प्राविर्भावाः द्वितीयार्थे प्रथमा बुद्धेः सितपलक्षणं महास्रष्टादिषु च १५ उपपद्यते कल्याणं नैककृतं तत्र सदै
वस्यात् नंदते समृद्धिमान्भवति १० शान्तिकर्मणि उपसर्गोपशान्तोऽग्रास्यप्रिष्टायुरितासु १६ उपसर्गोरीतयोदिव्य।
मोमोतरित्ता उपशवाः शमंशानि दारुणामरणपर्यवसानाः ३ स्वमेसनाथायोक्तविपरीतसूचकं १५ बालग्रहाः पूजना

३१७
श्रुताममेतन्माहात्म्यं तथा चोत्पत्तयः शुभाः पराक्रमं च बुद्धेः पूजायते निर्भयः प्रमान् १५ रिपवः
संतयं यान्तिकल्याणं चोपपद्यते नंदते च कुलं प्रसं माहात्म्यं मम श्रुतात् १० शान्तिकर्मणि सर्वत्र
थाऽऽः समदर्शने ग्रहपीडासु चोश्रमाहात्म्यं श्रुतायाम्मम १६ उपसर्गः शमं यान्तिग्रहपीडाः सुहा
रुणाः ३ स्वमेचरभिर्दृष्टं सममुपजायते १५ बालग्रहाभिभूतानां बालानां शान्तिकारकं सं
घातभेदे च नृणां मैत्रीकरणमुत्तमं २० उर्ध्वतानां मशेषाणां वलहानिकरं परं रतोभूतपिशाचा
नां पटनादेवनाशनं २१ सर्वममेतन्माहात्म्यं मम सन्निधिकारकं पशुपुष्पाद्यैश्चैव गंधैर्दीपै
स्तथोत्तमैः २२

घातैरभिभूतानां निश्चेतनीभूतानां शान्तिकारकं शान्तिसाधनं संघातभेदे सोहो ह्येदे मैत्रीकरणं भेदनाशनं मित्रार्थः ३
नमोऽस्तु २१ उर्ध्वतानां उष्ट्रचरितानां हिंसाणां प्रशेषाणां समूलोन्मूलनो वलस्यहनेः करयतः परं निरतिशयज्ञानं उर्ध्व
तानां रतोभूतेत्यादि २१ सन्निधिकारकं सन्निधिसाधनं पशुः वलिसाधनं अर्घ्यमष्टांगं उत्तमैर्हृदिमाद्विः बुद्धेः २२ ॥

३१७

प्रोत्तरीयैः पंचामृताभिषेकैः पञ्चालभनेश्वर्यैश्च विविधैर्भोगैः सक्तद्वयपानकादिभिः प्रदानैः ब्राह्मणभ्यः पात्रे
भ्यः प्रतिपादनैः वासोलंकारधनादीनां वत्सरेणग्रयनद्वयोपलक्षकेण वर्षतावद्वावकाक्रियते प्रीतिरुदनिशं प्रतिदिन
मित्यर्थः इत्युत्तरेणान्वयः १३ अस्मिन्नुत्तरितयात्मके देवीमाहात्म्ये सकृत् एकवारं श्रवणमुपलक्षणं पठनस्यापि त
त्र श्रवणादीनां प्रत्येकं मुख्यमाह प्रकृतमिति १४ जन्मनां पूर्वोक्तानां प्राडुर्भावाणां इष्टानां देवानां निवर्द्धणं संज्ञायते त

विश्राणां भोजनैर्दोसैः प्रोत्तरीयैरुदनिशं ग्रन्थैश्च विविधैर्भोगैः प्रदानैर्वत्सरेण वा १३
प्रीतिर्मे क्रियते सास्मिन्सकृदुच्चारिते प्रकृते प्रकृतं हरति पापानि तथा रोमं प्रयच्छति १४
रत्नां करोति भूतेभ्यो जन्मनां कीर्तनं मम पुद्गेषु चरिते यन्मे इष्टं देवनिवर्द्धणं १५ तस्मिन् प्रकृते
वैरिभूतेभ्यो पुंसो न जायते युष्माभिः स्तुतेषां याश्च याश्च ब्रह्मर्षिभिः कृताः १६ ब्रह्मण्यसु
कृतायास्तु प्रयच्छेति शुभं मतिं अरण्ये प्रातरे वापि द्वावापि परिवारितः १७ दस्युभिर्वि
वृतः शून्ये गृहीतो वापि प्रातुभिः सिंहव्याघ्रानुयातो वा न वा वनहस्तिभिः १८ ॥

स्मिन्मित्यन्वयः १५ तस्मिन् देवनिवर्द्धणोपदे देवानां स्तुतयः प्राजायय इत्यादिकाः ब्रह्मर्षिभिः कृताः नमो देवा इत्यादि-
काः रुषिर्मंदित देवानां ताः स्तुतयः १६ ब्रह्मण्यसु वमधुकेटभवये विस्मयो धनार्थं तं स्वाहा इत्यादिकाः शुभं भोगाय वर्ग-
साधनपरां अरण्ये वने प्रातरे वा शून्ये धनि १७ दस्युभिः पाटशूरेः ग्राह्यो वशीकृतः अनुयातः यवादिभुतः १८

मा.
पु.टी.
३१८

कृदेनरात्तावधोयमित्यात्मः अथवावन्धगतः कारगतः आहूतः परिभ्रामितः पोतेयानपात्रे ११ सर्वासुवाथासम
दापीरासवेदनयाः तेनाभ्यर्दितः पीडितः १. संकटाद्गुः स्वात ११ १२ अंतरधीयतग्रंतर्हिताभवत् ३३ निरातंकानिर्वी

३१८
रात्ताकृदेनरात्तावधोवस्थगतोपिवा आहूतितोवावातेनस्थितः पोतेमहार्णवे ११
पतत्तुचापिशस्त्रेषुसंग्रामेभृशदारुणो सर्ववाथासुचोरासवेदनाभ्यर्दितोपिवा ३
स्मरन्ममेतच्चरितेनरोमुच्येतसंकटात् ममप्रभावात्सिद्धाद्यादसंवावैरिणस्तथा ११ ह
रादेवपलायतेस्मरतश्चरितेमम ३२ अथिरुवाच इत्युक्त्वासातदादेवीचेदिकाचेदविक
मा पश्यतोसर्वदेवानांतत्रैवांतरधीयत ३३ तेपिदेवानिरातंकाः स्वाधिकारान्यथापराय
ज्ञभागभुजः सर्वेचकुर्विनिहितावयः ३४ दैत्याश्चदेव्यानिहतेसंभेदेवरिषोषुपि जगदि
ध्वंसकेतस्मिन्महोद्येतलविक्रमे ३५ निसंभेचमहावीर्यशेषाः पातालमाययुः पवंभग
वतीदेवीसानित्यापिपुनःपुनः संभूयकुरुतेभूपजगतःपरिपालनम् ३६

थाः स्वानधिकारान्वक्तुः ३४ दैत्याश्चपातालमाययुः प्रोषामतेभ्यः शिष्टाः सार्वेनसंवेधः ३५ पवंप्रथमाध्यायादारभ्य
भगवत्कादिसादेवीसादिनारात्ताष्टान्भगवत्साः ३५ सादीनुत्तरयित्वापुनोपसंहर्तमाह पवमित्यादिनासंभूयप्रावि

पुनरपि देव्यामाहात्म्यमुपनयति तथैतदिति दृष्टिमुत्तरोत्तरमभिवृद्धिं १० व्यासमिति संवित्सभावत्वात् तयामहाकात्या
पराशक्तिरूपयामहनः कलयति सृष्ट्यादिनाथो जयति सृष्ट्यामाया मूलाभायिनी हिनीत्येतौ सत्त्वेयस्यास्वयाव्याप्तौ स
कलमिति संबन्धः १८ काले संहारे महामारी संहारशक्तिः सृष्टिः सृष्टिशक्तिः प्रजान्महीना काले स्थितिसमये नृचैतेषां
नाशो तस्यानाशः संभावनीयेत्याशयेनाह सनातनी अविनाशिनी अविनाशी वा अवेद्यमात्मेति अविनाशित्वतद्दिशीति श्रु

तथैतन्मोक्षने विषयं सैव विषयं प्रसूयते सायाचितो च वित्ताने तदुष्टादृष्टिं प्रयच्छति १० व्यासं
तथैतन्मोक्षने कलत्रं नारायणं मनुजैश्च महाकात्या महाकाली महाभायास्वरूपया १८ सैव काले
महामारी सैव सृष्टिर्भवत्यना स्थितिकरोति भूतानां सैव काले सनातनी १९ भवकाले नराणां
सैव लक्ष्मीर्दृष्टिप्रदा हरे सैवाभावे तया लक्ष्मीर्विनाशायापजायते ४० स्मृता संपूजिता पुष्पै
धूपैर्गन्धारिभिस्तथा ददति वित्तं पुत्रं शुभं मतिं धर्मं तथा सुभा ४१ इति मार्कण्डेयपुराणे
सावर्णि के मन्वंतरे देवीमाहात्म्ये कलानुकीर्तने नाम महादशोऽध्यायः १५

तिस्मृतोः १९ भवकाले संपत्समये अभावे अलक्ष्मीसमये ४० ४१ आदितः पंचोत्तरः शततमोऽध्यायः इति पंडितभट्टरा
मचंद्रविरचिते मार्कण्डेयपुराणव्याख्यानोद्देशे देवीमाहात्म्योद्देशेऽध्यायः यत्पारंपरिकं जज्ञो मकरंदभंगाः पीत्वा पशुः प्रियलता
निमग्नार्दसिक्तां सद्रक्तिमद्भिः रनुगीतसमात्मभावोत्प्रेषणवित्तुमहिमा स्फुरतात्ममातः ॥

मा.
पु.टी.
३१५

पवंदेवीमाहात्म्यं संपूर्णमभिधायेदानीं विप्रजाशायतल्लरणाश्रयणमुभयोः श्रेय इति तदेव भूयः श्रद्धादाह्यायोपदि
श्रुति पवमिति पूर्वोक्तप्रकारेण १ विघातस्तत्तानंतयैव क्रियते तयैव भगवदिस्सुमायात्पयामोहनं च क्रियते तदास्त
येति श्रमरेचतयैवेदेतुभूतयामोहमेघ्यति २३ पवंदेवीमाहात्म्यं मेयोमुखेन प्रतिपाद्यमाकर्ण्येयः कोष्टु किं प्रतिनि
वेदयति इतीति संशितं तीर्त्वा प्रतंयस्य ४ देवीशरणाश्रयणे निर्वेदो मुख्यमंगमित्याशयेनाह निर्विस्मय इति मम

३१९
अपिरुवाच पतन्नेकथितेभ्य देवीमाहात्म्यमुत्तमं पवंप्रभावासादेवीययेदंधार्यते जगतः
विघातयैव क्रियते भगवदिस्सुमायात्पयामोहनं च क्रियते तदास्तयेवान्ये विवेकिनः मोक्षं ते मो
क्षिताश्चापि मोक्षमेघ्यंति चापरे २ तामुपेहि महाराज शरणां परमेश्वरी आराधिता सैव त
रां भोगस्वर्गापवर्गदा ३ मार्कण्डेय उवाच इति तस्मै तवः श्रुत्वा सुरयः सनराधिपः प्र
णिपत्य महाभाग तस्मै संशितव्रतं ४ निर्विस्मोपि ममेतन्नराणां पदशरणेन च जगाम
सद्यस्तपसे सच वैश्रपो महा मुने ५ सत्दर्शनार्थं मम्यायानदीपुलिन संस्थितः सच वैश्रपस्त

पत्तेपेदेवीसूक्तं पंजपत्र ६

त्वेन स्वीयत्तनिश्चयेन राज्ञस्यापदशरणेन च निर्विस्मोऽऽवाकांतः ५ पुलिनंतटं देवीसूक्तं ऋग्वेदादिप्रसिद्धं त्रिषु च
रितेषु त्रिसूक्तमिति केचित् प्रत्येतन्नमो देव्या इत्यादिकं पंचमाध्यायोक्तमाहः कात्यायनीतं शोक्तरीत्यानेतो २
पश्चिमतनोरित्यादिकं वितये देवीसूक्तमित्यपरे प्राणायः संस्थितं वीजं यो मन्त्री जज्ञताशनं त्रिकोणाविलुनादा

एवं प्राणवादिनमोक्तं कम् अष्टिका सिद्धिं देवे देवीसूक्तं पं स्पृतमिति
केपरमुत्तमं ६ ॥

३१५

महीमंयीमन्मंयी अर्हणं पूजा ३ निराहारौकतानशनौतन्मनस्कोदेवीध्याननिष्ठोसमाहितोसंत्यक्तान्यचेष्टो निजस्वगात्र
 स्पशरीरस्यासृजार्कनोतिनेवल्लिचुपहारैर्नैवेद्यादिकंच ८ यतात्मनोर्निरुद्धमनसाः प्रत्यक्षमाविर्भूयेतिशेषः ९ कलने
 दनेतिसम्बोधनंज्ञानार्थितयायोग्यं वायुंवाभां प्राप्यतोऽलभ्यतो १० अविभ्रंशिरिष्टाणानाशेनावले अत्रैवअस्मिन्नेवजन्मनि

तौतस्मिन्नुलिनेदेव्याः कृत्वामूर्तिनहीमंयी अर्हणंचकृतस्नानाः पुष्पधूमाग्नितर्पणैः नि
 राहारौयतात्मानौतन्मनस्कोसमाहितौ ददत्तस्त्वैवल्लिचैवनिजगात्रास्युसितं ८ एवंसमा
 ययतोस्मिभिर्वर्षैर्यतात्मनोः परितृष्टाजगद्वात्रीप्रत्यक्षंप्राहचंडिका ९ देव्युवाच यत्प्रा-
 र्थ्यतेतयाभूपत्वयाचकलनेदन मत्तस्तत्प्राप्यतोऽसर्वंपरितृष्टाददामिवां १० मार्कण्डेय ३
 ततोवब्रेन्पोराज्यमविभ्रंशपन्मजन्मनि अत्रैवचनिजंराज्यं दत्तंशत्रुवलंबलात् ११ सोऽपिवैश्वो
 निजंज्ञानंवब्रेनिर्विस्ममानसः ममेत्यहमितिप्राज्ञः संगविद्युतिकारकं १ देव्युवाच सत्ये
 रदोभिर्नृपतेस्वरज्यंप्राप्यतेभवान् दत्तारिष्टुनः खलितंततवतश्चभविष्यति १३ मृतश्च
 भूयः संप्राप्यजन्मदेवादिवस्वतः सावर्णिकोमनुर्नामभवाभुविभविष्यति १४

दत्तंशत्रुणांवलंबयवतदाज्यं ११ निजंस्वात्मीयंज्ञानंतत्त्वज्ञानंनिर्विस्ममानसः विरक्तचित्तः ज्ञानंविशेषयति ममेत्यहमितीति
 शयेवंरूपोयःसंगस्तस्यविद्युतेः सकारकविनाशस्यकारकंसाधनं प्राज्ञः मुमुक्षायांप्रबुद्धत्वात् १२ अस्रवलितंभ्रंशहीनं

इत्यं १३ मृतस्मृक्तदेह विवस्वतः सूर्यादि १४

320

मा. पु. टी. ३२. तं तत्त्वं चंडिका तपसि हि देवता तपः कृत्वा जगत् प्रापः ॥

संसिद्धौ मुक्तये ॥ १५ ॥ देव्याः सकाशात् भविता भविष्यति ॥ कात्यायनी तंत्रे अष्टसप्तत्युत्तराणां श्लोकानां शतपंचकं प्रोक्तं शतपंचकं प्रोक्तं समशती स्तोत्रं तत्तमशतसंख्यया विभज्य जुह्वयान्त्रमिति कात्यायनी मते वाचादी तंत्रेव ब्रह्मे को भगवानेको मार्कंडेयास्तु मार्गणाः देवाः पंचर्षयस्त्रिंशद्देवी द्वादशकं तथा हतवैशेषोऽनर्हो दोषो वा चेति वार्ति तः अर्थानि पूर्वापरयोर्मध्ये षोडशा षोडश अर्थानि सप्तचंद्रवशोऽकाः पंचशतं तथा श्लोकानां चतुरशीति ॥ १५ ॥ याश्च त्रयोदशा षडमाहुतयः सप्तशतं वैतर्पणस्य चेति मंत्रविनिर्णयः मारिचकल्पे अंगलंडुदितं दंतकीलकफ

वैश्वर्यं त्वया यश्च वरोऽस्मत्तो भिवांछितः तं प्रयच्छामि संसिद्धौ तव ज्ञानं भविष्यति ॥ १५ ॥ मार्कंडेय उवाच इति दत्त्वा तयो देवी यथाभिलषितं वरं वभूवां तर्हि तास्यो भक्त्या ताभ्यां स भिक्षुता ॥ १६ ॥ पंचदेव्या वरं लब्ध्वा सुरयः क्षत्रियर्षभः सूर्याज्जन्म समासाद्य सावर्णिर्भविता मनुः ॥ १७ ॥ इति मार्कंडेय पुराणे सावर्णिके मन्त्रे तरे देवी माहात्म्ये वरप्रदाने नाम त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥ देवी माहात्म्ये सावर्णि मन्त्रे तरे मष्टमं समाप्तम् ॥

तदंतथा अंगलं कीलकं चारो पठित्वा कवचं पूरेत् राविसक्तं पठेदादौ मध्ये सप्तशती स्तवं प्रोते वज्रपुनी पंतदेवी सक्तमनु तमे पंचसंपुदितं स्तोत्रं सर्वकामार्थसिद्धिदं अंगलं हृदये यस्य सवज्रकवचः सत्त भविष्यतीति निश्चित्य शिवे नरचितं पुरा कीलकं हृदये यस्य स कीलितमनोरथः भविष्यति न स देवानां नृणां शिवभाषितं शतमादौ शतं चांते जपेन्मंत्रं न वाह्यं चण्डीस

मप्राप्ती मध्ये सप्तशती पुरा हतः सकामैः संप्रसेन्ये निष्कामैः समुद्रविनायकहोष ३२.

प्रोक्तमवचरति सावर्णिकमिति १२ शिवहत्यामाहात्म्यं सर्वेश्वरस्य महादेवस्य हतत्वरूपं ३ पवन्तु कर्मण्यन्यदवतारयति
 मार्कण्डेय उवाच सावर्णिकमिदं प्रोक्तं सम्पद्यन्ते तरेतव तथैव देवीमाहात्म्यं महिषासुरनाश
 ने १ उत्पन्नयस्तथा देव्यामाहात्म्यं च महादेव तथैव संभवेदेव्याश्चासुराया यथा भवतः २
 शिवहत्याश्च माहात्म्यं वधं संभनिसंभयोः रक्तबीजवधश्चैव सर्वमेतन्न बोदितं ३ श्रूयतां
 मुनिशार्दूल सावर्णिकमथापरं दत्तपुत्रश्च सावर्णिभावीयानवमो मनः कथयामि मनो
 लस्यये देवो मुनयो नृपाः ४ पारा मरीचिगर्भाश्च सुथमाणास्तथा सुराः पतेत्रिधा भविष्य
 न्ति सर्वे द्वादशाका गणाः ५ तेषामिन्द्रो भविष्यत्सु सदृशात्तो महाबलः अद्भुतो नाम कूली
 श्रीगजेन्द्र परवाहनः ६ सोमं तं कार्तिकेयो यो वक्रिपुत्रः पद्माननः अद्भुतो नाम शक्रो भा
 वीतस्यो तरे मनोः ७ मेधातिथिर्वसुः सत्यो ज्योतिष्मान्युतिमांस्तथा सप्तर्षयो न्यः सव
 नस्तथा न्योदयवाहनः ८ धृष्टकेतुर्वर्हकेतुः पंचदक्षो निरामयः पृथुश्च वास्तवाचि
 ष्माभूरिपुत्रो हृदहलः पते मुते सतास्तसदत्तपुत्रस्यैव नृपाः मनास्तु दशमस्या नृ
 णामन्वेतरे हिज ९ इति दत्तपुत्रसावर्णिमन्वेतरे नवमे ॥

श्रूयतामिति भावी भविष्यः ४ पारा देवो देवास्त्रिधा द्वादश गण सहिताः प्रत्येकं भविष्यंतीत्यर्थः ५ ६ ७ ८ ९ दशमे मन्वेतरे ॥

मा.
पु.टी.

३२१

रं प्रतिज्ञातं दर्शयति मन्त्रंतरे च दशम इत्यादिना ॥ देवानां प्राणशान्तायिष्ठात्तृणो शतं ॥ सहस्राक्षवज्रित्वादिभि

मन्त्रंतरे च दशमे ब्रह्मपुत्रस्य धीमतः सखा शिनो निरुहाश्च द्विप्रकाराः सुराः सस्ताः ॥

यत्प्राणानां शान्तं भावितं देवानां तदा शान्तं शान्तं संख्यादिते देवा भविष्या भाविनो मनोः ॥

प्रातिरिन्दस्तदा देवः सर्वरिन्दगुणोर्भुतः सप्तर्षीश्च निबोधन्त्ये भविष्यति वेतदा ॥ १३ ॥ आ

यो मूर्तिरविष्माश्च सकृती सत्य एव च नाभा गोप्रतिमश्चैव वसिष्ठश्चैव सप्तमः ॥ १४ ॥ स

दो ब्रह्मा तमो जाश्च भूरिषेणश्च वीर्यवान् शतानीको यदृषभो निरामिञ्चोत्तयदृषः ॥ १५ ॥

भूरिपुत्रः सपार्श्वश्च तस्यैतनयामनोः भविष्याथर्मपुत्रस्य सावर्णस्या तरेष्पृणः ॥ १६ ॥

इति ब्रह्मपुत्रपुत्रमन्त्रंतरे दशमे विद्वंगसाः कामगाश्च निर्वाण रतयस्तथा द्विप्रकारा

भविष्यति एकैकसिंशको गणः ॥ १७ ॥ मासर्तुदिवसा ये तन्निर्वाण रतयस्तु ते विद्वंगमा

रात्रयोपमो रूताः कामगा गणाः ॥ १८ ॥ इन्द्रादृषा रेवा भविता तेषां प्रख्यातविक्रमः दवि

विष्माश्च वरिष्ठश्च रुष्टिरन्यस्तथा रुणिः ॥ १९ ॥ निश्चरश्चानये चैव विष्टिरन्यो मदा मुनिः स

गुणैः ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ प्रकारं मन्त्रंतरे निरूपयितुमा विद्वंगमा इति ॥ १७ ॥ तेषामधिकारं विभजते मासर्तु इति गुरुते.
भयप्रागतामो रूताः ॥ १८ ॥ मुनीन्द्रो यति दविष्मानिति सार्थेन ॥ १९ ॥ अनेन इति विष्टि विष्टि गणम् २० ॥

३२१

२१ द्वादशो मन्त्रे तदेव क्तं प्रतिजानीते द्वादशो इति सवर्णापवसावर्णाः पूर्वेषामनुसमानवर्णत्वात् सर्वमनुवः सावर्णापव २२ २३ २४ २५

सर्वत्रगः सुशर्मा च देवानीकः पुत्रद्वहः ते मथ त्वा दृष्ट्वा पुत्रं भाविनस्तत्सुतान्दपाः २१ इति धर्म
पुत्रमन्त्रे तदेव कादशं द्वादशो रुद्रपुत्रस्य प्राप्ते मन्त्रे तदेव मनोः सावर्णापवसावर्णाः देवानुनयश्च पृष्ट
घतान् २२ सुकर्माणाः सुमनसो ददितारो हितास्तथा सुवर्णाश्च सुरास्तत्र पंचैते दशाकाग
णाः २३ तेषां मिन्द्रस्तु विसेयस्तथा मामदावल्ः सर्वैरिन्द्रपुरैर्युक्तः सप्तर्षी नपि मे पृष्ट
युतिस्तयस्त्री सुतपास्तपो मूर्तिस्तपो निधिः तपो रतिस्तथैवान्यः सप्तमस्तु तपो धृतिः २४
देवानुपदेवश्च देवश्रेष्ठो विद्वरथः मित्रवान् मित्रतिन्द्रश्च भाविनस्तत्सुतान्दपाः २५ रुद्रपुत्रम
न्त्रे तदेव द्वादशं त्रयोदशस्य पर्याये रौचाख्यस्य मनोः सुतान् सप्तर्षीश्च नृपाश्चैव गदक्ते
निशामय २६ सुधर्माणाः सुरास्तत्र सुकर्माणास्तथापरे सुशर्माणाः सुरास्तत्र सप्तमस्तु
सुनिसत्तम २७ महावलो महावीर्यस्तेषां मिन्द्रो वृहस्पतिः भविष्यत्यथ सप्तर्षीनादतो
मे निशामय २८ धृतिमानयथैव तत्त्वदर्शी निरुत्सुकः निर्मादः सुतपाश्चान्यो निष्पु
म्यश्च सप्तमः

त्रयोदशो मन्त्रे तदेव प्रतिपादयति त्रयोदशसेति पर्याये परिवर्तते रुचेः प्रजापतेरयमं रौचाः गर्गारित्वा च २९ ३० ३१ ३२ ३३ ३४ ३५ ३६ ३७ ३८ ३९ ४० ४१ ४२ ४३ ४४ ४५ ४६ ४७ ४८ ४९ ५० ५१ ५२ ५३ ५४ ५५ ५६ ५७ ५८ ५९ ६० ६१ ६२ ६३ ६४ ६५ ६६ ६७ ६८ ६९ ७० ७१ ७२ ७३ ७४ ७५ ७६ ७७ ७८ ७९ ८० ८१ ८२ ८३ ८४ ८५ ८६ ८७ ८८ ८९ ९० ९१ ९२ ९३ ९४ ९५ ९६ ९७ ९८ ९९ १०० ॥

मा.
पु. टी.
३२२

तस्यैवास्मन्नोःसुताः ३१ आदितः सप्तपिकः शततमोऽथायः सौम्यसमन्तराधिकारप्राप्तिः पितृप्रसादितिप्रपञ्च
विप्रजापतेः पितृसुबोदीरणतत्प्राप्तिरितिप्रतिपादयति रुचिरिति यत्रसूर्योऽस्मिन्नस्मत्प्रशोतेऽशीलंयस्येत्यनेनयाया
वरवानप्रस्थधर्मविष्टयाष्टधिवीमिमोचचार १ अनग्निंश्रोतस्मार्ताग्निदीनेऽनिकेतंष्टदृश्यं एकस्मिन्नेवाहनिष्ठा.
वस्योऽहमाश्रयोयस्मात्पवविमुक्तः संगेयेन तस्मरुचेः पितरोमुनिप्रोचुरित्यन्वयः २ पुरणः पावनत्वात्तदाराणां

322
चित्रसेनोविचित्रश्चनयभर्निभयोदृढः सनेत्रः तत्रवेपथुसुरशमैवतत्सुताः ३१ इतिमार्क
येरयपुराणेमन्वेतरेनिष्परोरौच्यमन्वेतरवर्गानेनामप्रथमोऽथायः १० मार्करोरयउवा
रुचिः प्रजापतिः सर्वेनिर्मेमोनिरहेकतः यत्रास्ममितशायीचवचारष्टधिवीमिमो १ अनग्नि
मनिकेतंतेतमेकाहावसथाश्रये विमुक्तसंगेतदृष्टाप्रोचुस्तमितेशमुनि २ पितररुचुः वत्सक
स्मात्त्वयापुराणेनकृतोदारसंग्रहः स्वर्गापवर्गदेतत्वादन्यस्तेनानिषेविना ३ गृहीसमस्त
देवानापितृणांचतथाहारा ऋषीणामतिथीनोचकर्वन्लोकानमश्नुते ४ स्वाहोच्चार
णतोदेवान्सथोच्चारणतः पितृन् विभजत्यन्नदानेनभूताद्यानतिथीनपि ५

संग्रहः परिग्रहः पुराणहेतुः स्वर्गापवर्गदेतत्वादिति तेनविहितेनकर्मणाविना तववंधपवफलित्यतीत्यर्थः यत्तदे
वविषदयति गृहीतिदेवादीनामर्दणोपज्ञाकर्वन्निर्गन्तान् लोकान्माश्नुतेप्राप्नोति ४ तदेवादीनांज्ञाप्रकारेविभजते
स्वाहोच्चारणतश्च पतेनपंचमहायज्ञानुष्ठानात्स्वर्गादिप्राप्तिर्दृष्टवतीतीतिदर्शितम् ५ ॥

भवोस्तु देवादीनामान्तराभावननिष्कलमेव कर्माकुर्वन्त्वात्मानं वधात्वेवेत्याह सत्वमिति पंचमहायज्ञानामृतामोचकानामन
नुष्टानादंभमेवमुत्पाशयादृढयप्रीतिभावः ६ विहिताननुष्ठानावनिरर्थमेवसुर्गप्राप्तिप्रयासइत्याह अनुत्पाद्येति देवान्येतेऽपि
तन् आद्वैतसंतर्प्यविहितं पंचमहायज्ञानतत्साधनभूतं दृष्टाश्रममुकृत्वा मौढ्यात्सूक्ष्मभावेनैवसुर्गतिं गंतुमिच्छसीत्य
त्ययः ७ तवतुविहितानुष्ठानविमुक्तसत्त्वैशपवोभयोर्लोकयोः फलिनइत्याह क्लेशमिति एककेकेवलं क्लेशमेव
मन्यामः अत्र तदाश्रितेवर्त्मनि तमेव क्लेशमिदामुत्रापि दर्शयति भवेदितितवस्तस्य नरको भवेत् अन्यजन्मानि चैत

सत्त्वं देवादृष्टादभ्यं वन्यमस्मन्तरादपि अवाप्नोषि मनुष्येभ्योभूतेभ्यश्च दिनेदिने ६ अनुत्पा
यसतां देवानसंतर्प्यपितृस्तथा अकृत्वा च कथं मौढ्यात्सुर्गतिं गंतुमिच्छसि ७ क्लेशमेव
ककेषु च मन्यामोच भवेत्तव मृतस्य नरकस्तदक्लेशमेवान्यजन्मनि ८ रुचिरुवाच परिश्र
होहि उः स्वायपापायाभोगतिस्तथा भवत्येतामया पूर्व न कृतोदारसंग्रहः ९ आत्मनः संग
मायोयं क्रियते च नियंत्रणात् समुक्तिहेतुर्न भवत्यसावपि परिश्रदान् १० ॥

न विहितकर्माभावेन दादिसादिभावात् क्लेषवकलिष्यतीति तत्त्वया दृष्टाजन्मोभयलोकचावनेन कर्तव्यमिति भावः ८
तत्र दृष्टाश्रमपरिश्रमस्य तत्त्वज्ञानविशेषवित्तपैकहेतुत्वमाह परिश्रदइति हि प्रसिद्धो परिश्रदो गृह्याश्रमथर्मोपयोग्यथना
दीनासंग्रहः उः स्वायक्लेशाय अर्जनरत्नराजयोपभोगादिषु दुःखैकास्पदीभूतत्वात् सेवादयोऽसृज्जनोपायाः सेव
कानुः स्वाकुर्वन्ति तर्जननत्स्मया विकर्मानुष्ठानात्पायाय च तथा तेन विकर्मानुष्ठानात्स केन प्रकारेणाभोगतिर्नरको
भवति अतो हेतोर्मया पूर्व विवाहोपयोगिनि काले दभाराणां संग्रहो न कृत इत्यर्थः कर्मणां विद्यात्मकत्वात् न तच्छ्रेयः ।

भा.
पु.टी.
३२३

ग्रंथे तमः प्रविशन्ति ये प्रविद्यामुपासत इति श्रुतेरिति भावः १ किंच न केवलमयोगतिहेतुवेव वारसंयमो यावता त
तज्ज्ञानांतरायभूतश्चेति प्रतिपादयति आत्मन इति मनसोत्तनियंत्रणादिदियनिग्रहायः संयमः कियते स पवसु
क्तिहेतुर्भवति न कर्मानुष्ठानं न कर्मणान्प्रजयाधनेन त्यागेनैकेनामृतत्वमानसुः परेणानां कनिहितं गुह्यं विभ्रान
तेयद्यतयो विशंतीत्यादीनि श्रुतिवाक्यानि कर्मणामोत्तं प्रतिनिमित्तं भवति षेथकानि कर्मणा वद्यते जंतुर्विद्यया च
प्रमुच्यते तस्मात्कर्मन ऊर्वेति यतयः पारदर्शिनः कर्मणा जायते मर्त्यो मूर्तिमात्स्योऽप्यात्मकः विद्यया जायते नित्य
मवयं सव्ययात्मकः कर्मणा ये प्रशंसन्ति सत्त्वबुद्धिभयानराः तेनैते देहजातानि रमयंत उपासते इत्यादीनि स्मृतिवाक्या

प्रज्ञात्पतेतु दिवसं यदात्मानिष्परिग्रहैः समत्वयंकदिग्धोपि हृतांभोभिर्वरं हितत ॥ अ
मेकभवसेभूतकर्मयंकां कितो बुधेः आत्मा सहासनातोयैः प्रज्ञात्पोनियते दिव्यैः ११

निच किंच यो मुक्तिहेतुरात्मसंयमः सोऽपि परिग्रहात् न भवति मनसो वित्तेपेण संयमविरोधित्वादित्यर्थः १० ननु
कर्मणा विमुक्तिहेतुत्वात्त्यागो न श्रेयस्करोत्यथाप्रत्यवायहेतुत्वात् इत्याशङ्कानां दिवा सनायंकदिग्धस्य मनसो
विकर्मणा परिग्रहेणानविमुक्तिः सा हि विजातीयवासनानुष्ठानेरेवेत्यतो सहासनापरिहाराय परिग्रहं परिहाय सहा
सनानुष्ठानजलैर्मनः प्रोथनीयं तदेव च वरमित्याह प्रज्ञात्पते इति निष्परिग्रहेर्यतिभिः हृते चरित्रं कर्मणा गृप्यते
रेवां भोतिः करणैः समत्वमेव यंकोमलं तेन दिग्ध उपनिषोऽप्यात्मा मनोयत्प्रज्ञात्पते अभ्यासवैराग्याविमुक्षी कियते
तदेव च वरं श्रेयस्करमित्यर्थः तथा च मनुः अहिंसेयं दियासेनैरित्यादि ॥ अतो ज्ञाननिष्ठ एव भवेन्न कर्म पर इत्याह अने

२५
३२३

मा.
पु.टी.
३१५

पवंकर्मणोवशकर्तव्यतामभिधायोपसंहरति पवमिति प्राज्ञैः पंडितैरात्मा मनः प्रताप्यते सदा सनां भोभिर्धा
ते तेषामोच्यते पवंसति अविवेकेन विवेकाभावेनैव पापपंकेन मनो न गच्छते लिप्यते तदेवं विहितमज्वलतः
अत्यवायोत्यन्ते सत्यवंधेतोरन्यतो विनाशा संभवात् सत्यवायविरोधा मुक्तिमिच्छता योगाभ्यासा विरोधेन भित्ताट
तादिव घटा काले विहिता न्यनुष्ठेयानि यावदात्मनस्तस्मात् भवति तादृशस्यापि तावत्कर्मण्यनुवर्तते यावत्पार
थक्यमवेगप्रादेहयात्रा नुवर्तते इति बोध्यं १० नत्वस्येतमः प्रविशति ये प्रविद्यामुपासते इत्यादि प्राप्ता कर्मा विद्या
त्मकत्वा न्नियते तो किमिति मातृदिवा यज्ञानैक निष्टकर्म मार्गे प्रयोजयथेत्याशंकते अविद्येति हे पितामहाः १८

पवं प्रताप्यते प्राज्ञैरात्मा वंधश्च मोच्यते नत्वेवमविवेकेन पापपंकेन गच्छते १० रुचिर
वाच अविद्यापमते वेदे कर्म मार्गः पितामहाः तत्कथं कर्मणो मार्गे भवेतो याजयंति माम्
पितरमुचुः अविद्या सत्यमेवैतत्कर्म नैतन्मृषावचः किंतु विद्या परिप्राप्तौ हेतु कर्म न संश
यः विहिता करणा तुं भिरसद्भिः क्रियते तयः संयमो मुक्तये सौते प्रत्युता योगति प्रदः २०

नचैकेनैव वेदेन वज्रापोरुषे ये एते क्लंवा कृदयं कर्म विद्याज्ञान निष्ठा च विषयाधिकारिभेदेनेव्यवस्थितं किंते
कस्यैव पुरुषस्य भवेदेतदेतु मद्भावेन प्रवर्तते इत्याशयेनार अविद्येति मोक्षसाधनभूता विद्याज्ञानं विद्यतरण
हृषमुपायनयत्कर्म विद्याप्राप्तौ हेतु इत्यनयो रगां गिभावलक्षणः समुच्चयः सिद्ध इति १९ नचैकैवलज्ञाननि
ष्ठया मुक्तिरित्याह विहिता करणादिति असद्भिर्वेदविहिताननुष्ठानादसतिष्ठेयो मुक्तये संयमः क्रियते सप्रत्यु
ता योगति प्रदः तथा च श्रुतिः ततोभूय पवततमाये विद्यायां रता इति नित्यकर्मा नुष्ठाने विना कवेलादात्मता

तद्विषयः प्राप्ति संज्ञ फलभावावपवकेवलं किंतु नित्यकर्मणा सत्यवायविरोधा मुक्तिमिच्छता योगाभ्यासा विरोधेन भित्ताट
तादिव घटा काले विहिता न्यनुष्ठेयानि यावदात्मनस्तस्मात् भवति तादृशस्यापि तावत्कर्मण्यनुवर्तते यावत्पार
थक्यमवेगप्रादेहयात्रा नुवर्तते इति बोध्यं १० नत्वस्येतमः प्रविशति ये प्रविद्यामुपासते इत्यादि प्राप्ता कर्मा विद्या
त्मकत्वा न्नियते तो किमिति मातृदिवा यज्ञानैक निष्टकर्म मार्गे प्रयोजयथेत्याशंकते अविद्येति हे पितामहाः १८

केवलज्ञाननिष्ठयाचभक्तानुसृत्यतेवेदोक्तकर्मणोविधानादित्याह प्रज्ञातयामीति आत्मानेमनः प्रज्ञातयामितत्संयमादिने
भवान्मन्यते केवलतवाभिमानमात्रमेवेतत्त्वकपोलकल्पितत्वात् विहितानोवेदोक्तानामकरणदननुष्ठानादुद्भूतैः पापैरेतै
रायैः किंनुविदस्यसे किंनुइतिवितर्के तथाचयाज्ञवल्गः अनुवातोयथावक्रिर्ध्यायमानोविनश्यति तथाकर्मविहीनस्तु
ज्ञानायिः संप्रणश्यति तस्मादाश्रमिभिः पुंभिर्नित्यं यत्तौ परीतिभिः नित्यं नैमित्तिकं कर्म करणीयमतेद्वितैरिति कर्मणोव
पपकतेव्यतथास्तेयः साधनताभिहितेति ११ नन्वाविद्यकं कर्म कथं विधायाहेतुत्वमुपगच्छतीत्याशकायामाह अवि
द्यापीति अभ्युपायेन फलानभिसन्धानात्मकेनानुष्ठिताश्रमविद्यासु प्रकारायमुक्तयेसायते अन्यायतः फलाभिसन्धानेनसात्र

प्रज्ञातयामीतिभवात्त्वसात्मानंतमन्यते विद्विक्करणोद्भूतैः किंनुविदस्यसे ११ अविद्या
सुपकारायविषयमायतेन्दुणाम् अनुष्ठिताभ्युपायेनवंधायान्यायतोदिसा १२ तस्माह
त्सुलङ्गरुघ्नत्वेविधिवद्वारसंग्रहे माजन्मविफलंतेस्तुप्रसंप्राप्यतलौकिकं १३ रुचिरु
च बृहदोत्तंसाप्रतकोमेपितरः संप्रदास्यति भार्यातथादरिद्रायडक्करोदारसंग्रहः २४

ष्टिताचेदण्वंधायेतिपुक्तमुक्तं प्राक् पंचर्गादानैरशुभंनुदत्पनभिसन्धितैरित्यादि तत्रट्टांतःविषयवदिति यथाविषयु
पायेनोपभुक्तं गदादिनाशायतेअनुपायेनानुष्ठितं दस्यतेतथा कर्मणादेतुनाज्ञानंहेतुमत्प्रप्राप्तयेकल्पतेनेत्वकमेक
पृथक् तथाचोक्तं ज्ञानकर्मसमायोगात्परंप्रामोतिपुरुषः पृथग्भावाज्ञसिद्धोते उभेतस्मात्तमाश्रयेदिति तथाज्ञानं
प्रधानेनतु कर्महीनेकमप्रधानेनतुविहीने तस्मादभावात्तुभवेत्प्रसिद्धिर्नसोक्तोपहृदः प्रयातीति १२ उक्तमुपसंहर
ति तस्मादिति लौकिकंपंचर्गामोचनादिकमसंप्राप्यानुमोच्य १३ मेमत्संबृहस्पतिः स्वस्ववडक्करोदारसंग्रहश्च १४॥

मा.
पु.टी.

३२५

पतनेऽप्राहानुष्टात्प्रज्ञाभावात् नरकगमनं भावि भवतश्च तथैवायोगतिर्निरयः भवित्री नोस्माकं वचोनाभिने
रसीत्युभयप्रेषकस्त्वष्टु कृताननिष्ठा मा भवेत्यर्थः २५ वाताह तावातेनाह ता नाशिताः २६ आदिनोष्टाधिकः श

पितरगुः प्रस्माकं पतने वत्स भवतश्चाप्ययोगतिः नूनं भावि भवित्री च नाभि नन्दसिनो
वचः २५ मार्कण्डेय उवाच इत्युक्त्वा पितरस्तस्य पश्यतो मुनि सत्तम वभूवुः सदसा दृष्ट्वा
दीपावाताहता इव २६ इति श्री मार्कण्डेयपुराणे शौचो मन्वेतरे पितृपदेशो नाम द्वितीयो
ध्यायः १८ मार्कण्डेय उवाच स तेन पितृवाक्येन भूषा मुहिम्नमानसः कन्याभिलाषी वि
प्रर्षिः परिवश्राममेदिनी १ कन्यामलभमानो सौ पितृवाक्याग्निदीपितः चिन्तामवापमह
तीमतीवो हि मुमानसः २ किंकरोमि क्व गच्छामि कथं मेदारसंश्रुतः त्विप्रं भवेन्मत्पितॄणां
ममाभ्युदयकारकः ३ इति चिन्तयत्तस्तस्मैतिर्जाता महात्मनः तपसा राययिष्णामिव स्मा
णो कमलोद्भव ४ ततो वर्षशतं दिव्यं तपस्ते पे स वेधसः आराधनाय स तदा परं नियमसा
स्थितः ५ दिदृक्षुः सुचिरं कालं महर्षिः कमलोद्भव तत्राचचार विपुलं तपः परमदारुणं
६ ॥

ततमः १२ मत्पितॄणो मम चाभ्युदयस्कारको हेतुः १ ४ वेधसो ब्रह्मणः ५ परमदारुणमिति शीते प्राकण्डमयः

श्रीमो पंचांगिः कृष्णस्वसारखाट् ६ ॥

३२५

सुमात्मानं ७ गतिं परायणं ८ क्रियाः कर्माणि कृतासंप्रदायेन प्रतिष्ठाप्य ९ सिद्धिं मुक्तिं १० अभिधाय संकल्पिता महाः पित
रः ११ रुचिः रुचिः प्रवक्तान्मयस्य विविक्तेषु हेयवित्रेषु लिनेतरे पितृतर्पणं श्राद्धं १२ श्राद्धतः संप्रदः प्रयतः पूनः १३

ततः स्वेदर्शयामास ब्रह्मालोकपितामहः उवाच तं प्रसन्नोऽस्मीत्युच्यतामभिवाञ्छितं ७ ततोऽसौ
प्रणिपत्याह ब्रह्माणं न गतौ गतिं पितृणां वचनात्तेन यत्कर्तुमभिवाञ्छितं ८ ब्रह्माचाह रु
चिं विप्रं श्रुत्वा तस्याभिवाञ्छितं प्रजापतिस्त्वं भवितास्त्रष्टव्या भवता प्रजाः ९ सृष्ट्वा प्रजाः स
तान् विप्रसमुत्पाद्य क्रियासु स्या कृत्वा कृताधिकारस्त्वं ततः सिद्धिमवाप्स्यसि १० सत्त्वं यथोक्तं
पितृभिः कुरुदारपरिश्रुते कामं चेदमभिधाय क्रियतां पितृपूजनम् ११ तयवत्तृष्टाः पितरः
प्रदास्यंति तवे सितान् पत्नीसतांश्च संतृष्टाः किं न दयुः पितामहाः १२ मार्कंडेय उवाच शृणु
ष्विव च नं श्रुत्वा ब्रह्मणो व्यक्तजन्मनः नद्या विविक्तेषु लिने चकार पितृतर्पणं १३ तृष्टावच
पितृन् विप्रः सत्त्वं रभिस्रष्टाह तः पकाग्रः प्रयतो भूत्वा भक्तिनश्रात्मकन्धरः १४ रुचिरुवाच
नमोऽहं पितृभक्तायेव संप्रति देवताः देवैरपि हितर्प्यते ये श्राद्धेषु संपोत्तरैः १५

ज्ञानप्रशान्तामनः कन्धरावयस्य १५ अग्निदेवता अग्निष्टा देवता देवानामपि पूज्यता देवपितरः सुधामृतमुत्तरं येषां ते ईदृशौस्त

मा.
पु.टी.
३२६

नमस्तथात्मावतः मनोमयेः मानसिकैर्देवैः १६ उपहारैः प्रोक्षणाप्रधानैर्देवैर्देवैः १७ तन्मयत्वेन तदात्मकत्वेन ऋ-
द्दिनिधिसम्पत्तिं प्राप्तेतिकीमनसुरां परासुत्रमा १८ अभीष्टान्प्रियानलोकान्तरादीन् पुत्राश्च प्रदातुं शीलं येषां तान् १९
प्राजापत्यप्राजापतीनामापि पत्यंतस्य प्रदायिनः २० अरण्यवासिभिर्वा नश्येः वन्यैर्देवैर्देवैः यतो निरुद्धादोरायेः

नमस्तेहंपितृस्वर्गेयेतद्यंतेमहर्षिभिः आहैर्मनोमयेर्भक्ताभुक्तिमुक्तिमभीप्सुभिः १६ नम-
स्तेहंपितृस्वर्गेसिद्धाः संतर्पयंतियान् आहेषुद्वैः सकलैरुपहारैरनुत्तमैः १७ नमस्तेहंपि-
तृभक्त्यायेर्च्यते गुणकैरपि तन्मयत्वेन वाञ्छद्भिर्ऋद्दिमात्येति कीपरा १८ नमस्तेहंपितृ-
न्मर्त्यैर्च्यते भुविये सदा आहेषु प्रदयाभीष्टलोकपुत्रप्रदायिनः १९ नमस्तेहंपितृन्विप्रै-
रर्च्यते भुविये सदा वाञ्छिताभीष्टलाभाय प्राजापत्यप्रदायिनः २० नमस्तेहंपितृन्मैवैतं प-
तेराण्यवासिभिः वन्यैः आहैर्यतादोरैः स्तपोनिर्भूतकिल्बिषैः २१ नमस्तेहंपितृन्विप्रैर्नैहि-
कव्रतथारिभिः ये संयतात्मभिर्नित्यं संतर्प्यंते समाधिभिः २२ नमस्तेहंपितृन्प्राहेराजत्या-
स्तर्पयंतियान् कव्यरशोषैर्विधिवद्भोक्तव्यफलप्रदान् २३ ॥

तपसानिर्भूतं किल्बिषं पापं यैः २१ निष्ठाव्रतगणितिसुखाग्रागतं व्रतं पारयितुं शीलं येषो संयतात्मभिर्निरुद्धमानसैः
समाधिभिरेकाग्रैस्तर्प्यंते २२ राजत्याः क्षत्रियाः लोकत्रयसफलमापि पत्यंतस्य कर्षेणाददतीति तान् २३ ॥

स्वकर्मसकृद्विवागिज्यादिषुभिरतैः पुष्पादिभिरर्च्यते २५ सशोभनः कालो विद्यते येषां ते २५ स्वधापित्रं तदा हारो येषां त
त्तादं भादयोयैः २६ रसातले पाताले २७ तत्रैव पाताले जलस्रवणप्रधाना नागाः तदमे सर्पाः सविषाः २८ प्रतीच्छंतु प्र.

नमस्ते हं पितृन्वैश्वैरर्च्यते भुवि ये सदा स्वकर्माभिरतैर्नित्यं पुष्पधूपान्नवारिभिः २५ नमस्ते हं पि
तृन्प्रादे ये शूद्रैरपि भक्तिः संतर्प्यते जगत्पुत्रा नान्नाख्याताः सुकोत्तिनः २५ नमस्ते हं पितृन्प्रादेः
पाताले महासुरैः संतर्प्यते स्वधादारा रूपदे भूमदेः सदा २६ नमस्ते हं पितृन्प्रादे रर्च्यते ये रसात
ले भोगैरशेषैर्विधिवन्नागैः कामानभीप्सुभिः २७ नमस्ते हं पितृन्प्रादेः सर्पैः संतर्पितान् सदा
तत्रैव विधिवन्मंत्रैर्भोगसंयसमन्वितैः २८ पितृन् नमस्ये निवसेंति साक्षाद्ये देवलोके च तेषां त रि
ते महीतले ये च सुरादिभ्यो ज्ञास्ते मी प्रतीच्छंतु मया यनीतम् २९ पितृन् नमस्ये परमात्मभूता ये वै
विमाने निवसेंत्यमृताः यजंतियानमस्तमलैर्मनोभिर्योगीश्वराः क्षयाविमुक्तिहेतव ३.

यनीतमुपहृतं ११ पितृणां गणाः समन्ते चामृता गणास्त्रयोमृताश्चतुर्विधाः तत्रामृतयोगविभूतानि विशेषेण त्रि
प्राप्ताः सविशेषवस्त्रस्थितयोपि परविरक्तसंभवास्तनातना न्यजायतीनां लोका न्यामावस्त्रणसदृशदिनां ते मुक्ति
मलव्यान्मलवादिनो भूत्वा जातास्ततो मुच्यते ते च कामरूपे वैराजाः प्रणिष्ठावर्तिषट्चविधं सर्वात्मकतया राजमानता

327

मा.
७. टी.
३२७
लोकसमावकाशियेभवेति विसरस्वमस्तुपुनरेनमभ्यस्तयति ३१
अस्मिन्मादे ३२७ वतोभियस्तुपुनरेनमभ्यस्तयति ३२

हिराजस्यापत्यानि च मभूमिकास्थितयोपि परात्मसामीप्यस्थितयो देवानामपि पुण्याः योगीश्वरोपासिताश्च क्लेशाव
दास्यंस्तानकर्मोत्पन्नेन मोक्षभाजनं स्वात्मानं स्वभक्तं वक्तुं वेति ज्ञानतारतम्येन तेषु भूमिका मध्यतदारंभरयोरग्रिष्ठात्वाव
हिंषरश्च अग्रिना परात्मना सह आत्माः स्वीकृताः समीपवर्तिताः केवलकर्मणो वशाप्यावर्हिषव इत्यभूता इत्यसि विधयः
पितृगणा इत्याह परात्मभूता इत्यादि ३. मूर्तगणस्य द्वितीयस्य प्रकारचातुर्विध्यं सकालिन आंगिरसाः सुसथाः सोमपा
चतुर्षु पुणेषु चतुर्वर्णानां क्रमेणाते भावनीयाः तत्र प्रथमेशोभनः शुद्धधर्मनिष्ठया सदैव कालो विद्यते येषां दिवमतीत्या
पित्रस्मलोकगामिनो वस्तुतो मूर्ता पवेति आंगिरसाश्च अंगिरसः प्रजापतेः पुत्रा अग्नीषोमसामरस्यात्मकमार्त एव
पितृत्रमस्येदिविषेचमूर्ताः स्वधाभुजः काम्यफलाभिसन्धो प्रदानप्राक्ताः सकलेस्मितानां
विभुक्तिदायेन भिसंधितेषु ३१ त्वं त्वतेस्मितरः समस्ताश्छावतां ये प्रदिशंति कामान्
स्वरत्नमिदं त्वमतोयिकं वासुतान्मशून्वानि बलं गृहाणि ३२ सोमस्यैरशिमपुण्यैकं विम्वे शुक्ले
विमाने च सदा वसेति त्वं त्वतेस्मितरोन्नतो यैर्गन्धादिनाषुष्टिमितोन्नतं ३३ येषां कृतेनौ
हविषा च त्वमियं भुजते विप्रशरीरसंस्थाः येषि इदमेन मुदं प्रयांति त्वं त्वतेस्मितरोन्नता
यैः ३४ यो ब्रह्ममोसेन सुखे रभीष्टैः कस्मै स्तिले दिव्यमनो हरेषु कालेशा केन महर्षि वर्यैः संप्री
प्रकाशवर्तिनो हविः प्राशस्म्युक्तत्वाद १। गितास्तु सुदमवयात् ३५ क्वान्यशेषाणि च यान्यभीष्टान्यतीव
विष्मंतो वस्तुतो मूर्ता पर्व स्वस्वधास्तु शोभनं सथाकारो येषां स्वधातुस्मिन्नः कामधुव लोकस्याग्रान्यपाश्च परमया
यनेषां आन्यरूपमानं हविस्तापिवंतीति पतच वस्तुतो मूर्ता पवे चतुर्थेः सोमपात्यागणाश्च हिरण्यगर्भाख्याग्रिप्रजा
पत्यपत्कर्मनिष्ठयो सं पूर्णकर्मकृत्वाट्कनिश्चयपट्या ब्रह्मात्मानुभवपुनः स्वस्वयामानसा खोलाके स्थितो वतं ते का
म्यानां कर्मणां काम्यमानफलदायिनः कामपूत्यानां निर्विशेषब्रह्म भावात्ममुक्तिदान समर्थी श्रेत्याह दिवि ये इत्यादिनां श्रे को न च त्वारोप्ये ते कर्मोत्पन्न दिव्यशरीरिणो देवानामपि

३२७
भावनीया मनुष्येषु पुण्यवर्णानुसारेण चतुर्णां वर्णाने सुक्तरूपीतनीलसूतयोपसृता पवे
ति समाजा मपि गणानां संस्कृत्याः कृतावतारालोके तत्र नाम्ना प्रसिद्धाः स्वकार्यनिर्वर्त

मासवृत्तिप्रमाणमन्तरादिहाससतिप्रादुर्भावलोपलक्षकः अष्टाकास्तिग्रन्थकानांतिस्तराण्युपलक्षकः ताश्चाष्ट
कानुष्टकाः षट् वत्सरांतेतिमहालयग्रभुदयेउत्सवे पुत्रविवाहादौनोदीमुखप्राहेन १० क्रमुदेन्दुभासःशुक्लाः नवार्कव

दिनेदिनेयेप्रतिगृह्णतेचोमासांतपूजाभुवियेष्टकास येवत्सरांतेभुदयेचपूजाः प्रयांततेमे
पितरोवत्समिं ११ पूजादिजानांक्रमदेन्दुभासोयेतत्रियाणांचनवार्कवर्णाः तथाविशोयेकन
कावदातानीलीतिभाःशुद्धजनस्ययेवै १८ तेस्मिन्मस्ताममपुष्पगंधधूपान्नतोयादिनिवेदनेन
तथाग्निहोमेनचयांतत्समिंसदापितभ्यः प्रणतोस्मितेभ्यः १९ येदैवपूर्वाण्यपितत्समिदेतोरश्व
निकव्यानिशुभास्तानि तस्मात्प्रयेभूतिसृजोभवंतिरप्येतस्मितेभ्यः ५०

एकशक्ताःकनकावदाताः पीताः नीलीनीलरंगद्वयं १८ तेनानावर्णाः १९ देवाविश्वेदेवाःपूर्वप्रथमंपूजायेषांतानिशुभे
नशुद्धमनसास्तानिउपस्तानि भूतिसृजपेच्यर्यदायिनः ५० ॥

मा
पु.टी.
३१८

आयाजनकादेवानां ज्ञानदात्वात् पुरवः देवाः पितॄणां जनकाः तेन्योन्यं पितरः तथा चोक्तं मत्स्यपुराणे यत्तेतु पितरो दे
वादेवाश्च पितरश्चैवे अन्योन्यं पितरो सेते देवाश्च पितरो दिवि यत्तेतु पितरो देवाश्च पितरश्च ये पिता पितामहश्चैव तथैव
प्रपितामह इत्यादि अत एव देवानां ज्ञानदात्वात् तदमरेशानां पूज्या गुरुत्वेन भावनीया इत्यर्थः ४१ अथैषां गणानां ह अग्नि

३२८
रत्नं सिंभूतान्मसुरांस्तथो ग्रात्रिर्नीशयंतु स्तु शिवं प्रजानाम् आ
द्याः सगराणाममरेशा पूज्यास्तृप्यन्ते तत्र प्रणतोस्मि तेभ्यः ४१ अ
ग्निष्वातावर्हिषदग्राज्ययोः सोमपास्तथा व्रजेतु तस्मिंश्चाहेस्मिन्नि
तरस्तर्पितामया ४२ अग्निष्वात्ता पितराणाः प्रांची रत्नं मेदिशाम्
तथावर्हिषदः पोतयाम्याये पितरः श्रिताः ४३ प्रतीचीमाज्यपा
स्तदुदीची सोमपास्तथा ४४ ॥

स्वात्ता इत्यादिना यत्ते मूर्ताख्याश्चत्वा अग्निष्वाग्निष्वाप्तासिष्टिपुत्रात्ता अग्निना सररतीता केवलं पित्रादीष्टिपुवर्हिपुसीदं
तीति आज्यपाहूयमानाग्निमंस्थादविष्वायिनः सोमानित्यं कर्म ते पिवंतीति नित्यकर्मापिष्वात्ता इति ४२ प्रांची दिशं
ये श्रितास्ते तस्यां पोतु याम्यादतिरास्या ४३ ४४ ॥

राक्षसादिभ्यश्चरत्तु तेषांपितृगणानामपि यो राजा ५५ अमूर्तानां त्रयाणां पितृगणानां विष्णुपितृणां सर्वेषां वा पंचगणविसे
विषभुगाराय इत्यादिनाम्नो कपंचकेनोक्ताः पूर्वोक्तैः समभिरष्टात्रिंशत्पितृगणोक्ताः पितृगणये विष्णुदयोनवगणस्ते स

रत्तोभूतविशाचेभ्यस्तथैवासरदोषतः सर्वतश्चापि पितृगणेषां यमादेतां करोमुमे ५५ विसे वि
सभुगारायो यमो यमः सनातनः भूतिकर्तृतिदोभूतिः पितृगणये गणानव ५६ कल्पाणाः
कल्पताकर्ता कल्पः कल्पतराश्रयः कल्पतादेतश्चः षड्भिमेते गणाः स्मृताः ५७ वरोवरेणोव
रदः पुष्टिदस्तुष्टिदस्तथा विष्णुपातातथायातासमैवेते तथा गणाः ५८ महात्महात्मा महि
तो महिमावात्महावलः गणाः पंचतथैवेते पितृगणपापनाशनाः ५९ सखदोयनदश्चानो
यर्मदोयश्चभूतिदः पितृगणो कथ्यते चैतत्तथा गणचतुष्टयम् ५० ॥

वतः पांतिनिशेषः ५६ ये कल्पाणादयः षड्गणाः स्मृतास्ते पांतिनिशेषः ५७ वरादयः समत्प्येचितुतरेणाववहिते
नान्वयः ५८ महादयः पंचत्प्यंतु ५९ सखदादश्चत्वारः ५० ॥

आ.
पु.टी.
३२१

पवंश्वर्कोक्तानां सर्वेषां पितृगणानां संकलने एकत्रिंशद्गणाः ५१ नवाधिकः शततमो ध्यायः तेजस उच्छ्रायमाह गग
नस्य ध्यायेः कारकः १ समासाद्य समत आकम्प २ अमूर्तीनां कामरूपाणां चैवाजादीनां समूर्तीनां कर्मात्पन्नदिव्यशरीरा
णामप्यमूर्तीनां मवसकलादीनां पवंसगणानां दीप्ततेजसां प्रकाशयुक्तानां ब्रह्मात्मैकाभावनायुक्तत्वात् अतएव.

३२९
एकत्रिंशत्पितृगणैर्व्याप्तमविलंजगत् ते मे नुत्तमास्तृप्यंत यच्छंत च शुभां मतिं ५१
इति श्री मार्कंडेयपुराणे रौच्ये मन्वंतरे पितृसखो नाम तृतीयो ध्यायः ५१ मार्कंडेय उवाच
पवंतस्तु वतस्तस्य तेजसो राशि रुद्धितः प्राड्वभूवसदसा गगनव्याप्तिकारकः १ तद्दृष्ट्वा
समहतेजः समासाद्य स्थितं जगत् जानुभ्यामवनिंगत्वारुचिः स्तोत्रमिदं मगौ २ रुचिरु
वाच अमूर्तीनां समूर्तीनां पितृगणो दीप्ततेजसां नमस्यामि सदा तेषां ध्यानिनां योगवत्तुषां
इन्द्रादीनां च नेतारो दत्तमाच योस्तथा सप्तर्षीणां स्तथा तेषां तान् नमस्यामि कामदानं ५ ॥

ध्यानिनां योगवत्तुषां कर्मणाः ज्ञानस्य संप्रणोत्तत्वात् ३ विषयो पुरा रक्षापालपितारोरुषीकारोपेव पितरो देवैर्ज
नितत्वा देवानां पुत्राः पितृभिश्चेन्द्रियैः सदैकतया निनां विषयाणां वेदपितृत्वेन ज्ञानकर्मापदेष्टारो गुरवो देवानां भाव
नीयास्तिष्ठन्ति इत्यतो वासवादीनां देवानां तत्संप्रदायेन पुनीनामन्येषां च नेतार ३ पदेष्टार इत्यर्थः मारीचः कश्यपः ५

३२१

नेहृणामन्येषामुपदेष्टृणामपिमन्वादीनां उपदेष्टृणां अस्मजलेषु नेहृन् अर्णवेषु सप्रदेसु ५ नतत्रादीनांचनेत्रन् ६ जनिह
नृजनकान् अक्षय्यस्य सदादाहृन्नमस्येहं कृतो जलिः ७ नतेषां जनकेभ्यो नमस्यति प्रजापतेरिति चतुर्थं

मन्वादीनांचनेहृणोऽस्य चंद्रमसोऽस्तथा तान्नमस्याम्येहं सर्वा नित्यं न स्यर्णवेषु च ५
नतत्राणां यदाणां च वायुम्योर्नभस्तथा यावाष्टयिव्योश्च तथा नमस्यामि कृतो जलिः ६
देवर्षीणां जनिहंश्च सर्वलोकनमस्कृतान् अक्षय्यस्य सदादाहृन्नमस्येहं कृतो जलिः ७ प्र.
प्रजापतेः कश्यपाय सोमाय वरुणाय च योगेश्वरेभ्यश्च सदानमस्यामि कृतो जलिः ८ नमो
गणेशायः सप्तभ्यस्तथा लोकेषु सप्तसु स्वयंभवेनमस्यामि ब्रह्मणो योगचतुषः ९

षष्ठी योगेश्वरेभ्यः सनकादिभ्यः ८ सप्तभ्योगणेशो वैराजादिभ्यः सप्तसु लोकेषु नेहृभ्यः पतेषाभ्यः सोमाश्वायावत्वायुषि
भुवोऽपि तत्त्वात्स्वयंभवेऽस्त्वयैव प्राडर्भताय ब्रह्मणो ब्रह्मनिष्ठाय योगस्य चतुषेऽज्ञानकर्मणोर्द्वेषेऽपि तामहायनमः ९ ॥

मा.
पु.टी.
३२६
३

सोमश्रद्धाधारः स्थानं येषां ते योगस्य कर्मणो ज्ञानस्य च मूर्तिधारयंतीति तथा ते तेषामपि जगदाधारभूता मां पितरं
मंश्रत एव जगतां जनकं १० अग्निरूपात् अग्न्याधारत्वात् अशेषतः सर्वविश्वं यतो येभ्यः सोमाग्न्याधारत्वाद् अग्नीषोम
मया लोकं ज्ञातमित्यर्थः ११ ये ते जसि सोमादीनां सोमादयो मूर्तयो येषां अतस्तदात्मकत्वाज्जगन्मूर्तयः तदुत्तीर्णत्वाद्

329
2
सोमाधारान् पितृगणान्योगमूर्तिधारंस्तथा नमस्यामितया सोमं पितरं जगतामहं १० अ
ग्निरूपास्तयेवान्मात्रमस्यामि पितृनदम् अग्नीषोममयं विश्वं यत एतदशेषतः ११ ये ते ज
सिये चैव सोमसूर्याग्निमूर्तयः जगत्स्वरूपिणश्चैव तथा ब्रह्मस्वरूपिणः १२ तेभ्यो विले
भ्यो योगिभ्यः पितृभ्योस्तु सदानमः नमोनमोनमस्ते मे प्रसीदंतु स्वधाभुजः १३ मार्कंडेय
उवाच एवं स्तुतास्ततस्तेन तेजसो मुनिसत्तम निष्प्रकमुस्तपितरा भासयंतो दिशो दश १४
निवेदितं च यत्तेन पुष्पगन्धानुलेपनं तद्भूषितान् यत्तदा दृष्टोऽप्युपरतः स्थितान् १५

स्वरूपिणश्च १३ भक्तानि प्रायेद्योतकं पुनः पुनर्नमनं १३ तेन रुचिना तेजसः सकाशात् सेव्या मूर्तिधारणो न निष्प्रक
मुः प्राडुर्बभूवुः भासयंतो योतयंतः १४ निवेदितमुपस्तुतं सरुचिः १५ ॥

३३
१

एषकप्रत्येकं ग्राह्यः सभावनः १६ ७ सोप्रतं वर्तमानेसर्गकर्तृत्वं प्रजादीनुत्पादयितुं ग्राह्यं ग्राह्यं संप्रत्यं सभायां दिवां सं
दंसीसकुलोत्पन्नोच प्रजावंती संतामिनी १८ अत्रैव नयामेव सद्यस्तत्त्वगमेव अतिशयेन मनोरमा मनोहरा भवतः सकाशा

प्रणिपत्य पुनर्भक्त्या पुनरेव कृतानलिः नमस्तुभ्यं नमस्तुभ्यमित्याह एष ग्राह्यः १६ ततः प्र
सन्नाः पितरस्तमृचुर्मुनिसन्तमे वरेष्टुणीषेति सतामुवाचानतकन्यरः १७ रुचिरुवाच सोप्र
तंसर्गकर्तृत्वं मादिष्टं व्रजगामम सोदं पत्नी मभीप्सामिथन्यां दिवा प्रजावंती १८ पितरः
तुः अत्रैव सद्यः पत्नी ते भवत्यतिमनोरमा तस्याश्च पुत्रो भविता भवतो मनुजसमः १९ मन्वेतरा
पिपोथी मास्तु नाम्नो यो पललितः रुचेरौच्यं तिष्ठति यो यास्यति स गच्छये २० तस्यापि व
हवः पुत्रा मदावलपराक्रमाः भविष्यन्ति मुह्यन्तः पृथिवी परिपालकाः २१ त्वंच प्रजाप
तिर्भूत्वा प्रजाः सृष्ट्वा चतुर्विधाः तीर्णाधिकारोपमेतस्तुतः सिद्धिं स्यात्पुंसि २२

त १६ रुचेरुत्पन्नो रोच्यः स्वातिप्रथा २० २१ चतुर्विधा जरा पुजादयः तीर्णाः समाप्तो धिकापोयस्य सिद्धिं पुक्तिं २२

दिगणान् चतुर्विंशतिसेवत्सरान् ३१ ३२ विकलेग्रंहीनेऽपि तेऽनुष्ठितेऽनुष्ठिते हेरुचे ३३ पुरुषैः पठितं पंचदशा
द्विकीर्त्तयिष्यत्युति ३४ लिखितं पुस्तकेनित्यदापूर्वकलं तत्र गृहे ३५ पुष्टिः प्रीणना तस्या हेतुकं निमित्तं ३६ आरितोदशो

हेमंते द्वादशाहानित्यमिमेतत्प्रयच्छति शिशिरेदिगणाद्यंश्चत्तमिंस्तोत्रमिदं शुभं ३१ वसंते
षोडशासमास्तमेयेऽप्यदकर्मणि ग्रीष्मे च षोडशी वै तत्पठितं तत्तमिकारकम् ३२ विकलेपि क्लृ
तेऽप्यदस्मोत्रेणानेन साधिते वर्षास्तत्तमिरस्माकमतया जायते रुचे ३३ शरत्कालेऽपि पठितं
प्रादकालेऽप्यच्छति अस्माकमेतत्पुरुषैस्तमिं पंचदशा द्विकी ३४ यस्मिन् गृहे च लिखितं
मेतत्तिष्ठति नित्यदा सन्निधानं कृतेऽप्यदतत्रास्माकं भविष्यति ३५ तस्मादेतत्प्रया
दे विप्राणां भुञ्जतां पुरः प्रावर्णीयं महाभागे अस्माकं पुष्टिहेतुकम् ३६ इति श्रीमा
र्कण्डेयपुराणे रोच्ये मन्वन्तरे पितृवदमदानं नाम चतुर्थोऽध्यायः ॥ मार्कण्डेय उवाच ॥ तत्
स्तस्मान्नादीमध्यासमुत्तमो मनोरमा प्रस्नोचानामतर्त्तगीतसमीपे वरापराः १ सा प्रो
वाच महात्मानं रुचिं समपुरातरे प्रश्नया वनतासुभूः प्रस्नोचा ववरापराः २ अतीवैश्वर्य

शी कन्यामत्स्यतातपतावर जातावरुणपुत्रेण महात्मना ३
त्रयः १ समपुरातरे मितिक्रियाविशेषणं प्रश्नयो विनयः २ तपतापेभ्यर्वतावरोत्तम ३ ॥

मा.
पु.सी.

३३१

४ सुन्दरतात्प्रशस्तवपुर्गुक्तां उज्जहार उदधार ५ समानाद्यनिर्मममहामुनीन्वसिष्टकषपपनामदादीन् ६ तस्योमा-
नित्यांतस्परुवेः ७ पूर्वकथिताअभिहिताः ८ त्रयोदशमन्वतरेसफलाभिधानमुपसंहरति थर्मवृद्धिरिति असन्दिग्ध

तां गृह्णाणमहादत्ताभार्यार्थेवरवर्णिनी मनुर्महामतिस्तस्योसमुत्पत्त्यतितेसुतः ४ मार्क-
डेयः ५ तथेतितेनसापुक्तातस्मात्तोयादपुष्पंती उज्जहारततः कत्यामालिनीनामनामवः
नयाश्चपुलिनेतसिन्सरुचिर्मुनिसत्तमः जग्राहपाणिंविधिवत्समानाद्यमहामुनीन् ६
तस्योतस्यसुतो जज्ञे महावीर्यो महामतिः रौचोभवत्पितृर्नाम्नाख्यातो ब्रह्मधातले ७ त-
स्यमन्वतरे देवास्नया समर्षयश्चये तनयाश्चरुपाश्चैव ते सम्पक्कायितास्त ८ थर्मवृद्धि-
स्नयारोग्यं धनधान्यसुतोद्भवः नृणां भवत्सन्दिग्धमस्मिन्वतरे श्रुते ९ पितृस्तवंत-
याश्चक्रन्वापितृणां वतया गणां सर्वान्कामान्वामोतितस्य सादान्महामुने १० इति मा-
र्कडेयपुत्रो मन्वतराभिधानैरौचोत्पत्तिर्नामपंचमोऽध्यायः ११ रौच्यमन्वतरं त्रयोदशं
समाप्तम् ॥

निःसंशयं अस्मिन्वतरं रौच्ये ५ तथापि पितृस्तवस्य महिमानमाह पितृस्तवमिति तस्य सारात् तेषां पितृगणानां प्रसत्त्या १०

आदित्यपुत्रोऽश्वमेधः कृतज्ञोऽप्यायः ॥

३३१

अथ चतुर्दशमन्तरं वक्तुमुपक्रमते अतः परं विति शौच्यादनन्तरं भूतेरप्यसंभौत्यस्तस्य गर्गादित्वाद्यन् १ तस्याति कोप
नस्य मातृ चेदः शापप्रद इति चेदोत्पन्नकोपनः अल्पेप्यगसि अपराधे असौ स्यात्कनिष्ठरवाकाः २ मातरि स्यात्वापुः पर्जन्यो
मेघः अतिकर्दमं जम्बालवाकृत्यं ३ कोपनस्य कोपनस्य अति तेजसः शापादिप्रदो नैपि अतीरातपसः ४ अतवोपसं

मार्कण्डेय उवाच अतः परं तु भौत्यस्य समुत्पत्तिं निशामय देवा हं पीस्तथा पुत्रोस्तथैव स
याधिपान् १ वभ्रवांगिरसः शिष्यो भूतिर्नामा तिकोपनः चेदः शापप्रदो नैपि सुनिरागस्य
सौम्यवाक् २ तस्याश्रमे मातरि स्यान्नववावतिनिष्ठरम् नातितापं रविश्चक्रे पर्जन्यो नातिक
र्दमम् ३ नातिशीते च शीतोऽशुः परिष्करोऽपि रश्मिभिः चकार भीमा वै तस्य कोपनस्य अति ते
जसः ४ अतवश्चक्रमं हित्वा हृत्तेषां प्रमज्जन् तस्य पुष्पफलं च कुर्यात्तया सार्वकालिकं
कुरु रायश्चच्छेदेन तस्याश्रमसमीपगाः कमंडलुगताश्चैव तस्य भीता महात्मनः ५ नातिक्रे
शसहो विप्रः सो भवद्भृशकोपनः अपुत्रश्च महाभागः स तपस्य करोत्मनः ७ पुत्रकामो म
हातेजाः शीतवाता तपादतः तस्यामीति विचिंत्वा अतपस्यैव मनोदधे ८ ॥

तादयः क्रमं हित्वा पुत्रकामेणैव तस्याभूतेरात्तया सर्वपुत्रकालेषु भव ५ तस्य छंदेन वशात्तेन कुरुः तस्य मुनेः कमंडलुगताः
स्वयमेव कमंडलौ स्थिताः ६ अतिक्रेषा सहोत्सर्षणाः पुत्रार्थं मनस्तपस्य करोत् ७ शीतादिभिरादतः पीडितस्तस्यासि

उः तेषां स्यामि अथ तस्यापि तपस्यैव तपोऽपि मेव मनोदधे ८

मा.
पु.टी.
३३२

तस्यालितेनेसित्वाशयेनदेवाग्रपितच्छंदवर्तिनोभवतित्याह तस्मैदुरिति १ दूतैः शीतोष्णादिभिः अनिर्वर्त्यसाधुपि
ताग्रनवाप्येत्यर्थः संप्रवर्ततविरेमे १ क्रियासप्रतिसेवादिषु ११ अतुदतमंप्रत्येतातुच्छं विनीतंसविनयंसदोयुक्तं ३
यमवतं १२ हेप्राते आहूतोनिमंत्रितः १३ प्रतिजागरणं सावहिततयावर्तते अमतेनप्रमादहीनेनशमंशोति १४

तस्मैदुनीतिशीतायनानितापायभास्करः सभवन्मातरिश्वाचववोनातिमहामुनेः १ आ
पीडमानोदूतैश्चसभृतिर्मुनिसत्तमः अनिर्वर्त्योभिलाषंततपसःसन्प्रवर्तत १ तस्यप्राता
सुवर्चोभूयसेतनेनिमंत्रितः क्रियासप्रशान्तिनामानंशिष्यमाहमहामति ११ प्रशान्तमत्त
दतमंविनीतंगुरुकर्मणि सदोयुक्तंशुभाचारंसदांतमुनिसत्तम १२ भूतिरुवाच अद्वयं
गतिष्यामिधातुःशान्तेश्वर्चसः तेनाहूतस्त्वयाचेद्वयत्कर्तव्यंशृणुध्वतत् १३ प्रतिजागर
णंवक्त्रेस्त्वयाकार्यममाग्रमे तथातथाप्रमत्तेनयथाभिर्नशमंत्रजेत् १४ इत्यास्ताप्यतथै
त्युक्तोगुरुः शिष्येणशान्तिना जगामयज्ञंतंभ्रातराहूतः सन्परीयसा १५ सचशान्तिर्वना
यावत्समित्युष्णफलादिकं उपानयतिहृत्पर्यगुरोस्तस्यमहात्मनः १६ अन्यस्वक्रुतेक
र्मगुरुभक्तिवशानुगः प्रशान्तस्त्वावदनलोयोसौभूतिपरिग्रहः १७

परीयसाकनिष्टेन १५ यावदुपानयति तावदनलःशान्तशतिद्वयोरन्यः हृत्पर्यंश्राजीवार्थगुरोर्भृत्यानांजीविकार्थं
मितिलसते १६ परिग्रहः सेवनीयः १७ ॥

१८ दहति पापेन जलमति पाठं तरे भविता भविष्यति प्रतिपत्तयं तातयं अयवर्तमानपुत्र सकृत् संसृजते १९ पिश्ये प्रमि
 वेदी अविषसे सोऽहमशको विषमे व्यसने प्रापेन सन्नियो सति २० अन्यमग्निमया संयप्रोद्दीपितं अग्नेः स्थाने वेद्यां कराम
 लकवत्सर्वस्य भूता देवस्य ते राट्कद्रष्टा २१ निमित्तं देतुं गुरोः पापमया कृतं गुवात्ताया अप्रतिपालनरूपे २२ अथवा पावक
 तं दृष्ट्वा सो न लेशं तं शोति रत्यंतदः रितः भीतश्च भूतेर्वज्रया चिंता मायमहामतिः १८
 किं करोमि कथं चात्र दहत्यागमनं गुरोः मया घप्रतिपत्तयं किं कृतं सकृत् भवेत् १९ प्र
 प्रशोताग्निमिमपि स्थयदि पप्रपति मे गुरुः ततो मामविषसे दिव्यसने सन्नियो सति २०
 यद्यन्यमग्निमया शोदमग्निस्थाने करोमि तत् सर्वप्रत्यक्षदृग्भस्म सो वशं मां करिष्यति २१
 सोऽहं पापो गुरोस्तस्य निमित्तं को पश्यापयोः तथात्मानं न शोचामि यथा पापे कृतं गुरोः २२
 दृष्ट्वा प्रशोतमनले नूनं शय्यासि मां गुरुः अथवा पावकः क्रुद्धस्तथा वीर्यो हि स हि जः २३
 यस्य प्रभावादिभ्यंतो देवास्तिष्ठन्ति शासने कृतागसं संयायुक्ता कयानाथर्षयिष्यति २४
 मार्कण्डेयः ३० वज्रयेवं विचिंत्या सो भीतस्तस्मान्महागुरोः ययौ मतिमतां प्रष्टुः शरणां जा
 इव सक्रुहः तथा वीर्योऽपि वदति तेजस्वी २१ तदेवाह यस्येति विभ्यंतो भीतिमंतः शासने प्राप्तायां तत्र मादृशां का कथं
 त्माह कृतागसमिति विहिता पराधं केया युक्ता शायनरूपमां नाथर्षयिष्यति न नाशयिष्यति २४ जातवेदसं वक्ति २५ सप्ता
 र्चः सप्तार्चिषः यत्तज्ज्ञानसो निरुद्धचित्तः एकचित्तपकायः न्यस्ते जानुकीयेन २६

सवैकचित्तो भेदितां न सज्जातः कृतं जतिः २६

सप्तार्चिषः सप्तार्चिषः सप्तार्चिषः सप्तार्चिषः

भा.
पु. टी.
३३३

तदेवाग्निस्रोत्रं परापररूपतया सर्वावभासकचित्प्रकाशेनोकारवाचेन स्थितं पंचाग्निविधादिषु श्रुतं प्रसूति गेनम
इति मे त्रया स्थितं कार्यकारणोपाधिकयोर्जीवेष्वरयोर्वाच्यवाचकात्मकयो रूपाधिविलयेनाखण्डावबोधसच्चिदानं
दद्यनाख्यो गौहूयमानं हविर्विषुसविलापनाख्यं इति सामान्येनोक्तं विशेषतः स्मृति सर्वेषां भूतानां ब्रह्मादिसं
भयर्यतानां चतुर्विधानां भूतजातीनां साधनाय चतुर्विधा ह्यारपावकतया सर्वा सुज्ञानक्रियात्मका सृष्टिप्रवेषानर
रूपेण विषयज्ञातभावेन स्थिता य सर्वकारकतया स्थितस्यापि स्वतंत्रकर्तृतया स्थिता येत्यर्थः तथा च गीतासु अहं
वेषानरो भूत्वा प्राणिनां देहमाश्रितः प्राणापानमायुक्तः पचास्यन्नं चतुर्विधमिति अत एव महात्मने महान् विषय
व्यापी आत्मा यत्नं प्रतिबुद्धिस्वभावदेहत्रितयात्मतया तद्वापकब्रह्मात्मतया वस्थितो यस्य तस्मै तमेव संप्रणतया
पंचाग्निरूपेण स्थितमाह पकेत्यादिषु रूपेणोक्तः अग्निर्गर्भादिवः कतुत्पत्तिरपारेता निव्यते इत्यादि श्रुतेः

शान्तिरुवाच गेनमः सर्वभूतानां साधनाय महात्मने

पकद्विपंचधिषापायराजसूयेषात्मने २३

स एव वर्ज्यरूपेण द्विविधः अमृतरूपेण वा स्थितः द्विशब्दाद्वच्यो विरूपोऽपि वायुर्वागौतमाग्निरिति सूता
त्मतया वस्थितः सर्वत्र प्राणापानोर्ध्वाधो गतिप्रदत्तात्मरात्मतयेव स्थितः तथा च श्रुतिः न प्राणो न नापानेन म
र्त्यो जीवति कश्चन इति रेण त्वजीवति यस्मिन्नेतानुपाश्रिताविति ऊर्ध्वप्राणमुन्नयत्यपानं प्रत्यगस्यति मध्ये वा मनसा
सीनं विष्णुदेवा उपासते स एव चरेतः सिकपुरुषोऽग्निर्वीजपाकसाधनां चतुर्होषा विजस्य गर्भं नृपतया स्थितस्य द
शमास गर्भं हृदि साधनं स्त्रीरूपाग्निः पंचात्मकः तस्यैव चाधारतया भवादयः संस्थिता वेदितव्याः ।

यदायकधिष्ठापय अथयदेतदहरं पुंडरीकं ब्रह्मास्पदं परापरजीवेश्वरतयावस्थितः तस्मैव विभागाद्विष्णोर्जीवात्मा तत्त्वति
विष्णोर्विदाभासः पंचरूपो गार्हपत्याहवनीयादिसिविधः सभ्यग्रावसद्यश्चेति पंचविधः पतेषां च वेद्यादेषां ग्राधाराः राज
सूर्यमहास आद्रुपः षष्ठोऽग्निरिति तत्रैव प्रसिद्धं तस्याभिषेकस्थानरूपग्राधारः पीठरूपश्चाथारापेया मध्यात्मकोदिविधः
सर्वात्माग्निस्तुतः २७ तस्मैव देवानो जीवन्साधनतयावस्थितमाह नमः समस्तानां देवानां वृत्तिरायजीवनप्रदायतेषामग्निमु
खानां जीवितत्वात् अतएव शोभनं सर्वजगत्तर्पणकारितेजो यस्य शुक्रं सारं वस्तु सनातनं विष्णुभूतबीजरूपः बीजं मां सभू
तानां विदिषार्थं सनातनमिति स्मृतेः अतएव होतोः अशेषाणां कार्यकारणत्वात् सनातनं अग्नीधो मेयोनीनां जगतां स्थिति

नमः समस्तदेवानां वृत्तिरायस्तुवर्चसे शुक्ररूपाय जगतामशेषाणां स्थितिप्रदः २८ तेषु
एव सर्वदेवानां त्वयान्तं भगवान्नाविः प्रीणयन्नाविलान् देवांस्तत्प्राणाः सर्वदेवताः २९ कृतं
हविस्तव्यद्विने मे क्वचमुपगच्छति तत्तत्तुजलरूपेण परिणाममुपैति तत् ३० तेनोप
लोषधी जन्मभवत्प्रनिलसारेण शेषधीभिरशेषाभिः सखे जीवेति जेतवः ३१ ॥

प्रदस्त्वमेवेत्पथः २८ पतेदेवाह तेषु खमिति देभगवन्सर्वजगत्तर्पणाय नपाकादिषु निश्चिंशयेष्वयं युक्त त्वयैव याज्ञि
कैर्हूयमानं हविस्तत्तद्विद्वत्तुं भुक्तेवाग्रविलान् देवान्प्रीणयन्ति तर्पयति अतः सर्वदेवास्तत्प्राणास्तत्तत्तुजलरूपेण परिणाममुपैति तत् ३० तेनोप
लोषधी जन्मभवत्प्रनिलसारेण शेषधीभिरशेषाभिः सखे जीवेति जेतवः ३१ ॥

श्री.
मा.पु.
टी.
३३४

यवमग्निरष्टानामोषधीनां यज्ञसाधनत्वं देवासुरैर्नाराणामाहवितन्वत इति त्वया सृष्टा सुगोषधी घाया भूतासु सत्त
वितन्वते विरूपांति देवादीनां त्वरजस्तमः अद्वावद्विस्तत्त्वभावाद्देवादीनां प्राप्यते तर्पयति इत्युत्तराणामेवत्यः ३२
अतस्ते यज्ञानां देवाद्यो वा त्वदाथारायव अतएव सर्वस्यातितः प्रोक्तस्योनिः कारणं सर्वमयमभोक्तभोगभोग्य
तया यथात्मा पि देवाधिभूतत्वेन च सर्वात्मकस्त्वमेव ३३ किंच विष्णुस्मचराचरात्मकस्मत्तर्पणतवैव स्वाभाविकं रूपं स

वितन्वतनेरायतांस्त्वत्सृष्टास्त्वोषधीमता ये ते देवांस्तथा दैत्यांस्तद्दत्तां सियावक ३२
प्राप्यायते चेतयता सदाथाराकृताशन अतः सर्वस्योनिस्त्ववक्रसर्वमयस्तथा ३३
देवतादानेयता दैत्यागन्धर्वराक्षसाः मनुष्याः पशवो वृक्षा रुपा पतिमरी सृपाः ३४
प्राप्यायते त्वया सर्वं संवर्धयते च पावक त्वत्तपवोद्भवया तित्वय्यते च तया लय ३५ अपः
रुजसि देवत्वं त्वमस्मि पुनरेवताः पच्यमानास्त्वया ताश्च प्राणिनो पुष्टिकारणं ३६ ॥
देवेषु ते जोरूपेण कांत्या सिद्धेष्टवस्थितः विष्णु रूपेण नागेषु वा पुद्गलः पतत्रिषु ३७ ॥

प्रादिकारकं चेत्माह देवतादयस्त्वये वाप्यय्यते तप्यते संवर्धयते स्याप्यते उद्भवस्य त्रिंयांति प्राप्नुवंति लयं च त्वय्येवं
ते प्रलये प्राप्नुवंतीति द्वयो नत्वयः ३४ ३५ तदेव पुनराह अप इति ता अपः अस्मि संहरसि अपः प्राहेनापः पुरुषवच
सो भवेति चराचररूपा जीवजातीः रुजसिताश्च तत्प्राणिनां चराग्रि रूपत्वेन स्थितस्त्वग्रसि अपदाश्च तत्पदानां त्वे
हि पदानां हि पदाश्च तत्पदानां माहाराक्षेपां चाग्रि रूपत्वाद्गोहृत्वं ताश्च त्वये वा तश्चादित्वात् त्वयेव वाच्यमाना प्राणि

नोऽपुष्टेः कारुण्यमिदं ३६

तासां मेवेदेवादिषु पुष्टिमायातानां नावर्णत्वमाह देवेष्वित्यादिना तेजोवभासः कांतिर्भास्वरता यया कमनीयो भवति सि
द्धेऽमुं न विधातयः कर्मादिना संयत्नेषु नागेषु सूर्येषु विषयेषु एतन्निष्ठेषु पक्षेषु वा पुनरप्येतादृशेषु पुष्टिमान् येन निरालम्बे गगने
वायुवज्रे प्रोदुयन्ते ३० कोषो भित्तलनात्मा तत्सदृशः कामोपि रसते पत्न्यादिषु मोहो ज्ञानात्मा तरुषु चावष्टंभः पक्षेत्रे वा व
स्थानरूपः कावित्येव न त्वमसां स्थितो महीस्थितः ३८ इव त्वं सरसत्वेन वदूषी वेगात्मकः अनिले वा यो देऽग्ने त्वं न भसि ग
गने आत्मा स्वभावो व्यापित्वेन व्यवस्थितः ३९ अंतरे ह्युदायां चरसि विहरसि विषयांश्च भक्षसि पालयन् चोर्ज्वन् अंतश्च
रसि भूतेषु उदायां विद्यतो मुखः त्वयस्तत्त्वं वषट्कारं प्रो ज्योती रसो मृतमिति श्रुतेः यतो जीव रपेण तश्च रत्सर्वो ज्ञे तस्या

मनुष्येषु भवान्कोथरे मोदः पंक्तिरुगादिषु अवष्टंभो सितरुषु कावित्येव त्वं महीस्थितः ३८
जले इव त्वं भगवज्जवदूषी तथा निले व्यापित्वेन तथैवाग्ने न भस्यात्मा व्यवस्थितः ३९ त्वम
ग्रे सर्वभूतानां मत्तश्च रसि पालयन् त्वामेकमाहुः कवयस्त्वामाहुः सि विधे पुनः ४० त्वाम
एकं त्वयित्वा यत्तमायमकल्पयन् त्वया ह्यहमिदं विसेव देति परमर्षयः ४१

लयन्वर्तसे तत्त्वामेकं जीवात्मकमाहुः त्वामेव च विविधं गार्हपत्यादि रूपतया विप्रकारं कथयंतीत्यर्थः ४० त्वामष्टधा ह्यमूर्तिं प्र
कारं भूलाकादिसप्तभुवनात्मकं तदधिष्ठानपुरुषात्मकं पुरुषयत्तमकल्पयन् आद्यं सर्वजगत्कारणं सप्तस्यासत्त्वरिपयति
सप्तसमिधः कृताः देवा ययत्त तत्त्वानां अवभृत्पुरुषं पश्यंति पुरुषसूक्ते यज्ञेन यत्तमयजन्ते देवा इति पुरुषस्य यत्त तत्त्वाधनरूप
तया स्थितस्य यत्तनिर्वाहो भिहितः तेनैव च सर्वजगतामथात्मा धि देवा धि भूततया स्थितत्वाद्येन परमात्मना पुरुषरो य
समधिष्ठाता रमिष्ठा तत्तत्सदात्मकं जगदग्निः सृजतीति ४१ ॥

मा.
पु.टी.

३३५

सस्या नो यामासीनो जगत्प्रसिद्धं जगत्प्रसिद्धं जगत्प्रसिद्धं
वीजं सनातनं ५१॥

यतदेवयतिरेकेण हत्वा मते इति त्वमेव च कर्मफलहेतुरित्याह तुभ्यमिति त्वां हि जः पूजां कृत्वा स्वकर्मभिर्विहिता
कृतो गतिं प्रयातीत्युत्तरेणान्वयः ५२ स्वकर्माणां हव्यकव्याधेर्देवपितृयज्ञैः स्वधा स्वाहा इति मंत्राणामभ्युदी
रणादुच्चारणाद्भक्तिपितृलोकसत्यलोकदिकं प्रयातीति किंच जरादि रोगहेतुः प्राणिनां त्वमेवेत्याह परिणामात्मा
भुक्तपितो देवक इत्यपरिणामस्वभावो वीर्ययोग्यप्राणिनां रोगादिहेतवो भवन्ति यद्वा कामक्रोधकांतिकादिभ्यादि

त्वा मते हि जगत्सर्वं सद्यो न शेष इताशान तुभ्यं कृत्वा हि जः पूजां स्वकर्मविहितो गतिं ५३
प्रयाति हव्यकव्याधेः स्वधा स्वाहाभ्युदीरणात् परिणामात्मवीर्यादिप्राणिनाममरावि
त ५३ दहन्ति सर्वभूतानि त्वतो निष्कम्पदेतयः जातवेदस्तवैवेयं विष्णुसृष्टिर्महायुते ५
तवैव वैदिकं कर्म सर्वभूतात्मकं जगत् नमस्तनलपिरात्तनमस्तस्तुद्रताशान ५५
पावकाय नमस्तस्तु नमस्तस्त्ववाहन त्वमेव भुक्तपीतानां पावनादिश्रयावकः ५६ स
स्यानां पाककर्ता त्वं पोष्टा त्वं जगत्सृष्टा त्वमेव मेवासीत्वाश्रयस्त्ववीजं सस्पदेतुकं ५७

नाप्राणिनां प्रसिद्धे तव स्तुतयः पवभवंतीत्युत्तरेणान्वयः ५३ त्वमेव च जगद्वाहहेतुरित्याह त्वतो हेतयो ज्वालानिष्क
म्पसर्वभूतानि दहन्ति सर्वसंहारकत्वमुक्तं हेजातवेदः कर्मफलोत्पादकं तवैव सम्वन्धिनीयं विष्णुसृष्टिः देमहा
युते महाप्रकाश ५५ वेदोक्तं कर्म जगच्च त्वत्संवेत्त्याह तवैवेति सर्वात्मकत्वादिभूतिपरिगणने शक्ततया केव
वलं प्रणम्यैव सौति नमस्त इति हेग्रनलप्रविद्यमानं अलं विभूतिगणने शक्तत्वे यस्मिन् पिगात्तः कपिलनेत्रः ५५

पावकमविजाकारकं आद्यसर्वकारणविशेषपावकः पावकं भूत्यासीनं चतुर्विधानं ५५

पोषायरेह कर्मादीनां वर्धनाय तत्र कृत्ये साभावाद्भूतादिः कालोऽसि सर्वेष्टयादिषु भूतेषु ज्योतिरंतर्गतः पाकादिहेतुश्च ॥ अ
स्या आदित्यसद्भावात् सद्भावाभ्यां ललितत्वादादित्यः सूर्यः विभाज्यत्वात् जन्मस्थापनयाचनादिषु वसुः सामग्रीयस्य ४८ किंच सूर्यो
पलक्षणो न कालत्रयश्च तमेवेत्याह तमहश्चिद्विराणं सारं रेतः शुक्रं यस्यादिराणस्य हिराण्यगर्भस्योद्भवत् तन्निस्तस्य काराणं ४९
हिराण्यं हिराण्यमयमाहुं तस्य गर्भः सारं वस्तु तदुक्तं मनुना अपपवसुः सर्जदौतासवीर्यमवा सृजत् तदा दमभवद्भैमं सद्भस्वो

षोडशसर्वभूतानांभूतभव्यभवोद्यसि त्वंज्योतिःसर्वभूतेषुत्वमादित्योविभावसुः ४८ त्वमह
 स्तंतयारात्रिरुभेसन्ध्येतथाभवान् हिरण्यपरेतास्त्वंवक्त्रेहिरण्योद्भवकारणम् ४९ हिरण्य
 गर्भश्चभवान्हिरण्यसदृशप्रभः त्वंमुद्गर्तेक्षणाश्चत्वंत्वंतद्विस्तृतथात्वः ५० कलाकाष्ठा
 निमेषादिद्रुपेणासिजगत्प्रभो त्वमेतदखिलंकालःपरिणामात्मकोभवान् ५१ याजिकाम
 वतःकालीकालनिष्ठाकरीप्रभो तयानःपाहिपापेभ्यपेहिकाश्चमहाभयात् ५२ कराली
 नामयाजिकामहाप्रलयकारणम् तयानःपाहिपापेभ्यपेहिकाश्चमहाभयात् ५३

सुसमप्रभमिति हिरण्येनमूलोपादानेनसदृशीप्रभायसब्रह्मादिरक्तवर्णःसुहृतादयःकालभागाः ५० कालस्यप्रगम
न्यंतरादिपरिणामःसमावोतस्तदात्मकेभवानेव ५१ कालस्यनिष्ठांशंकरोतीति तथापापेभ्योनरकफलेभ्यः पेदिका
दिभवात्त्रितापात्मकान्महाभयात् ५२ महाप्रलयस्यहिपरोर्थावसानकालस्यसहिरण्यगर्भलयस्यकारणं ५३

लघिमातुतुतुणोलदाणंसत्रपयसाः ५० करोतिविदधातिकाममभीष्टं ५५ रोगदायिकारोगकर्त्री ५६ यतोयसाः स्फुलिं गि
साः सकाशात्कलाः पुद्गलाः संघातात्मकाजीवाजायंते यथासदीमात्पावकादिस्फुलिं गाः सहस्रशः प्रभवंतिसत्रपाः तथा दरा
दिविधाः सौमभावाः प्रजायंत इति क्रतेः ५७ शर्मदायिनी कल्याण करी विद्युत्सु रुचिः प्रीतिः दीप्तिश्च कात्याया विद्युत् रुच्यं ताः

मनोजवाचयाजिका लघिमागुणलदाणा तयानः पाहिपापेभ्यपेदिकाश्चमहाभयात् ५४
करोतिकामंभूतेभ्योयातेजिकासलोदिता तयानः पाहिपापेभ्यपेदिकाश्चमहाभयात् ५५
सध्रवर्णायाजिका प्राणिनोरोगदायिका तयानः पाहिपापेभ्यपेदिकाश्चमहाभयात् ५६ स्फु
लिं गिनीचयाजिकायतः सकलपुद्गलाः तयानः पाहिपापेभ्यपेदिकाश्चमहाभयात् ५७ याते
विद्युत् रुचिर्जिका प्राणिनो शर्मदायिनी तयानः पाहिपापेभ्यपेदिकाश्चमहाभयात् ५८ पिं गा
दलोदितश्रीवक्रसवर्णद्विताशन जहिमोसर्वदोषेभ्यः संसाराड्डरेहमाम् ५९ प्रसीदव
क्रेसमार्चिः कृषाणोदयवाहन अग्निपावकशुक्रादिनामाष्टभिरुदीरितः ६०

समात्रेहविगदतिप्रसन्नार्थलेलायमानाश्चयंते कालीकरालीचमनोजवाचसलोदितायासैवसध्रवर्णाः स्फुलिं गिनी
विद्युत् रुचिश्चदेवीलेलायमानाश्चित्समजिकारतिश्रुत्तावक्रैः शक्तिरूपावोधाः ५८ सर्वेभ्योदोषेभ्यः पापेभ्यः इहप्रसि
त्रेवजन्मनि ५९ वक्रादयः शुक्रांताः समाभिधानानिअष्टमपवमानः ६०

हे अग्रे सर्वभूतानामग्रे सृष्टारौ समुद्रत प्राडर्भत हि रापगर्भरूपेण सवेशरीरी प्रथमः सर्वैषुरुष उच्यते आदिकर्मासभूतानामिति अ
 तेः प्रसीद ३३ तिष्ठोक्ताभिर्नमस्याभिः स्तुतिभिर्मया अभिष्टुत हे अद्य यद्यविनाशित् ६१ अतयो विनाशी समुद्रिमान् प्रार्णसंपद्मान् ३ः खेन
 प्रकर्षेण सोढुं शक्यः यतोतितीव्रः तेजोवद्भलत्वात् अतितीव्रः यद्यस्यात्भवानवयोभीमं भयानकं यथाभवेत्तथा समुत्तिकः क
 ल्पांता प्रिसृतिमान् अशेषं सकारणकं लोकं चतुर्दशभुवनात्मकं हंति विनाशयति ततस्तस्मादतिवीर्यो भवतीत्यर्थः ६२ सर्वजो

अग्रे सर्वभूतानां समुद्रत विभावसो प्रसीदेति नमस्याभिः अभिष्टुत मया च य ६१ तमस्तयो व
 क्रिमचिंत्त रूपः समुद्रिमान्नुष्णसहोतितीव्रः यद्यवयोभीममशेषलोकं समुत्तिको हंति ततो
 तिवीर्यः ६२ तमुत्तमं सप्तमशेषसत्वं दत्तं उरीकस्तमनेतवीर्यः तया ततं विष्णुमिदं चराचरं
 ताशने कोवद्भुतात्मनः ६३ तमस्तयः सगिरिवरावसन्ध्या नभः ससोमार्कमसंगिचाविलं
 महोदयेर्जतरगतश्च वा उवो भवान्निभृत्पापराकोरस्थितः ६४

वः उत्तममशेषसत्वेभ्यश्चाद्युत्पन्नत्वात् अशेषाणि सत्त्वानि जीवाः जीवोपलब्धिस्थानं दत्तुं एतरीकं च अशेषाणां वेदानां वीर्यं वेदनर
 पंवलं यस्यात् चित्तकाशोददियापीति स्मृतेः ततं चासंविष्टं च एकस्त्वं विंशत्पेण वद्भुता विद्भासेषु येण प्रतिविम्बितजीव
 पेणानेकः यदैको भिमानी नाम प्रथमजोऽग्निः भरतादयः सप्तविंशतिरप्रयोनेकतया स्थिताः अत्रासिंहलोके ६३ वसन्धराश्विनी
 असंगिनकेनापि सजितं शीलं यसेति नभसो विशेषणम् अखिलं सभचक्रं जदरः कुक्षिः परयोक्तृष्टया विभूतैः सर्वेण अस्माकं कोरस्थि

६४
 विष्णुस्ततः प्रसृतपद्मानां सौम्यः ६४

महाकृतौ महायज्ञे अधरेयज्ञे वषट्कृतानि मंत्रैर्मन्त्रितानि भूतये भोगा पवर्गाय ६५ इत्यसे स्रज्जसे फलार्थं सर्गादि प्राप्तेऽर्थं वेदांगे
पुशिदादिषु यवगमयेति जानंति सर्वकालं प्रति दिनम् ६६ यजने परः तत्परः भूतेशो रुद्रः अयमापि तपतिः तां हव्यैः संतोष्य
भिमता निग्रभीक्षितानि फलान् यवा मुवेति अनेन सर्वेषां वैलोकावर्तितां वक्रिवरिवस्या परत्वं सूचितम् ६७ इह लोके उपचातेन

इता शानस्त्वमिति सदा भिष्ट्वा स्रज्जसे महाकृतौ नियमपौर्महर्षिभिः अभिष्टुतः पिवसि च सोममधरे
वषट्कृतान् यपि च हवींषि भूतये ६५ त्वं विप्रैः सततमिह ज्ञसे फलार्थं वेदांगेषु यसकलेषु गीयसे
नम् तदेतोर्यजनपरायणादि जेन्वा वेदांगान् यधि गमयेति सर्वकालम् ६६ तां ब्रह्मा यजन परस्व
थैव विस्मृते शः स्रपतिर्यमा जलेशः सूर्येन्द्र सकल सरा सरा स्रहव्यैः संतोष्या भिमत फला
न्यवा मुवेति ६७ अर्चिर्भिः परममिहोपचात उष्टं संस्पृष्टं तव जायते समस्तम् स्नानानां परमम
तीव्रमस्मना यत्सान्निध्यं मुनिभिरतीव्रमभ्यतेतम् ६८

अमु आदिना उष्टं यत्नत वा र्चिर्भिः संस्पृष्टं समस्तं सर्वं मुचि जायते तदेवा र्चिः स्पृष्टं शोथकद्वयं भस्मात्पमाह स्नानानामिति मां ब्रह्मो
मात्रेयवायवदिव वारुणमानसानां समविधानां स्नानानां मध्ये यद्भस्मना स्नानमात्रेयात्वं अतीव परममुत्कृष्टं मावितं मुनिभि
स्तदात्रेयं भस्मना स्नानं तव सान्निध्यं अतीव मुदिहेतुर्मन्यते अवब्रुवन्ते मनु अवबोधते यद् ६८

एवंस्तुवाशार्थयतेप्रसीदेति सुविश्रुतं नामयेयं यस्मिन् सुविश्रुतं मिथानं विमलातिशयिता च दीप्तिर्यस्य वैद्युतो विद्युतिभवः शायप
देन जादरसाशुद्रादीनां ग्रहणं ह्यमशनं यस्य ६५ तामिस्तेन च तैः प्रमान्ति ये ते कशेषः हे देव प्रकाशप्रक ३० आदितो ह्यदशोत्त

प्रसीद वक्रे सुविनामयेय प्रसीद वायो विमलातिदीप्ते प्रसीद मे पावक वैद्युताद्य प्रसीद ह्यश
नपादिमांतम् ६५ यत्ने वा क्रि शिवं रूपं याश्च ते सप्त हेतयः तेः पादिनस्ततो देव पिता पुत्र मित्रावरुण
४ इति श्री मार्कण्डेय पुराणे भोक्ते मन्वन्तरे प्राप्तिस्तुतिर्नाम प्रथमोऽध्यायः ११५ मार्कण्डेय उ
वाच एवंस्तुतस्तुतस्तेन भगवान् द्रव्यवाहनः जालामालाहततनुस्तस्यासीदप्रतो मुनेः १ देवो
विभावसुः प्रीतः स्तोत्रेणानेन वैदिज तं शान्तिं शारप्रणतं मे च गंभीरया गिरा २ अग्निरुवाच
परितोऽस्मि ते विप्रभक्त्ययं ते स्तुतिः कृता वरं ददामि भवते प्रार्थितां यत्नं वे सितम् ३ शान्तिरुवा
च भगवन्कृतकृत्योऽस्मि यस्तो पश्यामि इषिणम् तथापि भक्तिन प्रसन्नयतां भगवन्मम ४
श्राव्यसंगतो देवममाचार्यो निजा प्रमात् आगतश्चाश्रमेधिषां पतस्तनाये स पश्यत ५

१ शततमोऽध्यायः अग्रतः परतः १ २ तेन या ३ इषिणं श्रुतिमंतं ममाभिलषितं वरं ४ तथा सनाये सहितं धिष्णं स्थानम् ५

अपराधात्प्रादुर्भात् तेषां तद्विषयं अतिष्ठितमाश्रितं ६ अयं दपि वरं मे देहीति शेषः विशिष्टो नृत्तमः अनपत्यस्य संतानही
नस्य ७ यथा चेत्पत्न्यामो वरः मृदुको मलं अमर्षकालं अहीनं ८ यस्मै पत्न्यामो वरः येन स्तोत्रेण ९ भूय अधिकेन गुरो

ममापराधात्संप्रकृतं यत्तेयि स्थे विभावसो तत्तया पिष्टितं सो घृष्टं वत्स्य शपत्तां द्विजः ६ तथा
दपि मे देव प्रसादं कुरु चे यदि पुत्रो विशिष्टो भवतु अनपत्यस्य मे गुरोः ७ यथा च मैत्री न नये स
करिष्यति मे गुरुः तथा समस्त सत्तेषु भवतु समतो मृदुः ८ यस्मात्तं स्तोत्रेण तेनेन प्रीतिं यातो सि
मेव य स्तोत्रेण तस्य वरदो भवतु मत्प्रसादितः ९ मार्कण्डेय उवाच एतच्छ्रुत्वा वचस्तस्य त
मारद्विजसं नमस् स्तोत्रेणाराधितो भूयो गुरुभक्त्या च पावकः १० अग्निरुवाच गुरोरर्थं यतो
ब्रह्मणा चितं ते वरद्वयम् नात्मार्यं तेन मे प्रीतिस्तु यती व महा मुने ११ भविष्यते तद्विलेप
रोर्यत्पार्थितं तथा मैत्री समस्त भूतेषु पुत्रास्तस्य भविष्यति १२ मन्त्रं ताराधिपः पुत्रो भो सो ना
म भविष्यति महाबलो महावीर्यो महाप्राप्तो गुरोस्तव १३ अनेन यस्मात्स्तोत्रेण स्तोत्रेण मांस
माहितः तस्याभिलषितं सर्वं पुण्यं चास्य भविष्यति १४

भक्त्या राधितो वशीकृतः १० तेन यः ११ तव गुरोः पुत्रो मन्त्रं ताराधिपो भविष्यति १२ १४

धर्मायभविष्यतीतिशेषः १५ असन्निध्यं असंशयं १६ अयोगैः अनर्हैरपुद्गैरित्यर्थः ७ मर्त्यमनुष्मलोके ८ अदर्शनीतर्हितः

यज्ञेषुपर्वकालेषुतीर्थेज्याहोमकर्मसु धर्मायपठतामेतन्ममप्रष्टिकरं परम् १५ अहोरात्रक
तेपापंश्रुतमेतत्सकृद्भिज्ज नाशयिष्यत्यसन्निध्यंममप्रष्टिकरं परं १६ अहोमकालदोषादीन
योगैरपिवाद्भूतम् येदोषास्तानिदंसद्यःशमयिष्यत्यसंशयम् १७ पौर्णमास्याममावस्यांपर्व
समेषुचस्तवः ममैषविश्रुतोमर्त्यभवितापापनाशनः १८ मार्कण्डेयउवाच ३सुक्ताभगवा
नग्निःपश्यतस्तस्मैवेमुने वध्वादर्शनःसद्योदीपस्थोनिर्हतोयथा १९ सचशान्तिर्गतेवक्रौ
परित्यजेनचेतसा कृतकार्योमहातेजाःप्रविवेशाश्रमंगुरोः २० जाज्वल्यमानंतत्रासौगुरुयिस्ते
इताशनम् ददर्शाश्ववत्प्रापततःसपरमोमुदम् २१ एतस्मिन्नंतरेसोपिगुरुस्तस्यमहात्मनःश्री
तयवीयसोयज्ञादाजगामसमाश्रमम् २२ तस्यागतस्पर्शिषोसौचक्रेपादाभिवन्दनं गृहीतास
नश्जम्भतमाहसतदागुरुः २३ वत्सातिहार्देनयिमेतथानेषुचजंतु नवेमिकिमिदंतंवेदेत्येत
कथयाशुमे २४ ततःसशान्तिस्तत्सर्वमाचार्यायमहात्मने अग्निनाशादिकंविप्रःसमाचष्टयथा
तथं २५

निर्हतःशान्तः १९ २० जाज्वल्यमानमत्यर्थंजलंतं २१ यवीयसोवज्रस २२ २३ अतिहार्दं अतिप्रेम २४ समाचष्ट्यकथयत् २५

मा ७
टी
३३१

संपरिषज्यसमातिंग २६ त्रयोदशो मरः शततमोऽध्यायः १२ ३ ४ ५ ६ उक्तं चतुर्दशं मन्वंतरसुपसंहरति चतुर्दशमिति ७

तच्छ्रुत्वा संपरिषज्यस्ते हार्दनयनो गुरुः शिष्याय प्रददौ वेदान्सांगोपांगान्महात्मने २६ इति
मार्कण्डेय उवाच भो त्वमन्वंतरे वरप्रदानं नाम द्वितीयोऽध्यायः ॥३॥ मार्कण्डेय उवाच भो
मो नाम मनुस्मृत्युतः प्रज्ञो य जायत तस्मै मन्वंतरे देवान् ऋषीन् भूषांश्च मेष्टुण १ भविष्य
भविष्यांस्तु गदतो मम विस्तारत् देवेन्द्रो यश्च भविता तस्मै विख्यातकर्मणः २ चाक्षुषाश्च
कनिशाश्च पवित्रा भ्राजितास्तथा धाराश्च काश्च उमेते पंच देवगणाः स्मृताः ३ सुचिरिन्द्रस्त
दातेषां विदशानां भविष्यति महाबलो महावीर्यः सर्वैरिन्द्रगणैर्धृतः ४ अग्नीध्रश्चाग्निर्वा
इन्द्रश्च सुचिर्मुक्तो यमाथवः सुक्रोजितश्च स ते ते तदा स प्रधयः स्मृताः ५ गुरुर्गन्भीरवश्च भो
च भरतो नुग्रहस्तथा अभिमानी प्रवीरश्च विस्रः संक्रंदनस्तथा ६ तेजसी सबलश्चैव भो
तस्मै ते मनोः स्मृताः चतुर्दशं मये तमे मन्वंतरे सुदादतम् ७ श्रुत्वा मन्वंतराणीत्येकमे
ण मुनिसत्तम पुण्यमाप्नोति मनुजस्तथा स्त्रीणां च संततिम् ८

प्रोक्तानां चतुर्दशानां मन्वंतराणां सायं भवादीनां पठनप्रवणादिना महाफलमाह ऋतेति अस्तीणामनश्चरं संततिं वंशमाप्नोती

२
३३१

पूर्वप्रथमं सायं भवं मन्त्रं तरे अवा मुयात् ५ बुद्धिं सत्रपां सन्तरी सशीलां सियं च विन्दते लभते १० गुणवत् गुणवत् ११ माहात्म्यं
महिमानं शुभो मतिं जयमुत्कर्षं १२ क्षातिप्रवन्धुश्रेष्ठः निशातयति विनाशयति मनोरं तरे मन्त्रं तरे १३ देवानो प्रसादं श्रु

क्रत्वामन्त्रं तरे पूर्वधर्ममाप्नोति मानवः सारोचिषस्य अवाणां सर्वान् कामानवा मुयात् ५ औम
मेधनमाप्नोति क्षानमाप्नोति तामसे रैवते च क्रते बुद्धिं सत्रपां विन्दते सियम् १० आरोग्यं चाक्षेपं
संक्रते वैवस्वते बले गुणवत् सत्रपां त्रैलोक्यं सावर्णिके क्रते ११ माहात्म्यं ब्रह्मसावर्णिके धर्मसावर्णि
के शुभां मतिमाप्नोति मनुजो रुद्रसावर्णिके जयम् १२ क्षातिश्रेष्ठो गुणैर्धर्मो दत्तसावर्णिके क्र
ते निशातयत्परिवलं रौच्यं क्रत्वा तरे मनोः १३ देवप्रसादमाप्नोति भोक्ते मन्त्रं तरे क्रते तथापि
दीप्तामृशं गुणवत् क्रत्वा मुयात् १४ सर्वाण्यनुक्रमाद्यश्च शृणोति मुनिसत्तम मन्त्रं तरे राणित
स्यापि श्रुतां फलमुत्तमम् १५ अत्र देवान् रषीन् द्यान्मन्त्रं तरे तनया नृपा नृवंशं च क्रत्वा सर्वेभ्यः
पापेभ्यो विप्रमुच्यते १६ देवर्षीन् द्यान्मन्त्रं तरे राधिपाः ते प्रीयंते तथा प्रीताः प्रयच्छन्ति
शुभो मतिम् १७ ततः शुभो मतिं प्राप्य क्रत्वा कर्म तथा शुभं शुभो गतिमवाप्नोति यावदिन्द्राश्च तर्द
श १८

प्रहं अग्निवदीमान् तेजसिनश्चर्यः १४ पवंष्ट्यक्रत्वा तामन्त्रं तरे राण फलमभिधाय ब्रह्मणो फलमाह सर्वाणीति १५

प्रीयंते प्रसन्नमन्त्रं तरे १७ १८

मा ७
टी
३४

ऋतवो वसेतादयः दोषाः दोषप्रकाः प्रहाः सूर्यादयः क्रमादनुक्रमेण १५ इति पण्डितभट्टरामचंद्रविरचिते मार्कण्डेयपुराणभा
वप्रदीपे मन्वंतरनिर्णयसमाप्तम् आदितश्चतुर्दशायिकः शततमोऽध्यायः अग्रीन्दौरेकसंस्थोऽतविमलतनुर्गर्भदोभर्गत्रयो
भर्ता धर्ता च पोष्टा मतिवृद्धभयदः पाचकाप्यायको वा सृष्टा हर्ता वितारश्चिभिश्चिलिरसान् संश्रुता विसृष्टारोगज्ञः शंभु

सर्वसृष्टतवः दोषाः सर्वसौम्यास्तथा प्रहाः भवेत्संशयं कृत्वा क्रमान्मन्वंतरस्थितिम् १५
इति मार्कण्डेयपुराणे भौमे मन्वंतरे चतुर्दशमन्वंतरफलाभिधानं नाम तृतीयोऽध्यायः चतु
र्दशं भौतमन्वंतरं समाप्तम् चतुर्दशमन्वंतरनिर्णयसंपूर्णम् ॥४॥ कौशिकिरुवाच
भगवन्कथितास्य कथामन्वंतरस्थितिः क्रमाद्विस्तारतस्ततो मया चैवावधारिता ॥ ब्रह्मा
यमविलंबं शंभुभुजां मुनिसमम श्रोतुं ममेच्छतः सम्पन्नं भगवन्ब्रवीहि मे ॥ मार्कण्डेय उ
वाच शृणु वत्स नृपाणां त्वमशेषाणां समुद्रवम् चरितं च जगन्मूलमादौ कृत्वा प्रजापतिम्
३ अयं हि वंशो भूपातैरनेककृतकर्तृभिः संग्रामजिद्विधर्मैः शतसंख्यैरलंकृतः ४

मूर्तिर्भवत्सदिनकृद्गोपतिर्धामधामा एवं सर्गादीनि चत्वारि लक्षणानि प्रतिपादितानीदानीं परिशिष्टं वंशावलीं तत्र प्रति
पादयिष्ये स्तत्र वंशादिपुरुषस्यादित्यस्य माहात्म्यमभिधातुमुपक्रमते भगवन्नित्यादिना अवधारितानि स्मिता ॥ ब्रह्माद्यो वं
शकर्ता यत्र तं वंशं १ जगतो मूलं प्रथिष्ठानं प्रजापतिमादौ प्रथमं कृत्वा ३ अनेकानां कृतानां यत्तानां कर्तृभिः संग्रामजिद्विधर्मैः

ग

३४

उत्पन्नयउत्पत्तीः द्वितीया र्थे प्रथमा ५ यत्रयस्मिन्वंशे मन्वाद्योजाताः सम्पूजयथा धर्म ६ यज्जिनो यासिकाः सम्पगुभवेन परमं ब्रह्म
विदंतीति तथा ७ अवरुद्यंतश्च यरोहाः बीजकृद्ग्राखादयः वदाहृतात् ८ तमेववंशे निरूपयितंता वदुह्यता आदिसर्गमाह ब्र
ह्मेति सिसृक्षः सृष्टुमिच्छन् ५ तस्य दत्तस्य पत्नी मसिक्कीरुतिरुत्पत्तिः परं कारणमनन्यापेक्षो हेतुरिति ब्रह्मणो विशेषणं १०

श्रुत्वा तेषां नरेन्द्राणां चरितानि महात्मना उत्पन्नयश्च पुरुषः सर्वपापैः प्रमुच्यते ५ मनुर्यत्र तथे
त्वा करनराणो भगीरथः अन्ये च प्राप्तशोभयाः सम्पूजयत् कालितभूमयः ६ धर्मज्ञाय जिनः शूराः स
म्पूजयन् मदेहिनः श्रुते तस्मिन् मान्वंशे पापौघादि प्रमुच्यते ७ तदयं श्रूयतां वंशो यतो वंशाः
सहस्रशः भियंते मनुजेन्द्राणामवरोहा यथा वदात् ८ ब्रह्मा प्रजापतिः पूर्वसिस्त्रत्नवि
धाः प्रजाः अंगुष्ठादक्षिणादक्षं मसृजद्विजसत्तम ९ वामांगुष्ठाच्च तत्पत्नी जगत्सृजति करो वि
भुः ससर्ज भगवान् ब्रह्मा जगतां कारणं परं १० अदितिस्तस्य दत्तस्य कन्या जायत शोभना
तस्या च कश्यपो भीष्मस्तदा उंसमजी जनत् ११ ब्रह्मसवरूपं जगतामशेषाणां परायणम्

आदिमथा तभूतं च सर्गस्थितं तत्कर्मसु १२
तत्प्रसिद्धं ११ आदं विंशतिं ब्रह्मसवरूपमिति ब्रह्मणः सद्रूपस्य निर्विशेषस्य समसाधारणं रूपं अशेषाणां जगतां परम
यनं स्थानं सर्गं आदिभूतं स्थितौ मथाभूतं अंते संहारे अंतभूतं सभाववीजात्मनावस्थानमिदमित्यामराडास्वानं भवदजा
यतेति तृतीयेनान्वयः १२

मा ७
टी
३४१

तस्मज्जगज्जन्मादिहेतुत्वमाह यतश्चित्तियतोयस्मादभिन्ननिमित्तोपदानाकारणात् आविर्भूतमिति शेषः इदमिति प्रत्यक्षतयोप
लभ्यमानं ब्रह्माण्डात्मकं जगत् यस्मिन्नेव चाशेषं सकार्यकारणास्थितं सदात्मकतयावस्थितं यच्च स्रष्टा स्थितौ स्थित इति तावत्सभावः
कारणतत्कार्यवर्तमानेपितद्वयपवेत्याह यदिति यः स्रष्टो यस्य तत्तत्स्रष्टुं ससभावप्रकाशात्मकं सदेवादिकं जगत्स्थावरजंगमा
त्मकोविश्वप्रपञ्चस्य तत्स्रष्टुं पवेत्यर्थः आश्रयावाष्टयि वीशं तरितं सूर्यश्रमाजगतस्तस्युषश्चेति श्रुतेः १३ किंच यः सर्वभूतः ३४

यतो विलमिदं यस्मिन्नेव चाशेषं च स्थितं हि ज यत्स्रष्टुं जगच्चेदं सदेवासरमात्रुषम् १३ यः सर्वभू
तः सर्वात्मा परमात्मा सनातनः अदित्यामभवद्वासां सर्वमाश्रयितस्तया १४ कौशिकिरुवा
च भगवन् श्रोतुमिच्छामि यत्स्रष्टुं विवसतः यत्कारणाद्यादिदेवः सोभवत्कश्यपात्मजः १५
यथा चाराधितो देवा सो दित्या कश्यपेन च आराधितेन चोक्तं यत्तेन देवेन भासता १६ प्रभा
वे चावतीर्णस्य यथा वन्मुनिसत्तम भवता कथितं सम्पुक्रुश्रोतुमिच्छाम्यशेषतः १७

नीत्या सर्वस्य व्यवहारापपरिकल्पितससाधनादेः स्रष्टुं यत्तद्विदादित्यस्तत्कार्यकारणावस्थित इत्यर्थः तत्र हेतुः सर्वात्मा
सर्वमात्मा यस्य सर्वस्य वात्मा सर्वात्मत्वेनोपरितत्वमाशंकोकं परमात्मेति निर्विकारश्चिदानंदचतुःसनातनः कालानवच्छिन्नः
तिनिर्विशेषं ब्रह्मैव जगत्पालनायादित्यां भासां प्रकाशतिशयमुक्ते जायतनकर्मपारतंत्र्येणोत्तरवत्तस्य प्राडर्भावः किंतु भक्तेष्वा
नुविधायित्वेनावताररुदित्याह पूर्वमिति तयादित्या १४ एवं सामान्येन विदादित्यस्य स्रष्टुं श्रुतं आत्मा तद्विशेषविजिता सयादृच्छति

भगवन्मिति ॥ १८ ॥
३४१

सो कश्चित्तेन शृणुयत्स्व रूपादीन्प्रमात्रमेतत्तत्रयत्स्व रूपमित्यस्य प्रमात्रमाह विस्पष्टेति निर्विशेषब्रह्मणस्ता
दृशीः स्वशक्त्यात्मकाः सामिनामूर्तीराह तत्रविस्पष्टेति प्रकाशेन तस्यपिपेकरूपत्वात्संविदात्मकतया प्रकटा तत्रहेतः परमा
निर्विशेषबोधपरामर्शसमावतयोक्तशक्त्यात्मिका सत्तासैव विदाभासेषु विमित्तत्वा ज्योतिः प्रकाशांशाजीवा
त्मानः तेषां भाः प्रकाशामिका स्वस्य विषया संवित् जीवात्मनां शरीरतिरोभावादिषु तस्याः संविदेनाशमिवोशं क्वाह
शाश्वती शश्वद्वत्वात् न तज्जीवात्मवदा विभावतिरोभावाद्याज्ञाता तस्यैव जगतदंकरभावेणोच्छूनत्वात् स्फुटा जग
जनकादीनां समन्वयानां तत्समावतया स्थिता तेषु स्फुटा वीजसंक्राया माणात्वादिफलवीजस्य वस्थापने यस्य कस्यापि तत्का
र्यकारिता संभवात्प्रकटैव सैव च शुक्लात्मनां कैवल्यं तस्य च शुक्लसाधनं स्पृहादिभ्यो विविच्यतदात्मकतया वस्थानं

मार्कण्डेय उवाच विस्पष्टा परमा विद्या ज्योतिर्भाः शाश्वती स्फुटा कैवल्यं ज्ञानमाविर्भूः शाका

संविदेव च १८ बोधसावगतिश्चैव स्मृतिर्विज्ञानमेव च इमेतानोद्गृह्णाणि तस्या रूपसमासतः १९

ज्ञानं तत्सिद्धं तस्यैव च ज्ञानस्य बुद्धीदियद्वारेण निर्गतस्य रूपादिविषयावभासतात्मकमाविर्भूतं विभावोनाम रूपादिभ्यः तया
शब्दभावः अतएव सर्वात्मकताया कास्य मिच्छानभिज्ञाता तत्तदात्मना वस्थानेन भूतभौतिकवशीकरणसमावः तेषु भूता
दिष्वेक रूपेणैव वर्तमानेषु अत्र ह्यत्र च व्याहृतानुहृतसमावः संविदित्यर्थः १८ तस्याप्येव प्रत्यक्रयानिर्विशेषब्रह्मणस्ता
त्कारो बोधः तत्साधनमवगतिः अनुष्ठानक्रमेणो वतस्यासि रिवेत्यर्थः स्मृतिरनुभूतविषयासंप्रमोषो ब्रह्माभ्यासिनाश्चिंताम
णित्वं प्राप्ताध्यानादिभावतय विभवत्वात् तदेवं दियद्वारा निर्गतविषयस्य तः करणोपाध्यात्मकप्रज्ञानक्रमेण सर्वावस्था
सविशिष्टाहंता समावतया स्फुरणं विज्ञानमित्येतानि रूपानि इह जगति तस्या रूपस्य रूपादिहीनस्य विस्पष्टदयः शक्तयो
मूर्तयः न हि शक्तिर्विना शक्तिमतो रूपं किंचिदुपलभ्यते शक्तिर्हि शक्तिमतो भवेति तदुपनिषदेषु तमासतः सरूपशुक्लम् १९

मा ७
टी
३४२

पंचेयत्सु रपे विवस्वत इत्यस्य प्रथमस्य निर्विकार सर्वाकाराकारितत्वं चिदात्मस्य सत्त्वं प्रथममिदं तन्मिदानीमदि स्यात् कश्चप पात्रम् परिश्रुते
निमित्तं वदन्त्यत्र पमित्येतदेव प्रपंचयन्नाह अयतामिति चकारेण सत्त्वं पत्रपणेनेवा विर्भावोत्पत्तकः २० तत्र प्रलयावशिष्टं
कारणत्वावस्थितं परमात्मात्मकं सत्त्वं प्रमाह निष्प्रभृति निष्प्रभे प्रभया ज्योतिरादिप्रकाशशून्ये अस्मिन् जगति अतएव नि
रालोके सकलभावप्रकाशशून्ये आलोकः भावशक्यसाधनं उद्योतः तत्र हेतुः सर्वतः दिग्विभागेऽपि तमसा प्रव्याकृता
व्येतावृते तथा च प्रकृतिः असदेदं नाम रपशक्यशून्यमग्रे आसीत् तमसा रूढमप्रकृतमिति स्थितिश्च तत्तस्मिन् तत्तं
भीरंते जेन तमस्ततम् अनाद्यमनभिवक्तं सत्किं विदवशिष्यत इति अनेन प्रागकृताव्यमायाया अपि सत्त्वं निषि अतच्छेना
पिहितं यदासीत् तमस्तत्तमहिज्ञा ज्ञायते तितमो मात्रादायेत्यतिमाह हृदिति व्यापकं पकं मुखं अक्षरं नक्षरं व्यापकं वा
अयतां च महाभाग विस्तार इदं तमम यत्तु श्वानसिरेव विर्भावो यथा भवत् २० निष्प्र
भेऽस्मिन् निरालोके सर्वतस्तमसा अहं हृदं मभूदेकमक्षरं कारणं परम् २१ तदिभेदतद
तस्यो भगवान् पितामहः पश्यो निःसंयं ब्रह्मायः सृष्टा जगतां प्रभुः २२
शब्दात्मकमोकारवर्णात्मकं च परकारणमिति विवादाध्यासितानां व्यतिरिक्तानां जगदंतः पातितां महादीनामपिका
रां रूष्ट जगत्पालनायावता राणां मने कानां मूलभूतं च पुरुषावतारस्यैव सर्वावतारवीजभूतत्वात् तथा चोक्तं भागवते
जगद्देवो रूषं रपं भगवान् महादिभिः संभूतं षोडशकलमादौ लोकसि सत्त्वं येति वैराजं रपमुक्ता पतमानावताराणां तिथानं
वीजमवययम् यस्यां शो न सत्त्वं ते देवतिर्यङ्ग रादय इत्यादि २१ तदा इतस्तंतः स्यः सृष्टात्मा प्राणरूपो भगवान् निश्च सज्जनै
सर्वयुक्तः सर्वेषामपि पूर्वजन्तात्मा पितामहः आत्मांतरा विर्भूतलोकपद्मोद्भवः स यमीश्वरः ब्रह्मा ब्रह्मात्मकत्वात् जग
तां सृष्टायतः प्रभुः प्रभवान्शीलः विभेद सर्वभुवनभूतभौतिकाध्यात्मा यिदैवापि भूतत्वात् तया विभागेन स्थापयामासेत्यर्थः २२

३४२

तस्मादंतरेचराचरस्यजगतःशब्दद्वारेणसंस्तुतमाह तन्मुखादितितस्यब्रह्मणोमुखाभिःशासोत्पन्नाकाशवाय्वात्मकप्रयत्नवि
शेषतयाश्रूतःशब्दात्मजोमितिशब्दोमहान्यापकोभूतप्राडर्बभूवेत्यर्थः अस्याशब्दात्मकस्यवाचकस्यवाच्यमर्थविभागमात्रावि
तयात्मकस्याह ततश्चि अकारमात्रायाभूतिप्राडर्भूतंउकारमात्रायाभूवरिति तस्यादनंतरंसरितिमकारमात्रायावाच्यं
वभूव २३ एतेषांसमाख्यामाह एताश्चि तिस्रोभूतादयोकारादिवाचायादृतयोजयित्तानितदेवचविवसतोजगत्स्था
पकस्यस्थूलंवेराजात्मकंसूक्ष्मपमित्यर्थः तस्यसूक्ष्मंरूपमाह जेमिति अस्मात्सूक्ष्मपात्सकाशाद्विषयैस्मानरादिसमष्टिव्य
ष्टिरूपावस्थानितयसादिजीवात्मकसूक्ष्मसूक्ष्मप्राडर्भावरत्याह सूक्ष्मपमिति सर्वास्यदत्तात् परमुक्तंस्थूलस्यसूक्ष्मे

तन्मुखादोमितिमहानभूच्छब्दोमहामुने ततोभूस्तभूवस्तस्मात्तत्सूक्ष्मसरनेतरम् २३ एताया
दृतयस्तिस्रःसूक्ष्मपंतद्विवसतः जेमिपस्मात्सूक्ष्मपात्सूक्ष्मपरेवेःपरम् २४ ततोमहरिति
स्थूलंजनंस्थूलतरंततः तपस्तपस्ततःसत्यमितिमूर्तानिसमथा २५ स्थितानितस्यरूपाणि
भवंतिनभवंतिच अभावभावयोर्भावंयतो गच्छंतिसंशयम् २६

तौवसत्वात् तस्यैवचभावाभावयोःस्थलेनान्वयाद्याहनेष्वसंसारमुक्त्यपलंभः २७ एवंभूर्भुवःसरादयोलोकायादृतय
जंकारवाचाःसूक्ष्माभूतीरवेष्टितादित्यस्याभिधायाधुनामातभोगानेदादिनास्थूलाभूतीर्महत्वादयोरवेर्भवंतीत्याह ततश्चि
तस्मादोकारादेवजातमित्यत्रशेषः २८ तस्यसमथारवेर्मूर्तानिरूपाणियानिस्थितानितानिभवंतिसद्रूपाड्ब्रह्मणोभिन्नत्वात्समा
भाजिसंति मूर्तामूर्तानिभूतानिरज्जलगजलतरंगादिमायेनाविद्ययातावन्मात्रकल्पिततत्त्वानेनसर्वंत्वत्विदंब्रह्मेतिश्रु
त्याब्रह्मात्मकतयाभिहितत्वात्तन्भवति सुप्रियलयादिषुसर्वस्यविशेषस्यविलयदर्शनादसमाभाजिभवंति तज्जंका

मा ७
टी
३४३

राक्षसकाशादाविभूतानिभूतानिअमूर्तानिचसदसमाविकल्पभाजिसदसमासूक्ष्मानितेप्रभवंतिनभवंतिचसदसद्भावविक
ल्पनेहेतुमाह अभावभावयोरितिस्थूलसूक्ष्मयोःसदसतोर्भावेभावनायांयतोहेतोःसंशयंस्थूलसूक्ष्मसचनिरूपणो गच्छे
ति गहनत्वात्तत्वाभांडुर्लभत्वाच्चिदादित्यसूक्ष्माभूतिरपरिच्छेद्यापवंसूक्ष्मस्यापिसदसद्व्यक्तसत्त्वेनपरमाणोरप्यस्य
णीयस्यादचिंत्यत्वमेवेत्यभयोरपिसन्दिग्धत्वमेवेति यदुक्तमभियुक्तेनश्रीसाम्बेन स्थूलत्वंतेप्रकृतिगहनंनैवलत्वंत्य
नंतंस्थूलत्वंवातदपिसदसद्व्यक्तभावादचिंत्यम् ध्यायामीत्यंकथमविदितंत्वामनाद्यंतमेतत्स्थूलत्वादकंप्रणयिनिमयि
स्यात्मनैवप्रसीदेति २८ अस्यसमलोकस्याधिष्ठानंचित्यकाशात्मकंमार्ताण्डमाह आद्यंतमितियज्जगतश्चादीसर्गे
मूलकारणंअंतेप्रत्ययेवशिष्टंविलयाधिष्ठानंसर्वविलयससाधिष्ठानावधिवात् यत्परंपालकंशरकंचसूक्ष्मपरमाणोर्यो

आद्यंतंयत्परंस्थूलमद्रूपंपरमंस्थितम् ओमित्युक्तंमयाविप्रतत्परंब्रह्मतदिदुः २७ सवास

देवःसपरःसविस्वर्हरिचयः तपोदमःशमःसत्यंयस्मादेवप्रसूयते २८

गिराणादप्यणीयःअणोरणीयानितिश्रुतेः अद्रूपमनिर्देशंपरमंचिदानन्दपरसंपत्त्यासिद्धभावंस्थितंस्थितिद्रूपतया
प्रादुर्भूतंदेशकालाद्यपरिच्छिन्नतयावेद्याचिंत्यम् अस्मवाचकमाह ओमित्युक्तमितिहेविप्रभागुरेमयाश्वर्मोकारनिद्र
पणोऽक्तमर्थमात्रावाच्यंतरीयचैतन्यंयत्परंब्रह्मेत्यभिधानव्रितयाभिधेयंतदिदुर्ज्ञानंतिसनकादयोमुनयः २९ श्वर्मोकेस्थि
तमित्युक्तंप्रपंचयतिसवासदेवशतिवासदेवःसकलजगदावासप्रकाशात्मापरिस्वरः व्यापनप्रवेशतयाविस्वरःश्चक्षुषासर्व
संदर्भेति अद्ययोविनाशो अणोपलब्धिसाधनामेतद्वृत्तामित्यप्रादीनिसपदेत्याशयेनाह तपश्चित्तानसर्वकंसधर्मात्र
शानंतपःदमस्तसाधनंकरणनिरोधःशमोतःकरणनिरोधःसत्यंमूर्तामूर्तात्मकःप्रपंचोयस्मादेवप्रसूयते २८

तस्यैवोक्तधर्मस्यापनतद्विरोधिउत्पत्तिप्रहायायथयारित्तमाह सचक्रपाणिः शार्ङ्गैः सर्वाप्युपोपलकोविभुर्विविधम
त्सकृमादिभवनशीलः देवांतकोधर्मविरोधिनाशकः परः पालकः सपवचपरमात्मासूर्यः सवतिप्रेरयति सर्वमिष्टप्रेरणो
रेफक्किपौनिपातितो सपवचप्रेरणसदेविचस्मिन्स्थितो व्यादतीर्भूरादिकाभावयन्प्रकाशयन्स्थितश्चर्यः अनेन सर्वेष्ट
ष्टेयत्सत्त्वं विवक्षतश्चित्तस्योत्तरं परापरसत्त्वं द्विविधमादित्यस्याभिहितम् २५ आदितः पंचदशाधिकः शततमोऽप्या
यः ब्रह्माविसृर्मदेशस्त्रिगुणपरतत्त्वं रजः सामधामाभूर्धोमस्वर्गभासानृतविविधरुचिर्विच्यते ज्योतिरत्तः मार्ताण्ड

सचक्रपाणिः शार्ङ्गैश्च विभुर्देवांतकः परः सूर्यः सपवविचस्योभावयन्व्यादतीः स्थितः २५ इति

मार्कण्डेयपुराणे वेशातुर्कोर्तने आदित्यमाहात्म्ये परसत्त्वं प्रतिपादनं नाम प्रथमोऽध्यायः ११५

मार्कण्डेय उवाच तस्मादण्डादिभिर्नालब्रह्मणोऽयं कृत्स्नः अचोऽवभूवः प्रथमं प्रथमाददना

मृते १ जपापुष्पनिभाः सद्यस्ते ज्योत्स्नोत्तरसंहताः पृथक् पृथक् विभिन्नास्तत्त्वज्ञोत्तरपवहास्ततः २

यच्च विदति एण्डक्राद निरुडानिकाश्च नम यादृग्वर्णास्तथावर्णास्तसंहतिथराणि च ३

श्रद्धमूर्तिस्त्रिमिररुदनज्योतिषां ज्योतिरेकोविद्यात्मा मूर्तमूर्तिर्ददत समिहिरो भद्रभद्रः सुभद्रम् एवं सूर्यस्य विद्यात्म
नः परंतदनुगतमपरंच सत्त्वं मभिधायेदांती तस्यैवर्गादिप्रतिपाद्यं परविस्वभूतं सत्त्वं माह तस्मादिति १ अचोऽवर्णसत्त्वं
माह जपापुष्पनिभा इति ते ज्योत्स्नं ते संहतं यासां प्रकाशात्मकब्रह्मविज्ञातत्वात् यतः पृथक् सत्त्वं तया स्थिताः ततो रजो
त्पास्तस्य विभिन्नत्वात् २ अनिरुडानि अस्मिन् ब्रह्मदोमिभेद्यातीत्यर्थः यजुर्हि ब्रह्मदोहीनं कांचनं यादृग्वर्णं तादृके
षां वर्णास्तानि संहतिः समूहो संहतिः एकत्वेनावस्थानं तं धारयंतीति तथा ब्रह्मः श्रुतत्वात् ३

मा ७
टी
३४४

तानि गायमादीनि सप्तच्छन्दोऽसि च पश्चिमादका निर्गता नीत्यन्वयः ४ भृंगवदं जनचयवच्चप्रभायस्सहस्रवर्णमित्यर्थः या
वन्निश्चयसाकल्येनाशेषं चोरस्वरूपं तत्र हेतुमिच्छायेणाह आभिचारिकं मूलकर्ममुपयोग्यं परोत्सादनहेतुं शान्तिकं चरा
तसभृतप्रेतपिशाचादिभ्यश्चागतस्योपसवस्योत्सादकम् ५ सत्वप्रायं शान्तिकत्वात् सत्वप्रायं पौष्टिकत्वात्तमः प्रायं आ
भिचारिकत्वात् अतएव सत्वहेतुत्वात्सौम्यमूर्तिमारणादिहेतुत्वादसौम्यमूर्तिरित्यर्थः ६ अगादीनां गुणविभागानाह

पश्चिमं यदि भोर्वक्त्रं ब्रह्मणः परमेश्विनः आविर्भूतानि सामानिततच्छन्दोऽसि नामथ ४ अथ
वर्णानामशेषं च भृंगं जनचयप्रभम् यावद्द्वोरस्वरूपं तदाभिचारिकशान्तिकम् ५ उत्तरात्यक
दीभृतं वदनात्सवेधसः सत्वसत्तमः प्रायं सौम्यासौम्यस्वरूपवत् ६ अचोरजोगुणः सत्त्वं
यजुषां तृणोमुने तमोगुणानि सामानितमः सत्तमश्चर्वसः ७ एतानि जलमानानि तेजसा
प्रतिमेन वै दृष्टकृद्यगवस्थानभां निर्वर्तमाना भवन् ८ ततस्तदायं यमेजोमित्यस्माभिः
व्यपन्ते तस्य सभावाद्यतेजस्तत्समावृत्य संस्थितम् ५

अचरति ७ एतेषु नादिसिद्धमेकत्वमनेकत्वं चेति संप्रदायपूर्वका प्रवृत्तिरित्याशयेनाह एतानि जलमानानि प्राज
मानानि अगादीनि दृष्टकृद्यगवस्थानं गायमादिच्छन्दोवद्वाच्यः तद्विलक्षणानि यजुर्वि अचोर्गीति विशिष्टाः सा
मानोत्सेवमवस्थानं भांजितेवमानानि पूर्वपूर्वकत्वे यथा भवंस्तथा सिक्कत्वेपीत्यर्थः यथा पूर्वमकल्पयदिति श्रु
तेः ८ तस्य गादेर्मनोमयत्वात्परतेजसावरकत्वमाह ततस्तदिति ।

तत्सामान्यं प्रवृत्ते प्रकाशं चाद्यं सर्वकारणं यमेजो भर्गा खे जेमि त्रुक्ता वाचकेनाभि शब्दतेभिधीयते तस्य विदादित्यस्य
मेजश्चिदानंदात्मकं त्रिगुणकामसंकल्पनोद्भासेन समाहृत्याच्छाद्य संस्थितमिति वेदानां त्रिकाण्डात्मकानामविद्यावद्विष
यतं दर्शितम् तथा च गीतासु ऊर्ध्वमूलमथःशाखमध्याम्यं प्राङ्मुख्यम् छेदां सियस्य पर्णानियस्तं वेदस्य वेदवित् इत्याद्युप
क्रम्य अथ श्रेष्ठं प्रस्तासु स्यात्प्राग्वागुणा प्रवृद्धा विषयप्रवाताः अथ श्रेष्ठमूलमनुसंततानिकर्मानुवंशी निमनुष्यलोक इत्या
दि ५ एतेषां निर्दिष्टानां चतुर्णां वेदानां तेजसः साम्यमाह यथेति यजुषां तेजः सामिको यथा तथा सत्त्वस्य त्वात्मकविश्रां

यथा यजुर्मयस्तेजस्तदुत्सा प्रां महा मुने एकत्वमुपयातानि परे तेजसि संश्रये १ शान्तिकं पौष्टि
कं चैव तथा चैवाभिचारिकम् अगादिषु लयं ब्रह्म त्रितयं त्रिषु यागमत ११ ततो विष्णुमिदं सद्य
स्तमो नाशास्तनिर्मलम् विभावनीयं विप्रर्वेति र्यं ऊर्ध्वमथस्तथा १२ ततस्तन्महर्षीभूतं च्छा
न्दसं तेज उतमम् परेण तेजसा ब्रह्म तेकत्वमुपयाति तत् १३

तिस्ररूपत्वात् सामसमपि सा प्रां तादृशमेव तेजः विश्रांतेः सत्त्वस्यासामप्रयोज्यगीतस्य दत्तातेषां मूलकत्वं तेजसाः एतेषां
विश्रांतिस्थानमाह एकत्वमिति एतानि त्रिरूपा मानि परे तेजसि भर्गा खे संश्रये आधारे एकत्वमुपयातानीत्यर्थः १० एव
मृगाद्यवर्णानामैकान्तमसामाह शान्तिकमिति त्रयीविप्रयोजनाच्च विश्रांतिप्रधानं कर्म राजसंयजुसत्त्वप्राधान्येनाप्या
एकत्वमौष्टिकं कर्म सामसुतमः प्रधानकत्वात् संहारकत्वेनाभिचारिकं एवं त्रितयं क्रमेण त्रिषु वेदेषु लयं विश्रांतिमगम
त् अगादिभ्यः शान्तिकादिभागं दृष्ट्यैक्यं चतुर्थो यर्वाख्यो वेदः प्रकाशित इति भावः ११ एवं वेदात्मकस्य तेजो महत्

मा ७
टी
३४५

लस्यभानवीयस्यप्रलयकालीततमोनिममविश्वप्रकाशकत्वमाह ततश्च विभावनीयमाविर्भावनीयंविश्वमासीदिति शेषः १२ लुप्त
सो गायत्रादीनां वेदाश्रितानामिदं च्छान्दसंपरेण तेजसा जेकाराख्येन चित्तकाशेन नमार्तण्डतावभासब्रह्मप्रकाशयोर्भेद इत्यर्थः १३
तदेव च तेजो रूपं माण्डलमादित्यसंज्ञा मगमत् तत्र प्रवृत्तिनिमित्तमाह आदौ वेवेति आदौ भव आदित्य इत्यर्थः दाहिणात्तरतिवत्
अथ यात्मकमनस्य रसभावं कारणं न बीजस्य कारणं सौं कुरोत्यतौ तस्यामथाभाव इति भावः १४ उक्तानां वेदानां माण्डले मापन

345
आदित्यसंज्ञा मगमदावेव यतो भवत् विश्वस्यास्य महाभाग कारणं चाथ यात्मकं १४ प्रातर्मध्य
दिने चैव तथा चैवापराह्निके त्रयीतपति सा कालेऽयं यजः साम संज्ञिता १५ अचस्तपेति पूर्वा
ह्ने मध्याह्ने च यज्ञं धिवै सामानि चापराह्ने चैतपेति शुनिसप्तम १६ शान्तिकमृत्युर्वाह्ने यज्ञ
श्रुंतरपोष्टिकम् विमलं साश्रिसायाह्ने आभिचारिकमंततः १७ मध्यदिने पराह्ने च सप्तमे चैवा
भिचारिकम् अपराह्ने पितृणां तसा आकार्याणि तानि वै १८ विसृष्टा ह्युयो ब्रह्मास्थितौ वि
सृज्य जर्मयः रुद्रः साममयो ते च तस्यामस्याश्चिर्धनिः १९

कालविभागमाह प्रातरिति प्रातर्ह्ने मध्यदिने यजः अपराह्निके सायंकाले साम १५ तदेव स्पष्टयति अचरति १६ शान्त्या
दिवेदानुगुणमाह शान्तिकमिति श्रुंतरमथे विभक्तिलुगार्धः विमलं नियमितं १७ सप्तमं पूर्वापरकोटिसमत्वे मध्यदिने देधा वि
भक्त्या ह्योपरमर्थमपराह्णस्य स्मिन् पितृणां कार्याणि आदानि १८ विसृष्टे विसर्गे श्रुते संहारे तस्यास्यो धनिराश्चिरासमं
ताच्छुचिर्विश्रान्तिहेतवात् यदा तस्यानियमिता दृगादीनां प्रातरादिका तादस्य तस्यार्गादेरश्चिराश्चिर्धनिरित्यर्थः १९

३४५

उक्तमादित्यस्वरूपमुपसंहरति तदेवमिति भगवान्निरतिशयेनैश्वर्ययुक्तः भासान्प्रकाशातिशयवान् वेदाग्राह्यास्वरूपं यस्य
वेदेष्वप्रतिपाद्यते न संस्थितः वेदाविद्याश्चेतेषामात्मासमाभावः परः पालनश्ररणादियोगात्कृष्टः पुरुषः पूर्ण उच्यते २० रजः आदी
नाश्रित्यसर्गादीनां हेतुर्ब्रह्मादिसंज्ञामभ्येति तथापि शास्त्रतः सनातनब्रह्मात्मक एव २१ वेदैः करणभूतैः सदानित्यभिज्ञः
पूर्वोक्तप्रकारेण वेदमूर्तिः अमूर्तिर्मूर्तिश्च यः आद्यो ब्रह्मात्माकाराणंच अवितानां दृष्ट्या दीनां मूर्तानां भूतानां चिदादि

तदेवं भगवान् भासान्वेदात्मा वेदसंस्थितः वेदविद्यात्मकश्चैव परः पुरुष उच्यते २० सर्गस्थितं त
हेतुश्च रजः सत्वादिकान् गुणान् आश्रित्य ब्रह्मविद्यादिसंज्ञामभ्येति शास्त्रतः २१ वेदैः सदेज्यः स
तवेदमूर्तिरमूर्तिराद्यो विसृज्य मूर्तमूर्तिः विद्याश्रयं ज्योतिरवेद्ययथार्थमवेदांतगम्यः परमः परेभ्यः २२
इति मार्कण्डेयपुराणे वंशानुकीर्तने आदित्यमहाराज्ये सत्वरूपवर्णने नाम द्वितीयोऽध्यायः १९ मार्क
ण्डेय उवाच तस्य संतप्यमाने तने जस्रर्धमथस्तथा सिसृक्षुः श्रितया मासपद्मयोनिः प्रजापतिः १

संविनासत्वात्तु पपत्यामूर्तिः तदार विद्यस्याश्रयमाधारभूतं ज्योतिः प्रकाशः अवेद्ययथार्थमश्रत्वा विज्ञादयो वैद्यस्य यथार्थं
यंत न तथा वेदानामेते निर्ज्यैर्गम्यः प्राणः वेदांतैर्वा तत्त्वमसि ग्रहं ब्रह्मास्मीत्यादिभिर्वागम्यो हेयोत्तातं योग्यः परेभ्य उक्तृष्टे
भ्यो ब्रह्मादिभ्योऽपि परम उक्तृष्टचिदानंदसंपदानित्यर्थः २२ आदितः षोडशाधिकः शततमोऽध्यायः सर्वात्मा सर्वयोगी सकल
भुवनयः सर्वकृत् सर्वरूपः सर्वस्यांतर्नियंता विविधसरवप्रयत्नकृत् मूर्तिः शततमोऽदितांते दुरिण हरिहरे र्भगवतः साम संस्था

मा ७
टी
३४६

लघुमुद्रा

दिश्याद्द्राणपतिलकृतिफलोभासरोभासभावः एवमादित्यस्य परा परात्मकं सत्त्वं मभिधायेदानीं प्रभावं चावतीर्णस्ये
तिष्ठमादित्यस्य प्रभावमाह तस्येति तस्यादित्यस्य १२ आपः प्राणा जीवितहेतवो येषां प्राणिनो प्राणिभवेति अंभसा
प्यायने हेतता ३४ यन्मयं यत्प्रकृतिकं सर्वमयः सर्वस्य सामान्यस्य प्रकृतिभूतः विशेषव्याप्त्या विश्वमूर्तिः यत्परं ज्योतिः
परः प्रकाशः तद्योगिनः सात्मनि ज्ञानकर्मप्रचोदकत्वेन ध्यायन्तीत्यर्थः ५ एतत्तत्पंचयति यश्चिप्रकारादीनां प्रणवस्थि

३५६
सृष्टिः कृतापि मेनाशं प्रयास्यति तेजसा भासतः सृष्टिसंहारस्थितिहेतोर्महात्मनः २ अप्राणाः
प्राणिनः सर्वे आपः शुष्मेति तेजसा नचोभसा विना सृष्टिर्विषयास्य भविष्यति ३ इति संचिंत्य भ
गवान्स्तोत्रं भगवतो रवेः चकार तन्मयो भूत्वा ब्रह्मा लोकपितामहः ४ ब्रह्मो वाच नमस्ते यन्मयं
सर्वमेतत्सर्वमयश्च यः विश्वमूर्तिः परं ज्योतिर्यत्तद्वायं तियोगिनः ५ यश्च सृष्ट्यो यो यज्जघां नि
धानं सा प्रोच यो यो निरचिंत्यशक्तिः त्रयीमयः स्थूलतथार्थमात्रासत्त्वं पोगापायोगी ६

ज्ञानांति सृष्ट्यां माशानां वाचः स्थूलमूर्तिर्ऋगादिवाद्यत्वादिसत्त्वादिमूर्तिरेतदनुगता विद्यादिका सूक्ष्मा मूर्तिरपि यादृशत
योरपि ज्ञानं यार्थमात्रापूर्वभूयादृशतावृत्ता च सत्त्वं यत्सत्त्वं गुणानां सत्त्वादीनां स्थूलसूक्ष्मादितया परिपातानां पारः समाप्ति
त्वेन प्रपन्ने गुणातीतसत्त्वं परमार्थः अनेन प्रणवसत्त्वं परापरयोगिभगवतो भासतो महात्मन्यदर्शितम् ६

तरीयपरमार्थभावमुपपन्नस्यैव सर्वात्मनमाह तमिति सर्वसहेतुं तिमिते तत्रोपाधिमाशंकाह परमात्मानिरुपहितवैत
संप्रपंचस्य आदौ मुख्यं सर्वं सत्त्वात् परं ज्योतिर्दादृशा कथापकं मार्तण्डाभिधेयं भर्गं तस्य भौतिकत्वं निवारयति अवकिरूप
भौतिकप्रकाशवतिरिक्तं वकिरिभौतिकेभ्यश्च तादिभ्यः समित्यते वेदात्मनया पूर्वोक्तविश्ववापकशब्दात्मकवेदस्य
भावतया स्थूलं विषयं च कंच कारात्मकं संप्रमाणानां व्यवच्छिन्नं च द्वापायकं चैवं विविधं स्थूलसूक्ष्मपरात्मकं भासतं
रश्मिमेतं प्रायं सर्वकारणं अतएव परेभ्यः परमं नमस्ये नमस्यामि ॥ पवमोकारात्मकं विदादित्यं परापरत्रयतया प्राडभूतं स्त
त्वाप्रणवस्यामात्रावितया पिशातृणां स निर्माणे सृष्ट्यादौ ब्रह्मादीनां शक्तं समग्रशक्तिनिर्भरं विदादित्यशक्तं शेषेभ्यः पवे
तं सर्वहेतुं परमात्मत्रयमादौ परं ज्योतिरवकिरूपम् स्थूलं च वेदात्मनयानमस्ये भासतमाद्यं परमं
परेभ्यः ॥ सृष्टिकरो मियदहं तव शक्तिराद्या तत्प्रेरितो जलमही पवनाग्नित्रयाम् तदेव तादिवि

षयां प्राणवादिशेषां नात्मेच्छया स्थितिलयावपित इति देव ८
आह सृष्टिमिति तव याद्या सृष्टिरूपा शक्तिः सिसृत्ता साहं ब्रह्मा जलादिषां च भौतिकरूपां सृष्टितत्तदेवादिदेवमर्त्यतिर्य
गादित्रिगुणविषयां प्राणवस्थितकाशो ब्रह्माख्य आदौ प्राग्भेदशेषे अविद्यमानशेषे महाप्रलये च यस्यासां परमकारणा
प्रलयशिष्टांतां सृष्टिमात्मनश्च यानकरो मिकिंतु त्वयैव संपूर्णशक्तिमत्ता शक्त्यंशेनाविश्वप्रेरित इत्यर्थः यदहं भा
गवते प्रबोदिता येन पुरा सरसती वितन्वता जस्य सती स्मृतिं हृदि सलदणा प्राडभूकिलासित इति एवं स्थितिल
यकर्त्रभिमानयो विस्रोरुद्रबोभयोः सत्यायमतिदिशति स्थितिलयावपित इति देवेति विस्रः रुद्रश्चोभोपरादिमस्य
तव तिष्ठासया संजिहीर्षया च स्ये मत्तयकारिणा वित्यर्थः ८ ॥

347

वक्रिस्तमेव जलशेषात्तः श्रुतिव्यो रूष्टिं करोषि जगतां च तथा यथा कम् व्यापी तमेव भगवन्
गन्तव्यं पञ्चधा जगदिदं परिपासिषिष्यम् ५ यत्तैर्यजंति परमार्थविदो भवंते विसृज्य पम
विसृष्टि मयं विवसन् ध्यायेन्ति चापि यत्तयो नित्यताम् चिन्ताः सर्वे स्युः परममात्मविमुक्तिकामाः ६
नमस्तै देव रूपाय यत्त रूपाय ते नमः परब्रह्म रूपाय चित्तमानाय योगिभिः ॥

380

पवंस्तुताशार्चयते उपसंहरेति तव तेजसः संहतिः समूहः सृष्टेर्विद्याताय भवति यतो हं तदिच्छयेवाहं सृष्टौ समुद्यतः युक्तः

१२ सर्गकर्तृणां सर्गकर्तृनां पुंस्त्वमांश्च ब्रह्मणापि संहतः शक्तिभासतः प्रभवति शायोनेन योतिनः परं केवलं १३ १४

१५ आदितः सप्तदशाधिकः शततमोऽध्यायः ऋग्भिः स्तुतं यज्ञभिर्होमपचितिविषयं सामभिर्गीयमानं विश्वस्याभासं
कं यत्परमरुचि यं चक्रचयद्वारेण म् आयंते योगिनो यत्परचिदभयदंतस्तदात्मोऽसमावभातो रूपं महेजं परग

उपसंहरेते ज्ञेयते जसः संहतिस्तव सृष्टेर्विद्याताय विभो सृष्टौ चाहं समुद्यतः १२ मार्कण्डेय उवाच

श्वेवं संस्तुतो भासान् ब्रह्मणा सर्गकर्तृणा उपसंहृतवांस्तेजः परं सत्यमथारयत् १३ चकार चततः

सृष्टिं जगतां पद्मसंभवः तथा ते पुमहाभागः पूर्वकल्पो तेषु वै १४ देवासुरादीन्मर्त्याश्च पश्चादी

नृत्तवीरुथः ससर्ज पूर्ववद्ब्रह्मानरकाश्च महामुने १५ इति मार्कण्डेयपुराणे वंशानुकीर्तने मार्त

ण्डमाहात्म्ये ब्रह्मस्तुतिर्नाम तृतीयोऽध्यायः ११० मार्कण्डेय उवाच सृष्टा जगदिदं ब्रह्मा प्रविभाग

मथाकरोत् वर्णाश्रमसमुदादिदीपानां पूर्ववद्यथा १ देवदेवो रगादीनां रूपस्यानानि पूर्ववत्

देवेभ्य एव भगवानकरोत्कमलोद्भवः २ ब्रह्मणा स्तनयो यो भून्मरीचिरिति विष्कतः कश्यपस्तस्य

पुत्रो भूत्काश्यपा नां सकश्यपः ३

ति निलयं मण्डलस्य प्रपद्ये पवं सर्वज्ञेन सर्वकर्त्रा सर्वेश्वरेण ब्रह्मणापि स्तुतो भासानिति तस्योक्तं नैरूप्यकार

णं चादिदेवः सो भवत्कश्यपात्मज इति शृष्ट्योत्तरमभिधातुमुपक्रमते सृष्टेति १ वेदेभ्यो व्यादतिभ्यः २ सकश्यपो

मरीचिपुत्रः काश्यपानां कश्यपगोत्रीयाणां देवदेवादीनामादिपुरुष इत्यर्थः ३

मा पु
टी
३४८

ततयाः कुमार्यः तस्य कश्चपस्यतासो सता वरवः ४ ५ सवावसुषवे ६ क्रोथाः क्रोधवशानामरातसगणाः ७ श्रेणीशुकीभासी
शुद्धीत्यादयः कम्पकाः खगमाः खेचराः ८ संततिर्वेशः ९ सत्यासंतत्यातेषां पुंश्रपाणां वंशकर्तृणां पवंतासां स्त्रीशपाणां ५ राजसारा

३५४
दत्तस्य तनुया ब्रह्मस्य भार्या सुयोदश बहवस्तत्सताश्चासन् देवदेवो रगादयः ४ अदिनिर्ज
नयामास देवो सिधुवने शरान् देव्यान् इतिर्दनुश्चाग्रान्दानवान् गुरुविक्रमान् ५ गरुडारुणौ
वविनतायदाभूत्तौ सिधेवैवगा कदः सवावतागोश्च गन्धर्वान्सुषवे मुनिः ६ क्रोथायाजतिरेक्रो
थारिण्यां चास्य रोगणाः पेरवतादीन्मातेगानि राचसुषवे हिज ७ तात्रातसुषवे श्रेणी प्रमुखाः
कम्पकादिज यासां प्रसूताः खगमाः श्रेणभाससुकादयः ८ उलायाः पादपाजाताः प्रथायाः स्त्री
तसोगणाः अदिन्यायासमुत्पन्ना कश्चपस्येति संततिः ९ तस्याश्च प्रवदौ दिव्यैः पौत्रदौ दिव्यका
दिभिः व्याप्तमेतज्जगत्सत्यातेषां तासां च वैमुने १० तेषां कश्चपपुत्राणां प्रथाना देवतागणाः
सात्विका राजसा स्वेतेतामसाश्च मुने गणाः ११ देवात्मसभुजश्च केतया त्रिभुवने शरान् ब्रह्मा
ब्रह्मविदोऽग्रेष्टु परमेष्ठी प्रजापतिः १२ तानवायंत संहिताः सपत्ना देवदानवाः राक्षसाश्च त
था पुडंतेषामासीत् सदारुणम् १३

तसोगणाः तामसा देवदानवगणाः ११ हे ब्रह्मविदोऽग्रेष्टु १२ सपत्नाः शत्रवः दिवं वर्षसहस्रं सदारुणं पुडमासीदित्यन्तरेणान्वयः १३

३४८

देवदानवेदेवताः पराजीयंत पराभूताः कर्मणि जयिनः जययुक्ताः १४ निराकृतानि प्रकृतान् अदितिः परं यत्नं महातपः
 प्रावणप्रचक्रमेणारेभेति द्वयो रन्वयः १५ आच्छिन्नानीतायज्ञभागायेषां तान्मुवाशोकेन सवितः विष्टप्रसूतिहेतोः १६
 तस्याः परं यत्नं दर्शयति एकात्रेति एकचिन्नानियतो नियमितो निरुद्धाहारो यया परमुन्नोर्णनियमं पादाग्रासनजल
 पवनानशनादिभ्यमाश्रिताराशिभ्यः १७ तामेव स्तुतिमाह नमस्तभ्यमित्यादिना पूर्वत्र चिदादित्यस्यापराविष्टस

दिवां वर्षसहस्रं तपराजीयंत देवताः जयिनश्चाभवन् विप्रवलिनो देवदानवाः १४ ततो निराकृता
 त्रयान्देवैर्दानवेस्तथा दत्तत्रिभुवनान् दृष्ट्वा अदितिर्मुनिसत्तम १५ आच्छिन्नयज्ञभागं च मु
 वासेपीडिताभूशं आराधनाय सवितः परं यत्नं प्रचक्रमे १६ एकाग्रनियताहारापरं नियममा
 स्थिता तशवतेजसोराशिं गगनस्य दिवाकरम् १७ अदितिरुवाच नमस्तभ्यं परं सत्सामौषुमां
 विष्टतेतनुम् धामधामवतामोशथात्रा - माधारशासत १८ जगतामुपकाराय तया पस्तवगो
 पते आददानस्य यदुपेतां ब्रंतस्मै नमोस्तुते १९

जनस्यापनविलापनादिभ्यो ब्रह्ममुखेन स्तुतादिति मुखेन परंतनुं स्तुवंस्तत्र मध्यनाडीस्थितां सत्सामौषुर्तिमाह परं पालना
 दिशरणादि सभावां सत्सामौषुर्गम्यां सप्तुमायामथथात्रः परानन्दात्मिकायाश्च सौषुमांती तासो मायाया यनहेतुं
 सत्सामौषुर्विष्टतेतनुं नमः नमः शहयोगी चतुर्थी सोमायाया नाभिप्रायेणाह धामवतां तेजसिनां सोमाग्रादीनां धामथा
 मन् तत्र तेजसितेजोमूर्ते अतएव शधासां प्रेरक अतएव चथात्रां तेजसां स्तुतानां भुवनानां चाधारस्यानभूततत्र हेतुः शा

अतएव सत्सामौषुर्विष्टतेतनुं नमः १९

मा ७
टी
३४९

सप्तम्याः प्रमाथारोनेदाचसर्जनारश्मीराह जगतामिति उपकाराय प्रेषयादीनां पाकाय तवाप आददानस्य कषिणादिमरीचिभि
राक्षतः तदा यमवती व्रंती दां प्रेषिकं रूपं तस्मै तं नमामीत्यन्वयः १९ चर्मसर्जनारश्मीः पुनराह ग्रहीतमिति कालेनाष्टमासा
त्मकेन पादांतरेष्टमांशेन वाश्नुमयं सोमात्मकं सर्वविरष्टं ग्रहीतमादातं यमवत् रूपं विश्रुतः तदाह अतितीव्रंती दां तवात्तरं
तत्र तास्मीति पूर्वसोकसेवायं प्रपंचः २० एवं हृष्टिसर्जनारश्मीराह तमेवेति तमेवाक्षुपितं रसं सर्वं सुप्नुतो विसृजतः वर्षणा
यवर्षिणी च दनाचेतना केतनादिमरीचिप्रकाशनाय यदा व्यापकमभिहृदि पुष्टादिहेतुकं रूपं दधतस्तस्मै मेघाय मिहति

ग्रहीतमष्टमासेन कालेनेडमयं रसम् - विश्रुतस्तव यद्रूपं मतितीव्रं नमामितत् २० तमेव सुच
तः सर्वं रसं वै वर्षणाय यत् रूपमाप्यायकं भासंस्तस्मै मेघाय ते नमः २१ वार्युत्सर्गविनिष्पन्नम
शेषं चोषधीगणम् पाकाय तव यद्रूपं भास्करं तं नमाम्यहम् २२ तच्च रूपं तवातीव हिमोत्सर्गा
दिशीतलम् तत्कालस्य पोषाय तरणोत्सते नमः २३

सिद्धतिवर्धतीति मेघस्तस्मै पर्जन्यरूपाय ते नमः २१ रदानोपाकरणः शारदामरीचीराह वार्युत्सर्गेण वर्षोत्सर्गेण
विशेषणनिष्पन्नं रसीभूतं यदशेषमोषधीनां थास्यादीनां गणं यमस्य पाकाय शुक्रादिरश्मिसर्जनेन बीजपोषाय तव रूपं
तं त्वं भास्करं नमामीत्यन्वयः २२ बीजादीनां शुक्ररूपाणां माश्रयानां हिमसर्जनादिमरीचीराह तच्चेति तच्च तव रूपं हि
मसमिहिकादेर्देमंते शिशिरे हिमात्वादेरुत्सर्गेण हिमसर्जनादिमरीचिविसर्जनेन शीतलं अतीवतीदां शीतं तत्का
लस्य तत्कालोत्पन्नस्य सदस्यस्य पोषाय हेतुरणोत्सते नमः २३

३४९

इदानीममृतादिमरीचीर्वासंतिकादर्शयति नातितीक्ष्णमिति ग्रीष्मादाविवनातितीक्ष्णशिशिरादाविवनातिशीतं च शीतोत्तमसाम
 सद्रूपं अतएव सौम्यं वसंततौ यत्र वरुणं तस्मै देवराजं पुनानाविधं रूपं लीलाग्रहणक्रीडादिपरतेनमः २४ एवमादित्याश्वेदादि
 शमीनां सप्रमणाधारेण सोमात्मतया परिणतानां सोमात्मानं भगवंतं स्तौति आप्णाय नमिति अशेषाणां मर्त्यतिर्यगादिसहि
 तानां देवानां पितॄणां चाप्यायकं परं शरकं यत्र वरुणं सस्यानां पाकस्थे तवेतुभ्यं नमः २५ तत्र सोमस्य कृतं संवदं स्तौति यद्

नातितीक्ष्णं च यद्रूपं नातिशीतं च यत्र वसंततौ रवे सौम्यं तस्मै देवनमो नमः २४ आप्णाय नमशे
 षाणां देवानां च तथा परम् पितॄणां च नमस्तस्मै सस्यानां पाकं हेतवे २५ यद्रूपं जीवनायेकं वी
 रुथाममृतात्मकम् पीयते देवपितृभिस्तस्मै सोमात्मने नमः २६ आभ्यां यदकं रूपं आभ्यां रूपं विश्व
 मयंतव समेतमग्रीषोमाभ्यां नमस्तस्मै गुणात्मने २७ यद्रूपं मृगजः साग्राभ्यो नतपते तव
 विश्वमेतत्तयो संसेनमस्तस्मै विभावसो २८

यमिति जीवनाय जीवातवे यद्रूपं वीरुथामोषधीनां ममृतात्मकं रसं देवादिभिः सोमवृद्धिनासादिना पीयते तस्मै सोमात्मने
 नमः २६ अग्रीषोमात्मकमरीचीनालम्बादितं स्तौति आभ्यामिति श्वस्त्योक्तद्वयोक्ताभ्यां पाकाप्यायनहेतुभ्यां अग्रीषोमा
 भ्यां सर्वकालानुगतपरयोनिभ्यां समेतं सामरस्यात्मतया स्थितं यद्विश्वमयंतव रूपं तस्मै गुणाः प्रकृतयः प्रधानपरमाणा
 दयो विस्तृतयश्च शुक्रशोणितारिरूपाया तव श्रुवातपित्रादयो ज्योतिः सलिलपवनादयश्चात्मा सद्रूपं यस्तस्मै नमः २७

तजो मण्डलासदर्गं ये केन विश्वमेतत्तपते त्रयीवेदभुवनमूर्तिवृत्त्यादिकसमा

मा ३०
टी
३५

पंचविंशमपसत्रपमपंतिपायतस्मैवभूलभूतंमौवीजात्मकंपरंपरंसर्वाधिष्ठानंतौति यदिति तस्मात्सोत्रोक्तादिष्ववस्था
प्रकाशनायाविष्कृतानेजोमण्डलात्मकापरंपरामित्युक्तावाचकेनचित्यकाशात्मकेसर्वाधिष्ठानेनाभिसर्वेषुवेदेषुश्रितं
अस्थूलंसर्वभावतद्विकारोपलक्षणं अस्थूलमनणग्रहसमदीर्घमित्यादिक्रान्तिपादितसकारणदेहद्वयादिभ्योयतिरिच्य
मानं तत्रहेतुः अनंतदेशकालाकारादिभ्यःपरिच्छेदश्चमयतोमलमुपाधिमलानाञ्चातं तस्मैसदात्मनेशतिसाक्षिदानं

यस्तुतस्मात्परंपरामोमित्युक्ताभिशाहितं अस्थूलानंतममलंनमस्तस्मैसदात्मने २५ मार्कण्डेय
वाच पंचसानियतादेवीचक्रैस्तोत्रमहर्निशम् निराहाराविवसेतमारिगथयिषुर्मुने ३० ततः
कालेनमहताभगवांस्तपनोम्बरे प्रसूततामगादस्यादात्तायाणादिजोत्तम ३१ साददर्शमहा
क्रुदंतेजसोम्बरमाश्रितं भूमौचसंस्थितंभासज्जालामालातिडुर्दृशम् ३२ तं दृष्ट्वासातदादेवी
साधसंपरमंगता जगादमेप्रसीदेतिनतांपश्यामिगोपते ३३ यथादृष्टवतीश्वरमम्बरस्यस
डुर्दृशं संघातंतेजसस्तद्वदिहपश्यामिभूतले ३४

दसत्रपायपरब्रह्मणोनमस्तस्यार्थः २५ ३० दात्तायाणादक्षप्रमाश्रित्याः ३१ महाक्रुदंमहाराशिंयदेवाम्बरंगगनमाश्रितं
भूमौचतदेवसंस्थितंभासज्जिर्ददीपमानाभिर्जालानांमालाभिरतिशयेनडुर्दृशं दुःखेनदृष्टुंशकंसडुर्दर्शमित्यर्थः ३२
साधसंभयंगोपतेमरीचीनांपतेसामिन् ३३ सडुर्दृशंसडुर्दर्शंसंघातंराशिं योमभूसंस्थयोक्तेजसोरविशेषात्सडुर्दर्श
नाच्चमदत्रयहायमूर्तिममदृष्टुंशकांप्रादुर्भूतिभावः ३४

तदाह प्रसादमिति पश्येयं चर्म चक्षुर्भ्यां प्रकटमनुभवेयं च पंखेच्छया श्लीतमाकारं देभक्तेषु कस्य कश्चिदनुग्रहविधासिन् सता
नादित्यादेवान् ३५ तेषां तेषां दिना यथा जगतः सृष्ट्यादिविनिर्माणा यान्ते सभा योपि माया गुणत्रयोपाधिग्रहणात्सेच्छया
ब्रह्माद्याकारान्गुल्लासितयाममाप्नुयहाय श्रुतिं सेच्छानिर्मितां प्राडुर्ब्रुविता शयेनाह तमिति धाता ब्रह्मा अया अपराग
तिरुपायः ३६ लोकपालश्रुतिरपि भवो लोकानुग्रहाया विभूतस्तथा मम प्रजाणां पालनाय प्रवर्तसेत्याशयेनाह तं ब्रह्मेति
अजोरुदः समीरो वायुः तव सकलात्मनः सर्वात्मनः सथा श्रोति तेजसिनः किं स्रोतमर्हस्तव्यं भवति न किंचिदित्यर्थः ३७

प्रसादे कुरु पश्येयं यद्वपंते दिवाकर भक्ता नुकं पकविभो भक्ता हं पादि मे सतान् ३५ तं धाता विसृ
जसि देव विष्णु मे तं पासि स्थितिकरणाय संप्रवृत्तः त्वयं ते लयमविलं प्रयाति चैतस्य तोम्या न हि
गतिरस्ति सर्वलोके ३६ तं ब्रह्मा हरिरजसं सितस्तमिन्द्रो विमेशः पितृपतिरम्बुपः समीरः सोमोऽग्नि
गंग नमदी मदी यरोधिः किं सव्यं तव सकलात्मनः सथा श्रः ३७ यत्तैस्त्वामनुदिनमात्मकर्मसक्तास्तं
तत्त्वादिविधपदैर्दिजा जपंति ध्यायंते विनियतचेतसो भवंतं योगस्थाः परमपदं प्रयांति मर्त्याः ३८

किंच भोगमोक्षतत्साधनानां च त्वमेवापि शाताफलदाता चेत्याह यत्तैरिति मित्यकर्मनुष्ठानात्मकैर्यत्तैरात्मनः स्वाभाविकस्य
कर्मणि सक्ता हि मास्ते वर्णाकास्तां यजंते इति शेषः तत्त्वान्नतो विविधपदैस्त्रिपद्यादिभिस्तस्मै व तदभिधेयं चिदादिमं जपं
ति मानसं तस्यासेवंते इत्यर्थः ये च निरुद्धचित्ता मर्त्या योगे ब्रह्मात्मैको न तत्साधने च स्थिताः परमपदं परब्रह्माख्यं च त्वर्थं
दाभिधेयं प्राप्नुवंतीत्यर्थः जननमरणधर्मकाश्च जरा मरणावित्यातीता भवंतीति भावः ३८

मा ७
टी
३५१

किं वदना सर्वात्मनः सर्वकर्तृत्वायं स्तुतिः संप्रदर्शनाशयेनाह तपसीति गर्भीकरो विग्रहं सगर्भं विधत्ते प्रकटयसि मश्रुवैः प्र
काशयसि मश्रुगैर्भर्मश्रुवैः सप्रमाणतश्च न्यात्मना परिणतैर्ज्ञादयसि सत्वाकरो विग्रहं विज्ञातमयोगोवाच नो विषयता न
वैकस्य विभूतयो शक्यपरिच्छेदादिति भावः ३५ इति भावप्रदीपे दशधिकश्रुतिः शततमोऽध्यायः अग्नीषोमात्मनो निर्विहितक

३५१
तपसि पचसि विष्णोः पासि गर्भीकरो विग्रहं प्रकटयसि मश्रुवैर्ज्ञादयसि मश्रुगैर्भर्मश्रुवैः सजसिकमसजन्मापास्त
यस्य च्युताख्यः सपयसि च्युताख्ये रुद्रश्च पस्तगम्यः ३५ इति मार्कण्डेयपुराणे मार्तण्डमाहात्म्ये अदि
ति स्मृतिर्नाम चतुर्थोऽध्यायः ११८ मार्कण्डेय उवाच ततश्च ते जसस्तस्मादाविर्भूतो विभावसुः अदृश्य
ततदादित्या तमताम्रोपमः प्रभुः १ अथ तं प्रणतो देवी तस्य सन्दर्शनाच्चुने प्राह भासान् सस्येष्टं वरं
मतो यदिच्छसि २ प्रणता शिरसा सा च जानुपीडित मेदिनी प्रसुवाच विवस्वन् वरदं समुपस्थितं ३
देव प्रसीद पुत्राणां दत्तं विभुवनं मम यत्तभागाश्च देते ये दानं वैश्ववल्गायिकैः ४

ति फलं कृतकत्वात्कारः सौप्रमोधाप्रिसंस्थोऽप्राविशुणावपु र्वापणीयान्महीयान् सर्वार्थः सर्वनामा सकलकलपतिः सर्वलो
कां गतेशः पायानो देवदेवो मरुदनुजगणैः संस्तुतश्च उरश्मिः अदित्या अदृश्यत कर्मणि लकारः तमेना प्रियातेन ताप्रेणोपमाय
स्य १ तस्य मार्तण्डस्य सम्यग्दर्शनादेतोः प्रणतो २ जानुभ्यां पीडिताक्रांता महीयया समुपस्थितमाविष्कृतमूर्तिम् ३ ४

३५१

न त्रिमितं देवानां विभुवनयत्तभागलक्ष्यं ५ ६ ७ वारितकरश्नस्ततोऽससारयाही ८ अशेषतः समग्रान्तवपुत्राणां रि
 प्रदेतान् निर्हताग्रानेदवती भवेति शेषः ५ निरुतातपसः सकाशात्प्राप्तता तत्र हेतुः संप्राप्तेमाविलेवांछितमभिमतेयया
 १० रश्मिसहस्रांशोरवेः सूर्यस्यातिसूक्ष्मः करोरश्मिरवतारं देवमातरदिने रुद्रेजवरेचक्रे अनेनापरिच्छिन्नतेजस्व्योतितम्
 तत्रिमिते प्रसादं तं करुषु मम गोपते अंशेन तेषां प्रातर्तंगतानाशयतद्विष्णु ५ यथा मेतनया
 भूयो यत्तभागभुजः प्रभो भवेद्युरधिपाशैव त्रैलोक्यस्य दिवाकर ६ तथा न कं पां पुत्राणां सुप्रसन्नो
 रवेमम करुप्रपन्नार्तिहरस्थितिं कर्ता तमच्युत ७ मार्कण्डेय उवाच ततस्तस्माद्भगवान्भास्क
 रो वारितकरः प्राणात्मादिनिर्विप्रप्रसादसमुत्सोविभुः ८ सहस्रांशेन ते गर्भे संश्रूयाद्भमशेष
 तः तत्पुत्रशत्रुनदिनेनाशयाम्नामुनिर्हता ९ इत्युक्त्वा भगवान्भास्कानेन तर्ज्जुनमुपागमत् निर्ह
 तासापितपसः संप्राप्ताविलवाञ्छिता १० ततो रश्मिसहस्रांशः सौषुमाख्योरवेः करः विश्राव
 तारं संचक्रे देवमातरयोदे ११ कृच्छ्रचोद्रायणादीनि साचचक्रे समाहिता सुचिन्माराधयाम्ये
 नं दिव्यं गर्भमिति दिज १२ ततस्तोकशपः प्राद किंचित्कोपस्तत्तत्तरम् किं मारयसि गर्भा
 एमिति नित्योपवासिनी १३

११ सुचिनी सुदियुक्ता समाहितो सावधाना कृच्छ्रेनामब्रतं ग्रहमापस्य हं पयश्चैव त्रयं चान्द्रायणं नाम चन्द्रहासहृदोर्ग्रासा
 दीनां भूताधिकीभावादिविधानम् १२ गर्भे स्थितमात्रं नित्योपवासिनी सती किं मारयसि इति शब्दो भिन्नक्रमः नित्योपवासि

मा ७
टी
३५२

हे कोपन कोपन यदेतद्गर्भाण्डं पश्यसि तत्र मया मारितं किं न दिव्यत्वात् विपदाणां रिशणो मत्सवेत इविष्यतीत्यन्यः १४ सूर्याणां अ
रणीरुत्पत्तिस्थानं १५ आद्याभिः प्रथानाभिः आदरात् प्रदया १६ १७ आभाषसंबोध १८ तेन या कश्यपवचनात्प्राज्ञाज्ञातो

सा घते शरगर्भाण्डमेतत्पश्यसि कोपन न मारितं विपदाणां मत्सवेत इविष्यति १४ मार्कण्डेय
उवाच १ तत्कालं तदा गर्भमुत्सर्ज्य सारणिः जायते तस्मान्तेजोभिः पत्युर्वचनकोपिता १५ ते
दृष्ट्वा कश्यपयोगर्भमुद्यद्वा स्करवर्चसम् तदा वप्रणातो भूत्वा अभिराद्याभिगदरात् १६ संस्तुय
मानः सतदा गर्भाण्डात्प्रकटो भवत् पश्य पश्य सवर्णा भस्तेजसा व्याप्तदिशुः १७ अथांतरि
त्वादाभाषकश्यपं मुनिसत्तमं सतोयमेव गभीरा वा गुवा वा शरीरिणी १८ मारितं ते यतः
शोक्तमेतदा तं तया मुने तस्मान्मुने सतस्तेयं मार्तण्डाख्यो भविष्यति १९ सूर्याधिकारं च विभुर्ज
गमेव करिष्यति इति धत्तसुरांश्चायं यत्तभागदरानरीत् २० देवानि शमेति वचो गगनात्समुपाग
मन् प्रहर्षमतले याता दानवाश्च दत्तोजसः २१ ततो यदयं देतेयानां जहावशात्कृतः सहदेवैर्मुदा
यत्ता दानवाश्च समभ्ययुः २२ तेषां यदमभूद्द्वारं देवानां मसुरैः सह शस्त्रास्त्रदीप्ति सन्दीप्तमस्तभु

मार्तण्डशतकः १९ सूर्याणां द्वादशानामधिकारं स्वामित्वं २० दत्तोजसो नृतेजसाः २१ दानवादेवैः सह समभ्ययुर्मुदायसमुपा
जगुः २२ शस्त्रास्त्राणां दीप्तासं दीप्ता निप्रजलितानि समस्तानां भुवनामेतराणि मथानियत्रतत् २३

२४ तेजसां योनिमनस्य स्थानमार्त एते मत्तानां चराचराणामनुशासकं अदिते अतदिशेषांतत्र योनिमरणिं तेजसा देवादीनां
 २५ २६ इमं वर्तलमग्निपिण्डं तेन सदृशः अतिस्फुटमतिशयेन प्रकटं वपुर्नदधे धारयामास तेजसां वंदिष्टत्वात् २७ आदित्यको
 नविंशतितमः शतोपर्यधायः येनाद्यन्तः समस्ता कृतिरतिसुलभा अतदेवोगरीया ज्योतिर्नीरानिलैर्मो प्रकिरतिसततं पक्त
 तस्मिन् सुदे भगवता मार्त एतेन निरीक्षिताः तेजसा दद्यमानास्ते भस्मीभूता महासराः २४ ततः
 प्रदधं मतलं प्राप्ताः सर्वे दिवोकसः तद्वृक्षे जसां योनिमार्त एते मरितितया २५ साधिकारं स्त
 था प्राप्ता यज्ञभागांश्च पूर्ववत् भगवानपि मार्त एतः साधिकारमथाकरोत् २६ कदम्बप्रवृद्धा
 स्तानथ शोर्धे चरश्मिभिः इमाग्निपिण्ड सदृशो दधेनातिस्फुटं वपुः २७ इति मार्कण्डेयपुराणे मा
 र्त एतमाहात्म्ये मार्त एतेत्यभिर्नाम पंचमोऽध्यायः ११५ मार्कण्डेय उवाच अथ तस्मै ददौ कन्यां संता
 नाम विवसते प्रसाद्य प्रणतो भूत्वा विश्वकर्मा प्रजापतिः वैवसतस्तसंभूतो मनुस्तस्यां विवस
 तः पूर्वमेव तथा ख्यातं तत्स्वरूपं विशेषतः १ श्रीपपत्याम्यसौ तस्यां जनयामास भूपतिः द्यौपयौ
 समहाभागौ कन्यां च यमुनामुने ३ मनुर्वैवसतो ज्येष्ठः आर्दे देवः प्रजापतिः ततो यमो यमी चैव
 यमस्तौ समभूवतः ४ यमे जाभ्यधिकतस्य मार्त एतस्य विवसतः तेनातिमापयामास जी लोकान्
 येषो वधीनाम् त्रीणः सोमो यतः सो प्रकृतिमनुभजेत्तपयन् देवमुखा नृणां तेलोका दीपः शुभततिममलो यो नृदो ग्राहमं
 विश्वकर्मा तष्टा प्रजापतिः ५ पूर्वमेवैव सतमन्तरनिद्रपणोत्तस्य वैवसतस्य वत्समाणवंशादिपुरुषस्य विशेषत आधि
 केन २ तदेव संग्रहेण प्रसंगादादिसमदिमावर्णनहेतोरादौणी सादिना ३ वैवसतानां माहात्मवर्णनायतेषां मुमतिं प्र

भावं चाह मनु रिति यमस्तौ वैवसतौ तौ भूमीयमुना ४

मा ७
टी
३५३

अभ्यधिकं अभितो व्यापकमधिकं विशिष्टा पनोपयोग्याद्विषयप्रतीपकरं तदाह तेनेति ५ गोलाकारं वर्तुलमण्डलाकारं
असहंती सोऽहं मशकुवती सांच्छायां देहसमवेतां संज्ञायां चेतनायाश्च च्छायाविदाभासः अतएवात्र तयोरुत्पत्तौ साम्येने
जस्तमसो रिव चेतनस्य वर्णाविशेषेणैव व्यवक्रियमाणयो रनयोश्चिदादिमत्तापितयोरेकमेव विद्याविद्यादिवत् ६ नि
र्विकारं सावहितं क्रोधादिमत्तागाद्वर्तुलपुत्रादिपुत्रेवारत्तादिपरम् मच्छासनात् ममात्तया ७ मद्यं मदर्थं संभाव्योक्तस्य

353
गोलाकारं तनेदृष्टा संज्ञा रूपं विवक्षतः असहंती महतेजः सच्छायाप्रेत्य साव्रवीत् ८ संज्ञोवा
च अहं यास्यामि भद्रे ते समेव भवनं पितुः निर्विकारं तयाप्यत्र स्थेयं मच्छासनाच्छुभे ७ इमौ च
बालकौ मद्येकस्याचवरवर्णिनी संभाव्या नैव चाख्येयमिदं भगवते तया ८ छाया वाच आ
केशग्रहाणां देवि आशापात्रैव कर्हिचित् आत्मास्यामि मत्तं तभ्यं गम्यतां यत्र वांछितं ९ इत्यु
क्ताच्छायायां संज्ञाजगाम पितुर्मंदिरम् तत्रावसन् पितुर्गरेकं चित्कालं शुभेक्षणम् १० भर्तुः स
मीपं याहीति पित्रोक्ता सा पुनः पुनः अगच्छद उवाच भूत्वा कुत्रान्विशोभत राक्षसतः ११

हौ पालत भोजनादिना प्रत्यवेक्षितव्यमित्यर्थः इदं मम गमनं ८ कोपवशात् केशैर्ग्रहणं केषु शाकृष्णता उतं मभियाप्य
पवमाणा पादाक्षौ शङ्खौ वरुणाशंसनमभियाप्य तभ्यं तदनुरोधार्थं ९ शुभेक्षणोतिमार्त एव तितेजसो समिधाना मेव प्रका
शाद्यात हीनोऽर्थः १० पित्रा विश्वकर्मणा वडवा वामी उन्नरा न्कुरन् गमदित्यन्वयः पुनः पुनरुक्ता प्रचोदितेऽर्थः ११

३५३

साधीसती भर्तृसौजसः सत्योभावश्यः कामोत्रतपस्तपने ११ छायायावममाह पितृरिति तस्याः संज्ञायावपथारिथी १३ अवि
तयदथो तथैवसंज्ञावत् १४ पूर्वजस्यमनोः श्राद्धदेवस्यसंज्ञापुत्रस्य १५ योद्वितीयः सतोभूतसोमोनवसग्रहेष्वेकतरः शनैश्चरो
ग्रहोभूत तपतीनदी यस्यकुरुतेतंयत्तसदनंदेवयजनमभूत्सकुरुर्नामराजा १६ पार्थिवीश्रिय्याग्रागतासंज्ञाच्छाया

तत्रतेपेतपःसाधीनिराहारासहासुने १२ पितृःसमीपंयातायाःसंज्ञायावाक्यतस्यरा मद्रूपथारि
णीच्छायाभास्करंसमुपस्थिता १३ तस्यांचभगवान्सूर्यःसंज्ञेयमित्यचिंतयत् तथैवजनयामा
सद्वैसतोक्त्यकेतथा १४ पूर्वजस्यमनोस्तल्पःसावर्णिस्तेनसोभवत् यस्तयोःप्रथमंजातःपु
त्रयोर्द्विजसन्म १५ द्वितीयोयोभवच्चान्यःसग्रहोभूच्छनेश्चरः कन्याभूत्तपतीयातोवज्रसंवरणो
नपः १६ संज्ञातपार्थिवी वामात्मजानोपथाकरोत् स्निहंनशर्वजातानांतथाकृतवतीसती १
मनुस्तत्तांतवांसस्यायमस्यानचक्षमे वज्रशोयाचमानस्तपितःपुत्राःसुडःखितः सेवकोपा
चवैवाल्पाद्वाविनोर्थस्यैववलात् १७ पदासंतर्जयामासच्छायांसंज्ञायमोमुने ततःशशापच
यमंसंज्ञासामर्पिणीभृशम् १८

च्छायासंज्ञेत्यर्थःस्वेषांस्वामीयानांपूर्वजातानासंज्ञापुत्राणा १७ तांतवांसोऽबान् तद्वैषम्यं नचक्षमेसेहे १८ पितृःपु
त्राभगिन्यायमुनयाभाविनोदेवप्राणस्पृहयोरन्वयः १९ संतर्जयामासांतर्जयत् संज्ञाच्छायाअमर्पिणीकोपवती १८

१० पित्रेविवसते ११ जायसो ज्येष्ठान् कनीयांसः कनीयसः कनिष्ठान् बुभ्रूषति भवितुं मिच्छति १२ १३ १४ १५ १६ १७ प्रतिचातो नि

३५५
छा यो वाच पदातर्जयसे यस्मात्पितृभार्योगरीयसीम् तस्मान्नैवैष चरणः पतिष्यति न संशयः २
यमस्तु ते नशापेन भृशं पीडितमानसः मनुना सह धर्मात्मा सर्वं पित्रे मवेदयत् २१ यम उवाच
स्नेहेन तत्पुत्रमस्मात्समाता देवन विद्यते विसृज्य जायसो यस्मान् कनीयांसो बुभ्रूषति २२ तस्य मयो
यतः पादो न तद्देहे निपातितः वाल्पादाय दिवामोहात्तद्भवान्तेतमर्हसि २३ शत्रो हंता तकोपेन
जनमातनयो यतः ततो न ममे जननी मेतां वैतपतां वर २४ निर्युगोष्पि पुत्रेषु माता शायनदा
स्यति पादस्ते पततां पुत्रकथमेतद्दृष्टि २५ तव प्रसादाच्चरणेन पतेद्भगवन्मया मातृश्रयाद
यं मे घृतया चिंतय गोपते २६ २ विरुवाच असंशयं महत्पुत्रं भविष्यत्प्रकारणम् येन त्वामावि
शत्क्रोधो धर्मज्ञं सत्यवादिनम् २७ सर्वेषामेव शापानां प्रतिचातो हि विद्यते न तु मात्राभिशापानां
कचिच्छोपनिवर्तनं २८ नशापमेतन्मिष्यात्कर्तुं मातृवचस्तव किंचित्तव विधास्यामि पुत्रस्य
दादनुग्रहं २९ किमयो मां समादाय प्रयासंति महीतलम् कृतं तस्मावचः संप्रति च चातो भविष्य ३०

वर्तनं २९ अत्र ग्रहं कृपां अनेनादित्यस्य शाप रोगहारित्वे स्वातंत्र्यमुक्तमतपवारोग्यं भास्करादिच्छेदित्युक्तं ३० चातो रक्षितः ३१

344

54

47

42

मा ७
टी
३५५

४० नाभिर्मध्यमाधारः ४१ आदिसमासमेतादिसंपर्यस्तं ४२ शीर्षानिशिधिलानिसान्नां प्रस्थानो निबंधनानि संधयो येषां
४३ धिष्णानिस्थानानिभुवो मेयीवपशूनामाधारो येषां भेदयोगकालचारास्तोदयादयो हि धिष्णानां बुद्धंतो भिद्यंतो रश्मी
नां भुवाभितवातरज्जुनां निबंधानि प्रथयो येषां तानि यदुक्तं मत्स्यपुराणे सर्वे भुवनिवडास्ते प्रवडा वातरश्मिभिः परिभ्रमेति

विषयकर्मतनुत्तातः शाकदीपे विवसता भ्रमिमारोपतमेजः शातनायोपचक्रमे ४० भ्रमताशे
षजगतां नाभिभूतेन भासता समुद्रादिवनोपेता सारुरोहमहीनभः ४१ गगनचाविलंबल
त्सचंद्रग्रहता रकम् अयोगतममहाभागवभूवादि समाकृतम् ४२ विदितसलिलाः सर्वे वभ्र
बुध्नतथा व्ययः व्यभिद्यंतमहाशैलाः शीर्षानां निबन्धनाः ४३ भुवाधाराण्यशेषाणि धिष्णा
निमुनिसत्तम बुद्धदक्षिनिवन्धानि प्रयोजगुः सहस्रशः ४४ वेगभ्रमणसंजातवायुदिताः
समेततः व्यशीर्यंतमहामेघाचोरावविराविताः ४५ भासद्रुमाणविभ्रान्ते भ्रमकाशारसात्
ले जगदाकुलमप्यंतदासीन्मुनिसत्तम ४६ त्रैलोक्ये सकले विप्रभ्रममाणे सरधयः दे
वाश्च ब्रह्मणा सार्ये भासंतमभितपुवः ४७

नदृष्टाः सूर्यचंद्रग्रहादिवि भ्रमंतमनुवभ्रतिभुवं वैष्णोति वांगणश्यादि ४४ रवेर्वेगवता भ्रमणोत्तसंजातो वायुस्तेन दिताः
पर्यस्ता महामेघाः प्रफरावर्तकादयो चोरोभयानको यश्चारायाः सन्निता निते विराविणोति गर्जतः ४५ ४६ ४७

३५५

देवानामादिदेवो मूलकारणं पतञ्जवतः सर्वादिमत्तं सद्रूपतः पारमार्थ्येनास्माभिर्ज्ञातममथातवैकस्यभ्रमिभ्रमलोकं
जगतोभ्रमणं भवेद्यंशक्ताप्रपित्तुमंजगत्कथं सस्यानेस्यापयितुं न शक्नुमश्चर्यः सर्गदिपुत्रिधा हिरण्यगर्भादि
भेदेन तमेवादिपुरुषत्वातिष्ठसीत्यर्थः ४८ तेन ततः जगतः स्वस्तिकल्याणमस्तु भवतु चर्मादीनामाकार उत्पत्तिस्था

आदिदेवो सिदेवानो ज्ञातमेतत्सद्रूपतः सर्गस्थित्यंतकालेषु त्रिधा भेदेन तिष्ठति ४८ स्वस्तिने
स्तजगन्नाथ चर्मवर्षादिमाकर जघनशान्तिं लोकानो देवदेव दिवाकर ४९ इन्द्रागम्यते देवं
लित्यमानमथास्तवत जयदेव जगद्वापि ज्ञया शेषजगत्पते ५० अथ यस्ततः समवसिष्ठाति
प्रयोगमाः तदुचुर्विविधैः स्तोत्रैः स्वस्तिसंस्तोतिवादिनः ५१ वेद्येकाभिरया आभिर्वाला विल्या
स्ततश्चुचुः आभिरयाभिर्भासेते लित्यमानं मुदायुताः ५२ तं नाथ मोक्षिणं मोक्षोपेयं स्तथा
निनां परः तंगतिः सर्वभूतानां कर्मकाण्डेऽपि वर्तताम् ५३ शं प्रजाभ्योस्तु देवेश शं नोस्तजगतां
पते शं नोस्तु दिपदे निसे शं नोस्तु चतुष्पदे ५४ ततो विद्याधरगणाय ताराक्षसपन्नगाः कृ
ताञ्जलिपुटाः सर्वेशिरोभिः प्रणतारविम् ५५

नारते लोकानां शान्तिप्रसवतश्चिन्मवससेवस ४९ लित्यमानं शान्तमानं ५० ५१ मोक्षिणं प्राप्तमोक्षिणं मोक्षो
पुक्तानां प्राप्तिस्थानं ध्यानिनां ध्याननिष्ठानां ध्येयो ध्यातव्यो गपः सर्वेषां भूतानां मन्त्रादिसर्गेण तंगतिः परायणं कर्म
काण्डे वर्ततां सकामानां फलदाता तमेव ५३ शं सखि दिपदे भूत्यादिप्रचतुष्पदे पशुषु ५४ ५५

मा ७
टी
३५६

एवंविधावक्ष्यमाणप्रकारः सद्यं सोढुं योग्यं ५६ उपमायितुमुपगन्तुं गोथर्वगीतो निपुणः कुशलाः ५७ वद्वादिग्रामत्रयेषु वि
शारदा निपुणाः श्रमत्रयस्थिताभिः सराणां शर्मात्मभिर्भूतानां मिश्रतालेरेकोनपंचाशद्भिः तत्तद्वारिभिर्लयेषु प्रयोगैः

३५६
ऋचुरेवंविधावाचो मनः श्रोत्रसत्त्वावहाः सद्यं भवतते ते ज्योभूतानां भूतभावन ५६ ततो हा
हा ह्रस्वश्चैव नारदस्तन्मुरुस्तथा उपमायितुमारव्यागान्धर्वकुशलारविम् ५७ वद्ममध्यम
गान्धारग्रामत्रयविशारदाः मूर्च्छनाभिश्चतालैश्च सप्रयोगैः सत्त्वप्रदम् ५८ विद्याचीचकुता
चीचउर्वश्चतिलोत्तमा मेनका सहजयाचरेभाचाश्वरसांवरा ५९ ननत्तर्जगतामोशोली
त्यमाने विभावरी हावभावविलासाद्यान्कुर्वन्तो मिनयान् वद्म ६० आवाद्यंततस्तत्र वेणु
वीणादिदुर्दराः पानवाः पुष्कराश्चैव मृदंगपट्टहानकाः ६१ देवदुर्दुभयः शोभाः शतशोथ
सहस्रशः गायत्रिश्चैव गन्धर्वैर्नृत्यद्भिश्चाप्रयोगैः त्रयं वादित्रं चोषे च सर्वकोलाहलीकृतं
ते ६२ ततः कृतोजलिपुटाभक्तिनशालमूर्तयः सित्यमाने सहस्रोऽंशुप्रणोमः सर्वदेवताः ६३
ततः कोलाहलतस्मिन् सर्वदेवसमागमे तजसः शततंचक्रे विस्वकर्माशनेः शनैः ६४

सरदीनामुत्थापनेः सत्त्वप्रदमिति क्रियाविशेषणम् ५८ ५९ हावः क्रियागम्यः भावो मानसिकः तदादिभिर्विलासेभिन
यात्साविकदेतकैः चंजकैराद्यामूर्तानि ६० ६१ महाशयान्नाहं तं सर्वं कृतं कोलाहलीकृतं ६२ ६३ शनैः शनैरितिसमाधानवृत्त्या

३
५६

३५६

अथायमुपसंहरति ३तीति हिमसर्जनादीरश्वीनां कालाविर्भावस्तस्य हेतोर्ग्रीवो मेकमूर्तेरित्यर्थः हरस्य सन्ध्यायां धाम
नियेः सूर्यस्योपस्थानं प्रसिद्धं एवमपरयोरपि ब्रह्मविस्मोः सम्पत्त्या मेकतया स्तनस्यो कर्षितस्य तेषां परादित्वांशानां तद
उप्राणितत्वात् ततोः सत्स्य उर्निरीक्ष्य सतेजसः परिलिखितं पृथक्करणं निशम्यालोच्य दिवाकरस्य चिदानोर्लोकं प्र
काशानन्दैकचनं प्राप्नुवो जीवनस्यांते देहपाते ब्रजति विदेहकैवल्यं प्राप्नोति ३त्यर्थः ६५ आदितो विंशधिकः शततमो

३ति हिमजलचर्मकालहेतोर्हरकमलासनविस्म संस्तनस्य तनुपरिलिखनं निशम्य भानौ ब्रजति
दिवाकरलोकमाप्नुवोते ६५ ३ति मार्कण्डेयपुराणे भानुमाहात्म्ये भानुतनुपरिलिखनं नाम षष्ठे
ध्यायः १२ मार्कण्डेय उवाच लिखमाने ततो भानौ विश्वकर्मा प्रजापतिः उद्भूतपुलकः स्तोत्रमिदं
चक्रे विवसतः १ विवसते प्राणतज्जनानुकंपिने महात्मने समजवसतसमये सतेजसे कमलक
लाववोधिने नमस्तमः पटलपटावपादिने २

ध्यायः योन्योयैकसमिः परमभसि महासेतया सिष्टमूर्तिर्यस्य च्छुन्यां सिसृक्षा विलनिगमतवोः षड्भुजः सरावा द्वीपा
योक्षो कलौकाधिपगुनि सुखवासयोधीन्द्रियाणि बाहाः सोयं पराकर्षः प्रभवत् सखदो नीलसमाग्रसमिः कृतमनुभावित
सात्विकभावव्यंजनाद्यापनदुतचित्रत्वा उद्भूता उद्भूतारोमाञ्चारोमहर्षापस्य १ विवसते सर्वावासकायप्राणतेषु जनेषु
अनुकंपिने दयावते नमस्कारप्रियो भानुरित्युक्तेर्नमस्कृता मनिदयात्तुर्भगवानित्युक्तः महाविश्वव्याप्यात्मा सद्रूपयस्य स

मा ७
टी
३५३

मज्जवास्तुवेगाः समसमयोऽप्यस्य शोभने सकलभुवनावभासकं तेजो यस्य कमलानां वनमवबोधयितुं विकासयितुं शीलमस्य
तमप्यवपटलं नेत्ररोगः सपक्वचरकत्वात्पटलमवपाटयितुं नेत्रदयितुं शीलं यस्य तस्मै नमः २ पावेनेभ्यः पवित्रकारिभ्यः सकाशादति
शयं सौकुर्षप्रापे कर्म यस्य निरतिशयप्रापकर्मफलो भगवानित्यर्थः नैकाग्रनेकाः न समासः कामाः काम्यमाना विशया लान्य
कर्षणादात्तं भक्तेभ्यो यस्य सकामानामपि निरतिशयनिष्पत्तिदायी भगवानित्यर्थः भासराभासनशीला यमला विशुद्धामप्य
त्वारश्मयस्तेषु शोभते आचारत्वेन स्यात्तं शीलं यस्य सर्वेषां लोकानां भूतभुवनमौक्तिकानां सर्गस्थित्यादिकारित्वा दितका

पावनातिशयप्रापकर्मणो नैककामविषयप्रदायिने भासरा मलमश्रुत्वशायिने सर्वलोकहि
तकारिणे नमः ३ अजाय लोकत्रयपावनाय भूतात्मने गोपतये हृषाय नमो महाकारुणिको
तमाय सूर्याय चक्षुःप्रभवालयाय ४ विवस्वते ज्ञानभृदंत रात्मने जगत्प्रतिष्ठाय जगदितैषिणे
संयंभुवे लोकसमस्तचक्षुषे सरोत्तमायामिते ते जसे नमः ५

रिते नमः ३ अजाय निर्विकाराय लोकत्रयाणां स्थूलसूक्ष्माणं पावनावशोधनाय तमोपहारित्वात् भूतानां ब्रह्मादि
स्यावरांतानां मात्मने स्वरूपाय गवोरश्मीनां पतये स्वामिने हृषाय सर्वबीजाय महाकारुणिकाप्रतिदयालवो ब्रह्मा
दयस्तेभ्य उत्तमाय ब्रह्मादिभिः स्तुतत्वादस्योक्तं एतम् सूर्याय सर्वोद्भाय चक्षुष्यात्मनि प्रभवत्प्रलयप्रपिदेव
तेन स्थानं यस्य अथ यत्तस्मिन् एतत्पुरुषो यश्चैष हि राशमयः पुरुषः स यो यंददितो लभ्यते रुषश्चित्कृतेः ४

३५३

विवसते प्रभा प्रकरैः सर्वाच्छादका यत्ताने ब्रह्मात्मैकं विभर्ति प्रवणादिनाधारयति अभ्यासं वैराग्यादिना पोषयति चेति ज्ञानं
तत्तानैकयोगक्षेमप्रवणस्तस्यानुभूतिविषयः स्वसंवेदनमंतरात्मा परमात्मा तस्मै जगतां दृष्ट्यादिमाये श्रुतानां प्रतिष्ठाया
चात्माधारयति र्गुणस्यापि गुणपरिग्रहमूर्तिधारणेन जगतो हितैषिणे धर्मतश्चिद्वैषिपालननाशनशर्मच्छासभावाय न च
जीववत्कर्मपारतंत्र्येणा विभूतश्चाह स्वयंभुवे सेच्छया जगत्पालनाया विभूताय लोकानां समस्तं सम्पूर्णं प्रकाशकं च
स्वरिव सुरेभ्य उन्मयाय उद्भूतं विनष्टं मोयस्य अमिततेजसे शर्णावभासाय नमः ५ ललातावक्त्रालमात्रं उदयाचलस्य मौलि

ललातामुदयाचलमौलिमणिः सरगणमहितो हितो जगतः तमुरुमश्रुत्व सहस्रवपुर्जगति विभा
सितमां सिनुदन् ५ भवति तिमिरापयानमदो भवति विलोहितविग्रहता मिहिरविभासियतः
सतरो विभुवनभावनभानिकरैः ७ रथमधिरुद्य समावयवं चारुविकल्पितमतिरुचिरम् सत
मभिन्नमसुंभगवं शरसि जगद्धिताया विरतम् ८

मणिर्मुकुटरत्नमिव सरगणो गणैर्महितः शजितः हितः शमे उद्भूतिव रिष्टानिमश्रुत्व सहस्राणि वपुः सरपंयस्य रश्मिषु
ज्ञात्मकत्वात्मा एतलस्य तमेव च तमां सिजगदहितत्वा नुदन्नाशयन् विभासितामः कोपी तसामात्ममहिमा सीत्यर्थः ८ भवति
तयि सति अरस्ति मिरस्यायानं परिचलनं यतो भवति अतो भवति तयि विलोहितारका विग्रहता भवति तिमिरात् सतस्य
नेन रक्तदेहता भवतीत्यर्थः मिहिरं मिहिरं का सोमरूपेण रातिददातीति मे महति सिंचति वातस्य सम्बोधनम् भानिकरैश्च ससृ
हैः करणैश्चिभुवनस्य स्थलस्य स्नात्मकस्य भावनप्रकाशकयतः सतरो प्रतिशयेन विभासितो भवतीति शर्वार्थो ज्ञेयम् ७

मा ७
टी
३५८

समो सर्वसमग्राश्रयवाश्रंगानिचक्रकृवरादीनियस्य समाः प्रतिमासंतुल्यावाश्रयवानियमिताः सूर्यमुनियद्वारलोनागगं
थर्वासरोरुपाः समसमकादादशगणायस्य तेवपुराणोत्तरेप्रदर्शिताः प्रपंचमियानं चिंतेचारुयथाभवति तथा विशेषेण क
ल्पितः सन्नद्धसूर्यादिभिः समसमकैर्दादशगणैर्वाकल्पितं रुचिरं रस्यजगद्गतितादृशं रथमतीत्यस्थितमतिरुचिरं अतिशयेन
वारुचिरं सततं नित्यमभिन्नं भगवतो मया वरोहहीनं भगवता वानित्यसमवेतं अमुमीदृशं रथमपिरुद्यारुद्यहे भगवन् नि
रतिशये सूर्यपुङ्गवजगते हिताया विरतमविच्छेदं चरसि अस्तो दयौ भजस इत्यर्थः हितय इति पाठे स्त्रियां क्तिः तकारप्रत्यये गुणे
दथातेर्हि गदेशः अर्थस्तस्यैव ८ अमृतं यत्सुखांशोः रसत्वेन विबुधान् देवान् मितममृतं पर्ययसे आप्ययसे सोमस्य वृद्धिं सासयोस्ते

अमृतसुखांशुरसेन समं विबुधपितृन् पितृर्पयसे अरिगणान् सूदनतेन तव प्रणिपत्य लिखामि ज
गदितये ५ सुकसमवर्णारयप्रथिततव पदपांसुपवित्रतनुम् नतजनवत्सलमां प्रणतं विभु
वनपावनपादिरवे ९

वां पानात् समंतल्यं अरिगणानां रिपुगणानां सूदनविनाशनतेन जगत्तर्पणोपकरणसोमात्मकतया तव त्वां षष्ठीदिती
यार्थे प्रणिपत्य जगतो हितये हिताय लिखामि तेजः शान्तयामीत्यर्थः ५ सुकेन नीलेन समः सदृशो वर्णो नीलो ये वां रयां गगन
गामिनां तैः प्रथितप्रख्यातभगवतो नीलास्य मिथानस्यातिप्रसिद्धत्वात् समवृद्धिरियं तव पदयोः पांसुः रजस्तेन पवित्रतनुं मां न
तजनस्य भक्तवर्गस्य वत्सलः नतजनावत्सला वल्लभा यस्येति वा विभुवनपावनसूर्यपांसे स्त्रियुवनपवित्रं प्रसिद्धमेव पुना
तिलोकत्रितयं यथा विरिस्त्रकेः रवे रयते वेदात्मकमण्डलत्वाच्छ्रयते रवते योऽग्निगच्छति वारुणाष्टेरुद्रगणौ ९

३५८

उपसंहरति इतीति सकलानां जगतां प्रसूतिभूतं प्रसूतये प्राडुर्भूतमित्यर्थः त्रिभुवनसंस्थलसूक्ष्मात्मकस्य पावनं पवित्रत्वापाद-
कं यदा मतेजस्तस्य धामभूतं स्थानभूतं अखिलानां जगतां प्रदीपभूतं अवभासकं त्रिदशोभ्यो वरं वरेण्यत्वात्प्राप्त्यर्थं नीयं विद्वानिकर्मा-
णि जगज्जन्मादयो यस्य ते विश्वकर्म विश्वकर्माणां वर्णलोपग्राहः अहं विश्वकर्मा वा प्राणतोस्मीत्यन्वयः ॥ आदित एक-
विंशधिकः शततमोऽध्यायः यत्र त्वा लोकसंस्था समावचरगणो यच्छ्रुतो वं भ्रमीति यो श्रुतिर्देवतानां अधिकदशत्रयी

इति सकलजगत्प्रसूतिभूतं त्रिभुवनपावनधाम धामभूतम् २ विमखिलजगत्प्रदीपभूतं त्रिदशव-
रं प्राणतोस्मि विश्वकर्मा ॥ इति मार्कण्डेयपुराणे चण्डिकासु माहात्म्ये विश्वकर्मस्तुतिर्नाम सप्तमो-
ऽध्यायः ॥ १ ॥ मार्कण्डेय उवाच एवं ब्रुवामि मे कर्तव्यं विश्वकर्मा दिवस्पतेः तेजसः षोडशं भागं मण्ड-
लस्य मथारयत् १ शान्तिं ते तेजसो भागैर्दशभिः पंचभिस्तथा अतीव कांतिमच्चारुभा नो रासीत्
दावपुः २ शान्तिं ते चास्पृशतेजस्तेन चक्रं विनिर्मितम् विस्मोः शूलं च शर्वस्य शिविको धनदस्य च ३

कोटिसंख्यावितानाम् वंदिष्टैरश्विमसंचैः प्रतिभरति जगत्प्राणभृत्सूर्यग्राह्याभूमाभातः स भूयात्मसमुभवितरो ह्यदशा-
त्मपिचैकः १ पंचभिर्दशभिश्च कांतिमत् शोभायुक्तं चारुरम् २ सूर्यस्यैव तेजो शोभो निर्मितानां देवप्रहरणानां ग्रहो-
नदेवानां विस्वादीनां महाबलवत्त्वमिति भगवत आदित्यस्यैवायं महिमेत्याह शान्तिरिति ३

मा ७
ही
३५९

३५९
ना

प्रेतपतेर्यमस्य देवसेनापतेः कार्तिकेयस्य विश्वरुद्धिचकर्माभास्वराणि प्रदीप्तानि ४ नातितेजसान्तितेजसानसमासः ५ ६

दातुः प्रेतपतेः शक्तिं देवसेनापतेस्तथा अमेघांचैव देवानां मायुधानि सविश्वरुद्र चकार तेज
साभानोर्भास्वराण्यपि शांतये ४ इति शातितेजसाः सप्रभुमेनातितेजसा वपुर्दधारमार्तएतः
र्वावयवशोभनं ५ सददर्शसमाधिस्थः संभार्यावउवाकृतिं अश्रुणां सर्वभूतानां तपसानियमे
नच ६ उभयोश्चक्रस्तात्वाभूताभ्यामनुरागमत् साचदृष्टातमायां तं परंपुंसौ विशंकया जगा
मसंभुवंतस्यष्टष्टरत्नातत्परा ८ ततश्च नासिकायोगंतयोस्तत्र समेतयोः वउवायोचततेजो
नासिकायां विवसतः ९ देवौ तत्र समुत्पन्ना वसिष्ठो भिषजो वरौ नासमदसौ तनयावचवक्रा
दिनिर्गतौ १० मार्तण्डस्य सतावेतौ वचश्चरपथरस्य हि रेतसौ ते च रेवंतः त्वद्गीयन्ती तनुवधुत ११
अथाशुद्धः समुद्रतो वातात्तूणसमन्वितः ततः स्वरूपमतलं दर्शयामास भानुमान् १२ तस्य शां
ते समालोक्य सा रूपं मुदमाददे स्वरूपधारिणीं चैमां मानिनायुनिजालयम् १३ संतां भार्यां प्री
तिमतीं भास्वरो वारितकरः ततः पूर्वसतो योऽसौ सोमदेवस्ततो मनुः १४

१ ८ विवसतस्तेजो वउवायो नासिकायां शुक्रमयतदतिशेषः ९ भिषजो वैद्यानां १० ११ १२ सा संता १३ १४

३५९

मातृशापपवतस्य धर्मोपदेशभवदिति भावः तेन शापेन पीडितमानसो यस्यात्तेन यम उपरत इत्यर्थः १५ अतिशयेन राजते अति
राजते १६ ७ नियोगेधिकारे १८ १९ कलिंदो नाम पर्वतस्तस्यांतरे वकाशे वाहिनी प्रवहंतीम् २० एतका वदाः २१ २२ वावोर

द्वितीयश्च यमः शापा इर्महृष्टिभूतस्ततः यमस्तत्तेन शापेन भृशं पीडितमानसः १५ धर्मोतिराज
ते यस्या इर्मराजस्ततः स्मृतः १६ किमयो मां समादाय पादतस्तं महीतलम् पतिष्यंतीति शापो तंत
सचक्रैः पितास्यं ७ धर्मदृष्टिर्यतश्चासौ समो मित्ते तथा हिते ततो नियो गेते याम्ये चकारति मिराप
हः १८ तस्मै ददौ पिता विप्रभगवां लोकपालतां पितृणा माधिपस्यं च परितुष्टे दिवाकरः १९ यमु
नां च नदी चक्रे कलिंदो तरे वाहिनीम् अश्विनौ देवमिषतौ कृतौ पित्रा महात्मना २० एतकाधिपति
ते च रेवंतो विनियोजितः २१ पवमणा ह च ततो भगवां लोकभावनः तमप्यशो वलोकस्य प्रजो वत्स
भविष्यसि २२ अरणादिमहादाव वैरिदस्युभयेषु च तं स्मरिष्यंति ये मर्त्या मोक्षं ते ते महापदः २३ ते
मं बुद्धिं तथा राजमारा गे कीर्तिमुन्नतिम् नराणां परितुष्टं श्रुतः संप्रदास्यसि २४ छाया संता
स्ततश्चापि सावर्णिः समहायशाः भावः सो नागते काले मनुः सावर्णिको एमः २५

जो

एष वाक्रिः मोक्षं ते युक्ता भविष्यंतीत्यर्थः २२ ते मं शर्म उन्नतिमुत्कर्षति मित्रं कामानं २४ भावो भविष्यः २५

मा ७
टी
३९

२९ यवीयसी कनिष्ठा २० सांप्रतं वर्तमाने २८ फलाभिधानपूर्वकमुपसंहरति यइमिति विवसतस्तनूजानोपुत्राणां देवानाम्
२९ ३० इति भावप्रदीपे शतौपरिहृविंशतितमोऽध्यायः आद्यकृत्वा तदेवं प्रकलितकलनागूरितं पित्र्यमार्गं याथासंख्येन का
लं कलयति स त राम त्पमत्तं तदंतः कुर्वन्कुर्वन्नजसंदापितु गगणः कालकालां कलेशो देवो भूते सखाय प्रभवतु दिन

मेरुष्टेतपोद्योतमयापि चरति प्रभुः भ्राता शनैश्चरन्त्यास्यग्रहो भूत्वा सनाद्वेः २९ यवीयसी
तया कल्पादित्यस्या भूद्विजोत्तम अभवत्सा सरिल्लेशतपती लोकपावनी २० यस्तज्योशेमहाभा
गः सर्गो यस्येह सांप्रतं विसृजंतस्वत्पामिमनोर्वैवसतस्य च २८ इदं योजनमदेवानां शृणुयाद्वाप
देव्या विवसतस्तनूजानो रवेर्माहात्म्यमेव च २९ आपदं प्राप्य मुच्येत प्राप्नुयाच्च महद्यशः ग्रहो
रात्रकृतं पापमेतच्छमयते श्रुतम् माहात्म्यमादिदेवस्य मार्तण्डस्य महात्मनः ३० इति मार्कण्डेय
पुराणे सूर्यमाहात्म्ये सूर्यसंततिवर्णनं नामाष्टमोऽध्यायः ॥ १२ ॥ कौण्डिकिरुवाच भगवन्कथितः
सम्यग्भानोः संतति संभवः माहात्म्यमादिदेवस्य सूर्यपंचाति विसृजत १

कालपर्यासहेतुः एवं देवानां सूर्योपत्तीणां तयोक्तं वर्तमानाभिधायेदानीं मनुष्याणां जरामृत्युप्रहाणेनायुषोदानेन सप
वोपजीव्य इत्यध्यायद्वयेन वक्तुमारभते भगवन्निति १ ॥

१ विवसत आदि देवस्य आदि सप्तमाहात्म्यं आदितः पूर्वजनेनारायितो यञ्चकार ३ ४ वदये समुद्रिमानभूत ५ रातां समूहोरा
जकं माण्डलिकं ६ उपसर्ग उपसवः बाला उष्ट्राणि नः सूर्यादयस्तेभ्य उड्वं ७ ईजेष्टवान् ८ एकमहपकंदिनं ९ मानिनी

भूयोपि भासतः सम्पद्माहात्म्यं मुनिसत्तम श्रोतमिच्छाम्यहंतमे प्रसन्नो वक्तुमर्हसि १ मार्कण्डे
यउवाच श्रूयतामादि देवस्य माहात्म्यं कथयामिते विवसतो यञ्चकार पूर्वमारायितो जनेः ३ दम
सप्रजो विद्यातो राजा भूदा ज्यवर्थनः ससम्कालने चक्रे शिष्याः शिषी पतिः ४ धर्मतः पाल्य
माने तु तेन राष्ट्रं महात्मना वदयेतु दिनं विप्रजनेन च धनेन च ५ दृष्टुं प्रष्टुमती वासीतस्मिन्नाज
यशोषतः राजकं सकलं चोर्ध्वं पौज्ञानपदोजनः ६ नोपसर्गो न च व्याधिर्न च बालोड्वं भयन
नचावृष्टिभयं तत्र दमपुत्रे महीपते ७ महीजे च महायज्ञैर्ददौ दानानि चार्थिनाम् सधर्मस्यावि
रोधेन बुभुजे विषयानपि ८ तस्यैवं कुरुतोरजं सम्कालयतः प्रजाः सप्तवर्षसहस्राण्यपुत्रे
कमहो यथा ९ विद्मश्च सततं नयादातिणात्सम्भूतः तस्य पत्नी बभूवा यमानिनी नाम मानि
नी १० कदाचित्ससासुधुः शिरसो भ्यंजनादृता पश्यतो राजलोकस्य सुमोचासूणिमानिनी ११
यदा स्तुविन्दो गात्रे यत्तं स समहीपतेः तदा चोन्नम्य वदनं तामपश्यत मानिनीम् १२

मानवती १० अभयपुत्रे तैलमर्दनं तस्मिन्नादृता ११ गात्रे देहे स्तुविन्दो यदा पतन्निति गताः उन्नम्य उन्नोत्प १२

मा ७
टी
३८१

१३ नकिंचिदिति प्राह सामानिनी भूयः पुनः पुनः १४ पलितं रजसा केशशैलं केशपाशमप्रशक्तकैशेषं तन्मया दृष्टं
१५ अन्यदपरं मयौर्देवस्य कारणं हेतुममासन्नवैयद्यत्वात् न दभा ग्यायाः १६ समागताः समवेताः १७ जन्मश्च दिव्यदिः परिणाम

निःशब्दमसुमोसेण रुदंतीतां विलोक्य वै किमेतदिति पप्रच्छ मानिनी राजवर्धनः १८ दृष्टा सा तत
स्तेन भर्त्रा प्राह मनसिनी नकिंचिदिति तां भूयः पप्रच्छ समहीपतिः १९ वदशः दृष्टुं तत्तस्य भूभृ
तः सा समथमा दर्शयामास पलितं केशपाशांतरोद्भवम् १५ एतत्पश्येति भूपाल किमन्यन्मसु
कारणम् ममातिमन्दभा ग्याया जहासा यन्पस्ततः १६ सविहस्या यतां पत्नीं श्रावतां सर्वभूभृतां
पौराणां च महीपालो येन त्रासस्तस्मागताः १७ शोकेनालं विशालाक्षिरोदितयं न ते शुभे जन्मर्हि
परिणामाद्या विकाराः सर्वजंतुषु १८ अथीताः सकला वेदाश्शायताः सरसशः दन्तं हि जानां पुत्रा
असमुत्पन्ना वरानने १९ भुक्ता भोगास्तया सार्थये मर्ते रति दुर्लभाः सम्यक्पालिता दृष्टी साधुपुत्रे
प्रतिष्ठितम् २० मित्रैः सहैष्टैरसितं विदुः तंच वनांतरे किमयत्र कृतं भद्रे पलितेभ्यो विभेषियत् २१
भवंत केशाः पलिता वलयः संतमे शुभे शैथिल्यमेतमेकायः कृतकृत्योस्मिमानिति २२

मोनयाभावः श्रायशब्देनास्ति तापक्षयत्वं विनां शायाः संश्रुताः १८ नच ममाकृतकृत्यत्वादितः परं जीवनमपि प्रार्थितयम
स्तीत्याह अथीता इति १९ निश्चितं निशसिर्जयो जातः २०-२१ वलयो जरसा त्वचित्ररंगाः २२

चिकित्सासुपायं २३ बालक्रियाक्रीडनेः क्रीडने कौमारके विद्याभ्यासाय गुरुश्रवणः यौवने विवर्गनिष्ठायोग्याविधातवेत्यर्थः २४
मत्सर्वकैः मम सर्वकैः पितृपितामहादिभिः २५ अभ्युदयः स्वर्गादिप्राप्तिः २६ २७ पतन्ति उत्क्रमन्ति २८ अराजकवाग्निः शोषाणां क्रिया

सूर्ययदार्शितं भदेभवसापलितं मम चिकित्सा मे षतस्यार्हं करोमिव न संश्रयात् २३ बाले वा
लक्रिया पूर्वतद्वत् कौमारके च या यौवने चापि या योग्या वार्थके वन संश्रया २४ एवं मत्सर्वकैर्भ
देकृतं तत्सर्वकैश्च यत् अतो न ते सुपातस्य किंचित्प्रशामिकारणं २५ अलेते मसुना भदेन न्व
भ्युदयकारि मे दर्शने पलितस्य सारोदी निष्ठा योजनम् २६ मार्कण्डेय उवाच ततः प्रणाम्य
तं भूपाः पौराश्चैव समीपगाः साक्षात् प्रोचुर्महोपालं महर्षेराज्यवर्धनम् २७ तरोदितव्यमनया
नवपत्मानराधिप रोदितव्यमिहास्माभिर्यथा सर्वजंतभिः २८ तं ब्रवीषि यथानाथवनवा
साश्रितं वचः पतन्ति ते ननः प्राणास्तालितानां तयान्प २९ सर्वे यास्यामहे श्रपयदियातिभ
वात्वनम् ततो शेषक्रियाहानिः सर्वं दृष्ट्वा निवासिनां ३० भविष्यति न सन्देहस्तपि नाथवना
श्रये सा च सर्वोपचाताय तत्स्वयं प्रविमृश्यताम् ३१ समवर्षसहस्राणि त्वये यं पालितामही
तत्समुत्स्य महत्सुखं मातोपयनराधिप ३२

तां वर्णाश्रमेषु नियमितानां कर्मणां हानिर्नाशः सर्वेषां दृष्ट्वा निवासिनां जंघनां भविष्यतीत्यमरेणान्वयः ३० साक्रियाहानिः
सर्वस्य देवनरादेरुपचाताय विनाशाय विमृश्यतां विचार्यतां तयां ३१ तस्यामद्याः पालनात्समुत्स्यं मातोपयमोच्छिन्दिष्यत्यर्थः

मा पु
दी
३६२

विचारेण तपोनुष्ठानभूषणनयोरस्य साधिका मारु वन इति ३३ ३४ न स हि विषति न तमिषति ग्रंतको यमः ३५ हे नागराः
नगरवासिनः अनार्यस्य दुर्जनस्य ३६ यमस्य सैनिका भताः ३७ पिपासया तमिच्छन् ३८ व्याकुलं सशोकं चेतो येषां शास्त्रे दृष्टि

वने वसन्महाराज त्वेकरिषसि यतपः तन्महीपालनस्यास्य कलोनार्हति षोडशीम् ३३ राजोवाच
सप्तवर्षसहस्राणि मये यं पालिता मही इदानीं वनवासस्य मम कालो यमागतः ३४ ममापत्या
विजाता विदृष्टा मे पत्युः सततीः स्वसौरेव ममाहो भिरंत को न स हि विषति ३५ यदेतत्पतितं शूर्भि
तदिजानोत नागराः इतश्च तमनार्यस्य मत्पोरस्य कर्मणाः ३६ सोऽहं राजे सतं कृत्वा भोगोऽस्य
कावनाश्रयः तपस्तप्ते समायांति न यावद्यमसैनिकाः ३७ मार्कण्डेय उवाच ततोऽपि यासः
सवनं दैवज्ञानवनीपतिः पुत्रराजाभिषेकाय दिनलया मष्टयुत ३८ श्रुत्वा ते तत्तपतैर्वचोवा
कुलचेतसः दिनं तत्र च होरां च न विडः शास्त्रे दृष्टयः ३९ ऊचुस्तं महीपालं दैवज्ञावाष्पगद्ग
दे तानानि नः प्राणानि श्रुते तत्रैव चो मम ४० ततोऽप्यनगरेभ्यश्च शृमराष्ट्रेभ्यश्च ततस्तस्माच्च
नगराभ्योऽप्युपेयाभ्युपागमत् ४१ सनुपेत महीपालं तं यिया संवनं मुने प्रकंपि शिरसो भूता योचुर्वा
स्त्राण सन्नमाः ४२

तानं येषां ३५ बाष्पेणासुणा गद्गदं सवलितं ४० प्राचुर्येण वाङ्मनेन ४१ शोकवशात्पक्ष्मणकम्पयुक्तं शिरो येषां तादृशा भूता

सीदिष्यतिविशारिष्यति ४३ नोनिवेधे सिंहासनंभद्रासनं ४४ ४५ विनिर्वन्धंहेवाकं ४६ ४७ तत्रतस्मिन् ४८ ४९ प

प्रसीदपादिनोराजत्यालिताःस्मोयथापुरा सीदिष्यन्तविलोलोकस्तथिभूपवनाश्रये ४३
सकुरुषतथाराजमथानोसीदतेजगत यावज्जीवामहेवीरसत्यकालमिमेवयम् नेच्छाम
श्चभवच्छुभंद्रंसिंहासनंविभो ४४ मार्कण्डेयवाच शमेवंतैस्तथामैश्वर्योक्तःशोकःपुनः
पुनः भूपैर्भूतैरमातेश्चादिजैःपौरपुरःसरैः ४५ तमिष्यन्तकोनेतिददातिचतथोत्तरम् वन
वासविनिर्वन्धंनोपसंहरतेयदा ४६ ततोमाताश्चभूताश्चपौरवृद्धास्तथादिजाः समेत्यमेवया
मासुःकिमत्राक्रियतामिति ४७ तेषामंत्रयतांविप्रनिश्चयोयमजायत अत्ररागवतांतत्रमही
पालेतिधार्मिके ४८ सम्पत्पानपराभूताप्रार्थयामःसमाहिताः तपसाराधभासेतमापुरम्
महीपतेः ४९ तत्रैकनिहिताःकार्येकेचिद्देहेषुभास्करम् सम्पत्पार्थिवचारैरुपहारैरश्नय
न् ५० अपरेमौनिनोभूताश्चाप्येततथापरे यजुषामथसाश्रोचतोषयांचकिरेरविम् ५१
अपरेचनिराहारातदीपुलिनशायिनः तपसाचक्ररायस्ताभास्कराराधनेदिजाः ५२ अग्निहो
त्रपराश्चाप्येविसूक्तान्यदनिशम् तेजस्तथापरेतस्थुर्भास्करेयस्तदृष्टयः ५३

कनिहिताएकनिश्चयाः ५० ५१ आयस्ताःसयत्नाः ५२ ५३

मा ७
टी
३६३

५४ ५५ इष्टमभिमतं ५६ अगुरुगुरुपदेशहीनाप्रथिमहाक्षेत्रमाहात्म्यादिशालाविशेषेणचित्तसमाधानेनशालंतेविवस्वतः
प्रसादेनशोभतेयत्रातद्वनंतदभिधानमस्ति लघुशीघ्रं ५७ अस्मर्यादिविधानंविनैवमंत्रसिद्धिप्रदंमिदंलेत्रंरिदयस्यात्रमादृशं

३६३
इमेवमतिनिर्वर्त्यभास्कराराधनं प्रति वदप्रकारंचकुलेतंतंविधिसुपाश्रिताः ५४ तथातयत
तांतेषांभास्कराराधनं प्रति सदामानामगन्धर्वउपगम्येदमब्रवीत् ५५ यदाराधनमिष्टंवेभा
स्करस्यदिजातयः तदेतत्क्रियतांयेनभावःप्रीतिमुपैष्यति ५६ अस्मगुरुविशालाखेवनंसि
द्धिनिषेवितम् कामरूपेमहाशैलेगम्यतांतत्रवैलघु ५७ तस्मिन्नाराधनंभानोःक्रियतांससमाहि
तेः सिद्धलेत्रंरिदितमत्रसर्वान्कामानवाप्स्यथ ५८ मार्कण्डेयउवाच इतितेतद्वचःश्रुत्वागत्वात
त्काननेदिजाः ददृशुर्भासतस्तत्रपुण्यमायतनंशुभम् ५९ तत्रतेनियताहारावर्णाविश्रादयो
दिज भूपपुष्पोपहाराब्जाश्चांचक्रुतंदिताः ६० पुष्पातुलेपनाद्यैश्चभूपगंधादिकैस्तथा
जपहोमानदीपाद्यैः पूजनंतेसमाहिताः कुर्वन्तस्तद्वत्तन्निवसंतंदिजातयः ६१

तत्रसिद्धलेत्रेगुरुविशालाखे ५८ तस्यसद्योगन्धर्वस्यवचःकाननेवनं ५९ भूपादिभिराद्यांशार्णप्रतन्दिताजागरूकाः ६० ६१

३६३

नदिविवस्वतस्तेजसः कस्यचिद्देवादेस्तेजसश्चाधिकं दृश्यते तस्मैव शरणमुक्त्वयतिदेवेत्यादिना अभिप्रभितोधिकं देवे चोतनय
णमपि ६२ अभ्यधिकमिति विहणोति दिवोति दिवि चोतमाने गगने समंततो भितः चोतयंतं प्रकायंतं यतो देवानां चोतमाना
मग्नादीने ईशं ईशितारं परादि सप्रकाशे मेव हि वद्भादयो भासयंतो भासिता दृश्यंते यच्चंदमसियञ्चात्रोतने जोविदिमामक
मित्यादिगीतासवपुषां भुवं प्रतर्हिदं भुवो लोकं मरीचिभिर्वा भुवं तमेवं लोकावस्थादित्रयं व्यापकं दिवाकरं प्रपन्नाः स्मरति
षड्विंशत्यः ६३ तं विशिनष्टि आदिसमिति मूलकारणं आदौ प्रादुर्भूतत्वात् भासो मरीचीः करोति तासां सुत्यति स्थानत्वात्
भातिस्यं प्रकाशतया स्फुरतीति भावः लोकं सवति प्रेरयतीत्यंतर्यामित्वात् सविता दिवादिनं करोतीति प्रकाशकत्वादिवाकरः

ब्राह्मणा ऊचुः देवदानवयक्षाणां प्रहाणां ज्योतिषामपि तेजसाभ्यधिकं देवं ब्रजामशरणं
रविम् ६२ दिवि स्थितं च देवेशं चोतयंतं समंततः वसुधामंतर्हितं च व्याभुवंतं मरीचिभिः ६३
आदिसंभास्करं भातुं सवितारं दिवाकरम् श्वाणामयमाणां च सभातुं दीप्तदीपितिम् ६४
चतुर्गुणांतकालाग्निं दुष्टे संप्रलयांतगम् योगीश्वरमनेतं चरकं पीतं सितासितम् ६५

प्रस्तातिवर्थयतीति रसपाकहेतुः प्रसा इयर्निगच्छतीति बोधाधनौ नत्वात् सर्वज्योतिषु मरीच्यं शेन सर्वगतत्वात् सः सर्गे लो
कव्यापिनो भातवो यस्य चिलोकव्यापकमरीचिरित्यर्थः दीप्ताः समित्यमाना दीधितयो मरीचयोऽस्य ६४ चतुर्गुणसकृत्वेकदे
तेवसाने कालाग्निं सर्वविश्वप्रदाहकत्वात् कलिः शयानो भवति सान्निध्यं न स्तदापरः उनिष्टं सेता भवति कृतं संप्रयते चरमिति शु
भ्रस्य चतुर्गुणसकृत्पस्यांते पर्यवसाने ब्रह्मात्मैकावस्थायां कालाग्निं सर्वभेदसंहारकत्वात् अतएव दुष्टे संधिः तेन प्रेतितं शकं
प्रणसं भारोपलब्धसकृत्पत्वात् तेजसिवाच्च प्रलयस्य मायाप्रपंचविनाशस्यांते गम्यते तत्र पतति प्रलयांतगं प्रलयावशिष्टं परम

मा ७
टी
३६४

कारणमित्यर्थः योगिनां परैकप्रकृतानामीश्वरयोगस्य नियन्तारं दातारमित्यर्थः देशकालाकारादिभ्यो तेन परिच्छेदेन प्रयत्ने तस्मिन् मरी
चीनां जलाभासोपाधि मत्वा इकादिवर्णात्मकमित्यर्थः ६५ यत्तेषु च देवेषु चावस्थितमपि यत्तमित्यर्थः अक्षरं क्षराभावसंज्ञं अक्षरं
व्यापकं परमं उक्तं श्रेष्ठं सूर्यलक्ष्मीपुत्रात् अक्षरं ब्रह्म परममिति गीतासु अतएव गच्छं गृहायां पंचकोशात्मिकायां स्थितत्वात् यो वे
दविहितं गृहायां परमम्योममिति श्रुतेः अनुत्तममपुनरावर्तमानत्वात् मोक्षस्य द्वारं द्वाविमोऽपुरुषौ लोके सूर्यमाण्डलमेदि
नौ परिव्राज्योगप्रकृतस्मरणेयोमिषु लोहतरुतिष्ठतेः ६६ अक्षरूपैः छंदोभिर्गायत्र्यादिभिः गायमुस्मिन् गनुषु प्रवृत्तं

३६५
अक्षीणामग्निहोत्रेषु यत्तदेवैवस्थितम् अक्षरं परमं गच्छं मोक्षद्वारमनुत्तमम् ६६ छन्दोभि
रक्षरूपैश्च सक्तं युक्तैर्विहंगमम् उदयास्तमने युक्तं सदा मेरोः प्रदक्षिणे ६७ अनन्तं च अक्षरं
चैव प्रणतीर्थं शृण्विधम् विद्यस्थितिमचिंत्यं च प्रपन्नाः स्मः प्रभाकरम् ६८

तीपं क्रिरेव च विष्टुप्रचजगती चैव च्छन्दसां सप्तजानयति स्थितेः सक्तं देकवारमेव संगं दोयो माध्यानशरं भेरयेन युक्तै
र्योजितैस्तमीदृशं सन्दनमारुह्य विहंगमं गगनगामिनं उदयास्तमने युक्तं अवहितं न हि भगवतो विवस्वत उदयास्तमने विना
काचिदप्याक्रिया प्रदृश्यते सदानि सं मेरोर्देवा वासस्य शिवरिणः प्रदक्षिणे युक्तं सावधानमित्यर्थः ६७ अनन्तमसत्यं मिथ्या
तानं अक्षरं सत्यं सत्त्वं पञ्चविधां लोकान् प्रहाय प्रादुर्भूतं शृण्विधं भिन्नभिन्नप्रकारं गंगादिकं प्रणतीर्थं विद्यस्थितिं तद्रूपं
अचिंत्यं चिंतयितुमशकं उक्तं सत्त्वं पश्यमानो गोचरत्वात् तमीदृशं प्रभानां मरीचीनामाकरं नियिं प्रपन्नाः स्मः ६८

योवाद्यादिसृष्टयः सनोस्माकं भासात्प्रसीदतिति विभिरन्वयः ८५ वानस्पत्यं पुष्पैः फलितं दुग्धं मधुष्पैः फलितं गोषधिं फलया कौतो
नदपं यक्तायक्ते श्रुतं श्रुतेषु भूतेषु पंचसृष्टिवादिषु वाद्याकाशयोश्च स्थितमिति शेषः धर्माधर्मयोः फलस्य प्रवर्तकं दातारमित्य
र्थः १ यस्य ब्राह्मणादिका विधातुर्देहः यस्य विधासूतसूतपरस्परपात्रिप्रकारं स्वरूपं तत्र स्पष्टं ब्रह्मांशं तवर्तिमण्डलं रूपं सूक्ष्मं

यो ब्रह्मा यो महादेवो विस्वर्यः प्रजायति वायुराकाशमापश्च पृथिवी गिरिसागराः ८५ ग्रह
नक्षत्रचंद्राद्या वानस्पत्यं दुग्धमौषधिम् यक्तायक्तेषु भूतेषु धर्माधर्मप्रवर्तकम् १ ब्राह्मी माहेश्वरी
चैव वैसवी यस्य वैतनुः त्रिधा यस्य सृष्टं तन्मातोर्भासात्प्रसीदत १ यस्य सर्वमजस्येदमंगभूते
जगत्प्रभोः सनः प्रसीदतां भासा जगतां यश्च जीवनम् १२ यस्यैकं भासरूपं प्रभामण्डलेन दुर्दृशम् द्वितीयमेतद्वं सोमं सनो भासात्प्रसीदत १३ ताभ्यां च यस्य रूपाभ्यामिदं विष्टं विनिर्मितं
अग्नीषोममयं भासात्सनो देवः प्रसीदत १४ मार्कण्डेय उवाच इत्थं श्रुत्वा तदा भक्त्या सम्यक् पूज
यतां तथा ततोऽपि भगवान् भासां सिभिर्मौ सैर्दिजोत्तम १५

अनाजवच्छिन्नं परं चिदादिप्रात्मकं भासादीधित्यतिशयवान् १ यस्य जगत्प्रभो रजस्य जन्मादिभूतस्येदं सर्वं जगदंगभूतं
अभिन्नमंगं गितो रभिन्नत्वात् जीवनं जीवनसाधनं १२ एकं रूपं भासरं भासनशीलं प्रभामण्डलेन दुर्दृशं दुर्दृशी चण्डाद्विती
यं चैतद्वमिंदोरिदं सोमं सदृशनं १३ ताभ्यां सौरेन्द्रवाभ्यां अग्नीषोममयं तत्प्रकृतिकं १४ १५

मा ७
टी
३६५

उद्यमिर्गच्छन् निजेतामश्रयोदयस्यानेनविस्वेनमण्डलेनसमाप्रभायस्य उदर्शोपितेभ्योनुग्रहायातिसौम्यतेजोवतीमूर्तिं प्रादु
स्तददर्शनंददौ ॥६॥ स्पष्टदर्शनयोगंप्रपंचयस्यउदीपितभीमकांततेजोवतीमूर्यनुभावनात्सलकैरोमांघेः सहोक्तमिनोवेषयुमं
तः भस्माप्रेमणानघाः ॥ तदेवदर्शयति नमोनमस्तेस्त्विति सरस्वाग्रनेतारश्मयो यस्य तस्य संबुद्धिः सर्वस्य ब्रह्मादेः स्थावरं
तस्य हेतुः कारणं अशेषाः समग्राः केतवोरुचो यस्य सर्वस्य वा केतु रभितानो ममः ईजः स्वस्वपातात् लोहरेः तातुः अ
विलानां यत्तानां धामनामप्यनहिसूर्यविनायज्ञेधिकारः कस्यचिदापवित्रतं राशौ ग्रहस्थानग्राडादेर्विदितत्वमत्रलिं

ततः समाएतला उद्यमिजविस्वसमप्रभः प्रवतीर्यदंदोतेभ्यो उदर्शो दर्शनं रविः ॥६॥ ततस्ते स्पष्टं
तंस वितारमजं जनः पुलकोक्तं पिनो विप्रभक्तिनघाः प्रणोमिरे ॥ नमोनमस्ते स्वसहस्ररश्मे
सर्वस्य हेतुस्त्वमशेषकेतुः पातात्तमीजो विलयत्तथामन्येयस्तथायोगविदो प्रसीद ॥६॥ इति
मार्कण्डेयपुराणे भानुमाहात्म्ये राजपवर्थनोपाख्याने ब्राह्मणस्ततिर्नामनवमोऽध्यायः ॥२३॥

गम् अथियतो वानेनोचते योगविदो योगानां सांख्यानं च अप्येयो ध्यातुं योग्यः तदेव च मंत्रतात्पर्यं श्रोत्रियैस्तनजा उग्रा
वेद्यते ॥६॥ आदितः शतोपरित्रयोविंशतितमोऽध्यायः सर्वस्मिन्सर्वयोमीसकलभुवनधृत्सर्वभावसभावः सर्वस्यो
तः प्रविष्टो निविलनियमभृत्सर्ववित्सर्वकारी सर्वावेयसंज्ञो निविलरुचिनिधिर्यस्य सर्वः शरीरं सर्वानन्दैव
मूर्तिर्भवतु दिनपतिर्भानुमात्मवभूते ॥

पुनः सर्वाभीष्टे दापितं जरा रोग मृत्यु हारि तं विवसतो महा माहात्म्य मभिधाया चेदा नीत इत्थानां माहात्म्या भिधाया यम आयाः प्रत
नते तत इति १ ससाध संसभयं प्रणीतां चण्डरश्मिं २ तिमिरा प ह वाद्यां त रां धारिन् ३ नोस्माकं निरामयो नी रोगः जिता

मार्कण्डेय उवाच ततः प्रसन्नो भगवान् आचुरा हा विलंज गत भाव रुवाच त्रियतां यदभिप्रेतं
मनः प्रासं हि जातयः १ मार्कण्डेय उवाच ततस्ते प्राणि पत्यो च विप्र विप्रा दयोजनाः ससाध सम
शीतां सुमवलोक्य २ स्थितम् ३ प्रजा ऊचुः भगवन् यदि नो भक्त्या प्रसन्नस्ति मिरा पर दशवर्ष स
हस्राणि जीवतां राज्य वर्धनः ३ निरामयो जितारातिः सकोषः स्थिर यौवनः दशवर्ष सहस्राणि
ततो नो जीवतां नृपः ४ मार्कण्डेय उवाच तथेत्सु कानां नास्मादुदृशो भूम्हा मुने ते पिलव्यव
रा दृष्टा समाजमुर्जने श्वरम् ५ यथा ह्यमं च ते तस्मै नरेन्द्राय मवेदयन् वरं लब्ध्वा सहस्रांशोः स
काशा द विलं हिज ६ तच्छ्रुत्वा जद्वेषे तस्मा पत्नी मानिनी हिज सच राजा चिरं दधौ नाह
किञ्चिच्च ते जनम् ७ ततः सो मानिनी भूपे द र्वा शरित मानसा दिष्टा प्रधाम ही पाल वर्धसे त्वा
हते पतिम् ८

रातिः पराजित रिपुः सकोषो दीर्घा निधिः स्थिर यौवनो जराः ४ जने श्वरं पतिं राज्य वर्धने जपा जमुर्गताः ५ ६ दधौ चिंतया
मास ५ ६ दधौ चिंतया मास ७ दिसेत्मानन्दार्थमयम् ८ ॥

मा ७
टी
३६६

सभाजितोमानितः चिंतयाजडमनाः ५ परमाभ्युदये प्राप्नोति दिश्ये १० भावी भविष्यः ११ १२ १३ विपत्तौ मरणे १४ दुःखं किमस्य

तथा तथा मुदा भर्ता मानिमास सभाजितः नाह किंचित्महीपालाश्चिंताजडमनादिज ५ साधनः
प्राह भर्तारं चिंतयानमथो मुखम् कस्माच्च हर्षमभ्ये विपरमाभ्युदयेन्य १० दशवर्षसहस्राणि
नीरोगः स्थिर्यौवनः भावी तमसप्रभृति किंतथापिन कृष्यसे ११ किंतु तत्कारणं हृदियश्चिंता कृ
ष्टमानसः परमाभ्युदये पितृसंश्रान्तेष्टि वीपते १२ राजोवाच कथमभ्युदयो भदे किं सभाजय
सेच माम् प्राप्नोति दुःखसहस्राणां किं सभाजनमिष्यते १३ दशवर्षसहस्राणि जीविष्याम्यहमे
ककः न त्वंतव विपत्तौ मे किं न दुःखं भविष्यति १४ पञ्चाशोत्रासु पौत्रांश्च तथाभ्यानिष्टुवांथवान्
पश्यतो मे मृतान् दुःखं किमस्य हि भविष्यति १५ भृशेषु वातिभक्तेषु मित्रवर्गे तथा मते भदे दुःखं
मपारं मे भविष्यत्यति संततम् १६ येर्मदर्थं तपस्तपं कुर्याथ मनिसंततैः ते मरिष्यंत्यहं भोगी जी
विष्यामीति धिक्कृतम् १७ सेयमापद्वारो हे प्राप्नोति नाभ्युदयो मम कथं वामस्य सेन त्वं यत्सभाजय
सेयमाम् १८

भविष्यति अपितु महदुःखमनु भविष्येति तर्कः १९ अपारं पारही न दीर्घं संततमनारतं १९ यमनिसंततैः नाजी शेषैः धिक्कृतं निदाकरं

२
२

३६६

१५ २० निष्कृतिं श्रान्तापंतदभावं गत्वा प्राप्य २१ २२ २३ २४ २५ २६ २७ शुश्रूषासेवा तस्यां निरस्तमरः २८ शीतलिकंदमासहंती २९

मानिमुवाच महाराज यथास्य संतथैवं नात्र संशयः मया पौरोश्च दोषो यं प्रीत्यानालोकितस्तव
१५ एवं गते त्रिकं कार्यं न रनाथ विचिंत्यताम् नामया भावियत्याह प्रसन्नो भगवान्त्रविः २० राजो
वाच उपकारः कृतः पौरोः प्रीत्या भूतैश्च यो मम कथं भो ह्याम्यहं भोगान्नात्वा तेषामनिष्कृतिम् २१
सो ह मय प्रभृत्य दिङ्गत्वा नियतमानसः तपस्तप्ते निराहारो भानो रा राधनो दृतः २२ दशवर्षस
हस्त्राण्यथा हं स्थिर्यो वनः तस्य प्रसादा देवस्य जीविष्मामि निरामयः २३ तथा यदि प्रजाः स
र्वा भूत्यास्तं च सताश्च मे पुत्राः पौत्राः प्रपौत्राश्च सदृशवरा नने २४ जीवंत्येवं प्रसादं न करोति
भगवान्त्रविः ततो हं भविताराम्ये भो ह्ये भोगांस्तथा मुदा २५ न चेदेवं करोत्यर्कस्तददौ तत्र मा
निनि तपस्तप्ते निराहारो याव जीवितसंदयः २६ मार्कण्डेय उवाच इत्युक्त्वा सा तदा तेन त
थेत्याह नराधिपम् जगाम तेन च समं सापितं धराणीधरम् २७ सतदा यतनं गत्वा भार्यया सह
पार्थिवः भानो रा राधनं चक्रे शुश्रूषानि रतो हि ज २८ निराहारा कृशासा च यथा सौष्टथि वी
पतिः तपस्तेपेन थैवो ग्रंशीतवाता तपक्षमा २९

मा ७
टी
३६०

साग्रेसायिके ३३ ३४ ३५ ३६ ३७ ३८ ३९ ४० ४१ ४२ ४३ ४४ ४५ ४६ ४७ ४८ ४९ ५० ५१ ५२ ५३ ५४ ५५ ५६ ५७ ५८ ५९ ६० ६१ ६२ ६३ ६४ ६५ ६६ ६७ ६८ ६९ ७० ७१ ७२ ७३ ७४ ७५ ७६ ७७ ७८ ७९ ८० ८१ ८२ ८३ ८४ ८५ ८६ ८७ ८८ ८९ ९० ९१ ९२ ९३ ९४ ९५ ९६ ९७ ९८ ९९ १०० १०१ १०२ १०३ १०४ १०५ १०६ १०७ १०८ १०९ ११० १११ ११२ ११३ ११४ ११५ ११६ ११७ ११८ ११९ १२० १२१ १२२ १२३ १२४ १२५ १२६ १२७ १२८ १२९ १३० १३१ १३२ १३३ १३४ १३५ १३६ १३७ १३८ १३९ १४० १४१ १४२ १४३ १४४ १४५ १४६ १४७ १४८ १४९ १५० १५१ १५२ १५३ १५४ १५५ १५६ १५७ १५८ १५९ १६० १६१ १६२ १६३ १६४ १६५ १६६ १६७ १६८ १६९ १७० १७१ १७२ १७३ १७४ १७५ १७६ १७७ १७८ १७९ १८० १८१ १८२ १८३ १८४ १८५ १८६ १८७ १८८ १८९ १९० १९१ १९२ १९३ १९४ १९५ १९६ १९७ १९८ १९९ २०० २०१ २०२ २०३ २०४ २०५ २०६ २०७ २०८ २०९ २१० २११ २१२ २१३ २१४ २१५ २१६ २१७ २१८ २१९ २२० २२१ २२२ २२३ २२४ २२५ २२६ २२७ २२८ २२९ २३० २३१ २३२ २३३ २३४ २३५ २३६ २३७ २३८ २३९ २४० २४१ २४२ २४३ २४४ २४५ २४६ २४७ २४८ २४९ २५० २५१ २५२ २५३ २५४ २५५ २५६ २५७ २५८ २५९ २६० २६१ २६२ २६३ २६४ २६५ २६६ २६७ २६८ २६९ २७० २७१ २७२ २७३ २७४ २७५ २७६ २७७ २७८ २७९ २८० २८१ २८२ २८३ २८४ २८५ २८६ २८७ २८८ २८९ २९० २९१ २९२ २९३ २९४ २९५ २९६ २९७ २९८ २९९ ३०० ३०१ ३०२ ३०३ ३०४ ३०५ ३०६ ३०७ ३०८ ३०९ ३१० ३११ ३१२ ३१३ ३१४ ३१५ ३१६ ३१७ ३१८ ३१९ ३२० ३२१ ३२२ ३२३ ३२४ ३२५ ३२६ ३२७ ३२८ ३२९ ३३० ३३१ ३३२ ३३३ ३३४ ३३५ ३३६ ३३७ ३३८ ३३९ ३४० ३४१ ३४२ ३४३ ३४४ ३४५ ३४६ ३४७ ३४८ ३४९ ३५० ३५१ ३५२ ३५३ ३५४ ३५५ ३५६ ३५७ ३५८ ३५९ ३६० ३६१ ३६२ ३६३ ३६४ ३६५ ३६६ ३६७ ३६८ ३६९ ३७० ३७१ ३७२ ३७३ ३७४ ३७५ ३७६ ३७७ ३७८ ३७९ ३८० ३८१ ३८२ ३८३ ३८४ ३८५ ३८६ ३८७ ३८८ ३८९ ३९० ३९१ ३९२ ३९३ ३९४ ३९५ ३९६ ३९७ ३९८ ३९९ ४०० ४०१ ४०२ ४०३ ४०४ ४०५ ४०६ ४०७ ४०८ ४०९ ४१० ४११ ४१२ ४१३ ४१४ ४१५ ४१६ ४१७ ४१८ ४१९ ४२० ४२१ ४२२ ४२३ ४२४ ४२५ ४२६ ४२७ ४२८ ४२९ ४३० ४३१ ४३२ ४३३ ४३४ ४३५ ४३६ ४३७ ४३८ ४३९ ४४० ४४१ ४४२ ४४३ ४४४ ४४५ ४४६ ४४७ ४४८ ४४९ ४५० ४५१ ४५२ ४५३ ४५४ ४५५ ४५६ ४५७ ४५८ ४५९ ४६० ४६१ ४६२ ४६३ ४६४ ४६५ ४६६ ४६७ ४६८ ४६९ ४७० ४७१ ४७२ ४७३ ४७४ ४७५ ४७६ ४७७ ४७८ ४७९ ४८० ४८१ ४८२ ४८३ ४८४ ४८५ ४८६ ४८७ ४८८ ४८९ ४९० ४९१ ४९२ ४९३ ४९४ ४९५ ४९६ ४९७ ४९८ ४९९ ५०० ५०१ ५०२ ५०३ ५०४ ५०५ ५०६ ५०७ ५०८ ५०९ ५१० ५११ ५१२ ५१३ ५१४ ५१५ ५१६ ५१७ ५१८ ५१९ ५२० ५२१ ५२२ ५२३ ५२४ ५२५ ५२६ ५२७ ५२८ ५२९ ५३० ५३१ ५३२ ५३३ ५३४ ५३५ ५३६ ५३७ ५३८ ५३९ ५४० ५४१ ५४२ ५४३ ५४४ ५४५ ५४६ ५४७ ५४८ ५४९ ५५० ५५१ ५५२ ५५३ ५५४ ५५५ ५५६ ५५७ ५५८ ५५९ ५६० ५६१ ५६२ ५६३ ५६४ ५६५ ५६६ ५६७ ५६८ ५६९ ५७० ५७१ ५७२ ५७३ ५७४ ५७५ ५७६ ५७७ ५७८ ५७९ ५८० ५८१ ५८२ ५८३ ५८४ ५८५ ५८६ ५८७ ५८८ ५८९ ५९० ५९१ ५९२ ५९३ ५९४ ५९५ ५९६ ५९७ ५९८ ५९९ ६०० ६०१ ६०२ ६०३ ६०४ ६०५ ६०६ ६०७ ६०८ ६०९ ६१० ६११ ६१२ ६१३ ६१४ ६१५ ६१६ ६१७ ६१८ ६१९ ६२० ६२१ ६२२ ६२३ ६२४ ६२५ ६२६ ६२७ ६२८ ६२९ ६३० ६३१ ६३२ ६३३ ६३४ ६३५ ६३६ ६३७ ६३८ ६३९ ६४० ६४१ ६४२ ६४३ ६४४ ६४५ ६४६ ६४७ ६४८ ६४९ ६५० ६५१ ६५२ ६५३ ६५४ ६५५ ६५६ ६५७ ६५८ ६५९ ६६० ६६१ ६६२ ६६३ ६६४ ६६५ ६६६ ६६७ ६६८ ६६९ ६७० ६७१ ६७२ ६७३ ६७४ ६७५ ६७६ ६७७ ६७८ ६७९ ६८० ६८१ ६८२ ६८३ ६८४ ६८५ ६८६ ६८७ ६८८ ६८९ ६९० ६९१ ६९२ ६९३ ६९४ ६९५ ६९६ ६९७ ६९८ ६९९ ७०० ७०१ ७०२ ७०३ ७०४ ७०५ ७०६ ७०७ ७०८ ७०९ ७१० ७११ ७१२ ७१३ ७१४ ७१५ ७१६ ७१७ ७१८ ७१९ ७२० ७२१ ७२२ ७२३ ७२४ ७२५ ७२६ ७२७ ७२८ ७२९ ७३० ७३१ ७३२ ७३३ ७३४ ७३५ ७३६ ७३७ ७३८ ७३९ ७४० ७४१ ७४२ ७४३ ७४४ ७४५ ७४६ ७४७ ७४८ ७४९ ७५० ७५१ ७५२ ७५३ ७५४ ७५५ ७५६ ७५७ ७५८ ७५९ ७६० ७६१ ७६२ ७६३ ७६४ ७६५ ७६६ ७६७ ७६८ ७६९ ७७० ७७१ ७७२ ७७३ ७७४ ७७५ ७७६ ७७७ ७७८ ७७९ ७८० ७८१ ७८२ ७८३ ७८४ ७८५ ७८६ ७८७ ७८८ ७८९ ७९० ७९१ ७९२ ७९३ ७९४ ७९५ ७९६ ७९७ ७९८ ७९९ ८०० ८०१ ८०२ ८०३ ८०४ ८०५ ८०६ ८०७ ८०८ ८०९ ८१० ८११ ८१२ ८१३ ८१४ ८१५ ८१६ ८१७ ८१८ ८१९ ८२० ८२१ ८२२ ८२३ ८२४ ८२५ ८२६ ८२७ ८२८ ८२९ ८३० ८३१ ८३२ ८३३ ८३४ ८३५ ८३६ ८३७ ८३८ ८३९ ८४० ८४१ ८४२ ८४३ ८४४ ८४५ ८४६ ८४७ ८४८ ८४९ ८५० ८५१ ८५२ ८५३ ८५४ ८५५ ८५६ ८५७ ८५८ ८५९ ८६० ८६१ ८६२ ८६३ ८६४ ८६५ ८६६ ८६७ ८६८ ८६९ ८७० ८७१ ८७२ ८७३ ८७४ ८७५ ८७६ ८७७ ८७८ ८७९ ८८० ८८१ ८८२ ८८३ ८८४ ८८५ ८८६ ८८७ ८८८ ८८९ ८९० ८९१ ८९२ ८९३ ८९४ ८९५ ८९६ ८९७ ८९८ ८९९ ९०० ९०१ ९०२ ९०३ ९०४ ९०५ ९०६ ९०७ ९०८ ९०९ ९१० ९११ ९१२ ९१३ ९१४ ९१५ ९१६ ९१७ ९१८ ९१९ ९२० ९२१ ९२२ ९२३ ९२४ ९२५ ९२६ ९२७ ९२८ ९२९ ९३० ९३१ ९३२ ९३३ ९३४ ९३५ ९३६ ९३७ ९३८ ९३९ ९४० ९४१ ९४२ ९४३ ९४४ ९४५ ९४६ ९४७ ९४८ ९४९ ९५० ९५१ ९५२ ९५३ ९५४ ९५५ ९५६ ९५७ ९५८ ९५९ ९६० ९६१ ९६२ ९६३ ९६४ ९६५ ९६६ ९६७ ९६८ ९६९ ९७० ९७१ ९७२ ९७३ ९७४ ९७५ ९७६ ९७७ ९७८ ९७९ ९८० ९८१ ९८२ ९८३ ९८४ ९८५ ९८६ ९८७ ९८८ ९८९ ९९० ९९१ ९९२ ९९३ ९९४ ९९५ ९९६ ९९७ ९९८ ९९९ १०००

तस्य प्रजयतो भानुं तप्यतश्च तपो महत् साग्रेसं वत्सरेयाते ततः प्रीतो दिवाकरः ३० समस्तभृत्यपौ
रादिपुत्राणां चक्रेते दिज ददौ यथाभिलषितं वरं दिजवरोत्तम ३१ लब्ध्वा वरं सन्पतिः समभ्ये
त्यात्मनः पुत्रम् चकार मुदितो रामं प्रजाधर्मेण पालयन् ३२ ईजेयत्तान्सच वद्मदौ दानात्मह
र्निशम् मानिष्यासदितो भोगान्बुभुजे च सधर्मवित् ३३ दशवर्षसहस्राणि पुत्रपौत्रादिभिः स
ह भूमेः पौत्रैः समुदितः सो भवत्स्थिरयौवनः ३४ तस्येति चरितं दृष्ट्वा प्रमत्तिर्नाम भार्गवः वि
स्मयाकृष्टदयो गायामेतामगायत ३५ भानुभक्तेरहोशक्तिर्यदा जाराज्यवर्धनः आप्रषो
वर्धने जातः स जनस्य तयात्मनः ३६ इति ते कथितं विप्रयत्नं शोहेतया विभो आदिदेवस्य मा
हात्म्यमादित्यस्य विवस्वतः ३७ विप्रैतदखिलं श्रुत्वा भानोर्माहात्म्यमुत्तमम् पदंश्च मुच्यते पापैः
सप्तजन्मकृतैर्नरैः ३८ अरोगी धनवानाढ्यः कुले महति धीमताम् जायते च महत्प्राज्ञो यश्चै
तद्वारयेद्बुधः ३९

यत्र माहात्म्ये ४० ४१ ४२ ४३ इति पण्डित भट्टराजसचेंद विरचिते मार्कण्डेय पुराणे भावदीपे भाव माहात्म्ये शताधिक चतुर्विंशतितमोऽध्या
यः ब्रह्माविस्मर्तेशो न लयमवरुणवायुचन्द्रार्क रुद्राः शैलानयः समुद्राग्रगण्यमनुजो देवगन्धर्व सर्पाः क्षीपानदावताराग्रहवसु
नयो व्योमभूरधिपौ च ते जौं शायस सर्वे स भवतु दिनकृद्गोहा मत्स्यहार्च एवं वंशादिपुरुषस्य वंशकृतो भगवत आदित्यस्य म

स्तवा येनाभिहिता भासतो मुनिसत्तम जपः प्रत्येकमेतेषां त्रिसन्ध्यां पातकापहः ४० समस्तमे
तन्माहात्म्यं यत्र चायतने रवेः पश्यते तत्र भगवान्स्थानि ध्येन विमुच्यति ४१ तस्मादेतत्तया ब्रह्म
भानोर्माहात्म्यमुत्तमम् धार्यं मनसि जपे च महत्सुखमभीसता ४२ स्वर्गायुगीमतिशोभनां
गोपयसि नो गां प्रददातियो हि शृणोति चैतद्महमात्मवान्नरः समंततोः पुण्यफलं हि माग्न ४३
इति मार्कण्डेय पुराणे नवसाहस्र्यो संहितायां भानोर्माहात्म्ये राजवर्धन वरत्नाभो नाम दश
मोऽध्यायः आदित्य माहात्म्यं समाप्तं १२५ मार्कण्डेय उवाच एवं प्रभावो भगवाननादिनिधनो रविः
यस्य तं कौशुके भस्मा माहात्म्यं मम शृण्वसि १ परमात्मा स योगीनां पुद्गलां चेतसो लयम्
क्षेत्रज्ञः सांख्ययोगानां यज्ञेशो यज्ञिनामपि २

हिमानमभिधायेदानीं वृत्तानुवादपूर्वकं वंशावकीर्तनमाह एवं प्रभाव इति वृत्तादिनिधनः सनातनः १ स एव च सर्वेषां प्रस्थानि
नां प्राप्तिरस्य चेतसो लयं निरोधं पुद्गलां समादधतां योगानां स परमात्म निरुपहितं चेतसं ध्यानादिना निरीदितकर्मणः फलं
सांख्ययोगानां तानयोगिनां क्षेत्रज्ञोत्तानस्य फलं यज्ञिनां याज्ञिकानां यज्ञेशो यज्ञिनां यज्ञः २

मा पु
टी
३५८

त्रयाणां सर्गादिविधायिनां ब्रह्मादीनामयं समष्टिादित्यस्याह सूर्याधिकारमिति त्रिभः सर्वेष्वर्थेषु संशयो येन अस्मिन्मन्त्रे धर्मा
मुपदेशाद्वा इदेवो मनुरभवदित्यर्थः ३ ४ तस्य पुत्रानाह इत्याहु रिति ५ ६ ७ सूर्यपौत्रस्य सद्युत्रस्य यो विज्ञावेव धातुः सूर्यः
अभूतिसोमवंशसंघारं वक्तुं स प्रस्तावमिलोपाख्यानमाह विशिष्टतरमित्यादिना ८ यत्र यस्यामि शौचते उपदत्ते प्राग्भ्यमाने

368
सूर्याधिकारं वदतो विस्रोरोशस्य वेधुसः मनुस्तस्याभवत्सुत्रसिद्धिः सर्वार्थसंशयः ३ मन्त्रेतरा
पियो विप्रयस्य स मन्त्रेतरसु अद्याज नयामासनवपुत्रान्महायुने ४ इत्याहु र्नाभगश्चैव
भूः प्रार्थति रेवच न रिषंतश्च विद्यातो नाभागो दिष्ट एवच ५ कश्च वश्च एषश्च वश्च समा
लोकविश्रुतः पते पुत्रामनोस्तस्य महाबलपराक्रमाः ६ विद्यातकीर्तयः सर्वे प्रास्तास्त
पारगाः नवपुत्रामनोस्तस्य एषश्च यज्ञप्रपालकाः ७ विशिष्टतरमस्मिन्मनुः पुत्रं तथाप
नः मित्रावरुणयोरिष्टिचकार कृतिनां वरः ८ यत्र चापदत्ते होतारपचारान्मुने इत्यानामस
मुत्पन्नमनोः कमास मध्यमा ९ तौ दृष्ट्वा कनकांतत्रसमुत्पन्नो ततो मनुः तदा वमिशावरु
णौ वाक्चेदमुवाच ह १०

होतः परोहितस्यापचाराकमाया अभिधानान्मनुपत्त्या कमार्यं पाचितवान् तस्मिन्कासे इत्यानामकमाजायत तदुक्तं
तत्र अद्यामनोः पत्नी होतारं समयाचत उद्विज्य सुपागमेत्यादि ५ १०

सर्वे

३५८

धीमतोवदितचित्तस्य कथंममकथासमुत्पत्तेरर्थः ११ १२ ताभ्यामिन्द्रावरुणाभ्यां १३ ईश्वरस्य रुद्रस्य शापेन इत्याहुतस्य तेन योत्र पुमा
न्यविशेत्सस्त्रीभविष्यतीति शप्तत्वात् आसादितं शृतीतं १४ कर्जितं बलवतं यच्च यस्यामिलायां १५ १६ दृष्टुं तं भूय गेजो बलं येषां १७

भवत्प्रसादान्ननयोविशिष्टोमेदिति कृतेमखेसमुत्पत्तात्तनयाममधीमतः ११ यदिप्रसन्नौ
वरदौतदियंतनयामम प्रसादाद्भवतोः पुत्रोभवत्ततिगुणान्वितः १२ तथेतिताभ्यामुक्तेतदे
वाभ्यांसैवकमका इलासमभवत्सद्यःसमुत्पत्तिविश्रुतः १३ पुनश्चेच्छशापेनमृगयामद
तावने स्त्रीत्वासादितंतेनममपुत्रेणधीमता १४ पुत्रवसनामानंचक्रवर्तिनमूर्जितं जन
यामासतनयंयत्रसोमसतोवुधः १५ जातेसतेपुनःकृत्वासोममेधंमहाकृतं पुरुषत्वमनुप्रा
प्तःसमुत्पन्नःपार्थिवोभवत् १६ समुत्पन्नस्यत्रयःपुत्राऽक्लौविमलोगयः पुरुषत्वेमहावीर्याय
स्मिनःदृष्टुंलौजसः १७ पुरुषत्वेतयेजातास्तस्यरात्तस्ययःसताः बुभुजस्तेमहीमेतांधर्मेनिय
तचेतसः १८ स्त्रीभूतस्यतयोजातस्तस्यरात्तःपुत्रवाः नसलेभेमहीभागंयतोवुधसतोदिसः १९
ततोवसिष्ठवचनात्प्रतिष्ठानंपुरोत्रमे तस्मैदत्तंसराजाभून्नयातीवमनोहरे २० इतिमार्कण्डे
यपुत्राणोसूर्यवंशावुकीर्तनरत्नोपाख्याननामैकादशोऽध्यायः १२५

बुभुजःपालयामास १८ बुधसदेवस्यसतत्वात्तृष्णीभागाभावात् १९ आत्तभिलस्यैपुत्रवसेदमेतत्रप्रतिष्ठानेपुरे २० सपादप्राततमो

एवंपुराणान्तरप्रपंचितसोमवंशादिपरुषंसुत्रमभिधायेलाहपेणबुधासुत्रवसेत्समासूर्यवंशाशाखैवसोमवंशरतितात्पर्ये
णामिहितमपहायचतुर्हानमिदानीमिद्वकोः पूर्वजसमनुपुत्रस्यरामायणादिषुप्रपंचितंवंशमनभिधायेवश्रुथाख्य
स्तमनुपुत्रोवंशश्रुत्योभवदितिसनिमित्तदर्शयति श्रुथाख्यइति मृगव्यामृगयायां तदर्थंवनमगमदिसन्वयः तत्रव

मार्कण्डेयउवाच श्रुथाख्योमनोःपुत्रोमृगव्यामगमदनम् तत्रचक्रममाणोसौविपिने
निर्जनेवने १ नामसादमृगंकेचिद्भानुदोधितितापितः सत्तृतापपरीतात्माइतमेतच्च
क्रमन् २ सददर्शतदातत्रहोमयेनुंमनोहराम् तापतमःससन्नडोब्राह्मणस्याग्निहोत्रिणः
समयमानोगवयमिषुणातामताडयत् पपातसापितहाणविभिन्नदयाधुवि ४ ततोऽग्नि
होत्रिणःपुत्रोब्रह्मचारीतपोरतिः शतवात्सपितर्हृष्टाहोमयेनुंनिपातिताम् ५ गोपालः
प्रेषितःपुत्रोवाभ्रयोनामनामतः कोपामर्षपराधीनचित्तवृत्तिसुतोमुने ६ चुकोपविगल
त्सेदजललोलाविलेक्षणाः तंक्रुडप्रेक्षसन्पःश्रुथोमुनिदारकम् प्रसीदतिजगौक
स्माच्छुद्रवत्करुषेरुषम् ७

नेचक्रमाणःपरितोभ्रमन् १ चक्रमन्भ्रमन् २ ससन्नडःकवचशरासनादिपुक्तः ३ ४ तपोरतिःतपःसक्तः ५ ६
विगलतास्रवतासेदजलेनलोलेचपलेषाविलेसकालमेइत्तण्यसमुनेदारकंपुत्रम् ७

एवमनेन प्रकारेण ८ मौनं विद्यते यस्यात्स मौनिनो मुनेः उरात्मानं होमयेनुवधा दुष्टदये निर्भर्त्सनेन वा ९ तेन वाधीतं पवितं १०
प्रतिशापे परस्तरः ११ वारयामासमवेथत् १२ आयाता पुनरकाले वैरिणा ऐहिका मुष्मिकयो रनुशन फलयोर्विषये हितः शमः क्रो

नक्षत्रियं न वा वैश्वमेवं क्रोध उपैति वै यथा त्वं शूद्रवजातं विशिष्टे ब्रह्मणः कुले ८ मार्कण्डे
य उवाच ३ इति निर्भर्त्सितस्तेन सरात्ता मौनिनः सुतः शशाप तं उरात्मानं शूद्रपवभविष्यसि ९
प्रयास्यति क्षयं ब्रह्मयमेधोतं गुरोर्मुखात् होमयेनुर्मम गुरो र्यदियं हिंसा तावया १० एवं शमो
नृपः कुडस्तच्छापपरिपोडितः प्रतिशापयरो विप्रतो येन ग्राहपाणिना ११ सोपिरात्तो विना
शायकोपंचक्रे हि जोतमः तमभ्येसत्त रायुको वारयामास वै पिता १२ वत्सालमलमस्यं कोपे
नायति वैरिणा ऐहिका मुष्मिक हितः शमपवदिजन्मना १३ कोपस्तपो नाशयति कुडो भ्रष्टस्य
यायुषः कुडस्य गलति तानं कुडश्चायां शूद्रो यते १४ न धर्मः क्रोधशीलस्य नार्थं चा मोति रोष
णः नालं सखायकामाप्तिः कोपेनाविष्टचेतसः १५ यदि रात्ता हता येनुरियं विज्ञानिना सता
युक्तमत्र दयां कर्तुमात्मना हितवोधिना १६

यपारुषादिहीनतैव १३ किंच कुडस्य न किंचिदपि फलदानाय प्रगल्भते इत्याह कोप इति द्वाभ्यां भ्रष्टपतिप्रवृत्तं सते गलति
हिमवद्वितीयते १४ चतुर्वर्गप्रतिबंधकश्च कोपस्तज्ज् इत्याह न धर्म इति रोषणः क्रोधतः १५ अत्र राति हितवोधिना हितसेन १६

मा ७
ली
३७

सर्वज्ञानतोपिगतोयेनृचातेनपोरत्ताणायकोथाभावोयोग्यश्चक्रोत्तानेनकृतवथस्याप्युक्ततरएवशापश्चकार अथवेति अज्ञा
नताग्रज्ञानेनयापादिताहता शापाभावेहेतुमाह इष्टमिति ७ किंचज्ञानेनकृतापराधोनपुनश्चाह आत्मनश्चि मूढं सप्तप्राये
विज्ञानंयस्मिंस्तत्रप्रतिशापपरेनरेदयालुभिर्दयाशीलैः १८ एवमज्ञानकृतापराधकोपोनयोग्यश्चाह अज्ञानतश्चि कृतेअप

अथवाज्ञानतायेनृचिरियंयापादितामया तत्कथंशापयोग्योयेडुष्टंनस्यमतोयतः १७ आत्मनो
हितमन्विच्छन्वाधतेयोपरंनरः कर्तव्यामूढविज्ञानेदयानप्रदयालुभिः १८ अज्ञानतःकृते
दाहंपातयंतिबुधायदि बुधेभ्यस्तमहंममेवमज्ञानिनंनरम् १९ नाद्यशापस्तयादेयःपार्थि
वस्यास्पृश्यक सकर्मणौवपतितागौरेषाडुःखमस्तना २० मार्कण्डेयउवाच एषधोपिमु
नेःपुत्रंप्रणाम्यान्प्रकथ्यरः प्रसीदेतिजगादोच्चैरज्ञानाद्वातितेतिच २१ मयागवयवुज्जागो
रवध्यावातितामुने अज्ञानादोमयेवुक्तेप्रसीदत्तंचनोमुने २२ अविपुत्रउवाच आनन्म
नोमहीपालनमयाद्यादत्तंमया क्रोधश्चाद्यमहाभागनामयामेकदाचन २३ तत्रारमे
तंशक्रोमिशापंकर्तंनयामया यस्तेसमुद्यतःशापोद्वितीयःसनिवर्तितः २४

राधश्चिशेषःबुधाविवेकिनःबुधेभ्यःसकाशात् अज्ञानिनंमूढं १९ नचायंशापयोग्यःकर्मवशेनगोमृतत्वादित्याह नाचेति
इःखेनमस्तनाचसकर्मणा २० २१ २२ व्यादत्तंकथितं अन्यथानिष्फलं २३ निवर्तितोनिरुद्धप्रसरःकृतः २४

२५ षड्विंशधिकः शततमोऽध्यायः अथ रसमनुष्यस्य वंशमाह काश्या इति १ दिष्टस्य वंशमाह दिष्टपुत्र इति २ कामावेगवशात्त्रिः
स्वासात्तं प्रादोपोवहिरिः सारणं तस्मिन् सारसः ३ ४ विभ्यन्त्रस्य तस्य नाभागस्य पितृदिष्टात्सकाशात् प्रअयेन विन
येनावनतं अनुदत्तं वचः क्रियाविशेषाणां वा ५ भूभुजः क्षत्रिया उत्कृष्टजातयः सामिनः वीर्यकांकरदायकाः वलिप्रदाः अ

स्तुक्तवंतं तं वालमादाय सपिताततः जगाम सा अमं सोपिष्टधः श्रुतामगात् २५ इति मा
कं ऐरयपुत्राणो वंशानुकीर्तनेष्टधचरितं नाम द्वादशोऽध्यायः १२६ मार्कण्डेय उवाच काश्या
षाः क्षत्रियाः शूराः कश्यपस्याभवत्सताः ते तस्य संशता वीरास्तेभ्यश्चामे सहस्रशः १ दिष्टपुत्रस्त
नाभागः स्थितः प्रथमयौवने ददर्श वैश्वतनयामतीव सुमनोहराम् २ तस्या सहृष्टमात्रायां म
दनादिप्रमादतः बभूव भूपतनयोनिः सा सोदोपतत्परः ३ तस्याः सगता जनकं वदन्तां वैश्य
कस्य का ततो नंगपराधीनचिमृमिर्नपात्मजः ४ तं चाह सपिता तस्य राजपुत्रं कृतांजलिः
विभ्यन्त्रस्य पितृर्विप्रप्रअयावनतं वचः ५ भवंतो भूभुजो भूत्या वयं वः करदायकाः कथं सम्य
न्मसमैरस्यामि रभिवाञ्छसि ६ राजपुत्र उवाच साम्यं मानुषदेहस्य काममोहादिभिः कृतं
तथापि काले तैरेव यो जेतमानुषं वपुः ७

समैहीनजातिभिः ८ राजपुत्रस्तु कामादिना देहसाम्यं सर्वेषां प्रतिपादयत्कल्पिताया जातेरसत्तमाह साम्यमिति काममोहादि
भिः कर्तृभूतैः मानुषशरीरस्य साम्यं कृतं विहितं सर्वेषु नरदेहेषु कामादीनां समत्वात् साम्यमयत्ता सिद्धं न हि कल्पिताया ।

मा ७
टी
३७८

ज्ञातेः साम्यं कुत्रापि दृश्यते अतएव पित्रादिशरीराणां ब्राह्मणत्वादिति जातिपुक्रत्वाद्देहब्रह्महत्यादिदोषः स्यात्तन्मा निशपन्निरि
त्यभिपुक्राः नवाकामादियोगवकालेन जातियोगो युज्यते इति प्रतिपादयति तथापीति तथाहीत्यर्थः काले यथाकामादिभि
र्मानुषेणैव पुत्र्युज्यते न तथा ज्ञात्यापि युज्यते निरर्थकायास्तस्या उपयोगः कदापि न दृश्यते इत्यर्थः ८ तदाह तथैवेति तस्मिन् रका
यस्यातामपि कामादीन्मेवोपकाराय जायंते अपिरेवार्थे तथैवेति यथाकाले मातृघोदेहस्तैरेव पुत्र्युज्यते तथैवोपकाराय तामेव
संतोत्यर्थः न च जातिवच्छेदवद्देहिनां कामादिवच्छेदो दृश्यत इत्याह अस्मान्नीति भिन्नजातिपुक्रानां सतां मनुष्याणां
अत्र देहे अस्या निव्यतिरिक्तानि कामादीनि न दृश्यंते अतो जातेर्व्यभिचारदर्शनादसत्त्वमेवेत्यर्थः ५ योग्यतायाः काल
तथैवोपकाराय जायंते तस्यातामपि अस्यानि नात्र दृश्यंते भिन्नजातिमतां सताम् ८ तथा
स्याम्ययोग्यानि योग्यतां यांति कालतः योग्याम्योग्यतां यांति कालवश्यादियोग्यता ५
आप्ताप्यते यच्छरीरमाहारादिभिरीक्षितैः काले तात्ना तथा भुक्तं तदेव परिशिष्यते १० इत्यंममे
षाभिमतान्नयादीयतां तथा अन्त्यामच्छरीरस्य विपत्तिरूपलक्ष्यते ११
वशत्वं कथय ज्ञातिव्यभिचारं दृढयति तथेति अस्यामपि ज्ञात्या व्यतिरिच्यमानानपि कालेन परिणामहेतुना योग्यतां
यांति एवं योग्यानि अयोग्यानि च तत्र हेतुः कालवशेति १० कालवशत्वं दृष्टं तेन दर्शयति आप्ताप्यते इति यच्छ
रीरमीक्षितैरभिमतैर्योग्येराहारादिभिर्जनेनाप्ताप्यते वर्धते काले परिणामहेतौ भुक्त्वा जीर्णतया तथा योग्येतात्वात्
देवशरीरमेव परिशिष्यते अन्येषां योग्ये र्योग्यते तस्मात्सदंशरीरमेव जातिभोगाधिकरणं शिष्यते इत्यर्थः १० विप
त्तिर्मरणं उपलक्ष्यते दृश्यते ११ ॥

महीभुजोरासः स्वपितः अभ्यनुत्तातप्राप्तमः १२ गुरुवर्तिभिर्गुरुवर्षेः अकार्येषुकामालापेषु वाक्यसंगोचरोविषयोदृश्यते १३ तदे
वाह केति आवाणं अनुयोजनं एतद्विरुद्धं विरोधपुक्तंकामालापं अत्यत्र विना नृभिर्गुरुवः प्रष्टव्याः १४ एवमेतदित्यभ्युपगमे तवय

वैश्वपुत्रवाच परतंत्रावयंतंचपरमंत्रोमहीभुजः पित्रातेनाभ्यनुत्तातस्तंशृणुददाम्यहं १२
राजपुत्रवाच प्रष्टव्याः सर्वकार्येषुगुरुवोर्गुरुवर्तिभिः नतीदृशेषकार्येषुगुरुणांवाक्यगोच
रः १३ कुमन्मयकथालापोगुरुणांआवाणंकथम् विरुद्धमेतदत्यत्रप्रष्टव्यागुरुवोर्नृभिः १४
वैश्वपुत्रवाच एवमेतत्स्मरालापस्तवायंशृच्छतोगुरुम् अहंशृच्छामिनात्मापोममकामकथा
अयः १५ मार्कण्डेयवाच इत्युक्तः सोभवमोनीराजपुत्रः सचापितत् तत्पित्रेसर्वमाचष्ट
जपुत्रस्ययन्मतम् १६ तत्तत्स्वपिताविशान्वीकादीन्निजोन्नमाम् प्रवेशपरजपुत्रंचयथा
व्यातंयवेदयत् १७ निवेद्यचततः प्राहमुनीनेवंव्यवस्थितः यत्कर्तव्यंतदादेष्टुमर्हतिदिज
सप्तमा १८ अथयजुः राजपुत्रानुरागस्त्यस्यवैश्वसंततौ तदस्त्यधर्मपदैषकिंतमायक

रंजनकंशृच्छतोयंस्मरालापोविरुद्धपव नचममायंविरुद्धः कथायाः पतिगवेषणस्याचारशामतात् १५ १६ यथाव्यातंवेष्टेन
यथाकथितं १७ एवमित्यादिनारातोवाक्यंअर्थनाभागपवंव्यवस्थितोवैश्वकथायांजाताभिलाषः आदेष्टुमुपदेष्टुं वैश्वसंततौक

मा ७
ही
३३२

तमेव न्यायक्रमेदर्शयति मूर्धाभिषिक्तः क्षत्रियस्तनयातस्य पाणिग्राहः पाणिग्रहणं पुराप्रथमं यदि भवेत् अनंतरं पश्चात्त्येतव
भार्याभवत् तव चाभिमतं यं भार्या भविष्यतीति २० अथ या प्रथममेवास्याः पाणिग्रहणं सति ते उत्कृष्टात्पुत्रमाजातिर्मदा क्षत्रियात्मिका

मूर्धाभिषिक्ततनयापाणिग्राहो भवेत्पुत्रा भवत्तनंतरं चेयंतव भार्या भविष्यति २० एवं न दो
षो भवति तवेमा सुपुंजतिः अथ या भ्येति ते जातिरुत्कृष्टा वालिकां हरः २१ मार्कण्डेय उवाच
इत्युक्तस्तदपास्यैव वचस्तेषां मदात्मनाम् विनिष्क्रम्य शूद्राणां तान्मुयता सिरया ब्रवीत् २२ राक्ष
सेन विधानेन मया वैश्वसता हता यस्मात्सामर्थ्यमत्रास्ति सपत्न्यो मोचयति २३ ततः सर्वैश्च
स्नां दृष्ट्वा शूद्राणां तनयां दुते शूद्राणां पितरं तस्य प्रययौ शरणं दिज २४ ततस्तस्य पिता क्रुद्ध आदि
देशं वलं महत् दम्यतां दम्यतां दुष्टो नाभा गोधर्मदूषकः २५ ततस्तस्य पुत्रेणैव तेन भूभृत्सु तेनैव
कृतास्तेषां तदास्तेषां तदाचुर्येण पालितं २६ स प्रकृत्वा निहतं सैव राजपुत्रेण भूपतिः स्वयमेव
ययौ यो दुंसैव परिवारितः २७ ततो युद्धमध्वस्य भूभुजः ससतेन यत् राजपुत्रेण शस्त्रास्ते

२४
२५
२६
२७

सर्वाभिमतभ्येति न प्रतीत्यर्थः वालिकां वैश्वकन्यां हरन् हरतः वृक्षार्थे प्रथमा २१ अपास्य अवमन्यतां वैश्वकन्यां २२ २३ २४
२५ कृतास्तेषां अभ्यस्तास्तेषां प्राचुर्येण वाङ्मतेन तत्सैव २६ २७ यत्तदा तत्र पुत्रे अतिशयितः जयी पितादिष्टः २८

३३२

373

334

五

241 5

मा ७
टी

३०३

373

महासत्रियस्यतवायंप्रज्ञेनधर्मात्त्वचलेद्यदिनशापाक्रांतः स्यादित्याशयेनाह वयमिति एतस्यतस्यस्यधर्मात्त्वचलेनेकारणं निवर्त
विरम ३० समविंशाधिकः शततमोऽध्यायः उपयेमेऊर्ध्वान् १२ धर्माधिकरणेधर्मस्थानेषुक्ताश्रवहिताः आचरावृत्तिश्च ३

वयमेतस्यजानीमः कारणं नृपनन्दन यथाभविष्यतीदंच निवर्तणकर्मतः ३० इतिमा
र्कणेरयपुराणेवंशावृत्तीर्तनेनाभागवैश्वतं नामत्रयोदशोऽध्यायः १२० मार्कणेरयउवाच
निहृमोमौनतोभूयः संग्रामास्वसुतेनवै उपयेमेचतोवैश्वतनयोमोपितस्ततः १ ततःसवै
श्वतोप्राप्तः समुपेत्याहपाथिवम् भूपालयन्मयाकार्यं तत्समादिश्वतोमम २ राजोवाच
धर्माधिकरणेषुक्तावाश्रव्याद्यास्तपस्विनः यदस्ति कर्मधर्मायतद्वदंति तथाच ३ मार्क
णेरयउवाच ततस्तेभुनस्तस्यपाश्र्वात्येतथाकृषिम् वाणिज्यंचपरधर्ममाचचक्षुःसभा
सदः ४ तथाचचक्रैस्ससतस्तस्यराज्ञोयथोदितम् तैर्धर्मवादिभिर्धर्मैश्चतस्यनिजधर्मतः
५ तस्यपुत्रस्ततोजातोनाश्राव्यातोभनन्दनः समोत्राप्रहितो गच्छ गोपालोभवपुत्रक ६
मात्रातथानियुक्तोयप्रणिपत्समातरं राजर्षिमगमनीये हिमवत्पर्वताश्रयम् ७

आचचक्षुः आचचक्षुः ४ तस्यराज्ञः सतः उदितं प्रोक्तं ५ प्रहितः प्रेषितः ६ नियुक्तः प्राप्तः नीयेनामराजर्षितपोरतम् ७

३०३

यथाविधि शिष्याचारमनतिक्रम्य ८ त्वाभूमिः स्वीकराणां आत्मीयविधानं कथमित्युपायप्रश्नः ९ ननु मात्राज्ञया गावोरक्षणीयास्तया क
थं भूमिपालनमंगी कुरुष्वत्याह मयेति गां भुवे पालयतीति गोपाल इत्यर्थे मया माशतयेव भूमिः पालनीयेति भावः गोः भूः दायादेर्गो

तंसमेतत्सजयादतस्पादौ यथाविधि प्राणिपत्याह चैवैनं राजर्षिं सभतन्दनः ८ आदिशेभ
गवन्मात्रागोपालस्त्वभवेति वै मया च पालनीयात्मा तस्याः स्वीकराणां कथम् ९ मया हि गोः पा
लनीयासा यथा स्वीकृता भवेत् आक्रान्ता बलवद्भिः सादायादेः शृण्वीमम १० तां यथा प्राश्रयां
ष्टुंतीत्यसादादहं विभो तथादिशकरिषामितवात्तां प्राणतोस्मिते ११ मार्कण्डेय उवाच ततः
सतीपो राजर्षिस्तस्मै निरवशेषतः भनन्दाय ददौ ब्रह्मन्मस्रग्रामं महात्मने १२ प्राप्तास्त्वविद्यः स य
यौ पितृव्यतनयान्निज वसरातादिकात्राज्ञादिष्टः समहात्मना १३ अयाचत सराज्यार्थं पितृ
पेतामहोचितम् ते चाबुर्वैश्वप्रभृत्सं कथं भोत्ससि मेदिनीम् १४ ततस्तैर्युद्धमभवद्भनेदस्यात्म
वंशजैः

व्रजैः १० आदिश उपदिशते तां प्राणतोस्मि ११ निरवशेषतः समग्रेण अस्रग्रामं शस्त्रास्त्रादिनिवरं महात्मने महाबुद्धये १२ प्राप्ता
स्त्वविद्यायेन राजरतिदिनीयावद्भवचनं महात्मनानीपेन राजर्षिणादिष्ट उपदिष्टः १३ भोत्ससि पालयिष्यसि १४

१५ १८ तत्तु राजं १८ तेनयाक्रियतां तेनववाश्वजैः पितामहादिभिः १८ असामर्थ्ययुक्तोशक्तिमात्रराजं कृतवान् किंनवैश्वतामित्या
दिहेतुद्वयम् १८ अशीतिं अतुष्टिं अहंराजायदिस्योतदायावदाभूतसंस्वर्गकल्याणं तावन्नपुण्यभाक्कस्यां वैश्वतेनराजानर्हतात् २०

वसन्तारादिभिः कुडैः कृतास्तस्यास्तवर्षिभिः १५ सजिवातानशेषांस्तशस्त्रविदतसेनिका
न जहारश्चिवीतेषां धर्मप्रदेन धर्मवित् १५ सनिर्जिताभिः सकलांष्टुंभीराजं तदापितुः
निवेद्यामासतस्तस्मिन् राजगृहेन च १७ प्रत्यवाचवत्तं पुत्रेभार्यायाः पुत्रस्तदा भनन्दराज
मेतत्तेक्रियतांश्वजैः कृतम् १८ अहंनकृतवात्राजं तासामर्थ्ययुतः परा वैश्वतांनपुरस्क
सतथैवात्ताकः पितुः १५ कृताप्रोतिपितरहं वैश्वकस्यापरिश्रदात् नपुण्यलोकभागा
जायावदाभूतसंस्वर्गम् २० उलंछात्तां पुनस्तस्यपालयामिमहीयदि नास्ति मोक्षस्ततो नूनं
ममकल्पशतैरपि २१ नचापि युक्तं तद्वाङ्मनिर्जितं मममानिनः राजंभोक्तममीहस्यडुर्व
लस्येवकस्यचित् २२

पित्रात्तायाअपालनेदोषमाह उलंछेति २१ किंचमानितां परजितैर्भोगेन तद्विरित्याह नचापीति तद्वाङ्मनिर्जितं राजंभोक्तं नै
वयुक्तं यतोमानिनोनीहस्यनिःस्वरस्य दुर्वलस्य मन्दवलस्य कस्यचित्ताकृतस्य २२

शस्त्रेमेकारियावत्कृत्यार्थे २३ २४ २५ भर्तः ससचक्षयितेश्वरवृत्तशापात्रस्यार्थे ह्यनोत्तमाह सर्वमित्यादिना २६ माथवेमा

राज्यं करुसयं यावदायादेभ्यो विमुञ्चवा ममात्तापालनं शस्त्रे पितृर्नसिति पालनम् २३ मा
कणोरयउवाच ततः प्रहस्य तज्जय्य सप्रभानामभाविनी प्रसुवाच पतिं भूपशुदतां राज्ञमशुर्जि
तम् २४ नतं वैश्वपो न चैवाहं जाता वैश्वकुलेन प तत्रियस्ते तथैवाहं तत्रियाणां कुलोद्भवा २५
पूर्वमासीन्महीपालः सदेव इति विष्कतः तस्याश्च सखा राक्षो भ्राष्ट्रस्य सतो नलः २६ सते
न सखा सहितो जगामा प्रवणं वनम् पत्नीभिः ससमं रंते माथवेमा सिपार्थिव २७ तत्र पाना
मनेकानि भक्ष्याणि बभूजे तदा भार्याभिः सहितस्तानि हन सखा समन्वितः २८ ततः प्रक
रिणीतीरे ददर्शाति मनोरमाम् पत्नीं च वनपुत्रस्य प्रमतेः पार्थिवात्मजः २९ सखा तस्य नलो
मत्तो जशूहेतां च उर्मतिः पश्यतस्तस्य नृपते जातजातेति वादिनीम् ३० आक्रन्दितं निशम्यैव
सतस्याः प्रमतिः पतिः आजगाम तत्रा युक्तः किमेतदिति वैवदत् ३१

सिवसंते २३ तत्रा प्रवणे २८ २९ मत्तो मय पानात् प्रयं जातजातेति वादिनी भयसंभ्रमे हितम् ३० आक्रन्दितं रोदने निशम्य क्रत्वा ३१

मा ७

टी

३०५

३७५

३२ शास्त्रादेवतां शास्त्रादण्डकर्तारोऽप्युक्तानां दण्डनं यमश्चर्यः ३३ आर्तस्य उः खितस्य नलस्य गौरवान्माता ३४ ३५ सताद

ततो ददर्श राजानं स देवं तत्र संस्थितम् शूरीतां च तदा पत्नी नलेन सुदरात्मना ३२ ततः सुदे
वे प्रमतिः प्रादाय शास्त्रमिति त्वेव शास्त्राभवत्तज्जाडुष्टायेन लोत्तप ३३ मार्कण्डेय उ
वाच तस्मात्तस्य वचः श्रुत्वा स देवो नल गौरवान् प्रादवैश्वोष्मि गच्छामं तत्रियं शाणकार
णात् ३४ ततः स प्रमतिः कुडस्तेजसा निदर्हन्निव प्रत्यवाचा य राजानं वैश्वोष्मीयमभिभा
षितम् ३५ पवमस्तु भवान्वैश्वः तत्रियः स तत्र दण्डात् तत्रियैर्धार्यते विस्मृता तं शास्त्रो भ
वेदिति ३६ सत्वं न तत्रियो भार्या वैश्वपवकृत्वाथमः ३७ इति श्रीमार्कण्डेयपुराणे वंशा
नुकीर्तने नामागचरिते नाम चतुर्दशोऽध्यायः १२८ मार्कण्डेय उवाच तस्मै दत्ता ततः शापं
नलं कुडो ब्रवीद्विज प्रमतिर्भार्गवः कोणात्रैलोकं निदर्हन्निव १ मदीयं नो यदा भार्या भवा
नत्रममाश्रमे बलाद्गृह्णासि भस्म तं तस्माद्भुज तमाचिरम् २ तेनोदादतमात्रे च वाके त
स्मिन् दानलः देहजेनाग्निना सद्यो भस्मं पुंजस्तदा भवत ३ ॥

तणादेतोः तत्रियः तदाह तत्रियैरिति ३६ शतोपर्यष्टविंशोऽध्यायः १२ भस्मनः पुंजो राशिः ३

३०५

विमदो विगतमदः ४ ५ भावहीनेन विकारशून्येन ६ ७ ८ ९ एवं संपितः शापमवैश्वर्यं प्रतिपाद्यस्मत्तत्रियावं प्रतिपादयेत्तदग्रं

दृष्ट्वा प्रभावं तत्र स्पृष्ट्वा देवो विमदस्ततः प्राणमनसः प्राहेदं तत्प्रतां तत्प्रतामिति ४ यदुक्तं वा
स्वभगवन्मरणमदाकुलम् तत्प्रतां प्रसीदतं शापोयं विनिवर्तितं ५ एवं प्रसादितस्तेन
प्रमतिः प्रादुर्भावः मतकोपो न लेदये भावहीनेन चेतसा ६ नामया भावित्वा कथं यन्मया स
मुदीरितम् तथापि ते करिष्यामि प्रसन्नोऽनुग्रहं परम् ७ भविता वैश्वर्या जातो यो भवान्नास्ति त्रसं
शयः भविता तत्रियो वैश्वर्या स्मिन्नेवाशुजन्मनि ८ ग्रहीष्यति बलात्कर्मो यदा ते तत्र संभवः
तदा तं तत्रियो वैश्वर्याः सुगृहीतो भविष्यति ९ एवं सर्वैश्वर्या भूपालस्य देवो मसिता भवन् अहं च
यामहाभाग तत्सर्वं श्रूयतां तया १० सूर्यो नाम राजर्षिः प्रागासीद्भूमादने तपसी नियता
हारस्तप्तसंगो वनाश्रयः ११ तस्य शेषेन सुखं भ्रष्टं दृष्ट्वा कौशारिको भुवि कृपाभूजनिता मूर्च्छा त
या तस्य महात्मनः १२ ततो मूर्च्छा वसाने हेतस्योत्पन्ना शरीरतः समो दृष्ट्वा च जगद्वाहस्त्रिदशमाने
न चेतसा १३

वेति १० ११ तस्य शेषेन सुखं भ्रष्टं दृष्ट्वा कौशारिको भुवि कृपाभूजनिता मूर्च्छा त
या तस्य महात्मनः १२ ततो मूर्च्छा वसाने हेतस्योत्पन्ना शरीरतः समो दृष्ट्वा च जगद्वाहस्त्रिदशमाने
न चेतसा १३

मा ७
टी
३०८

१४ १५ वर्मवर्णोद्भवफलदिकं १८ १७ १८ १९ जातेर्जन्मनःस्मरत्वं २० भीतिभीरपैत नश्यत २१ २२ उष्णसेविकृतिपा

यस्मात्कृपाभिभूतसममजायेतमात्मजा तस्मात्कृपावतीनाम्राभविष्यत्पारसप्रभो १४ ततो
हमाश्रमेतस्यवर्धमानादिवानिशम् साखीभिःसरत्तत्पामिर्विचरामिवनानिच १५ ततोमुने
गक्ष्यसप्रातागस्तिरितिश्रुतः सविमन्काननेवर्मसाखीभिःकोपितोशपत् १६ नापराधंकृत
वतीतवारेदिजसत्तम ग्रन्थासामपराधेनकिमर्थशप्तवानसि १७ अविहवाच उष्टतांउष्टसं
सर्गादुष्टमपिगच्छति सराविंदुनिपातेनपंचगव्यचदोयथा १८ प्राणिपत्यनउष्टास्त्रियनया
हंप्रसादितः तस्मादनुग्रहंवालेष्टाणयत्नेकरोम्यहं १९ वैश्ययोनौयदाजातात्वंपुत्रंबोधयिष्य
राज्यायनातिस्मरतांतदात्वंसमवाप्स्यसि २० ततोभूयःतत्रजातिंप्राप्तात्वंपतिनासर दिव्यान
वाप्स्यसेभोगानाच्छभीतिरपैतते २१ एवंशमास्मिराजेंद्रतेनशर्वमहर्षिणा पिताचमेशर्व
मेवंशप्तःप्रमतिनाभवत् २२ एवंवैश्योन्नतजंस्तेनचवैश्यःपितामम नत्वंहिमय्युष्टायां
मडुष्टोउष्णसेकथम् २३ इतिमार्कण्डेयप्रपाणोवंशावकीर्तनेशापनिर्णयानामपंचद

शोधायः १२५

सि २३ शताधिकएकोनविंशोऽध्यायः ॥

१ दृष्टोक्तेन निष्कलंकयनेन आत्मानः पितरादेशे मम हृदयप्रतिष्ठादमात्ममेवोभयोर्वाक्यमित्यर्थः २ करं वलिं ३
४ अथाहं प्रतिपत्तप्रतीक्षातश्च कं राष्ट्रं सार्वभौमो राजा भवदित्यर्थः ५ शास्तिरिति श्रुतमेवामोवापकांशास

मार्कण्डेय उवाच इति तस्यावचः श्रुत्वा पत्रस्य च स पार्थिवः पुनः प्रोवाच यमं न स्तोपन्तीत न
येतया १ यत्नया पितरादेशात् कं राष्ट्रं न तत्पुनः प्रदीषामि दृष्टोक्तेन किमात्मा कृष्यतेतया
२ अहं ते संप्रदास्यामि करं वैश्वदेवे स्थितः भुङ्क्ष्वराज्यमशेषं तमिच्छया वापरित्यज ३ इत्युक्तः
सतदा पित्रा राजपुत्रो भनन्दनः चकार राज्यं धर्मेण तद्द्वारपरिग्रहम् ४ अथाहं तं तस्य च कंष्ट
यिद्यामभवद्विज न चाधर्मे मनस्तस्य भूपाः सर्वे भवन्त्वशे ५ नेनेष्टो विधिं वयजः सम्पूज्य शास्ति
वसन्धराम सपत्नैर्कोभवद्वर्तायिष्यां व्यासशासनः ६ अजायत सतस्तस्य वत्सप्रीर्नामनामतः
पितातिशायितो येन गणैश्चेन्महात्मना ७ तस्यापि भार्यासौ नन्दा विदूरथसताभवत् पतिव्र
तामहाभागामाप्ताप्तातेन वीर्यतः हत्वा पुरन्दरं रिपुं कृत्वा मेदिति जेष्ठरम् ८ इति मार्कण्डेय
पुराणे वंशानुकीर्तने भनन्दनराज्यं नाम षोडशोऽध्यायः १३

नमात्तायस्य ९ अतिशायितो जितः १० शतोपरि त्रिंशोऽध्यायः ॥

मा ३
टी
३००

शर्वाभ्यां तोक्तं प्रपंचयितुमाह भगवन्मिति ॥ गते सुभ्रं सुखं वक्रमिवोद्भूतं विकसितं ३ भैरवं भीषणं चिरंतनं नैतमवीनं ४ ५ ६
दर्शितमंतर्गतमुदरं येन ६ यथावाचोर्थः संष्टकस्तथाभुवोस्तानेनैतमित्यसंष्टकस्यार्थः तदाह तेयमिति ७ कुंभुवंजं भयति सवि

कौष्टिकिरुवाच भगवंस्तेन साग्रामाकुञ्जं भनिधनाकथम् पतदाख्यानमाख्या रिप्रसन्नेनांतरा
मना १ मार्कण्डेय उवाच विश्रयो नाम मगः ख्यातकीर्तिरभूदुवि तस्य पुत्रद्वयं जाते सुनीतिः स
मतिस्तथा २ एकदा तव नेयातो मगयांसविद्वयः ददर्श गते समहर्जमे सुखमिवोद्भूतं ३ ते
दृष्ट्वा चिंतयामास किमेतदिति भैरवम् पातालविवरं मत्पेनैतद्भूमे स्मिरंतनम् ४ चिंतयन्निति
वासा ददर्श किं नेवने ब्राह्मणं स ब्रतं नाम तपसि नमुपागतम् ५ सतप प्रच्छ चत्वरः किमेत
दिति विस्मितः अतिगेभीरु भवने दर्शितो तर्गतो दरम् ६ अथिरुवाच किं न वेत्ति महीपाल
वागर्थस्तं हि मे मतः त्वेयं मत्पेनैरेण वर्तते यत्पहीतले ७ दानकः समहावीर्यो वसत्सुग्रीरसा
तले सज्जं भयति यत्स्थी कुञ्जं भः प्रोचते ततः ८ कियते तेन यत्किंचिद्भूतं भवे महीतले विदिवेवा
नरपते तं कथं वेत्ति नो भवान् ९ सनंदं नाम मुसलं तद्व्यायन्निर्मितं पुरा तज्जहार सदृशमातेन हंतिर

वरोद्भूमां करोतीति तथा ८ तव तज्जहार देतदिति मेव योग्यमित्याशयेनाह कियत इति ९ सनंदं नाम मुसलं शेषसप्रह
राणं वष्ट्राविद्यकर्मणा १०

३००

तेन सनेदाख्येन सुसलेन भिन्नमिव विदारयति ॥ सनेद सुसलायुथा सनेद सुसलायुथेन ॥ विधुं सयति विनाशयति उपरोथ
कः प्रतिपदाः प्राप्ताययति वर्धयति ॥ परमेश्वरो महाराजः ॥ अवलायाः स्पर्शनावलं निर्वीर्यमित्यर्थः ॥ तदेवाह

पातालांतर्गतस्तेन भिन्नमिव संध्यामिमाम् ततो सराणां सर्वेषां दाराणां कुरुते सरः ॥ तेन भि
न्नावसंध्या सनेद सुसलायुथा भोक्षते वसंध्यामेतां तमजित्वा कथं भवान् ॥ यत्ता न्विधुं स
यत्त शो देवानामुपरोथकः प्राप्ताययति दैतेयास्तबली सुसलायुथः ॥ यद्यरिं चातयसे न
पातालांतर्गतो चरम् ततः समस्तवसंध्यापतिस्तं परमेश्वरः ॥ सुसलं तस्य बलिनः सौ नंदे
शोचते जनैः तथा बलावलं चैवं ते वदंति विचक्षणाः ॥ तस्मिन् निर्वीर्यतां याति संस्पृष्टं यो वि
तान् प तस्मिन् निनेदितीये क्रि वीर्यवत्तु दीर्यते ॥ न स वेति डराचारः प्रभावं सुसलस्य तत्
योषित्कराग्रसंस्पर्शो दोषं वीर्यविशातनम् ॥ एवं तस्य बलं भूपदानवस्य डरात्मनः सुसल
स्य च ते शोकं यडुक्तं तत्समाचर ॥ आसमेतद्भवतः पुरस्य शिवायते कृतं तेन महोरंभं नि
श्चितः किं भवामया ॥ इत्युक्ता त गते तस्मिन् सुरंगत्वा महोपतिः मंत्रयामास मंत्रैः पुरमथे

ब्रह्मविधिः २

तन्निति वीर्यवद्दीर्यातिशयशुक्तं तडुदीर्यते उद्युक्तो भवतीत्यर्थः ॥ वीर्यस्य विशातनं नाशनं ॥ यन्मयोतस्य वर्धतस्त
माचर निष्पादय ॥ आसने अभ्यर्णते नंदेते येन ॥ २०

मा ७
टी
३७८

२१ मुदावतीनामकन्या २२ कतिपयारेकेषुविदहःसगतेषु २३ वनेकोविदौकुशलो २४ २५ २६ २७ पराशुक्लशमार्तिडःखं

यथाश्रुतमशेषंतत्कथयामासमंत्रिणाम् सुसलसप्रभावेचवीर्यशतनमेवच २१ तमेशंक्रि
यमाणंतमंत्रिमिलेनभूभूत तमार्थवर्तिनीकन्यामुप्राचायमुदावती २२ ततःकतिपया
हेतुतोकन्यावयसान्विताम् जहायेवनादैयःकुजंभःससावीरुताम् २३ तच्छुवासमही
पालःक्रोधपर्याकुलेताणः पुत्राबुवाचत्वरितंगच्छतंवनकोविदौ २४ निर्विन्ध्यायास्तटे
गर्तस्तेनगत्वारसातलम् सहस्रतांयोपरतामुदावत्याःसुडमतिः २५ मार्कण्डेयउवाच तत
स्तौतस्तुतौप्राप्यतेगर्तंतत्पदावगौ पुपुधातेकुजंभेणससेयेनातिकोपितौ २६ ततःपरि
चनिसिंशशक्तिमूलपरस्यथेः बाणौआधिरतंपुंड्रतेवामासीत्सुदारुणम् २७ ततोमाया
बलवतातेनदेतेनतावभौ राजपुत्रोरणेवदौनिहताशेषसैनिकौ २८ तच्छुवासमहीपा
लःप्रादेदंसर्वसैनिकान् वदपुत्रःपरामार्तिमुपेतोमुनिसत्तम २९ यस्तेनिहत्सदेतेयमोच
विषतिमेसताम् तस्याहंसंप्रदास्यामितामेवायतलोचनाम् ३० इत्येवंचोषयांचकेसरान्जा

सप्रेतदा निराशःपुत्रतन

उपेतोगतः ३१ ३० चोषयांचकेउचैर्जोष पुत्रयोस्तनयायाश्रवन्मोक्षाय ३१ यावंधमोक्षायवैमुने ३१

३२ ३३ तनयोचमोचयामीत्यन्वयः तेतव ३४ ३५ स्थानेराजादिकेविधिकार्ये उत्साहि उत्साहातिशयपुक्तं ३६ ३७

ततः शुश्राववत्सप्रीर्भनन्दनसुतोदितत् आद्यौष्माणं बलवान्कृतास्तः शौर्यसंयुतः ३२ सचा
गम्पामिवायेनं प्राह पार्थिवसत्तमम् विनयावनतोभूत्वा पितृर्मित्रमनुत्तमम् ३३ आत्तापया
शुभमेव तनयो मोचयामिते तवेव तेजसा हत्वा तं दैत्यं तनयो चते ३४ मार्कण्डेय उवाच सतं सु
सपरिष्वज्य प्रियसाधुरथात्मजं गम्पतामिति संसिद्धौ वत्सेसाह स पार्थिवः ३५ स्थाने स्थास्यति मे
वत्सो यद्येवं कुरुते विधिम् वत्से तत्क्रियतामाश्रय्युत्साहितनस्तव ३६ ततः सखि दुःसथ न
वदगोधां गुलित्रवान् जगाम वीरः पातालं तेन गर्तेन सत्वरः ३७ ततो ज्वासनमत्स्यं सचक्रे या
र्थिवात्मजः येन पातालमखिलमासीदाहूरितो तं ३८ ततो ज्वासनमाकार्षेयं कुञ्जं भोदानवे
स्रः आजगामाति कोपेन ससैव परिवारितः ३९ ततो युद्धमभूत्तस्य तेन पार्थिवसूनुना ससै
व सससैमेन वलिनो बलशालिना ४० दिनानि त्रीणि सयदा योयितस्तेन दानवाः ततः कोप
परीतात्मा सुसलायाभ्यधावत ४१ गन्धैर्माल्यैस्तथाभूषैः पूज्यमानः सतिष्ठति श्रुतः परेमहाभा
गप्रजापतिविनिर्मितः ४२

३८ ३९ ४० ४१ हेमहाभागः ४२

मा ७
टी
३०५

४३ ४४ सुसलपातासुसलप्रहाराः ४५ ४६ समःतल्पः ४७ ४८ रभसासंभ्रमेण असुदीर्णप्रतिशयेनोदीर्णउद्भूतं वक्रैरस्त्रेणया

ततोविज्ञातसुसलप्रभावासासुदावती पस्पर्शसुसलश्रेष्ठमतिनप्रशिरोधरा ४३ पुनर्या
वत्सृक्तातिमुसलंतेमहासुरः तावत्सावन्दनयाजात्यस्पर्शानेकशःसुभा ४४ ततःसरा
तायुष्येमुसलेतासरेष्ठः व्यर्थासुसलपातास्त्रेसंजमुस्त्रेषुशत्रुषु ४५ परमास्त्रेननिर्वीर्ये
सौनन्देमुसलेमुने अस्त्रैःशस्त्रैश्चदेतेयःसोयुधयोगोरिणा ४६ शस्त्रास्त्रैर्नसमस्तस्यराजपु
त्रस्यसौसुरः सुसलेनवल्लंतस्यतच्चुचानिराकृतः ४७ ततःपराजित्यसभ्रपस्त्रत्रस्ताणि
शस्त्राणिचदानवस्य चकारसद्योविरयेततस्त्रसचर्मवद्भुःपुनरप्यथावत् ४८ तमापते
तेरभसासुदीर्णविस्मृकोपंविदशेदशशुम् अस्त्रेणवक्रैर्भुविराजपुत्रोच्चानकालान
लसप्रभेण ४९ सपावकास्त्रेणकृदित्तोभृशेतसाजदेहेविदशारिरात्मनः बभूवस
यश्चमहोरगाणांरसातलांतेषुमहानयोत्सवः ५० इतिमार्कण्डेयपुराणोर्वंशावलीर्त्त
नेकुञ्जंभदैत्यवधोनामसप्तदशोऽध्यायः ॥३॥

श्रेयेनास्त्रेण कालानलेनसमानाप्रभापस्यतेन ४९ ततोहतःरसातलस्यपातालस्यांतेषुपरिसरेषु ५० आदित्यकविंशोत्तरःशततमो

३०५

३०५

१२ ३ मुदाहर्षणात्मातायाक्रांतामनसोवृत्तिर्यस्य ४ ५ सौनन्दस्यगुणात्सर्शात्वाजाते ६ ७ समादिशआत्तापय ८

मार्कण्डेयउवाच ततोपतत्पृष्टृष्टिर्महीपालस्ततोपरि जगुर्गन्धर्वपतयोदेववाद्यानिसस
वः १ सचापिराजपुत्रस्तंरत्नातौनृपतेःस्तौ मोचयामासतन्वंगीतोचक्रयांमुदावतीम् २
तच्चापिमुसलंतस्मिन्कुजंभेविनिपातिते जग्राहनागाधिपतिरनंतःशेषसंसितः ३ तस्माच्चप
रितशेषोशेषःसर्वैरगेषः मुदावत्यामुदात्तातमनोवृत्तिस्तपोधन ४ सनन्दमुसलस्पर्श
यच्चकारपुनःपुनः योषित्करतलस्पर्शप्रभावतातिशोभना ५ मुदावत्यास्ततोनामनागरा
जस्तदाकरोत् सनंदमितिस्तानन्दसौनन्दगुणजंदिज ६ सचापिराजपुत्रस्तंभ्रातरभ्यांसहितो
पितुः समीपमातिनायाशुप्रणिपत्याहवेवतम् ७ आनीतौतनयोत्ताततथैवेयंमुदावती त
वात्तयामयाम्ययत्कर्तव्यंतत्समादिश ८ मार्कण्डेयउवाच ततःप्रहर्षसम्पूर्णहृदयःसमही
पतिः साधुसाधितयाहोच्चैर्वत्सवत्सेतिशोभनम् ९ सभाजितोस्मिन्निदशैर्वत्साहंकारणैस्त्रि
भिः तंजामाताचयत्प्राप्तोयच्चारिर्विनिपातितः १० आगतामस्ततामत्रयच्चापमानिमेव
नः तद्गुहाणायशस्त्रेक्रिपाणिमस्यामयोद्यतम् ११

९ सभाजितः सम्मानितः १०

मा ७
टी
३८

शलेवारनदादिना कल्याणिमक्रिदिने उद्यते उमोलिते ११ १२ अत्रभवतो वाको विकृता अनाकर्णनादिकारहीनाः १३ १४ १५ १६

३४०
ते राजपुत्रचार्वङ्गाः कन्याया इह त्वर्मम सुदावत्मा सुदायुक्तः सप्तवाको कुशमां ११ राजपुत्र
उवाच तातस्यात्तामया कार्या यद्वीषिकरो मितत त्वमेव तात जानीषे नैवात्र विकृता वयं
१३ मार्कण्डेय उवाच ततस्तयोः सराजेंद्रश्च के वैवारिके कमम् सुदावत्माः सुदहित्वर्मनेद
नस्तस्य च १४ ततः सह तयोरेमेव तस्य प्रीर्नवयौवनः रमणीयेषु देशेषु प्रासादशिखरेषु
च १५ कलिनगच्छता ह्यदुःषिता तस्य भनन्दनः वने जगाम वत्स प्रीः सबभूव महीपतिः
१६ अयाजयत्ता तततै प्रजाधर्मेण पालयन् पुत्रवत्पाल्यमानास्तु प्रजास्तेन महात्मना वदु
धुर्विषये तस्य नचाभूदण संकरः १७ नदस्य बाल उर्ध्वतभयमासीच्च कस्यचित् नोपसर्गभयं
चैव तस्मिन्नासति भूतो १८ इति मार्कण्डेयपुराणे वंशानुकीर्तने वत्सप्रीराज्ये नामाष्टादशो
ध्यायः १३१ मार्कण्डेय उवाच तस्य तस्योसनन्दायो पुत्रा द्वादश जसिरे प्रोष्ठः प्रवीरः शूरश्च
सचक्रो विक्रमः क्रमः १ वलीवलाकश्च एरश्च प्रचण्डश्च सविक्रमः स्रष्टुपश्च महाभागाः स
र्वे संश्रामजितमाः २

विषये देशे वर्णानां संकरो मथर्ममेलापः १७ १८ द्वात्रिंशत्तमो ध्यायः १ २ ॥

३८

भूतवत्भूतारव ३ वसंधारपतिविर्भतीतिसत्यनामावसन्धराभूदिति महादातवतस्योक्तम् ४ येकतवोनिष्पादितास्त

तेषां ज्येष्ठो महावीर्यः प्रांशुरासौ मराधिपः ३ तरेभूतवत्तस्य वभूवर्षावर्तिनः ३ तस्य यज्ञे हि
जयकैरनेकैर्द्वारा शिभिः मृतवर्णा विसृष्टेः सत्यनामावसन्धरा ४ सस्य कालयतस्तस्य प्र
जाः पुत्रानिवोरसान् योभूद्वनचयः कोषे तेन निष्पादितास्तये ५ कतवः शतसादस्यास्तेषां संख्या
न विद्यते अयुता येन कोटीभिस्तथापयादिभिर्मुने ६ प्रजातिस्तस्य प्रोभूयस्य यज्ञे शतकतः
अवाप्यत्तमिमतलां यत्तभागैः सूरैः सह ७ दानवाणां सर्वीर्याणां जवाननवतीर्नव बलंचव
लिनां ज्येष्ठो जंभेचासुरसत्तमम् ८ अयं सस्य महावीर्यो नाजयानामरहिषः प्रजातेस्तनयाः पं
चानि त्रयमुत्वा मुने ९ तेषां त्वनित्रो राजा भूतस्यानो निजविक्रमैः सशतः सत्यवाक्कूरः स
र्वप्राणिहितैरतः १० सधर्माभिरतो निमंघ्रुर्देसवी बड्धकृतः वाङ्मीविनयसंपन्नः कृतास्त्रोप
विकल्पनः ११ सर्वलोकप्रियो नित्यमुवाचे तदहर्निशं मंदतु सर्वभूतानि स्त्रिये त्वविजेन सपि
१२ सस्यस्तु सर्वभूतेषु निरातं कानि संतु च मायाधिरस्तभूताना माधयो मा भवेत्तु च १३

त्रेणान्वयः ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ विजनेषु विरुडेषु जनेषु रिषु सपि १२ १३

मा ७
टी
३८१

प्रप्यंतपोषयेतवर्थयंतितर्कः १४ कोयुष्माकं १५ वर्तध्वंवावहरध्वं १६ अपराधतिप्रपराधं करोति १७ कर्तृगामिकर्तारंगते
शीलंयस्यतत् १८ कृतबुद्धयोविवेकनिष्ठा मत्तयः लौकिकंलोकादागतं लोकान्सर्गत्रासलोकादीनपुथाविवेकिनः

मैत्रीमशेषभूतानिप्रप्यंतसकलेजने शिवमस्तुदिजातीनांप्रीतिरस्तुपरस्परम् १४ समृद्धिः
सर्ववर्णांशोसिद्धिरस्तुचकमेणाम् देलोकाः सर्वभूतेषुशिवावोस्तुसदामतिः १५ यथात्म
नियथापुत्रेदितमिच्छयसर्वदा तथासमस्तभूतेषुवर्तध्वेदितबुद्धयः १६ एतद्दोहितमसं
तंकोवाकस्यापराधति १७ यत्करोत्यदितेकिंचिकस्यचिन्मूढमानसः तेसमभ्येतितमने
कर्तृगामिकलेयतः १८ इतिमत्तासमस्तेषुभोलोकाः कृतबुद्धयः संतमा लौकिकेपापे लो
काभ्याम्यथैवैवथाः १९ योमेयस्त्रिद्यतेतस्यशिवमस्तुसदाभुवि यश्चमांदेशिलोकेस्त्रिन्ना
विभद्राणिपश्यत २० एवंसुरूपःप्रशोभूतवनित्रस्तसभूपतेः समस्तगुणसंपन्नःप्रीमान्न
दलेदाणः २१ तेनतेभ्रातरःप्रीत्यापृथग्राम्येषुयोजिताः सयंचशुचिर्वीमेतंषुभुजेसागरास्वरां
२२ प्राच्यांतेनकृतःशौरिर्दक्षिणस्यामुदावसः प्रतीच्यादिशिसुनयउत्तरस्यामहारथः २३

१४ स्त्रिद्यतेस्तेहंकुरुते २० तस्यप्रजातेःसमस्तैरेकयेनसम्यत्रैर्गुणैःसम्यन्नःप्रीमान्नशक्तलसीवान् प्रज्जदलवदीक्षणे
यस्यसः २१ बुभुजेग्रपालयत् सागरास्वरांसमुद्रवसनां २२ २३

३८९
एथश्रोत्रं ये चो मंत्रिणां वंशक्रमेण कस्य परयागताः प्रतिष्ठिताः २४ २५ पुरोधाः पुरोहितः सन्धिरावः २६ अशेषायाः समग्राया
वसथायाः अधिपः सार्वभौमो राजा भूदित्यर्थः २७ दितो दितकारी २८ विस्रवेदिना तदाद्येन वक्रचक्रं योगेनोत्पाकं २९
ततस्तस्यान्वयानादास्तोन्वयः प्रतिष्ठितो भवतीत्यर्थः ३० तस्य प्रधानस्य रातः प्राक्पूर्वकत्वं कल्पितो यो विषयो देशस्तस्या

तेषां तस्य च भूपस्य एथश्रोत्राः पुरोहिताः वभ्रुवर्मुनयश्चैव मन्त्रिवंशक्रमागताः २४ शौरेरत्रिजु
लोद्भूतः सरोजो नाम वैदिजः उदावसोः कशावर्तौ गौतमान्वयजो भवत २५ काश्यपश्च मन्त्रिर्ना
मसुनयस्य पुरोहितः सदा रथस्य वासिष्ठः पुरोधा भूमदीभूतः २६ बुभुक्षस्ते सराज्या निचत्तारोपि
नराधिपाः त्वनित्रश्चाभवन्नेषामशेषवसथाधिपः २७ तेषु प्रातरशेषेषु त्वनित्रः समदीपतिः
प्रजासुचसमस्तासु प्रवेशिव सदाहितः २८ एकदामंत्रिणा शौरिः स प्रोक्तो विस्रवेदिना विविक्ते
एथिबीपालकिं चिद्वक्रचक्रमस्तिनः २९ यस्येयं एथिबी कृत्स्नायस्य भूपावशावगाः सराजा तस्य
प्रथमतो यत्र श्रान्त्ययस्ततः ३० इतरे प्रातरस्तस्य प्राक्कल्पविषयाधिपाः तस्य त्रश्चात्स्य कस्तस्यात
मौ शश्चात्स्य कल्पिकाः ३१ कालेन क्रान्तमासाद्य पुरुषासुरुषांतरं कृष्योपजीविनो भूपभवंतीति

धियाराजानो भवंति तस्मात् प्रथमकल्पविषयाधिपास्तस्य प्रोत्पन्नः तस्मात्स्य कस्तस्य यथादिना मंदस्य पौत्राश्च न्वयजा
श्चात्स्य कल्पिका मंदराज्यथना भवंतीत्यर्थः ३१

तस्यात्यकल्पस्यान्वयाः कुलोत्पन्नाः कालेन गतरेण यथा देर्जा सं सं को च समासाद्य पुरुषात्पुत्रात्पुरुषांतरं पौत्रप्रपौत्रादिकं प्राप्नोति संकु
विताता विष्ठादिभावात्कृष्णा कृष्णिणा हलादिकर्षणेनोपजीविनो जीविकारता भवन्तीत्यर्थः हे भूष ३२ न च भ्राता भ्रातरं तत्सुत्रं वा दा
रिद्रादित उद्गारं कुरुते येनान्वयक्रमागताः सर्वे राजानो भवन्तीत्याह नोद्गारमिति भ्रातः स्नेहबलेनार्पयति ददाति यथादिकमिति
तदृशो भ्राता भ्रातरं तत्सुत्रादिकं वा दारिद्र्यादिनिमग्नं तत्त उद्गारं कुरुते अतो देराजन्परयोः परस्तेन ज्ञातयोर्भ्रातृपुत्रयोर्विषये
कः स्नेहो न को पितो के सवशपोत्सादनमेवातिप्रसिद्धमित्यर्थः ३३ अतएव यत्र भ्रातरितत्सुत्रे वनस्नेहो भिलक्ष्यते कावार्ता तस्योद्ग
दिष्टित्याह तत्सुत्रे धिति परतरा अतिशयेन परानस्वीयामतिर्भवति अतस्त्वभ्रातः पुत्रो भ्रातृव्यः केन कार्येण विहितेन यथा

नोद्गारं कुरुते भ्राता भ्रातृस्नेहबलार्पणः स्नेहः कः पृथिवीपालपरयोर्भ्रातृपुत्रयोः ३३ तत्सुत्रे
परतरामतिर्भवति पार्थिव तत्सुत्रः केन कार्येण प्रीतिपुक्तो भविष्यति ३४ अथवा येन तेने
व संतोषं कुरुते नृपः क्रियते ता किमर्थं तभूषेर्मंत्रपरिग्रहः ३५ भुज्यते सकलं राज्यं मया ते मे
विण्णसता तर्किमुधाधारयसे संतोषं कुरुष्वेयदि ३६

द्यर्पणाभावात्प्रीतिपुक्तो भविष्यति यथा द्यर्पणेनैव प्रेमपुक्ततादित्यर्थः ३४ ननु यत्पृथिव्यां ब्रीहियवं हि राणपशवः स्त्रियः नाल
मेकस्य तत्सर्वमिति मत्वा शमं ब्रजेदिति त्यागेन संतोषपवशेनानिति चेन्न आह अथवेति येन तेनेति अनियमितेन देवप्राप्तेन यथादि
ना संतोषं नृपः कुरुते इति चेत् मंत्रादीनां परिग्रहः किमर्थं भूषेः क्रियते संतोषेण प्राप्तप्राप्तत्वादलं राज्यं संसाधनार्जननेत्यर्थः ३५
राज्ञः संतोषग्रहणमपुक्तमित्याह भुज्यते इति तेन वामात्मेन मया सता सकलं राज्यं भुज्यते यद्यत्र संतोषं कुरुष्वेयत् किमुधा यर्थ
मेव त्वं राजा भिमानी त्वं धारयसे अतो राजा राज्यार्जनसंक्रान्तं संतोषवतानभावात्मित्यर्थः ३६

यदि जे एस्मात्तव लवता राज्यापहरणे समर्थस्त्वन्तथापि वयं तत्साधने वडपरिकरास्तव सार्वभौमं राजं त्वविज्ञाद्विच्छिद्यदाप
यामश्वाशयेनाह कार्यस्य निष्पादकं संसाधकं राजं तत्र कर्तृराज्यविधायकस्य कारणं साधनं चेदिष्यते भवता लघुः राज्यलाभ
युक्तस्य ते तव कार्यं राजं तत्र कर्ता स्यात्तं ज्ञेयो स्यात्पकस्त्वे राजा वयं मंत्रिणः कारणं साधनं त्विदिक्रियायाः कृदारादि साधनव
दित्यर्थः ३३ तदेव प्रतिपादय ज्येष्ठो लोचनरूपा धर्मभागिनो वयमेवं न तवात्र दोषलेशोऽप्यस्तीत्याशयेनाह सोऽस्माभिरि
ति अस्माभिर्मंत्रिभिः कारणैः पितृपैतामहं राजं कुरु न तवात्र मनागपि दोषलेशो भवेत्पितृपैतामहादिक्रमेणागत

कार्यनिष्पादकं राजं कारणं कर्तृरिष्यते राज्यं लघुश्च ते कार्यं तं कर्ता कारणं वयम् ३३ सोऽस्माभिः

कारणैराजं पितृपैतामहं कुरु फलप्रदा भविष्यामः परलोके न नो वयम् ३४ राजोवाच ज्येष्ठो रा

जामदीपालो वयं तस्यानुजायतः ततः स भुंक्ते शिवा वयं चात्मा वसन्धरा ३५ वयं तत्रातरः पंच

शृङ्गो वै कामहामते अतोऽस्याः शृङ्गैश्चर्यं कथं कृत्स्नं भविष्यति ४० विश्वेद्युवाच एवमेतद्वांस्त

त्रयं शैकावसथान् प त्वां तमेवाभिपद्य स ज्येष्ठः शास्त्रमही भवान् ४१

त्वादित्यर्थः यदि दोषशंका त्रभवेत्तत्रापि परलोके ते तवयं मंत्रिणः फलप्रदाः प्रपेत्य फलप्राप्तिं न नो भविष्यामो
पितृभविष्यामप्येत्यर्थः ३४ अनुजाः पञ्चाज्जाताः ततः अस्यां मण्डलमात्रं ३५ न च पंचानां भ्रातृणामेकस्याः शिवाः पि
त्राविभक्ताया एकस्य त्वं दत्तश्चाह वयं त्विति पेश्यं राजं शृङ्गा विभिन्ने कृत्स्नं समग्रं सत्त्वं एतमित्यर्थः ४० यद्वा त्वत्कि
एवमेतदित्यभ्युगमे तथा त्वमेव यि एक एव मामभियद्यस्व प्राप्तुं भवानपित्रयाणां कनिष्ठानां भ्रातृणामेव दया
ज्येष्ठ एव मही शास्त्रप्राप्तापयत ४१

सर्वाण्यपि पत्यानियस्य सर्वापि पत्यः श्रवणस्य प्राज्ञभाक् सर्वभ्योपि पतिभ्योपि त्वमविलानामीश्वरो नियोजको भव यथा हं तदा ज्ञ
प्राप्त्यर्थं यते तथा तेषां कर्तव्यं सां ग्राहिताः कार्यसंपादनावहितमंत्रिणोपियते तेऽसन्वयः सर्वेषां श्रावणं भेदो तेन विस्ववेदिना प्र
युक्तं तिसृचितम् ४२ धर्मवत्कृतं तत्तत्त्वाभ्यां राजानैतन्मम तस्माद् ज्येष्ठ इति प्रीत्या प्रेम्णा भजते सेवते पालयतीति यावत्
मम सर्वं सीय त्वं जगत्संभुविगतम् ४३ मंत्री तु लोभेन भेदयति राजस्थित इति न वैर्नवीनैः भूपानां योगे र्हतैः एजोपहारादि
सर्वापि पत्यः सर्वभ्यो भवत्त्वमविलेखः यते ते च यथा हं ते तेषां माहितमंत्रिणः ४२ राजा वा
च ज्येष्ठो राजा सदा प्रीत्या भजते स्मान् सुतानिव कथं तस्मै करिष्यामि मम त्वं जगती गतम् ४३
विस्ववेद्युवाच राजस्थितः एजयेथा ज्येष्ठो भूपारं लोभैः कनिष्ठज्येष्ठता केयं राज्ञे प्राचयतो न
णाम् ४४ मार्कण्डेय उवाच तथेति च प्रतिज्ञाते भूभुजा तेन सत्तम विस्ववेदी ततो मंत्री तद्भू
ननयदृशम् ४५ तेषां पुरोहितोऽथैव आत्मनः शान्तिकादिषु नियोजयामास ततः एव नि
व्रत्याभिचारिके ४६ विभेदतस्मिन् भूतान् सामदानादिभिस्तथा चक्रे च परमो योगी गतिज
देउ प्रसादने ४७

भिक्षुं ज्येष्ठो राजस्थितः सन् एजयेथाः एजो भवेथा इति प्रार्थनायां लिङ्गं न च राजार्थिनां नृणां कर्तव्यं यस्यादिप्रमाणभूतो भवेदि
त्याह कनिष्ठज्येष्ठतेति केयमित्यन्तादौ ४४ प्रतिज्ञाते अंगीकृते तेन भूभुजा शौरिणान् रपेण ४५ शान्तिकादिषु शान्तिकर्मसुरि
पुशान्तिरपेष्वादिना पौष्टिकादिषु आभिचारिके मारणरूपे कृत्यासाधने ४६ तस्मात्तस्मिन् भूतान् विनीतान् भूतबलात्प
लादीन् विभेदो यजजाप निजसदा उस्म बलादेः प्रसाधने संग्रहे ४७ ॥

शर्वस्योकेस्यसमहात्मनिडुरुपकारयोग्यसदाउस्यसामविनाशाल्मकस्यप्रसाधनमुक्तंनदेवदर्शयति आभिचारि
कमिति ४८ तद्विशिनष्टिकरालविशेषेणकरालप्रभूतप्रकृष्टभूत ४९ निरस्तनिराकृतंतत्कृत्वाचतष्टयं पुण्यमाचयेन

आभिचारिकमत्स्यमहत्सहनिज्ज्वलाम् पुरोधसांचतर्णांतजनेकृत्वाचतष्टयम् ४८ विक
रालंमहावज्रंमतिभीषणदर्शनम् समुद्यतमहाशूलंप्रभूतमतिदारुणम् ४९ ततस्तदागतं
तानिजोयत्रपार्थिवः निरस्तंचाप्यडुष्टस्यतस्यपुण्यचयेनतत् ५० कृत्वाचतष्टयंतेषुनिप
पातडरात्मस पुरोहितेषुभूयानंतथावेविश्ववेदिनि ५१ ततोनिदमनिर्दग्धाःकृत्यातेपुरो
हिताः विश्ववेदीतथामंत्रीयःशौरेडुष्टमंत्रदः ५२ इतिमार्कण्डेयपुराणोवशांतुकीर्तनेत्वनि
अचरित्रेपुरोधसांमरणंनामैकोनविंशतितमोऽध्यायः १३३ मार्कण्डेयउवाच ततःसमस्त
लोकस्यविस्मयःसोभवन्महान् यदेककालेनेषुस्तेष्टयवपुरनिवासिनः १ ततःपुत्राव
निधनंयातान्प्रातःपुरोहितान् मंत्रिणांचतथाप्रातर्दग्धंतेविश्ववेदिनम् २ किमेतदि
तिस्रोतीवविस्मितोमुनिसत्तम त्वनिजोभून्महाराजोनाजानातश्चकारणम् ३

राशिना ५०५१५२ आदितःशतोपरित्रयसिंशोऽध्यायःतेपुरोहिताःष्टयकृभिनेषुपुरेपुनिवासिनः १ निधनंमरणम् २८

मा ७
टी
३८४

नाजानातनाज्ञासीत् ३ आतमंजीभ्रातृणां पुरोहिताश्च ४ यथाहमं यथासंपन्नं ५ तेनमंत्रिणाभेदस्योपजापस्य कारीतत् ६
तस्यराजः खनित्रस्यापापस्य ते पुरोहिता अपकारिणो यन्निमित्तं विनेशुः शत्रावपि दयापरः वक्ष्ये प्रथमादया परस्येति राज्ञो

ततो वसिष्ठे पप्रच्छ सराजा गृहमागते यत्कारणे विनेशुस्ते भ्रातृमंत्रिपुरोहिताः ४ तेन दृष्टं
स्तदा प्राह यथाहमेतमहाशुनिः यच्छौरिमंत्रिणा प्रोक्तं यच्च शौरिरुवाच तम् ५ यथाचातुशि
ते तेन भ्रातृणां भेदकारिवै मंत्रिणा तेन दृष्टेन यच्च कुम्भपुरोहिताः ६ यन्निमित्तं विनेशुस्ते
अपापस्यापकारिणः पुरोहितास्तस्यराजः शत्रावपि दयावतः ७ सतच्छ्रुत्वा ततो राजा हा
हतो स्मीतिवैवदन् निनिन्द्यात्मानमस्यैव सिष्टस्याप्रतो हि ज ८ राजोवाच धिष्णामपुण्य
संस्थानमल्पभाग्यमशोभनम् देवदोषकृतं पापं सर्वलोकविगर्हितम् ९ मन्निमित्तं वि
नष्टं यमद्वाल्मण्यं च तदृश्यम् ममः कोमः पापतरो भविष्यति प्रमान्भुवि १० नाभविष्यं यदि
प्रमानहमग्रमहीतले ततस्तेन विनश्येयुर्मम भ्रातृपुरोहिताः ११

विशेषणम् दयावत इति पादोत्तरं ७ ८ अपुण्ये दुर्भगं संस्थानमाकारो यस्य अल्पभाग्यं मन्दभाग्यं अशोभनं दुर्भगं देवस्य देवस्य
मृदस्य दोषकृतं दोषकारकं अतएव पापं सर्वलोकेषु विगर्हितं नित्यं ९ तत्र हेतुमाह मन्निमित्तमिति यद्यस्मात् १० ११

३८४

१२ अर्थप्रयोजनं याजकाः पुरोधसः १३ १४ यातमिच्छन् यियासः १५ १६ सर्वाणि स्रोतांसि रन्ध्रप्रवाहान्मकानि

यि श्रामेधिकमेजन्मभूजोमहतांकले कारणात्तंगतो यो हं विनाशस्य हि जन्मनाम् १२ कु
र्वतः स्वामिनां ते र्यं भ्रातॄणां मम याजकाः नाशं य पुनर्दृष्टो दृष्टो हं नाशकारणम् १३ किं करो
मिच्छुगच्छामि नाभ्यो ममो हि पापकृत् शयिष्यामस्मि हेतुत्वं हि जनाशस्य योगतः १४ इत्यमु
दि प्रहृदयः त्वनित्रः शयिषीषतिः वने यियासः पुत्रस्य कृतवानभिषेचनम् १५ अभिविच्य स
तंगमेक्षपसंत्तंमहोपतिः भार्याभिस्त्रिभिः सार्ये तपसे सवनं ययौ १६ तत्र गत्वा तपस्तेपे वा
नप्रस्य विधानवित् शतानि त्रीणि वर्षाणां सार्थानि तपसतमः १७ तपसा स्त्रीणां देहस्तराज
वर्यो हि जोत्तम निरुद्य सर्वस्रोतांसि तस्या जासून्वने चरः १८ ततः पुण्याय यौ लोकास्सर्वकाम
उद्गोक्षयान् अश्वमेधादिभिर्व्यज्ञैरवाप्यायेन राधिपैः १९ भार्याश्च तस्या स्त्रिभिः समं तेनैव त
तजः प्राणानवापुः सा लोकां तस्यैव समहामनः २० पतत त्वनित्र चरितं श्रुतं कल्मषनाशनम्
पदतां च महाभाग त्वपस्यातो निशामय २१

असूत्याणां १८ १९ सा लोकां समानलोकत्वं २० फलाभिधानं पूर्वकमुक्तमुपसंहरन्मदवतारयति पतदिति २१

मा ७
दी
३८५

चतुर्विंशोऽध्यायः शततमोऽध्यायः १२ निजेऽस्यानेसदसि सतेः पुराणतैः ३ ब्रह्मणाः प्रजापतेः तस्मै वचेष्टितं दर्शयेति शेषः ४ ५
प्रजापतेर्ब्रह्मणाः प्रजापतिरिति सदिता न करोत् प्रजापालनार्जितेन वशेन धनेनोर्ध्वमिष्टिर्यागः कृतः सर्वाष्टि

इति मार्कण्डेय पुराणे वंशावलीकोत्तने त्वनित्रसर्गगमने नाम विंशतितमोऽध्यायः १३४ मा
र्कण्डेय उवाच त्वपः त्वनित्रपुत्रस्तप्राणराज्ये यथापिता तथैव पालयामास प्रजाधर्मणा
१ ज्ञयन् १ सदानशीलो यश्चाच यत्तानां मवनीयतिः समः शत्रौ च मित्रे च व्यवहारादिवर्म
स २ एकदा समदीपात्तो निजास्यानगतो मुने स ते रुक्मो यथा पूर्वं त्वपो राजा तथा भव
३ ब्रह्मणा स्तनयः पूर्वं त्वपो भूतृधिर्वीपतिः यादृक्कृतमस्यासीत् तादृक् तस्मै वचेष्टितं ४
राजो वाच श्रोतुमिच्छामि चरितं त्वत्पसुसमहात्मनः यदि तादृश्याशकं चेष्टितं तत्करो
म्यहे सृजा ऊचुः स च काराकरान् पराजागो ब्राह्मणां सुरा वंशे शो न कृता चोर्ध्वमिष्टिस्तै
न महात्मना ५ राजो वाच तेषां महात्मनां रातां को नु यास्यति मदिथः तथा पुनरुच्येष्टानां
चेष्टासूयमवाभवेत् ७ तच्छ्रुत्वा प्रतिसायासां प्रतं क्रियते मया त्वत्पसां च करिष्यामि मया

राजस्य वचेष्टितम् ८

वीतस्य यत्तु भिरासीदित्यर्थः यद्वा गोभिर्गुक्तान् ब्राह्मणान् करान्वलिग्रहणपूजान् करोदिति ८ यद्यपि महावेशनां महात्मना
मनुयानमवचितं तथा पुनरुच्येष्टानां को न राचेष्टयेवं तेषां चेष्टासूयमानुयोगपुत्रो भवेद्येन क्रमात्कर्मतादृश्विथ चेष्टः पुरुषो भवेदि

सर्वं ७ अत्र करिष्यामि विदुस्त्रिषामि ८
३८५

तामेवप्रतिज्ञामाह श्रीस्त्रीनिति चतुरेतायांचतुःसमुद्रावसानायांशुचिचोशम्पापातेशम्पापुगकीलंसाऊर्जसलेनपुरु
षेणसर्वप्राणोनवेगतश्राविध्यपरिदितायावतिदेशेपततितन्मध्यस्थितंस्थलंशम्पापाततस्मिन्देशीश्रीस्त्रीमत्तान्क
रिष्यामि गतेइतोदण्डस्यप्रातेयावत्स्थितंतस्माद्भूमंतादागतेप्रत्यागमनेचापरस्मिन्भूमंतेएवंसमेत एकस्मिन्नेक
स्मियातेस्त्रीस्त्रीमत्तान्निर्वाहयिष्यामीत्येवंप्रतिज्ञामयाकृतेत्यर्थः ५ प्रतिज्ञांतरमाह यंचेति तमेवकरंप्रतिज्ञामि
श्रीस्त्रीमत्तान्करिष्यामिशम्पापातेगतागते शुचिचोचतुरेतायांप्रतिज्ञेयंकृतामया ५ यंचगो
ब्राह्मणाःशुर्वमददन्भूभृतेकरम् तमेवप्रतिज्ञामिब्राह्मणानांतथागवाम् १० मार्कण्डेयउ
वाच इतिप्रतिज्ञायवचःसपत्न्यकृतवत्तथा शम्पापातेसयज्ञांस्त्रीनयज्ञयज्ञतांवरः ११ गो
ब्राह्मणःपुराणत्तामददमंचवैकरम् तावत्सोऽयमदादिमममद्गोब्राह्मणायसः १२ तस्यपुत्रो
भवद्दीरःप्रमथायामनिन्दितः यस्यप्रतापशौर्याभ्यांकृतावश्यामद्दीभृतः १३ तस्यापिनदि
नीनामवेदभीदयिताभवत् विविंशतनयंतस्यांजनयामाससप्रभुः १४ विविंशेशास
तिमहोमहोपालेमहोजसि महीतलमभूद्यामेनिरंतरतयानरेः १५
अहमेवतेषांकरदोभविष्यामीत्यर्थः १० ११ पुराशुर्वेभ्योत्पेभ्योयंतमयंततैःकरदतंतमपिप्रत्यदात् अमदपिस्त्री
यंदयंकरभृतंददावित्यर्थः १२ प्रमथायांतदभिधानायांतस्यसपत्न्यंभोनामपुत्रःपुराणांतरोक्तऊर्जसितयावीररति
नाम १३ तस्यापिवीरस्यापिभार्यानंदिनीनामविदर्भदेशजाभवत् १४ निरंतरतयावृद्धिवाङ्मयेन १५

मा ७
टी
३८६

काले जेषयिषाकांते समये पर्जन्यो मेघो ववर्ष सस्पवती सस्यातिशयत्वा दियुक्ता शस्यानि स्वादिष्टतास्तस्यानिसस्यानीपादे सस्या
निसफलानि शोभनपाकयुक्तानि च कारोयेदितानां दुमलतादीनां सवच्यार्थः १९ पुष्टिकराः शरीरारोग्यतादिकराः उन्मादः
कामक्रोधमदादीनामा विर्भावकरश्चित्तविभ्रमः विन्ननिचयाथनराशयः प्रभूताः असंख्याता मदस्याहंममाभिमानस्य गर्वस्य

ववर्षकाले पर्जन्यो मही सस्पवती तथा सफलानि च शस्यानि रसवंति फलानि च १९ रसाः
पुष्टिकराश्चासंशुर्निर्मादकारिणी न विन्ननिचयात्राणो प्रभूता मदहेतवः १९ तत्प्रतापे
नरिपवो भयमाप्नुमहा मुने स्वास्यं जनः सदृशो मुदमिच्छंति पौरिकाः १९ इष्टासयत्नान्
बहुन्सम्पदं पात्य मेदिनीम् संग्रामे निधनं प्राप्य शत्रुलोकमितीगतः १९ इति मार्कण्डेय
राणो वंशावकांते नेक्षपापि विप्रुरुषवर्णने नामैकविंशतितमोऽध्यायः १३५ मार्कण्डेय
वाच तस्य पुत्रः खनीनेत्रो महाबलपराक्रमः यस्य येनैव गायेत गन्धर्वा विस्मयान्विताः १

हेतवः कारणमिना सन् १३ अरिभयजनमावर्तया प्रतापेन जनः स्वास्यं निश्चिततया वस्थानं प्रापः सदृशं वर्गः समूहः प्रेम्भवाः पौ
रिकाः पौरजनाः सदैव मुदमुत्सवमिच्छंति १९ सवद्भूम्यतान् समेधादीन् सम्पद्यथा धर्मं शतोऽस्माहोकात् १९ आदितः शतोपरि
पंचत्रिंशोऽध्यायः विस्मयेत लोकोत्तरचरितदर्शनजनान्विताः अत्रुगता इत्यर्थः १

३८६

नागवर्गगीतीराहखनीनेत्रसमइति यन्नाविधिनेष्टं यज्ञानामपुतेदशसाहस्रे २ महात्मनांमुनीचराणां तस्यदत्तायासम
प्रायाभुवःप्रत्यादानेद्वयर्दिमाह तपसेति यःखनीनेत्राःतपसासथर्मेणसाधितेनार्जितेनक्रमेणद्वयंयनमास्यर्षप्राप्यतो
भुवंनेभ्योब्राह्मणेभ्योमोचयत्स्वीयांचकार ३ वित्तस्पृष्टसिम्पत्तिंदातृसउदारोऽसत्तमान् अतिश्रेष्ठान् निरपेक्षान्दत्तसारात्तःप्र

खनीनेत्रसमोनाम्योभुवियज्ञाभविष्यति तेनयज्ञापुतेरर्णोदत्ताष्टश्रीससागरा २ दत्वाचसक
लोष्टुष्टीब्राह्मणानांमहात्मनाम् तपसाद्वयमासाद्यामोचयत्साधितेनयः ३ यतश्चप्राप्यवित्तर्दि
मत्तलोदातृसत्तमान् जगृद्ब्राह्मणाविप्रनाम्यरातःप्रतिग्रहम् ४ सप्तषष्टिसहस्राणि सप्तष
ष्टिशतानिच सप्तषष्टिभ्योयज्ञानयजद्भिरदत्तिणाम् ५ अपुत्रःसमहीयालोमृगयापुपच
क्रमे पुत्रार्थंपितृयज्ञायमांसकामोमहामुने ६ अथाशुढोविनासेत्यमेकपवमहावने वड
गोधांशुलिङ्गाणोवाणखड्गधनुर्धरः ७ तंवाहयंतंत्वरगममत्तो गहनाहनात् विनिष्क्रम्य
गःप्राहमांहताभिमतंकुरु ८

तिग्रहंदानंनजगृहःप्रपुत्रद्वयर्दिप्राप्तोमिषतोवेणवितृसत्तात् ४ भूरिभ्योदत्तिणयेषु ५ उपचक्रमेप्राग्मे पितृयज्ञाय
प्राडाय तससाधनंद्वयंमांसंकामयतीतथा ६ गहनात् गंभीरात् अभिमतं पुत्रार्थंपितृयज्ञंप्राडं कुरुवियेहीत्यर्थः ८

मा ७
टी
३८७

मृगस्यस्यमेवमृत्संराजनेयाचमानस्यतत्रकारणंश्चक्षुति अन्यरति महाभीत्यामहताभयेन आत्मनःसस्यप्रदानंमृत्प्रवर्तितादर्थं
चतुर्थीमरणार्थं ५ दृष्टानिष्फलंजन्मनःप्रयोजनंतत्रहेतुः अपुत्ररति मरणमेवश्रेयः ५ अलमिति निवारणेनसापुत्रसम
गस्य अलमिमादिनामृगवाकं ११ द्यातयसमायस्रहवने यथायेनप्रकारेणमांसेनप्राडविधानेनकृतार्थताकामितपुत्रप्रा

387
राजोवाच अन्येमृगाःपलायंतेमहाभीत्याविलोक्यमाम् कथमात्मप्रदानंतेमृत्प्रवेकर्तुं
मिच्छसि ५ मृगउवाच अपुत्रोहंमहाराजदृष्ट्याजन्मप्रयोजनम् विचारयत्रपश्यामिप्रा
णानामिहधारणम् ५ मार्कण्डेयउवाच अथाभ्येत्यमृगःप्राहतमन्यावसथापियम् मृग
स्यतस्यप्रत्यक्षमलमेतेनपार्थिव ११ द्यातयसेहमांसांसैर्ममकर्मसमाचर यथाकृतार्थ
तातेस्यान्ममचापुवकारितम् ५ पुत्रार्थंमहाराजसपितृभ्यश्चमिच्छसि अपुत्रस्यास्य
मांसेनलस्यसेवांक्षितंकर्यं १२ यादृक्कर्मविनिष्ठासंतादृग्दृष्ट्यमुपादरेत् उर्गयेर्नसंगंधानां
गन्धज्ञानविनिर्णयः १४

मिःउपकारि यतोपयोग्यतयासक्तेनदेहेनोर्ध्वलोकप्राप्तिहेतुतात् १२ किंचशर्वस्यापुत्रसमृगस्यवधेतायोग्यतात्वनकामप्राप्तिः
सादतोमामेवसबद्धपुत्रंद्यातयेत्याशयेनाह पुत्रार्थमिति १२ तत्रसदृशंतमयोग्यतामाह यादृगिति विनिष्ठासंतादृक्
तदुपयोग्यंदृष्ट्यसाधनभूतमुपादरेत् उर्गयेर्दुर्गधिभिर्द्रव्यैःसगन्धानांरष्ट्रगंधानांरदभावप्राप्यः १४

३८७

प्राणानां संत्यागे मरणो १५ मरणो कारणं ब्रह्म प्रविर्तते वेत्याह ब्रह्मवर्ति तेषां पोषणादिविर्तते ब्रह्मः त्वदोदावा प्रिसृज्य जालानां म
 ये सुदुर्मुहः त्वदाया चिंतायाः सकाशात् मरणं सकृदुः त्वदं वाङ्मामीत्यर्थः १६ सर्वेषां साया उन्नादनीया सकातरा नृणां स्यंद
 मात्रे पि च किताते पुनाट शेषपत्ने प्रप्रतिशयेन यत्नमत्तेन हेतुना दंडः वितः ७ भीतिहेतुनुत्सादकानां मनुष्यादि
 हीनात् सस्मादलादिनाथमान सर्वेभ्यः सत्तेभ्यो हिंसेभ्यः प्राणिभ्यः १८ निःसमवनभूमिचारितं च भीतिहेतुकमित्याह

राजोवाच वैराग्यकारणं प्रोक्तमनेना पुत्रतामम कथ्यतां प्राणसंत्यागे यत्ने वैराग्यकारणं १५
 मृग उवाच ब्रह्मो मे सताभूषवद्वाड हितरस्तथा तच्चिंताडः त्वदावा प्रिसृज्य जालामयेव साम्यहम्
 १६ सर्वसायानरे देयं मृगजातिः सकातरा तेषपत्ने प्रमेचातिममत्तेन नडः वितः ७ मनुष्य
 सिंहशार्ङ्गलवकादिभ्यो विभेम्पहम् नहीनात् सर्वसत्तेभ्यः सृग्गालादपि प्रभो १८ सोहं निमित्तं
 वंभनामिमांशुभ्यां वसन्धराम् नसिंहादिभ्यां सर्वा मिच्छामि सभृशं सकृत् १९ नृणां यत्नेपि
 त्वादंति गोजावितरगादिकाः तांस्तेषां पोषणायाह मिच्छामि निधनं गतान् २०

सोहमिति सभृशं भूयसा सकृदेकवारमिति निर्गतं नेच्छामीत्यर्थः बन्धनां भार्या पुत्रादीनां निमित्तं निमित्तयोगं च किं
 चममसजातीयभक्षणमपि पुत्रादिपोषणसकृत्वादकार्यमपि सिद्धतीत्याह नृणां नीति त्वादंति भक्षयंति नावोना
 गाच्छागाश्रवयो मेवाश्च तांस्तेषां पुत्रादीनां पोषणाय निधनं गतान् नृणानिच्छामि नृणां दनात्सजातीया नृता नवादी
 नपि भक्षणार्थं चिंतया भोज्यताभाभावाच्च प्रार्थयामीत्यर्थः २०

मा ७
ली
३८८

पतेषां विहारादपि चिंताक्रान्ते स्पीत्याह निष्क्रान्ते धिति ततो गहनात् तत्र हेतुर्ममवेता हृतं श्रुतं चेतो यस्य २१ ताश्चिंतास्तादृशी
राह किं कृदपाशमिति कृदपाशं यंत्रं वज्रमशनिं वा गुरो मगवन्तनी चरन्मन २२ तेषां तत आगमने चिंतामाह प्राप्तो यमि
ति एकस्य प्राप्तौ वयमेवाम प्राप्तानां चिंतापिडुः खदायिनीत्यर्थः ते मम पुत्रादयः समहावन मरणानी २३ नदिने वारात्रौ वाममतश्चिं

३४८
निष्क्रान्तेषु ततस्तेषु ममापत्तेषु वैदृश्यक भवति चिंता वदृशो मम वा हृत चेतसः २१ किं कृ
दपाशं किं वज्रे वा गुरो किं सतो मम प्राप्तश्चरन्मने किं वान् सिंहादिव शंगतः २२ प्राप्तो य
मेकः संप्राप्तास्ते वस्याः कीदृशी मम संप्रतं विचरेतो वैये गताः समहावनम् २३ दृष्ट्वा प्रा
प्तान् ममाभ्याशमहेतानां ममात्रप ईषडच्छुसिमिते ममिच्छामि रजनी पुनः २४ प्रभाते
दिवसं ते मम सगोर्के निशामपि वाञ्छाम्यहं कदा ते मंसर्वकालं भविष्यति २५ एतमेक
धितेभ्यः पममोद्रेगस्य कारणम् अतः प्रसादं कुरु मे वातो यं पाततां मयि २६

तया कोपि सखत्तेशो रात्रि दिवं प्रार्थमानो गते मतस्य तादृश्याह दृष्टेति अभ्याशमभ्याशं ईषन्मना गच्छुसिमिच्छा संविद्यास
हेतुं कं प्राप्तो मीति रजनी रज्यामपि तश्चिंतया निद्राभावात् लीमं कल्याणमिच्छामि रजनी मिति कालासं तसंयोगे द्वितीयावा २४
प्रभाते प्राप्ते दिवसं सकलं दिनं ते ममिच्छामि एवं निशामपि सर्वकालं रात्रिदिने २५ उद्रेगस्य वैराग्यस्य मयि विषये निवृत्त्यंताया

२५
तत्तमिति २५
३८८

नचचिंताविश्वममात्मज्ञानेच्छायोग्यायभवतीतिसहेतुकमाह इतीति २० असूर्याग्रविद्यमानसूर्याग्रन्यतमसाइत्यर्थः आत्मज्ञा-
तकाः उदयनविषमक्षणादिनात्मरूपापरायेतेतानन्यतमसाइतोलोकावरकानांवेति इतितादृशंशंकिंतंमरणंनवाञ्छामि
किंतपरलोकहितकारिमरणमेवकांक्षेइत्याह यतोपपुत्राः यतोपपुत्राः उच्छ्रिताः ऊर्ध्वस्थितान्तरगतलोकान्संप्रयांति संप्राप्नुवंती-
त्यर्थः २८ यतोपयोग्येस्वात्ममरणं देवैरपि कृतमिति न तत्र दोष इत्याह अग्निरिति निशंमरणं २९ आवयोरनयोक्रिययामहा

इतिउः एवशाताविष्टः प्राणानपित्यजामियत् तत्कारणं निबोधते बुवतो मे निशामय २० असू-
र्यानामतेलोकायानाच्छंत्वात्मज्ञातकाः यतोपपुत्राः पशवः संप्रयांत्सुच्छ्रिताः प्रभो २८ अग्निः
पशुरभूत्सर्वं पशुरासीजत्तापिपः भास्वानयोच्छ्रिताः प्रभो यतो निशामय २९ तन्ममैता-
रूपं कृतानयमाशुच्छ्रितं नृप आत्मनश्चेत्सितं कामं पुत्रलाभादवाप्स्यसि ३० पूर्वमगउवाच
राजेंद्र नैषहंतयोहंतयोहमसंततिः बहवस्तनयायस्यथम्योयंसकृतीमगः ३१ उत्तरमगउवाच
एकदेहभवंयस्यउः खं धन्यः सवैभवान् बहूनियस्य देहानितस्यउः खं धन्यः सवैभवान् ३२

लाभः परस्मैपकारेण फलिष्यतीत्याह तन्ममेति तन्नस्मादेतोः एतौ कृपां वाणपातनरूपं नयमापय ईक्षितमात्ममिष्टं का-
मं पुत्रलाभरूपादवाप्स्यसि प्राप्स्यसि ३० अस्मै देवकृतार्थतापस्यासपुत्रत्वादयोऽपपुत्र इत्याह नैषहंतयस्तत्रोत्तरार्थदेवः
सकृतीप्रापवान् ३१ बहूनां देहानां पालनेति उः खं धन्यः सवैभवान् एकदेहसंचिंतया उः खं शयुक्तत्वात् नृपयपवे-
त्याह एकदेहोऽवमिति ३२

मा ७
टी
३८५

उः। वायनेकधेसुकं प्रपंचयामि एकस्मिन् प्राकृष्टे भार्यायाममतेतः उः। खंदिधाभूत् ३३ यावन्तियत्परिमाणा नियतं त्वानीति यावत्
तामपत्यानि तावन्ति तत्प्रमाणानि शरीरानि भूमौ निस्थानानियेषां उः। तानां तानि ३४ कृतार्थताकृतकृत्यतासंभवउत्पत्तिः मत्सूति
र्ममसूतिरुत्पत्तिः परत्र परलोके विरोधिनी नरकफलत्वात् ३५ परलोकविरोधित्वं प्रतिपादयति यत्र रतियस्यात् तत्र पूर्वोक्तं रत
णपोषार्थमकार्यं करोमि चिंतयामि च तेन देतना मेममसंभूतिरुत्पत्तिर्धुवस्थिरानरके भविष्यतीत्यर्थः ३६ एवं हयोर्मगयोः स ७

३४९
एको यदाह मासं तत्र प्राकृष्टादेह जंमम उः। त्वमासीन्मम तेन भार्यायास्तदभूद्विधा ३३ यदा जा
तामपत्यानि तदा यावन्ति तानि वै तावच्छरीरभूमौ निमम उः। त्वामप्याभवत् ३४ न कृता
र्थो भवान्मम ताति उः। वायसंभवः ३४ उः। वायमत्सूतिः परत्र च विरोधिनी ३५ यतो रत्न
पोषार्थमपत्यानां करोमि तत् चिंतयामि च संभूतिस्तेन मे नरके भुवा ३६ राजो वाच न वेमि
किं सेत निमान्य नो पुत्रोऽयं किं रग पुत्रार्थं प्रायमारं भो मम दोलायते ननः ३७ उः। वायसं
निःसममैरिकाशुभिकाययत् तयाप्यतनया न्यांति शरणा नीति श्रुतं मया ३८

अनिषुत्रयोस्तदर्थं काचित्तादयो रपि समानेति प्रतिपाद्येदानीं तत्रैकतरपदाश्रयलाभाभावसंदेहमार नवेम्रीति नवापुत्रता
ज्यायसीयावतायं ममारं भो रगया निर्गमनेन पांसलाभासित्यसक्रियामकः पुत्रफलः अत्र मम मन एकतरपदाश्रयाभावे दो
लायते अत्र न वस्थितं भवतीत्यर्थः ३७ हयो रपि पक्षयोः प्रामाणिकत्वं प्रतिपादयन्स पुत्रतेव ज्यायसीति सदा चारा कलम्बनेनाह
उः। वायेति अतनया सुव्रती नानाणानि पित्रादीनां यांति प्राप्नुवन्तीति श्रुतं वेदेभ्यो ह देभ्योऽप्येत्यर्थः ३८

३८५

फलितमार सोहमिति यन्निषेयत्वं करिष्ये प्रचण्डेन महता अत्र सदाचारं प्रमाणायति यथेति पूर्वमहीभूतो राजानः तथा च पुन
लोपु सर्वेषां पुत्रार्थको यत्रः स्मर्यते २५ आदितः शतोत्तरः षड्विंशतमोऽध्यायः नियतो नियमवान्भूत्वा संपद्य १ प्रयतः पवित्रः २
३ उच्चारितेन पदितेन ४ अवाहते व्याचातहीनमैश्वर्यं यस्य अनेन सर्वप्रतिपादितयोः स पुत्रनिष्ठुत्रयोर्निष्ठुत्रतातिष्ठः एक

सोहं यन्निषेयपुत्राय मते प्राणिवधं मृगं तपसेव प्रचण्डेन यथा पूर्वमहीभूतः ३५ इति मार्कण्डे
य पुनारोवंशावकीर्तने लनीने च चरित्रे मृगद्वयसंवादे नाम द्वाविंशतितमोऽध्यायः १३८
मार्कण्डेय उवाच ततः सन्पतिर्गता गोमती पापनाशिनीम् तत्र तृष्टाव नियतो भूत्वा देवं
पुरन्दरम् १ तप्यमानस्तपश्चोग्रं यत वाक्कायमानसः तृष्टाव प्रयतः शक्रमपत्सार्थं महीप
तिः २ तस्य स्तोत्रेण तपसा भक्त्या चापि सुरेश्वरः ततोऽप्यभगवानिन्द्रः प्राह चैतं महाशुने ३ अ
नेन तपसा भक्त्या स्तोत्रेणोच्चारितेन च परितोऽस्मिते भूपव्रियतां भवतां वरः ४ राजोवाच अपु
त्रस्य सुतो मे स्तु सर्वशस्तु भूतां वरः सदा चावाहते श्रियो धर्मकृद्भूमवित्कृता ५ मार्कण्डेय उ
वाच तथेति चोक्तः शक्रेण राजा प्राप्तमनोरथः प्रजाः पालयितुं श्रय आजगाम निजं पुरम् ६

गीवद्भुत्रता च तादृशी एकः पुत्रो गुणवान्कलकर्ता चेत्सा दद्युः पुत्रिणो जन्मसाफल्यमित्युक्तम् तथा चोक्तम् एकोक्त
गुणवान्पुत्रो निर्गुणो न शक्नोति न किम् एकश्चंद्रस्तमो हंति न ताराः सहस्रशरति ५ ६

मा पु
दी
३५

शक्रप्रसादाजितस्तथा ७ उपरतेपरलोकंगते अधिराज्येसाभ्राज्ये सत्वात्महीक्षितोराजः ५ सारंघशंशमात्रंतस्पद्रहणं प्र
र्वयत्र १० दायादागोत्रजाः दुर्मदाप्रतिगर्विणाः अभ्युत्थायसयंसर्वपरित्यागेन ११ बुध्दिताउद्योगिनः न संतोये परास्त

नञास्यकुर्वतोयज्ञानस्यकालयतः प्रजाः अजायतस्ततोविप्रतदाशक्रप्रसादजः १ तस्य
नामपिताचक्रैबलाश्चरतिभूपतिः अस्रग्राममशेषंचशाहयामासतेस्ततम् ८ पितर्युपर
तेविप्रसोपिराज्येस्थितो नृपः बलाद्याख्योवशोनिमेषुविसर्वमहीक्षितः ५ करंचदापया
माससारप्रहरणशर्वकम् ससर्वभूमिपात्राजापालयामासचप्रजाः ९ अथाविलिनरेंद्रा
स्तेदायादास्तस्यदुर्मदाः नचाभ्युत्थायसततंतेचास्मैप्रददुःकरान् ११ बुध्दिताः सेषुराष्ट
धुनसंतोषपरास्ततः भवंतस्यनरेंद्रस्यजशूद्रसैनराधिपाः १२ सशूहीतासकंराजंशुधिवा
शोबलान्मुने तस्यौसनगरेभूपैर्विरोधोबद्धभिःकृतः १३ समेत्यसमहावीर्याः ससाधन
यनास्ततः रुरुधुस्तंमहीपालंपुरेतत्रनरेसुराः १४ पुरोयेनतेनाथकुपितः समहीपतिः
सत्यकोषोत्पदाउश्चैक्यं परमंगतः १५

मराप्रतिलब्धादेयस्यादानाद्रातोराज्यप्रहरणमिलाषाच्च १२ बलाद्यत्वेनविरोधोवैरं १३ समेत्यपकीभूय साधनंचत
रंगंसेमंथनंतत्सामग्रीरुरुधुरावृतवंतः १४ वैक्यंदैवचिंतं १५

३५

शरणं ज्ञातारं सुखाय तो सुखाये विंता वशा करौ कृत्वा निशचास यत आर्त उः तितं मानसं चेतीयस्य १९ सुखस्यानिलेनोच्छासेन
समाहता हस्तयोर्विशवाच्छात २० बलौ चेन सेना संघातेन प्रतिबलादेतोः सारेणोच्छेदेन १९ विजिग्ये जिगायजितवान् १९
२० अरीणो रिशणं दाहं ददातीति तथा तस्य बलाच्च सकारन्यमश्ति नामाभिधीयते जनैः २१ मैत्रः मित्रं स्वार्थेण २२ अरीणो

मुपश्रमानः शरणं सबलो हि जसत्तम करौ सुखाय तः कृतानिः शशासार्तमानसः १९ ततो
सहस्तविश्वान् सुखानिलसमाहतात् निर्जम्पुः शतशो यो धारय नागत रंगमाः २० ततः क्षणेन
तत्सर्वेन गतं तस्य श्रपतेः व्याप्तमासीद्वलौ चेन सारेणातिबलान्मुने १९ अथ सोतिबलौ चेन मह
तानेन संवृतः निर्गम्य नगरात्तस्मान्निजिग्येन राधिपः १९ जिता च वशमानीय चकार करदा
सुनः यथा पूर्वमहाभाग महाभाग्यो नरेखरः २० आतयोः करयोर्जसेयतस्तस्यारिदाहदम् ब
ले करन्यमस्तस्मात्सबलाद्योभिधीयते २१ सधर्मात्सामरात्मा च समैत्रः सर्वजंतुषु करन्यमोभ
वद्वपस्त्रिषु लोकेषु विष्कतः २२ संप्राप्तस्य परामर्तिदध्यावरिविनाशनम् बले धर्मेण चाक्षित
मभ्युपेत्य सयं नृपः २३ इति मार्कण्डेयपुराणे वंशानुकीर्तने बलाच्च सकारन्यमनामाभिर्नाम

त्रेयो विंशतितमोऽध्यायः १३०

विनाशनं बलं सैमं दध्यावर्चितयत् धर्मेण देवतातेनैव च अरीणो सैन्यं प्रादिसंचकारेति सोयं समग्रगुणसंपूर्णः खनीनेत्र
सोद्वरोणा पुत्रो भवदिति भावः २३ आदितः सप्तविंशतितमोऽध्यायः १३०

मा ७
टी
३५१

वीर्यचंद्रस्य तदाख्यस्य राज्ञः १ २ अवीक्षितनामप्रवृत्तिनिमित्तं प्रपंचयितमाह जात इति देवत्वात् ज्योतिष्यात् प्रशस्ते शुभे शस्ते
रूपग्रहैरवीक्षिते कश्चिज्जात इति शेषः ३ जन्मलग्नशोभनैः शुभे ग्रहैः जीवशुक्रादिभिः उष्टानां पापानां क्षीणे नृकर्मणामाणां ४
५ ६ इमं जन्मलग्नं देवानां गुरुजीवो वेत्तते त्रिकोणगो जीवो सेति शुक्रसप्तमः केंद्रस्य तस्य च सप्तमेलने संश्लेषादृष्टिः सोम

३९१
मार्कण्डेय उवाच वीर्यचंद्रस्य तासश्च वीरानामशुभवता सयवेरेसा जगृहे महाराजं करन्यमं
१ तस्योपुत्रं सराजेंद्रो जनयामास वीर्यवान् अवीक्षितमिति ख्यातिमुपेतं जगतीतले २ जा
ते तस्मिन्सते राजा स देवत्वात् नष्टं कश्चित्प्रशस्तेन दत्तं शस्तेन त्रेसुतो मम ३ कश्चिदा
लोकितं जन्म मम पुत्रस्य शोभनैः ग्रहैः कश्चिन्न उष्टानां ग्रहाणां दृक्कषणगतम् ४ इत्युक्त्वा स्ते
न देवत्वात् स मुच्यते पतिततः शस्ते मुहूर्तेन दत्तं त्रेष्वैष स तत्तव ५ समुत्पन्नो महावीर्यो
महाभागो महाबलः भविष्यति महाराज महाराजस्तवात्मजः ६ अवेक्षते मुं देवानां गुरुः शु
क्रसप्तमः सोमश्चतुर्थस्तनयं तवैनं समवेक्षते ७ उपान्तं संस्थितं चैव सोमपुत्रोऽप्यरक्षत
नावेक्षिते मुं सवितानभौ मोनशतैश्चरः ८

अतर्थाः केंद्रस्यः अमीषां योगस्थितानां ग्रहाणां सुभानां फलं पूर्वसोकोक्तं ७ तत्र सोपांते धनभावे द्वादशे वा सोमपुत्रोऽव
धोरक्षत अरक्षत न चक्राणां दृष्टिरत्र विद्यत इत्याह नावेक्षते मुमिति तव पुत्रमिति तरेणान्वयः ८

३५१

समवेतो नित्यसम्पदः ५ निजे आस्थाने सदसि ५ भूमिजो भोमः ११ १२ तस्य करंथमस्य कावस्य सुनेः १३ देवानो भि
पजावधिनावति अतिक्रांतः १४ सहिसुतेन सर्वं सदा तशीलेन १५ हेमथर्मस्य रात आत्मजा वरानाम सदेव सत

तव पुत्रं महाराज यन्मोयंत नयस्तव सर्वकल्याणसंपत्ति समवेतो भविष्यति ५ मार्कण्डेय उ
वाच इति दैवतवचने निशम्पवसथायिपः हर्षशर्मनाः प्रादनिजास्थानगतस्तदा ५ अवे
स्तते सुदेवानां गुरुः सोमस्तो वुथः नावेस्ततेन मादित्यो नार्कसुवर्नभूमिजः ११ अवेस्तते नित्य
त्योक्तं भवद्विर्वज्रशोचचः अवीलितेति तेनास्यात्तं नाम भविष्यति १२ अवीलितः सतस्त
स्य वेदवेदांगपारगः असुग्राममशेषं सकावपुत्रादथाग्रहीत् १३ सत्रपेणातिभिषजौ देवा
नापार्थिवात्मजः सुआवाच सति कां त्याशशोकं तेजसारविम् १४ धैर्येणाधिंतयोर्वीचसहि
सुतेन वीर्यवान् शौर्येण तसमस्तस्य कश्चिदासीन्महात्मनः १५ सयंवरे तं जगृहे हेमथर्मात्म
जावरा सदेव तनया गौरीसुभद्रावलिनः सता १५ लीलावती वीरसता वीरभद्रसतानिभा
भीमात्मजा मानवती दमपुत्री कुमुदती १७

नया गौरीवलिनोवलिनपस्य १५ वीरसता वीरभद्रसतानिभानाम भीमात्मजा दमस्यरातः १७

मा ७
टी
३५२

पुनर्मवीक्षितं नाभिनन्दतिनाभिलषन्ति स्वयंवरार्थकृतः क्षणउत्सवोपाभिः १८ निराकृतविजित पितृणां जनकानां कुलानि स
सैन्यास्तासां जनकांश्च जिता बलेनोदतउक्तः १९ २० २१ परिभूयविजित तया वेशालिनो राजकुमार्यां सेच्छयानवृतः अत्र
अपराः २२ सद्यः प्रतिशयेन निर्विस्मानिर्वदमापन्नाः तत्र हेतुः सपादार्थं श्वार्थं प्राकुलाः समन्वयः २३ क्षमतां योग्यो भवतात्

३९२
याश्चैनेनाभिनेदंति स्वयंवरकृतक्षणाः ताश्चापि सबलादीरो जग्राह नृपतेः सतः १९ निराकृत
तन्पात्सर्वास्तासां पितृकुलानि च सकंदिवीर्यमाश्रित्य बलवान्सबलोदतः २० एकदा त
विशालस्य वेदिशापिपतेः सताम् वेशालिनो स सदतो स्वयंवरकृतक्षणां २१ परिभूया
विलाभूपात्सेच्छयानवृतस्तथा बलाजग्राहविप्रर्वयथा म्यावलगर्वितः २२ ततस्ते
भूभुजः सर्वे वदुःशस्तेन मानिना निराकृताः स निर्विस्माः प्रोचुर्यो म्याकुलाः २३ क्षम
तां ललनामेतामेकस्मादलशालिनाम् बहूनामेकवर्णानां पियोजन्ममहीभूताम् २४
तत्रियो यः क्षतशरणं वध्यमानस्य दुर्मदेः करोति तस्य तन्नाम हथैवान्ये हि विभ्रति २५

एकस्मादोरात्सीकृतो बलशालिनां बहूनां एकवर्णानां क्षत्रियाणां वोपप्राकं महीभूतां जन्मधिगस्तये भवंतो हथैव क्षात्रं
विभ्रतीत्यर्थः २४ एतदेव प्रपंचयति क्षत्रिय इति स एव क्षत्रियो यो दुर्मदैर्दुर्गैर्वध्यमानस्य पुरुषस्य क्षताच्छस्य प्रहाराणां रक्षां
करोति तस्यैव महावीरस्य तन्नाम हथैव निष्फलमेव विभ्रति क्षतादरक्षाकरकत्वात्

३

३५२

ननु नात्र कश्चिन्नेन विदुर्मदेन वथ्यमानो दृश्यते यं वयं परित्राय योगं दात्रं नाम विभर्म इति चेत्तत्राह आत्मन इति नात्र परस्परं
 स्पपरिज्ञाणं दृश्यते किंतु अस्मादवीक्षिता इष्टादियोगात्मकः तत्तात्राणमकुर्वता तत्रियाणां कुले जातानां भवतां कीदृशी निन्दनी
 यामतिरस्ति अतो धिगस्तु २५ किंचास्माकं कीर्तिरप्यनेनोच्छ्रियनीतेत्याह उच्चार्यत इति सूतादिभिः प्रतिलक्षणं यास्माकं स्तु
 तिः क्रियते सा सत्यास्तु देवीरामा इत्या अस्या सास्तु किंचोरे विंशतनादुधास्तस्यैवास्तु इत्यर्थः २० चोरेस्वारकैर्दिगंतरे सा
 आत्मनोपि तत्राणां इष्टादस्मादकुर्वताम् भवतां तत्रियकुले जातानां कीदृशी मतिः २६
 उच्चार्यते स्तुतिर्यांच स्तुतमा गयवन्दिभिः सा सत्यामा इत्या वीरा भवत्वरिविंशतनात् २० तार्य
 तां सा इष्टैवैषा भूयश्चोरेर्दिगंतरे पौरुषाप्रयिताः सर्वे विशिष्टकुलसंभवाः २८ विभेति को नु
 मरणा को युद्धेन विना मरः विचिंत्यैतन्नरा तयं पौरुषं शास्त्रदृष्टिभिः २५ एतन्निशाम्य ते भूया
 विशिष्टा मर्षश्रिताः ऊचुः परस्परं सर्वे समुत्तमस्य सा युथाः ३० केचिद्व्याना रुरुद्धः केचिन्ना
 गांस्तथा हयान् अन्ये मर्षपराधीनास्तमुपेताः पदातयः ३१ इति मार्कण्डेयपुराणे वंशानु
 कीर्तने वीक्षितचरिते राजकन्यालाभो नाम चतुर्विंशतितमोऽध्यायः १३८

कीर्तिरुद्येव चार्यतां विसार्यतां भूयो वाङ्मेन सर्वे पौरुषं स्वीयमाप्रयितुं शीलं येषां विशिष्टेषु उत्कृष्टेषु कुलेषु संभ
 वो जन्मयेषां मतोऽस्मात्किमं मातृमधुमित्यर्थः २८ किंचात्र युद्धे मरणमप्यस्माकं यत्नमिति ताह विभेतीति उरतिवितर्के
 अमरोदेवः नरा तयं न तत्तयं शस्त्रजीविभिरिति पादांतरे तत्रियैः २५ विशिष्टेनोत्तीर्णो नाम मर्षेण को येन श्रिताः आध्याताः ३० ३१

आदिनोष्टविंशदधिकः शततमोऽध्यायः

संग्रामे सजादं सितः प्रवीलिता किंवन्तः प्रवीलितेन १ २ असाववीतिदपियुपये ३ शान्तैस्तेजितैः ४ शिरोधरांकन्यरां ५ ६
आपतत आगच्छतः दिशं रिशणं लाचवात् सोष्टवात् ७ तनुवेवर्मणि ननाशप्रदर्शनं ययो प्रजहौ तन्माज ८ आकली

मार्कण्डेय उवाच ३ तिसंग्रामसजास्ते भूपा भूपसतास्तथा निराकृताः सवदशस्तकालं
चाप्यवीलिता १ ततो बभूव संग्रामस्तस्य तैः सह दारुणः एकस्य वदभिर्भूयै भूय प्रववैर्भु
ने २ ते सिशक्तिगदाबाणपाणयस्तैः सह उर्मदाः अभिघ्नन्तो युयुधितैः समसैः सावपि ३ स
ताञ्छरशतैरुग्रैर्विभेदनपनंदनः कृता सो बलवान्वाणैस्ते च तं विभिडुः शितैः ४ कस्यचि
क्षिच्छिदेवा इममस्य च शिरोधराम् ददिविवाधचैवामममं वत्सपताडयत् ५ करं चिच्छे
दकरिणस्तु रगस्तथा शिरः तथा मेघांतदैवाश्चात्र यस्यामस्य सारथिम् ६ वाणा नापतत
अकेदिपावाणैस्तथा दिशाम् चिच्छेदामस्य वद्वं च धनु रमस्य लाचवात् ७ तनुवेवदन्ते ते
न ननाशा न्यो न पात्मजः प्रवीलिता हतश्चात्मः पदातिः प्रजहौ रणम् ८ इत्याकलीकृतं त
स्मिन् समग्रे राजमंडले तस्यः समशतावीरामरणो कृतनिश्चयाः ९ अभिजातवयः शौर्य
प्रलज्जा समन्विताः निर्जिते सकले सैम्ये पलायनपरायणो १०

कृते क्षोभिते ५ अभिजातस्य कलीनस्य भावश्चाभिजातं लज्जा संग्रामात् पलायननिमित्तम् १०

समेतसमवायेन स्थिता ११ यंत्राणि च काणि विच्छिन्नयंत्रकवचान्कर्तव्यवस्थिताः ते च तत्तत्कृतादृशं कर्तव्यवस्थिताः १२ एके
नवह्रतां सरयुः धर्मसागः उत्तरज्योत्स्ना श्रमवशात्प्रकृष्टेन सेदजलेन क्लिप्तमुन्नमाननं वक्रं ये वा समं प्रगपत् १३ १४ १५ १६

तैः समेतमहीपालैः सतप्रजो महीभृतः प्रपुये धर्मयुदेन तेन तेनातिकोपितः ११ विच्छिन्नयंत्र
कवचास्तानपि महीबलः कर्तव्यवस्थितस्ते च ततः कृदामरा मुने १२ धर्ममुत्तरज्यप्रपुपुष्य
मानेन धर्मतः नरेन्द्रपुत्राः प्रसेदजलक्लिन्नाननाः समम् १३ विषाधकश्चिदाणौघैः कश्चिच्चि
च्छेदकार्मुकम् धनमस्यापरोवाणौच्छिन्नाभूमावपातयत् १४ जम्बुरमेतथैवाद्यान्वभंज्या
परेरथम् गदापातेनाथवाग्मेवाणौः शृष्टमताडयत् १५ छिन्ने धनुषि सज्जोयः सतदानपतेः सतः
जग्राहसिन्धुचाचर्मतदपमोन्वपातयत् १६ छिन्नासिचर्मो जग्राहस गदांगदिनावरः तामप्यस्यः
सुरेण विच्छेदकृतहस्तवत् १७ अमेश्वरसरसेनाशतेनामेन राधिपाः विभिडः कोष्ठीकृतम् १८
मयुडपराश्रुताः १९ सविफलः पपातो र्यामेको वक्रभिरर्दितः राजप्रजामहाभागाववन्मुले च ततः

कृतहस्तवत् लाचवयुक्तं १७ कोष्ठीकृतम् मथेश्वरीत्वा धर्मयुदात्तराश्रुताः पराचीनाः १८ विकलौर्ध्वर्दितः अर्दितः पी
रितः राजप्रजाणां महाभागतंतस्वीरस्य विजयात् १९

मा ७
टी
३५४

१० तेन विशालेन राक्ताकन्या पित्रा पुत्रः पुत्रो मम स्यात्पिता ११ आलम्ब्यतां दृष्टान्तेन भूरोचते रुच्यार्थानां प्रीयमाण इति च त
थी २२ २३ विशिष्टतरमतिश्रेष्ठं विज्ञोपपादकं साधकं २४ विमलविचार्यतत्वाकं दुर्मना विमनाश्चिराय तस्या भर्तृत्वाभा
त विज्ञातः परमार्थो भविष्यन्नायेन सः २५ शोभनानि नक्षत्राणि आदिना श्रेयः प्रतिपादकानि अचिरेणादीर्घेण कालेन २६

नमथर्मेण ते सर्वे गृहीतान् पतेः सतम् विशालेन समं राक्ता वैदिशं विविधः पुत्रम् २० दृष्टाः प्र
सुदिता बहेतुमादाय नृपात्मजे सयं वराच सा कन्या मस्तान्तेन ततः पुत्रः २१ पुनः पुनश्च पित्रो
क्ता तथापि च पुत्रो यसा आलम्ब्यतामिति वरो यस्ते राजसरोचते २२ यदा सामानि नो केचिन्
जगद्भवत्सु ते तदा प्रच्छेदे वसं विवाहार्थं नरे श्वरः २३ विशिष्टतरमेतस्या विवाहाय दिने
वद श्रेयैतदीर्घकं जातं पुं विज्ञोपपादकं २४ इतिष्टेनो नरे देवा सदैव तौ विमलतत दुर्मनाः
प्राद्विज्ञात परमार्थो महोपतिं २५ भविष्यन्त पराणीह दिनानि शिथीपते प्रशस्ततमपु
क्ता निशोभन्त मचिरात् २६ करिष्यति विवाहार्थं तेषु शान्तेषु मानद अलमेतेन यत्रार्थम
हा विज्ञोपास्थितः २७ इति मार्कंडेयपुराणे वंशावलीकोर्तने वीक्षितराजयोनाम पंचविंशतितमो

तेषामभितानमाह करिष्यतीति येषु दिनेषु श्रयंतव कन्या विवाहार्थं सदा मिति शेषः पतेन अद्यतनेन दिनेनालं निवारणे य
यं अर्थसामिन् २८ आदित्यकोन चत्वारिंशदधिकः शततमः ॥

३५४

तस्य करन्यमस्य पत्नी वीरानामवीरा इति वदन्ते वा ख्यायमाने महीभूत इत्यस्य विशेषणं महीभूतः सम्बन्धिनो वीरा वा १ दया
 वचिंतयत् २ वधावधारः ३ आसन्नै उपविशते ४ पूर्व एवमं आस्तां महीतितां धर्मसागरस्य रजपुत्रस्याप्यधर्मस्य स्पर्श
 स्तीत्याह अन्त्यायेन अथर्मेण वलादुदेन येन राजपुत्रेण शूरीता अवाञ्जुती अनभिलषन्ती अतो राजपुत्रस्याप्यधर्मस्य स्पर्श
 मार्कण्डेय उवाच ततः सुप्रावतं वदन्त नयं सकरन्यमः तस्य पत्नी तयो वीरा अन्ये चापि महीभू
 तः १ तमथर्मेण तनये वदन्त आत्मा महीपतिः समस्तैः श्रुत्वा पातौ श्रिरं द्यौ महीभूते २ की
 चिद्बुधर्महीपा लावधाः सर्वे महीभूतः यैः कः संयुगे वदः समस्तैः सौरथर्मतः ३ पुत्रतां वाहिनी
 श्रीमृचुरमोकिमासते विशालो वधतां दुष्टत्रये मे समागताः ४ अन्ते दोषधर्मोत्रतः
 पूर्वमहीलितैः अन्त्यायेन वलायेन शूरीता तमवाञ्जुती ५ सयं वरेषु शेषेषु तेन राजसता सदा
 त्वलीकृतास्ततः सर्वैः समेत्य सवशीकृतः ६ तेषामेतद्वचः श्रुत्वा वीरा वीरप्रजावती वीरगोत्र
 समुद्रता वीरपत्नी प्रहर्षिता ७ उवाच भर्तुः प्रसन्नमयेषां च महीलिताम् भद्रं कर्तुं भद्रभुजाम्
 मपुत्रेण पार्थिवः ८ शूरीता यद्वला कन्या जित्वा सर्वमहीलितः तदर्थं युधमानो यं युद्धको
 र्थः ५ त्वलीकृताः पराजिताः तत्र सैव वैरिनिर्वातनाय तैराजभिः समेत्य सवशीकृतो वदत्यर्थः ६ वीरः प्रजापुत्रो विद्यते य
 स्याः वीरमातेत्यर्थः प्रहर्षहेतुनिपदानित्रीणि ७ भद्रभुजा शर्मभोग्रा भद्रं कुशलं रम्यं शुभं कर्म कर्तुं हे पार्थिवः ८ शुभक
 र्म कृतं तस्य समर्थयति शूरीता इति यत्तस्मात् सर्वान् महीलितो जित्वा परिभूय कन्या शूरीता तदर्थं मे को सहाय पवाय मवी

ॐ
२७

मा ७
टी
३५५

ताश्चि यत्तयस्यात्सर्वान्महीक्षितो जित्वा परिश्रयकन्या गृहीता तदर्थमेको सहायपचायमवीक्षितो पुदेन यमस्तस्मै राजकन्या
यास्तस्मिन्मभिलाषा गृहीता या यद्यप्यथर्मो सतदप्यस्यास्तस्मै जौ पुडे प्रपचयस्य हीनवस्य प्रदंन भवतीति मये ५ अत्र हेतुमाह
एतदेव हीति द्वियस्मादेतदेव पौरुषं पौरुषस्य भावः पौरुषं भावेय एतत्प्रत्ययः यत्र रोधर्मवशात् नीतिन गणयति पञ्चमवीक्षि
तः प्रकारेण हंतमिच्छा जिघांसः केसरी सिंहश्च न हि सिंहो हनने नीतिमुपजीवति ५ न चायेवानेनेतदनुष्ठितं किं तस्य सर्वदेव

395
तदप्यस्तस्मै तस्या जौ मये नापचयप्रदम् ५ एतदेव हि पौरुषं यदधर्मवशात् न नीतिन ग
णयते वै जिघांसरिव केसरी ५ सयं वराय विमस्ता मम पुत्रेण कमकाः वक्रो गृहीता भू
षानां पश्यतामतिमानिनाम् ॥ कदात्रियकुले जन्म कृया ज्ञाहीनसेविता वलादेव समाद
मेदात्रियो बलिनां पुः १२ लोहं खलवडावा विवशं यांति कातराः प्रसस्य कारिणो यांति
नरपाधर्मशालिनः १३ तदलं दोर्मनस्येन साद्य मेवास्पवन्थनं शुष्मा कमपापुथानां
रिपुमूर्धसपातनम् १४

तदा किं नास्यार्थमविचारः क्रियतश्चाशयेनाह सयं वरायेति विमस्ताः स्थापिताः पश्यतामिति तादरेवष्टी ॥ समादमे
गृह्णाति पुः पुः पुः प्रत्यक्षमिति यावत् १२ विवशं वैवश्यं दैत्यं कातरा अथीराः प्रसस्य कारिणो हृदकारिणो नृपा वैवश्यं नैयां
तियतो धर्मेण दाज्ञो चित्रेन १३ शुष्मा कमपापुथानां रिपुमूर्धसपातनं शतमिदर्थः १४

३५५

एतदेव पूर्ववामाचारेण दृश्यति दृष्टेवेति वसुधनं अर्थस्वामिन् निमिषाया निमिषभृतयो राजानः ततस्तेनैवातिशयेन गौरवं
मानं याताः प्राप्ताः संधिरावः १५ ततस्तस्मात्तत्पर्यंतं ताराक्रियतां स्पन्दना निरयान् अथिरोहतसमाश्रयतनागाश्च मितिसेनांगे द्वे
दः ससारथिमिति सामायेन नागाश्चरयानां यंत्रारोहादिवाचकम् १६ विश्वं वैरं वदभिर्महीपालैः सह किं वदमयथं यतः शूर

दृष्टेव शयिषीशानां शृष्टी पुत्रादिकं वसु भार्याभार्य निमिषायास्ततो यातातिगौरवं १५ तस्य
ताराणां यात्रास्पन्दनामथिरोहत सज्जीकृतनागाश्चमचिरेण ससारथिम् १६ मयधे किं महीपा
लैर्वदभिर्वदविग्रहम् प्रभृतापवतोषाय शूरस्याल्पे रणोक्रियाः १७ कस्यनाल्लेषु सामर्थ्यं नरेन्द्र
रिषु जायते येभ्यो न विद्यते भीतिर्हंतं पुत्रादितो स्मर १८ व्याप्तलोकान्समस्तामोद्याभिभूय रि
शूरः विरोचयति शूरः सतमांसीवदिवाकरः १९ मार्काण्डेय उवाच इत्युद्विषितो राजान
यापत्मा करन्यमः चकार सबलो योगं हंतं पुत्रादितान्मुने २० ततस्तस्य समंभूयैर्विशालेन
च संगरः बभूव वदपुत्रस्य तैरशेषैर्महासुते २१

स्यात्पिरणो प्रभृतावकाः क्रियास्तोषाय भवंति किं वक्तव्यं वदभिः सह विग्रहः शूरस्य न तोषाय भवेदित्यर्थः १७ अल्लेषु उर्व
लेषु हेनरेन्द्रेभ्यो उर्वलेभ्यः अतः पुत्रस्यादितान् रिशून् हंतं त्वर १८ व्याप्तो जितो लोको ये स्तामसमस्ता विरनभिभूय परा
जित्य विरोचते स एवातिशयितः शूरः १९ उद्विषित उयोजितः २० संगरः संग्रामः २१

मा ७
दी
३५६

विशालस्यानुपजातपुद्गलवर्ताविशालेप्रधानीकृत २१ पराजितप्रायंपराजितमेव अर्थकरः कार्यकारः तदाहउपस्थितः शरणं
गतः २३ तेनराज्ञाविशालेन विमुक्तेचन्यामोचिते २४ तांमानिनीकस्यां ताभ्यांराजभ्यांतत्रोविवाहायचोदितः पितुःपुत्रःप्रा
ह २५ अग्रहणेहेतुरुत्तरार्थंपरेरितिप्रिपुमिः २६ विशालेप्रत्याह परस्मैरतिश्रममपरं अलंदितातिश्रमभिर्ननाशितानियशां

396
दिनत्रयमभ्युदयेनराज्ञासमेतदा करन्यमेनभूपानांविशालस्यानुकर्वतो २२ यदापराजि
तप्रायेतत्सर्वभूपमंडले तदाविशालोर्थकरः करन्यमभुपास्थितः २३ करन्यमोपिसप्रोत्पा
तेनराज्ञाभिश्चजितः विमुक्तेतत्रयेतत्रनिशांतांसखमावसत् २४ तांचकन्यामुपादायवि
शालेसमुपस्थिते अवीलित्याहतत्रुमोविवाहार्थंपितुःपुत्रः २५ नाहमेतांग्रहीष्यामिनचा
मोयोचितेनप परैर्यस्यानिरोक्षेमाःसंग्रामेहंपराजितः २६ अन्वस्मैसंप्रयच्छेमांमियंचामे
वृणीततम् अलंदितायशोवीर्योयःपरेनापमानितः २७ परैःपराजितोहंयकातरेयंयथा
बला किमत्रपुरुषसंमैनेतस्याममचांतरम् २८

सिवीर्याणिचयस्यपरेरहितेनापमानितोवमतः २७ योहंपरेरियमेवावलाकातराधीरायथा लिंगभेदेषुपमानोपययोरदोषः
यदाहःलिंगसंख्याविभेदेषुपमानोपमेययोःविभक्तिःपुनरेकैवेत्यादिच्छायेवतांभूपतिरन्वगच्छदित्यादिवत् मेममात्रेह
शेकालेपुरुषत्वंकिंनकिंचित् एतस्यावलायाममचावलस्यनंतरंविशोकोभेदरतिपावत् २८

३५६

पुरुषत्वस्य स्त्रीत्वस्य च विशेषदर्शयति सत्तंत्रत्वमिति मनुष्यत्वं सत्तंत्रत्वं सवशत्वं मत्तंसदावात्मादिषु बलास्त्रीपरत्वं चैव चा
त्ययौवनवार्धकेषु स्त्रियः पारतंत्र्यं पितृभर्तृपुत्रादीनाम् यत्र नरोपि परतंत्र्यः स्यात् मनुष्यता तस्य पुरुषस्य कीदृक् कीदृशी
न केनापि मंदेनाप्युपमेयेति भावः १५ अस्यामुत्तमद्यदृष्टं प्रसांभूयः कथं दर्शयितुं तदा अत्रोत्तरार्थहेतुः ३० जगती
पतिर्विशालः तेन वा ३१ रमते रतिं प्राप्नोति यस्मिंस्तस्मिन्निति सेच्छया भिमतेन यादता मानिताः मार्गयोरेतयोर्दर्शि

सत्तंत्रत्वं मनुष्यत्वं परतंत्र्या सदा बला नरोपि परतंत्र्यो यस्तस्य कीदृक् सनुष्यता १५ सोहमस्यामु
विभूयो दृष्टं दर्शयिता कथम् योहमस्याः पुरोभूयेः परैर्भूमौ विलीकृतः ३० इत्युक्तेन तनया
मुवाच जगती पतिः श्रुतं ते वचनं वत्से गदतोऽस्य महात्मनः ३१ वर्यामपतिं यत्र मनस्ते रमते
शुभे वयं वा सोऽप्रयच्छामो यस्मिंस्तस्मिन् यादताः एतयोर्द्येकमातिष्ठ मार्गयो रुचिरानने ३२
कन्यो वाच पराजितोऽयं बड्भिर्न सम्पक्तम्यगाचरन् संग्रामे तद्यशो वीर्यादिकारिणि पार्थि
व ३३ एको बहूनां पुत्राय गजानामिव कैसरी यत्संस्थितः परेशोऽयं तेनास्य प्रकटीकृतम् ३४
न केवलमयं तस्यो पुत्रे तेनैव विलाजिताः बड्शोनेन यत्नेन विक्रमोऽपि प्रकाशितः ३५

तयोः ३२ न सम्पत्तिमिति असमीचीनं सम्पत्कुर्योऽर्थधैर्यविक्रमादिनोचितमाचरन् संग्रामस्य यशो वीर्यादिकारिणोऽस्य
सभावपवर्वाणां जयस्यानित्यत्वात् ३३ एको बहूनां पुत्राय यत्संस्थितस्तेनैवास्म्यशोऽयं प्रकटीकृतमित्यन्वयः ३४
अथ दपिशोऽयं यशः प्रकाशकं दर्शयति न केवलमिति अपि शास्त्रे भिन्नक्रमः तेनापीत्यनेन योज्यम् ३५

मा ७
टी
३९०

धर्मिणो धर्म एतज्जितस्य सलज्जा निरर्थं वेत्ता शयेनाह शौर्यविक्रमेत्यादि ३९ नवा केवले रूपमात्रे ममाभिलाषो यावता शौर्या
दिकेपीताह ३० मत्कृते मदर्थं भविता भविष्यति ३९ ३९ अविसेवादि अविप्रलम्बि पावयपवित्रीकुरु ४० आत्मानि सस्मिन्

397
शौर्यविक्रमसेयुक्तमिमं सर्वमहोदितः धर्मयुद्धमधर्म एतज्जितवंतोत्रकात्रया ३९ नवा
पित्रूपमात्रे हंलोभमस्य गतापितः शौर्यविक्रमधैर्याणि हरेत्स्य मनोमम ३० तत्किमुक्ते
नवद्वन्नाया च तां मत्कृतेन पः त्वयामहानुभावो यं नामो मे भवितापतिः ३९ विशाल उवा
च राजपुत्रसताप्राहममैतच्छोभनं वचः एवं चैव तया तल्पः कुमारो नमहीतले ३९
अविसेवादि ते शौर्यमतीव च पराक्रमः पायया स्मत्कलं वीर उदितुर्मैपरिग्रहात् ४० राजपु
त्र उवाच नाहमेतां ग्रहीष्यामि न चास्यां यो वितेन प आत्मन्येव हि मे बुद्धिः स्त्रीमये मनुजे च ४१
४१ ततः करन्यमः प्राह पुत्रेयं श्रुत्वा तया विशालतनया स भूत्वा यिहार्दवती दृढं ४२ रा
जपुत्र उवाच नाताभंगः कदाचित् कृतशर्वो मया प्रभो ताता तापय मामेतद्वृत्ते किं करवाणि
ते ४३

स्त्रीमयी स्त्री प्रकृतिर्वुद्धिरस्तेव मे भार्येत्यर्थः नात्यास्त्रियं विवाहयेति भावः ४१ हार्दवती प्रेमातिशयप्रकाशदृढमविचाल
नीयं यथा स्यात् ४२ तेन वप्राज्ञाया भंगो वमानः कृतशर्वः शर्वं कदापि न कृतः एतत्कार्यं मृतमामातापयेति ४३

३९०

असंतनिश्चितमतौटुनिमये कुमार्या राजपुत्रेण निरस्ताद्या कलीकृतमानसः ४४ निवर्त्यतां प्रत्यावर्त्यतां ४५ असुमवोदितं चंद्रलो
मि अयत्तस्माद्यातिरिक्तो नममभर्ता यद्यस्य सत्रपत्न्यामप्यभिलाषो न जायते तदा तपसः सकाशादयो भर्ता न भविष्यति तपो विधा

मार्कण्डेय उवाच असंतनिश्चितमतौ तस्मिन् राजसूते सताम तासु वाच विशालोपि व्याकलीक
तमानसः ४४ निवर्त्यतां मनः पुत्रिपत्तस्माच्च प्रयोजनात् अयं वरय भर्तारं संत्यजे केन पात्मजाः
४५ कस्योवाच संवृणोम्यमुं तात मामेष यदि नेच्छति तपसो यो न मे भर्ता जन्ममस्मिन् भविष्य
ति ४६ मार्कण्डेय उवाच ततः करन्धमो राजा विशालेन समंसुदा स्थिता दिनत्रयं तत्र निजम
भ्याय यो परम् ४७ अवीक्षितो पिते नैव पित्रा नैव सनराधियैः निदर्शनैः पुराहूतैः सान्नितो भ्यागम
त्परम् ४८ सापिकम्या वने गत्वा निरुष्टा निजवान्यवैः तपस्तेपे निराहारा वैराग्ये परमाश्रिता ४९
निराहारा यदा सातमासत्रयमवस्थिता संप्राप्य परमा मार्ति कृशाथममिसंतता ५० मन्दोत्साहा
तितन्वंगी सुसुर्षरपि वालिका देहत्यागा यसाच केतदा बुद्धिर्न पात्मजा ५१

यात्रामजन्ममसुमेव भर्तारं प्राप्सामीत्यर्थः ४९ ४७ निदर्शनैर्दृष्टान्तैः पुराहूतैरिति द्रोमैः सान्नितः कृतसामः ४८ निरुष्टा संयता
परमविचार्य ४९ कृशादीनाथममिसंतता कृशात्वा त्राडीभिर्वाता ५० मन्दोत्साहा अशक्तिः मर्तमिच्छंती सुसुर्षः अतितन्वंगी तनीय

मा पु
टी

३५८

तस्मात्प्रैतिकमभ्यर्षो ५३ प्रत्यक्षमकार्यतत्त्वज्ञान ५३ चक्रवर्तिनः सार्वभौमस्य भोक्तव्यारक्षणीया ५५ तस्य वीर्याणामहं तव्यः

आत्मत्यागायतां ज्ञात्वा कृतबुद्धिं स गच्छतः समेत्य प्रेषयामासुर्देवदूतं तदेतिकम् ५२ समु
पेत्य सतो प्राददूतो हं पार्थिव आत्मजे प्रेषितसिद्धौ सुभ्यं यत्कार्यं तन्निशामय ५३ न भवत्या
परित्याज्यं शरीरमति दुर्लभम् तं भविष्यसि कल्याणि जननी चक्रवर्तिनः ५४ पुत्रेण च महो
भागे भोक्तव्या निहता रिणा अव्याहतात्तेन चिरं समद्वीपवती महो ५५ हंतव्यस्तेन तरुजि
देवानां परमोरिषुः श्रयः शंकुस्तथा क्रूरो धर्मस्याप्यास्तथा प्रजाः ५६ प्रपालनीयमाविलं चा
तुर्वर्णं स्वधर्मतः हंतव्यादस्य वोस्तेच्छाये चामेडुष्टचेष्टिताः ५७ यष्टव्यं विविधैर्यज्ञैः समासु
वदक्षिणैः वाजिमेधादिभिर्भद्रैश्च सदस्यैश्च संख्यया ५८ मार्कण्डेय उवाच तं दृष्ट्वा सा
तरितस्यं दिव्यस्य गजलेपनम् देवदूतमुवाचे देवराज पुत्री ततो मउ ५९ स संतप्तमागतः स
र्गाद्वदूतो न संशयः किं त्वभर्त्रा विना पुत्रः सकथं मे भविष्यति ६०

ति तेनभवत्तुत्रेण ५९ दुष्टचेष्टिताश्चथर्मकर्तारः ५० समाप्तासम्प्रदायावरादक्षिणायत्तेष्वयत्तेषु ५१ मृडमंदकोमलंवा ५२ ९०

३५८

३५
मृते विना सन्निधौ सन्निधाने ८१ ८२ अथर्मत आत्मचातेन ८३ काननेवने पोषय आप्याय स्वसाधुसमीचीनं ८४ अगच्छ
त अगच्छत ८५ आदितः शतादधिकं शतारिंशत्तमोऽध्यायः पुण्येह निपर्वदिने समाह्वय समाकार्य १ केच्छार्थिनां वि

अवीक्षित मृते भर्ता मम नामो भ्रजन्मनि भवितेति प्रतिसातं मे ये तत्सन्निधौ पितुः ८१ सचनेच्छ
ति मां प्रोक्तो ममिवाजन केन च कथमेनाय सम्पत्ता चितं च तया मया ८२ देवदत्त उवाच किम
नेन महाभागे वद नो केन ते सतः समुत्पत्तिमाप्ता दीप्तात्मानमथर्मतः ८३ अत्रैव काननेति
श्रुतं तुं स्त्रीणां च पोषय तपः प्रभावादेतत्ते सर्वसाधु भविष्यति ८४ इत्युक्त्वा देवदत्तो सोऽयथागत
मगच्छत चकाराः तुदिने सभूः साप्यात्मतनुपोषणम् ८५ इति मार्कण्डेय पुराणे वंशानुकीर्तने
वीक्षितचरिते राजकन्यातपोनाम षड्विंशतितमोऽध्यायः १४ मार्कण्डेय उवाच अथ सा वीक्षितो
माता वीरगवीरप्रजावती पुण्येह नि समाह्वय प्राह पुत्रमवीक्षितम् १ पुत्राहमभवत्सा तातवपि
शमहात्मना उपवासं करिष्यामि दुष्करोयं किमिच्छुकः २ सचायतस्तव पितृस्त्वया साधो म
यापि च प्रतिसाते तया पुत्रतस्तत्र यताम्पदम् ३

यतश्चित्तोद्दोषते स किमिच्छुको नामोपवासः १ आयतो धीनः तत्र किमिच्छुके यतामियते ३

मा ७
टी
३५५

तेन भवमिवातस्यानुतादयस्यार्थमिति पादत्रयं पितृवीरचंद्रस्य कार्यमस्य च ४ समरायतः किमिच्छको यद्यपि क्लेशेन वित्तव
यादिना महतायासेन च साध्यस्तथापि श्रेयो भविष्यति वलपराक्रमो विद्येते यस्य तत्सम्पदिरनुत्तरपाकश्चिदिति प्रमेयमया साध्यः
५ अत्र दुःसाध्यो किमिच्छके आवाप्ते अवाप्त्या मिमन्तमभिमतं ६ प्रयुज्यसे योजयसि कोधिकारो वममनिष्यते यत्नमया स

इयस्यार्थं महाकोषात्तव दास्याम्यहे पितुः यनेते पितरा यत्नमनुत्तातास्मितेन च ४ क्लेशसा
ध्यो महारायतः स हि श्रेयो भविष्यति साध्यो भवेद्दायदिते काश्चिद्वलपराक्रमिन् सते साध्यो ह्य
मया वाडः स्वसाध्यो भविष्यति ५ तत्प्रतिज्ञां कुरुष्वे यदि प्रज्ञां चैव मे तदेतदहमावाप्ते क
यातां यत्नतंतव ६ अवीक्षित उवाच वित्तं मे पितरा यत्नं मामसितं प्रयुज्यसे यत्नच्छरीरनि
ष्ठाद्यंत करिष्ये तयोदितं ७ किमिच्छकं व्रतं मातर्निश्चिंता भवनिर्हृया रासा पित्राभ्यनुत्ताते
यदिवित्तेश्वरेण मे ८ मार्कण्डेय उवाच ततः साराजमहिषी तद्भुतं समुपोषिता यथोक्ता सा
करोत्स राजा राजस्य संयता ९ निधीनामप्यशेषाणां निधिपालगतास्य च लक्ष्म्या अपर
या भक्त्या यत्नवाक्ता यमानसा १०

शरीरेण निष्ठाद्यंत साध्यं उदितमुक्तम् ७ निर्व्याभीष्टमाग्रचला वा वित्तेश्वरेण यत्नस्वामिना ८ राजराजस्यैव अवतास संयता
उपरता ९ निधीनां महापद्मादीनां नवानां १० ॥

३५५

विविक्तेरहसिगृहे स्थित नीतिशास्त्रे विशारदैः कुशलेः किमिच्छुः कच्छन्ते न वासुं विवाहयेत् सत्रवेशारदी नीतिर्मन्त्रिणमिति
संस्मृतम् ११ शासनो रत्नतपसापयतः त्यक्तो वंशहेतुर्दाराणां परिग्रहो येन १२ निष्ठा मंतं श्रीणां पदं यास्यति तद्दृशंगमि
ष्यतीत्यर्थः १३ न च वंशक्षयपवयावतादात्र भावातिव्रथं पिण्डोदकक्रियास्तान्क्षयश्च महाद्विगुणो विनाशः किंतु का

विविक्तेरहस्यो यमथ राजा कस्य मः आसीन उक्तेः सचिवैर्नीतिशास्त्रविशारदैः ११ सचिवा
रुचुः राजन्वयः परिणतं तवैतच्छासतो महीम् एकस्तेतनयो वीक्षित्वा क्रुद्धारपरिग्रहः १२ अ
पुत्रः सचिने निष्ठां यदा भूपगमिष्यति तदारिपक्षे शिवी निश्चितं तव यास्यति १३ वंशक्षयस्ते
भविता पितृपिण्डोदकक्षयः एतन्महते विरवं क्रियात्मा भविष्यति १४ तस्मात्कुरुतथा भूप
यथा तेतनयः पुनः करोति सततं बुद्धिं पितृणां उपकारिणीम् १५ मार्कण्डेय उवाच एतस्मि
न्तरे शब्दं श्राव्य समहीयतिः पुरोहितस्त्ववीराया गदतोद्यर्थिनं प्रति १६

तिहानिरपि भविष्यतीत्याह एतन्महलोकेषु विचालं विरुडं रवं कुत्सेत्यर्थः नरकमित्येपापमित्यपरे निरयमित्येके क्रियायाः
कर्मणो हान्या विनाशेन १४ पितृणां उपकारिणीं पिण्डदानादिना प्यायिनी १५ एतस्मिन्समवीराया राजमहिष्याः सम्बन्धी
पुरोहितस्तस्मै शब्दं श्राव्य कारणं अर्थिनं याचकं प्रतिप्रयुक्तम् १६

मा ७
टी
४००

किमिच्छकशब्दं दर्शयति करुति ७ पुरोहितस्य दंपौ पुरोहितं १८ १९ तदा मातरसंवादे २० सुते निर्गतं समुत्पन्नं अग्रे आगतं २१ २२

कः किमिच्छति इः साधं कस्य किं साधनामिति कान्यमस्य महिषी किमिच्छकमुपोषि
ता १० राजपुत्रोपवीदितश्रुत्वा पौरोहितं वचः प्रत्यवाचार्यिनः सर्वात्राजद्वारा सुपागता
न १८ मया साधं शरीरेण यस्य किंचिद्भूवीतसः सममाता महाभागा किमिच्छकमुपोषि
ता १९ शृण्वन्तु मे र्थिनः सर्वे प्रतिज्ञातं मया तदा किमिच्छय ददाम्येष कियमाणो किमि
च्छके २० मार्कंडेय उवाच ततो राजानि शम्भो तद्वाक्यं प्रब्रूयात् सुतम् समुत्पत्त्या ब्रवीत्सु
ब्रह्मरमणी प्रयच्छ मे २१ अवीदि उवाच दातव्यं यन्मया तात भवते तद्भूवी हि माम् कर्तुं
यं दुष्करं वा ते साधं दुःसाध्यमेव वा २२ राजोवाच यदि सत्यं प्रतिज्ञास्यं ददासि च किमिच्छ
कं पौत्रस्य दर्शय मुनिं ममोत्संगगतं सततं २३ अवीदि उवाच अहं न वै कतनयो ब्रह्मच
र्यं च मे नृप न मे पुत्रोस्ति पौत्रस्य दर्शयामि कथं मुखम् २४

पौत्रस्य भवत्यत्र स उत्संगे अंके गतं स्थितं तत्र यदि तं ददासि २५ ब्रह्मचर्यं स्त्रीसंगत्यागः २६

४००

पापायनरकहेनवे पापवदमात्मानेमोचयपितृणीसमाभिदेनुप्रोत्सादनातनिर्मुक्तिसम्पादय ॥ अस्मात्प्रोत्सादनादप्यतिरि
 क्तैविषमपितृदातयापातयेचेनदपिपितामीम्यदप्यकार्येचेकर्तव्येतदपिविधायेत्यमुंसां समादिशप्राज्ञापययतोमयावेग
 म्पेणवेत्सेनमयास्त्रीसंभोगस्यक्तेनतसादसेन तत्रयास्तनग्रहभंगनकुर्वेत्पर्यः ॥ ननुतवदागपरिश्रदेहेवाकमारमेवेम
 शयेनपुद्गपरजयेदोषाभावमसकृत्कमाह वद्भिर्भित्तियथाचहृतांजयेनवमानोक्तर्षःस्यातथापराजयोपिवद्भिर्भुषमा

राजोवाच पापायव्रस्रवयेतेयदिदेभार्थतेनया तस्मात्संमोचयात्मानेममयोत्वेचदर्शय ॥
 प्रवीतिउवाच विषमस्मात्तदा राजयदन्यतस्मादिश वैराग्येणमयामक्तःस्त्रीसंभोगस्त
 यास्तमः ॥ राजोवाच वद्भिर्भुषमानानांरुष्टोवैवैरिणाजयः तत्रापियदिवैराग्यमुपै
 षितदुपैषितः ॥ किंवानोवद्भनोक्तेनव्रस्रवयेपरित्यज मातस्त्वमिच्छयावक्रंयौतस्य
 ममदर्शय ॥ मार्कण्डेयउवाच यदासवद्भिस्तेनप्रोक्तःपुत्रेणपार्थिवः नात्यत्यार्थय
 तेकिञ्चित्तदाप्रोव्रवीदिदं ॥ ॥

नस्यसात्त्वमेवतत्रापियदिवैराग्यमुपैषितत्रदापेरितोमूर्खस्त्वमित्यर्थःतयस्यानित्यत्ववत्पराजयोप्यनित्यत्वेतिभावः ॥ अत्र
 वैमैर्वाक्यैःतथाप्रतिज्ञातमेवप्रणीयमित्याह किंवार्तिउक्तेनकिंनकिमपितमकस्मादेवप्रतिज्ञाकारितोसिमयेत्यर्थःतदाह
 मातुरिति ममपितृ ॥ वद्भिःसंवादनीयेःप्रतिज्ञाश्रकैःकार्यैःप्रसत्याधिताद्यातिरिक्तं ॥

मा ७
टी
५०१

संकटे प्रतिदुःखं स्त्रीपौत्रहत्यापतिताशनेः प्रतोनिर्लेजः १० तत्र हेतुं वदन्तु करतुमाह सियति समस्तं प्रत्यक्षं विजितो रिपुभिः परा
जितः पतितो नृद्धितः सियो भर्ता कथं भविष्यामि ११ आत्मकथयसि भुजतो निजशासनं प्रतिहो मया पातनामि तथैः निजेशा

दद्या किमिच्छकेन भेषामो हेतात संकटे तत्करिष्यामि तिलजो भूयोदारपरिवृद्धम् १० सि
यः समस्तं विजितः पतितो यरणीतले स्त्रीपतिर्भविता भूयस्तानैतदतिशकरे ११ तथापि
किं करोम्येष सत्यपाशवशगतः करिष्यामि यथा त्वत्तु भुजतो निजशासनम् १२ इति मा
करो यपुगणो वीक्षितचरिते पतिताताम समविंशतितमोऽप्यायः १५ मार्कण्डेय उवाच
कदा विशजपुगो सौम्यगामवरहने मृगान्विधत्तगहं अशाहेलादींश्च देहिनाः १६ अथाव
सहसा शहं शाहिशाहीतियोषितः विजोशोमाः सवङ्गशोभयगङ्गदुसुचकैः २ माधेर्माधैरि
तिवदन्नाजपुत्रः सवेगितः वोदयामास तत्र गेयतः शहस्लतोगतः ३

सनमहं प्रतिपालयाम्यर्थः १३ आदिन एकचत्वारिंशदधिकः शततमोऽप्यायः विष्णुं स्तापयन् नृपं देहिनां देहाशुतोत्तरत्तके सया
हीन् १४ चकैर्विकोशोत्तरुदेमाः भयेन गङ्गदेसविकारैः २ वेगितस्त्वरितः यतो यस्यादिशः शहृषीत्तनस्त्वगतः ३

५०१

दनुप्रवेणानवेनदृक्कोशाख्येन ५ अतार्योर्जनोदानवःधीमतोनुद्यातिशयादिप्रकृत्य ५ पुद्गेपुरःस्यात्तंनसमर्थानशक्ता
नस्यमहावीरस्य ६ शरासनीधनुष्यान् अत्रवनेममभार्याका ८ काननौकसोवननिवासिनो आगतःशमपवाहंवेत्यामिपरीत

ततश्चापिबुकोशकन्यकारिजनेवने गृहीतादनुप्रवेणदृक्कोशेनमालिनी ५ करन्यम
सतस्याहंभार्यावासिमवीलितः दूरतयायोविपिनेष्टविशस्यधीमतः यस्यसर्वमहीपाल
स्तयागन्धर्वगुप्तकाः नसमर्थाःपुरःस्यात्तस्यभार्याहतास्यदन् ६ यस्यसमोविवकोथःशक्ये
वपराक्रमःकरन्यमसतस्येषातस्यभार्याहतास्यदे ७ मार्कण्डेयः १५५ कर्णमहीपालतनयःस
शरासनी चिन्तयामासकिमिदंममभार्याकावने ८ मायेयेरत्तसोवनंउष्टानोकाननौकसो
अथवागतपवाहंसर्ववत्यामिकारणं ९ मार्कण्डेयः १५५ वरितःसततो गत्वाददर्शातिमनोरमा
काननेकन्यकासर्कोसर्वालंकारभूषितो १० गृहीतादनुप्रवेणदृक्कोशेनदार्णिमा शदिशाही
तिकरुणविकोशोतीपुनःपुनः माभेरितिसतामादततोसीतिचतेवदन् शरासनीमामहीउष्टः
कोभूयेत्रकरन्यमे यस्यप्रजापावनताधुविसर्वमहीलितः ॥ १२ ॥

यिष्मामि कारणंभार्याया अत्रवर्तमानत्वेहेतुं ६ अतिमनोरमाअनिशयेनमतोद्गा ६ दार्णिमादंशुथप्रकृतेन ॥ तंरानवेशमति

मा ७
री
ध २

॥ असकृन्नुहृष्टीरितुवाच ॥ सनाथापिसमर्तकापिप्रनाथेव ॥ विमरुषेर्विचारयामासनयापोषितोदिनेकथिते ॥ अथवे
तिपसोतरेअलेमेतेनविचारेणस्वयमेवेतत्तानपुदवीमागमिष्यत्यपतेनामेवास्मान्मोचयामि तदेतः यस्मात्तत्रियैःशसंथा
यतेअर्तानां३ः गेवतानांरस्ताहेतोः ॥ अथयेतस्याप्रसंत्तागेनभविष्यसिमांष्यसीत्यर्थः ॥ तांकन्यकांविहायतत्का

ततस्तमागतं दृष्ट्वा गृहीतवरकामुकं मोक्षदीप्तादतत्वेगीहृतास्पृतेनवासकृत ॥ राजः
करन्यमस्याहेस्त्वयाभार्याप्यवीक्षितः हृतास्पृतेनइष्टेनसनाथानाथवदने ॥ मार्कंडेयउ-
ततोविमरुषेवाकामवीक्षितस्तयोदिने कथमेपादिमेभार्यास्तुषातातस्यवाक्ये ॥ अथ
वामोचयाम्यनोतवीवेत्स्यामितत्वनः क्षत्रियैर्यायेतेशसंमार्तानांशरणकारणतः ॥ ततः
होववीहीरोदानवेतंसर्म्मर्ति जीवन्नृद्धविमुच्येनाममथानभविष्यसि ॥ ततःसतोविहायोचै
दण्डमुत्तिष्ठानवः तमभ्यधावत्सोप्येनशरवैरैवाकिरत ॥ सर्वार्यमाणोवाणोचैदानवानि
महान्वितः राजपुत्रायवित्तेपदण्डंशेरुशताहतम् ॥ ॥

उत्तिष्ठउयम् सोवीक्षित ॥ वार्यमाणग्राह्याघमानःवाणानामोचैःप्रवादैः प्रतिशयेनमदेनगर्वेणान्वितः वित्तेपम
महारशंकुमोक्षीक्षणीलानांशतैराहतमाचितेकालितम् ॥ ॥

ध २

आसनमभ्यर्णवर्तिने सदानवः आनौ पुद्गे ॥ ततस्तस्यावोक्षितस्य शरणो वर्षाणि सृजतः वस्यर्थे नमिनः कार्मुकं कार्मुकान्
पंचम्यर्थे द्वितीया उज्जितैर्विरष्टैः ॥ मोक्षानिष्कलावेचितान्यतो गमनात्कलितालाववात्सौष्टवान् ॥ लीलया नायासेन ॥

तमापतेतं विच्छेदशरैर्भूषसतस्ततः सोप्यासनं गृहीतोच्चैर्दुममाजौ व्यवस्थितः ॥ सृजतः
शरवर्षाणि तं विसेपततो दुमं सवनेतिलशम्भके भट्टैः कार्मुकमुज्जितैः ॥ ततश्चिह्नो यस्य
शिलो राजपुत्राय दानवः सायि मोक्षाय पातो र्यां वञ्चितो तेन लाचवान् राजपुत्राय कृपितो
यद्यचित्तेय दानवः तत्र विच्छेदवाणौ चैर्भूभृत्सवः सती सया ततो विच्छिन्नदण्डो सौ विच्छि
न्नसकलाश्रयः मुष्टिमुग्रस्य सकोपो राजपुत्रमथावत ॥ तस्यापतत पदासौ करन्यमसतः
शिरः छिन्नावेत सपत्न्ये राणातया मासवैभुवि ॥ तस्मिन्निदने देवैर्दानवेऽष्टवेष्टिते कर
न्यमसतः सर्वैः साधुसाधितिभाषितः ॥ वरेहृणी सेतितदा देवैरुक्ता ह्यपात्मनः वरेपुत्रे म
हावीर्यपितः प्रियविकीर्षया ॥

अथावतप्रथावत ॥ वेतसपत्न्यवत्येपत्तौ यस्य तेन तदा कोरेण वाणेन ॥ देवैः साधुसाधितिभाषितः सभानितस
र्थः ॥ पितः प्रियं पौत्रदर्शनाभिलाषं कर्तुं संपादयितुमिच्छयान्तसेद्धया ॥ ॥

मापु
दी
ध-३

१८ मेमया ॥ यावतावधारोमत्कृतेमदर्थं सतेनरस्यस्यसंगमः १. प्रपास्यत्कृतशोसानोर्जनानोसेवेधिप्रत्यनार्याः
परिश्रदे ३॥ ११ समानोजन्मादीनांहीयानोपणामकप्रज्ञाकरः ११ उवाचउक्ताइदेकिंनभवतिवदेवानोप्रसादोममाकस्मादे

देवाऊचुः भविष्यतिरितेपुत्रश्चक्रवर्तीमहाबलः प्रसामेवदिकन्यायोमोतिनापोतयानय १८
एनपुत्रः पित्रादेसत्यपाशेनवदृष्ट्वाप्यदेसते एजभिर्निर्जितेनातोमकोमेदारसेप्रदः १९
सावमेयावतासत्ताविशालनृपते। सता तयावमत्कृतेत्यक्तोमामतेनरसंगमः १. तत्कथं
नामयास्यायविशालतनयामहं नृशोसानोकरिष्यामिप्रत्यनारीपीरिश्रदे १॥ देवाऊचुः ३यमे
वदिनेभार्यास्यायनेयातयासदा विशालससतासुभुक्ततेयाश्रितातपः ११ प्रसामुत्पस्यते
वीरः सज्जदीपपशासकः यष्टायत्तसहस्राणांचक्रवर्तीसतस्त्व माकरोयउ. १२ उवाचयप्रदे
वाः करत्यमसतेहिज सोषारतोतरायत्नीकथ्यतांभीरुकिन्निदे सावासैकथयामासत्यक्ता
हंभवतायदा मत्कृत्युजनाशेनिर्वेदात्समुपागता तत्राहतेपसावीरहीणाप्रायेकलेवरम्
त्यक्तकामासमभ्येत्यदेवहतेनवारिता ३९

वसंजातोदानलोमयारतोयेचकः १५ हीणाप्रायेमर्तेयवस्थितंकलेवरंदेहे १९ ॥

ध-३

श्रीणपिष्पतिर्पयिष्पति १० तपसंगमार्थमनोरथोयस्याः १८ परशरनिशोदिवसे गंगायाद्देसरः विकृष्टाक्रुष्टाहदेगना
गेनसर्पेणकेनचिदज्ञानेन १९ रसातलेपाताले पुरःपुरतः ५० समभ्येत्यसम्यक्तेषुवमेत ५१ उषेतानोयानानोवंधावोमुखः

५२

भविष्यतिवपुत्रस्तेवक्रवर्तोमहावलः श्रीणपिष्पतियोदेवानसुराश्चरनिष्पति १० इतिदेवा
ज्ञयातेनदेवहतेनवारिता नसन्त्यक्रवतीदेहंतत्संगममनोरथा १८ परश्वमहाभागस्व
तंगंगाद्देगता अवतीर्णाविकृष्टास्मिहृदनागेनकेनचित् १९ तमोरसातलेनीतातेनत
वमेपुरः नागाः सहस्रशस्तस्युर्नागपत्नः क्रमास्काः ५० तद्वृत्तमसमभ्येत्यसमभ्येत्य
यंस्तथा यथाचिरेसविनयेनागामंगतास्तथा ५१ प्रसादंकरुसर्वेषांनमस्माकंसतस्तथा
अपराधमुषेतानोसन्निवार्योवयोन्मुखः ५२ अपराधंकरिष्यंतितत्सव्यानिलाशिनाः
तन्निमित्तेनिवार्योसोप्रसादः कियतामिति तथेतिवमयाशोक्तेदिद्योः पातालभूषणोः भूषिता
हंतथापुष्पैर्गन्धवासोभिरुन्नमैः समानोतातथा लोकमिमेतेनानिलाशिना पुरायथाकांतिम
तीश्वरवदपशालिनी ५५

अनिलाशनावन्द्यपूकाः तेषोनागानोनिमित्ते ५१ पातालाद्देवैर्भूषणैः उन्नमैर्दिद्यैः ५५ ५५

मा ७
ही
ध. ५

इहवने ५२ वज्रमानेन शयंसाह प्रष्ठाकंवाहोर्वैलेनोजसा प्रतील्यप्रतिपृहण तया समस्तस्योपरोशजप्रोनासि ५०
हिचत्तारिंशदधिकः शततमोप्यायः किमिच्छकस्यप्रतिज्ञातेसमये । सानुरागंयेमातिशयपुक्तं मनोयस्य प्रत्यञ्जनस्यात्र
स्माद्देशेघोतनापोक्तंविशेषगोप्यताभोगायपातोतत्कृते प्रवीतितायेचकारोवभुत्तागसमुच्चयार्थः २ तदेवकृत

इहयवतींष्टशसर्वीलेकारभूषितां जग्राहहृदकेशोयेहर्तकामः सउर्मतिः प्रष्ठाहव
लेनादेराजपुत्रविमोदिता तत्प्रसीदमहावाहोमोप्रतील्यतयासमः भूतोकेराजप्रोना
स्तिसतेववीमदे ५० इतिमार्कण्डेयपुराणेवीक्षितचरितेराजपुत्रीसमागमोनामाष्टाविंश
तितमोप्यायः ५१ मार्कण्डेयउः इतितस्यावचः क्रत्वास्मृत्वापितवचः शुभं किमिच्छकप्रति
ज्ञातेयउक्तेनभूभृता । प्रसुवाचसतोक्तमामवीक्षितपतेः सतः सानुरागसनाः कर्मोत्तम
भोगावतत्कृते २ यदाहंयत्कवोस्तनीनामरातिपरानितः विजितशत्रुसंशानातेमयायकरो
मिकिम ३ ॥

ज्ञतयादैवेनाशकृतेनेवप्रतिपादयति यदाह मिति यथाशत्रुभिस्तत्कालेपरानितस्त्वमयात्पत्तातयापायितोशत्रुदानव
हृदकेशपराजितमयाशमास्यधर्मस्याविवास्ततामिरमतिज्ञाहृणायचयातयेदैवेनचरितेतासाहकरोमिकिमिति ३ ॥

राजपुत्रीविशामिलायितमप्रियतमस्यलाभादलमनयाचिंतयास्वाभिमतमेवपुण्यावश्यायेनाह ममपाणिमिति गुणावा
ननुरूपसंगमलाभाङ्गुणातिशयप्रकोभवेत् ५ राजपुत्रश्चतदेवाभ्युपगच्छति पदेभवतिविति विधिदेवंपरस्परमत्तानयोरमति
र्जनेवनदैववदितमेवसंगमोदेवाभिस्तानमिमाह प्रत्ययेति प्रत्ययेतिविलक्षणोदेशकालादौ समागतौमिलितौ ५ तन

कन्योवाच ममपाणिंशृङ्गागानेरमस्मीयेयकानने सकामायाःसकामेनसंगमोगुणावान्भवे
त् ५ राजपुत्रउवाच पदेभवत्तभेदेनेविधिरेवावकारणं प्रत्ययाकथमन्यत्रनमदेवसमाग
तः ५ मार्कण्डेयउ. एतस्मिन्नेतरेषामोगान्धर्वस्तनयोमुने वरासरोभिःसहितोगन्धर्वैरपरैर्हृतः ८
गन्धर्वउ. राजपुत्रस्तनेयेमेभामिनीनाममानिनी अभिशापादगस्तस्यविशालतनयाभवत्
बालभावेनसोगस्तःकोपितःक्रोधमानया तनस्तेनतदाशमायाचुषीतभविष्यसि ८ प्रसादितः
सचास्माभिर्बालेयमविवेकिनी तवापराधादिप्रपेप्रसादःकियतामिति प्रसायमानःसोस्माभिरि
दमाहमहामुनिः बालेतिमत्ताशापोत्पादतोस्यानामयेवतत् ॥

योनामगन्धर्वः एतस्मिन्नेतरेसमयेराजपुत्रयोःसमागमरूपे ८ अभिशापादभ्याकोशान् ९ शमायाकृष्टा ८ अविवेकिनीमूर्ति
प्रपराधाह गंतोः ५ तत्सशापोत्पापिनामया असतो न भवेदित्यर्थः पवकोशनस्यभावाद्यः १०

मागु
टी
४०५

॥ १२ तस्याभाविताः संधिगर्भः ॥ सस्रवत्तपुः सस्रवः दधपुः ॥ समेषुषः मिलितस्य मंगलवाक्यानां वाङ्मते विशेषेण हासकारणमा
ह समस्तायावसथायाश्चाण्यकर्तृचक्रवर्तीमरुत्तस्य कारणभूतया अत्रैविवर्णनिमित्ततया प्रादुर्भावहेतुभूतया ॥ १६

इति शापादगमस्य विशालभवने शुभा जाते ये मन्त्रतासम्भूर्भाविनीनामनामतः ॥ तदस्यादे
कृते ग्रामो गृहोणामात्मान्मजो ममात्मजो संतस्तत्र चक्रवर्ती भविष्यति ॥ मार्कण्डेय उवाच तथेत्
कृतितस्याश्च सपाणिपाथिवात्मजः जगद्दिविधिवद्दोमे चक्रेतत्र चतस्रुः ॥ प्रजगद्देवगन्धर्वा
नन्दतश्चाश्चर्यगणाः पुष्पाणि सस्रज्जमेवादेव वायानि सस्रुः ॥ विवादे गजपुत्रस्य तया तत्र स
मेषुषः समस्तवसथायाश्चाण्यकर्तृकारणभूतया ॥ ततो गन्धर्वलोकं ते सह तेन महात्मना निःशे
षेण ययुः सा च सवराजसुतो मुने ॥ भाविन्यामुमुदे सार्थमवीति प्रपन्नः सावतेन समन्तत्र भो
गसेपत्समन्विता ॥ कदाचिदतिरम्ये सौ नगरोपवने तथा विहीरति समन्ततया कदाचिदुपपर्व
ते ॥ कदाचित्कालिनेन यादं ससारसशोभिते कदाचिद्वनस्यातः प्रासादेवातिशोभिते ॥

उपपर्वते शीतार्थनिमित्तेन ॥ १२ भवनस्यान्तरित्यंतःपुरे समन्ततया देभवनस्यान्तेऽर्धैः कृते सन्निवेशे ॥ ॥

विहारदेशेषु कीर्तयेत् ॥ उपजङ्गराजः ॥ रमतोरममासास्य इर्लभेनरदेहिनां उष्णपि ॥ कार्यभूयर्मणालनन
दृष्टवथादिश्यं अवेक्षतामवेक्षमाणानां ॥ १५ ॥ जातस्य बालकस्य जातकर्म करोत् मुनिस्तस्य सुरुः स्मृतश्चित्तस्त

विहारदेशेषु मणीषेषु र्निशे सरे मे सहितस्तथा साचनेन महात्मना ॥ भव्यावुले
पने वसुसकानादिकमुन्नमे उपजङ्गस्तपोस्तत्र मुनिगन्धर्वकिन्नराः ॥ तथा चरमतस्त
सभा विन्यातत्र इर्लभे गन्धर्वलोके वीरस्य पुत्रं सासु पुत्रेषु भा ॥ तस्मिज्जाते महावीर्ये ग
न्धर्वाणां महोत्सवः वभवमनुजयात्रे तेन कार्यमवेक्षताम् ॥ ननुः केचित्तर्प्येवाये मरुदंग
पट्टानकान् प्रवादयन्त्येवाये वेणवीणादिकोत्तया ॥ नन्तश्च तया तत्र वद्वोऽक्षरसो
गाणाः प्रवृष्टिमुवा नेवाजगर्जन्मरुतिः सनाः तथा कोलाहलेन स्मितवर्तमाने यतसुरुः
सनयेन स्मृतो जातजातकर्म करोन्मुनिः देवाः समाययुः सर्वे तथा देवर्षयो मलाः पाताला
मन्त्रगेन्द्राश्च शेषवासकिन्नकाः ॥ तथा देवा सराणां वेषप्रधाना हि जोत्रम यत्तारणां सुसका
नोचवायवश्च तथा सिलाः ॥
कर्मार्थे ॥ समाययुः समागताः प्रमत्ता प्रनवाः ॥ एकोनपञ्चाशद्व्युगणाः ॥

प्राकृतं सर्वतः संपूर्णं ॥ स्वस्मयनमाशीदेवादीनां स्तुतिपूर्वकं १० तदाह चक्रवर्तीति ईशित्वं चरन्ते प्रशेषायाः समग्रायाः
दीर्घा पुर्णवेत्यर्थः ११ प्ररीणां विनाशने वीर्यं कर्तुं १२ पूर्वः पूर्वदिक्तेभवः रजोरेणं यो वा पुर्णवति गच्छन्नुपादनेन पृष्ट
नीत्यर्थः विमलेः सुहः प्रदीपः सौण्यविहीनः सौण्यकार्प्यं प्रवैषम्याय विष्णुभावाय १३ तेन वेद्यस्यामो रितनमाशेषो

नदागतैरशेषां देवदानवपन्नैः मुनिप्राकृतमभूद्भयवर्णो महापुं ॥ ततः सतस्रु
कृतानां तत्कर्मादिकीं क्रियां चक्रे स्वस्मयनेन तस्य बालस्य स्तुतिपूर्वकं १० चक्रवर्ती महावीर्यो म
हाबाहुर्महाबलः महातेजः कालमीशित्वमशेषायः क्षितेः कुरु ११ ईशेशक्रादयः सर्वलोकपाला
स्तथर्षयः स्वस्ति कर्तुं तत्ते वीर्यं वारि विनाशनं १२ मरुत्तवशिवायास्तुतिपूर्वो नयोरजः
मरुत्ते विमलोत्तीर्णो वैषम्यायास्तदाक्षिणः १३ पश्चिमस्ते मरुद्दीर्घमुत्तमं तेन यच्च न वत्तं यच्च
तद्योत्कृष्टं मरुत्ते वनयोत्तरः १४ इति स्वस्मयनस्यांते वायुवावाशरीरिणी मरुत्तवेति वदुःशोय
दिदं गुरुवतीत् १५ मरुत्त इति तेनायं भुवि स्थातो भविष्यति भुवि वास्य मदीया लायास्यं मात्ताव
शायनः १६ ॥

संस्तुतवार्थत्वात् वकारावन्तानां दिगादीनां स मुच्यार्थो १५ मरुत्तवेत्याकाशवाक्ययस्यात् १६ मरुत्तवतो रत्ताकरे वि
द्यते यस्य च मरुत्त इति तः प्रत्ययः यतो यस्यात् प्राप्ताया वशायास्येति प्रुयास्येति १७ ॥

तस्मात् पञ्चमरुतो वीरः सर्वेषां शतो मूर्धनि स्थास्यतीत्यन्वयः आरुम्पवशो कृतमभोऽस्य निपातपिप्यतोऽर्थः अवारितः केनापि न
नितः १० प्रधानः सार्वभौमः समाह्वयजिनोऽया यजूक्तानो यजमानानो राजसु मध्यात् शौर्यवीर्येण हेतुना साधिकं भविष्यति म

पञ्च सर्वतितोऽशानो वीरः स्थास्यति मूर्धनि चरुवर्तो महावीर्यः सप्तद्वीपवर्तो मही आरुम्प
धिर्वीरान्नानयेभोऽस्य मवारितः प्रधानः ह्ययि वीनो भविष्यत्येव यजिनो आधिकं वीर्यशौर्ये
ण भविष्यत्यस्य राजसु १८ मार्कण्डेय उ० इत्याकर्ण्य ववः सर्वे केनाप्युक्तं दिवौकसां ततश्च
प्रगन्धर्वाद्याः स्यमाता तथापि ता १९ इति श्रीमार्कण्डेयपुराणे वेशानुचरिते महज्जन्मना
मैकोनविंशतितमोऽध्यायः १५१ मार्कण्डेय उ० ततः सराजपुत्रस्तमादाय दयिते सतम् प
मोवानुगतो विप्रश्च वैराग्ययौ पुरम् । सपितृर्भवने शय्यववन्दे पितरादरात् वरणौ साच
तन्नेगीद्रीमती नृपतेः सता २ तदा दराजपुत्रोऽसौ शृङ्गीनावालकं सते यमासनगते भूपे रा
जो मध्ये करभ्यमम् ३ ॥

राजीयो महाशूरश्च भविष्यतीत्यर्थः १८ दिवौकसां मध्यात् केनाप्युक्तं हे विप्र विशाग्रं धर्वा अतिदृढैकवशवो वा १९ आ
दिनः शतादधिकं विचरितारि शतमोऽध्यायः दयिते नन्दनं प्रियतमम् । पितृर्भवने शय्यपितृशरणौ ववन्दे द्रीमती लजावती नृपतेर्व

शतम् २ यमासनगते साचोऽस्मिन् २

मा ७
टी
५००

तभ्यं तदर्थं ५ तत्सु रजत्मादिकं ५ अनन्तसैः यो रजत्मा प्रमोदोत्पन्नैर्वा यैर्वा विलेकलैर्वा सिरो यस्य ५ संमानयामास प्रजयां वकार
तत्सु ज्ञाता रात्मा यमा विस्मृता मन्त्रानि प्रयोजनानि कार्याणि यस्य ५ संततिः संतानः नाशस्य सामिनः ८ वरे प्रंगेने वतरे ता।

सुखे पौत्रस्य पश्येत्तत्संगस्य स्य यन्मया किमिच्छके प्रतिज्ञाते तभ्यं मातः कृते पुरा ५ रसक्ता
पितरुत्संगेने कृत्वा तनयं ततः यथा व्रतमशेषं सकथयामास तस्य ततः ५ संपरिस्रज्यते पौत्र
मानदासा विलेकलाः सभाषोस्मीत्यात्मानं प्रशशंस पुनः पुनः ५ ततः सोर्वादिना सम्यगात्थर्वा
त्सु पागतान् संमानयामास सुदा विस्मृता मन्त्रानि प्रयोजनः ५ ततः पुरे मदानासी दानन्दः पौरवेश्मस
प्रस्माकं संततिर्जातानाशयेति महामुने ८ हृष्टपुत्रे पुरे तस्मिन्नीतवायै र्वगगने विलासिन्योति।
वा र्वग्यो नल्लतनी स्पमममं ५ राजा वदिन सुखेभ्यो रत्नानि ववसूनि च गावो वस्त्राण्यलंकारा
नदद हृष्टमानसः ५ ततः सवालौ वस्रथे शुक्रपक्षे यथाशशी पितृणां प्रीतिजनको जनयेष्ट
सो भवन् आचार्येभ्यः सकाशात्स प्राग् वेदाज्जगृहे मुने ततः शास्त्राण्यशेषाणि यत्र वैदेतता परे १२

संस्तुयन्तमेहावभावादिसंपूर्णं १० १४ प्रियः ॥ शास्त्राणि वेदो गानि शित्तादीनि श्रेष्ठाणि सरहस्यानि ततः परंततः पद्यानि १२

कृतयोगोपासोयेन विजितप्रमः शस्त्राणोऽसवशीकरणम् ॥ भार्गवाहोर्वात्मनेः प्रीतिः प्रसन्नतापरमयने शास्त्रेवम् २५
कृतीनेसनः रुशलः नतस्तस्मात्सुतामरोमस्तारुणो निस्सातोनाभूत् ॥ सुतायावार्तो प्रवृत्तिं उपलभ्य लज्जादोदितः

कृतयोगोपासोभूत्स्वर्गकर्मणि प्रयेषु च तथा वीरः शस्त्रेण विजितप्रमः ॥ ततोऽर्च
णिसज्जग्राहभार्गवाभ्युसन्नमात् विनयावनतो विप्रश्रोः प्रीतिपरायणः पृथीतासुः कृतो
वेदैधनुर्वेदस्यारगः निष्णातः सर्वविद्यासमवभूवत्ततः परे ॥ विशालोपि सुतावर्मा मुप
लभ्यावित्तामिमो हर्षनिभरविभोभूदौदित्यस्यवयोग्यतां अथ राजा सतसते दृष्टाप्रानमनोर
थः यस्तानेनेकानिष्ठाद्यदत्तादानानि वार्थिनो ॥ कृताशेषक्रियोऽनुक्तः सुवर्णधर्मतोमही
परिपात्यापि विजयीवत्तुदिसमानितः सपिपासुर्वनेषु प्रमवीदितमभाषत पुत्रद्वयोऽसिग
द्यामिवनेशमेष्टराणामे कृतकृतास्मिनास्मयार्तिं चित्तदभिषेचनात् सुनिष्पन्नमतागमेतत्
हाणमयार्थिते इत्युक्तः पितरं शारदसो वीदित्यपनेदनः प्रश्रयावनतो भूमापियासंतपसेवने ॥

पुत्रस्य योग्यतां प्रहृतं दृष्टेति शेषः चक्रवर्तिनात् ॥ सतस्य सतं पौत्रं निष्ठाद्यसेवाय ॥ कृताशेषादेव पिता पुणोद्धारः
क्रियायेन प्रकोवदितः सुवर्णः शोभने धर्मनिष्ठे प्रातर्वर्णः सह ॥ मेममराज्यं अत्यन्तं विदवशिष्टं सुनिष्पन्नमसिद्धं प्रथितं

मा ७
ही
५०८

ननु पूर्वपरायणममन्दासोरागानुगीकारमाह नारामिति नापैति न निर्गच्छति पूर्वमेव न दधिवा सितस्य चित्रस्य न दनपायात्
तत्र कं पूर्वमेव हि जेतुं नो योधिवा सो निलीयते तिलानामिव ते वांसयर्धनेपि न शीर्यते इति ग्रन्थमदाति कमुपरे नियोजयन्ते
एवम् ॥ तत्रैव स्वस्य परैर्यित्तत्वेन रागानुधिकारमाह तातेनेति जनकेनापेरिपराजितो मोक्षितो न स्वीयस्य मदीयते
न निर्दिष्टस्य वीर्यामोरुषादिति यतः ततस्तस्मान्ममेमपौरुषं पुरुषाभिमानः कियन्मात्रे पुरुषैरेव मदीयात्पते न मत्सरश्चे
स्नातपरिपालितैः जीवशाधेरित्यर्थः ॥ सरत्तकस्यैव परमोपालने स्वास्मिन्मातृत्वात्प्रापिततः पुरुषादाजीवतियः स

नाहेनातकारिष्णामिष्टधियाः परिपालनम् नापैति हीर्मेमन्सोरागानुग्यं नै नियोज
य ॥ तातेन मोक्षितो वदोनमेवीर्यादहेयतः ततः कियन्मोरुषेमेपुरुषैः पाल्य
नेमही ॥ योहेनपालनायालमात्मनोपिवसन्धराम् सकयेपालयिष्णामि
राग्यमन्यत्राविलिप ॥ मन्त्रीसधर्मः पुरुषो यश्चाग्नेनावदस्यते ॥ ॥

स्ति न शक्तः कथं परत्ररक्तो कीदृशो वा प्रयोजयेदित्याशयेनार योहमिति प्रलेसमर्थः प्रात्तनोपित्वस्यैव समासशोरागं कये
पालयिष्णामि अतस्तदात्मनोधिकेन्यत्रस्तेष्वप्यविलिपनिधेहीत्यर्थः ॥ ननु तादृशराग्ययोग्यपुत्रे विहाय कीदृशो परस्मि
न्नाग्नेस्वापयेन शर्मे शीयः सन्नेत्रपुत्रः सधर्मः धर्मः धर्मशक्तो वचनपुमर्थो पलतलकः अतएव पुरुषः यश्चाग्नेन रिपुणा
नावदस्यते नकारः शेषो लभो वा वदष्टव्यः सहजावत्कथ्यते तेनादृशमत्राग्नेनिधेहीत्यर्थः ॥ ॥

५०८

नचतदावन्धनान्मृकियोपोहं विप्रपराजितस्ववन्धनान्मोक्षस्यमायतातरतिस्त्रोन्मोवकंपितरंमुपालंभविषयमिवऊर्वन
 सात्मानमाक्षिपति आत्मा मोक्षयेति भवतातातेनयोहं वन्धयोगोपितस्मान्मोक्षितस्तत्केवलमात्मनः स्वस्यामोक्षयविद्यास
 मात्रतेपितः पुत्रस्त्रेदेनाकार्यकारित्वमपिटृपतेतः केवलंस्तस्याविद्यासायाहमपिबीशस्मीतिप्रत्यायनायवानुमोक्षित
 रमुपालंभः सर्वदृशोहंयैथितः पराजितश्चयतः स्त्रीसर्थास्त्रियासदसमानानिकान्तयशसितत्वादीनियमार्णयस्यमही
 पतिर्महात्मेतिवपदेशभाकापंसाभिमर्शः २५ पितापुत्रसंबंधस्यनिमज्जानयोरमोक्षोपकारित्वंनिर्देशमेवेति किम

आत्मा मोक्षयभवतावेधनायोनुमोक्षितः सोहंकार्यंभविष्यामिस्त्रीसर्था महीपतिः २५
 पितावाच नभिन्नपवपुत्रस्यापितापुत्रस्तथापितः नात्मेनमोक्षितोवीरयस्तं पित्राविमोक्षे
 तः २५ पुत्रवाच हृदयंनान्यथानेतंमयाशर्कनरेखर हृदयेह्रीर्ममातीवयस्तंहंमोक्षितस्त
 या २५ पित्रोपातोऽश्रियंभुंकेपित्राकृच्छ्रात्समुद्भूतः विज्ञायतेवयः पित्रामाणावः सोस्तनोऊले २६

ब्रह्ममत्तदनुमोचनेलोकापवादभीरुत्वमित्याह नभिन्नमिति पितापुत्रयोरान्मोवेपुत्रनामास्तीतितयोरभिन्नत्वादमेनानातव्य
 निरिक्तेननमोक्षितः किंतुसात्माभिनेनपित्रैवमोक्षितोतस्तवकिंमहात्मास्यदमित्यर्थः २५ तिलाधिवासवचितनिलीनाधिवा
 सस्याविनाशतमितिमायेनाधुपितायाद्वियोशकानिराकरणात्माह हृदयमितिचिन्नेप्रत्यापानिहोतेविधानेनशर्कमये
 मर्थः द्वियग्रासदमाह हृदयमिति २५ अतः नातोपनीवीमाकदाचिदस्मऊलेस्मिन्माहपित्रेतिउपातोऽश्रितोह्रीर्ममातीवयस्तंहंमोक्षितस्त
 अलोकेपित्रादेतनाविज्ञायतेसः ऊलेनोभतिप्रतिषेधेमास्त्वित्यर्थः माणावः कृत्स्नमयसं यदाह २५ तत्कृत्स्नितमूढोमनोरथ

२५
 अतः
 २६

मा ७
टी
५०१

शोकाद्यातिरिक्तो महत्तो सस्मिन्मार्गयते स्वयमिति उपेयुषां प्रामाण्यं स्वयमिति वलौकोत्तरविरिशादापितान्नदुर्गे लोको
त्ररं चरितमर्पयति प्रतिष्ठापुं संकुले नदिनिमित्तमुदारताया रत्या विगतिः महती प्राप्तिरुदारता महता परयया यास्त २१

स्वयमर्जितविज्ञानोऽप्यातिस्वयमुपेयुषाम् स्वयं निस्तीर्णकृच्छ्राणो या गतिः सास्तमे गतिः २१
मार्कण्डेयः ३० इत्यादेव रुशाः पिशाचदाणुक्रोष्णसौमने तदा तस्य सते रात्रे मरुत्तमकरोत्तपः ३०
सापिशसमनुजाने रात्रे प्राणपिता महान् चकार सम्यक्त्वरूढा मानन्दमुपपादयन् ३१ राजा
करन्ममश्चापि वीरामादाय तोतया चने जगाम तपसे वतवाक्कायमानसः ३२ तत्र वर्षसहस्रे
सनयस्तथा सङ्करे विहाय देहं नृपतिः शक्रस्याप्यसौ लोकताम् ३३ सा स्य पत्नी तदा वीराव
र्षाणामपरं शतम् तपश्चचार विशर्षे जटिला मलपेकिनी ३४ सा लोकमिच्छती भर्तुः स्व
ये तस्य महात्मनः फलमूलकता सा राभागी वा प्रमसं प्रया ३५

नस्याचीति तस्य सते मरुते ३० समरुतः उपपादयन् जनयन् ३१ ३२ सनोक्तो सा लोको ३३ जटिला संजाततवा मलपे
किनी मार्जनाभावाद्दुर्नमने मर्त्यः ३४ भार्गवस्य गोविद्या प्रमेसं प्रयोनिलये यस्याः ३५ ॥

५०१

वरिवस्माश्च श्रुतेनर्थातरे आहता आदरवती ११ आदिनः शतोत्तरश्चतुश्चतारिंशत्तमोऽध्यायः स राजमूर्तिमास्यायसदुर्मायायनाटनः
नियेता सर्वकालीसर्विस्तरदत्तमंगलं पवंमरुत्तमा लौकिकं नत्माभिधायतस्यानुचरिते तान् शोकात्तुवाटपूर्वकमनुष्ठे भग
वति १ श्रुतेति तस्याप्यसमावीदितो मरुत्तस्तस्य प्रतिशयितेति नो यस्माद्भूयते तस्तस्य चरिते श्रोतमिच्छामि १ तस्य क्रतुम

दिनातिपत्नीमध्यस्थादिनश्च श्रुताहता पुरुदेवाग्निविप्राणां वरिवस्मायरायणा ११ इति मा
र्कण्डेयपुराणे वंशानुचरिते करन्यमसिद्धिर्नाम त्रिंशत्तमोऽध्यायः १५५ कौष्टिकिरु-भगवत्सिस्त
त्सर्वममेतत्कथितं तथा कारन्यमस्य चरितमवीक्षित्व चरितं वयत् १ श्रुतेति तस्य नृपतेर्मरुत्त
स्य महात्मनः श्रोतमिच्छामि चरितं श्रुयते सोति चेष्टितः १ चक्रवर्ती महाभागः शूरः कांतो म
हामतिः धर्मविदुर्महत्तैव सम्यक्कालयिता भवः १ मार्कण्डेय ३ सपितृसमवृत्ताने
वाग्ज्योषायापितामहात् धर्मतः पालयामास पितृपुत्रानि वीरसान् ५ इत्यजसवहृष्यता
न्यावत्सामदक्षिणान् सति करोहितादेशरम्यचित्रो मदीयतिः ५

निचेष्टितमार चक्रवर्तीति कांतः सन्दरः समग्रया धर्मम् १ ५ यथावदिधि मनुतिरुम्यसृष्टास्सरोरासाशमादक्षिणो येषु
तान् सतिगादीनामादेशोऽयदेशो यावनेरम्यमसर्वश्रुते चितं यस्पदानभीरुर्वाभावात् ५

प्रशतिरुतेपराजयप्रभवेकेवलंराष्ट्रमपिप्रनवद्विमाप्रवच्छेदहीताप्रवच्छेदोभंगः ६ यथावत्सथर्मणसस्यामसाधारणायो
क्रियायापरःप्रवणः ७ इतिरेवर्णोत्रासणादयःसंसेसस्मिन्सस्मिन्साधारणोर्मणि अनेदिताप्रवदिताःतस्यान्तरुमाउप
नेष्टहीतेयनेयैः १ इष्टयज्ञाःपूर्तीःक्रियाःप्रासादागमसेनबंधावयः ८ पस्पद्विष्टाद्विदशागानावासःसगलस्मिन्वा

तस्याप्रतिरुतेचक्रमासीहीयेषुसमस्त गतिआप्यनवद्विमाखपातालजलादिषु ९ ततःप्राण
धनेविप्रयथावत्सक्रियापरः प्रयजत्समदायसैर्देवानिन्द्रप्रयोगमान् १० इतिरेवतथावर्णःसंसे
कर्मण्यतन्दिताः तद्व्याप्तयनाश्रुतिष्टापूर्तादिकाःक्रियाः ८ पात्यमानामहीतेनमरुतेनमरा
त्मना पस्पद्विदशावासवासिमिदिजसत्तम ९ तेनाशायिताःसर्वेकेवलंनमहीतितः याजिन
देवराजोपिशतयत्ताभिसान्धिभिः १० इतिरुत्पत्तसंवर्तोवभूवांगिरसःसतःभ्राताहृदस्यतेविप्र
महात्मातपसानिधिः ११ सौवर्णोमुजवाग्रामपर्वतःसुरसेवितःपातिर्तेननतद्वेगेदूतंतस्यम
हीभूतः १२

संतिनदीलासैर्देवैः सदसंभवर्षमर्थः ५ नकेवलंतेनमरुतेनयाजिनायज्ञशीलेनमहीतितोभूपतयोतिशायिताःस
मृद्वानिशयादिभिर्जितायावताशतयत्तानामभिसान्धिभिःसंकल्पैर्देवराजःशतमसुरापिनितश्चर्यः १० इतिरुत्परोहि
तः ११ सौवर्णःसवर्णमयःतेनमरुतेनतस्यमुजवतःपुंगुपातिर्तेदूतंचमहीभूतःपर्वतस्य १२ ॥

तेन मरुतेन तेन सवर्गेन यज्ञे भूमिर्वेदिः पाशादिकंच प्रासादादेव सर्वैः सर्वकांचनाः स्वर्णमयाः कृतानिर्मिताः तपसा महेष्वा
रायनेन लजेन कांचनेन च सर्वसौवर्णानिर्मितमित्यर्थः ॥ सातत्येन नित्यतया यथाध्ययने सातत्येन कुर्वन्तस्तथा तचरिषा
प्रयागाद्यागायेति ॥ नागाद्यागाद मरुतेनैति समः सदृशः सदः सभा यकिंविदस्तथा पाशादिकं समस्तं समग्रं प्रासादाश्च
कांचनाः सौवर्णा प्रासमित्यर्थः ॥ प्रमाद्यददृश्यत् विप्राणोपरितः वेष्टयित्वा स्थिताः शक्रायास्त्रिदशोत्तमारात्यनेन देवा

तेन तेनारिविलं यज्ञे भूमिपाशादिकं हि ज प्रासादाश्च कृताः शुभ्रास्तपसा सर्वकांचनाः गाथाश्च
प्यत्र गायेति मरुत्तचरिता प्रयाः सातत्येन ययः सर्वं कुर्वन्तोऽध्ययने यथा ॥ मरुतेन समो नाभू
यजमानो महीतले सदः समस्तं ययज्ञे प्रासादाश्चैव कांचनाः प्रमाद्यदिन्द्रः सोमेन दक्षिणाभिर्दि
जातयः विप्राणोपरिवेष्टारः शक्रायास्त्रिदशोत्तमाः ॥ यथा यज्ञे मरुत्तस्य तथा कस्य महीयते
सर्वसामविलं यज्ञे रत्नं पूर्णं गृहे हि जैः ॥ प्रासादादिसमं स्तव सौवर्णं तस्य यत्कृतौ त्रयोवर्णा
सलभ्यं तत्तस्मात्केचिन्नयादृशः ॥ तस्यैव कुर्वन्तो राज्ञे सम्यक्कालयतः प्रजाः तपसी कश्चिदभ्येत

नराश्च समाने साधारणेन दृष्टानविशेषमात्रमप्यन्ये तेषामासीदित्युक्तं ॥ यथा तस्य यज्ञे हि जैर्लज्जे सर्वं सवर्षित्वं
गौगृहेत्युक्तमुपेतितमाधिकेन वै तस्य लाभात्तथा कस्यान्यस्य न्ययने गृहीतोपेतितमित्यर्थः ॥ तस्यैव मरुत्तस्य य
था प्रासादरीनां कृतौ निमित्तौ त्रयोवर्णाश्च लभ्यं तयगार्थः स्वर्णं प्रलभन्त केचिन्नस्मात् मरुता देवा दृशे गृहः ॥ ॥

मा ७
टी
५११

विनर्मातापितामहीवीरामदेनगर्वेणोन्मत्तैरुगैः सर्वेलापसानां मुनीनां मेरुले विषेणाभिभूते दृष्ट्वा ॥ सरसं र्गयातः प्रातः
तपसः चरणो विधाने सकाजसरा गैर्वस्याश्रमे ॥ वैकल्पमासमज्जस्यं यद्देकत्वेन वपुर्वेषां चनासीत् ॥ प्रमत्तो न वधानः च
रस्यन्तपतेन स्यान्वतानवालि तत्र हेतुः यतो यस्मात्तेषां मुनीनां दोषेन तेनैव तस्मिन् ज्ञानीषे प्रतश्चरैः पश्यन्ति राजानस्य
ज्ञानदभावान्न चान्यनैव पर्यवसिते तस्यः ॥ अभ्युपेतैरभ्युद्भूतैः मदेनगर्वेण शालिभिः प्रतिगर्वै रित्यर्थः दृष्ट्वा विषदेष्ट्वा

पितृर्मातातवाद्देदं दृष्ट्वा तापसमं उलं विषाभिभूतसुरगैर्मदोन्मत्तैर्नरेष्वर ॥ पितामहस्ते सखा
नः सम्पक्ते पात्यमेदिनौ तपश्चरणा सकादमिदं वा वाश्रमे स्थिता ॥ साहं पश्यामि वैकल्पेन वरा
ज्येष्ठशासनः पितामहस्य तेनाभूयस्त्वेषां च तेन तप ॥ नूनं प्रमत्तो भोगेषु सक्तो वा विजितेन्द्रियः
वा रात्र्यता यतसेषां दोषा दोषेनैव तस्मिन् पातालादभ्युपेतैस्तु भुजगैर्मदशालिभिः दृष्ट्वा मुनिस
नाः समहविताश्च जलाशयाः स्वेदमूत्रपुरीषेण हविर्न चरुते हविः अथ यथं समुदिश्य दत्तानां वा
लिश्चिरान् ॥ एते समं यामुनयो भस्मो कर्तुं भुजगमान् किं तेषां नाधिकारो व्रतमेवाधिकार
वान् तावत्सर्वं भूयति तैर्भोगेभ्यो ज्ञानेन तपश्च ॥ अभिषेकजले पावत्रं मूर्ध्नि विनिपात्यते ॥
भिः स्तृष्ट्वा जलाशयाश्च विषेण हविताः ॥ यस्मात्तानां देवो बलिः सचिरेण दत्तो तो मुमेवापराधं समुदिश्येत्तदसूरादिना
रुते हविर्देवितमित्यर्थः ॥ एषां मुनीनां उक्तं तयो ययस्य भावान् तमेवाव विज्ञानिधारणे यमां सन स्थितोधिकारवान् ॥
भूपतिर्नैराजपुत्रैः भोगेभ्यो ज्ञानेन सर्वं तावदेव पावत्रं मूर्ध्नि विशेषेण निपात्यते अभिषेके पापराजानो न सुविनय

॥ तस्मिन् विषदेष्ट्वा ॥

अभिषिक्तस्य राज्ञो सौख्यहेतुं चिन्तयित्वा तस्माद् कानीति कियत्कियन्मात्रं पश्येसाद्यथे २८ परैः शत्रुभिर्भिउपजन्मः स्वामि
निविरक्तो वा कीदृशः परेषामपि तादृशो विरक्तः कीदृशः सम्पत्समीचीनः स्वधर्मतत्परः नगरे महति विषये उपनग
रे २९ अमृद्धे विद्वान् धर्मकर्मश्रयः सत्कोपिवर्तते वर्तयति दंष्ट्रः दण्डार्हः परिपाल्यः पालनीयः उपेक्षादण्डे रक्षायां च न
राज्यान्तराश्च ३० राजा संवत्सरां वलां धृष्टादीनां भेद उपजायस्व स्याद्यद्भ्येतस्मात्प्रसन्नदितितयं देशकालं चापेक्षताप

कानि मिश्राणि कः शत्रुर्मम शत्रोर्वले कियत् कोदं के सन्निगाः पश्ये के वा भूपतयो मम २८
विरक्तो वा परैर्भिन्नः परेषामपि कीदृशः कः सम्पत्समीचीनः स्वधर्मतत्परः नगरे महति विषये वा जनो मम २९ धर्मकर्म
श्रयो मृद्धः कः सम्पत्समीचीनः कोदंशः परिपाल्यः कः के वोपेक्षानगमया ३० संवत्सरे भेदभया
त्संदेशकालमवेक्षता चारानि वारयेदस्यै रक्षानां भूपतिश्चरैः सौचवादिषु सर्वेषु चारा
न्यान्महीपतिः ३१ रक्षादौ भूपतिर्निजैर्कर्मणा सकृन्मानसः नयेदिनं तथारात्रि नंत
भागपरायणः राज्ञो शरीरग्रहणं न भोगार्थं महीपते क्लेशाय महते पृथ्वी स्वधर्मपरिपा
लने ३२ सम्पत्कालयतः पृथ्वी स्वधर्मं च महीपते इह क्लेशो महात्सर्गो परमं सखमस्तप ३५

अपता किं च भूपो ज्ञानेनै रक्षानां चारानि वारयेत्परीक्षयेत् चारणां रक्षा सदा सदा सविवादिष्विति ३१ नयेत्तुं वेत्
भोगतत्परं न जानी नयेत् ३२ शरीरग्रहणं न भोगार्थं पृथ्वी स्वधर्मं च परिपालनाय जनानां दण्डं समी ३३ इह लोके अत

मा ७
ही
५१२

अवबुद्धाजानीहि हिताविहाय क्लेशममोहो १५ इति हने संपन्नं सने ३ः खे शासति १५ इति सति भुजंगा सर्पादेन बोधनापि वे,
लिने वना नीषे तन ३ः खे १५ इति हने शिष्टान् श्रेष्ठान् प्रत्यक्षं धर्मस्य च आगे घटांशं प्राप्यति प्राप्यसि १० अविनयादौ जर्म

तदेतदवबुध्यते हिताभोगाजरे सूर पालनाय सितेः क्लेशमंगी कर्तुमिहार्हसि १५ इति हने
मृषोणा यद्यसने तयि शासति भुजंगादेन के भूय चागन्थो नापि वे सितत वज्रनात्र किमुक्तेन
इष्टे दण्डो निपात्यतां शिष्टान्मालयगजं स्वधर्मवद्गगनाप्यसि १० अरत्नमापमखिले ३६ इति नय
कृतं समवाप्य सान्निध्यं यदिच्छसि कुरु सतत १० एतन्मयोक्तं सकलं यत्र वादयितामस्य कुरु
सैवं स्थिते यत्रोचते वसयां धिय १५ इति मार्कण्डेय पुराणे वंशाभिधाने मरुत्तचरिते तापसवा
कं नामैकत्रिंशोऽध्यायः १५५ मार्कण्डेय उवाच इति तापसवाकं संप्रकृतं लज्जापरोक्षः पिश्रुवा
रात्र्यामिह कृतानि सप्त जगृह्यतुः १ ततः सत्वरितं गत्वा तमोर्वस्याश्रमं प्रति च वेदेशिरसावीरं म
तरे पितरात्मनः २ तापसाश्च यथा मायं तैराशीर्भिरभिष्टुतः दृष्ट्वा च तापसान् सतनागौ दृष्ट्वा तूना
भुवि १

तकृतं श्रुत्वा तापसमरत्नमववाप्यसि असन्निधौ प्रसंशये यत्तु धर्ममधर्मं वा तत्कुरु १० तेन भ्ये १५ आदितः शतो
परिपञ्चमार्गं शतमोऽध्यायः १ आत्मनः पितरवीक्षितो मातरं २ ३ ॥

५१२

मा ७
टी
५१३

तेन च तनयेन पुत्रेण ॥ आदौ पूर्वभर्तारमवीक्षिते ॥ तथा पूर्वमेव तत्र स्थातुं कथिते मम तनये प्रतिशोक्तमासीत् ॥
शरणमभ्यागताः मया चैभ्यो भये पूर्वदत्ते ॥ न चावयोर्भेदमात्रमपि चरन्त्याह आपन्नाः शान्ताः पुष्टयगाभिर्नेय

१६

पवं स नृसमानानामस्माकेन नयेन ते त्वास्ते शरणं नाम नृकृपां कुरु यशसिनी ॥ मार्कण्डेय-
रतिं कृत्वा वचस्तेषां संसृज्यादौ च भाषिते भर्तारमाह सा साधी स संभ्रममिदं वचः ॥ पूर्वमेव त-
वाख्याते पातालैयद्गजे गमैः प्रोक्तमभ्यशेना पूर्वममासीन्न नये प्रति ॥ तस्मै भ्यागता दीना दसेने-
तस्य तेजसा मामेते शरणं पूर्वदत्तमेभ्यो मया भये ॥ ये मां शरणमापन्नास्ते तं शरणमागताः
पुष्टयग्यमं चरन्त्यायाताहं शरणं तव ॥ तत्रिवारय पुत्रे तं मरुतं वचनात्तत्र मया चाभ्यर्षितो
वशं प्रशममभ्युपयास्यति प्रवीक्षितः ॥ महापराधे नियते मरुतः कोपमागतः इति वत्समदेममे-
तस्य कोपं सतस्यते ॥ नागा ऊचुः शरणागतान् स वचं प्रसादः कियतां नृप सत्तस्यान्ते परिशरण-
निमित्तं शस्त्रधारणं मार्कण्डेय ॥ नामानेन हवः कृत्वा हतानो शरणौषिणाम् तया चाभ्यर्षि-
तः पत्न्या प्रादावीक्षितमहायशाः ॥ ॥

मस्य चरणौ विधाने यस्याः साहं शरणं याता ॥ शमं कोपाभावे ॥ इति वत्स इति वार्त्ततेन च सतस्य ॥ शार्ङ्गानोपरी-
त्राणालिभिर्ने शस्त्रधारणम् ॥ ॥ इति नामुपतप्तानो पादोतरे धृतानो कंपितानो ॥ ॥

५१४

नरयाशी च यतो न त्याज्यः शरणमा नताः ॥ नो य संहरते न प्रत्यानयति न नृणां वारयिष्यामि निवारयिष्यामि २५ ॥
आदिनः शताधिकं दत्तं त्रिंशत्तमोऽध्यायः ॥ ३३ ॥ इति ते उद्धमं तं दीपितं ज्वलितं मणिलं भूतलं येन पातालं तर्गतं शान्तं

गता वीर्यमिभं देते तनये त्वरया तव परित्राणा यना गतां न त्याज्याः शरणागताः ॥ नो य
संहरते शंसं यदि महचनाश्रयः तदसौ वारयिष्यामि तस्या संतनयस्यते ॥ मार्कण्डेयः ॥
ततो हृदी त्वामथ वरवीक्षित्वा त्रियोन्नमः भार्यया सहितः प्रापान्नरावाभ्यां गवाश्रमं शनिमा
र्कण्डेयपुराणे वंशावलीर्त्तने मरुत्तचरिते पातालराक्षसां महाविंशत्तमोऽध्यायः ॥ ५१ ॥ मार्कण्डे
यः ॥ सततस्याः सते दृष्ट्वा हृदी तव कार्मुकं धनुः शंसं वनस्यो ग्रंजा लाव्यामदि गतं ॥ ३३ ॥ इति
ते महावर्द्धि दीपिताखिल भूतलं पातालान्तर्गतं शान्तं मसं चो रभीषणं ॥ सते दृष्ट्वा मदीपा
लं भुङ्क्ते कुरुविलानने मा कुपस्व मरुत्तस्त्वयं संह्रियतामिति ॥ प्राप स कुरुत्त राक्षसवर्गो
क्रममुदारधीः सनिशम्य गुरो वीक्षं दृष्टाने च पुनः पुनः ॥ ५ ॥ हृदी तव कार्मुकं धितोः शरीरं
न्यसगौरवं पश्यत्वा वापु राक्षसे समुपशय मगाः धितः ॥ ५ ॥

मंगे लये सत् प्रससं सोऽहं मशकां चोरं कुरुभीषणं दारुणं ॥ भुङ्क्ते सा भुभगे न कुरुविलं वक्रमानने मुखे वस्य मा कुप
ति प्रसक्त्या हेतु मे रणानयः ॥ उरया त्वमो वर्णनां क्रमो यत्रैतकिपा विशेषणं उदाशदानशीलाधीर्यस्य ५ धितोः

मा ७
टी
५१५

शासति रत्नरिसति परिभूयानाहृत्य ॥ उहं नैर्जनेः ॥ तदेतत्कारणं प्रमीषां दत्ते ॥ विरमति वर्तस्व प्रसन्नस्य प्रयोगतः प्रयोगा
न ॥ तमिष्यामि सदृष्ट्यामि यद्यहमेषां पापिनां निग्रहे दंशयेन यतामियते तदाहमेव निरयेयास्यामि प्रतोदिपितः सोमा

शासतीमामपि मही परिभूय वलं मम समाश्रममुपागम्य दष्टा मुनिः कुमारकाः ॥ रूषीणां मा
श्रमस्यानामेषां मवनीयेत मयि शासति उहं नैर्दृष्टितानि दृवीपिव ॥ नलाशियास्तथाप्येतैः स
वैपवदिरुषिताः तदेतत्कारणं किंचिन्नवन्नयेन पापितः न निवारयितव्यो दृष्टव्यस्तत्रात्यतिपत्र
गतः ॥ प्रवीलितः ॥ यद्येभिर्निहता विषायास्येति नरकं मत्ताः ममेतत्क्रियतां वाकां विरमास्य प्रयो
गतः ॥ मरुत्तः ॥ नाहमेषां क्षामिष्यामि उष्टानामपराधितो अहमेव गमिष्यामि नरकं यदि पापि
नां न निग्रहेयताम्येषां क्षामि वाशयमापितः ॥ प्रवीलितः ॥ मामेते शरणं प्राप्ताः पञ्चानाममगोर
वात् उपसंदिश्यतामस्तु भले कोपेन तेन ॥ मरुत्तः ॥ नाहमेषां क्षामिष्यामि उष्टानामपराधितो
स्वधर्ममूलं कथं करिष्यामि व वस्तु ॥ दण्डे निपातयन्तं भूयः शिष्टां अपालयन् पुण्यलोकं
नवाभौति नरकांश्चाप्युपेतकः ॥ ११ ॥

निवारयपतेषां दंशरीणां दंशतः ॥ गोरवात्मानाहेतोः प्रलेनिवारणे ॥ स्वधर्मदंशदंशपातनं प्रहं च उपेत्य ॥ नदेवाह
दंशति दण्डाहं दण्डे निपातयन् शिष्टान् प्रेष्टां अपालयन् स्वर्गमवाप्नोति उपेतकः दंशनो दण्डो ह्येव न कृतः ॥ ११ ॥

५१५

वैयमाणा निषिध्यमानः प्रसोपिता ॥ हिंससे हिंससि मारयसि प्रतिक्रियां प्रतीकारं ॥ सुद्धं न ता लो ले चाना इ सु रि ॥ आगे प स त्मे
विधाप कोपेन तामे रक्ते विनोचने यम् ॥ ज्ञात्वा नां परीवारो यस्मिन् यस्मिन् च तन्मनुष्ये बद्धमिति दीर्घः प्ररीणां संवेसमूर्द्धं हेतीति न
पाते ॥ प्रमं ग्रमे नास्ते णा निवाय प्रतो म हावीर्य योजयामास सन्दधे ॥ बुद्धो भ स न वाल आरि विला समग्रा ॥ इष्टानां नागानां पद

मार्कण्डेय उ- एवं सबद्धाः पित्रा कार्यमाणो यदा पुनः नोपसंद्ध्यते सोऽस्तं ततोऽसौ पुनरब्रवीत् ॥
हिंससे यन्न गान्भीता न्ममेताज्जारण गतान् कार्यमाणो पितस्मान्ने करिष्यामि प्रतिक्रियां ॥ मया
पस्त्राण्य वामानि न तमे कोऽसु विमुवि ममाग्रतः सुद्धं न पौरुषं च कियन्नव ॥ ततोऽकार्षु क मा रो
पकोपताम विनोचनः प्रवीक्षि द संजग्राह कालस्य मुनिप्रेगवं ॥ ततो जाला परीवार मरिसे ग
त्र मुन मे कालास्तं तम हावीर्य योजयामास कार्षु के ॥ ततश्च लोभ जगती संवर्त्ता सुप्रतापि
ता सात्रिशैला विला विप्र कालस्यासे स मुय मे ॥ कालास्तं मुयते पिशम रुद्रः सोऽपि वीर्यततः प्रोहो
चैरस्वमेतन्मे इष्ट शास्त्रि स मुयते ॥ न तद्वथा य कलास्तं मापि मुञ्चेति किं भवं सदमं चारिण सते ॥
सदैवात्ता करितव ॥ मया कार्यं महाभाग यज्ञानां परिपालने नयेवं कियते कस्मान्मद्वथा यास्तं मु
पाति ता इष्टे ता गंत कं न तसा भाविकं संवो यनं पतन्मैसा संवां शास्त्रि दं इत्यति न व मे मया तद्वथा यास्तं मुयत मित्तरेणा त्वयः ॥ प्रतो
भवा कालास्तं मापि सुते सदमं तापालकादि गुणगणा विशिष्टैर्क मुञ्चति प्रोहोत वदौ स्य मिति भावः ॥ न च न व मद्वथा यो म्य र मा शये ॥

मा ७
टी
५१५

अवीदिमशरणमात्सविअयेदार्थदर्शयेस्तेविभर्त्सयति शरणागतसंशरणमिति व्यवसिताः तस्य महाधर्मस्य श
रणत्वस्यावातकर्त्ता विशिष्टावातः प्रतिवेधः अतो न मे मतो जीवन्निमोक्षमे ॥ अत्र स्वतंत्रयत्नान्ते दृश्यते इष्टान्
विकृतिविधायिनः महोरगान् देवजातीयावागन् ५५ अशरण्येकत्सयति धिगिति जीविते प्राप्ताप्रार्त्तस्य सनाभिभूते अत्र
शृङ्गातिदयते ५५ सजात्या अयेन शरण्यते दृश्यन्त पुरवधमपितदर्थमहान्यमशरण्यमद्वैतास्पदानदसहो भवान्ममवध

अवीदितः शरणागतसंशरणकर्त्तव्यवसितावयं तस्य व्यावातकर्त्ता तं न मे जीवन्निमोक्षमे ५५
मावां हत्वा स्ववीर्येण न हि दृष्टानि होरगान् तं वा हत्वा ह मसेण रक्षिष्यामि महोरगान् धिक्कस्य जी
विते पुंसः शरणार्थिनमागते यो नार्त्तमनुशृङ्गातिवैरिपक्षमपि भुवे ५५ तन्नियो ह म मे भीताः श
रणमाश्रयागतः अपकर्त्ता त मे वैष्णो कथं वधो न मे भवो ५५ मरुत्तः मितं वा वा न्यवो वापि पित
वा यदि वा गुरुः प्रजापालनविज्ञायो हेतव्यः स भूभृता सो हंते प्रहरिष्यामि न को ह्यंतयापितः
स्वधर्मः परिपाल्यो मे न मे को यस्तवो परि मार्कण्डेयः ततस्तौ निश्चितौ दृष्ट्वा परस्परवधं प्रति ससु

समात्तरस्सुभुजयो भार्गवादयः २८ ॥

इत्याह अपकर्त्तोति वधोवधारः ५५ मरुत्तस्तु प्रजापतिभूयस्य महाधर्मश्रुतिनिश्चितगुरुबंधुपिशुदिकंतर्हमापकर्त्ता वध इत्या
ह मितमिति ५५ कोथाग्रहणे हेतुमाह स्वधर्मश्रुति नवममपुत्रस्यापितारित्यपि कोथो योग्यः केवलतपिकोथाभावेन तौ प्रहृत्य
धर्मपालयामौ तर्थाः ५५ पवेत्तत्पबलयो विप्रतिषेधेन यदर्शका मुनयो नरे मध्ये कलहं शमयितं तस्मिन् शर्मः २८ ॥

५१५

एनेमरुत्रे प्रवीक्षिते प्रसादः त्वयेति प्रकर्षणत्वात्तच्छेदितमीहितेयम् १० मरुत्रोपुनीनां सापराधा सत्तमाह मयेति इष्टायं मरुत्रो
नराणां संतः धर्मनिष्ठाः अतो मया न्यायमेव विहितमेतेषां वधायापराधयोगो ह मित्याह इमे चेति इष्टाः तापसादिदृष्टकृतात् प्रप
राधो विहितानुष्ठाने अत्र नागवये ११ एवमवीक्षितोप्याह शरणागतं सशरणमिति अतो यं स नोपराधोपराधार्हः अर्हं कृत्यः तं
दर्शयति यति १२ द्वासनोति भयेन सौतानि चर्कितानि विलोचनानि येषां संजीवयामः सजीवान् कर्मः १३ विशद्रेणावैरेण

ऊचुश्चेनेन मोक्षव्योत्पत्त्यासंप्रितरेप्रति त्वया च नायं हेतव्यः पुत्रः प्रख्यातचेष्टितः १० मरुत्र उवाच
मया इष्टानि हेतव्याः संतो रक्षामहीक्षिता इमे च इष्टा भुजगाः कोपराधोऽमेहिनाः ११ प्रवीक्षि
तः शरणागतं सन्नागा मया कार्यं मयंच मे अपराधः संतो विषाणो हेति शरणागतान् सृष
य ऊचुः इमे वदेति भुजगास्त्रासलोलविलोचनाः संजीवयामस्तान्निष्प्राप्ये दष्टा इष्टपन्नगैः १३
तदलं विप्रहेणो भौराज वर्यो प्रसीदतो उभावपि विनिर्बुद्धप्रतिज्ञौ धर्मकोविदौ १५ मार्क
ण्डेयः सातवीरासमभ्येत्य पुत्रमेतदभाषत महाकादेषते पुत्रो हन्तं नागात्कृतायमः १५

धर्मदक्षिन्ना राक्षसवर्गवरेणो प्रसीदतां कोयकालं त्वमतो विशेषेण निर्वृत्तानिर्वाहिता सप्तादिना प्रतिज्ञायाभ्यंतो तत्र
हेतुमिषाय कं धर्मकोविदौ ऊशतो इष्टदंशपितृत्वात् शरणागतरत्नकलाचेत्यर्थः १५ न ताभ्यां पिता पुत्राभ्यां स्वच्छन्दे
न धर्मपालनप्रतिज्ञाने विहितमित्याह सात्विति पुत्रमवीक्षितं तेन वपुशो मरुत्रः १५

मागु
ही
५६

५१६

तन्निष्पन्नं सिद्धं यन्मदभिप्रायेण येषु शोचनियोजितस्तान्निर्देहकं सिद्धमिच्छाद् यदेति तस्यानेन नागरेणार्थिप्रकारेण संजीवितस्ते
यद्यदा तदा मे नागा यद्यस्मात्पुष्पा पुष्पा केशाणां गता मुच्येते यदा तदा न जीवयंति तदा नो मुच्येते न देवतवापि शक्तिता निश्चादि
ता भवेदित्यर्थः १९ एवं मरुत्तमातामानि मया ह प्रहमिति तन्निमित्तं तदर्थं प्रयेभर्ता वीक्षित् प्रयना गानां पालने १० हे श्राय्ये अभये

तन्निष्पन्ने यदा विपास्ते जीवेति तथा मृताः संजीवितश्च मुच्येते यद्युष्मच्छरणे गताः १९ भाविस्व
वाच प्रहमभ्यर्चिता पूर्वमेभिः पातालसे प्रयेः तन्निमित्तं मे यभर्ता मया त्रविनियोजितः १० तदे
तदर्थं निर्वृत्तं मुभयो रपिशो भनम् तव भर्तश्च पुत्रस्य तस्यो च स्यात्तनश्चादि १८ मार्कण्डेय उवाच
ततः संजीवयामास स्नानि शोस्ते भुजंगमाः दिव्यै रौषधिना तैश्च विषसंदरणेन च १९ पित्रिर्नना
मवरणो सततो जगती पतिः मरुत्तं वसते प्रीत्या परिषज्येदमब्रवीत् ५० मानसा भवशरूणां
चिरं पालय मे दिनीम् पुत्रयोश्चैश्वर्यमोदस्व मावते संतविहिषः ५१ ततो हि जैरनुज्ञातो वीरया
च नरे चरो समाश्रित्यैसा च भाविनी स्वपुरं गताः ५२

रपि पिता पुत्रयोरनयोः शोभने शस्ते निर्वृत्ते निर्वृद्ध सपति स्थायाः सिद्धता तन केवलं मेतयोरेव निर्वृत्ते यावता सर्वेषां मया कर्मि
त्याह ममेतारि श्चात्मनः सस्यापि १८ विषस्य संदरणेन जोषधिवलो हि नाशनेन १९ परिषज्य समातिष्ठ ५० मोदस्व ज्ञानेन दं प्राप्नुहि

विहिषोपि पवः ५१ मे सर्वं संपुरं गताः ५२

५३ उर्ध्वाभूमेः धर्मतः धर्मैतं विनिजिताश्रयः सद्गुणमगयापूतमयकामकोपव्यर्थवेष्टायेन विजितसद्गुणोवा ५४ विद
र्मस्यतनयाप्रभावतीनाम सवीर्यसुतासौवीरीनामापरा ५५ मागधस्यमगधदेशाधिपतेः केतवीर्याभिधस्यसुतासुकीरीनाम
मद्रदेशराजस्यसौम्यवीर्याख्यस्य कैकेयस्यकैकयदेशाधिपतेः सैरिन्धीनाम सिंधुनाभर्तः सामिनोवपुष्पतीचेदीनांजनपदानां

वीरापिक्वतामहमपोधर्मभृतां वरा भर्तः सलोकतोशामामहाभागापनिवृता ५६ मरुत्रोपि
चकारोष्णाधर्मतः परियालने विनिजितारिषद्गुणोभोगाश्चबुभुजेनृपः तस्यपत्नीमहाभागावे
दभतनयातया प्रभावतीसवीर्यस्यसौवीरीवाभवत्सुता ५७ सकेशीकेतवीर्यस्यमागधस्यात्म
जाभवत् सुतावसिन्धुवीर्यस्यमद्रराजस्यकैकयी ५८ कैकेयस्यवसैरिन्धीसिन्धुभर्तृवपुष्पती
चेदिराजसुतावाभूद्रायानस्यसशोभना तासांपुत्राश्चतस्यासन्भूभृतोष्टादशादिज तेषांप्रथा
नोजेष्टश्चनरिषेनः सतोभवत् एवंवीर्योमरुत्रोभून्महाराजोमहावलः तस्याप्रतिदत्तचक्रमा
सीदीपेषुसमस ५९ यस्यतस्यापरोराजानभूतानभविष्यति सतचक्रमपुत्रस्यराजवंशमनौज
सः ५९ तस्यैतचरितंक्रतामरुतस्यमहात्मनः जन्मवाग्नेदिजप्रेष्टपुत्र्यतेसर्वकौल्यैः ५९ इति
मार्कण्डेयपुराणमरुत्रचरितेप्रतिसानिवादानामत्रयस्त्रिशतमाध्यायः ५९

राजानस्यपुतासशोभनाख्या ५९ ५९ एवंमरुत्रचरित्रसंग्रहमाभिधापोपसंदरति एवंवीर्यरति ५९ तस्यः सदृशः सन्त्येयैर्विक
मः पराक्रमः ५९ फलमादत्तस्यैतदिति ५९ शताधिकः समवतारिणोऽध्यायः मरुत्रचरितेसमाप्तम् ॥

मा ७
टी
५१०

एवं मरुतचरितं प्रकृतान्तं नतिविषयनितासया पृच्छति मरुतचरितमिति कृत्स्नं सारं संनतिं संनाने १ राजादीराजयोग्याः प्रा
ख्यातान्कथितान् २१ मरुतस्य राजकालविधिमाह वर्षाणां मिति पंचाशीति सदस्यारिचर्चासो ५५ रोदसीयावाभूयौ प्राज्ञस्य

कौष्टिकिरुवाच मरुतचरितं कृत्स्नं भगवन्कथितं तया तत्संनतिमशेषेण श्रुतमिच्छा प्रवर्त
ते १ तत्संनतौ तितोशायेराहो वीर्यशालिनः तानदं श्रुतमिच्छामितया ख्यातान्कथितान् २
मार्कण्डेय ३ नरिष्यंतर्ति ख्यातो मरुतस्य भवत्सतः प्रष्टादशानो प्रशानो सजेष्टः प्रष्टपवच ३
वर्षाणो वसदस्यारि सततिदशपंचव बुभुजेष्टिर्वी कृत्स्ना मरुतः त्रियर्षभः कृतारामो
स्वधर्मणारुष्टाय ज्ञानवृत्तमान नरिष्यंतं सते मेष्टमभिषिच्य वने ययौ ५ पकाश्वितः सत्प
स्तमानवतपो मरुत आरुहोद्दिवे विप्रयशो साहस्यरोदसी ६ नरिष्यंतः सतः सोऽस्य विंतयामा
सबुद्धिमान् पितृर्हं ससमालोच्य तथामेषो वभूभृतो ७ प्रववेशो महात्मानो राजानो समपूर्वजाः
यन्निनो धर्मताः पृथोपालयामास रूजिताः दानारश्चापि विज्ञानो संश्रामेष निवर्तिनः तेषां कश्चरे

तेशकस्तु याने महात्मनाम् ८

प्राज्ञाय ९ बुद्धिमान् प्रशस्त बुद्धिप्रकृतं चरितं समालोच्य विचार्य प्रमेसां पूर्वजानां प्रमवेशजानां वा १० रूजिता वनवतः ११ प्रतुयो

२
कृत्स्नं सारं

किं विनिविशेतेन पिशयमार्गनयेतं धर्मं असमंजान् हवनादिभिर्धर्मादिकैः न तत्कर्मचममनास्तिना हंतशपिशक्तो नः किं करोमि अ
 शक्ततादैत्यम् ॥ अथ धर्मतः पालने अथ धर्मादेकमाह असम्यगिति ॥ पवकारो मय कर्मवच्छेदकः ननु यत्तेषु कर्तव्येषु विनसाध
 नादिन स्य च न स्य शक्तमराज त्वस्यादिति महानपकारो धनदाने शयशोकाह किं वित्तं धनदानेनाशोच किं प्राश्नयंतः सीदता नैः
 स्येनावेशराश्रणा ईश्वरोगतिः परायणं रक्षकः ईश्वरो देशेन इत्यागस्य महाफलतादिमर्थः ॥ न च पूर्वजवर्तिनसायं कर्तव्यं

किं ततेन कृते कर्म धर्ममाह वनादिभिः तदहं कर्तमिच्छामि तच्च नास्ति करोमि किं ॥ धर्मतः
 पाल्यते पृथ्वी को गुणो यमहीयतेः असम्यकालमात्मापीनरेन्द्रे नरकं व्रजेत् सति विने महायस
 कर्तव्यापवभूभता दानव्यं वा किंचित् सीदतामीश्वरोगतिः ॥ आभिजातं तथा लजा को यम
 रिजनाश्रयः कारयति स धर्मो असेनामादयत्तायने पतत्यर्धं यथा सम्यग्पूर्वैः पुरुषैः कृते पि
 तावमे मरुतेन तथा तत्केन शक्यते ॥ तदहं किं करिष्यामि यत्र तैः पूर्वजैः कृते ये यन्निनो वरा

इति सप्तमोऽध्यायः

यतेऽप्याह आभिजातं कृती न तं विदुर्न बालजा प्रकाशं राक्षसाने विपलास्यदः को यश्च स धर्मो असेनामादयत्तायने पूर्वकारय
 तिस्रोतिशेषः अर्धवर्तिनार्थः स्वर्गो विवरा मोरास्यमकारयदिति वत् ॥ यथा यथा वत् सम्यक् समीचीनं मम पूर्वैः कृतमनु
 र्हितं केन मादृशेन तथा तत्कर्म कर्तं शक्यते अहं तु तदेव लोकोत्तरं कृवीयते त्यागो ह्यस्यादिति भावः ॥ तदेवाह तदहमिति
 ताविशेषयति यन्निनो यासिका अतएव वराः श्रेष्ठा दंतानि ते रिया शनिशान्तोपलक्षणा अनिवर्तिनोपलापिनो महावीराः ॥

मा ७
४
५१८

मदत्तां संश्रमाणां संसर्गः संपर्कस्तेना विसेवादिने विरुद्धं संचारो ने पौरुषं येषामिति पूर्वमेव विशेषणं अतः कस्य गतो न भिशं
कितं शंका दीने यथा भवेत्तथा कस्य पुरुषस्य यत्पानुगम्य कर्मणा यतिष्ये इत्यन्वयः ॥ अविश्रममग्निः विश्रममग्नेः कारिता विदितं
प्रनुष्ठिता रति यावत् ॥ चित्तस्योत्सर्गोत्पत्त्यागेनोपशोभितं ॥ ततो दग्धा दग्धा न्यतः ॥ २० ॥ पृथो निवासिनामिति सर्वदेशं

मदत्तं श्रमसंसर्गा विसेवादिने पौरुषाः कर्मणा हं यतिष्यामि कस्येत्या न भिशं कितं ॥ अथ
वानैः स्वयेयताः कृताः पूर्वजने चरैः अविश्रममग्निना मेतत्कारिता स्ता कशम्यदं ॥ मार्कगोरयः
इति संविद्य यज्ञे ससंचकारैकं नरे चरः यादृशेन वकाशो विज्ञोत्सर्गोपशोभितं ॥ हिजानां
जीवनाया ले दत्तात् समहा धने ततः शतगुणोत्पत्त्या यजेत मद्ददृषः ॥ गावो वस्त्राण्यलेकारे
धान्या गागादिकेन या तदा प्रमेक मद्ददृषे पां पृथो निवासिनो ॥ ततस्तेन यदा यज्ञः प्रारब्धो भूय
जा पुनः प्रारब्धे समवेयं ततो नालभत हिजान ॥ यान्याह्णोति सन्ध्या विशानाति स्य कर्मणि
तेनेन मूर्चयं ता यवयममजदीतिताः ॥ अमं वरययदि तेन यास्माकं विसर्जितं तस्यो नास्ति यज्ञे

पूरां भूमं रलोषिताना मित्यर्थः ॥ ततः प्रथमा यज्ञात् पुनरपरो यज्ञस्तदा दृशय वपारुः ॥ तत्र निमित्तमाह यान्यानि अर्धे
ज्य कर्मणि पौरोहित्ये प्रयत्नात् सित्यजमाने दीतिताः कृत संकल्पानां कः ॥ नवात्तरं महाधनं विप्राण्यितं वज्रनास्यमर्धं
निमद्ममहाधनसंतोषवेत्त्यादिना भातेनेन ह्यव्ययाद् अमं वरयेति ॥

५१८

हेतुपतेतादृशमहायनेननोस्माकंदयाः आशितिलिङ्गसर्वदेवेतादृशमेवनिर्वहमेत्यर्थः ॥ नप्रापस्मृतिजोवास्वणामाजकान्
प्रकृतिभावप्रार्थः प्रशेषेत्यादिप्राज्ञाभेगाभावायः यत्तार्थपरिकृताभूमिर्वहिवंदीतस्यांतदायत्तनिर्वाहकाभावेऽप्यवक्रमे
रेमे ॥५॥ अग्रहेणेहेतुर्थनेनसंपूर्णं अवयवैकदेशमपिथनाभूत्यामदिरायेषाभूयोत्यर्थं तदलाभेननिर्विस्तेनिर्वेदमाप
नइदंवक्ष्यमाणं ॥ तत्रविप्राणांथनवैतसंप्रपन्त्यात्मनिसंतोषंभजन्त्यसमंदभाष्यत्वंविन्नवैषात्यादाह अहोति अतिशो

मार्कण्डेयउवाच नप्रापस्मृतिजोविप्रोस्तदाशेषतितीक्ष्णः वहिर्वेयोतदादानेसरानुप
चक्रमे ॥ तथापिजगृह्णैवथनसंपूर्णमदिराः हिजापदानंभूयोसौनिर्विगाऽदमवतीत् ॥५॥
अहोतिशोभनंयस्यायदिप्रोनाथनः कवित् प्रशोभनश्चयत्कोषोविफलोयमयजितः ॥६॥
नार्तिजंकरुतेकश्चिद्यजमानोविलोचनः हिजानोनचनोदानेददतोसंप्रतीक्षते ॥ मार्क
ण्डेयउवाच ततःकोषिदिजान्भक्ताप्रणिपत्यपुनःपुनः स्वयत्तेस्मृतिजश्चक्रेतेषवक्रुर्महामखम् ॥७॥

भनमतिरम्यं अथनः थनभूत्यःकोषोभागागादिःविफलोत्यर्थः यतोममायजिनोयत्तानुष्ठानभूत्यस्य ॥ आतिजंयौरोदे
संप्रविलोचनोयत्तप्रवणतयायजमानपवतस्ययाजनानुपपत्तेः हिजानोदानेददतोसोस्माभिर्दत्तदानेनोसंप्रतीक्षतेनय
निष्टुहतीत्यर्थः हिजास्मृतात्रप्रतिगृह्णतिभावः ॥ भक्ताकापिकादि विविधयासेवयाभजनेनस्मृतिजः
परोहिताः तेचतस्मिन्सप्रहामहामखंप्रचक्रुः ॥८॥

मा ७
दी
ध १५

अमद्भुते यदायस्मिन्समये यत्नो भूतदा सर्वेषां या यज कदा दत्तिलो ज नो यज मानासीदित्यत्र ॥ सदस्या विधिदृष्टि नरे नि
मिमानोना प्रसूणास्ते हि ज्ञानाय जेष्टु न कश्च नासीत्सर्वेषां दत्तिलो ज नो यज मानासीदित्यत्र ॥ सदस्या भाव यो न नायं न श
शुः काकातिमायेन हि धायो जः तत्रेह नः यजमाना इति १० विंशतां यन समुद्देर्निमित्तमाह नरिष्येति इति प्रदानं मुक्तदस्तस्य

५१७
अमद्भुतमिदं वासी यदा तस्य मदीयतेः स यत्नो भूतदा पृथ्वा यजमानो विलो ज नः ॥ हि ज
न्मनाम भूनासीत्सदस्यस्तत्र कश्च न यजमाना हि जाः केचित्केचित्तेषां तया जकाः १० नरिष्ये
तो न रयतिरिया ज स यदा तदा तस्य दातृयं नैर्यागे च कुः पृथ्वा मशेषतः १॥ प्राच्यां को सस्तयत्ता
नामा सत्रष्टादशाधिकाः प्रतीच्यां सत्रवैकोटो दत्तिराणां चतुर्दश १२ उत्तरस्यां च पञ्चाशदेक
काले तदा भवन् मुने चास्तनयस्तानां नरिष्येतो यदा यजत १३ एवं सराजाय मात्मानं नरिष्येतो य
वत्सरा मरुततनयो विप्रविस्वात वलणोरुषः १४

नरिष्येत्यथ नैस्तं पागं प्रशेषतो शेषाः प्रथमार्थे त सर्वे जगायां च कुः १॥ तत्कृतानां यत्नानां गणनामाह प्राच्यामिति अधिका १॥
ष्टादश पको न विंशतिः कोन्यः १॥ एक काले पुगयत् आस्तनयसंविना यत्नानां १५ आदितः शताधिकोष्टवत्तारिंशत्तमोऽप्यायः

२१५

उष्णानीन्मयतीति तया दयापरावृत्तिस्तुलाशीलं सद्गुणं । सदमः जठरे गभीराये २ न स समाया निर्वक्ति यद्गर्भस्थितः
समातरे कर्मदममुपशमं गभीरमवोत्पन्नः प्राणनिरोधोवाते प्रादुर्गामास हि कर्मकोणि च दमशीलौ दंडस्वभावः दमो वैदि
यनिग्रहस्तुल्यो वा यतो यस्मान् ३ त्रिकालवित्तानः त्रिकालदर्शी देवतः ४ नरराजस्य नरराजात्तुष्टपर्वणः सकाशात्

इति मार्कण्डेयपुराणे वेशानुकीर्तने नरिष्यंतवरिते नाम चतुर्दशोऽध्यायः ॥ ५८ ॥ मार्कण्डे
य उवाच नरिष्यंतस्य तनयो उष्णारिदमनोदमः शक्यं वै वलं यस्य दयाशीलं मुनेरिव । वायु
व्यामिन्दसेनाया संजते तस्य भूभृतः नववर्षाणि जठरे स्थित्वा मातर्महायशाः ५ यद्ग्रादयामास
दममोतरे जठरे स्थितः दमशीलश्च भविता यतश्चायेन पात्मजः ३ ततस्त्रिकालवित्तानः सहि
तस्य पुरोदितः दमस्त्य करो नाम नरिष्यंतस्य तस्यात् ४ सदमो राजपुत्रस्तु य उर्वे दमशेषतः
जगृहे नरराजस्य सकाशाद्दुष्टपर्वणः ५ इंदुर्भेदेत्यवयस्य तपोवननिवासिनः सकाशात्तु
हे कृत्स्नमस्वग्रामं च तत्ततः ६ ॥

षष्ठीपंचम्यर्थे ५ तपोवननिवासिनस्तपस्यतो उद्भूतः कृत्स्नतत्ततः तिप्रयोगसंसारविभक्तमंत्रग्रामसहितमित्यर्थः अरसो
कहयेपंचम्यर्थे षष्ठी यतश्चादत्तेरति यतः सकाशादित्यर्थे पंचम्यायोग्यतात् ६ ॥

मा ७
टी
५२०

शक्तेर्वसिष्ठपुत्रात् योगमात्मानात्मविवेकं श्रुत्वा न निनवित्रः ७ तदमे सूर्ये सन्दरे समनाख्य राजपुत्री ८ पश्यतामिदमनो
दरेषष्टी चारुकर्मानामराजा तदर्थं राजपुत्र्या लाभार्थं ९ महानन्तो नाम मद्राजस्य पुत्रः १० मद्राथ नुर्मदेखासः तथेति सा

५२०
शक्तेः सकाशाद्देहांश्च वेदां गान्धर्वान्पि तथा हि घेणाज्ञार्थेर्जगृहेर्योगमात्मवान् ७
तं सूर्यं महात्मानं गृहीता संमहावले स्वयं वरेकृतापित्वा जगृहे समनायति ८ सतादशा
र्णाधिपतेर्वसिष्ठारुक्मणः पश्यतां सर्वभूयानां येतदर्थं मुपागताः ९ तस्यां च सा नुरा
गो भूत्वा राजस्य वै सतः समनायां महानन्तो महावलपराक्रमः १० तथा विदर्भाधिपतेः पु
त्रः सैकन्दरस्य च वपुष्मान् राजपुत्रस्तु महायनरुदारधीः ११ ते ययाता हर्षं हृष्टा उष्टारिदमने
दमे मंत्रयामासुरन्योन्येन शनैर्गविमोदिताः १२ यतामस्य च लाकृत्यो गृहीता रपशालिनी
गृहे प्रयामस्तस्येयमस्माकं ये गृहीष्यति १३ ॥

नुरागः ॥ अथ राजपुत्र्या दमवरणादनेतरं याताः प्राप्ताः तत्र स्वयं वरे पुनर्नेन कामेन विमोदिताः १२ इयं राजपुत्री तस्यै
व भार्या भविष्यति अस्माकं मध्यायमेकतरे गृहीष्यति वरपिष्यति १३ ॥

५२०

१॥ यथा सङ्घेने तस्यैवेयं धर्मो यथादिता धर्मो यथाप्रानोस्ता कं भविषी भविष्येती ॥५॥ अस्माकं मध्याह्नं चिदशने च्छुत्तितमो यतस्यै
वयं भार्या भविषी ॥५॥ शोभनानि वाङ्मणी सुगो नित्यस्मा दमस्य दामि पार्थ अनुवर्तिनी यवा इति विनी ॥५॥ तस्य दमस्य मत्ताः सहायः
विविधं सुकुलः मध्यस्थाना नृदासीनत्वे गताः केवलं वाद्यायेणैव सुकुलं न वक्रियया किं चिदिदं ॥५॥ अनाकुलमना प्रतज्जति
नः ॥५॥ धर्मस्य ह्येतैश्चकार्यैश्च अनया मम हतत्वात् पूर्वमेव यदेभिः राजपुत्रैरेयं गृह्यते तत्प्रसन्नं यमौ वा धर्मो वेति वदं

भर्तुः स्यादवगरोहास्यं वरविधानतः तस्येच्छया नो भवित्री भार्या धर्मोपपादितः ॥ अथनेच्छ
तिसाकं विदस्माकं मदिरक्षणा नतस्तस्य भवित्री साधोदमेवातपिष्यति ॥ मार्कंडेयः ३० इति ते
निश्चयं कृता उच्यते पार्थिव नन्दनाः नष्टंस्तं सत्वावर्गोदमपाद्यां जुवति नो ॥ ततः केचिन्नपा
स्तेषां येन तस्य ताविभुक्ताः वृक्ताश्चापरेभूया कैचिन्मथस्यतां गताः ॥ ततोदमस्ताभूपात्ता
नवलोका समंततः प्रनाकुलमना वाकामिदमाहमहाशुने ॥ दमः ३० भोभूया धर्मकृत्येषु यददंते
सयं वरं अथर्मावाथवाधर्मायं देभिर्गृह्यते वृत्तात् ॥ यद्यधर्मानवैकार्यमन्यभार्या भविष्यति

धर्मो वातुदलपाण्यरत्नातेरिलहने २॥

तभोन्त्याः १५ तत्रप्रथममाश्रित्याह यदीति यदीदहः प्रहणमथमस्तदीनकर्तृयोगः यतः यममयमभार्याभविष्यति
भवतिपरयोषायाप्रहणमथमस्तर्थाः द्वितीयमित्याहयमोवेति यद्यथमस्तदाप्येतत्कार्यमलंशरणवौलं अस्माभिर्वेशणा
प्ररीणांलहुनेनादरे प्राणपणौनेवेयगृहीतव्यानतद्व्यादेवेत्यर्थः १५

मा ७
ही
५२१

निःशब्देनूमीभावंतत्सदः नोसभां २१ नलप्यतेननप्यति २२ वरधोः परस्परानुरागे गान्धर्वो विधिर्गान्धर्वो विवाहो विहितः
अयं गान्धर्वो विवाहः परे केवलं तन्नियोगात्मेव विहितः न वै शपादीनां त्रयाणां वर्णानां सवर्गो गान्धर्वो विवाहो दममाश्रित्य
पतवर्जितनिष्पन्नः संसिद्धः २५ यस्मादमस्यैवैषा तवर्जिता भार्या भवितुमर्हति अथ यथा धर्ममुल्लंघ्य प्रसप्तशरणाय यो

५२१

ततो दशाणां धिपतिश्चारु कर्मो नराधिपः निःशब्देनूमीभावंतत्सदः प्रादमहासुने २१ दमेन
यदि देवोक्तं यस्मा यस्माश्रिते तृणाः तद्वदधं यथा यस्मा ममास्य च तलप्यते मार्कण्डेयः ततो केचि
न्महीपालास्तमूचुर्वसुधाधिपे परस्परानुरागे गान्धर्वो विहितो विधिः तन्नियोगात्परमये
न विदुः सद्दिनं नमो दममाश्रित्य निष्पन्नः सवासा इति तलव २५ इति यस्मादमस्यैवैषा तवर्जिता न
वपार्यित यो न पावते ते मोहात्कामा माश्रितवर्तते ततो तथा परतदा प्रोचुर्महात्माना दिभूभृता य
दैवे भूभृता विप्रदशाणां धिपतेर्वचः मोहात्किमाद्वयं यो गान्धर्वः तत्तज्जन्मनः न तेषां शस्त्रो

मात्यादि राक्षसः शस्त्रजीविनाम् २३
वर्तते मोहादज्ञाना का मात्मा जितेन्द्रियः सोऽस्माकमत्रे पुद्गाय वर्ततामित्यवयः २५ भूभृता मिति निर्धारो घृष्टी २६ एते ह
पामीरा किमाहः किमियादौषे तत्तज्जन्मनः तन्नियोगात्परमये गान्धर्वो धर्मः न तु नैव पक्षगो यवः शस्त्रो योग्यः द्वि
स्मात् शस्त्रजीविनो राजन्यानां राक्षसां विवाहः शस्त्रः नातो परो गान्धर्वो विहितः २३ ॥

५२१

परिपाम्पिनः प्रतिवन्धकान् रिपून् प्रसौराजपुत्रीतस्यैव भविष्यति हे प्रवनीधराः १८ अस्मिन् विवाहद्वितये गान्धर्वराक्षसाः।
त्मके पञ्चरात्रसोविधिः प्रधानतः प्रतोमदानन्दादिभिः प्रसन्नहारीभिर्धर्मपवकनोनाथर्मः १९ एवं प्रथमं उदेताः शोक्ताः
जातिधर्मः क्षत्रियधर्मः प्रहंनदाश्रितं तदा लंघनं १० सत्यमित्येगीकारे पर उत्तमः किंतिविशेषे प्रसौराक्षसोविधिः कुमार्याज

वत्सादिमांयो हरति हत्वा तपरिपाम्पिनः तस्यैवाप्तो विवाहेन राक्षसेना वमीधराः २० प्रधानत
रपञ्चरात्रविवाहद्वितये मतः क्षत्रियाणामतो धर्मो मदानन्दादिभिः कृतः २१ प्रथमोऽनुभूया
यैः पूर्वमुदेताः परस्परानुरागेण जातिधर्माश्रिते ववः १० सत्यं शलोराक्षसोपि क्षत्रिया
णां परोविधिः किं तसौ जनकसाम्ये कुमार्याः प्रमत्तो वरः ११ हत्वा तपित् सस्रहं वलेन द्वियते दिव्य
सराक्षसोविधिः शोक्तो नाथ भर्तुं करे स्थिता १२ पश्यतो सर्वभूषणानामनया यदुतो दमः गान्धर्व
स्य हनिष्यन्तो विवाहो राक्षसोऽत्र कः विवाहितायाः कन्यायाः कन्याते नैव विद्यते कन्यायाश्च विवा
हेन समन्यः पृथिवीधराः १५

न कस्यस्याम्ये स्वामित्वे भवति जनकवश्याया अत्र प्रथितविवाहायाः कुमार्याः अनुमत्तो वरः ११ पतादेव तत्तत्तत्तत् पूर्वकं विष
दयति हत्वा तपि राक्षस इव हत्वा या वलेन द्वियते सराक्षसोविधिः शोक्तः न तस्य भर्तुः करे स्थिता १२ निष्पत्तौ सौम्ये प्रशा
सितो राक्षसो विधिर्न कोपीत्यर्थः १३ विवाहिता ऊरुयाः कन्याते नैवास्ति कन्याया पवदि विवाहेन संबंधः स्यात् १५

माघ
ही
५२२

ग्रादातेष्टृहीतंयदितेवलिनःसुःततःऊर्वतुविवाहमितिशेषःनतननेषोसाधुशस्त्रंभवेत्परतिपात्रस्त्रीकार्यतात् १५ कोपे
नकषायीकृतेरुणीभूतेलोचनेयस्य १५ पशपतरत्ननादेरेषस्त्री कीवजन्मनोनपुंसकोत्पन्नस्य १० एतदेवप्रपंचयति धिगिति १८

नरमेवेवलादेतादमादादातुमुयताः वलिनस्तेयदिततःऊर्वतुनतसाधुतत १५ नहुत्मासौ
५२२ दमःकोपकषायीकृतलोचनः श्रोतपयामासयनुर्वचनंवेदमब्रवीत् ममापिभार्यावसिभिःप
श्यतोद्विगतेयदि तत्कलेनभुजाभ्यांवाकोगुणःकीवजन्मनः १० पिश्रमास्त्राणिपिकशोर्यधि
कशराभिकशरासने पितृव्यमैकतेजन्ममरुत्तममहात्मनः १२ यदिभार्यामिमभूत्तःसमादा
यवलान्विताः प्रयातिजीवतोपिक्राममव्ययंयनुष्मतां इत्युक्तातात्माहीमातात्माहानन्दमुखा
मती मुयात्रवोत्सुनःसर्वामहारिदमनोदमः ५० पशानिशोभनावालावाविक्रीमदिरेत्तणा किं
तस्यजन्मनाभार्यानयस्येयंकलोद्भवा इतिसेचित्तभूषालालयायततसंपुगे यथानिजिममा
मेतांयत्नीकुरुतमानिनः ५२ इत्याभाषततस्तत्रशरवर्षममुच्यते स्वावयन्त्यथिवीपातांक्रम
सेवमहीरुहान् ५३

वर्षायनुष्मतांयनुष्मतांतकारलोपघ्रातः १५ ऊलोद्भवाऊलोत्तना ५१ यततयतसं मानिनोमानपुक्ताः ५२ तमसाधोतेन ५३

नैराजभिः प्रमुक्ता निरुष्टान् लीलाया नापोसेन ५५ तेन दमेन परिता निरस्तात् ५५ यतो यस्योदिति ५६ ५० अगान् शरान् प्रवे

तेपि वीरामहीपात्ताः शरशक्त्युद्गृह्णन् सुमुचुस्तत्प्रमुक्तोऽदमश्चिच्छेदलीलाया ५५ तेपि
तत्प्रहितात्वाणां स्तुषां वासोशरोक्तान् विच्छेदयुष्मिन् वीशानो न रिष्यतात्मजो मुने ५५ वर्तमाने
तदा पुद्गदमस्य तिति पात्मजः प्रविशेशमहानन्दः खड्गपाणि यतो दमः ५६ तमायाते दमो दृष्टा ख
ड्गपाणि महामये सुमो वशरवर्षाणि वर्षाणां वपुरन्दरः ५० तदस्त्राणि तत्स्नानि शरजालानि
तत्स्नानात् महानन्दः प्रविच्छेदयुक्तेनामानवन्नयत् ५८ ततो रोषात्समारुह्य तदमस्य तदारभ्य
महानन्दो महावीर्यो दमेन प्रपुये सह ५१ वड्गपा पुद्गमानस्य महानन्दस्य लाववात् दमो सुमो
वह्मदयेशरं कालानलप्रभं ५० तत्तत्प्रमात्मनोऽन्तर्गुणविभिन्नेन ततो हृदि दमेशति विचिते पमस्य
नन्दोऽसि मुञ्चते ५१ पतेतैवैनमुत्काभं शक्ताचित्ते पतेरमः शिरोवेतस्य पत्ने सामहानं दस्य वाद्धिन
त् ५२ तस्मिन्ने महानन्दे प्राचुर्येण पराश्रयाः वधूनुः पार्यिवास्तस्यौ वपुष्या कुणिनाधिपः ५३ ॥

वयतद्धलेन निष्कलीचकार ५८ ५९ ५० तेशरं हृदि लग्नमात्मनोऽन्तर्गुणविभिन्नेन सत्तेनात्मना ५१ ५२ ५३

मा ७
टी
ध २३

रणागोचरेषु हविषये ५५ करवालं सवेतुः सवदमः लघुशीघ्रं संखिरणो ५५ वदवः कणवकाः कीलकायसाः ५५ समादनेष्टुहानि ५५
विह्वलं सवर्षं गंदेरेयस्य प्रतपवसवेपथुः सकंयः विनिवृत्ता प्रत्याज्ञामतिर्येन ५५ अविद्यमाना पुद्गेमतिर्मस्यते आत्मवान् ज्ञे

दमेन पुपुये चासौवलगर्वमहालितः दातिणाममहीपालतनयोरणागोचरे ५५ पुद्गमान
स्यतस्योपेकरवालं सवेतुः चिच्छेदसारथे चैव शिरः संखेतया धनं छिनखद्गो गदो सोय
जग्राह वदकण्डको नामणस्य सविच्छेदकरस्यामेव सत्वरः ५५ यावदमस्य समादने सवपुष्पान
सापुयं तावच्छेरणाते विहाद मोभूमावपातयन् सुयातितस्ततो भूमौ विदलंगः सवेपथुः वि
निवृत्तमतिर्पुद्गाह भूवसिति पात्मजः ५५ तमालोकातया भूतमपुद्गमतिमात्मवान् उत्तरं
दाय समनां समनाः प्रययौ दमः ततो दशार्णाधिपतिः प्रीतिमानकरोत्तयोः दमस्य समनार्य
अविवाहे विधिपूर्वकं ६० कृतदारो दमस्तत्र दशार्णाधिपतेः पुत्रे स्थितान् स काले प्रययौ सभा
यो निजमालिरे ६१ दशार्णाधिपतिश्चासौ दत्तानां गान्तरंगमान् रथगोश्च खरोद्गोश्च दासौ दासौ
स्तथावद्भून् ६२

तवित्रः उत्तरजविहाय समनाः शोभनविजो जयलाभात् ५५ ६० कृतदारः कृतविवाहः ६१ ६२ ॥

ध २३

वस्त्रादिवरमुपसृज्यपरिहृतं भागैः सामग्रीभिः ६१ आदितः शतोत्तरपञ्चकोनपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ १२५ ॥ ६२ वयसः परिण

वस्त्रालेकारचापादिवरोपसृज्यमात्मनः श्रुत्यैतैस्तैस्तथा भागैः परिपूर्णं यत्सर्जयत् इति मार्कण्डे
यपुशाणो वंशानुकीर्तनेन दमविवाहो नाम पञ्चविंशत्तमोऽध्यायः ॥ १२६ ॥ मार्कण्डेयः १ सतोत्तरान्
यापत्नीं समनोत्समहासुने पणम्यचपितः पादौ मानश्चात्तिनिपातनः १ सावतौ च शूरो समु
र्ननाम समनातदा ताभ्यां नौ च तदा विप्रश्चाशीर्भिरभिनन्दितौ २ महोत्सवश्च संजज्ञे नरिष्ये तस्य
वैपुत्रे कृतदोरे च संशोभेदशार्णाधिपतेः पुरात् ३ सम्मभिनेदशार्णो शोजितोऽष्टयिबीधरात्
श्रुत्वा पुत्रेण समुदेनोरिष्ये तोमसीपतिः ४ सोपिरे मे समनया महा राजसतोदमः वरोयानवन्नो
देशासादगिरिसात्रुषु ५ अथ कालेन महत्तारममाणो दमेन सा प्रवापगर्भं समनादशार्णा
धिपतेः सुता ६ सोपिराजानोरिष्ये तोमृक्तभोगो मसीपतिः वयः परिणतिं प्राणदमे गंगेभ्यश्च
च ७ वने जगामेन्दुसेनापत्नी वास्यतपसिनी वानप्रस्थविधानेन सत्तत्र समतिष्ठत् ८ दातिणा
म्यः सउत्तमः सकन्दनसतोवने वपुष्मासमगाहेन यथावत्पदाश्रुगः ९ ॥
निर्गोणामंस्याविरं १० समतिष्ठत्तसम तिष्ठत् ८ अत्येपदानुगाः सैनिकादयो यस्य ९ ॥

मात्र
ही
धर्य

मनपंकिलंचनमलंउन्मार्जनस्यवानप्रस्थानोनिषिद्धतात् प्रतिशयेनसउर्वलांअतिक्रशो ॥ १॥ आचष्ट्रावरयोयथानयेस
मम ॥ ग्रामोसिलजोसि ॥ १॥ हरिषेवधिष्यामि ॥ अवधूताःपराजिताःरनिषेदनिष्यामि ॥ अथनेपुनिःसेप्रवराकेप्रय

सतेहृष्टानरिष्येतेतापसेमलपाङ्किले इन्दसेनावततयत्नींतपसातिसउर्वलां ॥ पप्रच्छकस्ते
भोविप्रःतन्नियोवावनेचरः वानप्रस्थमनुग्रामोवैष्णोवाममकथ्यतो ॥ ततोकोतवतीभू
पोनहितस्योत्तरंददौ इन्दसेनावततत्सर्वमाचष्ट्रास्मैयथानये ॥ ज्ञात्वातेवनरिष्येतेवप्रध्यामि
तरेविषोः ग्रामोसीतिवदकोपाजरासपरिशृष्यच ॥ राहेतिवैदसेनायोरुदंमोवाध्यगद्गदं व
कर्षकोपात्त्वङ्गचवाक्येवेदमुवाचद ॥ निर्जितःसमरेयेनयेनमेसमनाहता दमस्यतस्य
पितरंदरिष्येवतुतंदमः ॥ येनाखिलमहीपालपुत्राःकन्यायमागताः अवधूतारनिषे
दंयितरंतस्यउमतेः ॥ अथनेपुस्वरूपेणवमोयस्यउरात्मनः सदमोवारयत्तेषदमितस्य
रिपोर्गुरुम् ॥ इत्युक्त्वासउरावारोवप्रध्यानवनीयतिः कन्देत्यामिन्दसेनायाशिरश्चिच्छेदतस्य
तत ॥ ततोपिधिमुविजनाग्रमेववनवासिनः तपूषुःसचतंदृष्टाजगामस्वपुरेवनात् ॥

सउरात्मनोदमोदरागस्तिशुरुपितरे ॥ कन्देत्योरुदंमो ॥ धिकनिर्भर्त्सनेनिन्दनेच सवप्रध्यानतेनरिष्येतेपृष्टाधिवितामिद

धर्य

तस्मिन्पुष्पतिगतेः। सेनसाविनिः। अस्पृष्टेयामासमयोजयत् १० गच्छेथातिप्रार्थनेनोद आशुशोचं यदाकिमनेनभ
वद्विहितेनयतः अभिज्ञः सर्वज्ञः मद्भक्तं ह्यनंतस्य रिपुनाहतस्य अत्रैवेसातेमया किंपोच्यते। नित्ययपीतिदितीयेनसोकेनसं
वेयः ॥ तथापिमेमयाप्रबोवस्थानिवेदनार्थवाच्यः सन्देशः यतोतिः। रिता तदज्ञायाहेतुमार लंघनाविमाननो प्रा
मादेवेनफलितोराज्ञः ॥ नचायेसामामोराजासीत्किंतुभद्रताप्रधिकृतः कृतप्रतिष्ठः चतुर्णां वर्णां प्रमादीनां पालकः। तस्य

गतेतस्मिन्निनिः। अस्पृष्टेयामासमयोजयत् १० गच्छेथातिप्रार्थनेनोद आशुशोचं यदाकिमनेनभ
पुमेप्रबेदमंभूदिववोमम अभिज्ञोयसिमद्भक्तं ह्यनंतस्य रिपुनाहतस्य अत्रैवेसातेमया किंपोच्यते। नित्ययपीतिदितीयेनसोकेनसं
द्वीप्यतिः। रिता तदज्ञायाहेतुमार लंघनाविमाननो प्रा
रिपालकः त्वमाप्रमाणो किंपुक्तंतापसानोयदीत्सि ॥ मर्ताममनरिष्यंतस्त्रापसस्तपसि
स्थितः विलयेत्यास्तथानाथोयथानास्तिनथातपि आकृष्यकेशेषुवलादपराधं विनाततः ॥

नोवप्रपन्नाख्याविमितिनेमृपतिर्गतेः ॥

तस्यैवविज्ञस्यराज्ञः। पुत्रोसितयापिराजाधिकृतेनतारुहेणोवभायमिति सोपातेभमिवाह त्वमाप्रमाणोचतुर्णां रक्षाधिक
नोराजातेवेतदेवप्रकमित्यपालेभाथिलेपः यद्यस्मानापसानो निरीक्षितस्तमालनेनजागोधिर्मर्षः ॥ एवमुपालभ्यसहनां
तमार भर्जेतिममविलंबेयास्तथानिगुणानाथोहृतोयथायेराजानास्तिनवियते तथातथापिपुत्रेनाथेसति पतदेवतस्यप्राया
तिमत्तस्तदायउचितमिर्मर्षः ॥ रिपुकृतराजवधप्रकारमार आकृष्येतिप्रपराधं विनावहमोनत्वात् ततस्मातः हतः शतिश्रापः स

मर्तो प्रस्थानिकापामहेतव ॥

मा ७
ही
५२५

[illegible]

नाशिनम् ३० ॥

एवेस्थितेन क्रियतो यथा धर्मो न लुप्यते तथा च नैव वक्तव्यगतो स राजा यमी स दे ॥ पिता ब्रह्म
 सप्तसीवनापराधेन ह्रासितः निहतो येन वक्तव्यकर्तव्येन दिवि सता ॥ संति ते मंत्रिणो वीराः
 सर्वशास्त्रार्थवेदिनः तैः सह लोचयन्तार्यमेव भूतेरुरुषतत ॥ नास्माकमाधिकारो यतापसा
 नानराधिय ऊरुषेतदितोत्येव भूयति भाषिते विदुरस्य जनको यश्च मे न यथाहतः

संजीति प्राप्नोत्यविचार्ययत्वं भूनेपि न ह्यहतादिथर्मप्रकृत्वाभ्यायेन च ये संपन्ने न नरुष २८ ननु नपो वलेन स्वयमेव
किं न प्राविनाशयेया किं स यात्र कर्तव्यमित्याशंका तमेव वाचाधिहृतशब्दाद् नास्माकमिति नात्रापि कारोयतस्तन
स्वायसानोऽऽख्यसमर्जितनपोऽप्ययाशक्तानो प्रतस्तवैवाधिकारिणोऽभिष्टुयोजयति ऊरुषेति पतत्कार्यं शतिमयाने
वेद्यनेऽस्य वस्यमाणेन प्रकारेण संविधेहि प्रसदाचारप्रमाणयति एवं भूयतिः सर्वोभीषितं यथापि न
हेतारं सकृत् विनाशयेदिति २९ ॥

अथ उराहर्षे निदर्शयति विहरयत्येति अथ सजनको यवेन नयथा उराहर्षे हतः तथा येन वप्रस्पपितारिपुणा हतः तत्तेन वि
हरयेन पितृज्ञानो यवनानां कलंघया विनाशितं तदेवापितृयातस्य रिपो कर्तव्यमित्यर्थः १० अथ राणां राजानस्य जेभस्य तेनापराधे
नेतेन जेभेन पातालवासिनः पन्नगाहता इति द्वितीयं निदर्शने ११ तृतीयमाह पराशरेणेति शक्तौ वसिष्ठपुत्रे पितरि रत्तसायाया
भिभूतकल्याणोपादेन राताहते सति तेशक्तिं पितरं रत्तसाहते कृत्वा यद्वत्सोऽलमभवत्तस्य राशरेणाशक्तिपुत्रेणाशौक्यं संमृष्टं
तितामिम्यर्थः १२ अथोत्साहयति अथ सापि शक्तिरिपु रुषो नरितस्य स्ववंशस्य केन विधादिते वनानादो रिपुणा क्रियते तोलं च नो

जेभस्यासुरशतस्य पिता दष्टो भुजे गमेः तेनाप्यविलयातालवासिनः पन्नगाहताः ११ परा
शरेणापितरि शक्तौ च रत्तसाहते कृत्वा शौचातिने कृत्स्न रत्तसामभवत्तलम् १२ अथ सापि
स्ववंशस्य लेचना क्रियते रिया सोनाले हानियः सोऽहं किं पुनः पितृमारणे १३ नाप्यपितानेन
हतो नास्मि ज्ञाते निपातिने त्वामशनिहते ममेत्वायि शस्त्रं निपातिने १४ विभेत्तस्य दिकः
शस्त्रमस्त्रयेन वनौकसो तव भूयस्य विप्रस्य भारते तविभेत्तवा १५ ॥

हानियः तत्तात्तातान सोऽहं मलेशक्तः किं पुनर्वक्तव्यं हानियः पितृमारणे सहनो नो च तवावशं प्रतीकार्यमेव ११ नवासेरा मुत्र वाका
विज्ञानिर्यशः शरीरदेव शरीराभा मुभयत्र विकसित्वादिमाह नायमिति तव यशः शरीराय सक्रमकारितेनाप्यशानि वार्यस्य
भिषायेणाह त्वामश्रेति १४ नवास्मात्तुहादियो भेतव्यमिति योत्साहयति विभेतीति अस्मात्सादियोः तस्य तद्वत्तमाह वनौकसावन
निवासिनां तापसा मां येन शस्त्रं न्यस्तानि यथायं विप्रस्य तापसस्य भूयस्य मारणे तव वामारणे विभेत्तविभीषात यथावत्स
हत्यायानसभीतस्तथो हृता ततोऽपि न विभेतीत्यर्थः १५ ॥

मा ७
टी
५२६

अतस्तवैवेयं लेवनादितिः यदास्मिन्पुत्रे तस्मात्प्राविचार्य चराविधौ हि मवाप्यं केवलं उत्तारनीयः किंतु सभ्यमेव हि ११ स
कोतः संशोधितः सन्देशायस्मिन् अपास्मिन्प्राविष्टः अग्रप्रवेशे देनयं नो मनसिनी नितवित्ता १० प्रादितः शतोत्तरः यवाशम
मोप्यायः उदुनउदीमः पाठांतरे उदीपितः नयः १ निधिष्यसे चूर्णं प्रगुलिमोदं कृते मयः २ वातिनो ह नो ह शंसे वातु केन ३

पत्ति

तवेयं लेवनापुत्रं यदास्मिन्पुत्रे तस्मात्प्राविचार्य चराविधौ हि मवाप्यं केवलं उत्तारनीयः किंतु सभ्यमेव हि ११ मार्कण्डेय-
इति संकोत सन्देशा मिन्द्रासे विस्तर्यते वतिदेहस्य प्राप्तिष्य विवेशाग्निं मनसिनी १० इति मा
कं गिर्यपुत्राणो वेशानुकीर्त्तने न रिष्यत वयोना मषाडुं शत्रुमोप्यायः ११ मार्कण्डेय ३० ताप
सेन समाख्याते दमस्तेन पितृवयं कोथेनातीव जज्ञाल ह विषे वाग्निरुदतः १ सतकोयाग्निर्न
थीरोदसमानो मद्रामने करकैरेणातिधिष्य वाक्यमेत उवाच ह २ अनाय इव मेता नो मयि पुत्रे
न जीवति वातितः सन्देशेन परिभूय क्लेशम ३ न्यायवादे जनेन स्याप्ये षक्रेयात्तमा

प्यहम् उदुनउदीमो शिष्टानोपालनेधिकृतावयम् ५ ॥

इतेन वपुष्पताममकुलं परिभूयानादित्यः ३ योजने जनविषये तस्य मायस्य पुत्रा पुत्रस्य वादः कथने किमस्य पुत्रतरमित्ये
वैपाट्या पयोहं केया त्तातया देवतामि ननु तस्मा योग्योप्राविमर्थः नउदेतः उदुनउदीमः शाराणां शान्तौ प्रशमना
र्थशिष्टानो मद्राजनां पालने स्यापने यतो वयमधिकृताः अतस्तस्य प्रतीकारपट्यानुचितैवेत्यर्थः ५ ॥

५२६

मा ७
ही
ध २०

नाथसंचरद्वैतमौनितेनैव न च नैव नार्थमेव न च न स्थिते शान्ते प्रसक्तवर्णवचोवचने प्रवरा कीर्तनादिके यस्मिन् विवि
श्रेष्ठिरक्तविगते विग्रहयस्य निर्भये वापित रेहं तारामि ति शेषः तं स इमं त्वं प्रपन्नं प्रहं हं मास्मि प्रयाचिरमेव सर्ववैद्या
दिभिः समेतं सादेनमित्यर्थः समूलकायं कषामीत्यर्थः ॥ कदनेन संभने समेताः समेत्यस्थिताः ॥ भूयोधिकं तथैवेति
नथापि निःशेषस्य कृतस्य तया यमसमुद्यतोऽपुनः निजौवाह पवसेत्यानि यस्य प्रसदा यपवनिजवाह सहा यरत्यर्थः ॥

427

स इमं त्वं नापसहृदमौनिने व न स्थिते शान्तवचो विविग्रहं हं नाहमया खिलवन्मुमि
त्रपदातिहस्य च वलैः समेतम् ॥ पषोहमादाय यत्रः सखहं रथीतथैवारिवले समे
त्य करोमियहैकदने समस्ताः पश्यन्त मे देवगणाः समेताः ॥ योयः सहायो भवि
तायतस्य मया समेतस्य राणा यभूयः तथैव निःशेषकृतस्य यमसमुद्यतोऽहं निजवा
हसैमः ॥ यदि कलिशकरोस्मिन् संपुगे देवराजः पितृपतिरथ वोग्रं दण्डमुद्यम्य कोपा
न धनपतिवरुणा कीरति तेने यतने निशितशरवरौ द्वैर्घातयिष्ये तथापि ॥ ॥

कलिशकरो यन्मया गिरिन्द्रोपि देवानां त्रयसिंशकोटिगणितानां राजा महाबलसो महोत्साहोऽपि यदि ते रिरुं रति ते संपुगे र
लो यतने यदि वापि पितृपतिर्धर्मोऽग्रं संहारकरं दण्डमुद्यम्य तत्रापि कोपेन धनपतिर्गदापुषो वरुणाः पाशद्वन्द्वार्कशार्क
रणाः एते यतने तेन नथापि निशितानो शरवराणां मोक्षैः प्रवरद्विर्हृदिभिः वातयिष्ये वधिष्ठा मीत्यर्थः ॥ ॥

नियतानिरुद्धामतिर्वासाभ्यन्तरेकरजातेयेनअतएवाहोसोराहोषेशूयःकाननमेवाखण्डतस्येन्दस्यौकःसमनन्दनोयानेतस्मिन्निपतिताः
निस्रयेविशीर्णानिफलानिभक्तयतीतिनयानिर्देयोजितशराश्रेयःतत्रेदन्गर्भितंविशेषणंयतःसर्वेभूतेषुस्फासुचरिसुरेषु
पुमेत्वःमित्तमिदेनेन्दुतेःयीयतेवांसंशयतेमिभुतेमौदतेवाशत्रुःशदेःशासतेःअसनेवाश्रुणोतेवासीदतेवास्तेवाउपसर्गादृद्धा
सूदनेश्रेत्यादिप्रमित्रशस्त्रबाह्यानात्यसंगाङ्गनशहोपिनिरुक्तःसयवेविधोममतानोनरिख्यतःसमग्रगुणसीमाशानःमपिपुत्रे

नियतमतिरदोषःकाननाखण्डतलौकोमिपतिनफलभक्तःसर्वभूतेषुमेत्वःप्रभवतिमपिपुत्रेहि
सितोयेनतातःपिशितरुधिररत्नास्तस्यसंतयपृद्धाः ॥ १५ ॥ इतिमार्कण्डेयपुराणोर्वशाचकीर्तनेद
मप्रतिज्ञानामसमविंशतमोऽध्यायः ॥ १५ ॥ मार्कण्डेयउःइतिप्रतिज्ञायतदावधेनस्यउरात्मनः
कोपामर्षविह्वलात्तउयोगंसमचिंतयन् ॥ हाहतोस्मीतिपितरंयातादैवविनिन्यतेप्रोवाचमं
त्रिणाःसर्वानानिनायपुरोहितान् ॥ २ ॥

चप्रभवतिकोषदेशदिनाससंश्लेषतापप्रभावातिशयवतियेनतातोनिदतःअस्यचपुष्पतोउष्टशतोःपिशितैर्मासेरुधिरैरकै
अरमाःससोदित्यापृद्धाःसंतियर्थः ॥ १५ ॥ आदित्यकपेवाशदधिकःशततमोऽध्यायःउयोगंसवाभिसारात्मकंसमचिंतयन्आत्त
लोचे ॥ हाहतोस्मिन्निपितरंविलप्यतद्वधेचदैवकारणंयातातेवरिपुंवपुष्पानेपितृवातकंचिनिन्यसर्वान्मेत्रिणाःप्रोवाचदिता
रहितकारिणोमित्वादीत्यरःपुरतोआनिनायपुरोहितान्वाधर्वाणकान्मारणोत्सद्वादिययोगनिष्णातान् ॥

मा१
टी
५२८

चूतकथयत सरालयेसर्गशूदनपसिना इन्द्रासेनः योत्पस्तेन जचेतं न्येविशिनसि बृहती सार्धद्वयः इन्द्रसेनय
नेन वपुष्मता संष्टया सयाथा जयं प्रोक्तो तेनापिकोषान्तरमाकृष्य सयेन वामेन पारिणा जतो धृता गृहीत्वा लोकानां
शोषनाय इव सदनः अहो अयं दौष्ट्यम् ५५ पिकशब्देनित्वावाचकं सदिशमांकीरुतयर्थे तापसमात्रता किञ्चिन्करेयो

428

दमउवाच यद्वक्तव्यं तद्ब्रूत मामिषा मे सरालयम् कृतं भवद्विर्ययोक्ते तेन शूदनपसिना
बृहस्पसी सन्त्योवानप्रस्थवते स्थितः मौनव्रतयोगेश्वरो ममाश्वेन्द्रसेनया ५ प्रोक्तः संष्ट
ष्टयानेन याथानर्थं वपुष्मता तेनापि खड्गमाकृष्य जतो सयेन पारिणा धृता जघ्नेत इष्टात्मानं
कनायमनायवत् ५ सदिशपजननीमां च पिकशब्देन यथैरुषे मन्दभाग्यवनिः श्रीकेशविष्टार
यवाहने गजाश्च यथादाने सैमंतपरिकल्पता अनिमित्ते पितुः शत्रुमहता पितृघातकं प्रकृ
त्वा तव गोभान् जीवितं किमिहोत्सहे ५ मार्कण्डेय ३ मंत्रिणस्तद्वदः कृत्वा हाहेत्सकानदा भवन् ३
न वेतो विमनसः स भूय वलवाहनाः ८ ॥

रुषे यस्य प्रतो मंदभागां निः श्रीकेशपत्रे ९ तत्तत्समाचतरेण सैमंतपरिकल्पतां सत्रसतो अनिमित्ते निष्कारणो पितृघातकं
तारं प्रतलस्य शत्रुं प्रदत्तानिहय प्रकृता निष्ठा यत्सहे जीवितं पारयितुं न शक्नो भवेयं ५ इतवेतो अभिषेणनापत्तवाचतः ८ ॥

५१८

निर्ययुः सपरीवाराः पुरस्कृत्य दमेन्द्र्ये गृहीतावाशिषो विप्रान्त्रिकालज्ञातुगोपसः ॥ अदि
राडिवनिः सस्यदमः प्रायादुष्मते सीमापालादिसामेता निज्जन्माप्पोदिशेययो संरुद्धनसते
नापिदमो ज्ञानेवपुष्पता प्रायातः सपरीवारः सामात्यः सपरिहृदः ॥ अकंपितेन मनसा ससैर्म
त्यादिदेशह हतेवप्रेषयामास निर्गम्य नगराददिः ॥ तेशीवृत्तरमागच्छुर्नारिष्यंतः प्रतीक्षते
सभार्यः सत्त्ववन्धोत्तसमायादिममोतिके ॥ इहमहाङ्गनिर्मुक्ताः पीतावाणाः पिपासिताः मि
ताशरीरेसंग्रामेपास्येतिरुधिरेतव ॥ अन्तादमस्ततत्सर्वहतप्रोक्तययोत्तरन् स्मृतापत्तिता
पूर्वोक्तानिः ससन्नुरगोयया आहृतस्परणेत्तस्य शूरसेनाविकल्पता ततोपुद्गमतीवासीदमस्य
ववपुष्पता ॥ रथोचरयिन्नानागोदसिनाद्रयिनाहयो अग्रपतदिजप्रेष्टतमुद्धंतमुलेसभूत ॥

तपदवीतोप्रापयामीत्यर्थः ॥ पीताः पीततैलाः पिपासिताः संजातपिपासाः ॥ १५ ॥ ततः तेनवपुष्पताशूरसेनास्वात्मी
योविकल्पतासाधमानेन ॥ इयिनाप्रचारेहेरा हयोहयारूढः तमुलेसंरुद्धम् ॥

मा ७
टी
४२५

पश्यन्तो प्रेतकाणो वीराणां सैन्यानां क्षये करे ॥ कृत्राया हताः प्रदिशो विदिशः ॥ त्रिपतो निरस्तवतारियोः सवधी गजा
दिल्लमस्तिरोहितो न दृष्टे ॥ समो ध्वजः सेनापतिः गाक्रे रश्मिं प्रतिकान्तनिकरे ॥ गता समेतः तस्मिन्नेनामोपलाय
नपरमयकमतन्यरे यतास्वामिकमित्तमरेणावयः ॥ पितरं तपसिनेवानयिता प्रपादिदेडुष्टतामहेहान्ति ॥ मया ते

पश्यन्तो सर्वदेवानो सिद्धगन्धर्वरत्नसो अमृषु हंदिनश्चेष्टवीरसैन्यक्षये करम् ॥ त्वकमेव
सुधाव्रलम्बमाने दमेयुधि रत्नसातमसाह्व्रादिशश्च प्रदिशस्तदा ॥ न गजोनरयोनास
स्तेनगणान्सदृशः दृष्टो त्रिपताह्व्रमो दमेन वलिनारियोः ॥ ततो दमेन पुत्रुधे सेनाय
तो वपुषतः दमस्तद्दिविद्याय रघुणा गाक्रे मंतिकान् ॥ सगतासः पपातो र्या दमवाणाः
पीडितः तस्मिन्निपतिते सैन्ये पलायनपरं समुत् प्रस्वामिकेतनः प्राददमः शतैरिषुन्दमः प्रया
दिडुष्टपितरं चानयितान् तपसिने अशस्त्रनिहतं सैन्यं क्षात्रियोः सनिवर्ततो वपुषा तं वसदमेयो
पयामास सानुजं ॥ सपुत्रैः सखिभिर्मितैर्वान्यवैर्षुधेरशी तेनेषां सेननिर्मुक्तैर्वीरैर्वासादि
शोदश ॥

सैन्यं निहतं पुत्रसंश्लेषं किमस्य वयेन क्षात्रियोः सिद्धाभियोगी प्रतो निवर्ततो अययानेन पलायुहौम्बुधेनेत्यर्थः पव
मुक्ता वपुषं तसदमो यो ययामास सानुजं अनुजैः सहितं ॥ तेन वपुषा तारासां सेनयनुषानिर्मुक्तैः प्रहितैर्वीरैर्दिशो दशधा

॥ २२ ॥

४२५

शराणां जालैः समूहैः प्रहरयद्वा दयत् प्रलान्तिमान् प्रमोः शरैः तं वपुष्यं ॥ समाचिनोत् जवान् ॥ यमसादने यमस्य
गृहे ॥ सदमः तेन रिपुणा प्राप्नोत् सरथः शोभनदृक् रथः प्रायासशून्यतादिबुधो यमः देवसदृशः तैर्वाणैः तैरिषु प्राचुराणोत्

दमेव सरथं वा प्रशरजालैरप्ररयत् विद्धे दास्ताः शरैस्तस्य विद्याथामैश्च तं दमः ॥ ततः पितृ
वधोऽप्येन कोपेन सदमस्तदा एकैर्नैकेन वाणेन समप्रत्यान्तमाचिनोत् ॥ समर्थवान् यवान्
त्याचिनाय यमसादने वपुष्यान् सरथीको थापुपुये दत्तवान् यवः ॥ पुपुये वसते नाजो सरथो विबु
धो यमः विद्धे दत्तस्य तावताणाम् सदमस्तैस्तमाह्वणोत् ॥ प्रप्रधाते च संरथौ परस्परजयैषिणौ पर
स्परशराघातविद्धि न सकलांशुथौ १. गृहीता खड्गमुत्सृज्य सोऽकीर्णवपुषाति दमः ततो नृपे स्मृता
पितरं संस्थिते वने १. केशेष्वाकृष्य वाक्यं निपात्य पराणीतले शिरोपरायोपादेन भुजप्रयमवात्र
वीत् १. परंपत देवताः सर्वमानुषाः पद्मगाः खगाः पादमाने च हृदये सत्त्ववन्धो वपुषातः ११ प
वपुषा दमो वीरो हृदये तस्मादरयत् तदन्तकामः समूहैः ततः तेन निवारितः १५

ग्राह्यादयत् ॥ संरथौ कोपेनानिप्रयत्नरतौ तदाह परस्परैर्यादि १. गतप्रत्यागतादिखड्गमं तन्मार्गदर्शनेनाकीर्णसंस्थि
तं दत्तं १. कथं रायोपादने कम्पायस्वीकृत्य १. पादमाने विदार्यमाणं ११ अदारयत् विद्धे दत्तहृदयोरियोरन्तकामः

विभक्तयिषुः सदमः पितृन्मिलाभार्येकेनक्षत्रेनहेतनासुरैर्निवारितोनिधिहृत्यर्थः ३५ तदेवच्यनास्ति तत्रशति उदक
क्रियोत्तर्यणोपिइहानेआहे ३६ रक्षःकुलेषुसमुपनावास्त्राणात्स्वरात्सामोत्रयामासआहेआस्त्राभोजनस्यावश्यकत्वात्
रतिनेतडचितानिमंयामीताः आन्तर्यंरणाश्रुत्यत् ३७ आदिनःशतोन्नरोद्विषेवाशत्रमोधायाः पवमनेतेसूर्यवेशेसंखाता
कतिचिन्मनुष्यादिष्टवेशोद्भवानभिधायदमपुत्रस्यराज्यवर्धनस्यपूर्वोक्तंसूर्यराधनरूपंमहाधर्मात्मकंचरितंस्मारय

ततश्चकारतातस्यरक्तेनैवोदकक्रियाम् वपुष्वातश्चर्मोसेमपिंडदानेवकारसः ३५ ब्राह्मणा
भोजयामासरत्तः कृत्स्नसमुद्भवान् आह्वयणैः सपितः प्राण्यततः प्रायात्समन्दि रम् ३६ इति मार्क
ण्डेयपुराणेवंशानुकीर्तनदेमप्रतिज्ञानिर्वासेनामाष्टाविंशत्तमोऽध्यायः १५२ मार्कण्डेय उवाच
समनायादमस्यासीन्ननयोराज्यवर्धनः तच्चरित्वेपुराणोक्तेसौरमाहात्म्यवर्णने १ एवंविधादि
राजानोवभूवुः सूर्यवंशजाः अनेपिसृपियः शूरायज्ञानः शास्त्रकोविदाः २

ति समनायामिति यदुक्तं प्राक् दमस्य पुत्रो विरिषा नो राजा भूः शत्रुवर्धन इत्यादि पुरा पूर्वसुरस्ये देसो रमाहात्म्ये न दमि
 धाय के प्रकरणे । पर्वो विधापता दृशामहायर्मावभुजुरिति सूर्ये वैशवर्षी न पुष्ये सहनम् पुन्ये वा मघाभिधानानवकाश
 वक्तुं पुराणां तरोक्तानां ह प्रत्येपीति तथा वभागवते राजवर्धनं ते वैशमाभिधापत दृश उक्तः ॥ ॥

तस्यादि सधतिस्तत्तनोजते तत्तनोसमवर्धनस्यपुनः सौभनेयो नरः संतः तत्ततः केवलास्तस्माद्व्यमाने गयोस्ततः वंभुस्तस्या
 भवयस्यस्तस्माद्विर्महीयतिः तंमेजे लम्बुषादेवी भजनीयपुणालये वराप्रशयनः पुनः कस्यावेदविशभवत तस्यामुमादयापास
 विप्रवाधनदेसतम् प्रादायविद्योपरमोस्तुषिर्योमे स्रस्तमुः विशालः पूयवभुश्चभूमकेतश्चतस्तताः विशालो देशकृद्वातावेशा
 लीनिर्ममेपुरोम् हेमवन्ः सुतस्तस्यभूमास्तस्मात्तजः तत्तुगन्तियमादासीत्कृशाश्चः सददेवजः कृशाश्चास्तोमदत्रोभूयोस
 मेधैरिउर्याति दृष्टापुरुषमापाग्यागतिं योगेश्वरभूतः सौमदमिर्वसमजिस्तत्तनोजनमेतयः पनेवेशालभूपातास्तुणाविन्दोयशो
 धराश्मादिनवमस्तन्येदिष्टवंशउपसंद्नः प्रमेषोमनुपुशणामिक्काऊप्ररतीनांरामायणमदाभारतपुशणानरादिप्रवं

वेदोनेपठमानोस्तान्मसंख्यातमिहोत्सहे पनेषोचरितेकृतानरः पापैः प्रमुच्यते ३ प
 तत्सर्वपुपाखानेधर्मसर्गापवर्गदं यः शृणोतिपठेदपिसिद्धेतस्यसमीहितम् ४

शस्योक्तत्वादनेतत्तादमेषोपरिगणनेसंग्रहायनप्रतिवहमितिबोध्यम् ताविशिनष्टि सधियशति धर्मार्थादिप्रचतुष्टु
 मर्थेप्रनिश्चिताः शृणुहादनिवर्तिनः यजानोपायनूकाः शास्त्रकोविदाज्ञानिनोवितानिनश्चत्यर्थः ५ तदाहवेदोत
 मिति उपनिषत्प्रमाणवेदोनेतत्प्रतिपाद्येप्रमात्मकंफलरूपेब्रह्मादयात्मकेनिश्चयेवविचारयेतेष्ववसिताश्चेत्यर्थः सर्वा
 मिधानेनेतत्तादशक्तत्वमाह नेतिसंख्यातंगणयिते इहास्मिन्पुणोसर्वपुशणसारसंग्रहेमार्कणेयपुशणोतोत्सहेनोपु
 क्तोभवामि यावानर्थउदयानेसर्वतः संसुतोदकेतावात्सर्वेषुवेदेषुब्राह्मणस्यविज्ञानतइतिमायेनाभिहितसदानवर्तित-

मा ७
टी
५३१

अवगादित्तरेण भावमित्यभिप्रायेणाह पतेषामिति प्रपञ्चविहाय योक्तानां गतामेव चरितक्रान्तस्य फलेन नः पापैः प्रकर्षेण
मुच्यते प्रतो भवेदित्यर्थः १ एवं शोके सगी दिव्य शोते पंचलक्षणा मभिधाय सफले मभिधानमुपसंहरमाह एतत्सर्वमिति उपा
ख्याने संग्रहेणोपलब्धार्थक्यने यस्मादनपेते यस्मै कामिनो स्वर्गदे प्रत्येवामपवर्गदे अपवर्गो मोक्षः समीहितमभिमनंतस्य
अवगादिकर्तुः सिद्धमेव न तस्य कियान्तरेः साधयित्यर्थः ५ किंच विविधाभिधानः स्वस्यापि विनाशो भवेदित्याह आधिर्मन
संज्ञः खं चिन्ताहेतवः साधिः योगादिजन्यः खं तेन कदाचित्कालत्रयेषु नाभिपुज्यते नाभिभूयते मरुपातको योपि मय्यतश्च

प्रापि व्याधिजः खेन कदाचिन्नाभिपुज्यते ब्रह्मदत्तादिपापेभ्यो मुच्यते नारसंशयः संतः सज
नमिताणि भवेति दित्तुहयः नारयः संभविष्यति दस्यवो वा कदाचन ६ सदर्थो मिष्टभोगी
च उर्ध्वं सौर्वावसीदति परदारपरद्वयपरादि सादिकिलिषैः ७ मुच्यते नेकः खेभ्यो नित्यमे
व हि ज्ञोत्तम विभूतोः प्राप्नुयात्सर्वाः पुण्यार्हिः प्रभविष्यति ८ ॥

ह ब्रह्मदत्तादिपापेभ्यो भवति सज्जनो वभूजतः दित्तुहय उपकियात्पवसायाः दस्यवश्रौराः ५ सत्शोभनो भोगाय वर्गपर्य
वसायी प्रयोधने यस्य तदाह मिष्टस्वादिष्टेभ्यो कं शीलं यस्य उर्ध्वं रत्नालाभदेतु कै रकारैर्नो वसीदति न विशरतीत्यर्थः
किलिषैः पापेभ्यो नावसीदति तन्नुषंगः ७ अने केभ्यो नेतेभ्यः विभूती रणिमाद्ये अर्थाणि पुण्यस्य रुदिः सम्पत्तिः प्रभ
विष्यति प्राधिकेन भविष्यतीत्येवमस्य पुण्यस्य भोगाय वर्गफलिनस्य प्रकाशितम् ८

मा ७
टी
५३२

तत्र पूर्वोक्तमनन्यायेनानुसन्धे आदावेवेतिप्रथमाध्यायोक्ताश्चत्वारः प्रश्नाः पाण्डीयवालमरणादौपयाः यंचमर्त्तन
कलमानुषतदुक्ततीर्थयाशदयः द्वितीयप्रकरणं पितापुत्रसंवादः कर्मज्ञाननिर्णायकः ततो नंतरं स्वयंभुवो ब्रह्मणः
सृष्टिरभिहितेत्यर्थः ॥ ५ मनुनां चतुर्दशानां स्थितयः प्रोक्ताः रातां वेषणानां चरिते प्रस्माभिरेतत्तत्त्वमानुसरणोक्तमन
रितमित्यर्थः यद्यप्यन्येष्टानामिद्व्यस्तितदयेदानीं ब्रूहीति सख्यन्त्येति किमन्यदिति ॥ सर्वाभुतगान् प्रेष्टान् पंचकाणां

५३२

आदावेव कृतायेव प्रश्नाश्चत्वारपवदि पितापुत्रसंवादस्तथा सृष्टिः स्वयंभुवः ततोम
नुनां स्थितयो रातां च चरिते मुने प्रस्माभिरेतने प्रोक्ते किमयं प्रोक्तमिद्व्यसि ॥ यत्तात्सर्वानरा
५ कृतापदितावाशुभानि च विधय सर्वपापानि ब्रह्मणा चैकतां ब्रजेत् ॥ जैमिनिरु भारतेन
सृष्टेः सेशयस्फोटनादिनाः उक्तवदिः कृतं यत्तत्तः सिद्धयः करिष्यति पूयेदीर्घाशुषः सतः
यत्तावुद्देविविक्तदाः सांख्ययोगेन याचास्तु बुद्धिरव्यभिचारिणी ॥

तत्त्वानेतत्पुराणे पूर्वप्रतिपादितान् प्रश्नानि तदेव नि सर्वपापानि विधयत्यक्ता अपि कारिभेदेन ब्रह्मणा सविशेषानि वि
शेषेण चैव प्रोक्तमिति महामहत्फलमेतत्पुराणप्रवणदिके प्रोक्ते ॥ जैमिनिस्तु उरुल्लेखं संशयं ग्रंथिनिर्भेदकयर्मपत्तिं
कथितं सखा समाहास्य प्रामासां शिषे तद्वचनमभिनेदति भारतं इति महाभारतविषयेन सृष्टेः सेशयमहे अशनुश्ये संवे
यने संशयं ग्रंथिस्फोटयेति शिषिलयेति इति तादृशा हे हिजाः भवदिरुक्तवदिः पुराणमिति शेषः यत्संशयनिर्भेदने कृते

५३२

साशिवमभिनेदति पूयमिति सेतः सद्गुणसाक्षात्कारवतः अतएवदीर्घाप्रयः कालेनाकलनीयाः प्रज्ञाविचिरीषव्रत्तानुभूतिः प्रमा
 बुद्धिस्तथनेयोगः कर्माख्यः नदियवसायान्तिकाबुद्धिः सांख्यबुद्धेर्वस्तुतः काश्चिद्देदः सांख्यज्ञानेनतयोर्ज्ञानयोगयोः साधनानुष्ठान
 भेदेनविविक्ततत्त्वप्रत्यक्षमुभयोस्तंयतिस्त्वयतीतितादृशाः सांख्ययोगोपपत्त्यालाः प्रवदन्तिनयेद्विताः एकंसांख्ययोगवयः प
 र्याप्तिसपश्यतिउत्पादिगीतास यदाप्रज्ञार्थेह्यद्विविक्ततत्त्वप्रत्यक्षः कारणबुद्धिंदहानीतिनया अतोभवदश्रः सांख्ययोगेवाप्यभिचारिणी
 तस्मात्प्रत्यक्षेनावस्थानरूपाविमृष्टमिषयानयोः प्रोक्तयोर्भेदं पश्यतिनदभाववतीवास्तव्याशीः ॥ नचभवतांमनीषावतांकावि

पितृणापकृताः त्वादौर्मनस्ययेतवः ॥ वासुदेवाव एतावदुक्ताववनेजगाम
 साश्रमेमुनिः चिंतयत्यरमादारेपतिणांवाक्यमोरिते ॥ पुराणमेतच्छ्रुत्वावज्ञा
 नविज्ञानसंपुतम् विमानवरमारुह्यसर्गलोकेमहीयते ॥

इः स्वरीतिर्वस्तुतोस्ति किंतुशावकतेतिर्यजन्मांतरंविनेतिननुः शनाशमाशासने पितृणापेनकृताः त्वादौर्मनस्ययेतवः ॥ वासुदेवाव एतावदुक्ताववनेजगाम
 यभवतोदौर्मनस्यंविनापारवर्षणतद्वयेतवरीभवतिर्यथः ॥ एवंमहामुनीनांसेवादहोमार्कलेयपुराणमभिधायोपसंहरन्नाह
 एतावदिति मुनिः जैमिनिर्वासाश्रमः परममुनीनामुदाहरंस्त्विनसेशयत्नेनसुदोतिणांविनयमननञ्जयाचेतसिसंमनुसन्धनं
 गितेसयंकृतस्मृतिवाक्यधर्मपतिणांमत्संवेधि ॥ अथप्रवक्ष्यामिनालोकांनुग्राहकत्वमारु पुराणमेतदिति ज्ञानविज्ञानयोर्ध
 गवाच्यवोः संपुतंममुच्चिनमित्यर्थः विमानेषुवरमुनरंविमानमारुह्यसर्गलोकेमहीयतेइत्यनीयोभविष्यतीत्यर्थः ॥

मा ७
टी
४३३

तदेतन्महाकलेपुराणोसफलमुपसंहरति मार्कण्डेयपुराणेति श्रुतिविलेसे पूर्णं शृण्वन्नशोचो निष्कलनजन्मानभवे
नृपाभिहृदिहेतुतात्पापनाशान् योवायोपिसम्यग्गर्भासु संसृज्यते सर्वकं उच्यते रयेद्वक्तवाचापीर्योतसोपिनशोच्यते
ति तत्प्रयत्नायविशिनष्टिरसमयमिति रसाः शृंगारादयोष्टौ प्रेम्णाभूताः प्रेम्णोऽंशतः ते प्रकृत्यास्मिन् उक्तावचपुरो
पाख्यानेषु शृंगारादयो रसास्ते च निष्ठासु भिन्नत्रयस्य मभूयत किंच सद्यः शोचो विमुह्यतः करणः तत्सद्वावादेव यो

५३३
मार्कण्डेयपुराणमितदाविलेसे शृण्वन्नशोचो भवे यो वा सम्यग्गुदीरयेदसमये शोचो न शुद्धाशयः
योगज्ञानविशुद्धासिद्धिः संहितः स्वर्गादिलोकेषु सौ शक्राद्यैरमरादिभिः परिवृतः सर्वैः सदा ए
ज्यते ॥ इति मार्कण्डेयपुराणे नवसाहस्र्यो संदिता यो वेशानुकीर्तने मार्कण्डेयकोष्टके
संवादधर्मपतिर्जैमिनिर्वाक्यं समाप्तिर्नामैकोनचत्वारिंशन्नमोऽध्यायः ॥ १५३ ॥

गज्ञानात्मिकाविशुद्धासिद्धिसंयापकः स्वेच्छयाश्रिते स्वर्गादिलोकेऽपि आदिशब्देन सत्यलोकादीनां प्रतिग्रहः सर्वैः शक्रैः
योमुख्येष्वंशे रमरादिभिः आदिशब्दः प्रकारार्थो गणोपलक्षणः तस्याचामरादिभिरमराणो विद्यापरसिद्धिपिशादिगणैः
परितो नृशिष्टिनाभाय हृतः तदाह सदानित्यं प्रयत्न इत्यर्थः ॥ इति पंडितभट्टरामवैद्विरचिते मार्कण्डेयपुराणार्थ
ख्याने भावदीपाख्ये मुनीनां संवादोपसंहारः आदितः शतान्नरस्त्रिपंचाशन्नमोऽध्यायः ॥

अष्टादशपुराणानि संख्यानेनाभिदधत्त राणे सप्तमं मार्कण्डेयं सफलमुपसंहरति अष्टादशपुराणानीति तेषु पुराणेषु मध्यादिं
सप्तमं पुराणं मार्कण्डेयं सारं योगज्ञानसमुच्चयाभिधायकता इत्येदं भो नवनीतमिवोद्भूजमिदं अष्टादशपुराणानि श
तकोटिप्रविलसन् पुराणात्मकमेकमेव कलौ मेदुद्यन्नुग्रहायाष्टादशधा विद्विष्यन्तेनाभिहितं तथा चोक्तं मत्स्यपुराणे मत्स्ये
न पुराणसर्वशास्त्राणां प्रथमं ब्रह्मण्यस्य तं अनेतरं च चक्रं भो वराहस्य विनिर्गताः पुराणमेकमेवासीदसिक्तस्फोनेन पवित्रं
साधने प्रणयनकोटिप्रविलसन् मत्स्यरूपेण च पुनः कल्पादावुदकारावे ग्रशेषमेव गदितमुदकांतं तेन वक्रताजगादसमुनीने

व्यास उवाच अष्टादशपुराणानि या निशदपितामहः तेषु सारमिदं प्रोक्तं मार्कण्डेयं तप्त
मं १ ब्राह्मणायै वै सर्वं च शैवं भागवतं तथा तथा त्वन्ना रदीयं च मार्कण्डेयं च सप्तमम् २
प्राग्नेयमष्टमं प्रोक्तं भविष्यं नवमं तथा दशमं ब्रह्म वैवर्तं तैत्तिरीयं मेकादशं सूक्तम् ३

वाच निवर्तमुत्तः प्रवृत्तिः सर्वशास्त्राणां पुराणाणां भवन्नदा कालेनाग्रहणं दृष्ट्वा पुराणस्य नतोत्पत्त्यासं प्रमदं कृत्वा आदरादि
पुगे पुगे च तत्तत्प्रमाणेन दापयेद्वार्यं सदा तदष्टादशधा कृत्वा भूलोके सान्ध्याभाषते अथापिलोके तच्छास्त्रं शतकोटिप्रविलसं
तदर्थं यच्च तत्तत्संक्षेपेण निवेशितः पुराणानि दशाष्टौ च संप्रतन्तरिदोद्यते नाम तस्मान्निवृत्तामिष्टुं यथार्थं सप्तमाह
तानि नाम तः स संख्यमाह ब्राह्मणमित्यादिना ब्राह्मं ब्रह्म पुराणं प्रथमं दशमं दशमं सारं पाद्यं यमपुराणं द्वितीयं पंचमं वाशना
हं सर्वं वै सर्वं चित्पुराणं त्रयोविंशतिसाहस्रं तृतीयं शैवं शिवायं च पुराणं चतुर्थं भागवतं पुराणं त्रयोविंशतिसाहस्रं

मा ७
टी
३३४

नारदीयपुराणे षष्ठ्यं विंशतिसाहस्रं मार्कण्डेयसप्तमपुराणे नवसाहस्रं २ आग्नेयवह्निपुराणे पंचदशसहस्राणि चत्वारि
शतान्यस्य गणना मत्तभेदेन षोडशसाहस्रं तदुक्तं मत्स्यपुराणे यत्तदीशानेदीशानकल्पस्य ततो तमधिकं यत्तु वसिष्ठायाश्चि
नाप्रोक्तमित्याद्युपक्रम्य तच्च षोडशसाहस्रमिति दिये च शताधिकं चतुर्दशसाहस्रं भविष्यं भविष्यपुराणे नवमं ब्रह्मवैवर्ते
ष्टादशसाहस्रं दशमं पुराणे लैंगं अग्नि त्रयेण तिगेन प्रोक्तं लिङ्गपुराणे पञ्चादशमं कादशसाहस्रं स्मृतं ३ वाराहं वराहपुराणे च
तुर्विंशतिसहस्रपरिमितं द्वादशपुराणे शताधिकैकाशीतिसहस्रं स्कान्दपुराणे त्रयोदशम् वामने चतुर्दशपुराणे द

वाराहं द्वादशं प्रोक्तं स्कान्दमत्र त्रयोदशं चतुर्दशं वामने च कौर्मपञ्चदशं तथा ५ मात्स्यं च गारुडं
चैव ब्रह्माहं च ततः परं अष्टादशपुराणानां नाम धेयानियः पठेत् त्रिसंध्यं प्रयत्नो निर्मेसोऽस्य मेय
फलेन भवेत् ६ ब्रह्महत्यादिपापानि यान्यन्यमुभानि तानि सर्वाणि नश्यन्ति रणे वा तादृते य
था ७ पुष्करे दानं जं पुराणं अवणादस्य नायते सर्ववेदाधिकफलं समाम्नावाधिगच्छति ८ ॥

शसाहस्रं कौर्महर्मपुराणे सप्तदशसाहस्रं पंचदशं ५ मात्स्यं मत्स्यपुराणे चतुर्दशसाहस्रं षोडशं गारुडं गारुडपुराणे पञ्चो
नविंशतिसाहस्रं सप्तदशं ब्रह्माण्डपुराणे अष्टादशं द्वादशसाहस्रमिति ब्राह्मं दशसहस्राणीत्यादिना भागवते पुराणानां स
त्थानियमो भिहितः ५ पुराणानां नाम कीर्तने फलमाह अष्टादशपुराणानामिति ६ पञ्चमष्टादशपुराणानि निर्दिष्टास्य सप्त
मस्य अष्टादशानां दत्तफलमाह पुष्करे इति अस्ममार्कण्डेयस्य पुराणस्य समाम्नावाधायो न ८ ॥

अत्रोक्तविधिमाह अयेतेति यपनसुराणं अयेतसपनस्यसंग्रहं तया पूजयेद्यथा देवपितामहं पूजयति ॥ पशवो गावः प्र
पूज्य प्रपूज्य विना पाठकर्तारं वाचकं चकारं शास्त्रस्य चौरः चौरवदयो ह्येदकर्ता ॥ श्रीगोतिप्रसीवेति त्र्यंतेति वा पुरकेति संवोथ
नं वा सस्य शिष्यं शतिने छेति न सी ऊर्वेति तीर्थस्नानस्य फलं तस्य न फलं लिख्यतीत्यर्थः ॥ अथ यथा अनादरेण विचक्षणो विद्वद्भिः

अयेत पूजयेद्वा संयथा देवपितामहं गन्धैः पुष्पाक्षतेर्वस्त्रैर्वा सणानां वतर्पणैः ॥ यथाश
क्तिचदानयं पशुविनादिवाहनं प्रपूज्य पाठकर्तारं सो कमेकं मृणोति यः नामो पुण्यमवाप्नो
ति शास्त्रचौरः स्मृतो हि सः ॥ न तस्य देवाः प्रीणाति पितरो नैव पुरक दमेने छेति ने आदेतीर्थे
स्नानफलं न च ॥ अथ यथा न श्रोतव्यं शास्त्रमेतद्विचक्षणैः पश्यमानेन वक्तृत्वात् साधुभिः शास्त्र
नमे शतलिंगैः प्रज्ञायते तेनेवने वस्त्रगताः ॥ अत्रासं पूजयेद्यस्तपुराणं सममं पुनः सर्व
पापविनिर्मुक्तः पुनात्येषानि जं कुले ॥ एतो याति न सन्देहो विस्मलो के सनातने ॥

अथ ता एव का ध्ययने निष्फलमाह पश्यमान इति वक्तृरिग्रये वा वक्तृत्वात् असाधुभिर्इज्जनैः रुद्रमेशास्ते स्मिन्सुराणो सङ्घास्ते सहा
चारप्रतिपादका इच्छन्ते नादने सति ते शतलिंगैरेकै तावने वस्त्रगताः सा ज्ञायते इति ॥ पुनाति पवित्रयति निजं सीये ऊर्त्तव
शम् ॥ एतः पवित्रः सनातनमविनाशि विस्मलो के वै कण्ठपाति प्रामोतीत्यर्थः ॥ ॥

मा ७
टी
४३५

तत्र वैकुण्ठे सप्तमनेतरं यावदवधि पुनर्जन्मभुवि प्राप्य परं मुक्तिदायकं योगं पूर्वोक्तमवाप्तुं यत्नः ॥ एवं प्राप्य
मुक्तिं पश्यन् तत्संप्रदायप्रवर्तनार्थं नियममभिधत्ते नास्तिकायेति परलोकाद्यर्थादहं यत्नतः उद्दिष्टं कृत्यं ह्यदिप्रभवति
सर्वेदार्थात्सर्वनाया विष्कारिणे आदिशब्देन ज्ञाततयो ह्यहं दीनामुपलक्षणं गुरुपुद्गलातिप्रवृत्तत्वादिना यस्मात्तस्मै भग्न
व्रताय लोभादिनामकस्वधर्मप्रतिज्ञादिकाय ॥ देवादीनां विशेषेण निन्दितेनित्यापुक्ताय भिन्नोद्भिन्ना मर्यादा साम्प्रदायि

435

तत्र सप्तमनेयावद्भुक्ता भोगात्म्ये स्मितात् पुनः पृथिवीसंभुज्य परं योगमवाप्तुं यत्नः ॥ नास्तिका
युनदात्तये ह्यदिप्रभवति सत्वे गुरुपुद्गलातिप्रवृत्तत्वात् यत्नतया भग्नप्रताय च ॥ मातापित्रोर्निन्दका
यदेव शास्त्रनिन्दिते भिन्नमयो दिने चैव तया वैसातिकापिने एतेषां नैव दातव्यं प्राणैः कंठग
तैरपि एतदेभ्यः प्रदत्तैर्नि निरयान्त्सारुणा मरः लोभाद्यदिनामोद्भवाद्याप्यविशेषतः पदेहं
पादयेहापि सगच्छेन्नरकान्भुवम् ॥

कोथर्मसंनयेन ज्ञातिप्रतिश्रुतिर्कोपिने कीथकारिणे ॥ एतेषां नास्तिकादीनां कण्ठगतैरपि प्राणैर्मृतप्राणावस्थापनेना
पि नैव प्रतिपादनीयमित्यर्थः यद्येभ्यः पतेभ्यो नास्तिकादिभ्यो दत्तादहारुणात्यातना विषमानरकान्त्वाति एतिगच्छतीत्यर्थः
लोभाद्यदीनामभिलाषान् मोहादज्ञानाभयादाग्रविशेषतो विशिष्टेभ्योः सामान्येभ्यः प्राकृतैर्भरति यावत् भुवंस्मि
रं यथा भवति तथेति क्रियाविशेषणम् ॥ ॥ ॥

१८
४३५

पवेपुराणसमाप्तेदानींमस्यलोकानांपरिमाणंवदन्मूर्वेत्तरभागकल्पनयागणनोप्रतिपादयति पुराणात्तरगतिप्रज्ञात्तरशब्देनप
 येष्टसते प्रख्याताप्रकथितान्तत्रुहिनापरमाथ्येनयासेनभगवता नवाशीतिर्नवाधिकाशीतिःपकोनवनतिरित्यर्थःपकार
 शब्देति तदेतन्नवशताधिकानिषट्सहस्राणिमार्कण्येनयोमतामुनिनाकोष्टकयेसमादिताःसम्पुङ्गवाःकथिताःमार्कण्येय
 कोष्टकिसंवादात्मकेष्टवपञ्चाउत्तरभागस्यार्थःआद्यभागस्यार्थादिसहस्रशताधिकंभवतीतिपुराणस्यनवसाहस्रपरिमाणे
 यम् ॥ सम्पूर्णस्य प्रवृत्तकात्मकस्यास्यपुराणस्यसंख्यामाह अष्टाविति रयेवैपासिकीसंख्यावस्तुतस्तदशसहस्रसो

पुराणात्तरसंख्यावप्रख्यातातन्महदिना लोकानोषत्सहस्राणिनयावाष्टशतानिच लोकान्
 शानवाशीतिरेकादशसमादिताः कथितामुनिनाष्टवमार्कण्येनयोमता अष्टौलोकसहस्रा
 णिनवसोकशतानिच चत्तरशीतिःलोकान्चत्वारिंशत्सुयापरे चतुष्ववाशदधिकाशताथा
 यत्रकीर्तिता ॥ ॥

कात्मकमिदंपुराणम् अथायानांपरिमाणमाह चतुष्ववाशदिति ॥ पवेपुराणसमाप्तम् ॥ ॥
 यम् ॥ सम्पूर्णस्य अस्मिन्हेतुभुक्तभिःपरिवृत्तयोगासनस्यप्रभुमुद्रांजानमयीदधानममलासहितसखाफोविभुं अथात्मानुर
 त्तमपश्चिमजनेरात्मत्वसंवेदनंनवन्देगुरुमूर्तिमांतरमज्जीदक्षिणामूर्तिकं समताश्रितलेचरोतनुमतिःसहस्रांचत्तरशीस
 ह्रुन्दोभुवनेषुमानसजलोत्पन्नाश्रितानन्दपुःसहैवीधिनिभिर्भुवस्तलमलंसंरज्जयत्सात्मनिहंसोपावदतेसनत्तविदिवाया
 होवचोदेवता ॥ आम्नायवार्धिपरिमम्यसारं च कथिषोभारतमथानिष्टम् पुराणमेतत्कतिविधिसंस्थेयांसमसौरेकविवेधसे

ने

... ..
... ..
... ..
... ..
... ..

... ..
... ..
... ..

... ..
... ..
... ..
... ..